İSMAİL HÂMİ DANİŞMEND

İZAHLI OSMANLI TARİHİ KRONOLOJİSİ

Cilt : 4

M. 1703 — 1924
H. 1115 — 1342

TÜRKİYE YAYINEVİ
İSTANBUL

1 9 2 5

1 9 7 2

Bu kitap 1972 yılında İstanbul Ankara Caddesi No. 38 de
TÜRKİYE BASIMEVİ'nde dizilmiş ve YAYLACIK
MATBAASINDA basılmıştır.

İHTİLÂFSIZ SENELER

(M. 1703 = H. 1115 — 1924 = 1342)

FASILLAR FİHRİSTİ

ÜÇÜNCÜ AHMED

(Ahmed-i Sâlis)

— M. 1703 = H. 1115 — M. 1730 = H. 1143 —

1703 = 1115

22 Ağustos = 9 Rebî'ül-âhir, Çarşanba: Üçüncü Ahmed'in Edirne'de cülûsu ve ihtilâl idaresinin tasdiki [1].

(Dördüncü Mehmed'in ikinci oğlu ve üçüncü cildin son fıkrasında gördüğümüz «Edirne vak'ası» üzerine hal'edilen İkinci Mustafa'nın öz-kardeşi olan Üçüncü Ahmed 1673=1084 senesi 30/31 Kânunuevvel=21/22 Ramazan Cumartesi/Pazar gecesi dünyaya gelmiş olduğuna göre yaşının tam 29 sene, 7 ay, 23 gün tuttuğu, yâni 30 yaşının içinde bulunduğu sırada tahta çıkmış demektir: Anası «Rebîa Gülnûş Hâtun» için 1664=1074 vukuâtının «5 Haziran» fıkrasına bakınız. — Fetret devrinde saltanatlarını ilân eden şehzâdeler sayılmamak şartiyle Üçüncü Ahmed Osmanlı pâdişahlarının yirmi üçüncüsüdür. — Son derece zeki, kurnaz ve aynı zamanda hassas ve zarif bir zât olan Üçüncü Ahmed hem hattat, hem şâirdir ve şiir mahlası «Necib» dir. — Türk matbaacılığının kurulması ve ordunun yeni ihtiyaçlara göre ıslâhı gibi büyük teşebbüslerden dolayı Üçüncü Ahmed devri teceddüd tarihimizde artık müsbet hamlelerin başladığı devir sayılabilir. — Bu ilk cülûs günü vakit müsâid olmadığı için yalnız saray mensupları bîat ettikten sonra, ertesi sabah erkenden umumî bîat merâsimi yapılmış, «Edirne vak'ası»nda âsiler tarafından intihâb edilen ve bodurluğundan dolayı «Kavanoz» denilen Rus dönmesi Vezir-i-a'zam Nişancı-Ahmed Paşa ile diger devlet erkânının me'muriyetleri tasdik edilmiştir).

17 Teşrinisâni = 8 Receb, Cumartesi: Üçüncü Ahmed'in «Edirne vak'ası» elebaşılarını tasfiyeye başlaması, Kavanoz-Ahmed Paşa'nın azliyle Enişte-Hasan Paşa'nın sadâreti.

(Edirne'den Istanbul'a gelip mevkiini tahkim ettikten sonra ihtilâl idaresini büyük bir ustalıkla tasfiyeye karar veren Sultan Ahmed ısyan reislerini birbirine düşürerek temizlemiye başlamış, ilkönce Yeniçeri-ağası Çalık-Ahmed Paşa ile kethudâsı Dev-Ali Ağa'yı azil ve nefyettikten sonra nihayet Vezir-i-a'zam Kavanoz Paşa'yı da İnebahtı muhâfızlığına göndermiştir: Kavanoz'un sadâreti bu senenin 22 Ağustos = 9 Rebî'ül-âhir Çarşanba gününden itibaren ancak 2 ay, 26 gün sürebilmiştir. — İkinci vezirlikten Sadr-ı-a'zam olan Enişte-Hasan Paşa Moralı bir Rum dönmesidir: Dördüncü Mehmed'in dâmâdı ve İkinci Mustafa ile Üçüncü Ahmed'in enişteleri olduğu için «Dâmâd» ve «Enişte» lâkaplarıyla anılır).

---

[1] *Bundan evvelki ciltlerde olduğu gibi, bu cilt vukuâtında da Hicrî gün tarihlerinin Milâdîye tahvilinde «Rüyet-i hilâl»den mütevellit farklar hakikî takvime göre tashih edildiği için, bunların her vak'ada ayrıca tasrihine lüzum görülmemiştir : Yaş hesaplarıyla saltanat ve me'muriyet müddetleri de hep Milâdî takvime göredir.*

29 Kânunuevvel = 20 Şa'ban, Cumartesi: İkinci Mustafa'nın ölümü.

(Hal'inden çok müteessir olarak öldüğünden bahsedilen İkinci Mustafa 1664 = 1074 senesi 5 Haziran = 9 Zülka'de Salı günü dünyaya gelmiş olduğuna göre tam 39 sene, 6 ay, 24 gün yaşamış demektir: Hal'inden sonra da ancak 4 ay, 8 gün yaşamıştır. Yeni-câmi'de babası Dördüncü Mehmed'in türbesinde medfûndur).

1704 = 1116

28 Eylül = 28 Cumâda-l-ûlâ, Pazar : Enişte-Hasan Paşa'nın azliyle Kalaylıkoz-Ahmed Paşa'nın sadâreti.

(«Hırs-u-tama'ı serhad-i mübâlagayı açmış» olduğu için azledilen Enişte Paşa'nın sadâreti yukarıki senenin 17 Teşrinisâni = 8 Receb Cumartesi gününden itibaren 10 ay, 11 gün sürmüştür. — Girit valiliğinden Sadr-ı-a'zam olan Kalaylıkoz-Ahmed Paşa Kayserilidir).

25 Kânunuevvel = 27 Şa'ban, Perşenbe: Kalaylıkoz'un azliyle Kapdan-ı-deryâ Baltacı-Mehmet Paşa'nın ilk sadâreti.

(Azlin sebebi Kalaylıkoz'un Şeyh-ül-İslâm Paşmakçı-zâde Ali Efendi'yi bir ihtilâl tertibiyle ithâma kalkışmasıdır : Sadâret müddeti 2 ay, 27 gündür. — Çok zeki ve münevver bir zât olan ve «Teberdâr» lâkabiyle de anılan halefi Baltacı-Mehmet Paşa Osmancıklıdır: Üçüncü Ahmed'in saltanatını te'min etmekteki rolü için İkinci Mustafa devrinin son fıkrasına ve ikinci sadâretinde kazandığı Pruth zaferi için de 1711 = 1123 vukuâtının «21 Temmuz» fıkrasına bakınız).

1706 = 1118

3 Mayıs = 19 Muharrem, Pazartesi: Baltacı-Mehmet Paşa'nın azliyle Çorlulu-Ali Paşa'nın sadâreti.

(Bâzı saray erkânının azlini isteyip kabul ettiremeyince pâdişaha bile «nâz-u-istiğnâ» gösterdiği için azledilen Baltacı'nın sadâreti yukarıki fıkrada gördüğümüz tarihten itibaren tam 1 sene, 4 ay, 9 gün sürmüştür. — Kubbe-vezirliğinden 30 yaşlarında Sadr-ı-a'zam olan ve «Silihdar = Silâhdar» lâkabiyle de anılan Çorlulu bir çiftçi yahut berberin oğlu ve İkinci Mustafa'nın dâmâdıdır).

1708 = 1120

14 Kânunuevvel = 4 Şevvâl, Cuma: Vehrân = Oran anahtarlarının Üçüncü Ahmed'e takdimi.

(Cezâyir'deki Tlemsân=Telemsen şehrinin iskelesi olan bu müstahkem mevki oranın en mühim limanlarındandır; Türklerle İspanyollar arasında bir kaç defa alınıp verilmiştir: 1556 = 963 vukuâtının son ve 1574 = 982 vukuâtının «13 Eylül» fıkrasına bakınız. — Bu kalenin Cezâyir dayısı Bektaş-Hoca tarafından fethi üzerine İspanyolların Cezâyir'le son alâkaları da kesilmiştir).

1710 = 1122

16 Haziran = 18 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: Çorlulu-Ali Paşa'nın azliyle Köprülü-zâde Nu'man Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, pâdişahın sulhcülüğüne rağmen Rusya ile harbe tarafdâr olan Çorlulu'nun bu sırada Ruslarla çarpışmakta olan İsveç kralı Demir-baş Charles'e yardım etmesi için Kırım hanına gizlice emir vermiş olmasıdır: Sadâret müddeti 1706=1118 senesi 3 Mayıs=19 Muharrem Pazartesi gününden itibaren 4 sene, 1 ay, 14 gündür. — Köprülü âilesinden yetişen beşinci ve sonuncu Sadr-ı-a'zam olan Eğriboz muhafızı Nu'man Paşa, Fâzıl Ahmed Paşa'nın büyük oğludur).

18 Ağustos = 22 Cumâda-l-âhire, Pazartesi: Köprülü-zâde Nu'man Paşa'nın azliyle Baltacı-Mehmet Paşa'nın ikinci sadâreti.

(Devlet idaresinde «kendüye hayret» gelecek derecelerdeki aczinden ve adamlarının da Hazine zararına «cem'-i mâl» etmesinden dolayı azledilen Nu'man Paşa'nın sadâreti 2 ay, 2 gün sürmüştür. — Haleb valiliğinden ikinci defa iş başına getirilen Baltacı'nın ilk sâdareti için 1704 = 1116 vukuâtının «25 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız).

1711 = 1123

9 Nisan = 20 Safer, Perşenbe: Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Baltacı-Mehmet Paşa'nın Davudpaşa'dan Pruth seferine hareketi.

(Osmanlı-Türklerinin «Koca», «Deli» ve «Ak-bıyık» lâkaplarıyla andıkları Rus çarı Birinci Petro'nun şimal siyaseti Baltık denizine hâkim olmak ve cenup siyaseti de Karadeniz'e çıkmak hedeflerine müteveccihtir: Koca-Petro'nun cihangirlik hulyâlarına kapılmış büyük bir asker olan ve Osmanlı menbâlarında «Demir-baş» denilen rakîbi İsveç kralı On-ikinci Charles'e karşı Danimarka, Lehistan ve Saksonya ile ittifâkı işte bu şimâl siyasetinden dolayıdır. Demir-Baş bu müttefikleri sırayla mağlûb edip Baltık sâhillerinden başka Lehistan'a bile hâkim olmuşsa da, 27 Temmuz 1709 da 16 bin kişilik bir kuvvetle Koca-Petro'ya karşı giriştiği Poltawa/Pultava muharebesini kaybedince, müttefikı olan Kazak hetmanı Mazeppa ile beraber Bender'e gelip Türkiye'ye ilticâ etmek mecburiyetinde kalmıştır. Demir-baş'ın dokuz sene süren bu uzun mücâdelesinden Türkiye'nin istifâde etmemiş olması ve bilhassa 1708=1120 vukuâtının «14 Kânunuevvel» fıkrasında böyle bir siyaset tâkib ettiğini gördüğümüz Çorlulu-Ali Paşa'nın azledilmesi Üçüncü Ahmed devrinin en büyük hatâlarındandır. Rusların Türkiye'ye ilticâ etmiş olan İsveç kralıyla askerlerini vurmak için Türk topraklarına tecâvuz edip 48 saat içerilere kadar ilerlemeleri, Kırım hududuna da sarkıntılığa başlamaları, Osmanlı - Rus sulhüne rağmen Azak denizinde bir Rus donanması kurmuş olmaları ve bilhassa Istanbul'daki Moskof elçisi Tolstoï'nin Türk milletine ilticâ etmiş olan İsveç kralı On-ikinci Charles'in hudud hâricine atılması ve Mazeppa'nın da hemen Rusya'ya teslimini istiyecek kadar küstahlığa kalkışması nihayet sulhcü pâdişahın ikaaziyle neticelenmiş ve işte bundan dolayı Üçüncü Ahmed'in huzurunda toplanan fevkalâde bir mecliste Rus seferinin açılmasına karar verilmiştir : Son Osmanlı-Rus sulhü için 1700 = 1112 vukuâtının «14 Temmuz» fıkrasına bakınız. — 360 harb ve nakliye gemisinden mürekkep büyük bir Osmanlı donanması da Azak denizindeki Moskof donanmasının imhâsı ve Azak kalesinin istirdâdı vazifesiyle bundan bir gün evvel Karadeniz'e açılmıştır).

19 Temmuz = 3 Cumâda-l-âhire, Pazar: Pruth muharebesinin birinci günü.

(Osmanlı ordusu Boğdan'da ve Pruth üzerindeki Faltschi=Falçi geçidinin bulunduğu Kartal-sahrâsında ve Rus ordusu da karşı yakada Osmanlıların Çuçura dedikleri Cecora mevkiindedir: Koca-Petro Eflak ve Boğdan istilâsına bir takım kuvvetler sevketmiş olduğu için, yanında 60 bin kişi kalmıştır; Osmanlı ordusunun mevcudu da 140 bin gösterilir. — Türklerin karşı yakaya geçmek için bundan bir gün evvel köprü kurma teşebbüslerine karşı Osmanlı müelliflerinin «Şermet-oğlu» dedikleri general Petroviç Scheremetoff sevkedilmişse de püskürtülmüş, gece sabaha kadar 3 - 4 köprü kurulmuş ve sabahleyin geçirilen 40 bin kişilik bir pişdar kuvveti düşman «tabur/ıstabur» undan mukabeleye çıkarılan Rus kuvvetlerini akşama kadar süren bir muharebeden sonra mağlûb edip çekilmiye mecbur etmiştir).

20 Temmuz = 4 Cumâda-l-âhire, Pazartesi: Pruth muharebesinin ikinci günü.

(Bu gün Baltacı-Mehmet Paşa kuvây-ı-külliyye ile karşı yakaya geçmiş, Osmanlı ordusu cepheden saldırırken Kırım hanı Devlet-Giray da Rusları arkadan çevirmiş, ovaya hâkim tepeler tutulmuş ve bu suretle Koca-Petro ordusu Pruth nehriyle civârındaki bataklıklar arasında sıkı bir ateş çenberi içine alınıp ümitsiz bir vaziyete düşmüştür).

21 Temmuz = 5 Cumâda-l-âhire, Salı: Pruth muharebesinin üçüncü günü Rus ordusunun aman dilemesi ve Pruth «Mukaddimât-ı sulhiyye»si.

(Rus ordusu yukarıki fıkrada gördüğümüz ümitsiz vaziyette kalınca Koca-Petro ye's içinde çadırına çekilmiş ve sonradan «Birinci Katerina» ismiyle Rusya imparatoriçesi olan meşhur metresi Livonyalı Marthe Rabe işte bu mühlik anda ordu erkânını toplayıp teslim olmaktan başka çâre kalmadığına iknâ' etmiş, bütün mücevherleriyle parasını ortaya koyduktan başka borç paralar da alarak 200 bin rublelik bir sulh fidyesi hazırlamış ve bu gün ikindiye kadar harb devam ettikten sonra Rus ordusuna «vire bayrakları» çekilirken işte bu fidyeyi yollayıp Serdâr-ı-Ekremden aman dilemiştir. Katerina'nın bizzat geldiği hakkındaki rivayet çok zayıftır; gönderdiği mücevherlerle paraların muahhar menbâlarda rüşvet gibi gösterilmesi de doğru değildir: Kale ve ordu teslimlerinde muzaffer kumandanlara bu gibi hediyelerle fidyeler gönderilmesi umumiyetle riâyet edilen eski bir âdettir. Rus murahhasları gelince Baltacı derhal bir harb meclisi toplayıp düşmanın bütün Osmanlı metâlibini kabul etmek şartiyle teklif ettiği sulh meselesini müzâkereye koymuştur: Netice olarak «cümle Vükelây-ı devletün re'y-ü-ittifaklarıyla» sulhe karar verilmesi, artık çok bozulmuş olan Osmanlı ordusuna i'timad edilmemesindendir; hattâ bir gün evvelki muharebede akşama doğru düşmanın şiddetli ateşi karşısında asker yüz çevirmişse de ortalık karardığı için Ruslar farkında olamamışlardır! Bu nokta Vak'anüvis Râşid'in izâhâtı ve Baltacı'nın Vâlide-Sultan'a yazdığı bir mektuptaki sarâhatle sâbittir. Bu hâle rağmen Serdâr-ı-Ekremin Istanbul'daki düşmanları kendisini ihânetle ithâm edip idâmına bile çalışmışlar ve ayni mektuptaki kendi tâbiriyle «Istanbul'u küffâra virmiş gibi» aleyhine propagandalar yapmışlardır. — Reîs-ül-küttâb Ömer Efendi ile Koca-Petro'nun şansölyesi Baron Petro Schaffiroff arasında kararlaştırılan «Mukaddimât-ı sulhiyye»nin en mühim esaslarına göre Azak kalesiyle bütün mülhakaatı Türkiye'ye iâde edilecek, Rusların son

zamanlarda yaptıkları hudud kaleleri tahrib edilip bütün silâhları Türk ordusuna teslim olunacak, Kırım hanlığıyla Lehistan krallığına tâbi' Kazaklara kat'iyyen müdâhale edilmiyecek, Türkiye'de mülteci bulunan İsveç kralı Demir-baş Charles maiyyetiyle beraber memleketine giderken Ruslar tarafından hiç bir taarruza uğramıyacak, Başvekil Schaffiroff'la Baş-kumandan Scheremetoff rehîne olarak Türkiyede kalacak ve ancak işte bu şartların tatbikinden sonra kat'î sulh muâhedesi akdedilebilecektir).

20 Teşrinisâni = 9 Şevvâl, Cuma: Baltacı-Mehmet Paşa'nın azliyle Ağa-Yusuf Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, Baltacı'nın Istanbul'daki düşmanları tarafından «Çarı elden kaçırmış» olmakla ithâm edilmesine ehemmiyet vermiyen Üçüncü Ahmed'in nihayet ikinci bir iftirâya inandırılmış olmasıdır: Pruth'dan Edirne'ye gelen muzaffer serdârın ordu işlerinden dolayı Edirne'de fazla kalması, ilk ithamden korkarak pâdişahı hal'etmek için askerî bir isyan hazırlamakla meşgul olduğu hakkında ikinci bir isnâda yol açmıştır! Baltacı'nın bu ikinci sadâreti 1710 = 1122 senesi 18 Ağustos=22 Cumâda-l-âhire Pazartesi gününden itibaren 1 sene, 3 ay, 3 gün sürmüştür. — Yeni Vezir-i-a'zam Gürcü Yusuf Paşa'ya «Ağa» denilmesi, Yeniçeri-ağalığından Sadârete çıkmış olmasındandır).

1712 = 1124

10 Nisan = 3 Rebî'ül-evvel, Pazar: Nâbî'nin ölümü.

(Dîvan edebiyatımızın en büyük şahsiyyetlerinden olan Urfalı Nâbî'nin asıl ismi «Yusuf» dur : Doğum tarihi belli değilse de doksanlık bir ihtiyar olarak öldüğü hakkında zayıf bir rivayet vardır. Son me'muriyeti Suvâri-mukabeleciliğidir; mezarı Karacaahmet'tedir. — En meşhur eserleri mürettep dîvâniyle «Hayriyye»si, «Hayr-âbâd»ı, «Tuhfet-ül-Haremeyn» i ve «Tuhfe-i dilkeş»idir).

16 Nisan = 9 Rebî'ül-evvel, Cumartesi: Pruth «Mukaddimât-ı sulhiyye» sini tâkib eden ilk Osmanlı-Rus sulhü.

(Yukarıki senenin «21 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz taahhütlerini bir takım bahânelerle ifâ etmiyen Koca-Petro'ya karşı yeniden sefer hazırlığı başlamış, bu vaziyet üzerine Azak kalesi iâde edilmiş, fakat diger taahhütler henüz ifâ edilmeden İngiliz ve Felemenk elçilerinin tavassutiyle Istanbul'da 25 senelik bir sulh imzâlanmıştır : Bu muâhedenin en mühim esaslarına göre Rus devleti Türk hududunda tahribini taahhud ettiği kaleleri derhal yıktıracak ve Lehistan'daki askerini geri çekecektir; bu suretle Türkiye Lehistan'ı himâye etmekle şimal tarafından kendi emniyetini de te'min etmiş demektir : Aşağıki senenin «24 Haziran» fıkrasına da bakınız).

11 Teşrinisâni = 11 Şevvâl, Cuma: Moskofların taahhütlerini ifâ etmemelerinden dolayı yeni bir Rus seferine karar verilmesi.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz taahhütlerinden itibaren 6 ay, 25 gün geçtiği halde Ruslar Lehistan'ı tahliye etmedikten başka harb hazırlıklarına da kalkışmış oldukları için fevkalâde bir meclis toplanıp sefer kararı vermiş ve bu karar üzerine Üçüncü Ahmed Istanbul'dan Edirne'ye hareket etmiştir).

12 Teşrinisâni = 12 Şevvâl, Cumartesi: Ağa-Yusuf Paşa'nın azliyle Nişancı/Silâhdar-Süleyman Paşa'nın sadâreti.

(Ağa Paşa Rus meselesinin tesviyesinde muvaffak olamadığı için azledilmiştir: Sadâret müddeti 1711 = 1123 senesi 20 Teşrinisâni = 9 Şevvâl Cuma gününden itibaren 11 ay, 22 gündür. — Nişancılıktan Vezir-i-a'zam olan Abaza Süleyman Paşa'nın lâkapları evvelce bulunduğu vazifelerden dolayıdır).

1713 = 1125

1 Şubat = 5 Muharrem, Çarşanba: Bender'de mülteci bulunan İsveç kralı Demir-baş Charles'in memleketine iâdesi kararı.

(Koca-Petro'ya mağlûb olduğu tarihten itibaren üç buçuk senedir Bender'de mülteci bulunan Demir-baş için 1711 = 1123 vukuâtının «9 Nisan» fıkrasına bakınız. — Pruth «Mukaddimât-ı sulhiyye» si ve Istanbul sulhiyle memleketine sâlimen avdeti te'minât altına alınmış olan On-ikinci Charles yol masraflarını da aldığı halde yola çıkmamıştır: Bunun sebebi, Türkiye'de kalmak suretiyle Türk-Rus münâsebetlerinin düzelmesine engel olmak istemesi ve hattâ Istanbul'daki elçileriyle pâdişahı mütemâdiyen harbe teşvik edip durmasıdır; işte bundan dolayı kendisine Türk askerinin himâyesi altında memleketine gitmesi veyahut Türk tâbiiyyetine girip siyasî bir gaile vaziyetine nihayet vermesi tebliğ edilmiş ve bunları kabul etmediği takdirde hudud boyundan kaldırılıp Dimetoka'ya getirilmesi emredilmiştir. Bu emre karşı nankörlük eden kral Bender civârındaki evinde 300 İsveç askeriyle mukavemet ve müsâdemeye kalkışmışsa da, tabiî derhal tenkil edilip yakalanmış ve gene hükümdar muâmelesi yapılarak Dimetoka'ya getirilmiştir: Aşağıki senenin «19 Eylül» fıkrasına da bakınız).

6 Nisan = 10 Rebî'ül-evvel, Perşenbe: Silâhdar-Süleyman Paşa'nın azliyle Kapdan-ı-deryâ Hoca-İbrahim Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, Demir-baş Charles'in yukarıki fıkrada gördüğümüz çirkin hareketine rağmen efkâr-ı-umumiyyece yalnız mülteci sıfatına ehemmiyet verilmesi ve uğradığı muâmelenin sırf işte bu bakımdan «hedef-i i'tirâz-ı nâs» olmasıdır. Süleyman Paşa'nın sadâreti 1712 = 1124 senesi 12 Teşrinisâni = 12 Şevvâl Cumartesi gününden itibaren 4 ay, 24 gündür. — «Hoca», «Orsa-Poça» ve «Pehlivan-zâde» lâkaplarıyla anılan halefi Urlalı bir Türk pehlivanının oğludur ve meslekten yetişmiş çok kıymetli bir denizcidir).

27 Nisan = 1 Rebî'ül-âhir, Perşenbe: Hoca-İbrahim Paşa'nın azil ve idâmiyle ikinci vezir Silâhdar-Ali Paşa'nın sadâreti.

(Hoca Paşa'nın azliyle idâmına sebeb, Üçüncü Ahmed'in dokuz yaşındaki kızı Fatma-Sultan'a nikâhlanmış olan Silâhdar-Ali Paşa'yı istirkab edip bir ziyâfette öldürtmiye karar vermesidir: Sadâreti yukarıki fıkrada gördüğümüz tarihten itibaren ancak 21 gündür. — «Dâmâd» lâkabiyle de anılan kıymetli halefi İznik köylülerinden Hacı-Hüseyn Ağa'nın oğludur).

24 Haziran = 30 Cumâdâ-l-ûlâ, Cumartesi: Osmanlı-Rus sulhünü kat'îleştiren Edirne muâhedesinin akdi.

(Yukarıki senenin «11 Teşrinisâni» fıkrasında gördüğümüz sefer kararı üzerine telâşa düşen Koca-Petro bir i'tizar mektubu göndermiş ve bunun üzerine başlıyan müzâkere Edirne muâhedesiyle neticelenmiştir: Bu muâhede mucibince Ruslar Lehistan'ın iki ay içinde tahliyesini, İsveç kralı Demir-baş Charles'in bir Türk muhâfız kıt'asıyla Rus topraklarından geçirilerek memleketine iâdesini Dniepr = Özü boyunda Dördüncü Mehmet devrindeki hududun esas olmasını, Samara ve Orel nehirleri arasında da Samara boyu Türklerde ve Orel boyu Ruslarda kalacak surette sınır çekilmesini kabul etmişlerdir. Bu suretle Kırım'la Lehistan tehlikeden kurtulmuş ve Karadeniz'e yaklaşan Rus tehlikesi geri atılmış demektir).

1714 = 1126

19 Eylül = 10 Ramazan, Çarşanba: İsveç kralı Demir-baş Charles'in Dimetoka'dan memleketine hareketi.

(5 sene, 2 ay gaileli bir mülteci olarak Türkiye'de kalan Demir-baş'ın şahsiyyet ve vaziyeti için 1711 = 1123 vukuâtının «9 Nisan» ve 1713 = 1125 vukuâtının da «1 Şubat» fıkralarına bakınız. Üçüncü Ahmed'den bir çok ihsanlar alan İsveç kralı 600 kişilik bir Türk müfrezesinin himâyesinde yola çıkmış ve Eflak'daki 2500 askerini de alıp Erdel üzerinden memleketine götürülmüştür).

8 Kânunuevvel = 1 Zülhicce, Cumartesi: Venedik-seferine karar verilmesi.

(1699 = 1110 senesinin «26 Kânunusâni» fıkrasında gördüğümüz Karlofça muâhedesindenberi 15 sene, 10 ay, 13 gün süren Osmanlı - Venedik sulhüne bu gün toplanan fevkalâde meclisin karariyle nihayet verilmiş olmasına sebeb, Venediklilerin o sulhe rağmen Akdeniz'de Türk ticaret gemilerini zaptedip durmaları, Rakka valiliğinde ölen eski Vezir-i-a'zam Enişte-Hasan Paşa'nın terekesini Istanbul'daki karısı Hadice-Sultan'a götüren gemiyi bile zabtedip tayfalarını esir etmeleri ve bilhassa son zamanlarda Karadağlıları Türk hâkimiyyetine karşı ısyan ettirip büyük bir tenkil hareketine sebeb olmalarıdır : Katolik İtalyan tahakkümüne dayanamıyan Moralılar Türk idaresini istedikleri için, Mora'nın istirdâdı ilk hedef ittihâz edilmiştir).

1715 = 1127

1 Nisan = 26 Rebî'ül-evvel, Pazartesi: Üçüncü Ahmed'le Vezir-i-a'zam Silâhdar-Ali Paşa'nın ordu başında Istanbul'dan Edirne'ye hareketleri.

(Padişah Edirne'de kalmış ve Ali Paşa da Serdâr-ı-Ekremlikle 19 Nisan = 14 Rebî'ül-âhir Cuma günü Serez-Selânik-Yenişehir üzerinden Mora'ya gitmiştir).

7 Haziran = 4 Cumâda-l-âhire, Cuma: Tinos/Tenos = İstendil adasının fethi.

(Barbaros devrinde alınıp haraca bağlandıktan sonra Venediklilerin eline geçen

bu Kiklâd adası Kapdan-ı-deryâ Canım-Hoca'nın kumandasındaki Türk donanması gelir gelmez yerli Rumların Venedikli vali Balbi'yi tehdid etmeleri üzerine habersiz teslim olmuş ve bu suretle Venediklilerin Adalar-denizi'ndeki son korsan yatağı da ellerinden çıkmıştır).

7 Ağustos = 6 Şa'ban, Çarşanba : Şimalî-Mora fütûhatını ikmâl eden ordunun Anabolu'dan Cenubî-Mora'ya hareketi.

(27 Haziran = 24 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü Korinthos berzahından Mora'ya giren Türk ordusu 4 Temmuz = 2 Receb Perşenbe günü Türklerin «Gürdüs» dedikleri Korinthos/Corinthus kalesini, 19 Temmuz = 17 Receb Cuma günü Napoli di Romania/Nauplion = Anabolu kalesini ve nihayet 4 Ağustos = 3 Şa'ban Pazar günü de Osmanlıların «Kastel-kal'ası» dedikleri Château de Morée'yi fethedip bunların arasındaki yerleri işgal etmiş, bu sırada Şimalî-Yunanistan'la Mora arasındaki Egine körfezinde Osmanlıların «Cezîre-i Egene» dedikleri adayı da 6 Temmuz = 4 Receb Cumartesi günü donanma kumandanı teslim alıp anahtarlarını Serdâr-ı-Ekreme göndermiş ve gene o sırada Venedikliler de bilmukabele Preveze'yi muhâsara etmek istemişlerse de 17 Temmuz = 15 Receb Çarşanba günü Türklerin şiddetli bir huruç hareketiyle denize dökülmüşlerdir. — Şimalî-Mora fütûhâtı işte bu muvaffakıyetlerle ve büyük bir sür'atle ikmâl edildikten sonra Cenubî-Mora'ya hareket eden ordunun en mühim hedefleri Navarin, Koron ve Modon kaleleridir).

22 Ağustos = 21 Şa'ban, Perşenbe: Mora fethini ikmâl eden ordunun Modon'dan hareketi.

(Cenubî-Mora'daki bütün kuvvetlerini Modon'da toplıyan düşmanın tahliye etmiş olduğu Navarin ve Koron kaleleri 13 Ağustos = 12 Şa'ban Salı günü işgal edilmiş, Modon limanındaki Venedik donanması 16 Ağustos = 15 Şa'ban Cuma günü Osmanlı donanması yaklaşırken kaçmış ve 13/14 Ağustos = 12/13 Şa'ban Salı/Çarşanba gecesi Modon kalesini kuşatan ordu 8 günlük bir muhâsaradan sonra bu dokuzuncu günü kaleyi cebren fethedip Mora fütûhâtını ikmâl etmiştir. Bütün Mora'nın fethi 1 ay, 20 gün = 51 gün sürmüştür. — Bu sırada Mora'nın cenubundaki Minoa adasında Türklerin «Benefşe» ve «Manvasya» dedikleri Monemvasia/Malvasia kalesiyle Aya-Mavri adası henüz düşman işgalinde bulunduğundan, Serdâr-ı-Ekrem Ali Paşa bunlardan birincisinin fethine Anadolu beylerbeyi Türk-Ahmed Paşa'yı ve ikincisine de Rumeli beylerbeyi Sarı-Ahmed Paşa'yı me'mur etmiş, Monemvasia 4 Eylül = 5 Ramazan Çarşanba ve Aya-Mavri de 5 Teşrinievvel = 6 Şevvâl Cumartesi günü fethedilmiştir).

24 Eylül = 25 Ramazan, Salı: Suda kalesinin fethi ve Venediklilerin Girit adasındaki son alâkalarının da kesilmesi.

(Dördüncü Mehmet devrinde Girit fütûhâtı ikmâl edildiği zaman Venediklilerin elinde bırakılan Suda, Granbusa / Carabusa ve Spinalonga = İspirlonga kaleleri için 1669 = 1080 vukuâtının «5 Eylül» fıkrasına bakınız. — Bu seferki Osmanlı - Venedik harbi üzerine Hanya muhâfızı vezir Mehmet Paşa Suda'yı ve Kandiya muhâfızı vezir İzmirli-Ali Paşa da diger iki kaleyi zebtederek Venediklilerin Girit'le son alâkalarını da kesmişlerdir).

1716 = 1128

24 Nisan = 2 Cumâda-l-ûlâ, Cuma: «Nemçe seferi»nin açılması.

(11 Nisan = 18 Rebî'ül-âhir Cumartesi günü Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Silâhdar-Ali Paşa Venediklilere karşı Korfu = Korfos seferine çıkmak üzere Davudpaşa'dan İncirli köyüne geçmişse de, daha ileri gitmeden Avusturya seferi açılmıştır: Bunun sebebi, Mora fethi üzerine Venediklilerin Avusturyalılarla tedâfüî ve taarruzî bir ittifak akdetmiş olmalarıdır; işte bundan dolayı Avusturya hükûmeti Karlofça'da Venedik ve Avusturya hükûmetleriyle ayrı ayrı akdedilen muâhedeleri birbirine bağlı bir kül hâlinde göstererek Mora seferiyle sulhün ihlâl edilmiş olduğunu bildirmiş, Venedik zâyiâtının iâde ve tazmini şartiyle yeniden sulh akdedilmediği takdirde Istanbul'daki sefirinin iâdesini istemiş ve bunun üzerine toplanan fevkalâde mecliste derhal sefer açılmasına karar verilmiştir: Bu mecliste Avusturya seferi için büyük hazırlıklar lâzım geldiğinden bahsedenler olmuşsa da Mora fâtihliği gururuna kapılan Serdâr-ı-Ekreme söz geçirilememiştir; Ali Paşa bilhassa «Fitne-i kıyâme» ve «İblîs ile celîs» denilen Sadâret-kethudâsı Giritli Köse-İbrahim Ağa ismindeki hâin devşirmenin kendisini «Müeyyed min ind-İllâh» bir cihangir gösteren dalkavukluklarına kapıldığı için bu hazırlıksız sefere çıkmış ve Üçüncü Ahmed de Edirne'ye hareket etmiştir).

5 Ağustos = 16 Şa'ban, Çarşanba: Varadin bozgunu, Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Silâhdar-Ali Paşa'nın şehâdeti.

(Ali Paşa 24 Mayıs = 2 Cumâda-l-âhire Pazar günü Edirne'den Belgrad'a hareket etmiş, 22 Temmuz = 2 Şa'ban Çarşanba günü Belgrad'a gelmiş, burada toplanan harb meclisinde Osmanlı hâkimiyyetindeki Tımışvar'a gidilip düşman o tarafa gelmediği takdirde bu mevsimin harb hazırlıklarıyla geçirilmesini teklif edenler olmuşsa da sonradan irtidâd etmiş olan hâin Rumeli beylerbeyi Boşnak Sarı-Ahmed Paşa'nın telkiniyle düşman ordusunun bulunduğu Varadin = Peterwardein üzerine gidilmesi takarrür etmiş, orduda hazırlık olmadığı için Belgrad kalesinden ödünç olarak 14 «Bal-yemez» topu alınıp 25 Temmuz = 5 Şa'ban Cumartesi günü Zemun yakasına geçilmiş, 2 Ağustos = 13 Şa'ban Pazar günü Varadin'in bir buçuk saat mesâfesindeki Karlofça boğazında ilk pişdar müsâdemesi olarak 1500 kişilik bir Türk müfrezesi sekiz bin mevcutlu bir düşman kuvvetini mağlûb etmiş ve bunun üzerine toplanan harb meclisinde düşmanın hazırlanmasına vakit bırakmadan derhal taarruz edilmesi lâzımgeldiğinden bahsedilmişse de hâin Boşnak Sarı-Ahmed Paşa askerin yorgunluğundan bahsederek «Cümlenun a'sâb-ı hımmetlerine fütûr» vermiş, 3 Ağustos = 14 Şa'ban Pazartesi günü Varadin'e hareket edilmiş, ertesi sabah «Sancâğ-ı-Şerîf» çıkarılıp düşman taarruzu beklendiği sırada meterislere kumanda eden Sarı-Ahmed öyle bir ihtimâl olmadığını bildirip her kesin yerine çekilmesine sebeb olmuş ve bu sırada «azîm toplar» belirmesinden düşmanın takviye kıt'aları almakta olduğunu anlayan Serdâr-ı-Ekrem yukarıki fıkrada bahsi geçen hâin kethudâsı Giritli Köse-İbrahim'i Sarı-Ahmed'e gönderip tahkik ettirmek istemişse de bu iki meş'um devşirmenin söz birliğine aldanan Ali Paşa «Düşmen-i dîn firâr idiyormuş!» diye oyalanmıştır. Hakikatte ise Serdârın tahmini veçhile o sırada düşman ordusuna takviye kıt'aları gelmiştir! — O günün akşamı top düellosuyla geçtikten sonra bu sabah saat yediden öğle vaktine kadar süren Varadin muharebesi müdhiş bir bozgunla neticelenmiş, ilkönce sol cenahta Türk askeri Alman piyâdesini ezmişse de sağ cenahta Anadolu beylerbeyi Türk-Ahmed Paşa'nın şehâdeti o cenâhın bozulmasına ve düşmanın da o taraftan Osmanlı karargâhına kadar girmesine sebeb olmuş, o sırada son bir hamle yapan Serdâr-ı-Ekrem alnından giren bir kurşunla yere yuvarlanıp adamları tarafından geri götürülürken can vermiş ve nihayet

asker de Belgrad'a doğru kaçışmıya başlamıştır. Bu bâdirede «Sancağ-ı-Şerîf» in bile Belgrad'a güçlükle kaçırıldığından bahsedilir! — İki devşirmenin ihânetine kurban olan zavallı Mora fâtihi Silâhdar-Ali Paşa'nın sadâreti 1713 = 1125 senesi 27 Nisan = 1 Rebî'ül-evvel Perşenbe gününden itibaren tam 3 sene, 3 ay, 8 gün sürmüştür).

22 Ağustos = 4 Ramazan, Cumartesi: Belgrad muhâfızı Hacı-Halil Paşa'nın sadâret ve serdarlığı.

(Silâhdar-Ali Paşa'nın şehâdeti üzerine ordu erkânı tarafından Rumeli beylerbeyi Sarı-Ahmed Paşa Serdar-Kaymakamlığına intihâb edilmiş ve Üçüncü Ahmed'e şehzâdeliğindenberi mensûb olan Mevkufâtî Muşkaralı = Nevşehirli İbrahim Ağa da Varadin fâciasının pâdişaha arzına me'mur edilmiştir; «Lâle devri» nin zeki, zarif ve teceddüdcü Sadr-ı-a'zamı Dâmâd-İbrahim Paşa işte budur. Üçüncü Ahmed'e Varadin felâketini bütün tafsilâtiyle nakledip derhal sulh akdiyle ordunun ve devletin yeni ihtiyaçlara göre ıslâhından başka çâre kalmadığını anlatan Nevşehirli-İbrahim Ağa Baş-Emîr-âhurlukla pâdişahın yanında kalmış ve çok çabuk parlıyan bu büyük adamın 3 Teşrinievvel = 16 Şevvâl Cumartesi günü vezâretle Rikâb-ı-Hümâyun Kaymakamlığına tâyini üzerine sulh siyâseti hâkim bir vaziyete gelmiştir. — Hacı-Halil Paşa'ya gönderilen «Mühr-i-Hümâyun» bu gün kendisine teslim edilmiş ve Varadin fâciasına sebeb olan Serdar-Kaymakamı boşnak Sarı-Ahmed Paşa da Belgrad muhâfızlığına tâyin edilmiştir: Bu hâin devşirme biraz sonra irtidâd ettiği için ahâli tarafından parçalanarak öldürülmüş ve irtidâdından dolayı kaatilleri hakkında tâkibat yapılmamıştır).

Eylül sonları = Şevvâl ibtidâları: Vak'anüvis Naîmâ'nın ölümü.

(Şehnâmecilerden sonra ilk Vak'anüvis olan Naîmâ 1065 = 1654-1655 tarihinde Haleb'de dünyaya gelmiş olduğuna göre 61 - 62 yaşlarında ölmüş demektir. Asıl ismi «Mustafa Naîm» dir : Dîvan kaleminde kâtipken «Naîmâ» mahlasını almış ve Defter-eminliği, Anadolu-Muhâsebeciliği ve Baş-Muhâsebecilik gibi mühim mevkilerde bulunmuştur. Hicretin 1000-1070 vukuâtına âid olan tarihi ilkönce İbrahim-Müteferrika matbaasında iki cild olarak basıldıktan sonra Matbaa-i Âmire'de altı cild üzerine tab'edilmiştir : Bunun ilk beş cildi Kâtib-Çelebi «Fezleke» sinin âdetâ aynen istinsâhından ibaretse de, büyük Vak'anüvis bir takım ilâveler ve üslûp hususiyetleriyle eserine şahsî bir çeşni vermek kudretini de göstermemiş değildir. — Mora Defter-eminliğinde ölen Naîmâ'nın mezarı Balyabadra = Paleo-Patras'dadır).

20 Teşrinievvel = 4 Zülka'de, Salı : Tımışvar'ın sukutu.

(Macaristan'da son Türk vilâyeti şeklinde kalan Banat eyâletinin bu müstahkem merkezi Eflak'la Boğdan'ın da kilidi sayılır. Bu senenin «5 Ağustos» fıkrasında gördüğümüz Varadin bozgununun ilk fecî neticesi işte bu fâciadır. 180 bin kişilik bir Hıristiyan ordusuna karşı 44 gün dayandıktan sonra imdatsızlıktan dolayı «vire ile» düşmana teslim olup ahâliyi Belgrad'a nakleden muhâfız Hacı-Mustafa Paşa 4 - 5 sene kâfi gelebilecek zahîre ve mühimmâta mâlik olduğu için şiddetle tenkid edilir. — Belgrad'da bulunan yeni Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Hacı-Halil Paşa bu felâket haberi üzerine askerin dağılmasına meydan vermemek için orduyu alıp derhal Edirne'ye hareket etmiştir).

1717 = 1129

28 Kânunusâni = 14 Safer, Perşenbe: Şehzâde Mustafa'nın doğumu.

(Üçüncü Ahmed'in bu oğlu 1757 = 1171 de tahta çıkmış olan «Sultan Mustafây-ı Sâlis = Üçüncü Mustafa» dır : Anasının adı «Mihrişâh-Kadın» dır).

18 Şubat = 6 Rebî'ül-evvel, Perşenbe: Fatma-Sultan'la evlenen Rikâb-ı-Hümâyun-Kaymakamı Nevşehirli-İbrahim Paşa'nın dâmadlığı.

(Üçüncü Ahmed'in en sevgili kızı olan Fatma-Sultan o sırada 13 yaşındadır : Henüz 5 yaşındayken eski Vezir-i-a'zam Silâhdar/Şehid-Ali Paşa'ya nikâhlanmış ve 12 yaşında bu itibarî izdivaçtan dul kalmıştır! Babasının en sevgili veziri olan yeni kocası en kuvvetli rivayete nazaran o sırada 54-55 yaşlarında çoluk-çocuk ve hattâ dâmad sâhibi bir âile babasıdır ve bilhassa henüz 44 üne basmış olan kaynatası Üçüncü Ahmed'den bile 10 - 11 yaş büyüktür!).

18 Ağustos = 10 Ramazan, Çarşanba: Belgrad'ın sukutu.

(Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Hacı-Halil Paşa Nevşehirli-İbrahim Paşa'nın sulh siyasetine rağmen harbcilik edip Tımışvar istirdâd edilmedikçe sulh akdine taraf-dâr olmadığı için 12 Haziran = 2 Receb Cumartesi günü Edirne'den Belgrad'a hareketle 26 Temmuz = 16 Şa'ban Pazartesi günü vâsıl olmuş, üç haftadır kaleyi muhâsara eden Prens Eugène'in ordusuyla karşılaşmışsa da bir türlü taarruza geçmeyip harb meclisleri akdederek vakit geçirmiş ve hattâ 60 - 70 bin askerle gelen Kırım hanı Saâdet-Giray'ı da atâlet içinde bekletmiş, nihayet 16 Ağustos =8 Ramazan Pazartesi günü sabaha karşı düşman taarruzu başlarken uykudan uyandığı sırada Mısır ve Kürt askerleri kaçmıya başlamış ve hattâ kendisi de «Sancâğ-ı-Şerîf» le beraber dolu-dizgin kaçmıştır! Bu bâdirenin 10 bin şehitle 10 bin yaralı ve esire mal olduğundan bahsedilir! Belgrad kalesi işte bundan dolayı üç günde tahliye edilmek üzere «vire ile» teslim olmuş ve muhâfız Sarı-Musafa Paşa ahâliyi Niş'e götürürken refâkatindeki Avusturya generallerinin yaptıkları sulh teklifini Sofya'da bulunan pâdişahla hükûmet erkânına arzetmiştir. — Belgrad'ın bundan 22 sene, 17 gün sonra Birinci Mahmud devrinde istirdâdı için 1739 = 1152 vukuâtının «1 Eylül» fıkrasına bakınız).

26 Ağustos = 18 Ramazan, Perşenbe: Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Hacı-Halil Paşa'nın azliyle Nişancı-Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Nevşehirli'nin sulh siyasetine muhâlefet ederek nihayet Belgrad fâciasına sebeb olduğu için azledilen arnavut Halil Paşa'nın sadâreti 1716=1128 senesi 22 Ağustos = 4 Ramazan Cumartesi gününden itibaren 1 sene, 5 gün sürmüştür. Halefi Kayseri köylülerinden olmakla beraber aslen Mısırlı olduğu hakkında da bir rivayet bulunan «Hacı-Ali» isminde bir tâcirin oğludur).

1718 = 1130

9 Mayıs = 8 Cumâda-l-âhire, Pazartesi: Nişancı-Mehmet Paşa'nın azliyle Nevşehirli Dâmâd-İbrahim Paşa'nın sadâreti.

(Nişancı'nın azline sebeb, kendisinin harb temâyüllerine mukabil Nevşehirli'nin sulh siyasetinde ne kadar haklı olduğu bilhassa Belgrad fâciasıyla meydana çıkmış olmasıdır : Sadâret müddeti 1717 = 1129 senesi 26 Ağustos = 18 Ramazan Perşenbe gününden itibaren 8 ay, 14 gündür. — Osmanlı tarihinin en büyük vezirlerinden olan Muşkaralı = Nevşehirli İbrahim Paşa Ezdin voyvodası Ali Ağa'nın oğludur : O zamana kadar Muşkara denilen memleketine i'mârından dolayı «Nevşehir» ismi verilmiştir. — Çırağan-safâları ve zevk-u-safâ temâyülleriyle «Lâle devri» nin timsâli hâline gelen bu zeki, münevver ve zarif vezir teceddüdcülüğü ilk defa olarak bir hükûmet programı şekline sokmuş olan Vezir-i-a'zamdır).

16/17 Temmuz = 17/18 Şa'ban, Cumartesi/Pazar gecesi: Büyük Istanbul yangını.

(Cibâli-kapusu hâricindeki «Yahud-hâne» lerin birbirinden çıkan ateş Unkapanına kadaı sâhil boyunu yaktıktan sonra içeri sirâyet edip altı kola ayrılarak 20 saatte Istanbul'un büyük bir kısmını kül hâline getirmiştir).

21 Temmuz = 22 Şa'ban, Perşenbe: Pasarofça muâhedelerinin imzâsı.

(Yukarıki senenin «18 Ağustos» fıkrasında Avusturyalılar tarafından ızhâr edildiğini gördüğümüz sulh temâyülleriyle Felemenk elçisinin tavassutu Dâmâd İbrahim Paşa'nın sulh siyasetine uygun geldiği için Şıkk-ı-Sânî Defterdarı Silâhdar-İbrahim Ağa baş-murahhas ve sonraları Paris sefâretnâmesiyle şöhret bulan Şıkk-ı-Sâlis Defterdarı Yirmi-sekiz-Çelebi Mehmed Efendi de ikinci murahhas tâyin edilip yola çıkarılmış, Nevşehirli-İbrahim Paşa da ordu başında ihtiyâten Sofya'ya gelmiş, Morava'nın sol sâhilinde ve bu nehrin Tuna'ya karıştığı nokta civârında bulunan Poharevats/Passarowitz=Pasarofça şehrinde Avusturya ve Venedik murahhaslarıyla 47 yahut 70 gün süren bir müzâkereden sonra bu gün zevâlî saat bir buçukta iki muâhede akdedilmiştir : 20 maddelik Avusturya muâhedesi mucibince Belgrad ve Semendere havâlisinden mürekkep bir mıkdar Sırbistan arâzisiyle Banat=Tımışvar eyâleti ve Alt/Aluta nehrinin garp sâhilinde Osmanlıların «Eflâk-ı-Çâsârî» yahut «Eflâk-ı-sagîr» dedikleri ve son seferde Avusturyalıların işgal ettikleri arâzi Avusturyalılara terkedilmiştir. — 26 maddelik Venedik muâhedesi mucibince de Cerigo=Çuka adasıyla Dalmaçya, Hersek ve Arnavutluk'da Venediklilerin işgal ettikleri bâzı yerler onlara bırakılmışsa da, son seferde istirdâd edilen Mora yarımadasıyla Aya-Mavri ve İstendil adaları ve Girit'de fethedilen Suda ve diger iki kale Türkiye'de kalmıştır. Netice itibariyle Pasarofça muâhedesi Avusturya cephesi itibariyle Karlofça sulhünden daha zararlı olmakla beraber, Venedik cephesi itibariyle daha faydalı demektir. Osmanlı ordusu harbedemiyecek kadar bozulmuş olduğu için, böyle bir sulhün akdi mühim bir zaruret ve hattâ siyasî bir muvaffakıyet sayılabilir).

1719 = 1131

25 Mayıs = 6 Receb, Perşenbe: Büyük Istanbul zelzelesi.

(Zevâlî saat 12,30 da başlayıp üç dakika süren bu şiddetli sarsıntı Istanbul'da bir

çok binâlarla şehir sûrunun hemen baştanbaşa yıkılmasına sebeb olduktan başka, İzmit'in büyük bir kısmını yıkmış ve Karamürsel'de de tahribâta sebeb olmuştur. — Şehrin i'mârına son derece ehemmiyet veren Dâmâd-İbrahim Paşa bundan bir müddet sonra Istanbul surlarını yeniden yaptırmış ve inşâatla tâmirât 1724 = 1137 senesi 18 Teşrinisâni = 4 Rebî'ül-evvel Cumartesi günü ikmâl edilmiştir).

21/22 Temmuz = 4/5 Ramazan, Cuma/Cumartesi gecesi : Büyük Istanbul yangını.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz zelzeleden tam 57 gün sonra Gedikpaşa'da çıkan bu büyük yangın o semti kâmilen yaktıktan sonra Kumkapu üzerinden surlara kadar dayanmış ve bir çok güzel saraylarla konaklar kül olmuştur).

1723 = 1135

9 Temmuz = 5 Şevvâl, Cuma: Safavî saltanatının inkırâzı üzerine şark cephesinde Osmanlı harekâtının başlaması ve Gürcistan'da işgal edilen Tiflis ve Gori anahtarlarının Üçüncü Ahmed'e takdimi.

(İran'daki Safavî hâkimiyyetinin takriben otuz senedenberi inhilâl hâlinde bulunması nihayet bu memleketin şarkıyla garbinde bir takım ısyanlarla tecâvuzlara sebeb olmuştur: Şark'daki ısyan «Ağvan/Efgan» Türklerinden «Kılcılar» oymağının beyi Hacı Mîr-Üveys'in Kandehâr'ı zabtedip hükûmet kurmasıyla başlamış, kendisinden sonra yerine kardeşi Abdullah ve onun da yerine Üveys'in oğlu Mahmud-Han geçip Herat'la Meşhed'i aldıktan sonra İran'ın pâyıtahtı olan Isfahân'ı bile zabtedip Safavî hükümdarı Birinci Hüseyn'i esir etmiş ve bunun Kazvin'de tutunmaya çalışan oğlu Tahmâsb'ı da oradan koğmuş olduğu için, Safavî saltanatı artık yıkılmış demektir. İran'ın garp tarafındaki ısyan hareketi de Şirvan Sünnîlerinin başına geçen Hacı-Davud Bey'in Şamahı, Şabran, Ereş vesaire gibi mühim merkezleri zabtettikten sonra Şirvanlıların Türkiye'ye iltihak için 1722 = 1134 de İstanbul'a bir mahzar göndermeleriyle başlamış ve bunun üzerine Hacı-Davud Bey Şirvan hanlığına tâyin edilip kendisine bir menşurla «Tabl-ü-alem» gönderilmiştir. — Bu sırada Rus çarı Koca-Petro da fırsattan istifâde için Hazar sâhillerinden Bakû'ya doğru ilerlemekte ve Gîlân'la Mâzenderan ve Esterâbâd-ı tehdid etmektedir! Netice itibariyle Türkiye şarkta bir Rus çenberiyle çevriliyor ve hattâ Rusların Hazar'dan sonra Karadeniz'e inmek tehlikesi de beliriyor demektir. Hudud valilerinden aldığı kaaimlerle İran'a gönderdiği casusların raporlarına istinâden bu mühlik vaziyetin inkişâfını büyük bir dikkatle tâkib eden Vezir-i-a'zam Dâmâd İbrahim Paşa, 84 sene evvel akdedilmiş olduğunu 1639=1049 vukuâtının «17 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz Kasr-ı-Şîrin muâhedesinin Safavî hâkimiyyeti yıkıldıktan sonra artık hükmü kalmamış olmasından dolayı Türkiye'nin şark tarafından emniyyetini te'min edecek askerî tedbirlerin derhal ittihâzına başlıyarak İran ve Kafkasya sınırlarında üç cephe açmıştır : Erzurum beylerbeyi Silâhdar-İbrahim Paşa Cenubî-Kafkasya, Van valisi Köprülü-zâde Abdullah Paşa Âzerbaycan ve Bağdad valisi Hasan Paşa da Hemedan ve Kermanşâh'a müteveccih Irak cephelerine Ser-asker tâyin edilmişlerdir. Gürcistan'ın Safavî hâkimiyyetinde bulunan Karthli krallığına karşı derhal harekete me'mur olan Silâhdar-İbrahim Paşa bu krallığın pâyıtahtı olan Tiflis'le en mühim şehri olan Gori kalelerini mukavemetsiz teslim almış ve Istanbul'a gönderdiği kale anahtarları bu gün pâdişaha takdim edilmiştir. — Bu üç Ser-askerin en mühim vazifeleri, Efganlı Mahmud-Han'dan evvel Garbî-Iran'ın ve Koca-Petro'dan evvel Bakû'nun işgalidir : Bunlardan Silâhdar-İbrahim Paşa harbsiz

teslim aldığı Tiflis'de 132 gün boş vakit geçirip Baku'nun Ruslar tarafından işgaline sebeb olduğu için azledilip yerine Diyarbekir beylerbeyi vezir Ârifî-Ahmed Paşa tâyin edilmiştir).

1723 = 1136

15 Teşrinievvel = 15 Muharrem, Cuma: Kermanşâh'ın işgali.

(Bu cephe ser-askeri olan Bağdad valisi vezir Hasan Paşa ordusuyla gelir gelmez Safavî valisi Abdülbâkî-Han derhal teslim olmuş, bundan sonra 10 Teşrinisâni = 11 Safer Çarşanba günü Erdelân eyâletinin merkezi olan Sine/Sinâ şehri teslim alınmış ve Loristan valisi Ali Merdan-Han da Şehr-i-Zûr beylerbeyi Abdurrahman Paşa'ya mağlûb olduktan sonra itâate mecbur olmuştur).

1724 = 1136

6 Mayıs = 12 Şa'ban, Cumartesi: Hoy fethi.

(Bu senenin Mart sonları = Receb iptidâlarında Merâga valisi Feridun-Han Osmanlılara inkıyâd edip beylerbeyi pâyesiyle mevkıinde ibka edildikten sonra, bu gün de Âzerbaycan cephesi ser-askeri Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın gönderdiği bir kuvvetin Hoy şehrini fethetmesi ve bunun üzerine Çors şehrinin de teslim olması Garbî-İran'da Osmanlı istilâ sâhasını mühim bir nisbette genişletmiştir).

24 Haziran = 2 Şevvâl, Cumartesi: Garbî-İran'ın taksimine âid Osmanlı-Rus muâhedesi.

(Bu sırada Hazar boyunu işgal etmiş olan Koca-Petro, Efganlılara esir olan Şah-Hüseyn'in oğlu Tahmâsb'ı himâyesine almış ve o da Gilân, Mâzenderan ve Esterâbâd havâlisinin Ruslara terkini kabul etmiştir : Bu vaziyet Osmanlı - Rus münasebâtını çok gergin bir hâle getirmiş ve hattâ efkâr-ı-umumiyye bir Rus harbine tarafdar olmuşsa da, Yeniçerilerin muhâlefetini önliyerek bir «Nizâm-ı-cedîd» ocağı kurmak istiyen Nevşehirli-İbrahim Paşa orduya i'timâd edemediği için Fransa sefirinin tavassutiyle böyle bir muâhede akdine mecbur olmuştur; Fransa'nın bu tavassuttan maksadı, Avusturya'ya karşı bir Osmanlı-Rus-Fransız müselles ittifâkına yol açmaktır. — Rus elçisi Neplujeff'le akdedilen 6 maddelik muâhede mucibince Hazar boylarıyla İkinci Tahmâsb'ın terketmiş olduğu İran eyâletlerinin Rusya'ya aidiyyeti kabul edilmiş ve buna mukabil Rus çarı da Osmanlıların istediği Şirvan, Gence, Erivan, Mogan, Karabağ, Âzerbaycan ve kısmen Irâk-ı-Acem'in Türkiye'ye ilhâkında yardım taahhüd etmiştir. İran'ın mütebâkî hısmı İkinci Tahmâsb'a âid olacağı için, Türkiye ile Rusya Efganlılara karşı Safavîleri iltizâm etmişler demektir).

31 Ağustos = 11 Zülhicce, Perşenbe: Hemedan fethi.

(Bu ay içinde Kafkas cephesinde Nahcivan fethedildikten sonra Irak cephesinde de 58 günlük bir muhâsaradan sonra bu 59 uncu günü Hemedan fethedilmiş ve Âzerbaycan cephesinde de Tebriz kalesi muhâsara edilmiştir).

1724 = 1137

3 Teşrinievvel = 14 Muharrem, Salı: Revan/Erivan fethi.

(2 ay, 28 gündenberi muhâsara altında bulunan Erivan kalesi 6 gün evvel «vire

ile» teslim teklifinde bulunmuş ve bundan bir gün evvel tahliyesi ikmâl edilerek bu gün Osmanlı ordusu tarafından işgal edilmiştir. — Kafkas cephesindeki bu muvaffakıyetten biraz sonra da Irak cephesinde Nihâvend kalesi mukavemetsiz teslim olup yeni bir beylerbeylik merkezi ittihâz edilmiştir).

1725 = 1137

20 Mart = 5 Receb, Salı: Şehzâde Abdülhamid'in doğumu.

(Üçüncü Ahmed'in bu oğlu 1774 = 1187 de tahta çıkmış olan «Abdülhamîd-i Evvel = Birinci Abdülhamid» dir; Anasının adı «Râbia Şermî-Sultan» dır).

3 Ağustos = 23 Zülka'de, Cuma: Tebriz fethi.

(Yukarıki senenin «31 Ağustos» fıkrasında bahsi geçen ilk muhâsarası neticesiz kalan Tebriz şehrine bu sefer tekrar yürüyen Âzerbaycan ser-askeri Köprülü-zâde Abdullah Paşa ilkönce Merend sancağının en müstahkem mevkii olan Sünûs/Zünûz kalesini işgal ettirip sancağı ilhak ettikten sonra Tebriz'e hücum edip en kuvvetli rivayete göre 6 gün süren bir şehir muharebesinden sonra bu gün düşmanı «vire ile» teslime mecbur etmiştir. — Bundan evvel 18 sene, 3 gün Osmanlı idaresinde kalan Tebriz'in Safavîler tarafından istirdâdı için 1603 = 1012 vukuâtının «26 Eylül» ve «21 Teşrinievvel» fıkralarına bakınız).

4 Eylül = 25 Zülhicce, Salı: Gence fethi.

(Bu mühim mevkiin fethine ser-askerlikle me'mur olan Erzurum valisi vezir Hacı-Mustafa Paşa Erivan'dan hareketle yol üzerinde Lori kalesini 3 Ağustos = 23 Zülka'de Cuma günü zaptettikten sonra geldiği Gence kalesini bundan bir gün evvel muhâsara edip bu sabah erkenden başlıyan şiddetli bir hücumla fethetmiştir).

6 Eylül = 27 Zülhicce, Perşenbe: Hurremâbâd'ın işgali ve Loristan'ın ilhâkı.

(Irak cephesi ser-askeri ve Bağdad valisi Hasan Paşa ölmüş, yerine tâyin edilen ve Basra valiliğinde bulunan oğlu Ahmed Paşa da evvelce itâat ettikten sonra Osmanlılardan yüz çeviren Loristan valisi Ali Merdan-Han'ın üzerine yürüyüp eyâlet merkezi olan Hurremâbâd'ı işgal ve vilâyetini ilhâk etmiştir).

1726 = 1138

12 Mart = 8 Receb, Salı: Efganlı Eşref-Şâh'ın Hilâfet iddiasiyle Garbî-İran'ın tahliyesi hakkındaki talebinin reddi.

(Bu sırdaa şimal ve garp taraflarından Rus ve Osmanlı istilâlarına uğrıyan İran, şarktan da «Ağvan/Efgan» Türklerinin istilâsı altındadır: 1723 = 1135 vukuâtının «9 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Mahmud-Han'ı öldürüp yerine geçen amcazâdesi Eşref-Şâh bir taraftan Safavî saltanatını idâmeye çalışan İkinci Tahmâsb'la uğraşırken, bir taraftan da İstanbul'a Abdül'Aziz-Han/Sultan isminde bir elçi gönderip Garbî-İran'da işgal edilen yerlerin iâdesini istemiş ve Hilâfetin şer'an taaddüd edebileceği hakkında İran Sünnî ulemâsından Osmanlı ulemâsına hitâben 19 imzâlı bir mahzar göndererek halîfelik iddiâsına bile kalkışmıştır! Buna

karşı Vezir-i-a'zam Dâmâd-İbrahim Paşa fevkalâde bir meclis toplayıp Eşref'in Üçüncü Ahmed'e göndermiş olduğu nâmenin takdime şâyân olmadığı hakkında bir karar aldıktan başka, arada «Bahr-ı Hind gibi bir hâciz-i azîm» olmadıkça Hilâfetin taaddüdüne şer'an cevâz olmadığı hakkında Şeyh-ül-İslâm Abdullah Efendi'den bir fetvâ almış, Osmanlı ulemâsından da cevâbî bir mahzar alıp Eşref-Şâh'ın elçisine vererek bu gün geri göndermiştir).

1727 = 1139

Temmuz başları = Zülka'de ortaları: Matbaacılığın kabulü hakkında ferman neşri.

(Avrupa'da 15 inci asrın ortalarından itibaren yayılmıya başlamış olan matbaacılığın bizde bu tarihe kadar takriben iki buçuk asır gecikmiş olması umumiyetle din taassubiyle izah edilirse de doğru değildir : Osmanlı askerî teşkilâtını Avrupa'ya ilk tanıtan büyük eserin müellifi Kont de Marsigli kendisinin Istanbul'da bulunduğu zaman şehirde doksan bin hattat mevcud olduğundan ve işte bundan dolayı hükûmetin o kadar insanı işsiz bırakıp iktisadî bir buhrâna sebeb olmaktan çekindiği için matbaacılığı kabulde tereddüd ettiğinden bahsetmektedir. Zâten Avrupa'da basılmış Arapça, Türkçe ve Acemce eserlerin daha Üçüncü Murad devrinden itibaren pâdişahın fermanıyla Türk piyasasında satış serbestîsine mazhar olması da meselenin taassupla alâkadâr olmadığını gösteren bir delil demektir. Bununla beraber, Nevşehirli-İbrahim Paşa artık her şeye rağmen bu en büyük teceddüd ve terakki vâsıtasının kabulüne karar vermiş ve babasıyla beraber Paris'e gidip matbaacılık terakkiyyâtını orada tedkik etmiş olan Yirmi-sekiz-Çelebi-Mehmed Efendi-zâde Said Ağa/ Efendi ile «Basmacı-İbrahim» denilen Macar mühtedilerinden İbrahim-Müteferrika'nın müştereken bir matbaa açmalarına müsâade etmiştir: Üçüncü Ahmed'in bu tarihte çıkan Hatt-ı-Hümâyûniyle Şeyh-ül-İslâm Abdullah Efendi'nin verdiği fetvâda dinî eserler müstesnâ olmak şartiyle bütün ilimlere âit neşriyâta izin verilmesi, o zaman çok revaçta bulunan dinî eserlerin istinsâhını Hattatlar zümresine hasretmek ve bu suretle iktisâdî bir buhrâna meydan vermemek içindir. — Aşağıki senenin «16 Kânunuevvel» fıkrasına da bakınız).

1727 = 1140

4 Teşrinievvel = 17 Safer, Cumartesi: Hemedan sulhü.

(Bu sırada İran'da vaziyete hâkim olan Efganlı Eşref-Şâh için 1726 = 1138 vukuâtının «12 Mart» fıkrasına bakınız. Hilâfet iddiâsiyle Garbî-İran'ın iâdesi hakkındaki talepleri reddedildikten sonra, kendisiyle harb veya sulhe me'mur edilen Irak cephesi ser-askeri Ahmed Paşa'yı 1726=1139 senesi 20 Teşrinisâni = 25 Rebî'ül-evvel Çarşanba günü Osmanlı ordusundaki Kürtlerin ihânetinden dolayı Hemedan civârındaki Ancudan muharebesinde mağlûb eden Eşref-Şâh o tarihten sonra Ahmed Paşa'nın daha kuvvetli bir ordu hazırlamasından telâşa düşerek sulh istediği için, Hemedan'da bu gün 12 maddelik bir muâhede akdedilmiş ve bu muâhede mucibince Eşref-Şâh Osmanlıların Garbî-İran ve Cenubî-Kafkasya fütûhâtını tasdik ettikten başka, evvelce Safavîlere âid olan Huveyze'nin de Osmanlılar tarafından işgalini kabul etmiştir: Eşref'in elde ettiği yegâne netice, saltanatının tasdikınden ibarettir. — Ruslar da Eşref'le 10 maddelik bir muâhede akdetmiş oldukları için, 1724=1136 vukuâtının «24 Haziran» fıkrasında gördüğümüz Osmanlı-Rus muâhedesinin artık hükmü kalmamış demektir).

16 Kânunuevvel = 2 Cumâda-l-ûlâ, Salı: Müteferrika matbaasının işlemiye başlaması.

(Yukarıki sene vukuâtında bahsi geçen müsâade fermanı üzerine kurulan bu ilk Osmanlı matbaası bu gün işlemiye ve ilk eser olarak «Sahâh-ı Cevherî» tercümesi «Vankulu lûgati» dizilmiye başlamıştır).

1729 = 1142

27 Temmuz = 1 Muharrem, Çarşanba: Büyük Istanbul yangını.

(Balat-kapusu hâricinden çıkan ateş içeri sirâyet ederek «Şehrün sümnü-sekizde biri» ni 24 saatte kül hâline getirmiştir).

1730 = 1142

2 Temmuz = 16 Zülhicce, Pazar: Nihâvend'in sukutu ve neticeleri.

(1727 = 1140 vukuâtının «4 Teşrinievvel» fıkrasında gördüğümüz Hemedan sulhünden sonra İran'da büyük bir değişiklik daha olmuş, Safavî saltanatını canlandırmıya çalışan İkinci Tahmâsb Horasan Türkmenlerinden yardım görerek teşkil ettiği ordunun başına Avşarların «Kırklu» oymağından Nâdir Ali=Tahmâsbkuli-Han'ı geçirmiş ve bu tarihten altı sene sonra «Nâdir-Şâh» ismiyle İran tahtına çıkıp Avşarlar hânedânını kuracak olan bu büyük Türk kahramanı üstüste üç muharebede Eşref-Şâh-ı mağlûb ve firâra mecbur ederek vaziyete hâkim olmuştur. Bu suretle Efganlıların 7 senelik hâkimiyyetinden sonra Safavî saltanatı yeniden kurulmuş demektir. Bu vaziyet üzerine Istanbul'a Rızâkuli-Han isminde bir Safavî elçisi gelip Osmanlı işgalindeki İran topraklarının iâdesini istemiş ve bu teşebbüsün neticesini beklemiyen Safavîler hemen taarruza geçip bu gün Nihâvend'e girmişlerdir. Bu ilk muvaffakıyetten sonra Safavî ordusunun ilerlediğini haber alan Hemedan muhâfızı Abdurrahman Paşa 60 bin askerini başsız bırakıp kaçınca orası da sukut etmiş ve bunun üzerine Kermanşah muhâfızı Peçevî Hasan Paşa şehri tahliye edip Irak cephesi ser-askeri vezir Ahmed Paşa'nın ordusuna iltihak etmiştir).

1730 = 1143

3 Ağustos = 18 Muharrem, Perşenbe: Üçüncü Ahmed'in Şark seferine çıkmak üzere Istanbul'dan Üsküdar karargâhına geçişi.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz Safavî taarruzları Istanbul'a akseder etmez Nevşehirli-İbrahim Paşa'nın derhal topladığı fevkalâde meclis «Sefer-i-Hümâyûn» açılmasına karar vermiştir : Vak'anüvis Subhi bu hususu seleflerinden Sâmi Efendi ile Şâkir Bey'in kayitlerini tedkik etmeden tedvin etmiş olduğu için, Nevşehirli'nin Gürcistan'la Şirvan'dan mâadâ bütün Osmanlı fütûhâtını iâdeye muvâfakat etmiş olduğundan bahsederse de doğru değildir; Sâmi Efendi'nin bu dedikoduyu hakikat gibi kaydetmesi Dâmâd-İbrahim Paşa'ya düşmanlığındandır : Abdî tarihinin izâhâtı da bunu teyid etmektedir. Zâten Hammer'in kaydine göre Garbî-İran'ı istemiye gelen Safavî elçisi son taarruz haberleri üzerine Limni adasına sürül-

müştür. — «Sefer-i-Hümâyûn» ilânına rağmen Istanbul'dan ayrılmak istemiyen Üçüncü Ahmed'in son dakikada sefere iştirâkten vazgeçtiği rivayet edilir: İşte bundan dolayı Nevşehirli asker arasında bir «Hâdise-i mekrûhe» çıkmak ihtimâlinden bahsederek pâdişahı çok güçlükle Üsküdar'a geçirebilmiştir).

28 Eylül = 15 Rebî'ül-evvel, Perşenbe: Patrona ihtilâli.

(Bu meşhur ihtilâlin en mühim sebebleri Nevşehirli-İbrahim Paşa'nın Garp orduları tarzında «Asâkir-i-Nizâmiyye» teşkiline teşebbüs edip Fransa'dan mütehassıslar getirterek Üsküdar'da bir kışla kurdurup yeni efrâdı tâlim ettirmiye başlamasından dolayı Yeniçeri-ocağının hükûmetten yüz çevirmesi, artık tamamiyle bozulmuş olan ocağa sırf ulûfe almak için birer kolayını bulup kaydedilen küçük esnaf makuulesinin ihrâcı, yangınlarla zelzelelerden harâb olan Istanbul vesâirenin i'mârı için ihdâs edilen vergilerin esnaflık eden Yeniçerilere zarar vermesi, pâdişahla devlet erkânının Çırağan-safâlarıyla Helva-sohbetlerinin bir çok dedikodulara yol açması, Nevşehirli'nin âile efrâdını en mühim mevkilere çıkarması, Yeniçerilerin artık tarihe mal olan eski gazâ ganîmetleri yerine Istanbul'da saray, konak ve ev yağmalarına teşneliği ve bilhassa yukarıki fıkralarda gördüğümüz İran vukuâtının bir takım mübâlâgalı ve hattâ akla sığmaz muhâlefet propagandalarına vesîle teşkil etmesi gibi şeylerdir: O sırada Istanbul «ipten kazıkdan halâs olmuş» serserilerle dolu gösterilir; Abdi tarihine göre bu «Eşkıyâ» hemen kâmilen Arnavut, Boşnak, Çingene, Bulgar, Yahudi, Rum, Ermeni, Lâz, Acem ve Kürt «Erâzil-ü-esâfil» inden mürekkeptir; ekserisi Arnavut gösterilir. Sekiz aydanberi ısyan çıkarmıya çalışan bu vatansız ayak-takımının başına Bâyezid hamamında dellâklik eden Patrona-Halil isminde bir Arnavut serserisi geçmiştir: Bu baldırı-çıplağın lâkabı, evvelce «Patrona» gemisinde levendlik etmiş olmasıyla izah edilir. — Istanbul'dan bir türlü ayrılmak istemiyen Üçüncü Ahmed'in 57 gündür Üsküdar'da tereddütle vakit geçirmesi, kendisiyle devlet erkânının karargâhı boş bırakıp saraylarla yalılara çekilmiş olmaları ve bilhassa bu sırada Tebriz muhâfızı vezir Çavuşbaşı Kara-Mustafa Paşa'nın 70 - 80 bin askerini bırakıp bir gece kaçıvermesinden dolayı Tebriz'in sukutu ve askerle ahâliden bir çoklarının Safavîler tarafından kılıçtan geçirilmesi umumî bir teessür ve heyecâna sebeb olmuş, bu felâket pâdişahın gizli bir Hatt-ı-Hümâyûnundan mütevellit gösterilmiş ve işte bu dedikodularla devlet erkânı Anadolu yakasında olduğu için Istanbul'un başsız kalmış olmasından istifâde eden Patrona nihayet bu gün ısyan bayrağını açıp dükkânların kapanmasına ve umumî hayatın durmasına sebeb olmuştur. İş bu rengi alınca Üçüncü Ahmed o gece devlet erkânıyla beraber Topkapu sarayına geçmişse de, saray Bostancıları dağılmış oldukları için mühim bir tenkil kuvveti teşkil edilememiş ve ertesi Cuma günü Yeniçeri-ocağının da âsilere iltihâkı ve bilhassa zındanlardaki mahkûmlar salıverildiği için evlerle konakların yağma edilmiye başlaması üzerine artık hiç bir ümit kalmamıştır: Her halde hükûmetin Istanbul inzibâtını gevşek bırakması ve sekiz aydır dilden dile dolaşan bir ihtilâl rivayetine ehemmiyet vermemiş olması çok büyük bir hatâdır. — 30 Eylül = 17 Rebî'ül-evvel Cumartesi günü âsiler pâdişahtan 37 kişinin teslimini istemişlerdir: Nevşehirli-İbrahim Paşa tabiî bu listenin başındadır. Üçüncü Ahmed bu vaziyet karşısında ilk iş olarak sevgili dâmâdını azletmiş, 1718 = 1130 senesi 9 Mayıs = 8 Cumâda-l-âhire Pazartesi gününden itibaren 12 sene, 4 ay, 22 gün süren ve muhtelif teceddüd hamleleriyle geçen parlak bir sadâret devrinden sonra ihtilâl ejderine fedâ ediliveren bu büyük ve mümtaz vezir sarayda tevkif edildikten sonra 1 Teşrinievvel = 18 Rebî'ül-evvel Pazar günü dâmâdları olan Kapdan-ı-deryâ Kaymak-Mustafa ve Sadâret-kethudâsı = Dâhiliyye Nâzırı Mehmet Paşalarla beraber idâm edilip cesedleri öküz arabalarıyla Et-meydanına gönderilmişse de, vaktiyle Üçüncü Ahmed tahta çıktığı zaman «Edirne vak'ası» mürettiplerini birer ikişer ortadan kaldırmış olduğu için kendisine i'timâd etmeyip hal'ine vesîle arayan âsiler Nevşehirli'nin cesedini bir beygir kuyruğuna bağlayıp ona âid olmadığını iddiâ ede-

rek saraya iâde etmişler ve işte bu suretle yalancılıkla ithâm ettikleri Sultan Ahmed'in saltanat ve hilâfeti şer'an câiz olmadığından dem vurmıya başlamışlardır. — Nevşehirli'nin idâmı üzerine yerine Üçüncü Ahmed'in dâmâdı ve İstanbullu bir kavafın oğlu olan Kubbe-vezirlerinden Silâhdar-Mehmet Paşa tâyin edilmiştir).

1/2 Teşrinievvel = 18/19 Rebî'ül-evvel, Pazar/Pazartesi gecesi, zevâlî saat, 9,30: Üçüncü Ahmed'in saltanattan ferâgati.

(Kendisine yalancılık isnâd eden âsilerin Sultan İbrahim vak'asından bahsederek hayatını tehdid etmelerinden ve nihayet :

— Sultan Mahmud-Han Hazretlerini isterüz!

sesleri yükselmesinden çok müteessir olan Üçüncü Ahmed şahsiyle âile efrâdının hayatları hakkında te'minat verilmek şartiyle ferâgate karar vermiş, bu tekliften çok memnun olan elebaşılar Kelâm-ı-Kadîme el basarak yemin etmiş ve işte bunun üzerine yeğeni şehzâde Mahmud'u huzûruna dâvet edip alnından öpen Sultan Ahmed saltanatını ona devredip şehzâdegân dâiresine çekilmiştir. — Ahmed-i-Sâlis'in saltanatı 1703 = 1115 senesi 22 Ağustos = 9 Rebî'ül-âhir Çarşanba gününden bu ferâgat gecesine kadar tam 27 sene, 1 ay, 11 gün sürmüştür: 1673 = 1084 senesi 30/31 Kânunuevvel = 21/22 Ramazan Cumartesi/Pazar gecesi dünyaya gelmiş olduğuna göre, yaşının tam 56 sene, 9 ay, 2 gün tuttuğu sırada, yâni 57 yaşının içinde tahtından inmek mecburiyetinde kalmış demektir. — Şahsen cengâverlikle hiç bir alâkası olmıyan ve hattâ kadınlara karşı iptilâsından dolayı onlarla beraber oya yapıp dikiş dikmekten bile hoşlandığı rivayet edilen Lâle devri pâdişahının saltanat devrinde Tımışvar'la Belgrad'ın elden çıkmış olmasına mukabil Venediklilerden Mora yarımadasıyla Aya-Mavri adasının ve Girit'deki son Venedik kalelerinin fethi, Ruslardan Azak havâlisinin istirdâdı ve Safavîlerden alınan Garbî-İran son zamanlarda elden çıkmış olmakla beraber Cenubî-Kafkasya'nın Osmanlı hâkimiyyetinde kalması, arâzi bakımından devletin genişlemesine sebeb olduğu için Garp menbâlarında parlak bir devir sayılır).

BİRİNCİ MAHMUD

(Mahmûd-ı Evvel)

— M. 1730 = H. 1143 — M. 1754 = H. 1168 —

1730 = 1143

1/2 Teşrinievvel = 18/19 Rebî'ül-evvel, Pazar/Pazartesi gecesi, zevâlî saat 9,30: Birinci Mahmud'un cülûsu.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz gibi, Üçüncü Ahmed geç vakit ferâgat etmiş olduğu için İkinci Mustafa'nın büyük oğlu olan halefi Birinci Mahmud'a bu gece yalnız saray erkânı bîat edebilmiş ve ertesi sabah da umumî bîat merâsimi yapılmıştır. — 1108 = 1696 senesi 2 Ağustos = 3 Muharrem Perşenbe günü dünyaya gelmiş olan Sultan Mahmud yaşının 34 sene, 2 ay, 1 gün tuttuğu, yâni 35 yaşının içinde bulunduğu sırada cülûs etmiş demektir; anasının adı «Sâliha-Sultan» dır. — Çok zeki, hamiyetli ve temiz bir seciyye sâhibi olan Birinci Mahmud'un saltanat devri Osmanlı inhitâtının parlak ve şevketli bir devri sayılır. — Fetret devrinde saltanatlarını ilân etmiş olan şehzâdelerle bâzı mükerrer saltanatlar sayılmamak şartiyle Sultan Mahmud Osmanlı pâdişahlarının yirmi dördüncüsüdür : Bir çok selefleriyle halefleri gibi bunun da kuvvetli şiirleri vardır; mahlası «Sebkatî» dir : 1754 = 1168 vukuâtının «13 Kânunuevvel» fıkrasına da bakınız).

15 Teşrinisâni = 14 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi: Patrona-Halil'le avenesinin imhâsı.

(Bu senenin 28 Eylül = 15 Rebî'ül-evvel Perşenbe günü başlayıp Üçüncü Ahmed'in ferâgatine sebeb olan Patrona ihtilâli Birinci Mahmud devrinde de devâm ettikten sonra, âsiler cezâ görmiyecekleri hakkında Şeyh-ül-İslâmdan aldıkları hüccet üzerine 11 Teşrinievvel = 28 Rebî'ül-evvel Çarşanba günü Et-meydanındaki çadırlarını kaldırmış, bu suretle 13 gün süren ihtilâl 14 üncü günü nihayet bulmuş ve bunun üzerine 14 Teşrinievvel = 1 Rebî'ül-âhir Cumartesi günü pâdişahın emriyle çarşılar açılmıştır. Bununla beraber zorbalar saltanatı nihayet bulmuş değildir : Başlarında Patrona ile Muslu-Beşe bulunan bu baldırı-çıplaklar Dâmâd-İbrahim Paşa'nın i'mâr ettiği Sa'd-âbâd'daki «yüz yirmiden mütecâviz kasırlar» ın derhal yıkılmasını ve hattâ merhumun memleketi olan Nevşehir'in bile tahrîbini ilk iş olarak istemişlerse de pâdişah yalnız Sa'd-âbâd'ın yakılmayıp yıkılmasına râzı olduğu için Kâğıthâne köşkleriyle bahçeleri üç günde yağma ve tahrib edilmiştir! Patrona-Halil'in askere münhasır olması lâzımgelen cülûs bahşişini kendi avenesinden üç bin serseriye de teşmil ettirmiş olduğundan bahsedilir! Dîvan müzâkerelerine bile iştirâk eden bu hamam tellâki Baş-defterdar İzzet Ali Bey'in konağını cebren işgal etmiştir! Vaktiyle kendisine veresiye et veren Yanaki isminde bir «kasap yazıcısı» nı da Boğdan voyvodalığına tâyin ettirmiştir! Her halde böyle bir vaziyetin devâmı devlet mefhumiyle te'lif edilemiyeceği için, nihayet meşhur Dâr-üs-saâde ağası Beşir Ağa'nın teşebbüsiyle Vezir-i-a'zam Silâhdar-Mehmet Paşa ve o sırada İstanbul'da bulunan Kırım hanı Birinci Kaplan-Giray el-birliği etmiş, pâdişahın verdiği beş bin altın bâzı Ocak ağalarına yedirilmiş ve işte bu sâyede ustalıklı bir takım tertibât ittihâz edilmiştir : Bu tertibât mucibince bu gün sarayda Patrona'ya vezâret pâyesiyle Ru-

meli beylerbeyliği tevcih edilmek üzere büyük bir ictimâ akdedilirken münâsip bir yere 33 yeniçeri saklandığından bahsedilir; avenesiyle beraber saraya gelen Patrona Halil Revan köşkünde huzûra çıkmak üzere dâvet beklerken birdenbire bastırılıp imhâ edilmiş ve tabiî bütün adamları da temizlenmiştir: Bu arnavut serserisinin beş on günde topladığı servet Garp menbâlarında üç milyon frank gösterilir! — Kendisini «Halâskâr = Kurtarıcı» diye alkışlatan bu mülevves müfsidin kan dâvâsı bahânesiyle çıkan yeni bir ısyan için aşağıki senenin «28 Kânunusâni» fıkrasına bakınız).

1730 — 1731 = 1143

Kânunuevvel/Kânunusâni = Cumâda-l-âhire: Nedim'in ölümü.

(Gün tarihi mâlûm olmadığından hangi Milâdî seneye tesadüf ettiği belli değildir. — Dîvan edebiyatımızın en büyük şahsiyyetlerinden olan Nedim Ahmed Efendi, Merzifonlu Kadı-asker/Kazasker Mustafa Efendi'nin torunu ve Kadı-Mehmed Efendi'nin oğludur; anası Sâliha-Hâtun Kara-Çelebi-zâde'lerdendir. — Muhtelif müderrisliklerde, Mahmudpaşa nâibliğinde ve Nevşehirli-İbrahim Paşa'nın Hâfız-ı-Kütüblüğünde bulunmuş olan Nedim'in Patrona ihtilâli üzerine «illet-i vâhime» den öldüğü rivayet edilir. En kuvvetli rivayete nazaran 1092 = 1681 de dünyaya gelmiş olduğuna göre 49 yaşında ölmüş olması lâzımgelir. Damdan dama atlarken veyahut denize düşerek öldüğü hakkındaki rivayetler yanlıştır. Mezarı Karacaahmet'de, Tunus-bağı kabristanının Selimiyye dergâhı civârındaki Çiçekçi kahvesi karşısında ve yola yakın bir noktadadır).

1731 = 1143

22 Kânunusâni = 13 Receb, Pazartesi: Silâhdar-Mehmet Paşa'nın azliyle Kaba-Kulak İbrahim Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, hükûmetin başında daha kuvvetli bir şahsiyyet ihtiyâciyle izah edilir: İşte bundan dolayı Patrona'nın tenkiline âit plânın hakikî mürettibi olan İbrahim Paşa iş başına getirilmiştir. — Silâhdar'ın sadâreti 1730 = 1143 senesi 1 Teşrinievvel = 18 Rebî'ül-evvel Pazar gününden itibaren 3 ay, 21 gün sürmüştür; Haleb valiliğine hareket etmek üzere bulunduğu sırada sadârete tâyin edilen Kaba-kulak Karahisarlıdır; pâyıtahtın Anadolu'ya nakli fikrinde olduğundan bahsedilir).

28 Kânunusâni = 19 Receb, Pazar: Istanbul'da bir Arnavut ısyânının tenkili.

(Vak'anüvis Subhi'ye göre o sırada Istanbul nüfusunun «öşrü mıkdârı» muhtelif tarihlerde pâyıtahta üşüşen «Kefere-i müslim-nümâ Arnavud tâifesi» nden mürekkeptir: Patrona'nın kan dâvâsı bahânesiyle şehri yağma için el-birliği eden bu serseriler hamamlarda, külhanlarda ve hanlarda yaşamaktadır; bu gün çıkardıkları ısyanda üzerlerine yürüyen Vezir-i-a'zam Kaba-kulak İbrahim Paşa'nın çıkardığı «Sancâğ-ı-Şerîf» e bile kurşun atmaktan çekinmemişlerdir; tabiî nihayet imhâ edilmişler ve Istanbul sokaklarında on beş bin maktul bırakmışlardır).

1731 = 1144

30 Temmuz = 25 Muharrem, Pazartesi: Kermanşah'ın istirdâdı.

(Şark cephesinin son vaziyeti için 1730 = 1142 vukuâtının «2 Temmuz» ve 1730 =

1143 vukuâtının da «3 Ağustos» ve «28 Eylül» fıkralarına bakınız. — Kermanşah'ı Bağdad valisi ve Irak ser-askeri vezir Ahmed Paşa istirdâd etmiş ve bu muvaffakıyet üzerine bütün Erdelân eyâleti işgal altına alınmıştır).

10 Eylül = 8 Rebî'ül-evvel, Pazartesi: Kaba-kulak İbrahim Paşa'nın azliyle Topal-Osman Paşa'nın sadâreti.

(Kaba-kulağın azline sebeb, sarayın en nüfuzlu şahsiyyeti sıfatiyle kendisinin iş başına gelmesinde âmil olan meşhur Kızlar-ağası Beşir Ağa'ya boyun eğmemesi ve bilhassa devşirme ricâli nefye ve tenkile başlamasıdır : Azli üzerine Eğriboz muhâfızlığına gönderilmiştir; sadâret müddeti 1731 = 1143 senesi 23 Kânunusâni = 13 Receb Pazartesi gününden itibaren 7 ay, 19 gündür. — Arnavutluk'daki ıslâhât me'muriyetinden getirilen halefi Topal-Osman Paşa Nâmık Kemal'in ceddidir : «Moralı» denirse de aslen Konyalıdır. Istanbul'a muvâsalatı, 22 Eylül = 20 Rebî'ül-evvel Cumartesi gününe müsâdiftir; Osman Paşa bilhassa İran cephesindeki yararlıklarıyla mâruftur).

16 Eylül = 14 Rebî'ül-evvel, Pazar: Korican zaferi.

(Kermanşah'ı istirdâd ettikten sonra Hemedan'a yürüyen Irak ser-askeri Ahmed Paşa Hemedan civârındaki Korican ovasında İkinci Tahmâsb'ın 40 bin kişilik ordusuyla karşılaşıp parlak bir zafer kazanmış, 30 bin maktul verdiğinden bahsedilen düşmanın toplarıyla ağırlıkları zabtedilmiş ve ertesi gün de Hemedan istirdâd edilmiştir. — Vak'anüvis Subhi bu zaferi «13 Rebî'ül-evvel» gününe müsâdif gösterirse de, ayın 17 sini Perşenbe gösterdiğine göre, bir günlük fark burada tashih edilmiştir).

11 Teşrinievvel = 9 Rebî'ül-âhir, Perşenbe: Urmiye fethi.

(Tebriz fethine me'mur edilen ser-asker Hekim-oğlu Ali Paşa evvelâ bu müstahkem mevkıin zabtına lüzum görerek 3 Rebî'ül-evvel = 5 Eylül Çarşanba günü muhasara edip 27 nci günü fethetmiştir : Hammer'in kaydettiği «15 Teşrinisâni» tarihi yanlıştır).

4 Kânunuevvel = 4 Cumâda-l-âhire, Salı: Tebriz'in istirdâdı.

(Urmiye'nin fethi üzerine Tebriz şehrinin ahâli mümessilleri orduya gelip itâatlerini arzettikleri için, Âzerbaycan'ın merkezi harbsiz işgal edilmiştir).

1732 = 1144

10 Kânunusâni = 12 Receb, Perşenbe: Osmanlı-Safavî sulhü.

(Irak ser-askeri Ahmed Paşa'nın Istanbul'dan aldığı salâhiyetle akdettiği muâhede mucibince Âzerbaycan tarafında Aras nehri hudud ittihâz edildiği için Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan Osmanlılarda kalmışsa da Tebriz, Kermanşah ve Hemedan gibi son zamanlarda istirdâd edilmiş olan şehirlerle Huveyze ve Loristan İran'a bırakılmıştır).

12 Mart = 15 Ramazan, Çarşanba: Topal-Osman Paşa'nın azliyle Hekim-oğlu Ali Paşa'nın ilk sadâreti.

(Osman Paşa'nın azli, yukarıki fıkrada gördüğümüz son fütuhâtın İran'a iâde-

sinden hâsıl olan hoşnutsuzlukla izah edilir : Sadâret müddeti 1731 = 1144 senesi 10 Eylül = 8 Rebî'ül-evvel Pazartesi gününden itibaren 6 ay, 2 gündür. Halefi Ali Paşa, Venedikli Hekim-başı Nuh Efendi'nin oğlu olduğu için «Hekim-başı-zâde/Hekim-zâde» şekillerinde de anılır; Tebriz ser-askerliğinden Sadr-ı-a'zam olan bu İtalyan vezirin Istanbul'a gelip işe başlaması 10 Mayıs = 15 Zülka'de Cumartesi gününe müsâdiftir).

1733 = 1145

12 Kânunusâni = 26 Receb, Pazartesi: Nâdir-Han'ın Bağdad önlerine muvâsalatı ve taarruza başlaması.

(Yukarıki senenin «10 Kânunusâni» fıkrasında gördüğümüz Osmanlı - Safavî sulhü Türkiye'de Sadâret ve İranda saltanat tebeddülüne sebeb olmuştur : Bu sulhün akdini Şark'da bulunduğu sırada haber almış olan Tahmâsbkuli-Han = Nadir Ali-Han fırsattan istifâde ederek derhal Isfahan üzerine yürüyüp İkinci Tahmâsb'ı hal' ettikten sonra Horasan'a gönderip hapsettirmiş ve yerine 40 günlük yahut 10 aylık oğlu Üçüncü Abbâs'ı iclâs ederek Şah vekili sıfatiyle devletin idaresini tamamiyle kendi eline almıştır : Bu Türkmen kahramanı için 1730 = 1142 vukuâtının «2 Temmuz» fıkrasına bakınız. Nâdir-Han'ın Bağdad üzerine yürümesi işte bundan dolayıdır : Erbil ve diger bâzı yerleri aldıktan sonra bu gün Bağdad önlerine gelen İran ordusuna karşı müdafâa vaziyetine geçen Bağdad valisi vezir Ahmed Paşa vaziyeti Istanbul'a bildirip istimdâd etmiş olduğu için, Erzurum valisi olan sâbık Sadr-ı-a'zam Topal-Osman Paşa Anadolu beylerbeyi pâyesiyle ser-asker tâyin edilerek 80 bin kişilik bir ordu başında Bağdad'a hareket etmiştir).

1733 = 1146

19 Temmuz = 6 Safer, Pazar: Topal-Osman Paşa'nın Nâdir-Ali Han'a karşı Bağdad zaferi.

(Paşa'nın zafernâmesinde «7 Safer Pazar» tarihine tesadüf edilirse de, hakikî takvimde Pazar günü o ayın 6 sına müsâdiftir. — Harb sâhası Dicle sâhilinde ve Bağdad'ın 12 saat mesâfesindeki Dulceylik köyünün önleridir : Bu isim vak'anüvis Subhi'de «Ducum» ve zafernâmede «Çorum» şeklini almaktadır. — Yukarıki fıkrada gördüğümüz Bağdad muhâsarası 7 ay, 8 gündenberi devam etmektedir : Osmanlı ordusunu işte bu vaziyette karşılamıya mecbur olan Nâdir-Han sabahın sekizinden itibaren 9 saat harbettikten sonra 30 bin maktulden başka toplarıyla ağırlıklarını da bırakıp yaralı olarak Hemedan'a doğru kaçmış ve arkasındaki kılıc-artıkları da Osmanlılar tarafından beş saat kadar tâkib edilmiştir. — Bu parlak zafer üzerine Istanbul'da üç gün şenlik yapılmış ve Birinci Mahmud harbe iştirâk etmediği halde «Gazi» ünvânını almıştır).

1735 = 1148

20 Safer = 12 Temmuz, Salı: Hekim-oğlu Ali Paşa'nın azliyle Bağdad valisi İsmail Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, Hekim-oğlu'nun büyük nüfuziyle meşhur Kızlar-ağası Beşir Ağa'ya muhâlefet ederek İran serdârı olmak istemesidir : Sadâret müddeti 1732 = 1144 senesi 12 Mart = 15 Ramazan Çarşanba gününden itibaren 3 sene, 4 ay, 1 gündür.

Vak'anüvis Subhi'nin «22 Safer Salı» kaydi burada gün ismine göre tashih edilmiştir. — Yeni Vezir-i-a'zam Gürcü-İsmail Paşa'nın Istanbul'a muvâsalatı 29 Eylül=11 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe gününe müsâdiftir).

24 Kânunuevvel = 8 Şa'ban, Cumartesi: Vezir-i-a'zam Gürcü-İsmail Paşa'nın azli.

(Kölelikten yetişmiş ümmî ve mürteşi bir adam olan bu gürcü vezirin azline sebeb, kendisini iş başına getirmiş olan Kızlar-ağasının nüfuzundan şuna buna şikâyet edip durmasıdır : Sadâret müddeti yukarıki fıkrada gördüğümüz tarihten itibaren 5 ay, 13 gündür).

1736 = 1148

9 Kânunusâni = 24 Şa'ban, Pazartesi: Silâhdar Seyyid-Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Gürcü-İsmail Paşa'nın yukarıki fıkrada bahsi geçen azli üzerine vezâret pâyesiyle Sadâret-Kaymakamı olan bu Mehmet Paşa Dimetokalıdır: Kaymakamlık müddetince 16 gün Sadâret makamı münhal kalmıştır).

1736 = 1149

16 Haziran = 6 Safer, Cumartesi: Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Seyyid-Mehmet Paşa'nın Davudpaşa'dan Rus seferine hareketi.

(Bu sırada bir Rus seferi açılmasının başlıca sebebleri şöyle sıralanabilir : 1 — 1733 = 1146 vukuâtının «19 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz büyük zaferinden sonra İranlılara karşı bir muvaffakıyet daha kazanan Topal-Osman Paşa ordusunu dağıtıp Kerkük civârındaki karargâhında hasta yattığı sırada Nâdir-Han'ın baskınına uğrayıp şehid olmuş ve bunun üzerine Kerkük vilâyeti İran istilâsına uğramış olduğu için Kırım hanı Kaplan-Giray Kafkasya üzerinden İran'a taarruz emrini almışsa da, Hazar boylarına yerleşip İranlılarla ittifak etmiş olan Ruslar bu harekete mâni olmak istemişlerdir; 2 — 1736 = 1148 senesi 30 Mart = 17 Zülka'de Cuma günü Azak kalesine yürüyen bir Rus ordusu bir kaç gün sonra kaleyi muhâsara ve 3 Mayıs = 21 Zülhicce Perşenbe günü zabt ederek sulhü fi'len ihlâl etmiştir; 3 — Biraz sonra Kılburun kalesi de Ruslar tarafından işgal edilmiştir; 4 — 1713 = 1125 vukuâtının «24 Haziran» fıkrasında gördüğümüz Edirne muâhedesi hilâfına Ruslar Lehistan'a asker sevkedip bâzı vilâyetleri işgal etmişlerdir : Bunun sebebi Türklerin «Nal-kıran» dedikleri Lehistan kralı İkinci Auguste'ün ölümü üzerine çıkan Lehistan verâseti buhrânında Rusya ile Avusturya'nın Saksonya elektörü Üçüncü Auguste'ü ve Fransa'nın da eski kral Stanislas Leszczynski'yi namzed göstermiş olmasıdır; 5 — Ruslar Kırım'a karşı da bir ordu sevketmişlerdir. İşte bu vaziyet üzerine toplanan fevkalâde meclis karariyle sefer açılmış ve Serdâr-ı-Ekrem de bu gün ordu başında İsakçı ve Babadağ'ına doğru hareket etmiştir).

1 Temmuz = 21 Safer, Pazar: Üçüncü Ahmed'in ölümü.

(Patrona ihtilâli üzerine 1730=1143 senesi 1/2 Teşrinievvel = 18/19 Rebî'ül-evvel Pazar / Pazartesi gecesi ferâgate mecbur olan Ahmed-i-Sâlis o tarihten itiba-

ren tam 5 sene, 9 ay yaşamıştır : 1084 = 1673 senesi 21/22 Ramazan = 30/31 Kânunuevvel Cumartesi/Pazar gecesi dünyaya gelmiş olduğuna göre 62 sene, 6 ay, 1 gün yaşayıp 63 yaşının içinde ölmüş demektir: Zehirlendiği hakkındaki rivayet doğru değildir).

17 Teşrinievvel = 11 Cumâda-l-âhire, Çarşanba: Osmanlı - İran sulhü.

(Bu tarih sulhü tasdik eden Nâme-i-Hümâyun tarihidir : Istanbul'da akdedilen muâhede metni 22 Eylül = 16 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü ikmâl edilmiştir. — Bu sırada İran'da mühim bir değişiklik olmuş, son Safavî hükümdarı Üçüncü Abbâs küçük yaşta ölünce İran şahlığına 1733 = 1145 vukuâtının «19 Temmuz» fıkrasında bahsi geçen Türkmen kahramanı Nâdir-Ali-Han'ın intihâbı üzerine Avşar hânedânı iş başına gelmiş ve bu meşhur kahraman bu senenin «16 Haziran» fıkrasında Osman Paşa'nın şehâdetiyle neticelendiğini gördüğümüz muvaffakıyetinden sonra 1735 = 1148 senesi 14 Haziran=22 Muharrem Salı günü Topal-Osman Paşa'nın halefi Köprülü-zâde Abdullah Paşa'yı da Arpaçay muharebesinde mağlûb ve şehid ettikten sonra Gence, Tiflis ve Erivan taraflarını zabtetmiştir. Bir taraftan işte bu vaziyet ve bir taraftan da Rus seferi sebebiyle o sırada Abdullah Paşa'ya halef olan Bağdad valisi Ahmed Paşa'nın teşebbüsüyle sulh müzakereleri başlamış ve bu gün tasdik edilen muâhede esasları mucibince Dördüncü Murad devrinde Safavîlerle akdedilen Kasr-ı-Şirîn muâhedesindeki hudud esas ittihâz edilmiştir : 1639 = 1049 vukuâtının «17 Mayıs» fıkrasına bakınız. Tabiî bu suretle Üçüncü Ahmed devrindeki Şark fütûhâtı tamamiyle elden çıkmış demektir. Müzâkere esnâsında İran murahhasları Ca'ferî mezhebinin beşinci mezheb olarak tasdik ve kabulünü istemişlerse de reddedilmiş, yalnız Safavîlerin yerine geçen Avşar sülâlesinin saltanatı tasdik edilmiştir).

12 Teşrinisâni = 8 Receb, Pazartesi: Kırım hanı Feth-Giray'ın hanlık arâzisini istilâ ve tahrib eden Ruslara karşı büyük zaferi.

(Mareşal Munch/Münich kumandasındaki Rus ordusu 28 Mayıs = 17 Muharrem Pazartesi günü Or-kapu tahkimâtını zabtedip Kırım'a girmiş ve Temmuz = Rebî'-ül-evvel ayına kadar bütün Kırım şehirlerini yakıp virâneye çevirmiştir: Bahçesaray'daki hanlık sarayı ile büyük kütüphâne bile iğrenç bir vahşetle yakılmıştır! İşte bunun üzerine Kaplan-Giray azledilip yerine geçen Feth-Giray bu gün Ruslara karşı parlak bir zafer kazandıktan sonra Ukrayna üzerine bir intikam seferi açıp yüz bin esir ve bir kaç yüz bin hayvanla dönmüştür).

1737 = 1150

4 Ağustos = 6 Rebî'ül-âhir, Cumartesi: Bosna valisi Hekim-oğlu Ali Paşa'nın Avusturyalılara karşı Banyaluka zaferi ve büyük neticeleri.

(Bu sırada Ruslarla ittifak etmiş olan Avusturyalılar Türkiye'yi oyalamak için ilkönce sulh tavassutunda bulunup tuhaf bir rol oynadıktan sonra yüzlerindeki maskeyi atıp harbe girerek 12 Temmuz = 14 Rebî'ül-evvel Cuma günü Bosna, Sırbistan ve Eflak istikametlerine üç büyük ordu sevketmişlerdir: Düşmanın en mühim muvaffakıyeti 27 Temmuz = 29 Rebî'ül-evvel Cumartesi günü Niş kalesini zabtedip diger bir takım noktaları da ele geçirmesidir. Bu sırada Bosna cephesindeki Avusturya kuvvetleri de Banyaluka'ya kadar ilerleyip muhâsara kurmuşlarsa da, Bosna valiliğinde bulunan eski Vezir-i-a'zam Hekim-oğlu Ali Paşa

derhal düşman üzerine yürüyüp büyük bir zafer kazanmış, kaleyi kurtarmış ve Vak'anüvis Subhi'nin dediği gibi bu parlak muvaffakıyet diger cephelerdeki Avusturya ordularının da mâneviyyâtını bozup kumandanlar arasına ihtilâf düşürdüğü için her tarafta Türk zaferleri tevâli etmiş, Sırbistan cephesinde Rumeli Beylerbeyi Köprülüzâde Ahmed Paşa 11 Eylül = 16 Cumâda-l-ûlâ Çarşanba günü Şehirköyü'nü, 10 Teşrinievvel = 15 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü Musapaşa palankasını ve nihayet 20 Teşrinievvel = 25 Cumâda-l-âhire Pazar günü de Niş kalesini istirdâd ettiği gibi, Vidin muhâfızı vezir İvaz-Mehmet Paşa da oraya gelen düşman ordusunu 14/15 Cumâda-l-ûlâ = 9/10 Eylül Pazartesi/Salı gecesi defetmiştir: Hammer bunu 29 Eylül = 4 Cumâda-l-âhire Pazar sabahına müsâdif gösterir. — Gene bu sırada Feth-ül-İslâm kalesi de istirdâd edildikten başka, Eflak ve Boğdan cephelerinde muhtelif zaferler kazanılmış ve Kırım'daki Rus kuvvetleri defedildiği gibi, Azak denizindeki Moskof donanması da kendi kendini yakmıya mecbur edilmiştir).

6 Ağustos = 8 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Silâhdar Seyyid-Mehmet Paşa'nın azliyle Bender ser-askeri Muhsin-zâde Abdullah Paşa'nın sadâret ve serdârlığı.

(Mehmet Paşa'nın azline sebeb, Avusturya'nın yukarıki fıkrada gördüğümüz tavassut oyununa inanıp ve hâricî siyasetin idaresini Sadâret-kethudâsı Osman Hâlisâ Efendi'ye bırakıp İsakçı ve Babadağı karargâhlarıyla Lehistan'da Boğ nehrinin sol sâhilindeki Niemirow şehrinde toplanan bir konferansta neticesiz müzakerelerle vakit geçirmesi, Özü ve Bender muhafızları Yahyâ ve Abdullah Paşalar düşman harekâtına karşı yardım istedikçe Osman-Kethudâ'nın sulh olacağından dem vurarak istimdâda gelen adamları azarlayıp boş çevirmesi ve bu sırada Özü'yü muhâsara eden düşmanın 25 Temmuz = 27 Rebî'ül-evvel Perşenbe günü muhimmatsızlık ve yardımsızlık yüzünden teslim olan kaleyi işgal etmesi, Rusların Kırım'ı tekrar istilâsı ve Karadeniz'de bir Rus donanmasının faaliyeti gibi felâketlere meydan vermiş olmasıdır : Bu vaziyet üzerine Osman Hâlisâ Efendi idâm edilmiş ve Seyyid-Mehmet Paşa ile Kırım hanı Feth-Giray azledilip hanlığa İkinci Mengli-Giray tâyin edilmiştir. — Seyyid-Mehmet Paşa'nın sadâret müddeti 1736 = 1148 senesi 9 Kânunusâni = 24 Şa'ban Pazartesi gününden itibaren 1 sene, 7 aydır. — Aslen Halebli ve ikinci bir rivayete göre de Musullu olan Muhsin-zâde'nin ordu merkezine muvâsalatı 19 Ağustos = 21 Rebî'ül-âhir Pazar gününe müsâdiftir.

19 Kânunuevvel = 26 Şa'ban, Perşenbe: Muhsin-zâde Abdullah Paşa'nın azliyle Rikâb-ı-Hümâyun Kaymakamı Yeğen-Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Gelecek sefer mevsiminin hazırlıkları için ordu başından Istanbul'a dönen Muhsin-zâde'nin gelir gelmez azline sebeb, âdetâ diktatör vaziyetini almış olan meşhur Kızlar-ağası Beşir Ağa'nın gözünden düşmüş olmasıdır: «Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 4 ay, 14 gündür. Halefinin «Yeğen» lâkabı, eski Baş-defterdarlardan Alâiyyeli Kel-Yusuf Efendi'nin kızkardeşinin oğlu olmasındandır).

1738 = 1151

15 Ağustos = 28 Rebî'ül-âhir, Cuma: Orsova fethi ve muhtelif cepheler vaziyeti.

(1738 = 1150 senesi 17 Nisan = 27 Zülhicce Perşenbe günü cepheye hareket eden yeni Vezir-i-a'zamın en mühim hedefleri Belgrad ve Tımışvar kalelerinin istir-

dâdıdır. İlkönce Mehadia kalesi alındıktan sonra Orsova = İrşeve üzerine yürüyen Yeğen-Mehmet Paşa bu gün kaleyi fethetmiş, Diyarbekir valisi Abdi-Paşa-zâde Ali Paşa kumandasında sevkettiği bir kuvvetle 17 Eylül = 2 Cumâda-l-âhire Çarşanba günü Belgrad önlerinde bir düşman kuvvetini imhâ ettirmiş ve Banat = Tımışvar yakasına da bir akın hareketi yaptırmıştır. Bu sırada Bosna cephesinde de Hekim-oğlu Ali Paşa'nın mevziî muvaffakıyetleri devam etmektedir. Yukarıki senenin «4 Ağustos» fıkrasına da bakınız. — Müttefikleri gibi Ruslar da bu sefer mevsiminde bozgundan bozguna uğramışlar ve bilhassa Buçak ser-askeri Safâ-Giray-Sultan'la beylerbeyi Veli Paşa 1736 = 1149 vukuâtının «12 Teşrinisâni» fıkrasında bahsi geçen Feld-mareşal Munch'un ordusunu 8 Ağustos = 21 Rebî'ül-âhir Cuma günü Dniestr civârında imhâ etmişlerdir; Kırım hanı Mengli-Giray da o taraftaki Rus ordusunu bozmuş ve nihayet Moskoflar gene ayni senenin «16 Haziran» fıkrasında işgal ettiklerini gördüğümüz Özü ve Kılburun kalelerini berhâva edip çekilmeğe mecbur olmuşlardır).

1739 = 1151

22 Mart = 11 Zülhicce, Pazar: Yeğen-Mehmet Paşa'nın azliyle Vidin ser-askeri Hacı-İvaz Mehmet Paşa'nın sadâret ve serdârlığı.

(Azlin sebebi, Vezir-i-a'zamları dama taşı hâline getiren Kızlar-ağası Beşir Ağa'nın nüfuzunu kırmak istemesidir : Selefi seferden gelir gelmez, bu da sefere çıkacağı sırada azledilmiştir! Halefi İvaz Paşa Arnavuttur ve Yagodinalı/Yagozinalı-Nasrullâh isminde birinin oğludur : Gürcülüğü hakkındaki rivayet doğru değildir. — Yeğen Paşa'nın sadâret müddeti 1737 = 1150 senesi 19 Kânunuevvel = 26 Şa'ban Perşenbe gününden itibaren 1 sene, 3 ay, 4 gündür).

1739 = 1152

22 Temmuz = 15 Rebî'ül-âhir, Çarşanba: Hisarcık zaferi.

(Edirne'deki ordu merkezine gelip Serdâr-ı-Ekremliği der'uhde eden yeni Vezir-i-a'zam Hacı-İvaz Mehmet Paşa selefinin plânını bozmadan tâkib ederek Belgrad'ın istirdâdı için o tarafa hareket etmiş ve bunun üzerine Mareşal Wallis kumandasındaki 100 bini mütecâviz Avusturya ordusu da Pancsova = Pançova yakasından Tuna'yı geçip Türk ordusunun yolunu kesmek için Belgrad'la Semendire arasında bulunan Hisarcık = Krozka boğazındaki bataklığı tutmak üzere ilerlemiye başlamıştır : Osmanlı pişdârına kumanda eden Rumeli beylerbeyi vezir Ali Paşa bu boğazın tepelerini düşmandan evvel tutup geçide hâkim olmuş, sabahın beşinden gurûba kadar süren muharebede büyük bir zafer kazanılmış, Waldeck ve Hesse-Rheinfels prensleriyle üç düşman generali maktul düşmüş ve on bayrak alınmıştır. Hammer Avusturyalıların maktul ve mecruh yekûnunu 10259 gösterirse de, bu sefere bizzât iştirâk etmiş olan Vak'anüvis Subhi'ye göre daha ilk müsâdemede düşman ordusu 12 bin maktul vermiştir. — Hacı-İvaz Paşa'nın o gece Avusturyalıları çevirip imhâ etmemiş ve bu suretle karanlıktan istifâde edip kaçmalarına meydan vermiş olması büyük bir hatâ sayılır. — Subhi'deki «15 Rebî'ül-evvel Çarşanba» tarihi «15 Rebî'ül-âhir» den galattır. — Bu parlak zafer Türk ordusuna Belgrad yolunu açmış ve nihayet 26 Temmuz = 19 Rebî'ül-âhir Pazar günü kale muhâsara edilmiştir. — 1737 = 1150 vukuâtının «4 Ağustos» fıkrasında bahsi geçen Bosna valisi Hekim-oğlu Ali Paşa da bu sırada büyük bir akın hareketine çıkıp Unna nehrini geçerek altmış senedir ilk defa olmak üzere Kulpa boylarına kadar düşman arâzisini tahrib etmiştir).

19 Ağustos = 14 Cumâda-l-ûlâ, Çarşanba: Hotin kalesinin sukutu ve neticeleri.

(Avusturya ve Rusya cephelerindeki mütemâdî zaferler içinde bu vak'a bir kazâ eseri gibidir : Mareşal Munch'un kumandasındaki 70 bin kişilik Rus ordusu Lehistan üzerinden Dniestr nehrini geçerek Hotin önlerinde Bender ser-askeri Veli ve Özü = Ocsakow ser-askeri Genc-Ali Paşalarla karşılaşmıştır; Veli Paşa'nın kaleye çekilme teklifine rağmen Genc-Ali Paşa bu tarihten bir gün evvel atılganlık ederek Bostancıların başında delice düşmana saldırıp mağlûb olmuş ve bunun üzerine bütün asker panik hâlinde dağılmış olduğu için Hotin kalesinde 700 muhâfızdan başka bir kuvvet kalmamıştır! Kalenin «vire ile» teslim olması işte bundandır. Düşman ordusu bu muvaffakıyet üzerine Jassy = Yaş şehrine doğru yürümüş ve Boğdan voyvodası Ghika'nın emrinde sekiz bin asker bulunduğu halde orası da teslim olmuştur. Ruslar Yaş'dan sonra Bender üzerine yürümiye başlamışlardır. — Bu vaziyet üzerine Boğdan'daki Sarı-Ahmed Paşa ordusu takviye edilmiştir).

1 Eylül = 27 Cumâda-l-ûlâ, Salı: Belgrad «Mukaddimât-ı-sulhiyye»si ve kalenin teslim alınması.

(Bu parlak muvaffakıyet, yukarda bu senenin «22 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Hisarcık zaferinin neticesidir. Uzun zamandanberi bir taraftan harbe devam edildiği halde, bir taraftan da Fransa, İngiltere, Felemenk ve hattâ İran elçilerinin tavassutlarıyla sulhe çalışılmakta ve müzâkereler cereyan etmektedir; bu meselede en mühim rolü On-beşinci Louis'nin elçisi Marquis Louis Sauveur de Villeneuve oynamıştır. Belgrad'ın Türkiye'ye iâdesi Osmanlı şartlarının başında geldiği için Hisarcık zaferi nihayet Avusturya'ya bu şartı da kabul ettirmiş sayılır. Villeneuve orduya gelmiş, Avusturya nâmına Kont Guillaume Renaud de Neuperg/Neipperg ve Rusya nâmına da Cagnoni isimlerindeki murahhaslar gönderilmiştir. Serdâr-ı-Ekrem Hacı-İvaz Paşa'nın sulh müzâkeresine başlamak için Belgrad'ın teslimini şart koşması nihayet bu günkü «Mukaddimât-i-sulhiyye» ile neticelenmiş, beş günde kalenin tahliye ve teslim edilmesi ve tesliminden on gün sonra da sulh müzâkeresine başlanması kararlaşmıştır : Avusturyalılar Belgrad'ı üç günde tahliye ettikleri için, 4 Eylül = 30 Cumâda-l-ûlâ Cuma günü teslim muâmelesi başlayıp ilk Türk kıt'ası kaleye girmiştir; Belgrad kalesi 1717 = 1129 senesi 18 Ağustos = 10 Ramazan Çarşanba günü sukut etmiş olduğuna göre, o tarihten itibaren tam 22 sene, 17 gün Avusturyalıların işgalinde kalmış demektir).

18 Eylül = 14 Cumâda-l-âhire, Cuma: Avusturya ve Rusya ile Belgrad sulhü.

(Belgrad'ın yukarıki fıkrada gördüğümüz tahliye ve teslim muâmelesi ikmâl edildikten sonra Fransa sefiri Villeneuve'ün tavassutuyla ve hattâ Avusturya ve Rusya devletlerinden aldığı murahhaslık salâhiyetleriyle Fransa kralının kefâleti altında yapılan müzâkereler bu sabah zevâlî saat altıda iki muâhede akdiyle neticelenmiştir : 27 sene müddetle akdedilen Avusturya sulhü 23 maddeliktir; bu muâhedenin en mühim esaslarına göre Belgrad kalesi «çevre-i atîkası» ile Türkiye'ye iâde edilmiş, Czabacz/Schabatz = Böğürdelen kalesi ve Orsova = İrşeve adasıyla kalesi ve bu adanın karşı yakasında Tımışvar dağlarıyla mahdud ova ve bunlardan başka «Eflâk-ı-Çâsârî/Eflâk-ı-sagîr = Valachie autrichienne» denilen ve Aluta nehriyle asıl Eflak arasında bulunup 1718 = 1130 vukuâtının «21 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Pasarofça sulhü mucibince Üçüncü Ahmed devrinde terkedilen arâzi Türkiye'ye bırakılmış, Tuna ve Sava nehirleri umumî hudud itti-

hâz edilmiş ve Bosna tarafından da Karlofça sulhündeki hudud esas olmuştur; bu suretle Avusturyalılar Sırbistan'dan atılmış ve Eflak'la Boğdan tehlikeden kurtulmuş demektir : Karlofça sulhü için İkinci Mustafa devrinde 1699 = 1110 vukuâtının «26 Kânunusâni» fıkrasına bakınız. — Müddetsiz olduğu için hükmü ebedî gibi akdedilen ve Rusya nâmına Fransa elçisi tarafından imzâlanan muahede de 15 maddeliktir : En mühim esaslarına göre Azak kalesi hedmedilip arâzisiyle beraber her iki tarafın tasarrufundan çıkarak hâlî kalacak ve iki devlet arasında fâsıla teşkil edecektir; Azak deniziyle Karadeniz'de Rus donanması olmıyacaktır; Rus elçisi diğer büyük devlet elçileriyle müsâvâta nâil olacaktır; Kazaklar Türk topraklarına ve Tatarlar da Rus arâzisine akın edemiyeceklerdir; Kabartaylar müstakil olup iki devlet arasında fâsıla teşkil edeceklerdir; tabiî bu suretle Rus tehlikesi Karadeniz'den bir kere daha uzaklaştırılmış demektir.

Galip vaziyette akdedilen bu Belgrad sulhü Garp menbâlarında Osmanlı tarihinin en şanlı müsâlâhalarından sayılır. Bundan başka Osmanlı - Rus hududunun tahdidi hakkında 30 Teşrinievvel = 27 Receb Cuma günü Niş'de bir mukavele akdedilmiş, Hotin'in Türkiye'ye iâdesi takarrür etmiş ve Fransa devleti bir kefâletnâme vermiş olmakla beraber, çok mühim ve zarurî bir ihtiyat tedbiri olarak Rusya'ya karşı İsveç krallığıyla 1740 = 1152 senesi 20 Kânunusâni = 20 Şevvâl Çarşanba günü dokuz maddelik tedâfüî ittifâk da akdedilmiş ve hattâ bu ittifakın imzâsı Hotin'in Ruslar tarafından tahliyesi hakkındaki haberin Istanbul'a geldiği güne tesadüf ettirilmiştir).

1740 = 1153

23 Haziran = 28 Rebî'ül-evvel, Perşenbe: Hacı-İvaz Mehmet Paşa'nın azliyle Nişancı Hacı-Ahmed Paşa'nın sadâreti.

(Bu değişikliğin sebebi, Istanbul'daki Arnavut döküntülerinin pahalılık bahânesiyle çıkardıkları bir ısyan hareketini bastırıp bu gibi serserileri memleketlerine iâde etmiş olan İvaz Paşa'nın verdiği te'minâta rağmen bir gün bir yeniçerinin bir yahudiyi koğalamasından hâsıl olan umumî heyecan üzerine dükkânların kapanmasıdır : Vâlide-Sultan'la meşhur Kızlar-ağası Beşir Ağa'nın te'sirinden de bahsedilir. İvaz Paşa'nın sadâreti 1739 = 1151 senesi 22 Mart = 11 Zülhicce Pazar gününden itibaren 1 sene, 3 ay, 2 gün sürmüştür. Halefi Foça'da doğmuş olmakla beraber aslen Antalyalıdır : «Şehlâ» ve «Kör» lâkaplarıyla da anılır).

1742 = 1155

21 Nisan = 15 Safer, Cumartesi: Hacı-Ahmed Paşa'nın azliyle Anadolu beylerbeyi Hekim-oğlu Ali Paşa'nın ikinci sadâreti.

(Hacı Paşa'nın azline sebeb, Istanbul'da sık sık çıkan yangınlarla Şark hudundundan gelen haberlerin halk arasında uyandırdığı heyecandan dolayı bir ihtilâl çıkmak ihtimâlinden korkulmasıdır : Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 1 sene, 9 ay, 28 gündür. — Yeni Vezir-i-a'zam Hekim-oğlu Ali Paşa'nın ilk sadâreti için yukarda 1735 = 1148 vukuâtının «12 Temmuz» ve İran vaziyeti için de 1743 = 1156 vukuâtının «29 Mayıs» fıkralarına bakınız).

1743 = 1156

29 Mayıs = 5 Rebî'ül-âhir, Çarşanba: Nâdir-Şâh'ın Irak hududunu tecâvuza başlaması.

(İran'da Avşar saltanatını kurduktan sonra Efganistan ve Hindistan taraflarını

istilâ ederek Asya'da âdetâ bir cihangir rolü oynamıya başlamış olan Nâdir-Şâh için yukarda 1736=1149 vukuâtının «17 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız. — Şark muvaffakıyetlerinden çok mağrûr olan bu büyük Türkmen kahramanı gözlerini tekrar garba çevirip Dağıstan ve Şirvan taraflarına taarruz ettikten başka Erzurum, Erzincan vesaire gibi Şarkî-Anadolu vilâyetleriyle Bağdad'ı istemiye başlamış ve bunlarla da kanâat etmiyerek Istanbul'a elçi gönderip Ca'ferî mezhebinin beşinci Sünnî mezhebi olarak kabulünü istedikten başka Bağdad valisi Ahmed Paşa'ya da o yolda bir nâme göndermiştir. Bu vaziyet üzerine Istanbul'da akdedilen fevkalâde meclislerde Nâdir-Şâh'ın taleplerinin reddine karar verilmiş ve bir taraftan da hudutlar takviye edilmiye başlamıştır. Şâhın Irak üzerine hareketi işte bundan dolayıdır : Bu gün Horasan üzerinden Bağdad arâzisini tahribe başlıyan İran ordusu 23 Haziran=1 Cumâda-l-ûlâ Pazar günü de Hille taraflarını istilâ etmiş ve bir müddet sonra da Kerkük kalesi sukut etmiştir).

23 Eylül = 4 Şa'ban, Pazartesi: Hekim-oğlu Ali Paşa'nın azliyle Yeniçeri-ağası Seyyid-Hasan Paşa'nın sadâreti.

(Bu değişikliğin sebebi, yukarıki fıkrada bahsi geçen İran ahvâline karşı Hekim-oğlu'nun Serdâr-ı-Ekremliğe tâlib olması ve diktatör vaziyetinde bulunan Kızlar-ağası Beşir Ağa'nın da bu talebi Ali Paşa'nın kendisini gölgede bırakmak maksadiyle tefsir etmesidir : Sadâret müddeti 1742 = 1155 senesi 21 Nisan = 15 Safer Cumartesi gününden itibaren 1 sene, 5 ay, 2 gündür. Halefi Hasan Paşa Karahisarlıdır : Kahramanlığı ve iktidariyle meşhurdur).

27 Eylül = 8 Şa'ban, Cuma: Nâdir-Şah'ın Musul muhâsarası.

(24 Receb = 13 Eylül Cuma günü Musul'un şarkındaki Nebi-Yunus köyüne gelen Nâdir-Şâh şehrin etrafında 12 tabya ile bir takım meterisler yaptırdıktan sonra 4 Şa'ban = 23 Eylül Pazartesi günü karargâhını şehrin önlerine naklettirmiş ve nihayet bu gün 390 toptan mürekkep 14 batarya ile çok şiddetli bir ateş açmıştır. Bu sırada Musul valiliğinde Abdülcelil-zâde Hüseyn Paşa ve muhâfızlığında da vezir Kazıkçı-Hüseyn Paşa bulunmaktadır. — Nâdir-Şâh'ın 12 hücumundan bahsedilir: Bunların en şiddetlisi 14/15 Şa'ban = 3/4 Teşrinievvel Perşenbe/Cuma gecesine müsâdiftir; o gece lâğımlar patlatılarak bir takım gedikler açılmışsa da, çok şiddetli bir mukavemet gösteren müdâfiler yedi saatte 4500 düşman öldürmüşlerdir. Nâdir-Şâh'ın ertesi sabah alelâcele muhâsarayı kaldırıp çekilmesine sebeb olan vaziyet için aşağıki fıkraya bakınız. — Musul muhâsarası gece-gündüz harbetmek şartiyle sekiz gün sürmüştür : Hammer'in otuz gün göstermesi doğru değildir).

1744 = 1157

29 Temmuz = 18 Cumâda-l-âhire, Çarşanba: Nâdir-Şâh'ın Kars muhâsarası.

(Nâdir-Şah'ın yukarıki fıkrada gördüğümüz Musul muhâsarasını alelâcele kaldırıp Kars'a yürümesinin sebebi, saltanatları munkarız olan Safavîlerden Birinci Hüseyn'in hemşiresiyle beraber Osmanlılara iltica etmiş olan oğlu şehzâde Safî-Mirzâ'nın bir müddet Selânik'le Rodos'da kaldıktan sonra İran şahlığına tâyin edilmesi ve Kars/Kafkas cephesi ser-askerinin de bunu Tebriz üzerinden Isfahan'a götürüp iclâsına me'mur olmasıdır. Bu sırada İran'a karşı üç cephe açılmıştır: 1) Irak ser-askerliğine Bağdad valisi Ahmed Paşa, 2) Diyarbekir/Şarkî-Anadolu ser-askerliğine Musul muhâfızı Hüseyn Paşa ve 3) Kars/Kafkas ser-asker-

liğine de eski Vezir-i-a'zam Hacı-Ahmed Paşa tâyin edilmiş ve Rumeli beylerbeyi Pir-Mustafâ Paşa da bunlara kuvvet ve mühimmat sevkini idare için Sıvas'ı merkez ittihâz etmiye me'mur olmuştur. Nâdir-Şâh'ın Musul'dan Kars'a gelişi işte bu vaziyet üzerinedir. — 24 Temmuz = 13 Cumâda-l-âhire Cuma günü Arpaçayını geçen Nâdir-Şâh 28 Temmuz = 17 Cumâda-l-âhire Salı günü Kars'ın iki saat cenubundaki «Üçler» tepesinde karargâh kurmuş ve ertesi günü Osmanlılarla ilk müsâdeme olmuştur; İran ordusunun 150 bin mevcuduna mukabil Osmanlı ordusunu 30 binden 75 bine kadar gösteren muhtelif rivayetler vardır; İstanbul'dan bir çok mühimmatla Yeniçeri, Cebeci ve Topçu kıt'aları da gelmiştir. — Nâdir-Şâh'ın muhâsara ettiği kaleleri her şeyden evvel susuz bırakmak âdetini bilen Ser-asker Hacı-Ahmed Paşa, daha İran ordusu gelmeden evvel şehir çevresinde ordu kurarak ve Kars-çayından Kars-gölüne cedvellerle su akıtarak gölü büyütmüş, kalenin etrâfına geniş ve derin bir hendek kazdırmış, bundan hâsıl olan toprakla adam boyunda siperler yaptırıp toplarla tahkim ettirmiş ve bu suretle çenber şeklinde bir dış müdâfaa tertibi vücuda getirmiştir. — Bu günkü ilk müsâdeme, atılganlık eden bâzı askerlerle İranlılar arasında olmuş ve ric'atle neticelenmiştir. — Ertesi güne tesadüf eden 30 Temmuz=19 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü Nâdir-Şâh ordugâhını şehrin bir buçuk saat mesâfesindeki Kesik-Künbed köyüne nakledip Osmanlı müdâfaa hattının etrâfında topraktan mukabil-tahkimât yaptırmıya başlamıştır).

9 Teşrinievvel = 2 Ramazan, Cuma: Nâdir-Şâh'ın muhâsarasını kaldırmıya mecbur olması.

(Kalenin doğrudan doğruya muhâsarasından ziyâde kale etrâfındaki müdâfaa çenberini abluka şeklinde cereyân eden bu meşhur Kars muhâsarasında çok çetin muharebeler olmuş ve Osmanlı mukavemetinin şiddeti karşısında Nâdir-Şâh nihayet muvaffakıyetten ümidini kesmiştir. — Ser-asker Hacı-Ahmed Paşa'nın büyük bir basîretle ittihâz ettiği tedbirler sâyesinde açlık ve susuzluk çekilmediğinden bahsedilir. — İran'da saltanat kurduktan sonra Efganistan'la Hindistan'ın büyük bir kısmını da istilâ eden muhteşem Türkmen kahramanı nihayet Anadolu-Türklerinin destan menkabelerini andıran celâdetleri karşısında tam 2 ay, 11 gün = 72 gün uğraşıp boş yere bir çok telefât verdikten ve kış başladıktan sonra çekilip gitmekten başka çâre bulamamıştır).

1745 = 1158

23 Ağustos = 25 Receb, Pazartesi: Kâğâverd bozgunu.

(Sıhhî sebeblerle isti'fâ eden Kars cephesi ser-askeri Hacı-Ahmed Paşa'nın yerine 1744 = 1157 senesi 10 Kânunuevvel = 5 Zülka'de Perşenbe günü eski Sadr-ı-a'zamlardan Aydın muhassılı Yeğen-Mehmet Paşa tâyin edilip maiyyetine Rumeli'den bir çok sancak-beyleri verilmiş ve Haleb valiliğine tâyin edilen selefi Hacı-Ahmed Paşa da ihtiyâten Kars'da kalmak emrini almıştır. İki cepheden aynı zamanda taarruz kararı verilmiş olduğu için, ser-askerlikle harekete me'mur olan Diyarbekir valisi Çeteci-Abdullah Paşa'nın maiyyetine de Musul valisi Abdülcelilzâde Hüseyn Paşa tâyin edilmiş ve Irak ser-askeri vezir Ahmed Paşa el-birliğine me'mur olmuştur. Bu senenin 8 Cumâda-l-âhire = 8 Temmuz Perşenbe günü Musul'dan hareket eden Çeteci Paşa, ilk iş olarak Urmiye'nin cenubundaki Savuçbulak'a kadar olan havâliyi işgal altına almıştır. — Bu sırada Kırım'dan gelen kuvvetlerle de takviye edilmiş olan Kars cephesi ser-askeri Yeğen-Mehmet Paşa 12 Receb = 10 Ağustos Salı günü Erivan'ın 6 fersah mesâfesindeki Kağâverd ovasına varmıştır: Nâdir-Şâh da o civardaki Murad-tepesindedir ve «Tabur/Istabur» kurmuştur. İlk müsâdemeler o gün başlamış, düşman ıstaburuna doğru meterisler açılmak suretiyle 14 gün harbedilmiş, bilhassa 22 Receb = 20 Ağustos Cuma günü

iki taraf kuvây-ı-külliyyeleri arasında geçen muharebede üstünlük Osmanlılarda kalmış ve hastalığından dolayı ser-askerin iştirâk edemediği bir harb meclisinde kat'î muharebenin ertesi gün olmasına karar verilmişse de, orduda bulunan 15 bin kadar Levendlerle Gönüllülerin muhim bir kısmı şiî mezhebine mensub olduğu için, ser-askerin hastalığından istifâde eden bu şüpheli unsurlar :

— Acem basdı!

yaygarasıyla yağmacılığa ve ondan sonra da firâra başlayınca diger askerler de kaçmıya başlamış, hasta Ser-asker bu hâle rağmen dört gün daha vaziyeti idareye muvaffak olmuşsa da nihayet eceliyle, yahut zehirle veyahut âsilerden biri tarafından vurulmak suretiyle ölür ölmez diger kumandanlar ordunun dağılmasına meydan vermemek için Kars'a ric'at kararını vermişlerdir: Nâdir-Şâh'ın tâkip hareketinde yirmi bin telefat verildiğinden bahsedilir. — Bu haber Istanbul'a aksedince, 10 Şa'-ban = 7 Eylül Salı günü sâbık Ser-asker Hacı-Ahmed Paşa tekrar o cephe serdârlığına tâyin edilmiştir).

27/28 Kânunuevvel = 3/4 Zülhicce, Pazartesi/Salı gecesi: Büyük Istanbul yangını.

(Fener ve Balat kapuları arasındaki Kiremit mahallesinden çıkan ateş ekserisi Hıristiyanlara âid olmak üzere 7-8 yüz ev yakmıştır).

1746 = 1159

9 Ağustos = 21 Receb, Salı: Seyyid-Hasan Paşa'nın azliyle Sadâret-kethudâsı Tiryâki Hacı-Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Bu değişikliğe sebeb olarak o sırada ölmüş olan Kızlar-ağası Hacı-Beşir Ağa'nın halefi ikinci Beşir Ağa'nın te'sirinden bahsedilir : Seyyid-Hasan Paşa'nın sadâreti 1743 = 1156 senesi 23 Eylül = 4 Şa'ban Pazartesinden itibaren 2 sene, 10 ay, 16 gün sürmüştür. Halefi Tiryâki-Mehmet Paşa Istanbullu olmakla beraber, bir Yeniçerinin oğlu olduğu için milliyeti belli değildir).

4 Eylül = 17 Şa'ban, Pazar: Osmanlı - Avşar sulhü.

(Bağdad üzerinden Üsküdar'a gelip yirmi gün müsâfir edildikten sonra 9 Muharrem = 1 Şubat Salı günü huzûra kabul edilen Iran elçisi Feth-Ali-Hân-ı Türkmân'ın pâdişaha takdim ettiği nâmede şâhın Ca'ferî mezhebini beşinci Sünnî mezhebi şeklinde kabul ettirmek üzere evvelce ileri sürmüş olduğu talepten vazgeçtiğinden bahsedilmekte ve yalnız Necef ve Kerbelâ olmak üzere bir takım arâzi taleplerine tesadüf edilmektedir; mesele müzakere edildikten sonra «Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyundan» Nazif Mustafa Efendi'nin elçilikle ve bir cevâpnâme ile gönderilmesine karar verilmiştir: Arâzi talepleri tabiî reddedilmiş ve Dördüncü Murad devrindeki hududun esas ittihâz edilebileceği bildirilmiştir. — Kazvin'le Tahran arasındaki Kerden / Kherden ordugâhında Nâdir-Şah'ın huzuruna kabul edilen Nazif Efendi'nin on günde 6 - 7 müzâkere celsesinde bulunduğundan bahsedilir: Nihayet Osmanlı şartı kabul edilerek Dördüncü Murad devrindeki Kasr-ı-Şîrîn muâhedesinde tesbit edilen hudud esas olmak üzere yeni bir sulh muâhedesi imzâlanmıştır; Kasr-ı-Şîrîn sulhü için üçüncü ciltte 1639 = 1049 vukuâtının «17 Mayıs» fıkrasına bakınız).

1747 = 1160

24 Ağustos = 17 Şa'ban, Perşenbe: Tiryâki Hacı-Mehmet Paşa'nın azliyle Aydın muhassılı Kerküklü Boynu-eğri Seyyid-Abdullah Paşa'nın sadâreti.

(Tiryâki'nin azline sebeb olarak esrarkeşliğinden ve keyf hâliyle erkân ve ulemâyı tahkir edip durduğundan bahsedilir: Sadâret müddeti 1746 = 1159 senesi 9 Ağustos = 21 Receb Salı gününden itibaren 1 sene, 16 gündür. Halefi Seyyid-Abdullah Paşa eski valilerden «Kesici» ve «Firârî» lâkaplarıyla mâruf Seyyid-Hasan Paşa'nın oğludur: Arap mı, Türk mü, belli değildir).

1750 = 1163

3 Kânunusâni = 24 Muharrem, Cumartesi: Seyyit-Abdullah Paşa'nın azliyle Sadâret-kethudâsı Devatdar-Mehmet Emin Paşa'nın sadâreti.

(Abdullah Paşa'nın hudud boylarını takviye hususundaki ihmalkârlığından dolayı azledilmiş olduğundan bahsedilir : Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 2 sene, 4 ay, 10 gündür. — Halefi Mehmet Emin Paşa'ya «Devatdar» denilmesi, Nevşehirli Dâmâd-İbrahim Paşa'nın divitdarlığından yetişmiş olmasındandır).

3/4 Şubat = 25/26 Safer, Salı/Çarşamba gecesi: Büyük Istanbul yangını.

(19 saat süren ve Küçükpazar'dan çıkan ateş o semti kavurduktan sonra iki kola ayrılıp biri Süleymaniye hastâhanesinin arkasındaki büyük konakları yakmış, biri de Vefa câmii hizâsından Ağa-kapusu'na dayanıp Yeniçeri-ocağının bu meşhur merkezini kül hâline getirmiştir: Birinci Mahmud Ağa-kapusu'nun hemen inşâsını emrettiği için, derhal inşaâta başlanmıştır).

26/27 Nisan = 19/20 Cumâda-l-ûlâ Pazar/Pazartesi gecesi: Çarşılar yangını ve Birinci Mahmud'un büyük bir şefkat eseri.

(Bu gece Mercan'da çıkan yangın Bitpazarıyla Abacılar, Yorgancılar ve Yağlıkçılardaki kâgir ve ahşap dükkânları, hanları ve mahzenlerle eşyaları ve malları kâmilen kül hâline getirdikten sonra Parmakkapu havâlisiyle Okçular arasındaki dükkânlara sirâyetle hepsini yakmış ve ertesi gün öğleye doğru söndürülebilmiştir : 12 saat süren bu müthiş âfet büyük küçük bir çok esnafı bir daha doğrulamıyacak bir hâle getirmiş olduğu için, unutulmaz bir büyüklük gösteren Sultan Mahmud bütün bu çarşıların kendi kesesinden derhal inşâsını emretmiş ve bu sâyede hepsi kâgir olarak yeniden yapılmıştır).

1752 = 1165

1 Temmuz = 18 Şa'ban, Cumartesi : Devatdar-Mehmet Emin Paşa'nın azliyle Baş-Emîr âhur Köse-Bâhir Mustafa Paşa'nın ilk sadâreti.

(Emin Paşa'nın azline sebeb, her kesi tekdir ve tahkir etmesi ve bilhassa pâdi-

şahın şifâhî ihtarlarına rağmen fena muâmelelerine devam etmekten çekinmemesidir : Sadâret müddeti 1750 = 1163 senesi 3 Kânunusâni = 24 Muharrem Cumartesi gününden itibaren 2 sene, 5 ay, 29 gündür. Halefi Çorlulu Bâhir Mustafa Paşa'nın Baş-Emirâhurluktan birdenbire Sadâret makamına yükselivermesi Kanunî devrindeki Makbûl-İbrahim Paşa'nın Hâs-oda-başılığından Vezir-i-a'zam olmasını hatırlatan bir fevkalâdeliktir).

29/30 Temmuz = 17/18 Ramazan, Cumartesi/Pazar gecesi: Istanbul ve Trakya zelzelesi.

(Vak'anüvis İzzî «19 Temmuz-i Rumî = 18 Ramazan Pazar gecesi» nden bahsettiğine göre, bu büyük felâketin Cumartesi/Pazar gecesi başlamış olması lâzımgelir. Zelzelenin şiddeti bilhassa Trakya'da hissedilmiş, Istanbul'da yalnız bâzı eski binâlar yıkılmıştır : Buna mukabil Edirne, Hafsa vesairede bir saat kadar süren sarsıntı büyük tahribâta sebeb olmuş, Sultanselim, Üç-şerefeli, Eski-câmi ve diger bir çok câmilerin minâreleri, kubbeleri ve şerefeleri yıkılmış, bir çok kâgir binâlar, hanlar ve hamamlar çökmüş, Hasköy kasabası tamamiyle harâb olmuş, pek çok insan ölmüş ve yaralanmış ve bilhassa Edirne havâlisinde bir kaç ay süren fâsılalı zelzeleler halkı mütemâdî bir haşyet içinde bırakmıştır).

1754 = 1167

2/3 Eylül = 14/15 Zülka'de, Pazartesi/Salı gecesi : Istanbul zelzelesi.

(Takriben zevâlî saat dokuzda iki dakika kadar süren bu şiddetli sarsıntı bâzı binâları yıkmış, surlarda hasarlar olmuş, Yedi-kule'nin biri yıkılmış, bilhassa Aya-sofya, Fâtih ve Bâyezid câmilerinin kubbelerinde hasâr olduğu için derhal tâmirleri emredilmiştir: 50-60 kişi ezildiği rivayet edilir. Sarsıntıların 5 - 6 günde 14 defa tekerrür etmesi halkı mütemâdî bir heyecan içinde bırakmıştır).

1754 = 1168

21/22 Teşrinievvel = 4/5 Muharrem, Pazartesi/Salı gecesi: Uzunçarşı yangını.

(Gece yarısına doğru Baş-Emîr-âhur Sâdık Ağa'nın konağından çıkan yangın on iki saat sürüp Uzunçarşı ile etrâfındaki evleri kâmilen yaktıktan sonra söndürülebilmiştir : Vak'anüvis Vâsıf «Her memleketün nâdîde ve nâşinîde» eşyâsiyle dolu olan Sâdık Ağa konağının yağmasından «Nice fakîr-i nâ-tüvân nâil-i mâl-i firâvân» olduğundan bahseder).

13 Kânunuevvel = 27 Safer, Cuma: Birinci Mahmud'un ölümü.

(Bir iki senedir sıhhati bozuk giden bu temiz yürekli, merhametli ve şefkatli halk babasının ölümüne bir fistül sebeb olduğundan bahsedilir : Kalb sektesinden öldüğü hakkında da bir rivayet vardır. Mevsimin şiddetine ve bilhassa ata binemiyecek halde bulunmasına rağmen Cuma selâmlığına çıkmış, namazdan sonra Silâhdar Ağa'nın koluna dayanarak güçlükle yürüyüp müşkilâtla ata bindirilebilmiş ve nihayet saray kapusundan girerken maiyyetinin kolları arasında can vermiştir: Vak'anüvis Vâsıf «28 Safer Cum'a» tarihinden bahsederse de hakikî takvimde Cuma günü o ayın 27 sine müsâdiftir.

İkinci Mustafa'nın büyük oğlu olan Birinci Mahmud 1108 = 1696 senesi 3 Muharrem = 2 Ağustos Perşenbe günü dünyâya gelmiş olduğuna göre tam 58 sene, 4 ay, 12 gün yaşayıp 59 yaşının içinde ölmüş demektir: 1730 = 1143 senesi 1/2 Teşrinievvel = 18/19 Rebî'ül-evvel Pazar/Pazartesi gecesi zevâlî saat 9,30 da tahta çıkmış olduğuna göre, saltanat müddeti de 24 sene, 2 ay, 12 gün sürmüş demektir.
Çok zeki, münevver, hamiyyetli ve bilhassa insâniyetli bir zât olan Birinci Mahmud'un saltanat zamanı Osmanlı tarihinin azamet yıllarını hatırlatan parlak bir devri sayılır: Almanya/Avusturya imparatorluğu mağlûb edilerek Belgrad istirdâd edilip Sırbistan ve Eflak düşman istilâsından kurtarılmış, Rusya bir kere daha Kırım'la Karadeniz'den uzaklaştırılmış ve Nâdir-Şâh gibi bütün Asya'yı titreten bir Türkmen fâtihine Dördüncü Murad devrinin hudutları kabul ettirilip her türlü dinî, askerî ve siyasî iddialarından vazgeçirtilmiştir.
Zaruret olmadıkça kan dökmekten büyük bir takayyütle dâimâ ictinâb etmiş olan Birinci Mahmud insâniyet hislerinin ne kadar derin ve samimî olduğunu bilhassa Avusturya imparatoru Altıncı Charles ölüp yerine meşhur kızı Marie-Thérèse geçtiği zaman bütün Garp hıristiyan devletlerinin tıpkı bir lâşeye konan kargalar gibi saldırıp «Avusturya verâseti» muharebelerine koyuldukları ve kendisini de fırsattan istifâdeye teşvik edip durdukları zaman göstermiş, zebunküşlükten ve kan dökmekten ictinâb edip Avrupa hükümdarlarına nasîhatnâmeler göndererek harbin fecâatlerinden bahsedip insanlık ve insan hakları nâmına sulhe tavassut teklifinde bulunmuşsa da muhâtaplarının medenî ve ruhî seviyyeleri kendisi gibi olmadığı için söz dinletememiştir: Hattâ bundan dolayı Garp menbâlarında o devrin bu kadar ulvîcenaplık gösteren yegâne hükümdarı olarak hürmet ve minnetle anılır. Kendi tebaasına karşı gösterdiği şefkatin muhteşem bir tecellisi için de yukarda 1750 = 1163 vukuâtının «26/27 Nisan» fıkrasına bakınız.
Memleketin fikrî tekâmülüne büyük bir ehemmiyet veren Sultan Mahmud başta Ayasofya kütüphânesi olmak üzere muhtelif kütüphâneler te'sis edip dersler açtırmış, mektepler yaptırmış ve Patrona ihtilâlinde bir müddet faaliyetten kalan Türk matbaacılığına yeni bir hız vermiştir. İşte bütün bunlardan dolayı bu müşfik ve büyük insanın ölümü bütün halk tabakalarını müteessir eden umumî bir mâtemle karşılanmıştır. — Mezarı Yenicâmi'de, babası İkinci Mustafa'nın yanındadır).

ÜÇÜNCÜ OSMAN

(Osman-ı Sâlis)

— M. 1754 = H. 1168 — M. 1757 = H. 1171 —

1754 = 1168

13 Kânunuevvel = 27 Safer, Cuma: Üçüncü Osman'ın cülûsu.

(İkinci Mustafa'nın ikinci oğlu olan Üçüncü Osman, büyük kardeşi Birinci Mahmud ölür ölmez derhal tahta çıkarılıp bîat edilmiştir: 1110 = 1699 senesi 2 Kânunusâni = 29 Cumâda-l-âhire Cuma günü dünyâya gelmiş olduğuna göre yaşının 55 sene, 11 ay, 12 gün tuttuğu, yâni 56 yaşını bitirmek üzere bulunduğu sırada cülûs etmiş demektir; Rus dönmesi olduğundan bahsedilen anasının adı «Şehsüvar-Sultan»dır. — Fetret devrinde saltanatlarını ilân ettikleri halde Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı arazisinin mecmûuna hâkim olamadıkları için pâdişahlar cedveline giremiyen Süleyman ve Musâ Çelebilerle bâzı mükerrer saltanatlar sayılmamak şartiyle, Üçüncü Osman Osmanlı pâdişahlarının yirmi beşincisidir).

1755 = 1168

11 Kânunusâni = 27 Rebî'ül-evvel, Cumartesi: Istanbul halicinin donması.

(Bu kış Istanbul tarihinin en şiddetli mevsimlerinden birine tesadüf etmiş, tıpkı Genc-Osman devrinde olduğu gibi Haliç suları donmuş ve bilhassa Defterdar iskelesiyle Sütlüce arasında yayan gelip geçenler görülmüştür! Vak'anüvis Vâsıf bu hâdise hakkında şöyle bir tarih beyti kaydetmektedir:

Buz üstünden geçen geldî banâ yaz dîdi târîhin
Deniz altmış sekizde dondu buzdan bendeniz geçdüm

O sırada Edirnede yağan karın da «yirmi karış» tuttuğundan bahsedilir. — Vâsıf tarihinde bu hâdise «Erbaîn muntasıfı» na ve Rebî'ül-evvel «evâsıtına» müsâdif gösterilirse de, Erbaînin yirminci günü o Hicret ayının «evâsıt» ına değil, «evâhir»ine müsâdiftir. — Genc-Osman devrindeki don için 1621 = 1030 vukuâtının «24 Kânunusâni» fıkrasına bakınız).

15 Şubat = 3 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi: Köse-Bâhir Mustafa Paşa'nın azliyle eski Vezir-i-a'zamlardan Anadolu beylerbeyi Hekim-oğlu Ali Paşa'nın üçüncü sadâreti.

(Bâhir Mustafa Paşa'nın bu ilk sadâreti 1752 = 1165 senesi 1 Temmuz = 18 Şa'ban Cumartesi gününden itibaren 2 sene, 7 ay, 14 gün sürmüştür. — Halefi Hekim-oğlu Ali Paşa tâyininden 40 gün sonra 27 Mart = 13 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü Trabzon'dan Istanbul'a gelip işe başlamıştır).

18 Mayıs = 6 Şa'ban, Pazar: Hekim-oğlu Ali Paşa'nın üçüncü ve sonuncu sadâretinden azliyle Baş-defterdar Nâilî Abdullah Paşa'nın sadâreti.

(Hekim-oğlu'nun azline sebeb olarak eski yârânı olan boşnakların istedikleri me'muriyetleri vermekten âciz kalmasından ve bilhassa nüfuziyle meşhur Silâhdar Ali Ağa'nın telkinatından bahsedilir: Bu son sadâreti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 3 ay, 1 gün sürmüştür. — İlmî ve ahlâkî meziyyetleriyle mârûf olan halefi Nâilî Abdullah Paşa İstanbulludur. Aşağıki fıkraya da bakınız).

24 Ağustos = 16 Zülka'de, Pazar : Nâilî Abdullah Paşa'nın azliyle Tevkiî/Nişancı Bıyıklı-Ali Paşa'nın sadâreti.

(Üçüncü Osman'ın en gözde adamı olan bu Ali Paşa yukarıki fıkrada gördüğümüz Hekim-oğlu'nu azlettirince Silâhdarlıktan vezâretle Nişancılığa terfi etmiş ve nihayet Nâilî Paşa'yı da attırıp yerine geçmiştir: «Bıyıklı» lâkabının sebebi, Hekim-oğlu'nun yerine sadâreti mukarrer olduğu halde henüz sakal koyuvermemiş olmasıyla ve hattâ Nâilî Paşa'nın sadâreti bunun sakal yetiştirmesine zaman bırakmak maksadiyle izah edilir! Nâilî Paşa bir sakal bitme müddetince sadârette kalabileceğini bildiği için, tâyin günü :
— Sadr-ı Sadârette hülle oldu!
diye güzel bir nükte bile sarfetmiştir. Bu kıymetli vezirin sadâreti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 3 ay, 7 gün sürmüştür).

27/28 Eylül = 20/21 Zülhicce, Cumartesi/Pazar gecesi: Büyük İstanbul yangını.

(Vâsıf «22 Zülhicce Pazar gecesi» nden bahsederse de, hakikî takvimde Pazar günü o ayın 21 ine müsâdiftir. — Hocapaşa'da Demirkapu hizâsındaki evlerin birinden çıkan bu müdhiş âfet dört kola ayrılmıştır :
1) Bir kol Bahçekapusuna kadar iki tarafı boydanboya yakmıştır.
2) Diger bir kol Paşa-kapusu = Bâbıâlî, Defterdar-kapusu ve Divan-yolundan Mehterhâne ile Defterhâne'ye dayanmıştır;
3) Başka bir kol Mahmutpaşa çarşısından Çuhacılar hanına kadar uzamıştır;
4) Dördüncü bir kol da Ayasofya çarşısını yakıp Soğukçeşme taraflarına dayanmıştır.
Bu büyük yangının 36 saat sürdüğünden ve şehrin üçte ikisini yaktığından bahsedilir : Aşağıda 1756 = 1169 vukuâtının «4/5 Temmuz» fıkrasına da bakınız).

1755 = 1169

25 Teşrinievvel = 19 Muharrem, Cumartesi: Bıyıklı-Ali Paşa'nın idâmiyle Sadâret-kethudâsı Yirmi-sekiz-zâde Mehmet Said Paşa'nın sadâreti.

(Pâdişahın en gözde adamı olduğu halde, bu zavallı Ali Paşa'nın böyle birdenbire idâm edilivermesine sebeb olarak rüşvet aldığı ve yalancılığı hakkında düşmanlarının tertib ettikleri iftirâlardan bahsedilir : Bir anda gazaba geliveren Üçüncü Osman'ın iki saat sonra hakikati anlayıp «jeng-beste-i nedâmet» olduğuğundan bahsedilir! İstanbul'un fakir bir âilesinden yetişmiş olan Ali Paşa'nın sadâret müddeti 1755 = 1168 senesi 24 Ağustos = 16 Zülka'de Pazar gününden itibaren 2 ay, 2 gündür. — Halefi Mehmet Said Paşa, Paris sefâretnâmesiyle meş-

hur Yirmi-sekiz-Çelebi Mehmed Efendi'nin oğlu ve İbrahim-Müteferrika ile beraber Türk matbaacılığının müessisidir: 1727 = 1139 vukuâtının «Temmuz başları» ve «16 Kânunuevvel» fıkralarına bakınız).

5 Kânunuevvel = 1 Rebî'ül-evvel, Cuma: İnşaâtı ikmâl edilen «Nûr-ı-Osmânî» câmiinin halka açılması.

(İnşaâta Birinci Mahmud devrinde başlanmıştır; temel-atma tarihi ihtilâflıdır: Vak'anüvis Vâsıf'a göre 1162 = 1749 senesi 28 Muharrem = 18 Kânunusâni Cumartesi gününe ve Binâ kâtibi Ahmed Efendi'nin «Târîh-i Câmi'-i-Şerîf-i Nûr-ı-Osmânî» sine göre de 1161 = 1748 tarihine müsâdiftir! İlk rivayet doğru olduğu takdirde, Osmanlı mi'mârîsinin inhitât eserlerinden olan bu meşhur câmi'in temel-atma merâsimiyle bu günkü resm-i-küşâdı arasında 6 sene, 10 ay, 18 gün geçmiş olması lâzımgelir. — İnşaâtı Üçüncü Osman ikmâl ettirip vakıflar te'sis ettirmiş olduğu için, onun nâmına «Nûr-ı-Osmânî» ismi verilmiştir. — «Tâc-üt-tevârîh» müellifi Şeyh-ül-İslâm Hoca-Sa'düddin Efendi'nin haremi Fatma-Hâtun'un mescidi yerine yapılan bu câmiin ikişer şerefeli iki minâresi, medresesi, kütüphânesi, imâreti, sebili ve çeşmesi vardır. — Açılış merâsiminde Üçüncü Osman Cuma-namazına gelmiş ve devlet erkâniyle ulemâya hil'atler giydirilip fukaraya sadakalar dağıtılmıştır).

1756 = 1169

1 Nisan = 1 Receb, Perşenbe: Yirmi-sekiz-zâde Mehmet Said Paşa'nın azliyle Mora Muhassılı Köse-Bâhir Mustafa Paşa'nın ikinci sadâreti.

(Said Paşa'nın azline sebeb olarak yeni vergiler tarhına kalkışmasından ve «Mizac-ı zamânede olan televvüne» uymamasından bahsedilir: Sadâret müddeti 1755 = 1169 senesi 25 Teşrinievvel=19 Muharrem Cumartesi gününden itibaren 5 ay, 7 gün sürmüştür. — Halefi Bâhir Paşa 3 Mayıs = 3 Şa'ban Pazartesi günü Istanbul'a gelip işe başlamıştır).

4/5 Temmuz = 6/7 Şevvâl, Pazar/Pazartesi gecesi: Büyük Istanbul yangını.

(Vak'anüvis Vâsıf «8 Şevvâl İsneyn gicesi» nden bahsederse de, Pazartesi günü hakikî takvimde o ayın yedisine müsâdiftir. — Cibâli-kapusu hâricindeki «Yahud-hâne» lerin birinden çıkıp 48 saat süren bu müdhiş âfet o semti kâmilen kül ettikten sonra dört kola ayrılmıştır :
1) Bir kol Unkapanıyla Süleymâniye taraflarını yakıp Kapdanpaşa hamamına dayanmıştır;
2) Diger bir kol Vefâ-meydanından itibaren Şehzâdebasını ve Yeniçerilerin Eski-odalarını yakıp Langa-kapusuna dayanmış ve sur hâricinden de sâhile kadar uzanmıştır;
3) Bir diger kol Zeyrek'den itibaren Saraçhane, Et-meydanı, Aksaray semtleriyle Yeni-odalardan bir kaç kışlayı ve Avretpazarı'nı yaktıktan sonra Davudpaşa iskelesine dayanmıştır;
4) Dördüncü bir kol da Fatih, Sultanselim, Alipaşa-çarşısı, Lûtfipaşa, Aya-kapusu ve Yeni-kapu taraflarını kül hâline getirmiştir : «Feth-i Istanbul'danberü» misli görülmediğinden bahsedilen bu büyük yangında iki bin ev, bin dükkân, beş yüz seksen değirmen, iki yüz câmi ve mescid, yetmiş hamam ve bir han yandıktan başka bir çok nüfus zâyiâtı da olmuştur; muhtelif cinsten yanan binâların mecmûu 3851 dir. — Yağmacılar her yangında olduğu gibi bu sefer de büyük bir faaliyet gösterip taşralara bir çok eşyâ ve mal sevketmişlerse de, vali-

lere gönderilen şiddetli emirlerle bütün bunlar geri getirilip sâhiplerine iâde edilmiştir : Bu felâket üzerine Istanbul'un derhal yeniden inşâsına başlandığından bahsedilir. — Üçüncü Osman devrinin bundan evvelki büyük Istanbul yangını için yukarda 1755 = 1168 vukuâtının «27/28 Eylül» fıkrasına bakınız. Bunlardan başka, ikinci derecede bir takım yangınlar da olmuştur : Yeni inşaâta hükûmetin dâimâ yardım ettiğinden bahsedilir).

1757 = 1170

11 Kânunusâni = 19 Rebî'ül-âhir, Salı: Köse-Bâhir Mustafa Paşa'nın azliyle Haleb valisi Koca-Râgıb Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Köse Paşa'nın azline sebeb, Şam valiliği ile Emîr-ül-Hacc makamı inhilâl edince kendisine rakîp saydığı Koca-Ragıb Paşa'yı pâdişaha pek çok medhedip o işe bağlamak istemesi ve Üçüncü Osman'ın da o kadar muktedir bir veziri Şam valiliğinden ziyâde Sadârete lâyık görmesidir : Tabiî bu suretle Bâhir Paşa kazdığı kuyuya düşmüş demektir! — Bâhir Mustafa Paşa'nın bu ikinci sadâreti 1756 = 1169 senesi 1 Nisan = 1 Receb Perşenbe gününden itibaren 9 ay, 10 gün sürmüştür.
Koca-Râgıb Paşa Istanbulludur ve Defterhâne kâtiplerinden Mehmet Şevki Efendi'nin oğludur : 1110 = 1698-1699 tarihinde dünyâya gelmiş olduğuna göre 58 - 59 yaşlarında Sadr-ı-a'zam olmuş demektir. Dîvan edebiyatımızın en mühim şahsiyetlerinden olan Râgıb Paşa Ruhî ve Nâbî gibi fikir ve felsefeyi şiir hâline getirmiş ve bir çok beyitleriyle mısrâları darbımesel hâline gelmiştir. İdarî ve siyasî şahsiyyeti de edebî kıymeti kadar medhedilir; yalnız tereddüdüyle askerî işlerdeki ihmalkârlığı kendisinden sonra devletin çok müşkil bir vaziyette kalmasına sebeb olmuştur: Aşağıda 1763 = 1176 vukuâtının «7/8 Nisan» fıkrasına bakınız. — Üçüncü Ahmed'in kızlarından Sâliha-Sultan'ın üçüncü kocası olan Ragıb Paşa Üçüncü Mustafa'nın eniştesidir. — Haleb'den İstanbul'a gelip işe başlaması 20 Mart=28 Cumâda-l-âhire Pazar gününe müsâdiftir: Sadr-ı-a'zamların çok sık değiştikleri bir devirde bu büyük adam ölünceye kadar Sadârette kalmış ve altı seneden fazla mevkiini muhâfaza etmiştir).

1757 = 1171

29/30 Teşrinievvel = 15/16 Safer, Cumartesi/Pazar gecesi: Üçüncü Osman'ın ölümü.

(Sultan Osman'ın ölümüne sebeb, uyluğundaki «Loupe = Kurt-uru» nun çıkarılmasından dolayı çok rahatsız olduğu sırada Adalar-denizinden dönen donanmanın Istanbul'a girişini görmek için kendisini Saray-burnundaki köşke naklettirmek ihtiyatsızlığıdır : Merâsim sonunda saraya geldikten biraz sonra can vermiştir.
Üçüncü Osman 1699 = 1110 senesi 2 Kânunusâni = 29 Cumâda-l-âhire Cuma günü dünyâya gelmiş olduğuna göre tam 58 sene, 9 ay, 28 gün yaşayıp 59 yaşının içinde ölmüş demektir. Saltanat müddeti de 1754 = 1168 senesi 13 Kânunuevvel = 27 Safer Cuma gününden itibaren 2 sene, 10 ay, 18 gün tutmaktadır.
Üçüncü Osman devri hâricen sulh içinde geçmiş olmakla beraber, Istanbul'da sık sık yangınlar çıkması ve bilhassa iki büyük yangının pâyıtahtı harâbeye çevirmiş olması, bir tâûn = vebâ salgını ve Haliç donu Osmanlı menbâlarında bu devrin pek uğurlu sayılmadığını gösteren imâlı ifâdelere yol açmıştır. Bu pâdişahın en mühim i'mar eserleri de Ahırkapı feneriyle Nûr-ı-Osmânî câmiine münhasırdır : Bununla beraber Istanbul'un yeniden inşâsı da onun zamanında başlamıştır. Üçüncü Osman'ın şefkat ve merhametinden ve bilhassa rüşvetle yalana düşman olduğundan da bahsedilir. — Mezarı Yeni-câmi'de, büyük kardeşi Birinci Mahmud'un yanındadır).

ÜÇÜNCÜ MUSTAFA

(Mustafây-ı Sâlis)

— M. 1757 = H. 1171 — M. 1774 = H. 1187 —

1757 = 1171

30 Teşrinievvel = 16 Safer, Pazar sabahı : Üçüncü Mustafa'nın cülûsu.

(Üçüncü Ahmed'in oğlu olan Üçüncü Mustafa 1717 = 1129 senesi 28 Kânunusâni = 14 Safer Perşenbe günü dünyâya gelmiş olduğuna göre yaşının tam 40 sene, 9 ay, 4 gün tuttuğu, yâni, 41 yaşının içinde bulunduğu sırada tahta çıkmış demektir. Anasının adı «Mihrişâh-Kadın» dır. — Fetret devrinde saltanatlarını ilân etmiş olan Süleyman ve Musâ Çelebilerle bâzı mükerrer saltanatlar sayılmamak şartiyle Üçüncü Mustafa Osmanlı pâdişahlarının yirmi altıncısıdır. — Osmanlı tarihinde son cülûs bahşişi işte bunun zamanında verilmiştir.

Yukarıki fıkrada gördüğümüz gibi, Üçüncü Osman Cumartesi/Pazar gecesi ölmüşse de, Sadr-ı-a'zamla diger devlet erkânının sarayda toplanmasına kadar bir kaç saat geçmiş olduğu için, Sultan Mustafa sabaha karşı cülûs etmiş ve hattâ devlet-adamlarının bulunduğu «Sünnet-odası»na girdiği zaman:

— Sabahlar hayr ola!

diye selâm vermiştir : Onun için bîat merâsimi «tulû'-i fecr-i sâdıkda» başlamıştır. Zeki, münevver, çok çalışkan, temiz-yürekli, teceddüd ve ıslâhat tarafdârı bir zât olan Üçüncü Mustafa bir çok Osmanlı padişahları gibi kuvvetli bir şâirdir; meselâ başta Vezir-i-a'zam Koca-Râgıb Paşa olmak üzere muhtelif şâirlerin tanzîr ettikleri meshur kıt'ası bütün nazîrelerini gölgede bırakmıştır :

Yıkılupdur bu cihan sanma ki bizde düzele
Devleti çarh-ı denî virdi kamû mübtezele
Şimdi ebvâb-ı saâdetde gezen hep hezele
İşimiz kaldı heman merhamet-î Lem-yezele

Her halde bu acı sözler, günden güne artık yaklaşmakta olan Rus tehlikesine karşı devletle orduyu ıslâh etmek istediği halde etrâfında kendisine yardım edecek ve o büyük işi başarabilecek kıymette devlet-adamları bulamamasından muztarib olduğu bir anda söylenmiş olsa gerektir: Çünkü bu azimkâr pâdişah «adamsızlık» dan çok bunalmıştır; bilhassa Koca-Ragıb Paşa'nın ölümünden sonra artık büyük iş görebilecek kimse kalmamıştır. Üçüncü Mustafa'nın şiir mahlası «Cihangir» dir. — Aşağıda 1774 = 1187 vukuâtının «21 Kânunusâni» fıkrasına da bakınız).

1760 = 1173

10 Nisan = 23 Şa'ban, Perşenbe : Lâleli câmiinin temel-atma merâsimi.

(Mi'marî inhitâtının «Nûr-ı-Osmânî» den sonraki eseri olan bu Mustâfây-ı-Sâlis

câmiinin yerindeki Ârif Efendi bostanıyla etrâfındaki evler ve dükkânlar satın alınıp sâhiplerine bedellerinden başka ihsanlar da verildikten ve zemin tesviyesi ikmâl edildikten sonra, bu gün merâsimle temeli atılmıştır : İkmâli için 1764 = 1177 vukuâtının «9 Mart» fıkrasına bakınız).

1761 = 1175

24 Kânunuevvel = 27 Cumâda-l-ulâ, Perşenbe: Şehzâde Selim'in doğumu.

(Üçüncü Mustafa'nın oğlu olan bu şehzâde Selim 1789 = 1203 tarihinde tahta çıkan büyük teceddüdcü Sultan Selîm-i-Sâlis = Üçüncü Selim'dir : Anasının adı «Mihrişâh-Sultan» dır. — Üçüncü Selim'in doğumu büyük şenliklerle tes'îd edilmiş, yedi gün yedi gece «Şehrâyîn» ve üç gece de «Deniz donanması» yapılmıştır).

1763 = 1176

7/8 Nisan = 23/24 Ramazan, Perşenbe/Cuma gecesi, zevâlî saat 3,35: Koca-Râgıb Paşa'nın ölümü ve Tevkiî-Hamze Hâmid Paşa'nın sadâreti.

(Dîvan edebiyatımızın en mümtaz simâlarından olan Koca-Râgıb Mehmet Paşa'nın sadâreti 1757 = 1170 senesi 11 Kânunusâni = 19 Rebî'ül-âhir Salı gününden itibaren 6 sene, 2 ay, 28 gün sürmüştür : 1110 = 1698 - 1699 tarihinde dünyâya gelmiş olduğuna göre 64 - 65 yaşlarında ölmüş olması lâzımgelir. Mezarı Istanbul'da Koska'daki kütüphânesinin bahçesindedir. — Diplomasi tarihimizin en mühim şahsiyyetlerinden sayılan bu büyük adamın başlıca hatâsı, ordunun perişan vaziyetini bildiği için zarurî bir sulh siyaseti tâkib ettiği halde altı seneden fazla süren sadâretinde askerî ıslâhâta ehemmiyet vermemiş olmasında gösterilebilir: Gerek kendisinin, gerek haleflerinin bu afvedilmez hatâları nihayet devletin 1768 = 1182 senesi «8 Teşrinievvel» fıkrasında göreceğimiz Rus seferine hazırlıksız ve hattâ perişan bir halde girişip büyük felâketlerle karşılaşmasına sebeb olmuştur. Râgıb Paşa'nın bu askerî hatâsına mukabil çok mühim bir siyasî basîret eseri vardır: Rusya'ya karşı meşhur Prusya kralı Büyük Frédéric'le tedâfüî ve tecâvüzî bir ittifak için müzakereye girişip işi neticelendireceği sırada toplanan fevkalâde bir meclis sulhü muhâfaza gayretiyle o zarurî ittifakı reddetmiş ve ondan sonra Prusya kralının Rusya imparatoriçesi Büyük-Katerina/Catherine ile ittifâkı Lehistan'ın ilk taksimine sebeb olmuştur! — Koca Râgıb Paşa'nın hastalığı esnâsında Sadâret-kaymakamlığına tâyin edilmiş olan Tevkiî/Nişancı Hamze Hâmid Paşa'nın sadâreti, bu ölüm gecesine tesadüf eden 8 Nisan = 24 Ramazan Cuma gününe müsâdiftir: Hamze Paşa Istanbul'da doğmuş olduğu için «Şehrî» gösterilirse de, aslen Kayseri vilâyetindeki Develi-Karahisar'dandır).

1763 = 1177

1 Teşrinisâni = 24 Rebî'ül-âhir, Salı: Tevkiî-Hamze Hâmid Paşa'nın azliyle Köse-Bâhir Mustafa Paşa'nın üçüncü ve sonuncu sadâreti.

(Hamze Paşa'nın azline sebeb olarak mütereddid denilecek kadar icraâtında ihtiyatkâr olmasıdır : Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 6 ay, 23

gündür. —Bâhir Mustafa Paşa'nın bundan evvelki sadâretleri için yukarda 1752 = 1165 vukuâtının «1 Temmuz» ve 1756 = 1169 vukuâtının «1 Nisan» fıkrasına bakınız).

1764 = 1177

9 Mart = 6 Ramazan, Cuma : İnşaâtı ikmâl edilen Lâleli câmiinin halka açılışı.

(Temel-atma merâsimi için 1760 = 1173 vukuâtının «10 Nisan» fıkrasına bakınız : 3 sene, 10 ay, 29 günde tamamlanan bu inhitât eserinin birer şerefeli iki minâresiyle medresesi, imârethânesi ve sebili de vardır; türbesinde Üçüncü Mustafa ile oğlu Üçüncü Selim medfundur. — Açılış merâsiminde Sultan Mustafa ile erkân ve ulemâ Cuma-namazına gelmiş ve kurbanlar kesilip sadakalar dağıtılmıştır).

1765 = 1178

28 Mart = 5 Şevvâl, Perşenbe : Köse-Bâhir Mustafa Paşa'nın azliyle Rumeli beylerbeyi Muhsin-zâde Mehmet Paşa'nın ilk sadâreti.

(Bâhir Paşa'nın azline sebeb, Gürcistan'da Rusların teşvikıyle yedi senedir sürüp duran İmérethi = Açuk-baş/Baş-açuk ısyânının tenkilinde gösterdiği idaresizliktir : Bu mesele için aşağıda 1768 = 1182 vukuâtının «8 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız. Sadâret müddeti 1763 = 1177 senesi 1 Teşrinisâni = 24 Rebî'ül-âhir Salı gününden itibaren 1 sene, 4 ay, 27 gündür: Vâsıf'ın matbû metninde «7 Şevvâl Hamîs» gösterilirse de, Perşenbe günü hakikî takvimde o ayın beşine müsâdiftir; Midilli'ye sürülen Bâhir Mustafa Paşa bir ay sonra gayrimeşrû servet cem'i, Hazîne isrâfâtı ve yalancılık gibi töhmetlerle idâm edilip kesik başı Istanbul'a getirilerek teşhir olunmuştur. — Halefi Muhsin-zâde Mehmet Paşa 1737 = 1150 vukuâtının «6 Ağustos» fıkrasında sadâretini gördüğümüz eski Vezir-i-a'zamlardan Muhsin-zâde Abdullah Paşa'nın oğlu ve Üçüncü Ahmed'in kızlarından Esmâ-Sultan'la evlenmiş olduğu için Üçüncü Mustafa'nın eniştesidir: Istanbul'a gelip işe başlaması 29 Nisan = 8 Zülka'de Pazartesi gününe müsâdiftir).

1766 = 1179

22 Mayıs = 12 Zülhicce, Perşenbe : Büyük Istanbul Zelzelesi.

(Vak'anüvis Vâsıf «13 Zülhicce Pençşenbih» gösterirse de, Perşenbe günü hakikî takvimde o ayın 12 sine müsâdiftir. — Gün doğduktan yarım saat sonra iki dakikadan az süren bu müdhiş âfet Istanbul ve civârında bir çok tahribâta sebeb olmuştur : Ahşap ve kâgir binâlardan bir çoğu ve bilhassa Fâtih câmiiyle diger bir çok câmiler hasâra uğramış veyahut yıkılmış, bir çok insanlar enkaz altında veyahut toprak içinde can vermiş ve Rebî'ül-evvel = Ağustosa kadar takrîben iki buçuk ay muhtelif fâsılalarla tekerrür eden sarsıntılar halkı mütemâdi bir haşyet içinde ve çadır altında yaşatmıştır; zarar ve ziyan 22 bin kese = 11 milyon kuruş tahmin edilmiştir. — Şehrin yeniden i'mârında Üçüncü Mustafa'nın nakdî yardımlarından şükranla bahsedilir).

1768 = 1182

7 Ağustos = 23 Rebî'ül-evvel, Pazar : Muhsin-zâde Mehmet Paşa'nın azliyle Anadolu beylerbeyi Silâhdar-Hamze Mâhir Paşa'nın sadâreti.

(Muhsin-zâde'nin azline sebeb, halkın ve pâdişahın istediği Rus seferinin açıl-

masına asker ve hudud vaziyetleri ıslâh edilinceye kadar haklı olarak muhâlefet etmesidir: Aşağıdaki fıkraya bakınız. Bununla beraber, 1765 = 1178 senesi 28 Mart = 5 Şevvâl Perşenbe gününden itibaren 3 sene, 4 ay, 10 gün sürmüş olan sadâreti esnasında ordunun ıslâhını ihmâl etmiş olması kendi hatâsıdır : Bu mesele için yukarda 1763 = 1176 vukuâtının «7/8 Nisan» fıkrasına da bakınız. Halefi Hamze Paşa Develi-Karahisar eşrâfından Mehmed Ağa'nın oğludur : 40 - 41 yaşlarında Sadr-ı-a'zam olmuş ve 22 Eylül = 10 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü pâyıtahta gelip işe başlamıştır).

8 Teşrinievvel = 26 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi: Lehistan'ı himâye için Rusya'ya sefer açılması.

(1739 = 1152 senesi 18 Eylül = 14 Cumâda-l-âhire Cuma günü müddetsiz, yâni ebedî olmak üzere akdedildiği halde ancak 28 sene, 10 ay, 19 gün sürmüş olan son Osmanlı - Rus sulhünün bozulmasına sebep, Rusların bilhassa son yıllarda mütemâdiyen muâhedeyi ihlâl edecek hareketlerde bulunmuş olmalarıdır : Meselâ Gürcistan'daki İméréthi = Açuk-baş/Baş-açuk krallığı 1757 = 1170 denberi Rus teşvikıyle haracını eksik vermiye ve nihayet hiç vermemiye başlamış olduğu için, evvelâ Trabzon ve sonra muhtelif Çıldır valileri tenkile me'mur olmuş ve nihayet 1766 = 1180 de Çıldır beylerbeyi vezir Hasan Paşa ser-askerlikle sefere çıkıp bu müzmin ısyânı tenkile muvaffak olmuştur. Gene Moskoflar Karadağlıları da ısyân ettirmiş olduktan başka, Yunanistan, Arnavutluk, Eflak ve Boğdan Hıristiyanlarını da ısyâna teşvik etmişlerdir. Hattâ bu kadarla da kalmış değillerdir : Kocası Üçüncü Petro'yu öldürerek tahta çıkmış olan meşhur Rusya imparatoriçesi Büyük-Katerina = Catherine II, Lehisan kralı Üçüncü Frédéric-Auguste ölünce Polonya'ya asker sevkederek ve Prusya kralı Büyük Frédéric'le de ittifak ederek 1764 tarihinde eski âşıkı Kont Stanislas-Auguste Poniatowski'yi Leh Diyet meclisine zorla kral intihâb ettirmiştir! Son Osmanlı - Rus muâhedelerinde Türkiye'nin emniyeti bakımından Lehistan'ın Rus istilâsından masûniyyeti en mühim esas ittihâz edilmiş olduğu halde, ordu ıslâh olunmamış ve hududlar takviye edilmemiş olduğu için, Üçüncü Mustafa devlet erkânının teenni tavsiyesine riâyetle buna da tahammül etmiş ve çariçenin askerini geri çekeceğine âit vaitleriyle iktifâya mecbur olmuştur. Tabiî bütün bu yaldızlı vaitler neticesiz kalmış, dört sene sabreden Leh milliyetperverleri nihayet bu sene Rus istilâsına karşı Polonya'nın Bar şehrinde toplanıp «Confédération de Bar» denilen bir birlik kurarak millî bir mîsak akdedip Sultan Mustafa'nın kendilerine yardım etmesini istemişlerdir.
O sırada Hotin, Bender ve Özü kalelerini ihtiyâten takviye ettirmiş olan pâdişah ordunun hazırlıksız olmasından dolayı Lehlilerin bu haklı dâvetine rağmen sefer açmak istememişse de, nihayet Rusların çok küstahça bir hareketleri Türkiye'nin bu sabır ve tahammül siyasetine son vermiştir : Bar milliyetçilerini tenkile kalkışan bir Rus suvâri müfrezesinden kaçan Leh vatanperverlerinin bir kısmı Rusları Türk topraklarına sürüklemek için Kırım hanlarının haslarından olan Balta kasabasına ilticâ edince, oraya kadar saldıran Moskoflar Lehlilerle beraber Müslümanları da kılıçtan geçirip kasabayı tahrib etmek suretiyle Osmanlı-Rus sulhünü çok kanlı bir taarruzla ihlâl etmişlerdir.
Vak'a İstanbul'a aksedince, bu tarihten dört gün evvel toplanan fevkalâde bir mecliste sefer kararı verilmiş ve işte bundan dolayı Rus sefiri Obreskoff nihayet bu gün Yedi-kule'ye atılıp resmen harb ilân edilmiştir: Sefer açılınca sefirlerin hapsedilmek âdeti, memleketlerinde bulunan Türk Tüccar ve tebaasının iâdesini te'min için elde rehîne bulundurmak maksadiyle izah edilir).

20 Teşrinievvel = 8 Cumâda-l-âhire, Perşenbe : Silâhdar-Hamze Mâhir Paşa'nın azliyle Tevkiî/Nişancı Yağlıkçı-zâde Hacı-Mehmet Emin Paşa'nın sadâreti.

(Hamze Mâhir Paşa'nın azline sebeb olarak israfçılığından bahsedilir : Sadâreti

bu senenin başındaki fıkra tarihinden itibaren 2 ay, 14 gün sürmüşse de, Anadolu beylerbeyliğinden İstanbul'a gelip işe başlamasından itibaren ancak 28 gün fi'len Sadârette bulunmuştur. — Halefi Mehmet Emin Paşa evvelce sefâretle Hindistan'a gitmiş olan Yağlıkçı esnafından Hacı-Yusuf Ağa'nın oğlu ve Üçüncü Mustafa'nın Dâmâdıdır; 44 - 45 yaşlarında Sadr-ı-a'zam olunca Serdâr-ı-Ekremlikle Rus seferine de me'mur edilmiştir).

1769 = 1182

31 Kânunusâni = 23 Ramazan, Salı: Kırım hanı Kırım-Giray'ın Cenubî Rusya seferine hareketi.

(Yukarıki senenin «8 Teşrinievvel» fıkrasında bahsi geçen Balta vak'asının intikamını almak için bu gün yüz bin Tatar atlısıyla hareket eden Kırım-Giray Rusları mağlûb edip Cenubî-Rusya'yı üç koldan tahrib ve yağma ederek binlerce esir getirmiştir : Yüz köy ve kasaba yıkıp yaktığından ve her neferine 6 - 7 köle ve câriye ile 24 çocuk ve 60 - 80 koyun isâbet ettiğinden bahsedilir! Bu müdhiş kahramana karşı âciz kalan İkinci Katerina biraz sonra Siropulo isminde bir Rum hekimini elde edip zavallı Kırım-Giray'ı zehirleterek öldürtmüştür).

27 Mart = 19 Zülka'de, Pazartesi: Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Yağlıkçı-zâde Hacı-Mehmet Emin Paşa'nın Rus seferine çıkmak üzere İstanbul'dan Davudpaşa karargâhına geçişi.

(Bu sırada Ruslar Avrupa ve Asya cephelerinde Türklere karşı muhtelif ordular hazırlamışlardır : Prens Alexandre Mikhaïlowitsch Galitzin/Galitsyne kumandasında 65 binlik bir ordu Podolya'dan Hotin üzerine, Kont Pierre Alexandrowitsch Romanzoff / Roumantsof kumandasında 60 binlik bir ordu Azak deniziyle Dniépr arasının müdâfaasına ve Ukrayna'nın işgaliyle Belgrad sulhündenberi tahrib edilmiş olan Azak kalesinin yeniden inşâsına ve General Todtleben ve Medem kumandalarındaki ordular da Kafkasya üzerinden Tiflis'e ve oradan da Erzurum ve Trabzon havâlisinin işgaline me'mur olmuşlardır. İşte bu suretle şimalden, şarktan ve garptan beliren Rus tehditlerine karşı hazırlıksız bir vaziyette ve eski nizam ve intizâmını tamamiyle kaybetmiş çürük bir ordu başında harekete geçmek üzere bugün Davudpaşa sahrâsındaki otağına geçen Serdâr-ı-Ekrem bir hafta son hazırlıklarla meşgul olduktan sonra Edirne'ye doğru yola çıkmıştır).

1 Mayıs = 24 Zülhicce, Pazartesi: Ordunun İsakçı'ya muvâsalatı.

(En mühlik vaziyette Serdâr-ı-Ekremlikle ordunun başına geçirilen Vezir-i-a'zam Mehmet Emin Paşa askerlikten hiç bir şey anlamadığını ve hattâ İsakçı'dan ne tarafa gidilmesi lâzımgeldiğini bile kestiremiyecek vaziyette bulunduğunu işte burada topladığı bir harb meclisinde şu tarihî sözleriyle bizzât i'tirâf etmiştir:
— Benüm sefer ile ülfetüm olmayup ne tarafa hareket Devlet-i-Aliyye'ye hayırlu ise o mahalli tâyin ve cihet-i-nâfiayı bilâ ketm-ü-tereddüd tebyîn idün!
İşte bunun üzerine cereyan eden müzakerede Tuna nehri geçildikten sonra tâkib edilecek istikametin ayrıca tâyinine karar verilmiş ve İsakçı'da 25 gün kadar erzak noksanlarının ikmâline çalışılmıştır. — Mehmet Emin Paşa'nın askerlik seviyyesi, devletle ordunun o sırada adam kıtlığından ne kadar muztarib olduğunu gösteren en fecî delil demektir).

1 Mayıs = 24 Zülhicce, Pazartesi: İlk Hotin zaferi.

(3 Mayıs = 26 Zülhicce Çarşanba tarihi de rivayet edilir. — Yukarda bu senenin

«27 Mart» fıkrasında gördüğümüz Prens Galitzin ordusu 26 Nisan=19 Zülhicce Çarşanba günü Dniestr=Turla nehrinden geçip 30 Nisan = 23 Zülhicce Pazar günü Hotin kalesine şiddetli bir hücumda bulunmuşsa da püskürtülmüştür. Bu Rus taarruzuna sebeb olarak Hotin muhâfızları arasındaki anarşiden bahsedilir: Serdâr-ı-Ekrem ordusunun yaklaşmakta olmasından cür'et alan kale muhâfızları Lehistan arâzisine doğru bir akın hareketine çıkmak istemişlerse de, Türkiyenin Lehistan'ı himâye için harbe girdiğinden bahseden kumandan Çeteci Yeğen-Hasan Paşa izin vermeyince asker tarafından parçalanıp öldürülmüş, yerine Selânik beyi Ahıskalı Hasan Paşa tâyin edilmişse de âsiler kabul etmeyip o sırada halkın ırzına ve malına tasallut ederek Hotin'e gelmiş olan Dukagin sancak-beyi Kahraman Paşa ismindeki kanlı zâlim kale muhafızlığına intihâb edilmiş ve hükûmet de hem bu tuhaf intihâbı tasdika, hem Kahraman Paşa'nın istediği vezâret pâyesini tevcihe mecbur olmuştur! Ruslar işte bu vaziyetten istifâde için Hotin'e saldırmışlarsa da muvaffak olamadıktan başka, Turla'nın öte yakasına geçerken tâkibe bile uğramışlardır. — İsakçı konağında ne tarafa gideceğini takdir edemiyecek vaziyette bulunduğunu yukarıki fıkrada gördüğümüz Serdâr-ı-Ekrem Mehmet Emin Paşa bu ilk Hotin muvaffakıyetini göklere çıkararak Istanbul'a bildirdiği için, harbe iştirâk etmemiş olan Üçüncü Mustafa'nın ismine 5 Mayıs = 28 Zülhicce Cuma gününden itibaren «Gazi» ünvânı izâfe edilmiye başlamıştır: Bundan evvel Birinci Mahmud'a da ayni şekilde takılan Gazilik ünvânı için yukarda 1733 = 1146 vukuâtının «19 Temmuz» fıkrasına ve Hotin'in bundan 4 ay, 20 gün sonra sukutu için de aşağıki senenin «21 Eylül» fıkrasına bakınız).

1769 = 1183

12 Ağustos = 9 Rebî'ül-âhir, Cumartesi: İkinci Hotin muvaffakıyeti.

(Hotin muhâfızlığına âsi askerler tarafından intihâbını yukarıki fıkrada gördüğümüz Kahraman Paşa bir aralık Serdâr-ı-Ekremi görmek için ordu merkezine gitmişse de derhal idâm edilip yerine Ahıskalı Hasan Paşa tâyin edilmiş ve o da Hotin'in işte bu ikinci muhâsarasında bir gülle isâbetiyle şehid olmuştur. — Bu muhâsara esnâsında kalenin imdâdına Kırım hanı Üçüncü Devlet-Giray'la Hotin cephesi ser-askeri Moldovancı-Ali Paşa ve Cânik muhassılı Ali Bey de gönderilmiş, bunlar Rusları müdhiş bir bozguna uğratmış ve nihayet bu gün Prens Galitzine = Galiçin Hotin'den ikinci defa olarak ric'ate mecbur olmuştur: Aşağıda bu senenin «21 Eylül» fıkrasına da bakınız).

12 Ağustos = 9 Rebî'ül-âhir, Cumartesi: Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı Ekrem Yağlıkçı-zâde Hacı-Mehmet Emin Paşa'nın azliyle Hotin ser-askeri Moldovânî/Moldovancı Ali Paşa'nın sadâret ve serdarlığı.

(Askerlikten bir şey anlamadığını yukarıki senenin «1 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz Mehmet Emin Paşa'nın azline sebeb olarak 1 Haziran = 26 Muharrem Perşenbe günü Tuna'nın karşı yakasına geçişinden itibaren Bender, Han-tepesi ve Yassı-tepe karargâhında tereddütlerle vakit geçirip pâdişahın emirlerine rağmen düşman üzerine yürümemiş ve bu suretle askerin şevkını kırmış olmasından, ordu erkâniyle ihtilâflarından ve Kırım hanıyla Moldovancı-Ali Paşa'nın şikâyetlerinden bahsedilir: Bununla beraber kendisi de işinin ehli olmadığını bildiği için azlinden evvel bir kaç defa isti'fâ etmiştir; sadâret müddeti 1768 = 1182 senesi 20 Teşrinievvel = 8 Cumâda-l-âhire Perşenbe gününden itibaren 9 ay,

23 gündür. Her halde askerlikten anlamadığını bidâyettenberi i'tirâf etmesi ve ondan sonra da üstüste isti'fâ edip durması nâmuskârlığıyla hüsnüniyetinin en büyük delilleridir : Fakat buna rağmen Dimetoka'ya nefyi hakkındaki irâde üzerine oraya giderken düşmanlarının tezvirleriyle çıkan ikinci bir irâde üzerine Edirne'ye gelir gelmez idâm edilip kesik başı Istanbul'da teşhir edilmiştir. — Şecâatiyle mârûf olan halefi Ali Paşa Kastamonu'nun Sorkun köyündendir: «Moldovancı» lâkabı, vaktiyle Bostancılıkla Moldavia = Boğdan'da eşkıyâ tenkil ederken almış olduğu esirler içindeki fâhişeleri Bursa'ya sevkederken kendi muvâfakatlarıyla câriye şeklinde sattırmış olmasından kinâyedir. Selefinden alınan Mühr-i-Hümâyûn'un Ali Paşa'ya îsâli 17 Ağustos = 14 Rebî'ül-âhir Perşenbe gününe müsâdif gösterilir).

9 Eylül = 8 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi: Yeni Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Moldovancı-Ali Paşa'nın Dniestr = Turla nehrinden ordu geçirmesi.

(Ali Paşa'nın bu teşebbüsü, nehrin karşı yakasında «Tabur/ıstabur» kurmuş olan Prens Galitzin/Galiçin ordusuna karşıdır : Bu senenin «12 Ağustos» fıkrasında gördüğümüz ikinci Hotin zaferinde düşmanın karşı yakaya atılmış olmasından şevke gelen askerin taarruz temâyülleriyle selefinin atâlet yüzünden uğradığı âkıbet karşısında böyle bir harekete mecbur olduğundan bahsedilen Ali Paşa'nın elindeki dunbazlar kâfi gelmediği için, 2 Eylül = 1 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü Hotin önlerinde ikmâl ettirdiği köprünün iki başını yük arabalarına istinâd ettirmek mecburiyetinde kalmıştır! O gün geçirilen küçük bir müfreze Ruslar tarafından geri püskürtülmüşse de, düşmanın köprüyü yakma teşebbüsü akim kalmıştır. Nihayet bu gün ordu ilk defa olarak karşı yakaya geçmiş, Matracı köyünü karargâh ittihâz etmiş olan düşman o civardaki ormanlıklarla sırtlara yayılmış olduğu için muhtelif kollar teşkil edilmiş, 3-4 meterisle 6 top ve 2 cephâne arabası zabtedildikten başka 800 Moskof tepelenmiş, fakat Türk kuvvetlerinin dağınıklıklığından istifâde eden düşman meterislerini istirdâd edince o günlük bu kadarla iktifâ edilerek asker geri çekilmiştir).

16/17 Eylül = 15/16 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi/Pazar gecesi : Köprü fâciası.

(Bu gün karşı yakaya 12 bin dalkılıç geçirilmişse de, iki başının yük arabalarına istinâd ettirildiğini yukarıki fıkrada gördüğümüz köprü suların yükselmesine mukavemet edemiyerek tam ortasından çökmüş, bir çok asker dalgalar içinde kaybolup gitmiş, iki sâhilden yükselen çığlıklar üzerine vaziyeti anlıyan düşman derhal taarruza geçmiş, bununla beraber ertesi güne tesadüf eden 17 Eylül = 16 Cumâda-l-ûlâ Pazar ve onu tâkib eden Pazartesi günleri bir taraftan dunbazlarla ve bir taraftan da öyle bir vaziyette bile adam başına para alan Tatar askerlerinin ustalıklarıyla efrâdın mühim bir kısmı beri yakaya nakledilmiş ve nakline imkân olmıyan 600 asker de Ruslarla çarpışa çarpışa Bender'e giderken bir kaç yüz şehit vermiştir. — Bu felâket üzerine dağılacak hale gelen ordunun artık orada tutulmasına imkân kalmadığından bahsedilir).

21 Eylül = 20 Cumâda-l-ûlâ, Perşenbe: Türkler tarafından tahliye edilen Hotin'in Ruslar tarafından işgali ve neticeleri.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz köprü fâciasının asker arasında hâsıl ettiği pa-

nikten dolayı orduyu İsakçı'ya götürmek mecburiyetinde kalan Serdâr-ı-Ekrem Moldavancı-Ali Paşa 20/21 Eylül=19/20 Cumâda-l-ûlâ Çarşanba/Perşenbe gecesi hareket etmiştir. — Yukarıki senenin «1 Mayıs» ve bu senenin «12 Ağustos» fıkralarında gördüğümüz muhâsaralardan dolayı «eser-i binâdan hâlî» diye tasvir edilecek kadar harâb olan Hotin'de ancak 20 günlük erzak kalmış olduğu için, köprü fâciası üzerine bütün muhâfızları kaçmış ve hattâ müdâfaa kumandanı vezir Abaza Paşa da nihayet 5 - 6 adamıyla kaçmıya mecbur olmuş ve işte bu yüzden 300 topu ve mükemmel cephânesiyle bomboş kalan Hotin kalesini düşmana bırakıp giderken Serdâr-ı-Ekrem teessüründen ağlamıştır! Bununla beraber, bu fecî âkıbette Moldavancı'nın hiç bir mes'ûliyyeti yok değildir: Kırım hanıyla bâzı ordu erkânı kendisine karşı yakaya geçmekten vazgeçip bu sene yalnız kalenin tâmir ve tahkimiyle iktifâ etmesini tavsiye ettikleri zaman selefinin âkıbetinden korkarak mutlaka harekete geçmek istemesi nihayet işte bu büyük felâketle neticelenmiş, çok kötü bir asker olan Rus baş-kumandanı Prens Galitzine Türk ordusunun ric'at hareketinden istifâde edemeyip ancak sabaha karşı kaleyi işgal etmiş, bu adamın bidâyettenberi teselsül eden muvaffakıyetsizlikleri nihayet azledilip yerine Kont Romanzof'un tâyiniyle neticelenmiş ve bu yeni baş-kumandan Hotin fâciasından istifâde etmekte kusur etmediği için, Ruslar Osmanlıların «Memleketeyn» dedikleri Eflak ve Boğdan voyvodalıklarını kolayca istilâya muvaffak olmuşlardır. Gene bu sırada Todtleben ile Medem'in orduları da Kafkasya'yı boydanboya istilâ etmişlerdir : Bunlar için yukarıki senenin «27 Mart» fıkrasına bakınız).

12 Kânunuevvel = 13 Şa'ban, Salı : Moldovancı-Ali Paşa'nın azliyle Rumeli beylerbeyi İvaz-zâde Halil Paşa'nın sadâret ve serdarlığı.

(Muvaffakıyetsizliğinden dolayı azledilen Moldovancı'nın sadâreti bu senenin 12 Ağustos = 9 Rebî'ül-âhir Cumartesi gününden itibaren 4 ay, 1 gün sürmüştür. — Halefi Halil Paşa 1739 = 1151 vukuâtının «22 Mart» fıkrasında gördüğümüz, Birinci Mahmud devri Vezir-i-a'zamlarından Arnavut Hacı-İvaz Mehmet Paşa'nın oğludur).

1770 = 1183

9 Nisan = 13 Zülhicce, Pazartesi : Mora zaferi.

(Rus seferinin ilânına tesadüf eden 1768 = 1182 senesi içinde hazırlanıp o senenin sonlarına doğru Kronstadt'dan hareket eden bir Rus donanması Sund, Manche = Manş ve Cebelitârık yoluyla Akdeniz'e girmiş ve bir müddet evvel İkinci Katerina'nın yolladığı papas kılıklı casusların Osmanlı idaresine karşı hazırladıkları Mora ısyânını alevlendirmek üzere ilerlemiye başlamıştır : Bu donanmayla içindeki askerin başında çariçenin en meşhur âşıklarından Kont Alexis Orloff ile kardeşi Théodore Orloff ve Amiral Spiridoff/Spiritow vardır; fakat hakiktte donanmayı İskoçyalı amiral Elphinston, Gregg/Greig ve Dugdale gibi bir takım İngiliz zâbitleri idare etmektedir: Bunlar bir İngiliz filosuyla Rus donanmasına iltihak etmişlerdir. Istanbul'daki Fransa sefiri Kont de Saint-Priest böyle bir Rus donanmasının Baltık denizinden Akdeniz'e geleceğini ne kadar zaman evvel hükûmete haber vermişse de, Akdeniz'in dış denizlerle ittisâlinden bîhaber bulunan devşirme devlet erkânının coğrafî havsalası öyle bir ihtimâli bir türlü kabul etmediği için maatteessüf hiç bir mukabil tedbir ittihâz edilmemiştir! Vak'anüvis Vâsıf bu tuhaf meseleyi şöyle anlatır :

«O vaktin ricâl-ü-kibârı bu keyfiyyeti mağlataya haml ve adem-i tasdik ile Peterpurk'dan [= Petersburg'dan] Akdeniz'e Moskovlu'nun donanma ihrâcını bir vechile mütâlâalarına tatbîk idemeyüp umûr-i müstahîleden add ve muâraza idenlerün delâilini mükâbere-i mahz ile red eylediler»!

Tabiî artık Osmanlı inhitâtı o muazzam ve muhteşem devletin nihayet işte bu gibi ellerde kalmasıyla neticelenecek kadar ilerlemiş demektir. Her halde Üçüncü Mustafa'nın :

Şimdi ebvâb-ı saâdetde gezen hep hazele
İşimiz kaldı heman merhamet-î Lem-yezel'e

diye feryâd etmekte yerden göğe kadar hakkı vardır : Yukarda 1757 = 1171 vukuâtının «30 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız. — 24 büyük ve bir çok küçük gemilerden mürekkeb olan Akdeniz Rus donanmasından ayrılan ve amiral Spiridoff kumandasında bulunan yedi gemilik bir filo Şubat sonlarında = Zülka'de ibtidâlarında Mora sâhillerine yanaştığı ve Kont Orloff da Maïna [= Mayna/Manya sâhillerine 500 Rus askeri çıkarıp elli bin Maynot'un ısyânına sebeb olduğu zaman «Moskovlunun Bahr-i-Sefîd'e donanma ihrâcını müstahîl add idenler garîk-ı bahr-i şerm» olmuş ve ancak işte bu vaziyet üzerine eski Vezir-i-a'zamlardan Muhsin-zâde Mehmet Paşa Mora ser-askerliğine tâyin edilip İskenderiyye sancak-beyi Mehmed Paşa, Rodos beyi Ca'fer Bey ve Selânik mutasarrıfı vezir Ali Paşa da maiyyetine me'mur edilmiştir : Maynotlar için üçüncü ciltte 1614= 1023 vukuâtının «18 Temmuz» fıkrasına bakınız. — Koron, Modon, Navarin, Patras, Anabolu, Tripoliçe, Kalamata ve Mistra/Misistra = İsparta vesaire gibi Mora'nın en mühim merkezleri Ruslarla müttefikleri olan âsi Rumların taarruzlarına uğramış ve bilhassa İsparta'da küçük Türk çocuklarının minârelerden aşağı atılması gibi vahşetler Garp menbâlarında bile elîm akisler bırakmıştır. — Bu sırada bir taraftan Mora ser-askeri Muhsin-zâde Mehmet Paşâ'nın karadan ve bir taraftan da Kapdan-ı-deryâ Mandal-zâde Hüsâmüddin Paşa kumandasındaki donanmanın denizden taarruzu Rusların rumları bırakıp çekilmesiyle neticelenmiş, bu 9 Nisan = 13 Zülhicce zaferinde 70 bin kişilik bir Maynot-Rum ordusu Osmanlıların «Trabliçe» dedikleri Tripoliçe civârında tepelenmiş ve bundan sonra diğer taraflardaki kılıc-artıkları da kolayca temizlendiği için Muhsinzâde Mehmet Paşa «Mora fâtihi» diye anılmıya başlamıştır: Aşağıdaki fıkraya da bakınız).

1770 = 1184

6/7 Temmuz = 12/13 Rebî'ül-evvel, Cuma/Cumartesi gecesi: Çeşme fâciası ve neticeleri.

(Vak'anüvis Vâsıf «Mâh-ı mezbûrun on dördüncü Cum'a-irtesi gicesi»nden bahsederse de, hakikî takvimde Cumartesi günü o ayın 13 üne müsâdiftir : Zâten Garp menbâlarında da bizim burada esas ittihâz ettiğimiz tarihe tesadüf edilir. — Yukarıki fıkrada gördüğümüz Akdeniz Rus donanmasına karşı harekete me'mur olan Kapdan-ı-deryâ Hüsâmüddin Paşa'nın idaresindeki Osmanlı donanması «Yirmi kıt'adan mütecâviz» ve Garp menbâlarında da 20-30 gemiden mürekkep gösterilir: Her halde mecmûuunun 20-25 parça kadar tuttuğu anlaşılmaktadır. Rus donanmasının mevcudu için yukarıki fıkraya bakınız. — Hüsâmüddin Paşa Türk donanmasının yarısını Sakız vesair adalardan icab edenlere bıraktıktan sonra on gemiyle Mora'ya hareket edip Anabolu kalesine dört gemiyle asker ve mühimmât ihrâc ederken diger altı Osmanlı gemisi Rus hizmetindeki İngiliz amirali Elphinston'un taarruzuna uğramış, bu müsâdemede Osmanlı gemilerinin beşi ric'at etmişse de «Kapudâne» gemisine kumanda eden ve bir müddet sonra «Gazi Hasan Paşa» ismiyle Deryâ-Kapdanlığına yükselen en büyük Türk deniz-

cilerinden Cezâyirli-Hasan Bey yalnız kendi gemisiyle harbe devam edip düşmanlarını bile hayrân eden bir kahramanlıkla çarpıştıktan ve Rusların bir «Üç-anbarlı» sını batırdıktan sonra Anabolu kalesine çekilmiş ve düşman donanması da Cérigo = Çuka adasına iltica mecburiyetinde kalmıştır. Hasan Bey Osmanlı filosuna iltihak ettikten sonra düşmanın derhal tâkibini istemişse de, Hüsâmüddin Paşa Rusların iâşe buhrânına uğradıklarından ve kendisinin adalarda bırakmış olduğu gemilerle birleşmek lüzumundan bahsederek bu haklı teklifi maatteessüf kabul etmemiştir. O sırada kara ordusunun yukarıki fıkrada gördüğümüz ileri hareketi sür'atle inkişaf etmekte olduğu için, Mora'ya ihrâc edilmiş olan Rus kuvvetleri âsi Rumları en mühlik anda yalnız bırakıp gemilerine çekilmiş, Monemvasia = Benefşe burnu civârında ikinci bir deniz muharebesi daha başlamışsa da rüzgârsızlıktan dolayı mühim bir hareket olamamış ve işte bunun üzerine Osmanlı donanması Sakız adasına çekilmişse de bu adayla Karaburun arasındaki Sakız-boğazında sıralanan Koyun-adaları = Spalmatori önlerinde Ruslarla tekrar karşılaşmıştır : Bu adalar için üçüncü ciltte 1695=1106 vukuâtının «18 Şubat» fıkrasına bakınız. Düşman donanması Alexis Orloff, Spiridoff ve Elphinston kumandasında üç filodan mürekkeptir ve bunların birincisi baş-kumandan vaziyetindedir. Buna karşı sâhil tahkimâtına dayanarak hilâlî bir vaziyet alan Türk donanmasının 6 Temmuz = 12 Reb'iül-evvel Cuma günü giriştiği muharebe dört saat sürmüş ve işte o sırada amiral Elphinston'un gemisi Cezâyirli-Hasan Bey'in kumandasındaki Osmanlı kapudânesine yanaşmış, çok şiddetli bir güverte harbi olurken müşkil vaziyette kalan düşman kumandanı Türk gemisini yakmıya teşebbüs etmişse de iki gemi birden infilâk etmiş, Türk gemisinden Hasan Bey'le bir kaç zâbit ve düşman gemisinden de Spiridoff'la Théodore Orloff denize atılarak güçlükle kurtulabilmişlerdir. Bu müdhiş infilâkta yedi yüz düşman askeri telef olduğundan bahsedilir. Meşhur Çeşme fâciası, Türk üstünlüğüyle nihayet bulan işte bu muharebe üzerine Riyâle kumandanı Ca'fer Bey'in yaptığı yanlış bir hareketin neticesidir; Yangının kendi gemilerine sirâyetinden korkan Ca'fer Bey filosunu kaldırıp Cezâyirli-Hasan Bey'in i'tirâzına rağmen Çeşme limanına iltica etmiş ve onun bu hâtası diger Osmanlı gemilerinin de ayni limana dolmasıyla neticelenmiştir! Tabiî bu suretle Osmanlı donanması düşman için kolayca yakılabilecek toplu bir hedef teşkil etmiş demektir! Böyle bir fırsattan istifâde etmekte pek tabiî olarak kusur etmiyen amiral Elphinston'un Dugdale isminde bir İngiliz zâbiti kumandasında ve gece karanlığında iki «brûlot = ateş gemisi» sevkettiğinden bahsedilir : Bu iki geminin iltica için gelmekte olduğuna hükmeden bâzı Osmanlı kapdanları Istanbul'da yapılacak zafer alayında bunları teşhir hulyâlarına kapıldıkları sırada atılan kundaklar Çeşme limanını tıklım tıklım dolduran Türk gemilerinde hemen yangın çıkarıp müdhiş infilâklarla tarrâkalara sebeb olmuş, infilâk sesleri tâ Atina'da bile duyulmuş, gerek bu yüzden gerek düşman gemilerinin bombardımanından Çeşme kasabasıyla kalesi yanıp yıkılmış ve Osmanlı donanmasından sağlam kurtulan tek bir büyük gemi de düşman eline geçmiştir! Askerle ahâlinin İzmir ve havâlisine dağıldığından ve Kapdan-ı-deryâ Hüsâmüddin Paşa ile Cezâyirli-Hasan Bey'in de yaralı olarak kurtulduklarından bahsedilir: Bu fâcia üzerine Hüsâmüddin Paşa azledilmişse de, yanlış hareketiyle felâkete sebeb olan Ca'fer Bey'in o müdhiş hatâsı henüz anlaşılmış olmadığı için Cezâyirli dururken Deryâ-kapdanlığı işte o ehliyetsiz adama tevcih edilip Istanbul'dan kendisine derhal altı gemi gönderilmiş ve Bar'la Ölgün'den de 30 gemi yetiştirilmesi emredilmiştir.

Düşman bu unutulmaz muvaffakiyeti üzerine İngiliz amirali Elphinston'un Rus baş-kumandanı Alexis Orloff'a Çanakkale-boğazı'nın derhal zorlanmasını teklif ettiğinden bahsedilir: O sırada boğazın müdâfaa tertibâtı pek mükemmel bir vaziyette bulunmadığı için, Garp menbâlarında Istanbul'un büyük bir tehlike geçirmiş olduğundan bahsedilirse de, böyle bir tehlikenin çok i'zâm edilmiş olduğu ve bir kaç müsâdemede zâyiâta uğramış yirmi küsur düşman gemisinin o hâliyle Osmanlı pâyıtahtını zabta muvaffak olamıyacağı ve hattâ boğazdan içeri girmekle âdetâ bir şişe içine girmiş olacağı da unutulmamalıdır. İngiliz amiralinin

teklifini Rus baş-kumandanının reddetmesinde bu endişenin de te'siri olmak ihtimâli yok değildir. İşte bundan dolayı Çeşme fâciası düşman donanmasının yalnız Limni adasını altmış gün muhâsara etmesiyle neticelenmiş ve gene o sırada İstanbul hükûmeti Çanakkale-boğazı'nı büyük bir sür'atle tahkim ettirmiştir : Limni'nin kurtuluşu için aşağıda bu senenin «22 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız. Çanakkale tahkimâtında bilhassa Baron de Tott'un gayretiyle ihtisâsından çok istifâde edilmiştir : İlkönce Fransız ve ondan sonra da Osmanlı hizmetine girmiş olan bu Macar asilzâdesi o devre âit çok kıymetli bir vesika sayılan hâtırâtıyle meşhurdur; işte bu sâyede alel-acele toplar döktürülüp yeni tabyalar yapılmış, boğazın iki sâhiline otuz bin asker yerleştirilmiş ve bir çok nakliyye gemileri silâhlandırılarak Çanakkale geçidi artık geçilmez bir hâle getirilmiştir; onun için düşman donanması İngiliz amiralinin ısrâriyle tâliini bir kere daha denemek için boğaz medhaline geldiği zaman işte bu vaziyetle karşılaşmıştır. — Çeşme vak'ası İngiliz amirali Elphinston'un eseri demek olduğu halde, İkinci Katerina'nın âşıkı olan Rus baş-kumandanı Kont Alexis Orloff Rusya'da büyük bir deniz kahramanı sayılmış, o tarihten itibaren «Tschesmeskji=Çeşmeli» lâkabiyle anılmıya başlamış ve hattâ Çarskoyeselo sarayında şerefine bir tâk-ı-zafer bile kurulmuştur!).

1 Ağustos = 8 Rebî'ül-âhir, Çarşanba: Kagul-Kartal felâketi, bu felâketin neticeleri ve Bender fâciası.

(Osmanlıların «Memleketyn» dedikleri Eflak'la Boğdan'ın bir çok yerleri bu sırada Rus istilâsı altındadır: Bir taraftan Kont Panin kumandasında 60 bin Rus ve Kalmuktan mürekkep bir düşman ordusu Bender kalesini muhâsaraya giderken, bir taraftan da bu sene Boğdan'da kışlamış olan Kont Romanzoff/Roumiantzoff kumandasında 30 bin kişilik bir Rus ordusu Tuna'nın sol sâhilinde ve İsakçı'nın karşısındaki Kartal = Kagul/Kaghul/Cahulu/Cahoul sahrâsının on saat ilerisinde «Tabur/Istabur» kurmuş vaziyettedir. Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem İvaz-zâde Halil Paşa ilkönce Kırım hanı İkinci Kaplan-Giray'la Rumeli beylerbeyi ve Boğdan ser-askeri Abdi Paşa'yı ve bunların istimdâdı üzerine Yeniçeri-ağası Kapu-kıran Mehmet Paşa'yı sevketmişse de bütün bu kuvvetler ric'at edip serdârın bizzat hareketine lüzum gösterdikleri için, Halil Paşa 27 Temmuz=3 Rebî'ül-âhir Cuma günü İsakçı'dan Kartal yakasına geçmiş ve bu suretle Romanzoff ordusu önden serdârın ve arkadan Kırım hanıyla diger ümerânın idaresindeki Türk-Tatar kuvvetleri arasında kalarak Koca-Petro'nun Pruth'daki vaziyetini andırır mühlik bir çenber içine düşmüştür: 1711=1123 vukuâtının «19, 20 ve 21 Temmuz» fıkralarına bakınız. Osmanlı ordusunun 50 bini Kırım-Tatarlarından olmak üzere 180 bin mevcudundan bahsedilir: Fakat artık bu ordu 59 sene evvelki Pruth ordusundan bile bin kat intizamsız bir kalabalıktan ibaret olduktan başka, Ruslar da istiklâl vaitleriyle Tatarları elde etmiş ve hattâ gizli bir muâhede bile akdetmiş oldukları için, Kırım kuvvetlerinden hemen hiç istifâde edilememiştir. Çok muktedir bir asker olan Kont Romanzoff işte bu vaziyetten ve bilhassa topçu üstünlüğünden istifâde edip gece karanlığında taarruza başlamış, 8 saat süren çetin ve ustalıklı bir muharebeden sonra bu sabah saat dokuz buçuğa doğru 30 bin kişilik kuvvetiyle 180 binlik Osmanlı-Kırım ordularını mağlûb edip toplarıyla ağırlıklarını ele geçirmiş, bizim firârîlerden elli bini kılıçtan geçmiş ve hattâ Serdâr-ı-Ekrem bile güçlükle Babadağ'ına çekilebilmiştir : Romanzoff için yukarda 1769=1183 vukuâtının «21 Eylül» fıkrasına da bakınız. — Bu müdhiş fâcia Bender, Akkerman, Kili/Kilya, İsmail, İbrail ve Bükreş kalelerinin üstüste sukutiyle neticelenmiş ve bu suretle Türk ordusu Tuna'nın sol sâhilinden el çekmek mecburiyetinde kalmıştır. Bilhassa 27 Eylül = 6 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü Bender kalesinin sukutu unutulmaz bir hâile şeklini almış ve bu kanlı sahnede karılarıyla çocuklarını düşman eline bırakmak istemiyen namuslu Türkler canlarından çok sevdikleri insanları kendi elleriyle öldürmek mecburiyetinde kalmışlardır : Bu müdhiş fâcianın bir hususiyeti de Rus zâyiâtının muazzam yekûnu-

dur; hattâ İkinci Katerina'nın o kadar pahalıya mal olmuş bir zaferden müteessir olduğu bile rivayet edilir).

22 Teşrinievvel = 2 Receb, Pazartesi : Limni'nin kurtuluşu.

(Yukarda bu senenin «6/7 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Çeşme fâciası üzerine Rus donanmasının 60 gün muhâsara altına aldığı Limni adası nihayet düşmanın «vire ile» teslim teklifini kabule mecbur olmuşsa da, alel-acele hazırlanan 23 gemilik yeni bir filo ile tam o sırada birdenbire yetişen Cezâyirli-Hasan Bey vire mukavelesini tanımıyarak Mondros limanında Rusları mağlûb etmiş ve Rus donanması geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır: Cezayirli-Hasan Bey'e «Gazi» ünvâniyle Deryâ-kapdanlığı işte bu parlak muvaffakıyet üzerine tevcih edilmiştir).

25 Teşrinievvel = 5 Receb, Perşenbe: İvaz-zâde Halil Paşa'nın azliyle Bosna valisi Silâhdar-Mehmet Paşa'nın sadâret ve serdarlığı.

(Halil Paşa yukarda bu senenin «1 Ağustos» fıkrasında gördüğümüz Kartal bozgunundan dolayı azledilmiştir: Sadâret müddeti 1769=1183 senesi 12 Kânunuevvel=13 Şa'ban Salı gününden itibaren 10 ay, 14 gündür. Rusların alevlendirdikleri Karadağ ısyânının tenkilinde yararlık gösterdiği için iş başına çıkarılan halefi Silâhdar-Mehmet Paşa Üçüncü Ahmed'in kızlarından Ayşe-Sultan'ın kocası ve Cihangirli-Ahmed Kapdan isminde bir denizcinin oğludur: Serdâr-ı-Ekrem sıfatiyle Babadağı'ndaki ordu merkezine gelişi 13 Kânunuevvel = 6 Ramazan Cuma gününe tesadüf ettiği için, bâzı menbâlarda sadâreti o güne müsâdif gösterilirse de doğru değildir).

1771 = 1185

24 Haziran = 11 Rebî'ül-evvel, Pazartesi: Ur-Or-kapu'nun sukutu ve netice olarak Kırım'ın elden çıkması.

(Asırlarca Rus topraklarını akın sâhası ittihâz eden Kırım-Tatarları Resmî-Ahmed Efendi'nin «Hulâsat-ul-i'tibâr» ına göre artık «Talkan ve boza yerine berş ve afyon ile çay ve kahve içmeğe alışup tenbel ve tiryâki olarak küllî za'f-u-fetret» e düşmüş, bir taraftan Osmanlı tereddi ve inhitâtı günden güne artarken diger taraftan Rus şevket ve kudretinin tezâyüdü Tatarlar arasında Moskof siyasetine temâyül cereyanları zuhuriyle neticelenmiş ve nihayet bu cereyan o kadar kuvvetlenmiştir ki, bundan bir sene evvel Rus propagandacılarıyla Tatarlar arasında Osmanlı hâkimiyyetine karşı gizli bir muâhede bile akdedilmiştir: Hattâ Kırım hanı İkinci Kaplan-Giray'ın Rusları dâvet için bir mahzar yazdırıp ilkönce kendisinin imzâ etmiş olduğundan bahsedilir! Bu hanın azli üzerine tâyin edilen Üçüncü Selim-Giray ordu başında bulunan Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem İvaz-zâde Halil Paşa'dan vatanının müdâfaası için yüz bin kese akça alıp Bahçe-saray'a gelince düşman tehlikesini her nedense unutarak Vak'anüvis Vâsıf'ın tâbiriyle «Vakt-i hazar gibi istikmâl-i esbâb-ı refâh» a dalmış ve tam işte o sırada Prens Dolgoruki'nin kumandasındaki 30 bin Rus ve 60 bin Nogay-Tatarı'ndan mürekkep düşman ordusu berzahın üstünde Kırım'ın kilidi vaziyetinde bulunan Ur-kapu kalesini muhâsaraya başlamıştır: Yukarda bahsi geçen gizli muâhede mucibince Ruslar Tatarlara kendi hâkimiyyetleri altında tuhaf bir «İstiklâl» vâdetmiş oldukları için, bu sırada Tatarların Türklerden ziyade o ezelî ve ebedî düşmanlarına tarafdâr olduklarından ve hattâ işte bundan dolayı Kefe'de bulunan Kırım ser-askeri Silâhdar-İbrahim Paşa'ya vesâit-i-nakliyye vermediklerinden bahsedilir: Tabiî bu vaziyette Kırım-Tatarlığı Osmanlı-Türklüğüne ihânet etmiş demektir. Üçüncü Selim-Giray 80 bin kişilik bir orduyla Ur-kapu'nun imdâdına giderken seraskerden de istimdâd etmişse de, maiyyetindeki hâin mirzâlar kendisini aldatıp guyâ kazanacakları zafere Osmanlıları teş-

rik etmemek bahânesiyle İbrahim Paşa gelmeden evvel yola çıkarmışlar ve işte bu suretle Kırım hanı Ur-kapu'ya geldiği sırada kaledeki Tatarlar kapularını açıp düşmanı içeri almışlardır! Bu vak'a üzerine Ruslar Kırım'ı üç haftada kolayca işgal etmiş, Üçüncü Selim-Giray Istanbul'a kaçmış, Rus istilâsı 13 Temmuz = 30 Rebî'ül-evvel Cumartesi günü Kırım'ın kahraman ser-askeri Silâhdar-İbrahim Paşa'nın esâretiyle nihayet bulmuş ve içlerinde Üçüncü Selim-Giray'ın iki oğlu da bulunan 46 kişilik bir Kırım hey'et-i-murahhasası Petersburg'a gidip İkinci Katerina'ya sadâkat yemini etmiştir! — Fâtih devrinde Osmanlı hâkimiyyetine girmiş ve tam 296 sene Türk himâyesi altında mevcudiyyetini muhâfaza 1475 = 880 vukuâtına da bakınız. — Moskof boyunduruğuna tarafdâr olmıyan etmiş olan Kırım hanlığı nihayet işte bu suretle Tatarların kendi ihânetleri yüzünden Rus çizmesi altındaki fecî «İstiklâl» ine kavuşmuş demektir! Birinci ciltte bâzı Tatar âilelerinin Anadolu'ya hicretleri işte bu tarihten itibaren başlamıştır : Kırım meselesi için aşağıda 1774 = 1188 vukuâtının «21 Temmuz», 1779 = 1193 vukuâtının «21 Mart», 1783=1197 vukuâtının «9 Temmuz» ve 1787—1201 vukuâtının «13 Ağustos» fıkralarına da bakınız).

2 Ağustos = 20 Rebî'ül-âhir, Cuma: Özü zaferi.

(Özü'ye karşı yürüyen bir Rus ordusunu kale muhâfızı vezir Hazinedar-Ali Paşa müdhiş bir bozguna uğratmış ve bu muvaffakıyetten sonra gene onun yardımıyla Kılburun muhâfızı Abdullah Paşa'nın da bir Moskof taarruzunu defetmesi mütemâdî felâket haberlerinden bunalan halka geniş bir nefes aldırmıştır: Aşağıki fıkraya da bakınız).

12 Eylül = 2 Cumâda-l-âhire, Perşenbe : Yerköyü = Giurgewo zaferi.

(Bu mühim mevkii 20 bin kişilik bir Rus ordusuyla zabtetmek istiyen general Essen'in 500 ölü ve 200 yaralı ile 7 top ve bir çok mühimmat bırakarak perişan bir halde çekilmiye mecbur olması, yukarıki fıkrada gördüğümüz Özü ve Kılburun zaferlerinden sonra Türklerin yüzünü güldüren en mühim muvaffakıyyet sayılır).

30 Teşrinievvel = 10 Receb, Salı : Dumbowitza'nın sukutu ve neticeleri.

(Vidin muhâfızlığında bulunan eski Vezir-i-a'zamlardan Muhsin-zâde Mehmet Paşa Bükreş üzerine hareket etmek üzere otuz bin kadar asker tedârik etmişse de bunların umumiyetle suvârilerden mürekkeb olması ve hattâ Yeniçeriler bile atlanmış oldukları için piyâdeliği kabul etmemeleri öyle bir harekete imkân bırakmamış, düşman görünür görünmez askerin çoğu kaçmış, ordu Yerköyü'ne ric'at etmiş ve bunun üzerine Matschin = Maçin ve Tulça kaleleri sukut ettikten başka Rusların Babadağı'ndaki ordu merkezine yaptıkları ânî bir taarruz hareketi de askerin kaçışması ve Serdârın Hacıoğlu-Pazarcığı'na ric'atiyle neticelenmiştir).

11 Kânunuevvel = 4 Ramazan, Çarşanba: Silâhdar-Mehmet Paşa'nın azliyle Vidin muhâfızı Muhsin-zâde Mehmet Paşa'nın Serdâr-ı-ekremlikle ikinci sadâreti.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz muvaffakıyetsizliğinden dolayı azledilen Silâhdar'ın sadâreti 1770 = 1184 senesi 25 Teşrinievvel = 5 Receb Perşenbe gününden

itibaren 1 sene, 1 ay, 17 gün sürmüştür. 1770 = 1183 vukuâtının «9 Nisan» fıkrasında gördüğümüz Mora müdâfaasındaki muvaffakıyyetinden dolayı ikinci defa olarak iş başına getirilen Muhsin-zâde firârîleri tecziye suretiyle askerin inzıbâtını iâde etmiş ve Balkan geçitlerini koruyan en mühim mevki vaziyetindeki Şumnu=Schumla'yı tahkim edip ordu merkezi ve üssülhareke hâline getirmiştir: Bu mevkiin kendisinden sonra bir asır daha askerî ehemmiyetini muhâfaza etmesi Muhsin-zâde'nin isâbet ve basîretine delil sayılır).

1772 = 1186

9 Teşrinisâni = 13 Şa'ban, Pazartesi : Bükreş sulh konferansının açılması ve neticesizliği.

(Tuna boylarıyla Eflak ve Boğdan'ın Rus istilâsına uğraması, Kırım'ın elden çıkması ve bir taraftan da Mısır'da Şeyh-ül-beled Ali Bey'in ısyânı ve Suriye'de Rusların körüklediği bir ısyan zuhuru ve bilhassa ordunun perişan vaziyeti Osmanlı devletini bir an evvel sulh akdine mecbur eden mühlik bir vaziyet teşkil ettiği gibi, Rus ordusunda çıkan vebânın Moskova'ya kadar sirâyeti, harb masraflarının ağırlığı, İkinci Katerina ile akdettiği ittifak mucibince Prusya kralı Büyük-Frédéric/Fredrich'in her sene Rus hazinesine gönderdiği yardım parasından artık usanmış olması ve bilhassa Avusturya'nın şarktaki Rus fütûhâtını istirkaaba başlayıp Rusya'ya karşı cephe alacak gibi bir siyasî vaziyet göstermesi nihayet Moskof diplomasisini de sulhe temâyül ettirmiştir. 1771 = 1185 senesi 6 Temmuz = 23 Rebî'ül-evvel Cumartesi günü akdedilen gizli bir Osmanlı-Avusturya muâhedesinden de bahsedilir: Bu mukavele mucibince «Eflak-ı-Sağîr»in Avusturya'ya terki ve bir sene içinde Türkiye'nin Avusturya'ya 20 bin kese akça=11,250,000 florin te'diyesine mukabil Viyana hükûmeti bütün Rus fütûhâtının iâdesi ve Lehistan'ın istiklâli şartlarıyla sulh akdine tavassut etmeyi der'uhde etmiştir; fakat 17 Şubat 1772 tarihinde Lehistan'ın ilk taksimine ait Rusya - Prusya muâhedesine Nisan ayında Avusturya'nın da iltihâkı bu gizli Osmanlı muâhedesini neticesiz bırakan bir siyasî tahavvül sayılır; bununla beraber, Rusya'nın tavassut kabul etmek istememesine rağmen Avusturya ile Prusya hükümetleri araya girmiş, nihayet Vâsıf'a göre bu senenin 7 Safer = 10 Mayıs Pazar ve Hammer'e göre de 10 Haziran = 9 Rebî'ül-evvel Çarşanba günü Yerköyü'nde bir mütareke akdedilmiş, 7 Cumâda-l-ûlâ = 6 Ağustos Perşenbe günü ilk sulh konferansı Eflak'la Boğdan arasındaki Fokschany/Fecziani = Fokşan kasabasında toplanmışsa da Ruslar Kırım'ın istiklâlini, tazminat verilmesini ve hattâ harb ve ticaret filolarına denizlerin açılmasını istedikleri için bir neticeye varılamamış ve nihayet bu gün toplanan Bükreş konferansında son müzâkerelere başlanmıştır. Bu müzâkerelerin 15 Şubat 1773 tarihine tesadüf eden 27 nci celsesinde Rusların verdikleri yedi maddelik ültimatomda tazminattan vazgeçilmesine mukabil bir çok ağır şartlar bulunduğu için, Osmanlı devletinin Kırım meselesinde yalnız bir «Hâkimiyyet-i âliye» ile iktifâ etmesine rağmen sulhün akdine imkân olamamış ve harbe devam edilmiştir. Osmanlı - Rus sulhü için aşağıda 1774 = 1188 vukuâtının «21 Temmuz» fıkrasına bakınız).

1773 = 1187

1 Mayıs = 8 Safer, Cumartesi : Mısır sultanlığını ilân eden âsi kölemen Cin-Ali Bey'in Sâlihiyye muharebesinde mağlûbiyyet ve esâreti.

(Bu Ali Bey «David» isminde bir Gürcü papasının 13 yaşında esir edilip köle-

likle Mısır'a getirildiği zaman ihtidâ ettirilmiş oğludur: Efendisi olan İbrahim-Kethudâ'nın himmetiyle tahsil ve terbiye gördükten sonra şecâatinden dolayı «Cin» lâkabını almış ve çabuk parlayıp sancak-beyliğine kadar yükseldikten sonra Şeyh-ül-beled = Belediye reisi olmuştur. Bu vazifede iken serveti sâyesinde bir çok köleler alıp kuvvetlenmiş ve rakîpleri olan Kölemen beyleriyle uğraştığı için 1179 = 1765 - 1766 da Suriye'ye sürülerek Akkâ muhâfızı Şeyh Ömer-üz-Zâhir'le dost olmuştur. Bir müddet sonra tekrar Mısır'a gelip etrâfına kuvvet toplıyarak bu tarihten altı sene evvel tekrar Şeyh-ül-beled olup mevkiini tahkime başlamıştır. Vak'anüvis Vâsıf'a göre Ali Bey'in serveti ve nüfuziyle meşhur Şam valisi Emîr-ül-Hacc Osman Paşa ile rekabeti işte bu ikinci me'muriyyeti esnâsındadır: Birkaç defa Gazze ve Remle taraflarını yağma ve tahrib ettiğinden bahsedilir. Nihayet 1768 = 1182 de Osmanlı-Rus seferi açılınca Istanbul hükûmetinin istediği Mısır askerini toplamıya başlıyan Cin-Ali Bey'in bu faaliyeti Mısır valisi Gürcü-Mehmet Paşa tarafından düşmana yardım maksadiyle izah edilmiş, bunun üzerine hükûmet Ali Bey'in kellesini istemiş ve o da kendi adamları olan Kölemen beylerinden başka Akkâ'daki dostu Şeyh-Ömer-üz-Zâhir'le de ittifâk ederek valiyi tardedip ısyâna başlamıştır. Bu meşhur ısyân harekâtında Ali Bey'in ordu serdarlığında kendi kölesi ve dâmâdı olan Hazînedar-Muhammed Ebu-Zeheb isminde bir kölemen beyi vardır: Bu muktedir kumandan ilkönce 1770=1184 de Hicaz'ı istilâ edip Mekke emirliğine Şerîf Abdullah'ı tâyin etmiş ve o da Ali Bey'i «Sultan-ül-Mısr ve-l-bahreyn» ilân etmiştir! Tabiî «Bahreyn»den maksat Ak ve Kızıl denizlerdir! Gene o sene Ali Bey Osmanlılara karşı Akdeniz'deki Rus amirali Alexis Orloff'la da ittifak ettiği için Rus seferi esnâsında devletin başına muazzam bir ihânet gailesi açmış demektir. Şam valisi Osman Paşa Mısır ordusunun Suriye'ye tasallûtunu önlemek istemişse de, Şeyh Ömer-üz-Zâhir'in mümânaatinden dolayı muvaffak olamamış ve nihayet ertesi sene Ali Bey'in Ebu-Zeheb kumandasındaki ordusu Şam'a kadar bütün Filistin ve Suriye'yi işgale muvaffak olmuştur. O sırada Rus donanmasının da âsi müttefikıne yardım ederek Beyrut ve Sayda gibi bâzı sâhil şehirlerini topa tuttuğundan bahsedilir. Cin-Ali Bey'in bu büyük muvaffakıyyeti felâketinin de mukaddimesidir: Çünkü Suriye'yi zabteden dâmâdı ve kölesi Ebu-Zeheb Mısır ve Suriye sultanlığına kaynatasından ziyâde kendisini lâyık gördüğü için ordusunu alıp Suriye'den Mısır'a dönmüş ve Cin-Ali kendisini te'dibe karar verdiği için Mısr-ı-Ulyâ'ya kaçıp yeni bir ordu toplıyarak ve İstanbul hükûmetine karşı da nedâmet göstererek kaynatasını iki defa mağlûb ve Suriye'ye firâr etmiye mecbur etmiştir. Bir sene kadar Suriye'de kalan Ali Bey, Şeyh Ömer-üz-Zâhir'le Rus donanmasının yardımları sâyesinde Sayda vesaireyi zebtettikten sonra Ebu-Zeheb'in askerlerine yazdırdığı dâvet nâmelere aldanarak 400 ü Rus olmak üzere 6700 kişilik bir kuvvetle Mısır'a gelmiş ve Mısır'ın Suriye taraflarında en mühim mevkii sayılan Sâlihiyye'de bu gün giriştiği muharebeyi kaybedip yaralar içinde esir olarak Kahire'ye sevkedilmişse de 15 Safer=8 Mayıs Cumartesi günü yaralarının te'siriyle yahut zehirle öldüğü için, kesik başı Istanbul'a yollanmıştır. Vak'anüvis Vâsıf bu muvaffakıyet haberinin 26 Safer 1186=29 Mayıs 1772 Cuma günü alındığından bahsederse de, bu rivayette bir senelik bir zühul vardır).

29 Haziran = 8 Rebî'ül-âhir, Salı: Silistre zaferi.

Osmanlı-Rus seferinin bu beşinci senesi Ruslardan fazla Osmanlıların muvaffakıyyetleriyle geçmiştir: Türk ordusunun ilk hareketleri, Tuna'nın şimaline geçip şimdiki Rumanya arâzisinde Yerköyü'nü istirdâd için Rusçuk ser-askeri Dağıstanlı-Ali Paşa'nın neticesiz hamleleriyle başlamış ve buna mukabil Ruslar da Tunanın cenubuna geçip şimdiki Bulgaristan'da Rusçuk şehrinin üç saat mesâfesindeki Mardin=Mertin mevkiinde bozguna uğramışlardır; bu muharebede düşmanın 1200 esir, 3 top ve bir çok nehir gemileri kaybettiğinden bahsedilir: Bu arada Rus generallerinden Prens Repnin esir edilip Istanbul'a gönderilerek Yedikule zındanına atılmıştır. Fakat buna mukabil Rusların da mühim bir mu-

vaffakıyyeti vardır: Rumeli beylerbeyi ve Karasu ser-askeri vezir Abdi Paşa'nın yerine tâyin edilen Varna muhâfızı Seyyid-Nu'man Paşa Karasu ordusuna gelip yetişmeden evvel davranan düşman Varna'nın 25 saat mesâfesinde ve Babadağı ile Pazarcık arasında bulunan bu mevkide giriştiği muharebeyi kaybetmek üzere iken Osmanlı sağ cenâhındaki askerlerin sırf intizamsızlıklarından dolayı kaçışmıya başlamaları diger askere de sirâyet edip 11 Mayıs = 18 Safer Salı günü muhakkak bir zaferi bozguna çevirmiştir: Zaten bu devirdeki Osmanlı hezimetlerinin ekserisi ordunun intizamsız bir kalabalıktan ibaret olmasıyla izah edilir. Sahrâda hareket ve taarruz kabiliyyetlerini kaybetmiş olan bu inhitât ordusunun artık yegâne kudreti müdâfaada ve bilhassa kale müdâfaalarındadır: Dobruca'daki Silistre zaferiyle aşağıki fıkrada göreceğimiz Varna muvaffakıyyeti işte bu sâyede kazanılabilmiştir. Tuna'nın cenup sâhiline geçen Mareşal Romanzoff o cephe ser-askeri Osman Paşa ile kale muhâfızı vezir Hasan Paşa'nın şehir hâricine tâbiye ettikleri Osmanlı kuvvetlerini kolayca mağlûb edip varoşa çekilmek mecburiyetinde bırakmışsa da, şehir ve kale müdâfaasındaki Türk üstünlüğü karşısında bu gün müdhiş bir bozguna uğrayıp on saatte sekiz bin maktulle bin mecruh verdikten ve 12 top bıraktıktan sonra Tuna'nın öte yakasına çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu parlak zafer üzerine ser-asker Osman Paşa'ya «Gazi» ünvânı tevcih edilmiş ve paşalara murassâ, zâbitlerle askerlere de gümüş ve tüy «Çelenkler» gönderilmiştir. Azamet devrinde ender tesadüf edilen bu «Gazi» ünvânının ibtizâle uğraması da inhitat hususiyetlerindendir: Bu hâlin sebebi, tereddi ve ric'at devirlerinde en küçük muvaffakıyetlerin bile büyük görünmesinde aranmalıdır; devletler küçüldükçe kahramanlarla gaziler büyüyüp bollaşır. — Askere gönderildiğinden bahsettiğimiz «Çelenk» ler ilk Osmanlı nişanları demektir. — Hammer'in gösterdiği «30 Mayıs = 8 Rebî'ül-evvel Pazar» tarihi yanlıştır).

20 Teşrinievvel = 3 Şa'ban, Çarşanba: Varna zaferi.

(Eflak ve Boğdan'dan sonra Tuna'nın cenubuna geçip Bulgaristan'ı da ele geçirmek istiyen Rus baş-kumandanlığı yukarıki fıkrada gördüğümüz Silistre vak'asından yılmış değildir: Babadağı'ndan cenuba doğru Dobruca'yı bomboş bir harâbeye çevirdikten sonra iki koldan Bulgaristan'a yürümüş, bir kol Pazarcık = Pazargiç ve diger kol da Varna üzerine hareket etmiştir. Dobruca'nın cenubundaki Pazarcık kasabası ilkönce düşman işgaline düşmüş ve Ruslar bu boş kasabadan kaçmamış müslüman kadınlarını telvis edip ihtiyarları kılıçtan geçirmek ve küçük çocukların başlarını duvarlara çarparak öldürmek gibi vahşetler irtikâb ettikten biraz sonra Pazarcık istirdâd edilmiş ve nihayet en mühim hareket general Unger'in Varna taarruzunda olmuştur : Üç koldan hücuma geçen düşman Hıristiyan mahallesinden şehre girdiği halde Türk müdâfaasının şiddeti karşısında tıpkı Silistre vak'asında olduğu gibi bir bozguna uğramış, 1500 maktul ve bir çok mecruh verdikten başka 6 topla 100 araba mühimmat bırakmış ve nihayet perişan bir halde Babadağı'na doğru çekilmiştir: Bu muvaffakıyette Karadeniz ser-askeri vezir Kelleci-Osman Paşa'nın karaya çıkardığı Levendlerin yararlığından çok istifâde edilmiş olduğu da rivayet edilir).

1774 = 1187

21 Kânunusâni = 8 Zülka'de, Cuma, Zevâlî saat 1,30 : Üçüncü Mustafa'nın ölümü.

(Beş senedir sürüp giden Rus seferinin sonlarına doğru yukarıki fıkralarda gördüğümüz Sâlihiyye, Rusçuk, Silistre ve Varna zaferlerini idrâk ederek biraz teselli bulan Üçüncü Mustafa'nın altı hafta süren ölüm hastalığı bilhassa Karasu ve Pazarcık fâcialarından duyduğu derin teessürler üzerine fazlalaşmış gösteri-

lir: Hastalığı «Hydropisie=İstiskaa», «Asthme-Hunâk», «Polype au coeur = Kalb ahtapotu» ve «Paralysie=Nüzul» gösteren muhtelif rivayetler vardır. En fazla Karasu vak'asından müteessir olduğu ve artık ser-askerlerine i'timâd etmediği için bizzat sefere çıkmak istediği sırada ölmüş olduğu da rivayet edilir. — Üçüncü Ahmed'in oğlu olan Üçüncü Mustafa 1717 = 1129 senesi 28 Kânunusâni = 14 Safer Perşenbe günü dünyaya gelmiş olduğuna göre yaşının tam 56 sene, 11 ay, 24 gün tuttuğu, yâni 57 yaşını bitirmek üzere olduğu sırada ölmüş demektir; saltanat müddeti de 1757 = 1171 senesi 30 Teşrinievvel = 16 Safer Pazar sabahından itibaren tam 16 sene, 2 ay, 22 gün sürmüştür. — Dindar, âdil, çalışkan, muktasıt, hamiyyetli, her türlü felâkete karşı metîn ve mütehammil, ilme, ve ulemâya hürmetkâr, hassas, şâir ve bilhassa Garp kültürüyle tekniğini çok iyi takdir eden hakikî bir teceddüdcü ve kendisine yardımcı bulamamış samimî bir ıslâhatçı olan Üçüncü Mustafa bâzı menbâlarda teferrüâta kadar karışan şahsî bir idare kurmuş olmakla tenkid edilirse de, Garp menbâlarında onun bu hâli adam kıtlığından mütevellit tabiî ve zarurî bir netice sayılır:

Devleti çarh-ı denî virdi kamû mübtezele

diye feryâd eden bu büyük pâdişahın en büyük tâli'sizliği zamanının «Kaht-ı ricâl» inde gösterilebilir; Sultan Mustafa işte bundan dolayı ordunun ıslâhında bilhassa Baron de Tott gibi ecnebilerden istifâdeye mecbur olmuş, Kâğıthânede bir kışla kurdurup Garp tarzında yeni bir asker ocağı te'sis ederek Osmanlı ordusunu ilk defa olarak şüngü ile techize başlamış, gene ayni mütehassıstan istifâde ederek inhitat hâlindeki Osmanlı topçuluğunu ıslâha çalışmış, Tersânede bahrî ve berrî bir Mühendishâne açtırarak ak sakallı zâbitleri bile tahsile mecbur etmiş ve bu suretle haleflerinden Üçüncü Selim'le İkinci Mahmud'a teceddüd ve ıslâhat yollarını göstermiye muvaffak olduktan sonra dünyadan el çekmiştir. Baron de Tott'un hâtıratına göre Süveyş kanalının açılmasına bile karar veren bu büyük adam o muazzam işi sulhün akdine ta'lik etmiş ve gene o zaman tatbikine karar verdiği idarî ıslâhat ihtiyacına da kendi mutlakıyyetini bile fedâ edecek kadar iman etmiştir: İşte bütün bunlardan dolayı Üçüncü Mustafa Garp menbâlarında en büyük ve en tâli'siz Osmanlı pâdişahlarından sayılır. — Yukarda 1757=1171 vukuâtının «30 Teşrinievvel» fıkrasına da bakınız.

BİRİNCİ ABDÜLHAMİD

(Abdülhamîd-i Evvel)

— M. 1774 = H. 1187 — M. 1789 = H. 1203 —

1774 = 1187

21 Kânunusâni = 8 Zülka'de, Cuma : Birinci Abdülhamid'in cülûsu.

(Üçüncü Ahmed'in oğlu ve Üçüncü Mustafa'nın küçük kardeşi olan Birinci Abdülhamid 1725=1137 senesi 20 Mart=5 Receb Salı günü dünyaya gelmiş olduğuna göre yaşının tam 48 sene, 10 ay, 3 gün tuttuğu, yâni 49 yaşının içinde bulunduğu sırada tahta çıkmış demektir; anasının adı «Râbia Şermî-Sultan»dır. Fetret devrinde saltanatlarını ilân ettikleri halde Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı arâzisinin mecmûuna hiç bir zaman hâkim olamadıkları için pâdişahlar cedveline giremiyen Süleyman ve Musâ Çelebilerle bâzı mükerrer saltanatlar sayılmamak şartiyle Birinci Abdülhamid Osmanlı pâdişahlarının yirmi yedincisidir. Birinci Mahmud'la Üçüncü Osman ve Üçüncü Mustafa'nın cem'an 43 sene, 3 ay, 22 gün süren saltanat devirlerinde mütemâdiyen sarayda kapalı yaşayıp âdetâ gün yüzü görmemiş ve devletle dünya hakkındaki bütün mâlûmâtını tarih kitaplarından almış olan bu tâli'siz inhitat pâdişahının hâli, er-meydanlarıyla eyalet valiliklerinde askerî ve idarî tecribeler görerek yetişen eski azamet devri şehzâdelerinin olgunluğuyla tam bir tezad hâlidir: Kuvvetli zekâsıyla bunun ne demek olduğunu her halde çok iyi takdir etmiş olmalı ki, veliahdi olan yeğeni şehzâde Selim'e tam bir serbestî verdiğinden bahsedilir. — Birinci Abdülhamid'den itibaren cülûs bahşişi an'anesine artık riâyet edilmemiştir).

1774 = 1188

21 Temmuz = 12 Cumâda-l-ûlâ, Perşenbe : Küçük-Kaynarca muâhedesinin akdi ve Kırım'ın istiklâli.

(1773 = 1187 vukuâtında gördüğümüz Rusçuk, Silistre ve Varna zaferlerinin intikamını almak istiyen İkinci Katerina Tuna ordusunu takviye etmiş ve baş-kumandan mareşal Romanzoff Osmanlı ordusunu merkezinde muhâsara için Şumnu'ya doğru hareket etmiştir : Sıhhî vaziyeti çok fena olan Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Muhsinzâde Mehmet Paşa düşmanı karşılamak üzere Yeniçeri-ağası Yeğen-Mehmet Paşa kumandasında bir kuvvet sevketmişse de, bu kuvvetin Kozluca'da mağlûb olması üzerine Romanzoff'un Şumnu önlerine gelmesi ve Varna yolunu keserek Osmanlı ordusunu en mühim iâşe ve mühimmat menbâından mahrum etmesi askerin birdenbire dağılmasına ve Serdârın emrinde 12 bin kişiden başka kuvvet kalmamasına sebeb olmuştur! Rusların sulh teklifi işte bu mühlik âna müsâdiftir : Tabiî bu vaziyette düşmanın teklifini kabulden başka çâre olmadığı için, Sadâret-kethudâsı Resmî-Ahmed Efendi Tevkiîlik/Nişancılık pâyesiyle Baş-murahhas ve Reîs-ül-küttâb İbrahim Münib Efendi de İkinci-murahhas tâyin edilip hemen yola çıkarılmış, bunlar mareşal Romanzoff'un Bulga-

ristan'da Tuna sâhilinin 4-5 saat berisindeki Küçük-Kaynarca/Kaynarcı'daki karargâhına gidip derhal müzâkereye girişmiş ve iki günde iki celse akdedilerek 8 Cumâda-l-ûlâ = 17 Temmuz Pazar günü alel-acele bir sulh muâhedesi imzâlamışlardır; Rus murahhası Prens Nicolas Repin'in bu muâhedeyi Osmanlı murahhaslarından dört gün sonra imzâlaması, Baltacı-Mehmet Paşa'nın bu tarihten 63 sene evvel akdettiği Pruth muâhedesinin yıl-dönümüne tesadüf ettirerek o acı tarihin intikamını almak gayretiyle izah edilir: 1711=1123 vukuâtının «21 Temmuz» fıkrasına bakınız.

«Ebedî» kaydiyle akdedilip yirmi sekiz maddeyle iki ayrı fıkradan mürekkeb olan bu ağır ve uğursuz muâhedenin en mühim esasları şöyle sıralanabilir:

1 — Kırım hanlığıyla Kuban ve Bucak Tatarları siyaseten müstakil olup ancak dinî işlerinde Hilâfet makamına tâbi olacaklardır: Tabiî bu suretle Kırım hanlığı Osmanlı hâkimiyyet ve himâyesinden ayrılarak Rusya'nın istediği zaman yutabileceği ve Türkiye'nin karışmıyacağı bir lokma hâline gelmiş demektir;

2 — Kılburun/Kilburun, Kerç, Yenikale ve Azak kalesiyle Dniépr=Özü ve Bug=Aksu nehirleri arasındaki arâzi Rusya'ya terkedilmiş ve Aksu hudud ittihâz olunmuştur;

3 — Ruslar tarafından işgal edilen Besarabya, Eflak, Boğdan ve Gürcistan ölkeleriyle Akdeniz adaları Türkiye'ye iâde edilecektir;

4 — Rus ordusu Bulgaristan'da Tuna'nın sağ sâhilinden bir ay içinde sol sâhiline çekilecektir;

5 — Bâb-ı-Âlî Türkiye'de Hıristiyan diniyle kiliselerini daimî surette himâye edecektir: Tabiî bu madde Rusya'yı Türkiye'de Hıristiyanlığın hâmisi vaziyetine getirmektedir;

6 — Rus sefirlerinin Eflak ve Boğdan vaziyetleri hakkındaki mürâcaatleri nazar-ı-itibâra alınacaktır: Bu madde mucibince de Memleketeyn işlerinde Rus müdâhalesine dâimî bir açık kapu bırakılmış demektir;

7 — Rus ticaret gemileri Karadeniz'le Akdeniz'de hareket serbestîsine mazhar olacak ve istedikleri zaman boğazlardan geçebileceklerdir;

8 — İngilizlerle Fransızlara verilen Kapitülâsyonlar ahkâmı Rusya'ya da aynen teşmil edilmiştir;

9 — Türkiye üç senede ve üç taksitte Rusya'ya 15 bin kese akça = 7 buçuk milyon kuruş = 4 buçuk milyon ruble verecektir: Cevdet Paşa'nın izahına göre devletin bu tazminat yüküne mahkûm olması, diger maddelerin müzâkeresi bitip muâhede metni tamamlandıktan sonra İkinci-murahhas İbrahim Münib ismindeki ahmağın «Yâvegûluk» ederek:

— Gel gelelim tazminat mes'elesine!

demesi üzerine Rus murahhaslarının fırsattan istifâde etmiş olmalarından mütevellittir ve muâhede metninde mevcud olmıyan harb tazminâtı için müzeyyel bir madde ilâvesi işte bundan dolayıdır! Diger bir rivayete göre de İbrahim Münib Efendi müzâkere esnâsında «dirsek-safâsı» yapmış ve her kes sükût edince birdenbire uyanıp gaflet uykusunu belli etmemek için ortaya öyle bir söz atıvermiştir! Netice itibariyle Efendi'nin dirsek-safâsı bu millete tam dört buçuk milyon rubleye mal olmuş demektir! — Bu fecî muâhede Rusya'yı artık Osmanlı mukadderatına hâkim en mühim kuvvet hâline getirmiş ve bu vaziyet günden güne ağırlaşan bir kâbus şeklinde devam edip durmuştur. — Üçüncü Mustafa devrinde 1768 = 1182 senesi 8 Teşrinievvel = 26 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü açılan bu uğursuz sefer Kaynarca sulhüne kadar tam 5 sene, 9 ay, 14 gün sürmüş olduğu için, harbe sebeb olan Lehistan'ın Rusya, Prusya ve Avusturya arasındaki ilk taksimini önlemek imkânı olamadıktan başka bir çok Türk arâzisi elden çıkmış olmasına rağmen, çok yorgun düşen milletin nihayet geniş bir nefes aldığı rivayet edilir. — Kaynarca muâhedesinin tasdiknâmeleri mübâdele edilmeden evvel Türkiye lehine hafif bir değişiklik yapılmış, Kırım ulemâsiyle beylerinin Istanbul'a bir mahzar getiren murahhasları hanların eskiden olduğu gibi pâdişah tarafından tâyinini istedikleri için Rusya'ya bir nota verilip bu muâmeleye dinî bakımdan lüzum gösterilmiş ve kırk günde bir muvâfakat cevabı alın-

mış olduğu için Kırım hanı İkinci Sâhib-Giray'ın mevkiinde ibkasına âit bir menşur gönderilmiştir: Aşağıda 1779=1193 vukuâtının «21 Mart» fıkrasına da bakınız).

4 Ağustos = 26 Cumâda-l-ûlâ, Perşenbe: Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Muhsin-zâde Mehmet Paşa'nın ölümü.

(Bir müddettenberi hasta olan Muhsin-zâde, Kaynarca sulhü üzerine seferden dönerken Karin-âbâd/Karınova'da ölmüş ve cenâzesi Istanbul'a nakledilip Eyüb'e defnedilmiştir : Sadâret müddeti 1771=1185 senesi 11 Kânunuevvel=4 Ramazan Çarşanba gününden itibaren 2 sene, 7 ay, 24 gündür).

10 Ağustos = 2 Cumâda-l-âhire, Çarşanba: Sadâret-Kaymakamı İzzet Mehmet Paşa'nın ilk sadâreti.

(Bu İzzet Mehmet Paşa beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 13 numarayla gördüğümüz Rum-Mehmet Paşa'nın neslindendir : Bolu vilâyeti merkez kazâsının Çarşanba nâhiyesindeki «Beylik» köyünde doğmuş olduğundan bahsedilir; 50-51 yaşlarında Sadr-ı-a'zam olmuştur).

1775 = 1189

6 Temmuz = 7 Cumâda-l-ûlâ, Perşenbe: Vezir-i-a'zam İzzet Mehmet Paşa'nın azliyle Sadâret-Kethudâsı Derviş Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, İzzet Mehmet Paşa'nın Şeyh-ül-İslâm İbrahim Bey'le kavgasıdır : Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 10 ay, 27 gündür. Halefi Derviş Mehmet Paşa Istanbul'un Hoşkadem mahallesinde dünyaya gelmiştir; Yağlıkçı-Kadri Ağa isminde birinin oğludur, 45-46 veyahut 39-40 yaşlarında Sadr-ı-a'zam olduğundan bahsedilir).

1776 = 1190

2 Mayıs = 13 Rebî'ül-evvel, Perşenbe : İran'a harb ilânı.

(İran'da Safavîleri istihlâf eden Avşar hânedânının dördüncü ve sonuncu hükümdarı Şahrukh'un saltanat devri bu hânedânın sukutiyle neticelenen bir anarşi devridir : Hemen her tarafta valiler istiklâllerini ilâna başladıkları için Şahrukh nihayet Horasan'da tutunabilmişse de, Zend-Kerim Han isminde bir türedinin taarruzları Avşar sülâlesinin yerine Zend hânedânının saltanat kurmasıyla neticelenmiştir. İlkönce «Vekil» ünvâniyle İran'a hâkim olan Kerim-Han asâletsizliğini askerî muvaffakıyetlerle telâfi etmek istediği için Osmanlı devletinin harb yorgunluğundan istifâdeye kalkışmış, Bağdad valisi Ömer Paşa'nın azlettiği Baban sancak-beyi Mehmet Bey'i makamına iâde bahânesiyle sevkettiği kuvvet mağlûb olunca 1775 = 1189 senesi Mart = Muharrem ibtidâlarında kardeşi Sâdık-Han kumandasında sevkettiği bir orduyla Basra'yı muhâsara ettirirken Bağdad havâlisini de yağma ve tahribe başlamış, 13 ay mukavemet eden Basra nihayet bu sene sukut etmiş ve işte bu vaziyet üzerine toplanan fevkalâde bir mecliste harb ilânına karar verilip bir de fetvâ neşredilmiştir. Basra şehri üç sene kadar İran işgalinde kaldıktan sonra 1779 = 1193 tarihinde Zend Kerim-Han'ın ölümü üzerine istirdâd edilmiştir).

1777 = 1190

5 Kânunusâni = 25 Zülka'de, Pazar : Derviş Mehmet Paşa'nın azliyle Sadâret-Kethudâsı Darendeli Cebeci-zâde Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Bu değişikliğe sebeb olarak Derviş Paşa'nın sefâhat ve rehâvetinden bahsedilir : Sadâret müddeti 1775=1189 senesi 6 Temmuz = 7 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe gününden itibaren 1 sene, 6 aydır. Halefi Mehmet Paşa Darende'nin eski bir âilesine mensuptur ve orada bir çok hayrâtı vardır).

1777 = 1191

5 Mayıs = 27 Rebî'ül-evvel, Pazartesi: Sine zaferi.

(1776=1190 vukuâtının «2 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz harb ilânındanberi İranlılara karşı kazanılan en mühim muvaffakıyyet işte budur. Musul valisi ve o cephe ser-askeri Hasan Paşa Kürt beylerini de maiyyetine alarak ilkönce 14 Rebî'ül-evvel = 22 Nisan Salı günü Osmanlı-İran hududundan 13 saat içerde bulunan Bâne hâkimi Sâlih-Han'ı üç saatlik bir muharebede mağlûb edip on topunu zabtettikten ve kasabayı da yağma ve tahrib ettirdikten sonra Zend Kerim-Han'ın en mühim ümerâsından Sine hâkimi Husrev-Han kumandasındaki 20 bin kişilik İran ordusuna karşı sevkettiği Çarhçı-Mehmet Paşa parlak bir zafer kazanmış, İranlılar iki bin maktul bırakmış ve Istanbul'a 233 kesik baş gönderilmiştir).

1778 = 1192

1 Eylül = 8 Şa'ban, Salı: Darendeli Cebeci-zâde Mehmet Paşa'nın azliyle Yeniçeri-ağası Kalafat-Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Azlinin sebebi, Darendeli'nin betâet ve rehâvetiyle akrabâsının irtikâp ve irtişâsından dolayı pâdişahın i'timâdını kaybetmiş olmasında gösterilir: Sadâret müddeti 1777 = 1190 senesi 5 Kânunusâni = 25 Zülka'de Pazar gününden itibaren 1 sene, 5 gündür; halefi Kalafat Paşa gençliğinde ihtidâ etmiş bir Bulgar köylüsüdür ve cehâleti ve ümmîliğiyle meşhurdur).

1779 = 1193

21 Mart = 3 Rebî'ül-evvel, Pazar: Aynalı-kavak tenkihnâmesi.

(1774=1188 vukuâtının «21 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Kaynarca muâhedesinden itibaren Osmanlı hâkimiyyetinden çıkıp sözde istiklâli ilân edilen Kırım beş senedir Rus entrikalarına tamamiyle açık bir anarşi sâhası hâline gelmiştir. Tatar beylerinin Rus ve Osmanlı tarafdârı olarak iki zümreye ayrıldıklarından bahsedilir : Hanlar bu iki zümrenin oyuncağı hâline gelmiş, İkinci Sâhib-Giray 1775 = 1189 da Osmanlı partisi tarafından devrilip yerine Üçüncü Devlet-Giray çıkarılmış ve bilmukabele 1777 = 1191 tarihinde de Rus partisi Moskofların yardımıyla Devlet-Giray'ı devirip yerine Petersburg'da alafrangalaşmış genç bir züppe olan Şâhin-Giray'ı çıkarmıştır! Bu sefih ve mütereddi züppe Kırım'ın son hanıdır. Türkiye'nin iki senedir harb hazırlıklarına sebeb olan bu buh-

ranlı vaziyet esnâsında Rus diplomasisi bir taraftan da Memleketeyn meselesini diline dolayıp Eflak'la Boğdan'ın istiklâline yol açmak üzere voyvodaların sebebsiz azillerine mümânaat hakkını iddiâya başlamış ve nihayet bu şiddetli gerginlik bir harbe müncer olmadan evvel Fransa sefirinin tavassutuyla bu gün Aynalı-kavak sarayında Kaynarca muâhedesinin ihtilâflı noktalarını tavzih için bir «Convention explicative = Tenkihnâme» akdedilmiştir. Garp menbâlarında bu muâhedenin tarihi «10 Mart» gösterilirse de, o rakam Rusların kullandıkları «Julien» Ortodoks takvimine göredir. Ruslar Memleketeyn üzerindeki müfrit iddiâlarından vazgeçmiş gibi görünerek Aynalı-kavak'da asıl hedefleri olan Kırım meselesini istedikleri şekle bağlamışlardır: Osmanlı pâdişahlarının Kırım'la alâkası sırf Halîfe sıfatına hasredilmiş, her yeni Han intihâbında Kırım müslümanlarının Hilâfet makamına gönderecekleri bir mahzarla dinî merbutiyetlerini arzetmelerine mukabil Halîfenin de «Takdîs-i şer'î» mâhiyetinde bir menşur göndermesi ve bu dinî merasim hâricinde hiç bir işe karışmaması takarrür etmiş, bir Rus uşağı rolünü oynıyan Şâhin-Giray'ın hanlığı tasdik olunmuş ve memleketeyn meselesinde de Hıristiyan dininin himâyesi, haracın mûtedil olması, Eflak'la Boğdan'ın Istanbul'a gönderecekleri maslahatgüzarların Devletler-hukuku kaidelerinden istifâdesi ve Rusya'nın da indelhâce bu hususlarda «Şefâat» hakkı kabul edilmiştir: Tabiî bu suretle Kırım'ın mukadderatı kat'î surette Rusya'ya bağlandıktan başka, istiklâle doğru giden Memleketeyn işleri de Rus müdâhalesine açık bırakılmış demektir. Osmanlı ordusu harbedebilecek halde olmadığı için, böyle bir «Tenkihnâme» nin bile o zaman için bir nevi muvaffakıyyet eseri sayıldığından bahsedilir).

21 Ağustos = 8 Şa'ban, Cumartesi: Kalafat-Mehmet Paşa'nın azliyle Kara-Silâhdar/Kara-Vezir Seyyid-Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebleri, Kalafat Paşa'nın ıslâhât işlerindeki muvaffakıyyetsizliği, zamanında Istanbul'un dörtte birini yakan bir çok yangınlar yüzünden uğursuz sayılması ve bilhassa cehâletiyle ümmîliğinden dolayı pâdişahın gizli Hatt-ı-Hümâyunlarını başkalarına okutarak devlet esrârının ifşâsına sebeb olmasıdır: Sadâret müddeti 1778 = 1192 senesi 1 Eylül = 8 Şa'ban Salı gününden itibaren 11 ay, 20 gündür. 43-44 yaşlarında Silâhdarlıktan Sadr-ı-a'zam olan halefi Seyyid-Mehmet Paşa Niğde vilâyetinin Arapsun kazâsı eşrâfından Seyyit-Ali Ağa'nın oğludur: Münevver, zeki ve doğru bir devlet-adamı olan Seyyid-Mehmet Paşa memleketini i'mâr edip köy hâlinden kazâ vaziyetine çıkarmıştır; Birinci Abdülhamid devrinin en gözde ve nüfuzlu Sadr-ı-a'zamı işte budur).

8 Eylül = 26 Şa'ban, Çarşanba: Şehzâde Mustafa'nın doğumu.

(Birinci Abdülhamid'in bu oğlu 1807 = 1222 tarihinde tahta çıkmış olan «Sultan Mustafây-ı Râbi' = Dördüncü Mustafa» dır: Anasının adı «Ayşe Sîne-perver» dir. Bu münâsebetle üç gün top şenliği yapılmıştır).

1781 = 1195

19 / 20 Şubat = 24 / 25 Safer, Pazartesi / Salı gecesi: Kara-Silâhdar / Kara-Vezir Seyyid-Mehmet Paşa'nın ölümü ve ertesi gün Erzurum valisi İzzet Mehmet Paşa'nın ikinci sadâreti.

(«İşine mukayyed ve mukdim bir zât-i huceste-âsâr» olan bu kıymetli vezirin sadâreti 1779 = 1193 senesi 21 Ağustos = 8 Şa'ban Cumartesi gününden itibaren 1 sene, 6 ay sürmüştür: Birinci Abdülhamid'in o kıymette bir devlet-adamını

kaybetmesinden çok müteessir olduğu rivayet edilir. Ertesi gün tâyin edilen halefi için 1774 = 1188 vukuâtının «10 Ağustos» fıkrasına bakınız).

1782 = 1196

21/22 Ağustos = 12/13 Ramazan, Çarşanba / Perşenbe gecesi : Büyük Istanbul yangını.

(Birinci Abdülhamid devri Istanbul yangınlarıyla meşhurdur : Bunların en mühimleri bu sene olmuş, ilkönce 28/29 Receb Salı/Çarşanba gecesi çıkan Samatya yangınında binden fazla ev ve dükkân yandıktan sonra 13 Şa'ban = 24 Temmuz Çarşanba gününe tesadüf eden Balat yangınında yedi bin binâ kül olmuş ve nihayet bu gece Cibâli'de çıkan en büyük yangın muhtelif kollara ayrılarak 50 saatte yirmi bin ev yakmıştır : Bütün bu yangınlarda Birinci Abdülhamid'le Vezir-i-a'zam İzzet Mehmet Paşa ve diger vükelâ itfâiyye işlerine bizzat nezâret etmişlerse de, netice itibariyle Istanbul'un bir kül yığını hâlini almasına mâni olamamışlardır).

25 Ağustos = 16 Ramazan, Pazar: İzzet Mehmet Paşa'nın azliyle Rumeli beylerbeyi Hacı Yeğen-Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(İzzet Paşa'nın azline sebeb olarak rehâvetinden ve fenalarla fenalıklara meylinden bahsedilir: Bu ikinci sadâret müddeti 1781 = 1195 senesi 20 Şubat = 25 Safer Salı gününden itibaren 1 sene, 6 ay, 3 gündür. Belgrad Serdengeçti ağalarından Alâiyyeli Hacı-Yusuf Ağa'nın oğlu olan halefi Yeğen-Mehmet Paşa'nın tâyini kendisinin azlinden evvel takarrür edip 10/11 Ağustos = 1/2 Ramazan Cumartesi/Pazar gecesi gizlice gönderilen bir Hatt-ı-Hümâyun üzerine Manastır'dan derhal yola çıkıp Istanbul'a gelmiştir).

1782 = 1197

31 Kânunuevvel = 25 Muharrem, Salı: Hacı Yeğen-Mehmet Paşa'nın azliyle Sadâret-Kethudâsı Halil Hamid Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebleri, Yeğen Paşa'nın muvaffakıyetsizliği ve kindarlığından dolayı eski düşmanlarından intikam almıya kalkışmıştır: Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 4 ay, 6 gündür. Halefi Halil Hamid Paşa İspartalı-Ali Ağa-zâde Hacı-Mustafa Ağa'nın oğludur : Aslen İranlı yahut Gürcü gösteren rivayetler doğru değildir; 45-46 yaşlarında Sadr-ı-a'zam olan bu muktedir devletadamı bir çok ıslâhâtiyle mâruftur).

1783 = 1197

9 Temmuz = 8 Şa'ban, Çarşanba: Rusya imparatorluğuna ilhak edilen Kırım hanlığının inkırâzı.

(İorga'nın kaydettiği «28 Haziran» tarihi Rusların kullandıkları Ortodoks takvimine göredir; Cevdet tarihinin 1279 tab'ındaki «20 Şa'ban = 21 Temmuz» tarihi yanlıştır : Ruslar bu kanlı oyunu İkinci Katerina'nın 28 Haziran/9 Temmuz 1762 ye tesadüf eden cülûsunun 21 inci yıl-dönümünde oynamışlardır. — 1779 = 1193 vukuâtının «21 Mart» fıkrasında Ruslar tarafından Kırım hanlığına çıkarıldığını

gördüğümüz Şâhin-Giray bir taraftan züppeliğinin, bir taraftan da Rus elçisinin te'siriyle akılsızcasına bir garplılaşma sevdâsına kapılıp sarayında alafranga içki sofraları tertibi, İkinci Katherina'dan aldığı askerî rütbenin elbisesini giyip Rus nişanlarını takması, Moskof zâbitlerinden yâverler kullanması, pâyıtahtında at yerine alafranga arabayla dolaşması, mecburî askerlik usulünü kabul edip ordusuna Rus üniforması giydirmiye kalkışması, gûyâ Karadeniz hâkimiyyetini elde etmek için donanma teşkiline ve devletini garplılaştırmıya yeltenerek halkı ağır vergiler altında ezmesi ve bu meyanda evkafı da ilga edivermesi gibi çılgınlıklarla halkın nefretine uğramış ve kendisini bu çılgınlıklara teşvik eden Rus elçisi muhâliflerini de el altından ısyâna teşvik ederek 1782 = 1196 tarihinde bu mütereddi prensin Rusya'ya ilticâsiyle Kırım hanlığına büyük kardeşi Bahadır-Giray'ın intihâbına yol açmıştır! Tabiî Rusya'nın maksadı, Şâhin-Giray'ı himâye bahânesiyle Kırım'ı işgal edivermektir: Yedi ay sonra Rus ordusu Şâhin-Giray'ı cebren tahtına iâde edince bu maksat kendiliğinden hâsıl olmuş ve Osmanlı hükûmeti de umumî seferberliğe cesâret edemediği için bir taraftan Özü kalesinin takviyesiyle ve bir taraftan da Kuban nehrinin Azak'la Karadeniz'e dökülen kolları arasındaki Taman halkının mürâcaati ve Şâhin-Giray'ın me'murlarını koğması üzerine o tarafların muhâfazasına Soğucak muhâfızı Ali Paşa'yı me'mur etmekle iktifâ etmiştir. Ali Paşa'nın bir mıkdar askerle Taman havâlisine gönderdiği Kethudâsına Şâhin-Giray'ın bir adam yollayıp oralardan çekilmesini istediğinden bahsedilir: Kethudânın akılsızlık ederek bu adamı idâm ettirmesi Rusya için umulmaz bir fırsat teşkil etmiş, Şâhin-Giray'dan sözde ruhsat alan Rus ordusu Kırım'dan geçip, Kefe, Taman ve Kuban havâlisini bir hamlede işgal etmiş ve bu iş bittikten sonra Rus baş-kumandanı prens Potemkin/Patyomkin artık maskesini yüzünden atarak Kırım'ın ortasındaki Karasu karargâhına memleketin ulemâsiyle mirzâlarını toplayıp İkinci Katerina'nın cülûs yıl-dönümünde Kırım, Taman ve Kuban'ın Rusya'ya ilhakını ilân ederek imparatoriçenin 19 Nisan = 16 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü yazılıp o zamandanberi gizli tutulmuş olan beyannâmesini okuduktan başka, Şâhin-Giray'ın senede sekiz yüz bin ruble tahsisat mukabilinde hanlıktan ferâgat etmiş olduğunu da ilân ettikten sonra top şenlikleri arasında Kırımlıları imparatoriçeye sadâkat yemini etmiye mecbur etmiştir! Potemkin bu münâsebetle halka din serbestîsinden ve Rus idaresini istemiyenlerin muhâcerette serbest olduklarından bahsetmişse de, memleketin ileri gelen âilelerinden kadın ve erkek olarak idâm edilenlerin sayısı otuz bini geçmiştir! İkinci Katerina'nın beyannâmesinde tarihin hiç bir zaman unutmıyacağı bir söz vardır: Çariçenin iddiâsına göre Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinden maksat, Türkiye ile Rusya arasındaki ihtilâf mevzûunu izâle etmekten ibarettir! Rus korkusundan bunalan Bâb-ı-Âlî'nin bu fâcia karşısında hürmetkârâne bir protestoya bile cür'et edememiş olmasını Vak'anüvis Cevdet Paşa bile acı bir lisanla tenkid etmektedir! — Bu vak'a üzerine Kırım'dan Türkiye'ye bir çok muhâcir kafileleri gelmiş ve hattâ gittikçe istiskale uğrayıp nihayet Türk hududuna sevkedilen Şâhin-Giray da Rodos'a sevkedilip 1201 = 1787 tarihinde akılsızlığıyla hâinliğinin cezâsını çekerek orada idâm edilmiştir. — Kırım Hanlığı 823 = 1420 tarihinden itibaren 363 sene pâydâr olmuş ve Fâtih devrinden itibaren 308 sene Osmanlı hâkimiyyetinde kalmıştır: Birinci ciltte 1475 = 880 vukuâtına bakınız. — Ruslar bu emr-i-vâkıın Türkiye tarafından resmen kabul ve tasdikını ısrarla istemiş oldukları için, yeni bir harb fâciasından çekinen Bâb-ı-Âlî nihayet 1784 = 1198 senesi 8 Kânunusâni = 14 Safer Perşenbe günü «Kırım senedi» denilen üç maddelik yeni bir muâhede imzâlamak mecburiyetinde kalmış ve bu elîm vesika mucibince Özü ve Soğucak kaleleri Türkiye'de kalıp Kuban nehri hudud ittihâz edilmiş, bu nehirle Karadeniz arasındaki sâhada yaşıyan Tatarlar Türk tâbiiyyetinde bırakılmış ve bunlara mukabil Kırım hanlığının Ruslar tarafından ilhâkı maatteessüf tasdik edilmiştir).

1785 = 1199

31 Mart = 20 Cumâda-l-ûlâ, Perşenbe: Halil Hamid Paşa'nın az-

liyle Özü muhâfızlığında bulunan Haleb valisi Hazinedar-Şâhin Ali Paşa'nın sadâreti.

(Azle sebeb olarak Halil Hamid Paşa'nın «celb-i mâl» sevdâsından ve her kesi «tenfîr» etmiş olduğundan bahsedilir! Sadâret müddeti 1782 = 1197 senesi 31 Kânunuevvel = 25 Muharrem Salı gününden itibaren 2 sene, 3 aydır. Halefi Şâhin Ali Paşa kölelikten yetişme ümmî bir gürcüdür).

20 Temmuz = 13 Ramazan, Çarşanba: İkinci Mahmud'un doğumu.

(Birinci Abdülhamid'in ikinci oğlu ve Dördüncü Mustafa'nın küçük kardeşi olan İkinci Mahmud'un anası «Nakş-i-dil Sultan» dır: Bu Vâlide-Sultan için aşağıda 1808 = 1223 vukuâtının «28 Temmuz» fıkrasına bakınız).

1786 = 1200

24 Kânunusâni = 23 Rebî'ül-evvel, Salı: Hazinedar-Şahin Ali Paşa'nın azliyle Mora valisi Koca-Yusuf Paşa'nın ilk sadâreti.

(Azlin sebebi, Ali Paşa'nın ümmîliğinden dolayı mahrem evrâkı başkalarına okutarak devlet esrârının ifşâsına sebeb olması ve taşralarda yetişmiş olduğu için pâyıtaht âdâbını bilmemesidir: Sadâret müddeti yukarıki senenin ilk fıkrasındaki tarihten itibaren 9 ay, 24 gündür; halefi Koca-Yusuf Paşa da tıpkı kendisi gibi ümmî bir gürcü kölesidir).

1787 = 1201

13 Ağustos = 28 Şevvâl, Pazartesi: Rusya'ya harb ilânı.

(1774=1188 senesi 21 Temmuz = 12 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü «Ebedî» kaydiyle akdedilen Küçük-Kaynarca sulhü gittikçe şiddetlenen mütemadî bir gerginlik devresi şeklinde 13 sene, 23 gün sürdükten sonra nihayet bu gün Türkiye'nin Rusya'ya harb ilâniyle sona ermiştir. Osmanlı devletinin çok ağır hükümlere boyun eğerek akdetmek mecburiyetinde kaldığı Kaynarca muâhedesi Türk düşmanlığıyla meşhur Rus çariçesi İkinci Katerina'nın doymak bilmez iştihâsını bir türlü tatmin edemediği için, o muâhede mucibince sözde istiklâli ilân edilmiş olan Kırım hanlığı muâhede hilâfına Rus nüfuzu altına alınmış ve harbedecek vaziyette olmıyan Osmanlı hükûmeti 1779 = 1193 senesi 21 Mart = 3 Rebî'ül-evvel Pazar günü Aynalı-kavak tenkihnâmesiyle Rusya'nın bu yeni emr-i-vâkıını da kabul ve tasdika mecbur olmuştur. Fakat bununla da iktifâ etmiyen muhteris çariçe nihayet 1783 = 1197 senesi 9 Temmuz = 8 Şa'ban Çarşanba günü Kırım'ın Rusya'ya ilhâkını ilân edivermiş ve yeni bir harb fâciasından çekinen Osmanlı hükûmeti 1784 = 1198 senesi 8 Kânunusâni = 14 Safer Perşenbe günü «Kırım senedi» denilen üç maddelik mukaveleyi imzâ ederek Rusyanın hak mefhumuna karşı irtikâb ettiği bu muazzam şenîayı da sîneye çekmek mecburiyetinde kalmıştır. Rus küstahlıkları bununla da bitmiş değildir: Istanbul'daki Moskof elçisi Jacques Bulghakoff âmirâne edâlarla her gün yeni taleplerde bulunarak Bâb-ı-Âlî'nin başına dâimî bir belâ kesilmiş, Eflak ve Boğdan voyvodalarının azil ve nasbına müdâhale ettikten başka bâzı Osmanlı valilerinin bile tebdilini istiyecek derecelerde küstahlıklar etmiye başlamış, Tiflis'in Osmanlı hâkimiyyetindeki Gürcü beyi Ereklé/Heraclius'u himâye bahânesiyle Gürcistan'a Rus askerleri gönderilmiş, Yaş, Bükreş ve İskenderiyye'deki Rus konsolosları Eflak, Boğdan ve

Mısır'da fesad şebekeleri kurmuş ve hattâ Mısır'da çıkan ısyânı Bâb-ı-Âlî tenkil ettirmiye mecbur olmuş, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'da Rus ajanları mütemâdî bir fesatçılığa koyulmuş ve bir taraftan da İkinci Katerina Türkiye'nin taksimi hakkında «Projet grec» denilen meşhur plânını tatbik için Avusturya imparatoru İkinci Joseph'le gizli bir ittifak akdetmiştir. Bu ittifaka göre Dacie = Daçya» ismiyle Eflak, Boğdan ve Besarabya'dan mürekkep ve müstakil bir Ortodoks devleti kurulacak, Özü kalesiyle Bug ve Dniépr nehirleri arasındaki sâhil boynu ve Adalar-denizindeki adaların bâzılarını Rusya alacak, Sırbistan, Bosna ve Hersek'le Venediklilerin Dalmaçya arâzisi Avusturya'ya verilecek, Venedik Cumhuriyetine tâvizât olarak Mora yarımadasıyla Girit ve Kıbrıs adaları bağışlanacak, Istanbul zabtedildiği takdirde Bizans imparatorluğu tamamiyle müstakil bir devlet şeklinde ihyâ edilip başına İkinci Katerina'nın Rum mürebbiler elinde Rumca öğrenerek yetiştirilen «Konstantin» ismindeki torunu geçirilecek ve nihayet o sırada Türk dostluğuna ihânet edip Rus dostluğuna meyleden Fransa'ya da Suriye ile Mısır pişkeş çekilecekti. İngiltere ile İspanya'ya bile tâvizler verilmesi kararlaşmıştı. Fakat o sırada İngiliz - Fransız rekabeti alevli bir devir geçirmekte olduğu ve bilhassa Fransa hükûmeti Rusya ile bir ticaret mukavelesi akdederek o zamana kadar İngiliz inhisarında bulunan Baltık ve Şimal denizleri ticaretine ortak kesildiği için, İngiltere Rusya'ya karşı cephe almış ve hattâ Avusturya - Rusya ittifakına karşı bir İngiltere - Prusya ittifakı ortaya çıkmıştı. İkinci Katerina'nın 1787 deki Kırım seyahati işte bu vaziyete tesadüf etti : Kırım havâlisine 50 - 60 bin asker sevkedildikten sonra yapılan bu meşhur seyahat Türkiye'yi tehdid eden muazzam bir nümâyiş şeklini almış, ahlâksız çariçenin eski âşıklarından olan Kırım vâli-i-umumîsi' prens Potemkin mâşukasının Karadeniz hâkimiyyeti için Dniépr ağzında yaptırmış olduğu Kerson/Kherson şehrinde kurdurduğu tâk-ı-zaferlere Rumca ve Rusça olarak «Bizans yolu» ibâresini yazdırmış ve Avusturya imparatoru İkinci Joseph de buraya gelerek çariçe ile Türkiye'nin taksimi projesinin tatbikatını görüşmiye başlamıştı. Istanbul'daki Avusturya ve Rusya elçileri de Kerson'a çağırılmışlardı : Fakat o sırada Avusturya hâkimiyyetindeki Belçika arâzisinde büyük bir ısyan çıkması, Rusya'nın malî müşkilâtı, İngiltere ile Prusya'nın muhâlefeti ve bir taraftan da Katerina'nın Kırım nümâyişini bir «İ'lân-ı husûmet» sayan Osmanlı hükûmetinin Dniépr = Özü boğazına bir filo göndermekle beraber hudutları tahkime başlaması çariçe ile müttefikini teenni ve ihtiyata mecbur etmiş ve Istanbul sefirlerine ona göre tâlimat verilmiştir; hattâ Rus elçisinin Istanbul'a avdetinde lisanını değiştirip daha terbiyeli ve siyasî âdâba daha riâyetkâr davranmıya başladığından bile bahsedilir! Fakat bir taraftan Kırım'ın elden çıkması ve bir taraftan da Rusların yukarda gözden geçirdiğimiz taşkınlıkları milletin ruhunda büyük bir aks-ül-amel uyandırmış, bâzı yerlerde Rus konsoloshâneleri taşlanmış, millî haysiyet acısıyla halk harb istemiye başlamış ve İngiltere ile Prusya elçileri de Rusya'ya karşı İsveç yardımından ve Avusturya'ya karşı da Prusya tehdidinden bahsederek hükûmeti harb ilânına teşvik edip durmuşlardır. Ümmîliğine rağmen câhilâne bir gayretle Kırım'ın istirdâdı sevdâsına kapılmış olan Vezir-i-a'zam Koca-Yusuf Paşa'nın harb tarafdarlığı işte bundandır; pâdişahın sulh tarafdarlığına rağmen millî galeyâna istinâd eden Sadr-ı-a'zamın re'yi ağır basmış olduğu için, Rus sefiri Bulghakoff' Bâb-ı-Âlî'ye celbedilip Yaş, Bükreş ve İskenderiyye'deki müfsit konsolosların derhal geri çağırılması, Gürcistan'ın tahliyesi, kaçakçılığa mâni olmak üzere Rus gemilerinin boğazlarda muâyenesi ve Rus şehirlerinde Türk konsoloslukları te'sisi hakkında bir ültimatom verilmiş, hattâ bir rivayete göre Kırım'ın iâdesi bile istenmiş, Moskof elçisi hükûmetinden istizan için mühlet istemişse de bir kaç gün sonra toplanan fevkalâde meclisin kararı üzerine bu mühlet nihayet bulmadan evvel elçiyle maiyyeti Yedi-Kule zindanına atılarak Rusya'ya harb ilân edilmiştir; elçinin istizâna lüzum görmeyip harbi tercih etmiş olduğu hakkında da bir rivayet vardır. — Ordu ıslâh edilmeden evvel böyle bir karar verilmesinden dolayı Koca-Yusuf Paşa tenkid

edilirse de, askerî ıslâhâta senelerdenberi ehemmiyet verilmekte olduğu da unutulmamalıdır: Dakikada 8-10 mermi atmak üzere «Sür'at topçuları» ismiyle 2000 mevcutlu yeni bir Topçu ocağı ihdâs edilip Garp usulleriyle tâlim ve terbiye edilmiş olduktan başka, Fransız zâbitleriyle mühendislerinin vesair askerî mütehassıslarının ve hattâ bir Fransız kıt'asının nezâreti altında bir kaç senedir ordunun tâlim ve terbiyesine i'tinâ edilmiş ve ancak son zamanlarda Fransa'nın Türk dostluğuna ihânet edip Rusya'ya temâyülü üzerine İkinci Katerina'yı memnun etmek için bu Fransız askerî hey'eti geri alınmıştır. Bu vaziyette Osmanlı ordusunun ıslâhı ikmâl edilmiş olmamakla beraber, büsbütün mühmel ve perişan bir halde bulunmadığı da muhakkaktır. Zâten Rusya'nın vaziyeti de sulh ve sükûn içinde uzun ıslâhat yılları geçirmiye müsâit değildir; fazla olarak bu harb kararında millî galeyânın büyük te'siri olduğu ve hattâ câmilerdeki vaızlarda bile harb ve zafer temennileri duyulduğu da unutulmamalıdır).

1788 = 1202

9 Şubat = 2 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi: Avusturya'nın Türkiye'ye ve ondan sonra da İsveç'in Rusya'ya harb ilânı.

(Türkiye'nin Rusya'ya harb ilânındanberi 5 ay, 28 gündür hazırlıkla meşgul olan Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Koca-Yusuf Paşa nihayet bu gün Bâb-ı-Âlî'de «Tuğ ıhrâcı» merâsiminde bulunurken Avusturya baş-tercümanı gelip devletinin Rusya ile ittifakından dolayı Türkiye'ye harb ilânı hakkındaki notasını tevdi ederek Avusturya ordularının ayni gün Sırbistan, Bosna vesaire cephelerinde taarruza başlamış olacaklarını tebliğ etmiştir: O zamana kadar Prusya'dan çekindiği için bîtaraf kalan Avusturya'nın bu kararı Büyük-Frédéric'in 1786 da vefatı üzerine tedricen siyaset değiştiren Prusya'nın Rus plânına temâyül etmiş olmasıyla izah edilir. — Rus çariçesinin bu muvaffakıyyetine mukabil, İsveç kralı Üçüncü Gustave da cenubî Finlândiya'nın kendisine verilmesi ve Türk - Rus ihtilâfında kendisinin hakem ittihâz edilmesi talepleriyle bir ültimatom verdikten sonra cevabını beklemiyerek Haziran ayında Rusya'ya saldırmış, bazı muvaffakıyyetler kazanmışsa da kale muhâsaralarıyla vakit geçirerek muhâfız kıt'adan mahrum olan Petersburg'da İkinci Katerina'yı derhal muhâsara etmekte kusur ettiği için Katerina'nın asker toplamasına vakit bırakmış ve nihayet ordusunda çıkan bir ısyan üzerine Ağustos'da Stockholm'a avdet mecburiyetinde kalmıştır: Rusya'ya karşı Osmanlı-İsveç ittifakı için aşağıda 1789 = 1203 vukuâtının «11 Temmuz» fıkrasına bakınız).

21 Eylül = 20 Zülhicce, Pazar: Avusturyalılara karşı Şebeş zaferi ve İmparator İkinci Joseph'in esaretten güçlükle kurtulması.

(Koca-Yusuf Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu 17 Cumâda-l-âhire = 25 Mart Salı günü Istanbul'dan hareket etmiştir: Filibe sahrâsında Avusturyalıların Boğdan'da Yaş şehrine girdikleri haber alınmışsa da bu şehir biraz sonra istirdâd edilmiş ve İmparator İkinci Joseph'in Belgrad'a taarruz ettiği de yolda haber alınarak Feth-ül-İslâm'dan karşı yakaya geçilmek üzere o tarafa hareket edilmiştir. İmparator Belgrad'dan Şebeş civârına çekilmiştir: Almanların Muhlenbach ve Macarların Szasz-Sebes dedikleri Şebeş kasabası Klausenburg'un 84 kilometre cenubundadır. Ordu Tuna'nın karşı yakasına geçtikten sonra, iyi bir asker olan Koca-Yusuf Paşa sonradan «Cenâze» lâkabiyle şöhret bulan vezir Çerkes-Hasan Paşa'yı ser-askerlikle önden sevketmiş, Şebeş civârındaki düşman ordusunun gerisini tehdid eden tepeler tutulmuş, gece başlıyan taarruz hareketinde Avusturyalılar meterislerinden kaçırılmış, sabaha karşı Şebeş'e girilmiş ve bir taraftan da düşman ordusu şiddetle tâkib ve imhâ edildiği için imparator canını güçlükle kurtarabilmiştir. İnhitat devrimizin en parlak zaferlerinden olan bu büyük muvaffakıyyette Avusturyalılardan 80 topla bir çok cephâne ve

mühimmat alındıktan başka Banat = Tımışvar eyâletinde bir kaç yüz köy, kasaba ve kale yağma ve tahrib edilerek elli bin kadın ve çocuk esir edildiği için 3-5 kuruşa câriye ve köle, 30 kuruşa dana ve 2-3 kuruşa da koyun satıldığından bahsedilir! 30 saatlik bir çevrede taş üstünde taş bırakılmamış ve ordunun eline birçok zahire geçmiştir. Avusturyalıların Rus ordusuyla birleşmesine mâni olan bu zaferde Türk askeri Lugosch'a kadar tâkib hareketine devam etmiştir: Birinci Abdülhamid'e «Gazi» ünvânının verilmesi işte bu parlak zafer üzerinedir).

1788 = 1203

17 Kânunuevvel = 18 Rebî'ül-evvel, Çarşanba : Özü kalesinin sukutu.

(Özü = Oczakow/Otchakof muhâfızı Mehmet Ali Paşa'nın sefer açıldığı zaman Kılburun kalesini Ruslardan istirdâda teşebbüsü muvaffakıyetsizlikle neticelenmiş ve boş yere dökülen kanlar Özü'yü zayıflatmıştır; Ruslara karşı en mühim hudut noktası sayılan bu meşhur kalede tahkimâtın çok eski olduğundan bahsedilir: Bununla beraber Potemkin'in 80 bin kişilik ordusuna karşı şiddetli bir müdâfaa yapılmış, huruç hareketleri düşmanı çok yıpratmış ve bir taraftan da Kapdan-ı-deryâ Cezâyirli-Hasan Paşa kaleye denizden yardım için donanmayla gelmişse de, Kapdan Paşa'nın Istanbul'dan istemiş olduğu hafif gemiler fırtına yüzünden yetişememiş olduğu için, özü suyunun içine çekilen hafif Rus filosuna karşı ağır Türk gemilerinin hareketi sığlıktan dolayı müşkilâta uğramış ve nihayet karaya oturan üç gemiyi kurtarmıya çalışan Osmanlı donanması düşmanın şiddetli bir hücumuna uğrıyarak 15 gemiyle bir çok asker zıyâına uğramıştır. İşte bu deniz felâketi Özü'nün sukutuna sebeb gösterilir. Şiddetli bir hücumla kaleye giren Ruslar şehri yağma etmekle kalmayıp ahaliden 25 bin kişiyi kılıçtan geçirdikleri için Garp menbâlarında bile vahşetle ithâm edilmişlerdir. — Boğdan'ın anahtarı sayılan Hotin kalesinin de bu sırada sukutu, yukarıki fıkrada gördüğümüz Şebeş zaferinin neş'esini bir mâtem havasına çevirmiştir).

1789 = 1203

6/7 Nisan = 10/11 Receb, Pazartesi/Salı gecesi: Birinci Abdülhamid'in ölümü.

(Cephelerden gelen kara haberlerden dolayı bir müddettir rahatsız olan Sultan Hamid'e yukarıki fıkrada gördüğümüz Özü felâketi arzedildiği zaman «nüzul» isâbet etmiş ve işte bu büyük teessür içinde bu gece sabaha karşı ruhunu teslim etmiştir. — Dindarlığıyla iyiliğinden dolayı halk arasında velîliğine itikad edilen bu temiz yürekli pâdişah 1725 = 1137 senesi 20 Mart = 5 Recep Salı günü dünyaya gelmiş olduğuna göre 64 sene, 18 gün yaşayıp 65 yaşına henüz girdiği sırada ölmüş demektir : Ölüm gününü «13 Receb» gösteren rivayet yanlıştır; saltanat müddeti de 1774 = 1187 senesi 21 Kânunusâni = 8 Zülka'de Cuma gününden itibaren 15 sene, 2 ay, 17 gün tutmaktadır. — Sultan Hamid'in açık fikirli bir zât olduğundan bahsedilir : Meselâ kadın kıyâfetleri hakkında neşrettiği şiddetli bir ferman ahkâmının tatbikatını teftiş için tebdil gezmesini mevzû ittihâz ederek kendisini tehzil eden bir piyesin saray câriyeleri tarafından temsilinde bizzat hazır bulunmuş ve kendi câriyelerinin kadınlık nâmına kendisiyle alay etmelerini neş'eyle seyretmiştir! — Sultan Abdülhamid Bahçekapu'da kendi yaptırdığı türbeye defnedilmiştir).

ÜÇÜNCÜ SELİM

(Selîm-i Sâlis)

— M. 1789 = H. 1203 — M. 1807 = H. 1222 —

1789 = 1203

7 Nisan = 11 Receb, Salı: Üçüncü Selim'in cülûsu.

(Teceddüd tarihimizdeki muhteşem şahsiyyeti bakımından Osmanlı pâdişahlarının en büyüklerinden sayabileceğimiz Üçüncü Selim, Üçüncü Mustafa'nın oğludur: Anası «Mihrişâh-Sultan» ın Gürcü olduğu rivayet edilir. 1761 = 1175 senesi 24 Kânunuevvel = 27 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü dünyaya gelmiş olduğuna göre yaşının 27 sene, 3 ay, 15 gün tuttuğu, yâni 28 inin içinde bulunduğu sırada cülûs etmiş demektir: Osmanlı pâdişahlarının yirmi sekizincisidir. Tahta çıkınca vükelâsına hiç bir hakikatin kendisinden gizlenmemesini emretmiştir. — Sultan Selim çok ince hisli, zarif ve büyük bir şâir olduğu gibi musıki tarihimizin de en büyük şahsiyyetlerindendir: «Sûz-i dil-ârâ» makamının mûcididir; fakat san'atkârlık hassâsiyetiyle nezâket ve mülâyemetinden siyaset sâhasında çok zarar görmüş ve hattâ âkıbetinin fecâatinde bu ruhî meziyyetlerinin çok büyük bir te'siri olmuştur. — Üçüncü Selim bu sabah Ak-ağalar kapusunun önünde kurulan tahta çıkmış ve bîat merâsimi orada yapılmıştır. — Sultan Selim'in şiir mahlası «İlhâmî» dir).

7 Haziran = 13 Ramazan, Pazar: Koca-Yusuf Paşa'nın azliyle Vidin ser-askeri Meyyit/Cenâze-Hasan Paşa'nın sadâret ve serdarlığı.

(Ruslara karşı muvaffakıyyetsizliğiyle irtişâsı hakkındaki şâyialardan dolayı azledilen Koca-Yusuf Paşa'nın sadâreti 1786 = 1200 senesi 24 Kânunusâni=23 Rebî'ül-evvel Salı gününden itibaren 3 sene, 4 ay, 14 gün sürmüştür. «Kethudâ» lâkabiyle de anılan halefi kölelikten yetişme bir Çerkestir; «Cenâze» denilmesine sebeb, Sadâret mührünü verem döşeğinde almış olmasıdır: 1788 = 1202 vukuâtının «21 Eylül» fıkrasına da bakınız).

11 Temmuz = 17 Şevvâl, Cumartesi: Osmanlı - İsveç ittifakı.

(Rusya'ya karşı akdedilen bu Beykoz ittifâk muâhedesi dört maddeden ibarettir: Bu maddelere göre Osmanlı imparatorluğunun İsveç krallığına senede ikişer bin kese vermek suretiyle 20 bin keselik = 10 milyon kuruşluk malî bir yardımda bulunulması ve iki tarafın birbirinden ayrı sulh akdetmemesi takarrür etmiştir. — Yukarda 1788 = 1202 vukuâtının «9 Şubat» fıkrasına da bakınız).

1 Ağustos = 9 Zülka'de, Cumartesi: Fokşan bozgunu ve Arnavutların ihâneti.

(Yaş'daki Rus ordusuna karşı 25-30 bin kişilik bir kuvvetle sevkedilen Ser-asker Kemankeş-Mustafa Paşa Yerköyü'ne geçip Souvaroff'un kuvvetleriyle harbe giriştiği sırada prens «De Saxe-Cobourg»un idaresindeki Avusturya kuvvetleri

birdenbire bastırınca Osmanlılar bozulup ağırlıkları düşman eline geçmiştir: Cevdet Paşa, bu muharebede para yüzünden Rusya ve Avusturya hizmetine girmiş olan Arnavutların Türklere ihânet edip kurşun atmalarından haklı bir teessürle bahseder. — Fokşan = Foczani/Fokschany kasabası Eflak'la Boğdan arasında ve ikisinin müşterek idaresindedir).

1789 = 1204

22 Eylül = 2 Muharrem, Salı: Boza/Buza bozgunu ve neticeleri.

(Harb, Eflak'la Boğdan arasında hudud olan Rymnik/Rimnic nehri üzerindeki Martinestji/Martineşti de olduğu halde, ric'atte Tuna kollarından Buzau çayı üzerindeki köprü yıkılıp asker boğulduğu için Osmanlı menbâlarında bu isim verilmiştir. — Fokşan bozgununun intikamını alıp Bender ve Akkerman'ı muhasaradan kurtarmak istiyen Serdâr-ı-Ekrem Cenâze Paşa'nın önden sevkettiği Çarhacı-Abdi ve Kemankeş-Mustafa Paşalar beş buçuk saatte düşmanın topçu üstünlüğü yüzünden mağlûb olmuşlardır: Köprünün yıkılması ertesi gündür; zâyiat 23 bin şehitle 100 bayrak ve 66 yahut 77 toptur. — İlk netice olarak Belgrad'ın sukutu için aşağıda «8 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız; bundan başka 11 Teşrinievvel = 21 Muharrem Pazar günü Potemkin Akkerman'ı almış, 9 Teşrinisâni = 20 Safer Pazartesi günü prens De Cobourg Bükreş'e girmiş ve 14 Teşrinisâni = 25 Safer Cumartesi günü de Bender kalesi cüz'î bir mukavemetten sonra Ruslara teslim olmuştur).

23 Eylül = 3 Muharrem, Çarşanba: İsmail zaferi.

(İsmail kalesine yürüyen Potemkin kuvâyı-külliyesini müdhiş bir bozguna uğratan ser-asker ve sâbık Kapdan-ı-deryâ Cezâyirli Hasan Paşa düşmanın kılıc artıklarını tâkib ederek Boza bozgununun parlak bir intikamını almıştır).

8 Teşrinievvel = 18 Muharrem, Perşenbe: Belgrad'ın sukutu.

(Avusturya kumandanı Laudon'un 11 Eylül 1789 = 20 Zülhicce 1203 Cuma yahut 15 Eylül = 24 Zülhicce Salı günü kaleyi muhasaraya başladığı hakkında iki rivayet vardır; birinci rivayete göre muhasara 27 ve ikincisine göre de 23 gün sürmüştür: Bu âkıbetin mes'ûliyyeti, kale muhâfızı vezir Osman Paşa'dan ziyâde iki meş'um şahısdadır: Bunlardan Belgrad cephesi ser-askeri Abdi Paşa'nın akdettiği gizli mütârekeden istifâde eden düşman ordusu kışın takviye kıt'aları almış ve Defterdar Hüsnü ismindeki hâin de düşmana zahire satıp sefâhat sürmüştür! — Belgrad'ın bundan evvelki ilk sukutu için üçüncü ciltte 1688 = 1099 vukuâtının «8 Eylül», ilk istirdâdı için 1690 = 1102 vukuâtının «8 Teşrinievvel» ve ikinci sukutiyle ikinci istirdâdı için de 1717 = 1129 vukuâtının «18 Ağustos» ve 1739 = 1152 vukuâtının da «1 Eylül» fıkralarına ve nihayet bundan sonraki üçüncü istirdâdı için de aşağıda 1791 = 1205 vukuâtının «4 Ağustos» fıkrasına bakınız. — Bu sefer Belgrad'ın sukutu üzerine Semendere kalesi de düşman eline geçmiştir).

3 Kânunuevvel = 15 Rebî'ül-evvel, Perşenbe: Cenâze-Hasan Paşa'nın azliyle İsmail ser-askeri Cezâyirli Pala-bıyık Gazi Hasan Paşa'nın sadâret ve serdarlığı.

(Cenâze'nin azline sebeb, yukarıki senenin «1 Ağustos» ve bu senenin «22 Eylül» fıkralarında gördüğümüz Fokşan ve Boza bozgunlarıdır: Sadâret müddeti yukarıki senenin 7 Haziran = 13 Ramazan Pazar gününden itibaren 5 ay, 26 gün-

dür. — Deryâ-kapdanlığından İsmail ser-askerliğine tâyin edildikten sonra bu senenin «23 Eylül» fıkrasındaki İsmail zaferini kazanan Cezâyirli-Hasan Paşa denizlerle karalardaki parlak zaferlerine rağmen tedhiş derecesini bulan şiddetindan dolayı çok tenkid edilir).

1790 = 1204

31 Kânunusâni = 15 Cumâda-l-ûlâ, Pazar: Osmanlı - Prusya ittifakı.

(Avusturya ile rakabete başlıyan Prusya'nın bu beş maddelik muâhedesi İsveç'le Lehistan'a da teşmil edilmiş, baharda Rusya ile Avusturya'ya harb açmayı taahhüd eden Prusya'ya Akdeniz'de bâzı ticarî imtiyazlar verilmiş ve Kırım'ın istirdâdına kadar harbe devam edilmesi takarrür etmiştir: Fakat 1789=1203 vukuâtının «11 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz ittifaka rağmen İsveç hükûmeti bu senenin Şubat ayında Ruslarla münferid sulh akdettiği ve Prusya da harbe girmediği için bu muâhede neticesiz kalmıştır. Aşağıda 1791 = 1205 vukuâtının «4 Ağustos» fıkrasına da bakınız).

29/30 Mart = 13/14 Receb, Pazartesi/Salı gecesi: Cezâyirli-Hasan Paşa'nın ölümü ve 17 gün sonra Rahova = Rakhovo muhâfızı Rusçuklu Çelebi-zâde Şerif Hasan Paşa'nın sadâret ve serdarlığı.

(Cezayirli seksenini geçtiği sıralarda hummây-ı-muhrikadan eceliyle öldüğü halde, Garp menbâlarında idâm edilmiş, intihar etmiş veyahut zehirlenmiş olduğu hakkında bâzı yanlış rivayetler vardır. Sadâret müddeti yukarıki senenin 3 Kânunuevvel = 15 Rebî'ül-evvel Perşenbe gününden itibaren 3 ay, 28 gündür. — Halefinin sadâreti 16 Nisan = 1 Şa'ban Cuma günü Şumnu'daki ordu başına gelişinden itibar edildiğine göre, Sadâret makamı 17 gün açık kalmış demektir).

8 Haziran = 25 Ramazan, Salı: Yerköyü zaferi.

(Prens De Cobourg kumandasındaki 26 bin kişilik düşman ordusunun 60 küsur topla 16 Ramazan = 30 Mayıs Pazar günü geldiğinden bahsedilir: Avusturyalılar ot almıya çıkan bir Türk neferine saldırınca kaleden tedricen sevkedilen yardım kuvvetleri düşmana beş bin maktul verdirmiş, 50 toplarıyla mühimmatları zabtedildikten başka bin kadar esir de alınmıştır).

1790 = 1205

30 Teşrinievvel = 21 Safer, Cumartesi: Kili/Kilya kalesinin sukutu.

(Kışın ordu dağılmış ve alelâcele tedârik edilebilen asker de zamanında yetişememiş olduğu için, kalenin «vire ile» teslim olduğundan bahsedilir: bu vak'anın neticesi olarak 16 Teşrinisâni = 9 Rebî'ül-evvel Salı günü Tulçi = Tulcea ve 25 Teşrinisâni = 18 Rebî'ül-evvel Perşenbe günü de İsakçı kaleleri sukut etmiştir).

22 Kânunuevvel = 15 Rebî'ül-âhir, Çarşanba: İsmail kalesinin sukutu.

(İsmail'i muhasara eden Potemkin, General Souvaroff'u hücuma kaldırmış ve

şiddetli muharebelerden sonra kale sukut edince üç gün süren Rus katliâmında ahâliden otuz bin kişi şehit düşmüştür: Bununla beraber Moskof zâyiâtı da 15 bindir).

1791 = 1205

14/15 Şubat = 10/11 Cumâda-l-âhire, Pazartesi/Salı gecesi : Rusçuklu-Hasan Paşa'nın idâmı ve 12 gün sonra Bosna valisi Koca-Yusuf Paşa'nın ikinci sadâret ve serdarlığı.

(Rusçuklunun idâmına sebeb olarak yukarıki hezimetlerle anarşi derecesindeki idaresizliğinden ve mârûzâtındaki «Dikçe lisânı»ndan bahsedilir. Şumnu'da gece yatarken kurşunla vurulmuştur : Sadâret müddeti 1790 = 1204 senesi 16 Nisan=1 Şa'ban Cuma gününden itibaren 9 ay, 25 gündür. — Halefinin sadâreti 23 Cumâda-l-âhire=27 Şubat Pazar günü Şumnu'ya gelip işe başlamasından itibar edilir. — Cevdet Paşa idamı bir gün evvel göstermektedir).

10 Temmuz = 9 Zülka'de, Pazar: Maçin'in sukutu.

(Maçin'i Koutousoff zabtetmiştir : Cevdet tarihinde bu vak'a bir gün evveline müsâdif gösterilir).

4 Ağustos = 4 Zülhicce, Perşenbe : Ziştovi = Szistow / Swischtow sulhü.

(1790=1204 vukuâtının «31 Kânunusâni» fıkrasında gördüğümüz Osmanlı-Prusya ittifakından dolayı Prusya'nın İsveç'le beraber tehdidi ve bir taraftan da Fransız ihtilâlinin zuhuru üzerine o senenin 27 Temmuz=15 Zülka'de Salı günü Prusya ile Avusturya arasında akdedilen Reichenbach muâhedesi mucibince Avusturya hükûmeti Osmanlılarla mütâreke akdini, son harbde aldığı yerlerin Türkiye'ye iâdesini ve yalnız Hotin kalesinin Osmanlı-Rus sulhüne kadar muhâfazasını taahhüd etmiye mecbur olmuş işte bundan dolayı 1790=1205 senesi 19 Eylül = 10 Muharrem Pazar günü Yerköyünde 9 aylık bir Osmanlı - Avusturya mütârekesi imzâlanmış ve nihayet bu gün de 14 maddelik bir sulh akdedilmiştir: Bu sulhün şartları, Reichenbach muâhedesindeki esasların aynidir; Belgrad kalesi işte bu muâhede mucibince istirdâd edilmiştir. Gene bu gün akdedilen yedi maddelik bir hudut mukavelesi mucibince «İrşeve-i-atîk = Eski Orsova» kasabasıyla arâzisi Avusturya'ya terkedilmiştir. — Bu Osmanlı - Avusturya harbi 1788=1202 senesi 9 Şubat = 2 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi gününden itibaren tam 3 sene, 5 ay, 24 gün sürmüştür).

1792 = 1206

9 Kânunusâni = 14 Cumâda-l-ûlâ, Pazartesi: Yaş muâhedesi.

(Resmî metindeki «15 Cumâda-l-ûlâ» tarihi hakikî takvime göre tashih edilmiştir. — Tuna üzerinde Rusların Balkanlara inmesine mâni olacak son müdâfaa noktası olan İsmail'in sukutu ve ordunun perişanlığı sırasında İngiltere ile Prusya'nın müdâhalesi vaziyeti kurtarmış sayılır: Bunun sebebi, Fransa ihtilâline karşı Avusturya gibi Rusya'nın da serbest kalmasına lüzum görülmesidir. — İlkönce 1791 = 1205 senesi 10 Ağustos = 10 Zülhicce Çarşanba günü yahut ertesi gün Kalas'da 8 ay müddetle bir mütâreke imzâlanmış ve ondan sonraki müzâke-

reler işte bu 13 maddelik sulh muâhedesiyle neticelenmiştir: Bu muâhede mucibince Kırım'la Taman yarımadası, Kuban'la Besarabya'nın birer kısmı, Özü-Oczakow şehri ve Bog/Bug'la Dniestr arasındaki arâzi Rusya'ya terkedilmiş ve Dniestr = Turla nehri hudud olmuştur. Bu sulh gûyâ «ebedî» dir! — 1787 = 1201 senesi 13 Ağustos=28 Şevvâl Pazartesi gününden itibaren tam 4 sene, 4 ay, 27 gün süren bu uğursuz Rus seferinde Türkiye Kırım'ı istirdâd edememişse de Rusların Türkiye'yi taksim projesi suya düşmüş, Memleketeyn ve Besarabya hulyâları iflâs etmiş ve netice olarak Tuna'nın öte yakasındaki Türk eyâletleri kurtulmuştur. — Osmanlı zâyiat yekûnu 330 bin nüfus gösterilir).

4 Mayıs = 12 Ramazan, Cuma: Koca-Yusuf Paşa'nın azliyle Dâmad Melek Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi Yusuf Paşa'nın mevkiini tahkim için bir takım keyfî azillerle nasıplara kalkışmış olmasıdır. — 72 - 73 yaşlarında Sadr-ı-a'zam olan Kandiya muhâfızı «Şeyh-ül-vüzerâ» Melek Mehmet Paşa, Üçüncü Ahmed'in kızlarından Zeyneb Âsıme-Sultan'ın ikinci kocasıdır. — Tâyininden 34 gün sonra 7 Haziran = 16 Şevvâl Perşenbe günü Kandiya'dan Istanbul'a gelip işe başlamıştır).

1792 = 1207

13 Eylül = 26 Muharrem, Perşenbe: Büyük Istanbul yangını.

(Kuşluk vakti Odun-kapusunda bir helvacı dükkânından çıkan ateş 18 saatte Ağa-kapusu civârını, Dökmecileri, Tahtakale'nin iki tarafını, Mercan çarşısını, Tarakçıları ve Uzunçarşı'yı baştanbaşa yaktıktan sonra söndürülebilmiştir).

1793 = 1207

24 Şubat = 13 Receb, Pazar : «Nizâm-ı-Cedîd» in ihdâsı.

(Yeniçeri ocağı artık tamamiyle bozulmuş, Istanbul'daki Ocaklılar esnaflığa ve Anadolu ile Rumeli'deki askerler de çiftçiliğe koyulmuş, teknik müesseseler artık işliyemiyecek ve işlese de hiç bir hayrı olmıyacak hâle gelmişti : Garbın askerlik sâhasındaki dev adımlarına mukabil, Türkiye'de ciddî bir ordu kalmamış gibiydi; bilhassa son Rus seferi bu fecî vaziyeti büsbütün meydana çıkarmıştı; onun için hem tâlim ve terbiye, hem silâh ve techizât bakımlarından Avrupa ordularıyla boy ölçüşebilecek deniz ve kara kuvvetlerine çok şiddetli bir ihtiyaç vardı. Bu zarurî ihtiyacın en büyük ve en samimî mümessili olan Üçüncü Selim, devlet-adamlarından istediği ıslâhat lâyihalarını tedkik ettikten sonra, ilgasına imkân olmıyan Yeniçeri ocağının yanında «Ta'limlü asker» den mürekkep bir «Nizâm-ı-Cedîd» ordusu kurup Garp tarzında silâhlandırmıya karar verdi. Yeniçeriler böyle müstakil bir rakîbe tahammül edemiyecekleri için, «Ta'limlü asker» resmen Bostancı ocağına ilhak edildi ve hattâ «Bostancı-tüfenkçisi Ocağı» sayıldı. Bu yeni ocağın masrafını karşılamak üzere te'sis edilen «İrâd-ı-cedîd Defterdarlığı» na Şıkk-ı-Sânî inzımâmiyle sâbık Sadâret-Kethudâsı Mustafa Reşid Efendi tâyin olunmuş ve bu gün neşredilen bir kararnâme ile «Ta'limlü asker Nezâreti» yahut «Mühimmât-ı cihâdiyye Nâzırlığı» da ilâveten uhdesine tevdi edilmiştir. — Nizâm-ı-Cedîd'in ilk kadrosu 12 bin kişiliktir : Fakat ilkönce Fransız ve İsveçli muallimler idaresinde 1602 neferle zâbitten ibaret 12 bölüklük bir «Orta» kurulmuştur; zâbitan kadrosu bir binbaşı ile sağ ve sol kol-ağalarından, bunların iki mülâzım ağasından ve her bölüğün bir yüzbaşısı ile diğer küçük zâbitlerinden mürekkeptir; Levend çiftliği kethudâsı Veli Ağa Kapucu-başılık pâyesiyle Ocak-ağalığına tâyin edilmiştir. Bunlar için «Levend çiftliği Kanun-nâme-

si» ismiyle yeni bir kanun tedvin edilmiş ve «İrâdı bulundukça teksir» kararı verilmiştir. Yeni usul kışlalar inşâsı da takarrür ettiği için, Üçüncü Selim devrindeki askerî inşaâtın ilk eseri olarak 1208 = 1794 de Levend çiftliğindeki Nizâm-ı-Cedîd kışlası ikmâl edilmiştir. — Humbaracı, Lâğımcı, Topçu ve Arabacı ocaklarıyla Tersâne'nin ıslâhı için de birer kanun-nâme neşredilmiştir. — Bu vesileyle Yeniçeriler de tâlime tâbi tutulmuşlarsa da bir kaç ay sonra terketmişler ve hattâ «Bu ta'lim gâvur işidir!» diye Nizam-ı-Cedîd efrâdından bazılarının da dağılmasına sebeb olmuşlardır; bununla beraber pâdişahla hükûmetin mütemadî alâkalarıyla teftişlerinden dolayı «Asâkir-i-Şâhâne» ismiyle de anılan yeni asker gittikçe çoğalıp kuvvetlenmiye başlamıştır: İkinci ortanın teşekkül tarihi birincisinden 6 sene, 8 ay, 28 gün sonra 1214 = 1799 senesi 24 Cumâda-l-âhire = 23 Teşrinisâni Cumartesi gününe müsâdiftir; ilk Ortanın kıyâfeti yarı kırmızı ve yarı mavi olduğu halde bu sefer ikisini birbirinden ayırd etmek için birine kırmızı, birine mavi elbise giydirilmiştir. İkinci Orta kurulurken valilerin maiyyetlerinde de Nizâm-ı-Cedîd teşkili emredilmiş ve her Ortada ikişer mühendis ve ikişer mülâzımdan mürekkep ilk Erkân-ı-harbiyye hey'etleri de işte o zaman kurulmuştur).

1794 = 1209

19 Teşrinievvel = 24 Rebî'ül-evvel, Pazar: Melek Mehmet Paşa'nın azliyle İzzet Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, ihtiyarlık ve gevşeklikle izah edilir. — Safranbolulu İzzet Mehmet Paşa Mısır valiliğinden Anadolu beylerbeyliğine gelirken Sadr-ı-a'zam olmuştur).

1795 = 1209

7/8 Temmuz = 19/20 Zülhicce, Salı/Çarşanba gecesi: Büyük İstanbul yangını.

(Guruptan iki saat sonra Balıkpazarı'nın dışındaki Hasır iskelesinden çıkan ateş 11 saatte Balıkpazarı, Taşçılar, Balmumcular, Keresteciler, Zeytinyağcılar, Nalburlar, Kutucular, Kantarcılar, Sepetçiler çarşılarıyla pirinç mahzenlerini ve Ahi-Çelebi câmii civârını kül hâline getirdikten sonra yangının bir ucu Tekirdağ iskelesine ve bir ucu da Uzunçarşı üzerinden Pertevpaşa hanına dayanmıştır).

1797 = 1212

26 Teşrinisâni = 6 Cumâda-l-âhire, Pazar: Pazvand-oğlu ısyânının tenkiline karar verilmesi ve ısyânın mâhiyeti.

(1792 = 1206 daki Yaş muâhedesiyle nihayet bulan Rus seferinin devlet bünyesinde hâsıl ettiği sarsıntıyla ordunun perişan hâli merkezin mülhakaat üzerindeki hâkimiyyet ve nüfuzunu çok zayıflatmış, Afrika'daki Garp ocakları âdetâ müstakil bir hâle gelmiş, Mısır yerli beyler elinde kalmış, Suriye'ye Cezzâr Ahmed Paşa hâkim olmuş, Bağdad havâlisi âdetâ bir Kölemen hükûmeti hâlini almış, Necid'de Vehhâbîler dinî bir idare kurmuş ve Anadolu ile Rumeli'de de derebeyleriyle âsiler türemiştir: Isyanların en mühimleri Rumeli'deki Dağlı ve Kırcalı eşkıyâsiyle Pazvand-oğlu hareketleridir. İlkönce Deliorman'dan çıkan ısyan hareketi Kırım prenslerinin idaresinde Tuna boylarına yayılmış ve bir taraftan da gene Tatar prenslerinin idaresinde Edirne-Serez-Selânik arasındaki

sarp dağlarda baş kaldıranlar etrâfa sarkarak kasıp kavurmıya başlamışlardır: Bunlara «Dağlı eşkıyâsı» denir. Pazvand-oğlu'nun hareketi daha mühimdir: «Pâsban» dan muharref olarak «Pazvand» denilen ve son Rus seferinde ısyânından dolayı Koca-Yusuf Paşa'nın emriyle idâm edilen bir âsinin oğlu olan Osman Ağa babasının felâketi üzerine bir müddet kaçak gezdikten sonra seferin sonunda meydana çıkıp «Yamak» yazılmıştır: Yamaklar, hudut muhâfızlığında bulunan Yeniçerilerdir. Pazvand-oğlu Osman Ağa şecâat ve cesaretiyle Vidin Yamakları içinde büyük bir nüfuz kazanmış olduğu için, bâzı münâsebetsizliklerinden dolayı kaleden koğulan Belgrad yamakları kendisinden istimdâd etmiş ve Belgrad'a saldırıp püskürtülünce gelip kendisine iltihak etmişlerdir. İki senedir bunların bilhassa Eflak ve Boğdan'a taarruz edip Memleketeyn'i haraca kestiklerinden bahsedilir. Pazvand-oğlu'nun Sava nehrinden Karadeniz'e kadar Tuna boylarında bir kırallık kurmak istediği hakkında da bir takım rivayetler vardır: İşte bundan dolayı Rusçuk, Varna, Sofya, Niş, Belgrad, Ziştovi ve Niğbolu en mühim hedefleridir; hattâ Niğbolu ve Ziştovi bu sırada sukut etmiştir. Pazvand-oğlu Nizâm-ı-Cedîd'e ve o yüzden yapılan mukataa zamlarına muhâlif olduğu için, Istanbul'daki Yeniçeri ocağının da kendisine müzâhir olduğundan bahsedilir. İşte bu vaziyetten dolayı bu gün Bâb-ı-Âlî'de fevkalâde bir meclis toplanıp tenkil kararı vermiş, fetvâlar neşredilmiş ve Nizâm-ı-Cedîd'in en hararetli tarafdârı olmakla meşhur Kapdan-ı-deryâ Küçük-Hüseyn Paşa da ser-askerlikle hükûmet kuvvetlerinin başına geçirilmiştir. — Vidin-Rusçuk arasına hâkim olan Pazvand-oğlu muhtelif kollardan taarruza geçmiş gösterilir: Bunlardan bir kol bu Pazar gecesi Varna'ya girmişse de mağlûb edilip atılmış ve tam yirmi gün sonra diger bir kol da Silistre eyâletinin merkezi olan Rusçuğ'a saldırırken mağlûb edilmiştir; Semendere'yi alan üçüncü bir kolun da Belgrad varoşunda bozulduğundan bahsedilir; Semendere'yi Bosna valisi istirdâd etmiştir. Niş ve Sofya üzerlerine de birer kol gitmiş, hattâ Sofya sukut etmişse de biraz sonra istirdâd edilmiştir. Niğbolu şehri de bu tarihten üç ay sonra geri alınmıştır. — Tamamiyle tenkili mümkün olmadığı için bâzan taltifine bile lüzum hâsıl olan Pazvand-oğlu'nun bu meşhur ısyânı gittikçe müzminleşmiştir: Aşağıda 1806 = 1221 vukuâtının «13 Kânunuevvel» fıkrasına da bakınız).

1798 = 1213

2 Temmuz = 18 Muharrem, Pazartesi: Mısır seferine çıkan Napoléon Bonaparte'ın İskenderiyye'yi işgal etmesi.

(Bir çok ısyanlara sahne olan Osmanlı imparatorluğunun inhilâli andıran manzarası Avrupa'da ne kadar zamandır bir takım taksim projeleri tasarlanmasına sebeb olacak bir hâle gelmiş olduğu için, daha On-beşinci Louis devrinden itibaren Fransa'nın Mırsı'a göz diktiğinden bahsedilir: Bilhassa Napoléon'un Campo-Formio muâhedesiyle neticelenen İtalya seferinde Yunan sergerdelerinin kendisinden himâye istemeleri genç ve harîs kumandanın gözlerini Şark'a dikmesiyle neticelenmiş, evvelce Osmanlılarla Venediklilere sırayla ihânet etmiş olan Yunanlılara i'timâd etmediği için Fransa'nın düşmanı olan İngilizlerin Hint yolunu tehdid etmek üzere Mısır seferine karar vermiş ve İtalya'dan zafer hâleleri içinde Fransa'ya döndüğü zaman «Directoire» idaresine bu kararını kabul ettirmekte güçlük çekmemiştir. Napoléon'un Campo-Formio muâhedesiyle Venedik enkazından koparmış olduğu Korfu, Ayamavri, Paxos, İthaque, Kefalonya, Zanta ve Cérigo = Çuka adalarından mürekkep ve Osmanlı menbâlarında «Cezâir-i-seb'a = Yedi-ada» ismiyle meşhur Yunan adalarıyla Arnavutluk sâhilindeki Preveze, Parga, Vonitza ve Buthrinto kasabalarını Şark'a doğru köprü-başı saydığından bahsedilir. Fransa'ya hâkim olabilmek için İtalya fâtihliğinden sonra Şark fâtihliğini de zarurî gören general Bonaparte 1798 = 1212 senesi 19 Mayıs=3-Zülhicce Cumartesi günü Toulon'dan denize açılmıştır: Bu seferin hedefi son derece

gizli tutulmuş ve hattâ Mora valisi Hasan Paşa Fransızların Mora ile Kıbrıs ve Girid'e asker çıkaracaklarını bildirdiği için, Bâb-ı-Âlî yalnız oraları takviye ettirmekle iktifâ etmiştir; zâten Napoléon'un hedefini gizli tutması Türkiye'den ziyâde Akdeniz'deki İngiliz donanmasına karşı bir ihtiyat eseri sayılır. Fransa'da krallıktan sonraki ihtilâl idarelerinin bile Türk - Fransız dostluk an'anesine riâyet etmiş olmalarına mukabil, Napoléon'un böyle bir mâcerâya atılması bir çok Fransız menbâlarında bile tenkid edilmektedir. — Mısır seferine çıkan Fransız donanmasını irili ufaklı 427, 450 ve 502 harb ve nakliye gemisinden mürekkep gösteren muhtelif rivayetler vardır; bu donanmanın taşıdığı asker mıkdarı da Garp menbâlarında 25, 35 ve 36 bin gösterildiği halde, Cevdet Paşa 60 bin gösterir. — Napoléon ilkönce Malta'ya gelmiş ve 1798 = 1212 senesi 12 Haziran = 27 Zülhicce Salı günü adayı teslim alıp Saint-Jean şövalyeleri Haçlı hükûmetine nihayet vermiştir : Bu şövalye teşkilâtı için ikinci ciltte 1522 = 928 vukuâtının «4 Haziran» ve 1522 = 929 vukuâtının «20 Kânunuevvel» fıkralarına bakınız. Malta'nın işgali için bir ve iki gün evvelki tarihler de rivayet edilir. — Fransız donanmasının İskenderiyye önlerine muvâsalatı 1 Temmuz = 17 Muharrem Pazar gününe müsâdiftir: Fakat Corci Zeydan ertesi günden bahsetmektedir. Napoléon o akşam şehrin garbındaki Murâbıt koyuna asker çıkarmış, şafak vakti İskenderiyye'ye hücum etmiş ve müdafaaya kâfi kuvvet olmadığı için şehir teslim olmuştur; Arapların «Bunaberdî» dedikleri müstakbel Fransa imparatorunun burada neşrettiği ilk beyannâmede âsi Kölemenlere karşı Istanbul hükûmetini takviye ve Fransız ticaretini himâye için gelmiş olduğu hakkında tuhaf bir mugalâta vardır! — Lavallée İskenderiye'yi bu tarihten on gün sonra işgal edilmiş gösterir).

22 Temmuz = 8 Safer, Pazar: Kahire'nin sukutu.

(6 Temmuz = 22 Muharrem Cuma günü ve bir rivayete göre de ertesi gün İskenderiyye'den hareket eden Napoléon'a karşı Mısır valisi Ebubekir Paşa ile Kölemen beylerinden Murad ve İbrahim Beyler el birliği etmişlerse de, bu beylerin bütün kuvvetleri onar bin Kölemenden ibarettir : Valinin kuvveti hiç mesâbesindedir. Her halde çok üstün kuvvetler ve silâhlarla ilerliyen Bonaparte ilkönce 29 Muharrem = 13 Temmuz Cuma günü Kahire yolundaki Rahmâniyye muharebesinde Murad Bey takımını bozmuş ve bunlar çekildikten sonra 7 Safer = 21 Temmuz Cumartesi günü Fransızların «Bataille des Pyramides» dedikleri Ehramlar harbini kazanmıştır. Napoléon'un ordusuna hitâben:

— Askerler, bu Ehramların üstünden size kırk asır bakıyor!

şeklindeki meşhur sözünü işte bu harb meydanına geldiği zaman söylediğinden bahsedilir. Bu muharebeyi bir gün evvel ve iki gün sonra gösteren rivayetler de vardır. — Vali Bekir Paşa Âdiliyye'ye, Murad Bey Mısr-ı-Ulyâ'ya ve İbrahim Bey de Suriye taraflarına kaçmış, o gece şehirde panik olmuş ve ertesi gün de Ezher'de toplanan ulemâ Napoléon'dan aman dilemiştir. — Zenginleri haraca kesen Fransızlar, Murad Bey'in karısı Nefise Hanım'dan 120 bin Fransız altını almışlardır! — Kahire'nin sukutu için 9 Safer = 23 Temmuz Pazartesi günüyle ertesi ve hattâ daha ertesi günlerden de bahsedilir).

1 Ağustos = 18 Safer, Çarşanba: Ebu-Khur = Aboukir deniz harbinde İngiliz zaferi.

(Bir gün sonraki tarih de rivayet edilir. — Napoléon'un Mısır fütûhâtından duyduğu zafer sarhoşluğu ancak dokuz gün sürdükten sonra işte bu onuncu günü İskenderiyye'nin şimalişarkîsindeki Ebu-Khur koyunda Amiral Brueys kumandasındaki Fransız donanmasının meşhur Amiral Nelson kumandasındaki İngiliz donanması tarafından bir kaç saat içinde mahvedilmesi Fransız ordusunun anavatanla irtibâtını kesmiş ve general Bonaparte Mısır'da mahbus gibi bir vaziyete düşmüştür).

30 Ağustos = 18 Rebî'ül-evvel, Perşenbe: İzzet Mehmet Paşa'nın azliyle Kör-Yusuf Ziyâüddin Paşa'nın ilk sadâreti.

(Azlin sebebi, uzun zaman Mısır valiliğinde bulunmuş olduğu için vilâyet ahvâlini çok iyi bildiği halde Fransız istilâsına karşı icab eden tedbirlerin ittihâzında kusur etmiş olmasıdır. — Aslen bir Gürcü kölesi olan Yusuf Ziyâ Paşa'nın «Kör» lâkabı iyi görmemesiyle izah edilir. Münevver ve muktedir olmakla beraber, Kandilli haman ustalarından olan karısı Ayşe Hanımın hükmü altında kalmıştır: Erzurum valiliğinden Istanbul'a gelişi 25 Teşrinievvel = 15 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe gününe müsâdiftir. — İzzet Mehmet Paşa'nın sadâreti 1794 = 1209 senesi 19 Teşrinievvel = 24 Rebî'ül-evvel Pazar gününden itibaren 3 sene, 10 ay, 12 gün sürmüştür).

2 Eylül = 21 Rebî'ül-evvel, Pazar : Fransa'ya harb ilânı ve neticeleri.

(Fransa hükûmetinin Mısır mâcerâsını Kölemenlere karşı bir hareketten ibaret göstermek suretiyle verdiği sahte dostluk te'minâtına mukabil, Fransa ile harb hâlinde bulunan İngiltere, Avusturya ve Rusya elçilerinin teklif ettikleri yardımlarla ittifakların ve bilhassa Ebu-Khur zaferinin harb kararında büyük bir te'siri olduğundan bahsedilir: Bâzı Garp menbâlarında bir gün evvelki ve on gün sonraki tarihlere bile tesadüf edilir; İorga 4 Eylül = 23 Rebî'ül-evvel Salı tarihinden bahsetmektedir. — Fransız maslahatgüzârı Ruffin maiyyetiyle beraber Yedikule zindanına atılmıştır. — İlkönce Sayda valisi Cezzâr-Ahmed Paşa sevâhil ser-askerliğine, Şam valisi İbrahim Paşa Mısır ser-askerliğine ve Azımzâde Abdullah Paşa da Kölemen ümerâsiyle elbirliğine çalışmak üzere Mısır valiliğine tâyin edilmişse de, 17 Receb = 25 Kânunuevvel Salı günü Hacc-emâretiyle Şam, Trablusuşam, Kudüs ve Nablus sancaklarıyla Mısır ser-askerliği Cezzâr-Ahmed Paşa'nın uhdesine ilâve edilmiş ve kendisine Nizâm-ı-Cedîd askerinden 700 kişilik bir kuvvet gönderilmiştir. — İngiliz ve Rus ittifakları henüz imzâ edilmemiş olduğu halde, 5 Eylül = 24 Rebî'ül-evvel Çarşanba günü 11 büyük ve bir kaç küçük gemiden mürekkep bir Rus filosu Akdeniz'de Osmanlı donanmasıyla beraber hareket etmek üzere Büyükdere'ye gelip demirlemiştir : 9 Teşrinievvel = 28 Rebî'ül-âhir Salı günü Akdeniz'e hareket eden bu filonun vazifesi, Türk ve İngiliz donanmasıyla beraber İskenderiyye şehriyle Yunan adalarını Fransızlardan kurtarmak ve Mora'yı muhafâza etmektir. — Fransızlara karşı Osmanlı-Rus ittifakı bu tarihten dört ay sonra 1799=1213 senesi 3 Kânunusâni = 26 Receb Perşenbe ve Osmanlı - İngiliz ittifakı da 5 Kânunusâni = 28 Receb Cumartesi günü akdedilmiştir).

20 Kânunuevvel = 12 Receb, Perşenbe: En büyük ta'lîk üstâdı Mehmet Es'ad Yesârî Efendi'nin ölümü.

(Sağ tarafı meflûç ve sol tarafı titrek doğduğu halde sol eliyle yazdığı için «Yesârî» denilen Es'ad Efendi ta'lîkın en büyük hattatıdır : Bir çok levhalar ve kitâbeler bırakmıştır. Son resmî vazifesi saray hocalığıdır).

1799 = 1213

3 Kânunusâni = 26 Receb, Perşenbe: Galib-Dede'nin ölümü.

(Divan edebiyatımızın en mümtaz ve en zarif şahsiyyetlerinden olan bu büyük adam 1171 = 1757 — 1758 tarihinde dünyaya gelmiş olduğuna göre 41-42 yaşların-

da vefat etmiş demektir: Mevlevîhâne-kapusunda oturan babasının adı Reşid Efendi'dir. Mevlevilik aşkıyla daha gençliğinde Konya'ya gitmişse de, âilesinin ricâsiyle Çelebi Efendi kendisini Istanbul'a iâde etmiş ve bir müddet sonra Yenikapu mevlevîhânesi postnişini Seyyid-Ali Efendi'den inâbe almıştır: Mevlevî tarikatinde son mevki Galata mevlevîhânesi meşîhatidir. — Galib-Dede'nin asıl ismi «Es'ad» olduğu halde, bâzı müteşâirlerle iltibâsa mahal vermemek için sonradan «Galib» mahlasını almıştır. — Divanından başka «Hüsn-ü-aşk» ıyla Mevlevî şâirlerine âit bir «Tezkiret-üş-şuarâ» sı ve tasavvufa âit bâzı eserleri de vardır. — Üçüncü Selim'in Galata mevlevîhânesini hem kendisine hem mevleviliğe hürmeten tâmir ettirdiğinden bahsedilir. Şeyh-Galib pâdişahın bir çok ihsanlarıyla hediyelerine nâil olduğu gibi, çok defa huzûra dâvet edilip sohbette de bulunmuştur. Genç yaşta ölmesi Türk edebiyatı için çok büyük bir ziyandır).

18 Mart = 11 Şevvâl, Pazartesi: Mısır'dan Suriye seferine çıkan Napoléon Bonaparte'ın Akkâ'ya muvâsalatı ve muhâsaranın neticesizliği.

(Osmanlı Fransız ve Arap menbâlarındaki gün tarihleri arasında hayret edilecek derecelerde ihtilâf vardır: Burada en kuvvetli rivayetler esas ittihâz edilmiştir. — Bu meşhur Suriye seferine sebeb olarak Osmanlı hükûmetinin İskenderiyye civârına çıkarılmak üzere Rodos'a ve karadan hareket etmek üzere Suri'yede iki ordu hazırlamasından ve Napoléon'un da Mısır'da kalabilmek için Suriyye hâkimiyyetini zarurî görmesinden bahsedilir. — Mevcudu 12 binden 21 bin 400 e kadar gösterilen bir ordu başında 5 Ramazan = 10 Şubat Pazar günü hareketle Arîş üzerinden ilerliyen Bonaparte 24 Şubat=19 Ramazan Pazar günü oradan Han-Yûnus'a hareketle ertesi gün Gazze'yi zabtetmiş ve buranın muhâfızlığında bulunan yeni Mısır valisi Azım-zâde Abdullah Paşa geri çekilmiştir. 28 Şubat=23 Ramazan Perşenbe günü Remle mukavemestiz teslim olduktan sonra beş gün mukavemet eden Yafa 7 Mart=30 Ramazan Perşenbe günü ve diğer bir rivayete göre de 13 Mart=6 Şevvâl Çarşanba günü sukut etmiş ve burada teslim olan dört bin kadar Arnavut askerinin kılıçtan geçirilmesi ve bilhassa şehrin Müslüman ahâlisiyle beraber hıristiyanların da katl-i-âmı Napoléon'a karşı umumî bir nefret uyandırmıştır. — Akkâ kalesine ateş açılması 19 Mart=12 Şevvâl Salı gününe müsâdiftir. — Bu meşhur muhâsara esnâsında Safed, Sûr ve Taberiyye tarafları da istilâya uğramıştır. — Kale müdâfii Cezzâr-Ahmed Paşa boşnaktır: «Kasap» mânâsına gelen «Cezzâr» lâkabı kan dökücülüğünden ve gaddarlığından kinâyedir; Suriye'ye hâkim olmak sevdâsiyle Istanbul hükûmetine kafa tutmakla meşhurdur: Yukarıki senenin «2 Eylül» fıkrasına da bakınız. Cezzâr Paşa Akkâ müdâfaasındaki muvaffakıyetini Nizâm-ı-Cedîd askerlerine medyundur: İngiliz amirali «Sir Sidney Smith» de topcuları ve tayfalarıyla kendisine yardım etmiş ve Fransızları denizden topa tutmuş, bu yardıma Osmanlı donanması da iştirâk etmiş ve muhâsaranın ellinci gününe tesadüf eden 7 Mayıs=2 Zülhicce Salı günü Istanbul'dan 3000 kişilik bir Nizâm-ı-Cedîd kuvveti daha gelmiştir. Napoléon'un Akkâ ric'atine üç sebeb gösterilir: 1) Fransız ordusunda vebâ zuhuru; 2) Mısır'da Kölemen beylerinden Elfî Mehmet Bey'in ısyan çıkarması; 3) Müdâfaanın şiddeti ve kalenin metâneti. İşte bunlardan dolayı general Bonaparte son umumî hücumda muvaffakıyetsizliğe uğradıktan sonra 21 Mayıs=16 Zülhicce Salı günü ric'at emri vermiş, ağırlıklarını gömdükten sonra karanlık basınca hareket etmiş, 64 gün süren muhâsarada askerinin takriben yarısı telef olduğu ve hastalıktan da zâyiâta uğradığı için, artık Yafa ve Gazze'de de tutunamamış, Osmanlı askeriyle bedevîlerin tâkip harekâtına uğramış ve nihayet 1214=1799 senesi 10 Muharrem=14 Haziran Cuma günü mağlûbiyetini gûyâ belli etmemek için zafer alayı ile Kahire'ye girmiştir! Bununla beraber maiyyetindeki generallere:

— Eğer Akkâ mukavemet etmeseydi, belki şark imparatoru olurdum!

dediğinden de bahsedilir. — Cevdet Paşa muhâsara başıyla ric'at tarihlerini 5 Şevvâl = 12 Mart Salı ve 11 Zülhicce = 16 Mayıs Perşenbe günlerine müsâdif gösterir. — Akkâ muvaffakıyyetsizliği Napoléon'un meslek hayatında yediği bir iki şiddetli darbenin biridir).

1799 = 1214

25 Temmuz = 21 Safer, Perşenbe: Ebu-Khur bozgunu.

(Cevdet Paşa bu vak'ayı 24 Safer=28 Temmuz Pazar gününe müsâdif gösterir. — Tırhala mutasarrıfı Köse-Mustafa Paşa kumandasında seksen gemiyle ve İngiliz donanmasının da yardımıyla Ebu-Khur = Aboukir'e ihrâc edilen kuvveti 8 binden 18 bine kadar gösteren muhtelif rivayetler vardır. — Mustafa Paşa kaleyi işgal ettikten sonra meterisler açtırmıştır: Bu haber üzerine Kahire'den sür'atle gelen Napoléon'un meterislere karşı yaptırdığı suvâri hücumu püskürtüldüğü sırada iki taraftan birdenbire kaldırdığı piyâde hücumları Osmanlı meterislerinin sukutiyle neticelenmiş, Köse-Mustafa Paşa esir düşmüş ve dört gün yahut bir hafta sonra da kale sukut etmiştir: Fransız menbâlarında denize dökülen Türk askerinden 12 bininin boğulduğundan ve üç bin de şehit verildiğinden bahsedilirse de, bu rakamlar çok mübâlagalıdır. Bozulan askerin çoğu donanma gemilerine alınmıştır: Bu vak'a Fransızların Mısır'da bir müddet daha tutunabilmelerine sebeb olmuş sayılır).

22 Ağustos = 20 Rebî'ül-evvel, Perşenbe: Napoléon Bonaparte'ın Mısır'dan Fransa'ya kaçması.

(İngiliz donanmasının Mısır'la Fransa arasındaki irtibâtı kesmesi, Suriye seferinin muvaffakıyetsizlikle neticelenmesi, Fransız ordusunun gittikçe erimesinden dolayı artık Mısır'da tutunmak imkânı kalmaması, büyük bir Osmanlı ordusunun yaklaşmaka olması ve nihayet Avusturyalılara karşı Fransız ordularının mağlûbiyetinden dolayı «Directoire» idaresinin sarsılması Napoléon'un kendini İngilizlere belli etmeden iki küçük gemiyle kaçıvermesinin başlıca sebebleri sayılır: Tabiî bu suretle Mısır'ı tahliye'ye mecbur olmadan muzaffer bir fâtih sıfatiyle memleketine dönmüş ve Fransa'daki anarşiden istifade ederek hâkimiyyetini kolayca kurmuş olacaktır. — Napoléon baş-kumandanlık vazifesini Mısır'ı tahliye salâhiyyetiyle beraber general Kléber'e tevdi ettikten sonra hareketini kendi askerinden bile gizlemiş olduğu için, Mısır'daki Fransızlar tarafından bir aralık ihânetle ithâm edilmiştir! — 1798 = 1213 senesi 1/2 Temmuz=17/18 Muharrem Pazar/Pazartesi gecesi Mısır toprağına ayak basmış olan Napoléon o tarihten bu güne kadar tam 1 sene, 1 ay, 21 gün Mısır'da kalmış demektir).

1800 = 1214

21 Mart = 24 Şevvâl, Cuma: «Cezâir-i-Seb'a» cumhuriyetinin Osmanlı hâkimiyyet ve himâyesine girmesi ve Arnavutluk sâhilindeki dört şehrin ilhâkı.

(Cevdet tarihindeki 8 Zülka'de=3 Nisan Perşenbe tarihi yanlıştır: Noradungiyan'ın 21 Mart tarihini işte bu 8 Zülka'deye müsâdif göstermesi daha büyük bir hatâdır. — «Cezâir-i-Seb'a» denilen yedi ada Korfu, Paxos, Ayamavri, Kefalonya, İthaque, Zanta ve Cérigo=Çuka adalarıdır; Arnavutluk sâhilindeki kasabalar da Preveze, Parga, Vonitza ve Buthrinto şehirleridir: Bunlar Campo Formio muâhedesi mucibince Venedik mirâsından Fransa'ya intikal eden yerlerdir. 1798=

1213 vukuâtının «2 Eylül» fıkrasında gördüğümüz Osmanlı-Rus ittifakı mucibince müttefik donanmalar daha o sene ile ertesi sene bu adaları işgal etmişlerdir: En mühimleri olan Korfu adası 1799=1213 senesi 22 Şubat = 17 Ramazan Cuma günü zabtedilmiştir. — Uzun müzâkerelerden sonra «Cezâir-i-Seb'a Cumhuriyeti = République des Sept Iles/République Sept-İnsulaires» ismiyle Raguza cumhuriyeti gibi Osmanlı hâkimiyyet ve himâyesinde yeni bir devlet şeklini alan bu adalar hükûmetini Rus çarlığı kefâlet altına almış ve Arnavutluk sâhilindeki şehirler de yalnız hıristiyanlarla meskûn sayılarak mezhep imtiyazları verilmiştir. Bunlardan Yedi-ada cumhuriyeti Osmanlı hazinesine her üç senede 75 bin kuruş vermek üzere haraca bağlanmış ve dört şehir de Venedik cumhuriyetine verdiği haraçla mükellef tutulmuştur).

1801 = 1216

27 Haziran = 15 Safer, Cumartesi : Mısır'ın Fransızlar tarafından tahliyesi hakkındaki mukavelenin imzâsı.

(Napoléon'un Fransa'ya kaçması ve kaçarken va'dettiği imdad kuvvetlerinin gelmemiş olması, Sadr-ı-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Kör-Yusuf Ziya Paşa'nın 40-60 bin kişilik bir ordu başında Gazze'ye gelmesi ve esasen Bonaparte'ın halefine indelhâce tahliye salâhiyeti de vermiş olması nihayet general Kléber'in tahliye teklifiyle neticelenmiş ve Osmanlı-İngiliz-Fransız murahhasları arasında 27 Şa'ban 1214 = 24 Kânunusâni 1800 Cuma günü 22 maddelik bir tahliye şertnâmesi imzâlanmıştır: Bu mukavele mucibince Fransızların üç ay içinde tahliye edecekleri Mısır'dan silâhları ve ağırlıklarıyla Fransa'ya nakledilmeleri takarrür etmişse de, İngiliz hükûmeti sonradan bu şarta riâyet etmek istemeyip Fransızları esir almak istediği için iş gene sarpa sarmış, harb harekâtı tekrar başlamış, Serdâr-ı-Ekremin «Nefîr-i-âm» denilen başıbozuklarla Arab aşîretlerinden ve Mısır Kölemenleriyle bir mıkdar Kapu-kullarından mürekkep derme-çatma ordusu Héliopolis = Ayn-şems muharebesinde Fransızlara mağlûb olmuş, bununla beraber o sırada Mısır'a varan yeni vali Nasuh Paşa'nın fırkası ahâliyle beraber mukavemet ettiği için 37 günlük bir husûmetten sonra üç günlük bir mütâreke akdedilerek Osmanlı kuvvetleri Mısır'dan çekilip Fransızlar vaziyete tekrar hâkim olmuşlardır. Serdâr-ı-Ekrem de ordusunu yeniden tanzime başlamıştır. — Bu sırada çok mühim bir hâdise olmuş, 1215 = 1800 senesi 21 Muharrem=14 Haziran Salı günü Halebli-Süleyman Bey isminde bir Türk genci general Kléber'i evinin bahçesinde hançerle öldürmüş ve bunun üzerine general Menou baş-kumandan olmuştur: 24 yaşında bir fedâî olan Süleyman Bey aslen Kilis'in Kubad Bey hânedânındandır ve Haleb'in Müstedam-Bey mahallesinde sâkin Osman Ağa'nın oğludur; Fransızlardan ırkının intikamını almak istiyen bu kahraman Türk çocuğuna işkence yapılmış ve bir eli yakıldıktan sonra Garp medeniyetinin kazığına vurularak şehid edilmiştir! — İngilizler işte bu vaziyetten istifade ederek 1801 = 1215 senesi 8 Mart = 22 Şevvâl Pazar günü Ebu-Khur=Aboukir'e asker çıkarmış, Kapdan-ı-deryâ Hüseyn Paşa 70 Osmanlı gemisiyle bu harekete iştirâk etmiş, Fransızlar taarruz etmişse de mağlûb edilmiş, Zülhicce iptidâlarında=Nisan ortalarında Reşîd, 26 Zülhicce= 10 Mayıs Pazar günü Rahmâniyye zabtedilmiş ve nihayet Kahire muhâsara edilince muhâfızlığında bulunan general Béliard'ın talebiyle tahliye mukavelesi imzâlanmıştır: Bu mukavele mucibince Fransızlar Kahire'yi 28 Safer = 10 Temmuz Cuma günü tahliye etmişlerse de, İskenderiyye kalesinde bulunan general Menou Fransa'dan yardım umarak bir müddet daha mukavemet ettikten sonra, 16 Rebî'ül-âhir = 26 Ağustos Çarşanba günü o da tahliye teklif edip bir kaç gün sonra teslim olmuştur; İskenderiyye muvaffakıyyeti Istanbul'da dört gece şenlik yapılarak tes'id edilmiş ve 17 Cumâda-l-ûlâ = 25 Eylül Cuma hutbelerinden itibaren Üçüncü Selim «Gazi» ünvâniyle anılmıya başlamıştır. — 1798=1213 senesi 1/2 Temmuz=17/18 Muharrem

Pazar/Pazartesi gecesinden bu senenin 2 Eylül=23 Rebî'ül-âhir Çarşanba gününe tesadüf eden İskenderiyye teslimine kadar Fransızlar Mısır'da tam 3 sene, 2 ay, 1 gün tutunmuşlar ve arkeoloji sâhasındaki büyük muvaffakıyyetlerinden başka hiçbir netice elde edememişlerdir: Fransa için Hint yolu ebediyyen kapanmış, Akdeniz hâkimiyyeti suya düşmüş ve hattâ Malta adası da iki sene Fransızlarda kaldıktan sonra 1800 tarihinde İngiliz hâkimiyyetine düşmüştür).

1802 = 1217

25 Haziran = 23 Safer, Cuma: Osmanlı-Fransız sulhü.

(Elçilikle Paris'de bulunan Amedî-Galib Efendi'nin meşhur Talleyrand'la tesbit ettiği on maddelik muâhede mucibince Kapitülâsyonlar ibka edilmiş, iki taraf tamâmiyyet-i-mülkiyyelerini mütekabilen taahhüd etmiş ve Karadeniz de Fransız ticaretine açılmıştır: Bu vesîleyle aynı hak İngilizlere de bahşedilmiştir. — Türkiye - Fransa harb hâli 1798 = 1213 senesi 2 Temmuz=18 Muharrem Pazartesi gününden itibaren tam 3 sene, 11 ay, 24 gün sürmüş demektir).

1803 = 1217

18 Şubat = 25 Şevvâl, Cuma: Vehhâbîlerin Tâif muhâsarası.

(Vehhâbî mezhebi İslâmiyyeti safvet-i-asliyyesine ircâ' iddiâsiyle 1143=1730—1731 tarihinde te'sis edilip 1150 = 1737 den itibaren neşrolunmaya başlamıştır: Müessisi Hanbelî ulemâsından ve Benî-Temîm kabîlesinden Necidli Şeyh-Muhammed ibni Abdülvehhâb'dır; bu şeyh Medîne ve Şam'da tahsil ettikten başka Irak, İran ve Hindistan'da seyahatten sonra memleketine dönüp propagandaya başlamış ve bir takım risâleler yazmıştır. Yeni mezhebin başlıca esasları üçe ircâ edilir: 1) Amel imandandır: Onun için namazın bir vakit bile terki küfürdür ve bu gibi kâfirlerin kanı heder ve malı helâldir 2) Enbiyâ ve evliyâdan istimdad şirktir; 3) Türbe inşâsı, kandil yakılması ve evliyaya adak adanması dine mugayirdir. Şarap, tütün, afyon, musıki ve hattâ «bid'at» diye tesbih bile yasaktır! İşte bu gibi esaslardan dolayı Vehhâbî olmayan bütün Müslümanlar müşrik sayılmış ve canlarıyla malları helâl ilân edilmiştir! İbni-Abdülvehhâb'ın muvaffakıyyetinde iki âmil gösterilir: Her şeyden evvel Der'iyye'de oturan Necid emîri Muhammed-ibni-Suûd'a kızını vererek ona istinâd etmesi ve ondan sonra da mezheb esaslarının yağmacı bedevîlere çok câzip görünmesidir! İbni-Suûd'un bu yeni mezhebi 1158 = 1745 de kabul ettiğinden bahsedilir. Şimdiki Suûdî Arabistan hânedânı bu sülâledendir. — İşte bu suretle bir çöl devleti hâline gelen Vehhâbîler, bedevîleri yağma ile cezbederek Necid'den başka Bahreyn ve Lâhsâ'yı da alıp Basra ve Bağdad'ı tehdide, Umman ve Maskat taraflarına el atmıya, Hicaz'la Yemen'e bile uzanmıya başlayıp Cezîret-ül-Arab'ın her tarafına yayılmışlardır. — Mekke şerifleri Istanbul'a baş vurdukça toplanan meclislerde gaafil Osmanlı ulemâsı şer'î münâkaşalarla vakit geçirdikleri için, nihayet Zülka'de = Mart ayında Tâif sukut etmiş, şehir yağma ve ahalisi katl-i-âm edilmiştir! — O sırada Istanbul hükûmeti Vehhâbîlerin ne istediklerini pek iyi bilmediği halde, Avrupa'nın muhtelif dillerinde Vehhâbîliğe âit bir çok neşriyat yapılmıştır! — Aşağıda 1807 = 1221 vukuâtının son fıkrasına da bakınız).

1803 = 1218

30 Nisan = 8 Muharrem, Cumartesi: Suûd-ibni-Abdül'Aziz'in Mekke'ye girişi ve neticeleri.

(Bu Suûd, o sırada Necid emîri olan Abdül'Aziz-ibni-Muhammed'in oğlu ve ilk

Vehhâbî emîri olduğunu yukarıki fıkrada gördüğümüz Muhammed-ibni-Suûd'un torunudur. — Mekke emîri Şerif Galib-ibni-Müsâid'le Cidde valisi Şerif Paşa mevcud kuvvetlerinin azlığından dolayı Cidde'ye çekilmiş oldukları için, Mekke ahâlisi emîr Suûd'a bir mektup gönderip teslim teklifinde bulunmuş, işte bu sâyede Mekke'ye giren Vehhâbîler Cidde'yi de 14 gün sonra muhâsara etmişlerse de mağlûb olarak geri çekilmişlerdir. — Emîr Suûd'un Mekke kalesinde 400 asker bıraktığından bahsedilir: Şerif-Galib'le Şerif Paşa 22 Rebî'ül-evvel=12 Temmuz Salı günü gelip Mekke kalesini muhâsaraya başlamışlar ve nihayet Vehhâbîler 25 gün mukavemetten sonra bir gece kaçıp gitmişlerdir. Yalnız Tâif kalesi müstahkem ve Vehhâbî muhâfızları da daha fazla olduğu için istirdâd edilememiş ve bu suretle Hicaz gailesi sürüncemede kalmıştır).

1805 = 1220

24 Nisan = 24 Muharrem, Çarşanba: Kör-Yusuf Ziya Paşa'nın istifâsiyle Bostancı-başı Hâfız-İsmail Paşa'nın sadâreti.

(İsti'fâsının sebebi, ahvâlin encâmından korkmasıyla izah edilir: Sadâret müddeti 1798 = 1213 senesi 30 Ağustos = 18 Rebî'ül-evvel Perşenbe gününden itibaren 6 sene, 7 ay, 25 gündür. — Deryâ-kapdanlığından sadârete geçen İsmail Paşa 47 - 48 yaşlarında Vezir-i-a'zam olmuştur).

8 Temmuz = 10 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliği.

(Osmanlı devletinin başına büyük bir isyan gailesi çıkarmış ve Mısır valiliğinin irsî şekilde kendi sülâlesine tevcihini te'min etmiş olmakla meşhur Kavalalı Mehmed Ali Paşa Derbend ağası İbrahim Ağa'nın oğlu ve Kavala a'yânı Hüseyn Ağa'nın yeğeni, yâni kız-kardeşinin oğludur. Milliyeti ihtilâflıdır: Umumiyetle Arnavut gösterilirse de, Osman Ergin'in «Türkiye Maarif Tarihi» nde Türk olduğuna âit bâzı deliller ve vesikalar gösterilmektedir; fakat bunların hiç biri usul bakımından kat'î bir vesika teşkil edebilecek mâhiyette değildir: En mühim delil, Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'nın Meclis-i-Ahkâm âzâsından Mehmed Ârif Paşa'ya söylediği ve onun da On-birinci asır ricâline âid eserine geçirmiş olduğu sözdür; âilesinin bir kaç yüz senedir Rumeli'de tavattun etmiş olduğundan bahseden İbrahim Paşa ecdâdının «Bilmem nereden» Arapgir'den yahut Konya'dan gelmiş olduğunu pek müphem bir ifâdeyle anlatmıştır: Atalarının Konya'dan gelmiş olduğunu iddiâ etmek bütün Rumeliler arasında ötedenberi âdet hükmünü almış olduğu için, İbrahim Paşa'nın bu pek müphem ifâdesini kat'î bir delil addetmek kabil değildir. — Kavala'da serkeşlikleriyle dayısını bile yıldırmış olan Mehmed Ali, Mısır seferi çıkınca Hüseyn Ağa'nın tavsiyesiyle iki yüz kadar Arnavut askerine bayrakdar olarak gönderilmiş, bu askerin sergerdeleri olan Hüseyn-Ağa-zâde Halil Ağa Kavala'ya dönünce sergerdelik kendisine kalmış ve bir müddet sonra da «Ser-çeşme» ünvâniyle sergerdelere âmir olmuştur. Harîs olduğu kadar kurnaz ve ümmîliğini telâfi edecek kadar zeki ve dirâyetli bir adam olduğu muhakkaktır: Devir devir Yeniçerilerle Arnavutları ve Rumeli askerini birbirine ve bütün bunları Mısır valilerine karşı ayaklandırarak, vaziyetin icabına göre Kölemenlerle bâzan ittifâk ve bâzan harbederek Mısır'da fevkalâde bir nüfuz kazanan Mehmed Ali nihayet vezâret pâyesiyle Cidde valiliğine gönderilmek istenmişse de gitmemiş ve ulûfe bahânesiyle askerleri Mısır valisi Hurşid Paşa'ya karşı ayaklandırarak paşayı kaleye kapanmak mecburiyetinde bırakmıştır; bir taraftan da ahâliyi ayaklandıran Mehmed Ali, Mısır'ın kendisine tevcihini isterken kaleyi de muhâsara etmiş, işte bunun üzerine Bâb-ı-Âlî Vehhâbîlerin tehdid ettiği Hicaz yolunda böyle bir gailenin deva-

mını tecviz etmediği için Mehmed Ali'nin arzusunu yerine getirmiş ve hemen Mısır'a gönderilen valilik fermanı bu gün merâsimle okunmuştur. — İlkönce hükûmete sâdık davranan ve hattâ bâzı mühim hizmetlerde bulunan yeni valinin ilk işi, âsi kölemenlerin te'dibiyle kesik başlarının Istanbul'a gönderilmesi gibi mühim bir muvaffakıyyettir).

24 Eylül = 29 Cumâda-l-âhire, Salı: Osmanlı - Rus ittifakının tecdidi.

(Bundan evvelki ittifak için 1798 = 1213 vukuâtının «2 Eylül» fıkrasına bakınız. — Fransa'ya karşı ayni ittifakın bu sefer dokuz sene müddetle tecdidine sebeb olarak Napoléon'un Boğazlarla Istanbul'a göz dikmiş olmasından bahsedilir. Bu 15 maddelik muâhedenin on maddelik bir gizli kısmı da vardır: Osmanlı imparatorluğu bu suretle yalnız Rusya ile değil, Napoléon'a karşı İngiltere vesair Avrupa devletleriyle de el-birliği taahhüdünde bulunmuştur. Bu tedâfüî ittifakın esası, karşılıklı asker ve para yardımına dayanmaktadır).

1806 = 1221

2 Haziran = 15 Rebî'ül-evvel, Pazartesi : «İkinci Edirne vak'ası» na sebeb olan Nizâm-ı-Cedîd ordusunun Anadolu'dan Üsküdar'a gelişi.

(Bir taraftan Osmanlı imparatorluğunun Napoléon'a karşı kurulan ittifak sistemine girmesi ve bir taraftan da Rumeli a'yanlarının tuğyan ve ısyânı Nizâm-ı-Cedîd'in bir an evvel takviyesini ve Istanbul'la Anadolu'dan sonra Rumeli'ye de teşmilini icab ettiren en mühim sebeb sayılır. İşte bundan dolayı Anadolu'da Nizâm askerini mühim bir kuvvet hâline getiren Karaman beylerbeyi Kadı-Abdurrahman Paşa pâdişahın emriyle zâhiren aşağıki fıkrada göreceğimiz Sırp ısyânının tenkili ve hakikatteyse Rumeli'de Nizâm-ı-Cedîd teşkili vazifesiyle Istanbul'a gelmiştir. Kadı Paşa'nın bir vazifesi de Vidin'deki Pazvand-oğlu, Rusçuk'daki Tersenikli/Tirsinikli-oğlu İsmail Ağa ve Edirne'deki Dağdeviren-oğlu Mehmed Ağa gibi âsi a'yanları te'dib etmektir; fakat Üçüncü Selim, Kadı Paşa'nın Yeni-Nizâm askerlerinden çok hoşlandığı için bir aydan fazla Istanbul'da alıkoyup manevralar yaptırmış ve bu müddet zarfında paşayı istirkab eden ve Nizâm-ı-Cedîd'e de kalben muhâlif olan Sadr-ı-a'zam Hâfız-İsmail Paşa veliahd şehzâde Mustafa ile gizlice anlaşarak Tersenikli-oğlu'na adam gönderip mukavemete teşvik etmiştir. Bu gizli işe Yeniçeri ocağıyla İlmiyye sınıfı ve muhâfazakâr devlet-adamları da dâhil olduğu için, vaziyetin çok vahim bir irticâ şekli aldığından bahsedilir : İşte bundan dolayı Tersenikli-oğlu diger Rumeli a'yanlarını da etrâfına toplayıp Edirne'ye kadar gelmiş ve Kadı Paşa'nın işi yatıştırmak için gönderdiği adamları idâm ettirmiştir. — Kadı-Abdurrahman Paşa nihayet Temmuz ortalarında 24 bin askerle harekete geçip Silivri ve Çorlu'da tenkil hareketleri yapmışsa da, Tekirdağ'da çıkan ısyân üzerine ince hisli pâdişahın «Etfâl ve aceze-i nisvan pâymâl olur!» diye verdiği ric'at emri üzerine âsiler büsbütün şımarmışlardır. — Bu sırada Tersenikli-oğlu evinin bahçesinde öldürülmüş ve yerine meşhur Alemdar/Bayrakdar-Mustafa Ağa Rusçuk a'yânı olmuştur : Türk ordusunda istihkâm âmirliği etmiş olan Baron Juchereau de Saint-Denys'nin muâsır bir menbâ olan tarihinde bu siyasî cinayet Alemdar'ın tertibi gibi gösterilirse de, Cevdet Paşa o fikirde değildir. — Gene bu sırada Rumeli âsilerinin hutbelerde Üçüncü Selim'in ismini zikrettirmemeleri Istanbul'da büyük bir heyecana sebeb olmuştur : Nihayet eski Silistre valisi Eğribozlu-İbrahim Paşa ile Serez a'yânı İsmail Bey âsileri te'dib ve teskin etmiş ve Sadr-ı-a'zam azledilmiş-

se de, elindeki otuz bin mevcudlu Nizâm-ı-Cedîd ordusuna rağmen pâdişahın hissiyâtına kapılıp zaaf göstermesi felâketine mukaddime teşkil etmiştir).

14 Teşrinisâni = 1 Receb, Pazar : Hâfız-İsmail Paşa'nın azliyle Keçi-boynuzu Ağa-İbrahim Hilmi Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi için yukarıki fıkraya bakınız: Hâfız Paşa'nın sadâreti 1805 = 1220 senesi 24 Nisan=24 Muharrem Çarşanba gününden itibaren 1 sene, 6 ay, 20 gün sürmüştür. — Halefi Yeniçeri-ağalığından Sadr-ı-a'zam olduğu için «Ağa» ve çok cılız olduğu için de «Keçi-boynuzu» diye anılır).

13 Kânunuevvel = 2 Şevvâl, Cumartesi : Sırp ısyânı ve Belgrad'ın sukutu.

(1797 = 1212 vukuâtının «26 Teşrinisâni» fıkrasında ısyânından bahsettiğimiz Pazvand-oğlu vezâretle tatyib edildiği halde tekrar ısyân ederek Belgrad yamaklarıyla el-birliğine kalkışmış, yamaklar da kendilerine karşı Sırplara istinâd eden muhâfız Hacı-Mustafa Paşa'yı öldürüp Sırpları katl-i-âma kalkışmışlardır: Sırp millî hareketi işte bundan çıkmıştır. Bu hareketin başında evvelce Avusturya hiz-Sırbistan'ın istiklâline kadar harbe devam edeceğini ilân etmiş ve Sırbistan'ın metinde «heiduque = haydut» luk etmiş olan Tserni/Czerny-George yahut George Petrowitch isminde bir domuz çobanı vardır : Bu adama Türkler «Kara-Yorgi» dedikleri için, Sırplar arasında bile «Knez Kara-Corce» ismiyle şöhret bulmuştur; bu ismin başındaki «Knez» ünvandır. Kara-Yorgi'nin ilk düşmanları olan Belgrad yamakları da tıpkı Mağrıb ocakları gibi dört dayının idaresinde mahallî bir kuvvet şeklini almıştır. — Kara-Yorgi ilkönce eski efendileri olan Avusturyalılardan ve ondan sonra da 1804=1218 tarihinde İslâvlık gayretiyle Rusya'dan istimdâd ederek ısyan hareketini genişletmiş ve işte bunun üzerine Bosna valisi Ebubekir Paşa meselenin tesviyesine me'mur edilmiştir. Ustalıklı hareket eden Bekir Paşa devleti dinlemiyen yamakları bırakıp Sırp âsileriyle el-birliği etmiş, dayıların hizmetindeki Arnavut segbanlarının reisi Koşancalı-Halil Ağa'yı gizlice elde edip aşağı ve yukarı kaleleri zabtedivermiş ve bunun üzerine dayılar kaçmışlarsa da tâkib edilip yakalanarak idâm edilmişlerdir. Bekir Paşa bu muvaffakıyyet üzerine avdet ettiği sırada Ruslar Karadağlıları da ısyân ettirip Rus bayrağı çektirdikten başka, Belgrad yamaklarından sonra Sırpları da Bâb-ı-Âlî'ye karşı ayaklandırmışlardır: İstanbul'a gelen Sırp murahhaslarının bütün Sırbistan kalelerinden başka iki milyon kuruş istediklerinden bile bahsedilir! — Bu vaziyet üzerine sevkedilen Niş valisi Hâfız Paşa'nın mağlûbiyeti, Semendere'nin âsiler tarafından işgali, ilk icrâ komitesinin orada kurulması ve bütün Sırpların silâh altına çağırılması yeniden kuvvetler sevkine sebeb olmuşsa da hem bunların bozulmasından, hem Rus harbi tehlikesinden dolayı hükûmet senede sekiz yüz bin frank harac almak ve Belgrad'da bir muhassılla 150 Türk askeri bulundurmak üzere Kara-Yorgi ile sulh akdine mecbur olmuştur; fakat bu anlaşmanın ecnebi devletlerle akdedilen muâhedeler şeklinde tasdik ve ilân olunmadığı ve Sırbistan kaleleri de teslim edilmediği için taarruzuna devam eden Kara-Yorgi nihayet Belgrad şehrini varoş kapısına me'mur Aziz Bey'in ihâneti sâyesinde ele geçirdikten sonra kaleyi kolayca teslim almış ve Müslümanları katl-i-âm ettirip evlerini yağmalatmıştır. Kara-Yorgi işte bu muvaffakıyet üzerine Sırbistan'ın istiklâline kadar harbe devam edeceğini ilân etmiş ve Sırbistan'ın Türk hâkimiyyetinden ayrılma hareketi işte böyle başlamıştır).

22 Kânunuevvel = 11 Şevvâl, Pazartesi: Rusya'ya harb ilânı ve muhârib devlet elçilerinin hapsi âdetine nihayet verilmesi.

(Fransa'nın meşhur Hâriciyye nâzırı Talleyrand bir mektubunda iki gün evvelki tarihi gösterir. — Birinci-Konsüllükten sonra imparatorluğunu ilân etmiş olan

Napoléon Bonaparte'ın Avrupa'daki zaferleri Rusya ile İngiltere'nin Istanbul'daki itibarını sarsmış ve ebedî Rus tehlikesine karşı muzaffer Fransa ile el-birliği temâyülünü uyandırmıştır: Napoléon'un işte bu sırada gelen meşhur elçisi general Sebastiani bu hâlet-i-ruhiyyeden kolaylıkla istifâde ederek Rus tarafdârı olan Eflak beyi Konstantin İpsilanti ile Boğdan beyi Aleksandr Moruzzi'yi azlettirmiştir. Rusya ile İngiltere bunu muâhedeye mugayir bulup Bâb-ı-Âlî'yi tehdid etmiş ve işte bunun üzerine Memleketeyn beyleri yerlerine iâde edilmişlerse de, Osmanlı devletinin hazırlıksız olmasından istifâde etmek istiyen Rusya harb ilânına bile lüzum görmeden general Michelson kumandasında 60 bin kişilik bir orduyla Memleketeyn'i istilâya başlamıştır. 27 Ramazan=8 Kânunuevvel Pazartesi günü Bender, 5 Şevvâl = 16 Kânunuevvel Salı günü Hotin kaleleri «vire ile» teslim olduktan sonra Kili ve Akkerman da ayni âkıbete uğramıştır. Ruslar yalnız İsmail önlerinde bozguna uğramışlardır: Gûya müttefik olan Rusya'ya işte bundan dolayı harb ilân edilmiştir. — Osmanlı tarihinde düşman devlet elçilerinin Yedikule'ye hapsedilmeleri daimî bir an'ane şeklinde olduğu halde Üçüncü Selim ilk defa olarak bu âdeti kaldırıp Rus sefiri D'İtalinski'yi 15 Şevvâl=26 Kânunuevvel Cuma yahut 18 Şevvâl=29 Kânunuevvel Pazartesi günü memleketine iade etmiştir. — Bu vaziyet üzerine Vezir-i-a'zam İbrahim Hilmi Paşa Serdâr-ı-Ekrem olmuş ve Sadâret-kaymakamlığına da Üçüncü Selim'in felâketine sebeb olan Selânik mutasarrıfı cüce ve köse Musa Paşa tâyin edilmiştir. — Ruslar ve Sırplarla birleşen meşhur âsi ve hâin Pazvand-oğlu'nun bundan biraz sonra 1807=1221 senesi 5 Şubat=27 Zülka'de Perşenbe günü ölüvermesi devlete çok geniş bir nefes aldırdığından bahsedilir).

1807 = 1221

20 Şubat = 12 Zülhicce, Cuma: Çanakkale-boğazını zorlıyan İngiliz donanmasının Istanbul önlerine gelişi.

(Bir gün evvelki tarih de rivayet edilir. — Silistre valisi vezir Alemdar Paşa'nın Bükreş üzerine yürüyen bir Rus fırkasını mağlûb etmesi ve İsmail üzerine yürüyen diğer bir düşman kuvvetinin de Pehlivan Ağa tarafından bozguna uğratılması pâyıtahtı sevindirdiği sırada İngiliz donanması birdenbire ortaya çıkıvermiştir: Bunun sebebi, Fransa ile siyasî münasebetlerin kesilmesini ve eski ittifakların tecdidini istiyen İngiltere sefiri Arbuthnot'un talebi kabul edilmeyince 19/20 Zülka'de = 28/29 Kânunusâni Çarşanba/Perşenbe gecesi veyahut ertesi gece gizlice bir gemiyle Bozcaada'daki İngiliz donanmasına gidip harekete getirmesidir. Boğaz tahkimâtının zayıflığından istifâde eden 16 gemilik düşman filosu ehemmiyetsiz top düellolarından sonra Marmara'ya girmiş, vaziyet bir brikle Istanbul'a arzedilince derhal boğazın iki sâhili tâhkim edilmiye başlamış, Memleketey'nin Rusya'ya ve Çanakkale-boğazının İngiltere'ye teslimini istiyen İngiliz vis-amirali John Dukworth müzâkerelerle oyalanarak beş günde sâhillere 1250 top yerleştirilmiş, amiralin su almak için bir mıkdar askerle Kınalı-ada'ya çıkan oğlu esir edilmiş, İngilizler artık gemiden gemiye gidemiyecek hâle getirilmiş ve Istanbul ahâlisi de kayıklarla düşmana saldıracak hâle gelmiştir: Bu vaziyet üzerine âdetâ şişe içinde kaldığını anlayan İngiliz donanması 21 Zülhicce=1 Mart Pazar günü tabyalarla sâhillerdeki askerin ve ahâlinin yuhaları arasında çekilip gitmiye mecbur olmuştur; boğazdan dışarı çıkınca amiralin Allâha şükrettiğinden bile bahsedilir! — Âsım Efendi düşman donanmasının İngiliz tarafdârı olan devlet-adamları tarafından gizlice dâvet edilerek gelmiş olduğundan bahsederse de, Cevdet Paşa bu rivayeti şüpheli gösterir. — Bozcaada'yı işgal eden İngilizler boğaz hâricini abluka altına almışlardır).

Vehhâbîlerin Hicaz istilâsı.

(Vehhâbîler için 1803=1217 vukuâtının «18 Şubat» ve 1803=1218 vukuâtının «30

Nisan» fıkralarına bakınız. — Devletin büyük gailelerinden istifâde eden Emîr Suûd-ibni-Abdül'Aziz Medîne'yi zaptedip türbeleri yıkmışsa da halkın ricâsiyle Ravza-i-Mutahhara'ya dokunmamış, yalnız Hazîne-i-Risâletpenâhîdeki cevâhirle incileri gasbedip memleketine göndermiştir! — Hutbeden pâdişahın ismini kaldırtan Emîr Suûd Mekke ve Medîne'ye kadılar tâyin edip Osmanlı me'murlarını koğmuş ve hattâ Üçüncü Selim'i Vehhâbîliğe dâvet için tuhaf bir teklifnâme bile göndermekten çekinmemiştir).

1807 = 1222

20 Mart = 10 Muharrem, Cuma : İskenderiyye'nin İngilizlere teslim olması.

(Yukarıki sene vukuâtının «20 Şubat» fıkrasında gördüğümüz Istanbul bozgununun intikamını almak istiyen İngiltere, vis-amiral Dukworth'u Malta'da bulunan amiral Lewis'in donanmasıyla beraber Mısır'ın zabtına me'mur etmiştir: Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın hemen kâmilen imhâ etmiş olduğu Kölemenlere istinâd edemiyen İngiliz generali Fraser İskenderiyye civârına 5 - 7 bin kadar asker çıkarıp bâzı hâinlerin yardımıyla şehri işgal etmişse de, Reşîd=Rosette üzerine yaptığı teşebbüste muvaffak olamadığı için bir müddet İskenderiyye'de kalıp Mısır fethi hulyâlarının iflâsına şâhid olmuştur. — Cevdet Paşa 12 Muharrem=22 Mart Pazar tarihini gösterir. — İşte bu vaziyet üzerine Rusya'dan sonra İngiltere'ye de harb ilân edilip Fransızlarla ittifaka teşebbüs edilmiştir).

12 Nisan = 3 Safer, Pazar : Ordunun Rus seferine hareketi ve muhtelif harb tedbirleri.

(Sadr-ı-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem İbrahim Hilmi Paşa 20 Muharrem=30 Mart Pazartesi günü Davudpaşa karargâhına geçip bu gün yola çıkarak 17 Safer=26 Nisan Pazar günü Edirne'ye varmış ve 26 Safer=5 Mayıs Salı günü de oradan hareketle 16 Rebî'ül-evvel=24 Mayıs Pazar günü Silistre önlerine gelmiştir: O sırada Napoléon'un Lehistan harekâtından dolayı Tuna boylarında Rusların ancak 30 bin kadar askeri olduğu halde Yeniçerilerin muhâlefetinden dolayı Nizâm-ı-Cedîd ve muallem Anadolu askeri gönderilmemiş ve derme-çatma «Nefîr-i-âm» efrâdiyle de hiç bir şey yapılamadığı için Osmanlı ordusu uzun zaman Silistre'de kalmış ve Moskof ordusu da karşı sâhilde konaklamıştır! — Bozcaada'yı üs ittihâz ederek Çanakkale-boğazını abluka eden Rus amirali Siniavin/Sieniavin'in 22-25 gemilik donanmasına karşı Kapdan-ı-deryâ Cezâyirli Seydi/Seyyidî-Ali Paşa 18 gemilik bir filoyla 26 Muharrem = 5 Nisan Pazar günü yola çıkarılmış ve 2 Rebî'ül-evvel=10 Mayıs Pazar günü muharebede kat'î bir zafer te'min edememekle beraber çok tahribâta uğrattığı Rus donanmasını ablukayı kaldırmak mecburiyetinde bırakmıştır. — Gene bu sırada Tiflis'deki Rus ordusunun Kars, Ahıska ve Çıldır üzerine hareket edeceği haber alındığı için, Erzurum valiliğinde bulunan eski Vezir-i-a'zam Yusuf Ziya Paşa Şark ser-askerliğine tâyin edilip maiyyetine muhtelif valiler ve a'yanlar verilmiştir).

25 Mayıs = 17 Rebî'ül-evvel, Pazartesi : Kabakçı vak'ası.

(Üçüncü Selim'in hal'iyle neticelenen bu meş'um irticâın sebebleri şöyle sıralanabilir : 1) «Asâkir-i-Şâhâne» denilen Nizâm-ı-Cedîd'in ihdâsı Yeniçeri ocağını kıskandırmıştır; 2) Nizâm-ı-Cedîd masârifi için senede 20 bin keselik rüsûm ihdâsı ve nihayet «İrâd-ı-Cedîd» hazinesinin 60 bin keseye kadar çıkması bir çok kimseleri mutazarrır etmiştir; 3) Nizâm-ı-Cedîd'in kıyâfeti «Şer'-i cedîd» ve «Küffâra taklîd» sayılmıştır; 4) Devlet düşkünleriyle küskünleri muhâlefete iltihak etmişlerdir; 5) Nizâm-ı-Cedîd askerleri çoğaldıkça Yeniçeri ocağına ulûfe verilmiyeceği ve hattâ ocağın ilga edileceği şâyi' olmuştur; 6) Ordunun ıslâhiyle Nizâm-ı-Cedîd'in teşkili için pâdişahın devlet-adamlarından istediği lâyihaların

genç ve tecribesiz kurenâ tarafından alay vesîlesi ittihâz edilmesi eski ricâli gücendirmiştir; 7) Teceddütçüler servetler toplıyarak kâşâneler, israflar ve boğaz safâlarıyla Lâle-devrini gölgede bırakmışlardır; 8) Şiir ve musıki iptilâsiyle Türk musıkisinde yeni bir devir açan Üçüncü Selim'in saz, söz ve mehtap âlemleri sefâhat sayılmıştır; 9) Bu hâller teceddütçüleri bile dillendirmiştir; 10) Yeni vergilerle para tağşişinden dolayı pahalılık olmuştur; 11) Tahsilât yolsuzluklarından dolayı taşradan gelen şikâyetlere kulak asılmamıştır; 12) Vükelâ ve kurenâ fenalıkları pâdişahtan gizlemişler ve hattâ Vâlide-Sultan'ın emriyle Sadr-ı-a'zamlar Sultan Selim'i rahatsız etmemek için gaileli işleri saraya aksettirmemişlerdir; 13) Bu vaziyet, halk arasında pâdişaha cin çarptığı için devlet işleriyle meşgul olamadığı şeklinde tuhaf bir şâyia çıkmasına bile sebeb olmuştur; 14) Alafrangalığın ifrâta vardırılması, muhâfazakârların teceddütçüleri tekfir etmesiyle neticelenmiştir; 15) Hür fikirlilik taslamak istiyen bir takım züppe kurenânın bazı hezeyanları Fransız lâikliğiyle dinsizliğinin taklidi sayıldığı için, İlmiyye sınıfı saraya karşı cephe almıştır; 16) Istanbul ve Anadolu'da muhtelif sınıflardan muallem asker mevcudu 50-60 bini bulduğu halde Üçüncü Selim'in 1806=1221 senesi «2 Haziran» fıkrasında gördüğümüz ikinci Edirne vak'asında rikkat ve şefkatine kapılıp gevşek davranması muhâliflerle mürtecileri büsbütün şımartmıştır; 17) Müşfik ve nâzik pâdişahın müsâmahakârlığı hiç kimsede cezâ korkusu bırakmamış ve bilhassa Yeniçeriler büsbütün azmıştır; 18) İkinci Edirne vak'asında Veliahd Mustafa'nın alâkası sâbit olduğu halde Sultan Selim'in hiç ses çıkarmaması düşmanlarının cür'etini son derece artırmıştır; 19) Müdâhale vesîlesi ihdâs etmek istiyen Fransa sefiri Sebastiani Yeniçeri ocağını ilga tehlikesiyle el altından kışkırtmış ve İngiliz donanmasını teceddütçülerin dâvetiyle Istanbul'a gelmiş gibi göstermiştir; 20) Pâdişahın selâmlığa Nizam-ı-Cedîd üniformasıyla çıkarak Yeniçerileri imhâ ettireceği şâyi' olmuştur; 21) Son derece harîs ve ahlâksız bir herif olan Sadâret-kaymakamı «Adı Musa, boyu kısa, sakalı köse» Selânikli Musa Paşa rakîplerini izâle ile sadâretini te'min için muhâfazakârlığı âlet ittihâz etmiş ve Edirne vak'ası üzerine Şeyh-ül-İslâm olan Topal-Atâullâh Efendi de iki yüzlü bir teceddüd düşmanı rolünü oynamıştır; 22) Üçüncü Selim'in muktedir bir yardımcıdan mahrum olması felâketinin başlıca âmillerindendir.

İşte bütün bu sebeblerle vesîlelere istinâd eden veliahd Mustafa ile Köse-Musa ve Topal-Atâullâh el-birliği etmiş, müdhiş bir propagandaya başlanmış ve meselâ Bostancı-başı Şâkir Bey'in pâdişaha gûyâ :

— Emrederseniz ben bostancılara Nizâm-ı-Cedîd elbisesinden başka şapka bile giydirebilirim!

dediği hakkında bir takım tezvirlerle iftirâlar yayılmıştır! O sırada boğazın iki yakasında çadırlarını kurmuş Nizâm-ı-Cedîd askerlerinden başka Karadeniz kalelerinde Trabzon taraflarından getirilmiş bir iki bin Lâz yamakları da vardır: İngilizce bildiği için «İngiliz» denilen ve o sırada Boğaz nâzırlığında bulunan eski Reis-ül-küttâb Râif Mahmud Efendi ile Bostancı-başı Şâkir Bey'in bu Lâz yamaklarını gizlice kıyâfet değiştirmiye teşvik etmeleri Köse-Musa için mükemmel bir fırsat teşkil etmiş, o da gizlice Lâzlara haber gönderip yamakların Yeniçeri olduklarından ve Nizâm elbisesinin kendilerine yakışmıyacağından bahsetmiş, pâdişahın her kesi zorla Nizâm-ı-Cedîd'e sokacağından dem vurulmuş, Lâzların galeyânına sebeb olan bu rivayetleri Macar tabyası zâbiti Haseki-Halil Ağa tekzib edince zavallı adam derhal parçalanmak suretiyle meşhur ihtilâl alevlenmiş ve o sırada Râif Mahmud Efendi sandalla Büyükdere'ye kaçmışsa da tâkib edilerek o da idâm edilmiştir. — Âsilerin Büyükdere çayırında toplanması ve Kastamonulu Kabakçı-Mustafa'nın başbuğ seçilmesi işte bu vaziyet üzerinedir. Çarşanba günü Büyükdere'den sâhil boyunu tâkib ederek hareket eden 4-5 yüz şakînin büyük bir korku içinde Istanbul'a doğru hareketleri esnâsında Levend çiftliğinden indirilecek bir tabur Nizâm askerinin felâketi önlemiye kâfi geleceğinden bahsedilir! Fakat Köse-Musa hemen Nizâm-ı-cedîd'e yerlerinden kımıldamamalarını emretmiş ve Üçüncü Selim de nihayet Köse'ye :

— Bu işlere sebeb benim hilmimdir!

demekle iktifâ etmiştir. Köse-Musa'nın asıl mel'aneti işte bu sıradadır: Âsileri teskin edeceğinden dem vurarak iki sâhildeki Nizamlıların kışlalarına çekilmeleri hakkındaki meşhur irâdeyi işte bu vaziyette istihsâl ederek eşkıyanın yolundan bütün engelleri kaldırmıştır! O gece âsiler Tophâne'ye gelince pâdişaha sâdık olan Topçulara Köse'nin «Muhâlefet etmesünler!» diye emir gönderdiğinden bahsedilir; Üçüncü Selim'in kaçırdığı son fırsat işte budur: Köse ile Topal'ı o gece idâm ettirmemesi felâketine sebeb olmuştur. Bu sırada Çardak ve Unkapanı iskelelerine geçen âsiler Yeniçerilerle birleşmişler ve ertesi Perşenbe sabahı Topal-Atâullâh Efendi ile ulemâyı Ağa-kapusuna dâvet etmişlerdir: Nihayet alelusul kazanlar kaldırılmış, dükkânlar kapanmış, Köse Paşa Nizâm-ı-Cedîd'in ilgası hakkında irâde istihsâl etmiş, Nizamlılar dağılmış ve Kabakçı-Mustafa on bir kellelik bir liste takdim etmişse de Sultan Selim bunlardan üçünü çıkararak kurtarmıştır. Zavallı pâdişahın bu sırada :

— Benim için kan dökülmesin, benim yüzümden ümmet-i Muhammed'e zarar gelmesin!
dediğinden bahsedilir! Şehzâdelerin hayatına kıyılmak ihtimaline karşı kendisinden onların muhâfazası hakkında te'minât isteyenlere de:

— Benim zürriyetim yoktur!
diye mukabele etmiştir).

29 Mayıs = 21 Rebî'ül-evvel, Cuma : Üçüncü Selim'in hal'i ve irticâın zaferi.

(Nizâm-ı-Cedîd'in bir gün evvel ilgası üzerine ortalıktaki buhran zâhiren biraz yatışır gibi olmuşsa da, Köse-Musa ve Topal-Atâullâh ile el-birliği eden veliahd Mustafa'nın adamlarından Abdurrahman Ağa'nın o gece âsilerle gizlice müzâkeresi nihayet hal'in de ileri sürülmesiyle neticelenmiştir : Âdetâ bir sahne tertib edilir gibi sabahleyin Ocak-ağaları Topal Efendi'ye gidip artık dağılma teklifinde bulunmuşlarsa da o müfsid Şeyh-ül-İslâm:

— Başbuğlara sorun, daha bir şey istiyorlar mı?
dediği için haşeratla müzâkere başlamış, Istanbul Kadısı Murad-zâde Murad Efendi pâdişahtan emin olup olmadıklarını sormuş, bunun üzerine eşkıyâ Topal'a gelip istiftâ etmiş, o iki yüzlü mürteci' de hemen fetvâ vermiş, araya girenler dinlenmemiş, sergerdelerin hal'i tebliğe me'mur ettikleri Atâullâh iki bin kadar haşeratla Bâb-ı-Âlî'ye gelmiş, artık sevincine pâyân olmıyan Köse Paşa Anadolu Kadı-askeri/Kazaskeri Hafîd Efendi ile Segban-başı'yı saraya göndermişse de kapular kapalı olduğu için, Kızlar-ağası'na bir tezkire yazılıp âsilerin «kabl-el-cülûs» dağılmıyacakları bildirilmiş, Ağa da bu meş'um tezkireyi «mühürünü fekketmeden» büyük pâdişaha takdim etmiş ve işte bunun üzerine «Zâlike takdir-ül aziz-ül alim» âyet-i-kerîmesini okuyan muhterem Sultan Selîm-i Sâlis amcasının oğlu Dördüncü Mustafa'nın saltanatını tebrik etmiştir; o sırada saray kapusundaki mülevves ve mürteci' haşerâtın:

— Sultan Selim'i istemeyüz, Sultan Mustafa Efendimizi isterüz!
sesleri aksettiğinden bahsedilir. O gün Sultan Mustafa'nın temsil ettiği kara kuvvet iyiliğinden, insanlığından ve şefkatinden dolayı zayıf davranan büyük Sultan Selim'in nûrânî kuvvetini işte böyle mağlûb etmiştir. — Şahsî felâketi millî felâket olan Üçüncü Selim 1789 = 1203 senesi 7 Nisan=11 Receb Salı günü tahta çıkmış olduğuna göre tam 18 sene, 1 ay, 22 gün saltanat sürmüş ve 1761 = 1175 senesi 24 Kânunuevvel=27 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü dünyaya gelmiş olduğuna göre de yaşının 45 sene, 5 ay 7 gün tuttuğu sırada, yâni 46 yaşının içinde hal'edilmiş demektir : Genc-Osman'dan sonra teceddüd uğrunda can vermiş ikinci Osmanlı pâdişahı olan bu ulvî adamın şehâdeti için aşağıda 1808=1223 vukuâtının «28 Temmuz» fıkrasına bakınız).

DÖRDÜNCÜ MUSTAFA

(Mustafây-ı Râbi')

— M. 1807 = H. 1222 — M. 1808 = H. 1223 —

1807 = 1222

29 Mayıs = 21 Rebî'ül-evvel, Cuma: Zevalî saat 12,30 : Dördüncü Mustafa'nın cülûsu.

(Birinci Abdülhamid'in oğlu ve İkinci Mahmud'un büyük kardeşi olan Dördüncü Mustafa zekâca zayıf sayılırsa da, çok kurnaz ve o nisbette de harîs olduğu muhakkaktır : Kurnazlığın zekâ ile alâkası olmadığına göre, umumî telâkki doğru sayılabilir. — Sultan Mustafa 1779 = 1193 senesi 8 Eylül = 26 Şa'ban Çarşanba günü dünyaya gelmiş olduğuna göre, yaşının tam 27 sene, 8 ay, 22 gün tuttuğu, yâni 28 inin içinde bulunduğu sırada cülûs etmiş demektir; anasının adı umumiyetle «Âyişe Sîne-perver Kadın» gösterilirse de, Ahmed Refik'in kaydine göre «Nüket-sezâ Kadın» dır. — Dördüncü Mustafa Osmanlı pâdişahlarının yirmi dokuzuncusudur).

31 Mayıs = 23 Rebî'ül-evvel, Pazar : Pâdişahla Ocak arasında muâhede akdi.

(Osmanlı tarihinde misli görülmemiş olan bu muâhede, Kabakçı ısyânınından dolayı Yeniçeri-ocağının mes'ul tutulmıyacağına ve bilmukabele Ocağın da devlet işlerine müdâhale etmiyeceğine âittir : İki nüshanın birini pâdişah, birini de Ocak-ağaları imzâlamış, pâdişahın nüshası alayla Ağa-kapusuna götürülüp merâsimle okunmuş ve ağalara hil'atler dağıtılmıştır! Fakat zorbalar buna rağmen devlet işlerine karışmaktan geri kalmamışlardır! — Teceddütcü devlet-adamlarının en mühimleri idâm edilmiş ve ancak bâzıları kurtulabilmiştir: Aşağıki senenin «28 Temmuz» fıkrasına bakınız. — Gene bu sırada Kabakçı-Mustafa «Turnacı-başı» pâyesiyle boğazın Rumeli kaleleri nâzırlığına tâyin edilmiş ve arkadaşlarına da mühim mevkiler verilmiştir. — En büyük fitne âmili olan Kaymakam Köse-Musa maktullerin mallarını müsâdere ederek zengin olduğu için, başını kurtarmak üzere isti'fâ edip Bursa'da ikamete me'mur olmuştur).

18 Haziran = 11 Rebî'ül-âhir, Perşenbe: Keçi-boynuzu Ağa-İbrahim Hilmi Paşa'nın azliyle Anadolu beylerbeyi ve Akdeniz-boğazı ser-askeri Çelebi-Mustafa Paşa'nın sadâreti ve serdârlığı.

(Azlin sebebi, Istanbul'daki Kabakçı ısyânına nazîre yapmak istiyen ve vazifesinden azledilmiş olan Yeniçeri-ağası Pehlivan Ağa'nın Silistre'deki orduyu ayaklandırıp Ağa Paşa'yı Rusçuk'a kaçırarak bir çiftlikte saklamak mecburiyetinde bırakmış olmasıdır; mevkıinde ibka edilen Pehlivan Ağa'ya vezâret pâyesi bile verilmiştir! Keçi-boynuzu'nun sadâret müddeti 1222 = 1806 senesi 14 Teşrinisâni = 1 Receb Pazar gününden itibaren 7 ay, 4 gündür. — Halefi, ordu zorbalarının

tensibiyle tâyin edilmiştir : Bu sırada ordudaki Sultan Selim tarafdarlarının imhâsına karar verilmiş olduğu için, bunların dâvet ettikleri Alemdar-Mustafa Paşa beş bin atlıyla Silistre'ye gelmiş ve bu suretle ortalık sükûnet bulmuşsa da 24 Rebî'ül-âhir=1 Temmuz Çarşanba günü yeni Serdar gelince Tuna boyunda Ruslara karşı devletin yegâne istinadgâhı olan müteazzım Alemdar Silistre'den Rusçuğ'a dönmüş ve Sadâret hırsıyla orduya erzak vermediği için asker karargâhı yağma edecek hâle gelmiştir).

25 Ağustos = 20 Cumâda-l-âhire, Pazartesi : Osmanlı - Rus mütârekesi.

(Fransa, Rusya ve Prusya arasındaki Tilsitt muâhedesi mucibince yedi ay müddetle akdolunan bu mütârekeye göre Ruslar 35 gün içinde Memleketeyn'in tahliyesini der-uhde etmişlerse de, Rus-Fransız ittifakından dolayı bu taahhüdlerini ifâ etmemişlerdir. — Berbad bir halde bulunduğu için hiç bir iş göremiyen Osmanlı ordusu 2 Receb=5 Eylül Cumartesi günü Silistre'den hareketle 21 Receb= 24 Eylül Perşenbe günü Edirne'ye gelmiştir. — Bu Osmanlı-Rus seferi 1806 = 1221 senesi 22 Kânunuevvel = 11 Şevvâl Pazartesi gününden itibaren 8 ay, 4 gün sürmüştür).

14 Eylül = 11 Receb, Pazartesi: İskenderiyye'nin İngilizler tarafından tahliyesi.

(Hicrîsi Milâdisine ve Milâdîlerinin hiç biri digerine uymıyan muhtelif tarihler rivayet edilir. — İngilizler bu senenin 20 Mart = 10 Muharrem Cuma günü İskenderiyye'yi işgal etmişlerse de, Reşîd üzerine yaptıkları harekette muvaffak olamayınca Mehmed Ali Paşa'nın muhâsarasına dayanamıyarak teslim olmıya mecbur olmuşlardır : Bu suretle İskenderiyye şehri 5 ay, 25 gün İngiliz işgalinde kalmış demektir. — Bu tarihe kadar Mısır gümrükleri Istanbul'dan idare edildiği halde, Mehmed Ali'nin İskenderiyye'yi harben teslim alması üzerine gümrükler de kendisine bırakılmış ve Mısır valisi muhtariyyete doğru mühim bir adım atmıştır).

1808 = 1223

28 Temmuz = 4 Cumâda-l-âhire, Perşenbe : Alemdar-Mustafa Paşa'nın Bâb-ı-Âlî ve saray baskını, Sadr-ı-a'zamın azil ve tevkifi, büyük teceddüdcü Üçüncü Selim'in şehâdeti ve Dördüncü Mustafa'nın hal'i.

(Yukarıki senenin «18 Haziran» fıkrasına da bakınız. — Orduda bulunan ve «Rusçuk yârânı» denilen Sultan Selim tarafdarlarının başlıcaları Sadâret-mektupçusu Mehmet Tahsin, Baş-muhâsebeci Abdullah Ramiz, Tuna yalısı mübâyaacısı Mehmet Emin Behiç, Sadâret-kethudâsı Mustafa Refik ve Reîs-ül-küttâb Mehmet Said Galib Efendilerdir. O sırada en muktedir devlet-adamları sayılan bu kıymetli teceddüdcüler ordu zorbalarının tehdidi ve Istanbul hükûmetinin kendilerini izâle kararı üzerine Alemdar-Mustafa Paşa'ya iltihak etmişlerdir. Alemdar yahut Bayrakdar-Mustafa Paşa Rusçuk Yeniçerilerinden Hacı-Hasan Ağa'nın oğludur ve kendisi de Ocak'dan yetişmedir: Arapyan Efendi aslen Hotinli gösterir. Ümmîliğine rağmen şecâat ve cesâretiyle Hezargrad a'yanlığına kadar çıktığı için, efendisi olan Rusçuk a'yânı Tersenikli/Tirsinikli-oğlu İsmail Ağa öldürülünce derhal yerine geçmiş ve bir müddet sonra da vezâret pâyesiyle Silistre va-

lisi ve Tuna ser-askeri olmuştur. «Alemdar/Bayrakdar» ünvânı, mensub olduğu bölüğün bayrakdarlığında bulunmuş olmasındandır. — Alemdar'ın himâyesinde bulunan Rusçuk-yârânından bâzıları tekrar orduda mühim vazifelere tâyin edilmişlerdir. — Gizli bir komite faaliyeti gösteren Rusçuk-yârânının başlıca gayesi, Üçüncü Selim'in tekrar iclâsiyle Nizâm-ı-Cedîd'in ihyâsıdır: Bunun için Alemdar'la Edirne'deki ordunun başında bulunan Sadr-ı-a'zam Çelebi-Mustafa Paşa'nın arasını bulmuşlar ve hattâ pek zayıf bir rivayete göre maksatlarını ona da kabul ettirmişlerdir; sefer işleri hakkında görüşülmek üzere Alemdar'ın Edirne'ye dâvet edilmesi işte bu vaziyetle alâkadardır: Alemdar 4 Cumâda-l-ûlâ = 28 Haziran Salı günü ordusuyla Edirne'ye gelmiştir; fakat Cevdet Paşa'ya göre Sadr-ı-a'zamın Alemdar'ı dâvet etmesi, ustalıkla aldatılmış olmasındandır: Her halde Çelebi Paşa'nın hem ordu işlerinde, hem Istanbul zorbalarının te'dibinde Alemdar'dan istifâde tavsiyesiyle Rusçuk-yârânı tarafından aldatılmış olduğu muhakkaktır. — Rusçuk-yârânı bir taraftan Sadr-ı-a'zamı elde etmekle beraber, bir taraftan da onun nâmına ordu işleri için Istanbul'a gidip Dördüncü Mustafa'yı da Baş-çukadar Gürcü-Fettah ve zenci Hazîne-vekili Nezir Ağalar gibi bendegânı vasıtasıyla iğfâle muvaffak olmuşlardır: Daha Alemdar Edirne'ye gelmeden evvel Kethudâ Refik ve ondan sonra da Defterdar Behic Efendiler sırayla Istanbul'a gidip saray ağalarına Alemdar hakkında bâzı gizli telkinatta bulunmuşlardır: O sırada pâdişah zorbaların tahakkümünden ve onlara istinâd eden Şeyh-ül-İslâm Topal-Atâullâh Efendi'nin diktatörlüğünden bizâr olduğu için, Refik ve Behic Efendiler işte bu vaziyetten istifâde ederek Alemdar'ın sadâkati ve Istanbul'a geldiği takdirde Kabakçı'yı te'dib edip Atâullâh'ı ıskat edeceği hakkında te'minat vermişlerdir; ağalar işte bu te'minâta inanmış ve pâdişahın müsâadesiyle Fettah Ağa Alemdar'a gizli bir dâvetnâme bile yazıp Behic Efendi'ye vermiştir. Sadr-ı-a'zamın ordudaki Rusçuk-yârânı tarafından iğfâli üzerine Alemdar'ın Edirne'ye gelmesi işte bu Istanbul muvaffakıyyeti üzerinedir. — O sırada mütârekeye rağmen Osmanlı - Rus sulhü sürüncemede kalmış olduğu için, Rusçuk-yârânı Edirne'de her ay bir kaç bin kese sarfedileceğine hep beraber Istanbul'a gidilip sulh olmadığı takdirde hazırlık görülerek oradan cepheye hareket edilmesi hakkında Çelebi-Mustafa Paşa'yı iknâ' etmek suretiyle ikinci bir tuzağa daha düşürmüşlerdir: Cevdet Paşa ile Arapyan Efendi ordunun Edirne'den Istanbul'a hareketini 20 Cumâda-l-ûlâ = 14 Temmuz Perşenbe gününe müsâdif gösterir. — Ordunun hareketinden evvel Alemdar-Mustafa Paşa Pınar-hisar a'yânı Uzun Hacı-Ali yahut Ahmed Ağa'yı seksen suvâri ile Kabakçı-Mustafa'nın idâmına me'mur edip göndermiştir: Boğaz nâzırlığında bulunduğu için Rumeli-fenerinde oturan Kabakçı 19 Cumâda-l-ûlâ=13 Temmuz Çarşanba gecesi sabaha karşı evinde muhâsara edilmiş, Hacı-Ali Ağa hareme girip Âsım Efendi'ye göre zifaf neş'esi içinde bulunan Kabakçı'nın kafasını kesmiş ve ordu Çorlu konağına geldiği sırada Alemdar'a yetiştirmiştir. — Ordunun Istanbul'a muvâsalatı 25 Cumâda-l-ûlâ = 19 Temmuz Salı gününe müsâdiftir: Şeyh-ül-İslâmla devlet erkânı Serdarla Alemdar'ı İncirli çiftliğinde istikbâl etmiş ve Dördüncü Mustafa da «Sancâğ-ı-Şerîf» i İncirli ile Davudpaşa arasındaki Kırk-kavak mevkiinde karşılamıştır: Sadr-ı-a'zamla Alemdar işte orada huzûra kabul edilip ayak öpmüş ve Alemdar Çırpıcı çayırındaki karargâhına gönderilmiştir. Rusçuk-yârânından Râmiz Efendi işte o sırada Alemdar'a Sultan Mustafa'nın tevkifini tavsiye etmişse de, çok saf olan Alemdar bunu «Merdliğe mugayir!» bularak reddetmiş ve işte bu mükemmel fırsatın kaçırılması zavallı Sultan Selim'in felâketine sebeb olmuştur. — Alemdar'ın Istanbul'a ilk girişi 27 Cumâda-l-ûlâ = 21 Temmuz Perşenbe gününe müsâdiftir: 1000-5000 kişilik bir Rumeli kuvvetiyle Bâb-ı-Âlî'ye gelip Sadr-ı-a'zamla görüşerek Topal-Atâullâh'ı azlettirmiş, yerine Arab-zâde Ârif Efendi Şeyh-ül-İslâm olmuş, Üçüncü Selim'in hal'inde rol oynayan ulemâ bir iki gün içinde nefyedilmiş ve artık zorbalar tamamiyle sinmiştir. Bu vaziyet üzerine Alemdar'ın tam bir hafta hareketsiz kalması büyük bir hatâ sayılabilir: O müddet zarfında Sadr-ı-a'zam artık kendisinin vücuduna lüzum kalmadığı için avdetini istemiş, bu yüzden aralarında ihtilâf çıkmış ve nihayet 4 Cumâda-l-âhi-

re=28 Temmuz Perşenbe sabahı 15 binden fazla askeriyle Bâb-ı-Âlî'yi basan Alemdar :

— Bre herif, Mühr-i-Hümâyûnu ver!

diye Sadr-ı-a'zamdan mührü aldıktan sonra kendisini bir beygirle Çırpıcı karargâhına göndermiştir: Alemdar'ın hakikî maksadını nihayet anlıyabilen Çelebi-Mustafa Paşa'nın Dördüncü Mustafa'ya şehir kapularını kapatıp müdâfaaya geçilmesini teklif ettiği ve pâdişahın da Alemdar meselesinde aldatılmış olduğu için bu teklifi kabul etmediği hakkında çok kuvvetli rivayetler vardır; Alemdar'ın muhakkırâne hitâbinda her halde bu vaziyetin büyük bir te'siri olmak lâzımgelir. Çelebi Paşa'nın sadâreti 1807=1222 senesi 18 Haziran = 11 Rebî'ül-âhir Perşenbe gününden itibaren 1 sene, 1 ay, 10 gün sürmüştür.

Alemdar-Mustafa Paşa'nın saray baskını işte bu Bâb-ı-Âlî vak'ası üzerinedir : Şeyh-ül-İslâm Arab-zâde Ârif Efendi'yi de yanına alarak askeriyle beraber Soğuk-çeşme kapusundan saray avlusuna dalıp «Bâb-üs-Selâm» denilen Orta-kapu'dan içeri girerek Kubbe-altına kadar ilerlemiş, Kızlar-ağası Küçük-Mercan Ağa'yı işte oraya çağırtıp Arab-zâde ile beraber hem meseleyi Sultan Mustafa'ya tebliğ etmiye, hem Sultan Selim'i dışarı getirmiye göndermiş ve cehâletiyle saflığından dolayı en büyük gafletini işte burada göstererek «Bâb-üs-Saâde» yahut «Ak-ağalar kapusu» denilen üçüncü kapuyu tutmamıştır: Şeyh-ül-İslâmı huzûrundan koğan Dördüncü Mustafa işte bundan istifâde ederek iç-kapuyu derhal kapattırmış ve mukarriplerinin teşvikiyle amcası Üçüncü Selim'le kardeşi şehzâde Mahmud'un idamlarını emretmiştir; tabiî bundan maksadı, kendisini artık hal'edemiyecek hâle getirmektir! Çünkü o sırada bunlardan başka şehzâde yoktur. — Bu emrin icrâsını der-uhde eden Baş-çukadar Gürcü kölesi Abdülfettah, Hazîne-kethudâsı sırp köle Ebe-Selim, Hazîne-vekili zencî Nezir, Baş-emîrâhur Deli-Eyüb-oğlu Kör-Mehmet, Tebdil-hasekisi Bağdadlı Hacı-Ali ve Bostancı Deli-Mustafa ismindeki dönme ve devşirme hâinler yirmi kadar Sandalcı ve Bostancı ile derhal Sultan Selim'in dâiresine saldırmış, o sırada Üçüncü Selim'in odasında bulunan karısı Re'fet Kadın-Efendi ile iki câriye araya girmek istemişlerse de câriyelerden Pâkize'nin elleri bir kılıç darbesiyle yaralanmış, diger câriye bayılmış, Kadın-Efendi bir darbede sedire yığılmış, bir rivayete göre zavallı Sultan Selim silâhsız olduğu için kendisini bir neyle müdâfaa etmiş, diger bir rivayete nazaran da mücâdele iki saat kadar sürmüş, nihayet bir kılıç darbesi sağ şakağının derisini sakalıyla beraber çenesine kadar indirmiş, bir çok lobut, şiş ve kılıç darbeleri daha inmiş ve işte böylece o büyük ve nûrânî pâdişah nihayet kanlar içinde Allâhına kavuşmuştur : Son bir hamleyle ortaya atılmak istiyen Re'fet Kadın-Efendi ancak cesedin üstüne kapanabilmiştir. — Daha veliahdliği zamanında bir taraftan On-altıncı Louis ile ve bir taraftan da Fransa Hâriciyye nâzırlarıyla gizlice muhâbere ederek ve hattâ Paris'e adam göndererek memleketinde yapmak istediği inkılâpları cülûsundan yıllarca evvel hazırlamış olmakla mârûf olan büyük teceddüd şehidi Üçüncü Selim 1761=1175 senesi 24 Kânunuevvel = 27 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü dünyaya gelmiş olduğuna göre tam 46 sene, 7 ay, 5 gün yaşayıp 47 yaşının içinde şehid olmuş demektir : 1807 = 1222 senesi 29 Mayıs=21 Rebî'ül-evvel Cuma günü hal'inden itibaren ancak 1 sene, 2 ay yaşamıştır. — Hüsn-i-niyetiyle cesâretinden başka bir meziyyeti olmıyan câhil ve gafil Alemdar'ın şu üç büyük hatâsı bu fâcianın en mühim sebebleri sayılabilir: 1) Ordu Istanbul'a gelirken Kırk-kavak mevkiinde sancağı karşılıyan Dördüncü Mustafa'yı Rusçuk-yârânından Râmiz Efendi'nin ihtârına rağmen merdliğe mugayir gördüğü için tevkif edivermemiştir; 2) Mürtecileri sindirdikten sonra muvaffakıyyetinden istifâde etmesini bilmediği için bir hafta boşuna vakıt geçirmiştir; 3) Topkapu sarayını bastığı zaman İç-kapu önünde saatlerce durmuş, derhal içeri dalıp meseleyi bizzat halletmedikten başka kapuyu tutmadığı için, o kapunun kapanması fâciaya sebeb olmuştur. Aradan iki saat geçtikten sonra içine şüphe giren Alemdar nihayet kapuyu baltalarla yıktırmak istemişse de muvaffak olamamış, damdan adam geçirip açtırmışsa da Kızlar-ağası karşısına çıkıp fâciayı haber vermiş ve o sırada büyük şehidin mubârek ce-

sedi bir şilte üzerinde dışarıya çıkarılınca Alemdar Paşa hemen ayaklarına kapanıp :

— Vay Efendim, seni iclâs içün bu kadar yerden şedd-i rahl idüp gelmişiken şu gözlerim seni bu halde gördü! Şu Enderun halkı dedikleri hâinleri katl-i-âm ile intikam alayım!

diye bağırıp ağlamıştır. Bir rivayete göre de Alemdar içeri girince Arz-odasının büyük kapusu önündeki sofaya konulmuş olan cenâze ile karşılaşmıştır. — Nasıl kurtulduğunu aşağıki fıkrada göreceğimiz şehzâde Mahmud işte bu sırada ortaya çıkınca Alemdar derhal bîat etmiş ve Dördüncü Mustafa'ya da hal'i tebliğ edilmiştir : 1807=1222 senesi 29 Mayıs=21 Rebî'ül-evvel Cuma günü tahta çıkmış olan mürteci' Sultan Mustafa tam 1 sene, 2 ay saltanat sürmüştür; 1779=1193 senesi 26 Şa'ban = 8 Eylül Çarşanba günü dünyaya gelmiş olduğuna göre yaşının 28 sene, 10 ay, 21 gün tuttuğu sırada, yâni 29 unun içinde hal'edilmiş demektir).

İKİNCİ MAHMUD

(Mahmûd-ı Sânî/Mahmûd-ı Adlî)

— M. 1808 = H. 1223 — M. 1839 = H. 1255 —

1808 = 1223

28 Temmuz = 4 Cumâda-l-âhire, Perşenbe : İkinci Mahmud'un cülûsu ve Alemdar-Mustafa Paşa'nın sadâreti.

(Birinci Abdülhamid'in küçük oğlu, Dördüncü Mustafa'nın kardeşi ve Osmanlı pâdişahlarının otuzuncusu olan İkinci Mahmud 1785=1199 senesi 20 Temmuz=13 Ramazan Çarşanba günü dünyaya gelmiş olduğuna göre yaşının tam 23 sene, 10 gün tuttuğu, yâni 24 üne henüz bastığı sırada tahta çıkmış demektir: Anasının adı «Nakş-i-dil Sultan»dır; bu Vâlide-Sultan'ın Fransız olduğu hakkında Fransa'da yapılan bâzı neşriyyâtı Ahmed Refik merhum «T. O. E.» mecmuasında red ve cerhetmiştir. — Kuvvetli bir şâir olan İkinci Mahmud'un şiir mahlası «Adlî» dir. — Sultan Mahmud, Üçüncü Selim'i öldüren kaatillerin ellerinden güçlükle kurtularak cülûs edebilmiştir : Enderun müverrihi Atâ Bey'in o sırada Baş-lala olan babası Tayyâr Efendi «Baş-lala kulesi» nin penceresinden bakarken yukarıki fıkrada bahsi geçen kaatillerin hareketlerini görüp Selim ve Mahmud tarafdarlarını derhal haberdar etmiş, Sultan Selim'le şehzâde Mahmud'u bacadan dama çıkarıp kurtarmak üzere Üçüncü Selim'in ağalarından Kasım, Mahmud'un lalası Anber ve bunun arkadaşı Hâfız-İsâ Ağalar derhal içeri gönderilmişlerse de kaatillerin Sultan Selim dâiresinden kanlı ellerle çıktıklarını gördükleri için kestirme bir yoldan hemen şehzâde Mahmud'un dâiresine koşmuşlar, fakat kaatiller de yetiştikleri için Kasım Ağa merdiven başını tutmuş ve yaralanıncaya kadar sebât etmiş, nihayet cellâtlar merdiven başına çıkınca Gürcü yahut Çerkes câriyelerden Cevri-Kalfa külhandan aldığı külü birdenbire gözlerine serptiği için câniler duraklamış, Cevri-Kalfa içerdeki Anber ve İsâ Ağalara :

— Damdan kaçırın, damdan!

diye seslendiği sırada kaatiller içeri dalmışlarsa da ağalar şehzâdeyi dipteki camekânlı odanın tavana yakın olan ve «baca» denilen çatı ağzından dama çıkarmıya muvaffak olmuşlardır. Bu sırada cânilerden Ebe-Selim'in attığı hançer şehzâdenin bir kolunu hafifçe yaraladığı gibi, sağ kaşının üstü de kapıya çarparak biraz berelenmiştir. Sultan Selim'in şehâdeti üzerine Sultan Mahmud'un Cevri-Kalfa dâiresine kaçtığı ve bu vak'anın orada olduğu hakkında da bir rivayet vardır. — Şehzâde dama çıkınca ağalar aşağıda mücâdelelerine devâm etmişlerse de, tam o sırada Alemdar'ın askerleri içeri girdikleri için kaatiller kaçmışlardır. — Sultan Mahmud Hâsekiler dâiresi damından Kuşhâne damına geçmiş, kenara gelince lalası olan Seferli-kethudâsı Recep-Paşa-zâde Mehmet Bey'le Baş-lala Tayyar ve imam Hâfız-Ahmed Efendilerin dayadıkları merdivenden aşağı inmiş ve Alemdar'ın olduğu tarafa doğru ilerlemiştir; şehzâdeyi tanımıyan Paşa'nın Rumeli şîvesiyle :

— Abe bu kimdir?

suâline imam Hâfız Efendi'nin :

— Sultan Mahmud Efendimiz budur! Nevbet-i Hilâfet kendilerinindir: Ben bîat eyledim; maslahat-ı hayriyyenin itmâmı size kalmıştır!

diye cevap verdiğinden bahsedilir. Alemdar hemen yeni pâdişahın eteğini öp-

müş ve Sultan Selim faciasından dolayı Enderun halkını tehdide başlamıştır. Bu korkunç vaziyette büyük bir metânet gösteren ve esâsen çok metîn ve cesur bir zât olan Sultan Mahmud:

— Paşa, ben onları buldurup sana gönderirim; sen şimdi askerini dağıt, silâhlarını çıkar da Hırka-i-Şerîf dâiresine gel!

diye şiddetli bir emir vermiştir: Alemdar hemen askerlerini dışarı yollamış, bütün silâhlarını çıkarmış, yalnız Üçüncü Selim'in yâdigârı olan murassâ hançerden ayrılmak istemediği için pâdişah o kadarına müsâde etmiştir. — İkindiye doğru Alemdar'ı Hırka-i-Şerîf odasında huzûruna kabul eden Sultan Mahmud bir rivayete göre kendisine ilkönce Sadâret-Kaymakamlığını tevcih etmiş ve Bâb-üs-Saâde hâricinde kurulan tahta çıkıp bîat merâsimi yapıldıktan sonra da Sadâret mührünü vermiştir. — Üçüncü Selim'in telkinâtı sâyesinde samimî bir teceddüdcü olan İkinci Mahmud'un cülûsu, kardeşinin temsil ettiği kısa bir irticâ devrinden sonra teceddüd cereyânının tekrar iş başına gelmesi demektir).

29 Temmuz = 5 Cumâda-l-âhire, Cuma: Üçüncü Selim'in cenâze merâsimi ve kaatillerinin tenkili.

(Sadr-ı-a'zamla bütün vükelâ ve ulemânın tâkip ettiği cenâze halkın umumî teessürü içinde Lâleli câmiine götürülüp babası Üçüncü Mustafa'nın türbesine defnedilmiştir. — Sultan Selim'in kaatilleri ertesi günden itibaren yakalandıkça idâm edilmişlerdir: Dördüncü Mustafa'nın fâciada rol oynayan müstefreselerinden on câriye kayıklarla Kız-kulesi açığına götürülüp boğularak denize atılmıştır; İki ay içinde idâm edilenlerin 300-1000 i bulduğundan bahsedilir).

29 Eylül = 8 Şa'ban, Perşenbe: İstanbul hükûmetiyle «Sened-i ittifak» tanzimine gelen taşra a'yanlarının huzûra kabulü.

(Bundan evvel de muhtelif münâsebetlerle söylediğimiz gibi, âsi valilerle a'yanlar yüzünden o sırada merkezin mülhakat üzerinde nüfuzu kalmamış, âdetâ bir «Tavâif-i-Mülûk=Feodalite» sistemi vücuda gelmiş ve devlet bu yüzden inhilâl alâmetleri göstermiye başlamıştır: Bu vaziyetin en mühim âmili, a'yanlığın tereddisinde gösterilebilir. A'yan demek vergi tahsili, asker cem'i, erzak ve levâzım tedâriki gibi devletle halkı ayni zamanda alâkadar eden işlerle mükellef olmak üzere halk tarafından intihâb edilen mümessil demektir: Bu mümessillerin intihapları ilkönce valiler ve ondan sonra da Sadr-ı-a'zamlar tarafından tasdik edilmiştir; fakat devlet hâricî ve dâhilî gailelerle za'fa düştükçe a'yanlık da tereddi etmiş, taşra a'yanları halk mümessili vaziyetinden çıkıp birer derebeyi hâline gelmiş ve merkezin emirlerini dinlemiyerek âdetâ istiklâl emâreleri göstermiye başlamışlardır. Büyük a'yanlar küçük a'yanlara hâkim oldukları için, vaziyet âdetâ Orta-çağ Avrupa feodalitesinin Türkiye'de canlanmasına benzetilebilir. Alemdar-Mustafa Paşa iş başına gelmesinden itibaren iki ay Üçüncü Selim'in kaatillerini tenkil etmek ve zorbalıkla irticâı sindirmek gibi gailelerle meşgul olduktan sonra, kendisiyle beraber iktidar mevkiine geçmiş olan Rusçuk yârânının telkiniyle iki büyük iş görmiye karar vermiştir: Bunların biri a'yanların itâat altına alınması ve biri de Nizâm-ı-Cedîd'in ihyâsıdır. İşte bundan dolayı Anadolu ve Rumeli a'yanları İstanbul'a dâvet edilmiş, Alemdar'ın şahsî nüfuzundan ve kendisine karşı beslenen emniyet ve i'timaddan dolayı bunlar askerleriyle beraber pâyıtahta gelmekte tereddüd etmemişlerdir. Âsım, Şânî-zâde ve Cevdet tarihlerinde İstanbul'a gelen a'yanların hepsi zikredilmemiştir: Yalnız bâzılarının isimlerine tesadüf edilmektedir; mâlûm olanlar Bozok a'yânı Cebbar-zâde/Çapan-oğlu Süleyman Bey, Serez a'yânı İsmail Bey, Çirmen mutasarrıfı Mustafa Bey, Mağnisa a'yânı Kara-Osman-oğlu Hacı-Ömer Ağa, Bolu-voyvodası Hacı-Ahmed-oğlu Seyyid-İbrahim Ağa, Bilecik a'yânı Kalyoncu-Mustafa Ağa ve Şile a'yânı Ahmed Ağa isimlerinde yedi kişiden ibarettir: Bunlardan Ka-

ra-Osman-oğlu aslen Sırptır; Serezli-İsmail Bey'in 10-12 bin ve Kalyoncu-Mustafa Ağa'nın da 5 bin askeriyle geldiğinden bahsedilir; digerlerinin asker mıkdârı belli değildir. Istanbul'da toplanan a'yânların bu yedi kişiden ibaret olmadığı muhakkaktır: Zâten Arapyan Efendi Anadolu ve Rumeli a'yânlarının kâmilen gelmiş olduklarından ve askerlerinin mecmûu da 70 bini bulduğundan bahsetmektedir. Bunlardan başka Üçüncü Selim devrinin Nizâm-ı-Cedîd tarafdarlığıyla meşhur Karaman valisi Kadı-Abdurrahman Paşa da 5 bin muallem askerle gelmiştir. — A'yânların ileri gelenleri bu gün Kâğıthâne'deki Çağlayan köşkünde İkinci Mahmud'un huzûruna kabul edilip taltif ve tatmin edilmişlerdir. Bir müddet evvel büyük bir «Meclis-i meşveret» akdedilerek verilen karar mucibince bu tarihten on gün kadar sonra hükûmetle a'yânlar arasında bir «Sened-i-ittifak» akdolunmuştur; devletle tebaası arasında bir nevi muâhedeye benziyen bu tuhaf vesika yedi maddeliktir: Birinci madde a'yânların pâdişaha sadâkatine, ikincisi asker cem'inde yardım edeceklerine, üçüncüsü tahsilâtın te'minine, dördüncüsü Sadâret makamının kanun ve ittifaka uygun emirlerine itâat edip uygun olmıyanlara müttefikan mâni' olacaklarına, beşincisi devlet erkânı gibi a'yânların da ittifaka riâyet edeceklerine ve riâyet etmiyen a'yânın müttefikan te'dib edileceğine, altıncısı İstanbul'daki Yeniçeri vesaire ocaklarında ısyan çıktığı takdirde a'yânların istizâna lüzum olmadan gelip te'dib edeceklerine ve yedincisi de vergilerin mûtedil olmasına dâirdir! Bu yedi maddeye ilâve edilen bir zeyle göre de her yeni Sadr-ı-a'zamla Şeyh-ül-İslâm bu ittifaknâmeyi imzâ etmekle mükellef olacaktır! Fakat bu tuhaf vesikada Alemdar'dan itibaren bütün devlet erkânının imzâları bulunduğu halde yukarda bahsi geçen yedi kişiden yalnız dördünün, yâni Çapan-oğlu Süleyman, Serezli-İsmail ve Çirmen mutasarrıfı Mustafa Beylerle Kara-Osman-oğlu Hacı-Ömer Ağâ'nın imzâlarına tesadüf edilmesi hayret edilecek bir vaziyettir. — Pâdişahın tebaasıyla böyle bir ittifak akdine mecbur olmasından çok müteessir olduğu ve taşra hânedanlarına işte bu tarihten itibaren garaz bağladığı rivayet edilir. — Şa'ban sonlarından itibaren a'yânlar tedricen yerlerine avdet etmişlerdir).

14 Teşrinievvel = 23 Şa'ban, Cuma: «Segbân-ı-Cedîd» ismiyle Nizâm-ı-Cedîd'in ihyâsı.

(Yukarıki fıkraya da bakınız. — Alemdar, başta Yeniçeri-ocağı olmak üzere yedi ocaktan bir muvâfakat senedi aldıktan sonra sekizinci ocak olarak «Segbân-ı-Cedîd» i kurmıya başlamış, ilkönce 1 Şa'ban = 22 Eylül Perşenbe günü Levend-çiftliği kışlasına bir mıkdar asker konulmuş, Nizâm-ı-Cedîd zâbitlerinden Arnavut-Mustafa Selimiyye'de asker yazmıya me'mur edilmiş ve 8 Şa'ban = 29 Eylül Perşenbe günü de tâlimler başlamıştır. Bununla beraber Şıkk-ı-Evvel defterdarı Behic Efendi'nin «Umûr-ı-Cihâdiyye» nâzırlığına tâyini suretiyle ocağın resmen teessüsü bu gündür; ocak-ağalığına da Nizâm-ı-Cedîd kethudâsı Süleyman Ağa tâyin edilmiştir. Aba dizlik ve tozluk giydirilen yeni askerin hususî bir kıyâfeti vardır. Bunlara diger ocaklardan daha fazla tahsisat verilmesi, Yeniçerilerin bile yeni ocağa rağbet etmesiyle neticelenmiştir. — Bir taraftan da ocak esâmelerinin hükûmet tarafından satın alınması kararlaşmıştır: Bu esâmeler, askerlik yerine esnaflık eden ocaklıların esham, ve tahvilât gibi her kese sattıkları ulûfe cüzdanlarıdır: Bunlar, zaman geçtikçe elden ele dağılmış ve bir çok âileler için maişet medârı hâline gelmiş olduğu için pâdişah birdenbire ilga edilmelerine müsâade etmemiş, bunun üzerine gümrükten yarı bedellerinin te'diyesi suretiyle kırk gün içinde esâmelerin satın alınmasına karar verilerek mesele halledilmiştir).

14/15 Teşrinisâni = 25/26 Ramazan, Pazartesi/Salı gecesi, zevâlî saat 12/24 : İrticâın yeniden baş kaldırması ve «Alemdar vak'ası» denilen Yeniçeri ısyânının başlaması.

(Umumiyetle Ramazan'ın 26/27 nci gecesine müsâdif olan «Kadir geçesi»nden

bahsedilirse de, «Salı gecesi» diye gün ismi tasrih edilmekte olduğuna göre bir günlük farkın «Rüyet-i-hilâl» den mütevellid olması lâzımgelir. — Bu meşhur isyânın başlıca sebebleri «Segbân-ı-Cedîd» ismiyle Nizâm-ı-Cedîd'in ihyâsı, yukarıki fıkrada gördüğümüz esâmeler meselesinden Yeniçerilerin mutazarrır olması ve vazifesiz tahsisat alan «Ulemây-ı-Rüsûm» un da bu misalden kuşkulanması, diktatör vaziyetinde bulunan Alemdar'la «Bîrun» denilen hükûmet adamlarının istiklâline karşı eski nüfuzlarını kaybeden ve «Enderun» denilen Saray ricâlinin muhâlefeti, ticaret ve san'atla meşgul olan Ocaklıları tâlime mecbur etmek üzere Istanbul'da esnaflık için askerî tâlimin şart ittihâz edilmesi, başta Alemdar olmak üzere Rusçuk yârânının rüşvet, hediye ve müsâdereyle zenginleşivererek her gece sefâhat ve saz âlemlerinde yaşamaları, Kapdan-ı-deryâ Râmiz Paşa'nın «Hatâyî» denilen ve gûya bekâreti mütemâdiyen tazelenen «Bikr-i-dâime» bir câriye bulundurmak için her tarafa kol kol adamlar ve esirciler salmasının halk arasında çok fena bir te'sir uyandırması, gene Râmiz Paşa'nın şiddetli icraâtından dolayı Tersânelilerin dilgîr olması, cevâhir içinde takdim edilen muhteşem câriyelerden dolayı Alemdar'ın aklı başından gitmesi ve bilhassa bunlardan «Kamer-tâb Hâtun» un te'siriyle artık silâhsız dolaşacak hâle gelmesi, bir dalkavuk çenberi içinde kalan paşanın yanına kimsenin yaklaşamaması ve nihayet kendisinin ümmîliğiyle câhilliğinden ve yârânının da sefâhatlerinden dolayı gaflet içinde kalmış olmalarıdır. — Dördüncü Mustafa işte bu vaziyetten istifâde ederek iclâs edilmesi için adamlarıyla muhâbereye başlamış, kızkardeşi Esmâ-Sultan «Tebdil-i kıyâfet» le mütemâdî bir propagandaya girişmiş ve hattâ bâzı Ocak erkâniyle görüşmüş, Alemdar bu vaziyeti pâdişaha arzetmişse de Sadr-ı-a'zamının diktâtörlüğünden memnun olmadığı anlaşılan İkinci Mahmud aldırmamıştır: Aşağıki vukuâttan anlaşılacağı gibi hem Alemdar'a, hem Ocağa karşı Râmiz ve Kadı Paşalarla gizlice anlaşmış olmak ihtimâli bile yok değildir! İşte bundan dolayı Cevdet Paşa «Alemdar'ın zevâl-i devlet-ü-ikbâli mütemennây-ı ba'z-ı eâlî» olduğundan ve hattâ «Vak'anın zuhûrundan akdem hudûsuna Enderûn-ı-Hümâyunca intizâr olunduğundan» bahsetmektedir. — Böyle bir vaziyette Ocaklıların Alemdar'ı öldürüp devleti ellerine almak için gizli bir cemiyet kurmaları pek tabiîdir: Buna mukabil tabiî olmıyan bir şey varsa o da Alemdar'la yârânının gaflet uykularından uyanmamaları, bir ay içinde ancak dört bin kadar Segbân-ı-Cedîd askeri toplanabildiği halde Anadolu ve Rumeli a'yânlarını memleketlerine iâde etmeleri ve hattâ Ocağın teşvikiyle Rusçuk üzerine yürüyen Vidin valisi Molla Paşa =İdris Paşa'ya karşı Alemdar'ın maiyyet kumandanı olan Boşnak Ağa'yı askeriyle beraber gönderip büsbütün kuvvetsiz kalmasıdır. Yakında bir isyan çıkacağı için Edirne'ye gitmesi kendisine ihtar bile edildiği ve hattâ Bâb-ı-Âlî duvarlarına «Rumeli'den geldi bir çıtak — Bayram ertesi ya kılıc oynıyacak ya bıçak» şeklinde yaftalar bile yapıştırılmış olduğu halde aldırmamış, Yeniçerileri «Manav ve leblebici gürûhu» diye istihfâf ettiği için hiç bir emniyet tedbiri ittihâz etmemiştir. — Vak'anın bu gece zuhuruna sebeb, Şeyh-ül-İslâmın konağındaki ziyâfetten dönen Alemdar'a yol açmak istiyen maiyyetinin halkı değnek ve kamçıyla dağıtması ve bu yüzden yaralananların kahveleri dolaşıp Yeniçerileri ayaklanmıya teşvik etmeleridir: Ocaklılar bu heyecan içinde iken «İsmi bilinmiyen» birinin bayram ertesi Ocağın ilga edileceği hakkında bir haber göndermiş olduğundan da bahsedilir! — Gece-yarısı kışlalarından hareket eden 400 kadar Yeniçeri ilkönce Ağa-kapusu'na gidip Yeniçeri-ağası Mustafa-Ağa'yı parçaladıktan sonra sessizce Bâb-ı-Âlî'yi kuşatmışlar ve Alay-köşkü tarafındaki büyük kapıya nâzır Kethudâ dâiresinin altına ot yığıp yangın çıkardıktan sonra tüfek atmıya başlamışlardır: O sırada Alemdar'ın Rumeli askerleri sürgüne gönderilmiş ulemâ ve ricâlin evlerinde dağınık olduğundan bahsedilir; Levend-çiftliği ile Selimiyye'deki Segbân-ı-Cedîd efrâdının da cephânesi yoktur! Yağmacılık hırsıyla bir çok ayak takımı da âsilere iltihâk etmiştir: Alemdar'a hemen atlanarak eşkıyayı yarıp geçme teklifinde bulunanlar olmuşsa da müdâfaa vaziyetinde imdad beklemeyi tercih etmiştir. — Kapdan Râmiz Paşa isyandan haberdâr olunca Segbanlara cephâne verip Istanbul kapılarını tuttur-

makla iktifâ etmiş ve Selimiyye'de bulunan Kadı Paşa da askerine cephâne dağıttıktan sonra Istanbul yangınına uzaktan seyirci kalmıştır: Bunların bu hâli belki de İkinci Mahmud'un gizli bir emriyle alâkadardır; çünkü pâdişah emredince her ikisi de sarayın müdâfaasına derhal yetişmekte kusur etmemişlerdir: Aşağıki fıkraya bakınız. — Alemdar'ın elli altı câriyesiyle «Haremdeki mahzene» ve daha doğrusu «Harem bağçesi derûnunda olan kullenin içine» kapandığından bahsedilir: İşte oradan eşkıyâya kurşun yağdırmış, on ikisini müzâkere bahânesiyle çağırıp tepelemiş ve hep imdad umarak kahramanca mukavemetine devam etmiştir).

15 Teşrinisâni = 26 Ramazan, Salı: Alemdar'ın şehâdeti, Çavuşbaşı Arnavut Memiş Efendi'nin Sadâret-kaymakamlığı ve âsilerin saraya hücumu.

(Alemdar-Mustafa Paşa bir rivayete göre bu gün ikindi vaktine kadar ve daha kuvvetli olan ikinci bir rivayete göre de ezânî saat 3 = zavâlî saat 8,e kadar müdâfaasına devam ettikten sonra artık imdaddan ümidini kesmiştir: Son kararını verince, vaktiyle mensub olduğu 42 nci bölük oda-başısını çağırtıp câriyelerini Ocağın namusuna emanet etmiş, yalnız en çok sevdiği baş-câriyesiyle sâdık harem-ağası kendisinden ayrılmamıştır. O sırada kule yahut mahzenin arka tarafına ve üstüne üşüşen bir çok yeniçerilerin kazmalarla gedik açmıya çalıştıklarından bahsedilir: Tam işte o anda Alemdar evvelce koydurduğu büyük bir barut variline tabancasını sıkıp ateşlemiş, müdhiş bir tarrâka olmuş, âsilerden beş yüz yahut sekiz yüz kişi bir anda havaya uçup telef olmuştur. Dumandan boğulan Alemdar'la iki sâdık adamının cesetleri iki gün sonra enkaz altından çıkarılmıştır. — Bu gafil kahramanın sadâreti bu senenin 28 Temmuz = 4 Cumâda-l-âhire Perşenbe gününden itibaren 3 ay, 18 gün sürmüştür. — Arnavut Memiş Efendi'nin Sadâret-Kaymakamlığına tâyini, Sadr-ı-a'zamın «hayat ve memâtı nezd-i saltanat-ı seniyyede» henüz mâlûm olmamasıyla izah edilir. — Âsiler bu gün Sadâret-Kethudâsı Mustafa Refik Efendi'nin evinde mukavemetinden dolayı kapısını topla yıkarak kendisini dışarı çıkarıp parçalamışlardır: Diger yârandan Umûr-ı-Cihâdiyye nâzırı Behic ve Defterdar Tahsin Efendiler kaçmışlardır. — Bâb-ı-Âlî vak'ası üzerine âsiler büsbütün azıp şehirde zorbalığa ve devlete hâkim olmıya başladıkları için, Sultan Mahmud Kapdan Râmiz ve Kadı Abdurrahman Paşaları ihtiyâten sarayın müdâfaasına dâvet etmiş, Râmiz Paşa Segban ve Topçu kuvvetleriyle ve Kadı Paşa da Selimiyye'deki askeriyle denizden Topkapu'ya gelmişlerdir. Âsilerin saraya hücumu işte bundan dolayıdır: Derhal üzerlerine asker sevkedilip bir hayli eşkıyâ kırıldığından bahsedilir).

15/16 Teşrinisâni = 26/27 Ramazan, Salı/Çarşanba gecesi: Dördüncü Mustafa'nın idâmı.

(Bunun sebebi âsilerin Sultan Mustafa'yı tekrar tahta çıkaracaklarından bahsetmiş olmalarıdır: Sarayın Sünnet odasında Şeyh-ül-İslâm Sâlih-Efendi-zâde Es'ad Efendi, Kaymakam Memiş Paşa, Kapdan Râmiz Paşa ve Anadolu beylerbeyi Kadı Paşa ile sarayda bulunan bâzı ulemâ toplanıp vaziyet müzâkere edilmiş, Şeyh-ül-İslâm fetvâ vermiş, pâdişah biraz tereddütten sonra muvâfakat etmiş ve işte bunun üzerine Kadı Paşa ile Bostancı-başı bir kaç cellâdla içeri gidip Dördüncü Mustafa'yı Şimşirlik'de kendi belindeki şal kuşakla boğdurmuşlardır: Bu suretle Sultan Mustafa 3 ay, 19 gün evvel Üçüncü Selim'e yaptığının cezâsını aynen çekmiş demektir. — 1779 = 1193 senesi 8 Eylül = 26 Şa'ban Çarşanba günü dünyaya gelmiş olan Dördüncü Mustafa 29 sene, 2 ay, 8 gün yaşayıp 30 yaşının içinde idâm edilmiştir: İhtilâlden dolayı cenâzesi ancak Cuma günü öğle namazından sonra kaldırılıp babası Birinci Abdülhamid'in türbesine defnedilmiştir).

16 Teşrinisâni = 27 Ramazan, Çarşanba: Segban-Yeniçeri harbi, büyük Istanbul yangını, donanmanın âsilere ateş açması ve Ocak-ağalarının pâdişaha dehâleti.

(**Bu sabah âsiler erkenden** Ayasofya minârelerine çıkarak sarayın içine kurşun yağdırmıya başlamışlardır: Sarayda fazla erzak olmadığı için, dört bin mevcutlu Segban-ı-Cedîd kuvvetinin eşkıyâya nisbetle kifâyetsizliğine rağmen huruç hareketine karar verilmiş, Ocak ağası Süleyman Ağa segbanları üç kola ayırarak ustalıklı bir hareketle âsilerden üç yahut beş bin kişi telef etmiş ve Cebeciler kışlaşını zabtettirmiştir: Bu vaziyet üzerine Yeniçeriler kışlayı ateşlemiş, rüzgârdan dolayı yangın genişliyerek Divan-yolu, Sultanahmet ve Ayasofya taraflarını kül hâline getirmiştir; Segbanların 117 yahut 600 şehit verdikleri rivayet edilir; Süleyman Ağa da şehid olmuştur. — Minârelerden saraya ateş açılınca Sultan Mahmud donanmanın âsileri topa tutmasını emretmiş, şehirdeki harekât esnâsında Ağa-kapusu bombardman edilmiş ve evlere de isâbetler olduğu için halk telâşa düşmüştür. — Nihayet âsilerin bir çoğu kendi evlerini yangından muhâfaza için dağılmış, Ocak-ağaları neticeden ümit keserek ulemâdan bâzılarını dehâlet için saraya göndermiş ve pâdişah da kabul ettiği için, ertesi gün bir itâat hücceti yazılmak üzere her iki taraftan ateş kesilmiştir).

17 Teşrinisâni = 28 Ramazan, Perşenbe: Tersâne, Tophâne, Selimiyye ve Levend-çiftliği vak'aları.

(Bursa'da menfi bulunan eski Kapdan-ı-deryâ Seyyid-Ali Paşa'nın akrabâsından Kandıralı-Mehmet ismindeki zorba bu sabah erkenden Kasımpaşa'ya gidip şöhretine kapılan eşkıyâ döküntülerini başına toplıyarak Tersâne ile limandaki gemileri zabtettikten sonra muhâfızları azalmış olan Tophâne'yi de ele geçirmiş, Topçu ve Arabacı kazanları Et-meydanı'na nakledilerek isyan yeniden alevlendirilmiş, bir kısım âsiler Üsküdar'a ve bir kısmı da Levend-çiftliği kışlağına giderek bir takım müsâdemelerden sonra oraları da ellerine geçirmiş ve iş bu şekle girince sarayda bulunan Râmiz ve Kadı Paşalarla Bahriye nâzırı Moralı-Ali Efendi deniz yoluyla Ayastefanos = Yeşilköy'e geçip Rumeli'ye kaçarak tâkipçilerin elinden kurtulmuşlardır. Bütün bu vak'alarda bir çok evler basılmış, yağmalar yapılmış, ırzlara tecâvuz edilmiş ve Selimiyye kışlası yanmıştır).

17/18 Teşrinisâni = 28/29 Ramazan, Perşenbe/Cuma gecesi: Âsilerle muâhede akdi ve irticâın ikinci zaferi.

(Gündüz Alemdar'ın cenâzesi enkaz altında bulunmuş olduğu için âsiler öldüğüne inanmış, yapılan müzâkerede firârîler bulundukça cezâlarının verilmesi kararlaşmış, Segban ocağının ilgası kabul edilmiş ve bu suretle 1807 = 1222 vukuâtının «25 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz Kabakçı isyânından sonra ikinci defa olarak yeni askerî teşkilât lâğvedilmiştir. — Buna rağmen Cuma sabahı saraydaki Segbanların mühim bir kısmı denizden Tophâne'ye geçtikten sonra Yeniçeriler Soğukçeşme vesâire kapılarından içeri hücum ederek mütebâki 3 - 4 yüz segbanı imhâ etmişler ve pek azını da tahkir ve teşhir ederek kışlalarına götürmüşlerdir).

22 Teşrinisâni = 3 Şevvâl, Salı: Sadâret-Kaymakamı Memiş Paşa'nın sadâreti.

(Âciz, idaresiz ve silik bir şahsiyyet olan bu arnavut Memiş Paşa'nın Kaymakamlığı için yukarda bu senenin «15 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız).

1809 = 1223

1 Kânunusâni = 14 Zülka'de, Pazar: Memiş Paşa'nın azliyle Kör-Yusuf Ziyâüddin Paşa'nın ikinci sadâreti.

(Azlin sebebi acziyle idaresizliğidir: Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 1 ay, 9 günden ibarettir. — Halefi Gürcü Ziyâ Paşa bu ikinci sadâretine Haleb valiliğinden gelmiştir: Istanbul'a muvâsalatı 1809 = 1224 senesi 23 Nisan = 8 Rebî'ül-evvel Pazar gününe müsâdiftir).

5 Kânunusâni = 18 Zülka'de, Perşenbe: Osmanlı-İngiliz sulhü.

(Cevdet Paşa «19 Zülka'de» tarihinden bahsederse de, muâhede metninde mevcud olan «5 Kânunusâni» günü Perşenbe'ye ve o da hakikî takvimde «18 Zülka'de» ye müsâdiftir. — İngiltere'ye ilân edilen harb için 1807 = 1222 vukuâtının «20 Mart» fıkrasına bakınız: O tarihte İngilizlerin Istanbul ve Mısır üzerine yaptıkları hareketlere karşı Türkiye ile elbirliği derecesinde bir dostluk te'sis eden Napoléon sonradan bu dostluğa ihânet edip Rusya ile 1808 senesi 12 Teşrinievvelinde akdettiği Erfurt muâhedesinde Memleketeyn'in Ruslar tarafından ilhâkını kabul etmiş ve bu vaziyete karşı Osmanlı imparatorluğu da İngiltere'nin arzu ettiği sulh ve ittifâkı kabule mecbur olmuştur. Sulh muâhedesi 12 maddeliktir: İngilizler ellerinde bulunan Osmanlı kalelerinin ve Osmanlılar da harbin ilânında el koydukları İngiliz gemileriyle mallarının iâdesini taahhüd etmiş, kapitülâsyonların ibkası ve her iki taraftan tâyin edilecek konsolosların ayni hukuku hâiz olması kararlaşmıştır. Ayni tarihte akdedilen dört maddelik gizli ittifak muâhedesine göre de Fransa devleti Türkiye'ye taarruz ettiği takdirde İngiltere donanması Karadeniz'e kadar Osmanlı sâhillerini koruyacak, silâh ve mühimmat verecek ve İngiltere Türkiye'den evvel Rusya ile sulh akdedecek olursa Osmanlı «Tamâmiyyet-i mülkiyye» sini te'min edecek bir Türk - Rus sulhünün akdine tavassutta bulunacaktır).

1809 = 1224

24 Teşrinievvel = 15 Ramazan, Salı: Yeniden başlıyan Rus seferinde Tatariçe zaferi.

(Prusya ve Avusturya'ya karşı Ruslarla Anlaşan Napoléon'un 1808 deki Erfurt mülâkatından çar Birinci Alexandre'ın Memleketeyn'i ilhak etmesine müsâit davranması üzerine Fransız tavassutiyle artık sulh olamıyacağı anlaşıldığı ve işin içine İngiliz teşvikı de karıştığı için harb yeniden alevlenmiş, Vezir-i-a'zam Yusuf Ziyâ Paşa Serdâr-ı-Ekremlikle ordunun başına geçip 10 Cumâda-l-âhire = 23 Temmuz Pazar günü Istanbul'dan hareketle Tuna boyuna yürümüş, nehrin beri yakasına geçen Rusları ric'ate mecbur etmek için Sumnu üzerinden 30 Receb = 10 Eylül Pazar günü Rusçuk sahrâsına gelip ertesi gün karşı sâhildeki Yerköyü'ne asker geçirmiye başlamışsa da Silistre'nin muhâsaraya uğradığını haber alıp oraya hareket etmiş, şehre bir saat mesâfedeki Tataritz = Tatariçe köyünde Pehlivan-İbrahim Ağa kumandasındaki Osmanlı fırkası 60 bin mevcutlu bir Rus ordusuyla harbe tutuşmuş, bin şehide mukabil on bin moskof tepelenmiş ve nihayet düşman Tuna'nın öte yakasına kaçtığı için Silistre muhâsaradan kurtulmuştur: Bu zafer üzerine vezir olan Pehlivan Ağa «Baba Paşa» diye meşhurdur. — Bununla beraber, bu mevzıî zafer Şevvâl sonları = Kânunuevvel başlarında İsmail ve Zülhicce = Kânunusâni sonlarında da İbrail kalelerinin vire ile teslim olmalarına mâni olamamıştır: İorga, İbrail'in teslimini 2 Kânunuevvel = 24

Şevvâl Cumartesi gününe müsâdif gösterir. — Gene bu sırada Trabzon valisi ve Karadeniz sâhilleri ser-askeri Şerif Mehmet ve Çıldır valisi vezir Selim Paşaların ihtilâflarından dolayı yerlerine başkalarının tâyininden mütevellit kargaşalıktan istifade eden Ruslar Faş = Poti kalesini de işgal etmişlerdir).

1810 = 1225

25 Haziran = 22 Cumâda-l-ûlâ, Pazartesi: Cihâd-ı-ekber ilânı ve cephe vukuâtı.

(Varna'nın muhâsaraya uğraması, Baba Paşa'nın 2-3 bin askerle müdâfaa ettiği Hacı-oğlu-Pazarı'nın sukutu ve Paşa'nın esâreti, Hezargrad'ın düşmesi ve mütesellimliğinde bulunan Yılık-oğlu'nun ihâneti yüzünden Silistre'nin düşmana teslimi Istanbul'da büyük bir teessür uyandırmış, Fâtih câmiinde umumî bir meclis toplanıp bizzat sefere karar veren pâdişahın Hatt-ı-Hümâyûnu okunmuş ve nihayet bu gün de Cihâd-ı-ekber ilân edilmişse de Şumnu üzerine gelen düşman ordusunun mağlûb ve ric'ate mecbur olduğu ve donanmanın yetişmesi üzerine Varna'nın da muhâsaradan kurtulduğu haber alındığı için umumî galeyan biraz sükûn bulmuştur: Bilhassa Anadolu'dan gelen kuvvetlerin 3 Receb = 4 Ağustos Cumartesi günü Şumnu civârındaki Rus ordusuna yirmi bin telefat verdiren zaferi Moskofların ric'atine sebeb olmuştur. Bununla beraber, Rusçuğ'un kahraman müdâfii Halil Paşa'nın alnından vurulması üzerine 27 Şa'ban = 27 Eylül Perşenbe günü Rusçuk ve Yerköyü kaleleri düşmana teslim olmak mecburiyetinde kalmıştır).

1811 = 1226

10 Nisan = 16 Rebî'ül-evvel, Çarşanba: Kör-Yusuf Ziyâüddin Paşa'nın azliyle Baş-Emîr-âhur Nâzır/Laz-Ahmet Paşa'nın sadâret ve serdarlığı.

(Azlin sebebi Ziyâ Paşa'nın ihtiyarlığı, servet ve ihtişam düşkünlüğü ve mevkiini tahkim için Yeniçerileri şımartmasıdır : Sadâreti 1809 = 1223 senesi 1 Kânunusâni = 14 Zülka'de Pazar gününden itibaren 2 sene, 3 ay, 9 gündür. Halefi Ahmed Paşa'ya «Nâzır» denilmesi evvelce İbrail nâzırlığında bulunmuş olmasından ve «Laz» lâkabı da Trabzonluluğundan kinâyedir. — Yeni serdar 5 Cumâda-l--âhire = 27 Haziran Perşenbe günü Şumnu'dan Rusçuğ'a gidip şehri muhâsara etmiş ve o sırada Fransa ile harb hâlinde bulunan Ruslar 16/17 Cumâda-l-âhire = 8/9 Temmuz Pazartesi/Salı gecesi Rusçuğ'u tahliye mecburiyetinde kalmıştır).

1812 = 1227

28 Mayıs = 16 Cumâda-l-ûlâ, Perşenbe: Bükreş muâhedesi.

(Hicrî tarihin umumiyetle bir gün sonra gösterilmesi bir Rüyet-i-hilâlden mütevellid olmalıdır. — Besarabya ile Memleketeyn'i ve Sırp istiklâlini hedef tutan Ruslar Napoléon'un Moskova seferinden dolayı bu iddiâlarından vazgeçmek mecburiyetinde kaldıkları için Türkiye bu çetin seferden az zararla kurtulmuştur : Muâhede 16 maddeliktir. Eflâk'a girdiği yerden Tuna'ya dökülünceye kadar Pruth ve Karadeniz'e kadar Tuna nehirleri hudud ittihâz edilmiş, Pruth'un sağında kalan Boğdan arâzisiyle bütün Eflak Türkiye'ye kalmış, bunların hâricindeki Rumeli ve Anadolu hudutları eski hâlinde bırakılmıştır. Sırbistan meselesinde de afv-i-umumî ilânı ve kaleler Türk işgalinde kalmak şartiyle idarî muh-

tariyet verilmesi kararlaşmıştır. Netice olarak Besarabya/Bucak'la Boğdan'ın bir kısmı elden gitmiş, Ruslar Tuna ağzına ayak basmış ve Sırp misâli nihayet Yunanlılara da örnek olmuştur. — Bu uzun Osmanlı-Rus seferi 1806 = 1221 senesi 22 Kânunuevvel = 11 Şevvâl Pazartesi gününden itibaren tam 5 sene, 5 ay, 7 gün sürmüştür: Arada neticesiz kalan ve yedi ay için akdedildiği halde 1 sene, 10 ay, 29 gün süren uzun mütâreke için 1807 = 1222 vukuâtının «25 Ağustos» fıkrasına ve bu muâhedeyi tavzih için akdedilen Akkerman muâhedesi için de aşağıda 1827 = 1242 vukuâtının «7 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız).

5 Eylül = 27 Şa'ban, Cumartesi: Laz-Ahmed Paşa'nın azliyle Sofya ser-askeri Hurşid Ahmed Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, «pek gözlü» olmakla beraber askerlikten anlamaması ve Rus sulhü üzerine artık pek-gözlülüğüne ihtiyaç kalmamasıdır: Sadâreti 1811 = 1226 senesi 10 Nisan = 16 Rebî'ül-evvel Çarşanba gününden itibaren 1 sene, 4 ay, 25 gündür. — Aslen bir Gürcü kölesi olan Hurşid Paşa Sofya ser-askerliğinde Sırbistan'ın te'dibine me'mur olduğu ve Bükreş muâhedesi üzerine bu gaile yeni bir şekle girdiği için iş başına getirilmiştir).

2 Kânunuevvel = 27 Zülka'de, Çarşanba: Medîne'nin istirdâdı.

(Vehhâbî gailesi ve Tâif'in sukutu için 1803 = 1217 vukuâtının «18 Şubat» Mekke'nin istilâsı için 1803 = 1218 vukuâtının «30 Nisan» fıkralarına ve Medîne'nin sukutu için de 1807 = 1221 vukuâtının son fıkrasına bakınız. — Devletin başındaki hâricî gailelerden dolayı Hicaz buhrânının izâlesine Mısır valisi Mehmed Ali Paşa me'mur olmuş ve o da oğlu Tosun Paşa kumandasında asker sevketmiştir: Uzun bir mücâdeleden sonra Medîne'nin istirdâdı Kahire ve Istanbul'da şenliklerle tes'id edilmiştir).

1813 = 1228

23 Kânunusâni = 20 Muharrem, Cumartesi: Mekke'nin istirdâdı ve Hicaz'ın Vehhâbîlerden temizlenmesi.

(21 Kânunusâni = 18 Muharrem Perşenbe günü Tosun Paşa Cidde'ye girmiş ve derhal sevkettiği suvari kuvveti de bu gün Mekke'yi teslim almıştır: Bu muvaffakıyyet üzerine Vehhâbî döküntüleri tâkip ve imhâ edilerek 28 Kânunusâni = 25 Muharrem Perşenbe günü de Tâif istirdâd edilerek Hicaz tamamiyle kurtarılmıştır. — Haremeyn anahtarları Istanbul'a gönderilip merâsimle karşılanmış ve 27 Cumâda-l-ûlâ = 28 Mayıs Cuma hutbelerinden itibaren inhitat âdeti mucibince pâdişahın ismine «Gazi» ünvânı eklenmiştir!).

3 Teşrinievvel = 7 Şevvâl, Pazar: Sırp ısyânının tenkili üzerine Kara-Yorgi'nin Avusturya'ya kaçması.

(Bu ısyan için 1806 = 1221 vukuâtının «13 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız. — Yukarıki senenin «28 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz Bükreş muâhedesinin 8 inci maddesi mucibince, Sırpların müşevvik ve hâmisi olan Rusya bütün Sırp kalelerinin Türkiye'ye iâdesini kabul ettiği ve yalnız vergilerini vermek şartiyle idarî bir muhtâriyyete mazhariyyetlerini kabule mecbur olduğu halde, Kara-Yorgi'nin mümessilleri bu muâhedeyi tanımayıp istiklâl esasında ısrar ettikleri için Sadr-ı-a'zam Hurşid Paşa tenkile me'mur olup Niş üzerinden âsileri ezip kalelerini istirdâd ederek Semendere'ye doğru ilerlemiş, Bosna valisi Dârendeli-Ali Paşa da o taraftan ilerliyerek meşhur Sırp sergerdelerinden «Miloş Obrenoviç» i

mağlûb edip bir çok kaleler ve palankalar aldıktan sonra Belgrad önlerinde orduya iltihak etmiştir. — Bu sefer artık Rusya ile Avusturya'dan müzâharet göremiyen Kara-Yorgi hiç bir şey yapamamış, canını kurtarmaktan başka bir şey düşünmemiş ve bu tarihten bir gün evvel bir kaç arkadaşıyla Morava nehrinden geçip o zamana kadar biriktirdiği servetleriyle beraber Avusturya'ya ilticâ etmişse de, Viyana hükûmeti Türkiye'ye cemîle olarak kendisini harb esiri ittihâz etmiştir: Bu vaziyet üzerine Belgrad ve Semendere kaleleri derhal teslim olmuşlardır. — Miloş'un parlaması, işte bu en müdhiş rakîbinin firarı üzerinedir. — Hurşid Paşa bir afv-i-umumî ilân etmiş, Sırpların silâhlarını toplatmış ve evvelce hicret etmiş olan muhâcirleri eski yerlerine yerleştirmiştir. — Bununla beraber, idaresizlik yüzünden bir müddet sonra tekrar ısyan hareketleri başlamıştır).

1815 = 1230

1 Nisan = 20 Rebî'ül-âhir, Cumartesi: Hurşid Ahmed Paşa'nın azliyle Şıkkı-ı-Evvel defterdarı Mehmed Emin Rauf Paşa'nın ilk sadâreti.

(Azlin sebebi, Hurşid Paşa'nın ehemmiyetsiz bir Yeniçeri patırtısında gevşeklik göstermesidir: Sadâreti 1812 = 1227 senesi 5 Eylül = 27 Şa'ban Cumartesi gününden itibaren 2 sene, 6 ay, 27 gündür. — Bu tebeddül umumiyetle «18 Rebî'ül-âhir = 30 Mart» tarihine müsâdif gösterilir: O gün bir Perşenbe'dir; halbuki Hızır İlyas Efendi'nin Enderun tarihinde gün ismi Cumartesi gösterilmiştir ve o da hakikî takvimde Rebî'ül-âhir'in 20 sine tesadüf etmektedir).

1818 = 1233

5 Kânunusânî = 26 Safer, Pazartesi: Mehmed Emin Rauf Paşa'nın azliyle Bursa mutasarrıfı Derviş Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, İkinci Mahmud devrinde fevkalâde nüfuziyle meşhur olan Nişancı Kırımlı Tatar Hâlet Efendi'nin istirkabiyle izah edilir. — Derviş Mehmet Paşa, Sultan Aziz zamanındaki şâir Nevres'in dedesidir).

26 Eylül = 25 Zülka'de, Cumartesi: Der'iyye'nin fethi.

(Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Vehhâbîlerin merkezi olan Der'iyye'nin dış-kalesini 5 Zülka'de = 6 Eylül Pazar günü zabtettikten sonra bu gün iç-kaleyi de fethedip Vehhâbî emîri Abdullâh-ibni-Suûd ile dört oğlunu ve ümerâsından bâzılarını esir ederek Istanbul'a göndermiş ve hepsi idâm edilmiştir. Emîrin sandığında babasının Ravza-i-Mutahhara'dan aşırdığı mücevherâtın bir kısmı bulunmuş ve biraz sonra diger bir oğluyla dört yüz Vehhâbî daha esir edilip Mısır'a getirilince mütebâkisi de çıkarılıp Istanbul'a gönderilmiştir: Bu münasebetle üç gün şenlik yapıldığından bahsedilir).

1820 = 1235

5 Kânunusânî = 19 Rebî'ül-evvel, Çarşanba: Derviş Mehmet Paşa'nın azliyle Bursa ve Kocaeli mutasarrıfı Seyyid-Ali Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, üzerlerine Yeniçerilik alâmetleri takarak Istanbul inşaâtını zorba-

lıkla inhisar altına alan ırgatlarla Yeniçeriler arasında çıkan bir mukatelede Derviş Paşa'nın seyirci kalacak kadar aciz göstermesidir: Sadâret müddeti yukarıki senenin 5 Kânunusâni = 26 Safer Pazartesi gününden itibaren tam 2 senedir. Halefi Seyyid-Ali Paşa, Tanzimatçı Koca-Reşid Paşa'nın eniştesidir).

20 Ağustos = 11 Zülka'de, Pazar: Isyânından dolayı idâma mahkûm edilen Tepedelenli-Ali Paşa'nın Yanya'da muhâsarası ve neticeleri.

(Bu Ali Paşa'nın milliyeti ihtilâflıdır: Bir rivayete göre Türk fethinde ihtidâ etmiş bir arnavut âilesine mensuptur ve diger bir rivayete göre de 17 nci asırda Tepedelen civârında tavattun etmiş Kütahyalı-Niyazi isminde bir Türk dervişinin torunudur; bununla beraber, Derviş-Nazif'in Arnavut olduğu bir suç işlediği için Kütahya'ya kaçtıktan sonra ikinci bir suçundan dolayı tekrar Arnavutluğa döndüğü hakkında da bir rivayet vardır. Ecdâdı Arnavutlukta muhtelif me'muriyetlerle nüfuz kazandıktan sonra kendisi Yanya, Delvina ve Tırhala mutasarrıflıklarıyla Derbendler-başbuğluğu gibi vazifelerde temâyüz etmiş ve bilhassa büyük oğlu Muhtar Paşa Eğriboz ve Karlı-eli mutasarrıfı, ikinci oğlu Veli/Veliyüddin Paşa babasının yerine Derbendler nâzırı ve Mora valisi ve küçük oğlu Sâlih Paşa da Lepanto=İnebahtı mutasarrıfı olunca cenubî Arnavutluk'la Yunanistan Tepedelenli âilesinin mâlikânesi hâline gelmiştir. Arnavutluğun Toskalık havâlisine hâkim olan Ali Paşa'nın en mühim rakîbi, şimaldeki Kegalık mıntakasına hâkim olan İşkodra mutasarrıfı İbrahim Paşa'dır: Aralarında sıhriyyet olduğu halde İbrahim Paşa'ya karşı ısyanlar tertib ettirerek kendisini Avlonya'ya çekilmek mecburiyetinde bıraktıktan sonra oradan aldırıp ölünciye kadar Yanya'da mahpus tutan Ali Paşa Toskalık'dan sonra Kegalığa da tecâvuz ederek arâzisini mütemâdiyen tevsi etmiş, son Rus seferinde oğullarının kumandasında kuvvetler göndererek hizmet etmiş olduğu için ısyankâr vaziyetine göz yumulmuş ve ihtiyarlığından dolayı ölümü beklenmekle iktifâ edilmiştir. Buna rağmen devletin kendisine karşı tenkil kuvvetleri sevketmesine sebeb, meşhur ve meş'um Hâlet Efendi'nin entrikalarıdır: Nişancılık makamında bulunan ve İkinci Mahmud üzerindeki büyük nüfuziyle hükûmet ve devlete hâkim olan Mehmet Sait Hâlet Efendi Kırım tatarlarındandır; Fener Rum beylerinin hocalıklarıyla kâtipliklerinde bulunmuş olduğu için, onlara voyvodalıklar ve tercümanlıklar satarak servet yapmış ve muhâliflerine karşı başlıca istinadgâh olarak Yeniçeri ocağına dayanmıştır. Hâlet Efendi'nin Tepedelenli meselesindeki entrikalarına bir kaç sebeb gösterilir: 1) Ali Paşa'dan senede bin kese rüşvet isteyip alamayınca ona karşı düşman kesilmiştir; 2) Yunan ihtilâlinin hazırlanmasında büyük bir rol oynıyan Fener Rumlarının te'siri altında kalmıştır; 3) Sultan Mahmud'un Yeniçeri ocağını ilga tasavvuruna mâni olmak üzere devletin başına bir Yanya gailesi açmak istemiştir. — Tepedelenli Veli Paşa'nın kethudâsı olduğu halde babası Ali Paşa'nın hışmına uğrayıp Istanbul'a kaçmış olan Paşo İsmail Bey'e karşı Ali Paşa'nın gönderdiği adamlar tarafından neticesiz bir suikasd teşebbüsünde bulunulması Hâlet Efendi'nin çok işine yaramış, devlet-adamları umumiyetle Tepedelenli'ye düşman olmuş, Yanya civârındaki valilere teyakkuz emri verilmiş ve Ali Paşa ile oğulları memuriyetlerinin bir kısmından azledilmişlerse de dinlemedikleri için o sırada Mora valisi olan Hurşid Ahmed Paşa ser-askerlikle tenkil hareketine me'mur olduktan başka, Arnavutluk sâhillerine de Nasuhzâde Ali Bey kumandasında bir filo gönderilmiştir. Bu vaziyet üzerine Ali Paşa bir taraftan afvini istemekle beraber, bir taraftan da Yanya'yı tahkime ve Rusya'daki merkezlerinde Yunan ısyânını hazırlıyan «Ethniki hétairia» ve Hétairia tôn Philikon» gibi ihtilâl cemiyetleriyle elbirliğine kalkıştıktan başka Mora, Adalar, Sırbistan, Eflak ve Boğdan'da umumî bir ısyan çıkarmak üzere her tarafa adamlar gönderip ihânet teşebbüslerine girişmiştir! Isyânından evvel Yunan ihtilâl cemiyetleri hakkında gönderdiği raporlar Hâlet Efendi tarafından hasır-altı

edilen Ali Paşa'nın nihayet şahsî menfaati uğrunda onlarla elbirliği etmesi Hâlet Efendi'nin şenaâtinden geri kalır bir denâet değildir. 23 Mayıs = 10 Şa'ban Salı günü Yanya'da Eteryacılarla bir ictimâ akdedip Toskalık ve Tesalya beyliği kendi âilesinde kalmak ve Karlı-eli sancağıyla Mora kendi himâyesinde bir Yunan hükûmeti olmak şartiyle fecî bir ittifak akdeden Tepedelenli eskiden tenkil ettiği Yunan çetelerini yeniden teşkil etmiş ve son vazife olarak elinde bırakılan Yanya mutasarrıflığından da azledilip âilesiyle Tepedelen'de ikamet emrini alınca dinlemediği için «Fermanlu» olmuş, yâni âsi sıfatiyle idâmına ferman çıkmıştır. — Hükûmet kuvvetleri ilkönce Tepedelenli'nin bütün arâzisini işgal etmiş, oğulları Veli Paşa Preveze'de, Muhtar ve Sâlih Paşalar Ergiri'de ve Veli-Paşa-zâde Mehmet Bey Parga'da teslim olmuş ve ondan sonra da vezâretle Yanya mutasarrıflığına tâyin edilen Paşo İsmail Paşa Yanya'yı muhâsara etmiştir: Muhâsaradan evvel şehri yakıp kaleye çekilmiş olan Ali Paşa'nın Arnavut, Rum, Fransız, İtalyan ve İsviçreli beş bin askeriyle 200 topu, dört senelik erzâkı ve yıllarca kâfi gelebilecek hazineleri bulunduğundan bahsedilir. — Bir rivayete göre ihtiyar Tepedelenli «Vasiliki» ismindeki genç ve güzel Rum karısının teşvikıyle muhâsara esnâsında tanassur bile etmiştir! — Ali Paşa hükûmet ordusundaki Türklerle Arnavutları birbirine düşürmüş olduğu ve Yanya tahkimâtı da çok kuvvetli bulunduğu için muhâsara 1 sene, 4 ay, 25 gün sürmüş, nihayet ser-asker Hurşid Paşa Tepedelenli ile muhâbereye girişip hayatına dokunulmıyacağı hakkında te'minât vermiş, bu hususta Istanbul'dan ferman gelinceye kadar Ali Paşa Yanya gölündeki «Pandeleimon» manastırına çekilip beklemiş, fakat Hâlet Efendi Hurşid Paşa'nın iş'ârını kabul etmediği için Ser-asker bir idam fermanı tasni' ederek bir kaç kişiyle 24 Kânunusâni 1822 = 1 Cumâda-l-ûlâ 1237 Perşenbe günü Ali Paşa'ya göndermiş, âsi Paşa kendisini müdâfaa etmişse de bir kurşunla öldürüldükten sonra kesik başı Istanbul'a gönderilmiştir: Kütahya ve Ankara'ya sürülmüş olan oğullarıyla torununun kesik başları da pâyıtahta gönderildikten sonra Silivri-kapusu hâricindeki mezarlığa defnedilmişlerdir. — Yunan ısyânının tesrî ve teshilinde bu Tepedelenli vak'ası en mühim âmil sayılır).

1821 = 1236

12 Şubat = 9 Cumâda-l-ûlâ, Pazartesi: Patras vak'ası ve Yunan ısyânının başlaması.

(Yunanlılık fikri Rumluk fikriyle başlamıştır: Şimalî Yunanistan'la Mora çevresine münhasır olan Yunanlılığa mukabil Garbî-Anadolu, Adalar ve Rumeli'nin muhtelif taraflarına yayılmış olan Rumluk daha geniş bir câmiadır; her ikisi de ırkî birlikten tamamiyle mahrumdur; bütün Rum-Yunan câmiası bir mezheb ve dil birliğinden ibarettir. Bilhassa mezheb bakımından ilk zamanlarda Sırplarla Bulgarlar ve Ulahlar bile Rum cemâatine mensup sayılmıştır. İşte bu vaziyetten dolayı yukarıki fıkrada bahsi geçen «Hétairia» ların gayesi Ortodoks istiklâli ve Bizans imparatorluğunun ihyâsı şeklinde ortaya atılmıştır. Bunlardan «Hétairia tôn Philikon» ilmî ve edebî bir cemiyet şeklinde meydana çıkmış ve «Ethniki hétairia» ise gizli bir ihtilâl cemiyeti şeklinde kurulmuştur: Bu ikincisinin ilkönce 18 inci asırda meşhur şâir Rhigas tarafından kurulduktan sonra onun 1798 de idâmı üzerine dağıldığından ve nihayet 1814 de Odesa'da ikisi Rum ve biri Bulgar olmak üzere üç tüccar tarafından tekrar te'sis edilmiş olduğundan bahsedilir. Rus çarını o gizli cemiyetin umumî reisi gibi gösteren bu müessislerin iddiâları mevsuk olmamakla beraber, Rusya'nın Rum-Yunan dâvâsını daha 18 inci asırdan itibaren siyaseten benimsemiş olduğu muhakkaktır: Rusların Mora'da çıkardıkları ilk ısyan hareketi için 1770=1183 vukuâtının «9 Nisan» ve Rus çariçesi İkinci Katerina ile Avusturya imparatoru İkinci Joseph'in meşhur «Rum projesi» için 1787 = 1201 vukuâtının «13 Ağustos» fıkralarına bakınız. Eterya'nın

kasası Munich'de, kafası Peteresburg'da ve merkezi Istanbul'da gösterilir : Her halde 1814 den itibaren bütün Rum ve hattâ Ortodoks âleminde teşkilâtlandığı muhakkaktır. Umumî reisliğine Rus çarının aslen Rum olan yâveri general Alexandre Ypsilanti intihâb edilmiştir : Bu adam evvelce Türklere ihânet edip Rusya'ya kaçarak orada tavattun etmiş olan Konstantin Ypsilanti'nin oğludur. Bundan başka o sırada Rus Hâriciyye nâzırlığında bulunan meşhur Capo d'İstria da aslen Rum olduğu için Eterya'ya müzâheret etmiştir. Istanbul'da da Rum patriki Grigorios ile bir çok piskoposlar ve Fener beylerinin bir çokları Eterya'ya iltihak etmişlerdir. — Yunan ihtilâlinin dâhilî ve hâricî bir çok sebeblerinden bahseden Cevdet Paşa dâhilî sebeblerin en mühimmini idaresizlikle adaletsizlikte gösterir; vaktiyle Balkan milletlerinin Osmanlı hâkimiyyetine iltihâkında silâh kuvvetine muâdil bir rol oynıyan Türk adaleti artık bozulmuş, câhil ve mürteşî hâkimler halkı hükûmetten soğutmuş ve bilhassa bir şakavet ocağı hâlini alan Yeniçerilerin zorbalıklarıyla zulümleri müslümanların bile nefretine sebeb olmuştur. Hâricî sebeblerin en mühimleri de Fransız ihtilâlinin her tarafa yaydığı milliyet ve millî hâkimiyyet fikirlerinin Balkanlarda umumî bir intibâha sebeb olması, Rusya ve Avusturya gibi devletlerin mütemâdî propagandalarıyla tahrikleri ve eski Yunan kültürüne hayrân olan Avrpua milletlerinin Türklere karşı Yunanlılığı iltizâm etmekte taassup derecesine varmalarıdır. İşte bütün bu sebeblerden dolayı 18 inci asrın sonlarındanberi Rum-Ortodoks âlemi ısyan ve ihtilâl ruhiyyâtı içindedir; zâten cenubî Mora'daki Maînottes = Maynotlar ötedenberi âsi vaziyetindedir : Üçüncü ciltte 1614 = 1023 vukuâtının «18 Temmuz» fıkrasına bakınız. Üçüncü Mustafa devrindeki uzun seferde Ruslar bütün Mora'yı ayaklandırmışlardır : 1770 = 1183 vukuâtının «9 Nisan» fıkrasına bakınız. Daha sonra meşhur çariçe İkinci Katerina ile Avusturya imparatoru İkinci Joseph'in «Projet grec = Rum projesi» denilen ittifâk esasları da Bizans imparatorluğunun ihyâsı gayesine müstenittir : 1787 = 1201 vukuâtının «13 Ağustos» fıkrasına bakınız. Napoléon'un İtalya seferinden sonra Rum sergerdeleri Türk idaresine ısyân etmek üzere kendisine elbirliği teklif etmişlerdir : 1798=1213 vukuâtının «2 Temmuz» fıkrasına bakınız. Bu sefer Eteryacılar da Yunanlılık fikriyle değil, Bizans'ın ihyâsını istihdâf eden Rumluk fikriyle harekete başlamışlardır : Yalnız kendi kuvvetleriyle Osmanlı imparatorluğuna karşı koyamıyacaklarını bilen ihtilâl reislerinin bir taraftan yukarıki fıkrada gördüğümüz Tepedelenli'nin ve bir taraftan da Rusya'nın elbirliğine istinâd ettiklerinden bahsedilir : Tepedelenli-Ali Paşa işte bundan dolayı Yunan istiklâl hareketinin «Patron» u sayılmaktadır! — Bir taraftan ser-askerlikle Tepedelenli-'yi tenkile me'mur olan Mora valisi Hurşid Ahmed Paşa'nın bütün eyâlet askerini alıp Yanya'ya gitmesinden dolayı Mora'nın askersiz kalması ve bir taraftan da Tepedelenli-Eterya ittifâkı artık ısyâna müsâit bir vaziyet hasıl ettiği için, Mora sergerdelerinin 21/22 Nisan = 18/19 Receb Cumartesi/Pazar gecesi her tarafta birden taarruza karar verdiklerinden bahsedilir: Fakat bu gizli karar pek çabuk şâyi olduğu için müslümanlar her tarafta şehirlerden kalelere çekilmiye başlamışlardır. Patros baş-piskoposu Germanos işte bundan dolayı on bin kişilik bir kuvvetle kaleyi muhâsaraya kalkışmış ve bu hâdise Yunan ısyânına başlangıç sayılmıştır. Üç haftada bütün Mora âsilerin eline geçmiş, yalnız Osmanlıların «Trabliçe» dedikleri vilâyet merkezi Tripolitza = Tripoliçe aylarca mukavemet etmiştir. — Yunan ısyânında rol oynıyan âsiler üç zümreye ayrılır: 1) Şimâli-Yunanistan'la Epir'de ötedenberi şakavet hâlinde bulunan Rum ve Hıristiyan-Arnavutlara «Pallicares=Palikarya» denir : Hükûmet bunlara karşı Muslüman-Arnavutları kullanınca Palikaryalar dağlılarına Maynot denir; Nâhiyelerin başındaki koca-başılarla papaslar da bun-Türk idaresine karşı geldikleri için bu haydutlar Yunan istiklâlinin ilk millî kahramanları sayılır! 2) Cenubî-Mora'nın ötedenberi bir ısyân ocağı olan Mayna dağlılarına Maynot denir; Nâhiyelerin başındaki koca-başlarla papaslar da bunlarla elbirliği etmişlerdir; 3) Argolid körfezindeki Hydra = Çamlık, Spaetza = Suluca/Sütlüce ve Psara = İpsara adalarının ötedenberi muhtâriyyete benzer bir idareleri vardır: Diger Yunan adalarıyla sâhil şehirleri gibi bunlar da son Av-

rupa muharebelerinde Türk bayrağının bîtaraflığından istifâde ederek deniz ticaretinde çok ilerlemişler ve bilhassa korsanlara karşı gemilerini toplarla takviye etmişlerdir. 1816 da Rumların 600 gemisiyle 17 bin gemicileri olduğundan ve hattâ yalnız o üç adanın 180 gemiyle ısyâna iştirâk ettiğinden bahsedilir. — Mora ısyânının ilk reisi, yukarda bahsi geçen Alexandre Ypsilanti'nin kardeşi Dimitrios Ypsilanti'dir; ünvânı «Archistratège» dir; bayrağında siyah zemin üzerine bir ankaa resmi vardır; fakat Bizans fikrini temsil eden bu Eteryacı Yunanistan'da tutunamamış, yabancı diye defedilmiş ve ondan sonra bir takım mücâdeleler olmuşsa da nihayet ısyan hareketinin başına Alexandre Mavrokordato geçmiştir. Diger rüesânın en mühimleri de Marko Botsaris, Kolokotronis, Mavromihalis ve baş-piskopos Germanos gibi adamlardır; muvakkat hükûmet merkezi Anabolu'dur. — Mora askeriyle Yanya'da bulunan vali ve ser-asker Hurşid Paşa bu vaziyet üzerine Kapucu-başı Mustafa Bey kumandasında 3500 asker göndermiş ve Mustafa Bey de 3 Cumâda-l-âhire=8 Mart Perşenbe günü Argos'u istirdâd etmişse de oradan Tripoliçe'ye gidip tedbirsizlik ederek kaleye girmiş ve muhâsaraya uğramıştır: Tripoliçe kalesi 1821=1237 senesi 5 Teşrinievvel=8 Muharrem Cuma günü sukut etmiş ve ahâliden sekiz bin müslüman kılıçtan geçirilmiştir; zâten bütün Mora kalelerinde âsiler hep ayni vahşeti irtikâb etmişlerdir. — Yunan ısyânı Mora'dan Eğriboz'a, Sisam'a, Girid'e ve hattâ Selânik havâlisine bile sirâyet etmiş, devletin başına karada ve denizde yıllarca büyük bir gaile açılmıştır; buna karşı hükûmetin ilk tedbirlerinden biri, ısyânın Istanbul'daki elebaşılarının tenkilidir: Rum patriki Grigorios 19 Receb = 22 Nisan Pazar günü patrikhânenin orta kapısında salben idâm edilmiş ve yaftası göğsünde olarak üç gün teşhir olunmuştur; bundan başka Kayseri, Edremit, Tarabya ve Edirne piskoposlarıyla tüccar vesaireden bir takım hâinler daha asılmışlardır. — Eterya reisi Alexandre Ypsilanti'nin Bizans hulyâsiyle hareket ettiğini yukarda görmüştük: Eflak, Boğdan ve Sırbistan'ı da bu hulyâ ile ayaklandırabileceğini zanneden Ypsilanti Boğdan beyi Mihal Soutzo/Suzzo ile anlaşarak 5 Mart=30 Cumâda-l-ûlâ Pazartesi günü üç bin kişiyle Yaş'a girmiş, 11 Mart=6 Cumâda-l-âhire Pazar günü Kalas ve nihayet 30 Mart = 25 Cumâda-l-âhire Cuma günü de Bükreş sukut etmişse de, Rumanyalılar Rumlukla alâkadar olmadıkları gibi Rus çarı da bu hareketi takbih edip Ypsilânti'yi askerlikten tardetmiş, Istanbul'daki Rus sefiri hükûmete te'minat vermiş, Türk askeri harekete geçmiş ve nihayet hayalperest Ypsilanti Avusturya'ya ilticâ mecburiyetinde kalmıştır: Büyük Rumluk ve Bizans hulyâları işte böyle suya düşmüş ve ısyân hareketi Yunanistan'la bâzı adalarda mevziîleşerek Rumluk ve Ortodoksluk yerine Yunanlılık fikri alevlenmiştir: Aşağıda 1822 = 1237 vukuâtının «13 Kânunusâni» ve «23 Mart», 1824 = 1239 vukuâtının «1 Nisan», 1824 = 1240 vukuâtının «13 Teşrinisâni», 1825 = 1240 vukuâtının «24 Şubat» ve 1826 = 1241 vukuâtının da «22 Nisan» fıkralarına bakınız).

28 Mart = 23 Cumâda-l-âhire, Çarşanba: Seyyid-Ali Paşa'nın azliyle Çirmen mutasarrıfı Benderli-Ali Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, devletin geçirmekte olduğu büyük buhranlar içinde ehliyet ve iktidarının kâfi görülmemesidir : Sadâret müddeti 1820=1235 senesi 5 Kânunusâni=19 Rebî'ül-evvel Çarşanba gününden itibaren 1 sene, 2 ay, 24 gündür).

30 Nisan = 27 Receb, Pazartesi: Benderli-Ali Paşa'nın azliyle sâbık Sadâret-Kaymakamı Hacı-Sâlih Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, diktatör hâlini alan Tatar Hâlet Efendi'nin idâmını çok haklı olarak istemiş olmasıdır : Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 1 ay, 3 gündür).

1821 = 1237

15 Teşrinisâni = 19 Safer, Perşenbe : Osmanlı-Kaçar harbi.

(Osmanlı imparatorluğunun Tepedelenli ve Yunan ısyânlarıyla meşguliyetinden, istifâde ederek Bağdad'ı işgal edivermek istiyen ve «Baba-Han» lâkabiyle mârûf olan İran şâhı Feth-Ali Han'ın oğlu ve veliahdi Abbas-Mirzâ Şarkî-Anadolu'ya ve diger oğlu Mehmed Ali-Mirzâ da Irak'a taarruz etmişlerdir : İranlılar bâzı hudut hâdiselerini vesîle ittihâz ederek Anadolu cephesinde Bâyezid, Toprakkale= Eleşgirt ve bir müddet sonra da Bitlis, Muş ve Erciş taraflarını işgal etmişlerse de ordularında şiddetli bir kolera çıktığı için perişan olmuşlar ve Irak cephesinde de Mehmed Ali-Mirzâ'nın ayni hastalıktan ölümü üzerine sulhe teşebbüs etmişlerdir : Erzurum'da yapılan müzâkereler 1746 = 1159 vukuâtının «4 Eylül» fıkrasında gördüğümüz sulh esaslarına göre bir muâhede akdiyle neticelenmiş ve bu muâhede 1823 = 1238 senesi 28 Temmuz = 19 Zülka'de Pazartesi günü imzâ edilmiştir).

1822 = 1237

13 Kânunusâni = 19 Rebî'ül-âhir, Pazar: Yunan istiklâlinin ilânı.

(Yunan ısyânının merkezi olan Mora'daki Epidauros/Pidavro kasabasına yakın bir ormanda toplanan millî meclis bu gün Yunan istiklâlini ilân etmiş, Şimâlî-Yunanistan iki ve Mora bir eyâlet ittihâz edilmiş, millî meclis reisliğine Alexandre Mavrokordato seçilmiş, bir kanun-ı-esasî tedvin olunmuş ve beş kişilik bir icrâ hey'eti teşkil edilmiştir).

23 Mart = 29 Cumâda-l-âhire, Cumartesi: Sakız ısyânı.

(Sakız adasının 80 bin hıristiyan nüfusuna mukabil yalnız bin müslüman ahâlisi bulunması ve Yunan ihtilâlinin buraya da sirâyet edeceği hakkında şâyiâlar çıkması üzerine ada muhâfızı vezir Vahîd Paşa Bâb-ı-Âlî'den kuvvet istemişse de tehlikenin ehemmiyeti takdir edilmediği için gönderilen asker mıkdarı ancak iki bini bulabilmiştir. Isyan hâlinde bulunan Sisam adasından bu gün gelen 60 küçük ve 17 büyük gemiden altı bin asker ihrâç edilmiş, Sakız şehriyle köylerinin bütün hıristiyan ahâlisi âsilere iltihak etmiş, kaleye çekilen Türk kuvvetleriyle müslüman ahâli muhâsara edilmiş, nihayet 11 Nisan = 19 Receb Perşenbe günü Kapdan-ı-deryâ Nasuhzâde-Ali Paşa kumandasındaki donanma gelince eşkıyâ gemileri kaçmış ve hemen Çeşme'den asker geçirilmiş, ertesi gün şehir istirdâd edildikten sonra tenkil edilen âsiler 18 Nisan = 26 Receb Perşenbe günü istimân etmişlerdir: Bu muharebelerde Türk askerlerinin ganîmetten zengin oldukları ve 50 kuruşa köle ve câriye satıldığı rivayet edilir. — Garp menbâlarında bu meşrû tenkil hareketinin bir «Katl-i-âm» şeklinde gösterilmesi, hayret edilecek bir tasssup eseridir).

1822 = 1238

10 Teşrinisâni = 24 Safer, Pazar: Hacı-Sâlih Paşa'nın azliyle Afyon-Karahisar mutasarrıfı ve Istanbul-boğazı muhâfızı Deli-Abdullah yahut Hamdullah Paşa'nın sadâreti.

(Meşhur Hâlet Efendi ile geçinemediği için azledilen Sâlih Paşa'nın sadâreti 1821 = 1236 senesi 30 Nisan = 27 Receb Pazartesi gününden itibaren 1 sene, 6 ay,

10 gündür. Azledildiği gün pâdişaha Hâlet'in nefyini tavsiye etmiş ve foyası artık meydana çıkan Hâlet Efendi Konya'ya sürüldükten biraz sonra ikinci bir irâdeyle orada idâm edilip kesik başı Istanbul'a getirilmiş ve teşhir edildikten sonra Yahyâ-Efendi dergâhına defnolunmuştur).

1823 = 1238

10 Mart = 26 Cumâda-l-âhire, Pazartesi : Deli-Abdullah/Hamdullah Paşa'nın azliyle Silâhdarlıktan mâzul Ali Paşa'nın sadâreti.

(Abdulaah Paşa'nın sadâreti yukarıki fıkra tarihinden itibaren dört ay sürmüştür).

25 Nisan = 13 Şa'ban, Cuma : Sultan Abdülmecid'in doğumu.

(İkinci Mahmud'un bundan evvel doğan oğulları yaşamadıkları için Sultan Mecid büyük oğlu sayılır : Anasının adı «Bezm-i-âlem Sultan»dır. 1839=1255 de tahta çıkmış olan Abdülmecid'in doğum tarihi umumiyetle «11 Şa'ban = 23 Nisan Çarşanba» ve «14 Şa'ban=26 Nisan Cumartsi» günlerine müsâdif gösterilirse de yanlıştır: O sırada Hazîne-i-Hümâyun'da bulunan **Hâfız Hızır İlyâs Efendi'nin** «Enderun tarihi» nde «14 Şa'ban Cum'a» diye gün ismi zikredilmekte olduğuna ve Cuma günü de hakikî takvimde Şa'ban'ın 13 üne müsâdif bulunduğuna göre, bizim burada esas ittihâz ettiğimiz gün tarihlerinin doğru olduğu muhakkaktır).

1823 = 1239

13 Kânunuevvel = 9 Rebî'ül-âhir, Cumartesi: Silâhdar-Ali Paşa'nın azliyle Bursa ve Kocaeli mutasarrıfı Mehmet Said Galib Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi idaresizliktir : Sadâret müddeti yukarıki senenin 10 Mart = 26 Cumâda-l-âhire Pazartesi gününden itibaren 9 ay, 4 gündür).

1824 = 1239

1 Nisan = 1 Şa'ban, Perşenbe : İbrahim Paşa'nın Mora valiliği.

(1821=1236 senesi 12 Şubat=9 Cumâda-l-ûlâ Pazartesi günü Patras vak'asıyla başlıyan Yunan ısyânı, 3 sene, 1 ay, 18 gündür karada ve denizde bir çok kan dökülmesine sebeb olmuş, ordu başında muhtelif ser-askerler tecribe edilmiş ve bütün bunlara rağmen iş yatıştırılamamıştır: Bu vaziyette Yeniçeri ocağının tefessüh hâlinde bulunması ve devletin hâlâ yeni bir ordu kuramamış olması en büyük âmildir. İşte bundan dolayı ısyânın en mühim sâhası olan Mora'nın tenkili, Hicaz'daki Vehhâbî gailesinin tesviyesinde gösterdiği muvaffakıyyetten dolayı Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'ya havâle edilmiş ve o da tenkil hareketinin sonuna kadar oğlu İbrahim Paşa'ya Deryâ-kapdanlığıyla Mora valiliğinin tevcihini istemişse de Kapdanlık talebi kabul edilmiyerek tam salâhiyetle valilik verilmiş ve emrine 20 gemilik bir filo da gönderilmiştir. Mehmed Ali Paşa bu filo ile Mısır donanmasından mürekkep 196 gemilik ve bir rivayete göre de harb ve nakliye gemisi olarak 454 parçalık bir donanma techiz edip «Asâkir-i-Cihâdiyye» ismiyle teşkil ettiği muntazam askerden üç alayla başıbozuk efrâdından otuz bin kişilik bir kuvvet tertib ederek ve 150 sahrâ topu vererek Zülka'de = Temmuz ayında İbrahim Paşa ile İskenderiyye'den Mora'ya sevketmiştir).

1824 = 1240

14 Eylül = 20 Muharrem, Salı: Mehmet Said Galib Paşa'nın azliyle Silistre valisi Benderli-Mehmet Selim Sırrı Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, Yeniçeri ocağının ilgasını istiyen İkinci Mahmud'a bu işin ehli olmadığını söyliyen Galib Paşa'nın Benderli-Selim Paşa'yı tavsiye etmesidir: Sadâret müddeti 1823 = 1239 senesi 13 Kânunuevvel = 9 Rebî'ül-âhir Cumartesi gününden itibaren 9 ay, 2 gündür).

13 Teşrinisâni = 21 Rebî'ül-evvel, Cumartesi: Vidin valisi Mehmet Reşid Paşa'nın Rumeli Ser-askerliği.

(Yukarıki sene vukuâtında Mora valiliğine tâyin edildiğini gördüğümüz Mısırlı İbrahim Paşa ile tenkil hareketinde elbirliği edebilecek muktedir bir ser-asker intihâbına karar verildiği için Reşid Paşa Rumeli beylerbeyliği ile ser-askerliğine tâyin edilip Derbendât nezâreti ile Yanya ve Delvine mutasarrıflıkları da ilâveten tevcih edilmiş ve İbrahim Paşa gibi buna da tam salâhiyet verilmiştir).

1825 = 1240

24 Şubat = 6 Receb, Perşenbe: İbrahim Paşa ordusunun Mora'da karaya çıkması ve neticeleri.

(1824=1239 vukuâtında gördüğümüz Mısır donanması Rodos'da Osmanlı donanmasıyla birleştikten sonra kışı Girid'de geçirmiş ve nihayet bu gün Mora'nın cenubundaki Modon kalesi önlerine asker çıkarmıştır: İbrahim Paşa ilk iş olarak 18 Mayıs = 30 Ramazan Çarşanba günü Navarin kalesini aldıktan sonra Kalamata, Tripoliçe vesaire gibi mühim merkezleri sür'atle istirdâd ederek âsileri her tarafta tepelemiş, Mora bir hamlede geri alınmış ve âsilerin elinde yalnız Anabolu kalmıştır: Aşağıki fıkraya da bakınız).

1826 = 1241

22/23 Nisan = 14/15 Ramazan, Cumartesi/Pazar gecesi: Missolonghi'nin fethi.

(Mossolonghi kalesi Şimâlî-Yunanistan'ın cenubugarbî sâhilinde ve Lepanto körfezi üzerindedir. — Mısırlı-İbrahim Paşa cenuptan şimale doğru sür'atli bir istirdat hareketine giriştiği sırada, 1824=1240 vukuâtının «13 Teşrinisâni» fıkrasında bahsi geçen ser-asker Mehmet Reşid Paşa da şimalden harekete geçerek yukarıki senenin 30 Nisan=12 Ramazan Cumartesi günü Missolonghi'yi kuşatmıya başlamış, kale çok müstahkem olduğu ve bilhassa deniz tarafından iaşe ve takviye edildiği için muhâsara çok uzun sürmüş, nihayet Sultan Mahmud'un emri üzerine Mısırlı-İbrahim Paşa ile Kapdan-ı-deryâ Koca-Husrev Mehmet Paşa da elbirliği ederek bu gece kale fethedilmiştir: Aşağıda 1827 = 1242 vukuâtının «5 Haziran» fıkrasına da bakınız).

15 Haziran = 9 Zülka'de, Perşenbe: Teceddüd fikrinin ilk büyük zaferi olan «Vak'a-i-Hayriyye»de Yeniçeri-ocağının imhâ ve ilgası.

(Yeniçeri-ocağının Osmanlı fütûhâtındaki rolü fevkalâde mübâlâgalarla son de-

rece i'zâm edilmiştir. Azamet ve istilâ devrinde bütün mevcudu on küsûr binden ibaret olan bu devşirme askerin ne kale fütûhâtında, ne meydan muharebelerinde zannedildiği kadar mühim bir rolü olmadığından bahseden Fernand Grenard çok haklıdır. Pâdişahların etrâfında bir muhâfız ve ihtiyat kuvvetinden başka bir şey olmıyan Yeniçeri ocağı azamet devrimizde bile devletin başına dâimî bir gaile teşkil etmiş ve hattâ bir çok seferlerde düşmanın işine yarayan bir engel rolü oynamıştır; Yeniçerilerin ilk ısyanlarıyla yağmacılıkları Fâtih'in ilk saltanatındaki «Buçuk-tepe» hâdisesinde gösterilir: Birinci ciltte 1445=849 vukuâtının ilk fıkrasına bakınız. Tekmil İran'ı fethetmek istiyen Yavuz'un Çaldıran zaferinden sonra otağına kurşun atarak geri dönmesine sebeb Yeniçerilerdir: İkinci ciltte 1514=920 vukuâtının «14 Ağustos», «15 ve 21 Eylül» fıkralarına bakınız. Kanunî devrinde bile hükûmeti devirmek için Istanbul'da ısyan çıkarıp yağmacılık etmişlerdir: Gene ikinci ciltte 1525=931 vukuâtının «25 Mart» fıkrasına bakınız. Bilhassa inhitat seferlerinde cepheden kaçıp karargâh yağmalamaktan ve ordunun bozulmasına sebeb olarak üstüste ölkeler zıyâına yol açmaktan başka bir şey yapmıyan bu meş'ûm ocak Istanbul'da asırlarca bir siyasî komite rolü oynamış, teceddüdcülerin kellelerini isteyip evlerini yağma etmekten başka bir şey yapmamış, bütün irticâ hareketlerinde kanlı bir önayak olmuş, sarayla hükûmeti ve esnafla halkı haraca kesmiş, hamamlardan çıplak kadınlar kaldırıp sokaklarda sefâhat sahneleri kuracak derecelerde tefessüh etmiş ve ulûfe almaktan başka askerlikle alâkası kalmamıştır. Daha Birinci Mahmud devrinden itibaren Garp orduları tarzında «Asâkir-i mualleme=Ta'limlü asker» yetiştirilmek üzere projeler tertib edilmesi işte bundandır. Üçüncü Mustafa devrindeki Tophâne ıslâhâtı da ayni maksatladır: Birinci Abdülhamid devrinde «Sür'at topçuları» çoğaltılmışsa da ocak korkusundan daha fazla bir şey yapılamamıştır. Üçüncü Selim'in «Nizâm-ı-Cedîd» ihdâsiyle gösterdiği celâdet felâketiyle neticelenmiş ve İkinci Mahmud'un cülûsunda Alemdar'ın kurduğu «Segbân-ı-Cedîd» de onun felâketine sebeb olmuştur. Fakat İkinci Mahmud seleflerinden daha cür'etli ve daha müdebbirdir: Devletin selâmeti için ocağın ilgası fikrini Üçüncü Selim'den aldığı rivayet edilir. Büyük fırsatı uzun bir sabırla hazırladığı anlaşılmaktadır: Ocağın azılı zorbaları Ağa-Hüseyn Paşa'nın Yeniçeri-ağalığı zamanında muhtelif vesîlelerle izâle ve nefyedildiği için vaziyetin müsâit bir şekle girmiş olmasından istifâde edilerek 17 Şevvâl=25 Mayıs Perşenbe günü teceddüdcü Şeyh-ül-İslâm Kadı-zâde Mehmet Tâhir Efendi'nin konağında Sadr-ı-a'zamla erkân ve ulemâdan mürekkep bir Meclis-i-Hâs toplanıp Garb tarzında tâlim istemiyen ve yalnız «Usûl-i kadîme mucibince destiye kurşun atmak ve keçeye kılıç çalmak» la iktifâ etmek istiyen Yeniçerilere rağmen «Ta'lîm-i harbin vücûbuna fetvâ» ve «Eşkinci nâmiyle asâkir-i mualleme» teşkiline karar verilmiştir. Bununla beraber ocağı kışkırtmamak için yeni askerin elli bir Yeniçeri ortasından yüz ellişer kişi alınmak suretiyle teşkili kararlaşmış ve hattâ bir «Hüccet-i şer'iyye yazılarak devlet erkânından başka Ocak-ağalarına da imzâ ettirilmiştir. Eşkinci nezâretine Matbah ve Gümrük emini Hacı-Sâib Efendi tâyin edildikten sonra 5 Zülka'de=11 Haziran Pazar günü yeni askere yeni üniforma giydirilip silâh verilerek Et-meydanında tâlimlere başlanmıştır. Fakat pâdişahla hükûmet Yeniçerilerden emin olmadıkları için ihtiyâten Topçu, Humbaracı, Lâğımcı ve Tersâne ocaklarının ileri gelenleri elde edilmiş, bilhassa Boğaziçi'nin Rumeli sâhilleri muhâfızı Ağa-Hüseyn Paşa ve Anadolu sâhilleri muhâfızı Dârendeli İzzet Mehmet Paşaların maiyyetlerindeki üç bin kadar Segban'la indelhâce derhal Istanbul'a geçebilmeleri için her türlü hazırlıklar yapılmış ve devlet erkânı her ihtimâle karşı Boğaziçi'ndeki yalılarına çekilmiştir. Yeniçeriler tâlime başladıktan dört gün sonra kazan kaldırıp ısyân etmelerine sebeb, Théophile Gautier'nin Istanbul seyâhatnâmesine nazaran Mısırlı bir tâlim mualliminin bir nefere dayak atmasıdır. İşte bundan galeyâna gelen ocaklılar gece sadr-ı-a'zamın Bâb-ı-Âlî'deki harem dâiresiyle hazinesini ve Mısır Kapu-kâhyası Necib Efendi'nin konağını yağma etmişler, son Yeniçeri-ağası Celâlüddin Ağa'yı öldürmek istemişlerse de ele geçirememişler ve nihayet bu sabah Et-meydanına kazanlarını çıkararak ıs-

yan bayrağını açmışlardır. Sadr-ı-a'zam Benderli-Selim Paşa vak'ayı haber alınca derhal Yalı-köşküne gelip Beşiktaş sarayında bulunan pâdişaha arzetmiş, Ağa-Hüseyn ve Dârendeli-İzzet Paşalar askerleriyle beraber Istanbul'a çağırılmış, pâdişah Topkapu sarayına gelince bütün halkın mücâdeleye iştirâki için «Sancâğ-ı-Şerîf» çıkarılmış, Şeyh-ül-İslâmın dâvetiyle ulemâ ve 3500 Talebe-i ulûm Sancak altına gelmiş, Topçu, Arabacı, Kalyoncu, Humbaracı ve Lâğımcı ocakları alay alay yetişmiş, bilhassa suvâri-topçuları yüzbaşısı meşhur Kara-cehennem İbrahim Ağa toplarını alıp gelmiş, Yeniçeri zorbalarından canı yanmış olan Istanbul'un mahalleler halkı imamlarıyla kadılarının idaresinde kütle kütle ortaya çıkmış, ulemâ âsilerin katline fetvâ vermiş, halka silâh dağıtılmış ve Sultanahmet câmii üssülhareke ittihâz edildiği için Sancâğ-ı-Şerîf tekbirlerle oraya götürülüp minberin üstüne konulmuştur. — Osmanlı menbâlarında «Vak'a-i-Hayriyye» denilen tenkil hareketi, Ağa-Hüseyn ve Dârendeli-İzzet Paşaların kendi Segbanları ve diger ocakların askerleriyle At-meydanından Et-meydanına iki kol hâlinde yürümesiyle başlamıştır: Hüseyn Paşa kolu topçularla Divan-yolundan, İzzet Paşa kolu da diger askerlerle Saraçhâne üzerinden hareket etmiş, müsellâh halk kütleleri de tekbirlerle bunları tâkib etmiştir. Âsilerin öncüleri kolayca püskürtüldükten sonra Et-meydanında «Yeni-odalar» denilen kışlaları çevrilip sıkı bir çenber içine alınmış, günün kahramanı olan Kara-cehennem İbrahim Ağa ilk top ateşini açıp kışla kapusunun bir kanadını yıktıktan sonra Mustafa isminde çevik bir Topçu neferi de diger kanadı açıvermiş, ayağından yaralanmasına ehemmiyet vermiyen Kara-cehennem'le Tophâne'nin cesur imamı Hacı Hâfız-Ahmed Efendi hemen içeri atılıp askere önayak olmuş, kışla tutuşturulmuş ve şiddetli bir taarruzla içerideki âsilerin ekserisi kılıçtan geçirilmiş ve kaçabilenlerden iki yüzü hemen o gün yakalanarak idâm edilmiştir : Diger günler de bu temizlik devam ettikten başka taşralardaki Yeniçeriler de tenkil edildiği için Vak'a-i-Hayriyye'de altı bin Yeniçeri imhâ edildiğinden bahsedilir. Bu fırsattan istifâde edilerek 40-50 günde yirmi binden fazla serseri sürüldüğü için, pâyıtahtın âsâyişini ihlâl edebilecek kimse kalmamıştır. — Hükûmet kuvvetlerinin zâyiâtı 25 yaralıdan ibaret gösterilir. — O gece hükûmet erkâniyle askerleri ihtiyâten Sultanahmet câmiiyle meydanında kalmışlardır. Ondan sonra saray meydanlarına çadırlar kurulmuş, erkân ve ulemâ 27 Zülhicce = 2 Ağustos Çarşanba günü Sancak yerine konuluncaya kadar ihtiyâten çadırda kalmış, ahâli de mahallelerini beklemiştir. — Bu büyük muvaffakıyyet üzerine bütün elçilerin hükûmeti tebrik ettiklerinden bahsedilir.

Yeniçeri-ocağının lâğvına Vak'a-i-Hayriyye'den iki gün sonra 17 Haziran = 11 Zülka'de Cumartesi günü toplanan erkân ve ulemâ meclisinde karar verilip o gün neşredilen ilga fermanı Sultanahmet câmiinde okunmuş ve derhal her tarafa ta'mim edilmiştir : Birinci ciltte 1361—1362=763 vukuâtının son fıkrasında gördüğümüz «Pencik» kanuniyle teşekküle başlamış olan Yeniçeri-ocağı Vak'a-i-Hayriyye'ye kadar 465 sene sürmüş demektir. Ocak ilga edilince Yeniçeri-ağalığı da lâğvedilip yeni teşkil edilecek «Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye» ser-askerliğine Kocaeli ve Hudâvendigâr mutasarrıfı ve Istanbul boğazının Rumeli savâhili muhâfızı Ağa-Hüseyn Paşa ilâveten tâyin edilmiş ve derhal Asâkir-i-Mansûre yazılmıya başlamıştır. — Süleymâniye'deki Ağa-kapusunun Meşîhat binâsı ve Bâyezid'deki Eski-saray'ın da Bâb-ı-Ser'askerî ittihâzı işte bu vaziyet üzerinedir. — Yeniçeriler Hacı-Bektaş'ı yanlış olarak ocaklarının pîri saydıkları, kışlalarında dâimî surette bir Bektaşi babası bulundurdukları ve bilhassa vak'a günü babalar ocak propagandası yaptıkları için 2 Zülhicce=8 Temmuz Cumartesi günü Bektaşi tarikati de ilga edilip mensupları muhtelif yerlere sürülmüştür).

2 Ağustos = 27 Zülhicce, Çarşanba: Hocapaşa yangını.

(Hocapaşa'dan çıktığı için bu ismi alan büyük yangın 36 saat sürmüş ve Bâb-ı-Âlî binâsı dâhil olmak üzere Istanbul'un büyük bir kısmı kül olmuştur).

1827 = 1242

5 Haziran = 10 Zülka'de, Salı: Atina'nın fethi.

(Yukarıki senenin «22/23 Nisan» fıkrasında gördüğümüz Missolonghi fethinden sonra Avrupa'nın yardımına rağmen Atina'nın da istirdâdı Yunan buhrânına zâhiren nihayet vermişse de, bundan sonra Avrupa devletlerinin müdâhalesi üzerine iş büsbütün vahâmet kesbetmiştir: Aşağıki senenin «20 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız).

7 Teşrinievvel = 5 Rebî'ül-evvel, Cumartesi: Akkerman muâhedesi.

(Bir taraftan Yeniçeri ocağının ilgasını ve bir taraftan da senelerce süren Yunan ısyânının devleti büsbütün zayıf düşürmüş olmasını fırsat ittihâz eden Rusya, 1812 = 1227 vukuâtının «28 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz Bükreş muâhedesinin tavzihli lüzumundan bahsederek Bâb-ı-Âlî'yi tazyik ettiği için bilmecburiyye akdedilen bu sekiz maddelik muâhedeyle iki zeyli mucibince Memleketeyn beylerinin Istanbul'dan tâyinine nihayet verilip mahallî meclisler tarafından yedi sene müddetle seçilmesine, Rusya'nın muvâfakati olmadan azledilmemelerine ve Türk askerlerinin mıkdarını mahallî meclislerin tesbit etmesine, muhtâriyyetle idare edilecek olan Sırbistan'da yalnız kalelerin Osmanlı hâkimiyyetinde kalmasına karar verilmiş ve Anadolu hududu Bükreş muâhedesinden evvelki hâlinde bırakılmıştır).

1827 = 1243

20 Teşrinievvel = 29 Rebî'ül-evvel, Cumartesi: Navarin baskını.

(Yukarıki senenin «5 Haziran» fıkrasında gördüğümüz Atina fethiyle Yunan ısyânının tenkili Avrupa'da Yunanlılar lehine resmî bir müdâhale fikri uyanmasına sebeb olduğu için 6 Temmuz 1827 = 11 Zülhicce 1242 Cuma günü Londra'da İngiltere, Fransa ve Rusya arasında bir protokol imzâlanmış ve Bâb-ı-Âlî'ye tavassut teklif edilip kabul edilmediği takdirde fi'len müdâhale edileceği bildirilmişse de hükûmet bu tehdide ehemmiyet vermemiştir. İngiliz amirali Codrington'un kumandasındaki müttefikler donanmasının Navarin önlerine gelmesi işte bu gergin vaziyet üzerinedir: Limanın içinde Çengel-oğlu Tâhir Paşa'nın kumandasındaki Osmanlı filosuyla Muharrem Bey'in idaresindeki Mısır filosunun mecmûu altmış gemiden fazla gösterilir; buna mukabil müttefiklerin 27 gemisinde kıymet ve kuvvet üstünlüğü vardır. Yunanlılara taarruz edilmemesi hakkında bir müddet müzâkereyle vakit geçtikten sonra bu sabah müttefik gemileri gûyâ dostâne bir hareketle limandan içeri girmiş, fakat girdikten sonra Türk ateş gemisinin başka yere kaldırılmasını isteyince muvâfakat edilmemiş ve işte bunun üzerine o gemiye ateş açılmak suretiyle harb başlamış, hilâl şeklinde üç sıra teşkil eden gemilerinin demirli bulunmasından dolayı Osmanlı donanması üç buçuk saatte 57 gemi ve 8 bin asker zâyi etmiş ve mütecâviz hükûmetler bu çirkin tecâvuzdan haberdar olmadıklarından, nasıl başladığını bile bilmediklerinden ve hattâ Osmanlı kapdanlarının mes'ûliyetinden bahsetmişlerdir! Aşağıda 1829 = 1245 vukuâtının «15 Ağustos» fıkrasına da bakınız).

Türkiye'de ilk «Buğu gemisi».

(İlk vapur bu tarihte satın alınmış, buharla işlediği için «Buğu gemisi» denilmiş ve bu yeni icâda göre kapdan ve tayfa yetiştirilmesi hakkında bir irâde neşredilmiştir. — «Sür'at» ismi verilen bu ilk vapurla İkinci Mahmud Rodos'a gidip gelmiştir).

1828 = 1243

26 Nisan = 11 Şevvâl, Cumartesi: Rus seferi ve harb safahâtı.

(Yukarıki senenin başında gördüğümüz Navarin baskını üzerine Reîs-ül-küttâb Pertev Efendi/Paşa baskıncı devletlerin elçilerinden tazminât, Yunan işleriyle kat'ı-alâka ve tarziye talebinde bulunmuşsa da elçiler yalnız tarziyeye muvâfakat edip diger iki şartı kabul etmedikten başka 1827=1243 senesi 8 Kânunuevvel=19 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü Istanbul'u terkedip memleketlerine gitmişlerdir: Çar Birinci Nicolas bu vaziyetten istifâde edip Fransa ile İngiltere'yi de Rusya ile beraber Türkiye'ye karşı harbe teşvik etmişse de muvaffak olamamış ve işte bunun üzerine Türkiye'nin za'fından ve bilhassa ordusuzluğundan istifâde maksadiyle Rus tarihine leke süren bir zebunküşlüğe kalkışarak 26 Nisan=11 Şevvâl Cumartesi günü neşrettiği bir beyannâme ile harb ilân etmiş, ve Moskof ordusu bir taraftan 8 Mayıs = 23 Şevvâl Perşenbe günü Pruth nehrinden geçip Osmanlı arâzisine girdiği gibi, bir taraftan da 12 Mayıs=27 Şevvâl Pazartesi günü Anapa'ya taarruz etmiştir. 20 Mayıs=6 Zülka'de Salı günü Istanbul'da devlet erkâniyle ulemâdan mürekkep fevkalâde meclisin verdiği harb kararı işte bu vaziyet üzerinedir. Sefer ser-askerliğine Hudâvendigâr valisi ve Boğaz muhâfızı Ağa-Hüseyn Paşa tâyin edilmiş ve henüz teşekkül hâlinde bulunan «Asâkir-i-Mansûre» vesâireden mürekkep ordu 24 Mayıs=10 Zülka'de Cumartesi günü Davudpaşa'dan Şumnu'ya hareket etmiştir: Rif'at Paşa hareket tarihini 5 Zülka'de = 19 Mayıs Pazartesi gününe müsâdif gösterirse de doğru değildir. — Muntazam bir ordudan mahrum olan devletin mütemâdî harbler ve ısyanlar sebebiyle takatsızlığından dolayı bu meş'um sefer müdhiş bir Rus istilâsiyle neticelenmiş, Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerindeki mevzıî zaferlerimize rağmen her iki cephede de en mühim merkezler üstüste sukut etmiştir: Bu senenin 6 Haziran = 23 Zülka'de Cuma gecesi İsakçı, 11 Haziran = 23 Zülka'de Çarşanba günü Anapa, 19 Haziran=6 Zülhicce Perşenbe günü ve diger rivayetlere göre 23 Haziran=10 Zülhicce Pazartesi yahut 27 Haziran=14 Zülhicce Cuma veyahut 18 Temmuz 1828=5 Muharrem 1244 Cuma günü İbrail, 6 Temmuz=23 Zülhicce Pazar günü Pazarcık, 7 Temmuz=24 Zülhicce Pazartesi günü Yeniçeri ocağının ilgasından memnun olmayan ahâlisinin teslim talebinden dolayı Kars şehri, 13 Temmuz=30 Zülhicce Pazar günü Harsova, 1828=1244 senesi 14 Temmuz=1 Muharrem Pazartesi günü Pravadi, 15 Temmuz=2 Muharrem Salı günü Kars kalesi, 28 Ağustos = 16 Safer Perşenbe günü Ahıska ve nihayet 10 yahut 11 Teşrinievvel=30 Rebî'ül-evvel yahut 1 Rebî'ül-âhir Cuma yahut Cumartesi günü de Varna sukut etmiştir: Vak'anüvis Lûtfi bu felâketi 3 Rebîül-âhır=13 Teşrinievvel «Pazar» gününe müsâdif gösterirse de o gün Pazar değil, Pazartesidir. Osmanlı donanmasının denizden takviye ettiği Varna'nın muhâsara harekâtını Çar Birinci Nicolas bizzât idare etmiş ve nihayet Kapdan-ı-deryâ Dârendeli-İzzet Mehmet Paşa'nın sonuna kadar müdâfaa azmine mukabil kalenin hâin muhâfızı Serezli-Yusuf Paşa düşmanla gizlice temâs edip Varna'yı çara satmış ve maiyyetindeki Rumeli askerleriyle beraber Rusya'ya ilticâ edip bir müddet orada para yemiştir. — 1829 = 1244 harekâtı daha mühliktir: 28 Şubat=23 Şa'ban Cumartesi günü bir Rus filosu Süzebolu'yu yıkıp yaktıktan sonra işgal etmiş, 10 Haziran = 7 Zülhicce Çarşanba günü Vidin civârındaki Rahova düşmüş, ertesi gün Varna ile Şumnu arasındaki Kulewtcha/Kaletschwa=Kulefca/Külefce boğazında Rus ordusuna karşı muvaffakıyetli bir harbe girişen Sadr-ı-a'zam Selim Sırrı Paşa'nın askeri bir cephâne infilâkından dolayı darmadağın olduğu için Paşa güçlükle Şumnu'ya çekilebilmiş ve işte bu sâyede Ruslar nihayet Balkanları aşmıya muvaffak olmuşlardır. Silistre'nin sukutu işte bu müdhiş felâketten yirmi gün sonra 1 Temmuz = 30 Zülhicce Çarşanba gününe müsâdiftir: Bununla beraber 27 Zülhicce=30 Haziran Salı, 2 Temmuz=29 Zülhicce Perşenbe ve nihayet 5 Temmuz 1829 = 3 Muharrem 1245 Pazar tarihleri de rivayet edilir. — 1829=1245 senesinin ilk mühim vak'ası Erzurum'un 7 yahut 8 Temmuz=5 yahut 6 Muharrem Salı yahut Çar-

şanba gününe tesadüf eden sukutudur. Rumeli tarafında da 19 Temmuz = 17 Muharrem Pazar günü Rus ordusu Varna'nın cenubundaki Kamtchik = Kamçık nehrini geçmiş 11 Ağustos = 10 Safer Salı günü Selimno/Slivno = İslimye sukut etmiş ve bu felâket 19 Ağustos=18 Safer Çarşanba günü Edirne'nin mukavemetsiz teslim olmasına sebeb olmuştur. Vak'anüvis Lûtfi, Edirne'nin sukutunu 21 Safer=22 Ağustos Cumartesi gününe müsâdif gösterirse de doğru değildir. İşte bu suretle Sadr-ı-a'zam Selim Sırrı Paşa düşmanın ilkönce kendisine taarruz etmesini Şumnu'da bekleyip dururken Moskoflar onu bırakıp Balkan geçitlerinden sarkarak Misivri, Ahyolu, Burgaz, Aydos, Karınova ve İslimye üzerinden Edirne'ye geldikten sonra 20 Ağustos=19 Safer Perşenbe günü Kazak atlıları Kırkkilise = Kırklareli, Lüleburgaz, Dimetoka, Tekirdağ, İpsala ve Enez önlerinde görünmüş ve tabiî artık Istanbul bile büyük bir tehlikeye uğramıştır: Aşağıda 1829=1245 vukuâtının «14 Eylül» fıkrasına da bakınız).

1828 = 1244

24 Teşrinievvel = 14 Rebî'ül-âhir, Cuma: Benderli-Selim Paşa'nın azliyle Kapdan-ı-deryâ Dârendeli-İzzet Mehmet Paşa'nın ilk sadâreti.

(Azlin sebebi, yukarıki fıkrada bahsi geçen Balkan harekâtındaki aczi ve bilhassa Varna'nın sukutudur. Sadâret müddeti 1824 = 1240 senesi 14 Eylül = 20 Muharrem Salı gününden itibaren 4 sene, 1 ay, 10 gündür).

1829 = 1244

28 Kânunusâni = 22 Receb, Çarşanba: Dârendeli-İzzet Paşa'nın azliyle Rumeli valisi ve İnebahtı muhâfızı Reşid Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, Rus seferindeki muvaffakıyetsizliğidir: Sadâret müddeti yukarıkî fıkra tarihinden itibaren 3 ay, 5 gündür. Rumeli valiliği de uhdesinde bırakılan halefi Reşid Paşa, on sene sonra Sadr-ı-a'zam olan Koca-Husrev Paşa'nın gürcü kölelerindendir).

3 Mart = 26 Şevvâl, Cuma: Kıyâfet nizâmı.

(İkinci Mahmud'un teceddüd hamlelerinden biri de kıyâfet inkılâbında gösterilir: Kavuk kaldırılmış, «İmâme ve ferâce» denilen sarıkla cübbe İlmiyye sınıfına hasredilmiş ve devlet me'murlarıyla ahâli «Fes ve harvânî», «Setre pantalon», «Kaput ve Istanbulin» giymekle mükellef tutulmuştur. Bu değişiklik, Avrupa kıyâfetinin alelâde bir taklidi değil, muaddel şekilde tatbikı demektir. — Lûtfi tarihindeki nizamnâmede görülen «6 Şevvâl» tarihinin bir tertip hatâsından mütevellid olması lâzımgelir).

1829 = 1245

15 Ağustos = 14 Safer, Cumartesi: Yunan devletinin teşekkülü.

(1827 = 1243 vukuâtının «20 Teşrinievvel» fıkrasında gördüğümüz Navarin baskınından sonra İngiltere, Fransa ve Rusya devletleri 1828 = 1244 senesi 3 Ağustos= 21 Muharrem Pazar günü Mısırlı İbrahim Paşa'ya bir tahliye mukavelesi imzâ ettirmiş, gene o senenin 29 Ağustos=17 Safer Cuma günü general Maison kumandasında Navarin'e gelen bir Fransız ordusu Mora'yı işgal edince Mısır askeri 7 Eylül=26 Safer Pazar gününden itibaren çekilmiye başlamış, nihayet 16

Teşrinisâni=8 Cumâda-l-ûlâ Pazar günü imzâlanan Londra protokolü mucibince Mora ile Kiklâd adalarındaki Yunan ihtilâl idaresi bu üç devlet tarafından resmen himâye altına alınmıştır: O sırada Osmanlı imparatorluğu hem Anadolu'dan, hem Rumeli'den Rus istilâsı altındadır ve hattâ Edirne sukut ettikten başka Kazak atlıları Istanbul'a doğru ilerlemektedir! Yunanistan'ı himâye eden üç devletten İngiltere ve Fransa'nın Mora ile Kiklâd adalarında bir Yunan hükûmeti kurulması hakkında bu senenin 9 Temmuz=7 Muharrem Perşenbe günü Bâb-ı-Âlî'ye verdikleri meşhur notanın bu gün kabul edilmesi işte bu müdhiş buhran yüzündendir: Yeni Yunan hükûmetinin Osmanlı hâkimiyyeti altında bulunması, Türkiye'ye senede bir buçuk milyon kuruş haraç vermesi ve seçilecek hıristiyan prensinin intihâbında üç devletten başka Bâb-ı-Âlî'nin de rey sâhibi olması kararlaşmış ve Yunan devleti işte bu haksız himâye sâyesinde teşekküle başlamıştır. — Aşağıki senenin «24 Nisan» fıkrasına da bakınız).

14 Eylül = 15 Rebî'ül-evvel, Pazartesi: Edirne muâhedesi.

(1828=1243 vukuâtının «26 Nisan» fıkrasında gördüğümüz meş'um seferde Rumeli tarafındaki Rus baş-kumandanı Dibitch'in Edirne'den sonra Istanbul'u bile tehdid edecek kadar yaklaşması ve Anadolu'da da Erzurum'u alan Paskiéwitch ordusunun Trabzon'a doğru ilerlemesi üzerine Bâb-ı-Âlî alelâcele mütâreke ve sulh istemek mecburiyetinde kalmış ve bilhassa Prusya elçisinin tavassutundan istifade etmiştir. Evvelce memleketlerine gittikleri halde yukarıki fıkrada gördüğümüz Yunan meselesinin tesviyesi üzerine avdet etmiş olan İngiltere ve Fransa sefirleri de daha fazla ilerlememesi hakkında Dibitch'e mürâcaatte bulunmuşlardır: Her halde Osmanlı talebinin kabulünde en mühim âmil, Istanbul meselesinin siyasî ehemmiyet ve nezâketidir. — 16 maddeyle Memleketeyn'e âit bir zeyilden ve ayrı bir maddeden ibaret olan Edirne muâhedesi Osmanlı imparatorluğunun arâzi bakımından büyük bir ziyâna uğratmış değildir: Rumeli tarafında harbeden evvelki Pruth hududu ibka edilmiş ve yalnız Tuna ağızları Rusya'ya bırakılmış ve Kafkasya ile Anadolu tarafından da Anapa, Poti, Ahıska ve Ahılkelek kaleleri Ruslara verildikten başka Rusya'nın Gürcistan hâkimiyyeti de tasdik olunmuştur. Memleketeyn ve Sırbistan hakkındaki esaslar muhtâriyyet imtiyazlarının tevsîinden ibarettir. Bu muâhedeyle teferrüâtının en ağır tarafı mâlî ahkâmındadır: Rus tebaasının şahsî ve ticarî zararlarına mukabil bir buçuk milyon ve harb tazminâtı olarak da on milyon Felemenk altını taahhüd edilmiş ve Memleketeyn'in Ruslar tarafından tahliyesi işte bu on milyonun tamamiyle tesviyesine bırakılmıştır! Rusya'nın bu suretle Osmanlı kalkınmasına mâlî bakımdan imkân bırakmamak istediğinden bahsedilir. Memleketeyn'in tahliye mukavelesi ancak 1834 = 1249 senesi 29 Kânunusâni = 18 Ramazan Çarşanba günü ve ayni sebebten işgal altında kalan Silistre'nin tahliye mukavelesi de 1836=1251 senesi 8 Nisan = 21 Zülhicce Cuma günü imzâlanmıştır).

1830 = 1245

7/8 Şubat = 13/14 Şa'ban, Pazar/Pazartesi gecesi: Sultan Aziz'in doğumu.

(İkinci Mahmud'un ikinci oğlu ve Sultan Mecid'in küçük kardeşi ve halefi Sultan Abd-ül-Aziz'in doğumu umumiyetle «15 Şa'ban= 9 Şubat» gününe müsâdif gösterilirse de, Hızır İlyâs Efendi'nin Enderun tarihinde gün ismi Pazartesi gösterildiğine göre bir günlük farkın «Rü'yet-i-hilâl» den mütevellid olması lâzımgelir; Berat gecesi doğmuş olduğu da vak'anüvis Lûtfi'nin kaydinden anlaşılmaktadır. Anasının adı «Pertevniyâl Vâlide-Sultan» dır).

24 Nisan = 1 Zülka'de, Cumartesi: Yunan istiklâlinin tasdikı.

(İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin Londra konferansında verdikleri kararlar hakkında Istanbul sefirleri 8 Nisan=14 Şevvâl Perşenbe günü Bâb-ı-Âlî'ye bir

nota vermişler ve bu tarihî vesikada Osmanlı devletini Yunan istiklâlinin tasdikıne dâvet ederek Aspropotamos nehrinin ağzından Zeytin körfezinde Sperchius nehrinin ağzına kadar çektikleri hudut hattını ve Eğriboz, Skyro, Kiklâd ve Şeytan adalarının da müstakil bir prenslik şeklini alan Yunanistan'a verildiğini bildirmişlerdir: Son Rus seferinden dolayı bitkin bir halde bulunan devlet, bu notaya kerhen kabul cevabı vermek mecburiyetinde kalmıştır. — Yukarıki senenin ikinci fıkrasına da bakınız).

1830 = 1246

5 Temmuz = 14 Muharrem, Pazartesi: Cezâyir'in Fransızlar tarafından işgali.

(Bir gün evvelki tarih de rivayet edilir. — «Garb-ocakları» denilen Cezâyir, Tunus ve Trablus eyâletleri birer askerî cumhuriyet şeklindedir: Cezâyir 18 inci asrın başlarından itibaren «Dayı=Dey» denilen valiler tarafından idare edilmektedir; bunların devletle alâkası, arasıra hediye göndermekten ve bilmukabele intihaplarını tasdik ettirmekten ibarettir. Ötedenberi korsanlıkla geçinen bu eyâletler Avrupa denizciliğinin terakkıyyâtından bîhaber kaldıkları halde korsanlıkta devam etmişlerdir. — 1797 de Cezâyir hükûmeti Fransa'ya beş milyon frankla bir çok hububât ikrâz etmiş, Fransa o zamandanberi bu borcunu ödeyememiş ve nihayet dayı İzmirli Hüseyn Paşa işte bu yüzden Fransa konsolusu Deval'in suratına elindeki yelpâzeyle bir şamar vurduğu için Fransa hükûmeti Bâb-ı-Âlî'ye mürâcaatle tarziye istemiştir: Felâketin sebebi, Istanbul'un emrine Cezâyir'in itâat etmemesidir. İşte bundan dolayı vis-amiral Duperré'nin kumandasındaki Fransız donanması 1827 = 1242 senesi 12 Haziran=17 Zülka'de Salı günü Cezâyir'i abluka etmiş, bu tazyik 3 sene, 2 gün sürdükten ve siyasî teşebbüsler neticesiz kaldıktan sonra 1830=1245 senesi 14 Haziran=22 Zülhicce Pazartesi günü general Bourmont kumandasında 36 bin kişilik bir ordu ihrâc edilerek Cezâyir şehri muhâsara edilmiş ve nihayet bu gün Hüseyn Paşa teslim olup esir edilmiştir. Cezâyir işte bu suretle Osmanlı idaresinden çıkmış ve bundan sonra Fransızlar bütün eyâlete hâkim olabilmek için senelerce uğraşmışlardır).

29 Ağustos = 10 Rebî'ül-evvel, Pazar: Sırbistan muhtâriyyeti.

(1829 = 1245 vukuâtının «14 Eylül» fıkrasında gördüğümüz Edirne muâhedesi mucibince Sırbistan imtiyazlarının tevsîi kabul edilmiş olduğu için, bu gün bir muhtâriyyet «Hatt-ı-Şerîf» i neşredilip Sırp baş-kinyazı Miloş Obrenoviç'in Osmanlı hâkimiyyeti altında irsî prensliği tasdik edilmiş ve Sırbistan'a Vidin ve Bosna vilâyetlerinden altı nâhiye verilmiştir).

1831 = 1247

1 Teşrinisâni = 25 Cumâda-l-ûlâ, Salı: «Takvim-i-Vekaayi'» in neşri.

(İlk Türk gazetesi olan Takvim-i-Vekaayi' devletin resmî cerîdesi olmak ve haftada bir neşredilmek üzere bu gün intişâra başlamıştır: Muhtelif isimler teklif edildiği halde «Takvîm-i-Vekaayi'» terkibini bizzât İkinci Mahmud bulmuş ve bu şekil hepsine tercih edilmiştir. — Bâyezid'de kurulan matbaasının ismi «Takvîm-i-Vekaayi'hâne-i- Âmire» dir ve ilk baş-muharriri de meşhur Vak'anüvis Es'ad Efendi'dir. 1827=1140 senesi 16 Kânunuevvel=2 Cumâda-l-ûlâ Salı günü İbrahim-Müteferrika matbaasının işlemiye başlamasıyla bu ilk Türk gazetesinin intişârı arasında geçen 103 sene, 10 ay, 16 gün zarfında yalnız kitap basılmıştır).

1832 = 1248

10 Kânunuevvel = 17 Receb, Pazartesi: Sisam muhtâriyyeti.

(Yunan istiklâliyle neticelenen ısyan hareketlerinde Sisamlılar çok faal bir rol oynamışlardır: 1821=1236 vukuâtının «12 Şubat» ve 1822=1237 vukuâtının da «23 Mart» fıkralarına bakınız. Avrupa devletlerinin himâyesiyle ilkönce Osmanlı hâkimiyyeti altında küçük bir Yunan hükûmetinin teşekkülü ve 8 ay, 10 gün sonra bu hükûmetin daha geniş hudutlarla müstakil bir devlet hâlini alması, o büyük ısyâna iştirâk etmiş olan Sisamlıları Osmanlı idaresine karşı pek müşkil bir vaziyette bırakmıştır: 1829=1245 vukuâtının «15 Ağustos» ve 1830=1245 vukuâtının da «24 Nisan» fıkralarına bakınız. İşte bundan dolayı İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin Sisam için istedikleri imtiyazlar, devletin muhât olduğu büyük gailelerden dolayı bilmecburiyye kabul edilip bu gün o üç devletin Istanbul sefirlerine bir nota ile bildirilmiştir. Bu nota sekiz maddeliktir; başlıca esasları şöyle sıralanabilir :

1 — Sisamlılara afv-i umumî ilân edilmiştir;

2 — Sisam adası, intihapla teşekkül edecek bir mûteberan meclisi tarafından idare edilecek ve idarî teşkilât da gene bu meclis tarafından kurulacaktır;

3 — Meclis riyâseti, Bâb-ı-Âlî tarafından tâyin edilecek olan «Prince de Samos = Sisam beyi» ne âittir ve bu bey Ortodoks mezhebine mensub olacaktır;

4 — Sisam adasında asker bulunmıyacaktır;

5 — Adanın devlet hazinesine her sene vereceği maktû vergi dört yüz bin kuruştur;

6 — Osmanlı muâhedeleri ahkâmına Sisam adası da tâbi'dir;

7 — Sisam piskoposu eskiden olduğu gibi Istanbul Rum patriki tarafından tâyin edilecektir.

Bu imtiyazlar sonraları bir takım tâdilâta uğramış ve meselâ 120 yerli jandarmaya mukabil 150 Osmanlı askeri bulundurulması gibi bâzı değişiklikler olmuştur).

21 Kânunuevvel = 28 Receb, Cuma : Mehmed Ali ısyânında Mısır ordusunun Konya zaferi, Sadr-ı-a'zam Reşid Mehmet Paşa'nın esâreti ve neticeleri.

(1805=1220 vukuâtının «8 Temmuz» fıkrasında Mısır valiliğine tâyinini gördüğümüz Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hicaz'ın âsi Vehhâbîlerden ve Mora'nın Yunan âsilerinden istirdâdında devlete hayatî hizmetlerde bulunmuş ve yıllarca sadâkatini muhâfaza etmiş olduğu halde, Edirne muâhedesinden sonra serkeşliğe başlayıp âsi vaziyetine geçmiştir. Bu meşhur ısyânın başlıca sebebleri şöyle sıralanabilir :

1) Mora seferi Mısır'ın bir milyon altınıyla 30 bin askerine mal olduğu halde, Yunan istiklâlinden dolayı Mora valiliği nihayet bulmuş olan Mehmed Ali Paşa-zâde İbrahim Paşa'ya istediği tâvizât verilmemiştir; 2) Mehmed Ali Paşa Mora'ya mukabil Suriye'yi istemişse de Girit verilmiş ve o da dâimî bir ısyan yatağı olan bu vilâyeti kabul etmemiştir; 3) Hükûmet evvelce Mehmed Ali Paşa'ya Suriye'yi va'dettiği halde, sonradan sözünde durmamıştır; 4) Mehmed Ali Paşa'yı çekemiyen vüzerâ ve vükelâ pâdişahı ustalıklı telkinlerle onun aleyhine çevirmişlerdir; 5) İşte bundan dolayı İbrahim Pasa pâdişahın müsâadesi olmadan Mora'yı tahliye etmiştir; 6) Son Rus seferinde Mısır «Asâkir-i-Cihâdiyye» sinden 12 bin kişilik bir yardım kuvveti va'deden Mehmed Ali Paşa sözünde durmamış ve yalnız 25 bin keselik bir para yardımında bulunmuştur; 7) Mehmed Ali'nin İskodra valisi Mustafa Paşa'yı ısyâna teşvik eden mektupları Bâb-ı-Âlî'nin ve bilmukabele Şam valisini Mısır baskınına me'mur eden vesikalar da Mehmed Ali'nin eline geçmiştir. İşte bütün bu sebeblerden dolayı İkinci Mahmud'un Mısır valisine ve Mehmed Ali Paşa'nın da Istanbul hükûmetine emniyet ve itimâdı kalmamıştır.

Edirne muâhedesinden sonra devletin başına kanlı gaileler açmış üç vali vardır: Bunlardan Bağdad'ın Kölemen valisi Davud ve İskodra'nın irsî valisi Mustafa Paşaların ısyânları çok sürmeden tenkil edilebilmişse de, Mısır valisinin ısyânı İkinci Mahmud'dan sonra Sultan Mecid devrine bile intikal etmiş ve ecnebî müdâhalelerine yol açmış muazzam bir gailedir: Neticesi için aşağıda 1841=1257 vukuâtının «24 Mayıs» fıkrasına bakınız.

Mehmet Ali Paşa'nın ısyân vesilesi, Sayda valisi Abdullah Paşa'dan alacağı olan on bin kese akçayı alamaması ve Mısır'dan Suriye'ye kaçan altı bin kadar fellâhın iâdesini istediği halde, halkın istediği yerde oturmak salâhiyetinden bahsedilerek reddedilmesidir. İşte bu vesileden istifade ederek Istanbul'un nasihatlerine artık kulak asmıyan Mehmed Ali Paşa 30-40 bin kişilik muntazam bir ordu ile 23 gemilik bir filo hazırlayıp meşhur oğlu İbrahim Paşa'nın emrine vermiş ve kara ordusu 1831=1247 senesi 20 Teşrinievvel=13 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü Mısır'dan yola çıkmıştır: Gazze, Yafa, Kudüs ve nihayet Hayfa şehirlerini mukavemetsiz teslim alan İbrahim Paşa 16 Teşrinisâni=10 Cumâda-l-âhire Çarşanba günü Sayda valisi Abdullah Paşa'nın bir iki bin askerle kapanmış olduğu Akkâ kalesini muhâsara edip 6 ay, 11 gün uğraştıktan sonra 1832=1247 senesi 27 Mayıs=26 Zülhicce Pazar günü zabtetmiş ve ondan sonra da Suriye'nin en mühim merkezi olan Şam şehrine bu 1832=1248 senesi 15 Haziran=16 Muharrem Cuma günü girmiştir: 18 Haziran=19 Muharrem Pazartesi tarihi de rivayet edilir. Istanbul hükûmeti bu vaziyete karşı Mehmed Ali Paşa'yı «Fermanlu» ilân edip tenkiline fetvâ çıkardıktan sonra Yeniçeri ocağının ilgasındaki hizmetiyle meşhur Edirne valisi Ağa-Hüseyn Paşa'yı ser-askerlikle otuz bin asker başında Akkâ'nın sukutundan biraz evvel 1832=1247 senesi 12 Nisan=11 Zülka'de Perşenbe günü yola çıkarmış, Mısırlılarla ilk muharebeyi ser-askerin sevkettiği Trablusuşam valisi Halebli Mehmet Paşa 1832=1248 senesi 8 Temmuz=9 Safer Pazar günü yahut ertesi gün Humus civârında yapıp mağlûb olmuş, ondan sonra İskenderon'la Antakya arasındaki Belen muharebesinde ayni senenin 29 Temmuz=1 Rebî'ül-evvel Pazar günü ser-askerin ordusu ayni âkıbete uğramış ve bu acı haber Istanbul'a aksedince ser-askerlik Sadr-ı-a'zam Reşid Mehmet Paşa'ya tevcih edilip 60 bin kişilik bir ordu ile bu senenin 3 Teşrinisâni=9 Cumâda-l-âhire Cumartesi günü yola çıkarılmıştır.

Humus ve Belen zaferlerinden sonra Toroslardan geçerek Anadolu'ya giren ve İkinci Mahmud'un teceddüd hareketlerine karşı halk arasındaki muhalefetten çok istifâde eden İbrahim Paşa 21 Teşrinisâni=27 Cumâda-l-âhire Çarşanba günü Konya'ya girmiş ve bir müddet sonra çıkagelen Reşid Paşa ordusuyla işte orada karşılaşmıştır: 21 Kânunuevvel = 28 Receb Cuma gününe tesadüf eden Konya muharebesinde Mısır ordusu bozulacağı sırada havanın karlı ve dumanlı olmasından dolayı düşman suvârisini kendi askeri zanneden Reşid Mehmet Paşa'nın birdenbire esir oluvermesi müdhiş bir bozguna sebeb olmuştur. Bütün bu hareketlerde Mehmed Ali Paşa ile oğlu İbrahim Paşa Osmanlı hânedânına karşı dâimâ hürmetkâr davranmış oldukları için, esir Sadr-ı-a'zam en büyük âmir gibi karşılanmış, hattâ İbrahim Paşa kendisini Mısır ordusunun da Baş-kumandanı saymış ve Mısır'a yahut Istanbul'a gitmekte serbest bırakıldığı için Reşid Paşa pek tabiî olarak Istanbul'u tercih etmiştir.

Konya muvaffakıyyetinden sonra 1833 = 1248 senesi 2 Şubat = 12 Ramazan Cumartesi günü Kütahya'yı işgal eden İbrahim Paşa'nın kış mevsimini Bursa'da geçirmek üzere pâdişahtan müsâade istemesi Istanbul'da çok büyük bir telâşa sebeb olduğu için, vaziyetten istifâde etmek istiyen Rusya'nın yaptığı yardım teklifi kabul edilmiş ve işte bunun üzerine 20 Şubat 1833=30 Ramazan 1248 Çarşanba günü on gemilik bir Rus filosu ile bir fırka Moskof askeri Buyükdere önlerine gelmiş ve Rus askerleri Hünkâr-iskelesi civârına kurulan çadırlara yerleştirilmiştir. Bu sırada Rus hulûlünü çekemiyen Avrupa ve bilhassa Fransız diplomasisi büyük bir faaliyet göstermiye başlamış, Suriye'nin Mehmed Ali Paşa'ya tevcihiyle Rus filosunun iâdesini te'min için hem Istanbul'da, hem Kütahya'da, hem Mısır'da büyük bir siyasî faaliyet başlamış ve bu faaliyet nihayet 1833=1248 senesi 8 Nisan=18 Zülka'de Pazartesi günü İbrahim Paşa'nın imzâladığı Kütahya

mukavelesiyle neticelenmiştir: Bu mukavele mucibince Suriye ile Adana ve Cidde'nin Mehmed Ali ile oğluna tevcihi, ısyâna iştirâk edenler hakkında bir afv-i-umumî ilânı ve Mısır ordusunun Anadolu'yu tahliye etmesi kararlaşmıştır; 14 Mayıs=24 Zülhicce Salı günü İskenderiyye'de imzâlanan mukavele de ayni esasların te'yidi mâhiyetindedir. Fakat buna rağmen Bâb-ı-Âlî Mısır'dan emin olmadığı için, Ruslarla gizli bir müzâkere cereyân etmiş ve nihayet 1833 = 1249 senesi 8 Temmuz=19 Safer Pazartesi günü Osmanlı devletini Rus himâyesine sokan meşhur Hünkâr-iskelesi muâhedesi akdedilmiştir: Sekiz sene müddetle akdolunan bu altı maddelik muâhede zâhiren karşılıklı bir ittifak ve yardım mukavelesinden ibaretse de, ayni tarihte imzâlanan gizli bir müstakil madde mucibince askerî yardımı yalnız Rusya der'uhde etmiş ve buna mukabil Osmanlı devleti de Rusya'nın istemediği ecnebi harb gemilerini boğazlardan geçirmemek taahhüdü altına girmiştir: Aşağıda 1841=1257 vukuâtının «13 Temmuz» ve Mısır meselesi için de 1839=1255 vukuâtının «24 Haziran» fıkrasına bakınız).

1833 = 1248

18 Şubat = 28 Ramazan, Pazartesi: Reşid Mehmet Paşa'nın azliyle Anadolu valisi Mehmet Emin Rauf Paşa'nın ikinci sadâreti.

(Azlin sebebi, yukarıki fıkrada gördüğümüz mağlûbiyyet ve esârettir: Sadâret müddeti 1829=1244 senesi 28 Kânunusâni=22 Receb Çarşanba gününden itibaren 4 sene, 21 gündür).

1833 = 1249

30 Ağustos = 13 Rebî'ül-âhir, Cuma: Büyük Istanbul yangını.

(Bugün Cibâli kapusundan çıkan yangın Şehzâde câmiine kadar Istanbul semtinin yarısını yakmış ve bu felâkette bir kaç çarşı kül hâline gelmiştir).

1838 = 1254

30 Mart = 4 Muharrem, Cuma: Sadâretin Baş-vekâlet'e tahvili.

(Eski devlet teşkilâtının nezâretlere tahvili İkinci Mahmud devrinde başladığı gibi, Sadâret makamının ilk defa olarak Baş-vekilliğe tahvili de ayni devirdedir: Pâdişahın bu gün Sadr-ı-a'zam Rauf Paşa'ya gönderdiği Hatt-ı-Hümâyunda vükelâdan birinin Baş-vekil sıfatiyle Mühr-i-Hümâyûnu hâmil olmasından ve bu yeni kaideye göre kendisine Dâhiliyye nezâretini tevcih ederek Baş-vekil yaptığından bahsedilmektedir; bununla beraber Sultan Mecid devrinde Sadâret ünvânı ihyâ edilmiştir: Aşağıki sene vukuâtının «2 Temmuz» fıkrasına bakınız).

1839 = 1255

24 Haziran = 11 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: Nezib bozgunu.

(1832=1248 vukuâtının «21 Kânunuevvel» fıkrasında Kütahya anlaşmasıyla neticelendiğini gördüğümüz Mısır meselesi o zamandanberi mütemadî bir buhran vaziyetini dâimâ muhâfaza etmiştir: Bu gerginliğin başlıca sebebleri iki tarafın da o anlaşmadan memnun olmaması ve birbirine emniyet ve itimâd edememesi, Mehmed Ali'nin Mısır'la Suriye ve Kilikya'da istiklâl arzuları beslemesi ve hattâ bir aralık Avrupa devletlerinin Kahire'deki konsoloslarına bu memleketler üzerinde fetih hakkı iddia ederek verâset usuliyle istiklâle karar verdiğini tebliğ ettikten sonra konsolosların tazyikile iddiâlarını tâdile mecbur olması ve nihayet Osmanlı hazinesine vergi vermemiye kalkışması gibi şeylerdir. İşte bütün bunlardan dolayı her iki taraf mütemâdiyen askerî hazırlıklarda bulunmuş, hu-

dut boylarında birbirinin harekâtını kollamış, Adana taraflarında Toros geçitlerini tahkim eden İbrahim Paşa Suriye'ye 80 bin asker yığmış ve babası da Mısır'da 50 bin kişilik bir ordu ile bir donanma hazırlamıya başlamış, Osmanlı hükûmeti Şark vilâyetlerinde hazırladığı «Kürdistan ordusu» nu mütemâdiyen takviye ettikten başka meşhur Molteke de içlerinde olmak üzere bu orduya mütehassıs ecnebi zâbitleri göndermiş ve kumandanlığına da vezâret pâyesiyle Kütahya feriki çerkes Hâfız-Mehmet Paşa'yı tâyin etmiştir. Bu gergin vaziyette harbin gecikmesi, devletlerin her iki taraf üzerinde mütemâdî tazyiklerde bulunmalarındandır; fakat Mehmed Ali'nin nihayet istiklâl dâvâsına kalkışması İkinci Mahmud'un Hâfız Paşa'ya hareket emri vermesiyle neticelenmiş, Osmanlı ordusu 21 Nisan=6 sefer Pazar günü Fırat'dan geçmiye başlamış, 3 Mayıs=18 Safer Cuma günü Haleb yolu üzerinde bulunan Nezib işgal edilmiş ve işte bu vaziyet üzerine Mehmed Ali ile oğlu İbrahim Paşa yeniden «Fermanlu» yâni idâma mahkûm âsi ilân edilip me'muriyetlerinden azledilerek Mısır valiliği Kürdistan ordusu kumandanı Hâfız Paşa'ya ilâveten tevcih olunmuştur.
İki tarafın kuvvetleri arasında büyük bir nisbetsizlikten bahsedilir : 40-45 bin kişilik Osmanlı ordusu tâlim ve terbiye bakımından da Mısır ordusundan çok zayıftır; fazla olarak karşı tarafın İbrahim Paşa gibi harb işleri içinde yetişmiş pişgin bir kumandanına mukabil Hâfız Paşa cesur, fakat değersiz bir askerdir. Öyle bir vaziyette Moltke ve arkadaşları gibi kıymetli Erkân-ı-harb zâbitlerinin tavsiyelerine kulak asmıyarak ulemânın sözüyle hareket etmiş ve meselâ bir gün düşman ordusunun fenâ bir vaziyetinden istifâde için hemen taarruz edilmesini tavsiye eden mütehassısları dinlemeyip o günün Cuma olmasını şer'an taarruza mâni gibi gösteren ulemâyı dinliyerek büyük bir fırsat kaçırmıştır! Nezib bozgununun sebebi işte bu ehliyetsizlikte gösterilir: Bir kaç saat içinde ordu darmadağın olmuş, askerle beraber Hâfız Paşa da kaçmış ve bütün ağırlıklar Mısırlılara kalmıştır: Aşağıda bu senenin «3 Temmuz» fıkrasına da bakınız).

30 Haziran / 1 Temmuz = 17 / 18 Rebî'ül-âhir, Pazar / Pazartesi gecesi : İkinci Mahmud'un ölümü.

(İkinci Mahmud veremden ölmüştür; bu âkıbette çektiği gailelerin de te'siri olduğundan bahsedilir. 1785=1199 senesi 20 Temmuz=13 Ramazan Çarşanba günü dünyaya gelmiş olduğuna göre 53 sene, 11 ay, 12 gün yaşayıp 54 yaşını bitireceği sırada vefat etmiş demektir. 1808=1223 senesi 28 Temmuz=4 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü tahta çıkmış olduğuna göre saltanat müddeti de 31 sene, 4 gündür. İkinci Mahmud Osmanlı pâdişahlarının en büyüklerindendir: Uzun süren saltanatında hâricî harbler ve dâhilî ısyanlarla sarsılan devletin inhilâline mâni olmak kudretini gösterdikten başka, her sâhadaki teceddüd hamleleriyle Osmanlı imparatorluğuna yeni bir hayâtiyyet vermiştir; bilhassa câhil ve müteassıp tabakaların kendisini tekfir derecesine varan husûmetlerine rağmen teceddüd yolunda gösterdiği sarsılmaz azimden dolayı Garp menbâlarında bile hürmetle yâd edilir; hattâ Sultan Mecid zamanında ilân edilen «Tanzimât-ı-Hayriyye» bile bunun son zamanlarında hazırlandığı halde, meşhur Âkif Paşa vesaire gibi bâzı muhâfazakârların muhâlefetlerinden dolayı geri kalmıştır.
Yeniçeri ocağının ilgasiyle yeni ordunun harblerle ısyanlara rağmen kurulmıya başlaması, devlet teşkilâtının Garp esaslarına göre tensik ve ıslâhı, kıyâfet inkılâbı, Posta, Karantine, Tahrir-i-nüfus vesaire gibi faydalı yeniliklerin tatbikı, «Rüşdiyye» denilen Ortamektep teşkilâtıyle Tıbbiyye, Harbiyye ve Bahriyye mekteplerinin te'sisi, buharlı gemi vesaire gibi teknik terekkıyâtın memlekete girmesinde önayak olması, Unkapanı köprüsüyle daha pek çok umran eserlerinin inşâsı ve daha bir çok hayırlı teşebbüsleriyle eserleri inkıraza doğru giden devleti muhakkak bir vartadan kurtarmıştır.
Sultan Mahmud, yukarıki fıkrada gördüğümüz Nezib felâketini duymadan ölmüş olduğu için, bâzı menbâlarda bahtiyar sayılır).

SULTAN ABDÜLMECİD

— M. 1839 = H. 1255 — M. 1861 = H. 1277 —

1839 = 1255

1 Temmuz = 18 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: Sultan Mecid'in cülûsu.

(İkinci Mahmud'un büyük oğlu, Sultan Aziz'in büyük kardeşi ve Osmanlı pâdişahlarının otuz birincisi olan Sultan Mecid, 1922=1341 de saltanatın ilgası üzerine yalnız Hilâfet makamında bulunmuş olan yeğeni Abdülmecid-ibni-Abdül'Aziz'e nisbetle «Abdülmecid-i-Evvel = Birinci Abdülmecid» sayılabilir: 1823 = 1238 senesi 25 Nisan = 13 Şa'ban Cuma günü dünyaya gelmiş olduğuna göre yaşının 16 sene, 2 ay, 7 gün tuttuğu, yâni 17 yaşının içinde bulunduğu sırada tahta çıkmış demektir: Anasının adı «Bezm-i-âlem Vâlide-Sultan» dır. Sultan Mecid'in tahsil ve terbiyesine çok i'tinâ edildiğinden ve hattâ muntazam konuşacak kadar Fransızca da bildiğinden bahsedilir. Her halde babasının teceddüd ve ıslâhât fikirlerine tamamiyle vâris olmuş ve bilhassa muhâfazakâr vüzerâ ve vükelâya rağmen, tahta çıkar çıkmaz Hâriciyye nâzırı Koca-Reşid Paşa ile gizlice anlaşarak kendi mutlakıyyet salâhiyyetlerini tahdid eden Tanzimat Hatt-ı-Hümâyûnunu neşretmekte tereddüd etmemek suretiyle yaşından umulmıyacak bir büyüklük göstermiştir).

2 Temmuz = 19 Rebî'ül-âhir, Salı: Mehmet Emin Rauf Paşa'nın azliyle Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye reisi Koca-Husrev Mehmet Paşa'nın sadâreti.

(Bu değişiklik, saray ve devlet erkânından mürekkep iki partiden birinin digerine galebesi demektir: Rivayete nazaran, İkinci Mahmud'un son zamanlarında hastalığının ilerlemesinden dolayı hal'iyle büyük şehzâde Abdülmecid'in iclâsını istiyen devlet-adamlarının başındaki Koca-Husrev Paşa'ya karşı, Mâbeyn müşiri Ahmed Fevzi Paşa'nın temsil ettiği saray erkânı Abdülmecid'in idâmiyle babasının tahtında kalmasını te'min etmek isterlermiş: İşte bundan dolayı Husrev Paşa İkinci Mahmud'un ölüm hastalığını çok yakından tâkib edip son nefesini verir vermez şiddetli bir partizan gayretiyle Abdülmecid'i derhal haberdar etmiş. Cülûs günü Sultan Mahmud defnedileceği sırada yağmur yağmakta olduğu için Rauf Paşa Köprülü kütüphânesinde beklerken yeni pâdişahın en mühim tarafdârı olan Koca-Husrev Paşa sert sözlerle Mühr-i-Hümâyûnu elinden almış ve işte bundan dolayı ertesi gün bir Hatt-ı-Hümâyûnla işe meşrûiyyet verildikten başka «Baş-vekâlet» yerine «Sadâret» ünvânı da ihyâ edilmiştir: Rauf Paşa'nın bu ikinci sadâreti 1833=1248 senesi 18 Şubat=28 Ramazan Pazartesi gününden itibaren 6 sene, 4 ay, 12 gün sürmüştür. — Koca-Husrev Paşa kölelikten yetişme ihtiyar bir abazadır; Sadâret makamına kadar yükselen köleler yetiş-

tirmiş olmakla da meşhurdur; hattâ bu kölelerden Reşid Mehmet Paşa kendisinden on sene evvel Sadr-ı-a'zam olmuştur: Yukarda 1829=1244 vukuâtının «26 Kânunusâni» fıkrasına bakınız).

3 Temmuz = 20 Rebî'ül-âhir, Çarşanba: Kapdan-ı-deryâ Giritli Hâin-Ahmed Paşa'nın Osmanlı donanmasını Mısır'a kaçırması.

(Sultan Mecid cülûs eder etmez Mehmed Ali Paşa'yı affederek Mısır meselesinin sulhen tesviyesi hakkında Sadr-ı-a'zam Koca-Husrev Paşa'ya bir irâde tebliğ etmiş ve bunun üzerine Çanakkale'de hareketsiz hazır bulunan donanmanın sefere çıkması hakkında Kapdan Paşa'ya derhal emir gönderilmiştir: Yukarıki fıkrada gördüğümüz gibi, Husrev Paşa ile Ahmed Paşa ötedenberi iki muhâlif kutup vaziyetindedir: İşte bundan dolayı Sultan Mecid'in cülûsiyle rakîbinin sadâretini kendisi için en büyük tehlike sayan Ahmed Paşa donanma erkânından bâzılarını elde ederek Mehmed Ali'ye ilticâ etmek ve onunla birleşip Istanbul üzerine yürümek üzere bu gün boğazdan çıkıp İskenderiyye'ye hareket etmiş ve bu suretle yukarda bu senenin «24 Haziran» fıkrasında gördüğümüz Nezib bozgununda ordu perişan olduktan sonra, nihayet donanma da elden gitmiştir: O tarihten itibaren «Hâin» ve «Firârî» lâkaplarıyla anılan Rum dönmesi Ahmed Fevzi'nin bu şenî ihâneti Mehmed Ali'nin vaziyetini son derece takviye etmiş olduğu için, Mısır'ın elden çıkmasında mühim bir âmil sayılır).

3 Teşrinisâni = 25 Şa'ban, Pazar: Gülhâne Hatt-ı-Hümâyûnu ile «Tanzimât-ı-Hayriyye» nin ilânı.

(Ferman metnindeki «26 Şa'ban» tarihinin bir «Rüyet-i-hilâl» den mütevellid olduğu hem gün ismiyle, hem Milâdî tarihle sâbit olduğu için, burada hakikî takvime göre tashih edilmiştir. — Bir zamanlar dünyanın en mükemmel devlet teşkilâtı sayılan Osmanlı müesseseleri üç yüz sene muntazam işledikten sonra bozulmuş, artık işliyemiyecek hâle gelmiş ve bilhassa Garb'ın dev adımlarıyla ilerliyen fikriyle tekniği karşısında köhne mevcudiyyetini çok güçlükle sürükliyebilmiştir: Bu hâle karşı ilk teceddüd hamlesini gösteren Genc-Osman'dır. Üçüncü ciltte 1622 = 1031 vukuâtının «18 Mayıs» fıkrasına bakınız. O fecî vak'adan itibaren 1826 = 1241 vukuâtının «15 Haziran» fıkrasında gördüğümüz «Vak'a-i-Hayriyye» ye kadar geçen 204 sene, 28 gün içinde devlet bünyesini zamana uydurmak için girişilen her teşebbüs Yeniçeri ocağının kanlı muhâlefetleriyle karşılaşmış ve işte bu yüzden Osmanlı imparatorluğu iki asırdan fazla bir zaman insanlığın umumî tekâmülünden istifâde edememiştir. Türk teceddüd tarihinde «Vak'a-i-Hayriyye» bu bakımdan en hayırlı başlangıç sayılabilir: İkinci Mahmud'un o muhteşem muvaffakıyyeti teceddüd ve ıslâhâtın en büyük engelini ortadan kaldırmış ve artık bütün hayırlı teşebbüslere yol açılmış demektir.
Genc-Osman'a karşı çıkan «Hâile-i-Osmâniyye» ile «Vak'a-i-Hayriyye» arasında geçen 204 sene, 28 gün içinde Türk milletinin en büyük mahrumiyyeti insanlık haklarında gösterilebilir: İnsanın en tabiî ve en kudsî hukuku can, mal ve namus masûniyyetleridir; iki asrı geçen o uzun devri Türk halkı bu haklardan mahrum olarak geçirmiştir: 1) Hayat hakkı yalnız pâdişahların değil, vezir-i-a'zamların, vezirlerin ve hattâ valilerle voyvodaların bile keyfine tâbi'dir: Üçüncü ciltte 1646=1055 vukuâtının «22 Kânunusâni» ve 1661=1072 vukuâtının «29/30 Teşrinievvel» fıkralarına bakınız; 2) Mal müsâderesi yalnız vüzerâyı değil, halkı da tehdid eden bir âfet haline gelmiştir: 1622=1031 vukuâtının «13 Haziran» fıkrasına bakınız; 3) Irz ve namus masûniyyeti de yoktur: 1640=1049 vukuâtının «8/9 Şubat» ve 1648=1058 vukuâtının «20 Mayıs» fıkralarına bakınız. Bu fecî vaziyetten müslüman ve hıristiyan, yerli ve yabancı her kes muztariptir: Hattâ kapitülâsyonlardan dolayı ecnebiler yerlilerden daha emin ve daha masun vaziyettedir.

«Vak'a-i-Hayriyye» yi tâkib eden yeni teşkilât ve ıslâhât bu hâle nihayet vermiş değildir: Meselâ «Asâkir-i-Mansûre» ordusu için taşraya giden Ahz-i-asker me'murlarının önlerine gelen delikanlıları cebren toplayıp bir daha memleketlerine dönmek ümidi olmamak şartiyle dâimî asker yazdıklarından bahsedilir! Bu acı vaziyet yüzünden Osmanlı idaresinin ne içerde, ne dışarda zerre kadar itibarı kalmamıştır : Hattâ Mısır ısyânında halk kütlelerinin Mehmed Ali'ye meyledecek bir hâlet-i-ruhiyye gösterdiklerinden bile bahsedenler vardır! İşte bundan dolayı daha İkinci Mahmud devrinin sonlarında bile Tanzimât ihtiyacı hissedilmişse de meşhur Dâhiliyye nâzırı Âkif Paşa'nın padişaha saltanat hukukunun tahdidinden bahsederek şiddetle muhâlefeti yüzünden tatbik edilememiştir.

Bu fikrin en büyük mümessili, Hâriciyye nezâreti de uhdesinde olarak Londra sefâretinde bulunan Koca-Reşid Paşa'dır: Avrupa'da devletin itibarını iâde için yakında tatbik edilecek ıslâhât hakkında bir çok propagandalar yaptığından bahsedilen bu büyük adam Sultan Mecid'in cülûsu üzerine Istanbul'a gelince, başta Sadr-ı-a'zam Koca-Husrev Paşa olmak üzere muhâfazakâr devlet-adamlarının hiç hoşlanmadıkları Tanzimâtın hayatî bir zaruret olduğunu genç pâdişaha gizli mülâkatlarla anlatmış ve Sultan Mecid de tecribesizliğiyle yaşının küçüklüğüne rağmen kendi mutlakıyyet kudretinin tahdidiyle neticelenecek bir teklifi tereddütsüz kabul edip benimsemek büyüklüğünü göstermiştir.

Tanzimâtın ilânı, Sultan Mecid'in culûsundan 4 ay, 3 gün sonradır: Reşid Paşa'nın saltanat tebeddülü üzerine Ağustos başlarında Istanbul'a geldiği mâlûm olduğuna göre, Hattı-ı-Hümâyûna dercedilecek Tanzimât esaslarının takriben üç ayda hazırlanmış olması lâzımgelir; her halde İkinci Mahmud devrinin sonlarında hazırlanmış bâzı esaslar da mevcuttur; zâten bir arşiv vesikasına nazaran Tanzimât esasları bir hey'et tarafından hazırlanmıştır. Fakat bütün bunlara, yâni pâdişahın tarafdarlığına ve böyle bir hey'et teşkil edilmiş olmasına rağmen muhâfazakârlığın hâlâ korkunç bir kuvveti vardır; onun için Mustafa Reşid Paşa büyük bir medenî cesaret göstermiş sayılır; Hatt-ı-Hümâyun okunurken «Kürsiye yakın» bir yerde durup dinlemiş olan Vak'anüvis Lûtfi, onun bu cesaretini şöyle anlatır :

«Tanzimât-ı-Hayriyye'nin icrâsiyçün Reşid Paşa'nın vukua gelen himmet-i sadıkanesine ve gözüne aldırdığı müşkilâta karşu şu harekât-ı cansipârâne ve fidâkârânesi ilâ-âhir-iz-zamân ziver-i sayâyif-i tevârîh-i cihân olmağa şâyan hidemât-ı makbûledendir. Te'yîd-i makaal içün şu hikâyeyi buracığa derceyledim; şöyle ki: Reşid Paşa dâiresi kethudâsı Topçubaşı-zâde Sâlih Bey ki muahharen vezir olmuş idi, bu zâtden mesmû'dur ki dâirece mühim bir işin ifâdesiyçün haftalarca bir vakt-i müsâid bulup da Reşid Paşa'ya ifâdeden âciz kalup bir ahşam Paşa mu'tâdı olduğu üzere nısf-ul-leylden sonra Harem dâiresine gidinceye kadar bekleyüp şamdanla Paşa mâbeyn kapusunu açmakda iken kethudâ yanına sokularak merâmını ifâde için fekk-i şefe eder etmez :

— Efendim, sen ne efkârdasın, ben ne haldeyim? Ben yarınki gün bir mehlike deyim ki ahşama sağ çıkacağımdan ümidim yokdur!

deyüp içerüye girerek kapuyu kapayup gitmişdir ki meğer o gecenin ertesi günü zikrolunan Gülhâne cem'iyyeti vuku'bulacakmış».

Gene Vak'anüvis Lûtfi, bizzât şâhid olduğu «Kırâat» merâsimini de şöyle anlatır :

«Hatt-ı-Hümâyûnun kırâati resminde hâzır bulunmak içün Zât-i Hazret-i Pâdişâhî elli beş senesi Şa'bânının yirmi altıncı günü Gülhâne meydanında kâin kasr-ı âlîyi bi-t-teşrîf vükelâ ve ulemâ ve havâss-ı me'mûrîn ve süferây-ı ecnebiyye da'vetle nasbolunan haymelerde ârâm etdikden ve nice bin ahâli ile o meydan mahşerden nişân oldukdan sonra tehyie olunan gayet yüksek kürsi üzerine çıkup Reşid Paşa şerefpîrây-ı sudûr olan Hatt-ı-Hümâyûnu alâ-mele'-in-nâs min-evvelihi ilâ-âhirihi savt-ı bülend ve selîka-i belîğa-i âlem-pesend ile okudu. Müddet-i kırâat hayli mümtedd oldu. Huzzâr-ı müstemiinin çoğu meâl-i Hatt-ı-Hümâyûnu yakînen fehmetdiler».

Reşid Paşa'nın okuduğu Gülhâne Hatt-ı-Hümâyûnu şöyledir:

BİSM-İLLÂH-İR-RAHMÂNİR-RAHÎM

Tebârek ellezî bi-yedihi-l-mülkü ve Hüve alâ külli şey'in kadîr

«Benim vezirim! Cümleye ma'lûm olduğu üzre Devlet-i-Aliyyemizin bidâyet-i zuhurundanberü ahkâm-ı celîle-i Kur'âniyye ve kavânîn-i Şer'iyyeye kemâliyle riâyet olunduğundan Saltanat-ı-Seniyyemizin kuvvet-ü-miknet ve bilcümle tebaasının refâh-u-ma'mûriyyeti rütbe-i gaayete vâsıl olmuşiken yüz elli sene vardır ki gavâil-i müteâkıbe ve esbâb-ı mütenevviaya mebnî ne Şer'-i-Şerîf'e ve ne Kavânîn-i-Münîfe'ye inkıyâd-u-imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet-ü-ma'muriyyet bil-aks za'f-u fakra mübeddel olmuş ve halbuki kavânîn-i şer'iyye tahtinde idâre olunmayan memâlikin pâydâr olamayacağı vâzıhâtdan bulunmuş olup cülus-i Hümâyûnumuz rûz- i fîrûzundanberü efkâr-i hayriyyet-âsâr-ı Mülûkânemiz dahî mücerred i'mâr-ı memâlik-ü-enhâ ve terfîh-i ahâlî ve fukarâ kazıyye-i nâfiasına münhasır ve memâlik-i Devlet-i-Aliyyemizin mevki'-i coğrafîsine ve arâzî-i münbitesine ve halkın kaabiliyet ve isti'dâdlarına nazaran esbâb-i lâzımesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfîkihi-Teâlâ suver-i matlûbe hasıl olacağı zâhir olmağla avn-ü-inâyet-i Hazret-i Bârî'ye i'timâd ve imdâd-ı ruhâniyyet-i Cenâb-ı Peygamberî'ye tevessül ve istinâd birle bundan böyle Devlet-i-Aliyye ve memâlik-i-mahrûsemizin hüsn-i idâresi zımnında ba'zı kavânîn-i cedîde vaz'-u-te'sisi lâzım ve mühim görünerek işbu kavânîn-i muktezıyyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahî emniyet-i can ve mahfûziyyet-i ırz-u-nâmûs ve mâl ve ta'yîn-i virgü ve asâkir-i muktaziyyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı kazıyyelerinden ibâret olup şöyle ki dünyâda candan ve ırz-u-nâmûsdan eazz bir şey olmadığından bir âdem anları tehlikede gördükçe hılkat-i zâtiyye ve cibillet-i fıtriyyesinde hiyânete meyl olmasa bile muhâfaza-i cân-u nâmûsiyçün elbette ba'zı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahî devlet-ü-memlekete muzırr olageldiği müsellem olduğu misillü bi-l-aks cân-u-nâmûsundan emîn olduğu halde dahî sıdk-u-istikaametden ayrılamıyacağı ve işi gücü heman devlet-ü-milletine hüsn-i hidmetden ibâret olacağı dahî bedîhî ve zâhirdir ve emniyyet-i mâl kazıyyesinin fıkdânı hâlinde ise her kes ne devlet ve ne milletine ısınamayup ve ne i'mâr-ı mülke bakamayup dâimâ endîşe ve ıztırâbdan hâli olamadığı misillü aksi takdîrinde ya'nî emvâl-ü-emlâkinden emniyet-i kâmilesi olduğu halde dahî heman kendü işiyle ve tevsî-i dâire-i taayyüşiyle uğraşıp ve kendüsüne gün-begün devlet-ü-millet gayreti ve vatan mahabbeti artup ana göre hüsn-i harekete çalışacağı şüpheden âzâdedir ve ta'yîn-i virgü maddesi dahî çünki bir devlet muhâfaza-i memâlikiyçün elbette asker-ü-leşgere ve sâir masârif-i muktazıyyeye muhtâc olarak bu ise akça ile idâre olunacağına ve akça dahî tebaanın virgüsiyle hâsıl olacağına binâen bunun dahî bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemm olup eğerçi mukaddemlerde vâridât zannolunmuş olan yed-i vâhid beliyyesinden lehü-l-hamd memâlik-i-mahrûsemiz ahâlîsi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahrîbiyyeden olup hiç bir vaktde semere-i nâfiası görülemiyen iltizâmât usûl-i muzırrası elyevm cârî olarak bu ise bir memleketin mesâ-

lih-i siyâsiyye ve umûr-i mâliyyesini bir âdemin yed-i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr-ü-kahrına teslim demek olarak ol dahî eğer zâten bir iyüce âdem değil ise heman kendü çıkarına bakup cemî-i harekât-u-sekenâtı gadr-ü-zulmdan ibâret olmasıyla ba'd-ez-in ahâlî-i memâlikden her ferdin emlâk ve kudretine göre bir virgûy-i münâsib ta'yîn olunarak kimseden ziyâde şey alınamaması ve Devlet-i-Aliyyemizin berren ve bahren masârif-i askeriyye ve sâiresi dahî kavânîn-i icâbiyye ile tahdîd-ü-tebyîn olunup ana göre icrâ olunması lâzımedendir ve asker maddesi dahî ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhâfaza-i vatan içün asker vermek ahâlînin farîza-i zimmeti ise de şimdiye kadar câri olduğu cevhile bir memleketin aded-i nüfûs-i mevcûdesine bakılmıyarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyâde ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem zirâat ve ticâret mevâdd-ı nâfiasının ihlâlini mûcib olduğu misillü askerliğe gelenlerin ilâ-nihâyet-il-ömr istihdamları dahî fütûru ve kat-ı tenâsülü müstelzim olmakda olmasıyla her memleketden lüzûmu takdîrinde taleb olunacak neferât-ı askeriyye içün ba'zı usûl-i hasene ve dört ve yâhud beş sene müddet-le istihdâm zımnında dahî bir tarîk-ı münâvebe vaz'-u-te'sîs olunmak icâb-ı hâldendir. Velhasıl bu kavânîn-i nizâmiyye hâsıl olmadıkça tahsîl-i kuvvet-ü-ma'mûriyyet ve âsâyiş-ü-istirâhat mümkin olmayup cümlesinin esâsı dahî mevâdd-ı meşrûhadan ibaret olduğundan fîmâ-ba'd eshâb-ı cünhanın da'vâları kavânîn-i şer'iyye iktizâsınca alenen ber-vech-i tedkik görülüp hükmolunmadıkca hiç kimse hakkında hafî ve celî i'dâm-u-tesmîm muâmelesi icrâsı câiz olmamak ve hiç kimse tarafından digerinin ırz-u-nâmûsuna tasallut vuku'bulmamak ve her kes emvâl-ü-emlâkine kemâl-i serbestiyyetle mâlik-ü-mutasarrıf olarak ana bir tarafdan müdâhale olunmamak ve farzâ birinin töhmet-ü-kabâhati vukuunda anın veresesi ol töhmet-ü-kabâhatden beriyy-üz-zimme olacaklarından anın malını müsâdere ile veresesi hukuk-ı irsiyyelerinden mahrum kılınmamak ve tebaa-i Saltanat-ı-Seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve millet-i sâire bu müsâadât-ı Şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzre can ve ırz-u-nâmûs ve mâl maddelerinden hükm-i şer'î iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsine taraf-ı Şâhânemizden emniyyet-i kâmile verilmiş ve diger hususlara dahî ittifâk-ı ârâ ile karar verilmesi lâzımgelmiş olmağla Meclis-i Ahkâm-ül-Adliyye a'zâsı daha lüzûmu mertebe teksîr olunarak ve vükelâ ve ricâl-i Devlet-i-Aliyyemiz dahi ba'zı ta'yîn olunacak eyyâmda orada ictimâ ederek ve cümlesi efkâr-u-mütâlâatını hiç çekinmeyüp serbestçe söyliyerek işbu emniyet-i cân-u-mâl ve tâ'yîn-i virgü hususlarına dâir kavânîn-i muktaziyye bir tarafdan kararlaştırılıp ve Tanzîmât-ı askeriyye maddesi dahî Bâb-ı Ser-askerî Dâr-ı-Şûrâsında söyleşilüp her bir kanun karargîr oldukca ilâ-mâşâ'-Allâhi-Teâlâ düstûr-ül-amel tutulmak üzre bâlâsı Hatt-ı-Hümâyûnumuz ile tasdik-u-tevşîh olunmak içün taraf-ı Hümâyûnumuza arzolunsun ve işbu kavânîn-i Şer'iyye mücerred dîn-ü-devlet ve mülk-ü-milleti ihyâ içün vaz'olunacak olduğundan cânib-i Hümâyûnumuzdan hilâfına hareket vuku'bulmıyacağına ahd-ü-mîsak olunup Hırka-i-Şerîfe odasında cemî-'i ulemâ ve vükelâ hâzır oldukları halde kasem-billâh dahî olunarak ulemâ ve vükelâ dahî tahlîf olunacağından ana göre ulemâ ve vüzerâdan velhâsıl her kim olur ise olsun kavânîn-i şer'iyyeye muhâlif hareket edenlerin kabâhat-i sâbitelerine göre te'dîbât-ı lâyıkalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmıyarak icrâsı zımmında mahsûsen Cezâ kanun-nâmesi dahî tanzim etdirilsün ve cümle me'mûrinin el-hâletü-hâzihi mıkdâr-ı vâfî maaşları olarak şâyet henüz olmıyanları var ise anlar dahî tanzim olunacağından şer'an menfûr olup harâbiyyet-i

mülkün sebeb-i a'zamı olan rüşvet madde-i kerîhesinin fimâ-ba'd adem-i vukuu maddesinin dahi bir kanun-u kavî ile te'kîdine bakılsun ve keyfiyyât-ı meşrûha usûl-i atîkayı bütün bütün tağyir-ü-tecdîd demek olacağından işbu irâde-i Şâhânemiz Dersaâdet ve bilcümle memâlik-i mahrûsemiz ahâlisine i'lân-u-işâe olunacağı misillü düvel-i mütehâbbe dahî bu usûlün inşâallâhu-Teâlâ ile-l-ebed bekaasına şahid olmak üzere Der-i-saâdetimiz'de mukim bilcümle süferâya dahî resmen bildirilsün. Heman Rabbimiz Teâlâ Hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânîn-i müessesenin hilâfına hareket edenler Allâhu-Teâlâ Hazretlerinin lâ'netine mazhar olunsunlar ve ile-l-ebed felâh bulmasunlar Âmin».

Bu hatt-ı-Hümâyun bir nevi Kanun-ı-esasîye ve Tanzimât idaresi de müeyyidesiz bir meşrutiyete benzetilebilir: Hattın iptidaî bir kanun-ı-esasîye benzemesi, mutlakıyyet hukukunu tahdid edip insan haklarının en mühimlerini tâyin ve tesbit etmesindendir. İnhitat asırlarında masûniyyeti kalmamış olan can, mal ve namus esasları en kuvvetli ifâdelerle te'minât altına alınmakta, iltizam usulünün ilgasiyle servete göre vergi esasına müstenit bir malî adâlet düsturu konulmakta, kayd-i-hayatla askerlik usulüne nihayet verilip 4-5 senelik bir askerî hizmet devresi tâyin edilmekte, rüşvet memnûiyyeti kanunî bir mâhiyet almakta, muhâkemelerin alenîliği ve hükümsüz cezâ olamıyacağı yeni bir hukuk esası şeklinde tesbit olunmakta ve bilhassa din ve mezheb farkı olmaksızın bütün tebaanın bu insanlık haklarından istifâdeleri hususunda müsâvat ilân edilmektedir. Bütün bu esaslar için yeni kanunlar tedvin edilmek suretiyle «Tanzimât-ı-Hayriyye» tahakkuk etmiş olacaktır: Bunlara mugayir kanun olamıyacağına göre, Gülhâne hattı bir nevi kanun-ı-esasî demektir. Bu bakımdan Tanzimat idaresi mutlakıyyetle meşrutiyyet arasında 1839=1255 den 1876=1293 tarihine kadar 37 sene sürmüş bir istihâle devri sayılabilir: Fakat bu nev'i şahsına münhasır rejimin yegâne müeyyidesi pâdişahla vükelâ ve ulemânın «Hırka-i-Şerîf» odasındaki yeminlerine münhasırdır. Sultan Mecid'in «Kasem-billâh» şekli şöyledir :

«Hatt-ı-Hümâyûnumda münderic olan kavânîn-i şer'iyyenin harf-be-harf icrâsına ve mevâdd-ı esâsiyyenin fürûâtına dâir ekseriyyet-i ârâ ile karar verilen şeylere müsâade eyliyeceğime ve hafî ve celî hâricen ve dâhilen taraf-ı Hümâyûnuma ilkaa olunan şeyleri kavânîn-i müesseseye tevfîk-u-tatbik etmedikce kimesnenin lehine ve aleyhine bir hükm-ü-ferman etmiyeceğime ve vaz'olunmuş ve olunacak kavânînin tağyirini tecviz buyurmıyacağıma Vallâhi».

Bu yemine göre pâdişah keyfî idareden vazgeçip kendisinin de kanuna tâbi olacağını ilân etmek suretiyle saltanat salâhiyyetini bizzat tahdid etmekte ve bu suretle mutlâkıyyet hukukuna resmen nihayet vermektedir : Böyle bir hareket Türk demokrasi tarihinde fevkalâde mühim bir inkılâb ehemmiyetini hâiz olmakla beraber, halkın devlet işlerini mürâkabe edebilmesini te'min edecek bir meclis kurulmuş olmadığı için, henüz millî hâkimiyyet başlamamış demektir; Gülhâne hattının teşriî salâhiyyetlerle techiz ettiği hey'etler millet meclisleri değil, devlet meclisleridir; Umumî kanunların tedvini «Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye»ye ve askerî kanunların tanzimi de «Dâr-ı Şûrây-ı Askerî»ye bırakılmıştır. Bunlardan «Ahkâm-ı Adliyye» meclisi kendi âzâsına «Vükelâ ve ricâl-i devlet»in de inzimâmiyle kanun tedvin edecektir ve âzâsının vükelâdan istizah hakkı bile vardır. İşte bundan dolayı Tanzimat demek, pâdişahla hükûmetin halktan evvelki halkçılığı demektir. Zâten bizde teceddüd cereyâniyle halkçılık fikri Garp milletlerinde olduğu gibi aşağıdan yukarı değil, yukardan aşağı doğru bir mecrâ tâkib etmiş, Genç-Osman'dan Sultan Mecid'e kadar bu fikirlerin bütün mümessilleriyle mürevvicleri ve hattâ şehitleri sarayla Bâb-ı-Âlî'den yetişmiş ve bütün muhâlefetle mukavemet de Yeniçeri ocağıyla İlmiyye zümresinden ve hattâ halk kütlelerinden çıkmıştır.

Gülhâne Hatt-ı-Hümâyûnunun teceddüd ve demokrasi tarihimizdeki büyük kıymetine mukabil, devlet bünyesindeki mühlik te'sirini de inkâr etmek kabil değildir. Bütün imparatorluklarda bir hâkim millet vardır: Avusturya imparatorluğunda Alman ırkı, Moskof çarlığında Rus unsuru, İngiltere câmiasında İngi-

liz milleti ve hattâ Amerika Birleşik-devletlerinde Anglosakson unsuru hâkim vaziyettedir ve bütün bu devletlerin mevcudiyyeti işte o hâkimiyyetlere bağlıdır. Osmanlı imparatorluğu bu bakımdan tarih sahnesinde bir istisnâ sayılabilir: Osman-Gazi'nin itibarî istiklâl tarihi sayılan 1299 = 699 senesinden Tanzimâtın ilânına tesadüf eden 1839=1255 tarihine kadar geçen 540 yıllık büyük devirde hâkim bir millet yoktur, hâkim bir ümmet vardır; devlet bünyesine «Müsâvât-ı islâmiyye» esasının hâkim olduğu bu beş buçuk asır, kılıc altında ihtidâ etmiş mağlûp milletlerden Boşnakların, Pomakların, Çıtakların, Arnavutların ve ötedenberi müslüman olan Arapların, Kürtlerin, Berberîlerin ve daha bir çok unsurların devlet sâhibi olan Türk ırkıyla hukuk müsâvâtına mazhar oldukları ve müşterek bir hukukî kütle teşkil ettikleri devirdir. Türk ırkı millî hüviyyet ve hâkimiyyetini işte bu beş buçuk asırlık dinî hâkimiyyet devrinde unutmuştur. Tanzimâtın bu bakımdan zararlı tarafı, ümmet hâkimiyyetine bile nihayet veren «Ehl-i İslâm ve millet-i sâire» müsâvâtında gösterilebilir: İşte bu suretle ümmet devrinin yerine artık kozmopolit bir Osmanlılık devri kaaim olmuş ve üç kıt'aya yayılan o muazzam imparatorluk câmiasında hâkim bir unsur kalmaması anâsır disiplininden eser bırakmadığı için devlet bünyesi mukadder bir demokrasiye mukavemet edemiyecek bir hâle gelmiştir. Bu iğreti anâsır câmiası içinde devletin müessisi ve sâhibi olan Türk unsuru artık bir akalliyet vaziyetindedir : Hânedânın Türk ve resmî dilin Türkçe olmasından başka bir Türklük alâmeti kalmamıştır. Böyle bir vaziyette ümmet hâkimiyyetinin de yıkılması, o zaman bile halk arasında muhtelif aksül'ameller uyandırmış, müslümanlar müteessir, gayr-i-müslümler memnun olmuştur. Abdurrahman Şeref merhum «Tarih müsâhabeleri» ndeki Tanzimat etüdlerinde müslümanların teessürünü:

«Ahâli-i islâmiyye eser-i taassub olarak müsâvât-ı tebaa keyfiyyetinden birden-bire hoşlanmamışıdı»

cümlesiyle ve gayr-i-müslimlerin memnuniyyetini de:

«Hususiyle tebaa-i gayr-i-müslimenin şevk-ı ve neşâtı muzâaf idi»

kaydiyle anlatmaktaysa -da, müslümanların bu hususta «eser-i taassub» gösterdikleri hakkındaki ifâdesinde bir zühûl olsa gerektir; çünkü gene ayni etüdlerinde bu müsâvâtı bizzat kendisi de şöyle tenkid etmektedir:

«Bütün rütbe ve menâsıb-ı devlet kendülerine [=Gayr-i-müslimlere] açıldı. Müslim üzerine şehâdetleri gayr-i mesmû' iken müslim üzerine hükmetmek üzere Mahkeme âzâlığı verildi. Müslim vatandaşlarının nâil olduğu niam-u-müsâadâta mazhar olduktan fazla anlar daha evvel mektepler açup ve muâmelât-ı ticâriyye ve sarrâfiyye ile daha ziyâde para kazanup terekkıyyât-ı fikriyye ve yesâr-u-refâhiyyet bittabı' kendülerinde âmâl-i harîsâne-i siyâsiyye uyandırdı. Kuvve-i kaahire ile mahkûm iken ma'rifet ve servet cihetinden yükselmelerinden hâsıl olan neş'e ve emeller hükûmetin gözüne batmağa başladı. Bu emellerin vakt-ü-zamâniyle hükûmetçe hüsn-i-idâre olunması ve cereyânına menfaat ve mes'ûdiyyet-i devlet-ü-memlekete yarayacak bir istikâmet verilmesi lüzumunu tasdik ve kaide-i müsâvâtın bir lâzıme-i hükûmet olduğunu i'tirâf ile beraber tebaa-i gayr-i-müslimenin hâl-i hâzırıyla hâl-i sâbıkını bilmukayese istihsâl olunacak neticenin takdirini kaarîn-i kirâma havâle eyleriz».

Bundan da anlaşılacağı gibi, Tanzimat muhâliflerinin yalnız taassupla ithâmı doğru değildir : Haklı oldukları nokta çok mühimdir ve hattâ propagandasını da yapmışlardır. Engelhardt bu noktayı şöyle anlatır:

«Müslüman ahâliyi ıslâhâtın neticelerinden ürkütmek üzere kasden bir takım yanlış haberler yayılıyordu : Her tarafta reâyânın hürriyet ve müsâvât nâmına ayaklanacaklarından, müslümanların asırlarca sürmüş zulümlerinden dolayı çekecekleri cezâ vaktinin yaklaşmakta olduğundan bahsediliyordu».

Projesi yapılmış olan Tanzimat âbidesi işte bu umumî heyecandan dolayı dikilememiştir : Her halde Reşid Paşa ile arkadaşlarının en büyük hatâsı, imparatorluğun temel-taşı olabilecek hâkim bir millet ve hattâ ümmet esasını ihmal etmiş yahut hiç düşünmemiş olmalarında gösterilebilir. İşte bundan dolayı Koca-

Reşid Paşa Osmanlı câmiasını kurmuş, fakat hayâtiyyetini te'min edememiş demektir. Onun bu hâtasında, Avrupa devletlerinin umumî alâkasını celbetmek suretiyle devletin hâricî gailelerini tesviye etmek endişesinin de dahli olma ihtimali çok kuvvetlidir : Bilhassa Mısır buhrânının hallinde Tanzimatın Garp memleketlerinde uyandırdığı umumî alâkanın büyük bir te'siri vardır).

1840 = 1256

8 Haziran = 7 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: Koca-Husrev Mehmet Paşa'nın azliyle Mehmet Emin Rauf Paşa'nın üçüncü sadâreti.

(Azlin sebebi, Husrev Paşa'nın ihtiyarlığı Tanzimatın tatbikıne müsaid olmamasıyla izah edilir: Halbuki Rauf Paşa da yaşlıdır! Hakikatte bu değişiklik Husrev Paşa'nın Mehmed Ali ile ötedenberi arası açık olmak itibariyle kendisi iş başında bulundukça Mısır meselesinin halline imkân olmamasındandır. Koca-Husrev Paşa'nın sadâreti yukarıki senenin 2 Temmuz = 19 Rebî'ül-âhir Salı gününden itibaren 11 ay, 7 gün sürmüştür).

15 Temmuz = 15 Cumâda-l-ûlâ, Çarşanba: Mısır meselesi hakkında İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya devletleriyle Londra mukavelesinin akdi.

(1832 = 1248 vukuâtının «21 Kânunuevvel» fıkrasında bahsi geçen Hünkâr-iskelesi muahedesinin Osmanlı imparatorluğunu Rus himâyesi altında bırakması ve bilhassa bu himâye mukabilinde Boğazların Rus nüfuzu altında kalması Avrupa diplomasisini harekete getirmiş, Mısır buhrânı beynelmilel bir mesele hâline gelmiş, Türkiye'yi Rusya'nın elinde bırakmak istemiyen devletler Şark meselesine fi'len müdâhale mecburiyetinde kalmış, Tanzimât-ı-Hayriyye'nin Avrupa matbûâtiyle efkâr-ı-umumiyyesindeki müsâit te'sirleri büyük devletlerin Mehmet Ali'ye karşı Bâb-ı-Âlî'yi iltizâm etmesiyle neticelenmiş ve bilhassa Hâriciyye nâzırı Mustafa Reşid Paşa'nın böyle bir netice istihsâlinde çok büyük himmet ve hizmetleri olmuştur. Londra mukavelesine yalnız Mehmed Ali'yi iltizâm eden Fransa devleti iştirâk etmemiş ve hattâ harb hazırlıklarına bile kalkışmışsa da, kral Louis-Philippe'in i'tidâlinden dolayı bir Avrupa harbi çıkmamıştır. — Bu mukavele beş maddeliktir: Sekiz maddelik bir de zeyli vardır. Asıl metindeki beş madde Mısır meselesinde Türkiye ile ittifak eden İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya devletlerinin askerî yardım şekillerine ve zeylindeki sekiz madde ise pâdişahın Mehmed Ali'ye ültimatom şeklinde yapacağı iki teklife âittir. Bu tekliflerin birincisi on gün müddetle yapılacak ve Osmanlı donanmasını iâde etmekle beraber Hicaz, Suriye, Girit ve Adana'yı tahliye etmek şartiyle Mehmed Ali Paşa'ya Mısır vilâyetinin irsî ve Akkâ vilâyetinin de kayd-i-hayatla şahsî şekilde tevcihine âid olacak, bu ilk teklif reddedildiği takdirde gene on gün müddetle yapılacak ikinci teklif yalnız Mısır vilâyetinin irsî surette tevcihine âid olup Akkâ verilmiyecek ve iki ültimatom müddeti olan yirmi gün geçtiği halde Mehmed Ali hiç birini kabul etmediği takdirde ise pâdişah istediği gibi harekette serbest olacak ve müttefikleri de kendisine yardım edeceklerdir. — Vak'anüvis Lûtfi Londra mukavelesinin tarihini 9 Şevvâl = 4 Kânunuevvel Cuma gününe müsâdif gösterirse de doğru değildir. — Aşağıda bu senenin «3/4 Teşrinisâni» fıkrasına da bakınız).

21 Eylül = 24 Receb, Pazartesi : Beşinci Murad'ın doğumu.

(Sultan Mecid'in büyük oğlu olan ve amcası Abdül-Aziz'in 1876 = 1293 de hal'i

üzerine tahta çıkan Beşinci Murad'ın doğumu devlet Salnâmelerinde «25 Receb» e müsâdif gösterilirse de, kont E. de Kératry'nin «Mourad V» ismindeki büyük monografisi ile Hüseyn Hıfzı'nın «Sultan Murâd-ı Hâmis» ismindeki küçük risâlesinde Milâdî gün tarihi «21 Eylül» gösterilmektedir: Her halde aradaki bir günlük farkın bir «Rüyet-i-hilâl» den mütevellid olması lâzımgelir. Aşağıda 1842 = 1258 vukuâtının «21 Eylül» fıkrasına da bakınız).

3/4 Teşrisâni = 8/9 Ramazan, Salı/Çarşanba gecesi: Akkâ'nın istirdâdı ve Mehmed Ali'nin Suriye hâkimiyyetine nihayet verilmesi.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz kararları Mehmed Ali'ye tebliğ etmek üzere Hâriciyye müsteşarı Sâdık Bey Mısır'a gönderilmişse de, Türkiye'yi müttefiklerinden tecrid için siyasî bir manevraya kalkışan hîlekâr âsi «Velînimet efendisi» ile kendisinin arasına yabancıların girmiye hakları olmadığından ve efendisinin her emrine itâat edeceğinden bahsederek ve bu manevrasında bilhassa Fransa'ya güvenerek Avrupa devletlerini aradan çıkarmıya çalışmışsa da muvaffak olamamış ve netice itibariyle her iki teklifi de reddetmek cür'etinde bulunduğu için tenkil ve te'dibine karar verilmiştir. Müttefikler içinde harb harekâtına iştirâk edenler İngiltere ile Avusturya'dır: Bu iki devletin deniz kuvvetleriyle Osmanlı deniz ve kara kuvvetleri arasında bir iş birliği yapılmış, ilkönce 15 Eylül = 18 Receb Salı günü Beyrut'un şimaline asker çıkarılmış, 8 yahut 9 Teşrinievvel = 11 yahut 12 Şa'ban Perşenbe yahut Cuma günü Mısırlıların tahliye ettikleri Beyrut şehri ertesi gün müttefikler tarafından işgal edilmiş, 15 Teşrinievvel = 18 Şa'ban Perşenbe günü İbrahim Paşa kuvvetleri Beyrut'un iki saat ötesinde müdhiş bir bozguna uğratılmış, Mısır hâkimiyyetine karşı ayaklandırılan yerli kuvvetler 16 Teşrinievvel=19 Şa'ban Cuma günü Trablusşam'a girmiş, bu muvaffakıyyetler üzerine Lâzıkıyye, Sayda ve Sur şehirleri de istirdâd edildikten sonra Akkâ kalesi bombardman edilmiştir: İbrahim Paşa'nın en mühim iâşe ve mühimmat merkezi olan bu müstahkem mevki denizden üç buçuk saat ateşe tutulduktan sonra bir cephâne infilâkı üzerine harap bir halde işgal olunmuş ve Mehmed Ali'nin Suriye hâkimiyyetine işte bu vak'a nihayet vermiştir. İş bu şekli alınca Mısırlılar 13 Teşrinisâni=18 Ramazan Cuma günü Haleb şehrini tahliye etmiş ve Şam'a çekildikten sonra 29 Kânunuevvel=5 Zülka'de Salı günü artık oradan da kaçıp hatt-ı-ric'ati büsbütün kesilmeden Mısır'a dönmek istiyen İbrahim Paşa bin müşkilâtla çöllerden geçip aç ve perişan bir halde memleketine can atmıştır. — Akkâ'nın sukutu üzerine İngiliz amirallerinden Napier altı gemilik bir filo ile İskenderiyye'ye gelip Mehmed Ali'ye Mısır'la iktifâ teklifinde bulunmuş ve bu teklif kabul edilmediği takdirde şehri topa tutacağını bildirmiştir: Yukarda bu senenin «15 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Londra mukavelesine mugayir olarak ve pâdişahın haberi bile olmıyarak yapılan bu teklifi amiral Napier'in şahsî bir teşebbüsü şeklinde gösteren rivayetler de vardır. Her halde artık Suriye'yi kaybetmiş olan Mehmed Ali için böyle bir fırsat son çâre demektir: İşte bundan dolayı 27 Teşrinisâni = 2 Şevvâl Cuma günü İngiliz amiraliyle Mısır valisi arasında imzâlanan İskenderiyye mukavelesi mucibince Mehmed Ali Paşa yalnız Mısır eyâletiyle iktifâ edip diger iddiâlarından vazgeçmiş ve Osmanlı donanmasının iâdesini de kabule mecbur olmuştur: Donanma için yukarıki senenin «3 Temmuz» fıkrasına bakınız).

1841 = 1257

24 Mayıs = 2 Rebî'ül-ahir, Pazartesi: Mısır valiliğinin verâset imtiyâziyle Mehmed Ali Paşa'ya tevcihi.

(Yukarıki senenin «3/4 Teşrinisâni» fıkrasında bahsi geçen İskenderiyye anlaşması Londra mukavelesine mugayirdir: Çünkü o mukavele mucibince verilen iki

ültimatomu Mehmed Ali'nin kabul etmemesi üzerine harb harekâtı başlamış, Suriye istirdâd edilmiş ve Osmanlı pâdişahı artık Mısır valiliğine bir başkasını tâyin etmek hak ve salâhiyyetini ihrâz etmiştir. İşte bundan dolayı Bâb-ı-Âlî harb harekâtının devamını istemişse de, Avrupa siyaseti bakımından bir takım mülâhazalara kapılan İngiltere'nin ısrâriyle nihayet İskenderiyye mukavelesini kabule mecbur olmuş ve işte bundan dolayı bu günkü tarihle bir valilik fermanı yazılmıştır: Bu fermandaki «2 Rebî'ül-âhir» tarihini Noradungiyan «23 Mayıs» a müsâdif gösterirse de doğru değildir. — Pâdişahın fermanında Mısır valisine bahşedilen verâset hakkı bir takım şartlara bağlanmıştır; bu şartlar şöyle sıralanabilir:

1 — Mısır eyâletinin hududu, Sadr-ı-a'zam tarafından mühürlenerek gönderilen haritadaki «Hudûd-ı kadîme» dir;

2 — Valilik inhilâl ettikçe Mehmed Ali'nin «Evlâd-u-ahfâd-ı zükûrunun büyükden büyüğüne intikal» edecek ve tâyinleri pâdişah tarafından yapılacaktır;

3 — Erkek nesli münkarız olduğu takdirde «Evlâd-ı inâsdan mütevellid olan zükûrun» hiç bir hakkı olmıyacaktır;

4 — Vezâret pâyesini hâiz olan Mısır valilerinin elkab ve teşrifât itibariyle diger Osmanlı vüzerâsından hiç bir farkı olmıyacaktır;

5 — Gülhâne hattiyle ilân edilen Tanzimat esasları Mısır'da da aynen tatbik edilecektir;

6 — Yapılmış ve yapılacak bütün muâhedeler Mısır'a da şâmil olacaktır;

7 — Bütün Osmanlı kanunları Mısır'da da mer'î tutulacaktır;

8 — Pâdişah nâmına toplanacak olan vergilerin tahsili ayni usule tâbi olacaktır;

9 — Her sene hazineye gönderilecek olan vergi tam zamanında tesviye edilecektir: Ayni tarihte yazılan ikinci bir fermanda bu senevî verginin mıkdârı maktû olarak seksen bin kese gösterilmiştir;

10 — Mısır'da basılacak paralar pâdişahın nâmına olacak ve arada ayar farkı olmıyacaktır.

11 — «Hidmet-i Devlet-i-Aliyye içün müretteb» olan Mısır ordusu sulh zamanında 18 binden ibaret olacaktır;

12 — Harp hâlinde bu mıkdârın ne derece tezyid edilebileceği ayrıca tâyin edilecektir;

13 — Askerlik müddetini tahdid eden «İstibdâl» usulü Mısır'da da tatbik olunacaktır;

14 — Her sene Istanbul'a 400 asker gönderilecektir;

15 — Üniforma, nişan ve bayrak farkı olmıyacaktır;

16 — Miralaya kadar olan zâbitler Mısır valisi tarafından tâyin edilebilecek ve daha büyük rütbeler ancak pâdişah tarafından tevcih edilecektir;

17 — Istanbul'dan müsaade alınmadıkça harb gemileri yapılamıyacaktır;

18 — Bu şartlardan her hangi birine riâyet edilmemesi verâset imtiyâzının «derhal fesh-ü-nez»ine sebeb olacaktır;

Bu ferman üzerine Mehmed Ali artık rahat durmuş, itâatten ayrılmamış ve hattâ ertesi sene pâdişah «Beyaz üzerine» bir Hatt-ı-Hümâyûnla kendisine Sadâret pâyesi bile tevcih etmiştir; «Beyaz üzerine» tâbiri, pâdişahların kendiliklerinden ısdâr ettikleri Hatt-ı-Hümâyunlar için kullanılır: Aşağıda 1846=1262 vukuâtının «19 Temmuz» fıkrasına da bakınız.

Mehmed Ali ısyânı 1831=1247 senesi 20 Teşrinievvel=13 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü Mısır ordusunun Suriye üzerine hareketinden bu tarihe kadar tam 9 sene, 7 ay, 5 gün sürmüş ve netice itibariyle Mehmed Ali Paşa'nın büyük hulyâları suya düşmüşse de Mısır vilâyeti artık elden gitmiş demektir: Yukarda 1832 = 1248 vukuâtının «21 Kânunuevvel», 1839=1255 vukuâtının «24 Haziran» ve «3 Temmuz» fıkralarıyla yukarıki senenin «15 Temmuz» ve «3/4 Teşrinisâni» fıkralarına da bakınız).

13 Temmuz = 23 Cumâda-l-ûlâ, Salı: Boğazlar mukavelesi.

(Osmanlı İmparatorluğunun âsi bir valisini bile te'dib edemiyecek kadar zayıf düşmesinden dolayı Mısır buhrânı esnâsında en müdhiş düşmanı olan Rusya'nın himâyesine muhtâc olacak hâle gelmesi ve 1832=1248 vukuâtının «21 Kânunuevvel» fıkrasında bahsi geçen Hünkâr-iskelesi» muâhedesini 1833=1249 senesi 8 Temmuz=19 Safer Pazartesi günü imzâlıyarak Boğazlar üzerinde Rusya'ya siyasî bir nüfuz tanıması, başta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin hepsini mütemâdî bir endişe içinde bırakmıştır: Rusya'nın genişlemesi, Boğazlara hâkim olması ve o sâyede Şarkî-Akdeniz'e çıkması İngiltere kadar Fransa, Avusturya ve Prusya'nın da menfaatine mugayirdir; buna mukabil Rus hükûmeti de Hünkâr-iskelesi siyasetinin bütün Avrupa'ya rağmen devam edemiyeceğini artık iyice anlamıştır: İşte bundan dolayı yukarıki senenin «15 Temmuz» fıkrasında Mısır buhrânına karşı Londra mukavelesini akdettiklerinden bahsettiğimiz İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya devletleri bu sefer Fransa'yı da aralarına alarak Londra'da Türkiye ile bir Boğazlar mukavelesi akdetmişlerdir.
Bu dört maddelik mukavelenin mukaddimesinde o beş devlet Osmanlı pâdişahının dâvetine icâbet ederek meseleyi müzâkere etmiş gibi gösterilmektedir. Mukavele ahkâmına göre Türkiye sulh zamanlarında Boğazların bütün ecnebi harb gemilerine kapalı bulundurulması hakkındaki eski siyaset düsturunun yeniden tatbikını taahhüd etmekte, beş devlet de bu karara riâyet taahhüdünde bulunmakta, yalnız sefâretlerin maiyyetlerindeki hafif harb gemileri bu memnûiyyetten istisnâ edilmekte ve bu mukaveleye başka devletlerin de iltihak edebilmeleri için açık kapu bırakılmaktadır: Nitekim ertesi sene Toskana, Danimarka, Belçika, İsveç ve Norveç hükûmetleri ayrı ayrı iltihak etmişlerdir.
Boğazları Rus nüfuzundan kurtarıp Avrupa devletlerinin müteselsil ve müşterek te'minâtı altına alan bu muâhede Osmanlı imparatorluğu kadar Rus ve Garp devletlerini de tatmin etmiş sayılır. — Noradungiyan Efendi «13 Temmuz» tarihini «19 Receb» e müsâdif gösterirse de doğru değildir).

4 Kânunuevvel = 19 Şevvâl, Cumartesi: Mehmet Emin Rauf Paşa'nın azliyle Dârendeli Topal-İzzet Mehmet Paşa'nın ikinci sadâreti.

(Sadâret tebeddülüne âit Hatt-ı-Hümâyunda Rauf Paşa'nın azline sebeb olarak ihtiyarlığından ve «Evân-ı şeyhûhatinde bir müddet dahî hâne ve sâhilhânesinde ârâm-u-istirâhat eylemesi» lüzumundan bahsedilmektedir: Paşa'nın bu üçüncü sadâreti 1840 = 1256 senesi 8 Haziran=7 Rebî'ül-âhir Pazartesi gününden itibaren 1 sene, 5 ay, 26 gün sürmüştür).

1842 = 1258

30 Ağustos = 23 Receb, Salı: Dârendeli-İzzet Mehmet Paşa'nın azliyle Mehmet Emin Rauf Paşa'nın dördüncü sadâreti.

(Hatt-ı-Hümâyûna göre muvaffakıyetsizliğinden dolayı azledilen Dârendeli'nin bu ikinci sadâreti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 8 ay, 27 gün sürmüştür. Gene yukarıki fıkrada gördüğümüz gibi, ihtiyarlığından ve istirâhate ihtiyacından dolayı üçüncü sadâretinden azledilen Rauf Paşa'nın bu dördüncü sadâreti ancak «Hâne ve sâhilhânesinde ârâm-u-istirâhat» müddetini ikmâl etmiş olmasıyla izah edilebilir!).

21 Eylül = 15 Şa'ban, Çarşanba: İkinci Abdülhamid'in doğumu.

(Vilâdet Hatt-ı-Hümâyûniyle Salnâmelerdeki «16 Şa'ban» tarihi burada gün ismine istinaden hakikî takvime göre tashih edilmiştir: Sultan Hâmid ezânî saat 11 = zevâlî saat 5 de dünyaya gelmiştir. Anasının adı «Tir-i-müjgân»dır: Sultan Mecid'in ikinci karısı olan bu Vâlide-Sultan 1269 = 1853 senesi 17 Receb=26 Nisan Salı günü, oğlunun cülûsundan 23 sene evvel Hamid Efendi henüz 11 yaşındayken vefât edip Yenicâmi'deki türbesine defnedilmiştir. — Sultan Hamid'le dâima istirkab etmiş olduğu selefi ve ağabeyisi Sultan Murad'ın doğum tarihleri «21 Eylül» e tesadüf etmekte olduğuna göre, aralarındaki yaş farkı tam iki sene demektir: Yukarda 1840=1256 vukuâtının «21 Eylül» fıkrasına bakınız. İkinci Abdülhamid'in cülûs yıl-dönümleri Rumî takvime göre tes'id edildiği halde, vilâdet yıl-dönümlerinin Hicrî takvime göre hisab edilmesi belki de işte bu «21 Eylül» meselesinden dolayıdır!).

1843 = 1259

6 Eylül = 11 Şa'ban, Çarşanba: Yeni Ahz-i-asker usulünün ilânı.

(İkinci Mahmud devrindeki «Vak'a-i Hayriyye» üzerine yeni ordu teşkil edilirken müddetsiz tatbik edilen ahz-i-asker usulü için yukarda 1839=1255 vukuâtının «3 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız. Tanzimâtın ilânı üzerine askerlik hizmeti 4-5 sene müddetle tahdid edilip «İstibdâl» usulü konulmuştur: Bu suretle dâimî askerlik ilga edilmiş, gelişi-güzel asker toplanmasına nihayet verilerek kur'a usulü konulmuş ve askerî teşkilât itibariyle Osmanlı imparatorluğu beş ordu dâiresine taksim edilmiştir).

1844 = 1260

25 Haziran = 8 Cumâda-l-âhire, Salı: Sultan Mecid'in teftiş seyâhati.

(Bu gün «Eser-i-çedîd» ismindeki vapurla seyâhate çıkan pâdişah İzmit, Mudanya, Bursa ve sonra Gelibolu, Çanakkale, Midilli ve diger bâzı adalara uğrıyarak kalelerin tahkimâtını, mühimmâtını ve askerle ahâlinin vaziyetini tedkik edip şikâyetlerini dinledikten sonra, seyahatinin 17 nci günü İstanbul'a avdet etmiştir: Bilhassa İzmit'de çuha vesaire fabrikalarıyla çok alâkadâr olduğundan bahsedilir. — Aşağıda 1846 = 1262 vukuâtının «29 Nisan» fıkrasına da bakınız).

1/2 Teşrinisâni = 19/20 Şevvâl, Cuma/Cumartesi gecesi: Beşinci Mehmed Reşad'ın doğumu.

(Sultan Mecid'in kardeşi Sultan Aziz'den sonra sırayla tahta çıkan dört oğlunun üçüncüsü olan Beşinci Mehmet Reşad'ın doğum gününü vak'anüvis Lûtfi Şevvâlin «21 inci Cumartesi gecesi» ne müsâdif gösterirse de, gün ismine göre bu farkın «Rüyet-i-hilâl» den mütevellid olması lâzımgelir. — Sultan Reşad'ın anası, Sultan Mecid'in dördüncü karısı «Gülcemal Kadın-Efendi»dir).

1845 = 1261

14 Eylül = 12 Ramazan, Pazar: Lübnan ıslâhâtına me'mur Hâriciyye nâzırı Mehmet Şekib Efendi'nin Beyrut'a muvâsalatı ve «Mes'ele-i Cebeliyye» nin muhtelif safhalarıyla neticesi.

(Cebel-Lübnan ötedenberi türlü türlü dinlere, mezheplere, ırklara ve milletlere

mensub insanların müşterek meskeni olan rahatsız ve dağlık bir yerdir; ahâlisi iki kısma ayrılır: Sünnîleri pek az olmasına mukabil müslümanlıktan türemiş Dürzü/Dürzî, Mütvâlî, Nusayrî ve İsmailî gibi küçük mezhepler İslâm câmiasına nisbet edildikleri halde Mârûnî, Rum-Melkit ve Rum-Katolik cemâatleri hıristiyandır. Bunların içinde müslüman sayılanların en mühimmi Dürziler ve hıristiyanların en mühimmi de Mârûnîlerdir. Bütün bu kütleler Haçlı devletlerinden ve hattâ daha evvelki zamanlardanberi bir nevi derebeylik sistemine alışmıştır: Osmanlı idaresinin bu sisteme uygun gelen Tımar teşkilâtında sâhipsiz kalan arâzi «Mukaataa» ismini alır ve bunlar «Mukaataacı» ismiyle bir takım mültezimlere ihâle edilir. Lübnan Mukaataacıları hep yerli hânedanlardan olduğu için, bunlar asırlardanberi halkı esir gibi idareye ve halk kütleleri de esârete alışmıştır: İşte bundan dolayı Tanzimatın «Muhassıl» ismindeki devlet tahsildarlarını Lübnanlılar kabul etmedikleri için 1257=1841 de mukaataacılık oraya mahsus olarak ibka edilmiştir. Mukaataacı, tahsilâtının sekizde birini âidât olarak aldıktan sonra mütebâkisini Lübnan hâkimine teslim etmekle mükelleftir.

Hicretin 11 inci ve Milâdın 17 nci asrının başlarından itibaren Lübnan emâretinde iki âile teselsül etmiştir: Bunların birincisi olan Ma'n-oğulları için 1585 = 993 vukuâtının «23 Eylül», 1606 = 1015 vukuâtının «19 Eylül», 1607=1016 vukuâtının «23 Teşrinievvel» 1614=1023 vukuâtının «17 Teşrinievvel», 1622=1031 vukuâtının «18 Mayıs», 1635=1044 vukuâtının «13 Nisan» ve 1636=1046 vukuâtının da «1 Teşrinievvel» fıkralarına bakınız. Ma'n-oğullarından sonra Lübnan emîrliğinde görülen «Şihâbî» sülâlesinin hem ana, hem baba tarafından Kureşîlere mensub olduğu rivayet edilir ve hattâ nesepleri bir sahâbiye müntehî gösterilir: Bununla beraber, ilkönce Havran'a ve ondan sonra da Lübnan'a yerleşen bu âilenin bir kısmı sonradan siyaset ve menfaat yüzünden tanassur etmiştir. Ma'n-oğullarının inkırâzından sonra Lübnan tarihinde parlamıya başlıyan Şihâbîlerin en meşhur şahsiyyeti, bir aralık Suriye'ye hâkim olan Cezzâr-Ahmed Paşa devrinde türeyip 1789=1203 de henüz 22 yaşlarındayken Paşa'nın emriyle emâret mevkiine geçen «Mîr Beşir Ömer-üş-Şihâbî» dir. Ayni âileden daha evvel ve daha sonra da birer «Beşir» çıkmış olduğuna göre «İkinci Beşir» sayılması lâzımgelen bu en mühim Beşir'in emâreti 1840=1256 tarihine kadar tam elli bir sene sürmüş ve nihayet o tarihte yetmiş üç yaşlarındayken azledilmiştir. Bu büyük Beşir katoliktir ve hattâ kendisinden evvel babası tanassur etmiştir: Azlinin sebebi, Mehmed Ali ısyânı esnâsında Mısırlılarla elbirliği etmiş olmasıdır. İlkönce Malta'ya ve oradan da Türkiye'ye sevkedilerek Anadolu ve İstanbul'da mütemâdî bir menfâ hayatı yaşadıktan sonra 1851=1267 de seksen dört yaşlarında öldüğü zaman Galata'daki Ermeni katolik kilisesine gömülmüştür. Mısırlı İbrahim Paşa'nın Suriye ve Lübnan'da en mühim zulüm âleti işte bu ihtiyar «Mîr Beşir-üş-Şihâbî» dir.

1840=1256 vukuâtının «3/4 Teşrinisâni» fıkrasında gördüğümüz harekât üzerine Suriye, Lübnan ve Filistin havâlisi Mısırlılardan istirdâd edilirken, İbrahim Paşa'nın mezâliminden bîzâr olan Lübnanlılar Osmanlılarla müttefiklerine yardım etmişler ve bir zulüm âleti saydıkları Mîr-Beşir'e karşı cephe almışlardır: İşte bundan dolayı istirdâd esnâsında Beriyyet-üş-Şâm ser-askeri olan eski Sadr-ı-a'zam İzzet Mehmet Paşa Mîr-Beşir'i azledip yerine yeğeni Üçüncü Beşir-ibni-Kasım-ı tâyin etmiş ve bu değişiklik Lübnanlıları Osmanlı hâkimiyyetine büsbütün ısındırmıştır.

Tanzimattan sonra bu vaziyetin değişmesine iki sebep gösterilir:

1 — Mısırlılardan evvel Cebel'in senevî vergisi 2650 keseden ibaret olduğu halde Mısırlı-İbrahim Paşa bunu 6500 keseye çıkarmış ve istirdaddan sonra Sayda valisi Mehmet Selim Paşa 3500 keseye indirmiştir: İşgal esnâsında çok ezilmiş olan ahâli bu mıkdârın da eski haddine indirilmesini istemişse de, hazine müzâyakasından dolayı bu talebin kabul edilmemesi halkı soğutmuş, iktisadî vaziyet yüzünden Dürzüler çete teşkilâtı yapıp Mârûnî vesair hıristiyan köylerini basmıya başlamış, 1841 = 1257 de Mîr-Beşir Deyr-ül-Kamer'deki konağından alınıp sokaklarda sürüklenerek teşhir ve tahkir edilmiş ve yıllarca sürecek olan Lübnan buhrânı işte böyle patlak vermiştir.

2 — Vali Mehmet Selim Paşa emîrin maiyyetinde bütün cemâatların mümessillerinden mürekkep bir muhtelit dîvan teşkil ederek Tanzimatın ilk temelini atmıya başlamış ve mukaataacıların yerine bütün vilâyetlerde olduğu gibi muhassıllar tâyini de mukaataaları inhisar altında tutan nüfuzlu âilelerin menfaatlerine dokunmuştur. Bu gibi tedbirler Lübnan'ın asırlardanberi devam eden muhtâriyyetine nihayet vereceği için halk arasında ve bilhassa hıristiyanlarca hoş görülmemiştir.

İş bu şekli alınca konsoloslar müdâhaleye başlamış, Istanbul'daki sefirlerin talebiyle Ser-asker Sır-kâtibi Mustafa Nuri Paşa me'mûriyyet-i-mahsûsa ile Beyrut'a gönderilmiş ve bu suretle mesele beynelmilel bir mâhiyet almıştır. Nuri Paşa'nın başlıca icraâtı, Mîr-Beşir'i azledip emâret ve muhtâriyyete nihayet vererek Lübnan'ın idaresine sonradan «Serdâr-ı-Ekrem» olan Mîr-livâ Ömer Paşa'yı tâyin etmek ve bu tedbire Fransa ile Rusya itirâz edip Şihâbîlerden hıristiyan bir emîr tâyinini isteyince hıristiyan hâkimiyyetini istemiyen Dürzüleri de tatmin etmiş olmak için 1842=1258 de Ömer Paşa'nın vazifesine nihayet verip Cebel-Lübnan'ı bir Dürzü ve bir de Mârûnî kaymakamlığına tâksim edivermek gibi hiçbir tarafı memnun edememiş bir takım tedbirlerden ibarettir: Genişçe salâhiyetlerle teşkil edilen bu iki kaymakamlık Sayda valisinin emrine verilmiştir. Fakat Lübnan'ın bir çok yerlerinde muhtelif unsurlar karmakarışık yaşadıkları için, din ve mezhep esasına istinâd eden kaymakamlıkların hududunu tamamiyle tahdid etmek imkânı olmamış ve işte bu yüzden bir çok ihtilâflar daha çıkıp devletin başına mütemâdî bir gaile teşkil etmiştir.

Lübnan meselesinde gûya müştereken hareket eden beş devlet vardır: Bunlardan en fazla alâkadar ve ayni zamanda birbirine rakîb olanlar İngiltere ile Fransa'dır; Avusturya, Prusya ve hattâ Rusya ikinci plânda kalmışlardır. Fransa katolikliğin hâmisi geçindiği için katolik Mârûnîler Fransızlara ve bilmukabele müslüman sayılan Dürzüler de İngilizlere istinâd etmiştir.

Tıpkı Mısır meselesi gibi, onun bir neticesi demek olan Lübnan meselesi de işte bu suretle Osmanlı imparatorluğunun za'fından dolayı hâricî bir mesele mâhiyyetini almış ve devletler arasındaki rekabet ve ihtilâflardan dolayı hiç bir tedbir her tarafı birden memnun edememiştir. İşte bundan dolayı Ser-asker Mustafa Nuri Paşa'dan sonra 1843 = 1259 sonlarında Kapdan-ı-deryâ Dâmad-Halil Rif'at Paşa gönderilmiş, o da Dürzü ve Mârûnî kaymakamlıklarının tahdidi meselesiyle meşgul olmuş ve ahâlisi muhtelif yerler için yegâne çâre olarak vekillikler ihdâs etmiştir: Muhtelit yerde vekil demek, akalliyet unsuruna âit mukaataayı ekseriyet mukaataacısından ayrı olarak idare edecek adam demektir; bu suretle her unsurun kendi işlerini kendisi görmek imkânı te'min edilmiştir. Fakat bir taraftan anâsır mücâdeleleri ve bir taraftan da müdâhaleci devletlerin entrikaları yüzünden bu tedbirin de bir te'siri olmamış, 1843=1259 ve 1844=1260 seneleri kanlı hâdiselerle geçmiş, iki Fransız manastırı yağma edilip bir Fransız papazı öldürüldüğü için Fransa fırsattan bil'istifâde müdâhalesini büsbütün arttırmış ve işte bundan dolayı Sır-Kâtibi Mustafa Nuri Paşa gibi Dâmad-Halil Paşa da buhrânı teskin edemeden dönmüştür. Beş devletin mütemâdî müdâhaleleri bu vaziyette de müşterek tebligat şeklinde tekerrür ettiği için, nihâyet Hâriciyye nâzırı Mehmet Şekib Efendi tâmim şeklinde bir nota ile bizzat hareket edeceğini ve eger icab ederse fesatçılara devletin kuvvetini de göstereceğini bildirmiş ve büyük salâhiyyetlerle yola çıkarak bu gün Beyrut'a vâsıl olmuştur. Çok zeki ve muktedir bir devlet-adamı olan Şekib Efendi Beyrut'da bir kaç gün vaziyeti tedkik ettikten sonra konsolosları toplayıp Lübnan'da yapılacak askerî harekât esnâsında tebaalarının görebilecekleri zararlardan mes'ûliyyet kabul edemiyeceği için bunların Cebel'den Beyrut'a naklini tavsiye etmiş, bu haklı nasihate Fransa'nın şımarık konsolosu itirâz ederek hem işlerinden ayrılacak Fransızlar, hem yağmaya uğradığından bahsettiğimiz manastırlar için tazminât istedikten başka öldürülen papazın kaatili zannedilen Şeyh-Hammud Ebu-Neked'in de tecziyesini istemiştir! O günden itibaren Fransızların Şekib Efendi'ye mütemâdiyen müşkilât çıkardıklarından bahsedilir.

Arabistan ordusu kumandanı Müşir Nâmık Paşa ile vaziyeti müzâkere eden Meh-

met Şekib Efendi'nin ilk tedbiri, anâsırın birbirini kırmasına ve memlekette şekavetin devamına mâni olmak üzere silâh toplatma kararında gösterilir: Bunun için Lübnan'daki asker mıkdârı yirmi dört tabura çıkarılıp bir başı-bozuk suvâri müfrezesi ilâve edilmiştir.

Bilhassa Fransızların el altından yaptıkları teşviklerden dolayı bir çok kimseler silâhlarını saklamış, bâzıları vermemek için kafa tutmuş ve bu yüzden bir takım hâdiseler çıkmıştır: Bu meselede taksirleri görülen Dürzü ve Mârûnî kaymakamlarıyla rüesâ ve meşâyihten bâzılarının tevkif edilmesi ve bâzı yerlerde askerin kafa tutanlara dayak atması gibi ehemmiyetsiz vak'alar Avrupa'ya bin türlü mübâlağalarla aksettirilmiş, Napoléon'un neticesiz kalan Mısır seferinden sonra Lübnan ve hattâ Suriye'ye göz dikmiş olan Fransa'da «Türk vahşetleri» ile «Lübnan katl-i-âmı» gibi asılsız yaygaralar koparılmış, Beyrut'taki Fransız konsoloshânesi yerli tercümanının kardeşi halkı silâh saklamıya teşvik suçundan dolayı tevkif edilince Avrupa'ya konsolosun tevkif edildiği şeklinde yalanlarla iftirâlar yayılmış ve hattâ bu yalanlara meşhur Avusturya baş-vekili Metternich bile inanmıştır! Fransız konsolosu bu kadarla da kalmış değildir: Emrinde bulunan bir harp gemisini derhal Cünye limanına gönderip mevkufun tahliye ve teslimini istemiş ve aksi takdirde kasabanın topa tutulacağını ve hattâ asker çıkarılacağını bildirmiştir.

Bu vaziyet Avrupa'da galeyâna sebeb olduğu için, hiç bir taksiri olmıyan zavallı Şekib Efendi Hâriciyye nâzırlığından azledilip Londra sefirliğine tâyin olunmuş ve kendisine Lübnan işinin artık bir an evvel intâcı emredilmiştir. İşte bundan dolayı nihayet Fransızların iddiâ ettikleri zararlar tazmin olunmuş, istedikleri mevkuf serbest bırakılmış ve papazın katliyle ithâm edilen Hammûd berâet ettiği halde iki bin kuruş aylıkla İzmit'e nefyedilmiştir. Vazifesini bütün bu müşkilât içinde ifâya çalışan Şekib Efendi'nin Lübnan buhrânını 14 sene kadar teskin eden tedbirlerine âit iki beyannâmesi vardır: Kendisinin «Tanzimât» ismini verdiği bu beyannâmelerin birincisi 13 Şevvâl = 15 Teşrinievvel Çarşanba tarihlidir; bu ilk beyannâme Avrupa'da sûitefsir edildiği için, Bâb-ı-Âlî silâh toplama işinin olduğu gibi bırakılmasını emretmiş ve mevkuf kaymakamlarla şeyhler tahliye edilmiştir. Buna rağmen beş devlet 16 Kânunuevvel tarihli notalarıyla hükûmeti tehdid edip ıslâhât istedikleri için, Şekib Efendi 1262=1846 başlarında ikinci beyannâmesini neşretmiştir; bu iki beyannâmeye göre Lübnan idaresi şu sekiz esasa bağlanmaktadır:

1 — Cebel-Lübnan bir Dürzü ve bir Mârûnî kaymakamlığına ayrılmıştır;
2 — Bu kaymakamlıklar Sayda vilâyetine tâbi'dir;
3 — Ahâlisi muhtelit yerlerde akalliyet mukaataaları kendi vekilleri tarafından idare edilecektir;
4 — Her kaymakamın maiyyetinde on ikişer âzâdan mürekkep birer muhtelit meclis bulunacaktır;
5— Bu meclislerin adlî, idarî ve malî salâhiyyetleri olacaktır;
6 — Her meclisteki 12 âzâdan biri reis vekili sıfatiyle kaymakam vekilidir: Müslüman, Dürzü, Mârûnî, Rum-Melkit ve Rum-Katolik unsurlarının ikişer ve Mütvâlî unsurunun da bir mümessili bulunacaktır;
7 — Lübnan'ın devlet hazinesine maktûen vereceği vergi 3500 kesedir;
8 — Vergiler mükelleflerin malî kudretleriyle mütenâsib olacaktır.

Şekib Efendi'nin bu tanzimat esaslarından çıkan en mühim neticelerin biri, Lübnan emâretiyle muhtâriyyetinin ilgası ve biri de ötedenberi halkı ezen ibtidaî derebeylik sistemine nihayet vermiş olmasıdır. — Aşağıda 1860=1276 vukuâtının «27 Mayıs» fıkrasına da bakınız).

İdâdîlerin te'sisi.

(Eskiden «Rüşdiyye» denilen orta-mektepler İkinci Mahmud devrinde kurulmuştur: 1839=1255 vukuâtının «30 Haziran/1 Temmuz» fıkrasına bakınız. Liseye muâdil olan idâdîlerin te'sisi de bu seneye müsâdiftir: «Sıbyan mekâtibi» denilen

ilk-mekteplerin ıslâhiyle idâdîlerin te'sisi için Bâb-ı-Âlî'de, İlmiyye, Kalemiyye ve Seyfiyye zümrelerine mensup mütehassıslardan mürekkep bir komisyon teşkil edilmiş ve ilkönce Harbiye'ye menşe' olarak askerî lise hâlinde memleketin her tarafında kurulmasına karar verilen bu yeni mekteplerin programlarıyla te'sis işleri işte bu muvakkat komisyona havâle edilmiştir).

1846 = 1262

29 Nisan = 3 Cumâda-l-ûlâ, Çarşanba: Sultan Mecid'in Varna seyâhati.

(Tanzimat ve ıslâhât işlerini teftiş edip halkın şikâyetlerini dinlemek istiyen pâdişah bu gün kara yoluyla Varna'ya hareket etmiş ve dönerken deniz yolundan gelmiştir: Avdetinde ısdâr ettiği Hatt-ı-Hümâyun meşhûdât itibariyle çok mühimdir. Bu seyâhat-i-Hümâyun hakkında bir de risâle neşredilmiştir. — Yukarda 1844=1260 vukuâtının «25 Haziran» fıkrasına bakınız).

19 Temmuz = 25 Receb, Pazar: Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın Istanbul'a gelişi.

(Burada esas ittihâz ettiğimiz gün tarihi Corci Zeydân'ın Mısır tarihine göredir: Vak'anüvis Lûtfi yalnız «Sene-i hâliye Şa'ba'nında» demekle iktifâ etmektedir. — Tanzimatın ciddiyetine i'timâd ettiği için Mehmed Ali Paşa'nın böyle bir dâvete icâbette tereddüd etmediğinden bahsedilir: Şerefine bir çok ziyâfetler verilmiş, pâdişahla sık sık görüşmüş ve hattâ bir rivâyete göre Sadâret makamına bile tâlib olmuşsa da, o tevcihin Mısır'a avdetinden sonra yapılacağından bahsedilerek atlatılmıştır! — Gençlere hep «Evlât!» diye hitâb etmek i'tiyâdında bulunan ihtiyar Mehmed Ali'nin bir gün huzurdayken genç pâdişaha da dalgınlıkla öyle hitâb eder etmez hatâsını anlayıp derhal ayaklarına kapanarak affini istirhâm ettiğinden bahsedilir; çok zeki ve zarif bir zât olan Sultan Mecid :

— Siz Devlet-i-Aliyye'nin pederi makamında sayılırsınız!
cevâbiyle eski âsinin gönlünü almıştır. — Istanbul'da 29 gün kalmış olan Mehmed Ali Paşa 30 uncu güne tesadüf eden 17 Ağustos=24 Şa'ban Pazartesi günü memleketi olan Kavala üzerinden Mısır'a avdet etmek üzere hareket etmiştir: Lûtfi tarihinde «Ramazân-ı-Şerîfe üç beş gün kalarak» avdet ettiğinden bahsedilir).

28 Eylül = 7 Şevvâl, Pazartesi: Mehmet Emin Rauf Paşa'nın azliyle Hâriciyye nâzırı Koca-Mustafa Reşid Paşa'nın ilk sadâreti.

(Azlin sebebi, Rauf Paşa'nın Tanzimatı bir türlü hazmedememesine mukabil Koca-Reşid Paşa'nın günden güne nüfuz ve i'tibârının artması ve iş başına gelmesinin artık bir zaruret hâlini almasıdır: Rauf Paşa'nın bu dördüncü sadâretî 1842 = 1258 senesi 30 Ağustos = 23 Receb Salı gününden itibaren 4 sene, 29 gün sürmüştür. — Reşid Paşa'nın sadâretiyle beraber kendi yetiştirmesi olan Hâriciyye müsteşarı Âlî Efendi de bâlâ rütbesiyle Hâriciyye nâzırı olmuştur. — Koca-Reşid Paşa bu ilk sadâretine tâyin edildiği sırada 47 yaşındadır).

30 Teşrinisâni = 11 Zülhicce, Pazartesi: Dede-Efendi'nin ölümü.

(Musıki tarihimizin en büyük şahsiyyetlerinden olan Hammâmî-zâde İsmail Dede-Efendi 1191=1778 senesi 10 Zülhicce=9 Kânunusâni Cuma günü Istanbul'un Şehzâdebaşı semtinde dünyaya gelmiş olduğuna göre 68 sene, 10 ay, 22 gün yaşayıp 69 yaşının sonlarında ölmüş demektir. «Hammâmî-zâde» lâkabı, babası Sü-

leyman Ağa'nın bâzı me'muriyyetlerde bulunduktan sonra hâlâ mevcud olan Şehzâdebaşı hamamını satın alıp işletmiş olmasındandır; anasının adı Rukıye = Rukayye Hanım'dır.
Dede-Efendi ilk tahsilinden sonra Yenikapı Mevlevîhânesine devam ederek Edebiyat, Musıki ve Farsî tahsil etmiş ve Mevlevî çilesini bitirdikten sonra da 1213 = 1799 senesi 20 Şevvâl=27 Mart Çarşanba günü «Dede» ünvânını almıştır.
Mevlevîhâne'de musıki tedris ederek bir çok talebe yetiştiren bu büyük adam Üçüncü Selim ve İkinci Mahmud devirlerinde «Fasl-ı-Hümâyun hânendesi» ve «Müsâhib-i-Şehriyârî» olmuş ve nihayet hacc için gittiği Mekke'de koleradan vefat edip Hazret-i Hadice'nin merkadi civârına merâsimle defnolunmuştur.
Üslûbunun en zarif hususiyyeti hazin ve müessir ihtişâmında gösterilebilir : Bâzı parçaları bütün klâsik musıkimizin en güzel eserlerindendir.
Sultânî-Yegâh, Nev-Eser, Sabâ-Pûselik, Hicaz-Pûselik ve Araban-Kürdî mürekkep makamları da Dede-Efendi'nin terkipleridir. En büyük eserleri yedi Mevlevî «Âyîn-i-Şerîf»idir. Bu gün elde 210 parça eseri vardır.
Klâsik Türk musıkisinin tekâmülünde çok büyük bir rol oynamış olan Dede-Efendi'nin dehâsını tamamiyle takdir eden Üçüncü Selim'le İkinci Mahmud'un bütün bu eserleri büyük bir i'tinâ ile tedkik etmiş olduklarından bahsedilir: Her iki pâdişahın da himâyesine mazhar olması işte bundandır).

1847 = 1263

Maârif-i-Umumiyye nezâretinin ihdâsı.

(1845=1261 vukuâtının son fıkrasında gördüğümüz idâdî teşkilâtiyle Sultan Mahmud devrinde kurulmuş olan Rüşdiyye teşkilâtından ve ilk-mekteplerin yeni ihtiyaçlara göre ıslâhından dolayı görülen lüzum üzerine bunların hepsinî idare edecek bir Maârif-i-Umumiyye Nezâretinin teşkili zaruret hâlini almış, Nezâret bu sene te'sis edilmiş ve ilk nâzır olarak da Rumeli Kadı-asker/Kazaskeri vak'anüvis Es'ad Efendi tâyin edilmiştir).

1848 = 1264

28 Nisan = 24 Cumâda-l-ûlâ, Cuma: Koca-Reşid Paşa'nın azli ve ertesi gün Meclis-i-Vâlâ reisi İbrahim Sârım Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, rakîplerinin ve bilhassa Dâmad-Said Paşa'nın kendisini dinî mübâlâtsızlık ve müfrit alafrangalıkla ithâm ederek pâdişahı ürkütmüş olmasıdır : Reşid Paşa'nın bu ilk sadâreti 1846=1262 senesi 28 Eylül 7 Şevvâl Pazartesi gününden itibaren 1 sene, 7 ay sürmüştür. Her halde Tanzimatçı pâdişahın Reşid Paşa'yı fedâ etmesi, muhâfazakârlığın o sıralarda ne kadar kuvvetli olduğunu gösterir)..

11/12 Ağustos = 11/12 Ramazan, Cuma/Cumartesi gecesi: İbrahim Sârım Paşa'nın azli ve ertesi gün Koca-Reşid Paşa'nın ikinci sadâreti.

(Azlin sebebi, İbrahim Sârım Paşa'nın dirâyet ve iktidârına rağmen yukarıki fıkrada bahsi geçen muhâfazakâr ve hattâ müteassıp Dâmad-Said Paşa'nın mahmîsi olmasından dolayı sadâretinin Tanzimat zihniyetiyle te'lif edilememesidir: Sârım Paşa'nın sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 3 ay, 13 günden ibarettir. — Azil tarihindeki ihtilâf için «Sadr-ı-a'zamlar» cedvelinde 213 numaraya bakınız).

1849 = 1265

1 Mayıs = 8 Cumâda-l-âhire, Salı: Memleketeyn meselesi hakkında Balta-limanı muâhedesi ve sebebleri.

(Fransa'da krallığın devrilmesi, cumhuriyetin ilânı ve işçi hukukuna âit nazariyyelerin yeni bir fikir cereyânı hâlinde ortaya atılması Avrupa'nın her tarafında akisler yapmış ve bu suretle 1848 inkılâbı beynelmilel bir hâdise hâlini almıştır : Bu inkılâbın ortaya attığı demokrasi ve milliyet fikirleri yalnız Orta-Avrupa'da kalmıyarak Şarkî-Avrupa'ya ve bilhassa Balkanlara kadar sirâyet etmiş ve netice olarak mutlakıyyetçi Rusya'nın bütün hudutlarını sarmıştır. Almanya'da Avusturya'da, Macaristan'da çıkan ısyanlar Avusturya hâkimiyyetini atmak istiyen Macarların meşhur Kossuth'u başlarına geçirerek müstakil bir cumhuriyet kurmalarıyla neticelenmiş, imparator Ferdinand Viyana'dan koğularak yerine François-Joseph geçmiş, Lehliler yeniden ayaklanmış, Rumen birliği fikriyle kaynaşan Memleketenyn'de Eflak voyvodası Bibesko 23 Haziran 1848=21 Receb 1264 Cuma günü kerhen bir Kanun-ı-esasî kabulüne mecbur olduktan dört gün sonra 27 Haziran=25 Receb Salı günü canını kurtarmak için kaçınca muvakkat bir hükûmet kurulmuş, bu hareket Boğdan'a da sirâyet ettiği için oranın voyvodası Mihail Sturdza mukavemet etmek istemişse de muvaffak olamadığı için o da çekilmiş ve işte bu suretle bir aralık vaziyete hâkim olabilen milliyetçiler Rus nüfuzuna karşı Türkiye'ye temâyül göstermeye başlamışlardır.

Bu vaziyet, Bâb-ı-âlî için fevkalâde mühim iki mesele zuhuruna sebeb olmuştur: Biri mülteciler meselesi, biri de Memleketeyn buhrânıdır. Mülteciler meselesi için aşağıki sene vukuâtının «25 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız.

Rus çarı Birinci Nicolas, Avrupa'yı baştanbaşa sarsıp kendi hudutlarına dayanan yeni fikirlere karşı muhâfazakârlıkla mutlakıyyetin en kaahir ve en amansız timsâli ve müdâfii sayılır : Onun için daha 28 Haziran 1848=26 Receb 1264 Çarşanba günü Boğdan'a 12 bin asker sevketmiş ve bu vaziyet karşısında Bab-ı-âlî protestoda bulunduktan sonra bilmukabele harekete geçip 2 Ağustos 1848 = 2 Ramazan 1264 Çarşanba günü İbrail'i işgal ettirmiştir. Bukovina, Transylvania = Erdel ve Besarabya'yı da ihtivâ edecek bir Rumen imparatorluğu hulyâlarına kapılan muvakkat hükûmet erkânı kaçmış, Rus işgal kuvvetleri altmış bine kadar çıkmış ve işte bu mühlik vaziyet içinde girişilen müzâkereler nihayet Balta-limanı mukavelesiyle neticelenmiştir : Bu yedi maddelik ve yedi senelik muâhede mucibince Memleketeyn beyleri eskisi gibi pâdişah tarafından yedişer sene müddetle tâyin edilecek, vaziyet düzelinceye kadar her iki taraftan 25 - 35 biner askerle Memleketeyn müştereken işgal altında tutulacak, âsâyiş takarrür ettikten sonra bu mıkdarlar onar bine indirilecek, yerli milis teşkilâtı ıslâh olunacak ve bütün bu işler için her iki taraftan birer komiser bulundurulacaktır. İşte bu suretle muhakkak bir Türk-Rus harbinin önü alınmış demektir).

1 Ağustos = 12 Ramazan, Çarşanba : Mehmed Ali Paşa'nın ölümü.

(Isyanlarıyla meşhur Mısır valisi Mehmed Ali Paşa son zamanlarında bunadığı için yerine büyük oğlu İbrahim Paşa tâyin edilmiş ve onun da 10 Teşrinisâni 1848=13 Zülhicce 1264 Cuma günü babasından evvel vefatı üzerine kardeşi Tosun Paşa'nın oğlu Abbas Paşa vali olmuştur : Bütün bu değişikliklerin farkında bile olmıyan Mehmed Ali'nin ölünceye kadar kendisini iş başında zannettiğinden ve hattâ bu vehmine hürmet edilerek ona göre davranıldığından bahsedilir! — Corci Zeydan, Mehmet Ali Paşa'nın ölümünü bir gün sonra göstermektedir. —

Şahsiyyeti ve Mısır valiliği için 1805=1220 vukuâtının «8 Temmuz» ısyânı ve sebebleri için 1832=1248 vukuâtının «21 Kânunuevvel», ısyan hareketinin mühim

vak'aları için 1839=1255 vukuâtının «24 Haziran» ve «3 Temmuz», Mısır meselesinin tesviyesi için 1840 = 1256 vukuâtının «15 Temmuz» ve «3/4 Teşrinisâni», 1841=1257 vukuâtının «24 Mayıs» ve 1846=1262 vukuâtının da «19 Temmuz» fıkralarına bakınız).

1849 = 1266

25 Kânunuevvel = 9 Safer, Salı: Mülteciler meselesinin halli.

(Bu vahim meselenin zuhuruna sebeb olan vaziyet için yukarıki sene vukuâtının «1 Mayıs» fıkrasına da bakınız. — 1830 ve 1848 Fransız ihtilâllerinin yaydığı fikirlerle Avusturya hâkimiyyetine karşı ayaklanıp müstakil bir cumhuriyet ilân etmiş ve Reisicumhurluğuna da meşhur milliyetçi Layoş Kossuth'u intihâb eylemiş olan Macarlar, Rusların bir çok defa tenkil etmiş oldukları Lehistan ihtilâlcileriyle teşrik-i-mesâî etmişler ve hattâ Bem ve Dembinski gibi meşhur Leh milliyetçileriyle beraber Macaristan'da bir Leh-Macar ordusu kurmuşlardır.
Avusturyalılara karşı muvaffakıyetle mücâdele eden bu ısyan ordusuna karşı imparator François-Joseph çar Birinci Nicolas'dan istimdâd ettiği için, Lehistan'ın tenkilinde tecribe sâhibi olmakla meşhur Rus generali Paskiéwitch iki yüz bin kişilik bir orduyla Macaristan'a girip sayı üstünlüğü sâyesinde milliyetçileri üstüste bozgunlara uğrattıktan sonra 12 Ağustos 1849 = 23 Ramazan 1265 Pazar günü teslim olmak mecburiyetinde bırakmıştır. İşte bunun üzerine zavallı Macaristan tekrar Avusturya boyunduruğu altına girmiş ve Birinci Nicolas Lehistan'ı nasıl ezdiyse, François-Joseph de Macarlara ayni muâmeleyi yapmıştır. Bir çok Macar ve Leh milliyetçilerinin Türk topraklarına can atmaları işte bundandır.
Türkiye'nin bu zavallı mültecileri insanî bir şefkatle kabul etmesi Garp memleketlerinde ve bilhassa Fransa ile İngiltere'de çok müsâit te'sirler uyandırırken, Avusturya ve Rusya hükûmetleri bu mültecilerin hükümdarlarına karşı gelmiş âsiler olmak itibariyle iâdelerini istemişlerdir: Bilhassa Avusturya hükûmeti 1739=1152 vukuâtının «18 Eylül» fıkrasında gördüğümüz Belgrad muâhedesinin haydutlara âid olan 18 inci maddesine istinâd etmek gibi bir garâbet bile göstermiştir! Bâb-ı-Âlî'nin 17 Eylül 1849=29 Şevvâl 1265 Pazartesi günü bu yüz kızartıcı talepleri reddetmesi Avusturya ile Rusya'dan başka her tarafta büyük takdirlerle karşılanmış, Tanzimâtın hâriçte yaptığı te'sir gibi bu merdâne hareket de Kırım muharebesinde Garp devletlerinin Türkiye ile elbirliğini te'min eden mühim bir âmil olmuştur.
Hâriciyye nâzırı Âlî Paşa'nın bu sene 22 Teşrinisâni=6 Muharrem Perşenbe günü verdiği notada mülteciler meselesi hakkındaki Türk telâkkisi çok kuvvetli esaslara istinâden izah edildikten sonra cereyan eden müzâkereler nihayet bu gün Sadır-ı-a'zam Koca-Reşid Paşa'nın konağında Rus sefiri Titoff'un iştirâkiyle akdedilen konferans Türk tezinin kabuliyle neticelenmiş ve o şekilde bir zabıt tanzim edilmiştir: Verilen karara göre mültecilerin Rus hududundan uzak olmak üzere Haleb'e sevkedilmeleri kabul edilmişse de biraz sonra o mecburiyet bile kaldırılmıştır.
Bir çokları ihtidâ edip Osmanlı tâbiiyyetine geçmiş olan bu mültecilerin bâzıları orduya girmiş ve hattâ yüksek rütbelere kadar çıkmışlardır).

1851 = 1267

18 Temmuz = 19 Ramazan, Cuma: «Encümen-i-Dâniş»in açılış merâsimi.

(Tanzimat devrinin en hayırlı eserlerinden biri de, bütün medenî memleketlerde

emsâline tesadüf edilen bir Ulûm-Akademisi mâhiyetinde olmak üzere «Encümen-i-Dâniş» in te'sisidir: Bu günkü merâsim için Bezm-i-Âlem Vâlide-Sultan'ın Sultanmahmut türbesi civârında yaptırmış olduğu «Dâr-ül-Maârif» mektebinde ayrılan hususî bir dâirede bir salon hazırlanmış ve başta Sultan Mecid olmak üzere Sadr-ı-a'zamla vükelâ ve yeni Encümenin kırk kadar âzâsı hâzır bulunmuştur. Fransız akademisi tarzında kurulmuş olan Encümen-i-Dâniş kırk «Dâhilî» yâni aslî ve otuz da «Hâricî» yâni fahrî âzâdan mürekkeptir: ictimâ günleri her ayın ilk Cumartesi günüdür. Birinci reisliğine meşhur ulemâdan Kazasker Ebu-İshakzâde Şerif Mehmed Efendi ve ikinci reisliğine de Abdülhak Hâmid'in babası müverrif Hayrullâh Efendi tâyin edilmiştir.

Aslî âzâ içinde Sadr-ı-a'zam Koca-Reşid Paşa, Hâriciyye nâzırı Âlî Paşa vesaire gibi bâzı vükelânın bulunması işe verilen ehemmiyeti göstermekle beraber bir zaaf sebebi sayılır; fakat buna mukabil Hayrullâh Efendi, Ahmed Vefik Paşa, Cevdet Paşa gibi o devrin en mühim ilim adamları da aslî âzâdandır. Fahrî âzâ içinde de meşhur müverrih Hammer, İngiliz müsteşriki Redhouse ve Fransız lûgatçisi Bianchi gibi mühim şahsiyyetlerle bâzı Rum ve Ermeni âlimleri de vardır.

Encümen-i-Dâniş Koca-Reşid Paşa'nın kısa bir nutkiyle açılmış ve ondan sonra da ikinci reis Hayrullâh Efendi Encümen nâmına bir hitâbede bulunmuştur: Fakat bu hitâbeyi de Koca-Reşid Paşa'nın yazmış olduğu rivayet edilir.

On bir sene kadar faaliyette bulunan bu ilk Türk akademisinin inkişâf edememiş olması memleket kültürü için çok büyük bir mahrumiyettir; bu acı netice belki de devlet-adamlarının işe siyaset karıştırmış olmalarından mütevellittir.

Bu mesele için aşağıki sene vukuâtının «5 Ağustos» fıkrasına bakınız.

1852 = 1268

26 Kânunusâni = 3 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: Koca-Reşid Paşa'nın azliyle Mehmet Emin Rauf Paşa'nın beşinci ve sonuncu sadâreti.

(Mustafa Reşid Paşa'nın bu ikinci sadâreti 1848=1264 senesi 12 Ağustos=12 Ramazan Cumartesi gününden itibaren 3 sene, 5 ay, 15 gün sürmüştür: Altı defa Sadr-ı-a'zam olan Reşid Paşa'nın en uzun sadâreti işte bu ikincisidir).

5 Mart = 13 Cumâda-l-ûlâ, Cuma: Mehmet Emin Rauf Paşa'nın azliyle Koca-Reşid Paşa'nın üçüncü sadâreti.

(Rauf Paşa'nın bu son sadâreti yukarıki fıkra tarihinden itibaren yalnız 1 ay, 9 gün sürebilmiştir: Çok ihtiyar olan Paşa sekiz sene daha yaşadıktan sonra seksenini geçkin olarak vefat etmiştir; beş sadâretinin ilk ikisi İkinci Mahmud ve son üçü de Abdülmecid devrindedir).

5 Ağustos = 18 Şevvâl, Perşenbe : Koca-Reşid Paşa'nın azli ve ertesi gün Hâriciyye nâzırı Mehmet Emin Âlî Paşa'nın ilk sadâreti.

(Reşid Paşa'nın yukarıki fıkra tarihinden itibaren 5 ay, 1 gün süren bu üçüncü sadâretinden azline sebeb, pâdişahın eniştesi ve en zînüfuz müşâviri olan Tophâne müşiri Dâmad-Fethi Ahmed Paşa ile geçimsizliğidir: Bu ihtilâfın sebebi de yukarıki senenin «18 Temmuz» fıkrasında açılış merâsimini gördüğümüz «Encümen-i-Dâniş» e vükelâdan bâzıları âzâ seçildikleri halde Fethi Paşa gibi çok münevver ve muhtelif ecnebi dillerine vâkıf bir zâtin her nedense ihmâl edilmiş olmasıdır; rivayete nazaran bu şiddetli ihtilâf nihayet devlet işlerini ihlâl edecek bir hâle geldiği için Sultan Mecid hem kıymetli Sadr-ı-a'zamını, hem Türk müzeciliğinin bânisi olan münevver Tophâne müşirini ayni günde azletmek mecburiyetinde kalmıştır.

Yeni Sadr-ı-a'zam Âlî Paşa'nın asıl ismi «Mehmet Emin» ve o devrin âdetince Bâb-ı-Âlî mahlası da «Âlî» dir: Koca-Reşid Paşa'nın yetiştirmiş olduğu bu büyük ve mümtaz devlet-adamı 1230=1815 senesi 23 Rebî'ül-evvel = 5 Mart Pazar günü dünyaya gelmiş olduğuna göre, bu ilk sadâretine tâyin edildiği gün yaşının 37 sene, 5 ay, 3 gün tuttuğu, yâni 38 yaşının içinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Âlî Paşa'nın beş sadâreti vardır.

Reşid Paşa'nın yerine Sadr-ı-a'zam olmak istemediği halde pâdişahın ısrâriyle kabule mecbur olduğundan ve Sadâret alayından sonra büyük selefinin yalısına gidip o devrin terbiyesince eteğini öptüğünden bahsedilir).

3 Teşrinievvel = 18 Zülhicce, Pazar : Âlî Paşa'nın azliyle Kapdan-ı-deryâ Dâmad-Mehmed Ali Paşa'nın sadâreti.

(Âlî Paşa'nın yukarıki fıkra tarihinden itibaren yalnız 1 ay, 28 gün süren bu ilk sadâretinden azline sebeb olarak aşağıki sene vukuâtının «28 Şubat» fıkrasında göreceğimiz «Makaamât-ı-Mubâreke» meselesinin siyasî bir buhran şeklini almış olmasından bahsedilir. Azli üzerine İzmir valiliğine tâyin edilmiştir. Halefi Dâmad-Mehmed Ali Paşa İkinci Mahmud'un şâir kızı Âdile-Sultan'ın kocasıdır : 1228=1813 tarihinde dünyaya gelmiş olduğuna göre 39 yaşında Sadr-ı-a'zam olmuş demektir).

1853 = 1269

28 Şubat = 19 Cumâda-l-ûlâ, Pazartesi: Rus Bahriye nâzırı Prens Mentschikoff/Mençikof'un fevkalâde sefâret vazifesiyle İstanbul'a gelmesi ve Kırım muharebesine sebeb olan «Makaamât-ı-Mubâreke» meselesi.

(Kudüs'de İslâm, Hıristiyan ve Yahudi dinlerince mukaddes makamlar vardır ve hattâ bunların bâzıları hem Müslümanlarca, hem Hıristiyanlarca mukaddestir: Bununla beraber «Makaamât-ı-Mubâreke» meselesi Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında değil, muhtelif Hıristiyan mezhepleri arasında bir ihtilâf mevzûudur ve Müslüman-Türkler de mülkün sâhibi sıfatiyle asırlardanberi bu vâhî ihtilâflarla mütemâdî bir gaile şeklinde meşgul olmuşlardır.

Asıl ihtilâf Katolik ve Ortodoks mezhepleriyle bu mezheplerin hâmileri geçinen Fransa ve Rusya devletleri arasında olmakla beraber, meselenin Avrupa siyaseti bakımından hâiz olduğu ehemmiyet dolayısıyla son zamanlarda İngiltere ve Prusya gibi Protestan devletler de alâkadar olmak lüzumunu hissetmiş ve işte bundan dolayı Istanbul'daki İngiltere sefâreti 1261=1845 senesi 6 Ramazan=8 Eylül Pazartesi günü Kudüs'de bir Protestan kilisesi te'sisi hakkında pâdişahtan bir ferman istihsâline muvaffak olmuştur.

Kudüs'teki »Makaamât-ı-Mubâreke» Hazreti-i İsâ'nın doğduğu Beyt-Lâhim mağarasıyla kilisesi, Kamâme kilisesi, «Merkad-i İsâ» ve kilisesi, «Merkad-i Meryem» ve kilisesi gibi yerlerdir: Muhtelif Hıristiyan mezheplerinin buralarda âyin ve ibâdet hakları olmakla beraber, anahtarlarının muhâfazası ve muhtelif hizmetlerinin ifâsı Kanunî devrindenberi Katoliklere bırakılmıştır.

Rum-Ortodoks kilisesinin bu hakları Türkiye ile Fransa arasındaki bâzı ihtilâflardan istifâde ederek ve ilk defa olarak Katoliklerden alması 1634=1043-1044 tarihine müsâdif gösterilir: İşte o tarihten bu 1853=1269 tarihine kadar tam 219 senedir iki mezhep arasında mütemâdî bir mücâdele cereyân etmiş, her ikisi de bir takım fermanlara istinâd etmiş ve işte bu müzmin dâvâ siyasî tarihte «Makaamât-ı-Mubâreke meselesi» ismini almıştır.

Son zamanlarda meselenin büyük bir buhran şeklinde alevlenmesine iki tuhaf sebeb gösterilir: Bunların biri Katoliklerin Beyt-Lâhm mağarasında yeni bir do-

lap inşâsına müsâade almış olmaları ve ikincisi de sonradan «Serdâr-ı-Ekrem» olan Ömer Paşa'nın Karadağlılara karşı sevkedildiği bir te'dib hareketinden Katolik Avusturya sefirinin şefâatiyle döndürülmüş olmasıdır! Ortodoks kilisesinin, yâni Şark Hıristiyanlığının en büyük müdâfii geçinen çar Birinci Nicolas Katolikliğin işte bu iki muvaffakıyyetine tahammül edemediği için Kaynarca, Bükreş ve Edirne muâhedelerinin kendisine te'min ettiğini iddiâya kalkıştığı hukuka istinâden «Makaamât-ı-Mubâreke» meselesinin bir an evvel hallini istemek üzere Bahriye nâzırı, Baltık donanma kumandanı ve Finlândiya vali-i-umumîsi amiral Prens Mençikof'u fevkalâde sefâretle Istanbul'a göndermiş ve küstahlıkta efendisinden aşağı kalmıyan bu meşhur Mençikof da büyük bir tantana ve debdebe ile bu gün Osmanlı pâyıtahtına ayak basmıştır.

Mençikof, zamanının muâşeret kaidelerine kasden riâyet etmemekle mâruftur: Meselâ Sadr-ı-a'zamı aklınca istihfâf etmiş olmak için alelâde gündelik elbisesiyle ziyâret etmiş ve Rus düşmanlığıyla mâruf Hâriciyye nâzırı Keçeci-zâde Fuad Efendi nezâret makamında üniformasıyla ziyâretini beklediği halde hiç semtine uğramadığı için Nâzır Efendi, yâni müstakbel Sadr-ı-a'zam Büyük-Fuad Paşa derhal isti'fâ etmiş ve yerine Rif'at Paşa getirilmiştir.

Rusya imparatoru gibi, Fransa imparatorunun da bir takım iddiâları vardır: 1789 ihtilâlindenberi Fransa'nın din siyasetine nihayet vermesi «Makaamât-ı-Mubâreke» nin Ortodoks idaresine geçmesiyle neticelendiğini gören ve nihayet ikinci imparatorluk devrinde aklı başına gelen Fransa hükûmeti bu makamların Katoliklere iâde edilmesini istemiş ve pek tabiî olarak Ruslar da alelûsul i'tirâz etmişlerdir! İşte bunun üzerine Bâb-ı-Âlî'nin teşkil ettiği komisyon meseleyi tedkik ederek muhtelif tarihlerdeki fermanlar ahkâmına mugayir bir vaziyet mevcud olmadığına ve netice itibariyle «Makaamât-ı-Mubâreke» Müslümanlar için de mukaddes olduğuna göre Katoliklerle Ortodoksların paylaşamadıkları hizmetlerin Müslümanlar tarafından ifâsına karar vermiş ve tabiî bu karar alâkadar devletlere derhal tebliğ edilmiştir.

Meselenin en mühim noktası, çar Birinci Nicolas'nın bu sırada Petersburg'daki İngiltere sefiri Sir Hamilton Seymour'a «Hasta adam» diye bahsettiği Türkiyenin Rusya ile İngiltere arasında taksimini teklif etmek suretiyle iç-yüzünü belli ederek dini siyasete âlet ittihâz etmiş olduğunun ifşâsında hiç bir mahzur görmemiş olmasında gösterilir: Bu meseleye âit vesikalar biraz sonra İngilizler tarafından neşredilmiştir.

Terbiyesizlik derecesindeki küstahlığıyla mütecâvizliği yalnız Bâb-ı-Âlî ricâlinin değil, Istanbul'da bulunan bütün elçilerin nazar-ı-dikkatini celbeden prens Mençikof muvâsalatından on gün sonra 10 Mart=29 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü huzûra kabul edilmiş ve 16 Mart=5 Cumâda-l-âhire Çarşanba günü de Bâb-ı-Âlî'ye ilk şifâhî notasını vermiştir: 22 Mart=11 Cumâda-l-âhire Salı günü «Makaamât-ı-Mubâreke» meselesinin Rus siyasetine göre tesviyesi hakkında bir mukavele projesi veren azametli sefir 19 Nisan=10 Receb Salı günü ikinci ve nihayet 5 Mayıs=26 Receb Perşenbe günü de üçüncü şifâhî notasını tevdi etmiştir. Bu son nota bir ültimatom mâhiyetindedir ve beş gün müddetlidir.

Bütün bu notalarda ileri sürülen Moskof tezi şu üç esasa ircâ edilebilir:

1 — Makaamât-ı-Mubâreke meselesi bir an evvel halledilmelidir;

2 — Türkiye, Ortodoks kilisesinin imtiyazları hakkında Rusya'ya sağlam ve hiç bir zaman değişmiyecek te'minat vermelidir;

3 — Makaamât-ı-Mubâreke'yi ziyâret için Kudüs'e giden Rus tebaasının mârûz olduğu fena muâmelelere nihayet verilmelidir.

Bâb-ı-Âlî'nin beş günlük mühlet sonuna tesadüf eden 10 Mayıs=1 Şa'ban Salı günü verdiği cevabî notada Kudüs'e giden Rus tebaasının şimdiye kadar hiç bir fena muâmeleye mârûz olmadığı gibi bundan sonra da olmıyacağı te'min edilmiş, Ortodoks kilisesinin Fâtih devrindenberi hâiz olduğu hukuka bundan sonra da riâyet edileceği hakkında bütün dünyaya te'minat verilebileceği bildirilmiş ve yalnız Ortodoks Osmanlı tebaası üzerinde Rus himâyesinin kabulü demek olan ikinci taleb Türk istiklâlini ihlâl edeceği için pek doğru ve haklı olarak reddedilmiştir: Bu red kararı, Bâb-ı-Âlî'de toplanan kırk üç kişilik bir meclisin

bir muhâlif re'ye karşı ittifâkıyle verilmiştir.
Üstüste dayadığı notalarda Türk vükelâsı aleyhine siyasî terbiye ve teâmüle mugayir târizlerde bulunması ve bilhassa küstahça hareketleriyle sert ve kaba muâmelesi Avrupa diplomatlarını bile hayrette bırakan prens Mençikof'un fevkalâde sefâret vazifesi işte bu muvaffakıyetsizlikle neticelendiği için, Tanzimat ordusunu mütefessih Yeniçeri-ocağı zannederek zafer hulyâlarına kapılan bu kof adam nihayet 18 Mayıs = 9 Şa'ban Çarşanba günü vazifesinin nihayet bulduğunu söyliyerek Türkiye ile Rusya arasındaki siyasî münâsebetlere nihayet vermiş, ertesi gün gemisine binmiş ve 21 Mayıs=12 Şa'ban Cumartesi günü Istanbul Rus sefâret hey'etini de beraber alarak çekilip gitmiştir. Mençikof'un avdetini 22 ve 23 Mayıs=13 ve 14 Şa'ban Pazar ve Pazartesi günlerine müsâdif gösteren rivayetler de vardır.
Birinci Nicolas, Mençikof'un muvaffakıyetsizliğini pâdişahın kendisine vurduğu bir şamar şeklinde tavsif etmiştir!).

13 Mayıs = 4 Şa'ban, Cuma: Dâmad-Mehmed Ali Paşa'nın azli ve ertesi gün Meclis-i-Vâlâ reisi Giritli-Mustafa Nâilî Paşa'nın ilk sadâreti.

(Azlin sebebi, yukarıki fıkrada bahsi geçen prens Mençikof'un tehdidinden veyahut İngiltere sefirinin te'sirinden mütevellit gösterildiği gibi, hükûmet değişikliğinden dolayı müzâkerâtı uzatıp askerî hazırlıklar için vakit kazanmak maksadiyle de izah edilir: Mehmed Ali Paşa'nın sadâreti yukarıki sene vukuâtının 3 Teşrinievvel=18 Zülhicce Pazar gününden itibaren 7 ay, 11 gün sürmüştür. Ümmî olduğundan bahsedilen halefi Mustafa Nâilî Paşa arnavut olduğu halde, otuz sene Girit valiliğinde bulunmuş olduğu için «Giritli» lâkabiyle anılır).

21 Mayıs = 12 Şa'ban, Cumartesi: Nesselrode'un notası.

(Prens Mençikof'un yukarda bu sene vukuâtının «28 Şubat» fıkrasında bahsi geçen 5 Mayıs=26 Receb Perşenbe tarihli ve beş gün müddetli ültimatomunu Bâb-ı-Âlî reddetmiş olduğu halde, Rusya Hâriciyye nâzırı kont De Nesselrode bu gün bir nota ile o ültimatomun kabulüne kadar Memleketeyn'in işgal edileceğini bildirmiştir: Bu işgal hareketi için aşağıda bu sene vukuâtının «3 Temmuz» fıkrasına bakınız).

11 Haziran = 4 Ramazan, Cumartesi: Nesselrode'un Rus sefâretlerine tâmimi.

(Yukarıki fıkrada bahsi geçen nota muhteviyatını te'kid eden bu tâmimde Memleketeyn'in işgali Türkiye'ye karşı bir harb ilânı demek olmayıp Bâb-ı-Âlî'nin Ortodoks mezhebi hakkında vermek istemediği mânevî te'minat yerine maddî te'minat mâhiyetinde olacağından bahsedilerek tuhaf bir mugalata yapılmıştır).

25 Haziran = 18 Ramazan, Cumartesi: İngiliz ve Fransız donanmalarının Beşike körfezine muvâsalatı.

(Beşike = Bısika körfezi, Çanakkale-boğazı hâricinde Anadolu sâhilinin Bozcaada = Tenedos hizâsındadır. — Donanmaların buraya muvâsalatını 14 ve 15 Haziran = 7 ve 8 Ramazan tarihlerine müsâdif gösteren rivayetler de vardır: Aşağıki sene vukuâtının «2 Teşrinisâni» fıkrasına da bakınız.

Rusya'nın Ortodoks mezhebini benimsemesine mukabil, Fransa devleti de öte-

denberi Katolikliğin müdâfii rolünde bulunduğu için, yukarda bu sene vukuâtının «28 Şubat» fıkrasında gördüğümüz Mençikof meselesiyle a'zamî surette alâkadar olması pek tabiîdir: Fazla olarak o sırada Üçüncü Napoléon Avrupa siyasetinde parlak bir rol oynamayı şahsının ve hânedânının istikbâli bakımından zarurî görmektedir. İngiltere'nin alâkası ise Protestanlıktan ziyâde Rus genişlemesinin ve bilhassa Boğazlar meselesinin Hind yolu bakımından hâiz olduğu fevkalâde ehemmiyetle izah edilir.

Prens Mençikof Istanbul müzâkerâtının bu iki devletten gizli tutulmasını istemişse de, Bâb-ı-Âlî İngiliz ve Fransız maslahatgüzarlarını muntazaman haberdâr etmiş ve donanmaların ihtiyâten Çanakkale civârına gelmelerini ilkönce işte bu maslahatgüzarlar istemiştir. Me'zûnen memleketlerinde bulunan İngiltere sefiri Stratford of Redcliffe ile Fransa sefiri De la Cour Istanbul'a gelince Bâb-ı-Âlî'yi metin davranmıya teşvik ettikleri gibi, hükûmetlerine de azimli hareket tavsiyelerinde bulunmuşlardır.

1841 = 1257 vukuâtının «13 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Boğazlar mukavelesi mucibince Çanakkale-boğazı bütün ecnebi harb gemilerine sulh zamanlarında kapalı bulundurulmakta olduğu için, İngiliz ve Fransız donanmaları boğaz hâricinde ihtiyâten emre âmâde bulundurulmuşlar demektir; İngiltere ve Fransa sefirleri de Bâb-ı-Âlî'nin göstereceği lüzum üzerine indelhâce bu donanmaları Istanbul'a dâvet salâhiyetini almışlardır: Aşağıki sene vukuâtının «2 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız).

3 Temmuz = 26 Ramazan, Pazar: Pruth nehrini geçen Rus ordusunun Memleketeyn'e girmesi.

(Bu mesele için yukarda bu sene vukuâtının «21 Mayıs» ve «11 Haziran» fıkralarına bakınız. — 35 bin asker ve 72 topla yapılan bu hareketi bir gün evvelki tarihe müsâdif gösteren bir rivayet de vardır. Rus baş-kumandanı general Prens Gortchakoff/Gorçakof bu hareketin bir istilâ mâhiyetinde olmadığı hakkında bir beyannâme neşrettiği gibi, Hâriciyye nâzırı Nesselrode da yeniden bir tâmim göndererek Memleketeyn işgalinin Türkiye'ye harb ilânı demek olmayıp Bâb-ı-Âlî'nin Rus metâlibini kabul etmesi için Rusya'nın bir rehîne elde etmek istediğinden dem vurmuş ve bu işgalin «muvakkat» olduğunu te'mine kalkışmıştır! Hakikatte ise bu çirkin hareket, Nesselrode'un safsatalarına rağmen Rusya'nın fi'len harbe başlaması demektir: İşte bundan dolayı Bâb-ı-Âlî Rus tecâvuzunu derhal protesto etmiştir. Aşağıki sene vukuâtının «4 Teşrinievvel» fıkrasına da bakınız).

8 Temmuz = 1 Şevvâl, Cuma: Sadr-ı-a'zam Giritli-Mustafa Nâilî Paşa'nın azli.

(Bu senenin 14 Mayıs=5 Şa'ban Cumartesi günü Dâmad-Mehmed Ali Paşa'nın yerine Sadr-ı-a'zam olduğunu «13 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz Mustafa Nâilî Paşa'nın tâyininden 1 ay, 25 gün sonra azline sebeb, Hâriciyye nâzırı Koca-Reşid Paşa ile geçimsizliğidir ve hattâ ikisi beraber azledilmiştir: Fakat ma'zûliyyetleri bayramın birinci gününden üçüncü gününe kadar iki gün sürdükten sonra üçüncü günü tekrar tâyin edilmişlerdir; yalnız bayramın hangi bayram olduğunda ihtilâf vardır: Bir rivayete göre, «Iyd-i-saîd-i Fıtr» yâni Şeker-bayramı ve ikinci bir rivayete göre de «Iyd-i Adhâ» yâni Kurban-bayramıdır! Burada birinci rivayetin esas ittihâz edilmesi, muâsır bir müellif olan Rif'at Efendi'nin ifâdesi daha kuvvetli görünmesindendir. Bâzı menbâlarda bu iki günlük ma'zûliyyet bir sadâret tebeddülü sayılmadığı için, Mustafa Nâilî Paşa'nın bu ilk sadâretiyle aşağıki fıkrada göreceğimiz ikinci sadâreti fâsılasız bir sadâreti gibi gösterilir).

10 Temmuz = 3 Şevvâl, Pazar: İki gün ma'zul kalan Giritli-Mustafa Nâilî Paşa'nın ikinci sadâreti.

(Yukarıki fıkrada izah edildiği vechile, Mustafa Reşid Paşa ile beraber azledilen Nâilî Paşa bu gün gene onunla beraber tekrar tâyin edilmiştir. Bu ikinci sadâretinden azli için aşağıda 1854=1270 vukuâtının «29 Mayıs» ve üçüncü sadâreti için de 1857 = 1273 vukuâtının «6 Ağustos» fıkralarına bakınız).

26 Eylül = 22 Zülhicce, Pazartesi: Rusya'ya harb ilânı hakkında fevkalâde meclis kararı.

(Bâzı Garp menbâlarında bu kararın «25 Eylül=21 Zülhicce Pazar» günü verilmiş olduğundan bahsedilirse de, bu rivayette bir zühul olduğu anlaşılmaktadır: Çünkü Osmanlı menbâlarına göre kararı veren 163 kişilik fevkalâde meclis «22 ve 23 Zülhicce» günleri toplanmıştır ve o günler de 26 ve 27 Eylül'e müsâdiftir; «Rüyet-i-hilâl» sebebiyle arada bir günlük bir fark olduğu da kararın Pazartesine müsâdif gösterilmesinden anlaşıldığına göre, «25 Eylül» rivayeti her halde ilk ictimâ gününün tarihi olmak lâzımgelir; karar ertesi gün verilmiş olduğu için, burada «26 Eylül=22 Zülhicce Pazartesi tarihi esas ittihâz edilmiştir.

Yukarda bu sene vukuâtının «28 Şubat» fıkrasında gördüğümüz aşırı Rus taleplerinin Bâb-ı-Âlîce reddinden ve Rus ordusunun yukarda bu senenin «3 Temmuz» fıkrasında bahsi geçen işgal hareketinden hâsıl olan siyasî buhran yalnız İngiltere ile Fransa'yı değil, Avusturya ile Prusya'yı da telâşa düşürmüştür: Avusturya'nın telâşı, Şarkî-Avrupa muvâzenesinin Rusya lehine ve kendi aleyhine bozulmak ihtimaliyle ve Prusya'nın endişesi de bu büyük buhrandan çıkabilecek umumî kargaşalık içinde Fransa'nın Rhin boylarına saldırmak imkâniyle izah edilir. İşte bundan dolayı Rusya'nın Memleketeyn'e taarruzunu her iki devlet de protesto etmiştir. Avusturya ve Prusya hükûmetleri İngiltere ve Fransa ile beraber Viyana'da bir konferans akdedip Türkiye ile Rusya'yı uzlaştırmak ve bu suretle meseleyi sulhen halletmek için bir proje tertib ederek Istanbul ve Petersburg'a göndermişlerse de Rusya kabul ettiği halde Bâb-ı-Âlî iki sebebten dolayı kabul etmemiştir: Birinci sebeb, proje metninde Rusya'nın Ortodoks mezhebini himâye için o tarihe kadar yaptığı müdâhaleleri Türkiye'nin dâimâ kabul etmiş olduğu hakkında yanlış ve tehlikeli bir fıkra bulunması ve ikinci sebeb de İngiltere sefiri Stratford of Redcliffe'in resmen kabul edilmesini istediği projenin kat'iyyen kabul edilmeyip bil-akis reddedilmesini gizlice tavsiye etmiş olmasıdır! İşte bütün bunlardan dolayı hükûmet redde karar vermiş ve bu vaziyet üzerine ittihâz edilecek harb kararının ehemmiyetinden dolayı fevkalâde bir meclis toplamıştır.

İki gün süren uzun müzâkerelerden sonra Rusya'nın Memleketeyn'e tasallutunu çok haklı olarak fi'lî bir tecâvuz ve sebebsiz bir husûmet eseri sayan meclis nihayet bu gün harb kararı vermiş ve Meşîhat makamının bir fetvâ ile tasvîb ettiği bu tarihî karar derhal bir mazbata ile pâdişaha arzedilmiştir: Sultan Mecid meclisin kararını üç gün sonra tasdik etmiştir).

1853 = 1270

4 Teşrinievvel = 1 Muharrem, Salı: Rusya'ya harb ilânı.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz meclis kararının irâdeye iktirânı üzerine bu gün Rusya'ya resmen harb ilân edilmiştir: Bu haklı hareket yukarıki sene vukuâtının «28 Şubat» fıkrasında 18 Mayıs = 9 Şa'ban Çarşanba günü kesildiğini gördüğümüz siyasî münâsebâtın inkıtâından 4 ay, 17 gün ve Memleketeyn'in 3 Temmuz=26 Ramazan Pazar günü işgaliyle başlıyan Rus haksızlığından 3 ay, 2 gün sonradır.

Bu müddet boş geçirilmemiş, büyük bir faaliyetle harb hazırlıkları yapılmış, Osmanlı imparatorluğunun her tarafından getirilen askerler Varna'dan Tuna boylarına sevkolunmuş, Anadolu ve Rumeli'nin hudud kaleleriyle Karadeniz-boğazı tahkim edilmiştir).

14 Teşrinievvel = 11 Muharrem, Cuma: Memleketeyn'in tahliyesi hakkında Türk ordusunun Rus ordusuna ültimatom vermesi.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz harb hâli üzerine hükûmetin verdiği emirle Rumeli kumandanı müşir Ömer Paşa bu gün Rus baş-kumandanı general Gorçakof'a bir ültimatom göndererek Eflak'la Boğdan'ın 15 gün içinde tahliyesini istemiş ve Rus kumandanı da bu haklı talebi 17 Teşrinievvel=14 Muharrem Pazartesi günü reddettiği için, ikinci safhasından dolayı «Kırım muharebesi» ismiyle anılan uzun sefer artık bir emr-i-vâkı' hâlini almıştır.
İki tarafın kuvvetleri hakkında muhtelif rakamlar zikredilir: Fransız askerî müelliflerinden A. du Casse'ın «Précis historique des opérations militaires en Orient» ismindeki eserinde harb başladığı zaman Tuna boylarındaki Rus kuvvetlerinin mecmûu 149-152 bin gösterilir ve buna mukabil Ömer Paşa'nın kumandasındaki Türk ordusu ilkönce 60 bin kişiden ibaret olduğu halde sonradan 133 bine kadar çıkmış olduğundan bahsedilir. Bâzı Türk askerî eserlerinde ise harb başladığı zaman Tuna boylarındaki Osmanlı ordusunun 178 bini bulduğundan, muhtelif taraflara tevzi edilmiş olan bu yekûndan Şumnu'daki Ömer Paşa kumandasında yalnız 40 bin kişi ile iki batarya Armstrong topu bulunduğundan ve Anadolu cephesinde ise Müşir Abdi/Abdülkerim Paşa kumandasında ve Erzurum-Kars havâlisinde bulunan 150 bin kişilik ordunun elli bini başıbozuk olduğundan bahsedilmektedir. Buna mukabil Memleketeyn'deki Rus ordusu 128 bin ve Anadolu cephesindeki düşman kuvveti de 160 bin gösterilir. Her halde her iki cephedeki Rus kuvvetlerinin sayıca Türk ordularından fazla oldukları muhakkaktır).

23 Teşrinievvel = 20 Muharrem, Pazar: Ruslara karşı ilk ateşin açılması.

(Bu gün Galatz=Kalas'a doğru giden iki Rus vapurunun asker yüklü olarak çektiği sekiz dubadan mürekkep Tuna filosuna İsakçı önlerindeki adada bulunan Türk bataryasından ateş açılmak suretiyle harb fi'len başlamıştır: Bu vak'ada iki duba batmış, diger dubalarla vapurlar hasara uğrayıp karaya oturmuş ve Ruslar üç yüz kadar telefat vermiştir).

27 Teşrinievvel = 24 Muharrem, Perşenbe: Kalafat'ın işgali.

(Bu sırada Rus ordusu bilhassa «Eflâk-ı-sağîr = Petite-Valachie» denilen Küçük-Eflak'da tahaşşüd etmektedir: Bundan maksat, Vidin'i zabtetmek suretiyle Niş-Sofya-Istanbul şosesine hâkim olmak, Balkanları çevirmek, Sırplarla Makedonya Rumlarını ayaklandırarak Türk topraklarına çeteler saldırmakta olan Yunan hükûmetiyle elbirliği ettikten sonra Istanbul üzerine yürümektir.
Çok kıymetli ve büyük bir asker olan Rumeli müşiri Ömer Lûtfi Paşa'nın bu Rus plânını tam zamanında keşfederek ona göre davranmış olduğunda ittifak edilir: Ömer Paşa işte bu maksatla Vidin'in tam karşısında ve Tuna üzerinde bulunan Kalafat'a bu gün asker geçirip işgal etmiş ve derhal tabyalar ve istihkâmlar inşâ ettirerek hem Vidin'i, hem Kalafat'ı büyük bir sür'atle tahkim ettirmiye başlamıştır. Bu tahkimâtın ikmâline vakit kazanmak için düşmanı aldatmak istiyen Paşa bir taraftan da Rusçuk'dan Yerköyü'ne ve bilhassa Tortokaï/Turtukaïa=Tutrakan'dan Oltenizza/Oltenitza=Oltenica'ya asker geçirmiştir: Bükreş'in cenubuşarkîsine tesadüf eden Olteniça'nın işgali üzerine Ruslar Osmanlı

harekâtını Bükreş'e müteveccih zannederek Vidin istikametindeki kuvvetlerini Olteniça'ya çekip Türk mevzi'lerine taarruz etmişlerdir! İşte bu sâyede Kalafat ve Vidin tahkimâtı ikmâl edilmiş ve bu hayatî noktalar düşman eline geçmiyecek bir hâle getirilmiştir.
Rusların bundan sonraki harb plânları için aşağıda 1854=1270 vukuâtının «23 Mart» fıkrasına bakınız).

27/28 Teşrinievvel = 24/25 Muharrem, Perşenbe/Cuma gecesi : Batum civârındaki Saint-Nicolas kalesinin fethi.

(Anadolu cephesi Baş-kumandanı müşir Çırpanlı-Abdülkerim Nâdir Paşa/Abdi Paşa bir taraftan Şeyh-Şâmil'le irtibâta çalışmakla beraber, bir taraftan da Çerkezleri ayaklandıracak tedbirler ittihâzına teşebbüs etmiş ve Batum kumandanı Selim Paşa'yı da Çürüksu kuvvetleriyle sevkederek bu gece Batum'un dört kilometre şimalinde bulunan Nikolaja/Saint-Nicolas = Şekvetil/Şefketil ismindeki Rus kalesini ânî bir baskınla işgal ettirmiştir. — Bir iki gün sonra Ruslar bu kaleyi istirdad teşebbüsünde bulunmuşlarsa da büyük telefatla püskürtülmüşlerdir; o gün asker dolu bir vapurları da topla batırılmıştır: Bu vapur, yukarıki sene vukuâtının «28 Temmuz» fıkrasında Istanbul'a geldiğini gördüğümüz Prens Mençikof'un bindiği vapurdur).

2 Teşrinisâni = 30 Muharrem, Çarşanba: İngiliz ve Fransız donanmalarının Istanbul önlerine gelişi.

(Yukarıki sene vukuâtının «23 Haziran» fıkrasında Beşike körfezine geldiklerini gördüğümüz İngiliz ve Fransız donanmaları Rus harbinden dolayı Bâb-ı-Âlî'nin gösterdiği lüzum üzerine Çanakkale-boğazından geçip bu gün Istanbul önlerine vâsıl olmuş ve Beykoz'da demirlemiştir : Rus hükûmeti bu hareketi 1841 = 1257 vukuâtının «13 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Boğazlar mukavelesine mugayir gibi göstererek protesto etmişse de, o mukavele ahkâmı yalnız sulh zamanlarına münhasır olmak itibariyle hiç bir te'siri olmamıştır).

5 Teşrinisâni = 3 Safer, Cumartesi: Oltenizza = Olteniça zaferi.

(Tuna'nın sol sâhilinde ve Tutrakan'ın karşısında bulunan bu noktanın işgali meselesi için yukarda bu sene vukuâtının «27 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız. — En kuvvetli rivayete göre Olteniça'ya asker geçirilmesi 3 Teşrinisâni = 1 Safer Perşenbe gününe müsâdiftir : Bir gün evvel Tutrakan önündeki Tuna adası işgal ve tahkim edilmiş, ilk iki gün muhtelif müsâdemelerle geçmiş ve nihayet bu gün general Dannenberg kumandasında 22 tabur piyâde ve 3 alay suvâri ile saldıran Ruslar beş saat harbettikten sonra müdhiş bir bozguna uğrıyarak bin iki yüz maktul bırakıp kaçmışlardır; Baş-kumandan Ömer Paşa bu harbi Tutrakan'dan idare etmiştir. Olteniça muvaffakıyeti Tuna boyunda ilk Türk zaferi sayılır : Aşağıki sene vukuâtının «5 Kânunusâni» fıkrasına da bakınız).

11 Teşrinisâni = 9 Safer, Cuma : Olteniça kuvvetlerinin geri alınması.

(Bu sene vukuâtının «27 Teşrinievvel» fıkrasında Vidin ve Kalafat tahkimâtının ikmâline vakit bulmak ve düşmanı şaşırtmak için karşı yakaya geçirilmiş olduğunu gördüğümüz kuvvetler, yukarıki fıkrada bahsi geçen ilk zafer kazanıldıktan ve tahkimat da sür'atle ikmal edildikten sonra geri alınmışlardır: Bir gün sonraki tarih de rivayet edilir).

26 Teşrinisâni = 24 Safer, Cumartesi: Ahıska bozgunu.

(Anadolu kumandanı Abdülkerim/Abdi Paşa Gümrü=Alexandropol ve Ahıska=Akhaltzikhe havâlisine kadar ilerlemişse de general Mouravieff kumandasındaki üstün Rus kuvvetlerine mukavemet edemiyerek geri çekilmiştir: Aşağıda bu sene vukuâtının «1 Kânunuevvel» fıkrasına da bakınız.

Rumeli cephesindeki muvaffakıyyetlere mukabil, Anadolu cephesindeki muvaffakıyetsizlikler işte bu vak'a ile hattâ bundan on iki gün evvel 14 Teşrinisâni = 12 Safer Pazartesi günü Gümrü civârında uğranılan bir muvaffakıyyetsizlikle başlamış ve Osmanlı kuvvetleri Arpaçay'ın berisine atılmıştır. Bu vaziyetin başlıca sebebleri Rus ordusunun sayı üstünlüğü, Osmanlı ordusunda gayr-i-muntazam başıbozuklarla gönüllülerin mühim bir yekûn teşkil etmesi, Abdülkerim Paşa ile Erkânıharbiyye reisi Ahmed Paşa arasında ihtilâf çıkması ve hattâ Ahmed Paşa'nın Abdi Paşa'ya «betâet» isnâd ederek azline sebeb olduktan sonra yerine kendisini tâyin ettirmiş olmasıdır. Bununla beraber, harbin sıklet merkezi Tuna cephesinde olduğu için, oradaki parlak muvaffakıyyetler bâzı Garp menbâlarında Anadolu cephesindeki muvaffakıyyetsizlikleri mühim bir nisbette telâfi etmiş sayılır. Her halde hükûmetin Anadolu'ya Rumeli'deki Ömer Paşa değerinde muktedir ve zabt-u-rabta kaadir bir kumandan bulamamış olması çok acı bir vaziyettir).

30 Teşrinisâni = 28 Safer, Çarşanba: Sinop baskını.

(Anadolu ordusuna Batum üzerinden gönderilen sevkıyâtı himâye için Patrona-Osman Paşa kumandasında 12 gemilik bir filo teşkil edilmiş ve bu filoya İnceburun'la Amasra arasında karakol vazifesi verilerek havalar müsâit olmadığı zaman Sinop limanına ilticâ etmesi emredilmiştir. Şiddetli bir fırtınadan dolayı Osman Paşa filosunun Sinop'da demirli bulunduğunu haber alan Karadeniz Rus donanması amirali Nakhimoff/Nachimof iki defa yaptığı keşif hareketlerinde Türk gemilerinin sâhil boyunca hilâlî bir vaziyette bulunduklarını tesbit ettikten sonra idaresindeki filoyu bir kaç gemiyle takviye ettirerek bu gün öğle vakti birdenbire şiddetli bir baskın hareketi yapmıştır.

Bu hareketi kolaylaştıran iki sebeten bahsedilir: Biri havanın karlı yahut sisli olmasından dolayı Türklerin Rusları uzak mesâfeden görememiş olmaları ve biri de Osman Paşa'nın emniyet tertibâtı ittihâzında kusur etmiş olmasıdır.

Sinop'daki Türk filosu şu on iki gemiden ibarettir: 1) Avnullah; 2) Nizâmiyye; 3) Nesîm-i-zafer; 4) Fazlullah; 5) Nâvek-i-bahrî; 6) Dimyât; 7) Kaaid-i-zafer; 8) Necm-efşan; 9) Feyz-i-Ma'bûd; 10) Gül-i-sefîd; 11) Ereğli vapuru; 12) Pervâz-ı-bahrî. Bunlardan «Dimyât» ile «Pervâz-ı-bahrî», Rus seferi üzerine getirtilen Mısır gemilerindendir. Bu 12 gemide cem'an 282 top bulunduğundan bahsedilir: Gemiler hafif ve zayıf teknelerden ibaret olduğu gibi, toplar da som gülle atan eski silâhlardandır ve çapları da yeni Rus toplarına nisbetle çok zayıftır.

Buna mukabil, amiral Nakhimoff'un kumandasındaki Rus filosu altı gemiden ibaret olmakla beraber, Türk filosundan çok kuvvetlidir: Her şeyden evvel gemiler büyük ve kuvvetli olduktan başka, son sistem 318 topla mücehhezdir. Manevra itibariyle Ruslar bütün bu toplarını kullanabildikleri halde Türkler 282 topun ancak yarısını kullanabilmişlerdir.

İşte bu fecî şartlar altında öğleye doğru başlayıp saat üçe doğru nihayet bulan Sinop baskınında bütün Türk filosu kahramanca bir müdâfaadan sonra tamamiyle mahvolduktan başka, dört bin kişiyi bulan mürettebâtının yarısından fazlası şehid olmuş, Patrona-Osman Paşa ayağından yaralı olarak esir düşmüş, Riyâle Bozcaadalı-Hüseyn Paşa şehid olmuş, üç zâbitimizle 125 neferimiz düşman eline geçmiş ve Sinop şehrinin yarısı yanmıştır.

Bu vak'ada yalnız Batum'dan gelip Sinob'a uğramış olan «Tâif» vapuru rahneli olarak kaçıp kurtulabildiği için, felâket haberini İstanbul'a işte o yegâne gemi götürmüştür: Bâzı Garp menbâlarında Türk filosunun on üç gemiden mürekkep gösterilmesi işte bundan dolayıdır.

Rus zâyiâtı 34 maktul ve 230 yaralıdan ibaret gösterilir: Bununla beraber bir çok gülle yiyen Moskof gemileri iki gün Sinop limanında kaldıktan sonra yedekte götürülecek kadar hasâra uğramışlardır. Bu vak'a esnâsında limanda bulunan bir İngiliz ve altı Türk ticaret gemisi batmış ve iki İngiliz maktul düşmüştür. Bâzı Garp menbâlarında Sinop şehrinde harâb olan evlerin sayısı 2500 gösterilir: Bunlar umumiyetle Müslüman mahallelerindedir.

Bu vaziyet üzerine bir İngiliz ve bir Fransız harb gemisi zâyiâtın keşfine me'mur edilerek Sinob'a gelmiş, âhâliden şehid olanların cesetleri sâhillerle sokaklarda görülmüş, ıztırâb içinde kıvranan yaralılardan 280 kişi işte bu ecnebi gemileriyle Istanbul'a nakledilmiş ve bu vak'a bütün dünyada Rusya aleyhine umumî bir galeyan ve heyecâna sebeb olmuştur. Bilhassa İngiltere ve Fransa'da bütün matbuât derhal Ruslar aleyhine dönmüş ve Rusya'nın bu harbde müdâfaa vaziyetini muhâfaza edeceği hakkında o zamana kadar verdiği mükerrer te'minatla Sinop baskını arasındaki kanlı tezad efkâr-ı-umumiyyeyi son derece müteessir etmiştir.

Avrupa'da çok büyük bir teessür uyandıran noktalardan biri de amiral Nakhimoff'un şehir bombardmanı hakkında mahallî hükûmetle konsoloslara haber vermeden şehre ateş açmış olmasıdır: Netice itibariyle Türk donanmasını yalnız on iki gemisinden mahrum eden Sinop baskını Rus devletinin insanlık nazarındaki şeref ve haysiyyetine mal olmuş demektir.

Bilhassa Müslüman mahallelerinin ateşe tutulup Rum mahallelerine dokunulmamış olması, Rus amiralinin vak'adan sonra hiç sıkılmadan beyan etmiş olduğu teessürlerin ne kadar sahte olduğunu gösteren fecî bir delil demektir).

1 Kânunuevvel = 29 Safer, Perşenbe: Baş-gedikler bozgunu.

(Baş-gedikler mevkii Arpaçay = Zaroşat'ın cenubuşarkîsinde ve Kars şehrinin şarkındadır. — Bu gün Türk ordusunun burada uğradığı muvaffakıyyetsizlik Erzurum ve Kars'a çekilmesiyle neticelenmiş ve nihayet Kars şehri muhâsaraya uğramıştır: Yukarda bu sene vukuâtının «26 Teşrinisâni» ve aşağıda 1855=1272 vukuâtının «28 Teşrinisâni» fıkralarına bakınız).

1854 = 1270

3 Kânunusâni = 3 Rebî'ül-âhir, Salı: İngiliz ve Fransız donanmalarının Boğaziçinden Karadeniz'e hareketleri.

(Bu donanmaların Beşike körfezine muvâsalatları için yukarda 1853=1269 vukuâtının «25 Haziran» ve Istanbul önlerine gelmeleri için de yukarıki sene vukuâtının «2 Teşrinisâni» fıkralarına bakınız. — Gene yukarıki sene vukuâtının «30 Teşrinisâni» fıkrasında gördüğümüz Sinop baskınından dolayı Bâb-ı-Âlî'nin gösterdiği lüzum üzerine İngiliz ve Fransız donanmaları bu gün Karadeniz'e açılmak suretiyle Rusların bu denizdeki hâkimiyyetlerine nihayet vermişlerdir).

5 Kânunusâni = 5 Rebî'ül-âhir, Perşenbe: Çatana zaferi.

(Garp menbâlarında Litaté, Trutaté ve Tschetate gibi değişik şekillerle bahsedilen Çatana köyü, yukarıki sene vukuâtının «27 Teşrinievvel» fıkrasında işgaliyle tahkimini gördüğümüz Kalafat'dan yukarı doğru giden yolun üstünde ve bir tepe civarındadır. Kalafat'a taarruz etmek istiyen Rusların işte buraya asker yığıp tepeyi tahkim ettikleri keşif hareketleriyle anlaşılmış olduğu için, o sırada Kalafat'da bulunan Rumeli ordusu Erkânıharbiyye reisi ferik Nâzır-Ahmed Paşa on bin askerden mürekkep üç kol tertib ederek ferik Menemenli-Mustafa Tevfik,

ferik Çerkez-İsmail ve Suvârî livâsı Osman Paşaların idaresinde Çatana üzerine sevketmiştir: Tabiî bundan maksat, Rus taarruzunu önlemektir. Rusların gönderebilecekleri imdad kuvvetlerini karşılamak üzere bir kol ihtiyâta bırakıldıktan sonra İsmail Paşa köyün gerisindeki müstahkem tepeye doğru taarruz etmiş, düşmanın cenahlarını tehdid ederek Rus siperlerini zabtedip köye girmiş ve köyün içinde mukavemete kalkışan düşman artıklarını da süngü hücumiyle imhâ ve tardetmiştir.

O sırada İsmail Paşa yaralanmış olduğu için yerine Menemenli-Mustafa Tevfik Paşa geçmiş, Rusların gönderdikleri imdad kuvvetiyle Türk ihtiyat kıt'ası arasında müsâdeme başlamış, tepedeki Rus tahkimâtı şiddetli bir top ateşine tutulmuş ve nihayet bozguna uğrıyan düşman artıkları perişan bir halde tepeye doğru kaçışmışlardır. Yukarıki sene vukuâtının «5 Teşrinisânî» fıkrasında gördüğümüz Olteniça zaferinden sonra bu Çatana muzafferiyyeti Tuna boyunda ikinci Türk zaferi sayılır.

Ruslar bundan evvelki seferlerde olduğu gibi Yeniçeri-ocağının tefessühünden artık istifâde edemiyeceklerini ve «Vak'a-i-Hayriyye» ile «Tanzimat» dan sonra muntazam bir Türk ordusu yetişmiye başlamış olduğunu işte bu ilk zaferler üzerine anlamıya başlamış, biraz sonra 10 Mart=10 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü Baş-kumandan Gorçakof azledilip yerine ihtiyar mareşal Paskiéwitch tâyin edilmiş ve çar Birinci Nicolas bu halden hem müteessir, hem mahcub olmuştur. Sultan Mecid'in Ömer Paşa'ya «Serdâr-ı-Ekrem» ünvânını tevcih etmesi işte bu zafer üzerinedir.

Ruslar Kalafat civârına otuz iki bin piyâde, dört alay suvâri ve elli iki top sevkederek beş gün daha uğraşıp bir kaç defa taarruza kalkışmışlarsa da hepsinde püskürtülmüşlerdir).

27 Şubat = 29 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi : Rusya'nın Memleketeyn'i tahliyesi hakkında İngiliz-Fransız ültimatomu.

(Yukarıki sene vukuâtının «30 Teşrinisânî» fıkrasında gördüğümüz Sinop baskını İngiliz ve Fransız matbuâtında çok heyecanlı neşriyâta sebeb olmuş, tedâfüî vaziyette kalacağı hakkında bu iki devlete te'minat vermiş olan Rusya'nın binlerce mâsum ahâliyi imhâ etmekle neticelenen fecî hareketi Boğaziiçindeki İngiliz ve Fransız donanmalarına karşı bir nevi meydan-okuma sayılmış, gazeteler hükûmetlerinden donanmaların Istanbul-boğazı'na kadar geldikten sonra neden dolayı Karadeniz'e girip bu gibi harekâta mâni olmadıklarını acı bir lisanla sormaya başlamış, bu yüzden her iki memlekette efkâr-ı-umumiyye heyecanlanmış ve bir taraftan da Bâb-ı-Âlî yardım istemiş olduğu için, 29 Kânunuevvel 1853=28 Rebî'ül-evvel 1270 Perşenbe günü Petersburg'daki Fransa sefiri İngiliz ve Fransız donanmalarının Karadeniz'de tesadüf edecekleri Rus gemilerini en yakın limanlarına kapanmak mecburiyetinde bırakacaklarını ve Türk donanmasının da Rus sâhillerine taarruz ettirilmiyeceğini tebliğ ederek meselenin sulhen tesviyesi için iki devletin tavassuta hazır olduklarını bildirmiş ve gene ayni gün Fransa imparatoru Üçüncü Napoléon çar Birinci Nicolas'ya bir mektup yazarak Rusya Memleketeyn'i ve İngiltere ile Fransa da Karadeniz'i tahliye etmek şartiyle Türk-Rus sulh müzâkerelerinin hemen başlamasını teklif etmiştir. İşte bu tebliğde teklifin hem Rus hükûmeti, hem Moskof çarı tarafından reddedilmesi ve fazla olarak çarın 21 Şubat = 23 Cumâda-l-ûlâ Pazar günü neşrettiği bir beyânnamede İngiliz ve Fransız milletlerini Müslüman-Türklerle Hıristiyanlığa karşı elbirliği etmiş göstermesi İngiltere ile Fransa'nın Türkiye ile ittifâkına ve Kırım seferinin açılmasına sebeb olmuştur. İngiltere ile Fransa'daki Rus elçilerinin Londra ile Paris'den ayrılmaları bu senenin 6 Şubat = 6 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi gününe müsâdif gösterilir : Petersburg'daki İngiliz ve Fransız sefirleri de pasaportlarını o gün almışlardır.

İngiltere ile Fransa'nın bu gün Rusya'ya vermiş oldukları ültimatomda Memle-

keteyn'in tahliyesi istenmiş ve bu talebin reddedilmesi veyahut cevapsız bırakılması «Casus belli = Harb sebebi» sayılacağından bahsedilmiştir).

1 Mart = 1 Cumâda-l-âhire, Çarşanba: Keçeci-zâde Fuad Efendi'nin Epir ve Tesalya ısyanlarını tenkile me'mur edilmesi.

(Arâzisini genişletmek istiyen küçük Yunan krallığı Türk-Rus harbini kendisi için büyük bir fırsat sanmış, Ruslardan teşvik görmüş ve Epir'le Tesalya rumlarını Türklere karşı ayaklandırmak için çete teşkilâtı kurarak kanlı bir faaliyete başlamış, âsilere para ve mühimmat yardımlarından başka harekâtı idare edecek zâbitlerle gönüllüler bile göndermiye kalkışmıştır : Bu zâbitlerin en mühimleri «Elenlerin baş-kumandanı» ilân edilen Tzavellas ile Grivaz isminde iki kişidir. Bunlar Tesalya'nın merkezi olan Larissa = Yenişehir'den başka Preveze'nin şimalişarkîsindeki Arta/Larta = Narda'yı bile ellerine geçirip faaliyet merkezleri hâline getirmişler, Yanya ve Tırhala taraflarını kan ve ateş içinde bırakmışlar ve bütün bunlarda Atina hükûmetinden mütemâdiyen yardım görmüşlerdir; hattâ Yunanistan'ın harb hazırlıklarından bile bahsedilir : Halbuki Rus hükûmeti İslâv milletlerini dâimâ Yunanlılara tercih etmiş ve Yunanistan Ruslardan ziyâde İngiltere ve Fransa'nın himâyesiyle istiklâlini kazanabilmiştir: Yukarda 1827=1243 vukuâtının «20 Teşrinievvel» ve 1829=1245 vukuâtının «15 Ağustos» fıkralarına bakınız.
İş bu şekli alınca Bâb-ı-Âlî Atina hükûmetinden izâhât istemiş ve ihtilâlin millî ve dinî hissiyyâta dayandığı ve hattâ bütün hükûmetlerin bu hissiyâta riâyetle mükellef oldukları şeklinde tuhaf bir cevap almıştır! İşte bundan dolayı 16 Şubat=18 Cumâda-l-ûlâ Salı günü İngiltere ve Fransa devletleri Yunan hükûmetine tebligatta bulunarak âsileri teşvik ve himâyede devam ettiği takdirde Yunanistan'ı abluka altına alacaklarını bildirmişlerdir. Bâb-ı-Âlî'nin ayrıca yaptığı teşebbüs de ısyâna iltihak eden Yunan zâbitlerinin tecziyesine, Türk topraklarına yapılan tecâvuzlara kat'î surette nihayet verilip hududa riâyet edilmesine ve Yunan hükûmetinin ısyânı takbih etmesine âittir: Atina'daki İngiltere ve Fransa elçileri de bu Türk taleplerini müttefikan desteklemişlerdir; fakat Yunan hükûmeti bütün bunlara rağmen Rusya'dan ümidini kesmemiş olduğu için müsâit bir cevap vermemiştir.
Sâbık Hâriciyye nâzırı Keçeci-zâde Fuad Efendi/Paşa'nın idarî, siyasî ve askerî salâhiyetlerle ısyânın tenkiline me'mur edilmesi işte bu vaziyet üzerinedir: O havâliye vapurlarla tenkil kuvvetleri de sevkedilmiştir. — Müverrih Cevdet Paşa'ya yazdığı bir mektuptaki imzâsının üstünde Fuad Efendi «Cenerâl-i Ordûy-i Yanya ve Tırhala» ünvânını kullanır! Aşağıda bu sene vukuâtının «1 Nisan» fıkrasıyla «22 Nisan» fıkralarının ikincisine de bakınız).

9 Mart = 9 Cumâda-l-âhire, Perşenbe : Osmanlı-Yunan siyasî münâsebetlerinin kesilmesi.

(Yunanistan, Bâb-ı-Âlî'nin yukarıki fıkrada gördüğümüz haklı taleplerini kabul etmemiş olduğu için Atina'daki Osmanlı maslahatgüzârı sefâret hey'etiyle beraber bu gün pasaportlarını alıp siyasî münâsebetlere nihayet vermiş, Istanbul'daki Yunan sefirine de pasaportu verilmiş ve İngiltere ile Fransa'nın tavsiyesiyle bütün Yunan konsoloslarıyla tüccar ve tebaası Türkiye'den koğulmuştur: Aşağıda bu sene vukuâtının «1 Nisan» fıkrasıyla «22 Nisan»» fıkralarının ikincisine de bakınız).

12 Mart = 12 Cumâda-l-âhire, Pazar: Rusya'ya karşı Osmanlı - İngiliz - Fransız ittifâkı.

(Yukarda bu sene vukuâtının «27 Şubat» fıkrasında gözden geçirdiğimiz siyasî

vaziyetin neticesi ve Hâriciyye nâzırı Koca-Reşid Paşa'nın büyük bir muvaffakıyyet eseri olan bu meşhur Istanbul muâhedesi beş maddeden ibarettir: Türkiye'yi Reşid Paşa, İngiltere'yi Istanbul sefiri vikont Stratford of Redcliffe ve Fransa'yı da gene Istanbul sefiri general Kont Baraguey d'Hilliers temsil etmiştir. Muâhedenin mukaddimesinde İngiltere kraliçesi = (Victoria) ile Fransa imparatorunun = (Üçüncü Napoléon) böyle bir ittifaka Osmanlı pâdişahı tarafından dâvet edilmiş ve onlar da Osmanlı imparatorluğunun mevcudiyyetini Avrupa muvâzenesi için zarurî gördüklerinden dolayı Rusya'ya karşı Türkiye ile İttifak esasları şöyle sıralanmaktadır :

1 — Bundan evvel gönderilmiş olduklarını 1853 = 1269 vukuâtının «25 Haziran» ve yukarıki sene vukuâtının «2 Teşrinisâni» fıkralarında ve Karadeniz'e hareketlerini de bu sene vukuâtının «3 Kânunusâni» fıkrasında görmüş olduğumuz donanmalardan başka icab eden noktalara lüzumu kadar kuvvetleri de gönderilecektir;

2 — Müttefikler birbirinden ayrı olarak Ruslarla mütâreke ve sulh akdedemiyecekleri gibi o yolda bir müzâkereye bile girişemiyecekler ve Rusya tarafından vâkı' olabilecek teklifleri derhal yekdigerine bildirmekle mükellef olacaklardır;

3 — İttifâkın gayesi tahakkuk edip Osmanlı tamâmiyyet-i-mülkiyyesi te'min edildikten sonra Türkiye'deki İngiliz ve Fransız kara ve deniz kuvvetleri sulh muâhedesi tarihinden itibaren a'zamî kırk gün içinde Osmanlı arâzisinden çekileceklerdir;

4 — Harb harekâtına iştirâk tarzı itibariyle İngiliz ve Fransız kuvvetleri Osmanlı makamlarına tâbi' olmayıp müstakil olacaklar, her hususta müzâharet ve teshilât görecekler, müttefik kumandanlar kendi askerî inzibatlarını te'min etmekle beraber Türk kanunlarıyla teâmüllerine riâyet etmekle mükellef bulunacaklar, harb harekâtı üç baş-kumandan tarafından müştereken müzâkere ve tanzim edilecek ve müttefik baş-kumandanlarının askerî ihtiyaçları hakkındaki mürâcaatları is'âf edilecektir;

5 — Bu muâhede a'zâmî altı hafta içinde tasdik edilip musaddak suretler Istanbul'da mübâdele edilecektir.

Bâzı Garp menbâlarında müttefiklerin askerî yardımlarına mukabil Türkiye'nin de muâhede mucibince Hıristiyan tebaasına bir takım haklar bahşetmek taahhüdünde bulunduğundan bahsedilirse de, muâhede metninde öyle bir şey yoktur. Sardenya=Sardaigne kırallığının da bu ittifâka iltihâkı için aşağıda 1855 = 1271 vukuâtının «15 Mart» fıkrasına bakınız).

23 Mart = 23 Cumâda-l-âhire, Perşenbe: Rusların Dobruca istilâsı.

(Bu gün sabaha karşı Tuna nehrini Galatz=Kalas, Braila=İbrail ve İsmail önlerinden geçmiye başlıyarak ve pek az mukavemet görerek Şimalî-Dobruca'yı istilâya kalkışan düşman ordusu Tulça, Maçin, İsakçı Hırsova ve Köstence'yi kolayca işgâl ediverımiştir: Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın harekât plânı mucibince bunlardan bâzıları hiç mukavemet göstermeden tahliye edilmiştir; yalnız Turtukaî = Tutrakan mukavemet etmiş ve burada Rus telefâtı iki bin beş yüzü geçmiştir.

Düşman kumandanlığının bu hareketi Silistre, Şumnu ve Varna'yı alarak Küçük-Balkan üzerinde Edirne'ye inmek için Dobruca'yı üssülhareke ittihâz etmek maksadiyle izah edilir; onun için Dobruca'da tutunabilmek üzere civardaki mühim noktaların işgalini Ruslar ilk hedef ittihâz etmişlerdir: Aşağıda bu sene vukuâtının «15 Mayıs» fıkrasında göreceğimiz Silistre muhâsarası işte bu plânla alâkadardır).

27 Mart = 27 Cumâda-l-âhire, Pazartesi: İngiltere ile Fransa'nın Rusya'ya harb ilânı.

(Müttefiklerin Rusya'ya verdikleri ültimatom için yukarda bu sene vukuâtının «27 Şubat» fıkrasına bakınız. Harb kararı her iki devletin parlâmentolarına da tebliğ edilmiştir).

31 Mart = 2 Receb, Cuma: İlk müttefik kuvvetlerinin Gelibolu'ya muvâsalatı.

(Fransa Harbiye nâzırı mareşal Leroy de Saint-Arnaud'nun kumandasına verilen Şark ordusu 19 Mart=19 Cumâda-l-âhire Pazar günü Marsilya'dan hareket edip bu gün Gelibolu'ya vâsıl olmuş ve ertesi gün karaya çıkarılmıştır: Onu tâkiben İngilizler de Lord Raglan kumandasında gelmişlerdir; bu kumandan, Waterloo muharebesinde meşhur Duc de Wellington'un yâverliğini yaparken sağ kolunu kaybetmiş tecribeli ve muktedir bir asker olmakla mâruftur.
İcâbında tezyid edilmek üzere İngiltere'nin 25 bin ve Fransa'nın da 50 bin asker göndermiye karar verdiklerinden bahsedilir: İlk gelen kıt'alar Nisan sonlarında 6 bin İngilizle 22 bin Fransızdan mürekkep 28 bin kişilik bir kuvvet teşkil etmiştir: Bunların Gelibolu'dan Varna'ya nakli için aşağıda bu sene vukuâtının «24 Mayıs» fıkrasına bakınız).

1 Nisan = 3 Receb, Cumartesi: Yunan âsilerine karşı Narda zaferi.

(Osmanlı - Rus seferinden istifâde ederek arâzisini genişletmek istiyen Yunanistan'ın Epir ve Tesalya'da çıkardığı ısyanlar için yukarda bu sene vukuâtının «1 ve 9 Mart» fıkralarına bakınız. — Tenkil hareketlerini çok iyi idare eden eski Hâriciyye nâzırı Keçeci-zâde Fuad Efendi «Elenler baş-kumandanı» denilen Tzavellas'ı Arta/Larta = Narda'nın şimalindeki Pita civârında bu gün tenkil ettirdiği gibi, bir kaç gün sonra Tesalya âsilerinin reisi Grivaz'ı da Yanya'nın 38 kilometre şimalişarkîsindeki Mezzovo=Meçova kazâsında ayni âkıbete uğratmıştır: Aşağıda bu sene vukuâtı içindeki «22 Nisan» fıkralarının ikincisine de bakınız).

17 Nisan = 19 Receb, Pazartesi: Kalafat zaferi.

(Vidin'in karşısında ve Tuna üzerinde bulunan Kalafat'ın Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa tarafından işgal ve tahkimi için yukarda 1853=1270 vukuâtının «27 Teşrinievvel» ve «11 Teşrinisâni» fıkralarına bakınız. — Silistre üzerinden Şumnu ve Varna'ya sarkarak Edirne'ye doğru yol açmak istiyen düşmanın bu yeni plânı için yukarda bu sene vukuâtının «23 Mart» fıkrasına ve Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın akamete uğrattığı eski Rus plânı için de 1853 = 1270 vukuâtının «27 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız.
Yeni plânı tatbik için «Eflâk-ı-sağîr = Küçük Eflak» daki kuvvetlerini Dobruca cephesine çekmek istiyen düşman bu hareketini setretmek için bu gün Kalafat üzerine bir taarruzda bulunmuşsa da büyük zâyiatla bozguna uğramış ve işte bu vak'a üzerine 21 Nisan=23 Receb Cuma gününden itibaren Küçük-Eflak'ın tahliyesine başlamıştır: Türk ordusu bu hareketi adım adım tâkib etmiş, iz'aç hareketleri yapmış ve nihayet 10 Mayıs=12 Şa'ban Çarşanba günü Küçük-Eflak'ın merkezi olan Craïova = Krayova'yı zabtetmiştir).

22 Nisan = 24 Receb, Cumartesi: Müttefiklerin Odesa bombardmanı.

(İngiltere ile Fransa'nın Rusya'ya karşı yukarda bu sene vukuâtının «27 Mart» fıkrasında gördüğümüz harb ilânı üzerine Karadeniz'deki müttefik donanmaların amiralleri Odesa'ya İngilizlerin «Furious» ismindeki buharlı harb gemisini mükâleme bayrağı ile gönderip Fransız ve İngiliz konsoloslarıyla tebaalarından arzu edenleri aldırmak istemişlerse de, devletler hukukuna mugayir olarak bu mükâleme gemisine istihkâmlardan ateş açılmıştır: Amirallerin bu gün Odesa'yı topa tutmaları işte bu vahşiyâne harekete karşıdır.
Bu sabah beş İngiliz ve üç Fransız buharlı harb gemisinden mürekkep bir filo Odesa limanına gelip saat beşe kadar devam eden şiddetli bir ateş açmıştır: Bâzı istihkâmlar yıkılmış, barut deposu infilâk etmiş, on beş Rus gemisi batırılmış ve yakılmış, Bahriye müesseseleri tahrib edilmiş ve mühimmat yüklü on üç gemi zabtedilmiştir. Yalnız şehirle muhtelif milletlerin ticaret gemileri bulunan limana dokunulmamıştır. Bu vak'ada müttefiklerin zâyiâtı iki maktulle on sekiz yaralıdan ibarettir. — Bir gün evvelki tarih de rivayet edilir).

22 Nisan = 24 Receb, Cumartesi: Yunan hükûmetine İngiliz - Fransız tebligatı.

(Osmanlı-Rus seferinden istifâdeye kalkışan Yunanlıların Epir ve Tesalya'da çıkardıkları ısyanlar için yukarda bu sene vukuâtının «1 ve 9 Mart» ve «1 Nisan» fıkralarına bakınız. — Müttefiklerin bu günkü tebligatında Osmanlı «Tamâmiyyet-i-mülkiyye» sinin muhâfazası hakkında vermiş oldukları kararın infâzı için hiç bir tedbirin ittihâzında tereddüd etmiyecekleri ve eğer o uğurda Yunan tahtını yıkmak icâb edecek olursa bütün mes'ûliyyetin İngiliz ve Fransız dostluğunu unutmuş olan Yunanlılara râci' olacağı bildirilmiştir).

5 Mayıs = 7 Şa'ban, Cuma: Yunanistan'ı itâat altına almak için Atina ve Pire'yi işgal etmek üzere Fransa hükûmetinin bir kol-ordu göndermesi.

(Bu tedbirin sebebi, Yunanlıların Epir ve Tesalya'da Türkiye'ye karşı çıkardıkları ısyanlardır: Yukarıki fıkraya da bakınız. Müttefikler Yunanistan'ı abluka altına aldıkları için kral Othon Kırım muharebesi esnâsında bitaraflığını ilâna ve Osmanlı arâzisine gönderdiği çeteleri nihayet geri çekmiye mecbur olmuş, Atina'da hükûmet değişmiş ve Yunanlıların müttefiklere olan borçlarının ıtfâsı cebren kabul ettirilmiştir. — Yunanistan'daki Fransız işgali 1857 = 1273 tarihine kadar devam etmiştir).

15 Mayıs = 17 Şa'ban, Pazartesi: Silistre muhâsarasının başlaması.

(Rus baş-kumandanlığının yeni plânına göre Silistre işgalinin hâiz olduğu ehemmiyet için yukarda bu sene vukuâtının «23 Mart» ve «17 Nisan» fıkralarına bakınız. — Bâzı menbâlarda Silistre muhâsarası 14 Nisan=16 Receb Cuma günü yahut ertesi gün başlamış gibi gösterilirse de doğru değildir: Düşmanın Nisan = Receb sonlarından itibaren muhâsara hazırlıklarında bulunduğu ve meselâ şehrin karşısındaki Tuna adasını işgal ettiği muhakkaktır; bu 15-20 gün içinde Ruslar Tuna köprülerini kurarken muhtelif müsâdemeler olmuştur: Nihayet bu gün general Schilder Tuna'nın sol sâhilinden şehri çevirmiş, ondan sonra da general

Luders sağ sâhilden çevirmiye muvaffak olmuş ve bu suretle 18 Mayıs=20 Şa'-ban Perşenbe günü Silistre her taraftan kuşatılmıştır.
Düşmanın bu faaliyeti esnâsında Türkler bir huruç hareketi yaptıkları için, Ruslar ancak 22 Mayıs = 24 Şa'ban Pazartesi günü ateş açabilmişlerdir. Baş-kumandan mareşal Paskiyeviç'in idare ettiği muhâsara ordusu 80 bin kişiliktir: Top mevcudu 130 gösterilir; buna mukabil Topçu feriki Musa Paşa'nın kumandasındahi muhâfız kıt'anın on bin kişiden ibaret olduğu bir çok Garp menbâlarında bile itiraf edilir. — Aşağıda bu sene vukuâtının «9, 13, 15 ve 25 Haziran» fıkralarına da bakınız).

24 Mayıs = 26 Şa'ban, Çarşanba: Müttefik kuvvetlerinin Gelibolu'-dan Varna'ya sevki.

(İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin Gelibolu'ya muvâsalatları için yukarda bu sene vukuâtının «31 Mart» fıkrasına bakınız. — Bu gün ilk sevkıyyât deniz yoluyla yapılmış ve bundan sonra da 28 Mayıs=1 Ramazan Pazar günü karadan gidecek kıt'alar yola çıkarılmıştır).

29 Mayıs = 2 Ramazan, Pazartesi: Giritli-Mustafa Nâilî Paşa'nın azliyle Kapdan-ı-deryâ Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın ilk sadâreti.

(Mustafa Nâilî Paşa'nın bu ikinci azli de tıpkı birincisi gibi Hâriciyye nâzırı Koca-Reşid Paşa ile geçimsizliğinden ve Meclis-i-Vükelâ'da «Tefevvühât-ı gayr-ı lâyıkada» bulunmuş olmasındandır: Yukarda 1853=1269 vukuâtının «8 ve 10 Temmuz» fıkralarına bakınız. Birincisinden iki günlük bir fâsılayla ayrılan bu ikinci sadâreti işte o tarihten itibaren 10 ay, 20 gün sürmüştür.
Kırım harbi gibi bütün dünyayı alâkadâr eden büyük bir buhran esnâsında böyle okuyup yazma bilmiyen ümmî bir adamın nasıl olup da iş başına getirildiğine hayret etmemek kabil değildir! — 41 yaşında Sadr-ı-a'zam olan Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa Paris'de tahsil etmiş münevver ve mümtaz bir devlet-adamıdır).

9 Haziran = 13 Ramazan, Cuma: Rus baş-kumandanı mareşal Paskiyeviç'in Silistre muhâsarasında yaralanması.

(Yukarda bu sene vukuâtının «5 Kânunusâni» fıkrasında Gorçakof'un yerine baş-kumandan olduğunu gördüğümüz ihtiyar Paskiyeviç çar Birinci Nicolas'ya Silistre muhâsarası hakkında rapor göndermek istediği için, bu gün 24 taburla Abdülmecid tabyasını keşfe çıktığı sırada kalçasına isâbet eden bir Türk güllesiyle ağır surette yaralanmış, iki gün sonra geriye nakledilmiş ve bir kaç gün sonra da hekimlerin gösterdikleri lüzum üzerine Rusya'ya götürülmüş olduğu için baş-kumandanlık vazifesine ilkönce vekâleten ve 4 Temmuz=8 Şevvâl Salı gününden itibaren de asâleten selefi Gorçakof tâyin edilmiştir. Çarın bu vak'adan teşe'üm ettiği hakkında bir rivayet vardır! — Yeni baş-kumandan Gorçakof'un ikinci muvaffakıyetsizliği için aşağıki fıkraya bakınız).

13 Haziran = 17 Ramazan, Salı: Silistre müdâfilerinin huruç hareketinde yeni Rus baş-kumandanı prens Gorçakof'un yaralanması ve düşmanın kat'î mağlûbiyyeti.

(Bu gün düşman Silistre'nin Abdülmecid/Mecidiyye, Yanya ve Arap tabyalarına karşı hazırladığı lâğımları ateşlediği sırada şiddetli bir huruç hareketi yapan

şanlı müdâfiler dört muhtelif istikametten hücuma geçerek ve muhâsara tertibâtını tahrib ederek Rusları en geri hatlarına kadar püskürtmüşlerdir.
Bu muhteşem hareket esnâsında Rus baş-kumandanı general Gorçakof yukarıki fıkrada gördüğümüz selefi Paskiyeviç gibi yaralanmış, istihkâm kumandanı general Schilder maktul düşmüş, general Luders de yaralandığı için harb hârici kalmış ve netice olarak Moskoflar bin maktul ve iki bin yaralı vermişlerdir: Türk şehidleriyle yaralılarının mecmûu 900 den ibaret gösterilir.
Bu vak'ada Ruslardan bir çok bayrak ve top zabtedilmiş ve bir avuç müdâfiin karşısında âciz kalan seksen bin kişilik Rus ordusunun mâneviyyâtı bozulduğu için, düşman artık neticeden ümidini kesmiştir. İşte bu vaziyet üzerine Rusların Silistre muhâsarasını kaldırmıya karar verdiklerinden ve hattâ çarın harekâta devam emrini bile dinlemiyecek hâle geldiklerinden bahsedilir).

14 Haziran = 18 Ramazan, Çarşanba: Memleketeyn hakkında Avusturya ile akdedilen Boyacıköy mukavelesi.

(İslâv ırkından bir çok tebaası bulunan Avusturya imparatorluğu Rusya'nın panslâvizm propagandasından en çok müteessir olan devletlerden biridir; bu bakımdan Moskofların Memleketeyn'e yerleşmek suretiyle Balkanlarda tutunmaları Viyana hükûmeti için en büyük tehlike demektir: İşte bundan dolayı istatükonun muhâfazasında İngiltere ve Fransa kadar Avusturya da alâkadardır. Avusturya devleti 3 Haziran=7 Ramazan Cumartesi günü Memleketeyn'in tahliyesi için siyasî bir teşebbüste bulunmuşsa da bir netice çıkmamış ve nihayet Boğaziçindeki Boyacıköyünde Türkiye ile yedi maddelik bir mukavele akdetmiştir; bu mukavele mucibince Memleketeyn'i tahliye ettirmek için siyasî ve askerî her türlü vesâite mürâcaat taahhüdünde bulunduktan başka, işgal edeceği yerleri sulhün akdine kadar muhâfaza ve ondan sonra tahliye vazifesini de yüklenmiş ve bu suretle Türk ordusunun yükünü mühim bir nisbette hafifletmiştir: Aşağıda bu sene vukuâtı içindeki «20 Eylül» fıkralarının ikincisine de bakınız).

15 Haziran = 19 Ramazan, Perşenbe: Silistre kahramanlarının ikinci huruç hareketi ve düşmanın muhâsarayı kaldırma kararı.

(Yukarda bu senenin «13 Haziran» fıkrasında gördüğümüz vak'a üzerine muhâsarayı kaldırmaktan başka çâre kalmadığına kaani' olan Rus Erkânıharbiyyesi Türklerin bu gün yaptıkları şiddetli bir huruç hareketi karşısında artık kat'î kararını vermiş ve çekilme hareketini setretmek için muhâsara hattında on bin kişi bırakarak kuvây-ı-külliyyesini Dobruca'da, Silistre'nin 90 kilometre şimali-şarkîsinde, Tuna'nın sağ sâhilinde ve Karadeniz'e kadar uzayan meşhur Trajan seddinin başladığı nokta civârında bulunan Rassova kasabasına doğru sevka başlamıştır; düşmanın Tuna filosu da Silistre'den Kalas'a çekilmiştir).

25 Haziran = 29 Ramazan, Pazar: Silistre'nin Rus muhasarasından kurtulması.

(Çarın muhâsaraya devam emrine rağmen Rus ordusunu Silistre'den çekilmiye mecbur eden Türk zaferi için yukarda bu senenin «13 Haziran» fıkrasına ve düşman kuvây-ı-külliyyesinin ric'ati için de yukarıki fıkraya bakınız. — Muhâsara toplarıyla ağırlıklarını bu gün kaldıran Rus ordusunun muazzam bir yaralı kütlesiyle yola çıktığından bahsedilir. Tuna filosunun son gemileri de bu gün hareket etmiştir.
«Kırım muharebesi» ismiyle meşhur seferin Tuna boylarında geçen birinci safhasının en mühim vak'ası olan ve çarlığın askerî haysiyyetini ihlâl etmekle neticelenen bu Silistre mâcerâsı Rus ordusuna on beş bin ölü ile yirmi binden

fazla yaralıyla ve dokuz generalin ölümüyle üç generalin harb hârici kalacak şekilde yaralanmasına mal olmuştur! Türk zâyiâtının mecmûu Garp menbâlarında üç bin kadar şehitle üç bin yaralıdan ibaret gösterilir. Aslen Selânikli olmadığı halde âilesi sonradan orada yerleşmiş olduğu için «Selânikli» denilen Silistre müdâfii müşir Musa Hulûsî Paşa merhum muhâsaranın sonlarına doğru bir gün namaz kılmak için abdest alırken bir gülle isâbetiyle maatteessüf şehid olmuştur. Şerefli âkıbetinden üç gün evvel kendisine Müşir rütbesi tevcih edildiği zaman :

— Rütbe-i şehâdeti tercih ederdim!

demiş ve pâdişahın rütbesinden sonra Allâhın rütbesine de nâil olmuştur.

Silistre muhâsarası bu senenin 15 Mayıs=17 Şa'ban Pazartesi gününden itibaren 41 gün sürmüştür: 22 Mayıs=24 Şa'ban Pazartesi günü ilk ateşin açılmasından itibaren geçen müddet de 34 gündür. — Silistre'nin muhâsaradan kurtulmasını 17 Haziran=21 Ramazan Cumartesi, 26 Haziran=30 Ramazan Pazartesi ve 28 Haziran=2 Şevvâl Salı günlerine müsâdif gösteren rivayetler yanlıştır.

Bu büyük muvaffakıyyet Rusların 26 Haziran = 30 Ramazan Pazartesi gününden itibaren Eflak topraklarını tahliye etmeleriyle neticelenmiş ve Türkler asırlardanberi hâkim oldukları bu beyliği derhal işgale başlamışlardır.

Rusların bu harpte Istanbul üzerine yürümek için tertib ettikleri bu plânın ikincisi de işte bu suretle akamete uğramıştır: Bu plânlar için yukarda 1853=1270 vukuâtının «27 Teşrinievvel» fıkrasıyla bu sene vukuâtının «23 Mart» ve «17 Nisan» fıkralarına bakınız).

8 Temmuz = 12 Şevvâl, Cumartesi: Yerköyü = Giurgiewo zaferi.

(Silistre muhâsarasını kaldıran düşmanın yukarıki fıkrada gördüğümüz gibi Eflak topraklarını da tahliyeye mecbur olmasından çok müteessir olan çar Birinci Nicolas Petersburg'dan baş-kumandan general Gorçakof'a bir emir göndererek Eflak'ın tekrar işgalini istediği için otuz bin kişilik bir Rus kuvveti Bükreş, Olteniça vesaireyi yeniden işgal etmiştir. Yerköyü muharebesi işte bunun neticesidir.

Bu sabah saat dokuzda Türk ordusu Rusçuk civârındaki Kama adasıyla Yerköyü üzerine iki fırka sevketmiştir: Ruslar her iki noktada da bütün kuvvetlerini ileri sürmüşlerse de artık mâneviyyatları tamamiyle bozulmuş olduğu için mağlûb olmuşlardır; iki generalleri ölmüş, altı bin askerleri maktul düşmüştür.

İşte bunun üzerine düşman ordusu Tuna'daki gemileriyle Yerköyü depolarını yakarak ve köprülerini yıkarak Boğdan'a çekilmiye mecbur olmuş ve Türk ordusu da Eflak'ı tekrar işgale başlamıştır: Aşağıda bu sene vukuâtının «6 Ağustos» fıkrasına da bakınız).

21 Temmuz = 25 Şevvâl, Cuma: Varna harb meclisinin Kırım seferine karar vermesi.

(Bu Osmanlı-Rus harbi iki safhaya ayrılır : 1853=1270 senesi 4 Teşrinievvel=1 Muharrem Salı günü Rusya'ya harb ilân edilmesinden bu güne kadar geçen 9 ay, 19 günlük birinci safha Tuna boyuna geçmiş ve Türk ordusu Ruslarla yalnız başına mücâdele edip üstüste zaferler kazanarak Istanbul'u hedef ittihâz eden düşmanın iki büyük istilâ plânını akamete uğratmıştır: Bu plânlar için yukarda 1853=1270 vukuâtının «27 Teşrinievvel» fıkrasıyla bu sene vukuâtının «23 Mart», «17 Nisan» ve «25 Haziran» fıkralarına bakınız.

Bu ilk safhanın sonlarında, yâni Temmuz=Şevvâl iptidâlarında Fransız ve İngiliz askerleri Varna'ya gelmişlerse de bunlar Türk ordusunun şimdiye kadar gördüğümüz hareketlerine tabiî iştirâk etmemişlerdir. O sırada Varna ve havâlisinde biriken müttefik askerlerinin mecmûu 40 bin Fransızla 15 bin İngilizden ibarettir. Müttefiklerin Varna harb meclisi işte bu vaziyette toplanmış ve Tuna boyunda Türk ordusuna mağlûb olan düşmanın Boğdan'a çekilmiş olduğunu ve

Memleketeyn'in yukarda bu sene vukuâtının «14 Haziran» fıkrasında gördüğümüz Bayacıköy mukavelesi mucibince Avusturyalılar tarafından muhâfaza edileceğini nazar-ı-i'tibâra alarak harbi Rus toprağına nakletmek üzere Kırım seferine karar vermiştir: İkinci safha da işte bu kararla başlamış demektir.
Gene bu sırada Fransızlar Dobruca'ya bir kuvve-i-seferiyye göndermişlerse de, Marsilya'danberi koleradan muztarip oldukları için bir çok asker zâyi ederek geri dönmüşlerdir).

6 Ağustos = 12 Zülka'de, Pazar : Türk ordusunun Bükreş'e girmesi.

(Yukarda bu sene vukuâtının «8 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Yerköyü zaferi üzerine Eflak'ı tahliye edip Boğdan'a çekilen düşman ordusu tâkip hareketleriyle iz'âc edildiği sırada Türk ordusu Eflak'ı tekrar işgale başlamış, 30 Temmuz=5 Zülka'de Pazar gününden 5 Ağustos = 11 Zülka'de Cumartesi gününe kadar bir hafta içinde Bükreş etrâfına mühim kuvvetler yığılmış ve nihayet bu gün şehir işgal edilmiştir: Rus zulmünden canları yanmış olan Bükreşlilerin 14 Ağustos=20 Zülka'de Pazartesi günü şehrin büyük kilisesinde salibin yerine hilâlin avdetinden dolayı âyin yaparak Allâha şükretmiş olduklarından hayret ve ibretle bahsedilir!
Bu sırada Ruslar Boğdan'dan da çekilmiye ve Avusturyalılar da yukarda bu sene vukuâtının «14 Haziran» fıkrasında gördüğümüz Boyacıköy mukavelesi mucibince Memleketeyn'i harb sonuna kadar muhâfaza etmek üzere muvakkaten işgale hazırlanmaktadır).

13 Eylül = 20 Zülhicce, Çarşanba: Denizden nakledilen Türk ve müttefik ordularının Kırım sâhillerine muvâsalatı.

(Varna ile Balçık'dan gemilere bindirilen Türk, İngiliz ve Fransız kıt'aları 7 Eylül = 14 Zülhicce Perşenbe günü hareket etmiş ve bu gün Kırım'ın garp sâhilinde ve Sivastopol'un şimalinde bulunan Alma = Elmalu nehrinin ağzıyla onun şimalindeki Eupatoria = Gözleve kasabası arasında asker ihrâcına müsâit görülen sâhil boyuna varmıştır: Ordu mevcudu için aşağıki fıkraya bakınız).

14 Eylül = 21 Zülhicce, Perşenbe : Müttefiklerin Kırım'a asker çıkarması.

(Asker, yukarıki fıkrada gördüğümüz sâhil koyundaki Eski-hisar=Old-Fort civârına çıkarılmıştır. Ordu mevcudu hakkında muhtelif rakamlar zikredilir: En kuvvetli rivayete göre 24,250 kişilik dört Fransız, 22 bin kişilik dört İngiliz ve Ferik Rüstem Paşa kumandasında 7 bin kişilik bir Türk fırkasından mürekkeb olan müttefikler ordusunun mecmûu 53,250 yi bulmaktadır; bununla beraber 57 bin ve 59 bin rivayetlerine de tesadüf edilir.
Türk askeri mıkdar itibariyle digerlerinden az olmakla beraber en muntazam, tecribeli ve seçme efrattan mürekkeb olduğu Garp menbâlarında bile itirâf edilmektedir: Kırım'a bidâyette az asker gönderilmesi, Türk ordusunun henüz Tuna boylarıyla Karadeniz sâhillerini muhâfaza ve müdâfaa işleriyle meşgul olmasındandır; bununla beraber, sonradan takviye kıt'aları gönderildikten başka Tuna ordusuyla Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa bile gelmiştir: Aşağıki sene vukuâtının «9/10 Teşrinievvel» ve «5 Teşrinisâni» fıkralarıyla 1855=1271 vukuâtının «17 Şubat» fıkrasına bakınız.
Kırım kuvve-i-seferiyyesini Varna ile Belçık'dan nakleden harb ve nakliye gemilerinin adedi de ihtilâflıdır: Dâimî olarak ordu ile elbirliği edecek harb gemilerinin 15 i Fransız, 10 u İngiliz ve 9 u Türk olmak üzere mecmûu 34 gemiden

mürekkep bir filo gösterilir; Türk gemileri Kayserili-Ahmed Paşa kumandasındadır. Bu filoyu 50 buharlı harb gemisiyle 300 nakliyeden mürekkep büyük bir kafile tâkib etmiştir. Bu vaziyete göre Kırım kuvve-i-seferiyyesi cem'an 384 gemiyle nakledilmiş demektir: Bununla beraber mecmûunun 500 kadar tuttuğundan da bahsedenler vardır. Bu gemilerin çoğu yelkenli ve bir mıkdarı da buharlıdır.
İhrâc ameliyyesi bu gün sabaha karşı başlamış ve ancak 18 Eylül = 25 Zülhicce Pazartesi günü ikmâl edilebilmiştir: Bu sırada meşhur prens Mençikof'un kumandasındaki 35-40 bin kişilik bir Rus ordusu ihrac noktasına birkaç fersah mesâfede bulunmakla beraber, kendisinden emin olan prens müttefiklerin taarruzunu beklediği için ihrâca mâni olmak istememiş ve altı gün sonra bu gafletinin ilk cezâsını çekmiştir: Aşağıda bu sene vukuâtının «20 Eylül» fıkrasına bakınız).

19 Eylül = 26 Zülhicce, Salı: Müttefikler ordusunun Eski-hisar civârından Sivastopol'a hareketi.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz ihrâc ameliyyesi dört gün sürüp bundan bir gün evvel tamamlanabilmiş olduğu için, ordu bu sabah saat yedide Kırım'ın en müstahkem şehri olan Sivastopol'a doğru sâhile müvâzi bir istikamet tâkib ederek ilerlemiye başlamış ve bu suretle sağ yanını birlikte hareket eden donanmaya dayamıştır: Aşağıki fıkraya da bakınız).

20 Eylül = 27 Zülhicce, Çarşanba: Alma zaferi.

(Yukarıki fıkrada Sivastopol üzerine hareket ettiğini gördüğümüz müttefikler ordusu bir kaç saatlik bir yürüyüşten sonra Alma=Elmalu nehrinin şimal sâhiline yaklaşmış ve bu suyun cenubundaki tepelerde mevzi almış olan Rus ordusu artık görülmiye başlamıştır: Mevcudu 40 bin kadar gösterilen ve etrâfını iyice tahkim etmiş olan bu ordu 1853=1269 vukuâtının «28 Şubat» fıkrasında fevkalâde sefâretle Istanbul'a gelip «Makaamât-ı-Mubâreke» meselesinden dolayı Bâb-ı-Âlî'yi tehdid ettikten sonra Osmanlı-Rus siyasî mânasebetlerini kesip geri dönmüş olan müteazzım ve haşin prens Mençikof'un kumandasındadırr ve Tuna boyunda son harekâtı idâre etmiş olan meşhur general Gorçakof da maiyyetindedir. Mençikof'un bilhassa müstahkem mevzileriyle Kazak suvârilerine çok güvendiğinden bahsedilir.
19 Eylül Salı günüyle 19/20 Eylül Salı/Çarşanba gecesini her iki taraf da karşılıklı bir sükûn içinde geçirdikten sonra, bu gün öğleden evvel saat on bir buçukta müttefikler harekete başlamış, Alma nehri geçilmiş ve öğleden sonra taarruz emri alan ordu saat dörde kadar çok çetin bir mücâdeleyle Rusları mağlûb edip mevzilerinden atmış, azametli prens Mençikof bir çok ağırlıklarıyla silâhlarını bırakıp ric'ate mecbur olmuş ve yalnız müttefiklerin suvâri kuvvetleri kâfi gelmediği için tâkib edilmemiştir.
Bu parlak zaferde Rus zâyiâtı 6-7 bini bulduğu ve ayrıca 600 esir alındığı halde, müttefiklerin maktul ve mecruh zâyiâtının mecmûu 3314 kişiden ibarettir.
Müttefikler ordusunun Alma nehri cenubunda tutunabilmesi işte bu zafer sâyesindedir: Aşağıda bu sene vukuâtının «23 Eylül» fıkrasına da bakınız).

20 Eylül = 27 Zülhicce, Çarşanba: Avusturya'nın Memleketeyn'i işgale başlaması.

(Bu işgale âit Boyacıköy mukavelesi için yukarda bu sene vukuâtının «14 Haziran» ve Rusların Memleketeyn'i tahliyeye başlamaları için de «25 Haziran» fıkralarına bakınız. — Sulhün akdine kadar Avusturya'nın Memleketeyn'i muhâfaza ve müdâfaa vazifesiyle meşgul olması Türk ordusunun yükünü mühim bir

nisbette hafifletmiş demektir : Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın Kırım seferine iştirâki işte bu sâyede mümkin olabilmiştir: Aşağıda 1855=1271 vukuâtının «17 Şubat» fıkrasına bakınız).

23 Eylül = 30 Zülhicce, Cumartesi : Sivastopol liman ağzının Ruslar tarafından tıkanması.

(Sivastopol'un uzun bir koy şeklinde büyük ve tabiî bir limanı vardır: Ruslar bu gün Karadeniz donanma gemilerinin bir kısmını işte bu büyük limanın medhalinde batırmak suretiyle müttefiklere karşı bir tıkama tedbiri ittihâz etmişlerdir).

23 Eylül = 30 Zülhicce, Cumartesi: Müttefiklerin Katcha = Kaça çayından geçmesi.

(21 ve 22 Eylül=28 ve 29 Zülhicce Perşenbe ve Cuma günlerini yaralıların gemilere naklile geçiren müttefikler ordusu o işini bitirdikten sonra bu sabah erkenden Sivastopol'a doğru yoluna devam ederek Alma ve Kaça arasındaki 15 kilometrelik mesâfeyi hiç bir mukavemet görmeksizin bir hamlede kat'edip ve Mamaçay köyü civârında Kaça nehrini geçip bu nehrin cenup sâhiline yerleşmiştir. Harb ve nakliye gemilerine bindirilen yaralılar Varna, Istanbul, Gelibolu vesair şehirlerde hazırlanmış olan askerî hastahanelere nakledilmişlerdir).

1854 = 1271

24 Eylül = 1 Muharrem, Pazar : Müttefiklerin Belbek çayından geçmesi.

(Belbeck/Belbek çayı Sivastopol'un biraz şimalinde ve Kaça'nın cenubunda Karadeniz'e dökülen sudur : Müttefikler bu çayın cenup sâhilindeki Rus bataryalarından dolayı büyük bir ihtiyatla geçmişlerse de hiç bir mukavemet görmemişlerdir).

25 Eylül = 2 Muharrem, Pazartesi: Müttefiklerin Sivastopol'u çevirmiye başlaması.

(Ordunun hedefi, Belbek vâdisinden Sivatopol koyuna dökülen Tchernaïa = Çernayya vâdisine geçmek suretiyle şehrin şimal tahkimâtını çevirerek Balaklava İskelesine inmek ve bu sâyede Sivastopol'a cenuptan taarruz imkânını te'min etmektir: Kat'edilecek mesâfe 18-20 kilometredir; en müşkil hareket budur : Çünkü sâhil boyundan dâhile sarkan ordunun donanmayla ittisâli kalmamıştır.
İngilizlerin ağır davranmasından dolayı bu gün bu hareket ikmal edilemediği için ordu Çernayya sâhillerine varamamış ve geceyi şehrin şimalişarkî istikametindeki Mackensie çiftliğinde geçirmiye mecbur olmuştur).

26 Eylül = 3 Muharrem, Salı: Balaklava limanının işgali.

(Pek hafif bir mukavemetten sonra işgal edilen bu küçük liman Sivastopol'un 6 kilometre cenubundadır : Müttefikler Belbek vâdisinden buraya sarkmak suretiyle Sivastopol'u kara tarafından çevirmek üzere başlamış olduklarını yukarıki fıkrada gördüğümüz tehlikeli hareketi hiç bir mukavemet görmeden ikmal

etmişler ve işte bu sâyede donanmayla yeniden temasa gelmişlerdir. — Balaklava'ya İngilizler yerleşmişlerdir).

9/10 Teşrinievvel = 16/17 Muharrem, Pazartesi/Salı gecesi: Müttefiklerin Sivastopol etrâfında meteris açmıya başlamaları.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz Balaklava işgaline tesadüf eden 26 Eylül = 3 Muharrem Salı gününden 9 Teşrinievvel = 16 Muharrem Pazartesi tarihine kadar geçen 13 gün müttefiklerin muhâsara hattında kat'î mevzilerini almaları, takviye kıt'alarının ihrâcı ve keşif hareketleriyle geçmiştir. Bu müddet zarfında Fransız baş-kumandanı mareşal Leroy de Saint-Arnaud 29 Eylül = 6 Muharrem Cuma günü koleradan öldüğü için, yerine Üçüncü Napoléon'un evvelce ihtiyâten namzed göstermiş olduğu general Certain Canrobert geçmiştir: Aşağıki sene vukuâtının «24 Mayıs» fıkrasına da bakınız. Kırım'a çıkarılan müttefikler ordusunun mevcudu hakkında yukarıki sene vukuâtının «14 Eylül» fıkrasında ilk izâhât verilmiştir : Bu sefer 26 Eylül = 9 Teşrinievvel arasında geçen 13 gün içinde Varna'dan 13 bin Fransız askeriyle altı tabur Türk askeri daha gönderilmiş ve bunlar Sivastopol'un cenubugarbîsindeki küçük körfezlerden Kamiesch = Kamış/Kamışlı boyuna çıkarılmıştır: Müttefiklerin top mevcudu da 126 dır; bir müddet sonra Istanbul'dan bir mıkdar top daha gelmiştir.
Bu sırada İngiliz filosu Balaklava limanında ve Türk-Fransız filoları da Kamiesch = kamışlıdadır.

Rus kuvvetleri iki hatta ayrılmış vaziyettedir:

1 — Vis-amiral Korniloff'un kumandasındaki şehir tahkimâtında dört tabur piyâde ile 20 bin bahriyeli vardır;

2 — Baş-kumandan prens Mençikof'un emrinde de otuz bin kişilik bir ordu vardır ve bu da Belbek boylarında mevzi almıştır : Prensin karargâhı Bahçesaray'dadır.

Bu suretle Sivastopol'un içinde ve dışındaki Rus müdâfaa kuvvetlerinin mecmûu 54 bini buluyor demektir. İki tarafın kuvvetleri arasında sayı bakımından ilk günlerde teâdül olmakla beraber mühimmat, topçu ve suvâri bakımından üstünlük Ruslardadır. Fazla olarak düşman Pérékop = Ur/Ur-kapu yoluyla Odesa'dan mühim takviyeler gelmesi müttefikler için tehlikeli bir vaziyettir.
işte bu vaziyette ay ışığına rağmen bu gece meterisler açılmıya başlamışsa da, kendi tahkimatlarıyla meşgul olan Ruslar hiç bir iz'aç hareketinde bulunmamışlardır; İlk meteris hafriyyâtı tam bir hafta sürdükten sonra ancak 16 Teşrinievvel = 23 Muharrem Pazartesi günü ikmal edilebilmiştir).

17 Teşrinievvel = 24 Muharrem, Salı: Sivastopol muhâsara hattında müttefiklerin ateş açması.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz hazırlıklar tamamlanmış olduğu için, bu sabah saat altı buçukta muhâsara hattının her tarafından 126 topla ateş açılmış ve bu şiddetli ateşe donanma da 26 gemiyle iştirâk etmiştir. Mahsurların buna 250 top ateşiyle mukabele ettiklerinden bahsedilir.

Bu günkü bombardmanda Ruslar çok zâyiâta uğramışlardır. Hattâ müdâfaa kumandanlığında bulunduğunu yukarıki fıkrada gördüğümüz Amiral Korniloff'un uyluğuna bir gülle isâbet ettiği için biraz sonra ölmüş ve yukarda 1853=1270 vukuâtının «30 Teşrinisâni» fıkrasında bahsi geçen Sinop fâciasının fecî kahramanı olmakla meşhur halefi amiral Nakhimoff da bir bomba parçasıyla kafasından yaralanmıştır).

25 Teşrinievvel = 2 Safer, Çarşanba: Balaklava muvaffakıyyeti.

(Yukarıki fıkra tarihinden itibaren geçen sekiz gün içinde karşılıklı ateş de-

vam etmiş, şehirde yangınlar çıkarılmışsa da çabuk söndürülmüş, mahsurların bâzı ehemmiyetsiz huruç hareketleri püskürtülmüş ve gene bu müddet zarfında müttefikler yeni bir Fransız alayı ile takviye edildiği gibi, Ruslara gelen üç takviye fırkasından biri şehre girmiye muvaffak olmuştur. Baş-kumandan prens Mençikof işte bu takviyeleri aldıktan sonra İngilizlerin üss ittihâz etmiş oldukları Balaklava üzerine bu sabah erkenden büyük bir baskın hareketine kalkışmış, o taraftaki sahrâ siperlerinde bulunan Türk askerlerini gafil avlıyarak sayı üstünlüğü sâyesinde bir iki siperi işgale muvaffak olmuş ve ondan sonra da Balaklava'nın etrâfındaki bahçelere kadar suvâri kuvvetlerini sevketmişse de, orada İngiliz suvarisinin şiddetli mukavemetiyle karşılaşan düşman büyük zâyiatla ric'ate mecbur olmuş, siperler istirdâd edilmiş ve o sırada Fransız kıt'aları da yardıma geldiğinden Mençikof'un bu teşebbüsü bir çok Rus zâyiâtına mal olmakla neticelenmiştir : Bu vak'ada fazla atılganlık edip düşman mevzilerinin arkasına kadar ilerliyen İngiliz suvârisinin de çok telefât verdiğinden bahsedilir).

5 Teşrinisâni = 13 Safer, Pazar : İnkerman zaferi.

(Yukarıki fıkra tarihinden itibaren geçen on bir gün içinde karşılıklı topçu ateşi bütün şiddetiyle devam etmiş, şehir tahkimâtının uğradığı tahribât Ruslar gece gündüz çalışarak fevkalâde gayretlerle tâmire muvaffak olmuş ve müttefiklerin attıkları yangın ve infilâk bombalarından da büyük bir fayda görülmemiştir.
Prens Mençikof Odesa ile Cenubî-Rusya'nın muhtelif yerlerinden takviyeler almış olmasına rağmen, son zamanlarda müttefiklerin de Türkiye, Fransa ve İngiltere'den gönderilmiş olan yirmi bin askerle takviye edilmiş olduklarını, meterislerin gittikçe ileri sürüldüğünü ve bu vaziyette Sivastopol'a karşı yapılacak umumî bir hücumun tehlikeli olabileceğini düşünerek kat'î bir harekete geçmek lüzumunu hissetmiş ve işte bu mülâhazayla müttefikleri denize dökmek için en müsâit nokta saydığı İnkerman yolundan İngilizlerin sağ cenâhına taarruz kararı vermiştir. İnkerman harâbeleri Sivastopol'un şarkındadır.
İngiliz baş-kumandanı Lord Raglan'ın böyle bir ihtimâli hesab etmediği için emniyet tertibâtının tam olmadığından ve tıpkı yukarıkı fıkrada bahsi geçen Türk siperlerindekiler gibi gafil avlandığından bahsedilir.

Mençikof'un bu plânı mucibince general Dannenberg kumandasındaki Rus kıt'aları müttefiklerin sağ cenâhına taarruz ettikleri sırada şehir müdâfileri de şiddetli bir huruç hareketiyle sol cenâha saldırmışlardır. Hiç beklemedikleri ânî bir taarruz karşısında kalan İngilizler çok kuvvetli bir mukavemet göstermiş olmalarına rağmen düşman selleri altında ezilecekleri sırada Türklerle Fransızların imdâda yetişmesi derhal vaziyetin değişmesine sebeb olmuş, Dannenberg kolu püskürtüldüğü gibi huruç hareketine kalkışan şehir müdâfilerinin taarruzu da şiddetli bir mukabil hareketle def'edilmiştir.

Müttefiklerin bu kanlı zaferinde Rus zâyiâtı düşmanın kendi i'tirâfına göre 10-11 bindir; 850 kadar da esir alınmıştır. Ölü ve yaralı olarak müttefik zâyiâtı da 4680 gösterilir: Prens Mençikof bu mağlûbiyetin acısına dayanamıyarak bir az sonra ölmüş ve yerine general Gorçakof tâyin edilmiştir. Aşağıki sene vukuâtının «16 Ağustos» fıkrasına bakınız).

23 Teşrinisâni = 2 Rebî'ül-evvel, Perşenbe: Kıbrıslı-Mehmet Emin Paşa'nın azliyle Koca-Reşid Paşa'nın dördüncü sadâreti.

(Selefi Giritli-Mustafa Nâilî Paşa gibi Kıbrıslı-Mehmet Emin Paşa'nın da azline sebeb, o sırada devletin en mühim şahsiyyeti olan ve kendisinden evvel üç defa Sadâret makamında bulunan Hâriciyye nâzırı Mustafa Reşid Paşa ile geçimsizliğidir : Doğruluğu ve iktidâriyle mâruf olan Kıbrıslı'ın bu ilk sadâreti 1854 = 1270 senesi 29 Mayıs = 2 Ramazan Pazartesi gününden itibaren 5 ay, 25 gün sürmüştür. Azil ve tâyin tarihlerindeki gün ihtilâfları için beşinci cildin «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 221 ve 222 numaralara bakınız).

2 Kânunuevvel = 11 Rebî'ül-evvel, Cumartesi: Memleketeyn hakkında Avusturya-İngiltere-Fransa muâhedesi.

(Üç devletin bu gün Rusya aleyhine akdettikleri ittifak muâhedesi, yukarıki sene vukuâtının «14 Haziran» fıkrasında gördüğümüz Boyacıköy mukavelesini te'yid etmektedir: Bu muâhede mucibince Londra, Paris ve Viyana hükûmetleri Rusya ile münferid sulh akdetmiyeceklerini, Avusturya devleti de Boyacıköy mukavelesi mucibince işgal etmiş olduğu Memleketeyn arâzisini Rusların yeni bir istilâ teşebbüsüne karşı müdâfaa edeceğini ve Eflak-Boğdan topraklarında müttefik orduların harekâtına mâni olmıyacağını taahhüd etmiştir).

1855 = 1271

15 Kânunusâni = 25 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: Azak ve Karadeniz Rus limanlarının müttefik donanmalar tarafından abluka altına alınması.

(Bu tedbirin sebebi, Rusların her iki deniz iskelelerinden Kırım'a takviye kıt'alarıyla levâzım ve mühimmat sevkedilip durmalarıdır; fakat ablukaya rağmen düşman deniz yollarından istifâde etmekte devam etmiştir: Daha kat'î tedbirler için aşağıda bu sene vukuâtının «24 Mayıs» fıkrasına bakınız).

26 Kânunusâni = 7 Cumâda-l-ûlâ, Cuma: Müttefiklerin Torino muâhedesi ve Sardenya krallığının da ittifâka iltihâkı.

(İtalyan birliğini hazırlamakta olan Sardenya=Sardaigne kralı İkinci Victor-Emmanuel büyük devletler manzumesinde yer alabilmek için bu gün Fransızların «Turin» dedikleri Torino şehrinde Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa ile tedâfüî ve tecâvuzî bir ittifak akdedip Kırım seferine iştirâk taahhüdünde bulunmuştur: Osmanlı-Sardenya ittifâkı için aşağıda bu sene vukuâtının «15 Mart» fıkrasına bakınız).

3 Şubat = 15 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi: Türk - İngiliz askeri mukavelesi.

(Müttefiklerin 1854=1270 senesi 14 Eylül=21 Zülhicce Perşenbe günü Kırım'a asker çıkarmalarından bu tarihe kadar geçen 4 ay, 20 gün içinde üstüste kazanılan zaferlerle muvaffakıyetler ve muhâsara harekâtındaki kanlı fedâkârlıklarla sârî hastalıklar pek tabiî olarak bir çok telefâta mal olmuş ve arasıra gönderilen takviyeler bu zâyiâtı mütemâdiyen telâfi etmişse de, kendi memleketinde harbeden düşmanın daha fazla takviye almasından dolayı vaziyet gittikçe müşkilleşmiştir. Bilhassa İngiliz kıt'alarının mevcudu 11 bine kadar düştüğünden bahsedilir: İşte bundan dolayı bu gün Istanbul'da imzâlanan bir mukavele ile İngiltere hükûmeti Türkiye'nin yirmi bin kişilik bir kuvvet istikrâzına mecbur olmuştur! Bu tuhaf mukavele dokuz maddeliktir: Birinci madde mucibince harbin sonuna kadar İngiltere'ye verilecek yirmi bin askerin 15 bini muvazzaf, beş bini redif olacaktır; diger maddelere göre de bu Türk kuvvetinin kumandanlarını İngiltere tâyin edecek ve bu kumandanlarla zâbitler Türk ordusundaki muâdil rütbeler hukukunu hâiz olacaklardır.

Türk askerleri, İngiliz ordu nizamlarına tâbi olacak, üniformalarının rengini İngiliz kumandanlığı tâyin etmekle beraber şekil Türk üniforması tarzında olacak, elbiseleriyle aylıkları ve silâhları İngiltere tarafından verilecek, dinî teâ-

müllerine müdâhale edilmiyecek ve sulhün akdinde hepsi birden iâde edilecektir. İngiltere'nin böyle bir mukavele akdetmesi tabiî İngiliz kanını korumak içindir; her halde Bâb-ı-Âlî bakımından Kırım harbinin en buhranlı devrinde böyle bir teklifi kabul etmemek imkânı olamıyacağı da unutulmamalıdır: Zâten İngilizlere âdetâ ikrâz edilen bu yirmi bin asker hakikatte İngiltere'yi değil, Türkiye'yi müdâfaa edecek ve bu vesîleyle Türk askerî masrafları harbin sonuna kadar kısmen hafiflemiş olacaktır).

17 Şubat = 29 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi: Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın Eupatoria = Gözleve zaferi.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz müşkil vaziyetten dolayı Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa Tuna boylarındaki askerleriyle bir kaç gün evvel Kırım'a geçmiş ve Gözleve'yi tahkime başlamıştır. Türklerin burada tutunmasına mâni olmak istiyen Ruslar bu sabah erkenden 80 sahrâ topuyla gelen 25,400 kişilik bir kuvvetle taarruza geçmişler ve birkaç defa takviye edilmişlerse de, Türk askerinin dört saatlik bir süngü hücumuna dayanamıyarak perişan bir halde kaçmıya mecbur olmuşlar ve yığınlarla ölü ve yaralı bırakmışlardır: Bu Gözleve zaferi Kırım muharebesinin en mühim muvaffakıyyetlerinden sayılır. Bu sırada Kırım'daki Türk askerinin mevcudu 55 bini ve müttefiklerin bütün kuvvetleri de 202 bini bulmuştur).

2 Mart = 12 Cumâda-l-âhire, Cuma: Rus mağlûbiyyetlerinden çok müteessir olan çar Birinci Nicolas'nın intihârı.

(On dokuzuncu asırda insan haklarının en zâlim düşmanı, mutlakıyyetin en korkunç timsâli ve Türklerle Müslümanlığın en amansız cellâdı olan Birinci Nicolas yıllardanberi «Hasta adam» diye ölümünü istediği Türkiye'yi İngiltere ile paylaşmak ve bunu te'min edebilmek için de Istanbul'u «Serbest şehir» hâline getirmek üzere bir hayli uğraşıp durduktan sonra kendine güvenerek açtığı seferde bozgundan bozguna uğrıyarak artık hayata tahammül edemiyecek hâle gelmiş, «Hasta adam» ın darbeleriyle sinirleri bozulmuş, bu hacâlet içindeyken tahtessıfır 15 - 20 derece-i hararette hususî tabibi Doktor Wylie'nin ihtârına rağmen askerlerini teftiş ederken soğuk alıp hastalanmış ve nihayet kendi emriyle ayni doktorun verdiği zehri içerek bir Rus menbâının kaydine göre «nâmusunu kurtarmak için» intihâr etmiştir!
Birinci Nicolas'nın yüzünü kızartarak ölümüne sebeb olan hâdiseler için yukarda 1853 = 1269 vukuâtının «28 Şubat», 1853 = 1270 vukuâtının «27/28 Teşrinievvel» «5 Teşrinisâni», 1854=1270 vukuâtının «5 Kânunusâni», «12 ve 27 Mart», «17 ve 22 Nisan», «25 Haziran», «8 Temmuz», «6 Ağustos», «14, 20 ve 26 Eylül», «25 Teşrinievvel», «5 Teşrinisâni» ve bu sene vukuâtının da «17 Şubat» fıkrâlarına bakınız. — Birinci Nicolas'nın kanlı mirâsına vâris olan büyük oğlu İkinci Alexandre yüksekten atıp tutarak ve Koca-Petro'nun izini tâkib edeceğinden dem vurarak tahta çıkmışsa da, pek az sonra mağlûbiyyetini kabul etmekten başka çâre bulamamıştır).

15 Mart = 25 Cumâda-l-âhire, Perşenbe: Osmanlı - Sardenya ittifak muâhedesi.

(Bu muâhede, yukarda bu sene vukuâtının «26 Kânunusâni» fıkrasında gördüğümüz Torino muâhedesinin tabiî bir neticesidir: Dört maddeden ibaret olan bu Istanbul muâhedesinin mukaddimesinde Sardenya kralının Türkiye ile müttefikler arasındaki 12 Mart 1854 ittifak muâhedesine iltihak kararı vermiş olduğundan ve İngiltere kraliçesiyle Fransa imparatoru gibi kendisinin de Osmanlı tamamiyyet

ve istiklâlini onlarla beraber müdâfaa edeceğinden bahsedilmektedir. Türkiye nâmına Sadr-ı-a'zam Mustafa Reşid ve Hâriciyye nâzırı Âlî Paşalar ve Sardenya nâmına da Istanbul elçisi baron Tecco tarafından imzâ edilmiş olan ittifaknâmenin başlıca esasları şöyle sıralanabilir:

1 — Torino muâhedesi mucibince Sardenya kralı harb sâhasına asker göndermek taahhüdünde bulunmaktadır;

2 — Bu iltihâkı memnuniyetle kabul eden Osmanlı pâdişahı Sardenya kıt'alarına İngiliz ve Fransız askerleriyle her hususta müsâvi muâmele yapacaktır;

3 — Osmanlı hükûmeti bütün devlet teşkilâtına emir vererek Sardenyalıların İngiliz ve Fransızlardan farksız muâmele görmelerini te'min edecektir;

4 — Bu muâhede, imzâsından itibaren a'zamî altı hafta içinde her iki tarafça tasdik edilmiş olacak ve musaddak nüshalar Istanbul'da teâti edilecektir.

İşte bu ittifak üzerine Sardenya kralı İkinci Victor-Emmanuel Kırım cephesine Harbiye nâzırı General de la Marmora kumandasında 15 - 16 bin kişilik bir kuvvet göndermiştir: Aşağıda bu sene vukuâtının «25 Mayıs» fıkrasına bakınız).

2 Mayıs = 14 Şa'ban, Çarşanba: Koca-Reşid Paşa'nın istifâsiyle Hâriciyye nâzırı Mehmet Emin Âlî Paşa'nın ikinci sadâreti.

(İstifânın sebebi, Mısır valisi Said Paşa'nın Süveyş kanalı hafriyyât imtiyâzını Fransız diplomatlarından Ferdinand de Lesseps'e vereceği sırada İngilizlerin şikâyetinden dolayı Reşid Paşa'nın Meclis-i-Vâlâ reisi ve Said Paşa'nın eniştesi olan Yusuf Kâmil Paşa'ya gizli bir mektup yazdırıp mâni olmak istemesi ve bu mektup muhteviyyâtının Fransa sefâretine aksetmesi üzerine İngilizler gibi Fransızların da şikâyetleri karşısında Paşa'nın makamından çekilerek işi kapatmak istemesidir.

Mustafa Reşid Paşa'nın bu dördüncü sadâreti 1854 = 1271 senesi 23 Teşrinisâni= 2 Rebî'ül-evvel Perşenbe gününden itibaren 5 ay, 9 gün sürmüştür.

Yeni Sadr-ı-a'zam Âlî Paşa o sırada murahhas olarak Viyana'da bulunduğu için, Istanbul'a avdetine kadar Mâliye nâzırı Şefik Paşa Sadâret-Kaymakamlığına tâyin edilmiş ve Âlî Paşa da 17 Haziran=10 Şevvâl Salı günü Istanbul'a gelip işine başlamıştır. — Gün tarihlerindeki ihtilâflar için beşinci cildin «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 222 ve 223 numaralara bakınız).

24 Mayıs = 7 Ramazan, Perşenbe: Kerç boğazına asker çıkarılması.

(19 Mayıs = 2 Ramazan Cumartesi günü Fransız baş-kumandanlığında ikinci bir değişiklik olmuş ve İngilizlerle ihtilâfından dolayı kendi arzusiyle çekildiğinden bahsedilen general Canrobert'in yerine general Pélissier geçmiştir: Bundan evvelki değişiklik için yukarıki sene vukuâtının «9//10 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız. Yeni Fransız baş-kumandanının ilk işi, bu sene vukuâtının «15 Kânunusâni» fıkrasında ilân edildiğini gördüğümüz plâtonik ablukaya rağmen Kerç-boğazı tarikiyle Asya'dan Kırım'a mütemâdiyen sevkıyyât yapmakta olan düşmanın bu deniz yolunu kesip Sivastopol müdâfaasını o menbâdan mahrum etmek üzere boğazın işgaliyle Azak denizine buharlı harb gemilerinden bir filo sokulmasını İngiliz ve Türk baş-kumandanlarına kabul ettirmek olmuştur: İşte bu karar üzerine Fransız kumandanlarından General d'Autemarre 20 Mayıs=3 Ramazan Pazar günü bu vazifeye me'mur edilmiş ve ertesi gün Kamiesh=Kamış/Kamşlı'da biriken Türk, Fransız ve İngiliz askerlerini 22 Mayıs = 5 Ramazan Salı günü yirmi iki buharlı gemiyle yola çıkarmıştır.

Bu gün öğleden sonra saat birde Kerç kasabasının iki buçuk fersah cenubundaki «Kamiesch-Bouroum=Kamış-burun»a varan kuvve-i-seferiyye derhal karaya çıkarılmıya başlamış, Kerç'le Arabat arasında mevzi alan Ruslar hiç bir mukavemet göstermemiş ve yalnız tahliye ettikleri Kerç limanının cenup tarafındaki tahkimâtını berhavâ etmekle iktifâ etmişlerdir.

Geceyi açık ordugâhta geçiren müttefikler kuvveti ertesi gün Yenikale üzerine hareket edip öğleye doğru vâsıl olmuşsa da, düşmanın tahliye ettiği şehri ateşler içinde bulmuş ve bir gün uğraşıp söndürdükten sonra 26 Mayıs = 9 Ramazan Cumartesi günü Yenikale'ye girmiştir. Bu muvaffakıyyet üzerine müttefikler Kerç boğazını derhal tahkime başlamışlardır.
10 Haziran = 24 Ramazan Pazar günü Anapa üzerine hareket kararı verilmişse de Rusların orasını da tahrib edip çekildikleri haber alındığı için vazgeçilmiştir).

25 Mayıs = 8 Ramazan, Cuma: Tchernaïna/ Çernayya = Karasu hattının işgali.

(Cenubuşarkîden şimaligarbîye doğru akan Çarnayya suyu Sivastopol koyuna dökülen bir çaydır. — Sivastopol muhâsarası Nisanın sonuna kadar karşılıklı bombardmanlar ve mevziî taarruzlarla, bilhassa müttefikler için meteris sürmek ve Ruslar için de tahkimât işlerini ilerletmekle geçmiştir : Onun için muhâsaranın başından Nisanın sonuna kadar geçen müddet bu meşhur muharebenin birinci safhası sayılır. Mayıs başından itibaren başlıyan ikinci safha büyük taarruzların, şiddetli huruçların ve karşılıklı lâğımlardan dolayı yer altı muharebelerinin büyük nisbetler aldığı devirdir.
Müttefiklerin bu gün Çernayya suyunun cenup sâhilini işgal ederek şehre doğru büyük bir hamle yapmaları işte bu büyük hareketlerin en mühimlerindendir. Türklerle Fransız ve İngilizlerin bu geniş hamlesine Sardenya kralının gönderdiği İtalyan askerleri de iştirâk etmiştir: 10 Mayıs=22 Şa'ban Perşenbe gününden itibaren Balaklava'ya gelmiye başlamış olan bu müttefikler için yukarda bu sene vukuâtının «26 Kânunusâni» ve «15 Mart» fıkralarına bakınız).

28 Mayıs = 11 Ramazan, Pazartesi: Düşmanın Anapa kalesiyle Karadeniz sâhil tahkimâtını tahliye ve tahribi.

(Yukarda bu sene vukuâtının «24 Mayıs« fıkrasında gördüğümüz Kerç seferi üzerine Karadeniz boylarının tahliyesini müdâfaasına tercih eden Ruslar bu gün başta Anapa olmak üzere sâhil kalelerini tahliye ve tahrib ederek geri çekilmişler ve bu suretle müttefiklerin tutunabilecekleri bir nokta bırakmamak maksadını tâkib etmişlerdir).

7 Haziran = 21 Ramazan, Perşenbe: Yeşil-tümsek'le Ak-tabyalar'ın zabtı.

(Bu Rus tahkimâtı Sivastopol'un şarkındadır: Fransızların «Ouvrages-Blancs» dedikleri Ak-tabyalar, «Mamelon-Vert» dedikleri Yeşiltümsek'in şimal tarafındadır. Bunların birincisi şimaligarbîden cenubugarbî'ye doğru uzayan Kilène-Balka/ Kilen-Balka deresini ve İkincisi de o cihette Rus tahkîmâtının en mühim noktası olan Malakoff istihkâmını himâye için yapılmıştır. 4 Haziran = 18 Ramazan Pazartesi günü Yeşil-tümsek bataryaları çok şiddetli bir ateşle müttefikleri iz'âc etmiş olduğu için bunların zabtına karar verilmiş ve bu gün yapılan şiddetli ve kanlı taarruzlar muvaffakıyyetle neticelenmiştir : Buralarda Ruslardan zabtedilen topların mecmûu 73 gösterilir. Ölü ve yaralı olarak müttefiklerin zâyiâtı 5060 yekûnunu bulmuşsa da bunların çoğu hafif yaralılardır: Rus zâyiâtının yirmi bini aştığından bahsedilir.
Bu günkü büyük muvaffakıyyet, meşhur Malakoff istihkâmının işgalini te'min eden en mühim adım demektir).

18 Haziran = 2 Şevvâl, Pazartesi: Malakoff muvaffakıyetsizliği.

(Malakoff istihkâmı Rusların bu harb içinde yaptıkları tahkimâtın en mühimmi

sayılır; muhâsaranın başında ölen Sivastopol kumandanı amiral Korniloff orada vurulduğu için Ruslar bu tabyaya onun ismini vermişlerdir: Yukarıki sene vukuâtının «17 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız. Sivastopol'un tahkiminde en büyük rolü bu tarihten 22 sene sonra Gazi-Osman Paşa ile Plevne'de general sıfatiyle karşılaşacak olan istihkâm kaymakamı Todtlében oynamıştır. Fransızların «Tour de Malakoff/Tour Malakof» dedikleri istihkâm Sivastopol'un «Karabelnaïna» denilen şark varoşunun önündeki tepededir: Hem varoşa, hem küçük ve büyük limanlara hâkim olmak itibariyle buranın zabtı hem limandaki Rus donanmasının tahribini, hem şehrin ıskatını te'min edebilir. İşte bundan dolayı müttefikler bir gün evvelinden itibaren şiddetli bir top ateşi açtıktan sonra bu gün büyük kuvvetlerle hücuma geçmişlerse de harekât iyi idare edilemediği için muvaffak olamamışlardır: Bu gibi muvaffakıyetsizliklerde en mühim âmil, kumanda birliğinden mahrumiyette gösterilebilir.

Bu vak'ada dört bin kadar zâyiât verildiğinden bahsedilmektedir. — Malakof'un zabtı için aşağıda bu sene vukuâtının «8 Eylül» fıkrasına bakınız).

28 Haziran = 12 Şevvâl, Perşenbe: İlk Osmanlı istikrâzı.

(Osmanlı hükûmeti inhitât asırlarında mâlî müşkilât içinde bocaladıkça akça tağşişi ve ağır vergiler tarhı gibi tedbirlere mürâcaat etmiş, bu yüzden bir çok isyanlar çıkmış, fakat bu tarihe kadar hiç bir zaman hâricî bir istikrâz akdetmemiştir. Kırım muharebesinin ağır masrafları Bâb-ı-Âlî'yi ilk defa olarak hâriçten para bulmıya mecbur ettiği için bu gün Londra'da akdedilen beş maddelik bir mukaveleyle İngiltere ve Fransa'dan beş milyon İngiliz altını istikrâz edilmiş ve bu borç için yüzde dört fâizle yüzde bir amortisman kabul edilmiştir: devletin bütün vâridâtı ve bilhassa Mısır hârâciyle İzmir ve Suriye gümrüklerinin hâsılatı karşılık gösterilmektedir: Her sene 25 Haziran ve 25 Kânunuevvel günleri fâiz ve amortisman hesaplarının tesviye va'deleridir).

28 Haziran = 12 Şevvâl, Perşenbe: Kırım harbinde İngiliz baş-kumandanı feld-mareşal Lord Raglan'ın ölümü.

(Koleradan yahut yorgunluktan öldüğü hakkında muhtelif rivayetlere tesadüf edilir: Yerine kıdem itibariyle vekâleten general Simpson geçmiş ve kraliçe Victoria biraz sonra asâleten tâyinini tasdik etmiştir: Fransız başkumandanlığındaki değişiklikler için yukarıki sene vukuâtının «9/10 Teşrinievvel» ve bu sene vukuâtının «24 Mayıs» fıkralarına bakınız).

16 Ağustos = 2 Zülhicce, Perşenbe: Traktir zaferi.

(Rus-başkumandanı prens Gorçakof'un artık vaziyetten ümit kestiği ve hattâ Sivastopol'un yakında sukut edeceğini Petersburg'a bildirdiği rivayet edilir: İşte bu kanâatinden dolayı son çâre olmak üzere açıktaki ordusuyla şiddetli bir taarruza kalkıp müttefikleri denize dökmek veyahut hiç olmazsa şehrin sukutunu geciktirmek istediği için, son günlerde büyük hazırlıklar yapmıştır.

Bundan evvel de gördüğümüz gibi, müttefikler düşmanın iki cephesi arasındadır; bunların biri Sivastopol tahkimat hattı ve biri de açıkta bulunan Rus ordusudur: Yukarda 1854=1270 vukuâtının «20 Eylül» fıkrasına bakınız. Gorçakof işte bu orduyla müttefiklere taarruz etmiye karar vermiştir. Müttefikler de hem tahkimâta, hem orduya karşı iki cephe vaziyetindedir.

O sırada düşman ordusu, Sivastopol koyunun şimalişarkîsine tesadüf eden Mackensie çiftliğindeki tepelerdedir. Bu gün için tasarladığı büyük taarruza altmış bin kişilik bir kuvvet tahsis eden Rus baş-kumandanı sağ cenâhını general Read'a ve sol cenâhını da general Liprandi'ye tevdi edip harekâtın umumî idaresini bizzat der'uhde ettikten sonra 15/16 Ağustos=1/2 Zülhicce Çarşanba/Perşenbe ge-

cesi askerini Mackensie tepelerinden indirmiye başlamıştır: İlk hedefi, yukarda bu sene vukuâtının «25 Mayıs» fıkrasında müttefikler tarafından işgalini gördüğümüz Tchernaïna/Çernayya hattını tutmaktır. Bu günkü muharebeye ismini veren Traktir köprüsü işte bu Çernayya suyunun üstündedir ve Balaklava'nın şimaline, Sivastopol'un cenubuşarkîsine tesadüf etmektedir.

Müttefikler düşmanın geceki hareketini tam zamanında farketmiş oldukları için gafil avlanmamışlar, derhal mukabil tedbirler ittihâz etmişler ve işte bu sâyede Gorçakof'un taarruzunu şiddetli bir mukavemetle püskürterek Tchernaïna boylarını düşman cesetleriyle doldurmuşlardır: Bu vak'ada Rus zâyiâtı iki bin ölü, beş bin yaralı ve dört yüz esir olmak üzere 7400 gösterilir. Rusların sağ cenah kumandanı general Read'ın cesedi de maktuller içinde bulunmuştur).

4 Eylül = 21 Zülhicce, Salı: Sivastopol'da Baş-kumandanlar meclisinin umumî hücum kararı.

(Yukarıki fıkra tarihindenberi geçen 19 gün müttefiklerin Rus ateşi altında Sivastopol tahkimâtına karşı meterislerini ilerletmeleri ve bâzı mevziler işgaliyle geçmiş ve 1 Eylül = 18 Zülhicce Cumartesi günü bir Fransız takviye livâsı gelmiştir.

Meterislerin vaziyeti artık tahkimâta dayanmış gibidir: Meselâ solda «Bastion Central = Merkez burcu» na 30-40 metre ve sağda «Tour de Malakoff = Malakof istihkâmı» ile «Petit Redan = Küçük Ok-tabya»ya 25 metre yaklaşmıştır; bunların birincisinde müttefiklerin 350 ve ikincisinde de 250 topları vardır; «Grand Redan = Büyük Ok-tabya» ya karşı sürülen İngiliz meterislerinin de 200 metreye kadar yaklaştığından bahsedilir: Bu tarafta da 200 top vardır.

Bu gün toplanan Baş-kumandanlar meclisinde vaziyetin bu kadar müsâit bir şekle girmiş olması nazar-ı-i'tibâra alınarak artık umumî hücumun yapılmasına karar verilmiştir: Bu hücumda en mühim hedef, yukarda bu sene vukuâtının «18 Haziran» fıkrasında bahsi geçen ve şehirle limana hâkim olan Malakof istihkâmıdır; Merkezburcu ile Büyük ve Küçük Ok-tabyalar buna nisbetle ikinci derecede sayılır.

Bu günkü mecliste umumî hücuma hazırlık olarak ertesi günden itibaren şehirle tahkimâtına karşı şiddetli bir topçu ateşi açılmasına da karar verilmişse de hücumun günüyle saati henüz tâyin edilmemiştir: Aşağıda bu sene vukuâtının «7 Eylül» fıkrasına da bakınız).

5 Eylül = 22 Zülhicce, Çarşanba: Sıvastopol bombardmanı.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz karar üzerine bu gün bütün müttefik bataryaları hep birden şehirle tahkimâtına karşı fâsılasız bir ateş açmış, bu şiddetli ateşe donanma gemileri de iştirâk etmiş, şehirde bir çok yangınlar çıkmış, cephâneler patlamış, limanda gemiler batmış ve tahkimatta bir çok hasarlar olmuştur: Rus baş-kumandanı prens Gorçakof'un üç gün süren bu müdhiş bombardmana «cehennem ateşi» dediğinden bahsedilir).

7 Eylül = 24 Zülhicce, Cuma: Müttefikler harb meclisinin son kararı.

(Yukarda bu sene vukuâtının «4 Eylül» fıkrasında kararlaştığını gördüğümüz umumî hücumun günüyle saati bu gün tâyin edilip 8 Eylül = 25 Zülhicce Cumartesi günü tam öğle zamanı saat 12 de başlamasına karar verilmiş ve harekât birliğini te'min için kumandanlar saat ayarlarını birleştirmişlerdir. En ince noktalarına kadar bütün teferruâtın da bu gün tesbit olunduğundan bahsedilir. — Bir rivayete göre de hücum günüyle saati 4 Eylül Salı günü toplanan Baş-kuman-

danlar meclisinde kararlaştıktan sonra bu gün yalnız teferrüât tesbit edilmiştir: O fıkraya da bakınız).

8 Eylül = 25 Zülhicce, Cumartesi: Malakof istihkâmının zabtı ve Rus mukavemetinin kırılması.

(Sıvastopol şehriyle limanına hâkim bir vaziyette bulunan Malakof istihkâmı 350 metre tûlünde ve 150 metre arzında bir toprak kaledir ve etrâfında geniş ve derin bir hendek vardır: Muhtelif çaplarda 62 topla mücehhez olan ve bu harbin başlarındanberi «Kornilof» ismini alan bu meşhur istihkâm için yukarda bu sene vukuâtının «18 Haziran» ve «4 Eylül» fıkralarına da bakınız.

Yukarıki fıkrada gördüğümüz son karar mucibince bu gün saat tam on ikide müttefiklerin umumî hücumu başlamıştır. Sıvastopol muharebesinin bu en büyük hareketinde şu üç nokta hedef ittihâz edilmiştir:

1 — Sağda Malakof istihkâmiyle «Petit Redan» denilen Küçük Ok-tabya;

2 — Solda «Bastion Central» denilen Merkez-burcu ile «Bastion du Mât» denilen Direk-burcu;

3 — Ortada «Grand Redan» denilen Büyük Ok-tabya.

Yapılacak taarruzun ilkönce Malakof'la Küçük Ok-tabya'ya, sonra Büyük Ok-tabya'ya ve nihayet Merkez ve Direk burçlarına tevcih edilmesi kararlaşmış ve bu plân aynen tatbik edilmiştir.

1873 de Fransa Reisicumhuru olan meşhur mareşal Maurice de Mac-Mahon o sırada general rütbesiyle Kırım muharebesindedir: En mühim hedef olan Malakof'a karşı işte bu muktedir asker harekete geçmiş, Fransızlar bu büyük istihkâmı bir hamlede zabtedip bayrak çekmiş, fakat yukarda bu sene vukuâtının «4 Eylül» fıkrasında Grand-Redan=Büyük Ok-tabya'ya karşı meterislerini ancak 200 metreye kadar yaklaştırabildiklerini gördüğümüz İngilizler bütün gayretlerine rağmen aradaki mesafenin fazlalığından dolayı büyük zâyiatla muvaffakıyetsizliğe uğramış ve sol taraftaki Merkez ve Direk burçlarına karşı da Fransız taarruzu neticesiz kalmıştır. Bununla beraber, asıl maksat Malakof'un zabtıdır ve o da te'min edilmiştir. Ruslar bu en hayatî noktayı istirdâd için saat beşe kadar dalga dalga saldırmışlarsa da muvaffak olamamışlardır.

Prens Gorçakof işte bundan dolayı artık müdâfaasına imkân kalmıyan Sıvastopol'un derhal tahliyesine karar vermiş ve hemen bu kararını tatbika başlamıştır. Bu günkü taarruzlarda müttefiklerin ölü ve yaralı zâyiâtının mecmûu hakkında 6147 den 12340 a kadar muhtelif rakamlar zikredilir: Rus zâyiâtı 13500 kadardır).

9 Eylül = 26 Zülhicce, Pazar: Rus ordusunun tahliye ettiği Sıvastopol şehrinin müttefikler tarafından işgaline başlanması.

(Şehre ve limana hâkim olan Malakof istihkâmının sukutu üzerine Ruslar daha akşamdan şehri tahliyeye başlamışlardır: Asıl şehir, Sıvastopol koyunun cenup sâhilindedir ve şimal sâhiline bir köprü ile bağlıdır; şimalde ise bir takım tahkimattan başka bir şey yok gibidir. Müttefikler düşmanın bundan bir akşam evvel askerleriyle ağırlıklarını geçirip şimale doğru çekilerek şehri tahliye etmiye başladığını farketmişlerse de, Rusların terkettikleri tahkimâtı mütemâdiyen berhavâ etmelerinden ve bilhassa şehri ateşlemelerinden dolayı tâkib edemeyip seyirci kalmışlardır.

Tahliye işi bittikten sonra bu gün öğle üzeri köprünün atılmış ve iki sâhil arasındaki muvâsalanın kesilmiş olduğundan bahsedilir. Şehir yangınıyla çok şiddetli ve mütemâdî infilâklardan dolayı müttefikler birdenbire içeri girememişler, tedricen hulûl etmek suretiyle ilk iş olarak ateşi söndürmeye başlamışlardır: Bu muazzam itfâiyye işiyle sokakların temizlenmesi bir kaç gün sürmüş olduğundan bahsedilir; onun için şehrin tamamiyle işgali ancak 12 Eylül = 29 Zülhicce Çarşanba günü mümkin olabilmiştir. — 1870 Fransız-Alman harbinde Metz ka-

lesini düşmana teslim etmiş olmakla mâruf mareşal Bazaine o sırada general rütbesiyle Kırımda'dır : Sıvastopol kumandanlığına işte bu Fransız generali tâyin edilmiştir.

1854=1271 senesi 9/10 Teşrinievvel=16/17 Muharrem Pazartesi/Salı gecesi muhâsara hattında meteris açmıya başlamış olan müttefikler 17 Teşrinievvel=24 Muharrem Salı günü ateş açmış olduklarına göre, Sıvastopol muharebesi o tarihten bu gün şehir işgal edilmiye başlayıncaya kadar tam 10 ay, 23 gün sürmüş demektir. Müttefiklerin bu müddet zarfında 800 topla 1,600,000 den fazla mermi sarfetmiş olduklarından bahsedilir. Buna mukabil Rusların cenup tahkimâtındaki top adedi 1100 dür ve harb gemileriyle şimal tahkimâtının topları bu yekâna dâhil değildir.

Askerî mütehassıslarca Sıvastopol'un çabuk sukut etmeyip takriben on bir ay kadar dayanmış olması müttefikler lehine bir vaziyet sayılır: Bu telâkkinin sebebi, ilk hamlede şehir sukut ettiği takdirde Rusların tedricen içerilere çekilerek müttefikleri sonsuz bir mâcerâya sürüklemelerinin muhakkak olmasıdır; fakat muhâsaranın uzun sürmesi düşmanın bütün askerî kudretini Sıvastopol'da teksif etmesiyle neticelenmiş ve nihayet şehrin fethiyle bu kudret artık kırılmış demektir).

9 Eylül = 26 Zülhicce, Pazar: Türkiye'de ilk telgraf hattının işlemiye başlaması.

(Memleketimizde ilk telgraf hattı Kırım muharebesi esnâsında İngilizlerin yardımıyla temdid edilmiştir : Bu ilk hat Istanbul-Edirne-Varna arasında kurulduktan sonra Varna'dan kablo şeklinde Kırım'daki Balaklava'ya bağlanmış olduğu için, bu gün Kırım'dan Istanbul'a çekilen ilk telgrafta Malakof zaferi üzerine Sivastopol'un işgal edildiği bildirilmiş ve bu ilk telgraf müjdesi uğur sayılmıştır).

1855 = 1272

29 Eylül = 17 Muharrem Cumartesi : Kars muhâsarasında umumî hücuma kalkışan Rus ordusunun bozulması.

(Bu Osmanlı - Rus seferinin en mühim hususiyyetlerinden biri de Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa kumandasındaki Tuna ordusunun o cephedeki mütemâdî zaferlerine mukabil Anadolu cephesindeki harekâtın çok cansız ve muvaffakıyetsiz geçmiş olmasında gösterilir: 1853=1270 vukuâtının «27/28 Teşrinievvel» fıkrasında gördüğümüz gibi sefer başladığı sıralarda Batum civârındaki Saint-Nicolas=Sekvetil kalesi fethedilmişse de, bu ilk muvaffakıyyeti Gümrü ve Ahıska muvaffakıyyetsizlikleriyle Baş-gedikler bozgunu tâkib etmiş ve bu felâketler Türk ordusunu Arpa çayının berisine ve nihayet Erzurum ve Kars taraflarına çekilmek mecburiyetinde bırakmıştır: Bunlar için yukarda 1853 = 1270 vukuâtının «26 Teşrinisâni» ve «1 Kânunuevvel» fıkralarına bakınız. Biraz sonra Doğu-Bâyezid bile sukut etmiştir. Kars'ın muhâsaraya uğraması işte bu yüzdendir.

Rahmetli Nazan Danişmend'in İngilizceden terceme ettiği muhâsara ruznâmesine göre 1855 = 1271 senesi 16 Haziran = 30 Ramazan Cumartesi gününden itibaren Kars etrâfında ilk müsâdemeler başlamış olmakla beraber, şehrin tamamiyle kuşatılması gene o senenin 15 Temmuz=29 Şevvâl Pazar gününe müsâdiftir. İşte o tarihten bu günkü büyük Rus taarruzuna kadar Kars şehriyle tahkimâtı tam 2 ay, 16 gündenberi muhâsara altındadır.

Müşir Mehmet Vâsıf Paşa'nın kumandasındaki Türk müdâfaa kuvvetinin mecmûu 15 bin kişiden ibaret olduğu halde, muhâsaranın başında Rusya'nın Kafkasya valı-i-umumîsi general Mouraviyeff/Muravyef kumandasında gelen 40 bin kişilik düşman ordusu o zamandanberi mütemâdiyen takviye edilmiştir. Bu nis-

betsiz muhâsara esnâsında İngiliz generallerinden Williams ile bir kaç İngiliz zâbiti de kale müdâfaasında büyük bir gayretle hizmet etmişlerdir.
Sayıca ve silâhça üstünlük ve iâşe bakımından bolluk içinde harbeden Rus ordusunun bu gün ortalığı kan ve ateş içinde bırakarak yaptığı umumî hücumu iki buçuk aydır her türlü mahrumiyyetler içinde çektiği sefâletle uğradığı zâyiâtı ancak mâneviyyâtiyle telâfi eden bir avuç Türk yedi saat pençeleşerek püskürtmüş, bu müdhiş mâcerâda Rus ordusu yedi bin maktul bırakmış ve hattâ düşmanın Kars muhâsarasını artık kaldırmaktan başka çâresi kalmadığı hakkında bile bir takım şâyialar çıkmıştır.

İngiliz müşâhidlerini hayrân eden bu efsânevî kahramanlık günü Türk askerinin mâneviyyâtından mütevellit bir takım efsâneler zuhuruna sebeb olmuş ve meselâ yeşil kıyâfetli on bin kadar rûhânî askerin yardıma geldiğini gözleriyle görenler olmuştur! Fakat bütün bunlara rağmen Rus ordusu muhâsaradan çekilmiş değildir : Aşağıda bu sene vukuâtının «28 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız).

17 Teşrinievvel = 5 Safer, Çarşanba: Kinbourn = Kılburun zaferi.

(Kılburun/Kilburnu kalesi, Kırım yarımadasının şimaligarbisinde Türklerin Özü ve Ekşi-su dedikleri Dniepr nehrinin ağzındaki limanı Karadeniz'den ayıran uzun ve dar bir burnun garp müntehâsında müstahkem bir mevkidir: Şimdi bu eski kalenin yerinde küçük bir kasaba vardır.

Yukarıki sene vukuâtının «9 Eylül» fıkrasında tahliye edildiğini gördüğümüz cenubî Sıvastopol'dan şimale çekilen Rus ordusu müttefiklerin taarruzuna orada intizâr ettiği halde, müttefik kumandanlar böyle bir harekete lüzum görmeyip düşmanın daha şimalden çevrilmesini tercih etmişlerdir. Bu maksatla iki hareket yapılmıştır: Biri Eupatoria=Gözleve'deki Türk karargâhını abluka altında tutan Ruslara karşı 25 ve 29 Eylül=13 ve 17 Muharrem Salı ve Cumartesi günleri Türklerle Fransızların müşterek hareketlerle temin ettikleri muvaffakıyetlerde ve biri de bugünkü Kılburun fethinde gösterilir.

Kılburun kuvve-i-seferiyye kumandanlığına Fransız generali Bazaine tâyin edilmiş ve kendisine 8560 kişilik bir fırka verilmiştir: Beş harb ve bir çok nakliye gemileriyle 7 Teşrinievvel=25 Muharrem Pazar günü Kamiesch=Kamış limanından hareket eden fırka 15 Teşrinievvel=3 Safer Pazartesi gününden itibaren Kılburun'un beş kilometre mesâfesinde sâhile çıkarılmıya başlamış, hiç bir mukavemet görülmemiş ve yalnız kasabanın yakıldığı görülmüştür.
Müttefikler ihrâcın ertesi günü kaleye ateş açmışlar ve Ruslar da mukabele etmişlerdir: Bu hâl otuz saat kadar sürdükten sonra, bu gün öğleden sonra saat bir buçukta düşman ateşi kesilmiş ve kısa bir mükâlemeden sonra mevki kumandanı general Kokhanowitz 40 zâbit ve 1380 askerden mürekkep muhâfız kıt'a ile beraber teslim olup esir ittihâz edilmiştir.
Bu vaziyet üzerine Ruslar 18 Teşrinievvel = 6 Safer Perşenbe günü Dniepr limanının şimal sâhilinde ve Kılburun'un tam şimalinde Türklerin Özü dedikleri Ocsakow kalesini de tahliye etmişlerdir).

6 Teşrinisânî = 25 Safer, Salı: Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın İngur zaferi.

(Yukarda bu sene vukuâtının «29 Eylül» fıkrasında gördüğümüz gibi, Kars kalesi 1855 = 1271 senesi 15 Temmuz = 29 Şevvâl Pazar günündenberi muazzam bir Rus ordusunun muhâsarası altındadır ve 15 bin kişilik bir kuvvetle muhteşem bir müdâfaa yapmaktadır. Muhâsara uzadıkça bilhassa iâşe buhrânından çok sıkıntı çeken Kars'ın imdâdına yetişmek artık en mübrem zaruret hâlini almıştır: Tuna boylarında Rusları mağlûb ettikten sonra büyük bir kuvvetle Kırım'a geçip Eupatoria = Gözleve'de parlak bir zafer kazanmış olduğunu yukarıki sene vu-

kuâtının «17 Şubat» fıkrasında gördüğümüz Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa işte bundan dolayı böyle bir yardım hareketine me'mur edilmiştir.

Eylül'ün dokuzunda Sıvastopol'un zabtiyle müttefiklerin Kırım'daki vaziyetlerini iyice tahkim etmiş olmaları Serdâr-ı-Ekremin Kafkas seferine imkân veren bir vaziyet hâsıl ettiği için, Türk ordusunun büyük bir kısmı gemilerle Sohum-kale önlerine nakledilmiş ve orada askerin ihraç işlerini bu senenin 15 Eylül = 3 Muharrem Cumartesi günü ikmâl eden Ömer Paşa Kutais'e taarruz etmek üzere harekete geçmiştir : Kars müdâfileri bu büyük müjdeyi 12 gün sonra 27 Eylül = 15 Muharrem Perşenbe günü almışlardır.

Sohum-kale'den Kutais'e giden yol boyunda Karadeniz'e dökülen bir takım sular vardır: Bunlardan biri de, Poti'nin şimalindeki Anaklia iskelesinde denize dökülen İngur nehridir. Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa ilk Rus tahkimâtına işte burada tesadüf edip taarruza geçerek bu gün düşman mevzilerini zabtetmek suretiyle ilk hedefi olan Kutais yolunu açmışsa da, bir müddet sonra aşağıki fıkrada göreceğimiz Kars felâketini haber aldığı için daha ileri gitmiye artık lüzum görmiyerek geri çekilmiştir.

Ömer Paşa'nın bu seferi şu iki bakımdan tenkid edilir:

1 — Askerini Trabzon'a çıkarıp Türk arâzisinden kolayca Kars'a yetiştirebileceği halde, Sohum-kale'ye çıkıp düşman toprağından geçmiye ve bu suretle İngur muharebesinde olduğu gibi bir takım engeller devirmiye mecbur olması hatâlı bir harekettir;

2 — 15 Eylül = 3 Muharrem Cumartesi gününden itibaren iki aydır yollarda vakit geçiren Serdâr-ı-Ekremin çok ağır davranması kahraman Kars'ın nihayet açlık yüzünden teslimine sebeb olmuştur.

Tuna boylarında Rus ordularını bozgundan bozguna uğratarak ve nihayet Kırım'daki Eupatoria = Gözleve zaferini de kazanarak askerî iktidarını bütün dünyaya teslim ettirmiş olan Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın büyük bir kumandan olduğu muhakkaktır: Bu kıymette bir askerin bâzı münekkitler tarafından ileri sürülen yukarıki basit meseleleri düşünememiş olması kabil olamıyacağına ve zâten bu hareketini müttefik baş-kumandanlarının da tasvibiyle yapmış olduğuna göre, Paşa'nın bu Kafkas teşebbüsü askerî bakımdan ayrıca tedkik edilebilecek mühim bir mevzu demektir).

28 Teşrinisâni = 18 Rebî'ül-evvel, Çarşanba: Kahraman Kars'ın şanlı bir müdâfaadan sonra açlık yüzünden düşmana teslimi.

(Bu felâketi bir gün sonra gösteren rivayet doğru değildir. — Yukarda bu sene vukuâtının «29 Eylül» fıkrasında gördüğümüz gibi, Kars kalesi Rusya'nın Kafkasya vali-i-umumîsi general Mouravieff/Muravyef'in kumandasındaki düşman ordusu tarafından 1855 = 1271 senesi 15 Temmuz = 29 Şevvâl Pazar gününden itibaren tam dört buçuk aydanberi çok şiddetli ve iki taraf kuvvetleri bakımından pek nisbetsiz bir muhasâra altındadır.

Şehir civârındaki müsâdemelerle muharebeler muhâsaradan bir ay evvel 16 Haziran = 30 Ramazan Cumartesi günü başlamış olduğuna göre, kahraman Kars tam beş buçuk ay ateş altında kalmış ve mütemâdiyen kan dökmüş demektir. Bununla beraber, ayni müddet zarfında Rus ordusunun telefâtı Kars müdâfilerinin bütün mevcudundan pek çok fazladır ve hattâ bu yüzden bir aralık düşmanın muhâsarayı kaldıracağı hakkında bir takım şâyialar bile çıkmıştır.

Müdâfaanın devâmını artık imkânsız bir hâle getiren müşkilâtın en mühimmi, günden güne artık korkunç bir hâl alan iâşe buhrânında gösterilir: Sohum-kal'eye asker çıkardığını yukarıki fıkrada gördüğümüz Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın çok gecikmiş olması müdâfilerde artık hiç bir taraftan bir imdâd ümidi bırakmamış, asker ve ahâli ot kökleriyle geçinecek hâle gelmiş ve işte bu fecî vaziyetten dolayı müşir Vâsıf Paşa'nın tensibiyle İngiliz generali Williams bu tarihten üç gün evvel 25 Teşrinisâni=15 Rebî'ül-evvel Pazar günü bir kaç zâbitle düş-

man karargâhına gidip Rus baş-kumandanı general Muravyef'le teslim şerâitini tesbit etmiştir; bu şartların en mühimleri şöyle sıralanabilir:
1 — Kahramanca müdâfaalarıyla düşmanın bile hürmet ve takdirini kazanan Türk zâbitlerinin kılıçları alınmıyacaktır;
2 — Gönüllü ve Başıbozuk efrat silâhlarını bırakıp yerlerine dönmekte serbest olacaklardır;
3 — Askerî doktorlarla gayr-i-muhârib me'murlar serbest bırakılacaktır;
4 — Câmilere, evlere ve ahâliye dokunulmıyacaktır;
5 — Şehir yağma edilmiyecektir;
6 — Bu şartların takarrüründen üç gün sonra, yâni işte bu 28 Teşrinisâni = 18 Rebî'ül-evvel Çarşanba günü askerler silâhlarını çatıp teslim olacaklar ve kumandanlarıyla beraber esir ittihâz edileceklerdir.
Pazar günü takarrür eden bu «vire ile teslim» fâciası Pazartesi gününden itibaren askerle ahâli arasında şâyi' olmıya başlamış ve millî ıztırâbın şiddeti zavallı Kars'ı çığlıklar içinde bir mâtem evine çevirmiştir.
1853=1270 senesi 4 Teşrinievvel = 1 Muharrem Salı günü Rusya'ya harb ilâniyle başlayıp birinci safhası Tuna boylarında ve ikinci safhası da müttefiklerle beraber Kırım'da geçen bu uzun seferde düşmanın yegâne mühim muvaffakıyyeti işte bu Kars viresinden ibarettir ve o da Rus ordusunun değil, açlık belâsının zaferidir: Bununla beraber, harbin ilânından bu tarihe kadar tam 2 sene, 1 ay, 26 gündür mütemâdiyen bozgundan bozguna uğrayıp duran Ruslar işte bu vak'a üzerine askerî şereflerinin nihayet kurtulmuş olduğuna kaani' olmuşlardır! Hattâ aşağıki fıkrada göreceğimiz sulh müzâkerelerine yanaşmaları bile işte bu tuhaf kanâatlarından mütevellit sayılır. Kars'ın bundan evvel bir defa olarak Ruslar tarafından işgali için 1828 = 1243 vukuâtının «26 Nisan» fıkrasındaki izâhâta bakınız: O vakit Edirne muâhedesiyle kurtulan Kars bu sefer de Paris muâhedesiyle kurtulmuştur: Bu muâhedeler için yukarda 1829 = 1245 vukuâtının «14 Eylül» ve aşağıda 1856 = 1272 vukuâtının «30 Mart» fıkralarına bakınız).

1856 = 1272

1 Şubat = 24 Cumâda-l-ûlâ, Cuma: Sulh esaslarına âit Viyana protokolünün imzâsı.

(Kırım harbinde müttefiklerin tahakkuk ve te'mini uğrunda kan döktükleri dört sulh esası vardır :

1 — Eflak, Boğdan ve Sırbistan beylikleri üzerindeki Rus himâyesinin yerine Avrupa düvel-i-muazzaması müşterek kefâlet ve te'minâtının ikaamesi;

2 — Tuna nehrinde seyr-i-sefâin serbestisi ve bu nehrin Rus hâkimiyyetinden ayrılacak olan ağızlarında beynelmilel bir idare te'sisi;

3 — Karadeniz'in bîtaraflığı, yâni bütün devletler için bu denizde harb gemileri bulundurmak yasağı;

4 — Osmanlı tâbiiyyetinde bulunan hıristiyanların Müslümanlarla hukuk müsâvâtı hakkında kendiliğinden vermiş olduğu te'minâtı gene kendiliğinden te'yid edecek olan pâdişahın istiklâli ve devletinin tamâmiyyet-i-mülkiyyesi.

Henüz Kırım'a asker çıkarmadan evvel 1854=1270 senesi 22 Temmuz=26 Şevvâl Cumartesi günü bu dört esası Rusya'ya bildirmiş olan müttefikler 26 Ağustos=2 Zülhicce Cumartesi günü kendine pek güvenen Rus hükûmetinden red cevâbı almışlardır: Fakat müttefikler Rusya'nın reddettiği dört şartı sulhün ana-prensipleri şeklinde tesbit eden «Protocole des quatre garanties=Dört kefalet protokolü» nü gene o senenin 8 Ağustos=14 Zülka'de Salı günü imzâlamış oldukları için, Rusya'nın red cevâbı üzerine artık anlaşma ümidi kalmamıştır; bununla beraber Avusturya hükûmeti mütemâdiyen iki tarafı uzlaştırmıya çalışmış ve işte bundan dolayı Viyana'da ilk ikisi neticesiz kalmak üzere üç konferans toplanmıştır: Bunlardan birincisi 15 Mart 1855=25 Cumâda-l-âhire 1271 Perşenbe gününden aynı

senenin 26 Nisan=8 Şa'ban Perşenbe gününe kadar 43 gün sürmüş, ikincisi ayni senenin 4 Haziran = 18 Ramazan Pazartesi günü toplanmış ve bu ilk iki konferans neticesiz kaldıktan sonra Avusturya'nın Rusya'ya verdiği ültimatomun kabulü üzerine bu 1856 = 1272 senesi 16 Kânunusâni = 8 Cumâda-l-ûlâ Çarşanba günü de üçüncü Viyana konferansının müzâkerâtı başlamıştır. İşte bu müzâkereler üzerine bu gün Viyana'da Türkiye, İngiltere, Fransa, Avusturya ve mağlûb Rusya murahhasları tarafından imzâlanan «Mükaddimât-ı-sulhiyye» mukavelesi mucibince yukarıki dört esas üzerinde nihayet ittifak edilmiş ve sulh muâhedesinin akdi için a'zamî üç hafta içinde Paris'de bir konferans toplanmasına karar verilmiştir. — Aşağıda bu sene vukuâtının «25 Şubat» ve «30 Mart» fıkralarına da bakınız. — Bu gün imzâlanan Viyana protokolünün «Mukaddîmât-ı-Sulhiyye» sayılmasına Paris kongresinde karar verilmiştir. — Aşağıki fıkrada göreceğimiz ıslâhat fermanı işte bu protokol ahkâmına uymuş olmak için neşredilmiştir).

18 Şubat = 11 Cumâda-l-âhire, Pazartesi: Gülhâne hattının ahkâmını te'yid ve tevsî' eden Islâhat Hatt-ı-Hümâyûnu.

(Bu Hatt-ı-Hümâyûnun neşrine sebeb, Kırım seferinin başındanberi müttefikler tarafından sulh esasları olarak tesbit ve ilân edildiğini yukarıki fıkrada gördüğümüz dört esasın dördüncüsünü yerine getirerek aşağıki fıkrada göreceğimiz Paris kongresine o husustaki hüsnüniyyetini isbât etmiş bir devlet sıfatiyle iştirâk etmiş olmaktır.

Bâb-ı-Âlî'de vükelâ, devlet erkânı ve akalliyet mezheplerinin rûhânî reisleriyle ileri gelenleri hazır bulundukları halde okunan Hatt-ı-Hümâyûnun başlıca esasları şöyle sıralanabilir:

1 — Müttefiklerin «himmet ve muâvenet» leriyle hâricî vaziyet sağlamlaştığı sırada dâhilî ıslâhât icrâsı yeni ve hayırlı bir devre mukaddime teşkil edecektir;

2 — Gülhâne hattı mucibince din ve mezhep farkı olmaksızın bütün tebaaya bahşedilmiş olan can, mal ve nâmus masuniyyeti «te'kid ve te'yid» edilmiştir;

3 — Fâtih devrindenberi gayr-i-müslim cemâatlara verilmiş olan imtiyazlarla ruhânî muâfiyetler ibka edilmektedir;

4 — Bu imtiyazlarla muâfiyetlerin yeni şartlar ve ihtiyaçlarla te'lifi için hükûmetin nezâreti altında olmak şartiyle patrikhânelerde hususî meclisler teşkil edilecek ve bu meclislerin kararları Bâb-ı-Âlî'ye arzedilip tasdik edilmek suretiyle kat'iyyet kesbedecektir;

5 — Patriklerin intihab usulü ıslâh olunacak ve «kayd-i-hayat» ile tâyin edilecek patrik, piskopos, metropolit, marhasa ve haham gibi rûhânî reisler «usûl-i tahlîfiyye»ye tâbi olarak devlete sadâkat yemini edeceklerdir;

6 — Cemâatların rûhânî reislerine vermekte oldukları «cevâiz ve avâidât» tamamiyle men'edilerek hepsi maaşa bağlanacaktır;

7 — Cemâat işleri rûhânî ve cismânî âzâdan mürekkep meclislere havâle edilecektir;

8 — Cemâatlara âit mektep, hastahâne, mezarlık vesaire gibi umumî yerlerin «hey'et-i asliyyeleri üzre» tâmirlerine mümânaat edilmiyecekse de «müceddeden inşâsı» hükûmetin müsâadesine mütevakkıf olacaktır;

9 — Ahâlisi karışık olmayıp yalnız bir mezhep cemâatiyle meskûn olan yerlerde «zâhiren ve alenen âyîn icrâsı»na müsaâde edilecektir;

10 — Küçük ve büyük mezhep farkı olmayıp bütün mezhepler din serbestîsinden müstefid olmakta müsâvîdir;

11 — Din, dil ve ırk itibariyle her hangi bir cemâatin diger bir cemâatten aşağı tutulduğunu gösteren «kâffe-i ta'bîrât ve elfâz-u-temyîzât muharrerât-ı dîvâniyyeden ilel-ebed mahv-u-izâle» edilecektir;

12 — Bu gibi tâbirlerin me'murlarla halk tarafından kullanılması da kanunen men'edilecektir;

13 — Hiç kimse din değiştirmiye, yâni ihtidâya mecbur edilemiyecektir;

14 — Cins ve mezhep farkı olmaksızın bütün tebaa devlet me'muru olabilecektir;

15 — Kanunî ehliyet ve evsâfı hâiz her ferd hangi dine mensub olursa olsun «Mekâtib-i askeriyye ve mülkiyye»ye girmek hakkını hâiz olacaktır;

16 — Âzâsı «muhtelit bir Meclis-i Maârif»in nezâret ve teftişine tâbi olmak ve programlarıyla muallimleri bu meclisin mürâkabesiyle tâyin ve tesbit edilmek şartiyle akalliyet mektepleri açılmasına müsâade edilecektir;

17 — Müslümanlarla gayr-i-müslimler veyahut münhasıran gayr-i-müslimler arasında zuhur edecek ticaret ve cinayet dâvâları için muhtelit mahkemeler te'sis edilecek ve muhâkemeler alenî cereyân edecektir;

18 — Gayr-i-müslimler arasında çıkacak miras vesaire ihtilâfları gibi hususî dâvâlar alâkadarların talepleriyle patriklerle rûhânî meclislere havâle edilebilecektir;

19 — Muhtelit ticaret ve cinayet mahkemelerine dâir kanunlar bir an evvel tedvir edilip Osmanlı imparatorluğunda kullanılan muhtelif dillere terceme ve neşredilecektir;

20 — Hapishâneler «hukuk-ı insâniyyeyi hukuk-ı adâlet ile» te'lif edecek surette ıslâh olunacaktır;

21 — Her türlü «mücâzât-ı cismâniyye ve eziyyet ve işkenceye müşâbih kâffe-i muâmele» tamamiyle ilga ve ibtâl edilmiştir : buna rağmen işkence yapan ve yaptıran me'murlar Cezâ kanununa konulacak maddeler mucibince tecziye edilecektir;

22 — Hukuk müsâvâtı vazife müsâvâtiyle kaaim olmak itibariyle Müslümanlar gibi hıristiyanlar vesair gayr-i-müslimler de askerlik hizmetiyle mükellef olacaklar ve bu mükellefiyyetlerini fi'len ifâ edebilecekleri gibi bedel vermek suretiyle de edâ etmek hakkını hâiz olacaklardır;

23 — Gayr-i-müslimlerin orduda «sûret-i istihdamları hakkında nizâmât-ı lâzıme yapılup» bir an evvel neşredilecektir: [Bu hususta başlıca iki fikir ileri sürülmüştür: Her mezhep için ayrı tabur teşkilini teklif edenler olmuşsa da kabul edilmemiş ve nihayet karışık olması tercih edilmiştir];

24 — Vilâyet ve sancak meclislerindeki Müslüman ve gayr-i-müslim âzânın hakkaniyetle intihâbı ve re'ye fesat karıştırılmaması için nizamnâmeler tertib edilecektir,

25 — Devletlerle yapılacak «Suver-i tanzîmiyyeden sonra» yerli tebaanın tâbi olduğu ahkâma ittibâ' etmek şartiyle ecnebilere de Türkiye'de «Tasarruf-i emlâk» hakkı verilecektir;

26 — İltizâm usulünün ilgasiyle vergilerin doğrudan doğruya devlet tarafından tahsili esas olacaktır;

27 — «Beher sene içün vâridât ve masârifât defteri» denilen büdce hakkında Tanzimattan sonra yapılmış olan kanunun tatbikıne i'tinâ edilecektir;

28 — Maaşların muntazam tesviyesine başlanacaktır;

29 — Her cemâatin rûhânî reisiyle devlet tarafından bir sene müddetle tâyin edilecek birer me'muru bütün tebaaya şâmil meselelerde «Meclis-i-Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye» müzâkerâtına iştirâk ettirilecektir;

30 — Meclis-i-Vâlâ âzâsı müzâkerelerde tamamiyle serbestçe söz söyliyecek ve bundan dolayı «aslâ rencîde» edilmiyecektir;

31 — «İrtikâb-u-i'tisâf»ın men'ine âit kanunlar bilâ-istisnâ bütün me'murlara ciddiyetle tatbik edilecektir;

32 — Meskûkât tashih edilecek ve devletin «umûr-i mâliyyesine i'tibar verecek banka misillü şeyler» yapılacaktır;

33 — Zirâat ve ticâretin inkişâfı için yollar yapılıp kanallar açılacaktır;

34 — Garp kültürüne ehemmiyet verilerek «Maârif ve ulûm ve sermâye-i Avrupa'dan istifâdeye» bakılacaktır;

35 — Hükûmet bu Hatt-ı-Hümâyun ahkâmının «Bi-l-etrâf mütâlâasiyle peyderpey mevkı'-i icrâya konulması»na me'mur edilmiştir.

Aşağıki fıkrada göreceğimiz Paris kongresine iştirâk edecek devletlere de tebliğ edilmiş olan bu fermanla yukarda 1839 = 1255 vukuâtının «3 Teşrinisâni» fıkrasında gördüğümüz Gülhâne Hatt-ı-Hümâyûnunu ayıran başlıca hususiyet, o hattın hiç bir hâricî te'sir olmaksızın sırf dâhilî ihtiyaçlar bakımından hazırlanmış olmasına mukabil bu fermanın yukarıkî fıkrada müttefikler tarafından ilân

edilmiş olduğunu gördüğümüz dört sulh esasının dördüncü maddesi mucibince Avrupa devletlerini tatmin için neşredilmiş olmasında gösterilir. Bu suretle devletin dâhilî ıslâhât işi bir hâricî siyaset meselesi hâline gelmiş demektir: Fakat harb masraflarını karşılıyacak para ile ordusunun kullanacağı silâhları bile Avrupa'dan tedârike mecbur olacak hâle gelmiş bir devlet için başka türlü bir hareket imkânı yoktur. İşte bundan dolayı Sadr-ı-a'zam Âlî Paşa millî izzetinefsi vikaye için yalnız iki şey yapabilmiştir :

1 — Islâhat fermanı Paris konferansından evvel neşredilmek suretiyle bu işi devlet kendiliğinden yapmış gibi görünmüştür;

2 — Paris muâhedesinin 9 uncu maddesine Baş-murahhas Âlî Paşa'nın himmet ve gayretiyle konulan bir fıkrada bu fermanın devletlere tebliğ edilmiş olması, onların Osmanlı «idâre-i dâhiliyyesine» müdâhale hakkını ihrâz etmeleri gibi bir mânâya gelemiyeceği kat'î bir ifâdeyle tasrih edilmiştir; hattâ pâdişahın bunu kendiliğinden neşretmiş olduğu hakkında bile bir ibâre vardır.

İşte bu suretle hem zavâhir kurtarılmış, hem de müstakbel bir müdâhalenin hukuk itibariyle önü alınmış demektir.

Müttefiklerin Müslüman-Hıristiyan müsâvâtını te'min edecek şekilde ıslâhât istemeleri bir taraftan Rusya'nın Ortodoksları himâye iddiâlarına sed çekmek ve bir taraftan da umumiyetle Avrupa hıristiyanlığını tatmin etmek maksadıyla izah edilir.

Islâhat fermanının yukarıda gözden geçirdiğimiz otuz beş esası dört kısma ayrılabilir:

1 — Can, mal ve nâmus masuniyyetleriyle Osmanlı anâsırının hukukî müsâvâtı vesaire gibi esaslar Gülhâne Hatt-ı-Hümâyûnundaki ahkâmın te'yidinden ibaret olmak itibariyle yeni bir şey değildir;

3 — Hapishânelerin ıslâhı, işkence yasağı, maaşların muntazam tesviyesi, meskûkât ve büdce meseleleri, yollarla kanallara âit nâfia işleri ve maârif siyasetinde Garp kültürüne ehemmiyet verilmesi gibi esaslar en zarurî ve hakikî ihtiyaçların ifâdesinden ibaret olmak itibariyle Avrupa devletlerini tatmin gibi bir maksatla alâkadar değildir;

3 — Avrupa'yı memnun etmek için gayr-i-müslimlere verilen yeni hakların en mühimleri devlet me'muriyetleriyle mülkî ve askerî mekteplere onların da girebilmelerine, kendi aralarındaki miras dâvâlarının patrikhânelerde görülebilmesine, resmî dil esasına mugayir olarak cinayet ve ticaret kanunlarının akalliyet dilleriyle de neşredilmesine, bütün cemâatların ikişer mümessille Meclis-i-Vâlâ'da temsiline ve nihayet mülkiyet hakkının ilk defa olarak ecnebilere de teşmiline âid olanlardır: Bunların içinde patrikhânelere verilen kazâ hakkı pek mahdud olsa bile devletin adlî istiklâlini ihlâl eden bir vaziyet demektir;

4 — Islâhât fermanında gayr-i-müslim anâsırın lehine olduğu kadar aleyhine de bir çok hükümler vardır : Askerlik mükellefiyyeti, Fâtih devrindenberi verilen dinî imtiyazlarla muâfiyetlerin yeni şartlarla te'lif edilmek üzere yeniden tedkik edilmek mecburiyeti, papazların ötedenberi kendi cemâatlarından haraç şeklinde alageldikleri keyfî âidâtın ilgasiyle aylığa bağlanmaları ve bütün rûhânî reislerin sadâkat yeminiyle mükellef tutulmaları gibi esaslar onlara çok ağır gelmiş mükellefiyyetlerdir.

İşte bundan dolayı Müslümanlar kadar gayr-i-müslimler de bu meşhur ıslâhat fermanının aleyhinde bulunmuşlardır : En çok müteessir olanlar da Engelhardt'ın tâbiriyle asırlarca soygunculuk ettikten sonra «Cevâiz ve avâidât»ın birdenbire ilga edilivermesi hiç işlerine gelmiyen papazlardır; soyulmaktan kurtulan halk tabakaları da askerlik mecburiyetinden memnun değildir: Çünkü Osmanlı tarihinin başlarındanberi hep Müslümanlar ve bilhassa Türkler kan dökmüş ve gayr-i-müslimler kendi işleriyle meşgul olup rahat yaşamışlardır! İşte bundan dolayı Bâb-ı-Âlî'de ferman okunup bittikten sonra atlas keseye konulurken İzmit piskoposunun :

— Allaha duâ edelim de şu ferman bir daha o keseden çıkmasın!

dediğinden bile bahsedilir. İmtiyazların yeniden tedkikini hükûmetin patrikhâne

işlerine müdâhalesi ve hattâ bunların ilgasına kalkışması gibi göstermek istiyen Ortodoks kilisesinin biraz sonra bir Avrupa müdâhalesine yol açmak üzere gazetelerle menfi bir propagandaya kalkışmasında «Cevâiz ve avâidât» meselesinin her halde çok büyük bir te'siri olsa gerektir).

25 Şubat = 18 Cumâda-l-âhire, Pazartesi: Paris sulh kongresinin açılması ve otuz beş günlük mütâreke kararı.

(Yukarda bu sene vukuâtının «1 Şubat» fıkrasında bahsi geçen Viyana protokolu mucibince o tarihten a'zamî üç hafta = 21 gün sonra toplanması lâzımgelen Paris kongresinin en geç 22 Şubat = 15 Cumâda-l-âhire Cuma günü toplanmış olması icab ettiği halde, ilk ictimâ üç günlük bir teahhurla ancak bu gün akdedilebilmiştir.

Kongreye iştirâk eden devletler Türkiye, Fransa, İngiltere, Sardenya, Avusturya ve Rusya'dır: 1841=1257 senesi 13 Temmuz=23 Cumâda-l-ûlâ Salı günü akdedilmiş olan Boğazlar mukavelesinde imzâsı bulunmak itibariyle Prusya devletinin de dâvet edilmesine 10 Mart = 3 Receb Pazartesi celsesinde karar verilmiş ve bu suretle kongrede temsil edilen devletlerin sayısı yediyi bulmuştur.
Konferans Paris'de toplanmış olduğu için, diplomasi teâmülüne uyularak Riyâset makamına Fransa Hâriciyye nâzırı ve baş-murahhası kont Alexandre Walewski seçilmiştir: Birinci Napoléon'un gayr-i-meşrû oğlu olan ve Lehistan'da dünyaya gelen bu kont, anası lehli kontes Marie Walewska'nın adını taşır! Fransa'nın ikinci murahhası da Viyana büyük-elçisi baron François-Adolphe de Bourqueney'dir. Osmanlı imparatorluğunu Baş-murahhas olarak Sadr-ı-a'zam Mehmet Emin Âlî Paşa ve ikinci murahhas olarak da Paris sefîr-i-kebîri Mehmet Cemil Bey temsil etmiştir: Bu Mehmet Cemil Bey Koca-Reşid Paşa'nın oğludur. İngiltere krallığını Hâriciyye nâzırı kont George-Gulliaume-Frédéric de Clarendon ve Paris büyük-elçisi baron Henri-Richard-Charles Cowley, Sardenya krallığını meşhur Baş-vekil ve Mâliye nâzırı kont Camille Benso de Cavour ve Paris orta-elçisi marki Salvator de Villamarina, Avusturya-Macaristan'ı Hâriciyye nâzırı kont Charles-Ferdinand de Buol-Schauenstein ve Paris orta-elçisi baron Joseph-Alexandre de Hübner, Prusya krallığını Hâriciyye nâzırı baron Othon-Théodore de Manteuffel ve Paris orta-elçisi kont François de Hatzfeldt-Wildenburg-Schoenstein ve nihayet mağlûb Rusya imparatorluğunu da çarlık Karargâh-ı-umumî kumandanı ve çarın harb yâveri general kont Alexis Orloff ve orta-elçi baron Philippe de Brunnow temsil etmiştir: Aşağıki fıkrada göreceğimiz Paris muâhedesinde işte bunların imzâları vardır.

Kongre Fransa Hâriciyye nezâreti binâsında toplanmıştır: İlkönce reis seçilip kısa bir teşekkür nutku irâd etmiş, ondan sonra alel-usul salâhiytnâmeler tedkik edilip muvâfık görülmüş ve işte bunun üzerine müzâkere açılınca reisin teklifiyle müzâkerâtın mahrem tutulması kararlaşmış ve yukarda bu sene vukuâtının «1 Şubat» fıkrasında gördüğümüz Viyana protokolündeki esaslar «Mukaddimât-ı-sulhiyye» olarak kabul edildikten sonra da 31 Mart=24 Receb Pazartesi günü akşamına kadar denizde ve karada mütâreke akdine ve bu hususun muhârib devletler murahhasları tarafından telgrafla derhal baş-kumandanlara tebliğ edilmesine karar verilmiştir: Eğer icab ederse bu otuz beş günlük mütâreke temdid edilebilecektir.
Paris kongresinde 24 celse akdedilmiştir: Aşağıdaki fıkrada göreceğimiz sulh muâhedesinin 30 Mart Pazar gününe tesadüf eden imzâ tarihine kadar 19 celse akdedildikten sonra, Nisan içinde beş toplantı daha yapılmıştır. Bu günkü açılış celsesinden itibaren gün tarihlerine göre bunlar şöyle sıralanır:
İkinci celse — 28 Şubat=21 Cumâda-l-âhire Perşenbe;
Üçüncü celse — 1 Mart=23 Cumâda-l-âhire Cumartesi;
Dördüncü celse — 4 Mart=26 Cumâda-l-âhire Salı;
Beşinci celse — 6 Mart=28 Cumâda-l-âhire Perşenbe;
Altıncı celse —8 Mart=1 Receb Cumartesi;

Yedinci celse — 10 Mart=3 Receb Pazartesi;
Sekizinci celse — 12 Mart=5 Receb Çarşanba;
Dokuzuncu celse — 14 Mart=7 Receb Cuma;
Onuncu ve On birinci celseler — 18 Mart=11 Receb Salı;
On ikinci celse — 22 Mart=15 Receb Cumartesi;
On üçüncü celse — 24 Mart=17 Receb Pazartesi;
On dördüncü celse —25 Mart=18 Receb Salı;
On beşinci celse — 26 Mart=19 Receb Çarşanba;
On altıncı celse — 27 Mart=20 Receb Perşenbe;
On yedinci celse — 28 Mart=21 Receb Cuma;
On sekizinci celse — 29 Mart=22 Receb Cumartesi;
On dokuzuncu celse — 30 Mart=23 Receb Pazar;
Sul hmuâhedesinin işte o gün imzâsından sonra:
Yirminci celse — 2 Nisan=26 Receb Çarşanba;
Yirmi birinci celse — 4 Nisan=28 Receb Cuma;
Yirmi ikinci celse — 8 Nisan=2 Şa'ban Salı;
Yirmi üçüncü celse — 14 Nisan=8 Şa'ban Pazartesi;
Yirmi dördüncü ve sonuncu celse — 16 Nisan=10 Şa'ban Çarşanba günleri akdedilmiştir.

Sulh muâhedesinin imzâsından sonra Nisan içinde akdedilen beş celsede ikinci derecedeki meseleler görüşülüp bâzı kararlar verilmiştir).

30 Mart = 23 Receb, Pazar: Kırım harbine nihayet veren Paris sulh muâhedesinin imzâsı.

(Yukarıki fıkrada bahsettiğimiz otuz beş günlük mütârekenin otuz dördüncü günü imzâlanan Paris muâhedesinin nihayet verdiği büyük seferde Türkler Tuna, Kırım, Kafkas ve Anadolu cephelerinde harbettikleri halde müttefik İngiliz, Fransız ve Sardenya/İtalya orduları yalnız Kırım cephesinde çarpışmışlardır: Bu harbin «Kırım muharebesi» ismiyle anılması, neticenin orada alınmış olmasından ve müttefiklerin de yalnız orada kan dökmüş olmalarındandır.
Sefer müddetleri de farklıdır: 1853=1270 senesi 4 Teşrinievvel = 1 Muharrem Salı günü Rusya'ya harb ilân etmiş olan Türkiye o tarihten bu güne kadar tam 2 sene, 5 ay, 27 gündenberi harb hâlindedir; gene ayni senenin 23 Teşrinievvel = 20 Muharrem Pazar günü ilk ateşin açılmasından yukarıki fıkrada gördüğümüz mütâreke tarihine kadar Türkler 2 sene, 4 ay, 4 gün cephede harbetmişlerdir.
Buna mukabil 1854=1270 senesi 27 Mart=27 Cumâda-l-âhire Pazartesi günü Rusya'ya harb ilân etmiş olan İngiltere ile Fransa Paris muâhedesinin imzâsına kadar 2 sene, 4 gündür harb hâlinde bulunmakla beraber ilk ateşe gene o senenin 20 Eylül = 27 Zülhicce Çarşanba günü Kırım'daki Alma muharebesinde girmiş oldukları için, o tarihten yukarıki fıkrada gördüğümüz mütâreke gününe kadar ancak 1 sene, 5 ay, 6 gün yalnız bir cephede kan dökmüşlerdir.
Bu vaziyete göre Türkler İngiliz-Fransız müttefiklerine nisbetle 10 ay, 28 gün fazla harbetmişler demektir.

Sardenya krallığının harbe girmesi 1855=1271 senesi 26 Kânunusâni=7 Cumâda-l-ûlâ Cuma günü Torino muâhedesinin imzâsiyle başlamış olduğuna göre, en az sıkıntı çeken bu İtalyan krallığı o tarihten itibaren 1 sene, 2 ay, 5 gün harb hâlinde bulunmuş ve ayni senenin 10 Mayıs=22 Şa'ban Perşenbe günü Kırım'a asker çıkardıktan sonra 25 Mayıs = 8 Ramazan Cuma günü Tchernaïa muharebesinde ilk ateşe girmiş olmak itibariyle yukarıki mütâreke tarihine kadar yalnız 9 ay, 2 gün bilfiil harbetmiştir.

İşte bu vaziyete rağmen bizim müttefikler Kırım muharebesinin bütün şerefini kendilerine hasreden bir propaganda yapmışlar ve en ciddî tarih menbâlarında bile Türkiye'yi pek ehemmiyetsiz bir unsur gibi göstermişlerdir: Halbuki kendilerinin Kırım'a gidebilmeleri Türklerin Tuna boylarında Rusya'yı tamamiyle mağ-

lûb etmiş olmaları sâyesindedir ve Kırım'da elde edilen büyük ve parlak neticede de Türk ordusu en mühim âmillerdendir.

Bu gün Paris kongresinde bir sulh muâhedesiyle üç mukavele imzâlanmıştır; bunlar ehemmiyetlerine göre şöyle sıralanır :

1 — «Paris muâhedesi» ismiyle meşhur büyük sulh muâhedesi;

2 — Boğazlar mukavelesi;

3 — Bitaraf ilân edilen Karadeniz'de sâhilleri bulunan devletlerin bulundurabilecekleri hafif harb gemilerine âit mukavele;

4 — Aland adalarına âit mukavele.

Bu tarihî vesikaların bütün murahhaslar tarafından imzâsı üzerine kongre reisi kont Walewski bir gün sonra müddeti bitecek olan mütâreke hâlinin Paris muâhedesi alâkadar devletler tarafından a'zamî dört hafta içinde tasdik edilip kat'iyyet kesbedinceye kadar temdidini teklif etmiş ve ittifakla kabul edilen bu teklif murahhaslar tarafından telgraflarla derhal devletlerine bildirilmiştir.

Paris muâhedesi 34 madde ile bir müzeyyel maddeden ibarettir ve yukarıki fıkrada bahsi geçen yedi devletin birinci ve ikinci murahhasları tarafından imzâ edilmiştir.

Muâhedenin mukaddimesinde sulhün temeli olarak Fransızca ve Türkçe metinlerinde :

«Rétablissement et consolidation de la paix, en assurant, par des garanties efficaces et réciproques, l'indépendance et l'intégrité de l'Empire Ottoman»

Yâni :

«Saltanat-ı-Seniyyenin istiklâl-i âlîsiyle memâlikinin tamâmiyyetini kefâlet-i müessire ve mütekabile ile te'min»

hususundan başlıca esas olarak bahsedilmektedir.

34 maddenin ihtivâ ettiği esaslar şöyle sıralanabilir :

1 — Birinci madde mucibince muâhedenin tasdikinden itibaren müttefiklerle Rusya arasında takarrür edecek sulh «ebedî» dir.

2 — İkinci, üçüncü ve dördüncü ve otuz birinci maddeler harb esnâsında işgal edilen yerlerin mütekabilen tahliyelerine âittir. Bu tahliye işleri iki kısma ayrılmaktadır: Birinci kısmı Rusların Anadolu cephesinde işgal ettikleri Kars şehir ve kalesiyle diger yerleri ve bilmukabele müttefiklerin de Kırım'da işgal etmiş oldukları Sivastopol, Balaklava, Kamiesch = Kamış, Eupatoria = Gözleve, Kerç, Yenikale, Kinbourn = Kılburun vesaire gibi şehirlerle limanları tahliye ve iâde etmelerine âittir. Otuz birinci maddede ise müttefik devletler tarafından gönderilmiş askerlerin Türk topraklarında dost olarak bulunmakta oldukları yerleri bir an evvel terkedip gideceklerinden bahsedilmektedir: Aşağıda bu sene vukuâtının «13 Mayıs» fıkrasına da bakınız.

3 — Yirminci ve yirmi birinci maddelerde de arâziye âit esasların en mühimlerine temas edilmektedir : Bu iki madde mucibince müttefiklerin Kırım'da işgal etmekte oldukları yerlerin Ruslara iâdesine mukabil, Ruslar da Besarabya'nın Cahul/Kahulu, İsmail ve Bolgrad kazâlarından mürekkep kısmını Osmanlı hâkimiyyeti altında olmak şartiyle Boğdan beyliğine terkedecektir. Mağlûb Rusya'nın yegâne arâzi ziyânı işte bundan ibarettir. Yirminci maddede hudud hattı tesbit edilmekte olan bu toprak parçasının Boğdan'a ilhâkından maksat, Rusya'yı Tuna ağızlarından uzaklaştırmaktır. Tuna ağızlarındaki adaların doğrudan doğruya Türkiye'ye terki için aşağıda 1857=1273 vukuâtının «19 Haziran» fıkrasına bakınız.

4 — Harpten evvelki vaziyetini aynen muhâfaza edecek olan Anadolu hududu hakkındaki otuzuncu madde mucibince her türlü ihtilâfın önü alınmak üzere hudut hattının tamamiyle tavzihi için iki Türk, iki Rus ve birer İngiliz ve Fransız komiserinden mürekkep bir muhtelit komisyon teşkil edilecek ve bu komisyon muâhedenin tasdik tarihinden itibaren sekiz ay içinde işini bitirmiş olacaktır.

5 — Yirmi ikinci maddeden yirmi yedinci maddeye kadar altı madde Memleketeyn'e âttir. Bu maddeler mucibince Eflak ve Boğdan voyvodalıkları Osmanlı hâkimiyyeti altında olmak şartiyle muâhedede imzâları bulunan devletlerin müşterek kefâletleri altında mevcud imtiyazlarından istifâde etmekte devam,

edeceklerdir; bu suretle Rusya'nın bu iki beylik üzerinde iddiâ ettiği himâye hakkı tamamiyle kaldırılmış demektir: Hattâ kefil devletlerden hiç birinin münferiden himâye iddiâ edemiyeceği ve Memleketeyn'in dâhilî işlerine müdâhale hakkı olmıyacağı da tasrih edilmiştir. Bundan başka her iki beyliğe âit nizamlarla teşkilât kanunlarını yeniden tedkik için kefil devletlerin mümessilleriyle Türkiye'nin bir komiserinden mürekkep bir komisyon teşkil edilmesine, pâdişahın bu iki memlekette bütün halk sınıflarını hakkıyle temsil edebilecek birer «Dîvan» teşkil etmesine ve bu dîvânların o komisyonla münasebâtının ayrıca tesbitine, işte bu suretle esaslar tesbit edildikten sonra Memleketeyn'in yeni teşkilâtı bir Hatt-ı-Hümâyûn'la ilânedilmesine, voyvodaların âsâyiş ve hudut emniyetleri için müsellâh kuvvetler bulundurmalarına ve bunların indelhâce Bâb-ı-Âlî ile mütâbık kalmak şartiyle her hangi bir taarruza karşı müdâfaa salâhiyyetlerine ve nihayet dâhilî kargaşalıklar çıktığı takdirde Bâb-ı-Âlî'nin devletlerle anlaşıldıktan sonra kuvvet sevkedebilmesine karar verilmiştir.

6 — Yirmi sekizinci ve yirmi dokuzuncu maddeler Sırp beyliğine âittir: Bu prenslik Osmanlı hâkimiyyeti ve devletlerin müşterek kefâleti altında imtiyaz fermanlarından istifâde etmekte devam edecek ve Bâb-ı-Âlî şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da Sırbistan kalelerinde asker bulundurmak hakkını hâiz olacaktır. İndelhâce asker sevki için devletlerle anlaşmak lâzımdır.

7 — On birinci maddeden on dördüncü maddeye kadar dört madde Karadeniz'e âittir: Bitaraf ilân edilen bu iç-denizde sâhilleri olan ve olmıyan hiç bir devletin harb gemileri bulundurmak hakkı olmıyacak ve Türkiye ile Rusya Karadeniz tersânelerini kaldıracakları gibi yenilerini de yapamıyacaklardır; yalnız on dördüncü maddede sulh muâhedesinin «Annexe = Cüz'-i mütemmim»i olduğundan bahsedilen ve bu gün muâhede ile beraber imzâlanan üç maddelik bir Türk-Rus mukavelesi mucibince Türkiye ile Rusya Karadeniz sâhillerinin muhâfazasında kullanmak üzere 50 metre uzunluğunda ve a'zamî sekiz yüz ton hacminde altışar buharlı gemi ile en fazla iki yüz tonluk buharlı veya yelkenli dörder hafif gemi bulundurmak hakkını hâiz olacaklardır.

8 — Onuncu maddede Boğazlar meselesine âittir: Yukarda 1841=1257 vukuâtının «13 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Boğazlar mukavelesini te'yid eden bu maddede gene bu gün imzâlanan yeni bir mukavelenin sulh muâhedesine «rabt-u-tezyîl kılınmış» olduğundan bahsedilmektedir. Yeni mukavele dört maddeliktir: Mukaddimesinde eski mukavelenin teferrüâtına âit bazı tâdilât yapılmış olduğu kaydedildikten sonra Türkiye'nin sulh hâlinde Boğazları bütün harb gemilerine kapalı bulunduracağından, devletlerin de bu esasa riâyet edeceklerinden, yalnız Istanbul'daki sefâretlerin emrinde bulunacak birer hafif harb gemisine eskiden olduğu gibi müsâade edileceğinden ve nihayet Tuna seyr-i-sefâinine âit yeni nizamnâmelerin tatbikını te'min için muâhedede imzâları bulunan devletlerin bu nehir ağızlarında ikişer hafif gemi bulundurabileceklerinden bahsedilmektedir.

9 — On beşinci maddeden on dokuzuncu maddeye kadar beş madde yeni Tuna rejimine âittir: Bu maddeler mucibince muhtelif memleketlerden geçmekte olan Tuna nehriyle ağızlarında seyr-i-sefâin serbestîsi Avrupa devletlerinin müşterek kefâletleri altına alınmış ve bu serbestînin inzibat ve karantene icâbâtından başka hiç bir kayitle tahdid edilememesine karar verilmiştir; bunlara âit esasları tâyin ve tatbik için muâhedede imzâları bulunan yedi devletin birer murahhasından mürekkep bir Avrupa komisyonu teşkil edilip iki sene içinde Tuna ağızlarını seyr-i-sefâine müsâit bir hâle getirdikten sonra feshedilecek ve buna mukabil nehir boyunda sâhilleri bulunan Türkiye, Avusturya, Bavyera ve Wurtemberg devletlerinin birer murahhasiyle Sırbistan ve Memleketeyn beyliklerinin seyr-i-sefâin ve inzibat nizamnâmelerini tertib edecek, serbestî esasını ihlâl eden Bâb-ı-Âlîce, tasvib edilecek birer komiserinden mürekkep dâimî bir komisyon her türlü mevânii ortadan kaldıracak, bütün nehir boyunca yapılması lâzımgelen maddî işleri yaptıracak ve Avrupa komisyonununun feshinden sonra nehrin ağızlarıyla Karadeniz'in o civardaki kısmının seyr-i-sefâine müsâit kalmasına nezâret edecektir.

10— Dokuzuncu madde Bâb-ı-Âlî'nin birer sûretini devletlere tebliğ etmiş olduğu ıslâhât fermanı hakkındadır: Bu mesele için yukarda bu sene vukuâtının «18 Şubat» fıkrasına bakınız.

11 — Yedinci maddede Türkiye'nin Avrupa hukuk-ı-umumiyyesinden istifâde hakkı tasdik edilerek devletler manzûmesine kabul edilmiş olduğu ilân edilmekte, muâhedede imzâları bulunan devletler Osmanlı istiklâliyle tamâmiyyet-i-mülkiyyesine riayet edeceklerini yegân yegân taahhüd ettikten başka bu taahhüdün tamamiyle tatbikını müşterek kefâlet altına almakta ve bu esasların ihlâline ma'tuf her hangi bir teşebbüsü bir menfaat-i-umumiyye meselesi telâkki edeceklerinden bahsedilmektedir.

Bu fevkalâde mühim maddenin Avrupa hukuk-ı-umumiyyesinden istifâdemizle devletler manzûmesine kabulümüz hakkındaki birinci fıkrası **bâzı menbâlarda** bir takım yanlış telâkkilere yol açarak **Türkiye'nin bütün tarihinde ilk defa olarak** Avrupa devletleriyle hukuk müsâvâtına nâil **olduğundan bahsedilirse de** kat'iyyen doğru değildir.

Devletler hukuku bakımından Türkiye'nin vaziyeti üç devre ayrılır: Birinci devir, Avrupa hukukunda Türk üstünlüğü devridir; bu parlak devirde Osmanlı İmparatoru resmen pâdişahlar pâdişahı sayılmış, meselâ Avusturya hükümdarı ancak Osmanlı sadr-ı-a'zamiyle müsâvi addedilmiş, muâhedelerin yalnız İstanbul'daki Türkçe metinleri esas ittihâz olunmuş ve Avrupa devletleri haraca bağlanmıştır: Bir çok muâhedelerdeki sarâhatlerle sâbit olan bu ilk devir 1533 = 939 senesi 22 Haziran=29 Zülka'de Pazar günü akdedilen İstanbul muâhedesiyle başlayıp 1606=1015 senesi 11 Teşrinisâni = 10 Receb Cumartesi günü imzâlanan ve Türk üstünlüğünün yerine hukukî müsâvât esasını ikaame eden Zsitva-Torok sulhüne kadar tam 73 sene, 4 ay, 9 gün sürmüştür. Fakat bu müsâvât bile teşrifat ve muhâberat sâhalarına münhasır kaldığı için biraz nazarîdir ve hattâ bir çok devletler bu ikinci devirde bile Türk hazinesine haraç ve pâdişahlara mecburî hediyeler takdimine devam etmişlerdir.

İnhitat devrimizdeki fecî mağlûbiyyetler yüzünden bu muhteşem müsâvât devrinin nihayet bulması da 1699 = 1110 senesi 26 Kânunusâni = 24 Receb Pazartesi günü akdedilen Karlofça muâhedelerinin imzâsı üzerinedir: Bir çok arâzi kaybedip artık parçalanmıya başlıyan Osmanlı imparatorluğunun o tarihe kadar almakta olduğu son haraçlarla hediyelere işte bu muâhede ile nihayet verilmiş ve Türkiye eski heybet ve ehemmiyetini kaybetmiştir. Bu vaziyete göre müsâvât esasına istinâd eden ikinci devir Zsitva-Torok sulhünden Karlofça muâhedesine kadar tam 92 sene, 2 ay, 5 gün sürmüş demektir. İlkönce resmî Türk üstünlüğü ve ondan sonra da hukukî müsâvât esaslarıyla geçen bu ilk iki devrin mecmûu 165 sene, 6 ay, 14 gün tutmaktadır.

Karlofça muâhedesiyle başlayıp Paris muâhedesiyle nihayet bulan üçüncü devirde bile müsâvât esası Türkiye aleyhine olarak resmen ihlâl veya ibtâl edilmiş değildir: Sırf kendi kuvvetiyle mevcudiyyetini muhâfaza imkân ve iktidârından artık mahrum olan Osmanlı devleti Mehmed Ali ısyânı gibi dâhilî gailelerini bile ancak hâricî yardımlarla tesviye edebilecek hâle geldiği için, 157 sene, 2 ay, 5 gün süren bu üçüncü devirde bir taraftan hıristiyan unsurlar üzerinde iddiâ edilen himâye hakları gibi dinî ve bir taraftan da kapitülâsyonlardan mütevellit siyasî, adlî ve iktisâdî vesîlelerle büyük devletler için dâimî bir müdâhale sâhası hâline gelmiş, işte bundan dolayı «Avrupa hukuk-ı-umumiyyesi»nden istifâde edememiş ve meselâ 1815 Viyana kongresi gibi beynelmilel toplantılara dâvet edilmemiştir.

Paris muâhedesinin yedinci maddesi bu bakımdan fevkalâde mühim olmakla beraber, Osmanlı istiklâliyle tamâmiyyet-i-mülkiyyesinin Avrupa kefâleti altında bulunması, gayr-i-müslimlere verilen haklar gibi dâhilî bir meselenin muâhedeye ayrı bir madde ile geçirilmiş olması ve bilhassa devletin kendi topraklarındaki hâkimiyyetini tahdid eden kapitülâsyonların ilgası hakkında 25 Mart=18 Receb Salı günü toplanan on dördüncü celsede Âlî Paşa'nın ileri sürdüğü haklı sebeplerin ıslâhâta muallâk bir takım müphem vaitlerle geçiştirilmiş olması bu meşhur maddedeki tumturaklı ve yaldızlı sözlere rağmen Osmanlı imparatorlu-

ğunun «Avrupa hukuk-ı-umumiyyesi»nden hiç bir zaman tamamiyle istifâde edemiyeceğini gösteren hukukî ve siyasî engellerdir! Bu gibi kayitler Osmanlı istiklâlinin mütemâdiyen ihlâline sebeb olmuş ve sadâret tebeddüllerine varıncaya kadar her hususta devletlerin haksız ve münâsebetsiz müdâhalelerine yol açmıştır: Misâl olarak aşağıda 1856=1273 vukuâtının «1 Teşrinisâni» ve 1857=1273 vukuâtının «6 Ağustos» fıkralarına bakınız.

12 — Beşinci madde muâhedede imzâları bulunan devletlerin harb suçluları hakkında afv-i-umumî ilân etmelerine ve altıncı madde de esirlerin derhal mübâdelesine âittir.

13 — Sekizinci maddede Türkiye ile Paris muâhedesini imzâlıyan diger devletlerden biri veya bir kaçı arasında sulhü ihlâl edebilecek mühim bir ihtilâf çıktığı takdirde, her iki tarafın da silâha sarılmadan evvel mütebâkî devletlerin tavassutuna mürâcaat edeceğinden bahsedilmektedir: Tabiî bu madde ile bilhassa Rusya istihdâf edilmiştir.

14 — Türkiye'yi alâkadâr etmiyen otuz üçüncü madde Baltık denizindeki Aland adalarına âittir ve bu Fin adaları için gene bu gün İngiltere ve Fransa ile Rusya arasında ayrı bir mukavele imzâ edilmiştir.

Osmanlı tamâmiyyet-i-mülkiyyesi, Türkiye'deki müttefik kuvvetlerinin hareket tarihi, Tuna işleri, hudut meseleleri ve Memleketeyn beyliklerinin yeni vaziyetleri hakkında Paris muâhedesinin mütemmimleri ve zeyilleri şeklinde bundan sonra akdedilen tâlî mukavelelerin en mühimleri için aşağıki fıkra ile daha aşağıda bu senenin «13 Mayıs», 1857 = 1273 vukuâtının «19 Haziran» ve nihayet 1858 = 1275 vukuâtının da «19 Ağustos» fıkralarına bakınız.
Paris muâhedesinin hoşa gitmiyen bâzı esaslarından dolayı Âlî Paşa siyasî rakîplerinin ve bilhassa Koca-Reşid Paşa'nın bir çok tenkitlerine uğramışsa da, bunların ekserisi haksızdır).

15 Nisan = 9 Şa'ban, Salı: Osmanlı «Tamâmiyyet-i-mülkiyye» sinin tekeffülü hakkında İngiltere-Fransa-Avusturya muâhedesi.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz Paris muâhedesinin yedinci maddesiyle Osmanlı devletinin tamâmiyyet-i-mülkiyyesi Rusya'nın da dâhil olduğu devletler hey'eti tarafından tekeffül edilmiş olmakla beraber, kurdun kuzuya kefâletini andıran öyle bir vaziyeti pek sağlam bulmıyan İngiliz, Fransız ve Avusturya hükûmetleri bilhassa Rusyanın müstakbel bir tecâvuz ihtimâline karşı bu gün Paris'de üç maddelik bir muâhede imzâlamışlardır: Bu yeni muâhedeye göre o üç büyük devlet tarafından yegân yegân ve müştereken tekeffül edilen tamâmiyyet esasının her hangi bir başka devlet tarafından ihlâli «Casus belli = Harb sebebi» sayılacak ve o takdirde kefil devletler Bâb-ı-Âlî ile anlaşıp kara ve deniz kuvvetlerini mütecâvize karşı derhal harekete getireceklerdir).

13 Mayıs = 8 Ramazan, Salı: Müttefiklerin Türkiye'deki kuvvetlerini geri çekmeleri hakkında yeni mühlet mukavelesi.

(1854 = 1270 vukuâtının «12 Mart» fıkrasında gördüğümüz ittifak muâhedesi mucibince müttefikler sulhün imzâsından itibaren kırk gün içinde Türkiye'deki askerlerini geri çekmek mecburiyetindedirler; fakat uzun süren harb vaziyeti buna imkân bırakmadığı için, bu gün Istanbul'da imzâ edilen iki maddelik mukavele mucibince müttefiklere altı aylık yeni bir mühlet verilmiştir: Bu mühlet, sulh muâhedesi tasdiknâmelerinin Paris'de mübâdelesine tesadüf eden 27 Nisan = 21 Şa'ban Pazar gününden itibaren hesab edilecektir).

1856 = 1273

1 Teşrinisâni = 3 Rebî'ül-evvel, Cumartesi: Âlî Paşa'nın azliyle Koca-Reşid Paşa'nın beşinci sadâreti.

(Kendi yetiştirdiği Âlî Paşa'nın kendi makamına kadar yükselmesi Koca-Reşid Paşa'nın nihayet ondan yüz çevirmesine sebeb olmuş ve büyük üstad kıymetli talebesinin siyasetini artık her vesîleyle tenkide başlamıştır: Bilhassa Paris kongresine Baş-murahhas olarak gitmek istediği halde, İngiliz siyasetine tarafdarlığından dolayı Fransa'nın muhâlefeti üzerine gidemediği için o büyük işin de Âlî Paşa'ya havale edilmiş olmasından çok müteessir olduğu rivayet edilir! İşte bundan dolayı Reşid Paşa ile tarafdarlarının Paris muâhedesi hakkındaki tenkitleriyle propagandaları Âlî Paşa'nın mevkiini sarsmış ve tam o sırada Memleketeyn'in yeni idaresi hususunda İngiltere ile Fransa arasında çıkan bir ihtilâf üzerine İngiliz elçisi Stratford of Redcliffe'in pâdişaha mürâcaatle Koca-Reşid Paşa'nın sadâretini istemesi bu günkü değişikliğe sebeb olmuştur! Türkiye'nin dâhilî işlerine müdâhale edilemiyeceği hakkında Paris muâhedesinin dokuzuncu maddesine dercedilen hükmün ne kadar vâhi olduğu işte bu suretle yedi ay sonra meydana çıkmış demektir.
Âlî Paşa'nın bu ikinci sadâreti 1855=1271 senesi 2 Mayıs = 14 Şa'ban Çarşanba gününden itibaren 1 sene, 6 ay sürmüştür: Birinci sadâreti için yukarda 1852 = 1268 vukuâtının «6 Ağustos» ve «3 Teşrinievvel» fıkralarına bakınız).

1857 = 1273

19 Haziran = 26 Şevvâl, Cuma: Besarabya hududuna âit Paris muâhedesi ve Tuna ağızlarındaki adaların Türkiye'ye ilhâkı.

(1856 = 1272 vukuâtının «30 Mart» fıkrasında gördüğümüz Paris sulh muâhedesinin mütemmimlerinden olan bu beş maddelik yeni muâhede Türkiye, Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya, Sardenya ve Rusya mümessilleri tarafından imzâ edilmiştir; en mühim esasları şunlardır:
1 — Besarabya'nın yeni hududunu tesbit eden tahdid komiserlerinin 30 Mart 1857 = 4 Şa'ban 1273 Pazartesi tarihli haritası kabul edilip muâhedeye rabtolunmuştur;
2 — Tuna nehrinin Karadeniz'e dökülürken teşkil ettiği deltadaki kollarında bulunan adalar, Paris sulh muâhedesinin 21 inci maddesi mucibince Boğdan'a değil bu yeni muâhede mucibince eskiden olduğu gibi doğrudan doğruya Türkiye'ye ilhak edilmişlerdir;
3 — Paris sulh muâhedesinde meskût geçilmiş olan «Yılan adası=Fidonisi/Ile des Serpents» da Tuna ağızlarındaki adalardan sayılabileceği için Türkiye'ye terk olunmuştur;
4 — Türkiye bu adada bir fener kulesi yapacaktır.
«Yılan adası» Karadeniz'de ve Tuna deltasının tam karşısında küçük ve kayalık bir adadır: Burada bâzı balıkçı kulübelerinden başka bir şey yoktur, ehemmiyeti Tuna ağızlarının karşısındaki coğrafî vaziyetindedir).

6 Ağustos = 10 Zülhicce, Cumartesi: Koca-Reşid Paşa'nın azliyle Giritli-Mustafa Nâilî Paşa'nın üçüncü ve sonuncu sadâreti.

(Yukarıki senenin 1 Teşrinisâni=3 Rebî'ül-evvel Cumartesi günü İngiltere sefirinin talebiyle beşinci defa olarak Sadr-ı-a'zam olduğunu gördüğümüz Koca-Reşid Paşa 7 ay, 7 gün iş başında kaldıktan sonra Fransa sefirinin talebiyle azledilmiştir! Sebeb olarak Memleketeyn intihâbâtından bahsedilir: Paris sulh muâ-

hedesinin yirmi dördüncü maddesi mucibince Eflak'la Boğdan'da halk mümessillerinden mürekkep birer «Dîvan» seçilmesi takarrür etmiş ve Fransa sefiri Memleketeyn'in bir idare altında birleşmesine taradâr olan namzetlerin intihâbına Bâb-ı-Âlî'nin mâni' olduğundan bahsederek bu seçimler yapılırken Boğdan intihâbınâ fesat karıştığını iddiâ edip seçimin ibtâlini istemişse de Bâb-ı-Âlî bu iddiâyı kabul etmemiş ve işte bunun üzerine sefir Thouvenel saraya gidip Istanbul'u terkedeceğinden bahsederek tehditler savurmuş ve hattâ Rusya, Prusya ve Sardenya elçileri de protestolarıyla kendisini takviye etmiş oldukları için, Sultan Mecid Reşid Paşa'yı fedâ etmiye mecbur olmuştur: Fakat işin hakikî sebebi Reşid Paşa'nın İngiliz siyasetine istinâd etmesi ve Paris kongresindenberi İngiltere ile Fransa arasındaki tarihî rekabetin yeniden alevlenmiş olmasıdır.
Ümmîliğinden bahsedilen yeni Sadr-ı-a'zam Giritli-Mustafa Nâilî Paşa'nın birincisiyle ikincisi arasında iki günlük bir fâsıla bulunan ilk sadâretleri için yukarda 1853=1269 vukuâtının «14 Mayıs» ve «8 ve 10 Temmuz» fıkralarına bakınız).

1857 = 1274

22 Teşrinievvel = 3 Rebî'ül-evvel, Perşenbe: Giritli-Mustafa Nâilî Paşa'nın azliyle Koca-Reşid Paşa'nın altıncı ve sonuncu sadâreti.

(O kadar mühim bir zamanda ümmîliğine rağmen iş başına getirilmiş olan Mustafa Nâilî Paşa'nın azline sebeb olarak bir gün pâdişahın temâs ettiği siyasî bir meseleyi kavrıyamamış olmasından bahsedilir: Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 2 ay, 17 günden ibarettir).

1858 = 1274

7 Kânunusâni = 21 Cumâda-l-ûlâ, Perşenbe: Büyük Tanzimatçı ve teceddüdcü Sadr-ı-a'zam Koca-Mustafa Reşid Paşa'nın ölümü.

(Tanzimât-ı-Hayriyye'nin bu büyük ve mümtaz rehberi Emirgân'daki yalısında kalb hastalığından ve daha zayıf bir rivayete göre de zâtürrieden bir hafta kadar yattıktan sonra, öyle bir devlet-adamı için pek erken sayılabilecek bir yaşta dünyadan elini çekmiştir.

Sultan Bâyezid evkâfı ruznamçecisi Enderunlu-Mustafa Efendi'nin oğlu olan Büyük-Reşid Paşa en kuvvetli rivayete nazaran 1214 = 1800 senesi 16 Şevvâl = 13 Mart Perşenbe günü Istanbul'da dünyaya gelmiş olduğuna göre 57 sene, 9 ay, 26 gün yaşadıktan sonra 58 yaşının içinde ölmüş demektir.
Ali Fuad Bey'in «Ricâl-i mühimme-i siyâsiyye» ismindeki eserinin 41 inci sahifesinde paşanın vefatı «24 Cumâda-l-âhire=9 Şubat Pazar» gününe müsâdif gösterilirse de doğru değildir; İbn-ül-Emin Mahmud Kemal Bey'in «Osmanlı devrinde son Sadr-ı-a'zamlar» külliyyâtının birinci cüz'ünün 17 inci sahifesinde görülen «25 Cumâda-l-ûlâ = 11 Kânunusâni Pazartesi» tarihi de Reşid Paşa'nın vefatına değil, Âlî Paşa'nın dört gün sonraki üçüncü sadâretine müsâdif olmak itibariyle bir zühul eseri olmak lâzımgelir: Bizim burada esas ittihâz ettiğimiz gün tarihi «Cerîde-i-Havâdis» in kaydiyle sâbittir.
Osmanlı tarihinin en büyük ve en vatanperver vezirlerinden olan Koca-Reşid Paşa'nın muhtelif elçiliklerinden başka dört defa Hâriciyye nâzırlığı ile altı sadâreti vardır: Birinci sadâreti için 1846=1262 vukuâtının «28 Eylül», ikincisi için 1848=1264 vukuâtının «11/12 Ağustos», üçüncüsü için 1852=1268 vukuâtının «5 Mart», dördüncüsü için 1854=1271 vukuâtının «23 Teşrinisâni», beşincisi için 1856=1273 vukuâtının «1 Teşrinisâni» ve nihayet bu seferki altıncı ve sonuncu sadâreti için de yukarıki senenin «22 Teşrinievvel» fıkralarına ve «Vezir-i-a'zamlar»

cedvelinde de 212, 214, 216, 222, 224 ve 226 numaralara bakınız. Ölümüyle nihayet bulan bu son sadâreti ancak 2 ay, 16 gün sürmüştür. Reşid Paşa'nın hep Sultan Mecid devrine tesadüf eden altı sadâret müddetinin mecmûu 6 sene, 8 ay, 19 gün tutmaktadır: «Bir Türk diplomatının evrâk-ı-siyâsiyesi» ismindeki eserinin 37 nci sahifesinde Salâhüddin Bey «Yedi sene, bir mâh, on altı gün» gösterirse de doğru değildir.

Teceddüd ve tekâmül itibariyle zamana uymadığı için artık ayakta duramıyacak hâle gelmiş olan Osmanlı devletini yaşıyabilecek bir seviyyeye çıkarmayı en büyük gaye ittihâz etmiş olan Koca-Reşid Paşa'nın dâhilde bir çok hayırlı hamleleri ve hâriçte vatan ve milleti en mühlik vartalardan kurtarmakla neticelenmiş çok büyük hizmetleri ve muvaffakıyetleri vardır.

Devlete yeni bir hayâtiyyet veren dâhilî hamlelerinin en büyüğü Tanzimât-ı-Hayriyye'nin ilânıdır : Gülhâne Hatt-ı-Hümâyûnu ile anâsır müsâvâtına müstenit bir Osmanlı câmiası kurarken imparatorluğun temel taşını teşkil edecek hâkim bir unsur esasını ihmâl etmiş olması büyük bir hatâ olmakla beraber, bu Hattın her sâhadaki teceddüd ve ıslâhât hamlelerimize ve hattâ Meşrutiyet ve Cumhuriyet fikirlerine bile menbâ olduğu muhakkaktır: Yukarda 1839 = 1255 vukuâtının «3 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız.

Devletin kendi kuvvetiyle tenkil edemediği Mehmed Ali ısyânının en mühlik bir safhaya girdiği sırada İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya devletleriyle Mısır meselesinin müştereken tesviyesi için akdedilen Londra mukavelesi Koca-Reşid Paşa'nın Hâriciyye nâzırlıklarındaki hizmetleriyle muvaffakıyyetlerinin her halde en büyüğüdür : 1840 = 1256 vukuâtının «15 Temmuz» fıkrasına bakınız. Osmanlı imparatorluğunu temelinden sarsan Mehmed Ali ısyânı ancak işte o sâyede tenkil edilip devlet kurtarılmıştır: Gene ayni senenin «3/4 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız.

Henüz hiçbir müttefik te'min edememiş ve askerî ıslâhatiyle hazırlıklarını da bitirememiş olan devletin başına yeni bir Rus harbiyle bir Avusturya seferi çıkaracak büyük bir buhran hâlini alan Mülteciler meselesinin Türk nokta-i-nazarına göre halli de Reşid Paşa'nın ikinci sadâretindeki unutulmaz hizmetlerindendir : 1849=1266 vukuâtının «25 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız).

Merhumun son büyük muvaffakıyyeti de «Makaamât-ı-mubâreke» meselesini vesîle ittihâz edip Türkiye'ye saldırmak istiyen Rus heyûlâsına karşı Hâriciyye nâzırlığı zamanında İngiliz-Fransız ittifâkını te'min etmiş olmasında gösterilebilir; bu ittifâkın neticesi olan Kırım muharebesi, 1856=1272 Paris muâhedesinden İkinci Abdülhamid devrinin başlarındaki 1877=1294 seferine kadar Rus tehlikesini 21 sene sindirmekle neticelenmiştir: «Makaamât-ı-Mubâreke» meselesi için yukarda 1853 = 1269 vukuâtının «28 Şubat» ve Türk-İngiliz-Fransız ittifâkı için de 1854=1270 vukuâtının «12 Mart» fıkralarına bakınız.

İşte bütün bunlardan dolayı Koca-Reşid Paşa Türk tarihinin ebedî minnet ve hürmetini kazanmıştır.

Bütün insanlar ve hattâ bütün büyük adamlar gibi Mustafa Reşid Paşa'nın da hiç şüphesiz ki bir takım hatâlarıyla kusurları vardır : Meselâ mevki ihtirâsının çok şiddetli olduğundan ve hattâ kendi yetiştirdiği Âlî Paşa'yı işte bundan dolayı istirkab ettiğinde ittifak edilir; fakat buna mukabil Âli ve Fuad Paşalarla daha bâzı emsâli gibi kendi yolunda yürümüş çok kıymetli halefler bırakmış olmak meziyyeti de unutulmamalıdır.

Her halde İkinci Mahmud'un «Vak-a-i-Hayriyye»siyle Yeniçeri-ocağı imhâ edildikten sonra bir Koca-Reşid yetişmiş olması memleket için en büyük mazhariyettir).

11 Kânunusâni = 25 Cumâda-l-ûlâ, Pazartesi: Hâriciyye nâzırı Âlî Paşa'nın üçüncü sadâreti.

(Koca-Reşid Paşa'nın vefatı üzerine pâdişahın sadâret makamını dört gün münhal bırakmış olması her halde merhumun hâtırasına hürmet hissinden müteve-

lid olmalıdır. Âlî Paşa'nın bundan evvelki sadâretleri için yukarda 1852 = 1268 vukuâtının «6 Ağustos» ve 1855=1271 vukuâtının da «2 Mayıs» fıkralarına bakınız).

15 Temmuz = 3 Zülhicce, Perşenbe: Cidde vak'ası ve neticeleri.

(Bir taraftan 1839=1255 vukuâtının «3 Teşrinisâni» fıkrasında gördüğümüz Gülhâne Hatt-ı-Hümâyûnu ile 1856 = 1272 vukuâtının «18 Şubat» fıkrasında gördüğümüz ıslâhât fermanının Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında ilân ettiği müsâvât esasının İslâm efkâr-ı-umumiyyesinde hâsıl ettiği teessür ve bir taraftan da Paris kongresinde dinî hislerine kapılan müttefiklerin Garp menbâlarında bile i'tirâf edildiği vechile Hıristiyan unsurlar lehine kabul ettikleri maddeler yalnız Türkiye'ye değil, bütün İslâm âleminde gayr-i-müslimlere karşı umumî bir galeyan uyandırdığından bahsedilir: Hattâ o sırada Hindistan'da çıkan ısyânın bile en mühim sebebini bu vaziyette görenler vardır. Bütün müslüman Şark'ın ayni heyecanla sarsıldığı rivayet edilir; devletlerin himâyesine güvenen ve el altından kışkırtılan hıristiyan unsurlar da taşkınlık içindedir; Garp menbâlarına göre Cidde vak'asının sebebi işte bu gergin vaziyettedir: Aşağıda 1859=1276 vukuâtının «15 Eylül» fıkrasına da bakınız.

Bir takım dervişlerin Hac mevsiminden istifâde ederek tahrik ettikleri iddiâ edilen hacılar bu gün halkı ayaklandırarak hıristiyanlara saldırmışlardır: İş bu şekli alınca Fransız konsolosuyla İngiltere vis-konsülü gûyâ tebaalarını himâye etmek üzere müdâhale ettikleri sırada öldürüldükleri için vahîm bir vaziyet hâsıl olmuş ve işte bunun üzerine Cidde'ye gelen bir İngiliz-Fransız filosu intikam almak için şehri bombardman etmiştir. İş bu kadarla da kalmış değildir: 4 Ağustos = 23 Zülhicce Çarşanba günü İngiliz ve Fransız kumandanlarının talebiyle Cidde eşrâfından on kişi müşevvik sayılarak idâm edilmiştir! Bütün bu cinâyetler işlenirken Osmanlı devletiyle İngiltere ve Fransa'nın sulh içinde ve hattâ müttefik vaziyetinde bulundukları da unutulmamalıdır! Garb menbâlarında bu vak'a Lübnan buhrânının mukaddimesi gibi gösterilir: Aşağıda 1860=1276 vukuâtının «27 Mayıs» ve 1860 = 1277 vukuâtının da «5 Eylül» fıkralarına bakınız).

1858 = 1275

19 Ağustos = 9 Muharrem, Perşenbe: Memleketeyn'in yeni teşkilâtına âit Paris muâhedesinin imzâsı.

(1856 = 1272 vukuâtının «30 Mart» fıkrasında gördüğümüz Paris sulh muâhedesinin 22 nci ve 23 üncü maddelerinde tesbit edilen esaslara göre hazırlanıp gene Paris'de imzâlanan bu yeni muâhede Türkiye, Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya, Sardenya ve Rusya devletleri arasında akdedilmiş ve Türkiye nâmına Hâriciyye nâzırı Keçeci-zâde Fuad Paşa tarafından imzâlanmıştır.

Eflak'la Boğdan'ı birleştirip müstakbel Rumanya'nın istiklâl esaslarını kuran bu uzun muâhede elli maddeden mürekkeptir. Başlıca hükümleri şöyle sıralanabilir:

1 — Bu tarihten itibaren «Principautés unies de Moldavie et de Valachie = Müttehid Eflak ve Boğdan beylikleri» ismini alan Memleketeyn voyvodalıkları Osmanlı pâdişahının yüksek hâkimiyyeti altında bulunmakta devam edeceklerdir;

2 — Dâhilî idarelerinde Bâb-ı-Âlî'nin hiç bir müdahâle hakkı olmamak şartiyle tamâmen serbest olan Eflak ve Boğdan voyvodalıkları birer «Hospodar=Voyvoda» ile ahâli tarafından seçilecek birer meclis tarafından idare edilecek ve bir de her iki beyliğin müşterek işlerine bakmak üzere bir «Commission centrale=Merkezî komisyon» kurulacaktır;

3 — Voyvodalarda hem icrâ, hem teşrî salâhiyyeti ve merkezî komisyonla millet meclislerinde de yalnız teşrî salâhiyyeti olacaktır;

4 — Boğdan beyliği Türkiye hazinesine her sene maktû olarak bir buçuk mil-

yon ve Eflak beyliği de iki buçuk milyon kuruş haraç verecektir;
5 — Her hangi bir hâricî tecâvuza karşı metbû vaziyetinde bulunan Osmanlı devleti beyliklerle mütâbık kalmak suretiyle müdâfaa tedbirleri ittihâz edecektir;
6 — Metbû devlet olan Türkiye tarafından akdedilecek muâhedeler ahkâmı Memleketeyn imtiyazlarını ihlâl etmemek şartiyle Eflak ve Boğdan'a da şâmil olacaktır;
7 — İmtiyazların herhangi bir suretle ihlâli karşısında voyvodaların Istanbul'daki kapu-kâhyaları gerek Bâb-ı-Âlî'ye, gerek kefil devletlerin Istanbul elçilerine mürâcaat hakkını hâiz olacaklardır;
8 — Voyvodalar millet meclisleri tarafından kayd-i-hayatla seçileceklerdir;
9 — Voyvoda olabilmek için en aşağı otuz beş yaşında bulunmak, Eflak yahut Boğdanda doğmuş bir babanın oğlu olmak, üç bin duka geliri bulunan emlâk sâhiplerinden olduğunu isbât etmek ve on sene me'muriyet hayatında veyahut meclis âzâlıklarında bulunmuş olmak lâzımdır;
10 — Her voyvoda kendi tâyin edeceği nâzırlar vâsıtasıyla hükûmetini idare edecektir;
11 — Millet meclisleri yedi sene müddetle seçilecektir;
12 — Her iki beyliğe âit müşterek işleri görecek ve müşterek kanunları tedvin edecek «Merkezî komisyon» iki beyliğin arasında bulunan Fockshani = Fokşan'ı merkez ittihâz edecek ve sekizerden on altı âzâsı olacaktır: Bu sekizer âzânın dörderi voyvodalar ve dörderi de meclisler tarafından seçilecektir;
13 — Memleketeyn'in yegâne ve müşterek Temyiz mahkemesi de Fockshani'de bulunacaktır.
Muâhedenin bu hükümleri Memleketeyn'i birleştirmek için âdetâ bir halîta hâline getirmekte ve idare şekli bakımından da meşrutî bir krallığın en mühim temellerini kurmaktadır: Tabiî Bâb-ı-Âlî için bu vaziyet bile Kırım muharebesinden evvelki Rus himâyesine müreccahtır. — Aşağıda 1859 = 1276 vukuâtının 25 Eylül fıkrasına da bakınız).

8 Teşrinisâni = 1 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: Osmanlı - Karadağ hudut protokolünün imzâsı.

(İslâvların Tchernagora/Çernagora ve İtalyanlarla onlardan naklen Fransızların da Monténégro dedikleri Karadağ, Adriyatik denizine hâkim ve sarp bir dağlıktan ibarettir: İşte bundan dolayı Osmanlı idaresi hiç bir zaman bu küçük memlekete tamamiyle hulûl edememiş ve Ortodoks Sırp cinsinden olan ahâlisi lâfzî bir tâbiyyet altında yaşamıştır. Kabîle hayatı süren bu dağlı ve iptidaî cemâat, kabîle reislerinden başka «Vladika» denilen ve hem piskopos, hem bey vaziyetinde bulunan umumî bir reisin idaresindedir: Bu millî ve dinî reisler hep ayni âileden yetişir ve dinî sıfatlarından dolayı evlenemedikleri için yerlerine hep yeğenleri geçirilir! İşte bundan dolayı on dokuzuncu asrın ortalarına kadar riyâset hep amcadan yeğene intikal etmiştir. Türklere karşı ısyanlar çıkarmak ve Osmanlı arâzisine tecâvuzlar yaptırmak gibi kanlı işlerde Rus çarları bu Karadağ vladikalarından çok istifâde etmişlerdir.
1852=1268 tarihinde Danilo ismindeki vladika, piskoposluktan vazgeçip cismânîleşerek evlenmiş ve bu suretle Karadağ'da bir beylik sulâlesi kurulmuştur: Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa o zaman bir tenkil hareketine çıkmışsa da, Avusturya ve Rusya devletlerinin şefâat ve tavassutlarıyla geri çekilmiştir.
Kırım muharebesi esnâsında Rusya'dan yüz çevirip Avusturya'ya yaklaşarak bîtaraflığını muhâfaza etmiş olan prens Danilo, Paris kongresinden âdetâ mükâfât olarak Karadağ istiklâlinin tasdikıyle Hersek sancağının bir kısmını ve Antivari=Bar limanını istiyecek kadar ileri gitmiştir! Bâb-ı-Âlî bâzı hafif fedâkârlıklara râzı olmuşsa da Türk hâkimiyyetinin kabulünü şart koşmuş ve işte bu yüzden çıkan ihtilâf üzerine nihayet Karadağ'a asker sevkedilmişse de, ilkönce bir muvaffakıyyet kazanıldıktan sonra 1858=1274 senesi 13 Mayıs=29 Ramazan Perşenbe günü prens Danilo'nun kardeşi Mirko'nun kumandasındaki Karadağ

kuvvetleri Grakhovo muharebesini kazanmışlardır: Bu sırada Adriyatik denizine harb gemileri gönderen Fransa hükûmeti Paris muâhedesine rağmen Karadağlıları açıktan açığa teşvik ve himâye etmiş ve bu suretle İslâv dostluğu güderek Rusya'ya yaklaşma siyasetini tâkib etmiştir! İşte bundan dolayı Bâb-ı-Âlî Grakhovo bozgununun intikamını almadan evvel Rusya ve Fransa ön-ayak olmuş hududun tahdidi için beynelmilel bir komisyon teşkil edilmiş ve nihayet bu gün İstanbul'da Türkiye, Avusturya, Fransa, İngiltere, Prusya ve Rusya mümessilleri tarafından imzâ edilen protokol mucibince Grakhovo kazâsı Karadağ'a ve Kulaşin Türkiye'ye kalmak üzere yeni bir hudut tesbit edilmiştir: Aşağıda 1862 = 1279 vukuâtının «31 Ağustos» fıkrasına da bakınız).

1859 = 1275

24 Nisan = 21 Ramazan, Pazar: Süveyş kanalı hafriyyâtına başlanması.

(Akdeniz'le Kızıl-deniz'i bir kanalla birleştirme fikri Firavunlar devrine kadar dayanır. Kısmen Nil mecrâsı tâkib edilerek daha o zamanlardan itibaren hafriyyâta başlanmış ve çok uzun süren bir mesâî devrinden sonra, nihayet Milâttan evvel üçüncü asırda 200 kilometrelik bir kanal açılmışsa da Romalılar devrinde ihmal yüzünden tıkanmış, fakat bir müddet sonra gene açılıp Milâdın altıncı asrının başlarına kadar işlemiştir.

Bu ilk kanalın ikinci tıkanışı da yedinci asra kadar sürdükten sonra Hazret-i Ömer zamanında Mısır valisi Amr-ibnü-Âs 320 kilometrelik bir mecrâ üzerinden tekrar açtırmıştır: Bu İslâm eseri ikinci kanal sayılabilir. Bir zaman sonra bunun da kapanıp tıkanması, Fırat-Basra körfezi yolunu tercih eden Abbâsîler devrindedir. Tarih kadar eski olan bu büyük kanalı yeni medeniyette son defa olarak açmak şerefini Fransız diplomatlarından Ferdinand de Lesseps kazanmıştır: Daha 1854 = 1270 den itibaren Mısır valisi Said Paşa'ya fikrini açan Fransız diplomatının teşebbüsüne İngilizler mâni olmak istemişlerse de muvaffak olamamışlardır.

Kanal projesini Mısır hizmetinde bulundukları için «Bey» denilen Linant-Bey ve Mougel-Bey isminde iki Fransız mühendisi 1855 = 1271 de hazırlamış, ertesi sene imtiyaz verilmiş ve nihayet bu gün de hafriyyâta başlanmıştır.

Eskileri gibi Nil mecrâsını tâkib etmiyen yeni kanal Akdeniz'deki Portsaid iskelesiyle Kızıl-deniz'deki Süveyş limanı arasında 162 kilometrelik bir mecrâ tâkib etmek üzere işe başlanmış ve genişliği de vasatî 75 metre hesab edilmiştir. Avrupa ile Şarkî-Afrika, Asya ve Okyanusya arasında en kısa ve kestirme yolu te'min eden bu büyük işin ikmâli ve diger tafsilâtı için aşağıda 1869 = 1286 vukuâtının «19 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız).

1859 = 1276

14 Eylül = 16 Safer, Çarşanba: Kuleli vak'ası.

(Kuleli'de bir vak'a olmuş değildir ve hattâ hiç bir yerde hiç bir şey olmamıştır: Yalnız gizli bir ihtilâl cemiyeti keşfedilmiş ve bu cemiyetin henüz hiç bir vak'a çıkarmamış olan elebaşıları kâmilen yakalanıp Boğaziçi'ndeki Kuleli kışlasında muhâkeme edildikleri için, mesele tarihe «Kuleli vak'ası» diye aksetmiştir.

Bâzı yerli ve yabancı menbâlarda «Kuleli vak'ası» Sultan Mecid devrinde çıkmış ilk meşrutiyet hareketi gibi gösterilirse de doğru değildir; Uluğ İğdemir'in «Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma» ismindeki eserinde neşrettiği Hazine-i-Evrak vesikalarından anlaşıldığına göre bu gizli teşebbüs, 1839 = 1255 vukuâtının «3 Teşrinisâni» fıkrasında gördüğümüz Gülhâne Hatt-ı-Hümâyûnu ile 1856 = 1272

vukuâtının «18 Şubat» fıkrasında gözden geçirdiğimiz ıslâhât fermanındaki anâsır müsâvâtının İslâm efkâr-ı-umumiyyesinde uyandırdığı aks-ül-amelle izah edilebilecek bir suikasd teşebbüsünden başka bir şey değildir: Yukarda 1858=1274 vukuâtının «15 Temmuz» fıkrasına da bakınız.

İkinci bir âmil daha gösterilebilir: Sultan Mecid'in bilhassa son zamanlarındaki saray israfâtı Garp menbâlarına bile aksedecek kadar fâhiş nisbetler almıştır: meselâ pâdişahın Fatma-Sultan ismindeki kızı 1854 = 1270 tarihinde Koca-Reşid Paşa'nın oğullarından Ali Galib Paşa ile evlenirken on beş gün süren düğün masrafının iki milyon Osmanlı altını tuttuğundan bahsedilir! Bu gibi saray israflarının ve bilhassa Kırım muhârebesiyle büsbütün artan devlet masraflarının sebeb olduğu borçlar seksen milyon liradır. Tabiî bütün bunlar efkâr-ı-umumiyyede Sultan Mecid'le vükelâsına karşı gittikçe artan bir muhâlefet cereyânı uyandırmakla neticelenmiş ve dinî teessürlere işte bu malî sıkıntıların da karışması muhâfazakârlar arasında bir isyan ve ihtilâl isti'dâdı vücuda getirmiştir.

«Kuleli vak'ası»' denilen teşebbüsün başında Musul'daki Süleymâniyye sancağı ahâlisinden 46 yaşlarında ve Şeyh-Ahmed isminde bir sarıklı vardır: 5-6 aydanberi gizli bir cemiyet teşkiline çalışan bu müteheyyic softa ilkönce Rumeli ordusu feriklerinden Çerkes Hüseyn Dâim Paşa'yı elde etmiştir. Bu Hüseyn Paşa, 1839=1255 vukuâtının «24 Haziran» fıkrasında gördüğümüz Nezib bozgununun fecî kahramanı Çerkez Hâfız Paşa'nın kardeşidir; bir de Arnavut Câfer-dem Paşa isminde okuma-yazma bilmez bir câhil vardır. Diger elebaşıları da İ'mâlât meclisi âzâsından binbaşı Râsim ve Tophâne kâtiplerinden Ârif beylerdir. Bunlardan başka Hezargradlı Şeyh-Feyzullah 1000 ve Kütahyalı Şeyh-İsmail 6000 müridiyle yardım va'detmiştir: Câfer-dem Paşa'nın da arnavut askerleri ayaklandıracağından bahsedilir. Cemiyete girenler fedâî olduklarına âit birer taahhütnâme imzâsiyle mükelleftir.

Başlıca gaye «Saltanat-ı-Seniyye aleyhinde îkaa'-ı fitne ve fesâd», yâni Sultan Mecid'le hükûmet erkânını öldürmek ve «Nâm-ı âlîsini ortaya koydukları Şerîat-i garrâ» yı istemektedir: Hükûmetin beyannâmesinde «Esbâb-ı icrâiyyesini dahî tehyie» ettiklerinden bahsedilir. Bâzı müellifler bu işde veliahd Abdül-Aziz Efendi'nin de parmağı olduğundan bahsetmişlerse de, bu nokta kat'î bir vesika ile isbat edilememiştir. Tevkif edilenlerin sayısı 41 den ibarettir: Kaçabilenlerin kaç kişi olduğu belli değildir. Ebuzziyâ-Tevfik Bey şâir Şinasî'nin de bu işle alâkasından bahsetmişse de tevsik edememiştir.

Matbuâta verilen resmî beyannâmeye nazaran hükûmet nihayet bu gün meseleden haberdar olmuştur: İhbârı yapan, Mirlivâ Tatar-Hasan Paşa'dır; mükâfâten rütbesi ferikliğe çıkarılan bu Hasan Paşa meseleyi Kolağası Hasan Ağa isminde bir zâbitten ve o da biraz evvel cemiyete girdikten sonra kendisine işin mâhiyyetini açmış olan Tophâne muzıka baş-çavuşu Erzurumlu-Mehmet'den haber almıştır. Hasan Paşa'nın cemiyete iltihak etmesi için kendisine ayrıca teklif yapıldığından da bahsedilir: İşte bu suretle iki koldan işi öğrenen Tatar-Hasan Paşa derhal ser-asker Rızâ Paşa'ya haber vermiş ve bunun üzerine hükûmet derhal faaliyete geçmiştir.

Bâb-ı-Âlî'nin beyannâmesinde cemiyet mensuplarının «bulundukları mahallerden birer ikişer celb ve Kuleli kışla-i Hümâyûnuna nakl-ü-tevkif» olunduklarından bahsedildiğine göre, tevkifâtın derhal başlamış olması lâzımgelir: Fakat ekserisi ertesi gün Kılıc-Ali-Paşa câmiinde ictimâ hâlindeyken âdetâ suç-üstü yakalanmıştır. Ahmed Midhat Efendi «Üss-i-inkılâb»ında tevkifâtın suikasd olacağı sırada yapıldığından bahsetmektedir:

«Bir akşam Zât-i-Şâhânenin Tophâne-i-Âmire'ye vuku'-i teşrifi üzerine emellerini mevkı'-i fi'le çıkarmak içün peydâ edebildikleri beş on erbâb-ı gaflet ile oralarda toplanmışlar ise de keyfiyyet asdıkaay-ı bendegân tarafından ihbâr edilmeğle orada bulunanlar derhal ahz-ü-girift olundukları gibi bunların haber verdikleri sâir erbâb-ı fesâd dahî hânelerinde tutulmuşlar idi».

Bunlardan ümmî arnavut Câfer-dem Paşa Kuleli'ye götürülürken korkusundan «kendüyü kayıkdan bağteten denize atmasıyla kendi sun'-u-ihtiyariyle mücâzâtını görmüş» ve digerleri orada muhâkeme edilmiştir.

işin ehemmiyetinden dolayı Sadr-ı-a'zamın riyâsetinde Şeyh-ül-İslâm ve Seraskerle Tanzimat ve Ahkâm-ı-Adliyye meclisleri ve Dâr-ı-Şurây-ı Askerî reislerinden mürekkep fevkalâde bir «Dîvân-ı mahsûs» kurulmuş ve istintak işlerini de o sırada Meclis-i-Vâlâ ikinci kâtipliğinde bulunan Midhat Efendi, yâni müstakbel Midhat Paşa idare etmiştir.
Muhâkeme neticesinde mücrimler suçlarının derecesine göre dört sınıfa ayrılmış ve en mühimleri olan Şeyh-Ahmed Efendi, Hüseyn Dâim Paşa, Ârif Bey ve Râsim Bey idâma ve digerleri de kürek, kalebent, hapis ve nefiy gibi muhtelif cezâlara mahkûm edilmişlerse de Sultan Mecid idam mahkûmlarının cezâlarını müebbed küreğe tahvil etmiştir.
Bu cezâlara âit Meclis-i-Vükelâ mazbatası II Rebî'ül-evvel 1276=8 Teşrinievvel 1859 Cumartesi günü yazılmış olduğuna göre, tevkifâtın başladığı 14 Eylül=16 Safer Çarşanba günü de dâhil olmak üzere istintak ve muhâkemenin 25 günde ikmâl edilmiş olduğu anlaşılmaktadır).

25 Eylül = 27 Safer, Pazar: Memleketeyn'in bir voyvoda elinde birleşmesi.

(Yukarıda 1858=1275 vukuâtının «19 Ağustos» fıkrasında gördüğümüz yeni teşkilât muâhedesinde Eflâk'la Boğdan'ın ilerde bir devlet şeklinde birleşmesini kolaylaştıracak her türlü esaslar hazırlanmış olmakla beraber, iki beyliğin bir bey idaresinde tevhidi meselesine temâs edilmemiştir.
Yeni seçilen meclisler işte bu vaziyete rağmen müşterek bir bey seçmişlerdir: İlkönce Boğdan meclisi 17 Kânunusâni 1859 = 12 Cumâda-l-âhire 1275 Pazartesi günü miralay Alexandre Jean Couza/Kuza'yı prens intihâb etmiş ve ondan 19 gün sonra 5 Şubat=2 Receb Cumartesi günü Eflak meclisi de efkâr-ı-umumiyyenin tazyikine uyarak ayni prensi seçmek mecburiyetinde kalmıştır.
Bâb-ı-Âlî teşkilât muâhedesine uymıyan bu tek ve müşterek voyvoda esasına i'tirâz etmişse de, muâhedede imzâları bulunan devletler içinde Avusturya'dan başkasına merâm anlatmak imkânı olmadığı için, nihayet bu gün iki ayrı fermanla Kuza'nın hem Eflâk, hem Boğdan beyliklerini tasdika mecbur olmuş ve işte bu suretle bir prens idaresinde birleşen Memleketeyn istiklâle doğru bir adım daha atmıştır: Aşağıda 1864=1281 vukuâtının «28 Haziran» fıkrasına da bakınız).

18 Teşrinievvel = 21 Rebî'ül-evvel, Salı: Âlî Paşa'nın azliyle Kıbrıslı-Mehmet Emin Paşa'nın ikinci sadâreti.

(Âlî Paşa'nın bu üçüncü sadâretinden azlinin sebebi pek gariptir ve hattâ kendisi bunu meşhur fil hikâyesine benzetmiştir: Yukarda bu sene vukuâtının «14 Eylül» fıkrasında da gördüğümüz gibi, Galata sarraflarından bile para alan ve bir taraftan da «Envâ'-ı evrak» çıkarıp borç yekûnu seksen milyon altın lirayı bulan devlet bu sırada çok şiddetli bir malî buhran içindedir; bu buhrânın sebebi Kırım muharebesinin ağır masraflarıyla sûr-ı-hümâyunlar vesâir saray israflarıdır. Bir gün Meclis-i-Vükelâda vaziyetin pâdişaha olduğu gibi arzedilmesine ve bütün vükelânın hakikati tamamiyle ifâde edecek sözler söylemesine karar verilmiş ve nihayet bundan bir gün evvel malî vaziyet görüşülmek üzere saraya dâvet edilip «müctemian huzûr-ı Şâhâneye» girdikleri zaman işte bu karardan dolayı :

— Hâlimiz Efendimizin merhamet-i Şâhânelerine kaldı!

diye söze başlıyan Sadr-ı-a'zam Âlî Paşa çok acı sözler söylediği halde arkadaşlarından hiç biri ağzını açıp kendisini te'yid etmediği için çok müşkil vaziyette kalmış ve işte bu yüzden paşa'ya kızan pâdişah da bu gün kendisini azletmiştir. Bununla beraber, bir rivayete göre de azlin sebebi saray borçlarının Maliye'ye devredilmesini paşa'nın kabul etmemiş olmasıdır. Âlî Paşa'nın bu seferki sadâ-

reti 1858=1274 senesi 11 Kânunusâni=25 Cumâda-l-ûlâ Pazartesi gününden itibaren 1 sene, 9 ay, 8 gün sürmüştür).

23 Kânunuevvel = 28 Cumâda-l-ûlâ, Cuma: Kıbrıslı-Mehmet Emin Paşa'nın sadâretten azli.

(Kıbrıslı'nın yukarıki fıkra tarihinden itibaren 2 ay, 6 gün geçer geçmez azledilmesine sebep, bundan bir gün evvel huzurda gümrük işlerinden bahsedilirken patavatsızlık ederek pâdişaha:
— Merhume Vâlide-Sultan bundan dahî irtikâb etmiş!
demekten çekinmemesidir; bu sözden çok müteessir olan Sultan Mecid'in paşa gittikten sonra:
— Bu herif benim ölmüş vâlidemden ne istiyor? Ne diye irtikâb ile ithâm ediyor?
dediğinden bahsedilir. Çok hiddetli bir zât olan Kıbrıslı-Mehmet Paşa, bu gün kendisinden Mühr-i-Hümâyûnu almıya gelen mâbeynciye:
— Efendimiz beni mel'abe-i sıbyan mı zannediyor?
demekten bile çekinmemiştir).

24 Kânunuevvel = 29 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi: Meclis-i-Tanzimât reisi Mütercim-Mehmet Rüşdü Paşa'nın ilk sadâreti.

(Sinob'un Ayandon köyünden fakir bir kayıkçının oğlu olan Rüşdü Paşa'ya «Mütercim» denilmesi, mülâzımlık devrinde Bâb-ı-Ser'askerî Terceme-odasında iken Fransızcadan askerî bir takım nizamnâmeler terceme etmiş olmasındandır. — Mütercim-Rüştü Paşa'nın Abdülmecid, Abd-ül-Aziz, Beşinci Murad ve İkinci Abdülhamid devirlerinde beş sadâreti vardır ve bihassa hali'lerle iclâslardaki mühim rolleriyle meşhurdur).

1860 = 1276

27 Mayıs = 7 Zülka'de, Pazar: Lübnan vak'ası, neticeleri ve Hâriciyye nâzırı Fuad Paşa'nın fevkalâde me'muriyyeti.

(Lübnan meselesiyle bundan evvelki tesviye şekli için yukarda 1845 = 1261 vukuâtının «14 Eylül» fıkrasına bakınız. — O tarihten bu güne kadar geçen 14 sene, 8 ay, 13 günlük bir sükûn devrinden sonra Müslümanlar ve Müslüman sayılan Dürzî/Dürzülerle Mârûnîler vesair Hıristiyanlar arasında şiddetli müsâdemelerle başlıyan bu meşhur vak'anın en mühim sebebi, 1858 = 1274 vukuâtının «15 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Cidde vak'asıyla neticelenen ve Tanzimat ve Islâhât fermanlarındaki anâsır müsâvâtına karşı İslâm efkâr-ı-umumiyyesinde hâsıl olan galeyanda gösterilir.

Bununla beraber Lübnan, ecnebî nüfuzlarıyla entrikalarının en çok rol oynadığı sâhalardandır: Bilhassa İngilizlerin Dürzüleri ve bilmukabele Fransızların da Mârûnîlerle diger Hıristiyan unsurları tahrik edip durduklarından ve hattâ silâh bile verdiklerinden bahsedilir. Şam valisi ve Arabistan ordusu müşiri Nâzır-Ahmed Paşa Lübnan'la Suriye'de vaziyetin gittikçe gerginleştiğini Istanbul'a bildirip her hangi bir vak'a çıkmak ihtimâline karşı takviye kıt'aları istemişse de Bâb-ı-Âlî ehemmiyet vermemiş ve bil-akis bir mıkdar asker çekmek suretiyle Suriye ordusunu zayıflatmşıtır.

İşte bu vaziyette patlak veren Lübnan vak'ası bu gün Baabde'de beş yüz Mârûnînin ayaklanmasıyla başlamış, bunlar bir Dürzü köyüne saldırıp püskürtülmüş ve iş bu şekli alınca Dürzüler bir taraftan meşhur Canbulât âilesine mensup

Said Bey ve bir taraftan da İsmâîl-ül-Atraş idâresinde taarruza geçmiş, konsolosların mürâcaati üzerine Beyrut valisi Hurşid Paşa Lübnan'a 300 kadar asker göndermişse de gerek bunlar, gerek Lübnan kasabalarındaki askerler hâdisâta seyirci kalmaktan başka bir şey yapmamış ve hattâ Fransız menbâlarının çok mübâlâgalı ifâdelerine nazaran Dürzülerin yağma ve katl-i-âm hareketlerine askerler de iltihak etmiş ve bu suretle Râşeyyâ, Hasbeyyâ, Cizzîn, Zahle, Deyr-ül-Kamer ve Sayda'da bir çok kan dökülüp Hıristiyan evleri yağmalanmış, yangınlar yüzünden bu kasabalar çok harâb olmuş ve hattâ Fransız vesair ecnebî rivayetlerine nazaran 360 köy, 560 kilise, 42 yahut 43 manastır, 28 mektep, 9 dinî binâ yıkılıp yakılmış ve netice itibariyle 7770 ve daha mübâlâgalı bir rivayete göre de 12000 kişi öldürülmüştür: Canbulât âilesi için üçüncü ciltte 1606=1015 vukuâtının «19 Eylül» fıkrasına bakınız.

Lübnan vukuâtının en mühim neticesi Şam vak'asında gösterilir: Suriye'nin bu büyük ve eski merkezinde muhtelif mezheplerden 20-25 bin Hıristiyan vardır; Lübnan misâlinden cür'et alan Müslümanlarla Dürzüler Şam'da da işte bunlara karşı yağma ve katl-i-âma kalkışmışlardır: Şam vak'asının oyun oynıyan çocuklar arasında çıkmış bir sokak kavgasından alevlenmiş olduğu rivayet edilir. Bilhassa ölenler arasında Amerika ve Felemenk/Holânda konsoloslarının da bulunması vak'anın siyasî vehâmetini büsbütün artırmıştır. Vali ve müşir Ahmed Paşa'nın en mühim taksîri, mevcud askeriyle işe müdâhale etmeyip maiyyetinin telkinine kapılarak hükûmet konağına kapanmış olmasında gösterilir.
Şam vak'asının yatıştırılmasında en büyük gayreti meşhur Cezâyir kahramanı emîr Abdülkaadir-ibni-Muhyiddin-il-Hasenî göstermiştir: Türkiye'ye iltica edip bir müddet Bursa'da oturduktan sonra Şam'da yerleşmiş olan bu büyük adam, maiyyetindeki Cezâyirlilerden başka Şam'daki Cezâyir muhâcirlerini de derhal etrâfına toplayıp Hıristiyan mahallelerini himâye etmiş, başta Fransız konsolosu olmak üzere 1500 Hıristiyan kurtarmış, bunların bir çoğunu kendi konağına alıp barındırmış, muhtâc olanlara yardımlarda bulunmuş ve işte bundan dolayı eski düşmanı olan Fransa'nın en büyük nişanıyla taltif edilmiştir.
Bu hâlin bir çok mübâlâgalar yüzünden Avrupa'da hâsıl ettiği aks-ül-amel için aşağıki fıkraya bakınız. — Bâb-ı-Âlî'nin ittihâz ettiği tedbir, Hâriciyye nâzırı Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın nezâret uhdesinde kalmak üzere «Fevkalâde me'mur ve murahhas» sıfatiyle ve her türlü askerî, idârî, siyasî ve malî salâhiyetlerle iğtişâşın teskinine ve icâb eden ıslâhatın icrâsına me'mur edilmesidir. Bu senenin 20 Zülhicce=9 Temmuz Pazartesi günü Meclis-i-Vükelânın arzıyla bu fevkalâde vazifeye tâyin edilmiş olan Fuad Paşa üç bin askerle alelâcele hareket etmiş ve Şam vak'asını Beyrut'a vardığı zaman haber alarak derhal oraya gidip faaliyete geçmiştir: Paşa'nın bu çok çetin ve nâzik faaliyyeti aşağıki fıkrada göreceğimiz Avrupa müdâhalesini önlemek veyahut hiç olmazsa ehemmiyet ve vehâmetini tâdil etmek gibi maksatlarla izah edilir. İşte bundan dolayı bir taraftan müsebbiblerle mes'ullere karşı tedhiş derecesinde bir şiddet göstererek Avrupa'yı teskine çalışmış ve bir taraftan da zarar gören Hıristiyanlara 75 milyon kuruş tazminat verdirmiştir. Şam'a gider gitmez beş kişi, ondan sonra katil töhmetiyle elli altı kişi ve nihayet vazifelerini suiistimal etmiş «Asâkir-i muvazzafe ve avniyye ve zabtiyye»den 111 kişi daha idâm ettirdiğinden bahsedilir. Bu idam cezâlarıyla müebbed kürek ve sürgün cezâları Fuad Paşa'nın derhal teşkil ettiği iki divân-ı-harbin hükümleriyle verilmiştir. Devlet için hayatî bir zaruret hâline gelen bu siyasî adaletin en mühim kurbanı Şam valisi ve Arabistan ordusu müşiri Nâzır-Ahmed Paşa'dır: İlk erkânıharb zâbitlerinden olan ve bir aralık Mekteb-i-Harbiyye nâzırlığında bulunmuş olduğu için «Nâzır» lâkabiyle anılan bu münevver ve muktedir kumandan son Rus seferinde ferik rütbesiyle Rumeli ordusu Erkân-ı-Harbiyye reisi iken kazandığı Çatana zaferiyle meşhurdur: Yukarda 1854=1270 vukuâtının «5 Kânunusânî» fıkrasına bakınız.
Fuad Paşa Şam'a varır varmaz Ahmed Paşa'yı azledip Istanbul'a göndermiş, vak'ayı vukuundan evvel haber vererek vaktiyle ikaza çalışmış olduğu Istanbul'da bilâ-muhâkeme rütbesi ref'edilip askerlikten tardedilen zavallı müşir Suriye'de muhâkeme edilmek üzere geri gönderilmiş ve nihayet Divân-ı-harb yukarda

bahsettiğimiz taksirinden dolayı idâmına hükmetmiştir! Zarurî bir tedhiş siyasetine kurban giden bu temiz, mütevekkil ve dindar askerin hükmü dinleyince:

— Eğer devletin gailesi benimle ber-taraf olacaksa kanım helâl olsun!

dediğinden bahsedilir. Eski dostu olan Fuad Paşa da:

— Ben ömrümde bir tavuk kesmemiş ve bir kuş vurmamış iken Cenâb-ı Hak bakınız beni nelere âlet etti!

demiştir. Zavallı Ahmed Paşa'nın kurşuna dizilirken gözlerini bağlatmayıp «Ateş!» kumandasını bizzat verdiği hakkında mahallî bir an'ane vardır. Merhumun bu fecî âkıbetinden son derece müteessir olan «Ehl-i Dimişk bu kurbânı mertebe-i refîa-i ma'neviyyeye i'lâ edegelmiştir».

Nâzır-Ahmed Paşa ile beraber muhtelif rütbelerden bir takım zâbitler de kurşuna dizilmiştir: Bunların en mühimleri Miralay Ali Bey, Kaymakam Osman Bey, Kaymakam Abdüsselâm Bey, Binbaşı Ahmed Ali Ağa ve Binbaşı Ali Ağa'dır; idâm edilenlerin mecmûu 185 gösterilir.

Fuad Paşa'nın aşağıki sene vukuâtının «5 Eylûl» fıkrasında göreceğimiz Avrupa müdâhalesini zararsız bir hâle getirip Suriye'yi kurtarmakla neticelenen bu fevkalâde me'muriyyeti Sultan Aziz devrinde sadâretle Istanbul'a gelinceye kadar 1 sene, 5 ay kadar sürmüştür: İlk sadâreti için aşağıda 1861=1278 vukuâtının «22 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız. Paşa'nın Suriye ve Lübnan'ı teskin etmekle neticelenen icraâtından dolayı İngilizler Bâb-ı-Âlî'ye Filistin, Suriye ve Lübnan'dan mürekkep bir Hıdivlik teşkiliyle Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın Hıdiv olmasını teklif etmişlerse de, Paşa bu teklifi:

«Mukaaseme-i memleket demek olduğundan dolayı kaale getirilmiş olması bile âzîm teessüfe şâyân»

diye şiddetle reddetmek büyüklüğünü göstermiştir.

Cebel-Lübnan'nın imtiyazlı bir sancak hâline getirilmesi işte bu kanlı vak'aların neticesidir: Aşağıda 1861=1277 vukuâtının «9 Haziran» fıkrasına bakınız).

27 Mayıs = 7 Zülka'de, Pazar: Mütercim-Rüşdü Paşa'nın sadâretten azli.

(Kıbrıslı-Mehmet Emin Paşa'nın azliyle Mütercim'in tâyini üzerine İngiltere kraliçesi Victoria'nın Sultan Mecid'e gizli ve hususî bir mektup gönderip Kıbrıslı'yı medhederek azlinden müteessir olduğunu bildirdiğinden bahsedilir: Bir taraftan da saray erkânı Mütercim-Rüşdü Paşa aleyhine mütemâdî bir propagandaya girişmişlerdir. İşte bundan dolayı azledilen Rüşdü Paşa'nın bu ilk sadâreti yukarıki senenin «24 Kânunuevvel» tarihinden itibaren 5 ay, 4 gün sürmüştür).

28 Mayıs = 8 Zülka'de, Pazartesi: Kıbrıslı-Mehmet Emin Paşa'nın üçüncü ve sonuncu sadâreti.

(Yukarıki sene vukuâtının «23 Kânunuevvel» fıkrasında pâdişahı gücendirdiğinden dolayı ikinci sadâretinden azledildiğini gördüğümüz Kıbrıslı'nın aradan beş ay, beş gün geçer geçmez tekrar iş başına getirilmesi, her halde İngiltere kraliçesinin yukarıki fıkrada bahsi geçen mektubuyla alâkâdar olmak lâzımgelir. — Kıbrıslı-Mehmet Paşa'nın bu son sadâreti Sultan Mecid devrinin sonlarıyla Sultan Aziz devrinin başlarına tesadüf etmektedir. — Gün tarihindeki ihtilâf için «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 230 numaraya bakınız).

1860 = 1277

5 Eylül = 18 Safer, Çarşanba: Avrupa'dan Suriye'ye asker sevkıne âit Paris mukavelesi.

(Yukarıki senenin «27 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz Lübnan ve Suriye vak'aları Avrupa'ya çok büyük mübâlâgalar ve müheyyiç şâyialar şeklinde aksetmiş, Şark

hıristiyanlığı tehlikede gösterilmiş, bilhassa Fransız matbuâtı çok heyecanlı neşriyyat yapmış, efkâr-ı-umumiyyenin tazyiki büyük devletleri harekete getirmiş, Suriye'de Fransız nüfuzunu istirkab eden İngiliz ricâli bile Avam-kamarasında Osmanlı idaresini tenkid etmiş ve bilhassa büyük mâcerâlara atılıp parlak muvaffakıyyetler te'min ederek mevkiini tahkim etmek istiyen Üçüncü Napoléon Fransa'nın Suriye'ye karşı ötedenberi beslemekte olduğu eski emellerin tahakkuk zamanı geldiğine hükmederek askerî müdâhale siyasetinde ön-ayak olmuştur. Lübnan ve Suriye'nin teskin ve ıslâhını Avrupa efkâr-ı-umumiyyesinin tatmini bakımından zarurî gören diger devletler Fransızların bu meşhur emellerini tâdil için ilkönce 3 Ağustos = 15 Muharrem Cuma günü Paris'de bir protokol imzâlamışlardır: Türkiye nâmına Paris büyük-elçisi Ahmed Vefik Paşa'nın imzâlamış olduğu bu kısa protokol Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya mümessilleri tarafından imzâ edilmiştir. En mühim esas olarak Türkiye'ye «yardım» ismi altında yapılacak olan askerî müdâhalede hiç bir devletin arâziye âit hiç bir hususî gaye tâkib etmiyeceğinden ve münferid nüfuz ve ticarî menfaat maksatları da güdülmiyeceğinden bahsedilerek 1856 = 1272 vukuâtının «30 Mart» fıkrasında gördüğümüz Paris sulh muâhedesinin 9 uncu maddesinde bahsi geçen ıslâhâtın tatbikı temenni edilmektedir. Tabiî böyle bir protokol, asker sevkından evvel bir kere Fransa'nın meşhur ihtirâsâtına sed çekmek demektir: İşte bu suretle Paris muâhedesi, imzâ tarihinden 4 sene, 5 ay, 7 gün sonra Türkiye'nin dâhilî işlerine askerî ve siyasî bir müdâhale yapılarak imzâ sâhipleri tarafından resmen ihlâl edilmiştir.

Bu gün gene Paris'de ve gene ayni devletler arasında akdedilen askerî mukavele yedi maddeden ibarettir; en mühim esasları şöyle sıralanabilir :

1 — Devletlerin teklifi ve Türkiye'nin kabulü üzerine âsâyişin iâdesinde Türk askeriyle el-birliği etmek üzere Suriye'ye a'zamî on iki bin kişilik bir Avrupa kuvveti gönderilecektir;

2 — Bu mıkdârın yarısı olan altı bin kişilik bir müfrezeyi Fransa hükûmeti derhal yola çıkaracaktır;

3 — Altı bin kişi kifâyet etmediği takdirde, on iki bine iblâğ için asker verecek devletler Bâb-ı-Âlî ile ayrıca anlaşacaklardır;

4 — Bu Avrupa kuvve-i-seferiyyesinin kumandanı Suriye'deki Türk fevkalâde komiseriyle temâs ederek harekâtını tanzim edecektir;

5 — Devletler ayni maksatla Suriye sâhillerine harb gemileri de göndereceklerdir;

6 — Kuvve-i-seferiyye Suriye'de altı ay kalacaktır;

7 — Osmanlı hükûmeti Avrupa askerinin iâşe vesair ihtiyaçlarının te'mininde kolaylık gösterecektir.

İşte bu mukavelenin imzâsı üzerine Fransa hükûmeti vaktiyle Mehmed Ali Paşa'nın Suriye istilâsı esnâsında Mısır hizmetinde bulunmuş olan general Beaufort, d'Hautpoul kumandasında altı bin kişilik bir kuvvet göndermiş, diger devletlerin hiç biri asker yollamamış ve yalnız Beyrut limanına 5 Fransız, 5 İngiliz, 2 Rus ve bir de Avusturya harb gemisi gelmiştir. Bu 13 gemiden başka muâhedede imzâları bulunmadığı ve dâvet de edilmemiş oldukları halde bir iki İspanyol ve Yunan gemisinin de gelmiş olması hayretle karşılanmıştır! Bunlar erzak yardımı bahânesiyle gelmişlerdir.

Fevkalâde me'muriyyetle Suriye'ye Fransızlardan evvel gelmiş olduğunu yukarıki fıkrada gördüğümüz Hâriciyye nâzırı Fuad Paşa'nın bütün hareketleriyle tedbirlerini büyük bir sür'atle başarması Fransızlara âdetâ nümâyişten başka iş bırakmamış, İorga'nın dediği gibi Fransız askerleri her gittikleri yerde her şeyin kendilerinden evvel yapılmış olduğunu görmüş, bununla beraber âsâyişin tamamiyle iâdesine kadar Fuad Paşa gibi general Beaufort d'Hautpoul de Suriye'de kalmış ve işte bundan dolayı ilk altı aylık müddet sonradan iki defa temdid edilmiştir: 1861=1277 senesi 19 Mart=7 Ramazan Çarşanba günü Paris'de imzâlanan bir mukavele mucibince Fransızlara ikinci defa olarak o senenin 5 Haziran=26 Zülka'de Çarşanba gününe kadar son bir mühlet daha verilmiştir. — Aşağıda 1861=1277 vukuâtının «9 Haziran» fıkrasına da bakınız).

1861 = 1277

2 Şubat = 21 Receb, Cumartesi: Son Osmanlı pâdişahı Altıncı Mehmet Vahîdüddin'in doğumu.

(Sultan Mecid'in otuz kadar evlâdının yirmi üçüncüsü ve kardeşi Sultan Aziz'den sonra sırayla saltanat süren dört oğlunun en küçüğü ve sonuncusu olan Sultan Mehmet Vahîdüddin Osmanlı hânedânının otuz altıncı ve sonuncu pâdişahı ve bu sülâleden yetişen İslâm halîfelerinin yirmi sekizincisi ve sondan evvelkisidir: 1918 = 1336 tarihinde büyük kardeşi Beşinci Mehmet Reşad'ın ölümü üzerine tahta çıkmış ve nihayet Osmanlı saltanatı bunun devrinde ilga edilmiştir. — Anasının adı «Gülistû» dur).

9 Haziran = 30 Zülka'de, Pazar: İmtiyazlı bir müstakil sancak hâline getirilen Cebel-Lübnan'ın yeni teşkilâtına âit Beyoğlu protokolünün imzâsı.

(Yukarda 1860=1267 vukuâtının «27 Mayıs» fıkrasında gözden geçirdiğimiz Lübnan ve Şam vak'aları üzerine 1860=1277 vukuâtının «5 Eylül» fıkrasında gördüğümüz Paris mukavelesi mucibince Suriye'ye bir Fransız kuvve-i-seferiyyesiyle bir takım ecnebi harb gemilerinden başka mahallî tedkiklerde bulunmak üzere bir de Avrupa komisyonu gönderilmiştir: İmtiyazlı bir sancak hâline getirilmesi takarrür eden Lübnan'ın idarî, adlî ve malî muhtâriyyetine âit nizamnâme esaslarını işte bu muhtelit komisyon tanzim ettikten sonra İstanbul'da tedkik ve tâdil edilerek hazırlanan protokol bu gün Türkiye, İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya ve Rusya mümessilleri tarafından imzâ edilmiştir. Bu protokol 17 maddeden mürekkeptir. En mühim esasları şöyle sıralanabilir:

1 — Lübnan sancağı Bâb-ı-Âlî'nin tâyin edeceği bir Hıristiyan mutasarrıfı tarafından idare edilecek ve bu mutasarrıf doğrudan doğruya Bâb-ı-Âlî'ye tâbi olacaktır;

2 — Tâyini gibi azli de Bâb-ı-Âlî'ye âid olan Lübnan mutasarrıfına her türlü idârî ve malî salâhiyyetler verilecek ve bütün idare me'murlarını tâyin, mahkeme kararlarını infaz ve âsâyişi te'min vazifeleriyle mükellef olacaktır;

3 — Mutasarrıfın riyâsetinde bütün Lübnan'ı temsil eden bir idare meclisi bulunacak ve bu on iki kişilik meclisin iki Müslüman, iki Mârûnî, iki Dürzü, iki Rum-Katolik, iki Rum-Ortodoks ve iki de Mütvâlî âzâsı olacaktır;

4 — Lübnan sancağı altı kazadan mürekkep olacak ve her kazâda bir Meclis-i-idâre bulunacaktır;

5 — Kazâlar nâhiyelere taksim olunacak, nâhiye müdirleri kaymakamların inhâsiyle mutasarrıf tarafından tâyin edilecek ve köylerin başında da gene mutasarrıfın tâyin edeceği birer şeyh bulunacaktır;

6 — Muhtelif cemâatlerle meskûn yerlerde her camâatin ayrı bir şeyhi olacaktır;

7 — Kanun nazarında müsâvât esası ilân edilecektir;

8 — Üç dereceli bir adliye teşkilâtı kurulacaktır;

9 — Âsâyişi te'min için mutasarrıfın emrinde bir inzibat kuvveti bulunacak ve nüfusun binde yedisi nisbetinde gönüllü efrattan teşkil edilecek olan bu kuvvetin hususî bir üniforması olacaktır;

10 — Lübnan mutasarrıfı fevkalâde vaziyetlerde lüzum görürse Suriye ordusundan yardım istemek salâhiyyetini de hâizdir;

11 — Bâb-ı-Âlî 3500 kese tutan Lübnan vergisini indelhâce 7000 keseye kadar çıkarabilecek ve bu para mahallî ihtiyaçlara sarfedildikten sonra artan mıkdârı devlet hazinesine âid olacaktır;

12 — Masraf vâridâtı tecâvuz ettiği takdirde aradaki farkı Bâb-ı-Âlî ödeyecektir.

Ayni gün imzâlanan ikinci ve mütemmim bir protokol mucibince Lübnan mutasarrıfı vezir pâyesini hâiz olacak ve Deyr-ül-Kamer kasabasını merkez ittihâz edecek, me'muriyyet müddeti üç sene sürecek, muhâkemesiz azledilmiyecek, müddeti bitmeden üç ay evvel Bâb-ı-Âlî düvel-i-muazzama mümessilleriyle anlaştıktan sonra halefini tâyin edecek ve bütün bu esaslar hakkında bir ferman neşredilecektir.

6 Eylül 1864=4 Rebî'ül-âhir 1281 Salı günü Türkiye'nin talebi ve devletlerin muvâfakatlarıyla Bâb-ı-Âlî'de imzâlanan yeni bir Lübnan nizamnâmesinde teferrüâta âit pek ehemmiyetsiz bir takım tâdilât yapılmış ve ana-hatlar olduğu gibi ibka edilmiştir: Lübnan sancağının bu hukukî vaziyeti 1914 deki birinci cihan harbine kadar devam etmiştir).

25 Haziran = 16 Zülhicce, Salı: Sultan Mecid'in ölümü.

(Bâzı menbâlarda 15 ve 17 Zülhicce tarihlerinden bahsedilirse de, Milâdî gün tarihinde ittifak edilmesi ve gün isminin de mâlûm olması, hakikî takvime nazaran «16 Zülhicce»nin doğru olduğunu göstermektedir. — Babası İkinci Mahmud gibi Sultan Abdülmecid de veremden ölmüştür: 1839 = 1255 vukuâtının «30 Haziran/1 Temmuz» fıkrasına bakınız. Bununla beraber, içki ibtilâsiyle saray sefâhatinin de bu erken âkıbette büyük te'sirleri vardır.

Sultan Mecid 1823=1238 senesi 25 Nisan=13 Şa'ban Cuma günü dünyaya gelmiş olduğuna göre 38 sene, 2 ay yaşayıp 39 yaşının içinde ölmüş demektir: Kırk yaşında ölmüş gösterilmesi Hicrî ve kamerî hesaba göre bile yanlıştır.

1839=1255 senesi 1 Temmuz=18 Rebî'ül-âhir Pazartesi günü tahta çıkmış olan Sultan Abdülmecid'in saltanat müddeti de tam 21 sene, 6 ay tutmaktadır. Otuz kadar çocuğu olmuşsa da çoğu yaşamamıştır. Tahsil ve terbiyesine babasının fevkalâde ehemmiyet verdiğinden bahsedilen Sultan Mecid zekâsı, zarâfet ve nezâketi, İkinci Mahmud'dan vâris olduğu samimî teceddüdcülüğü ve bütün bunlara mukabil irâdesinin gevşekliği ile meşhurdur: Babasının kuvvetli irâdesinden mahrûmiyyeti, onun en büyük Osmanlı pâdişahlarında biri olmasına mâni olmuştur; bununla beraber Garp menbâlarında bile i'tidâlinden, adâlet ve merhametinden, ıslâhatçılığından ve bilhassa tebaasına karşı sonsuz şefkatinden dolayı bütün Avrupa'nın hürmetini kazanmış olduğundan bahsedilir. Beş sene kadar hususî hekimliğinde bulunmuş olan Avusturyalı doktor Şipitser, Ahmed Refik merhumun «T. O. E. M.» nda neşrettiği hâtırâtında onu şöyle tasvir etmektedir:

«Sultan Abdülmecid pederinden sıkı bir terbiye görmüş; ezcümle mükemmel bir müslümana lüzumu olan şeyleri her şeyden evvel tahsil etmiş. Gayet zarifâne söz söyler ve yazar. Kimsenin görmediğini bilirse, mükemmel surette ata da biner. Ahâlinin karşısına çıktığı zaman tabiî beşâşetini, cismânî metânetini ne sebebe mebni sakladığına bir türlü aklım ermedi: Bu gibi hallerde nazarlarının bîtablığı ve fersizliği, vaziyetinin ihmalkârâne oluşu pek çok defalar nazar-ı-hayretimi celbetti... Sultan Abdülmecid umûr-ı beytiyyede gayet idâreli ve hayırhahtır; zulüm elinden gelmez. Oğullarının tahsil ve terbiyesine son derece dikkat eder».

Sultan Mecid'in en büyük mazhariyyet ve meziyyetlerinden biri de Koca-Reşid, Âlî, ve Fuad Paşalar gibi zamanının en büyük ve en mümtaz devlet adamlarını bihakkın takdir edip iş başından ayırmamış olmasında gösterilebilir. Bununla beraber saltanat devri iki kısma ayrılır: İlkönce devletin malî vaziyetiyle alâkadâr olduğu halde sonraları saray sefâhatlerine dalması halkın kendisinden yüz çevirip kahraman tavırlı veliahd Abd-ül-Aziz Efendi'ye bel bağlamasıyla neticelenmiş ve bilhassa muhâfazakârlar Sultan Mecid'in teceddüdçülüğünden hiç bir zaman hoşlanmamıştır: Yukarda 1859 = 6276 vukuâtının «14 Eylûl» fıkrasına bakınız. — Sultan Mecid'in türbesi Sultanselimde'dir).

SULTAN ABD-ÜL-AZİZ

— M. 1861 = H. 1277 — M. 1876 = H. 1293 —

1861 = 1277

25 Haziran = 16 Zülhicce, Salı: Sultan Aziz'in cülûsu.

(İkinci Mahmud'un ikinci oğlu, Sultan Mecid'in küçük kardeşi ve Osmanlı padişahlarının otuz ikincisi olan Sultan Abd-ül-Aziz 1830 = 1245 senesi 7/8 Şubat= 13/14 Şa'ban Pazar/Pazartesi gecesi dünyaya gelmiş olduğuna göre yaşının 31 sene, 4 ay, 16 gün tuttuğu sırada, yâni 32 yaşının içinde tahta çıkmış demektir : Anasının adı «Pertevniyâl Vâlide-Sultan» dır.

İ'tinâlı bir tahsil görmüş olan Sultan Aziz'in bilhassa edebî kültürü kuvvetlidir : Musıki tahsili de gördüğü için, güftelerini yazdıktan sonra bizzat bestelediği zarif şarkıları vardır. Meselâ şu «Muhayyer Devr-i-Hindî» şarkının güftesi gibi bestesi de kendisinindir.

Bî-huzûrum nâle-î mürg-i dil-î dîvâneden
Fark olunmaz cism-i bîmârım bozulmuş lâneden
Bunca derd û mihnetê katlandığım âyâ neden
Terk-i cân etsem de kurtulsam şu mihnet-hâneden

Bâzı mektuplarından nesrinin de çok kuvvetli olduğu anlaşılmaktadır. Denizcilik merakından dolayı donanmaya da çok ehemmiyet vermiş ve hattâ dünyanın en kuvvetli donanmalarından biri derecesine çıkarmış olmakla mâruftur. Büyük kardeşi Abdülmecid'e hiç benzemiyen Abd-ül-Aziz güçlü kuvvetli, pehlivanlığa, cirid'e, ava ve ata meraklı, kahraman yapılı, gösterişli ve heybetli bir şahsiyyet olduğu için, ağabeyisinin teceddüdcülüğünden bîzâr olan muhâfazakârlar onu müstakbel bir Yavuz gibi görerek yıllarca saltanatını beklemişler ve Sultan Mecid'in son zamanlarındaki israflarla sefâhatlerden müteessir olan teceddüdcüler bile Sultan Aziz'in cülûsundan memnun olmuşlardır : İşte bundan dolayı Abd-ül-Aziz devri bütün halk tabakaları tarafından büyük ümitlerle karşılanmıştır.

Sultan Aziz'in saltanatı iki devre ayrılır: Birinci devir, Âlî ve Fuad Paşaların iş başında bulundukları parlak devirdir; Abd-ül-Aziz'in cülûsundan Âlî Paşa'nın 1871=1288 senesi 7 Eylül = 21 Cumâda-l-âhire Perşenbe gününe tesadüf eden vefâtına kadar 10 sene, 2 ay, 12 gün süren bu birinci devir Tanzimat ve ıslâhâtın devâmı, yeni müesseseler kurulması ve mâhirâne bir hâricî siyaset tâkibiyle geçmiştir. Âlî Paşa'nın vefâtından Sultan Aziz'in 1876=1293 senesi 29/30 Mayıs= 5/6 Cumâda-l-ûlâ Pazartesi/Salı gecesi sabaha karşı hal'ine kadar 4 sene, 8 ay, 23 gün süren ikinci devirde ise umumiyetle ikinci derecede bir takım şahsiyyetler iş başına gelmiş ve hattâ «Nedimof» denilen Mahmud Nedim Paşa gibi değersiz bir adam bile iki defa Sadâret makamına çıkıp mevkıini muhâfaza için saray isrâfâtına para yetiştirmekten başka bir şey düşünmemiş ve devlet idaresini Rus nüfuzu altında bırakmıştır. Birinci devirde Âlî ve Fuad Paşaları iş başından ayırmamak suretiyle hamiyyet ve hüsnüniyyetini isbât etmiş olan Sultan Aziz'i ikinci devirde baştan çıkaran en mühim âmil işte bu Gürcü Mahmud Nedim Paşa'dır).

1861 = 1278

6 Ağustos = 29 Muharrem, Salı: Kıbrıslı-Mehmet Emin Paşa'nın azliyle Âlî Paşa'nın dördüncü sadâreti.

(Azlin sebebi, orduyla donanmanın bir an evvel takviyesini istiyen Sultan Aziz'in Tersâne tahsisâtına zam yapılmasını emretmesine mukabil, Kıbrıslı'nın malî vaziyetten dolayı pâdişaha:

— Efendimiz, bugün devletimiz kabuksuz bir yumurta hâlindedir; bir taraftan bir diken dokunacak olursa maâzallâh akıp gidecektir! Evvelâ ahvâl-i mâliyyemizi ıslâh edelim; be'dehu asker tanzimine, donanma tehyiesine çalışalım.

diye muhâlefet etmiş olmasıdır: Baş-mâbeynci Hâfız-Mehmet Bey'in «Hakaayık-ul-beyân fî hakkı cennetmekân Sultan Abd-ül-Aziz Hân» ismindeki eserinin 10 uncu sahifesindeki izahına göre pâdişahın nokta-i-nazarı askerî ve malî ıslâhâtın ayni zamanda icrâsıdır. Bundan başka Kıbrıslı'yı çekemiyenlerin te'sirlerinden de bahsedilir.

Mehmet Emin Paşa'nın bu üçüncü ve sonuncu sadâreti 1860=1276 senesi 28 Mayıs=8 Zülka'de Pazartesi gününden itibaren 1 sene, 2 ay, 9 gün sürmüştür: Saltanat tebeddülü üzerine yalnız 1 ay, 11 gün iş başında kalabilmiş demektir. Kıbrıslı'nın en uzun sadâreti işte bu sonuncusudur).

22 Teşrinisâni = 19 Cumâda-l-ûlâ, Cuma: Âlî Paşa'nın azliyle Hâriciyye nâzırı Keçeci-zâde Mehmet Fuad Paşa'nın ilk sadâreti.

(Âlî Paşa'nın yukarıki fıkra tarihinden itibaren ancak 3 ay, 17 gün süren bu dördüncü sadâretinden azline sebeb olarak Sultan Aziz'in «Neşve-i saltanat ve unfüvân-ı şebâbetle müteharrik ve cevvâl» mizâciyle Paşa'nın «Müteennî ve muhâfazakâr» tabiatı arasında «Tevâfuk hâsıl olamadığından» ve Mâbeyn kâtiplerinden olup o sırada «Pâdişâh-ı cedîde pek ziyâde hulûl eden şâir-i şehîr Ziyâ Bey'in [Paşa'nın] ilkaâtı da inzımâm ettiğinden» bahsedilir. Sadâret tebeddülünden bil-istifâde Ziyâ Bey'in yeni kabinede bir koltuk hulyâsına kapılmış olduğu bile mervîdir: Her halde harîs şâire ilerde bir «Zafer-nâme» yazdıracak sâikler daha o zamandan belirmiye başlamış demektir! Bununla beraber pâdişahın Ziyâ Bey'e kapılmış olmayıp saltanatının ilk zamanlarında resmî isrâfâtın aleyhinde bulunduğu için Âlî Paşa'nın akrabâsından birine harcirah olarak altı yüz kese ihsan edilmesi hakkındaki mâruzâtına kızarak sadâret tebeddülüne karar verdiği hakkında da bir rivayet vardır; diger bir rivayete göre de en mühim sebep İngiliz te'siridir. Meşhur şâir İzzet-Molla'nın oğlu olan Keçeci-zâde Fuad Paşa o sırada henüz Suriye ıslâhâtiyle meşguldür: Paşa'nın bu fevkalâde me'muriyyeti için yukarda 1860=1276 vukuâtının «27 Mayıs» fıkrasına bakınız. Fuad Paşa, sadâret teklifini Hâriciyye nezâretine Âlî Paşa tâyin edilmek şartiyle kabul etmiş ve bunun üzerine Âlî Paşa da halefinin yerine Hâriciyye nâzırı olmuştur.

Yeni Sadr-ı-a'zam Suriye'den Istanbul'a gelinceye kadar Meclis-i-Vâlâ reisi Yusuf Kâmil Paşa sadâret-kaymakamlığına tâyin edilmiş ve Fuad Paşa da sadâret tebeddülünden 28 gün sonra bu senenin 20 Kânunuevvel=17 Cumâda-l-âhire Cuma günü Istanbul'a gelmiştir. — Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın iki sadâreti vardır: İkincisi için aşağıda 1863 = 1279 vukuâtının «1 Haziran» fıkrasına bakınız).

1862 = 1278

15 Haziran = 17 Zülhicce, Pazar: Belgrad vak'ası ve kalenin şehri topa tutması.

(1830=1246 vukuâtının «29 Ağustos» fıkrasında gördüğümüz muhtâriyyet fermanı

mucibince Sırbistan'da Müslümanların şehirlerde oturmaları men'edilip yalnız Türk işgalindeki kalelerde ikametlerine müsâade edilmiş olmakla beraber, Belgrad şehri bu memnûiyyetten istisnâ edildiği için orada bu tarihe kadar bir Müslüman mahallesi vardır.

Sırpların o sırada başlıca hedefleri, işte bu vaziyete nihayet vererek evvelâ şehirdeki Müslümanları uzaklaştırmak, ondan sonra da Belgrad kalesiyle hâlâ Türk işgalinde bulunan Smederevo = Semendire, Sokod, Oujitza/Ujiça = Eskice, Gladova=Feth-ül-İslâm ve Schabatz=Böğürdelen kalelerini Türklerden almaktır: Bilhassa Rusların teşvikiyle Sırpların ikide bir mesele çıkarıp Avrupa'ya karşı mazlûm görünerek büyük devletlerin müdâhalelerini celbe çalışmaları işte bu maksatla izah edilir. Şehirdeki Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında vaziyet çok gerginleşmiş, hemen her gün vak'a çıkmıya başlamıştır.
Bu vak'aların en mühimmi, bir çeşme başında çıkmıştır: Rivayete nazaran bir Türk askeri kendisinden evvel su almak istiyen bir sırbı öldürmüş, bunun üzerine Sırplar ayaklanıp şehirdeki Türk karakollarını zabtettikten başka Müslüman mahallesiyle kaleye bile hücuma kalkışmış, baş-vekil Garachanine = Garaşanin gûyâ işi teskin bahânesiyle Müslüman ahâliyi kaleye göndermiş ve bunun üzerine Sırplar kaleye karşı meterisler bile hazırlamıya başladıkları için muhâfız Âşir Paşa derhal şehri topa tutmuştur.

Paşa'nın bu hareketinde haklı olduğu İngiltere ve Avusturya konsoloslarıyla sefirleri tarafından da tasdik ve teslim edilmiş olmakla beraber, o sırada eski müttefiklerinden uzaklaşıp Rusya'ya yaklaşmış olan Fransa bu meselenin Sırbistan lehine halledilmesinde ön-ayak olmuştur: Aşağıki sene vukuâtının «8 Eylül» fıkrasına bakınız).

1862 = 1279

1 Temmuz = 3 Muharrem, Salı: «Darülfünun kaidesi» yle kaaimelerin ilgasına başlanması.

(Osmanlı tarihinde ilk kâğıt paralar İkinci Mahmud devrindeki harblerle ısyanlara karşı ihtiyâr edilen askerî masrafları karşılamak üzere ilkönce fâizli esham şeklinde çıkarılmış ve bir iki emisyondan sonra fâiz kaldırılmıştır.
Sultan Mecid devrindeki ıslâhât esnâsında bu kâğıt paraların tedâvülden büsbütün kaldırılması tasavvur edilmişse de, bir taraftan Kırım seferinin ve bir taraftan da saray masraflarının gittikçe artıp taşması 1855=1271 vukuâtının «28 Haziran» fıkrasında gördüğümüz beş milyon altınlık bir Osmanlı istikrâzından bu hususta istifâdeye imkân bırakmamıştır.

Hazinenin müzâyakası arttıkça yeni emisyonlara bile ihtiyaç hâsıl olmuş ve meselâ 1861 = 1277 senesi 14 Nisan = 3 Şevvâl Pazar günü bir milyar iki yüz milyon kuruşluk kaaime çıkarılmıya teşebbüs edilmiştir: Tedâvülü mecburî olan bu kaaimelerin on sekiz senede tedricen piyasadan çekileceği ilân edilmişse de, karşılıksız olması gittikçe kıymetten düşmesine ve bu suretle hem hazinenin, hem ticaret âleminin günden güne zarar etmesine sebeb olmuştur. Sadr-ı-a'zam Fuad Paşa'nın Sultan Aziz'e takdim ettiği bir lâyihada mesele bütün teferrüâtiyle teşrih edilmektedir.
Fuad Paşa'nın Sadâret makamına geçer geçmez ilk iş olarak işte bu malî buhranla meşgul olduğundan ve hattâ saraylarda bulunan altın ve gümüş kapların bile darphâneye devrini istediğinden bahsedilir; Sultan Aziz, Paşa'nın bu teklifine hayret edip :

— Nasıl olur? Sultanların seyir yerlerinde su içtikleri gümüş tasları da mı ellerinden alacağız?
deyince Büyük-Fuad Paşa'nın pervâsızca verdiği cevap meşhurdur :
— Hayhay Efendim, anları da alırız! Allah göstermesin, Devlet-i-Aliyyenize bir fenalık gelüp de Efendimiz başımızda olarak ve kullarınız da rikâb-ı Hümâyûnu-

nuza sarılarak Konya-ovasına doğru giderken Sultan-Efendiler bu taslarla ayrılık çeşmesinde mi su içecekler? Efendimiz vâris-i saltanatsınız, lâkin bir medyun Türkiye'ye vâris oldunuz!

Mahmud Celâlüddin Paşa'nın «Mir'at-ı hakikat»indeki izâhına göre «Kaaimenin altuna nisbetle kıymeti yüzde kırktan aşağı düşmüş»tür. Fuad Paşa'nın ilga ve imhâ kararı, işte bu vaziyetin malî i'tibârı ihlâl etmesindendir. Bu sırada Londra'dan istikrâz edilen sekiz milyon İngiliz altını, 1862=1278 senesi 17 Haziran=19 Zülhicce Salı günü çıkan bir kararnâme mucibince şu üç esasın te'minine hasredilmiştir :

1 — Kaaimelerin ilga ve imhâsı;
2 — Düyûn-ı-gayr-i-muntazamanın itfâsı;
3 — Masraf büdcesinde tasarruf te'mini.

Kaaimelerin imhâsında esas ittihâz edilen meşhur «Dârülfünun kaidesi»ne göre işte bu 1 Temmuz=3 Muharrem Salı gününden 13 Eylül=18 Rebî'ül-evvel Cumartesi gününe kadar hükûmet yüzde kırkını mâdenî para ve yüzde altmışını da senevî yüzde beş fâizli «Konsolit/Konsolide» denilen «Eshâm-ı cedîde» ile ödemek şartiyle kaaimeleri tedâvülden çekmiye karar vermiştir: Ziyâ Karamürsel'in «Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler» ismindeki eserinde bu muâmelenin 13 Temmuz=15 Muharrem Pazar günü başlayıp 12 Eylül = 17 Rebî'ül-evvel Cuma günü nihayet bulduğundan bahsedilmektedir; yüzde kırk mâdenî para ve altmış esham kaidesine «Darülfünun» isminin izâfesi, bu muâmelenin Ayasofya karşısında Adliye binâsı olduktan sonra yanmış olan eski Dârülfünun binâsında yapılmış olmasındandır.

Jonquière işte bu suretle tedâvülden bir milyar dokuz yüz yedi bin yedi yüz yirmi kuruşluk kaaime çekilmiş olduğundan bahsettiği halde, Ziyâ Karamürsel'in Maliye tarihinde yalnız 998,800 kuruşluk kaaime çekildiğinden bahsedilmektedir! Muhakkak olan nokta, tedâvüldeki kaaimelerin «Darülfünun kaidesi» ile çekilip işte o tarihte imhâ edilmiş olmasıdır. Mahmud Celâlüddin Paşa borcun borçla ödenmesinden başka bir şey olmıyan bu tuhaf kaideyi şöyle tenkid etmektedir:
«Bir yüzlük kâğıda bedel elli kuruşluk altın vererek her kesi hoşnut etmek mümkin bulunmuş iken Avrupa'da konsolide denilen esham Devlet-i-Aliyye'de dahî icâd olunarak buna senevî yüzde beş fâiz verilmek ve re's-ül-mâline mahsûben tahsis olunan akça kur'a ile edâ edilmek tarikine gidilip yüz kuruşluk kaaimenin kırk kuruşu nakd ve altmış kuruşu eshâm-ı-umumiyye senediyle te'diye olundu ve kaaime borçlar dahî bu usulün içinde muhtelif-ül-mıkdâr esham ve nakd ile tesviye edildi ise de Hazine-i devlet hakikatte eskisinden ziyâde müşkilâta uğradı».

Kaaime ve düyûn-i gayr-i-muntazama meseleleri işte bu pürüzlü şekillerle halledilirken, yukarda gördüğümüz üç esasın üçüncüsü olan tasarruf kararı daha müsbet neticeler verecek bir şekilde tatbik edilmiştir: Bu hususta ilk fedâkârlığı Sultan Aziz yaparak Hazine-i-Hassa'nın ayda beş bin=senede altmış bin keselik munzam tahsisâtını devlet hazinesine terkettikten başka, hânedan tahsisatlarıyla diger saray masraflarında da tenkihat yapmış ve işte bu misal örnek ittihâz edilerek bütün nezâretlerin büdcelerinde derece derece tenkihât icrâ edilmiştir.

Saltanat devrinin bilhassa son yıllarındaki israflarıyla şöhret bulan Sultan Aziz'in bu ilk zamanlarındaki tasarrufkârlığı kendisinin çok iyi niyetlerle tahta çıktığı halde sonraları Mahmud Nedim vesaire gibi bir takım haris vüzerâ elinde nazıl bozulmuş olduğunu bütün vuzuhiyle gösteren bir delil demektir.

İşte bu umumî tasarruf tedbirlerinin neticesi olarak Mâliye nâzırı Mısırlı-Mustafa Fâzıl Paşa bir müddet sonra pâdişaha devlet büdcesinde masraf yekûnuna nisbetle 43 bin kese fazla vâridat te'min edilmiş olduğunu arzetmiştir.

Sultan Abd-ül-Aziz'in hâlet-i rûhiyyesinde bu vaziyetin tasarruf endişesinden isrâf endişesizliğine doğru bir istihâleye mukaddime teşkil ettiğinden bahsedilir : Cülûsunda karşılaştığı malî buhrânı tasarrufla önledikten sonra, vâridat fazlalığı karşısında artık o endişeden kurtulması ruhunda bir nevi müsriflik isti'dâdı vücuda getirmiş demektir! İşte bundan dolayı gittikçe saray halkının yekûnu

beş bin beş yüzü geçmiş, her birinde on iki çeşit yemek olmak üzere günde beş yüz tabla çıkmıya başlamış, yeni saraylara milyonlar sarfedilmiş, ihsân-ı-şâhâne yekûnları muazzam rakamlara dayanmış ve işte bu suretle hânedan ve saray masraflarının yekûnu nihayet vâridat büdcesinin beşte birini aşmıştır).

23 Ağustos = 26 Safer, Cumartesi: Karadağ ordusunu mağlûb eden Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın Rieka zaferi.

(Karadağ meselesi için yukarda 1858=1275 vukuâtının «8 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız. — Bu seferki Karadağ harbi Hersek ısyânından doğmuştur: Kırım muharebesindeki mağlûbiyyetinin acısını çıkarmak için Osmanlı arâzisindeki İslâv vesair Hıristiyan unsurlarını kışkırtıp ısyân ettirerek Türkiye'den ayrılmalarını te'mine çalışan ve hattâ bu hususta Fransa'dan bile müzâheret görmiye başlıyan Rusların teşvikıyle ayaklanan ve bilhassa Karadağlıların 13 Mayıs 1858=29 Ramazan 1274 Perşenbe günü Osmanlı kuvvetlerine karşı kazanmış oldukları Grakhovo muvaffakıyyetinden cür'et alan Hersekliler bu meşhur ısyan hareketlerinde Karadağ'dan gayr-i-resmî olarak çok yardım görmüşler ve meselâ bir çok Karadağ çeteleri «gönüllü» maskesi altında Herseğ'e geçip âsilere iltihak etmişlerdir. Bâb-ı-Âlî bu vaziyet karşısında Karadağ hudut boylarında bir tarassut kordonu kurduktan başka bir filo gönderip Adriyatik limanlarını abluka altına aldırmış ve Karadağ prensi Nicolas Petroviti/Petroviç utanmadan protesto bile etmişse de hiç bir faydası olmamıştır: İşte bu vaziyette Hersek ısyânını tenkile me'mur olan Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa 1861=1278 senesi 21 Teşrinisâni=18 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü kazandığı Piva zaferiyle âsilere katiî bir darbe indirip meseleyi halletmiş ve ondan sonra artık ötede beride bir takım çete hareketlerinden başka bir şey kalmamıştır.
Hersek ısyânı esnâsında gûyâ bîtaraflığını ilân etmiş olan Karadağ prensi bir taraftan da seferberlik ilân edip tahşidâta kalkıştığı için, Bâb-ı-Âlî toplanan askerin derhal terhisini istemiştir: Osmanlı-Karadağ harbinin sebebi, işte bu haklı talebin reddedilmesidir.
Bu red cevabı üzerine bütün Karadağ hududu abluka altına alındıktan sonra Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa Garp menbâlarında altmış bin kişiden mürekkep gösterilen ordusuyla hududu geçip dört koldan ilerlemiye başlamış ve Derviş, Abdi ve Hüseyn Avni Paşaların kumandalarındaki kolların her birine istilâ plânının tatbikını te'min edecek vazifeler vermiştir; bunlardan Hüseyn Avni Paşa Lim nehrini geçerken muvaffakıyetsizliğe uğramışsa da, Derviş Paşa'nın çok ustalıklı bir manevra ile Duga geçidini çevirmiye muvaffak olması Karadağlıların artık hiç bir yerde tutunabilmelerine imkân bırakmamıştır. İşte bunun üzerine Rieka'da Karadağlılar nevmidâne bir gayretle son bir hücuma kalkışmışlarsa da, şiddetli bir topçu ateşi açan Ömer Paşa mukabil bir taarruzla düşman ordusunu imhâya muvaffak olmuştur.
Serdâr-ı-Ekrem bu parlak zafer üzerine Karadağ'ın pâyıtahtı olan Tsettinje/Tsétinié = Çetine'ye doğru ilerlediği sırada, her Türk zaferini Hıristiyanlık hisleriyle karşılamak i'tiyâdında bulunan Avrupa diplomasisi derhal araya girerek Türk ordusu Çetine'ye girmeden evvel aşağıki fıkrada göreceğimiz İşkodra sulhüne delâlet etmiştir. — Hersek ısyânının tamamiyle yatışması işte bu Karadağ muvaffakıyyeti üzerinedir).

31 Ağustos = 5 Rebî'ül-evvel, Pazar: Osmanlı - Karadağ harbine nihayet veren İşkodra sulh muâhedesinin imzâsı.

(Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa yukarıki fıkrada gördüğümüz Rieka zaferiyle Karadağ ordusunu yere serdikten sonra Çetine'ye doğru ilerlediği sırada Avrupa devletlerinin tavassut şeklindeki müdâhaleleri üzerine akdedilmiş olan bu İşkodra muâhedesi 14 maddeden mürekkeptir ve bizzat Serdâr-ı-Ekrem tarafından imzâ edilmiştir.

Büyük serdârın mağlûp ve küstah düşmana zorla kabul ettirdiği ağır şartların en mühimleri şöyle sıralanabilir :

1 — Karadağ'ın dâhilî idaresi eski şeklinde kalacaktır;

2 — Hudut eski şeklini muhâfaza edecektir;

3 — Karadağ prensi Nicolas Petroviç'in son harblerde baş-kumandanlık etmiş olan ve «Karadağ'ın kılıcı» sayılan babası Mirko Karadağ'dan çıkacak ve bir daha dönmiyecektir;

4 — Karadağlıların idhâlât ve ihrâcât itibariyle Antivari=Bar limanından istifâde etmelerine müsâade edilecekse de, Karadağ'a silâh ve mühimmat idhâli yasaktır;

5 — Hersk - İşkodra yolunun Karadağ'dan geçen kısmında bir çok noktalar Türk askeri tarafından işgal edilecek ve buralarda blockhaus/Blokhavzlar kurulacaktır: Bu noktalar sonradan ayrıca tâyin edilecektir;

6 — Karadağlıların bir daha Türk topraklarına tasallut etmiyecekleri ve Türk arâzisinde ısyan çıkarsa maddî ve mânevî hiç bir yardımda bulunmıyacakları hakkında bütün Karadağ ileri gelenleri Serdâr-ı-Ekreme senet vereceklerdir;

7 — Karadağ'da hemhudut devletler arasında çıkabilecek ihtilâflar kendi aralarında halledilemediği takdirde Bâb-ı-Âlî yegâne merci olacaktır;

8 — Karadağ hükûmeti Arnavutluk ve Bosna-Hersek hudutlarında hiç bir nevî tahkimat vücuda getiremiyecektir;

9 — Türk pasaportu olmadan Karadağ'a hiç bir âile giremiyecek ve eğer girerse derhal çıkarılacaktır.

Bâb-ı-Âlî bir müddet sonra bu şartların ikisinden vazgeçmiştir: Bunların biri prens Mirko'nun bir daha dönmemek üzere vatanından ihrâcı ve biri de blokhavzlar inşâsı hakkındaki hükümlerdir: «Karadağ'ın kılıcı» denilen ihtiyar Mirko'ya merhamet buyurulup memleketinde kalmasına müsâade edilmiştir. Blokhavzlar meselesinde Ruslar, gürültü çıkarmak istemişlerse de Bâb-ı-Âlî kulak asmamış ve hattâ derhal bir blokhavz yaptırmıştır: Fakat işin içine Fransa ile Avusturya'nın da karışıp yıkılmasını istemeleri üzerine işin rengi değişip mesele siyasî bir vehâmet arzetmiye başladığı için, 1863 = 1279 senesi 3 Mart = 12 Ramazan Salı günü Sadr-ı-a'zam Yusuf Kâmil Paşa Karadağ prensi Nicolas'ya İşkodra muâhedesinin blokhavzlar hakkındaki altıncı maddesinin ibtâline Zât-i-Şâhânenin müsâade buyurduğunu ve yalnız bu tahkimâtın himâye edeceği yolun dâima açık kalması ve yolcuların mârûz olabilecekleri zararların da Karadağ hükûmeti tarafından tazmin edilmesi şart olduğunu tebliğ etmiştir.

Prens Nicolas bu şartı derhal kabul etmiş ve nihayet Karadağ'daki blokhavz ancak 1864=1281 senesi Haziran=Muharrem ayında yıktırılmıştır: Fakat buna mukabil bütün Karadağ hudut boyunca Osmanlı arâzisinde bir çok blokhavzlar yaptırılarak bu iptidaî memleket sıkı bir tahkimat çenberi içine alınmıştır).

8 Eylül=13 Rebî'ül-evvel, Pazartesi: Sırbistan'daki Türk kaleleri hakkındaki Istanbul protokolünün imzâsı.

(Yukarıki sene vukuâtının «15 Haziran» fıkrasında gördüğümüz Belgrad vak'asını Rusya ile beraber Türkiye aleyhine ve Sırbistan lehine istismâr etmek istiyen Fransa ön-ayak olarak Istanbul'da bir süferâ konferansı toplanmasına sebeb olmuş ve bu konferansta İtalya'nın da müzâheretini te'min etmiştir: Böyle bir «Meclis-i mükâleme»nin ictimâı lüzumunu isbât için ileri sürülen sebep, 1856=1272 vukuâtının «30 Mart» fıkrasında gördüğümüz Paris muâhedesinin 28 inci maddesi mucibince Osmanlı hâkimiyyetinde bulunan Sırp prensliğinin Rus himâyesi yerine o muâhedede imzâları bulunan devletlerin müşterek kefâletleri altına alınmış olmasıdır: Halbuki o tarihtenberi ayni muâhede ayni devletler tarafından Türkiye aleyhine mütemâdiyen ihlâl edilmiştir: Misal olarak yukarda 1860=1277 vukuâtının «5 Eylül» fıkrasına bakınız. İşte bundan dolayı Avrupa devletleri nazarında Paris muâhedesi Türkiye aleyhine mer'iyyetini dâimâ mu-

hâfaza eden ve Türkiye lehine artık hiç hükmü kalmıyan tuhaf bir vesika hâline gelmiş demektir.
İngiltere, Fransa, İtalya, Prusya, Rusya ve Türkiye arasında akdedilen Istanbul konferansında Fransa sefiri Marquis de Moustier Belgrad kalesinin Sırplara terki için çok çalışmışsa da İngiltere ile Avusturya'nın muhâlefetinden dolayı muvaffak olamamış ve nihayet bu gün imzâlanan protokolde yalnız şu esaslar kabul edilmiştir :

1 — Türk hâkimiyyetinde bulunan Sırp kalelerinden Sokod ve Oujitza/Ujitza = Eskice Sırbistan'a terkedilmiştir;

2 — Belgrad, Sabacz=Böğürdelen, Smenderevo=Semendire ve Gladova=Feth-ül-İslâm Türk hâkimiyyetinde kalacaktır;

3 — Müslümanlar yalnız kalelerde oturabileceklerdir;

4 — Belgrad şehrindeki Türk karakolları ilga edilmiştir;

5 — Belgrad şehri gibi varoş istihkâmları da Sırplara bırakılmıştır;

6 — Buna mukabil Bâb-ı-Âlî muhtelit bir komisyonun askerlik bakımından gös-

tereceği lüzum üzerine Belgrad kalesini tevsi edebilecek ve bu hususta Sırp hükûmetiyle anlaşarak icab eden arâziyi istimlâk edecektir.
Sırbistan'a iki kale terki ve Belgrad şehrinden Türk karakollarıyla Müslüman ahâlinin çekilmesi gibi Türkiye aleyhindeki ağır ve haksız esaslarına rağmen Sırplar bu protokol ahkâmından gene memnun olmamışlardır!
Sırbistan'daki son dört kalenin de Sırplara terki için aşağıda 1867=1283 vukuâtının «10 Nisan» fıkrasına bakınız).

1863 = 1279

2 Kânunusâni = 11 Receb, Cuma: Sadr-ı-a'zam Keçeci-zâde Mehmed Fuad Paşa'nın isti'fâsı.

(Fuad Paşa'nın isti'fâsına sebeb, Sultan Aziz'in askerî masraflar için fazla tahsisat ayrılmasını istemesine mukabil Paşa'nın büdce muvâzenesini ileri sürerek muhâlefet göstermesi, bir takım mukarreblerin iikaâtı yüzünden bâzı mâruzâtının neticesiz kalması, bu suretle sarayın hükûmet salâhiyyetlerine tecâvuz etmesi ve işte bundan dolayı Fuad Paşa'nın artık «İ'timâd-ı tâm»dan mahrum olduğuna kanâat getirmesidir : Sadâret müddeti 1861=1278 senesi 22 Teşrinisâni = 19 Cumâda-l-ûlâ Cuma gününden itibaren 1 sene, 1 ay, 10 gündür.
Hâriciyye nâzırı Âlî Paşa da kendisiyle beraber isti'fâ etmişse de kabul edilmedikten başka, Fuad Paşa bile halefi Yusuf Kâmil Paşa'dan inhilâl eden Meclis-i-Vâlâ reisliğine tâyin edilmiştir: Bununla beraber Keçeci-zâde'nin bir müddet gözden düşmüş olduğu rivayet edilir. — Gün tarihindeki ihtilâf için beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 232 numaraya bakınız).

5 Kânunusâni = 14 Receb, Pazartesi: Meclis-i-Vâlâ reisi Yusuf Kâmil Paşa'nın sadâreti.

(Fuad Paşa'nın yukarıki fıkrada gördüğümüz isti'fâsı üzerine Sadâret makamı üç gün münhal kaldıktan sonra Arabgirli Yusuf Kâmil Paşa sadr-ı-a'zam olmuştur : Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın dâmâdı ve Zeyneb Hanım'ın kocası olan Kâmil Paşa Üsküdar'daki Zeyneb-Kâmil hastahânesinin müessisi ve «Telemak» mütercimi olmakla mâruftur. Mensub olduğu Gök-beyi sülâlesinin Akkoyunlu hânedânından olduğu rivayet edilir. — Gün tarihindeki ihtilâf için beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 233 numaraya bakınız).

3 Nisan = 13 Şevvâl, Cuma: Sultan Aziz'in Mısır seyâhatine hareketi.

(Umumiyetle «14 Şevvâl Cuma» tarihinden bahsedilirse de, hakikî takvimde Cuma günü o ayın 13 üne müsâdiftir. — Pâdişahı bu seyâhate meşhur Mehmed Ali Paşa'nın dâmâdı olan yeni Sadr-ı-a'zam Yusuf Kâmil Paşa'nın teşvik ettiğinden ve Sultan Aziz'in de Mehmed Ali isyânındanberi âdetâ ayrı bir hükûmet hâlini almıya başlıyan bu Osmanlı vilâyetine gitmekle Mısırlıların İstanbul'a merbutiyyetlerini kuvvetlendirmek istediğinden bahsedilir; üçüncü bir âmil de o sırada Meclis-i-Vâlâ reisliğinden Ser-askerliğe nakledilmiş olan sâbık Sadr-ı-a'zam Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın teşvikidir: Yukarda bu sene vukuâtının «2 Kânunusâni» fıkrasında Sadâretten isti'fâsı üzerine gözden düştüğünü gördüğümüz Fuad Paşâ'nın maksadı, seyâhatte pâdişahın maiyyetinde bulunup eski teveccühünü yeniden kazanmaktır.
Bu gün selâmlık resminden sonra Dolmabahçe sarayında toplanan vükelâ ve devlet erkânına iltifatta bulunan Sultan Aziz «Feyz-i-Cihâd» vapuruyla Mısır'a hareket ederken devlet-adamlarıyla pâyıtaht ahâlisi tarafından vapurlar ve kakıylarla Marmara açıklarına kadar teşyi edilmiştir: Şehzâdelerden veliahd Murad, Abdülhamid ve Mehmet Reşat Efendilerler devlet erkânından Ser-asker Fuad ve Kapdan-ı-deryâ Ateş-Mehmet Paşalardan başka saray erkânından bâzılarıyla sonraları iki defa Şeyh-ül-İslâm olan Muallim-i-Sultânî Akşehirli Hasan Fehmi Efendi de bu seyâhâtte Sultan Abd-ül-Aziz'in maiyyetinde bulunmuşlardır. Pâdişahların seferleriyle seyâhatlerinde İstanbul'a bir Kaymakam bırakılması eskidenberi âdettir: Bu vazifeye de Sadr-ı-a'zam Yusuf Kâmil Paşa tâyin edilmiştir.
Mısır'da misli görülmemiş tezâhürlerle karşılanan Sultan Aziz'in istikbâl merâsimine temâs eden Ali Fuad Bey «Ricâl-i mühimme-i siyâsiyye»sinde Fuad Paşa'nın ustalıklı bir hareketini anlatır:
«Pâdişâhın Mısır'a vusûlünde rükûbuna mahsûs olarak gaayet mükellef bir at çekilüp vali İsmail ve Fuad Paşalar içün de başkaca atlar ihzâr edilmiş olduğu halde, Fuad Paşa kendisi içün hazırlanan ata binmekten ictinâb ile pâdişahın atının rikâbına yapışarak yayan gitmeğe azmetmiş ve bunu görünce İsmail Paşa'nın canı sıkılmakla beraber o da müşârünileyhin hareketine imtisâl mecburiyyetinde kalmışdır».
Bu seyâhat esnâsında Mısır valisi İsmail Paşa'nın pâdişahı eğlendirip gözüne girmek için tertib ettiği fevkalâde muhteşem eğlence âlemlerinin Sultan Aziz'i sefâhat ve isrâfa meylettiren âmillerin en mühimlerinden olduğu hakkında bir rivayet vardır).

1 Haziran = 13 Zülhicce, Pazartesi: Yusuf Kâmil Paşa'nın azliyle Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın Ser-askerlik uhdesinde kalmak üzere ikinci sadâreti.

(Bu değişikliğin sebebi, yukarıki fıkrada gördüğümüz Mısır seyâhati esnâsında Fuad Paşa'nın zarâfet ve dirâyetiyle pâdişaha yeniden hulûl edip eski teveccühünü eskisinden fazla olarak tekrar kazanmış olmasıdır: Sadârete tâyininden 22 gün evvel 10 Mayıs=21 Zülka'de Pazar günü «Yâver-i-Ekrem» lik tevcihiyle taltif edilmiş ve nihayet bu gün de Ser-askerliğe ilâveten ikinci defa olarak Sadr-ı-a'zam olmuştur; bu suretle Fuad Paşa hem Sadr-ı-a'zam, hem Ser-asker, hem Yâver-i-Ekrem olmak itibariyle devletin en mühim pâyelerini cem'etmiş demektir: Bâb-ı-Âlî'ye Yâver-i-Ekremlik kordonlarıyla gitmesini Âlî Paşa'nın hafiflik sayıp tenkid ettiğinden bahsedilir.
Azlinden 12 gün sonra tekrar Meclis-i-Vâlâ reisliğine tâyin edilen Yusuf Kâmil Paşa'nın sadâreti bu senenin 5 Kânunusâni=14 Receb Pazartesi gününden itibaren 4 ay, 27 gün sürmüştür. — Gün tarihlerindeki ihtilâflar için «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 233 numaraya bakınız).

1864 = 1281

28 Haziran = 23 Muharrem, Salı: Memleketeyn birliğini tamamlıyan İstanbul protokolünün imzâsı.

(Millî meclisleri ayrı olduğu halde her ikisi de miralay Couza/Kuza'yı prens intihâb etmek suretiyle Rumanya birliğine doğru çok mühim bir adım atarak hem Bâb-ı-Âlî'yi, hem Avrupa devletlerini emr-i-vâkı' karşısında bırakmış olan Eflak ve Boğdan'ın son hukukî vaziyetleri için yukarda 1858=1275 vukuâtının «19 Ağustos» ve 1859=1276 vukuâtının «25 Eylül» fıkralarına bakınız.

Bu sırada Memleketeyn efkâr-ı-umumiyyesi mütemadî bir heyecan ve galeyan içindedir: Bu millî heyecanın en büyük hedefi Rumanya birliğinin bir an evvel tahakkukudur. İşte bundan dolayı tek prens emr-i-vâkıını kabul ettirdikten sonra hükûmetleriyle millî meclislerini de birleştirerek ikinci emr-i-vâkıa da bir an evvel girişmekte tereddüd etmemişlerdir.

Bu sırada Avrupa devletleri içinde en atılgan devlet rolünü oynıyan Fransa her tarafta nüfuzunu yürütmek için yerine göre muhtelif prensipler tâkib etmekte ve meselâ Filistin, Suriye ve Lübnan'da Katoliklik, Sırbistan meselesinde milliyet ve Hıristiyanlık, Girit meselesinde eski kültür ve insanlık prensiplerini tâkib ettiği gibi, Memleketeyn işinde de Lâtinlik dâvâsı peşindedir!
Kırım muharebesinde Rusya'ya karşı birleşen müttefikler tesânüdünden de artık eser kalmamıştır: İngiltere Avrupa işlerinden el çekip «Muhteşem-inzivâ» yolunu tutmuş, Avusturya gittikçe büyüyen Prusya tehlikesiyle karşılaşmış ve Kırım muharebesinin yorgunluğunu henüz çıkarmamış olan Bâb-ı-Âlî de Avrupa devletler manzumesinde her türlü istinadgâhtan mahrum kalmıştır. Memleketeyn idaresindeki ikinci emr-i-vâkıın da kabulü işte bu yüzdendir: Yalnız Bâb-ı-Âlî'nin 2 Kânunuevvel 1861=29 Cumâda-l-ûlâ 1278 Pazartesi günü kabul ettiği Eflak-Boğdan birliği, Osmanlı menbâlarında «Kuza Bey» denilen Birinci Alexandre-Jean devrine münhasırdır.

Memleketeyn efkâr-ı-umumiyyesi Bâb-ı-Âlî'nin bu muslihâne siyasetiyle yatışmış değildir: Bütün mesele, bu hukukî vaziyeti Kuza'nın prenslik devrine münhasır olmaktan kurtarıp millî ve dâimî bir hak şekline getirmektir. Eski müttefiklerin yukarda gördüğümüz vaziyetlerinden dolayı Bâb-ı-Âlî nihayet işte bu şartı da kabule mecbur olduğu için İstanbul'da Avusturya, Fransa, İngiltere, İtalya, Prusya ve Rusya devletlerinin iştirâkiyle bir konferans toplanmış ve bu gün imzâ edilen yirmi maddelik protokolde nihayet şu esaslar tesbit edilmiştir:
1 — Müttahid Eflak ve Boğdan beyliği şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da Türk hâkimiyyetinde kalacaktır;
2 — Türkiye'nin akdetmiş olduğu muâhedeler Memleketeyn prensliğine de şâmildir;
3 — Eflâk ve Boğdan bir prens idaresinde bir millî meclisle bir âyan meclisi tarafından idare edilecektir;
4 — Bu meclislerin vazife ve salâhiyyetleriyle intihap usulleri muhtelif maddelerde bütün tafsilâtiyle izah edilmiştir.
Memleketeyn meselesinin bundan sonraki safhaları için aşağıki sene vukuâtının «22/23 Şubat» ve «19 Nisan» fıkralarına bakınız).

1866 = 1282

22/23 Şubat=6/7 Şevvâl, Perşenbe/Cuma gecesi: Memleketeyn beyi Birinci Alexandre Couza/Kuza'nın ıskaatı.

(Eflak ve Boğdan meclisleri tarafından «Birinci Alexandre-Jean» ismiyle Mem-

leketeyn'in müşterek beyliğine seçilmiş olan miralay Couza/Kuza için yukarda 1859=1276 vukuâtının «25 Eylül» fıkrasına bakınız. — Osmanlı menbâlarında «Kuza Bey» denilen bu yerli voyvodanın her iki memleket tarafından müştereken intihâbını Bâb-ı-Âli bir hayli tereddütten sonra tasdika mecbur olduğu halde, şâir Ziyâ Paşa meşhur «Zafer-nâme»sinde bu intihâbın mes'ûliyyetini de Âlî Paşa'ya yüklemek için:

Etti bir yüzbaşı'yı Memleketeyn üzre kral!

demişse de, bir çok ithamları gibi bunun da aslı yoktur.
Memleketine bir çok hizmetlerde bulunmuş olan Kuza Bey dâhilî siyasetinde bilhassa çiftçi ve köylü tabakalarına istinâd etmişse de millet meclisiyle geçinemediği için 14 Mayıs 1864 = 7 Zülhicce 1280 Cumartesi günü meclisi feshedip diktatörlüğe başlamış, fakat vergilerin gittikçe ağırlaşması ve maiyyet adamlarının malî rezâletleri yüzünden artık eski itibarını kaybetmiş olduğu için askerî bir darbe ile kendisini devirmek üzere Românul gazetesi müdürü meb'us Rosetti'nin idaresinde gizli bir teşebbüs hazırlanmış ve nihayet bu gece sarayında basılan Memleketeyn prensi Birinci Alexandre-Jean=Kuza Bey bir ferâgat beyannâmesi imzâlıyarak canını kurtarmıştır.

Bu hareketi yapanların maksadı Memleketeyn'in başına bir ecnebi prens getirmektir: İlkönce Bourbon hânedânından bir Fransız prensi getirmek istemişlerse de, yerli prens esasına mugayir olan bu talep 10 Mart=22 Şevvâl Cumartesi günü Paris'de toplanan süferâ konferansı tarafından kabul edilmemiştir: Aşağıki fıkraya da bakınız).

19 Nisan = 3 Zülhicce, Perşenbe: Prusya hânedânından prens Charles de Hohenzollern'in Memleketeyn beyliğine intihâbı.

(Müttahid Eflak ve Boğdan beyliğinin başına ecnebi bir prens intihâbını yukarıki fıkrada gördüğümüz sebepten dolayı Paris konferansı kabul etmemiş olduğu halde, yukarda 1864=1281 vukuâtının «28 Haziran» fıkrasında gözden geçirdiğimiz emr-i-vâkı'lara artık alışmış olan Rumen milliyetçileri bu meseleyi de el-çabukluğu ile o yolda halle kalkışmış ve işte bundan dolayı Paris kararından tam kırk gün sonra Memleketeyn millet meclisi Prusya hânedânından prens Charles'i «Birinci Karol» ismiyle Memleketeyn'e bey seçerek hem metbû devlet olan Türkiye'yi, hem kefil vaziyetinde bulunan Avrupa devletlerini yeni bir emr-i-vâkı'la karşılaştırmıştır! Bu tuhaf intihâbın devletlerce kabulünde en mühim rolü Üçüncü Napoléon'un oynamış olduğundan bahsedilir.
Muhtelif muâhedelerle teşkilât nizâmnâmelerinin ihlâlinden dolayı Bâb-ı-Âlî pek haklı olarak i'tirâz etmiş ve hattâ Tuna boylarında tahşidâta başlamışsa da, aşağıki sene vukuâtının «2 Eylül» fıkrasında göreceğimiz Girit buhrânından dolayı nihayet bu emr-i-vâkın da kabulüne mecbur olmuştur: Aşağıki senenin «26 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız).

1866 = 1283

28 Mayıs = 13 Muharrem, Pazartesi: Mısır verâset usulünün değişmesi.

(Azamet ve istilâ devirlerinde etrâfındaki irili-ufaklı devletleri yutarak üç kıt'aya yayılan Osmanlı imparatorluğunun inhitat devrindeki inhilâl tarzı da bâzı vilâyetlerinin tedricen bünyesinden ayrılıp irili-ufaklı devletler şeklini almasında gösterilebilir: Balkanlardaki hıristiyan devletleri hep işte böyle teşekkül ettikleri gibi, Afrika'daki Mısır müslüman hükûmeti de ayni seyri tâkib ederek teşekkül etmiştir.

Bu sırada bir taraftan Memleketeyn=Rumanya, Sırbistan ve hattâ Karadağ beylikleri Avrupa devletlerinin mütemâdî himâyeleri sâyesinde muhtâriyyetten istiklâle doğru giderken, bir taraftan da Mehmed Ali sülâlesinden gelen Mısır valilerinin beşincisi olan İsmail Paşa Istanbul'a yağdırdığı altın külçeleriyle muhteşem ve giranbahâ hediyeler sâyesinde irsî valiliklerden hükümdarlığa doğru tedricen istihâlesini te'min edebilecek imtiyazlar koparmakla meşguldür!

İsmail Paşa münâsebâtında girgin, insan avlamakta pişkin, son derece kurnaz, dolap çevirmekten yorulmaz, velhâsıl emsâli pek az bir «idareci» dir: İşte bütün bu menfi meziyyetleriyle tükenmez altınları sâyesinde saraydan Bâb-ı-Âli'ye kadar Istanbul'da bir çok tarafdarlar avlamış, Sultan Aziz'in gözüne girmiş, kendisi de pâdişahın bendegânından olmak itibariyle en büyüğünden en küçüğüne kadar bütün Mâbeyn ve Bâb-ı-Âlî erkânına güler yüz gösterip:

— Kapu yoldaşım!

diye arkadaşça tatlı diller dökmüş ve hattâ rivayete nazaran sarayın harem-ağalarını bile bu gibi hitaplardan mahrum etmemiştir! Bu sırada üstüste imtiyazlar koparması işte bu sâyededir.

İsmail Paşa'nın istihsâline muvaffak olduğu ilk mühim imtiyaz, Mehmed Ali Paşa devrinden beri câri olan Mısır verâset usulünün kendi nesli lehine tebdilidir: Sultan Aziz'in bu gün verdiği bir ferman mucibince Mısır verâsetinde âilenin en büyüğünü esas ittihâz eden «Ekberiyyet» kaidesi kaldırılıp meşhur İbrahim Paşa'nın oğlu olan İsmail Paşa'dan itibaren Avrupa hânedanlarında olduğu gibi babadan oğula intikal esası kabul edilmiş ve tabiî bu suretle İsmail Paşa'nın amcazâdelerinden başka kendi kardeşi olup o sırada Istanbul'da Meclis-i- Âlî-i Hazâin reisliğinde bulunan Mustafa Fâzıl Paşa'nın bile verâset hakları ibtâl edilmiş demektir: Fâzıl Paşa ile kardeşinin arası işte bundan dolayı açılmış ve meşhur Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Halim Paşa ile ikinci meşrutiyet devrinde biri Sadr-ı-a'zam ve biri de Nâfia nâzırı olan oğulları Sait Halim ve Abbas Hilmi Paşalar işte bu yüzden hıdiv olamamışlardır.

Gene ayni verâset fermânı mucibince Sevâkin ve Musavva' kazâları Mısır vilâyetine ilhak edilmek suretiyle senevî 80 bin keselik Mısır vergisi 150 bin keseye = 750 bin Osmanlı altınına çıkarılmış ve 1841 = 1257 vukuâtının «24 Mayıs» fıkrasında Mehmed Ali Paşa'ya verilmiş olduğunu gördüğümüz ferman mucibince a'zamî 18 bin kişiden ibaret olması lâzımgelen Mısır ordu kadrosunun 30 bin kişiye çıkarılmasına da müsâade edilmiştir! Bu suretle İsmail Paşa bir fermanla bir kaç imtiyaz birden koparmış demektir! Paşa'nın bundan sonra elde ettiği diger imtiyazlar için aşağıki fıkra ile daha aşağıda 1872=1289 vukuâtının «28 Eylül» fıkrasına bakınız).

2 Haziran = 18 Muharrem, Cumartesi: Mısır valilerine «Hıdiv» ünvânının tevcihi.

(Mısır'ın güler yüzü, tatlı dili ve muhteşem pişkeşleriyle meşhur valisi İsmail Paşa'nın yukarıki fıkrada gördüğümüz verâset fermanından beş gün sonra kopardığı bu parlak ünvânın tevcihini Jonquière 1867=1284 senesine ve İorga da 1873=1290 senesi Haziran=Rebî'ül-âhir ayına müsâdif gösterirse de doğru değildir: Türkçe menbâlarda da bâzı yanlış tarihlere tesadüf edilir.

Mısır valiliğinin bir taraftan irsî olması ve bir taraftan da yukarıki fıkrada gördüğümüz gibi Sevâkin ve Musavva' kazâlarının ilhâkıyla daha fazla genişlemiş olmasından başka 18 bin kişilik ordusunun 30 bine çıkarılması, alelâde bir «vali» ünvânını ötedenberi sönük bulan İsmail Paşa'nın Yusuf-Peygamber'i takliden «Aziz-i-Mısr» ünvânına tâlip çıkmasıyla neticelenmiş, fakat Sultan Aziz'in ismiyle iltibâsından dolayı bu şekil münâsip görülmemiş ve nihayet Acemcede hem hükümdar, hem vezir mânâlarına gelen ve Bâb-ı-Âlî resmî dilinde de Sadr-ı-a'zamlarla bâzı mühim vüzerâ hakkında hürmeten kullanılan «Hıdiv» kelimesi lâstikli mâhiyyetinden dolayı tercih edilmiştir! İsmail Paşa'yı alelâde bir

vali vaziyetinden kurtardığı için sevindiren bu tumturaklı ünvâna âit ferman bu gün çıkmış ve işte bu tarihten itibaren kelime «ta'rîb» edilmiş, yâni Arapçaya da geçmiş olduğu için Mısır vilâyetine artık «Hıdiviyyet-i Mısriyye» denilmiye başlamıştır.

Daha Mehmed Ali Paşa devrinden itibaren Mısır valilerine vezâretin fevkınde bir rütbe olan «Sadâret pâyesi» tevcih edilmiş ve bu suretle bunlar Avrupa'da prensler hakkında kullanılan «Altesse = Fehâmetmeâb» ünvânını ihrâz etmişlerdir: Yukarda 1841=1257 vukuâtının «24 Mayıs» fıkrasına bakınız.

Bu sefer tevcih edilen «Hıdiv» ünvânı üzerine Mısır eyâleti artık bir Emâret= Prenslik vaziyetine gelmiş demektir; bununla beraber Osmanlı pâdişahı Mısır hıdivini alelâde bir vali gibi istediği zaman azletmek salâhiyyetini hâiz olduğu da unutulmamalıdır: Nitekim İsmail Paşa 1879=1296 senesi 25 Haziran = 5 Receb Çarşanba günü Sultan Hamid tarafından azledilmiş ve yerine oğlu Mehmet Tevfik Paşa hıdiv olmuştur. — Aşağıda 1872 = 1289 vukuâtının «28 Eylül» fıkrasına da bakınız).

4/5 Haziran = 20/21 Muharrem, Pazartesi/Salı gecesi: Sadr-ı-a'zam ve Ser-asker Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın azli.

(Azlin sebebi, Hıdiv İsmail Paşa'nın arz-ı-ta'zimâta gelen kızı Tevhîde Hanım'ı beğenip kendisiyle evlenmek istiyen Sultan Aziz'in Baş-mâbeynci Ali Bey vâsıtasıyla Fuad Paşa'dan fikir sordurması üzerine harîs hıdivin böyle bir izdivaçtan sonra yukarıki fıkralarda gördüğümüz fermanlarla kanâat etmiyerek daha bir çok imtiyazlar koparacağını düşünen sadr-ı-a'zamın meseleyi tasvib etmemiş ve Baş-mâbeynciye hitâben küçük bir kâğıda mülâhazalarını yazıp pâdişaha aynen arzedilmesini tavsiye etmiş olmasıdır: Bu mülâhazaların «küçük kâğıda yazılması ihtirâma adem-i dikkat» sayıldığı için zavallı Fuad Paşa bu gece azledilmiştir! Halbuki Sadâret tebeddülüne sebeb olan küçük kâğıt bir arîza değil, Baş-mâbeyncinin eline verilmiş bir nottan ibaret olduğu için Sultan Aziz'in alınmasına sebeb yoktur.

Büyük-Fuad Paşa'nın bu ikinci ve sonuncu sadâreti 1863 = 1279 senesi 1 Haziran = 13 Zülhicce Pazartesi gününden itibaren 3 sene, 4 gün sürmüştür: Bundan sonra Hâriciyye nâzırlığında bulunan Fuad Paşa, en samimî dostu Âlî Paşa'nın aşağıda 1867=1284 vukuâtının «2 Teşrinievvel» fıkrasında göreceğimiz Girit seferi esnâsında Sadâret-kaymakamlığında da bulunmuştur.
Sultan Aziz'in büyük bir meziyyeti vardır: Âlî ve Fuad Paşaların kıymet ve ehemmiyetlerini tamamiyle takdir ettiği için, kendilerini sadâretten azletse bile devleti hizmetlerinden mahrum etmemiştir).

5 Haziran = 21 Muharrem, Salı: Mütercim-Rüşdi Paşa'nın ikinci sadâreti.

(Meclis-i-Vâlâ riyâsetinden Sadr-ı-a'zam olan Mütercim-Mehmet Rüşdi Paşa'nın Sultan Mecid devrindeki ilk sadâreti için yukarda 1859=1276 vukuâtının «24 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız).

2 Eylül = 21 Rebî'ül-âhir, Pazar: Girit ısyânı ve âsilerin Yunanistan'a iltihak kararı.

(1830=1245 vukuâtının «24 Nisan» fıkrasında tasdikını gördüğümüz Yunan istiklâli Yunanlılık buhrânına nihayet vermiş değildir: O tarihe kadar istiklâl hedefini tâkib eden Yunan milliyetçiliği ondan sonra «Meğali-idea» denilen ve bütün Rumluğun Yunanistan'a bağlanmasından hâsıl olacak ve gûyâ Istanbul'u merkez ittihâz edecek muazzam bir imparatorluk hulyâsiyle izah edilen tuhaf bir azamet

iptilâsına tutulmuştur: Bu küçük milletin en büyük hatâsı küçüklüğünü anlıyamamasıdır.

Bavyera kralı Birinci Louis'nin 1832 de Yunan krallığına seçilmiş olan oğlu Birinci Othon 1862 ihtilâli üzerine devrilince «Birinci Yorgi» ismiyle kral seçilen ve bir Rus prensesiyle evlenen Danimarkalı prens Guillaume'un Yunan tahtına cülûsu münâsebetiyle İngiltere himâyesindeki «République des Sept-Îles = Cezâir-i-Seb'a cumhuriyeti» halkının ızhâr ettiği arzuyu kabul eden İngiliz hükûmeti bu yedi adanın Yunanistan'a ilhâkını 29 Mart 1864 tarihli bir muâhedeyle kabul etmiş ve ondan sonra da Bâb-ı-Âlî Istanbul'da 8 Nisan 1865 = 12 Zülka'de 1281 Cumartesi günü akdedilen ikinci bir muâhede ile bu ilhâkı tasdik etmiştir: Teşekküliyle istiklâlini bile Avrupa devletlerine medyun olan Yunanistan'ın gene o devletler sâyesinde işte böyle kolayca genişleyivermesi Yunan milliyetçiliğinin bilhassa o tarihten itibaren artık kabına sığamıyacak kadar kabarıp herşeyi azımsamasına sebeb olmuş sayılır! Yunan hükûmetinin Girid'e göz dikmesi işte bu tuhaf hâlet-i-ruhiyye neticesidir.

Nüfusunun ancak üçte biri Müslüman gösterilen Girit o sırada bu Yunan iştihâ ve ihtirâsının en kolay alevlendirebileceği sâha vaziyetindedir; Yunan istiklâliyle neticelenen büyük isyâna Girit ve Sisam adaları da iştirâk etmiştir: 1821 = 1236 vukuâtının «12 Şubat» fıkrasına bakınız; fakat netice olarak Sisam adası muhtâriyyete kavuştuğu halde Girid'in vaziyetinde hiç bir değişiklik olmamıştır: Yukarda 1832=1248 vukuâtının «10 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız. İki mühim sebeb daha vardır. Âlî Paşa'nın Sultan Aziz'e verdiği bir lâyihada bunların biri şöyle izah edilir:

«İhtilâlden evvel Girid'de efrâd beyninde düyûn ve müstakrazâtın yekûnu yüz elli milyon kuruşa bâliğ ve bunun takriben sülüsânı ahâli-i müslimenin matlûbâtı olup ve bir takım âdemler dahî a'şâr iltizâmından dolayı Hazine-i-Celîle'ye medyun ve rüesânın ekseri bu makuleden bulunup o makuleler başka bir idareye geçmeyi borçlarından kurtulmağa bir yol zannına ve bu tarik ile dâyinlerini ızrâr ve kendülerini mazhar-ı yesâr etmek tam'a-u-ümidine düşüp...»

Âlî Paşa'nın çok güzel tebârüz ettirdiği bu mahallî ve iktisâdî sebebin yanında çok mühim bir hâricî ve siyasî âmil de vardır: Osmanlı imparatorluğunu Kırım muharebesiyle 1856 = 1272 vukuâtının «30 Mart» fıkrasında gördüğümüz Paris muâhedesinin te'min ettiği faydalardan mahrum etmek istiyen Rusya, bu sırada Avrupa devletlerinin birbiriyle ve kendi dertleriyle meşgul olmasından istifâde ederek Sırplarla Rumları Türklere karşı ayaklandırmıya ve bunun için de Sırbistan'la Yunanistan'ın siyasî ihtiraslarını körüklemiye çalışmaktadır: Sırp istekleri için aşağıki sene vukuâtının «10 Nisan» fıkrasına bakınız.

Yunanistan'ın Girit meselesinde takındığı mütecâviz ve cür'etkâr tavır da işte bu Rus telkiniyle izah edilir: Hattâ Yunan kralı Yorgi'nin aldığı Rus prensine çehiz olarak Girit adasının va'dedilmiş olduğu hakkında bile tuhaf bir rivayet vardır! Mahmud Celâlüddin Paşa'nın «Mir'ât-ı Hakikat»inde Hanya'daki Rus konsolosunun tam bir senedenberi Girit hıristiyanlarını ayaklandırmıya çalıştığından bahsedilmektedir.

Bilhassa Atina hükûmeti büyük bir gayret ve faaliyet sarfına başlamış, Rus ve Yunan propagandaları Girit meselesini bütün Osmanlı hıristiyanlığının umumî ıztırâbına misal gibi göstermiş ve gittikçe kuvvetlenen Prusya'ya karşı Rusya'ya istinâd etmek istiyen Fransa da bu Rus-Yunan tezine iltihak ettiği için, Girit buhrânı büyük bir Avrupa meselesi hâline gelerek Osmanlı imparatorluğunu çok ciddî bir tehlike karşısında bırakmıştır.

Girit isyânı birdenbire patlak vermiş değildir: Âsiler Avrupa'ya karşı kendilerini mağdur ve mazlum gibi göstermek için, ilkönce 14 Mayıs 1866=28 Zülhicce 1282 Pazartesi tarihli bir mahzarla pâdişaha mürâcaat edip gümrük rüsumunun yüksekliğinden, vergilerin ağırlığından, tahsilât işlerinin bozukluğundan, mahkemelerin adaletsizliğinden ve vali Hekim-İsmail Paşa'nın fena idaresinden şikâyet ederek ıslâhât istemişlerdir! Fakat bu mahzarın birer suretini de Girit'deki konsoloslara tebliğ etmek suretiyle işe beynelmilel bir mâhiyet de vermiş oldukları için, Bâb-ı-Âlî'nin 1 Ağustos=19 Rebî'ül-evvel Çarşanba günü gelen cevabında

şikâyetlerinin tedkik edileceği va'dedilmekle beraber, devletin hâkimiyyet haklarına karşı gelecek olanların şiddetle tecziye edilecekleri de tebliğ edilmiştir. Girit ısyânı, âsilerin işte bu haklı tebligata karşı ayaklanmalarıyla başlamıştır: Çok sarp ve yüksek bir silsile teşkil eden Sphakia=İsfakya dağları ısyânın en mühim kaynağıdır. Istanbul'un cevabından memnun olmıyan âsiler bu gün ilk iş olarak işte o sâhada umumî bir ictimâ akdedip adanın bir daha ayrılmamak üzere ebediyyen Yunanistan'a iltihâkını ilân etmişlerdir.

Girit ısyânının en mühim elebaşısı «Hacı-Mihal» isminde bir sergerdedir. Yunan hükûmeti resmen işe karışmış olmamakla beraber, âsilere muntazaman silâh, mühimmat, erzak, para ve «gönüllü» ismi altında asker, zâbit ve hattâ miralay Koroneos isminde bir kumandan göndermiştir! Bu nakliyyâta tahsis edilen «Arkadi», «Enosis» ve «Krîti» vapurları Yunan harb gemilerinin himâyesinde hareket etmişlerdir! Tabiî bütün bunlar Avrupa'nın gözleri önünde cereyân etmekte, ısyan esnâsında serbest kalmak istiyen âsilerin âileleri Avrupa gemileri ve Yunan kayıklarıyla Yunanistan'a taşınmakta ve hattâ bu kadın ve çocuk muhâcereti Avrupa efkâr-ı-umumiyyesine gûyâ Türklerin tasarladıkları bir katl-i-âm korkusundan mütevellit gösterilmektedir.

Atina'da Girit ısyânına yardım için cemiyetler kurulmuş, Yunan matbuâtı dünyayı velveleye vermek için çığırtganlığa başlamış, Türk sefârethânesinin önünde taşkınlıklar yapılmış, Girit âsileri Müslümanlarla ısyâna iştirâk etmiyen Hıristiyanlara saldırıp ortalığı kan ve ateş içinde bırakmış, bir çok köyler yakılıp yıkılmış, vali İsmail Paşa'nın tenkil teşebbüsleri muvaffakıyyetsizlikle neticelenmiş ve işte bundan dolayı Bâb-ı-Âlî de bir takım siyasî ve askerî tedbirler ittihâzına başlamıştır.

İlk siyasî tedbir, bütün bunların mufassal notalarla Avrupa devletlerine tebliğinde gösterilir: Askerî tedbir de üstüste sevkedilen taburlarla Girid'e az zamanda kırk bin kişilik bir kuvvet yığılmış olmasıdır. Bir taraftan da Yunan kaçakçılığını önliyecek bir abluka kurmak üzere Girit sularına bir Osmanlı filosu gönderilmiştir: Yunanlıların «Arkadi» ismindeki meşhur kaçakçı gemisini bir müddet sonra işte bu Türk filosundaki «İzzüddin» vapurunun kahraman suvârisi Gamsız-Hasan Bey bütün levâzım ve mühimmâtiyle beraber zabtetmiş ve şâir Ziya Paşa da sırf kin ve garazına kapılarak Âlî Paşa'yı tehzil için yazdığı «Zafer-nâme» ismindeki güzel ve güzelliği nisbetinde haksız ve insafsız eserinde:

Yirmi beş kıt'a sefîne idi hükmünde fidel:
Tuttu bir Rum vapurunu bir sene ikdâma bedel!

beytiyle bu muvaffakıyyeti bile tezyife kalkışmıştır! — Girit ısyânı esnâsında Müslümanlar köylerle kasabalardan kalelere çekilmiş ve hattâ bir rivayete göre yalnız Kandiya kalesine elli bin mülteci kapanmıştır.
Girit gibi Yanya ve Tesalya havâlisine de göz dikmiş olan Yunanistan o sırada bir taraftan da Tesalya'yı karıştırmış ve orada da «Kiryako» isminde bir sergerde baş kaldırmıştır. — Aşağıki fıkra ile daha aşağıda 1867=1284 vukuâtının «2 Teşrinievvel» fıkrasına da bakınız).

8 Eylül = 27 Rebî'ül-âhir, Cumartesi: Girit ıslâhâtına me'mur olan eski Sadr-ı-a'zam Giritli-Mustafa Nâilî Paşa'nın Istanbul'dan hareketi.

(Fransa ile İngiltere'nin teşebbüsleri üzerine büyük salâhiyyetlerle fevkalâde bir komiser gönderilmesine karar verilmiş ve bu çetin vazifeye vaktiyle otuz sene Girit valiliğinde bulunduğu için «Giritli» denilen Mustafa Nâilî Paşa «Mecidiyye» vapuruyla ve bir mıkdar askerle gönderilip 10/11 Eylül=29 Rebî'ül-âhir/1 Cumâda-l-ûlâ Pazartesi/Salı gecesi Suda limanına vâsıl olmuşsa da, esasen Girit'de iyi bir hâtıra bırakmamış olduğundan bahsedilen bu ümmî ve ihtiyar vezir 1283 =

1867 senesi Zülka'de=Mart sonlarına kadar altı buçuk ay devam eden fevkalâde me'muriyyeti esnâsında ne âsilerle giriştiği müzâkerelerde ve ne de tenkil hareketlerinde muvaffakıyyet gösteremediği için geri çağırılmış ve işte bunun üzerine ısyânın tenkili meşhur Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'ya havâle edilmiştir. — Aşağıda 1867 = 1284 vukuâtının «2 Teşrinievvel» fıkrasına da bakınız).

26 Teşrinievvel = 16 Cumâda-l-âhire, Cuma: Memleketeyn beyliğine seçilen Prusya prenslerinden Charles de Hohenzollern = Birinci Karol'un evvelce i'tirâza uğrıyan intihâbının tasdikı.

(Memleketeyn beyliğindeki son değişiklikler için yukarıki sene vukuâtının «22/23 Şubat» ve «19 Nisan» fıkralarına bakınız. — Bu sene vukuâtının «2 Eylül» fıkrasında gördüğümüz Girit ısyânının en alevli ve tehlikeli devrinde devletin başına Tuna boylarında da gaileler çıkmasına meydan vermemek istiyen Bâb-ı-Âlî, maatteessüf başka çâre olmadığı için Memleketeyn ve Sırbistan metâlibini kabule mecbur olmuştur : Sırplara terkedilen «Kılâ-ı Hâkaaniyye» için aşağıki sene vukuâtının «10 Nisan» fıkrasına bakınız.

Rumanya'nın son krallık hânedânını kurmuş olan Birinci Karol'a bu gün verilen tasdik fermanındaki mühim şartlar şöyle sıralanabilir:

1 — Müttahid Memleketeyn beyliği Türkiye'nin yüksek hâkimiyyeti altında bulunmakta devam edecektir ;

2 — Memleketeyn ordusu 30 bin kişiden fazla olmıyacaktır;

3 — Türkiye'nin akdetmiş olduğu muâhedeler ahkâmı Memleketeyn'e de şâmil olacaktır;

4 — Memleketeyn beyliği kendi nâmına ayrıca muâhedeler akdedemiyecektir;

5 — Meskûkât üzerinde Türk hâkimiyyetini gösterecek bir alâmet bulunacaktır;

6 — Memleketeyn beyi nişan ihdâs etmek salâhiyyetini hâiz değildir;

7 — Haraç mıkdârı artırılacaktır.

Hâriciyye nâzırı Âlî Paşa bu şartları ilkönce bir mektupla prens Karol'a bildirmiş ve o da derhal kabul cevabı vermiş olduğu için, kendisine Memleketeyn beyliğinin irsî olarak tevcih olunduğu nihayet işte bu fermanla tebliğ edilmiştir).

1867 = 1283

11 Şubat = 6 Şevvâl, Pazartesi: Mütercim-Rüşdi Paşa'nın isti'fâsiyle Hâriciyye nâzırı Mehmet Emin Âlî Paşa'nın beşinci ve sonuncu sadâreti.

(İsti'fânın sebebi, bir taraftan yukarıki sene vukuâtının «2 Eylül» fıkrasında gördüğümüz Girit ısyânının bir Yunan harbiyle neticelenecek kadar alevlenmesi ve diger cihetten de Ruslar tarafından teşvik edilen Sırpların başta Belgrad olmak üzere Sırbistan'daki son «Kılâ'-ı Hâkaaniyye»yi istiyerek bu talepleri kabul edilmediği takdirde Yunanlılarla elbirliği etmek ihtimâlidir: Diger İslâv unsurlarını da ayaklandırarak Balkanlarla Adalar-denizini kan ve ateş içinde bırakmak istidâdı gösteren böyle bir buhran içinde Rus tehlikesi de mevcud olduğu için, her ne yapsa tenkit ve ta'rize uğrıyacağını düşünen Mütercim-Rüşdi Paşa'nın sırf başını gaileden kurtarmak üzere isti'fâ ettiğinden bahsedilir! Bununla beraber, hükûmetin başına öyle bir vaziyetin eri olan Âlî Paşa geçmiş olduğu için, müvesvis Mütercim'in isti'fâsı netice itibariyle memleket için hayırlı olmuştur.

Rüşdi Paşanın bu ikinci sadâreti yukarıki senenin 5 Haziran = 21 Muharrem Salı gününden itibaren 8 ay, 6 gün sürmüş ve isti'fâsı üzerine kendisi Ser-asker, Keçeci-zâde Fuad Paşa da Hâriciyye nâzırı olmuştur).

24 Mart = 18 Zülka'de, Pazar: «Yeni-Osmanlılar Cemiyeti» nin Paris'de propagandaya başlaması.

(Bizde meşrutiyet ve hattâ cumhuriyet fikirleri Tanzimat devrinde ortaya çıkmıştır: Cumhuriyetten yalnız bir iki kişinin bahsetmiş olmasına mukabil, meşrutiyetçilik oldukça kuvvetli bir cereyan hâlindedir ve hattâ bundan dolayı eski muhafazakârlara nisbetle teceddüdcü sayılan Tanzimatçılar işte bu ilk meşrutiyetçilere nisbetle muhâfazakâr vaziyetinde kalmışlardır.

O sırada meşrutiyet fikrinin en mühim mümessili «Yeni-Osmanlılar Cemiyeti» dir: Umumiyetle bu cemiyet Paris'de teşekkül etmiş gibi gösterilir ve ismi bile Fransızca «Jeunes-Turcs» tâbirinin tercemesi sayılır; meselâ İhsan Sungu merhumun «Tanzimat ve Yeni-Osmanlılar» hakkındaki kıymetli etüdünde öyle gösterilmektedir; fakat Abdurrahman Şeref'in «Yeni-Osmanlılar ve Hürriyet» ismindeki makalesinde bil-akis «Jeunes-Turcs» tâbiri «Yeni-Osmanlılar» isminin Fransızcaya tercemesi sayılır: Halbuki Nâmık Kemal bu Fransızca ismi «Türkisân'ın erbâb-ı şebâbı» diye terceme etmiştir; işte bundan dolayı «Yeni-Osmanlılar» tesmiyesini «Jeunes-Turcs» karşılığı gibi göstermek pek doğru olmasa gerektir; zâten Yeni-Osmanlılar Paris'den evvel Istanbul'da faaliyete başlamışlardır. Bu cemiyetin ilk âzâsı içinde şâir Ziya Paşa, Nâmık Kemal, Âli Suâvi, Necib Paşa torunu ve Âlî Paşa'nın ölümünden sonra Sadr-ı-a'zam olan Mahmud Nedim Paşa'nın büyük kardeşi Sağır-Ahmed Şükrü Bey'in küçük oğlu Mehmet Bey, Reji komiseri Nuri Bey, şâir Ali Ferruh'un sonradan Kudüs mutasarrıfı olan babası Reşad Bey/Paşa, Anadolu müfettişi müşir Şâkir Paşa nın ağabeyisi ve «Tercümân-ı-Efkâr» gazetesi sâhibi olup Posta nezâretinde bulunduğu için «Postacı» denilen Âgâh Efendi gibi o devrin en münevver şahsiyyetleri görülmektedir. Ziyâ Paşa ile Nâmık Kemal'ın daha sonra intisâb ettikleri hakkında da zayıf bir rivayet vardır. Abdurrahman Şeref'e göre bu teşekkülün «ruhu ve re'si» Necib Paşa hafidi Mehmet Bey'dir. Yeni-Osmanlıların Istanbul'da yaptıkları son toplantı Veli-Efendi çayırında ve daha zayıf bir rivayete göre Ayasofya câmiindedir: Sadr-ı-a'zam Âlî Paşa'nın icâb ederse katledilmek suretiyle ıskaatını istiyen bu heyecanlı meşrutiyetçilerin o toplantıda müzâkere ettikleri mesele, gûyâ hükûmet ellerine geçmiş gibi Sadâret makamına kimin getirileceği ve yeni kabineye kimlerin gireceği şeklinde çocukça bir meseledir: Necib Paşa torunu Mehmet Bey'in amcası Mahmud Nedim Paşa'dan bahsetmesine mukabil, digerleri Ahmed Vefik Paşa yı istedikleri için o gün anlaşamamış olduklarından bahsedilir! Fakat gene ayni gün mesele hükûmete aksetmiş, zâbıta tâkibâta başlamış, Sağır-Ahmed Bey'in İstinye'deki yalısı basılarak Mehmet Bey aranmışsa da bulunamamış ve işte bunun üzerine Mehmet Bey'le Nuri ve Reşad Beyler Avrupa'ya kaçmışlardır. Biraz sonra Ziyâ Paşa ve Nâmık Kemal Bey'le Ali Suâvi ve Âgâh Efendiler de kaçmış oldukları için, «Yeni-Osmanlılar» cemiyeti Istanbul'dan sonra Paris'i merkez ittihâz etmiş demektir.

O sırada Paris'de çok mühim bir şahsiyyet vardır: Istanbul'da Meclis-i-Hazâin reisliği ve Mâliye nâzırlığı gibi mühim mevkilerde bulunmaktan ve bu suretle Âli ve Fuad Paşalar gibi en büyük Tanzimatçılarla beraber çalıştıktan sonra onlara küsüp muhâlefete başlamış ve daha Istanbul'da iken Yeni-Osmanlılarla elbirliği etmiş olan Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa bir müddettenberi Paris'dedir ve hattâ Ziyâ Paşa, Nâmık Kemal ve Ali Suâvi gibi muhâlefetin en kuvvetli kalem sâhiplerini Paris'e o dâvet etmiştir: Paris'de Mustafa Fâzıl Paşa'nın etrâfında toplanan Yeni-Osmanlıların en mühimleri bu üç dâvetliden başka Necib Paşa torunu Mehmet, Reji komiseri Nuri ve Kâni-Paşa-zâde Ahmed Rif'at Beylerle Postacı-Âgâh ve Mısırlı Abdullah Efendilerdir; Paris'deki Müslüman ve Hıristiyan Osmanlı talebesinden bir çoklarıyla Üçüncü Napoléon idaresine muhâlif bâzı Fransız gençlerinin cemiyete intisâb ettiklerinden ve «Introduction â l'histoire de l'Asie» ismindeki kıymetli Türk tarihinin müellifi müsteşrik Léon Cahun'ün de bu miyanda bulunduğundan bahsedilir.

Meşhur Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve İbrahim Paşa'nın oğlu olan Mısırlı Mus-

tafa Fâzıl Paşa babasından iki buçuk milyon altın tutarında muazzam bir mirâsa konmuş olduğu için Istanbul'dan gelen Yeni-Osmanlıların hepsine bol keseden aylıklar bağlamıştır: Bunlardan başka Istanbul'da ve Mısır'da da bir çok aylıklı taraftarları bulunduğundan bahsedilir. En büyük aylığı alan Ziyâ Paşa Paris'de çok müreffeh yaşamıştır. Ali Suâvi'nin «Ulûm gazetesi» ndeki ifşaâtına göre Mustafa Fâzıl Paşa o zamanki altın frank hesabiyle Kâni-Paşa-zâde Ahmed Rif'at Bey'le Postacı-Âgâh Efendi'ye bin beşer yüz, Nâmık Kemal'le Necib Paşa hafidi Mehmet Bey'e biner, Reşad Bey'le Nuri Bey'e yedi yüz ellişer ve Mısırlı Abdullah Efendi'ye de üç yüz frank aylık tahsis etmiştir.

Bütün siyasî teşekküllerle teşebbüslerde olduğu gibi Yeni-Osmanlılar içinde de kanâatlerinde samimî bir kaç idealiste nisbetle şahsî menfaat güdenler ekseriyet hâlindedir: Hattâ cemiyetin umumî reisi vaziyetinde bulunan Mustafa Fâzıl Paşa bile bir kanâat adamı değildir! Bu milyoner politikacının İstanbul hükûmetine birdenbire muhâlif kesilivermesi, 1866 = 1283 vukuâtının «28 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz Mısır verâset usulünün değişmesinden şahsen mutazarrır olmasındandır: Büyük kardeşi hıdiv İsmail Paşa'nın Sultan Aziz'den kopardığı verâset fermanı eski «Ekberiyyet» kaidesi yerine babadan oğula intikal esasını koymuş olduğu için, Fâzıl Paşa hıdivlik hakkını kaybetmiştir; Fuad ve Âlî Paşalara işte bundan dolayı kin bağlamış ve kininden dolayı da Tanzimatçılığa karşı Meşrutiyetçiliğe kalkışmıştır! Âlî Paşa'yı tehzil için yazdığı «Zafer-nâme»yi Paris'de kaleme alan Ziyâ Paşa da ayni vaziyettedir: Evvelce Mâbeyn kâtipliğinde bulunduğu sırada kendisine umduğu mevkileri vermediği için Âlî Paşa'nın aleyhinde Sultan Aziz'e bir takım telkinatta bulunan Ziyâ Bey/Paşa Sadr-ı-a'zamın te'siriyle nihayet Mâbeyn'den atılınca ateş gibi bir muhâlif kesilmiş ve bu muhâlefeti bilhassa Âlî Paşa'nın şahsını istihdâf etmiştir; bunu bizzat kendisi i'tirâf etmektedir; Âlî Paşa'nın vefatı üzerine Istanbul'a gelince Sultan Aziz'e takdim ettiği kasidelerin birinde Avrupa'ya gidişinin sebebini şöyle anlatır:

Enzâr-ı lûtfun etmiş idim celb Efendimin
Abd-î kemînenin bu idi hep kabâhati
Yalvardım i'tizâr-u-tazarru'lar eyledim
Aslâ tagayyür etmedi kin-û-husûmeti
Encâm-ı kâr Kıbrıs'a nefyetmek istedi
Gördüm ki câna kasd idi ma'nâda niyyeti
Bir başka çâre kalmadı tahlîs-i cân içün
Terk-î diyâra eyledim âhir azîmeti
Bâis bu oldu terkime minnetdi cânıma
Yoksa veliyy-i-ni'metimin emr-ü-hidmeti

Ziya Paşa'nın bu fecî i'tirâfında Âlî Paşa'nın kendisini Kıbrıs'a nefyedeceği için Avrupa'ya kaçmış olduğundan bahsetmesi pek tuhaf bir te'vilden başka bir şey değildir: Çünkü Âlî Paşa kendisini Kıbrıs mutasarrıflığına tâyin etmiş ve Ziyâ Paşa da vaktiyle kendisini Kıbrıs mutasarrıflığına tâyin etmiş ve Ziyâ Paşa da vaktiyle müstakil bir krallık olan bu büyük ve güzel adanın mutasarrıflığını azınsadığı için Fâzıl Paşa'nın dâvetini kabul edip Avrupa'ya gitmiştir. Avdeıinden sonra pâdişaha işte bu sadâkat ve ubudiyyet kasidelerini takdim eden Ziyâ Paşa'nın Avrupa'da «İdâre-i cumhuriyye»yi medheden makaleler yazmış olduğu da düşünülürse, bu kuvvetli şâirin acabâ hangi kanâatinde samimî olduğu nasıl tâyin ve tahmin edilebilir?

Yeni-Osmanlıların istedikleri nedir yahut nelerdir? Avrupa'da neşrettikleri «Muhbir», «Hürriyet» ve «Ulûm gazetesi»ndeki yazılarına göre «Nizâm-ı serbestâne = Demokrasi», «Nizâm-ı esâsiyye=Kanun-u esasî» ve «Şûrây-ı ümmet = Meclis-i Meb'usan/Millet meclisi» gibi esaslarda umumiyetle ittifak ettikleri anlaşılmaktadır. Fakat buna mukabil «Lâiklik = Dinle devletin tefrikı» gibi bâzı mühim meselelerde hiç anlaşamamış oldukları da muhakkaktır; meselâ Ziyâ Paşa ile Nâmık Kemal dincidir; «Hürriyet» gazetesinin 11 inci nüshasında çıkan bir makalesinde Kemal Bey bu nokta-i-nazarını şöyle anlatır:

«Biz usûl-i meşveret istiyoruz. Meclis-i şûrây-ı ümmet talebindeyiz. Onda her

mezhebden âdem bulunacak, hükûmete nezâret edecek. Umum halk hürriyet-i siyâsiyesine mâlik olacak: Bu müddeâmızı din üzerine te'sis ediyoruz».

Halbuki Ali Suâvi «Ulûm gazetesi«nin 17 nci nüshasında dinle devletin mutlaka tefrikı tarafdârıdır:

»İbâdâtı muâmelât-ı dünyeviyyeden ayırup dünyâya müteallık umûru başkaca ve müstakillen tedvin etmeli»

demiştir. Mustafa Fâzıl Paşa'nın Sultan Aziz'e yazdığı meşhur mektupta da lâiklik esasını müdâfaa eden şöyle bir cümleye tesadüf edilir:

«Din hakaayık-ı ezeliyye makamında durup kalmazsa, ya'ni umûr-i dünyeviyyeye dahî müdâhale ederse cümleyi itlâf eder, kendüsü dahî telef olur».

Bu vaziyete göre Ziyâ Paşa ile Nâmık Kemal'in dinciliğine mukabil Ali Suâvi ile Mustafa Fâzıl Paşa lâisizm tarafdârı demektir. Diger bir takım meseleler üzerinde de bu gibi ihtilâflara tesadüf edilebilir.

Abdurrahman Şeref merhum Yeni-Osmanlılardan bahsederken parlak gayeler içinde hiç düşünmedikleri bir noktaya temâs etmektedir:

«İstedikleri şey ne idi ve memlekette kaabil-i icrâ mı idi? İşte buralarını tamamiyle tâyin ve tahmin edemiyorlar idi... Hasb-eş-şebâb düşünülemiyen şeyler bunlar idi».

Âlî ve Fuad Paşalar gibi büyük Tanzimatçılarla «Yeni-Osmanlılar» denilen mukallit meşrutiyetçiler arasında en büyük telâkki farkı işte bu noktada gösterilebilir: Aşağıda 1868=1284 vukuâtının «1 Nisan» fıkrasında göreceğimiz gibi, Reşid Paşa mektebinin bu iki büyük mümessili umumiyyetle zannedildiği vechile demokrasi ve meşrutiyet düşmanı değildir: Onların kanâatince bir çok dillerden, dinlerden, mezheplerden ve rengârenk ırklarla milliyetlerden mürekkeb olan ve dünyanın üç muhtelif kıt'asına yayılan Osmanlı imparatorluğunda parlâmento demek, o türlü anâsır için bir millî ve dinî mücâdele meydanı demektir; intihâbât esnâsında bu anâsırla alâkadâr ecnebi devletlerinin bir çok entrikalar çevirecekleri de muhakkaktır. İşte bundan dolayı Âlî ve Fuad Paşalara göre Garp tarzında bir meşrutiyet ilânı, imparatorluğun inhilâline yol açabilir. Onun için onlar sırf mahallî şerâite göre ve tedricî surette bir hâkimiyyet-i-milliyye sistemi kurulmasını istemişlerdir: «Teşkil-i vilâyât» kanunu ile her vilâyette bir Meclis-i-umumî kurulması ve Istanbul'da da o taşra meclislerinin mümessilleriyle beraber çalışarak millî bir meclis mâhiyyetini alacak büyük bir «Şûrây-ı-Devlet» te'sisi işte bu maksatladır. Osmanlı imparatorluğunun anâsır vaziyeti ve Avrupa devletlerinin münferid ve müşterek siyaseti bakımından Âlî ve Fuad Paşaların o telâkkilerinde ne kadar haklı oldukları, kendilerinden sonraki meşrutiyet tarihiyle maatteessüf sâbit olmuş çok acı bir hakikattir.

Yeni Osmanlıların en büyük hâtası, meşrutiyeti dünyanın üç kıt'asına yayılmış rengârenk Osmanlı anâsırını birbirine hemen perçinliyecek sihirli bir lehim farzetmiş olmalarında gösterilebilir: Bilhassa On-dokuzuncu asrın başlarındanberi milliyet şuûrunun Osmanlı câmiasına için-için nasıl hulûl etmiş olduğunun farkında bile değillerdir! Bütün yazılarında işte bu tarihî gaflet sezilmektedir.

Bu yazıların birincisi, Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa'nın henüz Istanbul'daki arkadaşları Paris'e gelmeden evvel «Liberté» gazetesiyle Sultan Aziz'e hitâben neşrettiğinden bahsettiğimiz meşhur mektuptur. Bu tarihî mektubu hem Avrupa'nın, hem Türkiye'nin muhtelif dillerine terceme ettirip binlerce nüsha bastırarak Şark'a, Garb'a yaymış olan Fâzıl Paşa'nın en fena hareketi, o sırada Türkiye'nin dâhilî işlerine mütemâdiyen müdâhale edip duran Garp devletlerinin hükümdarlarıyla siyaset adamlarına bile göndermekte tereddüd etmemiş olmasıdır! Bir çok tenâkuzlarla dolu olan bu tuhaf mektupta milyoner paşa pâdişahtan «Tebdil-i usûl-i idâre» ile «Nizâm-ı serbestâne = Demokrasi» istemekte ve etrâfındaki «müsteşarlar»ı, yâni başta Âlî ve Fuad Paşalar olduğu halde bütün devlet erkânını «Hâinler ve câhiller» diye tahkir etmektedir! Buna karşı Âlî Paşa Paris'de «Réponse à Son Altesse Moustapha Fazil Pacha au sujet de sa lettre au Sultan» ismiyle risâle şeklinde Fransızca bir cevap neşrettirmiş ve bunda Fâzıl Paşa'nın Mâliye nâzırlığı zamanında Sadr-ı-a'zam Fuad Paşa'ya verdiği lâyihalardan iktibaslar yaparak bir müddet evvel siyasetleriyle idarelerini göklere çıkaracak

kadar medhettiği adamları biraz sonra nasıl ihânet ve cehâletle ithâm ettiğini çok alaylı bir lisanla ifşâ etmiştir.

Mustafa Fâzıl Paşa'nın en iğrenç hareketi, bir müddet sonra Istanbul hükümetiyle anlaşıp Yeni-Osmanlıları yüz-üstü bırakarak memlekete dönmesinde ve hattâ kabineye bile girmesinde gösterilebilir! Bununla beraber iki yüzlü bir siyaset tâkib ederek Paris yârânının aylıklarını vermekte devam etmiştir! O tarihten itibaren yalnız iki kişi Mısırlı paşanın vermek istediği aylığı reddetmiştir: İlk reddeden Ali Suâvi ve ikincisi de Necip Paşa torunu Mehmet Beydir.

Yeni Osmanlıların arasına diger bir takım şahsî ihtilâflar da karışmış; nihayet birer birer hükûmetle anlaşarak veyahut afv-i-umumîden istifâde ederek hepsi dönmüş ve en son olarak da Ali Suavi gelmiştir.

Bizde ilk meşrutiyet teşebbüsü işte böyle bir dağılma ile nihayet bulmuş, Avrupa'da ve bilhassa Fransa, İngiltere ve İsviçre'de bir çok âteşîn neşriyat yapanlar memlekete dönünce mutlakıyyet idaresinden birer me'muriyyet almış, içlerinde kasîde ve hattâ jurnal yazanlar bile olmuş, velhâsıl «Yeni-Osmanlılar Cemiyeti» nihayet tefessüh edip gitmiştir: Yalnız Garp taklidi bir meşrutiyet ve demokrasi fikirlerinin yayılmasında bu teşebbüsün büyük bir te'siri bulunduğu da muhakkaktır).

10 Nisan = 5 Zülhicce, Çarşanba: Belgrad ve diger «Kılâ'-ı Hâkaaniyye» nin Sırbistan'a terki.

(Yukarda bu senenin «11 Şubat» fıkrasında gördüğümüz mühlik vaziyet içinde Tuna boylarının da ateş içinde kalmasına meydan vermek istemiyen ve bu hususta Fransa ile Avusturya'nın ihtarlarını da nazar-ı-itibara alan Meclis-i- Vükelâ'nın 8 Şevvâl=13 Şubat Çarşanba günü takdim ettiği mazbata üzerine 10 Şevval = 15 Şubat Cuma günü Sırbistan'ın henüz Türk işgalinde bulunan ve «Kıla'-ı Hâkaaniyye» denilen son dört kalesinin tahliyesiyle Sırp beyinin muhâfazasına vâl = 15 Şubat Cuma günü Sırbistan'ın henüz Türk işgalinde bulunan ve «Kılâ'-ı Hâkaaniyye» denilen son dört kalesinin tahliyesiyle Sırp beyinin muhâfazasına terki ve bununla beraber bu kalelere Sırp bayrağı ile beraber Türk bayrağının da çekilmekte devam edilmesi hakkında irâde çıkmıştır : Türk hâkimiyyeti altında bulunan Sırbistan prensi Mihailo Obrénovitch/Obrenoviç'e hitaben bu günkü tarihle sâdır olan fermanın en mühim esasları işte bunlardır. «Kılâ'-ı Hâkaaniyye/ Kılâ-'ı erbea» denilen dört kale de Belgrad, Sabacz = Böğürdelen, Smederevo = Semendire ve Gladova = Feth-ü-İslâm kaleleridir: Bundan evvel terkedilen diger iki kale için yukarda 1862=1279 vukuâtının «8 Eylül» fıkrasına bakınız.

Tahliye ve terkedilen kalelerde Sırp bayrağıyla beraber Türk bayrağının da bulundurulması, millî izzetinefsi tatmin içindir : Bunun mânâsı «Kal'alar kemâkân kılâ'-ı Hâkaaniyyeden olarak» kalıyor ve yalnız muhâfaza vazifesi Türk askerinden alınıp Türk hâkimiyyetindeki Sırp askerine veriliyor demektir! Fakat tabiî bütün bunlar zâvâhiri kurtarmak için düşünülmüş şeylerdir. Netice itibariyle Kanunî Sultan Süleyman'ın 1521=927 senesi 29 Ağustos = 25 Ramazan Perşenbe günü fethettiği Belgrad kalesi nihayet bu gün son defa olarak elden çıkmış demektir: O tarihten bu hazin ferman tarihine kadar XVI ncı asırdaki takvim ıslâhâtından mütevellit on günlük fark da hesab edilmek şartiyle tam 345 sene, 7 ay, 3 gün geçmiştir; fakat bu üç buçuk asra yakın Türk hâkimiyyeti esnâsındaki Avusturya seferlerinde Belgrad kalesi üç defa düşman eline geçmiştir: İlk sukutu için üçüncü ciltte 1688=1099 vukuâtının «8 Eylül» ve ilk istirdâdı için de 1690 = 1102 vukuâtının «8 Teşrinievvel» fıkralarına, ikinci sukutu için bu ciltte 1717 = 1129 vukuâtının «18 Ağustos» ve ikinci istirdâdı için 1739 = 1152 vukuâtının «1 Eylül» ve nihayet üçüncü sukutuyla istirdâdı için de 1789 = 1204 vukuâtının «8 Teşrinievvel» ve 1791=1205 vukuâtının «4 Ağustos» fıkralarına bakınız. Belgrad kalesi bunların birincisinde 2 sene, 1 ay, ikincisinde 22 sene, 17 gün ve üçüncüsünde de 1 sene, 9 ay, 27 gün düşman istilâsında kalmıştır: Bu üç fâsılanın mecmûu 25 sene, 11 ay, 14 gün tutmaktadır. İşte bu son rakam, Kanunî'nin fethinden Sultan Aziz'in fermanına kadar geçen 345 sene, 7 ay, 3 günden tarhedildiği takdirde Belgrad kalesinin tam 319 sene, 7 ay, 19 gün Türk hâkimiy-

yetinde kalmış olduğu anlaşılır: Son ısyanlarda âsilerin hâkimiyyetiyle geçen cüz'î zamanlar tabiî bu hesaba dâhil değildir.

«Kılâ-'ı Hâkaaniyye» hakkındaki ferman bu senenin 13 Zülhicce=18 Nisan Perşenbe günü Belgrad'ın kale-meydanında son Osmanlı muhâfızı Cezâyirli Ali Rızâ Paşa ile Sırp beyi Mihail'in müvâcehesinde merâsimle okunup hükmü yerine getirilmiş, yâni :

«Kal'alar kemâkân kılâ'-ı Hâkaaniyyeden olarak kalup ve burçlarına Saltanat-ı-Seniyye ve Sırp bayrağı çekilüp hıfz-u-idârelerinin Sırp beyinin zâtine ihâlesi ile müstahfız askerlerinin kaldırılması»

hakkındaki hazin emir derhal yerine getirilmiştir. — Biraz sonra Sırp beyi Mihail Bey sonradan müşir olan son kale muhâfızı ferik Cezâyirli Ali Rızâ Paşa ile beraber Istanbul'a gelip metbûuna teşekkürlerini arzetmiş ve işte bu suretle **Yunanlılar yalnız bırakılıp Girit meselesi** bir müddet sonra tesviye edilerek bütün Hıristiyan unsurlarını hep birden ayaklandırmak istiyen Rus plânı suya düşürülmüştür.

Bundan dolayı zavallı Âlî Paşa'yı Ali Suâvi gibi şiddetle tenkid ve Ziyâ Paşa gibi tehzil edenler çoktur; meselâ «Zafer-nâme»nin:

Şart edüp rekz-i alem etmeyi kahhârâne,
Belgrad kal'asın ihsân ile Sırbistân'e,
Devletin kıldı tamâmiyyetini istikmâl!
Kinez'i nush-i belâğat-eseri koydu yola:
Salamaz gayri mukaddemki gibi sâğa sola!

gibi mısrâlarının san'atkârâne zarâfetinden hoşlanmıyacak kimse yoktur: Fakat esasen elden çıkmış olan Sırbistan'da birer ada veyahut birer tarih âbidesi gibi kalan o dört kaleye mukabil Âlî Paşa'nın devleti çok büyük bir vartadan kurtarmış olduğu da muhakkaktır».

1867 = 1284

21 Haziran = 18 Safer, Cuma: Sultan Aziz'in Avrupa seyâhatine hareketi ve Âlî Paşa'nın Saltanat-nâipliği.

(Fransa imparatoru Üçüncü Napoléon beynelmilel Paris sergisi münâsebetiyle Sultan Aziz'i Fransa'ya dâvet etmiş ve bu suretle umumî sulhü takviye edecek fikirler teâtisine de vesîle bulunmuş olacağını Istanbul'daki sefiri vâsıtasıyla bildirmiştir.

Yukarıki fıkralarda gördüğümüz vechile o sırada Memleketeyn, Sırbistan ve Karadağ gibi Türk hâkimiyyetindeki Balkan beylikleri hep istiklâle doğru hamleler yapmakta ve bu hareketlerinde bilhassa Rusya ile Fransa'dan müzâheret görmektedir: Son zamanlarda bu gailelere bir de Girit buhrânının inzımâmı Osmanlı imparatorluğunu çok çetin bir vaziyete sokmuş ve bu kanlı oyunda da Fransa hükûmeti milliyet prensipi nâmına Yunan tezini desteklemiye kalkışmıştır! Böyle bir vaziyette öyle bir dâvet en büyük fırsat demektir : Bilhassa imparatorun umumî sulhü takviye meselesinden de bahsetmiş olması Şark meselesinde muhteşem müsâfirini herhalde rencîde etmiyecek fikirler serdetmek ihtimâline delâlet edebilir. Sultan Aziz'in Üçüncü Napoléon'a karşı Türk tezini Paris'e kadar gitmiş en büyük müsâfir sıfatiyle bizzat müdâfaa etmesi, bilhassa Girit meselesi bakımından fevkalâde bir ehemmiyeti hâizdir: Çünkü bu kanlı mesele küçük bir Yunan dâvâsı olmaktan ziyâde büyük bir devletler meselesi hâline gelmiştir.

Üçüncü Napoléon'un dâvetini Bâb-ı-Âli bâzı menbâlarda rivayet edildiği gibi sırf Sultan Aziz'in Avrupa terakkiyâtını bizzat görüp memleketinde tatbik etmesine yol açmak için değil, bilhassa işte bu siyasî gailelerin Türkiye lehine tesviyesini kolaylaştırabilecek bir zemin hazırlamak için müsâit karşılamış,

Sadr-ı-a'zam Âlî ve Hâriciyye nâzırı Fuad Paşalar pâdişahı teşvik etmiş ve o sırada İngiltere sefiri de kraliçe Victoria'nın Sultan Aziz'i Londra'ya dâvet etmekte olduğunu arzedince her iki dâvet de kabul edilmiştir.
Osmanlı tarihinde büyük istilâ seferleri sayılmamak şartiyle ecnebi memleketlerinde seyâhate çıkmış yegâne pâdişah ve hıristiyan memleketlerine dost olarak gitmiş yegâne halîfe Sultan Abd-ül-Aziz'dir: Bu bakımdan Avrupa tarihinde de misli görülmemiş bir hâdise demektir. İngiltere ve Fransa gibi müstemlekelerinde bir çok Müslüman tebaaları bulunan büyük devletlerin bu fevkalâde seyâhâte son derece ehemmiyet vermeleri işte bundandır.

Sultan Aziz bu gün Ortaköy câmiinde yapılan Cuma selâmlığından sonra Dolmabahçe sarayına gelmiş ve öğleden sonra saat dörde doğru «Sultâniyye» ismindeki hususî vapuruyla Istanbul'dan hareket etmiştir: Muhtelif noktalardan toplar atılarak ve sâhillere dizilmiş askerlerle ahâli tarafından «Pâdişâhım çok yaşa» diye alkışlanarak yola çıkan pâdişahın vükelâ vesair devlet erkâniyle ecnebi sefirleri tarafından Marmara açıklarına kadar teşyî edildiğinden bahsedilir. «Vapur-ı-Hümâyûn» a donanmadan bir kaç zırhlı da refâkat etmiştir.

Sultan Aziz'in maiyyetinde Avrupa seyâhatine iştirâk edenlerin en mühimleri veliahd Murad Efendi ile şehzâde Abdülhamid ve **pâdişahın büyük oğlu Yusuf İzzüddin** Efendilerden başka Hâriciyye nâzırı Keçeci-zâde Fuad Paşa Muallim-i-Sultanî Akşehirli-Hasan Fehmi Efendi, Baş-Mâbeynci Hüseyn Cemil Bey, Baş-Kâtip Bursalı Mehmet Emin Bey, «Mahşer Midillisi» **denilen Hariciyye-Teşrifatçısı** Mehmet Kâmil Bey, Mâbeynci Hâfız-Mehmet Bey, sonraları Baş-vekil olan Dîvân-ı-Hümâyun tercümanı Ârifî Bey ve onunla beraber tercümanlık vazifesini **ifâ edenlerden Mâbeyn Kâtibi Halîmî Efendi'dir: Münevver bir zât olan bu Halîmî Efendi «Sultan Abd-ül-Aziz Han Hazretlerinin Avrupa seyâhâtnâmesi» ismiyle bir** ruznâme de yazmıştır. **Bunlardan Hâfız-Mehmet Bey'le Halîmî Efendi sonraları Baş-Mâbeynci ve Baş-Kâtip** olmuşlardır; veliahd Murad ve şehzâde Abdülhamid Efendilerle Fuad Paşa ve Akşehirli-Hasan Efendi bundan evvelki Mısır seyâhatine de iştirâk etmişlerdir: Yukarda 1863=1279 vukuâtının «3 Nisan» fıkrasına bakınız. Fransa büyük-elçisi mösyö Bourée ile İngiltere sefâreti baş-tercümanı da dâvet sâhiplerini temsilen pâdişahın maiyyetinde bulunmuşlardır.

Sultan Aziz'in memleket hâricine çıkmasından dolayı Türkiye'de devlet reisliği vazifesini vekâleten ifâ etmek üzere bir «Nâib-i-Saltanat» tâyini lâzımgelmiş ve bu fevkalâde vazifeye de Sadr-ı-a'zam Âlî Paşa tâyin edilmiştir. Osmanlı tarihinde pâdişahlar sefere çıktıkça pâyıtahtta «Istanbul Kaymakamı» ünvâniyle bir vekil bırakılması eskidenberi âdettir: Fakat o gibi vaziyetlerde pâdişah istilâ ettiği yerlerde bile kendi mülkünde ve işinin başında sayıldığı için Istanbul-Kaymakamı tamamiyle bir saltanat-nâibi vaziyetinde değildir; halbuki bu sefer pâdişah ölkesinden ve işinin başından ayrılıp hârice gitmiş olduğu için, Âlî Paşa her türlü hukukî şerâitiyle «Nâib-i-Saltanat», yâni pâdişah vekili olmuş demektir; bu bakımdan bütün Osmanlı tarihinde Sadâretten daha mühim bir mevkide bulunmuş yegâne devlet-adamı Âlî Paşa'dır: büyük vezirin bu fevkalâde sıfatı pâdişahın bu günkü hareket tarihinden itibaren Tuna tarikiyle avdetinde 3 Ağustos=2 Rebî'ül-âhir Cumartesi günü akşamı Vidin'de Türk toprağına ayak basıncaya kadar tam kırk dört gün sürmüştür.

22 Haziran=19 Safer Cumartesi günü Istanbul'dan Çanakkale'ye varan Sultan Aziz sâhillerden selâmlanarak yoluna devam etmiş, boğazın önüne kadar istikbâle gelmiş olan Fransız donanması tarafından toplar ve alkışlarla selâmlanmış, 23 Haziran=20 Safer Pazar günü Midilli ve Sakız hizâlarından ve 24 Haziran=21 Safer Pazartesi günü de Girit meselesine rağmen Yunanistan açıklarından geçilerek Sicilya istikameti tâkib edilmiştir.
Bu sırada Girit ısyânı en alevli devrindedir ve Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa da tenkil hareketleriyle meşguldür: Yukarda 1866=1283 vukuâtının «8 Eylül» fıkrasıyla aşağıda bu senenin «2 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız).

25 Haziran = 22 Safer, Salı: Sultan Aziz'in Messina'ya muvâsalatı.

(Bu sabah Sicilya'daki Etna yanar-dağının açıklarından geçen seyâhat alayı öğleden biraz sonra Messina limanına gelmiş ve kaleden atılan toplarla selâmlanmıştır: Sultan Aziz burada «Sultâniyye» vapurundan «Pertev-i-piyâle» vapuruna geçmiş ve geceyi orada geçirdikten sonra ertesi sabah yoluna devamla Messina-boğazı'ndan çıkıp «Mer Tyrrhénienne=Tirenya/Tiren denizi» ne girerek Napoli'ye doğru ilerlemiştir).

28 Haziran = 25 Safer, Cuma: Sultan Aziz'in Napoli'ye muvâsalatı.

(Messina'dan hareket edildikten sonra 27 Haziran=24 Safer Perşenbe günü Osmanlı pâdişahını karşılamıya gelen bir İtalyan filosu alaya iltihak ederek Napoli'ye kadar beraber gelmiş, bu sabah varılan Napoli'de Türk sefiri Rüstem Bey'le İtalyan amirali ve mahallî hükûmet erkânı «Vapur-ı-Hümâyûn» a gelip huzura kabul edilerek iltifâta mazhar olmuşlardır: Aslen bir İtalyan âilesine mensub olan bu katolik Rüstem Bey sonraları vezâret pâyesiyle Cebel-Lübnan mutasarrıflığında ve Londra büyük-elçiliğinde bulunmuştur; sadâkat ve dirâyetiyle mârûf olduğu için, bu gün Sultan Aziz'in huzuruna kabul edildiği zaman ikinci rütbeden Osmânî nişaniyle taltif edildiğinden bahsedilir. — Pâdişah Napoli'de bir kaç saat kaldıktan sonra yoluna devam etmiş ve bir gün evvel istikbâle gelen İtalyan filosu bu gün de teşyî için refâkat ettiği halde Korsika açıklarından Toulon'a doğru ilerlemiştir).

29 Haziran = 26 Safer, Cumartesi: Sultan Aziz'in Toulon'da karaya çıkışı.

(Fransa'nın Toulon/Tulon ve Marseille/Marsilya gibi limanlarında Akdeniz'i Türk gölü hâline getiren azamet ve istilâ devirlerimizin an'aneleşmiş hâtıraları hâlâ yaşamaktadır; meselâ Kanunî devrinde Fransa'yı himâye etmiye giden Barbaros'a Birinci François tarafından Toulon şehriyle limanlarının hâkimiyyet ve idaresi muvakkaten devredilmiş olduğu hakkında mahallî vesikalar bile vardır: İkinci ciltte 1543=950 vukuâtının «20 Temmuz» ve «5 ve 20 Ağustos» fıkralarına bakınız. — Istanbul'dan hareketinin dokuzuncu günü Sultan Aziz işte o parlak hâtıraların henüz silinmemiş olduğu Toulon limanında Fransız toprağına ayak basararken:

«Berren ve bahren fevkalâde ve me'mûl-ü-tasavvurdan ziyâde envâ'-ı tezyînât ve güzergâh-ı Şâhâneye asâkir ikaamesiyle bir taraftan dahî ahâli-i belde cânibinden ibrâz-ı ta'zîmât-u-tevkîrat olunarak»

ve bütün donanma gemileriyle askerî mevkilerden «toplar ve tüfenkler» atılarak karşılanmış, «misli nâ-besbuk şenlikler icâd-u-icrâ kılınmış», öğle yemeğini istirâhatine tahsis edilen konakta yedikten sonra mahallî hükûmet erkânını huzuruna kabul edip iltifât etmiş ve biraz sonra trenle Marsilya'ya hareket edip akşam yemeğini de orada yedikten sonra gene o gece Paris'e doğru yoluna devam etmiştir).

30 Haziran = 27 Safer, Pazar: Sultan Aziz'in Paris'e muvâsalatı.

(Öğleden evvel saat on bire doğru Paris'e varan Osmanlı pâdişahı «Mefrûşât-ı nefîse ferş» edilmek suretiyle «Pür-zîb-ü-zînet» olan istasyonda Fransa imparatoru Üçüncü Napoléon tarafından karşılanmış, askerî merâsimden sonra arabayla «Tuileries» sarayına giderken halkın fevkalâde tezâhürleriye alkışlanmış ve ora-

da güzelliği ile meşhur imparatoriçe Eugénie ile görüştükten sonra da ikametine tahsis edilen Elysée sarayına gitmiştir: İmparatoriçenin kocasıyla beraber istasyona gelmemesi, Halîfe-i-İslâmın yanında kadın bulunmamasındandır.
Bu muvâsalat gününü istirâhatle geçiren Sultan Aziz ertesi gün imparatorla beraber beynelmilel Paris sergisinin açılış merâsiminde bulunmak üzere Elysée sarayından On-dördüncü Louis'nin muhteşem arabasıyla hareket edip misli görülmemiş alkışlar içinde sergiye gelmiş ve Fransızlara cemîle olmak üzere Sèvres mâmûlâtından bir çok eserlerle daha bir takım şeyler satın almış ve bunlar serginin sonuna kadar ayrıca teşhir edildikten sonra Istanbul'a gönderilmiştir.
Hareket günü sayılmamak şartiyle Sultan Aziz Paris'de on gün kalmış ve bu müddet zarfında Fransız ordusunun şerefine yaptığı geçit resimlerinde, resmî ve hususî ziyâfetlerde, tiyatro temsillerinde bulunmuş ve Paris'in görülecek yerlerini gezmiştir. Gene o sırada Avusturya ve Prusya'nın Paris sefirleri tarafından hükümdarları nâmına Viyana ve Berlin'e dâvet edilmiştir. Pâdişah Paris'de iken Girit meselesinden bahsedildiği muhakkaktır; yalnız bahsi nasıl geçtiğinde ihtilâf vardır: Bir rivayete göre bir gün imparator Sultan Aziz'e Girit meselesinin en münâsip tesviye şekli adanın Yunanistan'a terkinden ibaret olduğunu söyleyince pâdişah hiç bir cevap vermeyip hiddetinden yüzünü başka tarafa çeviriverrmiş ve imparator bu haklı muâmeleden çok sıkılmıştır. Fakat daha kuvvetli bir rivayet de vardır: Bu seyâhatte pâdişahın maiyyetinde bulunanlardan başmâbeynci Hâfız-Mehmet Bey, Sultan Aziz'in sükût etmiş olmayıp bil-akis «kükremiş arslan gibi» mukabele ederek şu sözleri söylediğinden bahsetmektedir:
— Girid için Devlet-i-Aliyye yirmi yedi sene kan dökerek cezîre-i mezkûreyi Memâlik-i-Osmâniyye'ye ilhak eylemiş ve Girid'in toprağı Osmanlı kanıyla yuğurulmuştur. Sûreta bir ihtâr-ı hayırhâhâne ve ma'nen devletimin bâis-i berbâdîsi olan şu teklif beni me'yûs etmiş ve düvel-i-muazzama ittifak ederek Girid'in Yunanistan'a terkini notalarla teklif etseler bile teklifât-ı mevhûmeyi red ve askerimin son neferine varıncaya kadar cezîreye sevkeder ve donanmamdan bir sandal kalıncaya kadar sebât eder ve çâresiz kalınur ise Girid'i öyle terkederim!
Gene Hâfız Mehmet Bey'e göre bu vaziyet karşısında imparator teklifinden artık vazgeçmiş:

— Mâdemki efkâr-ı Şâhâneleri bu merkezde dâirdir, Girit meselesi ber-taraf olmuştur; müsterih olunuz!
demiştir. Bununla beraber Sultan Aziz'e izâfe edilen sözler Fuad Paşa'ya da isnâd edilir. Bilhassa Üçüncü Napoléon'un bir sohbet esnâsında Paşa'ya Girid'in Yunanistan'a satılmasını teklif edip Türkiye'nin bu adaya mukabil ne kadar para istiyebileceğini sorduğu zaman, hazır-cevaplığı ile meşhur olan Fuad Paşa'nın

— Aldığımız fiâta veririz, Haşmetmeâb!
tarzındaki cevabı pek meşhurdur: Her halde muhakkak olan nokta, Girit meselesinde Türkiye'nin hiçbir fedâkârlığa yaklaşmıyacağını Fransa'nın işte bu seyâhat esnâsında kat'î surette anlamış olmasıdır).

10 Temmuz = 8 Rebî'ül-evvel, Çarşanba: Sultan Aziz'in Paris'den Londra'ya hareketi.

(İstikbâlindeki debdebe ve ihtişamla teşyi edilmek suretiyle bu gün öğleden sonra saat dörde doğru Paris'den hususî «Kara-vapuru = Tren»le hareket eden Osmanlı pâdişahı Manş deniziyle Şimal-denizi arasındaki «Pas de Calais=Kale-boğazı» nın Fransız sâhilinde bulunan «Boulogne-sur-Mer = Bolonya» limanına gelip geceyi orada geçirdikten sonra ertesi gün «yine icrây-ı şehrâyîn ile» İngiltere sâhilindeki Dover=Douvres limanına geçmiş, Fransız donanması tarafından teşyi edilirken İngiliz donanması tarafından karşılanmış, her tarafı donatılan Dover limanında da kraliçe Victoria nâmına veliahd prens Edouard [= müstakbel Yedinci Edouard] karşılamış ve «Sâhil-i bahre karib tertib olunan kasırda» bir ziyâfet verildikten sonra «Hâzır ve müheyyâ bulunan Kara-vapurları = hususî trenler» le Londra'ya hareket edilmiştir.

Abdurrahman Şeref Fransa'nın Calais limanından hareket edimiş olduğunu söylerse de, bu seyâhate bizzât iştirâk etmiş olan Mâbeyn Baş-kâtibi Halîmî Efendi'nin ruznâmesinde Boulogne = Bulonya limanından Fransız gemileriyle hareket edildiğinden bahsedilmektedir).

12 Temmuz = 10 Rebî'ül-evvel, Cuma: Sultan Aziz'in Londra'ya muvâsalatı.

(Bu gün akşam-üstü zevâlî saat altıya doğru Londra'ya gelen Sultan Aziz çok parlak merâsimle karşılandıktan sonra muhteşem bir alayla ikametine tahsis edilen Buckingham sarayına gitmiş ve geceyi orada geçirdikten sonra:

«Ferdâsı Cumartesi günü yine sarây-ı mezkûrdan alay arabalarına ve ba'dehu kara-vapurlarına [=trene] râkiben kraliçe-i müşârünileyhânın bulundukları şehirde bulunan saraylarına azimet ve kendisiyle mülâkat-ı Seniyye vuku'bularak orada dahî Zât-i-Şâhâneye ve maiyyetlerinde bulunan bendegâna ziyâfet verildikten sonra yine Londra'daki saraya avdet-i Şâhâne vuku'bulmuş»

olduğundan bahsedilir. — Muvâsalat günü de sayılmak şartiyle Londra'da on bir gün kalıp on ikinci günü hareket etmiş oan Sultan Aziz'in şerefine muhteşem ziyâfetler, balolar, konserler ve büyük tiyatrolarda temsiller verilmiş, orduyla donanmaya geçit resimleri yaptırılmış, Belediye dairesinde kabul merâsimi yapılmış, pâdişah Avam-kamarasını ziyâretle müzâkerâtı tâkib etmiş «Sefâin-i ticâriyye ile banka mevkı'leri ve posta aklâmı ve mahâl-i sâire»yi gözden geçirmiş, bir kaç mühim tersâneye gidip tetkikatta bulunmuş, bilhassa Portsmouth tersânesini gezdikten sonra İngiliz donanmasının şerefine yaptığı deniz manevrasını kraliçenin yatından tâkib etmiş ve o gün kraliçe Victoria İngiltere'nin meşhur Diz-bağı nişanını «Kendü yediyle Zât-i Âlî-i Pâdişâhîye ta'lîk eylemiş»dir.

Sultan Aziz'in bu tarihten iki sene evvel ölmüş ve Rus siyasetine karşı Türk ittifâkını prensip ittihâz etmekle şöhret bulmuş olan eski Baş-vekil Palmerston'un evine gidip âilesini ziyâret etmek lûtufkârlığında bulunması İngiliz efkâr-ı-umumiyyesinde çok iyi bir te'sir bırakmıştır.

Her hade bu on bir gün içinde yalnız merâsimle vakit geçirilip siyasî meselelerden hiç bahsedilmemiş olması kabil değildir: Fakat Paris'de olduğu gibi Londra'da da neler konuşulup ne gibi neticeler elde edildiği pek belli değildir; her halde Girit meselesinden bahsedilmiş olduğu muhakkaktır).

23 Temmuz = 21 Rebî'ül-evvel, Salı: Sultan Aziz'in Londra'dan hareketi.

(İstikbâlinde olduğu gibi muhteşem merâsimle teşyi edilerek Londra'dan trenle Dover'e ve oradan da İngiliz donanması tarafından uğurlanarak hususî vapurlarla Calais limanına gelen pâdişah Fransa hükûmetinin hazır bulundurduğu hususî trenle Belçika ve Prusya-Bavyera üzerinden Viyana'ya doğru hareket etmiştir: Avusturya imparatoruyla Prusya kralının Paris'de arzedilen dâvetleri için yukarda bu sene vukuâtının «30 Haziran» fıkrasına bakınız).

24 Temmuz = 22 Rebî'ül-evvel, Çarşanba: Sultan Aziz'in Brüksel'den geçişi.

(Belçika kralı İkinci Léopold Osmanlı pâdişahının bu sabaha karşı uğradığı istasyonu tezyin ettirmiş, Belçika ordusu Türk hâkanını selâmlamış, kral Sultan Aziz'in şerefine bir öğle ziyâfeti vermiş ve öğleden sonra da Viyana'ya hareket edilmiştir).

25 Temmuz = 23 Rebî'ül-evvel, Perşenbe: Pâdişahın Coblentz'de Prusya kralıyla kraliçesi tarafından karşılanması.

(Sultan Aziz burada bir gece kalmış, gündüz huzurunda bir geçit resmi yapılmış, gece ziyâfetten sonra Rhein nehrinde gezdirilip şerefine yapılan şenlikler seyrettirilmiştir; Prusya kralı Birinci Wilhelm'in geçit resminden sonra pâdişah kendisini tebrik edince :

— Ben bu orduyu Fransa'ya karşı hazırladım!
dediğinden bahsedilir: Bundan üç sene sonra 1870 harbinde Fransa'yı mağlûb edip Almanya imparatoru olan Prusya kralı işte budur).

28 Temmuz = 26 Rebî'ül-evvel, Pazar: Sultan Aziz'in Viyana'ya muvâsalatı.

(Viyana istasyonunda Sultan Aziz'i karşılayan imparator, 68 sene saltanat sürdükten ve birinci cihan harbini bile gördükten sonra 1916 da ölmüş olan Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı Birinci François-Joseph'dir: 86 sene yaşamış olan bu uzun ömürlü hükümdar, Osmanlı pâdişahlarından Abdülmecid, Abd-ül-Aziz, Beşinci Murad, İkinci Abdülhamid ve Beşinci Mehmet Reşat'la muâsırdır!

Prusya'dan sonra Bavyera'dan geçerek Avusturya'ya gelen Sultan Aziz Viyana'da meşhur Schoenbrunn sarayına müsâfir edilip üç gün kalmış, şerefine ziyâfetler, balolar ve gezintiler tertib edilmiş, geçir resimleri yapılmış ve bir manevra esnâsında François-Joseph:

«Cennet-mekân Kanunî Sultan Süleyman-Han Hazretlerinin Viyana muhâsarasında otak kurduğu mevkıi parmağıyla göstererek Osmanlıların cihânı lerze-nâk eyledikleri zamân-ı besâlet-ünvânı yâd»
etmiştir. — Mâbeyn Baş-kâtibi Halîmî Efendi gene bu üç gün içinde Sultan Aziz'in «Mülk-ü-milletce hayırlu ve menfeatlu olan yerleri gezüp muâyene» ettiğinden de bahsetmektedir.

Her halde Paris ve Londra'da olduğu gibi burada da merâsimle iktifâ edilmeyip Şark meselesinden ve bilhassa Girit buhrânından mutlaka bahsedilmiş olması lâzımgelir.

Sultan Aziz 31 Temmuz = 29 Rebî'ül-evvel Çarşanba günü Viyana'dan Tuna vapurlarıyla Peşte'ye hareket etmiş ve Baş-Mâbeynci Hâfız-Mehmet Bey'in tâbiriyle imparator François-Joseph «Vapur gözden nihân oluncaya kadar iskelede kaaimen ibrâz-ı hürmet-ü-riâyetde» bulunmuştur).

31 Temmuz = 29 Rebî'ül-evvel, Çarşanba: Sultan Aziz'in Buda-Peşte'ye muvâsalatı.

(Bu sabah Viyana'dan Tuna vapurlarıyla hareket eden Abd-ül-Aziz'le maiyyetinin bu akşam geldiği Macar pâyıtahtı vaktiyle 159 sene, 11 ay, 24 gün Türk hâkimiyyetinde kaldıktan sonra Dördüncü Mehmet devrinde elden çıkmış olan Budin beylerbeyliğinin eski merkezi olmak itibariyle Osmanlı pâdişahının şimdi buraya bir günlük bir müsâfir sıfatiyle gelişi her halde Avrupa seyâhatinin yegâne hazin tarafı olsa gerektir : Budin'in elden çıkışı için üçüncü ciltte 1686 = 1097 vukuâtının «2 Eylül» fıkrasına bakınız. Sultan Aziz o fâciadan tam 180 sene, 11 ay sonra Buda-Peşte'ye gelmiş demektir.

Geceyi vapurda geçiren pâdişah ertesi gün krallık sarayında tertib edilen öğle ziyâfetinden sonra bir kabul resmi yapıp «Erkân ve mu'teberân-ı belde»ye iltifatta bulunmuş, şehrin görülecek yerlerini gezmiş ve akşama doğru gene vapurla yoluna devam etmiştir).

3 Ağustos = 2 Rebî'ül-âhir, Cumartesi : Avrupa seyâhatinden dönen Sultan Aziz'in Vidin'e muvâsalatı.

(Bu senenin 21 Haziran = 18 Safer Cuma günü Istanbul'dan hareket etmiş olan pâdişahın bu akşam Vidin'de Türk topraklarına ayak basıncaya kadar Türkiye hâricinde geçirdiği müddet tam 44 gündür: Aşağıda bu sene vukuâtının «7 Ağustos» fıkrasına da bakınız. Sultan Aziz geceyi Vidin'de hazırlanan konakta geçirmiş, şehir kandillerle donatılıp fişek, tüfek ve top şenlikleri yapılmış ve ertesi Pazar günü öğleden biraz sonra Rusçuğ'a hareket edilmiştir).

4 Ağustos = 3 Rebî'ül-âhir, Pazar: Sultan Abd-ül-Aziz'in Rusçuğ'a muvâsalatı.

(Sadr-ı-a'zam Âlî ve Ser-asker Mütercim-Rüşdi Paşalar pâdişahı karşılamak üzere Tuna vilâyetinin merkezi olan Rusçuğ'a gelmişlerdir: Tuna valiliğinde bulunan Midhat Paşa da Peşte'den karşılamıştır.

Sultan Aziz Rusçuğ'a akşam gelip ikametine tahsis edilen konağa inmiş, Pazartesi günü Memleketeyn beyi prens Charles=Karol da gelip metbûuna arz-ı-ta'zimât etmiş ve vilâyet erkâniyle şehrin ileri gelenleri de huzura kabul edilip iltifâta mazhar olmuşlardır: Prens Karol için yukarda 1866=1283 vukuâtının «26 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız).

6 Ağustos = 5 Rebî'ül-âhir, Salı: Sultan Aziz'in Rusçuk'dan Varna'ya hareketi.

(Rusçuk'dan trenle gelen pâdişah Varna'da bir kaç saat istirâhat ettikten sonra akşam-üstü «Sultâniyye» yatıyla Istanbul'a hareket etmiştir: Esasen karadan gitmek niyetinde olduğu halde, annesinin çok göreceği geldiğini arzettirmesi üzerine deniz yolunu tercih ettiğinden bahsedilir).

7 Ağustos = 6 Rebî'ül-âhir, Çarşanba: Sultan Aziz'in Avrupa'dan Istanbul'a avdeti.

(Bu gün pâdişahı getiren Sultâniyye vapuru Karadeniz boğazına gelince tabyalardan atılan toplarla selâmlanmış, bütün vükelâ ve devlet erkâniyle sefirler ve ruhânî reislerden başka mektep çocuklarıyla halk kütleleri bile vapurlar ve kayıklarla istikbâle çıkmış, Anadolu ve Rumeli sâhillerini dolduran askerle ahâlinin alkış sesleri top ve tüfek şenliklerine karışmış ve Sultan Aziz işte bu coşkun alkışlar içinde vapurdan inip o zamanki tâbiriyle «Yedi çifte kayık-ı Hümâyunlarına suvâr» olarak Dolmabahçe rıhtımına çıkmıştır.

Bu münâsebetle Istanbul ve Boğaziçi üç gün üç gece donatılıp «Bütün dağlar ve bağlar ve bağçeler» bile kandiller ve fenerlerle süslenerek hava-fişekleriyle şenlikler yapıldığından bahsedilir.

Pâdişahın Istanbul'dan gaybûbeti bu senenin 21 Haziran=18 Safer Cuma gününden itibaren tam 47 gün sürmüştür: Bu müddetin 44 günü Türkiye hâricinde ve son üç günü de Vidin'den Istanbul'a gelinceye kadar Türk topraklarında geçmiştir : Yukarda bu sene vukuâtının «3 Ağustos» fıkrasına bakınız.

Sultan Aziz'in bu meşhur Avrupa seyâhatinde müsâfir olup görüştüğü hükümdarlar Fransa imparatoru Üçüncü Napoléon, İngiltere kraliçesi Victoria/Viktorya, Belçika kralı İkinci Léopold, Prusya kralı Birinci Wilhelm, Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı Birinci François-Joseph'dir. Uğramak, geçmek ve bir müddet oturmak suretiyle görmüş olduğu memleketler de İtalya, Fransa, İngiltere, Belçika, Prusya, Bavyera, Avusturya ve Macaristan'dır : Bu suretle beş

hükümdara müsâfir olmuş ve sekiz memleket görmüş demektir. Debdebe ve tantana içinde geçen bu muhteşem seyâhatin iki mühim neticesi vardır: Biri Avrupa'ya nisbetle Türkiye'nin ne kadar geri kalmış olduğunu pâdişahın kendi gözleriyle görmüş olmasıdır; avdetinde neşrettiği beyannâmenin şu fıkrası o bakımdan çok mühimdir:

«Her tarafta görüldüğü vechile medâr-ı kıvâm-ı düvel olan esbâb-ı zâhire ki beyn-el-ahâli ulûm ve maârif-i nâfianın intişârı ve turuk-u-meâbirin tekessürü ve kuvve-i berriyye ve bahriyyenin intizâmı ve umûr-ı mâliyyenin te'min-i i'tibârı hususlarından ibâretdir. Bunların bir yandan terakki ve tevessüüne tarafımızdan kemâkân himmet-ü-ikdâm olunacağı gibi kâffe-i vükelâ ve me'mûrin câniblerinden dahî dâire-i vazifeleri dâhilinde olarak bezl-i mesâî olunması kat'iyyen matlûbum idüğü... cümleye i'lân olunur».

İkinci mühim netice de bu meşhur seyâhatin Avrupa memleketlerinde hâsıl ettiği müsâit te'sirlerde gösterilebilir: Her halde Âlî Paşa'nın bir müddet sonra Girit meselesini Yunanistan aleyhine halletmek suretiyle elde ettiği büyük muvaffakıyyette hem o te'sirlerin, hem Hâriciyye nâzırı Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın Avrupa devlet-adamlarıyla yapmış olduğu mülâkatların mühim bir dahli olmak lâzımgelir).

2 Teşrinievvel = 3 Cumâda-l-âhire, Çarşamba: Sadr-ı-a'zam Âlî Paşa'nın fevkalâde me'muriyyetle Girid'e hareketi.

(Girit meselesi için yukarda 1866=1283 vukuâtının «2 ve 8 Eylül» fıkralarına bakınız. — Âli Paşa'nın bu fevkalâde me'muriyyetine sebep, Girid'in Yunanis'tan'a iltihâkını ilân etmiş olan âsileri tenkil edip Sphakia = İsfakya dağlarına çekilmek mecburiyetinde bıraktıktan sonra o sarp mıntakayı çenber içine alıp kuşatmakta olan Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın muvaffakıyetli harekâtı devam ederken Rusya, Prusya, İtalya, ve Fransa sefirlerinin 9 Haziran = 6 Safer Pazar günü Bâb-ı-Âlî'ye müşterek bir nota verip Girid'e beynelmilel bir komisyon gönderilmesini ve «Plébiscite» yapılarak yeni idare esaslarının işte o komisyon tarafından hazırlanmasını istemiş olmalarıdır; tabiî böyle bir komisyonun hazırlayacağı idare şekli, tıpkı Lübnan meselesinde olduğu gibi Avrupa devletlerinin müşterek kefâletleri altında bir muhtâriyyet olacaktır: Lübnan meselesi için yukarda 1861 = 1277 vukuâtının «9 Haziran» fıkrasına bakınız.

İngiltere ile Avusturya'nın bu talebe iştirâk etmemiş olmalarından kuvvet alan Bâb-ı-Âlî beynelmilel komisyon teklifini şiddetle reddetmiş ve işin içine Avrupa devletlerini karıştırmamak için onların yapacağı işi doğrudan doğruya kendisi yapmıya karar vermiştir: Âlî Paşa'nın Girid'e bizzat gitmesi işte bundan dolayıdır ve tabiî çok isâbetli bir harekettir; Girit o zaman işte bu sâyede kurtulmuştur.

Sultan Aziz'in «Sultâniyye vapur-ı Hümâyûnu» denilen yatıyla yola çıkan Âlî Paşa'nın maiyyetinde Nâfia nâzırı Kabulî Paşa, pâdişahın Yâver-i-Harbi ferik Rauf Paşa, sonradan vezâret pâyesiyle Hâriciyye nâzırlığında bulunmuş olan Karatodori Efendi, her ikisi de sonraları Girit valiliğinde bulunmuş olan Kostaki Adossidi Efendi ve Sava Efendi, Türkçe kâtibi Mahmud Bey, Fransızca kâtibi Charles Mismer, ulemâdan Amasyalı Mecid Efendi ve bir kaç yâver vardır. Bunlardan Mecid Efendi Âlî Paşa'nın şahsî dostu ve oğullarından birinin hocasıdır; sonradan Meclis-i-Maârif âzâlığında bulunmuştur. Fransız gazetecilerinden ve «La Turquie» muharrirlerinden Mismer de «Soirées de Constantinople» ve «Souvenirs du monde musulman» ismindeki eserleriyle mâruftur: Bu ikinci eserinin bir faslı işte bu Girit seyâhatine âittir. — Aşağıki fıkra ile 1868=1284 vukuâtının «4 Kânunusânî», «15 ve 29 Şubat» fıkralarına da bakınız).

4 Teşrinievvel = 5 Cumâda-l-âhire, Cuma: Âlî Paşa'nın Girid'e muvâsalatı.

(Bu gün «Sultâniyye Vapur-ı-Hümâyûnu» Girid'in merkezi olan Hanya'ya va-

rınca büyük vezir istihkâmlardan atılan toplarla selâmlanmış, ısyânı tenkil için Girit'de bulunan Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa vilâyet ve fırka erkâniyle vapura gelmiş ve biraz sonra karaya çıkan Sadr-ı-a'zam iki sıra dizilen askerlerin arasından geçerek ikametine tahsis edilen hükûmet konağına girmiştir).

1868 = 1284

4 Kânunusâni = 9 Ramazan, Cumartesi: Girit'de ilk ıslâhât esaslarının ilânı.

(Âlî Paşa'nın Girid'e varır varmaz giriştiği ıslâhât siyâsî, askerî, idârî ve malî meselelere âid olmak üzere dört safhaya ayrılabilir:

1 — Siyasî tedbirlerin en mühimleri âsiler hakkında afv-i-umumî ilânı ve elebaşılarıyla müzâkereye başlanmasıdır: Bunun büyük faydası olmuş, bilhassa tehditle ve zorla ısyâna iştirâk ettirilmiş olan kütleler «muâmele-i intikamiyyeden muhâfaza ve himâye olunmak şartiyle arz-ı inkıyâd» ettikleri için adanın büyük bir kısmında âsâyiş iâde edilmiştir; yalnız ısyan reisleriyle yapılan müzâkerelerden mühim bir netice istihsal edilememiştir.

2 — Askerî tedbirlerin en mühimleri inkıyâd eden yerlerin muhâfaza altına alınması, adanın askerlik bakımından «Devâir-i tahaffuziyye»ye ayrılması, istihkâmlarla askerî yollar inşâsı ve tenkil hareketlerinin devâmıdır.

3 — İlk idarî tedbirlerin en mühimmi «Beher nâhiyeden iki İslâm ve iki Hıristiyan dörder meb'us intihâbiyle» bir Meclis-i-umumî teşkilinde gösterilebilir: Bu mecliste halk mümessilleri her türlü ihtiyaçlarını arza imkân buldukları gibi, Âlî Paşa da ıslâhat fermanlarını bunlara okuduktan başka halka dağıtılmak üzere Türkçe ve Rumca metinlerini bastırtıp kendilerine tevzi ettirmiştir.

4 — Malî tedbirler halka ağır gelen bâzı vergilerin ilga ve tahfifine âittir.

Meclis-i-umumî'nin bu günkü ictimâında okunan ilk ıslâhât fermanındaki esaslar bilhassa malî meselelere, yâni «A'şârın iki sene müddet afvine ve iki sene dahî nısfı alınup i'mâr-ı cezîreye sarf olunmasına ve bedelât-ı askeriyyenin Girit misillü ehl-i İslâmından asker alınmayan yerlerde câri olan usule tatbik edilmesine» âittir: Bu suretle Girit Müslümanlarından asker alınmamakta olduğu için, Hıristiyanlarından da «Bedel-i nakdî» alınmaması takarrür etmiş ve iki sene sonra yarı nisbetinde alınacak olan a'şar hâsılâtının da Hazine'ye mal edilmeyip Meclis-i-umumî kararıyla mahallî ihtiyaçlara sarfedilmesi kararlaşmış demektir).

15 Şubat = 21 Şevvâl, Cumartesi: Girid'in idarî ve adlî teşkilâtına âit yeni esasların ilânı.

(Yukarıki fıkrada bahsi geçen Meclis-i-umumînin bu günkü son celsesinde Âlî Paşa'nın okuduğu ikinci fermanın başlıca esasları şöyle sıralanabilir:

1 — Girit valisinin biri Müslüman ve biri Hıristiyan olmak üzere iki müşâviri olacaktır;

2 — Mutasarrıflarla kaymakamlar yarı yarıya Müslüman ve Hıristiyan olacak ve Müslümanların maiyyetinde Hıristiyan ve bilmukabele Hıristiyanların maiyyetinde Müslüman muâvinler bulunacaktır;

3 — Vilâyet merkeziyle sancaklarda ve kazâlarda birer idare meclisi teşkil edilecek ve vali, mutasarrıf veyahut Kaymakamın riyâset edeceği bu meclislerde vilâyet müşâvirleri ve mutasarrıf yahut kaymakam muâvinleriyle defterdar/muhâsebeci/Malmüdürü, mektupçu/tahrirat müdürü yahut kâtibi, müfettiş-i-hukkâm, piskopos vesaire gibi tabiî âzâdan başka üçü Müslüman ve üçü Hıristiyan olmak üzere ahâli tarafından seçilmiş altışar âzâ daha bulunacak ve yalnız Hıristiyanlarla meskûn yerlerde bu altı âzâ kâmilen kendilerinden seçilecektir;

4 — Bu dâimî idare meclislerinden başka her kazâdan seçilecek dörder mümes-

silden mürekkep olarak her sene vilâyet merkezi olan Hanya'da bir Meclis-i-umumî toplanacak ve bu meclis bütün vilâyete âid işlerle meşgul olacaktır; Girit vilâyeti beş sancakla yirmi bir kazâya taksim edilmiş olduğu için, Meclis-i-umumî 84 müntahap âzâdan mürekkeb olacak demektir.

5 — Köylerde ihtiyar meclisleri kurulacaktır;

6 — Müslüman ve Hıristiyan âzâdan mürekkep muhtelit mahkemeler teşkil edilecek ve Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki dâvâlara bu muhtelit mahkemeler bakacaktır;

7 — Resmî muharreratla idare meclıslerinde Türkçe gibi Rumca da kullanılabilecektir.

Derhal tatbikıne başlanan bu kararların tamamiyle yerine getirilmesi, Yanya ve Yenişehir fırka kumandanlığından naklen Girit vali ve kumandanlığına tâyin edilmiş olan Müşir Hüseyn Avni Paşa'ya havâle edilmiştir: Bu Hüseyn Avni Paşa, sonradan Sultan Aziz'in hal'inde en mühim rolü oynamış olan meşhur Hüseyn Avni Paşa'dır. — Serdar-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın Girit'deki vazifesine Âlî Paşa'nın gösterdiği lüzum üzerine nihayet verilmiştir: Sebebi de çapkınca bir zât olan bu büyük askerin bir kadın meselesinden dolayı dillere düşmüş olmasıdır!

Bir taraftan eşkıyânın tenkiline devam edilmesi ve bir taraftan da yukarıki fıkrada ve burada gördüğümüz siyasî, askerî, malî, adlî ve idarî ıslâhâtın ilâniyle tatbikine başlanması Girit Rumlarının ekserisini tatmin ettiği için dehâletlerle itâatler günden güne artıp âsiler İsfakya dağlarında bir akalliyet hâline gelmiş, fakat bu vaziyete ve donanmanın kurduğu ablukaya rağmen Yunanlıların bilhassa kayıklarla kaçakçılık ederek yaptıkları yardımlar devam ettiği için ısyan ateşi büsbütün söndürülememiştir. Bununla beraber, Âlî Paşa'nın bu tedbirlerinden sonra âsilerle Yunanlılar için artık hiç bir muvaffakıyyet ümidi kalmadığını da hâdisât isbât etmiştir: Aşağıda 1869=1285 vukuâtının «18 Şubat» fıkrasına bakınız).

29 Şubat = 6 Zülka'de, Cumartesi: Âlî Paşa'nın Girit'den İstanbul'a avdeti ve bu fevkalâde me'muriyyetinin neticeleri.

(Yukarıki sene vukuâtının «2 Teşrinievvel» fıkrasında İstanbul'dan hareketini gördüğümüz Âlî Paşa'nın bu fevkalâde me'muriyyeti gidip gelme müddetleri de dâhil olmak şartiyle 4 ay, 28 gün sürmüştür.

Büyük vezirin bâzı insafsız düşmanları tarafından bir çok tenkitlerle istihzâlara uğramış olan Girit icraâtının en mühim neticeleri şunlardır:

1 —Paşa'nın bu seferi, Girid'e beynelmilel bir komisyon gönderip «Plébiscite» yaptırarak adanın yeni idare şeklini tâyin ettirmek istiyen Avrupa devletlerinin müdâhalesini önlemiştir: Yukarıki sene vukuâtının «2 Teşrinievvel» fıkrasına da bakınız.

2 — Âlî Paşa'nın tesbit ve ilân ettiği yeni rejim Girit Hıristiyanlarının büyük bir kısmını tatmin etmiş olduğu için umumî galeyan yatışmış ve ısyan hareketi bilhassa İsfakya dağlarında mevziîleşmiştir;

3 — Yeni idare esaslarının Garp efkâr-ı-umumiyyesini geniş bir nisbette tatmin etmiş olduğu ve bu suretle Yunan propagandasının tavsatıldığı Avrupa matbuâtının neşriyâtiyle sâbittir;

4 — Yukarıki fıkrada da gördüğümüz gibi, mevziîleşen ısyan hareketi için artık muvaffakıyyet ümidi kalmamıştır.

İnhilâl alâmetleri göstermiye başlamış ve işte o yüzden büyük devletlerin dâimî bir müdâhale sâhası hâline gelmiş çürük bir imparatorluğun günden güne fenalaşan mukadderâtı içinde bundan fazla ne yapılabilir? Âlî Paşa'yı tenkid ve tehzil edenler, demagojiden başka bir şey yapmış değillerdir: Meselâ kendisinden yüz bulamadığı ve bilhassa umduğu mevkileri koparamadığı için can düşmanı kesilen harîs şâir Ziyâ Paşa'nın edebiyat tarihimizde mühim bir yer tutan «Zafer-nâme»si kuvvetli bir kalemin hırsa, haksızlığa ve mânevî zulme âlet olma-

sından doğmuş çok fecî bir şâh-eserdir. Bu zarif eserdeki manzum iftirâlarla mevzuun ve mukaffâ alayların bâzıları âdetâ «İntâk-ı hak» kabîlindendir :

Girid'i aldı geri savlet-i seyf-û-kalemi,
Halkına gelmiş iken dâiye-i istiklâl!

Bu bir hakikat değildir de nedir? Girid'i beynelmilel bir rejimden kurtaran yegâne âmil, Avrupa devletlerinden evvel davranan Âlî Paşa'nın önleyici tedbirleridir. O sırada Girit meselesini vesîle ittihâz ederek bütün Hıristiyan unsurların Türkiye'den ayrılmasını ileri süren Rus tezi bile ancak işte o sâyede suya düşürülmüştür).

1 Nisan = 8 Zülhicce, Çarşanba: «Vahdet-i kuvâ» esasının ilgasiyle demokrasiye doğru büyük bir adım atılarak «Tefrik-ı kuvâ» esasının kabulü, Adliyye'nin istiklâli ve (Millet meclisi) vaziyetinde büyük bir Şûrây-ı-Devlet ihdâsı.

(Âlî ve Fuad Paşaların bâzı menbâlarda demokrasi düşmanı gibi gösterilmeleri haksızdır : Fevkalâde iktidar ve dirâyetleriyle bütün dünyaya ün salan bu iki büyük vezirin kanâatince o zamanki Osmanlı câmiası bir çok milletlerden mürekkep bir mozaik hâlinde bulunduğu için Avrupa tarzında bir parlmantarizmin birdenbire tatbikıne müsâit değildir; onların nazarında Osmanlı parlâmentosu demek, muhtelif anâsırın çarpışacağı bir mücâdele meydanı demektir; bilhassa intihâbât esnâsında Hıristiyan unsurlarla alâkadâr Avrupa devletlerinin bir çok entrikalar çevirmeleri ve hattâ müdâhaleye kalkışmaları muhakkaktır: İşte bundan dolayı Türkiye'de demokrasi mahallî şerâite uydurularak devlet bünyesini sarsmayacak surette tedricen tatbik edilmelidir.
Bu yolda ilk adım 7 Cumâda-l-âhire 1281=7 Teşrinisâni 1864 Salı günü neşredilen «Teşkil-i vilâyât» nizamnâmesiyle atılmış sayılır: Eski eyâletlerin yerine sancak, kazâ ve nâhiye teşkilâtına müstenit yeni vilâyetler kuran bu kanun ilkönce Silistre, Vidin, Niş ve Sofya havâlisinin tevhidinden hâsıl olan Tuna vilâyetinde tecribe edilmiş ve çok muktedir bir vali olan Midhat Paşa'nın bu tecribede gösterdiği muvaffakıyyet üzerine yeni teşkilâtın bütün memlekete teşmili kararlaşmıştır.
Demokrasi tarihimizde fevkalâde bir ehemmiyeti hâiz olan bu meşhur nizamnâme mucibince vilâyetlerde valilerin, sancaklarda mutasarrıfların ve kazâlarda kaymakamların riyâsetinde birer «Meclis-i idare» bulunacak ve bu meclislerin mahallî hükûmet erkânından mürekkep tabiî âzâsından mâadâ bütün Müslim ve Gayr-i-Müslim âzâsı kanunun tâyin ettiği intihâb usuliyle iki senede bir seçilecektir: Yeni kurulan muhtelit mahkemelerin âzâsı da ayni usule tâbi'dir.
Gene ayni kanuna göre her vilâyetin senede bir toplanan bir «Meclis-i-umumî» si vardır: Bu meclis bütün kazâlardan gelecek mümessillerden mürekkeb olacak ve vilâyetin ticaret, zirâat, sanâyi, maarif ve nâfia sâhalarına âit umumî işlerini müzakere edecektir.
İşte bu suretle halkı hem idare işlerine, hem intihâbâta alıştırmak için ilk adım atılmış ve ayni zamanda idare işleriyle Adliye işleri birbirinden ayrılmak suretiyle «Tefrik-ı kuvâ» nın da ilk temeli Istanbul'dan evvel taşrada atılmıştır.
O sırada Istanbul'daki vaziyet büsbütün başkadır: 1839=1255 vukuâtının «3 Teşrinisâni» fıkrasında Tanzimât-ı-Hayriyye'nin ilânı üzerine teşkil edildiğini gördüğümüz «Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye» sonraları bir takım değişikliklere uğramış olmakla beraber hâlâ mevcuddur ve muhtelif sâhalara âit büyük salâhiyetleriyle, İcrâ, Teşrî ve Kazâ kuvvetlerini cem'etmiş bir «Vahdet-i kuvâ» müessesesi ve timsâli hâlindedir: Meselâ Me'murin muhâkemesi ve hükûmetle efrâd arasındaki dâvâların rü'yeti gibi kazâî, bir çok idare işleri gibi icrâî ve nihayet kanunlar tanzimi gibi teşriî salâhiyyetleri vardır! Halbuki demokrasinin en mühim temeli işte bu üç kuvveti birbirinden ayırıp istiklâl ve müvâzenelerini te'min eden «Tefrik-ı kuvâ» esasındadır.

Âlî Paşa yukarıki fıkralarda gördüğümüz Girit seferinden döndüğü zaman, Sultan Aziz henüz Avrupa seyâhatinden aldığı ibret ve intibâh içindedir: Her halde Londra'da ziyâret ettiği Avam-kamarası müzâkerelerinden pek ürkmüş olmaması lâzımgelir. Bâzı Garp menbâlarında Âlî Paşa'nın işte bu müsâit hâlet-i-ruhiyyeden istifâde etmiş olduğundan bile bahsedilmektedir.

Bir «Vahdet-i kuvâ» timsâli olan «Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye»nin ilgasiyle ilk «Şûrây-ı-Devlet» ve «Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye»nin te'sisi hakkında bu gün neşredilen ve pâdişahın bile salâhiyyetlerini daraltan nizamnâme işte bu vaziyetin mahsulüdür.

Bu iki müessesenin ihdâsından maksat idare ve adliye işlerinin, yâni İcrâ ve Kazâ kuvetlerinin birbirinden ayrılmasını te'min olduğu için «Vahdet-i kuvâ» yerine «Séparation des pouvoirs=Tefrik-ı kuvâ» esasının ikamesi mahiyetindedir. Bu suretle Âlî Paşa Türkiye'de demokrasinin en mühim temel-taşını atmış demektir.

Beş daireden mürekkeb olan bu ilk «Şûrây-ı-Devlet» bir nevi Millet-Meclisi sayılır: Meselâ Engelhardt «İbtidaî bir Meclis-i-Meb'ûsan» ve «Meşrutiyete doğru küçük bir tecribe» saymaktadır. Teşriî salâhiyetlerinden başka büdcenin tanzimi bile bu müesseseye âittir. Memleketin her tarafını ve bütün anâsırını temsil etmesine bilhassa ehemmiyet veren Sultan Aziz'in:

— Kim olursa olsun, hangi millete mensub bulunursa bulunsun, bütün erbâb-ı-iktidârın Şûrây-ı-Devlet'e dâhil olmasını isterim! Şûrây-ı-Devlet Suriyelilerin, Bulgarların, Boşnakların, velhasıl tekmil anâsırın erbâb-ı-iktidârı için müşterek bir merkez olmalı ve bu erbâb-ı-iktidar vükelâya yardım etmelidir.

dediğinden bahsedilir. — Şûrây-ı-Devlet'in vilâyet Meclis-i-umumîleriyle el-birliği de te'min edilmiş ve bu meclislerin her sene istiyecekleri ıslâhâta âit mazbatalarının Şûrâ'da müştereken müzâkeresi için her birinden 3-4 mümessil gelmesine karar verilmiştir.

Muhtelif vilâyetlerden gelen âzâlar yola çıkarken halkın çok heyecanlı tezâhürat yaptığından ve bütün anâsırın fevkalâde memnun olduğundan bahsedilir: Nihayet 10 Mayıs 1868=17 Muharrem 1285 Pazar günü açılış merâsimi yapılmış ve bu münâsebetle Bâb-ı-Âlî'ye gelen pâdişah sonradan yanmış olan «Hünkâr dâiresi» nin anfiteatr şeklinde hazırlanan büyük salonunda irâd ettiği nutukta son derece mühim bir noktaya temâs ederek :

— Teşkilât-ı-cedîde kuvve-i icrâiyyenin kuvve-i adliyye, diniyye ve teşrîiyyeden tefriki esasına müsteniddir!

demek suretiyle yalnız «Tefrik-ı kuvâ» esasına değil, Devlet işlerinde dinle dünyanın ayrıldığına bile temâs ederek yeni teşkilâtı Lâikliğe doğru büyük bir adım şeklinde târif etmiştir.

İşte bundan dolayı bütün rûhânî reisler pâdişaha teşekkürlerini arzettikten başka, Avrupa'nın en mühim devlet-adamlarından Bâb-ı-Âlî'ye tebrik telgrafları da gelmiştir.

Böyle bir şûrây-ı-Devletin hukukî mâhiyyeti nasıl târif edilebilir? Her halde bunun klâsik mânâsiyle bir Millet-Meclisi olmadığı muhakkaktır: Fakat gene o mânâsiyle bir Şûrây-ı-Devlet olmadığı da meydandadır. Engelhardt en münâsip târifi yapmış sayılabilir: Bu bir «İbtidaî Meclis-i-Meb'usan» demektir. Tanzimâtın meşrutiyyete doğru yaptığı bu büyük hamle bizde maatteessüf lâyıkıyle tedkik edilememiştir.

Sonradan Mülkiyye, Maliyye ve Tanzimât isimleriyle üç daireye ayrılan Şûrây-ı-Devlet bu ilk mâhiyyetini tamamiyle kaybetmiştir. «Meclis-i-Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye» den doğan ikinci müessese de «Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye» dir: Bir müddet sonra Adliye nezâretine inkılâb eden bu müessese bir nâzır idaresinde iki büyük mahkeme şeklindedir : Bunlardan Temyiz mahkemesi Hukuk ve Cezâ şûbelerine ve İstinaf mahkemesi de Hukuk, Cezâ ve Ticaret dairelerine ayrılmış ve Adliyye'nin istiklâlini te'min için âzânın «Lâ-yen'azil» olması esas ittihâz edilmiştir. Diger «Mahâkim-i nizâmiyye» gibi bunlar da muhtelittir. Meşîhat'e tâbi' olan «Şer'iyye Mahkemeleri» yalnız şer'î dâvâlar için ibka edilmiştir.

Şûrây-ı-Devlet'in ilk reisi Midhat Paşa ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin ilk nâzırı da meşhur Cevdet Paşa'dır).

29 Mayıs = 6 Safer, Cuma: Son halîfe Abdülmecid'in doğumu.

(Sultan Abd-ül-Aziz'in ikinci meşrutiyet devrinde intihâr etmiş olan Yusuf İzzüddin Efendi'den sonraki oğlu olan Mecid Efendi, Altıncı Mehmet Vahîdüddin devrinde veliahd olduğu halde saltanatın ilgası üzerine bu sıfatını kaybedip pâdişah olmamak üzere Hilâfet makamına intihâb edilmiştir).

9 Haziran = 17 Safer, Salı: Ecnebilere mülkiyet hakkı verilmesi.

(Tanzimat devrine kadar ecnebiler Türkiye'de mülkiyet hakkını hâiz olmadıkları için, 1856=1272 vukuâtının «18 Şubat» fıkrasında gördüğümüz ıslâhat fermanında Osmanlı tebaasının tâbi olduğu ahkâm dâhilinde bu hakkın ecnebi tebaasına da teşmil edileceğinden ve bu hususta devletlerle «Suver-i tanzîmiyye» yapılacağından, yâni hususî muâhedeler akdolunacağından bahsedilmiştir. Osmanlı tebaasının tâbi'olduğu ahkâmın kabulünü Bâb-ı-Âlî'nin şart ittihâz etmesine sebep, ecnebilerin kapitülâsyonlardaki imtiyazlardan o hususta da istifâdeye kalkışmak ihtimâlidir.

Bu tarihten bir sene evvel 1284=1867 senesi 7 Safer=10 Haziran Pazartesi günü mülkiyet hakkının ecnebilere teşmili hakkında beş maddelik bir kanun neşredilmiştir : Bu kanuna göre Hicaz müstesnâ olmak şartiyle bütün Osmanlı imparatorluğunda ecnebiler mülkiyet hakkını hâiz olabilecek, bu hususta onlar da tamamiyle Türk kanunlarına tâbi'olacak ve yalnız tebaalarının bu haktan istifâde etmelerini istiyen ecnebi devletleri ilkönce Bâb-ı-Âlî'nin şartlarını kabul etmek mecburiyetinde bulunacaktır.

İlk protokol bu gün Fransa ile imzâ edilmiş ve buna kapitülâsyonlar ahkâmını Türkiye lehine tâdil eden bâzı esaslar da ilâve edilmiştir : Meselâ konsolosluk merkezlerinden en az dokuz saat uzakta bulunan yerlerde bir Fransızın ikametgâhı aranmak lâzım geldiği takdirde konsolosluk mümessili bulunmasına hâcet olmadan taharriyat yapılabileceği gibi, mahkemelerde mümessil olmadan muhâkeme cereyan edebilecektir. Kapitülâsyonların bu derece tâdili bile o zaman için bir muvaffakıyyettir.

Fransa'dan sonra sırayla İsveç ve Norveç, Belçika, İngiltere, Avusturya, Danimarka, Prusya ve Almanya, İspanya, Yunanistan, Rusya, İtalya vesaire ile de aynı şekilde protokoller imzâlanmıştır).

2 Kânunuevvel = 16 Şa'ban, Çarşanba: Türk-Yunan siyasî münâsebetlerinin kesilmesi.

(Yukarıki sene vukuâtının «4 Kânunusâni» ve «15 Şubat» fıkralarında Sadr-ı-a'zam Âlî Paşa tarafından ilân edildiğini gördüğümüz ıslâhât esasları Giritlilerin çoğunu tatmin etmiş olduğu halde ısyanda ısrar edenlerle Yunanlılar memnun olmamışlardır: Bunların istedikleri adanın doğrudan doğruya Yunanistan'a ilhâkından ibarettir ve bu hususta Rus te'sir ve teşvikinin büyük bir âmil olduğu muhakkaktır. İşte bundan dolayı Âlî Paşa'nın Girit seferindenberi Yunanistan harp hazırlıklarına kalkışmış, kaçakçılıkla yaptığı yardımları artırmış ve nihayet baş-vekil mecliste meselenin tesviyesi için Girid'in bir an evvel Yunanistan'a ilhâkından başka çâre olmadığını söylemiştir. Bu sırada Atina'daki Giritliler bayraklar açarak Türk sefâretinin önünde bir takım husumet tezâhürlerinde de bulunmuşlardır.

Atina'daki Osmanlı sefiri Fotyadi Bey'in geri çağırılması işte bundandır: Bu vaziyet üzerine Türk limanları Yunan ticaretine kapatıldıktan başka Türkiye'deki Yunan tebaası da hudut hâricine çıkarılmıştır).

11 Kânunuevvel = 25 Şa'ban, Cuma: Bâb-ı-Âlî'nin Yunanistan'a ültimatom vermesi.

(Bu şiddetli tedbirin sebebi, yukarıki fıkrada gördüğümüz vaziyettir: Bir Türk-Yunan harbi çıktığı takdirde, başta Rusya olmak üzere bâzı Avrupa devletlerinin de iştirâk ihtimâli düvel-i-muazzamayı çok ürküttüğü için, devletler araya girerek meseleyi sulhen tesviye etmek üzere Paris'de bir konferans toplanmasına karar vermişlerdir. Âlî Paşa bu mühlik vaziyeti fevkalâde bir dirâyetle idare etmiş ve meselenin Yunanistan aleyhine hallinde en büyük rolü oynamıştır: Aşağıki senenin «18 Şubat» fıkrasına bakınız).

1869 = 1285

12 Şubat = 29 Şevvâl, Cuma: Hâriciyye nâzırı Keçeci-zâde Mehmet Fuad Paşa'nın ölümü.

(Büyük zekâsı, fevkalâde dirâyet ve iktidârı, zarâfet ve nüktedanlığı ve bilhassa hazır-cevaplığıyla mârûf olan Büyük-Fuad Paşa meşhur dîvan şâiri Keçeci-zâde Mehmet İzzet-Molla'nın oğludur. 1230=1815 tarihinde Istanbul'da dünyaya gelmiş olduğuna göre 54 yaşında ölmüş demektir.
İlkönce İlmiyye mesleğine intisâb etmişse de biraz sonra Galatasaray'daki Tıbhâne'ye girip doktor olmuş ve o zaman Tıbbiye tedrisâtı Fransızca olduğu için, çok mükemmel bildiği bu Garp dilini orada öğrenmiye başlamıştır. Bir müddet Trablusgarp'da ve Istanbul'da askerî hekimlik vazifelerinde istihdâm edilen bu müstaid gencin Bâb-ı-Âlî'ye intişâbı, zekâ ve kabiliyyetini takdir eden Koca-Reşid Paşa'nın himâye ve teşvikıyledir: 1837 = 1253 senesi 1 Kânunuevvel=3 Ramazan Cuma günü Bâb-ı-Âlî Terceme-odası'na me'mur edilmiş olduğuna göre, siyasî hayatı o tarihten vefatına kadar 31 sene, 2 ay, 11 gün sürmüş demektir.
Ölüm sebebi kalb hastalığıdır: Bilhassa devletin başındaki muazzam gailelerden çok yorulmuş ve «nâbehengâm za'f-ı pîrî» ye uğrayarak saçı sakalı ağarıp yetmişlik bir ihtiyar hâline gelmiş olduğundan bahsedilir. Hayatının en büyük sıkıntısını Sultan Aziz'in Avrupa seyâhatinde çekmiş, hırçın ve hodbin pâdişahı büyük bir ustalıkla idare etmişse de esasen bozuk olan sıhhî vaziyeti işte o yüzden büsbütün sarsılmıştır.
Son hastalığının altı ay kadar sürdüğünden bahsedilir: İlkönce Yakacık'da istirâhat etmişse de biraz sonra Nice/Nis'e gitmiş ve her türlü ihtimâma rağmen nihayet bu gün Allâhın rahmetine ve Türk tarihinin ebedî hürmetine kavuşmuştur: «Sicill-i Osmânî»de ölüm tarihi bir gün sonra gösterilir. İrtihâlinden 16 gün sonra cenâzesi bir Fransız beylik gemisiyle 28 Şubat=16 Zülka'de Pazar günü Istanbul'a getirilmiş, o gün millî matem ilân edilerek bütün devlet dâireleri tâtil edilmiş ve cenâze Fazlıpaşa'daki türbesine defnolunmuştur.
Garp menbâlarında bile yalnız Türkiye'nin değil, bütün Avrupa'nın o sırada en büyük devlet-adamlarından olduğu itirâf edilen Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın millet ve memleketine tarihin hiç bir zaman unutamıyacağı bir çok büyük hizmetleri vardır: 1849=1266 vukuâtının «25 Kânunuevvel» fıkrasında gördüğümüz Mülteciler meselesinden dolayı Rusya ile Avusturya devletleri el-birliği ile Türkiye'ye saldıracakları sırada fevkalâde sefâretle Petersburg'a gidip çar Birinci Nicolas'ya Türk tezini büyük bir mehâretle kabul ettirerek Reşid ve Âlî Paşaların Istanbul'daki müzâkerelerini muvaffakıyyetle neticelendiren Fuad Paşa'dır. Kırım muharebesinin mukaddimesini teşkil eden Osmanlı-Rus seferinden istifâde için Yunanistan'ın Epir ve Tesalya'da çıkardığı büyük isyan hareketini de o bastırmıştır: 1854=1270 vukuâtının «1 ve 9 Mart» ve «1 Nisan» fıkralarına bakınız. Bilhassa Lübnan ve Suriye buhranlarının teskininde gösterdiği büyük muvaffakıyyet bütün Suriye'nin kurtulmasına sebeb olmuş ve bu münâsebetle İngilizle-

rin Bâb-ı-Âlî vâsıtasıyla kendisine teklif ettirdikleri Suriye-Lübnan-Filistin hıdivliğini şiddetle reddetmek suretiyle misli görülmemiş bir büyüklük göstermiştir: 1860=1276 vukuâtı içindeki «27 Mayıs» fıkralarının birincisiyle 1860 = 1277 vukuâtının «5 Eylül» ve 1861 = 1277 vukuâtının «9 Haziran» fıkralarına bakınız. Tanzimat devrinin en parlak cephesi Koca-Reşid, Âlî ve Fuad Paşalar gibi bütün dünyanın gıbta ve hürmet ettiği büyük adamlarının ustalıklı ve kudretli siyasetinde gösterilebilir. Kararlarıyla icraâtında çok ihtiyatlı davranan Âlî Paşa'ya nisbetle Fuad Paşa daha amelî ve daha cür'etkâr olduğu için, bu iki büyük adamın birbirini ikmâl ettiklerinde umumiyetle ittifak edilmektedir: Meselâ vak'anüvis Lûtfi'ye göre bunlar «Vücûd-i devletin iki eli mesâbesinde» dir; «Asvât-ı sudûr» sâhibi Memduh Paşa'ya göre de «Âlî ve Fuad Paşalar iki cihetten hâric ve dâhile temdîd-i nazar içün kullanılan şeffâf bir durbine benzediğinden devlet dâima elinde tuttu: Vefatlarına kadar kırılmamalarına dikkat edilmiştir». Bir misli daha yetişmiyen bu büyük adamların erken ölümleri Osmanlı imparatorluğu için birer tarihî felâket demektir: Fuad Paşa'dan 2 sene, 6 ay, 23 gün sonra Âlî Paşa'nın vefatı için aşağıda 1871=1288 vukuâtının «7 Eylül» fıkrasına bakınız.

Bu iki büyük vezirin müşterek bir tâli'sizlikleri vardır: Yukarda 1867=1283 vukuâtının «24 Mart» fıkrasında gördüğümüz Yeni-Osmanlılardan siyasî kanâatlerinden ziyâde kin ve garazlarına kapılan kalem sâhipleri edebî kudretlerini şahsî husûmetlerine âlet ederek çok haksız ve hattâ çirkin târizlerde bulunmuşlardır; meselâ Ziyâ Paşa «Hürriyet» gazetesindeki makalelerinden birinde Kur'ân-ı-Kerîm elinde olduğu halde Allâhına kavuşan Büyük-Fuad Paşa'nın imânına bile taarruz ve tecâvuzdan çekinmiyerek ölüm döşeğinde Katolik âyîni yapılmış olduğunu iddiâ etmekten hiç sıkılmamış ve Nâmık Kemal de devlete yaptıkları büyük hizmetlerle bütün dünyanın hürmetini kazanan Âlî ve Fuad Paşaları:

Nasıl âh etmiyelim memleketin hâline kim
Ne zamandır çekiyor Sadr-u-Fuâd illetini!

diye istihfâf edivermekte hiç bir beis görmemiş, fakat memleketin onları kaybettikten sonra çektiklerini bütün fecâatiyle görmüştür! — Büyük-Fuad Paşa iki defa Sadârette ve beş defa da Hâriciyye nâzırlığında bulunmuştur: Sadâretleri için yukarda 1861 = 1278 vukuâtının «22 Teşrinisâni» ve 1863 = 1279 vukuâtının «1 Haziran» fıkralarıyla «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 232 ve 234 numaralara bakınız).

18 Şubat = 6 Zülka'de, Perşenbe: Girit meselesi hakkındaki Paris konferansının kararları.

(Bu konferansın toplanmasına sebep, yukarıki sene vukuâtının «2 ve 11 Kânunuevvel» fıkralarında gördüğümüz Osmanlı-Yunan buhrânıdır: Türkiye, Avusturya, İngiltere, Fransa, İtalya, Prusya ve Rusya'nın iştirâkiyle akdedilen konferansa küçük Yunan devleti de re'ye iştirâk etmemek şartiyle sırf istişârî şekilde dâvet edilmişse de kabul etmemiş ve tabiî ehemmiyet verilmemiş, 9 Kânunusâni = 25 Ramazan Cumartesi gününden itibaren 41 gün süren müzâkere esnâsında Osmanlı hizmetindeki İngiliz amirali Hobbart Paşa Girit adasından başka Yunanistan'ın Pire limanını da abluka altında tutup kaçakçılığa mâni' olmuş, Âlî Paşa'nın ustalıklı siyaseti İngiltere, Avusturya ve Prusya devletlerini Türk tezine imâle edince Fransa bile artık muhâlefetten vazgeçmek mecburiyetinde kalmış ve işte bu sâyede konferans nihayet yukarıki senenin «11 Kânunuevvel» fıkrasında gördüğümüz Osmanlı ültimatomundaki haklı taleplerin Yunanistan tarafından kabulüne karar vermiştir.

Bu Türk metâlibinin en mühimleri Yunanistan'ın Girit ısyânına müdâhaleden el çekmesi, çetelerin dağıtılması ve kaçakçılıkta kullanılan Yunan vapurlarının silâhtan tecrididir: Devletlerin müşterek tebligatı üzerine Yunanistan bu şartla-

rın kabulüne mecbur olduğu için Girit âsileri yardımsız kalmış, Petropolâki ve Limbrakaki gibi sergerdeler kanlı oyunlarına devam etmek istemişlerse de artık ateş kolayca bastırılmış ve Âlî Paşa'nın 1867=1284 vukuâtının «2 Teşrinievvel» fıkrasıyla 1868=1284 vukuâtının «4 Kânunusâni», «15 ve 29 Şubat» fıkralarında gördüğümüz Girit seferindeki ıslâhâtiyle işte bu son siyasî muvaffakıyyeti nihayet Girit buhrânının yatışmasıyla neticelendiği için biraz sonra Osmanlı-Yunan münâsebetleri yeniden te'sis edilmiştir).

1869 = 1286

19 Teşrinisâni = 14 Şa'ban, Cuma: Süveyş kanalının açılış merâsimi.

(Osmanlı imparatorluğu bakımından bilhassa Akdeniz'le Kızıl-deniz'i birbirine bağlayıp hac yolunu kısalttığı gibi, dünya ticareti bakımından da Avrupa ile Şarkî-Afrika, Asya ve Okyanusya arasında en kestirme deniz yolunu te'min etmiş olan bu büyük kanalın kazılmıya başlaması için yukarda 1859=1275 vukuâtının «24 Nisan» fıkrasına bakınız. — Hıdiv İsmail Paşa ile 200 milyon frank sermâyeli «Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez» ismindeki hafriyat şirketi mümessili Ferdinand de Lesseps arasında bir takım ihtilâflâr çıkmışsa da bütün bunlar 22 Şubat 1866=6 Şevvâl 1282 Perşenbe günü Kahire'de imzâlanan 17 maddelik bir mukavele ile halledilmiş ve bu mukavele gene o senenin 2 Zülka'de = 19 Mart Pazartesi günü Sultan Aziz'in bir fermanıyla tasdik olunmuştur.

Hafriyâtın yukarda gördüğümüz başlangıç tarihinden kanalın bu günkü açılış merâsimine kadar tam 10 sene, 6 ay, 25 gün geçmiş ve bu müddet zarfında ekserisi angaryaya tâbi olmak şartiyle vasatî 60 bin fellâh çalıştırılmıştır.
Akdeniz'deki Portsaid'le Kızıl-deniz'deki Süveyş limanı arasında 162,5 kilometrelik bir mesâfe kat'eden Süveyş kanalının genişliği su sathında 68 - 100 ve dibinde de 22 metredir. Derinliği 8,5-10,36 metre tutmaktadır.

Kendine bir hükümdar süsü vermek için yaptığı çılgınca masraflarla bu müdhiş masrafları karşılamak üzere giriştiği akılsızca istikrazlar yüzünden nihayet Süveyş kanalı hisse senetlerinin İngilizlere intikaliyle Mısır'ın işgaline sebeb olan hıdiv İsmail Paşa bu günkü muhteşem resm-i-küşâda Avrupa hükümdarlarını bile dâvet etmiş, Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı Birinci François-Joseph'le Fransa imparatoriçesi Eugénie Istanbul'da Sultan Aziz'e iâde-i-ziyâret ettikten sonra hıdivin dâvetine bizzat icâbet eylemiş, Prusya veliahdiyle bir çok Avrupa prensleri de hükümdarlarını temsîlen gelmişlerdir. — Yukarda esas ittihâz ettiğimiz gün tarihi Corci Zeydân'ın Mısır tarihine göredir: Rumanyalı İorga 17 Teşrinisâni = 12 Şa'ban Çarşanba ve Şemsüddin Sami de «Kaamûs-ül-a'lâm»ında 20 Teşrinisâni=15 Şa'ban Cumartesi gününden bahsetmektedir).

1870 = 1286

11 Mart = 8 Zülhicce, Cuma: Bulgar kilisesinin istiklâli.

(Balkan milletleri içinde Türk hâkimiyyetine karşı en geç ayaklanan Bulgar unsurunda bile milliyet ve millî mezhep şuûru bu tarihten takriben kırk yıl evvel uyanmıya başlamıştır: Bu hususta Rus propagandasının ve bilhassa panslâvizmin

çok büyük bir rol oynadığı muhakkaktır. Fakat Bulgar milliyetçiliğinin ilk aksül-ameli Müslüman-Türklere karşı değil, Rum piskoposlarıyla papazlarının fenalıklarıyla zulümlerinden dolayı Ortodoks-Rumlara karşıdır: Bu suretle Bulgar milliyeti, her şeyden evvel bir kere mezhep sâhasında Rum vesâyet ve hâkimiyyetinden sıyrılıp kurtulma gayesini tâkib eden bir hamle ile ortaya çıkmış demektir. Bundan dolayı Tuna boylarıyla Makedonya ve Trakya'da ne kadar zamandır iki unsur arasında bir takım vak'alar bile çıktığından bahsedilir. Her halde artık Bulgarlık şuûru uyanmış ve bilhassa Osmanlı câmiasından ayrılıp istiklâle doğru giden diğer Balkan unsurlarının mütemâdî muvaffakıyyetleriyle her gün artan Rus telkinâtından bir hayli cür'et almış demektir.
Türk hâkimiyyetine karşı ilk Bulgar hareketini 1862 = 1279 tarihinde Rakovski isminde bir Bulgar milliyetçisi Belgrad'da hazırlamış ve oradan Bulgaristan'a gelip Panayot Hitov/Hitof isminde diğer bir sergerde ile beraber Balkan haydutlarını etrâfına toplıyarak müsellah komitalar = çeteler teşkil etmiştir: Türkçedeki «Komitacı» kelimesinin işte o zamandan kaldığı rivayet edilir.

Bu hareket bilhassa son Rus seferleri üzerine Tatar ve Çerkez muhâcirlerinin Bulgaristan'a yerleştirilmesi ve bunların Bulgarlara karşı fena muâmeleleri üzerine gittikçe umumîleşmiş, 1868=1284 vukuâtının «1 Nisan» fıkrasında bahsi geçen «Teşkil-i vilâyât» nizamnâmesinin ilk tatbik sâhası olarak teşkil edilen Tuna vilâyetinin bütün Bulgaristan'da bir idare birliği vücuda getirmesi Bulgar emellerinin büsbütün alevlenmesine sebeb olmuş ve Rumanya'nın Bükreş, İbrail ve Bolgrad gibi merkezlerinde kurulan İslâv komitalarının tahrikâtı da nihayet Rusya'nın ekmeğine yağ sürerek ortaya bir Bulgar buhrânı çıkarmıştır.

Midhat Paşa'nın hâtırâtına nazaran valiliğinde bulunduğu Tuna vilâyetinde ilk çete hareketleri Rumî takvimin 1283 Mayıs evâilinde, yâni 1867=1284 senesi Mayıs=Muharrem ortalarında başlamıştır. Bâb-ı-Âlî'nin şimdiye kadar Bulgar unsuruna millî bir hususiyet vermemek için muvâfakat etmediği kilise istiklâlini nihayet kabule mecbur olması işte bundandır.

Mahmud Celâlüddin Paşa'nın tâbiriyle «Hükm-i zamânın kuvveti ol bâbda îkaa'-ı mevânie imkân bırakmamağla» nihayet bu gün Bulgar kilisesini Istanbul Rum kilisesinden ayıran tarihî ferman artık verilmiş ve bir Egzarh = Exarque idâresindeki yeni kiliseye rûhânî dâire olarak hemen bütün Bulgaristan'la Makedonya'nın bir kısmı tahsis edilmiştir. Yalnız egzarklık namzedinin Bâb-ı-Âlîce kabulü ve Bulgar sinodu tarafından intihâbı üzerine de Rum patriki tarafında dinen tasdiki şarttır: Hattâ duâlarda patrikin ismini zikretmek de mecburîdir.
Driault'un dediği gibi, işte bu suretle Halife-i-İslâm yeni bir Hıristiyan kilisesi kurmuş demektir! Fakat bu netice, umumiyetle zannedildiği gibi Rus siyasetinin bir zaferi demek değildir: Çünkü Rus çarlığının İslâv ittihâdı kadar ehemmiyet verdiği Ortodoks birliği bu suretle biraz zedelenmiş ve bilhassa o zamana kadar mezhep bakımından sayılan Bulgar unsuru Balkan müvâzenesinde Yunanlığa karşı yeni bir âmil hâlini almıya başlamıştır).

1870 = 1287

5 Haziran = 5 Rebî'ül-evvel, Pazar: Beyoğlu yangını.

(Feridiyye'de Vâlide-çeşmesi sokağından çıkan yangın poyrazın şiddetinden dolayı derhal genişliyerek altı kola ayrılmış, Tarlabaşı, Beyoğlu caddesi, Kalyoncu-kulluğu boydanboya ateş içinde kalmış, Galatasaray lisesi güçlükle kurtarılabilmiş, bâzı mağazalarda bulunanlar canlarını kurtarmak için kepenkleri indirmişlerse de hepsi diri-diri yanmış, bir çok âileler mahzenlerde kavrulmuş, şimdiki sefâretin yerinde bulunan ve 1809 da yapılmış olan İngiltere sefârethânesi kül hâline gelmiş ve Beyoğlu'nun üçte ikisini yakıp eski şeklini değiştiren bu müdhiş yangında 3200 ve bir rivayete göre de 5000 kadar binâ ile 150 yahut daha fazla insan yanmıştır).

1871 = 1287

13 Mart = 20 Zülhicce, Pazartesi: Karadeniz'in bîtaraflığına nihayet veren Londra muâhedesinin imzâsı.

(1856=1272 vukuâtının «30 Mart» fıkrasında Kırım muharebesine nihayet verdiğini gördüğümüz Paris sulh muâhedesinin 11, 13 ve 14 üncü maddeleri mucibince bîtaraf ilân edilmiş olan Karadeniz'de sâhilleri olan ve olmıyan devletler donanma bulundurmak hakkını hâiz olmadıkları gibi, o zamana kadar mevcud Türk ve Rus tersânelerinin de yıkılması takarrür etmiştir. Gene ayni muâhedenin 10 uncu maddesi mucibince de Boğazlar sulh hâlinde bile harb gemilerine kapalı kalacaktır: Ayni fıkradaki 7 ve 8 numaralı bendlere bakınız.

Bu vaziyet bir taraftan Rusya'nın Karadeniz hâkimiyyetine nihayet verdiği gibi, bir taraftan da Sultan Aziz'in şahsî gayretiyle az zamanda «Yirmiden ziyâde zırhlı ve seksen-yüz kadar ahşâb» gemiden mürekkep büyük bir kuvvet hâline gelen Türk donanmasının azameti sâyesinde Türkiye'nin İngiltere'den sonra «İkinci derecede bir devlet-i bahriyye» hâline gelmesi Moskof çarlığına karşı günden güne büyüyen bir tehlike teşkil etmiye başlamıştır. İşte bundan dolayı Karadeniz bîtaraflığına nihayet verilmesini en büyük gaye ittihâz eden Petersburg hükûmeti müsâit bir fırsat beklemiye başlamış ve nihayet 1870 harbinde Fransa imparatorluğunun yıkılıp Almanya imparatorluğunun kurulması üzerine Avrupa'da hâsıl olan yeni vaziyetten istifâde ederek Paris muâhedesinde imzâları bulunan devletlere Karadeniz bîtaraflığına âit hükümleri artık mülga saymakta olduğunu bildirmiştir! Alman zaferinde Rus bîtaraflığı en mühim âmil olduğu için, Petersburg'un böyle bir teşebbüsüne Berlin'in müzâharet etmesi pek tabiîdir.

Ruslara karşı müttefiksiz olarak bir harb mâcerasına atılmak istemiyen Âlî Paşa İngiliz siyasetine istinâdı tercih etmiş, nihayet İngiltere'nin dâvetiyle Londra'da Türkiye, Almanya, Avusturya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın iştirâkiyle bir konferans toplanmış ve bu senenin 17 Kânunusâni = 24 Şevvâl Salı gününden 14 Mart = 21 Zülhicce Salı gününe kadar 57 gün süren bu konferansın kapanmasından bir gün evvel imzâ edilen dokuz maddelik muâhede mucibince Karadeniz bîtaraflığı ilga edilmişse de, Türkiye'ye Boğazları sulh hâlinde kapalı tutmak mecburiyetini yükliyen maddenin de ilga edilmiş olması ve Bâb-ı-Âlî'nin lüzum gördüğü zaman dost ve müttefik donanmalarını içeri almakta serbest bırakılması Türkiye için çok mühim bir tâviz ve Rusya için de yeni bir tehdid teşkil etmiştir).

1871 = 1288

7 Eylül = 21 Cumâda-l-âhire, Perşembe : Sadr-ı-a'zam ve Hâriciyye nâzırı Mehmet Emin Âlî Paşa'nın ölümü.

(Zayıf bünyeli, ince yapılı bir zât olan Âlî Paşa'nın «Bunca teab-u-meşakkatin netice-i te'sirâtı olarak teverrüm» ettiğinden bahsedilir: Ötedenberi sürüklemiş olduğu anlaşılan hastalığın ölümle neticelenen son devresi üç ay sürmüştür; devletin başındaki muazzam gailelerin verdiği yorgunluklardan başka Yeni-Osmanlıların çirkin ve iğrenç neşriyyâtından ve bir taraftan da hayatına kasdedileceği hakkında Zabtiye nezâretinin bilhassa son zamanlarda mütemâdiyen verip durduğu raporlardan çok müteessir olduğu rivayet edilir. Son hastalığında ilkönce Erenköy'de ve ondan sonra da Bebek'deki yalısında tedâvi edilirken bile devlet işleriyle alâkadâr olmaktan geri kalmamış ve hattâ bir gün takatsızlığına rağmen pâdişahla görüşmek üzere Dolmabahçe sarayına gitmişse de, üst kata

çıkacak hâli olmadığı için Sultan Aziz onun bulunduğu odaya inmek nezâketini göstermiştir. Nihayet Erenköy'den Bebek'deki yalısına nakledilmiş ve Osmanlı imparatorluğunun karanlık yolunu yıllarca aydınlatan büyük zekâ bu gün işte orada sönmüştür.

Tanzimat devrinde yetişen büyük devlet-adamlarının sonuncusu olan Âlî Paşa'nın ölümü üzerine Osmanlı imparatorluğu da artık can çekişme devrine girmiştir: Koca-Reşid Paşa'nın ölümü için 1858 = 1274 vukuâtının «7 Kânunusâni» ve Büyük-Fuad Paşa'nın vefatı için de 1869 = 1285 vukuâtının «12 Şubat» fıkralarına bakınız.

1815 = 1230 senesi 5 Mart=23 Rebî'ül-evvel Pazar günü Istanbul'da dünyaya gelmiş olan Mehmet Emin Âlî Paşa milâdî takvim hesabiyle 56 sene, 6 ay, 2 gün yaşadıktan sonra 57 yaşının içinde ölmüş demektir.
«Erkân-ı selâse» denilen büyük Tanzimatçılar içinde altmışını bulan yoktur: Koca-Reşid Paşa 58, Âlî Paşa 57 ve Fuad Paşa da 54 yaşında ölmüştür; her halde bu büyük adamların yirmişer sene fazla yaşamamış olmaları Osmanlı imparatorluğu için tarihî mukadderâtının en fecîi demektir: Çünkü bir daha o ayarda adam yetiştiremiyen devlet artık hep orta adamlarla mânevî cüceler elinde kalmıştır.

Âlî Paşa beş defa sadr-ı-a'zam ve sekiz defa da Hâriciyye nâzırı olmuştur: Beş sadâret müddetinin mecmûu 8 sene, 3 ay, 15 gün tutmaktadır; bunların ilk üçü Sultan Mecid ve son ikisi de Sultan Aziz devirlerindedir: Yukarda 1852 = 1268 vukuâtının «6 Ağustos», 1855 = 1271 vukuâtının «2 Mayıs», 1858 = 1274 vukuâtının «11 Kânunusâni», 1861 = 1278 vukuâtının «6 Ağustos» ve 1867 = 1283 vukuâtının «11 Şubat» fıkralarıyla beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 217, 223, 227, 231 ve 236 numaralara bakınız.
Bu seferki beşinci ve sonuncu sadâreti 1867=1283 senesi 11 Şubat=6 Şevvâl Pazartesi gününden itibaren 4 sene, 6 ay, 24 gün sürmüştür; en uzun sadâreti işte bu sonuncusudur. Gene bu son sadâretinde Sultan Aziz Avrupa seyâhatindeyken kırk dört gün Saltanat-nâibliğinde de bulunmuştur: Yukarda 1867=1284 vukuâtının «21 Haziran» fıkrasına bakınız.
Mısır-çarşısı attarlarından Ali Rızâ Efendi'nin oğlu olan Âlî Paşa'nın asıl ismi «Mehmed Emin»dir: «Âlî» mahlasını o devrin âdetince Bâb-ı-Âlî'ye intisâbından itibaren almıştır; Bâb-ı-Âlî'de Dîvân-ı-Hümâyun kalemine intisâbı 1245 = 1830 senesi 4 Zülka'de = 27 Nisan Salı gününe müsâdif olduğuna göre, ölüm gününe kadar resmî ve siyasî hayatı tam 41 sene, 4 ay, 10 gün sürmüş demektir.
Âlî Paşa çok fakir bir âileye mensub olduğu ve bilhassa babasını da küçük yaşta kaybettiği için muntazam bir tahsil görmeden henüz yaşının 15 sene, 1 ay, 24 gün tuttuğu, yâni 16 yaşına yeni bastığı sırada devlet hizmetine girmek mecburiyetinde kalmış olduğu için kendikendini yetiştirmiye çalışmış ve sırf şahsî gayretiyle zamanının en büyük diplomatı sayılacak mertebeye erişmiştir. Hususî hayatının en şerefli cepheleri işte bu büyük meziyyetiyle Garp menbâlarında bile hürmetle bahsedilen lekesiz iffet ve istikametidir. Bütün hayatı muazzam bir imparatorluğun en büyük makamlarında geçmiş olan bu temiz ve doğru adam Allahına kavuştuğu zaman âilesine borçtan başka bir şey bırakmamış, «Zamân-ı medîd-i ikbâlinde iltizâm-ı iffet-ü-istikamet edip âilesine servet yerine külliyetlü deyn bırakmış ve terekesi garîmen tesviye edilmiştir».
Bâb-ı-Âlî'ye intisâbı üzerine derhal Fransızca öğrenmiye başlıyan ve bilhassa Terceme-odası'na nakledildikten sonra o kalemdeki hulefâya Fransızca dersi verilmesinden çok istifâde eden Âlî Efendi bilhassa sefâret kâtipliklerinde durmadan çalışarak bu beynelmilel diplomasi dilini fevkalâde mükemmel öğrenmiştir: Âli Fuad Bey «Ricâl-i mühimme-i siyâsiyye»sinde «Lisân-ı diplomasi olan Fransızcayı emsâli nâdir derecede tahsil» ettiğinden bahsettiği gibi, Fransız siyaset adamlarından Challemel-Lacour'un «Türkiye ricâl-i-devleti» ismiyle Türkçeye terceme edilmiş olan eserinde de «Fransızcaya son derece vukufu olup gayet mükemmel yazarsa da esnây-ı mükâlemede ağır konuşur ve dâima doğru tâbirlerle ifâde-i merâm etmeyi sevdiği için bâzan bir kelimeyi lüzumundan

fazla bir müddet arar» denilmektedir. Kendisini çok yakından tanıyan ve hattâ Girit seferinde Fransızca kâtipliğinde bulunmuş olan Fransız muharrirlerinden Charles Mismer «Souvenirs du monde musulman» ismindeki eserinde kendi yazılarını Paşa'nın ne mükemmel tashih ettiğini şöyle anlatır:

«Kendisine bir müsvedde takdim ettiğim zaman büyük bir dikkatle okuyup hoşlanmadığı yerleri çizer yahut tâdil ederdi. Fikirlerin ifâdesiyle kelimelerin intihâbında çok yüksek bir kudret ve kabiliyyete mâlik olduğu için, kendi kalemiyle şâyân-ı-hayret bir surette tashih edilmiş bâzı vesikaları hâlâ saklarım».

Ali Fuad Bey paşanın «Siyasî notalar tarihinde Avrupa siyâsiyyûnunca da musaddak bulunan iktidârı»na ve Memduh Paşa da «Fransızca olarak kaleme aldığı notaların Avrupa diplomatları enzârında hayreti câlib» olduğuna işâret etmektedir; Âlî Paşa'nın bizzat yazmış olduğu bir çok notalar Fransa'da talebe için siyasî üslûp örneği olarak kitap şeklinde basılmıştır. Her halde bu büyük adamın kıymeti Türkiye'den ziyâde Avrupa'da takdir edilmiş denilebilir: 1856 Paris sulh kongresindeki Avusturya murahhaslarından Baron Alexandre de Hübner hâtırâtında kongreden bahsederken orada Âlî Paşa ayarında diplomat olmadığını söylediği gibi, Fransa imparatoru Üçüncü Napoléon'un da:

— Âlî Paşa gibi bir Hâriciyye nâzırı bulabilsem!

temennisinden ittifakla bahsedilir. Gene Üçüncü Napoléon'un «Sırf Garb'a âit bir mes'ele-i düveliyyede vükelâsına bir kerre de Âlî Paşa'nın re'yini sormalarını ihtâr eylediği»nden bahsedilmektedir; hattâ Fransa'nın 1870 felâketinde imparatorluk devrilince Kuvve-i-İcrâiyye reisi ve ondan sonra da Reisicumhur olan meşhur müverrih Thiers sulh teşebbüsüne girişmeden evvel Âlî Paşa'dan da fikir sormuş olduğunu meclisteki nutkunda söylemiştir.

Memduh Paşa'nın «Asvât-ı-sudûr»unda söylediği gibi Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı François-Joseph «Abd-ül-Aziz Hân'a iâde-i-ziyaret içün Dersaâdete vürûdunda Âlî Paşa'nın sâhilhânesine de» gitmek suretiyle Paşa'nın beynelmilel itibarına fevkalâde bir riâyet eseri göstermiştir. Charles Mismer'in Paşa öldüğü zaman o devrin en büyük diplomatı olduğundan bahsetmesi hem dirâyet ve iktidârının fevkalâdeliğinden, hem de işte bu âlemşümul şöhret ve itibarından dolayıdır. Vefatında terekesi satılırken Almanya imparatorunun emriyle Baş-vekil Bismarck paşanın meşhur notalarını yazarken kullandığı yazı takımını «üç yüz lira bedel mukabilinde» aldırıp müzeye koydurmuştur.

Âlî Paşa'nın bütün devletler nazarındaki büyük kıymet ve itibarına Sultan Aziz'in fevkalâde ehemmiyet verdiği ve hattâ kendisinden pek çok çekindiği muhakkaktır; meselâ bir gün paşanın gıyâbında:

— Allah şu adamı başımdan kaldırsın!

diyen pâdişaha Baş-mâbeyncisi azlinden kolay bir şey olmadığını söyleyince Sultan Aziz'in:

— Çık dışarı! Ben onu azletmeyi senin kadar bilmiyor muyum? Azledip de Avrupa'ca bu kadar tanınmış bir adamın yerine kimi getireceğim?

diye azarladığından bahsedilir. Memduh Paşa'nın rivayetine göre de Sultan Aziz sonradan Şeyh-ül-İslâm olan İmâm-ı-Evvel Hasan Hayrullâh Efendi'ye:

— O koca başlı adamı işten çıkarmış olsam başımıza işler çıkar!

demiştir. Paşa öldükten sonra pâdişahın saray erkânından birine:

— Şu kanapeyi görüyor musun? Âlî bana pek çok gece bunun üzerinde sabah ettirmiştir!

dediğinden de bahsedilir. Âlî Paşa'nın vekariyle nüfuz ve te'sirinden pek yılgın olan Sultan Aziz'in ölüm haberini alınca:

— İşte şimdi serbest oldum! Pâdişah olduğumu şimdi anlamıya başladım!

dediği hakkında da muhtelif rivayetler vardır. Sultan Aziz'in böyle söylemesine sebep, Âlî Paşa devrinde sarayın devlet işlerine müdâhale edememesidir. Abdurrahman Şeref «Tarih müsâhabeleri» nde bu noktayı bilhassa tebârüz ettirir:

«Bâb-ı-Âlî'nin merci'-i küll olmak an'anesini te'yid etmiştir: Vükelâdan hiç biri Sadr-ı-a'zama ma'lûmat vermeksizin saraya çağrılsa bile gidemez idi».

Sultan Aziz'in usul ve kanuna mugayir irâdelerini Âlî Paşa infâz etmemiştir.

Bilhassa Tanzimât'ın halka verdiği hukuku pâdişaha karşı bile muhâfaza ve müdâfaada gayet titizdir. Süleyman Nazif merhum Âlî Paşa'yı sevmediği halde böyle meselelerde ne kadar takayyüdkâr olduğunu «Nâmık Kemal» hakkındaki risâlesinde şöyle anlatır:
«Pek çok kimsenin ma'lûmu olmayan bir hakikat-i târihiyyeyi burada zikredeyim. Vak'aya şâhid olanlardan birisinden işitmiş olan bir zât bana hikâye etmişti: Âlî Paşa'nın son sadâretinde ve gecenin birinde Sultan Abd-ül-Aziz'in bir yâveri bir irâde tebliğ eder; Nâmık-Paşa-zâde Ser-kurenâ ferik Cemil Paşa'nın hemen rütbesi ref'ile bir kaleye nefyolunmasını pâdişah emrediyor. Âlî Paşa Bebek'deki yalısının dağ tarafındaki köşkünde bâzı yârâniyle demgüzâr olmakta imiş. Derhal giyinmiş ve saraya gitmiş. Misâfirleri paşanın avdetine kadar beklemişler. Sadr-ı-a'zam saraydan beşûş ve şâd avdet eder. Meğer bu emri i'tâya pâdişahın salâhiyyeti ve icrâya sadr-ı-a'zamın mecburiyyeti olamıyacağına Sultan Abd-ül-Aziz'i iknâ' etmiş. Asıl güzellik ve Âlî Paşa'nın şâyân-ı-muâheze bâzı harekât-ı siyâsiyyesiyle beraber bu husustaki büyüklüğü, vak'ayı o gece mahremlerine anlattıktan sonra:

— Bu kapu bir kerre açılırsa bu memlekette büyük küçük hiç kimseye râhat ve emniyet kalmaz!
demiş olmasındadır.»
Hürriyet ve meşrutiyyet istiyen Yeni-Osmanlılar işte bu Âlî Paşa aleyhine manzum ve mensur küfürler savurarak neşriyat yaparken, pâdişaha bile salâhiyet dersi verecek kadar metânet gösteren bir şahsiyyete saldırdıklarının farkında olmamaları kabil değildir; fakat buna rağmen Ziya Paşa:

Na'ş-i murdârını seylâba atın,
Sürüdürler köpeği öldürene!

diye haykırmaktan çekinmemiş ve Nâmık Kemal de:

Bilmem nedir lüzûmu vücûd-î habîsinin,
Dünyâyı boynuzun mu tutar hey öküz teres!

gibi mevzun ve mukaffâ küfürler savururken, o ölünce sağ kalanların elinde devletin ne hâle geleceğini hiç hayâlinden geçirmemiştir.
Âlî Paşa'nın ölümüne en çok sevinenler Rus sefiri general İgnatiev/İgnatiyef ile Mısır hıdivi İsmail Paşa'dır: İbn-ül-Emin Mahmud Kemal Bey'in kaydettiği bir rivayete göre Âlî Paşa hıdivin istiklâl temâyüllerine engel olduğu için, İsmail Paşa ölüm haberini getiren telgraf me'muruna bin altın ihsan etmiştir!
Âlî ve Fuad Paşaların demokrasi ve meşrutiyet telâkkileri için yukarda 1867 = 1283 vukuâtının «24 Mart» ve 1868=1284 vukuâtının da «1 Nisan» fıkralarına bakınız. — Âlî Paşa'nın mezarı Süleymaniyye câmiindedir).

8 Eylül = 22 Cumâda-l-âhire, Cuma: Bahriye nâzırı Mahmud Nedim Paşa'nın sadâreti.

(Osmanlı tarihinin en fecî tiplerinden olan bu gürcü Mahmud Nedim Paşa eski vüzerâdan Mehmet Necib Paşa'nın küçük oğludur: Ötedenberi saraya hulûl etmiye çalışmış ve bilhassa Âlî Paşa'nın hastalığı esnâsında pâdişahı istibdâda sevkedecek telkinâtı sâyesinde Sultan Aziz'in gözüne girmiş, Bahriye tahsisâtından saraya paralar takdim etmiş ve daha bir çok entrikalar çevirerek maatteessüf Sadâret makamına geçmiştir.
Devlet işlerinin Bâb-ı-Âlî'den saraya intikaliyle keyfî idarenin teessüsü, Tanzimât'ın te'min ettiği insan haklarının ibtâli ve Sultan Aziz'in israfçılığı bu meş'um adamın başlıca seyyiâtındandır. Koca-Reşid, Âlî ve Fuad Paşaların devlet idaresini tedricî bir tekâmülle demokrasiye doğru götürecek surette kurdukları teceddüd nizâmını bozan ve devleti Rus sefirinin tâlimâtiyle idare eden

Mahmud Nedim muâsırları arasında «Nedimof» ismiyle şöhret bulmuştur: Aşağıki fıkraya da bakınız).

13 Eylül = 27 Cumâda-l-âhire, Çarşanba: Şinâsi'nin ölümü.

(Ebuzzıyâ'nın «Nümune-i-Edebiyyât» ında gösterdiği «5 Receb = 13 Eüylül Çarşanba» tarihindeki Hicrî gün ve ay doğru değildir: Çünkü «5 Receb» Milâdî takşvimde Eylül'ün 20 nci Çarşanba gününe müsâdiftir. İbn-ül-Emin'in «Son asır Türk şâirleri»ndeki «17 Eylül = 27 Cumâda-l-âhire» tarihinde de Milâdî gün rakamı hatâlıdır: Çünkü «17 Eylül» Hicrî takvimde «27 Cumâda-l-âhire» ye değil, «2 Receb Pazar gününe müsâdiftir. Ebuzzıyâ Tevfik ayni eserinde Şinâsi'nin Âlî Paşa'dan bir hafta sonra bir Çarşanba günü ölmüş olduğunu tasrih ettiğine ve Âlî Paşa da 7 Eylül=21 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü vefat etmiş olduğuna göre, yukarda esas ittihâz ettiğimiz tarih en doğrusudur.

Tanzimat edebiyyatının ilk büyük şahsiyyeti olan İbrahim Şinâsi Efendi bir rivayete göre 1240 = 1824 — 1825 ve diger bir rivayete göre de 1242 = 1826—1827 tarihinde Tophâne'de dünyaya gelmiş olduğuna nazaran 46 - 47 yahut 44 - 45 yaşlarında ölmüş demektir: Çok çalışmadan mütevellit bir beyin rahatsızlığından öldüğü rivayet edilmekte olduğuna göre, hastalığının «Méningite=İltihâb-ı-sehâyâ» olmak ihtimâli vardır.

Şinâsi Efendi Taşköprülü Mehmed Ağa isminde bir Topçu yüzbaşısının oğludur: Mehmed Ağa'nın Bolulu olduğu hakkındaki rivayet doğru değildir; bu yiğit yüzbaşı 1828 = 1243 vukuâtının «26 Nisan» fıkrasında gördüğümüz Rus seferinde şehid olduğu için, zavallı Şinâsi bir iki yaşında yetim kalmış ve kendisini akrabâlarından yardım gören annesi Esmâ Hanım yetiştirmiştir: Bu fedâkâr ana Istanbulludur.

«Sicill-i-Osmânî» de Şinâsi'nin göbek-adı «Ali» âile menşei «Bitlis» gösterilirse de doğru değildir.

İbtidâî tahsilini ikmâl ettikten sonra «Tophâne-i-Âmire Mektûbî Kalemi» ne girmiş olan İbrahim Şinâsi orada «Kudemây-ı hulefâdan ve a'lem-i ulemâdan» İbrahim Efendi'den Arapça ve Acemce ve Osmanlı hizmetindeki Fransız zâbitlerinden olup ihtidâsından sonra «Reşad Bey» ismini almış olan Châteauneuf'den de Fransızca öğrenmiş ve işte bunların teşviki üzerine Türk müzeciliğinin müessisi olmakla meşhur Tophâne müşiri Dâmâd-Fethi Ahmed Paşa'ya bir istid'â ile mürâcaat edip devlet hesabına tahsil için Paris'e gönderilmesini ve kendisi orada bulundukça fakir ve ihtiyar anasına münâsip bir maaş tahsisini istemiş, Fethi Paşa bu istid'ayı tervic edip Sadr-ı-a'zam Koca-Reşid Paşa'ya göndermiş ve adam yetiştirmeyi millî bir vazife bilen o büyük adam da derhal kabul edip Şinâsi'yi elli altın harcırah ve 750 frank = 37 buçuk Fransız lirası aylıkla Paris'e gönderdiği gibi anasına da oğlu tahsilini ikmâl edinceye kadar üç altın maaş bağlamıştır: Bugünkü kâğıt paramızla Şinâsi'nin talebe aylığı 1400 liraya ve annesinin maaşı da 120 liraya muâdildir! Devlet hesabına Fransa'ya gönderilmiş ilk Türk talebesi sayılan İbrahim Şinâsi Efendi Paris'de Maliye ve Edebiyat tahsil etmiş, avdetinde Meclis-i-Maârif ve Encümen-i-Dâniş âzâlıklarına ve daha sonra Ulâ rütbesiyle Meclis-i-Vâlâ âzâlığına tâyin edilmiştir. Encümen-i-Dâniş için 1851=1267 vukuâtının «18 Temmuz» fıkrasına bakınız.

Hedef olduğu entrikalarla istirkaplar yüzünden me'muriyyet hayatını mizâcına uygun bulmayan ve hattâ şimdiki beş vilâyetimize muâdil olan o zamanki İzmir vilâyeti valiliği gibi muhteşem bir makamı bile kabul etmiyen Şinâsi'nin en mühim faaliyetleri gazetecilik sâhasiyle büyük bir Türk lûgati te'lifinde gösterilir: İlkönce Âgâh Efendi ile beraber «Tercümân-ı-Ahvâl» gazetesini te'sis etmişse de altı ay sonra ondan ayrılmış ve bir müddet sonra 1278=1862 tarihinde «Tasvir-i-Efkâr»ı neşre başlamıştır. Bu gazetenin ilk nüshasını çok beğenen Sultan Aziz Şinâsi Efendi'ye beş yüz altın ihsan göndermişse de, Efendi'nin öyle büyük bir paraya ihtiyacı olmadığından bahsederek reddetmiş olduğu rivayet edilir: Bu ihsan şimdiki kâğıt paramızla yirmi bin lira kadar bir para, yâni kü-

çük bir servettir! Şinâsi'nin nasıl bir seciyye sâhibi olduğu işte bununla o muazzam İzmir valiliğini reddetmiş olmasından anlaşılır.
İkmâline muvaffak olamadığı büyük lûgatinin eski yazıdaki «tı = T» harfine kadar biner sahifelik 14 cildini yazmıştır: Ebuzziyâ bunun bir kısmı Paris «Encümen-i-Şarkî»sinde ve bir kısmı da Peşte Üniversite kütübhânesinde olduğundan bahsetmektedir; «Encümen-i Şarkî»den maksat «Société Asiatique» olduğu gerektir).

25 Eylül = 10 Receb, Pazartesi: Devlet-adamlarının «bilâ-muhâkeme» nefyine ve keyfî icraâta başlanmak suretiyle Tanzimat devrine bilfiil nihayet verilmesi.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz gibi, Mahmud Nedim Paşa daha iş başına gelmeden evvel Sultan Aziz'i keyfî idareye sevkedip Tanzimat esaslarını yıktıracak telkinâta başlamış ve meselâ:

— Efendimiz bir pâdişâh-ı müstebidsiniz, her emr-ü-fermânınızı icrâya muktedirsiniz!

gibi sözlerle mutlakıyyet dersi vermiye kalkışmıştır. Bu sözdeki «Müstebid» kelimesi «Müstakil» mânâsına gelir; tabiî böyle bir «İstiklâl» den maksat, pâdişahın hiç bir kayde tâbi olmaması ve her sözünün kanun kuvvetini hâiz olmasıdır. Âlî ve Fuad Paşalar devrinde Bâb-ı-Âlî'nin bütün devlet işlerinde merci olmasından ve kendisinin de «İcrây-ı saltanat» edip «İcrây-ı hükûmet» edemiyecek vaziyette kalmış bulunmasından çok bunaldığı için Âlî Paşa'nın ölüm haberini alınca:
— İşte şimdi pâdişah olduğumu anladım!

diyen Sultan Aziz'e yeni sadr-ı-a'zamın şeytânî iğvâları kadar kolay te'sir edebilecek bir telkin tasavvur edilemez. Âlî ve Fuad Paşaların yetiştirmelerinden oldukları için vazifelerine derhal nihayet verilen Adliye nâzırı Şirvânî-zâde Mehmet Rüşdi ve Ser-asker Hüseyn Avni Paşaların Tanzimat esaslarına mugayir olarak «bilâ-muhâkeme» memleketlerine nefyi hakkında Mahmud Nedim'in hemen bir irâde istihsâline muvaffak oluvermesi işte bundandır; rütbeleriyle nişanlarından da tecrid edilen Şirvânî-zâde Amasya'ya, Hüseyn Avni İsparta'ya nefyedilmiş, fakat mesele bu iki paşanın sürülmesine münhasır kalmamıştır: Eski sadr-ı-a'zamlardan Şûrây-ı-Devlet reisi Yusuf Kâmil Paşa ile Adliye nâzırı Mütercim Rüşdi Paşa da Tanzimâta mugayir olan bu keyfî cezâlara i'tirâz ettikleri için 7 Şa'ban=22 Teşrinievvel Pazar günü azledildikten başka, Âlî Paşa'ya mensubiyyetlerinden dolayı rütbeleri ref'edilenlerden Zabtiye müşiri Hüsni Paşa ile Mâbeyn baş-kâtibi Emin Bey Kıbrıs'a, İşkodra vali ve kumandanı Divitçi-İsmail Paşa Trabzon'a ve veliahd Murad Efendi'ye mensubiyyetinden dolayı şehir-emini Haydar Efendi de Midilli'ye sürülmüş, bir çok devlet erkânı bilâ-sebep azledilmiş veyahut taşra me'muriyetleriyle Istanbul'dan uzaklaştırılmıştır! Tabiî bu vaziyet bütün bir devrin tasfiyesi ve hükûmetin Tanzimâta bilfiil nihayet vererek inhitat mutlakıyyetine doğru irticaı demektir: Sultan Mecid'in cülûsundan 4 ay, 3 gün sonra 1839 = 1255 senesi 3 Teşrinisâni = 25 Şa'ban Pazar günü Gülhâne Hatt-ı-Hümâyûnu ile başlıyan Tanzimat devri tam 31 sene, 10 ay, 22 gün sürdükten sonra Gürcü Mahmud Nedim'in insan haklarını işte bu gün resmen ihlâle başlamasıyla nihayet bulmuş demektir.

İkinci Abdülhamid devrinde ilân edilen Kanun-ı-esasî'nin pâdişaha istediği adamı hudut hâricine çıkarma salâhiyyetini veren meşhur 113 üncü maddesi, istibdadcı Mahmud Nedim'in işte bu keyfî icraâtiyle başlıyan irticâ hamlesinin bu tarihten 5 sene, 2 ay, 29 gün sonra kanunîleşmesinden başka bir şey değildir: Aşağıda 1876=1293 vukuâtının «23 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız. Bilhassa bu bakımdan Sultan Hamid'in kanun-ı-esasîsi, babası Sultan Mecid'in Gülhâne Hatt-ı-Hümâyûnuna nisbetle geriye doğru atılmış bir irticâ adımı demektir.
1861 = 1277 senesi 25 Haziran = 16 Zülhicce Salı günü tahta çıkmış olan Sultan

Aziz'in saltanat devri bu bakımdan iki safhaya ayrılabilir: Âlî Paşa'nın ölümü üzerine maatteessüf iş başına gelen mutlakıyyetçi Mahmud Nedim'in bu gün Tanzimat hukukunu ihlâl eden keyfî icraâtına kadar 10 sene, 3 ay süren birinci safha Âlî ve Fuad Paşalar sâyesinde Tanzimat esaslarına tam bir riâyetle geçmiş ve hattâ 1868=1284 vukuâtının «1 Nisan» fıkrasında halk mümessillerinin iştirâki şartiyle kurulduğunu gördüğümüz büyük Şûrây-ı-devlet bir milletmeclisi mâhiyyetini almış ve nihayet bu gün başlayıp Sultan Aziz'in hal'ine kadar 4 sene, 8 ay, 5 gün süren ikinci safha artık keyfî bir idare şeklinde geçmiştir: Abd-ül-Aziz'in hal'i için aşağıda 1876=1293 vukuâtının «30 Mayıs» fıkrasına bakınız. İşte bundan dolayı Sultan Aziz iyi vezirler elinde çok iyi bir pâdişah olduktan sonra, şaşılığından dolayı «Kör-Mahmud Nedim» ve Rus tarafdarlığından dolayı «Nedimof» isimleriyle de anılan gürcü Mahmud Nedim gibi değersiz ve harîs adamların elinde fena bir istihâleye uğrayıp müstebid kesilmiştir).

1872 = 1289

16 Nisan = 7 Safer, Salı: Antakya zelzelesi.

(Antakya ve havâlisinde bu gün başlıyan büyük ve korkunç zelzele 27 Nisan = 18 Safer Cumartesi gününe kadar on iki gün sürmüştür: **Buradaki gün tarihleri** «Basîret» gazetesinin 25 Safer 1289 tarihli nüshasında Rûmî takvimin 4-15 Nisan günlerine müsâdif gösterilir.

On iki gün içinde altmış sarsıntı olmuş, şehrin üçte biri tamamiyle yıkılmış, diger kısımları artık oturulamıyacak kadar harab olmuş, civarda 38 köy ve kasaba virâneye dönmüş ve bilhassa Süveydiyye limanı «kâmilen harâbezâr» hâline gelmiştir: Bu müdhiş felâkette bin beş yüz insan telef olduğundan ve bir misli de yaralı tahmin olunduğundan bahsedilir).

30/31 Temmuz = 24/25 Cumâda-l-ûlâ, Salı/Çarşanba gecesi: Mahmud Nedim Paşa'nın azli ve ertesi gün Mithat Paşa'nın ilk sadâreti ve şahsiyyeti.

(Rusçuklu Hacı-Ali-Efendi-zâde Hacı Hâfız-Mehmet Eşref Efendi isminde bir kazâ kadısının oğlu olan Şûrây-ı-devlet reisi Ahmed Şefik Midhat Paşa daha Âlî Paşa hayatta iken Istanbul'dan uzaklaştırılmak üzere Bağdad valiliğine gönderilmiş ve «Altıncı ordu nezâreti» de ilâveten uhdesine tevcih edilmiştir. Çok muktedir bir vali olan Midhat Paşa'nın Tuna vilâyetinde olduğu gibi Bağdad vilâyetinde de bir çok muvaffakıyyetli icraâtı vardır; fakat bu değerli vali, umumiyyetle zannedildiği gibi büyük bir devlet-adamı değildir: Çok sert, mütehakkim, muhtarıs ve hattâ mütecâviz mizâcı siyasî hayatındaki muvaffakıyyetsizliklerle felâketlerin başlıca âmilidir.

Zâten iyi bir devlet-adamı olmadığını ve bilhassa büyük işlerdeki tecribesizliğini bizzat kendisi de bu ilk sadâretinden sonra bir aralık bulunduğu Adliye nezâretinden çekilirken yazdığı istifânâmenin sonunda işte şöyle i'tirâf etmektedir:
«Ekser-i evkaatım taşra me'mûriyyetlerinde geçmesiyle bu kadar karışık işlerin içine girmemiş ve emsâlini görmemiş olduğumdan efkâr ve iktidâr-ı âcizâneme muvâfık ve müvâzin diger bir hidmet ihsan buyurulması ümidine mütevessilen istid'ây-ı merhamet ve şefkat-ı Veliyy-i-ni'mete mecburiyyet hâlinde bulundum».
Her halde Paşa'nın bu acı i'tirâfı, aşağıda göreceğimiz megalomani buhranlarından âzâde bulunduğu bir âna tesadüf etmiş olsa gerektir.

Bu noktada umumiyyetle ittifak edilir: Meselâ müverrih Cevdet Paşa «Evzâ-ı nâbecâ ve atvârı hod-fürûşânesinden» ve bilhassa «Mübâlâtsız ve bir işin sonunu saymaz bir zât» olduğundan, Mâbeyn müşiri ve Bahriye nâzırı Eğinli Said Paşa **hâtırâtında «Şerr-ü-mekrinden», Ali Suâvi** «Haddini bilmezliğinden», sadâreti za-

manında mektubçuluğunda bulunmuş olan Memduh Paşa «Lâübâliyâne tavrı»ndan ve «Sellemehü-s-selâm tasvîr-i merâm ve ifâde-i kelâm» eden «Bî-fütur bir zât» olduğundan, Abdurrahman Şeref «İhtiyât-u-teenniye mültefit» olmadığından ve «Pek çok işe başlar ve ehemmi mühimme takdim etmeği ve hangilerinin kolaylıkla kabil-i ikmâl olduğunu düşünmez» bir yaradılışta bulunduğundan, Mahmud Celâlüddin Paşa«Cür'et-i muharribe ile şöhret-şiâr olup her fi'l-ü-amelden mülâhaza-i zâtiyyesine pereştişle müstebid-bi-r-re'y ve isti'lâya mâil» olduğundan ve nihayet İbn-ül-Emin Mahmud Kemal de «Hod-serâne ve serbestâne ahvâl-ü-akvâl» inden ve bilhassa Midhat Paşa'nın bütün âşinâlarından bizzât işittiğine göre «önünü ardını gözetmez, yaptığı işten de dürlü zarar tevellüd edeceğini düşünmez bir zât olduğundan» bahsetmektedir.

Yalnız bir kaçını zikretmekle iktifâ ettiğimiz bu gibi mütâlâaların ne kadar haklı olduğunu anlamak için Midhat Paşa'nın «Tabsıra-i ibret» ve «Mir'ât-ı hayret» isimleriyle iki cilt hâlinde neşredilen hâtırâtına şöyle bir göz gezdirivermek bile kâfidir: Paşa'nın kendikendine ne derece hayran ve hattâ hürmetkâr olduğu her şeyden evvel «Ben» ve «Biz» gibi müfred yahut cem'-i-mütekellim zamirleri kullanmıya kat'iyyen tenezzül etmeyip bir şahs-ı-sâlisten bahseder gibi hep «Midhat Paşa» ve hattâ «Müşârünileyh Midhat Paşa» demesinden anlaşılır! «Midhat Paşa Hazretleri» dememiş olmasına şükretmelidir! İşte bu hâlet-i-ruhiyyeden dolayı devletin kendisiyle kaaim olduğuna ve kendisi olmazsa memleketin hemen yıkılıvereceğine kaani'dir! Meseâ Sultan Hamid kendisini hudud hâricine çıkarırken «Müşârünileyh Midhat Paşa» Mâbeyn müşiri Eğinli Said Paşa'ya :

— Eğer beni buradan tard-ü-teb'id ederseniz alîmallah memleket mahvolur!

demiş ve vapura götürülmek üzere saraydan çıkarılırken de Türk milletinin artık ölmüş olduğuna karar vererek:

— Allah rahmet eylesün bu millete!

demekten bile çekinmemiştir: Yalnız Türkiye'de değil, Avrupa'da bile dirâyet ve iktidarı kadar doğruluğu ve ciddiyetiyle de mârûf olan Eğinli Said Paşa'nın hâtırâtına Midhat Paşa'nın bu sözlerini kaydederken hiç bir mübâlagaya kapılmadığı «Tabsıra-i ibret» in 197 nci sahifesinde Midhat Paşa tarafından bizzât te'yid edilmiş olmasıyla sâbittir; «Müşârünileyh» kendi sözünü kendi hâtırâtına şöyle geçirmiştir :

— Teessüf ederim ki Der-i-Saâdet'e avdetimde ne Şevketlü Efendimizi bu saraylarda ve ne de bu mülkü yerinde göremiyeceğimden ve edilen hatîâtın ol vakt derecesi taayyün eder ise de telâfi-i mâfât mümkün olmayacağından bunların ayniyle ve tamamiyle Huzûr-ı-Şâhâneye arzını recâ ederim!

Halbuki bir müddet sonra Avrupa'dan avdetinde pâdişahı da, sarayları da, devleti de hep yerli-yerinde bulmuş ve hattâ öyle bulduğu için Suriye ve İzmir valiliklerinde de bulunmuştur!

Her halde bu ölçüsüz sözleri ulu-orta söyliyecek kadar megalomaniye müptelâ olan bir kimse için başkalarını istihfâf etmek ve hattâ kendisinin bu gibi patavatsızlıklarına karşı çok sabırlı davranan pâdişahı bile şifâhen ve tahriren ve mükerreren techil, tezyif, tehdit ve hattâ tahkir edivermek işten bile değildir. Meselâ «Müşârünileyh» in Sultan Hamid'e verdiği tuhaf bir «Takrir»in «Tabsıra-i ibret» deki sûretinde bir pâdişahı değil, insanın en yakın ve en samimî dostunu bile çileden çıkaracak bir takım hiddetli, şiddetli ihtarlara tesadüf edilir (S. 395) :

— Evvelâ, Zât-i-Mülûkânelerine âid olan vazâif-i hükümdârânenizi mutlaka bilmelisiniz, zirâ bilcümle harekâtınızdan millet nazarında mes'ul olacaksınız!

Âdetâ bir tekdiri andıran bu sert ve acı sözü ilk meşrutiyyetin ilk günlerinde sarfdeden Midhat Paşa pâdişahı techil ederken meşrutî rejimlerde hükümdarların değil, bil-akis hükûmetlerin mes'ûliyyet mevkiinde bulunduklarının farkında bile olmadığını göstermiştir! Bu vaziyete göre Sultan Hamid'in hâtırâtında paşanın Hukuk-ı-esâsiyye bilmediğinden bahsetmesine hak vermemek kabil midir? Gene ayni «Takrir»inde «Şevketlü efendi» sine ders verip durmakta her nedense devam eden Midhat Paşa :

— Usûl-i meşveretle idare olunan bir millette nizam nedir, bilir misiniz?
diye meydan okuduktan sonra:

— Tâfsile hâcet yoktur!
diye birdenbire bahsi kapatmakta ve ondan sonra da henüz tahta çıkıp istenilen meşrutiyyeti ilk iş olarak ilân etmiş olan pâdişahı işte şöyle tahkir etmektedir:

— Henüz dehşetli zelzelelerden mahv-u-inkırâz derecesini savuşturan binây-ı devleti ta'mire çalıştığımız sırada siz âdeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim!
Böyle sözler yalnız resmî âdâba değil, âdâb-ı-muâşerete bile mugayirdir: Dünyanın hiç bir yerinde bir hükümdarın tebaasından biri tarafından böyle azarlandığı görülmemiştir.

Sultan Hamidin düşmanı ve Midhat Paşa'nın hayrânı olan Osman Nuri Bey «Abdülhâmîd-i Sânî ve devr-i saltanatı» ismindeki eserinin birinci cildinin 185 inci sahifesinde Avrupa devletlerine verilecek bir notada «Gayet şiddetli bir lisan kullanılmasını» istiyen Midhat Paşa'nın i'tidâl tavsiye eden pâdişahla Hâriciyye nâzırı Safvet Paşa'ya ne kadar kızdığını anlatırken:

«Midhat Paşa'nın lisânından Abdülhamid'in yüzüne karşı mûcib-i hakaret bir söz sâdır olmuş ve pâdişahın umûr-ı hükûmette tecribesiz olduğunu ifâde etmiş, bunun üzerine Abdülhamid sadr-ı-a'zamı hemen huzûrundan çıkarıp Safvet Paşa'yı bir müddet daha yanında alıkoymuş»
dedikten sonra, «Müşârünileyh» Midhat Paşa'nın:
«Evinde ziyâretine gelen ulemâ ve ricâl-i devlete karşı da Abdülhamid hakkında mugayir-i hürmet ba'zı kelimât sarfetmiş»
olduğundan bahsetmektedir! İşte bütün bunlardan anlaşılacağı gibi Midhat Paşa, merhum Âlî ve Fuad Paşalar tarzında temkinli, olgun, müdebbir ve muktedir bir devlet-adamı değil, maatteessüf kendini pek çok beğenip ve daima dev aynasında görüp muâsırlarına pek yüksekten bakmış müteheyyiç bir şahsiyyettir. Bu taşkın ve atılgan vezirin devlet idaresi bakımından temsil ettiği yegâne fikir, kendisinden çok evvel ortaya atılıp her türlü münakaşası yapılmış olan «Meşrutiyyet» fikrinden ibarettir: Bu meselede büyük selefleri Âlî ve Fuad Paşalar gibi o muazzam Osmanlı imparatorluğunun bünyevî ve mahallî şerâitini millî hâkimiyyet esaslarıyla te'lif edebilecek tehlikesiz bir şekil bile düşünemeyip Avrupa parlmantarizmini olduğu gibi taklid edivermekle devletin inhilâl ve inkıraz tehlikesinden derhal kurtuluvereceğini zannetmiş ve işte bundan dolayı meşrutiyetin ilânı üzerine hâricen Avrupa devletlerinin artık müdâhâle siyasetinden hemen el çekivereceklerine, dâhilen memleketin birdenbire kalkınıp kuvvetleneceğine ve bilhassa rengârenk ırklara türlü türlü dillere ve muhtelif dinlerle bir sürü mezheplere ayrılan imparatorluk anâsırının Osmanlılık esası etrâfında birdenbire kaynaşıp birleşivereceğine hükmetmiştir! Âlî ve Fuad Paşaların en kuvvetli cephelerini teşkil eden siyasî tecribeleriyle muhteşem Garp kültüründen mahrum olan Midhat Paşa dünyanın gidişini bile maatteessüf kavrıyamadığı için «Osmanlılık» ismi altında bir nevi milliyetler milliyeti kurulabileceğine kaani' olmuş ve işte bu kanâatinden dolayı Türk bayrağının millî safvet ve kudsiyyetini bile ihlâle kalkışmaktan çekinmemiştir! Bu tüyler ürpertici fâciayı bizzat kendisi öğüne öğüne anlatır! Bosna-Hersek meselesi münâsebetiyle Avusturya Hâriciyye nâzırı kont Andrassy'nin neşrettiği bir beyannâmede hilâl ile salibin bir bayrakta birleşemiyeceğinden mecâzî bir şekilde bahsetmesine karşı Türk bayrağına hemen bir haç ilâve ediveren Midhat Paşa bu fecî mârifetini «Tabsıra-i ibret»inin 181 inci sahifesinde kendisinden alel-usul bir şahs-ı-sâlis gibi bahsederek şöyle nakletmektedir:
«Midhat Paşa mücerred bu da'vâyı mükezzib olmak ve eser-i fi'lîsini göstermek için Hıristiyandan bir tabur gönüllü askeri teşkil ederek ve sancaklarında ay-yıldızın yanına bir de salîb ilâve eyliyerek tâbûr-ı mezkûr Der-i-Saâdet'de cümlenin manzûr-u-meşhûdu olduktan sonra Niş fırka-i askeriyyesine göndermiştir»!
Aşağıda 1876=1293 vukuâtının «23 Kânunuevvel» fıkrasında vesikasıyla beraber göreceğimiz diger bir hareketi de fecâat derecesi itibariyle bu bayrak fâciasından aşağı değildir: Midhat Paşa Türk meşrutiyyetini Avrupa devletlerinin müşterek kefaleti altına aldırmak teşebbüsünde bile bulunmuşsa da hamdolsun muvaffak

olamamıştır. — Paşanın malî seciyyesi için aşağıda 1875=1292 vukuâtının «6 Teşrinievvel» fıkrasile 1876=1293 vukuâtının «30 mayıs» ve «4 haziran» fıkralarına bakınız.

Ahmed Şefik Midhat Paşa'nın parlaması, Niş eyâletiyle Tuna vilâyetindeki muvaffakıyyeti üzerinedir: «Teşkil-i vilâyât» nizamnâmesi yapılırken Istanbul'a çağırılıp Büyük-Fuad Paşa'ya yardım ederek gözüne girmiş ve bir kaç sene sonra Sultan Aziz Avrupa'dan dönerken Tuna vilâyetindeki icrâatını takdir ettiği için, 1868=1284 vukuâtının «1 Nisan» fıkrasında iptidaî bir millet-meclisi mâhiyyetinde teşkil edildiğini gördüğümüz büyük Şûrây-ı-devlet kurulduğu zaman riyâsetine tâyin edilmiştir. Fakat demokrasiye doğru ilk adım sayılan bu vazifedeki keyfî idaresiyle lâübâlî hareketlerine ve bilhassa serkeşliğine tahammül edemiyen Âlî Paşa nihayet kendisini azledip Bağdad valiliği ile Istanbul'dan uzaklaştırmıştır. 1869=1285 den 1872=1289 tarihine kadar üç sene Bağdad'da kalan Midhat Paşa hemen Âlî Paşa'nın ölümü üzerine kendisi için artık pâyıtahtta rol oynamak imkânı hâsıl olmasından, hem Mahmud Nedim'in millî bir fâcia şeklini alan sadâretinin bütün memlekette uyandırdığı umumî infiâlden istifâde etmek üzere isti'fâ edip Istanbul'a gelmişse de Mahmud Nedim Paşa kendisinden kuşkulandığı için hemen Edirne valiliğine tâyin ettirip tekrar uzaklaştırmak istemiş, fakat bu tâyinden iki gün sonra teşekkür için huzura çıkan Midhat Paşa Sultan Aziz'e hâin sadr-ı-a'zamın bütün fenalıklarını anlatarak kendi sadâretine yol açmıştır: Mahmud Nedim Paşa'nın bu ilk sadâretindeki fenalıklarının en mühimleri Tanzimat esaslarının yukarıki sene vukuâtının «25 Eylül» fıkrasında gördüğümüz keyfî hükümlerle ihlâlinden başka on milyon liralık bir istikrazdan «komisyon» ismiyle ayırdığı yüz bin altını pişkeş şeklinde gizlice pâdişaha takdim etmesi ve bilhassa Rus sefiri general İgnatiev'in tâlimâtına uyarak Rumeli demir-yollarının inşaâtını sekteye uğratmasıdır: Bu meselede yüz binlerce liralar döndüğünden bahsedilir.

Bir taraftan yukarıki senenin «25 Eylül» fıkrasında nefyedildiklerini gördüğümüz devlet-adamlarının husûmetlerinden ve bir taraftan da halkın artık «Dilgir ve müteneffir» olmıya başlamasından telâşa düşen Sultan Aziz bilhassa Midhat Paşa'yı dinledikten sonra Mahmud Nedim'i fedâ etmiye karar vermiş ve nihayet bu gün kararını tatbik ederek Midhat Paşa'yı Edirne'ye gitmeden evvel Sadâret makamına getirmiştir.

Mahmud Nedim'in bu ilk sadâreti yukarıki senenin 8 Eylül = 22 Cumâda-l-âhire Cuma gününden itibaren 10 ay, 24 gün sürmüştür: Gün tarihindeki ihtilâf için «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 237 numaraya bakınız.

İbn-ül-Emin Mahmud Kemal'in hesabına göre Mahmud Nedim bu ilk sadâreti esnâsında 5 Ser-asker, 4 Bahriye, 4 Adliye ve 5 Maliye nâzırı ile 6 Tophâne müşiri, 5 Sadâret ve 6 Ser-asker müsteşarı azil ve nasbettirmiştir! Bilhassa valilerin dama taşına döndüklerinden bahsedilir: Valiliklerle mutasarrıflıkların sık değişmesi, bu gibi tebeddüllerin irtikâp ve irtişâ vesilesi olmasındandır).

7 Ağustos = 2 Cumâda-l-âhire, Çarşamba: Kuzguncuk yangını.

(Bu gün Kuzguncuk iskelesinin yanında bir yalıdan çıkan yangın İnâdiyye karakoluna kadar genişliyerek altı yüzden fazla ev ve yalıyı «harâbezâr» a çevirmiştir: Boğaz-içi'nin eski Türk üslûbundaki zarif binâlarını hep işte bu büyük yangınlar mahvetmiştir).

28 Eylül = 25 Receb, Cumartesi: Mısır hıdivine hâricî istikraz akdi salâhiyyetine âit ferman verilmesi.

(İstiklâl hulyâları uğrunda hazineler sarfedip duran Mısır hıdivi İsmail Paşa'nın bundan evvel verâset usulünü «Ekberiyyet» kaidesinden «Evlâdiyye» şekline

tahvil için istihsal ettiği fermanla valilik ünvânının «Hıdiv» liğe tahvili hakkında aldığı diger bir ferman için yukarda 1866 = 1283 vukuâtının «28 Mayıs» ve «2 Haziran» fıkralarına bakınız. O tarihten sonra 5 Safer 1284 = 8 Haziran 1867 Cumartesi günü ecnebi devletleriyle gümrük ve posta işlerine âit «gayr-i-siyasî» mukaveleler akdi hakkında da yeni bir imtiyaz fermanı koparmış olan İsmail Paşa'nın artık en mühim hedefi hâricî istikraz salâhiyyetini istihsâl etmektir: Bir taraftan i'mâr işleri ve bir taraftan da çok heveslendiği hükümdar rolünün fevkalâde masrafları harîs hıdivi ötedenberi böyle bir imtiyaz peşinde koşturmuşsa da, bundan evvel Âlî Paşa'nın şiddetli bir ihtâriyle karşılaşmış ve hattâ «Mir'ât-ı Hakikat» e göre:

«Azli derecesine varan tasavvurâta karşu Londra'da hisâba sığmaz paralar sarfiyle İngiltere vükelâsının sahâbetini kazanmış»

ve nihayet Âlî Paşa öldükten sonra «Pâdişahı envâ'-ı tühaf-u-hedâyâ ve bî-hisâb nükud-u-emvâl takdimiyle tarafına celb» ettikten başka «Vükelâ ve ricâl-i devletden lüzumlu lüzumsuz pek çok zâti dahî ıtmâ'» etmiştir: Hâricî istikraz salâhiyyetine âit fermanı işte bu sâyede koparan İsmail Paşa'nın :

«Bu alış verişler esnâsında kurenây-ı-pâdişâhîden akl-u-fikri bir para değmiyen züfehâya yüzer, yüz ellişer bin lira»

dağıttığından bile bahsedilir! Yalnız Sadr-ı-a'zam Midhat Paşa i'tirâz edip ilkönce müphem bir ferman verdirmişse de İsmail Paşa kabul etmediği için pâdişah nihayet hıdivin istediği gibi bir ferman yazdırmış ve artık Midhat Paşa da ses çıkarmamıştır. Bundan sonra 13 Rebî'ül-âhir 1290 = 10 Haziran 1873 Salı günü İsmail Paşa'nın o tarihe kadar tedricen istihsâl ettiği imtiyazların hepsini birden te'yid eden bir ferman daha verilmiştir).

19 Teşrinievvel = 16 Şa'ban, Cumartesi: Midhat Paşa'nın azliyle Mütercim-Rüşdü Paşa'nın üçüncü sadâreti.

(Bu değişikliğe başlıca üç sebep gösterilir: 1) Midhat Paşa'nın huzura çıktıkça «Lâübâliyâne» hareketlerde bulunması, «Atvâr-u-güftârı hoşa gitmemesi» ve bu yüzden sarayda dedikoduya meydan vermesi, 2) Yukarıki fıkrada Mısır hıdivine verildiğini gördüğümüz istikraz fermanına bidayette muhâlefet etmiş olması, 3) O sırada devletin iki milyon altınından fazla bir büdce açığı bulunduğu halde Avrupadan istikrâz ettiği on milyon lira sâyesinde sahte bir büdce tertib ettirip pâdişahı aldatarak vâridâtı masâriften beş yüz küsur bin lira fazla göstermiş ve hattâ istikraz komisyonu nâmiyle ayırdığı yüz bin altını da el altından saraya takdim etmiş olan Mahmud Nedim'in sukutu üzerine Midhat Paşa'nın arzettiği hakikî büdce vaziyeti karşısında şaşalıyan pâdişahın paşaya inanmaması nihayet azliyle neticelenmiştir.

Midhat Paşa'nın bu ilk sadâreti bu senenin 31 Temmuz = 25 Cumâda-l-ûlâ Çarşanba gününden itibaren 2 ay, 19 gün sürmüştür: Sultan Hamid devrindeki ikinci sadâreti için aşağıda 1876 = 1293 vukuâtının «19 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız).

1873 = 1289

15 Şubat = 17 Zülhicce, Cumartesi: Mütercim-Rüşdü Paşa'nın azliyle Ser-asker Sakızlı Ahmed Es'ad Paşa'nın ilk sadâreti.

(Azle sebeb olarak dalkavuk ve hafifmeşrep Mahmud Nedim'in tekâpûya alıştırdığı saray muhitinde Mütercim'in ağır-başlılığı artık giran gelmiye başladığından bahsedilir; İbn-ül-Emin'in kaydettiği bâzı rivayetlere göre de İngiltere'ye ısmarlanan zırhlıların taksitleri ödenmemiş olması veyahut Mısır hıdivi İsmail Paşa'nın entrikaları da başlıca sebeblerdendir; Rüşdü Paşa'nın bu üçüncü sadâreti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 3 ay, 27 gün sürmüştür.

Sakızlı-Es'ad Paşa kolağası Mehmed Ağa isminde birinin oğludur: İlkönce Büyük-Fuad Paşa'nın teveccühünü kazanarak himâyesine mazhar olmuş, sonra ataşemiliterlikle bulunduğu Paris sefâretinde Sultan Aziz'e takdim edilip onun da gözüne girmiş ve «Sâye-i Şâhânede» çabuk parlıyarak 44 - 45 yaşlarında Sadr-ı-a'zam olmuştur. İkinci sadâreti için aşağıda 1875 = 1292 vukuâtının «26 Nisan» fıkrasına bakınız).

1873 = 1290

15 Nisan = 16 Safer, Salı: Sakızlı-Es'ad Paşa'nın azliyle Mâliye nâzırı Şirvânî-zâde Mehmet Rüşdü Paşa'nın sadâreti.

(Yukarıki fıkra tarihinden itibaren ancak 1 ay, 28 gün sadârette bulunan Es'ad Paşa'nın azline sebep, Sultan Aziz'in yetiştirmesi ve adamı olmasına tahammül edemiyen ve kıdemsizliğini de istihfâf eden bâzı vükelânın aleyhine ittifak etmiş olmalarıdır. Mahmud Nedim'in de düşmanları olan bu müttefikler Ser-asker Hüseyn Avni, Mâliye nâzırı Şirvânî-zâde Rüşdü ve Adliye nâzırı Midhat Paşa'lardır. 1871 = 1288 vukuâtının «25 Eylül» fıkrasında bunlardan Şirvâni-zâde'nin Amasya'ya ve Hüseyn Avni'nin de İsparta'ya nefyedildiklerini görmüştük. Mahmud Nedim'in azlinden dört gün evvel artık mevkıi tamamiyle sarsılmış olduğu sırada 1872=1289 senesi 26 Temmuz=20 Cumâda-l-ûlâ Cuma günü her ikisi birden afvedilmiş, Hüseyn Avni ilkönce İzmir valiliğine gönderildikten sonra Bahriye nâzırlığı ile Istanbul'a getirilmiş ve biraz sonra da Es'ad Paşa Sadr-ı-a'zam olunca Ser-askerliğe geçirilmiştir; Şirvânî-zâde ise evvelâ Orman ve Maâdin ve ondan sonra da Mâliye nezâretine tâyin edilmiştir.

Bunların daha o zamanlardan itibaren Sultan Aziz'in hal'ini tasarlamıya başladıklarından bahsedilir: Sadâret makamında Es'ad Paşa gibi pâdişahın sâdık bir «berkeşîde» sine tahammül edememelerinin en mühim sebebi işte bu vaziyette gösterilebilir. Mahmud Celâlüddin Paşa'nın rivayetine göre Hüseyn Avni Paşa:
«Sarây-ı Pâdişâhîde meclûbesi olan Hazînedar-Kalfa'yı ve Ser-kurenâ Hâfız-Mehmet Bey'i ıtmâ' ile»

Es'ad Paşa'yı azlettirip müttefiki olan Şirvânî'nin sadâretini te'min etmiştir. Azil tarihindeki ihtilâf için «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 240 numaraya bakınız.
Amasya'da tavattun etmiş Şirvan Türklerinden büyük mutasavvıf İsmail Sirâcüddin'in oğlu olan Mehmet Rüşdü Paşa ilmi ve iktidariyle mâruftur: Hayatının en mühim hatâsı, sûret-i-haktan görünen Hüseyn Avni'nin ne mâhiyette bir tip olduğunu çok geç anlamış olmasında gösterilebilir: Aşağıki fıkraya bakınız. — Şirvâni-zâde Rüşdü Paşa'ya nisbetle adaşı Mütercim-Rüşdü Paşa'ya «Büyük-Rüşdü Paşa» denilir).

1874 = 1290

13 Şubat = 25 Zülhicce, Cuma: Sadr-ı-a'zam Şirvânî-zâde Rüşdü Paşa'nın azli.

(Azlin sebebi, Sultan Aziz'in hal'i meselesinde müttefikleri Hüseyn Avni ve Midhat Paşaların kendisini bir âlet olarak kullanmak istediklerini nihayet anlamıya başlıyan Şirvânî-zâde'nin işi savsaklamasından ve Midhat Paşa'yı da Selânik valiliği ile Istanbul'dan uzaklaştırmış olmasından şüphe ve endişeye düşen Hüseyn Avni Paşa'nın pâdişaha alel-usul sûret-i-haktan görünerek bir takım tezviratta bulunmuş olmasıdır : Meselâ Şirvâni-zâde'nin veliahd Murad Efendi'ye mütemâyil olduğundan, Kanun-ı-esasî tarafdarlığından ve hattâ hal'e bile teşebbüs etmek istediğinden bahsetmiş olduğu rivayet edilir; bu suretle Hüseyn Avni kendi garazını Şirvânî-zâde'ye isnâd etmiş demektir!

Midhat Paşa'nın «Tabsıra-i ibret» ine göre «Havâss-ı vükelâ beyninde» vaziyeti kurtarmak için meşrutiyyetten başka çâre olmadığı «Müttefikan teslîm» edilmişse de pâdişahı kuşkulandırmamak için şimdilik bâzı «Kavânin ve nizâmât vaz'ına dâir bir lâyiha» yazılmasına ve bunu da kendisinin yazmasına karar verilmiş, Şirvânî-zâde bir gün huzurda bu lâyiha meselesini ağzından kaçırmış ve işte bunun üzerine Midhat Paşa Selâniğ'e gönderildikten sonra Rüşdi Paşa da azledilmiştir. Fakat her halde Hüseyn Avni'nin tezvirâtı muhtelif rivayetlerle sâbit ve muhakkaktır.

Şirvân-ı-zâde'nin sadâreti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 9 ay, 29 gün sürmüştür: Gün tarihindeki ihtilâflar için «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 240 ve 241 numaralara ve Şirvânî'nin encâmı için de aşağıki fıkraya bakınız).

15 Şubat = 27 Zülhicce, Pazar: Ser-asker Hüseyn Avni Paşa'nın sadâreti.

(Ser-askerlik de uhdesinde kalmak şartiyle Sadr-ı-a'zam olan Hüseyn Avni Paşa İsparta vilâyetinin Şarkî-Karaağaç kazâsına tâbi' Avşâr nâhiyesinin Gelendos köyündendir : İbn-ül-Emir Mahmud Kemal'e göre soy-adı «Odabaşı-zâde» dir ve babası da bâzı eşrâfın uşaklığında bulunmuş olan «Eşek-Ahmed» isminde biridir. İnsan tanımakta Fuad Paşa'dan çok mâhir olan Âlî Paşa bu iki yüzlü ve hattâ iki yüz yüzlü Hüseyn Avni'den hoşlanmadığı halde Fuad Paşa himâye ettiği için ilerlemesine mâni' olmamış ve işte o sâyede Hüseyn Avni daha Âlî Paşa zamanında bile Ser-askerliğe kadar yükselmiştir. Sultan Aziz'in de bu adamdan ötedenberi nefret ettiği muhakkaktır : Bu nefretin sebebi, Hüseyn Avni'nin alay günlerinde saray kadınlarına âid bir külhanbeyi gibi söz atıp sarkıntılık etmekten çekinmemesinde, sarayın Hazinedar-kalfalarından biriyle gizli münâsebetlerde bulunmuş olmasında ve hattâ Abdurrahman Şeref'in «T.T'E.M.» nda «Sultan Abd-ül-Aziz'in vefâtı intihar mı, katil mi?» serlevhasıyla neşrettiği etüdlerdeki ifâdesine nazaran «Kadın-Efendilerden biriyle münâsebeti» nde gösterilir. Âlî Paşa devrinde Sultan Aziz işte bundan dolayı Hüseyn Avni'yi nefyettirmek istemişse de büyük Sadr-ı-a'zam Tanzimat esaslarına göre hiç kimseye «bilâ-muhâkeme» cezâ verilemiyeceği için muvâfakat etmemiştir. Yukarda 1871 = 1288 vukuâtının «25 Eylül» fıkrasında gördüğümüz vechile, Âlî Paşa'dan sonra iş başına gelen Mahmud Nedim'in Hüseyn Avni'yi derhal askerlikten tardettirip hemen İsparta'ya sürdürebilmesinde bu vaziyetin her halde büyük bir te'siri olmak lâzımgelir. Pâdişahın bu haklı nefret ve husûmetine rağmen bu sefer Ser-askerliğe ilâveten sadâreti de yakalamıya muvaffak olması, yukarıki fıkrada gördüğümüz tezvirâtından ve bilhassa Şirvâni-zâde vesaire gibi rakîplerini hal'e teşebbüsle itthâm ederek Sultan Aziz'in gözüne girmiş olmasındandır! Hattâ ordu kendi elinde bulundukça pâdişaha hiç bir zarar gelmiyeceği hakkında te'minat vermiş olduğundan bile bahsedilir! Bir taraftan de tıpkı Mahmud Nedim gibi saraya Harbiye tahsisâtından mühim paralar ayırıp el altından takdim etmekte de kusur etmemiştir.

İnsanlığın belli başlı faziletlerinden tamamiyle mahrum olan ve sonsuz kiniyle garazından ve bilhassa hudutsuz ihtirâsından başka hiç bir hisse ve fikre tâbi' olmıyan bu mukaddesatsız adamın Sadâret makamında ilk işlerinden biri, «Sırr-ı ser-beste-i hal'e» vâkıf olan selefi Şirvânî-zâde Rüşdü Paşa'yı Haleb valiliğiyle Istanbul'dan uzaklaştırmak olmuştur: Biraz sonra Hicaz valiliğiyle Haleb'den de teb'id edilen Şirvânî-zâde 1291 = 1874 senesi 11 Şa'ban=23 Eylül Çarşanba günü Tâif'de Kara-hummâdan yahut kalb sektesinden ölmüştür. İşte bu suretle Istanbul'da korkusuzca hükûmeti eline alan ve Sadâretle Ser-askerliği cem'ederek «Mutlak-ul-inân» kalan Hüseyn Avni, pâdişahtan aldığı kuvvetle pâdişaha karşı harekete kalkışıp ara-sıra Alemdağı kasrına giden Sultan Aziz'i suvâri kuvvetleriyle sardırarak hal'etmek istemişse de pâdişahın orada bir geceden fazla kal-

maması bu teşebbüse mâni' olmuş ve nihayet Mahmud Celâlüddin Paşa'nın «Mir'ât-ı Hakikat» inde anlattığına göre:
«Ba'zı mahremlerden mesmû' olduğu üzre Sultan Abd-ül-Aziz'i tesmim kasdında dahî bulunup ancak bu cinâyetin icrâsına pâdişahın harekât-ı ihtiyatkârânesi meydan bırakmamıştır».
Mahmud Celâlüddin Paşa'nın bu kaydi pek yabana atılacak bir rivayet değildir: Çünkü vaktiyle Âlî Paşa'nın kâtipliğinde bulunduğu zaman Hüseyn Avni'nin Girit vali ve kumandanlığını te'mine çalışmış olan Fransız muharrirlerinden Charles Mismer'in «Souvenirs du monde musulman» ismindeki eserine geçirdiği şâyân-ı dikkat bir hâtırası da bu mühim rivayeti te'yid etmektedir: Mahmud Nedim'in sadâretinde Isparta'ya nefyedildceği zaman ziyâretine gelen Mismer'e bir daha iş başına gelirse gafil avlanmıyacağını söyliyen Hüseyn Avni'nin pâdişahtan bahsederken sesini dolduran kin ve garaz tonu Fransız muharririnin daima kulağında kalmış ve hattâ Mismer sonradan Sultan Aziz'in başına gelen bütün felâketleri işte bununla izah etmiştir. — Gün tarihindeki ihtilâf için «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 242 numaraya bakınız).

1875 = 1292

13 Nisan = 7 Rebî'ül-evvel, Salı: Hersek ısyânı.

(1870 Fransız-Alman harbinden sonra Fransa'nın eski şevket ve ehemmiyetini kaybetmesi ve İngiltere'nin de kıt'a işleriyle eskisi kadar alâkadâr olmamıya başlaması Avrupa'yı üç imparatorluk nüfuzu altında bırakmıştır: Fakat bunlar arasında bir çok ihtilâf sebepleri vardır; bu gibi sebeplerin kanlı neticeler vermesini önleyip müşterek menfaatler üzerinde el-birliği etmek istiyen Rusya imparatoru İkinci Alexandre, Avusturya imparatoru Birinci François-Joseph ve Almanya imparatoru Birinci Wilhelm/Guillaume 1872 den itibaren her sene Berlin, Viyana, Petersburg vesâirede ve nihayet bu sene de Avusturya'nın Reichstadt şehrinde mülâkatlar yapmışlar ve bilhassa bu son mülâkata Rus baş-vekili prens Gortchakov/Gorçakof, Avusturya baş-vekili kont Andrassy/Andraşi ve Almanya baş-vekili prens Bismarck gibi Avrupa siyasetinin en mühim şahsiyyetleri de iştirâk etmişlerdir.

Konuşulan meselelerin en mühimmi Şark meselesidir: Gorçakof'un teklifiyle varılan karar, Osmanlı idaresindeki Hıristiyan unsurlarının muhtemel ısyan hareketlerine karşı «Adem-i müdâhale» kararıdır; Rusya'nın bundan maksadı, kendi teşvikiyle Rumeli'nin her tarafında çıkacağından emin olduğu büyük ısyanlar karşısında âciz kalacağını tahmin ettiği Bâb-ı-Âlî'nın hiçbir taraftan ve bilhassa bir çok İslâv tebaası bulunan Avusturya'dan her hangi bir müzâharet görmesine meydan vermemektir. İtalya tarafındaki arâzi zâyiâtını ötedenberi Bosna-Hersek'in ilhâkıyla telâfi etmek ve hattâ Selânik limanına bile inmek istiyen Avusturya'nın o sırada İslâvcılığa kalkışması işte bundandır.

Merkezleri Rusya'da bulunan İslâv cemiyetlerinin Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan Hıristiyanlarını Türk idaresine karşı ayaklandırmak için uzun zamandanberi sarfettikleri faaliyetler son zamanlarda büsbütün hızlanmış, bütün bu memleketlere el altından para, silâh ve mühimmat yardımları yapılmış, Sırbistan ve Karadağ prenslikleri kanlı rollerine hazırlanmış ve bir taraftan da Avusturya imparatoru Bosna-Hersek Hıristiyanlarının gizlice gönderdikleri bir hey'ete ümit verici sözler söylemiştir: Hersek ısyânı işte bu siyasî vaziyetin ilk neticesidir.
Dağlık yerlerde cereyan ettiği ve mütemâdiyen hâriçten takviye edildiği için Osmanlı askerini uzun uzadıya işgal eden bu meşhur ısyan, Bosna vilâyetinin Hersek sancağındaki Nevesinje=Nevesin kazâsı Hıristiyanlarından 120 yahut 160 veyahut 360 kişinin bu gün Karadağ'a geçip Prens Nikita/Nicolas'ya dehâlet etmeleriyle ilkönce siyasî bir hareket şeklinde başlamış sayılır: Bu âsi mülteciler prense «Agnâm resmi» ile «Bedel-i askerî»nin ağırlığından ve Osmanlı zabtiyye =

jandarmasının zulmünden şikâyetle vergilerin tahfifini ve jandarmanın da yerlilerden teşkilini istemişlerdir. Prens Nicolas bu metâlibi Istanbul'daki entrikalarıyla meşhur Rus sefiri İgnatiev vâsıtasıyla Bâb-ı-Âlî'ye bildirmiş, mültecileri kendisi besliyemiyeceği için afvedilmek şartiyle avdetlerine müsâade edilmesini rica etmiş ve Hüseyn Avni'den sonraki Sadr-ı-a'zam Es'ad Paşa da avdet müsâadesini verip diger taleplerinin tedkik edileceğini bildirmiştir.

İşte bunun üzerine büsbütün şımarmış bir halde Nevesin'e gelen azgın mülteciler halkı ayaklandırmıya kalkışmışlar ve bu senenin 5 Haziran=1 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü bir kervan zabtedip bir kaç jandarma öldürmek ve Nevesin müdürünü de oradan kaçırmak suretiyle ilk kanlı hareketlerine başlamışlardır.

Bunu tâkib eden hareketler artık askerî müsâdemeler şeklindedir: 23 Temmuz = 19 Cumâda-l-âhire Cuma günü Stolatz=İstolça ve Bilek-Bileke arasındaki Dabar=Dabra'da ve ertesi gün de Nevesin'de yapılan müsademeler üstün kuvvetlerinden dolayı âsilerin muvaffakıyyetleriyle neticelenmiş, Hersek'deki Türk askerinin azlığından dolayı Temmuz = Cumâda-l-âhire sonlarına kadar her taraf kan ve ateş içinde kalmış ve bilhassa sancak merkezi olan Mostar'dan Avusturya hududuna kadar bütün memleket büyük bir ısyan sâhası hâline gelmiştir.

O sırada Bosna valiliğinde bulunan Müşir Derviş Paşa Bâb-ı-Âlî'den hem asker, hem tâlimat istemişse de kararsız ve müvesvis bir zât olan Sadr-ı-a'zam Es'ad Paşa bu meselenin Karadağ'la bir harbe yol açabileceğini ve öyle bir harbe de Rusya'nın karışmak ihtimâlini düşünerek ısyânın kuvvet yerine nasihatle yatıştırılmasını emretmiş, fakat nasihat dinliyen olmadığı için vali kuvvet istemekte ısrâr edince uzun bir muhâbere başlamış ve işte bu suretle kaybedilen vakitten istifâde etmekte hiç kusur etmiyen âsiler fırsat kaçırmayıp teşkilâtlarını ikmâl ettikten başka yollarda meterisler açmışlar, en mühim askerî noktaları tutmuşlar ve nihayet Temmuz = Cumâda-l-âhire sonlarında Herseğ'in cenubugarbîsinde, Karadağ hududu civârında ve en mühim yolların kavşağında bulunan Trebinje = Trebin kasabasını muhâsara etmişlerdir. Bâb-ı-Âlî işin ehemmiyetini ancak işte bu muhâsara üzerine anlamıya başlamış ve Ağustos=Receb ayı içinde mecmûu 4200 kişiden ibaret bir takım yardım kuvvetleri sevketmiştir.

O sırada Bosna-Hersek nüfusu bir milyon iki yüz bin gösterilir: Bunun 515 bini Ortodoks olmasına mukabil 685 bini Müslümandır; fakat zahirî ekseriyetin Müslümanlarda olmasına mukabil, vilâyetin bir taraftan Sırbistan ve Karadağ'la ve bir taraftan da Avusturya'nın İslâvlarla meskûn Dalmaçya ve Hırvatistan gibi eyâletleriyle muhât olması ve bilhassa Karadağ'la Sırbistan'dan mütemâdiyen sarkıp gelen gönüllü kuvvetlerinin âsileri takviye edip durması ve hattâ Moskovâ'dan bile para, silâh ve zâbit gönderilmesi ısyânın müzminleşmesine sebeb olmuş, hele 16 Ağustos = 14 Receb Pazartesi gününden itibaren Bosna Hıristiyanlarının da ayaklanmıya başlaması işin vehâmetini büsbütün artırmıştır.

Karadağ'la Sırbistan resmen bîtaraf kalmışlarsa da askerî hazırlılkarında tabiî kusur etmemişlerdir. Bilhassa Rus propagandasının te'siriyle Avrupa matbuâtında mesele büsbütün i'zâm edilip Şark-Hıristiyanlığının Müslüman-Türk zulmüne daha fazla dayanamıyacağı şeklinde müheyyiç yazılar neşrine başlanması, yukarda el-birliğinden bahsettiğimiz üç imparatorluktan başka Fransa ve İtalya'nın bile onlarla beraber meseleyle alâkadâr olmasına sebeb olduğu için Bâb-ı-Âlî çok çetin bir vaziyetle karşılaşmıştır.

Hersek ısyânının askerî ve siyasî iki cephesi vardır: Askerî bakımdan âsilerin mütemâdiyen gördükleri hâricî yardımlar sebebiyle Hersek sancağı Türklerin yerli Hıristiyanlardan başka Sırplar ve Karadağlılarla da mücâdele meydanı hâline gelmiş, Anadolu'dan ve Rumeli'den mütemâdiyen kuvvetler sevkedilmiş, az zamanda dört kumandan değiştirilip Derviş Paşa'nın yerine Ahmed Hamdi Paşa, onun yerine Rauf Paşa ve nihayet bunun da yerine sonradan «Gazi» ünvânını alan Ahmed Muhtar Paşa gönderilmiş, fakat bütün bunlara rağmen müzminleşen kanlı ısyan aşağıki sene vukuâtının «2 Temmuz» fıkrasında göreceğimiz Sırbistan-Karadağ muharebesine kadar sürüncemede kalmıştır.

Hersek ısyânının siyâsî cephesi için aşağıda bu senenin «20 Ağustos» fıkrasıyla

1876 = 1293 vukuâtının «31 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız. — «93 seferi» denilen Osmanlı-Rus harbi hep birbirinden doğmuş bir takım vukuâtın neticesidir ve o kanlı vak'aların en başında da işte bu Hersek ısyânı gelir).

25 Nisan = 19 Rebî'ül-evvel, Pazar: Sadr-ı-a'zam ve Ser-asker Hüseyn Avni Paşa'nın azli.

(Azle bir kaç sebep gösterilir: 1) 1872 = 1289 vukuâtının «28 Eylül» fıkrasında gördüğümüz son imtiyaz fermanından sonra istiklâle doğru yeni bir adım daha atmak istiyen hıdiv İsmail Paşa'nın Avrupa devletlerine siyasî mümessiller göndermek üzere yaptığı mürâcaat bizzat Sultan Aziz tarafından reddedildiği halde İsmail Paşa sadr-ı-a'zama karşı cephe alıp aleyhine dolaplar çevirmiye ve hattâ saraya alel-usul pişkeşler takdimiyle pâdişahı Hüseyn Avni aleyhine imâleye başlamıştır; 2) Sadr-ı-a'zamın gayr-i-meşrû yollarla te'min ettiği servetten dolayı halk arasındaki sû'-i-şöhreti saraya aksedip gözden düşmesine sebeb olmuştur; 3) Devlet vâridâtının mühim bir kısmı borçların fâizlerine hasredilmesinden hâsıl olan büdce açığına karşı Hüseyn Avni'nin kırk milyonluk konsolid çıkarmaktan başka bir şey yapmamış olması malî vaziyetin büsbütün fenalaşmasına sebeb olmuştur; 4) Sadâretten azli üzerine ilkönce Konya ve ondan sonra da Suriye valiliğine gönderilmiş olan Es'ad Paşa son zamanlarda Sultan Aziz'in arzusu ile Bahriye nâzırı olarak Istanbul'a gelmiş ve pâdişaha Hüseyn Avni hakkında bir takım mâruzâtta bulunmuştur: Bir kısmı malî vaziyete âid olan bu mâruzâtın diger kısımları belli değildir.

İşte bunlardan dolayı nihayet azledilen Hüseyn Avni İzmir valiliği ile Istanbul'dan uzaklaştırılmışsa da, biraz sonra «Temâruz ederek tedâvi bahânesiyle» Avrupa'ya gitmiş, Londra'da İngiliz vükelâsiyle gizli mülâkatlar yaparak Sultan Aziz'in hal'ine muvâfakatlarını almış ve bu suretle dâhilî bir meseleyi hâricî siyasetle karıştırmaktan çekinmemiş, Avrupa'dan dönünce Konya valiliğiyle tekrar uzaklaştırılacağı sırada Mahmud Celâlüddin Paşa'ya göre saray erkânına para yedirerek Istanbul'a gelince yukarıki fıkrada gördüğümüz Hersek ısyânı çıktığı için üçüncü defa olarak Ser-asker olduktan başka, Sultan Aziz'e karşı müttefiki olan Midhat Paşa'nın da Adliye nâzırlığına tâyinini te'min etmiştir.
Pâdişahın bu sevmediği ve emniyet etmediği adamları tekrar iş başına getirmesi bâzı menbâlarda yalnız gafletiyle izah edilirse de doğru değildir: Hersek ısyânı gibi büyük bir gaile karşısında bütün bunlardan istifâde etmek istediği hâdisâtın cereyan tarzıyla sâbittir.

Hüseyn Avni Paşa'nın dolaplar ve dalaverelerle geçen sadâreti yukarıki senenin 15 Şubat=27 Zülhicce Pazar gününden itibaren 1 sene, 2 ay, 8 gün sürmüştür).

26 Nisan = 20 Rebî'ül-evvel, Pazartesi: Bahriye nâzırı Sakızlı Es'ad Paşa'nın ikinci sadâreti.

(Sultan Aziz'in yetiştirmesi olan bu Ahmed Es'ad Paşa'nın ilk sadâreti için yukarda 1873 = 1289 vukuâtının «15 Şubat» fıkrasına bakınız. — Yukarıki fıkrada gördüğümüz gibi, Hersek ısyânının vehâmetinden dolayı bütün devlet-adamlarının el-birliğinden istifâde etmek istiyen pâdişah hiç hoşlanmadığı Hüseyn Avni Paşa'yı Ser-askerliğe ve Midhat Paşa'yı Adliye nezâretine getirdiği gibi, onların düşmanı olan eski Sadr-ı-a'zam gürcü Mahmud Nedim'i de Şûrây-ı-devlet riyâsetine tâyin etmiştir: Bu suretle ayni kabinede Sultan Aziz'in Sadr-ı-a'zam Es'ad ve Şûrây-ı-devlet reisi Mahmud Nedim Paşalar gibi birbirini istirkab eden iki tarafdâriyle Ser-asker Hüseyn Avni ve Adliye nâzırı Midhat Paşalar gibi iki düşmanı bir araya gelmiş demektir!
Mahmud Nedim'in bu sefer Şûrây-ı-devlet külâhını kapıp teşekkür için huzura çıkınca Sadâret külâhını da kapmıya zemin hazırlıyacak sözler söylediğinden ve

meselâ Memduh Paşa'nın «Mir'ât-ı Şüûnât»ına göre Sultan Aziz Hersek gailesinden bahsedince :

— Bu dağdağa bir iki çete dırıltısıdır; sâye-i kudret-vâye-i Şehriyârîde on beş yirmi gün geçer geçmez dağıdılur!
eşeklinde parlak bir palavra attığından bahsedilir. Zâten Sultan Aziz'in Mahmud Nedim'i kendi yetiştirmesi olan Es'ad Paşa'ya bile tercih ettiği muhakkaktır: Çünkü kendisine mutlakıyyet lezzetini ilk tattıran Es'ad Paşa değil, Mahmud Nedim Paşa'dır).

20 Ağustos = 18 Receb, Cuma: Fransa Hâriciyye nâzırı dük Decazes'ın Hersek meselesi hakkındaki teklifi.

(Hersek ısyânı için yukarda bu sene vukuâtının «13 Nisan» fıkrasına bakınız. — Bosna-Herseğ'e göz dikmiş olan Avusturya'nın âsileri himâyeye kalkışması bütün İslâv unsurlarını kendi etrâfında toplamak istiyen Rusya'nın istirkabına sebeb olduğu için, Fransa hükûmeti tehlikeli bir buhrânı önliyerek Avrupa'da mühim bir rol oynamıya ve bu suretle 1870 mağlûbiyyetindenberi sarsılmış olan beynelmilel vaziyetini tâmire kalkışmıştır. Dük Decazes işte bu maksatla 1856 Paris muâhedesinde imzâları bulunan devletlere bu gün yaptığı tebligatta âsilerin bir Avrupa müdâhalesine güvendikleri için ısyânda devam ettiklerinden bahsetmiş ve bu hâle bir nihayet vermek üzere konsoloslardan mürekkep bir hey'et teşkiliyle Herseğ'e gönderilmesini ve bu hey'etin âsilere devletlerden hiç bir müdâhale ve müzâharet beklemeyip Bâb-ı-Âlî'nin gönderdiği fevkalâde komiserlerle müzâkereye girişmeleri hakkında tebligatta bulunmalarını teklif etmiştir: Tabiî bundan maksat, Avusturya'nın Rusya'yı telâşa düşüren gizli faaliyetine nihayet verdirmektir. Bu teklif kabul edilmiş, Mahmud Nedim Paşa'nın aşağıki fıkrada göreceğimiz ikinci sadâreti esnâsında Şûrây-ı-Devlet reisi Server Paşa fevkalâde me'muriyetle Mostar'a gönderilmiş, konsoloslar hey'eti âsilerle temâs etmişse de hiç bir te'siri olmamış ve bil-akis Avrupa devletlerinin kendi ayaklarına öyle bir hey'et göndermeleri üzerine büsbütün şımararak «Islâhât» yerine artık «İdâre-i mümtâze» istemiye başlamışlardır. — Bâb-ı-Âlî'nin böyle bir Avrupa müdâhalesine muvâfakat etmiş olması bir çok menbâlarda haklı tenkitlere uğrayarak daha sonraki müdâhalelere işte bu suretle yol açılmış olduğundan bahsedilir: Aşağıki senenin «31 Kânunusâni» ve «13 Mayıs» fıkralarına da bakınız).

25/26 Ağustos = 23/24 Receb, Çarşanba/Perşenbe gecesi: Sakızlı-Es'ad Paşa'nın azli ve ertesi gün Şûrây-ı-Devlet reisi Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadâreti.

(Azlin sebebi, Sultan Aziz'in himâyesiyle bir iki senede miralaylıktan Sadârete kadar yükselen tecribesiz sadr-ı-a'zamın Hersek meselesindeki muvaffakıyetsizliği ve Mahmud Nedim'in de pâdişaha bu ısyânı «On beş yirmi günde» tenkil edivereceğinden dem vurmasıdır: Es'ad Paşa'nın bu son sadâreti tam 4 ay sürmüştür; azli üzerine Nâfia nâzırı olmuşsa da, hem sultan Aziz'e düşman olan Ser-asker Hüseyn Avni ve Adliye nâzırı Midhat Paşalar, hem pâdişahın dalkavuğu olan Mahmud Nedim bir takım entrikalarla kendisini İzmir valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırmışlardır).

6 Teşrinievvel = 6 Ramazan, Çarşanba: «Tenzîl-i fâiz» kararı.

(Kırım muharebesindenberi askerî masraflarla israfların gittikçe artması devletin «Düyûn-ı muntazama» sını takriben iki yüz milyon liraya çıkarmıştır: Bundan dolayı senede 14 milyon lira «Fâiz ve re'sül-mâl akçası» te'diye edilmekte-

dir; son askerî masraflar dâhil olmamak şartiyle büdce açığı da beş milyon liradan fazladır. İşte bundan dolayı «Borcu borc ile ödemek ve büdce açıklarını da istikrâz ile kapamak» düstûriyle târif edilen bir malî siyaset tâkib olunmaktadır! Hâricî istikrâz akdedilemediği zamanlar «Galata sarraflarından» ağır fâizlerle para kaldırmak âdet hükmüne girmiştir! Bilhassa Bosna-Hersek ısyânından itibaren askerî masrafların büsbütün kabarması üzerine Sadr-ı-a'zam Mahmud Nedim Paşa bir rivayete göre Rus sefiri İgnatyef'in şeytânî iğvâsına kapılarak «Tenzîl-i fâiz» tedbirine baş vurmuş ve Mahmud Celâlüddin Paşa'nın «Mir'-at-ı-Hakikat»ine göre de İngiltere ve Fransa sefirlerinin bâzı şartlarla muvafakatlerini almıştır : İşte bunun üzerine Adliye nâzırı Midhat, Ser-asker Rızâ, Hâriciyye nâzırı Safvet, Ticaret nâzırı Dâmad-Mahmud, Maliye nâzırı Yusuf Paşalarla Sadâret-müsteşarı Said Efendi'den mürekkep bir encümen teşkil edilmiş ve bu encümen sefirlerin muvâfakatleri hakkındaki te'minât üzerine Sadr-ı-a'zamın tedbirini tasvib etmiştir; fakat Midhat Paşa hâtırâtında süferânın muvâfakati meselesinde Mahmud Nedim'in kendilerini aldattığından bahsetmektedir : Buna mukabil Mahmud Celâlüddin Paşa'ya göre de Encümen âzâları kararın ilânından bir gün evvel giriştikleri hava oyunları sâyesinde «Binlerce altun kazanmakla iştigal» etmişlerdir: Bu gizli oyunları oynıyanlar bilhassa Mahmud Nedim ve Midhat Paşalarla Rus sefiri İgnatyef'dir; müverrih Cevdet Paşa «T.O.E.M.» nın 47 nci nüshasında neşredilen «Tezâkir» inde bu noktayı şöyle anlatır :

«Midhat Paşa geceden kendü sarrafı ile haberleşüp ferdâsı henüz keyfiyyet duyulmadan kendi hisâbına küllî konsolid satmış olduğu haber alınmış ve bir iki sâat sonra keyfiyyet i'lân olundukda eshâm-ı-umûmiyyenin fiâtı def'aten nısfa tenezzül etmekle Midhat Paşa bundan mebâliğ-i külliyye kazanmış ise de dâmen-i iştihârı lekelenmiştir. Diger rüfekaasının muâmelâtı mechûl olup fakat Mahmud Paşa ile Rusya elçisine mensûb olan sarraflar külliyetlü kâğıt satup mebâliğ-i külliyye kazanmış oldukları tahakkuk etmiştir».

Bunlara mukabil Sultan Aziz'in de üç milyon lira zarar ettiğinden bahsedilir. — Bu gün ilân edilen «Tenzîl-i fâiz» kararı mucibince hükûmet senede 14 milyon lira tutan «Düyûn-ı hâriciyye ve eshâm-ı-umumîyye fâiziyle re's-ül-mâlleri tahsisâtı» nın yarısını beş sene müddetle tenzil etmiştir: Bu suretle tasarruf edilen yedi milyonun beşi büdce açığına ve ikisi de askerî masraflara karşılık tutulmuşsa da devletin vaziyeti yarı fâiz te'diyesine bile müsâid olmadığı düşünülmemiştir! — Hâricî dâyinlerin en mühimleri İngiltere ve Fransa'dır: Bunların parlâmentolarıyla matbûâtında Türkiye aleyhine şiddetli târizler ve tenkidler başlamış, zarar gören esham ve tahvilât hâmilleri kıyâmet koparmış ve hattâ Osmanlı sefirleri halkın tahkirlerine uğramıştır. Memleket dâhilinde mutazarrır olanlar da pek çoktur: İşte bundan dolayı «Hâricen ve dâhilen devlet ve pâdişah hakkında azîm bir nefret» hâsıl olduğundan bahsedilir. İngiltere ve Fransa hükûmetleri işte bu vaziyet üzerine kendi tebaalarına Osmanlı hükûmetinin o tarihten itibaren akdetmek istiyeceği istikrazlardan dolayı artık hiç bir mes'uliyyet kabul edemiyeceklerini ilân etmişlerdir : Tabiî bu suretle İgnatyef'in maksadı tamamiyle hâsıl olmuş ve devlet hâriçte ve dâhilde bütün i'tibâr-ı-malîsini kaybetmiş demektir. İş bu şekli alınca, kararda imzâları bulunan ve hattâ hava oyunlarıyla binlerce altın kazanan vükelâ bile bütün kabahatı Mahmud Nedim'e yüklemişlerdir! — O vaziyette böyle bir tedbir zarurî olmakla beraber, alâkadar devletlerle dâyinlerin resmî ve tahrirî muvâfakatleri alınmadan öyle bir karar ilânı her halde çok büyük bir gaflettir).

1876 = 1293

31 Kânunusâni = 4 Muharrem, Pazartesi: «Andrasi lâyihası»nın Bâb-ı-Âlî'ye tebliği.

(Bosna'ya da sirâyet etmiş olduğunu yukarıki senenin «13 Nisan» fıkrasında gör-

düğümüz Hersek ısyânı o tarihten itibaren 9 ay, 18 gün geçtiği halde hâlâ tenkil edilemediği için müzmin bir yara hâlini almıştır; bu hâle iki sebeb gösterilir: Birincisi Sadr-ı-a'zam Es'ad Paşa'nın mütereddid davranıp devletlerden çekinerek ve hattâ işin ehemmiyetini bile pek takdir edemiyerek gevşek davranması ve kendisine halef olduğunu yukarıki fıkrada gördüğümüz Mahmud Nedim Paşa'nın da büyük bir buhran şeklini alan Hazine müşkilâtını ileri sürerek lüzumu kadar asker göndermemiş olmasıdır; ikinci sebeb de bir taraftan Rusların teşvikiyle Sırplarla Karadağlıların ve bir taraftan da Bosna-Herseğ'e göz dikmiş olan Avusturya'nın teşvikiyle Dalmaçya ve Hırvatistan İslâvlarının mütemâdiyen âsilere yardım edip durmalarıdır. Almanya imparatorluğu da Avusturya'nın Şark'a doğru genişlemesini panjermanizmin en mühim esaslarından addetmektedir: Bu esasa «Drang nach Osten = Şark'a doğru hamle» denir. Bu üç devlet Baş-vekilinin Berlin'de yaptıkları bir mülâkat üzerine Şark işlerine müdâhale kararı vermeleri işte bundandır. Berlin mülâkatında tesbit edilip Avusturya-Macaristan Hâriciyye nâzırı kont Andrassy/Andraşi tarafından 1856 Paris muâhedesinde imzâları bulunan Fransa, İtalya ve İngiltere devletlerine birer nota ile bildirerek muvâfakatleri alındıktan sonra bu gün Bâb-ı-Âlî'ye bir «Şifâhî nota» şeklinde tebliğ edilen «Lâyiha»nın mukaddimesinde Osmanlı devletinin şimdiye kadar ilân etmiş olduğu ıslâhât teşebbüslerinin neticesiz kalmış olduğu iddiâ edilerek bundan sonra yapılacak ıslâhâtın devletlerce tasdik ve mürâkabe edilmek şartiyle tatbik edilmesi lâzımgeldiğinden bahsedilmekte ve ondan sonra da Hersek meselesinde şu beş esasın tatbikı istenilmektedir :

1 — Hıristiyanlar için tam ve mutlak bir din ve âyin serbestîsi;

2 — A'şar vergisinde iltizam usulünün ilgası;

3 — Çiftçilerin tasarruf haklarını tamamiyle te'min edebilecek bir kadastro ıslâhâtı;

4 — Hıristiyanlarla Müslümanlardan muhtelit bir vilâyet meclisi teşkiliyle ıslâhâta nezâret hakkının bu meclise verilmesi;

5 — Vergi hâsılâtının mahallî ihtiyaçlara tahsisi.

Bâb-ı-Âlî'nin 12 Şubat=16 Muharrem Cumartesi günü bu noktaya ehemmiyetsiz bâzı tadilâtla kabul cevabı vermiş olması büyük bir hatâ sayılır: Çünkü bu suretle bütün ıslâhât işlerinde devletlerin müdâhâle hakkı resmen tasdik edilmiş demektir; bilhassa İngiltere hükûmeti Andraşi lâyihasını resmen ve zâhiren tasvib ettiği halde Bâb-ı-Âlî'yi gizlice îkaz etmesine rağmen bu fâhiş hatânın irtikâb edilmiş olmasına hayret etmemek kabil değildir. Bununla beraber âsiler Türk askerinin Bosna-Hersek'den çekilmesini ve ıslâhât hususunda devletlerin müşterek kefâletini istedikleri ve pek tabiî olarak bu talepler kabul edilmediği için Bosna-Hersek ısyânı günden güne alevlenerek devam etmiştir: Bir taraftan âsilere yardım eden ve bir taraftan da Bâb-ı-Âlî'yi ithâma kalkışan Rusya ve Avusturya devletlerinin bu meseledeki rolleri her halde pek şerefli roller değildir. — Yukarıki sene vukuâtının «20 Ağustos» ve aşağıda bu sene vukuâtının «13 Mayıs» fıkralarına da bakınız).

2 Mayıs = 7 Rebî'ül-âhir, Salı: Bulgar ısyânı.

(Rumî takvimin «20 Nisan» tarihine tesadüf ettiği için Bulgaristan'da «Nisan ihtilâli» denilen bu meşhur ısyân Rusların teşvik ve tertibiyle Bükreş'de toplanan bir Bulgar kongresinin karariyle yapılmıştır: Bulgar meselesi için yukarda 1870 = 1286 vukuâtının «11 Mart» fıkrasına bakınız. — Son zamanlarda büyük Tuna vilâyetinin teşkili üzerine bütün Bulgaristan'da bir idare birliği vücuda geldikten ve bilhassa Bulgar kilisesinin istiklâli tasdik edildikten sonra Rus tehlikeleriyle büsbütün alevlenen Bulgar milliyetçiliğinin artık en büyük hedefi diger Balkan milletleri gibi muhtâriyyet yoluyla istiklâl te'minidir. Garp menbâlarında zahirî sebeb olarak Çerkez ve Tatar muhâcirlerinin zulmünden ve bilhassa her Çerkez

âilesi için beş Bulgar âilesinin bir ev yapmak ve arâzi işlerine de bakmak mecburiyyetinde bırakılmış olmasından bahsedilir.

27 Nisan=2 Rebî'ül-âhir Perşenbe günü Otluk-köy'de toplanan komiteciler ictimâında Filibe, Sofya, Ihtıman vesaire gibi mühim merkezlerin yıkılıp yakılması, Müslümanların katl-i-âm edilmesi ve mümkin olan yerlerde hükûmetin ele alınması gibi meseleler görüşüldükten sonra ısyânın 13 Mayıs = 18 Rebî'ül-âhir Cumartesi günü başlamasına karar verilmiştir: Bu harekete iştirâk etmek üzere 700 kadar Bulgar köyünden söz alındığı rivayet edilir. Âsilerin bütün zararları ihtilâl komitesi tarafından tazmin edileceği için, köylülerin malları sayılıp tesbit edilmiştir.

Isyânın muayyen tarihten 11 gün evvel başlamasına sebeb, Niko-Çorbacı isminde bir çetecinin mahallî hükûmete haber vermesi ve işte bunun üzerine Avretalan nâhiye merkezinde bâzı tevkifler başlayınca çanlar çalınarak ihtilâlin derhal ilânına mecburiyet hâsıl olmasıdır: Nâhiye müdürü Ali Efendi ile iki zabtiye şehid edilerek başlıyan ısyân hareketi bir iki günde etrâfa sirâyet etmiş; Bulgar komitecileriyle beraber Rus ve Sırp ajanları da büyük bir faaliyet göstermiş, fakat buna rağmen ihtilâl ateşi bütün Bulgaristan'a yayılmayıp Rodop dağlarıyla Balkan silsilesi arasındaki zâviyeye münhasır kalmış, 700 köy yerine yalnız 55 köy ayaklanmış, bilhassa ovalardaki köylüler cesaret edemedikleri için en fazla dağlılar ortaya atılmış, bununla beraber Filibe sancağına hükûmet kuvvetlerinin mecmûu 300 den fazla olmadığı ve mutasarrıf Aziz Paşa'nın istimdâdına karşı Rus sefiri İgnatyef'in telkiniyle işe ehemmiyet vermiyen Sadr-ı-a'-zam Mahmud Nedim Paşa alâkasız davrandığı için Bulgar çeteleri Müslüman köylerini yıkıp yakarak akla sığmıyacak vahşetler irtikâbına başlamış, telgraf hatlarıyla köprüler kesilmiş, demiryolları tahrib edilmiş, karakollar basılmış, 3000 kadar ev yakılmış, bin kadar müslüman öldürülmüş ve nihayet 4 Mayıs = 9 Rebî'ül-âhir Perşenbe günü Filibe civârına kadar her taraf kan ve ateş içinde kalmıştır. — Bâb-ı-Âlî'nin işin mâhiyyetini ancak bu vaziyet üzerine anlayıp asker sevkine başlamış, Bulgaristan'a gönderilen tenkil kuvvetleriyle Sırbistan hududundaki ihtiyat kuvvetlerinin başına «Serdâr-ı-Ekrem» ünvâniyle müşir Çırpanlı-Abdülkerim Nâdir Paşa tâyin edilmiş ve tenkile me'mur iki fırka da ferik Hacı-Âdil ve Fazlı Paşaların kumandasına verilmiştir: Hacı-Âdil Paşa fırkası Filibe-Tatarpazarcığı-Yanbolu mıntakasında, Fazlı Paşa fırkası da Şimalî-Balkan'dadır: Bu iki fırkanın mecmûu 34 piyâde taburuyla 2 suvârî alayından ve 3 bataryadan mürekkeptir; ayrıca «Asâkir-i muâvine» den de istifâde edilmiştir. Âsilerin «Kiraz ağacı kütüklerinden düzülmüş ve üstü şarap fıçısı çenberiyle sarılmış toplar» ve «Pazar yerlerinde müsta'mel âdi kantardan gülleler» kullanmış olduklarından bahsedilir.

2 Mayıs = 7 Rebî'ül-âhir Salı günü başlıyan ısyânın tenkili 9 Haziran=16 Cumâda-l-ûlâ Cuma günü ikmâl edilmiş olduğuna göre, bu meşhur Bulgar ihtilâli tam 39 gün sürmüş demektir: Bu müddet zarfında Otluk-köy, Avret-alan, Yeniköy, Praçkova, Prasdim, Prostençe, Batak-köy, İvraça, Drenova, Trevna ve Boyacıkköy'de 11 müsâdeme olmuş ve 4500 kadar âsi tepelenmiştir. Bilhassa Rus propagandasının te'siriyle bu meşrû tenkil hareketi Avrupa'ya «Müslümanlar Hıristiyanları katl-i-âm ediyor» şeklinde aksetmiş, yukarıki senenin «6 Teşrinievvel» fıkrasında gördüğümüz «Tenzil-i fâiz» meselesinden dolayı bir müddettir Türkiye aleyhine dönmüş olan Avrupa efkâr-ı-umumiyyesi heyecanlanmış, 15000 Bulgar kesilip 100 küsur köy yakıldığından bahsedilmiş ve bilhassa aşağıki fıkrada göreceğimiz Selânik vak'ası üzerine Türkiye aleyhindeki cereyan büsbütün alevlenmiştir).

6 Mayıs = 11 Rebî'ül-âhir, Cumartesi: Selânik vak'ası.

(Resmî vesikalara nazaran bu tarihten bir gün evvel ihtidâ etmek üzere ferâce giyip yaşmak tutunarak Müslüman kıyâfetine girmiş bir Bulgar kızı Avrethisara-

rı'ndan Selânik istasyonuna gelip kendisini hükûmet konağına götürmek üzere üç zabtiye = jandarma almış, fakat ihtidâ maksadını trende ifşâ etmiş olduğu için bir Yahudi ve bir de Hıristiyan me'mur tarafından mesele Amerika konsolosuna telgrafla bildirilmiştir: Hakikatte Amerikalı olmıyan bu tuhaf konsolos «Perikli Lazari/Hacı-Lazaro» isminde Vodinalı bir Rumdur; Rus tâbiiyyetinde bulunduğundan bahsedilen bu milliyesiz serseri «Selânik vak'ası» nın en mühim mürettibidir; hattâ bu vak'anın yukarıki fıkrada gördüğümüz Bulgar ısyâniyle alâkasından bile bahsedilir. Tren me'murlarının telgrafını alır almaz istasyon civârına Rumlarla Bulgarlardan 150 kişilik bir kalabalık yığan bu konsolos taslağının emriyle Bulgar kızı zabtiyelerin elinden zorla alınıp ferâcesiyle yaşmağı parçalandıktan sonra konsolosluk arabasıyla Amerika konsoloshânesine götürülmüş, Müslüman olduğunu haykıran kızın feryâdına ehemmiyet verilmemiş ve bu feryâda yetişen beş on Müslüman da o muazzam kalabalığa karşı pek tabiî olarak hiç bir şey yapamamıştır. İşte bundan dolayı ertesi gün hükûmet konağına gelen 3-5 bin Müslüman bunun bir namus meselesi olduğundan bahsederek kızın hükûmete teslimini istemişler ve vilâyetin vaitleriyle iktifâ etmiyerek «Saatli-câmi» ismiyle de anılan «Selim-Paşa câmii»nde toplanmışlardır: Bunların içinde bir çok «Yabancı Arnabudlar = Arnavutlar» bulunduğundan da ehemmiyetle bahsedilir! Vak'a mürettep olduğuna göre her halde bu serseriler parayla tutulmuş olmalıdır. Selânik valisi Baytar-Mehmet Re'fet Paşa vilâyet erkâniyle beraber câmiye gidip nasihat etmek istemişse de «Cem'iyyet tarafından habsedilmek suretiyle câmiin medresesi odalarında alıkonulmuş»dur!

Vak'anın kurbanı olan Fransız konsolosu Muline ile Alman konsolosu Abot'un işe karışması işte bu sıradadır: «Zâbıta bölük-ağası Hüsni Efendi» bunlara câmiye girmelerinin tehlikeli olacağından bahsetmişse de söz dinletememiştir. Bilhassa Alman konsolosunun meselede alâkadâr olduğundan da bahsedilir: İşte bundan dolayı her iki konsolos da halkın hücumuna uğrayıp öldürülmüş ve nihayet İngiliz konsolosunun delâletiyle mühtedi Bulgar kızı hükûmete iâde edilince iş yatışmıştır.

Bütün bu izâhattan anlaşılacağı gibi, «Selânik vak'ası» bir Rus tertibinden başka bir şey değildir: «Vak'a» üzerine mâhut İgnatyef'in riyâsetinde Istanbul'daki büyük-elçilerin akdettikleri ictimâda verdikleri karar mucibince bütün büyük devletler Selânik limanına birer filo göndermiş, icâbında karaya asker çıkarılması takarrür etmiş, fakat Bâb-ı-Âlî sür'atli davranıp konsolosları öldürenlerden altı kişiyi derhal idâm ettirdikten başka bir çok kimselere de şiddetli cezâlar verdiği ve valiyi de azlettiği için asker çıkarılmamıştır. Bu «vak'a» nın en hazin tarafı, konsoloslar jandarma elinden gündüz gözüne kız kaçıracak kadar eşkıyâlık ettikleri halde Bâb-ı-Âli'nin ses çıkarmamasıdır! — Yukarıki fıkrada gördüğümüz Bulgar ısyânı gibi «Selânik vak'ası» da Avrupa efkâr-ı umumiyyesinin Türkiye'ye karşı galeyânını büsbütün artırmış sayılır: Aşağıda bu sene vukuâtının «13 Mayıs» fıkrasına da bakınız).

10 Mayıs = 15 Rebî'ül-âhir, Çarşanba: «Talebe-i-ulûm»un mürettep nümâyişleri.

(Yukarki senenin «25/26 Ağustos» fıkrasında gördüğümüz gibi Mahmud Nedim Paşa'nın bu ikinci sadâretinde Hüseyn Avni Paşa Ser-askerlikte ve Midhat Paşa da Adliye nezâretinde bulunmuşsa da, Mahmud Nedim biraz sonra Hüsyn Avni'yi Bursa valiliği ile Istanbul'dan uzaklaştırınca Midhat Paşa da «hasb-el-ittifak» Adliye nezâretinden isti'fâ etmiştir: Bu «İttifak» Sultan Aziz'e karşıdır ve hedefi de pâdişahın hal'idir. Bu hedefe varabilmek için de tekrar iş başına gelmek lâzımdır. Ma'zuliyyet devrini «Topkapu hâricinde binâ eylediği kasırda», yani «Çırpıcı-çayırındaki meşhur köşkünde» geçirmekte olan Midhat Paşa Bosna-Hersek ve Bulgaristan ısyânlarıyle yukarıki senenin «6 Teşrinievvel» fıkrasında

gördüğümüz «Tenzil-i fâiz» kararından dolayı efkâr-ı-umumiyyenin hissetmekte olduğu teessürden istifâdeye kalkışarak hükûmet aleyhine bir hareket hazırlamıya karar vermiş ve işte bu maksatla veliahd Murad Efendi'nin sarrafı Hristaki'den aldığı paraları Istanbul'daki büyük medreselerin talebesine gizlice dağıttırıp bu gün başlıyan ve kansız bir isyân mâhiyyetini alan softalar nümâyişini hazırlamıştır. Bu noktada paşanın muhâlifleriyle tarafdarları müttefiktir; meselâ Midhat Paşa'nın aleyhinde bulunan Mahmud Celâlüddin Paşa şöyle anlatır:

«Istanbul'da bir heyecan çıkarmanın çâresine bakılması zımnında şehzâde Murad Efendi'nin sarrafı Hristaki Midhat Paşa delâletiyle medârise hafiyyen akça dağıdup Talebe-i-ulûm ayaklandırılmış...».

Bundan anlaşıldığına göre softalara dağıtılan paralar veliahdin kesesinden çıkmıştır! Hüseyn Avni ve Midhat Paşaların hayrânı olan Tevfik Nurüddin de «Sultan Aziz'in hal'i ve intihârı» ismindeki risâlesinde (X) şu izâhâtı verir:

«Bunlar re's-i kârda olmadıklarından ellerinde hiç bir kuvvet yoktu. Maksadın husûlü içün re'si-kâra geçmeleri lâzımdı. Bu sebepten Midhat Paşa bâzı ulemâyi kendisine celbe sa'yederek mevkı'-i-iktidâra geçmek istedi. Hattâ Talebe-i- ulûmun ayaklandırılması rivâyât-ı mevsûkaya göre Midhat Paşa'nın Çırpıcı-çayırı'ndaki meşhur köşkünde düşünüldü».

İkinci Abdülhamid'in hâtırâtında da:

«Bir takım câhil hocalar arasında kadr-ü-haysiyyeti olmayan asker kaçkını yobaz makulesi birer mecidiyeye toplanarak» nümayiş yaptırıldığından bahsedilmektedir. Midhat Paşa'nın bu tertibatta kullandığı vâsıtalar içinde Yeni-Osmanlılardan şâir Ziyâ Bey/Paşa ile Postacı-Âgâh Efendi, ulemâdan Şirvânî-zâde Ahmed Hulûsi Efendi ve veliahd Murad Efendi'nin sarrafı Hristaki ile hususî hekimi Kapolyon'dan ve bilhassa nüfuziyle meşhur Yenikapu Mevlevihânesi şeyhi Osman Efendi'den bahsedilir. İşte bu suretle ayaklandırılan ve Midhat Paşa'nın hâtırâtında söylediği gibi umumiyyetle Rumeli muhâcirlerinden mürekkeb olan bin kadar «Talebe-i-ulûm» a halk arasından katılanlar ve hattâ sarık sararak İlmiyye kisvesine bürünenler de olmuştur: Bunların «müsellehan» dolaştıkları da rivayet edilir. Bâb-ı-Meşîhat'e, Bâb-ı-Âlî'ye, Bâb-ı-Ser-askerî'ye ve hattâ Sultan Aziz'in o sırada bulunduğu Yıldız'a kadar gidip nümâyiş yapan bu çığırtgan gürûhu «Mir'at-ı şüûnât» sâbihi Memduh Paşa şöyle tasvir etmektedir:

«Tullâb-ı medâris dûlâb-ı desâis ile âdetâ baş dönmesine uğradıldığından:

— Şeyh-ül-İslâm Hasan Efendi'yi istemeyiz!

— Mahmud Paşa sadârette duracak mı?

makalâtiyle cem'iyyetler akdetmiş» lerdir; fakat yaygara bundan ibaret kalmamış, sadârete pek tabiî olarak Midhat Paşa'yı meşîhate Baş-mâbeynci Hâfız-Mehmet Bey'in «Şerrullâh» dediği eski Şeyh-ül-İslâm Hayrullâh Efendi'yi istemişlerdir: Mütercim-Rüşdi Paşa'yı da istediklerinden bahsedilir. Sultan Aziz bir bölük askerle bunları derhal dağıttırabileceği halde o yola gitmeyip işe ehemmiyet vermiş, bu yaygaraları millî bir galeyan zannederek Baş-mâbeynci Hâfız-Mehmet Bey'le Ser-yâver Halil Paşa'yı ayaklarına gönderip arzularının is'af edileceğini bildirerek işi i'zâm etmiş olmakla tenkid edilir. İşte bundan dolayı Çarşanba günü başlıyan nümayişler Cuma günü kabine değişikliğine kadar üç gün sürmüş ve hattâ «Talebe-i-ulûm» gürûhu geceleri sokaklarda geçirmiştir.

Gene bu sırada bir takım müheyyiç şâyialar da neşredilmiştir: Meselâ verâset usulünü değiştirip büyük oğlu Yusuf İzzüddin Efendi'yi valiahd ilân etmek istiyen Sultan Aziz'in ahâliden muhâlefet gördüğü takdirde Istanbul'a kırk bin Rus askeri getirteceğinden dem vurulmuş ve Rus sefiri mâhut İgnatyef de Müslümanların Hıristiyanları keseceği hakkında bizzât ortaya attığı şâyiaya bir ciddiyet rengi vermek üzere sefârethânsinin etrâfına bir kaç yüz Karadağlı muhâfız koyunca Avusturya sefiri de kendisini taklid etmiştir!).

(X) Baş-Mâbeynci Hâfız-Mehmet Beyin «Hakaayık-ül-beyân fî hakkı cennetmekân Sultan Abd-ül-Aziz Hân» ismindeki eseri işte bu risâleye karşı reddiye olarak yazılmıştır.

11 Mayıs = 16 Rebî'ül-âhir, Perşenbe: Mahmud Nedim Paşa'nın azli.

(Azlin sebebi, yukarıki fıkrada gördüğümüz «Talebe-i-ulûm» numâyişidir: Sonsuz seyyiâtiyle Sultan Aziz'in de lekenlemesine sebeb olan bu fecî adamın şahsiyyet ve mâhiyyeti için yukarda 1871=1288 vukuâtının «8 ve 25 Eylül» fıkralarına bakınız. Mahmud Nedim'in bu son sadâreti 1875 = 1292 senesi 26 Ağustos = 24 Receb Perşenbe gününden itibaren 8 ay, 16 gün sürmüştür. — «Mühr-i-Hümâyun» alındıktan sonra «Talebe-i-ulûm» korkusuyla Bâb-ı-Âlî'den yayan çıkıp İran sefâretine can attıktan sonra bir araba getirtip yalısına giderek hayatını güçlükle kurtardığından bahsedilir).

12 Mayıs = 17 Rebî'ül-âhir, Cuma: Mütercim-Rüştü Paşanın dördüncü sadâreti.

(Âlî Paşa'nın ölümünden itibaren Bâb-ı-Âlî'de iki hizip belirmiye başlamıştır: Mahmud Nedim ve Sakızlı-Es'ad Paşalarla Şeyh-ül-İslâm Hasan Fehmi Efendi gibi Sultan Aziz'in emirberleri vaziyetindeki şaraycı devlet-adamlarına mukabil Mütercim-Rüşdi, Hüseyn Avni ve Midhat Paşalarla eski Şeyh-ül-İslâm Hasan Hayrullah Efendi gibi Abd-ül-Aziz düşmanlığında ittifak etmiş bir muhâlif zümre teşekkül etmiştir; Sultan Aziz'in felâketini el-birliği ile hazırlıyan bu intikamcı ve kinci zümreye «Erkân-ı-erbea», «Erkân-ı-müttefika» ve «Erkân-ı-hal'» isimleri verilir. Yukarda gördüğümüz «Talebe-i-ulûm» yaygarası üzerine Mütercim-Rüşdü Paşa sadr-ı-a'zam olunca Hüseyn Avni Ser-askerliğe, Midhat Paşa «Mecâlis-i-Âliye'ye me'mur» ünvâniyle nezâretsiz nâzırlığa ve Hasan Hayrullâh Efendi de Meşîhat makamına getirilmek suretiyle «Erkân-ı-erbea» ayni kabinede birleştirilmiştir: Sultan Aziz'in çok tenkid edilen bu gafletine sebep, birer mecidiyyeye sokak çığırtganlığı yapan Rumeli softalarının tertipli yaygaralarını millî bir galeyan zannetmiş olmasıdır! İşte bundan dolayı yeni sadr-ı-a'zamı huzuruna kabul edince:

— Sizi halk istediğinden me'mur ettim!

demiş ve Rüşdü Paşa da iki yüzlülükle dalkavukluk ederek:

— Efendimiz halk bizi ne bilsün? İştihâr-ı nâmımız teveccühât-ı Şâhâneniz semeresidir!

demişse de pâdişah sözünü tekrar etmek suretiyle yeni kabinenin kendi i'timâdiyle iş başına gelmiş olmadığını anlatmak istemiştir. — Bu değişikliğin hâricî siyaset itibariyle de büyük bir ehemmiyeti vardır: Mahmud Nedim'in temsil ettiği Rus siyaseti yerine Mütercim-Rüşdü, Hüseyn Avni ve Midhat Paşaların temsil ettikleri İngiliz siyaseti kaaim olmuş demektir. — Mütercim-Rüşdü Paşa'nın bu dördüncü sadâreti «Hali'ler ve iclâslar devri»ne, yâni Sultan Aziz, Sultan Murad ve Sultan Hamid devirlerine müsâdiftir).

13 Mayıs = 18 Rebî'ül-âhir, Cumartesi: Berlin memorandomu.

(Hersek ısyânı 1856 Paris muâhedesinde imzâları bulunan «Düvel-i-Muazzama»nın ikide bir müdahâlesine vesile teşkil etmiş ve Bâb-ı-Âlî'nin miskince cevapları da bu müdâhalelere âdetâ meşrû bir hak mâhiyyeti vermiştir: Yukarıki senenin «20 Ağustos» ve bu senenin «31 Kânunusâni» fıkralarına bakınız. O fıkralarda gördüğümüz Decazes notasıyla Andrassy/Andraşi lâyihasından sonra zuhur eden «Selânik vak'ası» da bu seferki Berlin memorandomuna sebeb olmuştur. Bu «Vak'a» için yukarda bu sene vukuâtının «6 Mayıs» fıkrasına bakınız.

Berlin memorandomu 11 Mayıs=16 Rebî'ül-âhir Perşenbe günü Berlin'de toplanan Rus başvekili Gortschakoff/Gerçakof, Alman baş-vekili Bismark ve Avus-

turya baş-vekili Andrassy/Andraşi'nin müşterek eseridir; Gorçakof'un kaleme aldığı rivayet edilir. 1856 Paris muâhedesinde imzâları bulunan devletlerden İngiltere, Fransa ve İtalya'nın da tasvibine arzedilmiştir. Başlıca esasları şöyle sıralanabilir:

1 — Selânik vak'asının bilhassa İzmir ve İstanbul'da da tekerrür etmek ihtimâlinden dolayı bu gibi yerlere büyük devletlerin filolar gönderip el-birliği ile hareket etmeleri;

2 — Mevcut gerginliğe sebeb olan Bosna-Hersek meselesinin Andrassy lâyihasındaki esaslara göre tesviyesi;

3 — Türkiye'nin Avrupa'ya karşı taahhütlerinin müşterek kefâlet altına alınması;

4 — Bosna-Hersek'de iki aylık bir mütâreke ilâniyle Türk kuvvetlerinin muayyen bir noktaya çekilmesi, tahribâtın tazmini ve konsolosların ıslâhâtı mürâkabe etmesi;

5 —Mütareke müddeti içinde bunlar yapılmadığı takdirde devletlerin fi'len müdâhalesi.

Bu teklifleri yapan üç imparatorluğun Şark siyasetleri İngiliz politikasına uymadığı için İngiltere hükûmeti 15 Mayıs=20 Rebî'ül-âhir Pazartesi günü kat'î bir lisanla red cevabı verince iş suya düşmüş, bununla beraber İtalya ile Fransa kabul ettikleri için beş devlet nâmına 30 Mayıs=6 Cumâda-l-ûlâ Salı günü memorandomun Bâb-ı-Âlî'ye tebliği kararlaşmışsa da o günün Türkiye'de saltanat tebeddülüne tesadüf etmesinden dolayı bu müdhiş müdâhale hiç bir zaman tatbik edilememiştir).

30 Mayıs = 6 Cumâda-l-ûlâ, Salı: Sultan Abdül-Aziz'in hal'i.

(Sultan Aziz «Erkân-ı-Erbea» denilen dört kişinin şahsî kin ve garazından dolayı tahtından indirilmiştir: Bunlardan Sadr-ı-a'zam Mütercim-Rüşdi Paşa Sultan Mecid devrinde parladıktan sonra Sultan Aziz devrinde iki defa Sadârette ve üç defa Ser-askerlikte bulunmuş olmakla beraber ma'zuliyyet fâsılaları uzun sürmüş olduğu için pâdişaha diş bilemiş bir «Ayyâr-ı efsunker» dir; Mahmud Celâlüddin Paşa'ya göre işte bundan dolayı «Pâdişahdan münfail ve saray aleyhindeki fikirlere mütemâyil» dir, hattâ hal'inden sonra bir gün Bâb-ı-Âlî'de toplanan bir mecliste:

— Ahd-i saltanatında on bir sene ma'zul bulundum!

diye husûmetinin sebebini ilândan bile çekinmemiştir; fakat deve kiniyle meşhur olan Ser-asker Hüseyn Avni o hususta Mütercim-Rüşdi'yi de, «Erkân-ı-erba»nın diger ikisini de gölgede bırakır: Kalbinde kinden başka hiç bir hisse yer bulunmıyan bu amansız adamın dolambaçlı şahsiyyeti için yukarda 1874 = 1290 vukuâtının «15 Şubat» fıkrasına bakınız. Hüseyn Avni işte o fıkrada bahsi geçen bir kadın meselesinden ve 1871 = 1288 vukuâtının «25 Eylül» fıkrasında gördüğümüz tardiyle nefyinden dolayı yıllardanberi pâdişahtan intikam almıya çalışmakta, hal'ini ve hattâ telmismini tasarlamaktadır! Bu tarihten 1 sene, 1 ay, 6 gün evvel sadâretten azil üzerine tedâvi bahânesiyle Londra'ya gittiği zaman Sultan Aziz'in hal'ine İngiliz vükelâsının muvâfakatlerini istemekten bile çekinmemiştir: 1875=1290 vukuâtının «25 Nisan» fıkrasına bakınız. Bunun sebebi, Rus tarafdârı olan Mahmud Nedim'i iş başına getirmiş olmasından dolayı İngiltere'nin artık Sultan Aziz'den yüz çevirmiş olmasıdır. Her halde Hüseyn Avni hâricî siyaseti bile şahsî kin ve garazına âlet etmekten çekinmiyecek kıratta bir mahlûktur. Bunun işte böyle olduğunda umumiyetle ittifak edilir.

Bâzı menbâlarda Midhat Paşa'nın yalnız meşrutiyet sevdâsiyle bu işe karıştığından ve hiç bir şahsî hisse kapılmadığından bahsedilirse de doğru değildir: Sultan Aziz devrindeki ilk sadâretinden 2 ay, 19 günde azledilivermesi içine işlemiş ve hattâ hâtırâtında 37 senelik me'muriyyet hayatında «ilk infisâli» olduğundan bahsetmiştir! Saraydaki orta-oyunlarında yapılan vükelâ taklitlerinden bütün «Erkân-ı-erbea» gibi o da çok müteessirdir. Paşanın hâtırâtını neşreden oğlu Ali

Haydar Midhat Bey her ne kadar «Hal'in garaz-ı şahsîden ileri gelmediğini isbât» için «Tabsıra-i ibret» in 165 inci sahifesindeki hâşiyede babasının Sadr-ı-a'zam Rüşdü Paşa'ya yazmış olduğu mektubun sûretini neşretmiş ve bu mektupta Midhat Paşa pâdişahla görüşüp «Islâhât-ı cedide ve muntazama» yapılmasını kabul ettirdiği için «Tebdil-i hareket etmek», yâni hali'den vazgeçmek teklifinde bulunmuşsa da, mektubun altındaki «Safer 93» tarihi bu tezkirenin uydurma olduğunu göstermektedir; çünkü Safer ayında sadr-ı-a'zam Rüşdü Paşa değil, Mahmud Nedim Paşa'dır ve Mütercim-Rüşdü Paşa'nın sadâreti o tarihten iki ay sonra «Rebî'ül-âhir» ayına müsâdiftir: Yukarda bu senenin «12 Mayıs» fıkrasına bakınız. Zâten Mahmud Celâlüddin Paşa da Midhat Paşa'nın Sultan Aziz'e karşı «Husûmet-i zâtiyye» sinden bahsetmekte olduğu gibi, bizzat Midhat Paşa bile hâtırâtında bu noktayı i'tirâf etmekten çekinmemiştir: Paşa'ya göre hal'in en mühim sebebi, «Erkân-ı-erbea»yı mecburiyyetle iş başına getirmiş olan pâdişahın ilk fırsatta bunları azledip Mahmud Nedim Paşa'yı tekrar sadârete dâvet edeceğinin «Tecârib-i adîde ile meczûm» olmasıdır! Hattâ «Mir'ât-ı Hakikat» deki izâhâta göre Sultan Aziz o sırada Mahmud Nedim'e sadâret teklif etmişse de Rüşdi, Hüseyn Avni ve Midhat «Istanbul'dan teb'id» edilmedikçe kabul edemiyeceği cevabını almış ve bu mesele «Erkân-ı-erbea» nın Mâbeyn'deki adamları tarafından derhal kendilerine yetiştirilmiştir. Zâten Midhat Paşa'nın en bâriz vasfı hissiyyâtına mağlûbiyyetinde gösterilir: Yukarda 1872 = 1289 vukuâtının «30/31 Temmuz» fıkrasına bakınız.

«Erkân-ı-erbea»nın dördüncüsü de Sultan Aziz'in hal'ine fetvâ vermiş olmakla meşhur Şeyh-ül-İslâm Hasan Hayrullâh Efendi'dir: Mahmud Celâlüddin Paşa bu nankör ve seciyyesiz yobazı «Sultan Abd-ül-Aziz'in imamlığında bulunarak mizâca hoş gidecek mukallidlikler ve fassallıklarla kat'-ı merâtib etmiş âlim kıyâfetinde bir câhil-i cesur ve cibillet-i redîe ve ef'âl-i rezîle ile meşhur» gösterdiği gibi, Baş-Mâbeynci Hâfız-Mehmet Bey de «Hukuk-ı ubûdiyyet ve nân-u-nemek bilmiyen câhil ve cesur Hayrullâh yahut Şerrullâh hâini» demektedir! Sultan Aziz devrindeki ilk meşîhatinden bir ay, sekiz gün içinde azledilmiş olduğu için pâdişaha garaz bağlaması pek tabiîdir. İşte bundan dolayı bu seferki ikinci meşîhatinde «Hıfz-ı ikbâl için kazıyye-i ittifâkıyyeye hidmet» ettiğinden bahsedilir. «Mir'at-ı şüûnât» da Sultan Aziz'in bu adam hakkında şöyle bir sözü vardır:

— Hayrullâh Efendi bizim dâirede iken «Müfsid imam» derler idi! Rüşdi Paşa'nın tavsiyesiyle şimdi Şeyh-ül-İslâm nasbeyledik: Allah vere bir halt etmeseydi! «Erkân-ı-erbea» içinde yegâne meşrutiyet tarafdârı Midhat Paşa'dır: Digerlerinin mutlakıyyetçiliğinde umumiyyetle ittifak edilir. Bu noktayı Midhat Paşa bile hâtırâtında i'tirâf etmektedir. İşte bundan dolayı bu paşa mutlakıyyetçilerle elbirliği ederken meşrutiyetçilik kanâatinden fedâkârlık etmiye bile râzı olmuştur! Hal'in askerî cephesini idare etmiş olan Mekâtib-i-Askeriyye nâzırı Süleyman Paşa «Hiss-i inkılâb» isimindeki eserinde vak'adan sonraki meşrutiyet münâkaşalarından bahsederken Mütercim-Rüşdi ve Hüseyn Avni Paşaların muhâlefetlerine temâs ettikten sonra Midhat Paşa'nın da onlara uyduğunu şöyle anlatır (S. 60):

«Midhat Paşa lisânından dahî (Bu iki müttefik-i müstebidde karşı ne yapayım? Üçümüz birbirimizin kavline ittibâa söz vermiş idik!) kelime-i acz-tetimmesinden başka söz sudûr etmedi».

Onun için Sultan Aziz'in hal'ini meşrutiyete doğru bir hamle gibi göstermek kat'iyyen doğru değildir: Alel-usul «Vatan», «Millet» ve «Devlet» gibi yaldızlı kelimelerle süslenen bu karanlık iş, kanâatinden fedâkârlık etmiş bir meşrutiyetçi ile üç koyu mutlakıyyetçinin müşterek bir kin ve garaz uğrunda el-birliği ederek işledikleri bir şahsî intikam işidir.

Bâzı menbâlarda «Erkân-ı-erbea»nın büyük sırrı, hal'e teşebbüs edilinceye kadar kendi aralarında kalmış gibi gösterilirse de doğru değildir: Bahriye nâzırı Kayserili-Ahmed Paşa müstesnâ olmak üzere diger vükelâdan gizli tutulmuş olmakla beraber, bir iki senedir bu işe bir çok kimse imâle edilmiştir. İlk müte-

şebbis Hüseyn Avni ve kıdem itibariyle ikincisi de Midhat Paşa'dır: Bunlar Sadr-ı-a'zam Rüşdi Paşa ile Şeyh-ül-İslâm Hayrullâh Efendi'yi son zamanlarda elde etmişlerdir. Hüseyn Avni Paşa'nın sadâretten azli üzerine yaptığını 1875 ≒ 1292 vukuâtının «25 Nisan» fıkrasında gördüğümüz Avrupa seyâhatinde Paris'e uğradığı zaman görüşmüş olduğu Charles Mismer'in «Souvenirs du monde musulman» ismindeki eserinin 273 üncü sahifesindeki izaha göre, bu ilk müteşebbisin daha o zaman elde etmiş olduğu tarafdarların sayısı 62 yi bulmuştur! O zamandanberi geçen bir sene içinde bu mıkdârın fazlalaşmış olmak ihtimâli de vardır: Yalnız bunların isimleri belli değildir. Mâlûm olanlar, teşebbüse geçildiği zaman rol oynamış olanlardır ve zâten bunların çoğu da son günlerde elde edilmiş olan kumandanlarla zâbitlerdir: Meselâ Süleyman Paşa'nın «Hiss-i inkılâb» ına nazaran Hüseyn Avni Paşa meşhur Dâr-ı Şûrây-ı Askerî reisi müşir Redif Paşa'yı bu son ser-askerliği esnâsında elde etmiştir. En büyük rolü oynıyan Süleyman Paşa'yı da Redif Paşa iknâ'etmiş ve işte bunun üzerine Redif ve Süleyman Paşalar 1/2 Cumâda-l-ûlâ ≒ 25/26 Mayıs Perşenbe/Cuma gecesi Hüseyn Avni Paşa'nın Kuzguncuk'daki yalısına giderek işin askerî cephesini müzâkere etmişlerdir. Bu vaziyete göre hal'in ruhu mesâbesinde bulunan Süleyman Paşa bile ancak beş on gün evvel elde edilmiş demektir.

Hüseyn Avni'nin son günlerde Kayserili-Ahmed Paşa ile Redif Paşa'dan başka bizzat elde etmiş olduğu tarafdarların en mühimleri kendi bacanağı olan Dâr-ı Şûrây-ı Askerî âzâsından Mir-i-livâ Hüseyn Sabri Paşa, sonraları ferik olan Mir-i-livâ Mösyö-Necib Paşa, Ser-askerlik ser-yâveri Miralay Mustafa Bey ve sonradan ferikliğe kadar yükselen Hâssa meclisi âzâsından Miralay Hacı-Râşid Bey'dir. Bahriye nâzırı Kayserili-Ahmed Paşa da donanma kumandanlığında bulunan Bahriye mir-i-livâsı Ârif Paşa'yı elde etmiştir.

— Bu emr-i hayra çarşaf kadar fetvâ yazarım!

diyen Fetvâ-emini Filibeli Kara-Halil Efendi ismindeki seciyyesiz kazaskeri de Midhat Paşa'nın elde ettiğinden bahsedilir. Eski Sadr-ı-a'zam Şirvâni-zâde Rüşdü Paşa'nın küçük kardeşi olan sâbık İstanbul kadısı kazasker Şirvânî-zâde Ahmed Hulûsi Efendi'yi de Şeyh-ül-İslâm Hayrullâh Efendi iknâ' etmiştir.

Midhat Paşa'nın en mühim faaliyeti veliahd Murad Efendi ile olan gizli muhâberesinde gösterilir: Bir hayli zamandır devam edip duran bu muhâberede vâsıta ittihâz ettiği adamlar şâir Ziyâ Bey/Paşa ile Murad Efendi'nin sarrafı Hristaki ve aslen İtalyan olan hususî hekimi Doktor Capoleone/Kapolyon'dur. Nüfuziyle meşhur Yenikapu Mevlevîhânesi şeyhi Osman Efendi'nin de Midhat Paşa delâletiyle hal'e tarafdâr olduğundan bahsedilir.

İşin askerî cephesinde en mühim rolü oynıyan şahsiyyet, sonradan müşirliğe kadar yükselerek Rumeli harb orduları umum-kumandanlığında bulunan ve ilmî sâhada da «Tarih-i âlem», «Umdet-ül-hakayık» ve «Mebâni-l-inşâ» gibi eserleriyle şöhret bulan Mekâtib-i-Askeriyye nâzırı mir-i-livâ Süleyman Hüsni Paşa'dır. Çok samimî bir meşrutiyetçi olan ve sırf millî ve vatanî hislerle bu işe girişen zavallı Süleyman Paşa ser-asker Hüseyn Avni Paşa tarafından meşrutiyet hakkında bir takım müphem vaitlerle nasıl aldatılmış olduğunu «Hiss-i inkılâb» ismindeki eserinde bizzât anlatır.

Süleyman Paşa'nın elde ettiği zâbitler, en mühim vazifeleri der-uhde eden kıt'a kumandanlarıyla Mekteb-i-Harbiyye zâbitleridir: Bunların da en mühimmi İstanbul Merkez-kumandanı mir-i-livâ Mustafa Seyfi Paşa'dır; Mekteb-i-Harbiyye zâbitleri içinde bilhassa mektebin Dâhiliyye miralayı Ahmed Hıfzı Bey'den ve edebî eserleriyle mâruf Erkân-ı-harb kolağası Manastırlı-Rif'at Efendi ile sonraları ferik rütbesiyle İşkodra valisi olan kolağası Bedri Efendi'den bahsedilir. Gene Süleyman Paşa tarafından Taş-kışla'da elde edilip kıt'alarının başında Dolmabahçe sarayını muhâsara ederek hal'i te'min eden zâbitlerin başlıcaları da Hâssa beşinci Talîa taburu binbaşısı İzzet Efendi, Hâssa birinci alay ikinci tabur binbaşısı Edhem Bey, Hâssa dördüncü Talîa taburu binbaşısı Osman Ağa, Tarabya ve Büyükdere telgrafhânelerini işgal eden İstinye karakol yüzbaşısı Halil Ağa ve veliahd Murad Efendi'nin adamlarından olup vak'anın günüyle sa-

atini kendisine haber vermiş olan Hâssa beşinci Talîa taburu birinci yüzbaşısı Necib Efendi'dir .Tabiî bütün bu küçük rütbeli zâbitler mâhut «Erkân-ı-erbea» gibi kin ve garazla değil, tıpkı zavallı Süleyman Paşa gibi vatan ve hamiyyet hisleriyle iyi bir şey yaptıklarına inanarak kelleyi koltuğun altına almışlardır.

Teşebbüsün tesiri iki sebeple izah edilir : Biri «Erkân-ı-erbea» nın saraydaki adamlarından gizlice haber aldıklarına göre Sultan Aziz'in kendilerini azledip Mahmud Nedim Paşa'yı sadârete ve eski ser-asker Derviş Paşayı da tekrar ser-askerliğe tâyin etmek üzere kat'î kararını vermiş olmasıdır; bilhassa bundan dolayı «Paşaların can başlarına sıçrayıp tevakkuf zamanı geçti diyerek» hemen faaliyete giriştiklerinden bahsedilir. İkinci sebep de bu tarihten on sekiz gün evvel «Talebe-i-ulûm» un üç gün süren mürettep nümâyişleri üzerine «Erkân-ı-erbea» iş başına gelince pâdişahın Baş-mâbeynci Hâfız-Mehmet Bey'i Bâb-ı-Meşihat'e gönderip ulemâyı toplatarak bir daha öyle bir münasebetsizlik olduğu takdirde düşman için hazırladığı orduyla donanmayı kendilerine karşı kullanacağını tebliğ ettirmek suretiyle bütün ilmiyye zümresini tehdid etmiş olmasıdır: Şeyh-ül-İslâm Hasan Hayrullah Efendi meseleyi derhal Hey'et-i-vükelâ'ya arzetmiş, hükûmet ulemâ lisânından pâdişaha bir nevi istiğfarnâme yazdırmış, fakat bu müdhiş tehdit «Havâss-ı vükelâ»yı pek tabiî olarak büyük bir telâşa düşürmüştür.

Efkâr-ı-umumiyyeye karşı hal'e bir meşrûiyyet şekli vermek ve bilhassa halkı Sultan Aziz'den soğutmak üzere ustalıklı bir propaganda yapılmakta da kusur edilmemiştir : Meselâ pâdişahın verâset usulünü değiştirip büyük oğlu Yusuf İzzüddin Efendi'nin veliahtlığini te'min için İstanbul'a kırk bin kişilik bir Rus ordusu getirteceği ve devlet haiznesinde beş para olmadığı halde saray hazinesinde elli milyon lira mevcud olduğu şeklindeki şâyialar hep işte bu menfi propaganda mahsulleridir.

Bir de bir milyon liralık bir rüşvet meselesi vardır: Yukarda 1875 = 1292 vukuâtının «6 Teşrinievvel» fıkrasında gördüğümüz «Tenzil-i fâiz» kararının hem hâriçte, hem dâhilde hâsıl ettiği sû'-i-te'siri izâle için bir Londra bankasıyla müzâkereye girişip «Tevhîd-i düyun» şeklinde bir muâmele yaptırmaya kalkışmış olan Mahmud Nedim Paşa gümrük, tütün, tuz vesaire rüsûmiyle 7 - 8 vilâyet a'şârını karşılık göstermek suretiyle işi bir ecnebi «Şirket-i iltizâmiyye» sine otuz sene müddetle ihâle etmiye karar vermiş ve bu muâmeleden komisyon ismiyle alınacak bir milyon lira için Yunanlı sarraf Zarifi'den aldığı taahhüt senedinin tercemesini de Sultan Aziz'e takdim etmiştir. Baş-mâbeynci Hâfız-Mehmet Bey'e göre bu paranın pâdişaha tahsis edilmesine sebep, hünkârın «Tahsisât-ı Hümâyunlarından olarak Avrupa'ya top vesâire siparişleri» yapılmış ve «Tenzil-i fâiz» kararından dolayı pâdişahın bir müddet evvel «Bir çok zararlara» uğratılmış olmasıdır. Mütercim-Rüşdi Paşa sadr-ı-a'zam olunca Sultan Aziz bu senet tercemesini Mâbeyn Baş-kâtibi Âtıf Bey'le kendisine göndermiş, Mahmud Celâlüddin Paşa'ya göre muâmele yapıldığı takdirde «vikaye-i istifâdesi» ni emretmiş ve Hâfız-Mehmet Bey'e göre de «Devlet ve milletçe hayırlı olup da mevkı'-i icrâya konulacak olursa zinhâr aldanmasunlar gibi bir İrâde-i-Seniyye» tebliğ ettirmiştir. Hali' vak'asında Sultan Aziz'i lekelemek için Mütercim-Rüşdi Paşa'nın her kese gösterdiği meşhur senet işte budur.

Hal'in günüyle saati bir iki kere değişmiş ve nihayet bu Salı günü yapılmasına karar verilmiştir: Dolmabahçe'nin veliahd dâiresinde bulunan Murad Efendi'ye asker sarayı kuşatınca kendiliğinden dışarı çıkması teklif edilmişse de kat'iyyen kabul etmeyip askerin saraya girerek kendisini dışarı çıkarmasında ısrâr etmiştir; bunun sebebi, muvaffak olunamadığı takdirde kendisini Sultan Aziz'e karşı kabahatsız göstermek istemesidir! «Erkân-ı-erbea» nın ilkönce ezânî saat 5=zevâlî 12,32 de harekete geçilmesini istemeleri de ayni sebepledir: Onlar da muvaffak olamadıkları takdirde meseleden hiç bir haberleri olmayıp Bâb-ı-Âlî'de çalışmakla meşgul olduklarından bahsederek kabahatı zavallı askerlere yüklemek suretiyle işin içinden sıyrılıvermek için öyle bir saat tâyin etmişlerdir! Fakat askerî harekâtın idaresini der-uhde etmiş olan Süleyman Paşa o saatin teh-

likeli olacağını söyliyerek şiddetle i'tirâz etmiş ve nihayet sabaha karşı herkes uykudayken yapılması kabul edilerek ezânî saat 9 = zavâlî 4,34 de harekete geçilmesi kararlaşmıştır.

Her kes gibi Sultan Aziz de o saatte derin bir sabah uykusu içinde bulunduğu için haberi bile olmadan âdetâ el-çabukluğu ile hal'edilivermiştir: büyük bir kısmı Taş-kışladan gelmiş olan taburlarla Mekteb-i-Harbiyye'nin 300 kadar talebesi Dolmabahçe'yi hemen çevirmiş, donanma gemileriyle kayıkları da deniz tarafını tutmuş ve Mekâtib-i-Askeriyye nâzırı Süleyman Paşa da karadaki muhâsara kuvvetlerine kumanda etmiştir.

O sırada «Erkân-ı-erbea» ile Dâr-ı-Şûrâ reisi Redif Paşa ser-asker Hüseyn Avni Paşa'nın Kuzguncuk'daki yalısındadır: Sabaha karşı bunlardan Mütercim-Rüşdi ve Midhat Paşalarla Şeyh-ül-İslâm Hayrullâh Efendi Bâb-ı-Ser-askerî'ye gitmek üzere kayıkla Bahçekapısına, Hüseyn Avni ve Redif Paşalar da Dolmabahçe'ye gitmek üzere Salıpazarına çıkmışlardır. Redif Paşa umumî harekâtı tâkib etmek üzere Dolmabahçe karakoluna girmiş ve Hüseyn Avni Paşa da yeni pâdişahı alıp Ser-asker kapusuna götürmek üzere arabada beklemiştir.

Süleyman Paşa veliahdin yukarda bahsettiğimiz şerâitini yerine getirerek saraya girmiş, merdiven başındaki sofada bekliyen Murad Efendi'nin önüne düşüp dışarı çıkarmış, kapunun önünden itibaren bütün asker selâma durmuş ve tam işte o sırada arabasıyla yaklaşan Hüseyn Avni tarihî bir terbiyesizlik edip üç kıt'a üzerindeki muazzam imparatorluğun yeni padişahını arabadan inmiye lüzum görmiyerek :

— Buyurun!

diye yanına almak küstahlığını irtikâb etmiştir. Murad Efendi arabaya girince bir rivayete göre Hüseyn Avni Paşa kendisine tabancasını verip:

— Eğer hayatınız tehlikede kalırsa bu tabanca ile evvelâ kulunuzu öldürünüz!

gibi bir şey söylemiş ve diger bir rivayete göre de tabancayı veliahdin ağalarından biri takdim etmiştir. Murad Efendi'yi ürküten ikinci hâdise de kendisiyle yanındaki ser-askeri tanımıyan Suriyeli askerlerin:

— Yasak!

diye süngüye davranmalarıdır; arapça bilen bir zabit kim olduklarını söyledikten sonra araba kordondan dışarı çıkabilmiş ve içindeki iki yolcu çok şiddetli bir yağmur altında Dolmabahçe câmiinin yanındaki rıhtıma inip orada bekliyen üç çifte kayığa binmiştir. Biraz açıldıktan sonra ser-askerin beş-çiftesine ve ondan sonra da tersâne çatanasına aktarma ettiklerinden ve hattâ ser-asker bir zırhlıya yaklaşmak istediği halde Murad Efendi'nin şüphelendiği için müsâade etmediğinden bahsedilir. Veliahdin sinirlerini bozan ilk aksilikler işte bunlardır. Her halde yeni pâdişahın Sirkeci iskelesinden bir kira arabasıyla Ser-asker kapusuna «Dehşet ve haşyet içinde» vâsıl olduğu muhakkaktır: Aşağıki fıkraya da bakınız.

Sultan Aziz'i hal'edebilmek için efkâr-ı-umumiyyeye karşı bir takım yalanlar ve iftirâlar uydurularak tertib edilen meşhur fetvâ muhtelif menbâlarda bir takım kelime değişikliklerine uğramaktadır ve hattâ sonundan bir iki kelime eksiktir; İbn-ül-Emin'in «T.T.E.M.»nda fak-similesini neşrettiği hakikî metin şöyledir:

«Emir-ül-Mü'minîn olan Zeyd muhtell-üş-şuûr ve umûr-ı siyâsiyeden bî-behre olup emvâl-i mîriyyeyi mülk-ü-milletin tâkat ve tahammül edemiyeceği mertebe masârif-i nefsâniyyesine sarf ve umûr-ı diniyye ve dünyeviyyeyi ihlâl-ü-teşviş ve mülk-ü-milleti tahrib edip bakaası mülk-ü-millet hakkında muzırr olsa hal'i lâzım olur mu?

«Beyan buyrula. El-cevâb: Allâhu Teâlâ a'lem OLUR».

Neşrinden itibaren bir çok tenkitlere uğramış olan bu çürük fetvâda Sultan Aziz'e isnâd edilen cinnet, siyasî cehâlet, umûr-ı diniyyeyi ihlâl ve mülk-ü-milleti tahrib iftirâlarıyla bakaasının mülk-ü-millet için muzır olacağı hakkındaki iddiâ kat'iyyen doğru değildir: Fetvâ-emini Kara-Halil Efendi'yi konağına celbedip bu fetvâyı yazdırmış olan Midhat Paşa, sonradan Tâif'de yazdığı hâtırâtının

«Tabsıra-i ibret» ismindeki birinci cildinin 150 nci sahifesinde âdetâ kendi eseri demek olan hali' fetvâsını bizzat tekzib ederek:

«Sultan Abd-ül-Aziz âkıl ve fatîn ve hayırhâh-ı devlet ve âlîhimmet bir zât olduğu ve devlet ve memleketin hüsn-i idâresi kanun ve nizâm ile olmak lâzımgeleceğini cümleden ziyâde bildiği halde sonradan nasılsa tebdil-i ahlâk ederek ulüvv-i himmet yerine kibr-ü-azamet kaaim olmuş ve hisabsız sarfiyyât-u-isrâfât kapuları açılmış ve hele Âlî Paşa'nın vefâtını müteâkıb Mahmud Nedim Paşa'nın sadârete vürûdiyle hâl bütün bütün tegayyür etmesiyle kavânîn ve nizâmât hükümsüz kalup umûr-ı devletde bir çok sû'-i-istimâlât meydan almış»

olduğundan bahsetmek suretiyle Sultan Aziz'in mâhut fetvâda iddiâ edildiği gibi «muhtell-üş-şuûr» olmayıp «Âkıl ve fatîn» olduğunu, «Umûr-ı siyâsiyyeden bibehre» olmayıp devlet idaresini «Cümleden ziyâde bildiği» ni, «Mülk-ü-milleti tahrîb etmiş» olmayıp «Hayır-hâh-ı devlet ve âlî-himmet bir zât olduğu» nu ve nihayet son zamanlarındaki israflarıyla kanunsuzluklarının mes'uliyyeti de Âlî Paşa'nın ölümünden sonra iş başına gelen Mahmud Nedim'e âid olduğunu bütün vuzûhiyle i'tirâf etmektedir! Gene Midhat Paşa hâtırâtının «Mir'ât-ı hayret» ismindeki ikinci cildinin 7 nci sahifesinde de:

«Hâkan-ı müşârünileyh zeki ve âkıl olmasıyla mülkün ve tebea-i devletin eski vakitler gibi idaresi mümkün olamıyacağını bilmez değil»

dedikten sonra, işte bu «zeki ve âkıl zât» in mutlakıyyet zihniyetinden ve bir kısım halkın da kendisi gibi düşündüğünden bahsetmektedir! «Erkân-ı-erbea» işte bu «Âkıl», «Zeki» ve «Fâtîn» zâte cinnet isnâd etmekten çekinmemişlerdir! Bu meselede Midhat Paşa gibi «Bâb-ı-Fetvâ» da kendikendini tekzib etmekten utanmamış, hal'i fetvâsında Sultan Aziz'i mecnun gösterdikten bir kaç gün sonra ölümünü intiharla izah için verdiği «İ'lâm-ı şer'î» de merhumun hal'inden sonra şuûruna halel geldiğinden bahsetmiştir!

Sultan Aziz'in Dolmabahçe'den Topkapu sarayına nakli üzerine kendi el-yazısıyla Sultan Murad'a yazmış ve o zamanki gazetelerin neşretmiş olduğu meşhur tezkiredeki kuvvetli muhâkeme ile metin ifâde karşısında fetvâdaki isnâdın mâhiyyeti halk arasında da derhal anlaşılmıştır; bu tarihî tezkirenin doğru şekli şöyledir:

«Evvelâ Cenâb-ı Allâh'a, ba'dehu atebe-i Şevketlerine sığınırım. Hidmet-ı milletde [sarf-ı] mesâî etmiş isem de hoşnûdî hâsıl edemediğimi beyan ve Zât-i Şâhânelerinin hoşnûdî-i milleti müstelzim olacak hayırlu işlere muvaffakıyyetini temenni ile beraber kendi elimle silâhlandırdığım asker beni bu hâle getirdiğini tahattur buyurmalarını tavsiyeye ibtidâr ederek mürüvvet ve insâniyyet sıkılmışlara yardım etmek meziyyetini gösterdiğinden, [bu] tengenây-ı ıztırâbdan halâs ile bir mekân-ı mahsûs içün inâyet-i Şehriyârîlerini recâ ve saltanat-ı Âl-i Osmân'ı Sultan Mecid Hazretlerinin hânedânına tebrik eylerim».

Hal'in ilk foyası işte bu mektubun neşriyle meydana çıkmış ve halk arasında derhal dedikodular başlamıştır. Her halde «Erkân-ı-erbea»nın şu tarihî gafletine bakınca Sultan Aziz'in Sadr-ı-a'zam Mütercim-Rüşdi Paşa'dan bahsederken:

— Benim ecdâdım bu gibilerin aklıyla hareket etmiş olsaydı, Konya ovasında koyun sürüleriyle hayme-nişîn olmaktan kurtulamazdık!

demesine hak vermemek kabil midir? Fetvâ metnindeki «Umûr-ı diniyyeyi ihlâl» iddiâsı da çirkin bir iftirâdan başka bir şey değildir; Memduh Paşa'nın «Mir'ât-ı şüûnât» ında pâdişahın dindarlığı:

«Abd-ül-Aziz Han müskirât isti'mâl etmezdi. Evâhir-i eyyâm-ı saltanatında su yerine Zemzem içmekden mütelezziz olurdu»

şeklinde izâh edilir. Her akşam rakı içenlerin su yerine Zemzem içen ve Kur'ân okurken ölen bir zâti dinsizlikle ithâma kalkışmaları her halde pek sık görülen manzaralardan olmasa gerektir.

Sultan Aziz'in cülûs toplarıyla uyandığından ve donanma gemilerindeki bayrakları görünce:

— Bu toplar cülûs topları olacaktır!

dediğinden bahsedilir. Biraz sonra hükûmetin hem hal'i, hem Topkapu sarayına

nakli kararını tebliğe me'mur ettiği Baş-Mâbeynci Hâfız-Mehmet ve Baş-Kâtip Âtıf Beylerle Dâr-üs-Saâde ağası Cevher Ağa bin türlü tereddüdlerle vaziyeti arzedince derin bir tevekkülle :

— Ne yapalım, kader böyle imiş!

diye teslimiyyet göstermiş ve Murad Efendi'nin pâdişah olduğunu öğrenince:

— Acâyip!

dedikten sonra içini şöyle dökmüştür :

— Böyle olacağını biliyordum. Zirâ selâtin-i sâlifeden benim gibi bu devletin i'lây-ı şevket-ü-şânına hidmet edenler düçâr-ı felâket oldular. Amcam şehîd-i mağfûrun [Üçüncü Selim'in] ahvâli ve uğradığı felâketin derecesi sahâyif-i tarihî al kanlara boyadı, cümleye bir esef-i ebedî yâdgârı bıraktı. Bu her-bâr gözlerimize çarpmaktadır. İşte onların gördükleri felâket benim hakkımda da zuhûra geldi.

Dolmabahçe halkının hıçkırıkları içinde rıhtıma inen Sultan Aziz'le âile ve maiyyet efrâdı kayıklarla Sarayburnu'na nakledilmişlerdir: Kendisinin bindiği beşçifteye oğullarından Yusuf İzzüddin ve Mahmud Celâlüddin Efendileri ve Başkâtibiyle Baş-mâbeyncisini almıştır; Vâlide-Sultan ve küçük şehzâdelerden Abd-ül-Mecid, Şevket ve Seyfüddin Efendilerle harem ve maiyyet takımı diger kayıklardadır. Süleyman Paşa'nın «Hiss-i inkılâb» ında yalnız iki şehzâde ile on bir kadâimâ yatak-odasında bulundurduğu tarihî palayı da pek tabiî bir müdâfaa hisdın ve beş harem-ağasından bahsedilir. Sultan Aziz Dolmabahçe'den çıkarken, dâima yatak-odasında bulundurduğu tarihî palayı da pek tabiî bir müdâfaa hissiyle sakosunun altına asmıştır.

Kendi yaptırdığı donanmanın bayraklarla donanmış zırhlıları arasından nemli gözlerle geçen Sultan Aziz şiddetli bir yağmur altında sır-sıklam olarak Sarayburnu'na çıkmış, orada bekliyen bir tek arabaya kendisi binmiş ve maiyyeti de yağmur altında yayan yürümüştür: Bilhassa Üçüncü Selim'in dâiresine konulmasından ve istediği bir sıcak çorba ile bir dilim ekmeğin verilmemesinden çok müteessir olduğu rivayet edilir.

Abd-ül-Aziz'in felâketinden bi-l-istifâde yağmacılık işte bu gün yapılmış, Vâlide-Sultan'la Kadın-Efendiler çıkarken üzerleri aranıp «Ba'zı zâbitler tarafından mücevherât yoklaması» yapılıvermiş, eşyâlar Topkapu sarayına nakledilirken «Erkân-ı-Müttefika» huzurlarında sandıklar açılıp kıymetli şeyler «Tevkif» edilmiş ve sarayın iç-hazinesinde kalan **7-8 yüz bin liralık mücevherat da Sultan Murad'ın** bir milyon lirayı bulan borcuna mukabil «Rehin makamında» yeni pâdişahın meşhur sarrafı Hristaki'ye «Ma'dûd-ül-esâmi zevâtın himmet-i bî-hemtâlarıyla tamâmen devr-ü-i'tâ kılınmış» dır. **Artık Istanbul'da durmayıp kapağı Avrupa'ya** atan Hristaki'ye «Mâr-ül-beyan mücevherâtın iyd-i-adhâ koçları gibi **kurban»** olduğundan bahsedilir! Aşağıki fıkrayla daha aşağıda bu senenin «4 Haziran» fıkrasına da bakınız.

Sultan Aziz'in 85 bin altınını da «Cülûs atıyyelerine karşılık» **ismiyle yeni** Vâlide-Sultan zabtetmiştir! Yedi milyon üç yüz doksan dokuz bin altı yüz altmış beş lira «mıkdâr-ı i'tibârîsinde» ki esham ve tahvilât da Mâliye'nin borcuna mukabil «Erkân-ı-erbea» karariyle ve el-çabukluğu ile her nedense hemen Osmanlı Bankasına devredilivermiş ve **bu suretle Sultan Aziz'in parasından** «Hazîne-i devlete bir akça girmek müyesser olamamış»dır!

İkinci Mahmud'un ikinci oğlu olan Sultan Abd-ül-Aziz 1830=1245 senesi 7/8 Şubat = 13/14 Şa'ban Pazar/Pazartesi gecesi dünyaya gelmiş olduğuna göre, hal'edildiği gün yaşı tam 46 sene, 3 ay, 20 gün tutmaktadır: Yâni 47 yaşının içinde hal'edilmiş demektir. 1861=1277 senesi 25 Haziran=16 Zülhicce Salı günü tahta çıkmış olduğuna göre de saltanat müddeti 14 sene, 11 ay, 5 gün sürmüştür.

Düşmanlarının ve hattâ Midhat Paşa'nın bile i'tirâf ettiği gibi Sultan Aziz fevkalâde zeki, fatîn ve hüsniniyet sâhibi bir hükümdardır: Devletin ma'rûz olduğu büyük tehlikelerden dolayı ordu ile donanmanın ıslâhına ve bilhassa en son silâhlarla techiz ve ta'limine fevkalâde ehemmiyet vermiş ve Memduh Paşa'nın tâbiriyle bu işleri «Bâb-ı-Âlî'nin atâletine bırakmayıp» bizzat meşgul olmuştur. Hattâ bir çok defalar askerî masrafları kısmak istiyen hükûmetle ihtilâflara bile düşmüştür;

Yukarda 1861 = 1278 vukuâtının «6 Ağustos» fıkrasına bakınız. İşte bundan dolayı Avrupa ile Amerika'ya yapılan zırhlı, top ve mühimmat sipârişlerine bâzan kendi kesesinden bile yardım etmiştir. Sultan Aziz'in bu mütemâdî gayretiyle devleti yedi yüz bin kişilik muntazam bir ordu çıkarabilecek hâle getirdiğinden bahsedilir. Bilhassa yirmi beş zırhlı ile yüz küsur ahşap harp gemisinden mürekkeb olan donanmayı İngiltere'den sonra dünyanın ikinci deniz kuvveti hâline getirmiş olduğunda ittifak edilmektedir.

Son sistem bir tersâne ile fabrika da vücuda getirdiği için, Istanbul'da da zırhlı yapılmış ve top dökülmüştür: Buna mukabil kendisi tahta çıktığı zaman devletin bütün askerî techizâtı Baş-mâbeynci Hâfız-Mehmet Bey'in «Hakaayık-ul-beyân» ına göre «Dört köhne kapak ve bir kaç ahşap firkateyn ve korvetle dört bin şeşhâne» den ibarettir! Askerî mekteplerin ıslâhiyle büyük silâhhâne ve muhtelif kışlalarla istihkâmlar inşâsı gibi muvaffakıyyetleri de bu silsileye dâhildir.

Sultan Aziz'e karşı en şiddetli tenkitler malî sâhadadır: Sultan Abdülmecid'in vefâtında doksan milyona yaklaşan devlet borçları Abd-ül-Aziz devrinin sonlarında 196 milyona yükselmiştir; yalnız bunu kâmilen pâdişahın isrâfından mütevellit göstermek doğru değildir: Bir taraftan ordu ve donanmanın tensik ve techizine âit masraflarla Suriye, Girit, Bosna-Hersek ve Bulgaristan ısyanlarının sebeb olduğu muazzam askerî masraflar ve bir taraftan da Kırım harbindenberi biriken borçların fâizlerini tesviye için akdedilen yeni borçlar düyûn-ı-umumiyyenin mütemâdiyen kabarmasında en büyük âmildir.

Sultan Aziz Bâb-ı-Âlî'nin mârûzât ve mukarrerâtını reddetmeyip dâimâ tasdik etmiş olmakla mâruftur; onun için Âlî ve Fuad Paşalar gibi büyük vezirler devrinde onların gösterdiği tasarruf yolundan gitmekte kusur etmemiştir: 1862 = 1279 vukuâtının «1 Temmuz» fıkrasına bakınız. Âlî Paşa'nın vefâtını tâkib eden ikinci devirde pâdişahın malî ahlâkını bozan başlıca âmil, Mahmud Nedim denilen canlı fâciadır. Bilhassa saraylar inşâsına çok para döküldüğünden şikâyet edilir: Fakat bunların en büyük ve en muhteşemi olan Çırağan sarayının inşâsına Abdülmecid devrinde başlanıp binâ meydana çıkarılmış ve Abd-ül-Aziz ancak ikmâl ettirmiştir. Kendisinin yaptırdığı en mühim saray Beylerbeyi kasrıdır ve o da pek büyük bir şey değildir; diğerleri bir takım ahşap binâlardan ibarettir. Hattâ Taşlık'da yaptırmıya başladığı câmi ile o câmiye vakfettiği Akaretlerin inşâsını bile lüzumsuzluğu hakkındaki tenkitlerden dolayı durdurmuş olduğundan bahsedilir.

Sultan Aziz'in büyük meziyyetlerine mukabil büyük kusurları da vardır: Son zamanlarındaki israfçılığından başka, gittikçe artan azametiyle ondan mütevellit gafleti nihayet kendisine bir nevi lâ-yuhtîlik hissi vermiş ve işte bundan dolayı bizzat kendisini tehdid eden tehlikelerin bile arzını imkânsız bir hâle getirmiştir; hattâ son zamanlarında annesinin bile haber aldığı tehlikelerden bahsetmiye cesaret edemediği rivayet edilir! Bu hâlet-i-ruhiyyesinin teşekkülünde en müessir âmil Mahmud Nedim'in telkinâtıdır: Saltanatının bidâyetinde bir devlet-reisi zihniyetiyle çalışan Sultan Aziz'in nihayet devleti kendî malı gibi saymaya başlaması işte bundandır. Bununla beraber, koç ve horoz döğüştürüp galip hayvanların boyunlarına murassâ nişanlar taktırdığı hakkındaki dedikoduların aslı, faslı yoktur: Bu iftirâlar «Yeni-Osmanlılar» ın İsviçre'deki neşriyyâtında ortaya atılmış ve ondan sonra ağızdan ağıza yayılmıştır.

Sultan Aziz'in gururiyle azametine rağmen çok nâzik bir zât olduğundan bahsedilir; merhamet ve şefkati de azamet ve ceberûtiyle tenâkuz hâlindedir: Bestelerinin içli âhengi hassasiyyetinin en ince delilidir; çok güzel ney üflediğinden de bahsedilir. «Ressamlar Cemiyyeti Mecmuası» nda neşredilen zarif krokilerinin canlılığı da estetik kabiliyyetinin musıkiden ziyâde resimde tecelli ettiğini gösterecek kuvvettedir.

Abd-ül-Aziz'in en büyük meziyyeti, elindeki kıymetlerden istifâde etmekte kusur etmemiş olmasında gösterilebilir: Âlî ve Fuad Paşaları hayatları boyunca iş başından ayırmamış olması işte bundandır. Onlardan sonraki sönük devlet-adam-

larından kendisine düşman olanları bile icab ettikçe iş başına getirmesi bu büyük meziyyetin en bâriz delili demektir. Her halde şahsî garazlarından başka bir şey düşünmiyen «Erkân-ı-erbea» nın en büyük fenalığı işte bu noktaya ehemmiyet vermemiş olmalarında gösterilebilir: Onların bu hareketi mutlakıyyeti sürüncemede bırakmış ve Âlî Paşa'nın kurmaya başladığını 1868=1284 vukuâtının «1 Nisan» fıkrasında gördüğümüz millî demokrasi hareketini durdurarak Garp taklidi meşrutiyyetin iflâsına sebeb olmuştur).

BEŞİNCİ MURAD

(Murâd-ı Hâmis)

— M. 1876 = H. 1293 —

1876 = 1293

30 Mayıs = 6 Cumâda-l-ûlâ, Salı: Beşinci Murad'ın cülûsu.

(Sultan Mecid'in büyük oğlu, Sultan Aziz'in yeğeni ve Osmanlı pâdişahlarının otuz üçüncüsü olan Beşinci Murad 1840=1256 senesi 21 Eylül=24 Receb Pazartesi günü dünyaya gelmiş olduğuna göre yaşının tam 35 sene, 8 ay, 10 gün tuttuğu sırada, yâni 36 yaşının içinde tahta çıkmış demektir. Anası, Sultan Mecid'in ikinci haremi «Şevk-efzâ Kadın-Efendi» dir.

Osmanlı tarihinde en kısa saltanat, Sultan Murad'ın işte bu 93 günlük saltanat devridir; Birinci Mustafa'nın 96 gün süren ilk saltanatı bile bundan üç gün fazladır: Üçüncü ciltte 1618=1027 vukuâtı içindeki «26 Şubat» fıkralarının birincisine bakınız.

Osman Gazi'den Birinci Ahmed'e kadar saltanat verâseti babadan oğula intikal ettiği halde, Birinci Ahmed'in ölümü üzerine bu usule nihayet verilerek büyük oğlu Osman dururken küçük kardeşi Birinci Mustafa tahta çıkarılmak suretiyle «Ekberiyyet» kaidesinin tatbikıne başlanmıştır. Üçüncü ciltte 1617 = 1026 vukuâtının «22 Teşrinisânî» fıkrasına bakınız. O zamandan itibaren kanunlaşan bu kaideyi Sultan Abdülmecid bozarak çok sevdiği büyük oğlu Murad Efendi'yi küçük kardeşi Abd-ül-Aziz'in yerine veliahd ilân etmek istemişse de muvaffak olamadığı için Sultan Murad babasının yerine pâdişah olamamıştır: Yeni-Osmanlılarla el-birliği ederek amcası Sultan Aziz'in bir an evvel hal'ine çalışmasında her halde bir taraftan bu hâtıranın ve bir taraftan da Abdülmecid gibi Abd-ül-Aziz'in de verâset usulünü Murad Efendi aleyhine değiştirip kendi oğlu Yusuf İzzüddin Efendi'yi veliahd ilân etmek istemesinin büyük bir te'siri olsa gerektir.

Sâkin, sevimli, nâzik ve hassas bir zât olduğundan bahsedilen Sultan Murad'ın tahsiline çok i'tinâ edilmiştir : Sultan Aziz'le beraber gittiği Avrupa saraylarında amcasından daha iyi bir te'sir bırakmış olması işte bundandır. Şark kültürüyle fen derslerini o devrin en mühim âlimlerinden almıştır: Nesriyle nazmının kuvvetini Gerdan-kıran Ömer Efendi isminde kıymetli bir âlime medyundur. On dört yaşından itibaren Fransızca öğrenmiye başlayıp ilkönce Edhem Paşa'dan, ondan sonra da Kemal Paşa ile Gardet isminde bir Fransızdan ders almışsa da fazla pratik yapmadığı için iyi konuşamadığından bahsedilir. Bilhassa musıki merakı ibtilâ derecesindedir : Muzika-i-Hümâyun kumandanı Guatelli Paşa ile Augusto Lombardi isminde iki İtalyandan piyano dersi almış, çok iyi öğrenmiş ve bir çok şarkılar bestelemiştir; torunlarından şehzâde Osman Fuad Efendi bir gün bana dedesinin Çırağan sarayındaki felâket yıllarını besteler tertibiyle geçirdiğinden ve bütün bunların büyük kardeşi Ahmed Nihad Efendi'de bulunduğundan bahsetmişti.

Sultan Murad'ın okumadan çok hoşlandığı ve hattâ veliahdliği zamanında Av-

rupa'dan mütemâdiyen edebî ve felsefî kitaplar getirtip okuduğu da rivayet edilir: Meşrutiyet ve demokrasi tarafdarlığında Yeni-Osmanlılar'ın telkinleri kadar her halde bu Garp kültürünün de te'siri olsa gerektir. Bununla beraber demokrasi telâkkisinin nasıl bir telâkki olduğu pek belli değildir; zamana uymuş olmak ihtimali de vardır; hattâ Londra'da İngiltere veliahdi Edouard'ın delâletiyle ve 33 derece ile Fran-mason teşkilâtına girmiş olması bile bir kanâat meselesinden ziyâde o zümrenin siyasî müzâheretni te'min maksadiyle izah edilebilir.

Yukarıki fıkrada gördüğümüz gibi Sultan Murad'ın cülûsu çok çirkin bir saray yağmacılığına sebeb olmuş, Sultan Aziz'le âilesine âit mücevherâtın büyük bir kısmı yeni pâdişahın bir milyon lirayı bulan borcuna mukabil «Erkân-ı-erbea» tarafından sarraf Hristaki'ye devrediliverdikten başka mütebâki kısmını da yeni Vâlide-Sultan'la Mâbeyn müşirliğine tâyin edilen Dâmad-Nuri Paşa zabtetmiş, Sultan Murad'ın eniştesi olan bu Mehmet Nuri Paşa «Mir'â-ı hakikat» daki izâha göre :

«Sarayda kalan mücevherattan ve mehâl-i müteaddidede bulunan kasır ve kâşâneler eşyâsından ve Istabl-i-Hâs hayvânâtından istediği kadar sirkat ve Erkân-ı-Müttefika'ya dahî hakk-ı-sükût verüp kâmrân»

olmuştur! Yeni devrin dört kahramanı işte böyle kahramanlardır: Aşağıki fıkraya da bakınız.

Cülûsundaki gayr-i-tabiî şerâitten dolayı Sultan Murad'ın ne kadar müteheyyic olup âsâbı bozulduğunu yukarıki fıkrada görmüştük; bu heyecanın en bâriz tezâhürü Ser-asker-kapısındaki bîat merâsiminde gösterilir: Memduh Paşa'nın izahına nazaran patriklerle diğer rûhânî reisler içeri girer girmez «Topluca dâmenbûs olmağa şitâb gösterdiklerinde tevahhuşla i'tidâl-i Şâhâne muhtel olarak dîvan yerinden fevrî çekilmek» istemiştir! Yeni pâdişahın bu hâline sebeb olarak «Meşrûbât-ı küûliyye isti'mâlinde ifrâtı» ndan dolayı ötedenberi sinirleri bozuk olduğu halde «Dağdağa-i nâgehzuhûr-i hal'-u-iclâsın tevlid-i evhâm-u-hirâs» ettiğinden bahsedilir. Bununla beraber henüz cinnet hâli başlamış değildir: Aşağıda bu senenin «6 Haziran» fıkrasına bakınız.

Sultan Aziz'in hal'iyle Sultan Murad'ın cülûsu hakkında vilâyetlere tâmim edilen resmî tebliğde «İttifâk-ı umumî» den bahsedilirse de bu iddiâ «Erkânı-erbea»nın uydurduğu bir yalandan başka bir şey değildir: Hakikatte bu iş bir kaç kişi tarafından tasarlanıp bir iki bin askerle yapılmış bir el-çabukluğundan ibarettir! Hattâ zırhlılardaki Bahriye askeri Sultan Aziz'in ölüm haberiyle aldatılmış ve sarayı karadan muhâsara eden taburlardan bâzılarının efrâdı da neye âlet edildiklerini sonradan anlayıp ayaklanma alâmetleri gösterdikleri için derhal taşralara sevkedilmişlerdir. Vükelâ ve vüzerânın büyük bir kısmı bile ancak iş olup bittikten sonra tebeddülden haberdar olmuşlardır: Meselâ bunların en mühimmi olan eski Sadr-ı-a'zamlardan Arapgirli Yusuf Kâmil Paşa'nın bîat için Dolmabahçe sarayına gelince karşılaştığı Sadr-ı-a'zam Mütercim Paşa'ya:

— Rüşdi Paşa, iyi bo... yediniz!

deyip ağzına geleni söylediğinden bahsedilir.
Bâb-ı-Ser-askerî'de başlayıp Dolmabahçe'de ikmâl edilmek suretiyle çok aceleye gelen bîat merâsiminde Topkapu sarayındaki tarihî tahtın getirtilmesi kabil olamadığı için, Sultan Murad'a ecdâdının tahtına oturmak hiç nasib olmamıştır : Bu meşhur taht için üçüncü ciltte 1585=993 vukuâtının «23 Eylül» fıkrasına bakınız. Beşinci Murad'ın cülûsundan saltanatın ilgasına kadar Osmanlı tahtında Sultan Mecid'in dört oğlu sıralanmıştır; Sultan Aziz'in yukarıki fıkrada gördüğümüz tezkiresinde:

«Saltanat-ı Âl-i-Osmân'ı Sultan Mecid Hazretlerinin hânedânına tebrik eylerim» cümlesi, yaş sırası itibariyle saltanat hakkının kendi oğullarından evvel onlara intikal etmesindendir).

4 Haziran = 11 Cumâda-l-ûlâ, Pazar, zevâlî saat 9,36: Sultan Aziz'in kanlı ölümü.

(Tarihin belki hiç bir zaman halledilemiyecek bir takım muammâları vardır: Sultan Abd-ül-Aziz'in Fer'iyye sarayındaki fecî ölümü de işte böyle bir muammâdır. Elde mevcut vesikalar kat'î bir hüküm vermiye müsâit değildir: Ancak «İntihar» ve «Şehâdet» rivayetlerinden hangisinin daha kuvvetli olduğu tesbit edilebilir.

Topkapu sarayında Üçüncü Selim'in dâiresine konulmuş olması Sultan Aziz'in «zihnini tahdîş» ettiğinden ve:

— Burası amcam Sultan Selim'in dâiresidir: Beni de Sultan Selim gibi burada itmâm etmek isterler!

gibi sözlerle can kaygısına düştüğünden bahsedilir: Sultan Murad'a gönderdiği tezkirelerde o «tengnây-ı-ıztırâb» dan halâs edilmesini ısrarla rica etmesi ve üç gün Topkapu'da kaldıktan sonra dördüncü güne tesadüf eden 2 Haziran=9 Cumâda-l-ûlâ Cuma günü «Ale-s-seher» âile efrâdiyle ve kayıklarla «Fer'iyye» sarayına nakledilmesi işte bundandır.

Diktatör vaziyetine geçmiş olan Ser-asker Hüseyn Avni Paşa'nın o gün çok iğrenç ve bayağı bir harekette bulunduğundan teessürle bahsedilir: Sultan Aziz'i vaktiyle kendisine ihsan etmiş olduğu beş-çifteye bindirtip Kuzguncuğ'un yanında Paşa-limanı'nda bulunan kendi yalısının önünden geçirterek pencereden seyreden Hüseyn Avni o muhteşem yalıyı bile onun lûtuflarına medyundur! Abd-ül-Aziz'le âilesi için alelacele hazırlanan ve çok sıkı bir askerî muhâfaza altına alınan «Fer'iyye» sarayı Çırağan'la Ortaköy arasında şimdi Galatasaray lisesi ibtidaî kısmının bulunduğu dâiredir. Burada bahçeye çıkmak hürriyetine bile müdahâle edilen Sultan Aziz zâbitlerden gördüğü terbiyesizce muâmelelerden ve bilhassa:

— Aziz Efendi!

diye hitâb etmesinden çok müteessir olmuştur: Gece-gündüz Kur'an okumak ve namaz kılmakla vakit geçirdiğinden bahsedilir. Cuma sabahından Pazar sabahına kadar ömrünün son iki gününü işte böyle bir teessür ve tevekkül içinde geçiren sâbık pâdişahın nihayet bu sabah ezânî saat 2 = zevâlî 9,36 ya doğru Fer'iyye'nin deniz tarafındaki odasında kollarından kanlar fışkırarak can çekiştiği görülmüştür.

A) Resmen ilân edilen intihar rivayeti şöyledir: Sultan Aziz o sabah sakalını düzeltmek üzere annesinden bir makasla bir ayna istemiş, Vâlide-Sultan da dâhil olmak üzere odasında bulunanların hepsini dışarı çıkarıp kapıyı kilitlemiş ve her iki kolunun kan damarlarını işte o küçük makasla kesip «Seyelân-ı dem» neticesi olarak vefat etmiş. Nihayet odada yalnız kalması uzayınca harem takımı meraka düştüğü için kapı zorlanmış ve içeri girilince Sultan Abd-ül-Aziz minderin önündeki hasırın üstünde «meyyit olarak» bulunmuş.

Camları kırıp saçlarını yolan câriyelerin feryad ve figanı Hüseyn Avni Paşa'nın karşı sahildeki yalısına aksettiği için Ser-asker hemen beş-çiftesine atlayip beş on dakikada Fer'iyye'ye gelerek kadınların vâveylâsını men'ettikten sonra cenâzeyi derhal karakola naklettirip oradaki kahve ocağında neferlere mahsus ot şiltelerden birine koydurarak pencerelerin birinden kopardığı bir perdeyi üstüne örtmüş. Derhal devlet erkânına haberler gitmiş. Yerli ve ecnebi, müslüman ve hıristiyan doktorlardan 19 hekim getirilmiş. Bunlara Sultan Aziz'in cesediyle intihar âleti olan makas gösterilmiş ve işte bunun üzerine yazılan Fransızca raporun şu Türkçe tercemesi ertesi günkü gazetelerle neşredilmiştir:

«Ber-muktezây-ı İrâde-i Seniyye-i Cenâb-ı Şehenşâhî vükelây-ı fihâm; hazerâtı tarafından verilen emr üzerine 11 Cumâda-l-ûlâ sene 93 ve 23 Mayıs 92 Pazar günü öğleden bir saat evvel Hudâvendigâr-ı sâbık Abd-ül-Aziz Han'ın sebeb-i mevtini tahkik etmek için Çırağan sarây-ı Hümâyûnu ittisâlinde bulunan karağolhâneye giderek ortada bizi alt katta bulunan bir odaya götürdüklerinde yerde

serilmiş bir şilte üzerinde üzeri cedid bir bez ile örtülmüş bir cesed gördük. Örtüyü kaldırdığımızda Hudâvendigâr-ı sâbık Abd-ül-Aziz Han'ın cesedi olduğunu tanıdık. Lede-l-muâyene bilcümle a'zâsı soğuk, kansız ve soluk ve ba'zı mahalleri dem-i mütehassir ile mestûr olup cesed ise henüz donmamıştı. Göz kapakları açıkça, karîne-i lâmiası hafifçe kesîf ve ağzı dahi biraz açık idi ve kolları ile ayaklarını setreden bezler kan ile mülemma' olup kolundaki bezi kaldırdığımızda sol kolunun bükümünün biraz aşağısında beş asîr-i-zirâ' [= beş santimetre] tûlünde, üç aşîr-i-zirâ' [= Üç santimetre] umkunda bir ceraha müşâhede eyledik. İşbu cerîhanın kenarları pürüzlü ve gayr-i-muntazam olup istikameti ise yukarıdan aşağıya ve dâhilden hârice doğru idi. Mezkûr nâhiyenin evridesi kesilmiş ve şiryân-ı zendî takriben hurûc eylediği noktada çapının üç rub'u açılmış idi. Sağ kolunun büküm mahallinde dahî iki buçuk aşîr-zirâ' [= iki buçuk santimetre] tûlünde kezâlik pürüzlü ve biraz münharif bir cerîha müşâhede eyledik. İşbu mahaldeki cerîha küçük çaplı evride üzerinde olup şerâyîn sâlim idiler. On şîr-i-zirâ' [= on santimetre] tûlünde ve ziyâde keskin ve bir kolunun ucuna yakın yan tarafında ufak bir düğmesi bulunan bir mıkrâz [= makas] irâe olundu: Mezkûr mıkrâz kanlı olup Hudâvendigâr-ı sâbıkın bâlâda zikrolunan cerîhaları bununla icrâ etmiş olduğunu bizlere beyân ettiler. Ba'dehu bizleri Hudâvendigâr-ı merhumun ikametgâhı olan deniz tarafındaki büyük odaya götürdüler. Bu odada bir pencerenin kurbünde bulunan köşe minderi üzeri kan ile göl kesilmiş ve hasırın üzerinde dahî pıhtılaşmış bir mıkdar kan bulunduğu gibi hasırın ötesinde berüsünde dahî kan lekeleri müşâhede olunmuştur.

İşte sâlif-üz-zikr ahvâlden cümlemiz müttahiden ati-z-zikr kararı verdik:
Evvelâ — Hudâvendigâr-ı sâbık Abd-ül-Aziz Han'ın vefâtına kol bükümlerindeki evi'yenin kat'iyle hâsıl olan seyelân-ı dem sebeb olmuştur;
Sâniyen — Bize irâe olunan âlet cürûh-i mezkûreyi husûle getürebilir;
Sâlisen — Cürûhun hey'et ve istikametinden ve bunları husûle getirmiş olan âlet-i cârihadan bir intihar, ya'ni telef-i-nefs vukua geldiği istidlâl olunuyor. Binâenaleyh Çırağan saray-ı Hümâyûnu karağolhânesinde yapmış olduğumuz işbu mazbata-i âcizânemiz imzâ ve takdim kılındı».
Dr. Marko - Dr. Nuri - Dr. Soto - Dr. Espagnol - Dr. Marc-Marcel/Mark-Markel - Dr. Yatropulo - Dr. Abdünnûr — Dr. Servet - Dr. De Castro/Kastro - Dr. Maroen - Dr. Jules Melincen - Dr. Konstanin Carathéodory/Karatodori - Dr. Dickson/Dikson - Dr. Vitalis - Dr. Edouard Spadaro - Dr. Nurican - Dr. Melyan Bey - Dr. Mustafa - Dr. Mehmet.
İlkönce beş doktor tarafından «sudan bir rapor» yazılmışsa da vükelânın hoşuna gitmediği için değiştirilip işte bu ikinci rapor tertip ve neşredilmiştir.
B) Şehâdet rivayeti de şöyle izah edilir: «Erkân-ı-erbea», «Erkân-ı-müttefika» ve «Erkân-ı-hal'» isimleriyle anılan ve saltanat tebeddülünde âmil olan Mütercim-Rüşdi, Hüseyn Avni ve Midhat Paşalarla Şeyh-ül-İslâm Hayrullâh Efendi o sırada devlete hâkim bir diktatörlük hey'eti vaziyetindedir. Sultan Murad'ın cülûsunda işte bunlarla Bahriye nâzırı Kayserili Ahmed Paşa ve Cemile-Sultan'ın kocası ve Dâmad-Fethi Ahmed Paşa'nın oğlu olan Ticaret nâzırı Mahmud Celâlüddin Paşa'dan mürekkep fevkalâde bir vükelâ komisyonu teşkil edildiğinden, pâdişahın rahatsızlığından dolayı bütün işleri bu komisyonun gördüğünden ve Sultan Mecid'in dâmadlarından olan yeni Mâbeyn müşiri Nuri Paşa'nın da Vâlide-Sultan'la dâimî temâsından dolayı bu hey'etin sarayda mümessili vaziyetinde bulunduğundan bahsedilir.

Sultan Aziz'in katli, işte bu hey'etle oğlu nâmına hareket eden yeni Vâlide Şevkefzâ Sultan arasında kararlaşmış, bir rivayete göre Sultan Murad da işe karışmış ve bu kararı tatbik etmek üzere de yeni pâdişahın emekdar adamlarından Cezâyirli-Mustafa Pehlivan, Yozgadlı Pehlivan-Mustafa Çavuş ve Boyabadlı Hacı-Mehmet Pehlivan Sultan Aziz'in güyâ muhâfazasına me'mur edilmiştir: Bunlar koruculuk ve köşk bekçiliği gibi «hidemat-ı süfliyye»de kullanılan adamlardandır.
O sırada Sultan Aziz'in hususî hizmetinde yalnız ikinci mâbeyncisi Fahri Bey

bırakılmış, digerlerinin hepsi savulmuştur. Fahri Bey de vükelâ komisyonunun Fer'iyye'deki adamıdır. Bundan başka muhâfız kıt'a zâbitlerinden binbaşı İzzet, Binbaşı Necip ve kolağası Ali Beyler de elde edilmiştir. Dâmâd-Mahmud ve Nuri Paşalarla Kızlar-ağası Süleyman Ağa Cezâyirli, Yozgadlı ve Boyabadlı pehlivanlara icab eden tâlimâtı verip bundan bir akşam evveline tesadüf eden Cumartesi/Pazar gecesi her üçünü Fer'iyye'ye göndermişler, pehlivanlar geceyi karakolda geçirmişler ve bu sabah da Fahri Bey tarafından içeri alınmışlardır. Saraya girerken Fahri Bey Yozgadlı Mustafa-Pehlivan'a beyaz saplı keskin bir çakı vermiş, karakol zâbitlerinden Ali ve Necib Beyler de beraber gelmiş, Reyhan ve Râkım isminde iki harem-ağası da vaziyeti kollamış, odaya girince birdenbire Sultan Aziz'in üstüne atılan kaatillerden Fahri Bey pâdişahın şaşalamasından istifâde ederek kollarını arkadan tutmuş, Cezâyirli-Mustafa ile Boyabadlı-Mehmet dizlerine oturmuş, Yozgadlı-Mustafa elindeki çakı ile pâdişahın ilkönce sol kolunun ve ondan sonra da sağ kolunun damarlarını kesmiş, zavallı Sultan Aziz:

— Aman Allâh!

diye feryâd etmiş, bu fecî ameliyye beş dakika kadar sürmüş ve o sırada Necib ve Ali Beyler de yalın kılıçlarla oda kapısını tutmuşlardır. Kaatiller umumiyetle sofadan ve yalnız Cezâyirli-Mustafa pencereden kaçıp gittikten sonra Pertev-Niyâl Vâlide-Sultan gelip oğlunun üzerine kapandığı ve saraylılar da feryâda başladıkları zaman Sultan Aziz henüz sağ olmakla beraber artık konuşamadığı için bir şey söyliyememiştir.

Bu iki rivayetin her ikisini de te'yid eden bir takım deliller vardır. «İntihar» rivayetine âit deliller şöyle sıralanabilir:

1 — Sarayın harem dâiresinde bulunan Sultan Aziz'in odasına altı kişinin birden gündüz gözüne girmeleri ve üç yüz kadar câriye tarafından görülmemeleri kabil değildir;

2 — Kaatiller her ne suretle girmiş ve her ne sebeple görülmemiş olsalar bile Sultan Aziz gibi fevkalâde kuvvetli, pehlivan cüsseli ve bilhassa «Korku bilmez bir hükümdar»ın uzun uzadıya mücâdele etmeden ve hiç olmazsa bağırıp çağırmadan kol damarlarını kestirmesi nasıl kabil olabilir?

3 — Yukarda gördüğümüz raporda hiç bir mücâdele izinden bahsedilmemesi ölümün intihardan mütevellid olduğunu göstermektedir.

4 — Sultan Aziz'in o gün hizmetinde bulunmuş olan beşinci hazinedar Arz-ı-niyâz Kalfa pâdişahın intihar ettiğine şehâdet etmiştir;

5 — Sultan Abd-ül-Aziz'de ötedenberi intihar fikri vardır: Zillet görmüş bâzı tarihî şahsiyyetlerin intihar etmemiş olmalarını muhtelif münâsebetlerle tenkid etmiştir;

6 — Hal'inden çok müteessir ve bilhassa uğradığı hakaretlerden son derece dilgir olan sâbık hâkan daha Topkapu sarayında iken Baş-mâbeyncisi Hâfız-Mehmet Bey'e:

— Bir parça zehir bulamaz mısın? Varsa getir! Ba'demâ benim hayatım mûcib-i fitnedir!

diye intihar fikrini ilk gününden itibaren ızhâra başlamış ve Fer'iyye'ye nakledildikten sonra da:

— Bu dünyada bizim için tad kalmadı!

demiştir: Hattâ bundan dolayı etrâfında hiç bir silâh bırakılmamıştır;

7 — Sultan Aziz'in odası Fer'iyye sarayının üçüncü katındadır: Kaatillerden Cezâyirli-Mustafa nasıl olup da pencereden kaçarak ve dar bir çıkıntıya tutunarak üçüncü kattan aşağı inebilir?

8 — Yukarda gördüğümüz raporda imzâları bulunan hekimlerden ikisi İngilizdir: Bunlardan Dr. Dickson sefâret tabibi ve Dr. Melincen de Harem-i-Hümâyun hekimidir; bunlar muâyeneye digerlerinden daha geç geldikleri için cesedin «her tarafını ince ince gözden geçirmişler» ve merhumun intihar ettiğine kaani' olmuşlardır;

9 — Dr. Melincen cesedin muâyenesinden sonra hareme gidip «Dîvâne gibi bir halde» bulunan Vâlide-Sultanı tedâvi etmek isteyince makas meselesindeki gaf-

letinden müteessir olan Pertevniyâl-Sultan:

— Oğlumun canına kıyan ben oldum; bana hekim göndereceğinize cellât gönderin!

diye feryâd etmiştir;

10 — O zaman İngiltere'nin Istanbul büyük-elçiliğinde bulunmuş olan Henry Elliot, Londra'da çıkan «Nineteenth Century» mecmuasında neşrettiği bir makalede cesedi muâyene etmiş olan İngiliz doktorlarının ilmî kanâatleriyle diger bir takım delillere istinâden vak'anın bir intihardan ibaret olduğunu izah etmiş ve bu makalenin Türkçe tercemesi gene Londra'da çıkan «Hürriyet» gazetesiyle neşredildikten başka risâle şeklinde de tab'edilmiştir;

11 — İkinci Abdülhamid'in vak'adan beş sene sonra Yıldız'da kurdurmuş olduğu fevkalâde mahkeme tarafından ortaya atılmış olan «Şehâdet» iddiâsının Midhat Paşa ile bir iki arkadaşını mahkûm etmek için tertib edilmiş bir tuzaktan başka bir şey olmadığı, o zaman Avrupa'da ve ikinci meşrutiyetten sonra da Türkiye'de yapılmış olan neşriyyatla sâbittir;

12 — Yıldız mahkemesinde kaatil olduklarını i'tirâf eden pehlivanlarla diger maznunlara işkence edilmiş olduğu hakkında bir takım vesikalar vardır;

13 — Midhat Paşa Yıldız mahkemesinde Sultan Aziz'in vâlidesi Pertev-niyâl Sultan'ın şehâdetine mürâcaat edilmesini taleb ettiği halde, her nedense Vâlide- Sultan'ın ifâdesi alınmamıştır;

14 — Vak'anın vukuundan Yıldız muhâkemesine kadar geçen beş sene içinde Sultan Aziz'in vârisleri tarafından hiç bir dâvâ ve iddiâda bulunulmamıştır.

Buna mukabil «Şehâdet» rivayetini te'yid eden deliller de şöyle sıralanabilir:

1 — Yukarda Sultan Aziz'in ölümünü intihar ihtimâliyle izah ettiğini gördüğümüz tıbbî rapor kanunî şerâit ve eşkâline kat'iyyen mütâbık olmadıktan başka, doktorlar cesedin umumî muâyenesinden men'edilmek suretiyle alelacele yazdırılıvermiş çürük ve şüpheli bir vesikadır; Abdurrahman Şeref'in izahına göre: «Etibbâ pâdişâh-ı mahlû'un na'şini bi-l-etrâf muâyene etmek istediklerinde kılıcına dayanmış olduğu halde kapuda duran Hüseyn Avni Paşa mânî' olmuş ve (Bu cenâze Ahmed Ağa, Mehmed Ağa değildir; bir pâdişahtır; onun her tarafını açtırıp size gösteremem!) demiştir».

Ser-asker böyle bir «Vaz'-ı tehdidkârâne» alınca sathî bir muâyene ile yalnız kollarındaki yaralara bakılmış ve hekimler paşanın «Evzâ'-ı mütehakkimânesinden şüpheye düşmüşlerdir»; sonradan Dr. Marko Paşa da meseleyi böyle anlatmıştır:

2 — Bâzı doktorlar ve ezcümle Marko Paşa muâyeneye iştirâk etmedikleri halde raporu «bilâ--muâyene» imzâ ettikleri gibi, ismi ma'lûm olmıyan bir doktor da imzâdan istinkâf ettiği için Trablusugarb'e nefyedilmiştir; Mâbeyn etibbâsından Ömer Bey/Paşa ise muâyeneye her nedense iştirâk etmek istemediği için devrin diktatörü vaziyetinde bulunan ser-asker Hüseyn Avni Paşa tarafından:

— Edepsizlik ediyorsun!

diye tekdir edildikten başka derhal şeritleri sökülerek hemen orada askerlikten tardedilivermiştir;

3 — Midhat Paşa Yıldız mahkemesine sevkedilmek üzere İzmir'den getirilirken Istanbul vapurunda yapılan istintakında vak'a günü raporu okuduğu zaman ölümün «Merhumun kendi eser-i fi'li idüğüne pek de kuvvet görememiş» olmakla beraber diger vükelâ ses çıkarmadığı için kendisinin de sustuğunu i'tirâf etmiştir;

4 — Tıbbî olmaktan ziyâde siyasî bir vesika demek olan bu tuhaf rapor Avrupa'da da bir takım tenkitlere yol açmış ve hattâ doktorlar arasında münâkaşalar bile olmuştur. Doktor olmıyanlar bile tenkid etmiştir: Meselâ Fransız muharrirlerinden Charles Mismer cenâzenin üstündeki örtü bile kaldırılmadan yapılan üstün-körü muâyeneyi «Souvenirs du monde musulman» ismindeki eserinin 278 inci sahifesinde Tıbb-ı-adlî'ye mugayir gösterir;

5 — Raporu tedkik eden bu günkü hekimler de kanunî evsâfı hâiz olmadığı kanâatindedir: Meselâ Sıhhiye vekâleti Danışma Kurulu Başkanı Doktor Ali Süha Delilbaşı'ya göre vak'anın vuku'bulduğu mahallin vaziyeti, cesedin vaziyeti, mu-

hitindeki eşyânın vaziyetleri, bir mücâdele geçtiğine âit izler olup olmadığı, ölünün üstündeki elbise ve çamaşır nevi'leriyle bunların üzerinde ne gibi alâmetler ve izler bulunduğu, ceset soyulduktan sonra vücudun tepeden tırnağa hâli, manzarası, rengi, soğukluk veya sıcaklığı, vücudun her hangi bir nâhiyesinde cebr-ü-şiddet alâimi bulunup bulunmadığı ayrı ayrı zikredilmek lâzımgelir: Mâhut raporda bu noktalara hiç temâs edilmediği için bunun bir Tıbb-ı-adlî raporu sayılmak imkânı yoktur;

6 — Hali' fetvâsında «Muhtell-üş-şüûr» gösterilen Sultan Aziz'in aklı başında olduğu halefine yazmış ve hükûmetin de matbuâta vermiş olduğu tezkire ile sâbit olmasına mukabil, Sultan Murad'ın cülûsundan itibaren göstermiye başladığı müvâzenesizlik karşısında Abd-ül-Aziz'in tahta avdet ihtimâli «Erkân-ı-erbea» yı böyle bir su'-i-kasda sevkeden en mühim âmil sayılır;

7 — Devlete hâkim olan «Erkân-ı-erbea» dan bilhassa orduya istinâd etmek itibariyle diktatör vaziyetinde bulunan ser-asker Hüseyn Avni Paşa ötedenberi Sultan Aziz'in ifnâ ve izâlesine kasdetmiş bir adamdır: Meselâ Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa'ya:

— Ben andan ahz-i sâr etmedikçe Allah canımı almasun!

dedikten başka Mısırlı-Halim Paşa ile Adliye nâzırı Âkif Paşa'dan birer fedâî istemiş, evvelce tedârik ettiği bir Arnavut serserisini Zabtiye nâzırı Hüsni Paşa yakalatmış ve bir aralık da Kilerci-başı vâsıtasıyla Sultan Aziz'i tesmim ettirmiye kalkışmıştır: Yukarda 1874=1290 vukuâtının «15 Şubat» fıkrasına bakınız. Bu vaziyette bir adamın hali'den sonra fırsat eline geçince garazını icrâdan geri kalmıyacağı pek tabiîdir. Hattâ Avrupa seyâhatinde bu niyetini Charles Mismer'e itiraf bile etmiştir;

8 — Sultan Aziz'in muhâfazası Hüseyn Avni ve Kayserili-Ahmed Paşalara havâle edilmiş olduğu için, Midhat Paşa İzmir'den Istanbul'a getirilirken vapurdaki istintâkında ihtiyatlı ve te'villi bir i'tirafta bulunarak:

— Abd-ül-Aziz merhumun emr-i muhâfazası Avni Paşa ile Kayserili Ahmed Paşa'ya muhavveldir ve mâdemki madde-i katli kendi eser-i fi'li olmayup yed-i âharla vuku'bulmuştur, bunun elbette müşârünileyhümânın tertibiyle yapılmış olacağı vâzıh ve âşikârdır!

demiş ve bu suretle katli kabul ederek mes'uliyyeti o zaman her ikisi de ölmüş olan asker arkadaşlarına yüklemek istemiştir;

9 — Halbuki Sultan Aziz'in katline bizzat Midhat Paşa da tarafdardır ve hattâ kendisine isnâd edlien cinâyet ortaklığı ile her nedense iftihar bile etmiştir! Hâtırâtının «Mir'ât-ı-hayret» ismindeki ikinci cildinin 216 ncı sahifesinde Yıldız mahkemesinin ilk celsesinden bahse başlarken hâkimlere işte şöyle hitâb ettiğini bizzat kendisi anlatır:

— İbtidâ Cenâb-ı-Hakk'a hamd-ü-şükr ederim ki böyle bir muhâkemeye da'vet olunmaklığım ahlâk ve fazâil-i insâniyyeyi lekedâr edecek sirkat ve irtikâb-ı rüşvet ve ifsâd-ı memleket misillü bir töhmete mebnî olmayup sahih olsa bile gayret-i milliyye ve hamiyyet-i vataniyyeden münbais olmak iktizâ eder bir madde içündür!

Tahtından indirildikten sonra habsedilmiş ve beş yüz askerle kordon altına alınmış müdâfaasız ve âciz bir mevkufun katli ne «Gayret-i milliyye» ile, ne de «Hamiyyet-i vataniyye» ile zerre kadar alâkadar değildir: Osmanlı tarihinde şahsî ihtirâsâtın «Vatan» ve «Millet» terâneleriyle süslenmesi bilhassa işte o tarihten itibaren taammüm etmiştir;

10 — Gene Midhat Paşa İzmir'den Istanbul'a getirilirken vapurdaki istintakında vak'a günü Fer'iyye dâiresine giderken «Hâkan-ı müşârünileyhin muhâfazası pek müşkil ve tehlikeli olduğundan bu vechile vuku'-ı vefâtı pek eyü oldu diyerek ızhâr-ı memnuniyyet» ettiğini de i'tirâf etmiştir: Paşayı Tâif'de boğduran mantık da işte böyle bir mantıktır;

11 — Sultan Aziz vak'asında hükûmet adlî tahkikat yapmamıştır: Cenâzenin bulunduğu karakola gelen vükelâ yalnız Mâbeynci Fahri Bey'le iki harem-ağasından intihar rivayetini dinleyip hakikat diye kabul edivermekle iktifâ etmiş-

lerdir: Midhat Paşa hâtırâtının «Tabsıra-i ibret» ismindeki birinci cildinin 172 nci sahifesinde «Tahkikat içün her ne lâzım ise yapılmış olduğundan» bahsettiği halde, «Mir'ât-ı hayret» ismindeki ikinci cildinin 220 nci sahifesinde kendikendini nakzederek «Fahri Bey'in iki arap hadım ile birlikte vuku'bulan takrir-ü-ifâdesi tamamiyle tabiat-i hâl-ü-maslahata muvafık olduğundan ve diger tarafta merhumun hâl-i irtihâliyle mükedder olan Vâlide-Sultan ile Kadın-Efendilerin bu madde içün isticvâb ile iz'âc edilmeleri dahî münâsip görülmemiş idüğünden umum vükelâ bu derece ma'lûmât ile iktifâ etmiş» olduğunu i'tirâf etmektedir! Sultan Aziz'in ne âile efrâdından, ne de mıkdârı yüzleri bulan saraylılarıyla câriyelerinden hiç bir şey sorulmamıştır: Halbuki Abdurrahman Şeref'e göre câriyeler hep şehâdetten bahsedip «intihâra aslâ kaail değiller» dir! On dokuz doktora imzâ ettirilen mâhut raporu karakola gelip okuyunca tatminkâr bulmadığını bizzat i'tirâf etmiş olan Midhat Paşa'nın bu şüphesine rağmen diger vükelâ ile beraber sükût edip tahkikat talebinde bulunmaması her halde lehine kaydedilecek bir nokta değildir;

12 — Vak'ayı intihar şeklinde gösteren «İ'lâm-ı şer'î» yi tertib etmek üzere gûyâ keşfe gelen Sadreyn müsteşar muâvini Tahsin Efendi cenâze kaldırıldıktan sonra Fer'iyye dairesine gelip Mâbeynci Fahri Bey'i dinlemekle iktifâ ettiği gibi, zabtiye mustantiklerinden Mustafa Efendi de «Cenâzenin ertesi günü me'mûren gelüp» gene ayni Fahri Bey'in ayni izâhâtiyle kanâat etmiştir;

13 — «İ'lâm-ı şer'î»de Sultan Aziz'in hal'inden sonra «şuûruna halel târî» olduğu için intihâr ettiğinden bahsedilmek suretiyle «muhtell-üş-şuûr» olduğu için tahtından indirilmesine hükmeden hali' fetvâsı ikinci bir yalanla resmen tekzib **edilmiştir;**

14 — Vak'a günü vükelâdan biri Midhat Paşa'ya meselenin bir kere de Vâlide-Sultan'dan tahkikini teklif edince Mâliye nâzırı Yusuf Paşa:

— Hüseyn Avni Paşa'yı göndermeli: Vâlide-Sultan başına bir şey vursun da kırsun!

demiştir; eski Sadr-ı-a'zamlardan Arapgirli Yusuf Kâmil Paşa'nın da Hüseyn Avni Paşa için:

— Mel'un herif pâdişahın başını yedi!

dediğinden bahsedilir;

15 — Sultan Aziz'in yanında tarihî bir paladan başka silâh kalmamış ve o da vak'adan yarım yahut bir saat evvel aldırılıp karakola kaldırılmıştır: Mütercim-Rüşdi Paşa Sultan Hamid'in emriyle İzmir'de istintak edildiği zaman bunu inkâr etmişse de «Mir'ât-ı hayret»in 218 inci sahifesindeki ifâdesine göre Midhat Paşa Yıldız mahkemesinde «Nihayet ahziyle karakola teslimi vak'adan bir saat evvele tesadüf etmiş oluyor; bundan ne çıkar?» diye i'tirâf etmiştir: Bundan çıkacak şey, öldürülmesine karar verilmiş bir adamın son müdâfaa vâsıtasından da mahrumiyyetidir;

16 — Kanunen bir müntahir veya maktulün adlî keşif yapılmadan evvel yerinden kaldırılmaması ve hattâ olduğu vaziyette bırakılması lâzımgelir: Abdurrahman Şeref işte buna rağmen Sultan Aziz'in hiç bir münâsebet olmadığı halde derhal odasından kaldırtılıp karakola indirtilerek ottan bir şilte üzerine atılıvermesini «İştibâh-u-tereddüde bâis olan esbâbın a'zamı» gösterirse de, ondan çok mühim bir vaziyet daha vardır: Sultan Aziz henüz ölmeden ve belki de yara yerlerinin üstünden kolları derhal boğulup kan durdurulmak suretiyle hayatının kurtarılması tıbben kabilken odasından kaldırılıp kanları aka aka karakoldaki kahve ocağına nakledilmiştir! Dağ başlarındaki haydutların bile irtikâb etmiyecekleri bu müdhiş vahşeti ser-asker Hüseyn Avni Paşa yaptırmıştır! Karakola getirildiği zaman bile henüz sağ olan Sultan Aziz'i kurtarmak için hiç bir şey yapılmadıktan başka, biraz sonra ölünce Hüseyn Avni Paşa kendi eliyle bir pencere perdesini koparıp üstüne örtmüş ve bu suretle ölümüne bizzat sebeb olmuştur. O zamanın Sadr-ı-a'zamı olan ve o gün karakola diger vükelâdan sonra gelen Mütercim-Rüşdi Paşa beş sene sonra Sultan Hamid'in emriyle İzmir'de yapılan istintakında bu noktayı şöyle anlatır:

— Na'şini karakola çıkarmışlar ve çıkardıkları zaman kendisinde eser-i hayat mevcud imiş; sonra münkatı' olmuş olduğunu dahî söylediler ve hekimler dahî orada hâzır idi: Anlar da merhumda karakola çıkarıldığı vakit eser-i hayat mevcud olduğunu tasdik eylediler!

Bu izahattan anlaşıldığına göre doktorlar «Eser-i hayat» mevcud olduğu sırada gelmiye başlamışlarsa da, her halde ser-askerden korktukları için hiç bir tedâvi teşebbüsünde bulunmamışlardır! Sultan Aziz'in kan damarları açıldıktan ne kadar sonra karakola nakledildiği mâlûm olmadığı gibi, karakolda ne kadar yaşadığı da belli değildir. Mustantik hem bu noktayı, hem de merhumun konuşup konuşmadığını Mütercim-Rüşdi Paşa'ya sormuş, paşa da şu cevabı vermiştir:
— Ol vakit bunu ben de sordum, tekellüme iktidârı olmadığı cevâbını almış idim; karakolda ne kadar yaşadığını bilemem; bu hâl ol vakit tevâtüren söylendi; orada bulunan vükelâ ve ulemâ ve ricâl ve sâire ki orada mevcud bulunanlardır, bu hâli mutlak görmüşlerdir ve benim gibi sonradan gelenler de de işitmişlerdir.
Karşı sâhildeki Paşalimanı'nda oturan Hüseyn Avni Fer'iyye'deki saraylıların feryâdını duyar duymaz beş-çiftesine atlayıp «beş on dakikada» yetişmiş ve Sultan Aziz'i derhal karakola naklettirmiş olduğuna göre, Boğaziçi'nin muhtelif taraflarında oturan devlet erkânına haber gönderip onların da orada toplanmalarını te'min edinceye kadar hiç olmazsa bir saat geçmiş olması lâzımgelir. Sultan Aziz'i henüz hayatta görmüş olan doktorların da o zamanki vesâitle daha evvel gelmiş olmaları kabil değildir. Her halde en az bir saat kadar yaşamış bir yaralının kurtarılmasına teşebbüs edilmemesi ve hiç olmazsa kolları boğulup kanın durdurulmamış olması ancak kasd eseri olabilir ve hattâ karakola indirilmesi bile her halde Hüseyn Avni'nin işte bu kasdından mütevellittir. Sultan Murad'ın Mâbeyn müşiri Dâmad-Nuri Paşa beş sene sonraki istintâkında bu meseleye temâs ederek o gün kendisine bir adam gelip:

— Aman Sultan Aziz yaralandı, Fer'iyye'den hekim istiyorlar!
deyince Doktor Marko Paşa'nın aranıp bulunmasını emrettiğinden bahsetmiştir: öyle bir vaziyette her hangi bir doktor yetiştirilmeyip de Kuzguncuk'da oturan Mekteb-i-Tıbbiye nâzırının aranıp bulunmasından bahsetmek, yaralıyı imdatsız bırakmaktır! Bu suretle Nuri Paşa da Hüseyn Avni Paşa gibi davranmış demektir. O gün vükelâ ile beraber karakolda bulunan Mahmud Celâlüddin Paşa'nın «Mir'ât-ı hakikat»inde «Merhumun esnây-ı mecrûhiyyetinde» en zarurî «Tedâbîr-i tıbbiyye» ye bile mürâcaat edilmemiş olmasından acı acı şikâyet etmesi işte bundandır. Vak'anüvis Lûtfi Efendi'nin bu fâciaya âit risâlesinde söylediği gibi, zavallı Sultan Aziz nihayet karakolun kahve ocağındaki ot şilte üstünde:
«Gözlerini Avni Paşa'ya dikerek vefât etmiştir».
İşte bütün bunlardan dolayı Midhat Paşa'nın hâtırâtında Abd-ül-Aziz'i «Vâlide kucağında vefât etmiş» göstermesi kat'iyyen doğru değildir. Mâhut raporun sahteliği de işte bu vaziyetle sâbittir;

Yaralı kuşlar için bile hastahâneler kurmuş olan eski Türk şefkat ve hassâsiyyetiyle Hüseyn Avni ve arkadaşlarının adam öldürmekten bin beter olan bu hareketlerini karşılaştırınca bütün vuzuhiyle göze çarpan mânevî ve ruhî tereddi manzarası karşısında ürpermemek kabil midir? O gün Fer'iyye karakolundaki «Vükelâ, ulemâ ve etibbâ» mahşeri içinde bu hâle ısyân edebilecek kadar cesâret gösterebilen tek bir kişi bile çıkmamış olması yüz kızartıcı bir vaziyettir;
17 — Vak'a hakkında adlî tahkikat yapılmayıp yalnız Mâbeynci Fahri Bey'in izâhâtiyle iktifâ edilmiş olduğu için, âile efrâdına söz söylemek imkânı verilmemiştir. Meselâ yukarda gözden geçirdiğimiz intihar delilleri içindeki İngiliz rivayetine nazaran Vâlide-Sultan vak'a günü kendisini tedâvi etmek istiyen doktora:

— Oğlumun canına kıyan ben oldum, bana hekim göndereceğinize cellât gönderin!
demiş gibi görünüyorsa da, Abdurrahman Şeref'e göre öyle dememiş, bil-akis:

— Evlâdım şehid oldu, beni de şehid etsinler; bana hekimin lüzumu yoktur! demiştir. Bu mütenâkız rivayetlerin sebebi, hükûmetin tahkikat yaptırmamış olmasıdır. ««Erkân-ı-erbea» yı çok haklı bir şüphe altında bırakan en mühim noktalardan biri de işte budur. Bundan dolayı âile efrâdının fikirleri ancak beş sene sonraki Yıldız muhâkemesi esnâsında bilvâsıta sorulan bâzı noktalara verdikleri tahrirî cevaplarla bâzı kimselere söyledikleri sözlerden anlaşılabilmektedir. Meselâ Vâlide-Sultan'ın bir hey'et vâsıtasıyla alınan ve İbn-ül-Emin tarafından neşredilen ifâdesinde şu fıkraya tesadüf edilir:
«Ol vakit artık her taraf askerle dolu olduğundan iki adam oda kapusunda durup şimdi girelim, yok sonra girelim diye birbirleriyle söyleştiklerini işittim. Fakat Cennetmekân'a bir kat daha fenalık gelmemek içün söylemedim. Böyle iki kişi yukarda ve üç kişi de aşağıda bu iş içün bekliyorlar idi. O akşam saat dörde kadar yanında kaldım ise de dâimâ haklarında icrâ olunacak gaddarlığı söyler idi. Sonra dâireme gittim. Bir de sabah istediklerini yapmışlar. Yâver Necib Bey gelüp :

— Cennetmekân şehid oldu!
dediği vakit anladık».

Sultan Aziz'in büyük oğlu Yusuf İzzüddin Efendi'nin Yıldız mahkeme dosyasında bulunan bir tezkiresinde «Sarayın her tarafına asker doldurulmuş ve anahtarlar dahî alınıp askerlere verilmiş olduğundan» ve vak'a günü kendisini babasının odasına bırakmadıklarından bahsedilmektedir! Diğer şehzâde Mahmud Celâlüddin Efendi de «Vukuât ne olduğunu bilmeden bizleri bir küçük odaya götürüp bir de nokta koydular» demiştir! Her halde bunlar intihar rivayetini te'yid edebilecek sözler değildir! Yıldız muhâkemesi üzerine gerek Vâlide-Sultan'ın, gerek Yusuf İzzüddin Efendi'nin Sultan Hamid'e yazdıkları teşekkürnâmeler de kanâatlarının ne yolda olduğunu gösteren birer vesika demektir. Yusuf İzzüddin Efendi ikinci meşrutiyetten sonra veliahd olduğu zaman lisanını değiştirip intihardan bahsetmişse de, bu nokta siyasî mülâhazalarla izah edilir: Midhat Paşa'nın göklere çıkarıldığı ve hattâ ölümüne rağmen muhâkemesinin tekrariyle tebriyesi istenildiği bir devirde veliahd efkâr-ı-umumiyyeye uymayı siyaset icâbı zannetmiştir. Fakat küçük kardeşi olan son halîfe Abdülmecid babasının şehid olduğunu dâimâ söylemiş ve tekrar etmiştir; Yusuf İzzüddin Efendi'nin intiharından bir hayli zaman sonra bir gün bizzat kendisinden duyduğum şu sözü kelimeleriyle hatırlarım:
— Babam şehid oldu, kardeşim de ölüm şeklini taklid ederek intihar etti.
Abdurrahman Şeref'le İbn-ül-Emin Mahmud Kemal'in neşriyyâtından anlaşıldığına göre, Mecid Efendi bu kanâatini onlara da söylemiştir. Vak'a günü Abdülmecid Efendi sekiz yaşını bir hafta evvel bitirip dokuzuna henüz basmış bir çocuk vaziyetindedir: O yaşta bir çocuğun böyle bir vak'ayı o zaman tahkik etmiş olması tabiî kabil değildir; yalnız babasının ölüm şeklini âile muhitinden işitmemiş ve fâcianın teferrüâtını dinliyerek yetişmemiş olması da o nisbette imkânsızdır; işte bundan dolayı Mecid Efendi'nin ifâde ettiği şahsî kanâatin büyük kıymeti, bir âile an'anesini temsil etmesinde gösterilebilir. Gene âile muhitinde bundan daha kuvvetli bir kanâat da vardır: İkinci Mahmud'un şâirliği ile meşhur kızı ve Sultan Aziz'in o sırada elli yaşında bulunan ablası Âdile-Sultan, vak'a üzerine yazdığı ve Ali Emirî Efendi'nin «Osmanlı Tarih ve Edebiyyat Mecmuası»nda neşrettiği mersiyede kardeşinin şehid olduğunu ilk kıt'asından itibaren yana yakıla anlatır:

Nasıl yanmam kime oldu olanlar Şâh-ı devrâna
Bilinmez oldu hâli kıydılar ol Zıll-i-Yezdâna
O gitti mülk-i ukbâya firâkı geçdi tâ câna
Sarâya velvele saldı cihânı koydu efgaana

Ayni mersiyenin son kıt'asında da şu beyte tesadüf edilir:

Nasıl hemşîresi bu (Âdile) yanmaz o hâkana
Ki kıydı bunca zâlimler karındâşı cihanbâna

Her türlü siyasî ihtiraslardan âzâde olan ve olgun çağındaki zekâsiyle kuvvetli kültürü âile muhitinin kanâatini tahkikten sonra ifâdeye her kesten ziyâde müsâid olan Âdile-Sultan'ın bu manzum şehâdeti vak'anın tenviri bakımından çok kıymetli bir vesika demektir.

Yıldız mahkemesinde Midhat Paşa Sultan Aziz'in âile efrâdiyle üç yüz kadar câriyesinin intihara kaail olduklarını iddiâ etmişse de, Vâlide-Sultan'la Âdile-Sultan'ın ve Yusuf İzzüddin, Mahmud Celâlüddin ve Abdülmecid Efendilerin burada gözden geçirdiğimiz îfâdeleri kâmilen kendisini tekzib edecek mâhiyettedir. Câriyelerin kanâatini de o devri ve devrin adamlarını çok iyi bilen Vak'anüvis Abdurrahman Şeref merhum «Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası»ndaki etüdünde şöyle anlatır:

«Sultan Abd-ül-Aziz'in hareminde bulunan câriyeler intihara aslâ kaail olmayup merhumun başkaları tarafından katl-ü-itlâf edildiği kanâatini beslerler ve bu kanâatlerinde ısrâr eylerler ve bunu dahi bî-pervâ söylerler idi».

Câriyeler içinde intihar rivayetine şehâdet etmekteki ısrâriyle meşhur Arz-ı-Niyâz yahut Arzû-Niyâz isminde bir beşinci Hazinedar-kalfa varsa da, İbn-ül-Emin'in «Son Sadr-ı-a'zamlar» ının 536 ncı sahifesindeki hâşiyede kaydettiği gibi bu kalfa «Avni Paşa'nın sarayda eli»dir: Hattâ Harem-i-Hümâyun ikinci-kâtibi Ebrû-Nigâr ve ikinci-hazinedar Ebrû-Keman gibi bir kaç eli daha vardır. İntihar rivayetinin intişarında bunların rolleri tabiî çok büyüktür. Fakat bunlara mukabil saraydan çıkıp Mahmud Celâlüddin Paşa'nın oğlu Münir Bey/Paşa ile evlenmiş olan Pervin-i-Felek/Pervin Felek Hanım ve Zevkyâb-Kalfa gibi şehâdete şâhitlik edenler de vardır: Hattâ Yıldız mahkemesinin kurulmasına işte bu Pervin Hanım'ın izâhâtı sebeb olmuş gösterilir;

18 — Sultan Aziz vak'asına âit bâzı yazılarda şehâdet rivayetinin beş sene sonra Yıldız mahkemesi kurulduğu zaman ortaya atıldığından bahsedilirse de kat'iyyen doğru değildir: Abd-ül-Aziz'in öldürüldüğü daha ilk gününden itibaren halk arasına yayılmış ve hattâ Midhat Paşa «Mir'ât-ı hayret» inin 63 üncü sahifesinde işi hafifleterek «Böyle bir lâkırdı bir kaç gün deverân etmiş» olduğunu i'tirâfa mecbur olmuştur. Mersiyeler yazılmış, türküler bile yakılmıştır:

Seni tahttan indirdiler
Üç-çifteye bindirdiler
Topkapu'ya gönderdiler
Uyan Sultan Aziz uyan
Kan ağlıyor bütün cihan

türküsü umumî kanaâtin hazin bir ifâdesi şeklinde nesillerce söylenip durmuştur;

19— Şehâdet rivayetinin en mühim delillerinden biri de Sultan Murad'ın cülûsunu tebrik için Istanbul'a gelmiş olan Bursa valisi Mustafa-Nâilî-Paşa-zâde Veliyyüddin Paşa'nın vak'a sabahı Hüseyn Avni Paşa'yı Kuzguncuk'daki yalısında ziyâret ettiği sırada gördüğü tuhaf vaziyettir: Hüseyn Avni'nin «Dik dik ve sık sık» Fer'iyye sarayına bakması Veliyüddin Paşa'nın nazar-ı-dikkatini celbetmiş ve nihayet Fer'iyye'de câriyelerin vâveylâsı başlar başlamaz Avni Paşa evvelden hazır bulundurduğu beş-çiftesine hemen atlayıp Abdurrahman Şeref'in tâbiriyle «Azrâil gibi» karşıya geçmiştir: Bundan anlaşıldığına göre, ser-asker tertib ettiği vak'anın vukuunu pencereden kollayıp beklemiştir;

20 — Sultan Aziz'in zâhiren muhâfazasına ve hakikatte izâlesine me'mur edildiklerinden bahsedilen Cezâyirli ve Yozgadlı Mustafalarla Boyabadlı Mehmed'e yüzer altın aylık bağlandıktan başka ellerine de otuzar altın atıyye verilmiştir! 2-3 lira aylıklı bekçi ve korucu makulesinden olan bu pehlivanlara birer ferik maaşı bağlanması kanlı vazifelerinin en mühim delillerinden sayılır: O zamanın yüz altın lirası bu zamanın beş bin kâğıt lirasına yakın bir paradır! Fevkalâde bir sebeb olmadan öyle adamlara böyle aylıklar nasıl bağlanabilir? Midhat Paşa İzmir'den Istanbul'a getirilirken vapurdaki istintâkında bunların «Ne ma-

aşlarını ve ne de şahıs ve sıfatlarını» bilmediğinden bahsedip inkâr etmişse de, sonradan yazdığı «Mir'ât-ı hayret»in 56 - 57 nci sahifelerinde bil-akis hepsini bildiğinden bahsederek kendi kendini nakzetmiştir;
21 — Mabeynci Fahri Bey'in isticvâbında söylediği çok mühim bir söz vardır; İbn-ül-Emin'in Yıldız dosyasından iktibâs ettiği bu söz acemice bir i'tiraftır :

— Ben Sultan Aziz kendini öldürdü diyemem, öldürmedi dahî diyemem! Ben zâten Mustafalar ile Mehmed Ağa'nın oraya gelişini pek beğenmemiş idim!

Sultan Aziz'in kollarını arkasından tutmuş olmakla ithâm edilen Fahri Bey bu suretle cinâyeti i'tirâf etmekle beraber, kendini kurtarmak için pehlivanlara yüklenmiş demektir;
22 — Dâmad-Mahmud ve Nuri Paşaların da bu gibi i'tirafları ve i'tirâfa âit yazıları vardır: İntihar esasını müdâfaa edenlerce bunlar tazyik ve tehditle veyahut mahkûmiyyetten kurtulmak ümidiyle söyleyip yazılmış gibi gösterilirse de, öyle olduğunu isbât edebilecek kat'î bir delil bulunamamıştır. Ortada mevcut bir i'tirâfı reddebilmek için yalnız şüphe kâfi değildir: Vesika ve delil lâzımdır;
23 — Meşhur Tophâne müşiri Dâmad-Fethi Ahmed Paşa'nın oğlu olan Ticaret nâzırı Dâmad-Mahmud Celâlüddin Paşa, Sultan Mecid'in kızlarından Cemile-Sultan'ın kocasıdır: İkinci Abdülhamid'in öz-kardeşi olan Cemile-Sultan'ı çok sevdiği rivayet edilir. Eniştesi de şehzâdeliğindenberi en yakın ve en mahrem adamıdır: İşte bundan dolayı Beşinci Murad'ın hal'iyle Sultan Hamid'in iclâsına en çok çalışan vezir Dâmad-Mahmud Paşa'dır. Sultan Abdülhamid eniştesi, adamı ve bilhassa saltanatının te'mininde en gayretli tarafdârı olan Mahmud Celâlüddin Paşa'yı kızkardeşinin göz yaşlarına rağmen nasıl olup da hiç bir cürmü olmadığı halde mahkûm ettirilebilir? Sultan Hamid'in cülûsunda bir müddet pek parlak bir vaziyette bulunduktan sonra Trablusugarp valiliği ile Istanbul'dan uzaklaştırılmasını Midhat Paşa hâtırâtının ikinci cildinde «Bilinemiyen bir sebep»den mütevellit göstermişse de, sebebin ne olduğu Yıldız mahkemesinde meydana çıkmıştır. Her halde Sultan Abdülhamid'in Dâmad-Mahmud Paşa'yı fedâ etmesi, amcasının şehâdeti hakkındaki kanâatinde samimî olduğunu gösteren bir vaziyet demektir;
24 — Sultan Aziz'in cenâzesini Sultanahmet şeyhi Ömer Efendi gasletmiştir : Yıldız mahkemesine şâhid olarak getirilen bu ihtiyar şeyhin şahsiyle şehâdetini Abdurrahman Şeref:
«Ayakta duramıyacak derecede bir pîr-i fânî idi; ağlaya ağlaya îfây-ı şehâdet etmesi hâzırûna ziyâde te'sir eylemişti»
diye anlatır; Ömer Efendi cenâzede «Kalb muhitinin mosmor morarmış olduğunu maa-l-kasem ifâde» etmiştir : Vak'a günü Sultan Aziz'in üstünde bulunan ve sol meme hizâsı delinmiş olan hırka da mahkemede teşhir edilmiştir; bu deliğin sonradan açılması güç olmadığından bahsedilmişse de, morartı hizâsına tesadüf etmesi çok mühimdir. Ömer Efendi ile beraber gasil hizmetinde bulunan Hırka-i-Şerif hademesinden yedi kişinin şehâdetlerinden anlaşıldığına göre cesedin sol memesindeki morluktan başka iki dişi kırık ve sakalının sol tarafı yoluk bulunmuştur: Midhat Paşa pâdişahın dişlerini esasen bozuk ve eksik gösterirse de, burada tesbit edilen şey bozukluk ve eksiklik değil, «kırıklık»tır;
25 — Kaatillerin mahkemede Abdurrahman Şeref'in tâbiriyle cinâyetlerini «Birer birer ve serbest serbest» i'tirâf edip «Ber-tafsîl teşrih» etmeleri intihar tarafdarlarınca dayak ve işkence ile izah edilir: Nitekim Midhat Paşa da muhâkemesinde öyle izah etmişti. Hattâ Yıldız evrâkı içinde bunu te'yid edecek bir iki vesikaya bile tesadüf edilmiştir: Bilhassa mâhut pehlivanlara bâzı işkenceler yapıldığı muhakkaktır. Fakat şu da muhakkaktır ki dünyada pek çok kimselere hakikat ancak dayak ve tehditle i'tirâf ettirilebilir; bu gün bile bir çok devletlerin polis teşkilâtlarında cinâyetleri tenvir için şiddet başlıca vâsıtalardandır. Cinâyetini kolayca i'tirâf ediverecek kuzu gibi câni ve melek gibi kaatil nerede bulunabilir? Bu yolun meşrû bir yol olmadığı muhakkak olmakla beraber, bilhassa On-dokuzuncu asırda bütün idarelerin baş vurduğu en kestirme yol olduğu da unutulmamalıdır;

26 — Sultan Aziz'in sol kolunun büklüm yerinden biraz aşağıda tesbit edilen yara, yukarda gördüğümüz resmî rapora göre beş santimetre genişliğinde ve üç santimetre derinliğinde «kenarları pürüzlü ve gayr-i muntazam» bir yaradır. Sol kolunun kan damarlarını böyle bir yara açıp kestikten sonra sağ kolunda da iki buçuk santimetre genişliğinde ikinci bir yara açarak orada da veridlerini kesmiş olması kabil midir? Vak'a esnâsında sadârette bulunduğu için Sultan Hamid'in emriyle İzmir'de istintâk edilen Mütercim-Rüşdi Paşa bu çetin suâle cevap verirken Nasrüddin-Hoca'nın «Sen de şaş, ben de şaşayım!» hikâyesini hatırlatan pek tuhaf bir i'tirafta bulunmaktadır:

— Ol vakit aklım başımda bulunmuş olsa idi, bir kolunu kestikten sonra diger kolunu kesmeğe nasıl iktidarı olabileceğini sormak emr-i tabiî idi; fakat efkâr-ı-umumiyye vefâtın diger surette vukuu üzerine münhasır bulunması ve bizlerde dahî dehşet ve telâş müstevli olması cihetiyle hâtıra gelmemiş demek oluyor!

Mütercim-Rüşdi Paşa'yı bile hayrette bırakan bu mühim nokta mantıkla izah edilemiyecek tıbbî bir meseledir; resmî raporun umumî eşkâline âit mütâlâasını yukarda gördüğümüz Dr. Ali Süha Delilbaşı'nın bu husustaki mütâlâası da şöyledir:

«Soldaki yarada veridlerle beraber şiryân-ı zendî de kesilmiş olduğuna göre vücudun az bir zamanda çok kan zâyi' edip mağdurun pek az sonra kendini kaybetmiş olduğuna hükmedilebilir. Zâten etrâfındaki kanların mebzûliyyeti de bunu te'yid etmektedir. Bu vaziyette bir kimsenin diger kolunu da yaralaması kabil olmamak lâzımgelir. Bundan başka intiharlarda umumiyetle sathî damarlar, yâni veridlerle Kô'berî = Radial denilen nabz şiryânı gibi sathî şiryanlar açılabilir: Zendî = Cubital gibi binnisbe derindeki şiryanların müntahir tarafından açılması gayet nâdir olduktan başka, müntahirin doğrudan doğruya muntazam yara açacağına ensiceyi kopararak kendisine fazla ıztırap vermek suretiyle intiharı da kolay inanılır bir keyfiyyet değildir».

27 — Yukarda gördüğümüz gibi Sultan Aziz'in bir kaç kere intihardan bahsetmiş ve bilhassa bâzı tarihî şahsiyyetleri intihar etmediklerinden dolayı tenkid etmiş olmasını kendisinde bu fikrin ötedenberi mevcudiyetine ve binaenaleyh intihar etmiş olduğuna delil gösterenler vardır: Yeis anlarında intihardan bahsetmemiş insan yok gibidir; bilhassa esaret ve zillete tahammül etmiş tarihî şahsiyyetleri o bakımdan tenkid etmek kolaydır ve her kesin yaptığı şeydir. Bu kadar umumî ve beşerî bir şey nasıl delil ittihâz edilebilir? Bilhassa Sultan Aziz dini bütün bir müslümandır ve İslâmiyyette intiharın katilden beter olduğunu çok iyi bilir: Charles Mismer de bu noktaya temâs etmiş ve intiharı Abd-ül-Aziz'in imânına mugayir göstermiştir. «Su yerine zemzem» içecek kadar dindar bir adamın Fer'iyye sarayında «Gece gündüz namaz kılıp Kur'an okur»-ken ve bilhassa vak'a esnâsında «Sûre-i Yusuf» önündeki küçük masanın üstünde açık dururken, dininin men'ettiği en büyük günâhı Kur'ânın karşısında irtikâb ettiğine nasıl inanılabilir?

28 — Hal'inden itibaren Sultan Aziz'in hâlet-i-ruhiyyesine hâkim olan en büyük his ölüm korkusudur: Topkapu sarayında Üçüncü Selim'in dâiresine konulduğu andan itibaren onun âkıbetinden korkmaya başlıyan ve hattâ bu endişesini etrâfındakilere de söyliyen ve bilhassa Sultan Murad'a üstüste tezkireler yazıp ayni endişesinden dolayı başka bir yere naklini istiyen bir zâtin ölüm korkusuna ölümle nihayet vermiş olduğunu iddiâ edebilmek için vâzıh bir vesika lâzımdır ve halbuki elde öyle bir şey yoktur;

29 — Sultan Aziz'in hal'inden çok müteessir olduğu için intihar ettiğinden de bahsedilir: Halbuki kendisine Sultan Murad'ın cevabını götürmüş olan Baş-mâbeynci Edhem Bey'e o tarihten dört beş ay evvel saltanattan ferâgat etmek istediği halde âile efrâdının mâni' olduğunu «Vallâhi-l-Azîm'» diye yemin ederek söylemiş olduğu ittifakla rivayet edilmektedir! Bu vaziyete göre hal'inden fazla bir teessür duymamış olması lâzımgelir;

30 — Çok güçlü kuvvetli bir zât olan Abd-ül-Aziz'in kendini müdâfaa etmemiş olması intihar delillerinden sayılırsa da, kaatillerin ifâdelerinde Sultan Aziz'in

birdenbire şaşaladığı ve hattâ üstüne fenalık geldiği için bir şey yapamadığından bahsedilmektedir;

31 — O zamanki İngiltere sefiri Henry Elliot'un yukarda bahsettiğimiz «Nineteenth Century» mecmuasında İngilizce metni neşredildikten sonra Türkçe tercemesi de Londra'da çıkan «Hürriyet» gazetesine dercedilen ve hattâ ayrı bir risâle şeklinde de basılan uzun makalesinde intihar tezini müdâfaa etmiş olması, o tez tarafdarlarınca çok mühim ve âdetâ müskit bir delil addedilirse de hiç doğru değildir. İngilizce ve Türkçe makale ve risâle şeklinde her tarafa yayılan bu eser, Sultan Hamid'e karşı Midhat Paşa'yı iltizâm için Yıldız dâvâsından sonra pek acemice yazılmış kıymetsiz ve ehemmiyetsiz bir propaganda yazısından başka bir şey değildir. Her halde Henry Elliot bu makale veya risâleyi yazdığı sırada artık bunamıya başlamış olmalıdır ki vak'adan tam beş sene sonra kurulmuş olan Yıldız mahkemesini eserinin muhtelif yerlerinde ve meselâ risâle şeklindeki Türkçe tercemesinin 25 inci ve 29 uncu sahifelerinde vak'adan «Üç sene sonra» kurulmuş gibi göstermiştir! Yıllarca yaşadığı memleketin vakayi' ve ahvâlinden tamamiyle bî-haber olduğunu ve Türkiye'de âdetâ gözlerini yumup kulaklarını tıkayarak yaşadığını işte o tuhaf yazısıyla isbât eden bu zavallı sefirin akla, hayale sığmıyacak bir sürü iddiâları vardır: Meselâ Sultan Aziz «Tâ 1862 de» cinnet getirmiş ve o zamandanberi tam on dört senedir deli imiş! Pâdişahın yangın korkusundan dolayı kendi odasından başka hiç bir yerde ışık yakılamadığı için her kes sabaha kadar sarayın içinde el yordamıyla dolaşmak mecburiyetinde imiş! Hali' fetvâsında Sultan Aziz'e isnâd edilen kusurlardan biri de matbuâta hürriyet vermemiş olması imiş! Hal'in şekli de şöyle imiş: Hüseyn Avni Paşa «Dolmabahçe kışlasından» bir alay asker alıp sarayı muhâsara ettikten sonra içeri girmiş ve mukavemet etmek istiyen pâdişahı teslim olmaya iknâ' etmiş! Midhat Paşa da gece yarısından sonra Ser-asker-kapusuna giderek kendisi asker olmadığı halde askeri meydana çıkarıp meydanda nutuk irad etmek suretiyle muvâfakat ettirmişmiş! «Muhayyelât-ı Aziz Efendi» yi andıran bu efsâneleri hakikat diye sıralamakta tereddüt bile etmemiş gafil ve dünyadan bî-haber bir ecnebinin «Şehâdet» ve «İntihar» rivayetleri hakkındaki türrehâtına kıymet vermek şöyle dursun, kaale almak bile bîhude zahmettir.

Bu zavallı adamın «İntihar» tezini aklınca müdâfaaya kalkışması, vak'a zamanındaki «Erkân-ı erbea» nın İngilizciliğinden ve her işlerinde İngiltere sefâretinden izin alacak kadar İngiltere'ye bağlanmış olmalarındandır: Meselâ Sultan Aziz devrinde Midhat Paşa'nın meşrutiyet istihsâli için İngiliz yardımını istemek üzere İngiltere sefârethânesine bizzat gitmiş olduğunu ayni risâlenin 12 - 13 üncü sahifelerinde anlatan gene ayni Henry Elliot'dur! Hattâ bunun üzerine İngiltere sefiri Osmanlı paşasına te'minat verdikten sonra Sultan Aziz'e gidip Türk milleti nâmına söz söyliyerek meşrutiyetin ilânını istemişse de pâdişah pek haklı olarak aldırmamıştır! Cevdet Paşa'nın «Tezâkir»ine göre Mütercim-Rüşdi Paşa'nın istirkab ettiği Midhat Paşa'yı kabineden atamamasına sebep «Midhat Paşa'yı İngiltere sefâretinin pek ziyâde tesâhub ve iltizâm» etmesidir! Paşalar gerek Abd-ül-Aziz'in, gerek Beşinci Murad'ın hal'inden evvel hep İngiltere sefâretinden müsâade almışlardır: Meselâ Sadr-ı-a'zam Mütercim-Rüşdi Paşa'nın Sultan Murad'ı hal'etmek için Henry Elliot'dan izin almak üzere 25 Ağustos günü Tarabya'daki İngiltere sefârethânesine bizzat gidişi, gene ayni risâlenin 36 ncı sahifesinde :

«Pâdişahın hal'edilüp edilmemesine re'yimi almak üzere»

kaydiyle anlatılır! Hüseyn Avni Paşa da Londra'ya gittiği zaman İngiliz vükelâsiyle Sultan Aziz'in hal'ini müzâkere etmiş olmakla meşhurdur: Yukarda 1875 = 1292 vukuâtının «25 Nisan» fıkrasına bakınız. İngiltere'nin «İntihar» tezini müdâfaa etmesi işte bundandır. Hattâ bu İngiliz tezine mukabil Ruslar da «Şehâdet» tezini müdâfaa edip Sultan Hamid'i amcasının kaatillerinden intikam almıya teşvik etmişlerdir: Bunun sebebi, devletin tereddisinden ve hükûmet adamlarının birer yabancı devlete bağlanmalarından dolayı Türkiye'de ortaya çıkan

her cereyânın bir ecnebi mudâhale veya entrikasına vesîle teşkil etmesidir. Tabiî bu gibi siyasî nokta-i-nazarların hiç bir ilmî kıymeti yoktur.

«İntihar» ve «Şehâdet» rivayetlerinin buraya kadar en mühimlerini gözden geçirdiğimiz delilleriyle vesikalarının mukayese ve müvâzenesinden çıkabilecek yegâne netice, «Şehâdet» ihtimâlinin «İntihar» rivayetinden pek çok kuvvetli olmasından ibarettir. Elde mevcut vesâık ve mâlûmâta göre, daha kat'î bir şey söylemek kabil değildir.

Sultan Aziz'in hal'indeki yağmacılıklardan sonra bu kanlı ölümü de ikinci bir yağmacılığa sebeb olmuş, cesed saraydan karakola indirilirken Vâlide-Sultan'ın kulağındaki küpelerle parmağındaki yüzüğe varıncaya kadar nesi varsa zorla alınmış ve zavallı kadın baygın bir halde kaldırılıp «Karağolhâne meydanına» bırakılmıştır. Mahmud Celâlüddin Paşa üst tarafını şöyle anlatır :

«Merhum Sultan Abd-ül-Aziz'in ve vâlidesinin perî-peyker câriyeleri çıkarılup içlerinden şehirde me'cel ve menşe'i bulunanlar şuraya buraya dağılmış ve kimsesizleri kapanın elinde kalup ırz-u-nâmûs-ı Haremserây-ı saltanat pâmâl olmuş idi : Hattâ bunlardan Erkân-ı-erbea'nın dahi dâne-çîn-ı vuslat oldukları mervîdir»!

Bu rezâletlerden sonra Fer'iyye'de bir odaya hapsedilen Vâlide-Sultan'ın ihtilâttan men'edilerek «Emvâl-i mektûme» sini söylemesi için tazyik olunduğundan da bahsedilir.

Hal'inden itibaren Topkapu ve Fer'iyye saraylarında cem'an beş gün yaşamış olan Sultan Abd-ül-Aziz 1830=1245 senesi 7/8 Şubat=13/14 Şa'ban Pazar/Pazartesi gecesi dünyaya gelmiş olduğuna göre tam 46 sene, 3 ay, 24 gün yaşayıp 47 yaşının içinde ölmüş demektir. Öldüğü gün derhal Topkapu sarayına nakledilip techiz ve tekfin edildikten sonra hemen merâsimle kaldırılarak alelâcele Sultan-Mahmud türbesine defnedilivermiştir. — Sultan Aziz'in şahsiyyeti için yukarda 1861 = 1277 vukuâtının «25 Haziran» ve bu senenin «30 Mayıs» fıkralarına bakınız).

6 Haziran = 13 Cumâda-l-ûlâ, Salı: Sultan Murad'ın tecennünü.

(Beşinci Murad'ın cülûsundaki fevkalâde vaziyetten ne kadar müteheyyiç olup âsâbının nasıl bozulduğunu gösteren ilk tezâhürler için yukarda bu sene vukuâtı içindeki «30 Mayıs» fıkralarının ikincisine bakınız. Bilhassa Sultan Aziz'in fecî ölümü üzerine müvâzenesi tamamiyle bozularak bu gün bir cinnet buhrânına uğramıştır. Bu neticede hususî hekimi Capoleone/Kapolyon'un câhilâne tedâvisi de en mühim sebeplerden sayılır: Pâdişahı sıcak banyoya soktuktan sonra şakaklarıyla boynuna ve kulaklarının arkasına 70 kadar sülük vurdurması hastanın âsâbını büsbütün za'fa uğratmıştır! Selâmlıkta câmi merdivenlerinden çıkarken inmek, inerken çıkmak ve ata ters binmek, huzuruna çıkan vükelâyı öpüp kucaklamak ve nihayet Yıldız sarayında kendini havuza atmak gibi gayr-i- tabiî hallerinden ve mütemâdiyen:

— Kan istemem, pâdişahlık istemem!

deyip durduğundan bahsedilir. Kılıc alayının işte bundan dolayı te'hir edilmesi ve hattâ her kesin görmek istediği yeni pâdişahın Cuma selâmlıklarına bile çıkarılmamaya başlaması halkın bin türlü dedikodusuna sebeb olduğu halde hükûmet işin gizli tutulmasına ve nihayet İngiltere sefirinin tensibiyle Viyana'dan doktor Leidersdorf isminde bir akliyye mütehassısı getirtilmesine karar verilmiştir. — Aşağıda bu sene vukuâtı içindeki «31 Ağustos» fıkralarının birincisine de bakınız).

8 Haziran = 15 Cumâda-l-ûlâ, Perşenbe: Bâb-ı-Fetvâ'da meşrutiyet münâkaşası.

(Meşrutiyyetçilerin sukut-ı-hayâli Sultan Murad'ın cülûsu ve cülûs Hatt-ı-Hümâ-

yûniyle başlamıştır: O gün Midhat Paşa'nın «Erkân-ı-erbea» dan olan arkadaşlarına gösterdiği bir Hatt-ı-Hümâyun müsveddesindeki meşrutiyet va'dine Sadr-ı-a'zam Mütercim-Rüşdi Paşa ile Ser-asker Hüseyn Avni Paşa i'tirâz edince Midhat Paşa da onlara uymuş ve Sultan Aziz'in hal'inde Kanun-ı-esâsî hulyâsiyle en faal rolü oynayan Süleyman Paşa'ya çâresizlik ifâde eden bir «Kelime-i acz-tetimme» den başka bir şey söyliyememiştir! Mutlakıyyetçi Sadr-ı-a'zamla Ser-askerin esasen pek kuvvetli olmayan meşrutiyet cereyânına karşı bir oyalama siyaseti tâkib ettiklerinden bahsedilir: Onun için hakikî takvim hesabiyle 8 Cumâda-l-ûlâ=1 Haziran Perşenbe günü neşredilen cülûs Hatt-ı-Hümâyûnunda «Usûl-i idâre-i devletin bir esâs-ı metîn-ü-sahîh üzerine te'sisi» ve halkın «Bilâ-istisnâ nâil-i hürriyet-i tâmme» olması gibi bir takım müphem sözlerle iktifâ edilmiş ve nihayet Sultan Murad'ın tecennününden üç gün evvel 3 Haziran=10 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü Dolmabahçe sarayında pâdişahın riyâset ettiği fevkalâde bir Meclis-i Vükelâ toplanarak ilk münâkaşa yapılmışsa da hiç bir neticeye varılamadığı için Bâb-ı-Fetvâ = Meşîhat binasında daha büyük bir meclis akdine karar verilmiştir. Oyalama siyasetinin Hatt-ı-Hümâyûnla Dolmabahçe meclisinden sonra üçüncü merhalesi de işte bu «Bâb-ı-Fetvâ meclisi» dir : Vükelâdan başka Dâr-ı Şûrây-ı Askerî reisi Redif ve Mekâtib-i Askeriyye nâzırı Süleyman Paşalarla Fetvâemini Kara-Halil ve Kazasker/Kadı-asker Seyfüddin İsmail Efendi, Âmedci Mahmud Celâlüddin ve Sadâret mektupçusu Memduh Beylerden mürekkeb olan bu mecliste Midhat Paşa «Konstitüsyon kanunu» ve «Usûl-i meşveret kanunu» isimleriyle bahsettiği bir Kanun-ı-esasî ilâniyle «Dîvân-ı Memleket» dediği bir Millet-meclisi teşkilini teklif etmişse de Sadr-ı-a'zam «Meşrûtiyyet-i idâreye ehl-i vatanda adem-i kabiliyyet» den bahsederek çok şiddetli bir lisanla reddetmiş, Süleyman Paşa Sultan Aziz'in o maksatla hal'edildiğini söyliyerek i'tirâz etmişse de «Asker siyasete karışmaz!» diye Ser-asker tarafından susturulmuş, «Mecâlis-i Âliyeye me'mur» yâni nezâretsiz vükelâdan Namık Paşa sırf Müslümanlardan mürekkep bir Meclis-i-Meb'usan teşkilini istemiş, Cevdet ve Safvet Paşalarla Seyfüddin Efendi «Tarafeyne mülâyim» davranmış ve nihayet Kara-Halil Efendi de devlet işlerinde «istiftâ» edilmek üzere «Fetvâhâne'de bir hey'et-i ilmiyye» teşkilinden dem vurmuştur! Bu meşhur mecliste vükelâdan yalnız Halil Şerif, Server, Midhat, Raşid ve Nâmık Paşalarla kabine hâricinden Mekâtib-i Askeriyye nâzırı Süleyman Paşa meşrutiyeti müdâfaa edip altı kişilik bir akalliyet hâlinde kalmışlardır; fakat hakikatte işin neticesiz kalması devrin diktatörü olan Ser-asker Hüseyn Avni Paşa'nın mutlakıyyetçiliğindendir: Vükelâdan bir çoklarının ağızlarını bile açmamış olmaları her halde onun korkusundandır).

15/16 Haziran = 22/23 Cumâda-l-ûlâ, Perşenbe/Cuma gecesi : Çerkes-Hasan vak'ası.

(Bu meşhur vak'anın kahramanı olan Sağ-kolağası Hasan Bey Çerkeslerin Zevş kabîlesi beylerinden Gazi-İsmail Bey'in oğlu, Sultan Aziz'in dördüncü haremi Neş'erek Kadın-Efendi'nin kardeşi ve bu Kadın-Efendi'den olan şehzâde Şevket Efendi ile Esmâ-Sultan'ın dayısıdır. Bununla beraber Kadın-Efendi'nin çok yakın akrabâsından olduğu hakkında da zayıf bir rivayet vardır. 26 yaşlarında çevik, cesur ve silâhşur bir genç olduğundan bahsedilir. Sultan Aziz zamanında Ser-asker Hüseyn Avni Paşa tarafından Bağdad'daki Altıncı Orduya me'mur edilmişse de, sarayın himâyesiyle ve Dâr-ı Şûrây-ı Askerî yâverliğiyle İstanbul'da kalmış ve nihayet Abd-ül-Aziz'in büyük oğlu Yusuf İzzüddin Efendi'nin yâverliğine tâyin edilmiştir. Beyoğlu âlemlerine ün saldığı da rivayet edilir. Hali'den sonra kendisini tehlikeli gören Avni Paşa tekrar Bağdad'a tâyin etmişse de ayak direyip gitmediği için bundan bir gün evvel tevkif edilmesi üzerine Dâr-ı Şûrâ reisi ve Hâssa müşiri Redif Paşa'ya mürâcaat ederek ertesi gün hareket edeceğine söz verdiği için serbest bırakılmıştır.

Çerkes-Hasan Bey bekâr olduğu için, halasının kocası olan merhum Kapdan-ı-

deryâ Ateş-Mehmet Paşa'nın Cibali'deki konağında oturmaktadır: Akşam-üstü serbest bırakılınca doğru işte oraya gitmiştir. «Vak'a» nın şu üç sebepten çıktığı anlaşılmaktadır: 1) En mühim sebep, istintâkında mükerreren söylediği gibi Sultan Aziz'in «Bi-gayr-i-hakkın» hal'iyle ölümünden Hüseyn Avni Paşa'yı başlıca mes'ul bilmesidir: Hattâ ilkönce vak'ayı pâdişahın defni günü Sultan-Mahmud türbesinde yapmak istediği halde orayı münâsip görmediği için caydığından bahsetmiştir; 2) Hasan Bey'in hemşiresi olan Neş'erek Kadın-Efendi Sultan Aziz'in son zamanlarında hastalanmış olduğu için hali'den sonra Fer'iyye sarayına götürülürken bir şala bürünmüş, bu şal bir zâbit tarafından cebren üstünden alınmış, Kadın-Efendi açık-saçık kalmış, hakaretlere uğramış ve biraz sonra da 18 Cumâda-l-ûlâ = 11 Haziran Pazar günü vefât etmiştir: Bu geceki «vak'a» tarihinden dört gün evvel kızkardeşinin o çirkin muâmelelere uğradıktan sonra can vermesi herhalde Hasan Bey'in afvedebileceği bir şey değildir; 3) Yukarda gördüğümüz Bağdad meselesinden dolayı Çerkes-Hasan'ın ötedenberi Ser-asker Hüseyn Avni Paşa'ya diş bilediğinden bahsedilir.

Eniştesinin Cibâli'deki konağından çıkıp bir kayığa binen Hasan Bey vedâ'etmek bahânesiyle Ser-askerin Paşalimanındaki yalısına gitmişse de Avni Paşa'nın o akşam Midhat Paşa konağında toplanan mecliste bulunduğunu anlayınca ayni kayıkla Sirkeci'ye geçerek bir lokantada yemek yeyip kafayı tütsüledikten sonra bir «sürücü beygiri» ile Bâyezid'in Soğanağa mahallesindeki Midhat Paşa konağına gelmiştir: Üstünde 4-5 revolverle bir kama bulunduğundan bahsedilir.

Sultan Aziz devrindenberi devam eden Balkan gailelerine o sırada yeni bir Girit gailesi de inzımâm etmiş olduğu için, vükelânın her akşam bir konakta ictimâ ettiklerinden bahsedilir: Yalnız Boğaziçi'nin uzak yerlerinde oturan nâzırların Istanbul'da yapılan bu gece toplantılarından vâreste tutulması kararlaşmış olduğu için, o akşam Midhat Paşa'nın konağında toplananlar şu on üç kişiden ibarettir: Sadr-ı-a'zam Mütercim-Rüşdi, Ser-asker Hüseyn Avni, Bahriye nâzırı Kayserili-Ahmed, Hâriciyye nâzırı Râşid, Maarif nâzırı Cevdet, Defter-i-Hâkanî nâzırı Yusuf, Şûrây-ı-Devlet reisi Midhat, «Mecâlis-i Âliyye me'mur» yâni nezâretsiz nâzır Hasan Rızâ, Şerif Hüseyn ve Hâlet Paşalarla Sadâret müsteşarı Kabzımal-zâde Said Efendi'den başka Âmedci Mahmud Celâlüddin ve Sadâret mektupçusu Memduh Beyler de vardır. Bunlar yemekten sonra konağın üst katında bahçeye nâzır büyük bir odada toplanmışlardır; Mektupçu Memduh Bey/Paşa «Mir'ât-ı şüûnât» ında tuhaf bir hiss-i-kablelvuku'dan bahsederek paşaların müzâkere esnâsında:

— Ne acâyip hâl, zihnimizi toplayamıyoruz!
dediklerini anlatır. — Kont De Kératry'ye göre vak'a zevâlî saat on buçuğa ve ezânî üçe doğru olmuştur; aşağıdaki ağaların içki hâliyle kumar dalgınlığından istifâde eden Hasan Bey bir aralık merdiveni tenhâ bulup yukarı fırlamış, sofadaki hademenin ikaazına ehemmiyet vermiyerek aralık kapuyu biraz gözetledikten sonra sağ elinde bir tabanca ve sol elinde bir kama ile birdenbire içeri dalıvermiş:

— Davranmayınız!
veyahut:
— Davranmayın, davranma Ser-asker!
diye bağırıp Hüseyn Avni Paşa'yı iki kurşunla göğsünden ve karnından vurmuştur. Neye uğradıklarını bilmiyen vükelânın bir kısmı sofadan aşağıya can atmış ve Sadr-ı-a'zam Rüşdi Paşa ile Cevdet, Hâlet ve Yusuf Paşalar da yandaki küçük odaya kaçmışlardır: Yalnız Hâriciyye nâzırı Râşid Paşa müzâkere odasında korkusundan bayılıp kalmıştır. O sırada henüz ölmemiş olan Hüseyn Avni Paşa can hevliyle sofaya kaçıp yıkılmışsa da Hasan Bey oraya da yetişmiş, fakat onun da arkasından Kayserili-Ahmed Paşa saldırıp ellerini tutmaya çalışırken Çerkes-Hasan'ın kaması kulaklarıyla parmaklarını «Pastırma doğrarcasına» kestiği için nihayet Kayserili de Sadr-ı-a'zamın sığındığı küçük odaya can atmıştır. İşte bunun üzerine Hüseyn Avni'yi kamasıyla delik-deşik edip öldüren Hasan Bey tekrar salona girip iskemlesinin üstünde baygın bulunan Râşid Pa-

şa'ya bir kurşun sıktıktan sonra gırtlağını da keserek işini bitirmiştir. Midhat Paşa'nın harem dâiresine kaçmış olduğundan bahsedilir. Vak'a kahramanı nihayet küçük odanın kapısını zorlarken Midhat Paşa'nın mühtedi uşağı Ahmed Ağa ekmek bıçağı ile ensesini yaralamışsa da bir kurşunla o da yere serilmiştir. Artık gözleri dönen Hasan Bey'in mumları söndürüp perdeleri tutuşturduğundan bahsedilir.

Aşağıda paşaların yaverleri, çavuşları ve ağaları 30-40 kişiyi bulduğu halde hiç bir şey yapamayışları şaşılacak şeydir! Nihayet civardaki Hasanpaşa karakoluyla Ser-asker-kapusundan zabtiye ve asker kuvvetleri gelmiş, Hasan Bey bunlara teslim olmuş, fakat aşağıya indirilirken Sadâret yâverlerinden Bahriye kolağası Şükrü Bey kendisini tahkir ettiği için çizmesinden çıkardığı bir tabanca ile onu da yere sermiştir. Ölenler içinde bir zabtiye neferi de vardır: Cem'an beş maktul ve iki yahut üç ve Midhat Paşa hâtıratında on mecruhtan bahsedilir. Hasan Bey de başıyla sırtından yaralanmıştır. İlk isticvâbı o gece ve ikincisi de ertesi Cuma günü Bâb-ı-ser-askerî'nin Süleymâniyye kışlasında yapılan Hasan Bey yaralarını tedâvi için gelen cerrâhı :

— Beni ya asacaklar veyahut kurşuna dizeceklerdir: Artık nâfile yere yaralarıma baktırmak abestir!

diye savmıştır. Dîvân-ı-harb tarafından verilen hükmün Meclis-i-Vükelâca da tasdik edildiğinden bahsedilir: Askerlikten tardiyle idâmına karar verilen Çerkes-Hasan Bey nihayet 17 Haziran = 24 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü sabaha karşı Bâb-ı-Ser-askerî'nin Bâyezid meydanındaki büyük kapısının yanındaki dut ağacına asılmıştır.

Diktâtörlüğü bir kâbusa benziyen Hüseyn Avni Paşa'nın âkıbeti her kese geniş bir nefes aldırmış, Sultan Aziz'in intikamını alan Hasan Bey halk arasında millî bir kahraman gibi takdir edilmiş, hattâ vükelâ bile memnun olmuş, şiirler ve mersiyeler yazılmış ve bir müddet sonra İkinci Abdülhamid devrinde Edirne-kapusu mezarlığındaki kabri yapılarak kitâbesinde «Genç yaşında veliyy-ün-ni'metî uğrunda fidây-ı cân» ettiğinden bahsedilmiştir).

2 Temmuz = 9 Cumâda-l-âhire, Pazar: Sırbistan'la Karadağın harbe başlaması.

(Osmanlı hâkimiyyeti altında bulunan bu iki İslâv prensliğinin böyle bir harb açmaları, hukukî bakımdan bir nevi ısyan demektir; zâten bu harb, yukarıki sene vukuâtının «13 Nisan» fıkrasında gördüğümüz Hersek ısyâniyle bu senenin «2 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz Bulgar ısyânının o zamandanberi her gün beklenen tabiî ve mukadder bir neticesidir: Bütün Balkan İslâvlarını Türkiye'ye karşı ayaklandırmak istiyen Rus siyaseti ilk ateşi Bosna-Hersek'de tutuşturmuş ve mütemâdiyen Sırbistan ve Karadağ'la Rusya'dan yardım gören bu vilâyet Türk ordusunun mahallî âsilerden başka Sırplar ve Karadağlılarla da mücâdele meydanı hâline gelmiştir. O zamandanberi Sırbistan ve Karadağ hükûmetleri hummâlı bir harb hazırlığı içindedir: İki hükûmet 26 Mayıs=2 Cumâda-l-ûlâ Cuma günü tedâfüî ve tecâvuzî bir ittifak muâhedesi akdederek metbu'larına karşı resmen elbirliği etmişlerdir. Bu vaziyeti dikkatle tâkib eden Bâb-ı-Âlî bilhassa Bulgar ısyânındanberi Sırbistan'la Karadağ'a karşı askerî emniyet tedbirlerinde kusur etmedikten başka, 8 Haziran = 15 Cumâda-l-ûlâ Cuma günü ve bir rivayete göre de ertesi gün Sadr-ı-a'zam Mütercim-Rüşdi Paşa Sırbistan prensi Milan'la Karadağ prensi Nikita/Nicolas'ya birer telgraf çekerek seferberliklerinin sebebini sormuş ve bu şiddetli ihtâra ilkönce müsekkin ve mülâyim cevaplar gelmiş, hattâ prens Milan izâhât arzı için Istanbul'a bir murahhas göndereceğinden bile bahsetmişse de göndermemiş, bil-akis aradan on dört gün geçince 22 Haziran = 29 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü murahhas yerine ültimatom göndermiştir! Bu tuhaf ültimatomda Bosna-Hersek harekâtından dolayı memleketin ticarî, iktisadî ve mânevî zararlarından bahseden prens Milan, Başıbozuk kuvvetlerinin

hudut köylerine tecâvuzundan şikâyet ederek bu hâle bir nihayet vermek üzere Bosna-Herseğ'in Sırp askerleri tarafından işgalini ve Karadağ prensi de Hersek sancağının bir kısmını istemiştir! İlkönce bu tarihten bir gün evvel Karadağlılar taarruza geçmiş ve bu gün de Sırp ordusu Morava nehrinden geçmiye başlamıştır.

O sırada Balkanlardaki Türk kuvvetlerinin mecmûu yüz bin kadar gösterilir: Bunlar, Hüseyn Avni Paşa'nın katli üzerine Ser-asker olan Serdâr-ı-Ekrem Abdi/Çırpanlı Abdülkerim Nâdir Paşa'nın kumandasındadır; Karadağ cephesine de Hersek kumandanı müşir Ahmed Muhtar Paşa me'mur edilmiştir.

Sırp ordusu Baş-kumandanlığına daha 29 Mayıs = 5 Cumâda-l-ûlâ Pazartesi gününden itibaren «Taşkend fâtihi» diye meşhur Rus generali Tchernaïeff/Çernayef tâyin edilmiş ve hemen gelip yeni vazifesine başlamıştır.

Bosna-Hersek ve Bulgaristan ısyanlarıyla Sırbistan ve Karadağ harbleri Rusya tarafından hazırlanmış öyle bir hâdisat zinciridir ki, Balkan milletlerine karşı zâhirî gayesi İslâv birliğinin te'mininden ibaret olmakla beraber, hakikî hedefi bu küçük milletleri pişdar şeklinde ateşe atıp Türk ordusunu hırpalattıktan sonra istediği zaman işe müdâhale ederek «93 seferi» diye meşhur Türk - Rus harbinde kendi muvaffakıyyetini kolaylaştırmaktan ibarettir. — Türk zaferiyle neticelenen bu Sırbistan - Karadağ seferinin neticesi için aşağıda bu sene vukuâtının «31 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız).

31 Ağustos = 10 Şa'ban, Perşenbe: Beşinci Murad'ın hal'i.

(Yukarda bu sene vukuâtının «6 Haziran» fıkrasında aklını kaybettiğini gördüğümüz Beşinci Murad'ın hastalığı doktorların her türlü ihtimâmına rağmen hafiflememiş, o tarihten itibaren 87 gündenberi pâdişah kendine mâlik olmadığı için devlet işleri gayr-i-resmî ve gayr-i-mes'ul bir «Nâib-i-Saltanat» vaziyetini alan Sadr-ı-a'zam Mütercim Rüşdi Paşa'nın elinde kalmış, hükûmet gizli tuttuğu halde mesele şâyi' olduğu için her kafadan bir ses çıkmıya başlamış, ulemâ cuma namazının «adem-i cevâzı» ndan dem vurmuş, Midhat Paşa her derde devâ bildiği meşrutiyeti bu derdin de yegâne devâsı diye ileri sürdükçe hâlinden memnun olan Sadr-ı-a'zam :

— Pâdişah muhtell-üş-şüurdur: Binâenaleyh devletin tebdil-i usûl-i hükûmetine zaman müsâid değildir!

diye atlatmıya bakmış, nihayet yukarıki fıkrada gördüğümüz Sırbistan ve Karadağ muharebeleri ortaya çıkınca hazine müşkilâtından dolayı çıkarılan «Kavâim-i nakdiyye» başsız kalan devletin malî ve iktisadî vaziyetini büyük bir buhranla karşılaştırmış ve işte bütün bu müşkilât içinde her nasılsa bir Cuma selâmlığına çıkarılan Beşinci Murad saraya avdetinde sırtından çıkarmadığı üniformasıyla sabahladıktan sonra erkenden Dolmabahçe sarayının alt katına inip bir pencerenin camlarını kırarak bahçeye çıktıktan sonra kendisini kayık havuzuna atacağı sırada yetişen bendegânı zorla içeri almak istemişlerse de parmaklıklara sarıldığı için ellerine vurmak mecburiyetinde kalmışlar ve bu hâli pencereden gören veliahd Abdülhamid Efendi tarafından şiddetle tekdir edilmişlerdir. Hamid Efendi'nin bu vaziyeti derhal Sadr-ı-a'zama bildirdiğinden bahsedilir.

Gene «6 Haziran» fıkrasında Viyana'dan celbedildiğini gördüğümüz Akliyye mütehassısı doktor Leidersdorf bir rivayete nazaran pâdişahın tedâvisi kaabil olmadığı ve ikinci bir rivayete göre de Viyana'daki kliniğinde altı ay tedâvi edilmek şartiyle iyileşebileceği hakkında bir rapor vermiştir: İkinci rivayet doğru olsa bile tatbikı kabil değildir; üç kıt'a üzerindeki muazzam bir devletin imparatoru ve İslâm âleminin halîfesi vaziyetinde bulunan bir zâtın Viyana'da bir akliyye kliniğine sevkı hangi akla sığabilir? Bir taraftan da Ramazan bayramı yaklaştığı için pâdişahın bayram namazından ve muâyede merâsiminden dolyı hükûmetin çok müşkil bir vaziyette kaldığından bahsedilir. Veliahd Abdülhamid Efendi'nin bir an evvel tahta çıkmak için sarfettiği büyük gayret ve faaliyetin sebepleri işte bunlardır.

Hamid Efendi'nin bu faaliyetinde en mühim adamı, Ticaret nâzırlığında bulunan eniştesi Fethi-Paşa-zâde Mahmud Celâlüddin Paşa'dır: İşte bu vâsıtayla ilkönce Ser-asker kaymakamı Redif Paşa'yı elde etmiş olduğundan bahsedilir; Ser-asker Abdülkerim Nâdir Paşa o sırada Serdâr-ı-Ekremlikle Rumeli'de bulunduğu için, vekâletinde bulunan Dâr-ı-Şûrây-ı-Askerî reisi Redif Paşa Istanbul'daki askerin en büyük âmiri demektir. Mütercim-Rüşdi ve Midhat Paşalar işte bu vaziyet üzerine elde edilmişlerdir: Abdülhamid Efendi bunlarla Kâğıthâne çiftliğinde görüşmüş, ikisini bir parmağında oynatmış, mevkiinden başka bir şey düşünmiyen Mütercim'i iş başından ayırmıyacağından bahsetmiş, Midhat Paşa'ya da:

— Usûl-i meşrutiyyet ve meşverete mübteni olmayacak bir hükûmeti kabul etmem!

dedikten sonra muhteşem kol düğmelerini çıkarıp yadigâr olarak vermiş ve Ali Haydar Midhat Bey de hâtırâtında daha sonra verilmiş gösterdiği bu pırlanta düğmeleri bir Avrupa kuyumcusuna dört bin altına sattıklarından bahsetmiştir: O zamanki dört bin altın, şimdiki kâğıt para ile takriben yüz yetmiş bin lira kadar bir paradır! Sultan Murad'ın hal'ine işte bu tatlı mülâkat üzerine karar verilmiş, askere hâkim olan Redif Paşa sadr-ı-a'zamı işin tesrîine mecbur etmiş ve Şeyh-ül-İslâm Hayrullâh Efendi de Sultan Aziz'den sonra Sultan Murad için de şöyle bir fetvâ vermiştir:

«İmâm-ül-Müslimîn cünûn-i mutbık ile mecnûn olmağla imâmetden maksûd fevtolsa uhdesinden akd-i imâmet münhall olur mu? Beyan buyrula.
«El-cevâb : Allâh-u-a'lem olur»

Ketebehu-l-fakîr
Hasan Hayrullâh ufiye-anhu

Bu fetvâda «Dâimî cinnet» mânâsına gelen «Cünûn-ı mutbık» tâbirini veliahd Abdlhamid Efendi'nin koydurduğundan bahsedilir: Efendi'nin bundan maksadı, kardeşinin hiç bir zaman iyileşemiyeceğini halka ilân ettirmektir.

Bundan bir gün evvelki Meclis-i-Vükelâ ictimâında ilkönce Mütercim-Rüşdi ve ondan sonra da Midhat Paşaların arkadaşlarına ifşâ ettikleri vaziyet üzerine yalnız Tophâne müşiri Rızâ Paşa'nın muhâlif re'yine karşı ittifâk-ı-ârâ ile Sultan Murad'ın hal'ine karar verilmiş ve bunun üzerine yukarıki fıkrada gördüğümüz Sırbistan meselesi hakkında bir «Meclis-i umumî akdedileceğinden bahsedilerek ve ma'zul ve mansub bilcümle erkân ve ulemâya dâvetiyyeler gönderilerek bu gün Topkapu sarayında toplanmaları tebliğ edilmiştir: Aşağıki fıkraya bakınız.
1840=1256 senesi 21 Eylül=24 Receb Pazartesi günü dünyaya gelmiş olan Beşinci Murad yaşının tam 35 sene, 11 ay, 11 gün tuttuğu, yâni 36 yaşını ikmâl etmek üzere bulunduğu sırada hal'edilmiş demektir; saltanat müddeti de bu senenin 30 Mayıs=6 Cumâda-l-ûlâ Salı gününden itibaren 93 gün sürmüştür:

Doksan üçde doksan üç gün pâdişah-î dehr olup
Göçdü uzletgâhına Sultan Murâd-î nâ-murâd

beytinde işte bu vaziyet ifâde edilmişse de, zavallının bu 93 gün içinde yalnız yedi gün kendisine mâlik olduğundan bahsedilir: Bununla beraber, cinneti hakikatte bir «Cünûn-i mutbık» olmıyan Sultan Murad'ın hastalığı çok sürmemiş, torunlarından şehzâde Osman Fuad Efendi'nin bana anlattığına göre Çırağan sarayındaki çilesini şarkılar bestelemek ve torunlarına ders vermekle geçirmiştir).

İKİNCİ ABDÜLHAMİD

(Abdülhamîd-i Sânî)

— M. 1876 = H. 1293 — M. 1909 = H. 1327 —

1876 = 1293

31 Ağustos = 10 Şa'ban, Perşenbe, Zevâlî saat 12: İkinci Abdülhamid'in cülûsu.

(Resmî vesikalardaki «11 Şa'ban» tarihi Rü'yet-i-hilâlden mütevellid olduğu gibi, «19 Ağustos» tarihi de Rûmî takvime göredir. — Osmanlı tarihinin son devrinde Sultan Abdülmecid'in sırayla saltanat süren dört oğlunun ikincisi ve «Fetret» devrinde saltanatlarını ilân eden Süleyman ve Musa Çelebiler sayılmamak şartiyle Osmanlı pâdişahlarının otuz dördüncüsü olan Sultan Abdülhamid 1842=1258 senesi 21 Eylül=15 Şa'ban Çarşanba günü dünyaya gelmiş olduğuna göre yaşının tam 33 sene, 11 ay, 11 gün tuttuğu, yâni 34 yaşını doldurmak üzere olduğu sırada tahta çıkmış demektir. Sultan Mecid'in ikinci haremi olan anası Tîr-i-Müjgân Kadın-Efendi 1853 = 1269 tarihinde vefat ettiği zaman kendisi henüz 11 yaşında bir çocuk olduğu için, babasının emriyle Abdülhamid Efendi'ye Piristû Kadın-Efendi analık etmiş ve işte bundan dolayı üvey-oğlunun cülûsunda bu Kadın-Efendi Vâlide-Sultan olmuştur.

«Abdülhamid'in evâil-i saltanatı» ismindeki eserinde Ahmed Sâib Bey, Sultan Hamid'in anasını «Çandır» isminde bir câriye gösterirse de kat'iyyen doğru değildir : «İstanbul Ansiklopedisi»nde «Gülnihal-Kadın» gösterilmesi de yanlıştır. Hele G. Dorys'in «Abdul-Hamid intime» ismindeki düşmanca eserinde Sultan Hamid'i saray rakkaselerinden mühtedi bir ermeni kadınından doğmuş göstermesi herzeden daha bayağı ve safsatadan daha aşağı bir iftirâdan başka bir şey değildir.

İkinci Abdülhamid'le tâli'siz selefi Beşinci Murad arasında yaş farkı iki seneden ibaret olduğu için, iki kardeşin beraber tahsil ettiklerinden bahsedilir: Türkçeyi Gerdan-kıran Ömer Efendi'den, Acemceyi Ali Mahvî Efendi'den, Arapçayla diger ilimleri Ferid ve Şerif Efendilerden, Osmanlı tarihini Vak'anüvis Lûtfi Efendi'den, Fransızcayı Edhem ve Kemal Paşalarla Gardet isminde bir Fransızdan ve musıkiyi de Guatelli ve Lombardi isminde iki İtalyandan öğrenmişlerdir; Sultan Hamid'in Garp musıkisini Şark musıkisine tercih etmesi işte bundandır. İmlâ bilmediği ve hattâ yazı yazamıyacak kadar câhil olduğu hakkındaki rivayetler ikinci meşrutiyetten sonra düşmanları tarafından ortaya atılmış efsânelerdendir; Sultan Hamid âlim olmamakla beraber imlâ bilmiyecek kadar câhil de değildir; bu tuhaf isnâdın mâhiyyetini anlamak için şimdiye kadar neşredilmiş el-yazılarına şöyle bir bakıvermek kâfidir; meselâ yukarda bahsi geçen mâhud Dorys'in mâhud kitabında iki sahifelik bir müsveddesinin «fac-similé» si vardır : Başkası tarafından yazılmış bir müsveddenin tebyizi gibi bir şey olmadığı çizilmiş ve değiştirilmiş kelimeleriyle sâbit olan bu yazıda hiçbir imlâ yanlışı olmadıktan başka ifâdesi de bir çok düşmanlarının üslûbundan daha düzgündür!

«Millet» kütüphânesindeki «Ali Emîrî» koleksiyonunda «Dîvan 275, Hususî 648» numarada mukayyet «Fâtih dîvânı» kopyesinin başındaki «Arz-ı şükran» serlevhalı mukaddimede Emîrî Efendi, Sultan Hamid'i senâ ederken:
«Ecdâd-ı maâlî-nijâd-ı izâmları misillü ahyânen inşâd-ı şi're de lûtfen tenezzül buyurduklarından»
bahsetmekte ve pâdişahın «Muallim-i Sultânîleri» Vak'anüvis Lûtfi Efendi'ye gönderdiği şu kıt'ayı da misal göstermektedir:

Haber-î inhirâf-ı tab'ı şerîf
Oldu gaayet teessüre bâdî
Hak vere âfiyetle ömr-i dirâz
Bâ-kemâl-î meserret-û-şâdî

Lûtfi Efendi bu kıt'ayı matbû dîvânında neşretmiş olduğu gibi, Ali Emîrî Efendi de uzun bir «Tesdîs» ini yapmıştır. Hocasının hastalığında hatırını sormak için yazıp gönderdiği bir kıt'ayı başkasına yazdırıp benimsemiye tenezzül etmiyeceği ve bilhassa kendi iktidar derecesini çok iyi bilen hocasını aldatamıyacağı muhakkak olduğuna göre, her halde kendi eseri olmak lâzımgelir (*).

Tarihte tahrif edilmiş birçok şahsiyyetler vardır: Bâzılarının kahramanlaştırılmasına mukabil, bâzıları da ejderleştirilmiştir! İkinci Abdülhamid işte bu ikinci zümredendir. Saltanat devrinde muhâlifleri tarafından yabancı memleketlerde ve hal'inden sonra da düşmanları tarafından Türkiye'de yazılmış eserlerde bin türlü mübâlâgalarla yalnız kusurlarından bahsedilmiş ve gene bin türlü iftirâlar atılarak kanlı ve korkunç bir tip hâline getirilmiştir. Meselâ Ermeni komitecilerinin Avrupa müdâhalesine sebeb olmak için yaptıkları hareketlerle ihtilâl teşebbüslerini tenkil etmiş olduğu için muhtelif memleketlerde bir takım müteassıp Türk düşmanlarının Sultan Hamid'e taktıkları bâzı çirkin lâkaplar vardır: Bunların en meşhurları Fransız müverrihlerinden Albert Vandal'in ortaya attığı «Le Sultan Rouge = Kızıl Sultan» ve İngiltere'deki «Whigs» partisinin meşhur reisi Gladstone'un savurduğu «The Great criminal = Büyük câni» sıfatlarıdır! Hıristiyanlık taassubiyle Anadolu'nun yarısını Ermenistan görmek istiyen bir takım Türk düşmanlarının bu gibi herzeler ve hattâ küfürler savurmaları pek tabiîdir: Fakat Ermeni komitecisine karşı Türkün hakkını koruduğu için müteassıp Fransızın ortaya attığı «Sultan Rouge» lâkabını Türkçeye terceme edip de Sultan Hamid'e «Kızıl Sultan» diyen bâzı Türklerin yüz kızartıcı gaflet ve cehâletlerine ne denilebilir?

İkinci Abdülhamid'in bir takım büyük kusurlarıyla çok kötü icraâtına mukabil çok büyük meziyyetleriyle bir çok iyilikleri de vardır. Kusurlarının en meşhuru vehmidir ve hattâ bütün taksirâtının menbaı işte budur: Her şeyden ve her kesten her zaman şüphe ettiği için, devletini şüphelerinden aldığı ilhamlara göre idare etmiştir! Yıllarca hizmetinde bulunmuş adamlardan duyduğuma göre, Sultan Hamid'in mütemâdiyen tekrar edip durduğu bir söz vardır:

— Şüphe basîretin başıdır!

Bâb-ı-Âlî'ye işte bundan dolayı i'timâd etmediği için devlet idaresini sarayda toplamış, amcasıyla kardeşinin hal'inden dolayı devlet-adamlarının kendisini de tahtından indireceklerini bir fikr-i-sâbit hâline getirmiş, işte bundan dolayı kendisi için tenezzül sayılacak kadar ehemmiyetsiz işlere bile karışmış, hafiyyeliğe de o yüzden revaç vermiş ve bu suretle bir takım mânâsız şeyler için her kesten evvel ve her kesten ziyâde kendikendini rahatsız etmiştir. Sultan Aziz devrinde İngiltere'den sonra ve Fransa ile beraber dünyanın ikinci derecede deniz kuvveti hâline gelen donanmayı ihmâlinde malî imkânsızlık kadar vehminin de âmil olduğu muhakkaktır: Çünkü amcası hal'edilirken Dolmabahçe sarayını deniz tarafından merhumun kendi eseri olan donanma muhâsara etmiştir! Bu tarihî vehmin memlekete zarar vermiş daha bir çok tezâhürlerinden de bahsedilebilir: Bilhassa demokrasinin bütün dünyaya yayıldığı bir devirde zamanla beraber yürüyemiyerek koyu bir Ortaçağ mutlakıyyetini idâme etmekte ısrâr

(*) Hususî kütüphanemde bunu te'yid eden çok mühim bir vesika vardır: Sultan Hamid'in kızlarından Ayşe-Sultan'la vâlidesi Müşfika Kadın-Efendi'nin ihdâ ettikleri bu eşsiz vesika, İkinci Abdülhamid'in hal'inden sonra Beylerbeyi sarayında yazmış olduğu Acemce bir rübâîdir ve kendi el-yazısıyladır; altında imzası da vardır.

etmesi ve Garp taklidi bir parlmantarizmin Osmanlı câmiası için mühlik olmasına mukabil Âlî Paşa'nın memleket bünyesine göre kurmuş olduğu demokrasi temelini mühmel bırakmış olması en büyük kusurlarındandır: Bu mesele için yukarda 1868 = 1284 vukuâtının «1 Nisan» fıkrasına bakınız.

Sultan Hamid'in bu büyük kusurlarına mukabil, çok büyük meziyyetleriyle iyilikleri olduğu da muhakkaktır: Fevkalâde bir zekâ ile hayret edilecek kuvvette bir hâfızaya mâlik olduğunda düşmanları bile müttefiktir. İrâde kuvveti de zekâ ve hâfızasıyla mütenâsip gösterilir: Anasıyla babası genç yaşlarında veremden öldüğü ve kendi bünyesi de ayni isti'dâda vâris olduğu için, bütün hevesat ve ihtirâsâtını sıhhatine fedâ ederek ölünceye kadar mütemâdî bir i'tidâl içinde yaşamak, o vaziyette ve o imkânlar içinde kolay şey değildir. Fevkalâde çalışkanlığı ile hususî hayatının intizamı da Garp menbâlarında bile hayretle bahsedilen meziyyetlerindendir: Meselâ öldüğü güne kadar yaz kış ılık duş yapmış ve hiç bir gün fâsıla vermemiştir! Mesâî saatleri gayet muntazamdır ve yorulmak bilmeden çalışır. Mühim telgraflar ve haberler geldiği zaman gece uykusundan bile uyandırılabilir.

Sultan Hamid iffet, haysiyyet, vekar ve namus timsâlidir: On dört sene Mâbeyn kâtipliğinde bulunmuş olan eski Dâhiliyye nâzırlarından Reşid Bey'in hâtırâtında onun bu en bâriz vasfına:

«Kelimenin bütün mânâsiyle afif idi: Yâni kimsenin ırzına ve kesesine göz diktiği görülmemiştir»

diye şehâdet edilmektedir. Topkapu sarayının Harem-i-Hümâyun dâiresine astırdığı ahlâkî inzıbat levhası Abdurrahman Şeref tarafından «T.O.E.M.»nda neşredilmiştir: Bu tâlimatnâmede muayyen bir saatten sonra Harem-ağalarının bile Harem dâiresinde kalamıyacaklarına âit bir madde vardır; zâbıta-i-ahlâkıyyeye saraydan başlamak üzere bütün memlekette fevkalâde bir ehemmiyet vermesi, son zamanlarda ve bilhassa Sultan Aziz devrinde sarayın bile o bakımdan bozulmaya yüz tutmasındandır.

Sultan Hamid tam mânâsiyle dini bütün müslümandır ve öyle olduğu için müteassıp değildir: Reşid Bey bu noktayı da «Müteassıp olmamakla beraber dindardı» diye anlatır.

Müsrifleriyle meşhur olan amcası Sultan Aziz'le ağabeysi Sultan Murad'ın ve diger kardeşlerinin aksine olarak Sultan Hamid çok muktasıd olmakla mâruftur: Şehzâdelik hayatı çiftliklerinin mahsulâtiyle ticaret yaparak, parasını işleterek, emlâkinin idaresiyle bizzat meşgul olarak ve hattâ gayet ihtiyatlı surette borsa oyunlarına bile iştirâk ederek servet yapmakla geçmiştir; kardeşlerine para ikrâz ettiğinden bile bahsedilir! İşte bundan dolayı Beşinci Murad'ın cülûsunda bir milyon altından fazla borcu olduğu halde, Sultan Hamid tahta çıktığı zaman yalnız nakdî servetinin yüz bin altını aştığına âit bâzı rivayetler vardır. Saltanat devrinde de dâimâ idareli davranmış, Sultan Aziz gibi devlet hazinesine ikide bir el atmamış ve hattâ menâfi'-i-umumiyyeye âid işlerde kendi kesesinden pek çok fedakârlıklarda bulunmuştur.

Reşid Bey Sultan Hamid'i «Halim, sabur ve rahîm» gösterir : Kimsenin rızkına mâni' olmak istemediği için, siyasî menfilere bile aylıklar bağlatması bu hususiyyetinin en bâriz delillerindendir. Merhum Doktor Abdullah Cevdet Trablusgarb'a sürülürken bütün müterâkim aylıklarının bir torba gümüş mecidiye olarak Bâş-Zabtiye'ye getirilip kendisine verilmiş olduğunu bir gün Sultan Hamid'e rahmet okuyarak ve o zamanki muhâlefetine nedâmet ederek bana teessürlerle anlatmıştı! Sultan Aziz'in katliyle alâkadâr olarak Kastamonu'dan getirtilip Yıldız'da muhâkeme edilen Mâbeynci Seyyid Bey'in zaruret içinde kalan karısı Kevser Hanım Mâbeyn'e çok şiddetli bir telgraf çektiğinden dolayı tekdire uğradığı halde, maişetinin te'mini için derhal valiye emir verilmiştir! Midhat Paşa bile hudut hâricine çıkarılırken cebine beş yüz altın konulmakta kusur edilmemiştir! Bu gibi deliller nâmütenâhidir.

Ermeni propagandacılarının utanmadan «Kızıl Sultan» dedikleri İkinci Abdülhamid'in en büyük hususiyyetlerinden biri de kan dökmekten son derece müc-

tenib olmasıdır; hâtırâtında Sultan Hamid'in bir çok kusurlarını şiddetli bir lisanla tenkid etmiş olan Raşid Bey bu noktayı şöyle anlatır :

«Kitâbet hizmetinde bulunduğum on dört sene zarfında âdi cürümlerinden dolayı haklarında idam hükmü sâdır olanlar elbette yüzü tecâvuz etmiştir. Pâdişah bunların arasında yalnız birinin, anasını ve babasını katletmiş bir canavarın idâmı hükmünü tasdik etti. Digerleri hakkındaki idam cezâlarını, cürmü muhit olan sebeplere göre müebbeden, yahut yirmi, yirmi beş sene, hattâ daha az kürek cezâsına tahvil ederdi... İdam cezâlarını muttariden hapis cezâsına tahvil etmiş olduğu, hâlen Hazine-i-Evrak kuyûdiyle de sâbittir».

Gene Reşid Bey'in bana şifâhen söylediğine göre Sultan Hamid idam cezâsını tasdik etmekte kullandığı kalemi bizzat kırıp sobaya atmış ve kaydini yapan Mâbeyn kâtiplerinin de öyle hareket etmelerini irâde etmiştir. Otuz üç sene süren saltanat devrinde idâm edilenlerin mecmûu bir kaç kişiden ibaret gösterilir! Türkiye'de dar-ağaçları Sultan Hamid'den sonra kurulmuş ve ormanlar teşkil edecek kadar bereketlenmiştir.

İkinci Abdülhamid'in mechul cephelerinden biri de Türklük şuûrunda gösterilebilir : «Lûgat-i Çagatâyî ve Türkî-i Osmânî» müellifi Buhârâlı Şeyh-Süleyman Efendi'yi saltanatının daha ilk yıllarında Türkler ve Türkmenlerle temâs etmek üzere resmî vazife ile Orta-Asya'ya göndermiş olduğunu Süleyman Efendi Çagatay lehçesiyle yazdığı manzum mukaddimesinde:

Hem sefâretle seyâhat kıldum

diye anlatır ve:

Türkmenün hâlini bir bir bildüm
Cins-ü-mıkdârını defter kıldum

şeklinde izâhat da verir; gene Şeyh-Süleyman Efendi Peşte'de toplanan Turan kongresinde de Sultan Hamid'i temsil etmiştir; bundan bahsederken de :

Cümle bir bir gelüben il öpdü
Türk dip alkışla kıyâmet kopdu

demektedir. Sultan Hamid'in âile beşiği olan Eskişehir ve Söğüt civârındaki Karakeçili aşiretinden iki yüz kişilik bir «Söğütlü maiyyet bölüğü» teşkil etmesi de milliyetine bağlılığındandır; Mâbeyn baş-kâtibi Tahsin Paşa'nın hâtırâtında bu meseleden bahsedilirken:

«Sultan Hamid'in bu mızraklı bölüğüne fevkalâde teveccüh ve i'timâdı vardı»

denildikten sonra bunların kumandanı olan Mehmed Bey'in bir arkadaşıyla beraber «Sultan Hamid'in yatak odası yanında» yattıklarından, pâdişahın «Hayatının muhâfazasını bunlara tevdi» ettiğinden bahsedildikten sonra da, sarayda bütün ahlâkî safvetlerini «Kaya gibi» muhâfaza etmiş olan «Civanmerd» Karakeçililere karşı Abdülhamid'in millî râbıtası şöyle izâh edilmektedir:

«Sultan Hamid Söğütlü bölüğünden dâimâ memnuniyet ve sitayişle bahseder, onlarla görüştüğü zaman:

— Öz hemşerilerim!
diye hitâb eylerdi».

Sultan Abdülhamid'i meşrutiyetten yıldıran muhtelif sebeblerin en mühimlerinden biri de anâsır meselesi ve o zamanki Osmanlı imparatorluğunda Türk unsurunun diger anâsır mecmûuna nisbetle akalliyette olmasıdır: Âlî Paşa gibi Sultan Hamid de Meclis-i-Meb'ûsânın anâsır mücâdelesine sahne olacağı kanâatindedir. İşte bundan dolayı İkinci meşrutiyetin ilânından bir hayli zaman evvel Türk milliyetini koruyacak bir Kanun-ı-esasî tedvini için bütün Avrupa Kanun-ı-esâsîlerini terceme ettirmeye başlamıştır. Başkâtip Tahsin Paşa bu mesele hakkında Sultan Hamid'in kendisine söylediği sözü hâtırâtına şöyle geçirmiştir :

— Bir hükümdar için lâzım olan şey memleketin menfaatidir: Eğer bu menfaat

Kanun-ı-esasînin ilânında ise o da yapılıyor; fakat iyi tatbik olunur mu, TÜRKÜN MENFAATI MAHFUZ KALIR MI? Burasını kestiremiyorum!
Pâdişahın bu millî endişesinde ne kadar haklı olduğunu ikinci meşrutiyet tarihi bütün fecâatiyle isbât etmiştir. — Sultan Hamid'in Âzerbaycan'da İran hükûmeti tarafından men'edilmiş olan Türk dilinin tedris lisanı olmasını te'min etmek suretiyle Türklüğe ettiği hizmet için aşağıda 1900 = 1318 vukuâtının «29 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız.

Sultan Abdülhamid'in en kuvvetli cephesi haricî siyasetinde gösterilir: Balkan devletlerini mütemâdî ihtilâflar içinde yaşatarak Türkiye'ye karşı ittifaklarına hiç bir zaman imkân vermediği gibi Şark meselesinde Rusya ile Avusturya'nın anlaşmasına mütemadî bir mehâretle mâni' olmuş, İngiltere ve Fransa'ya karşı icâbında Almanya'yı kullanmış, bütün devletleri büyük bir ustalıkla idâre ederek Osmanlı tarihinde otuz üç sene sürmüş en uzun sulh devrini te'min ederek inhitat harblerinden sonra memleketi dinlendirmiye muvaffak olmuştur: Bu sulh devrinin başındaki «93 seferi» Abd-ül Aziz devrinden mevrûs olduğu gibi, aradaki Yunan harbi de büyük bir sefer mâhiyyetini hâiz değildir.
Abdurrahman Şeref Sultan Hamid'i şöyle anlatır:

«Simâ ve bünyesinde hânedân-ı Osmânî'ye mahsus olan alâmetler iyice fark-u-müşâhede olunurdu. Zeki ve hassas, dakîka-şinâs, muâmele-i mu'tâdesi nâzik, halâvet-i mahsûsa-i sadâya mâlik, efendiliğin ve Hilâfet-u-saltanatın izz-ü-vekaarını tamamiyle yerine getirir, bendegânını taltıf ve kendisiyle görüşen ecnebileri tatlı dili ve câzibe-i nezâketi ile teshir etmenin yolunu bilir, tehdidini hakkıyle îka'a kaadir ve lüzumunda şiddet göstermeğe veya hiddetini teskin etmeğe muktedir idi».

Sultan Hamid'in cülûs merâsimi Topkapu sarayında olmuş, Sırbistan meselesi münâsebetiyle ictimâa çağırıldıklarını yukarıki fıkrada gördüğümüz dâvetliler birdenbire hiç bilmedikleri saltanat tebeddüliyle karşılaşmış, sadr-ı-a'zam Mütercim-Rüşdi Paşa kısa bir nutukla vaziyeti anlattıktan sonra hali' fetvâsı okunmuş ve işte bunun üzerine yeni pâdişah Hırka-i-Şerif dâiresinden çıkıp an'ane mucibince Bâb-üs-Saâde önünde kurulan murassâ tahta ezânî saat 5,15 = zevalî 12 de cülûs ederek derhal bîat merâsimi yapılmıştır. Sultan Murad o sırada Çırağan sarayına nakledilmiş olduğu için, İkinci Abdülhamid bîatten sonra Saray-burnu'ndan saltanat kayığı ile Dolmabahçe sarayına geçmiş ve üç gün üç gece cülûs şenlikleri yapılmıştır.

«Vehm-i Hümâyûn» una rağmen Sultan Hamid büyük bir hüsn-i-niyetle işe başlayıp Osmanlı tarihinde misli görülmemiş demokratça hareketleriyle az zamanda askerle ahâlinin gönüllerini kazanmıştır: Bu yolda ilk hareketi, cülûsunun on beşinci gününe tesadüf eden 14 Eylül = 24 Şa'ban Perşenbe günü Bâb-ı-Ser-askerî'ye gidip ümerâ ve zâbitanla beraber akşam yemeğinde bulunmasıdır; sofrada:
— Ser-asker Paşa, Paşalar, Beyler, Efendiler!
hitâbıyla bir nutuk irâd etmiş, Ser-asker Redif Paşa ordu nâmına cevap vermiş, ertesi akşam vükelâ ile Mâbeyn erkânını Yıldız'da yemeğe dâvet edip devletin mâruz olduğu tehlikeler karşısında hepsine ittifakla hareket, yâni millî birlik tavsiyesinde bulunmuş, 18 Eylül=28 Şa'ban Pazartesi günü kayıkla Tersâne'ye gidip Bayriyelilerle tanışarak birlikte sofraya oturup «yalnız asker yemeği» yemiş ve gene bir nutuk irâd etmiş, 5 Teşrinievvel = 16 Ramazan Perşenbe günü Bâb-ı-Meşîhat'e gidip ulemâ ile beraber iftar sofrasına oturmuş, 19 Teşrinievvel = 30 Ramazan Perşenbe günü Kızlar-ağası vesair Harem-ağalarının üniformalarla muâyedelere iştirâkini men'etmiş, 9 Teşrinisâni = 21 Şevvâl Perşenbe günü Haydarpaşa hastahanesine gidip Balkan cephelerinden gelen harb yaralılarını «birer birer» ziyaret ettikten sonra hepsine atıyyeler dağıttırmış ve câmilerde Sadr-ı-a'zam ve diğer vükelâ ile beraber halk içinde namaz kılmıştır! Gene o günlerde bir çok defalar Karadeniz'le Marmara'da vapur gezintileri yapmış ve bunlara bâzı şehzâdelerle devlet-adamlarını da dâvet etmiştir.
Sultan Hamid'in ilk Mâbeyn erkânı umumiyyetle çok kuvvetli şahsiyyetlerdir:

Sonraları dokuz defa Sadârette bulunan Said Bey/Paşa'yı Baş-kâtipliğe ve o devrin en mümtâz adamlarından olan Eğinli Said Paşa'yı da Mâbeyn ferikliğine intihâb etmiştir; bunlardan Sadr-ı-a'zam Said Paşa'ya «Küçük-Said Paşa» denilmesi işte bu Eğinli «Büyük-Said Paşa»ya nisbetledir. Bir müddet sonra Mâbeyn müşiri ve ayni zamanda Bahriye nâzırı olan Eğinli Said Paşa yeni Mâbeyn'in Avrupa'da bile çok iyi karşılanan en mühim şahsiyyetidir: İzmit mütesellimi Hâs-ağası Mustafa Ağa'nın oğlu olan Said Paşa Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'u birincilikle bitirdikten sonra hükûmet tarafından İngiltere'ye gönderilip Edinburgh üniversitesinde beş sene tahsil ederek oradan da birincilikle şahâdetnâme aldıktan başka Woolwich askerî mektebini de ayni derece ile ikmâle muvaffak olmuş, Londra'nın «Institution of Mechanical Engineers» ismindeki Makine mühendisleri enstitüsüne âzâ seçilmiş, Rasadhâne müdürlüğü ile Mekteb-i- Bahriyye nâzırlığında ve Londra sefâreti ataşe-navalliğinde muvaffakıyyetler gösterdikten sonra Tophâne Tecribe dâiresi reisliğinde bulunduğu ve artık Sultan Murad'ın hal'ine karar verildiği sırada Sultan Hamid kendisine bir hey'et gönderip Baş-mâbeyncilik teklif etmişse de kabul ettiremeyince sarayın ıslâhı salâhiyyetiyle Mâbeyn ferikliğini kabul ettirmiştir. Son devrin en büyük riyâziyyecilerinden olan Said Paşa devlet hesabına İngiltere'de tahsil etmiş ilk Türk genci olduğu için, muhâfazakârlarla müteassıplar kendisine «İngiliz-Said Paşa» demişlerdir! Kont de Kératry'nin «Mourad V» ismindeki eserinde Eğinli-Said Paşa'nın Mâbeyn ferikliğine tâyini Sultan Hamid'in teceddütçülere, yâni meşrutiyetçilere karşı bir nevi te'minâtı gibi gösterilir: Her halde Ruslara karşı İngilizlerden istifâde etmek istiyen Sultan Hamid'in bu suretle İngiltere'yi de memnun etmek istediği muhakkaktır.

O sırada Mâbeyn müşirliğine de yeni pâdişahın eniştesi olan Ticaret nâzırı Dâmad-Mahmud Celâlüddin Paşa tâyin edilmiştir; bu Dâmad-Mahmud Paşa, Türk müzeciliğinin müessisi olmakla meşhur Tophâne müşiri Fethi Ahmed Paşa'nın oğlu ve Eğinli-Said Paşa da dâmâdıdır; bu suretle meslekleri birbirinin zıddı olan kayınla enişte yeni Mâbeyn'de birleşmiş demektir: Bunlardan Mahmud Paşa mutlakıyyetçi, Said Paşa meşrutiyetçidir. — Eğinli-Said Paşa'nın o zamanki vukuâtı günü gününe zabteden ruznâme şeklindeki kıymetli hâtıratının yalnız baş tarafları rahmetli torunu Nazan Danişmend tarafından «Türklük» mecmuasında neşredilmişse de alt tarafı maatteessüf gayr-i-münteşir kalmıştır.

Eğinli-Said Paşa'nın tâbiriyle Sultan Hamid «Fevk-el-müşkil» şerâit içinde tahta çıkmıştır: Abd-ül-Aziz devrindenberi müzminleşip giden Bosna-Hersek ısyâniyle Bulgar gailesine Beşinci Murad devrinde Sırbistan ve Karadağ seferleri de inzımâm etmiş, Girit meselesi yeniden alevlenmiş, mütemâdiyen harbe hazırlanan Rusya Besarabya'da büyük bir ordu tahşid etmiş ve Avrupa devletleri müşterek bir müdâhaleye hazırlanmış olduktan başka, dahilî vaziyet itibariyle de meşrutiyetçilikle mutlakıyyetçilik arasındaki gerginlik pâyitaht efkâr-ı-umumiyyesini ikiye bölen bir buhran hâline gelmiştir).

7 Eylül = 17 Şa'ban, Perşenbe: Sultan Hamid'in Kılıc-alayı.

(Beşinci Murad'ın cülûsunda hazırlıkları yapıldığı halde pâdişahın hastalığından dolayı yerine getirilememiş olan bu eski an'ane İkinci Abdülhamid'in cülûsundan bir hafta sonra pek parlak merâsimle ihyâ edilmiş, saltanat kayığı ile Dolmabahçe'den Eyüb'e geçen pâdişah orada kılıç kuşandıktan sonra atla Eyüp'den Topkapu sarayına gitmiş, yolda ecdâdının türbelerini ziyâret etmiş ve Topkapu'dan da tekrar kayıkla Dolmabahçe'ye geçmiştir: Eğinli-Said Paşa'nın hâtıratında sâhillerle yol boylarındaki seyircilerin sayısı 5-6 yüz bin kadar tahmin edilir).

31 Teşrinievvel = 12 Şevvâl, Salı: Sırbistan ve Karadağ harekâtının ta'tili hakkında Rus ültimatomu.

(Yukarda bu sene vukuâtının «2 Temmuz» fıkrasında başladığını gördüğümüz Sırbistan ve Karadağ seferlerinin Türk zaferleriyle lehimize inkişâfı Rusya'nın teessür ve telâşına sebeb olmuş ve bilhassa 29 Teşrinievvel=10 Şevvâl Pazar günü kazanılan Alexinatz = Aleksinaç zaferi Sırbistan'ın kat'î mağlûbiyyetiyle neticelenerek Türk ordusunun artık hiç bir mukavemet görmeden Belgrad üzerine yürümesini te'min edecek bir vaziyet hâsıl etmiştir. Bu yüzden bir Türk-Rus seferi açılmasını istemiyen İngiltere bundan biraz evvel araya girip Bâb-ı-Âlî'ye mütâreke teklif etmişse de şerâitinde uyuşulamayıp işin sürüncemede kalması nihayet Sırp ordusunun Aleksinaç felâketiyle neticelenince daha fazla sabredemiyen Rus hükûmetinin emriyle bu gün Istanbul sefiri İgnatieff kırk sekiz saat müddetle bir ültimatom verip bu müddet zarfında bütün harekâtın ta'tiliyle a'zamî iki aylık bir mütâreke akdini istemiş, Bâb-ı-Âlî de Avrupa'nın her türlü yardımından mahrum olduğu için kabule mecbur olmuş ve bu suretle o parlak Türk zaferi maatteessüf semeresiz kalmıştır. — Ateş kesilmesi hakkındaki emrin ordu kumandanlığına 3 Teşrinisâni = 15 Şevvâl Cuma günü telgrafla tebliğ olunduğu rivayet edilir: Aşağıda bu sene vukuâtı içindeki «23 Kânunuevvel» fıkralarının birincisine de bakınız).

19 Kânunuevvel = 2 Zülhicce, Salı: Mütercim-Rüşdi Paşa'nın isti'fâsiyle Midhat Paşa'nın ikinci sadâreti.

(İsti'fânın sebebi Sultan Aziz'in şahsî garazlarla hal'inden dolayı halk arasında Mütercim aleyhine dedikodular başlaması ve kendisine i'timâdı olmıyan Sultan Hamid'in de Bâb-ı-Âlî mârûzâtından bâzılarını reddetmesidir; bu suretle hem halkın, hem pâdişahın gözünden düştüğünü anlıyan Rüşdi Paşa bundan evvel de bir iki kere isti'fâ etmişse de kabul edilmemiş ve nihayet bu sefer Mısır hıdivi İsmail Paşa'nın Sırbistan seferine yardım için gönderdiği askerin kendisini hal'etmekte kullanılacağını zanneden pâdişahın vehmi karşısında ihtiyarlığını bahâne ederek tekrar isti'fâ edince Mühr-i-Hümâyun artık geri alınmıştır: Mütercim'in hali'ler ve iclâslarla geçen bu dördüncü sadâreti bu senenin 12 Mayıs = 17 Rebî'ül-âhir Cuma gününden itibaren 7 ay, 8 gün sürmüştür. — Gün tarihindeki ihtilâf için Beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 246 numaraya bakınız).

23 Kânunuevvel = 6 Zülhicce, Cumartesi: Tersâne konferansı.

(Bir taraftan bu sene vukuâtının «2 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz Bulgar ısyânından dolayı Avrupa efkâr-ı-umumiyyesinin Türkiye aleyhine dönüşü ve gene o sırada «6 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz Selânik vak'asının zuhuru ve bir taraftan da Sırbistan'ın mağlûbiyyetini hazmedemiyen Rusya'nın Besarabya'da ve Anadolu hududunda birer ordu tahşid ettikten sonra Bâb-ı-Âlî'ye «31 Teşrinievvel» fıkrasında gördüğümüz ültimatomla yüklenmesi «Şark meselesi» ni en buhranlı safhasına sokmuş ve öyle bir vaziyette Rusya'nın tek başına oyun oynamasını istemiyen İngiltere'nin teklifiyle 1856 Paris muâhedesinde imzâları bulunan devletlerin Istanbul'da bir konferans akdetmelerine karar verilmiştir: Haliç tersânesindeki Bahriye nezâretinde toplanan ve bizim menbâlarda «Meclis-i mükâleme» denilen bu konferansta her devletin murahhasiyle Istanbul elçileri bulunmuş, Osmanlı Baş-murahhası olan Hâriciyye nâzırı Safvet Paşa alelusul konferans reisliğine seçilmiş ve ikinci murahhaslığa da Sultan Hamid'in Fransızca hocalarından olduğu için ötedenberi i'timâdını hâiz olan Berlin sefiri Edhem Paşa tâyin edilmiştir.

Bu gün ilk ictimâını akdeden Tersâne konferansı 1877=1294 senesi 20 Kânunu-

sâni=5 Muharrem Cumartesi gününe kadar 29 gün sürmüş ve 9 celse akdetmiştir. Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Bulgaristan meseleleri için Bâb-ı-Âlî'ye tebliğ edilen ağır şartlar muvakkat ve dâimî olarak iki kısma ayrılır: Dâimî şartların başlıcaları Sırbistan'ın harbden evvelki vaziyetini muhâfaza etmesi, Karadağ'a Hersek'le Arnavutluk'dan bazı yerler verilmesi, Bosna-Hersek'le Bulgaristan'a beşer sene müddetle tâyin edilecek Hıristiyan valilerin ve kayd-i-hayatla tâyin edilecek İstinaf hâkimlerinin intihâbında devletlerden muvâfakat istihsâli, âsâyişi muhâfaza için muhtelit milis kuvvetleri teşkili, Türkçe ile beraber mahallî dillerin de resmîleşmesi, vergilerin kısmen hazineye mal edilip mütebâkisinin mahallî ihtiyâcâta sarfı gibi noktalardır. Muvakkat şartlar da altı devlet murahhaslarından mürekkep iki muhtelit komisyonun yalnız bir sene müddetle ıslâhâtı mürâkabe etmesi ve bu müddet zarfında beş bin kişilik bir Belçika kuvvetinin muhtelit komisyonlar emrinde bulundurulmasından ibarettir. Bâb-ı-Âlî bunlardan bilhassa Hıristiyan valiler meselesiyle muhtelit komisyonlara i'tirâz etmiş, bir çok münâkaşalar olmuş, bir taraftan pâdişah İngiliz başmurahhası Lord Salisbury'ye Eğinli-Said Paşa'yı göndererek beş bin kişilik Belçika askerine âit kaydi kaldırtmış ve bir taraftan da beş sene müddetle tâyin edilecek Hıristiyan valilerin intihâbında devletlerden yalnız ilk defaya münhasır olmak şartiyle muvâfakat alınması kararlaşmıştır. Yaptırılabilen en mühim tâdilât işte bunlardan ibarettir.

Lord Salisbury ilkönce 20 Kânunuevvel = 3 Zülhicce Çarşanba günü pâdişaha gizli bir mektup yazıp Türkiye'nin müttefiksiz, parasız, mühimmatsız ve hazırlıksız Rusya ve Balkan peykleriyle harbetmesi felâket olacağını arzettikten sonra 14 Kânunusâni = 28 Zülhicce Pazar günü saraya gelip huzura kabul edilerek ve Eğinli-Said Paşa tercümanlık ederek son tâdilâtı arzedip gene kabul edilmediği takdirde konferans dağılmakla beraber sefirlerin de İstanbul'u terkedeceklerini söylemiştir.

Bu mühlik vaziyet üzerine pâdişah o akşam vükelâyı saraya dâvet etmiş, huzurdaki müzâkerede Sultan Hamid çok haklı olarak asker, mühimmat ve para vaziyetlerini sorup mütenâkız cevaplar aldıktan sonra kabinenin vükelâ-odası'nda derhal ictimâiyle meselenin etraflıca müzâkeresini emretmiş ve nihayet müzâkereden sonra kendisine şu netice arzedilmiştir:

— Böyle tekliflerde harbetmek için askerin kuvvetine bakılmaz, bunda istitâat aranmaz; biz Anadolu'ya dört yüz atlı ile geldik, yine dört yüz kişi kalıncaya kadar harbetmek lâzımdır!

Pâdişaha işte böyle bir palavrayı karar diye bildiren Midhat Paşa kabinesinin fikrince Hıristiyan valilerle muhtelit komisyonlar istiklâle münâfi oldukan başka diger vilâyetler için de birer sû'-i-misal teşkil edebilir: Bu adamlar böyle bir nokta-i-nazarı ortaya atarken Girit, Sisam ve Lübnan sû'-i-misallerinin esasen ortada mevcud olduğunu her halde hiç düşünmemiş olacaklardır!
Eğinli-Said Paşa'nın hâtırâtında :

— Vay gidi humk-u-belâhet vay! Rumeli'nin bütün bütün gitmesine sebeb olacaklar!
diye yanıp yakılması işte bundandır. Bu sırada Bâb-ı-Âlî'nin başında bulunan Sadr-ı-a'zam Midhat Paşa harbciliğin en büyük mürevvicidir ve Ser-asker Redif Paşa da kendisiyle hemfikirdir: Saraydaki harp timsâli de Dâmad-Mahmud Celâlüddin Paşa'dır; Cevdet Paşa bunlar için :

«Midhat Paşa sanki tüfengi doldurdu; Dâmad-Mahmud Paşa üst tetiğe çıkardı; Redif Paşa ateş etti: Bu üç kişi devletin başını bu felâkete uğrattı»
demektedir. Sultan Hamid'le Eğinli-Said Paşa ise o vaziyette harbe girmenin bir cinnet olduğuna kaani'dir! Onun için Midhat ve Mahmud Paşalar harb aleyhtarlığının ihânet olduğundan bahsederek Eğinli'yi ithâm ve dolayısıyla pâdişahı bile tehdid edecek kadar ileri gitmişlerdir: Aşağıki sene vukuâtının «18 Kânunusâni» fıkrasına da bakınız).

23 Kânunuevvel = 6 Zülhicce, Cumartesi: İlk meşrutiyetin ilânı.

(Muhâlefet cephesinin kuvvetinden dolayı Beşinci Murad devrinde neticesiz kalmış olan ilk meşrutiyet müzâkeresi için yukarda bu senenin «8 Haziran» fıkrasına bakınız. — Teceddüdcüleri memnun etmek için meşrutiyetin ilânına daha cülûsundan evvel söz vermiş olan Sultan Hamid 10 Eylül = 20 Şa'ban Pazar günü Bâb-ı-Âlî'de merâsimle okunan cülûs Hatt-ı-Hümâyûnunda o şifâhî va'dini resmen te'yid etmiş, derhal bir Kanun-ı-esasî hazırlanmak üzere Midhat Paşa'nın riyâsetinde bir encümen teşkil ettirmiş ve bâzı şiddetli münâkaşalardan sonra nihayet bu kanun projesi kat'î şeklini almıştır.

«Yeni Sabah» gazetesinin 9 ve 10 Kânunuevvel 1949 tarihli nüshalarının ikinci sahifelerinde «Sultan Hamid'in hâtırâtı» serlevhasiyle Beylerbeyi sarayında yazdığı notlardan bir parça neşredilmiştir: Bu notların mevsukıyyet derecesi belli olmamakla beraber, İkinci Abdülhamid'in tarihen mâlûm olan bir çok fikirlerine tamamiyle mütâbık olduğu muhakkaktır: Babasını müdâfaa etmek istiyen Ali Haydar Midhat Bey de ayni gazetenin 21 Kânunuevvel nüshasındaki cevabında bu notların Sultan Hamid'e âidiyyetini kabul etmiştir. İşte bu hâtırat parçasının 9 Kânunuevvel'de çıkan birinci kısmında Kanun-ı-esasî hazırlıklarından bahseden Sultan Abdülhamid muhtelif kimseler tarafından kendisine «Yirmiye yakın» proje verilmiş olduğundan bahsetmektedir: Bunların en mühimleri Midhat ve Süleyman Paşalarla Mâbeyn baş-kâtibi Küçük-Said Bey/Paşa'nın projeleridir.

Ahmed Midhat Efendi'nin «Üss-i inkılâbı» nın 2 nci cildinin 326 ncı sahifesindeki Midhat Paşa projesi pek tuhaftır: reisiyle âzâsının üçte biri hükûmet tarafından «tâyin» edilmek şartiyle «Yüz yirmi âzâdan mürekkep» garip bir Meclis-i-Meb'ûsan istiyen Midhat Paşa projesine göre vükelâ ile müsteşarlar da tabiî meb'us sayılacaklardır! Bu suretle Midhat Paşa 80 millet meb'usiyle 40 devlet meb'usundan mürekkep acâyip bir meclis istemiş demektir! Buna mukabil Küçük-Said ve Süleyman Paşalar Fransa Kanun-ı-esasîsini esas ittihâz ederek daha demokratik projeler tertib etmişlerdir. Midhat Paşa'nın projesindeki garâbetler her halde Hukuk-ı-esasiyye ile Avrupa Kanun-ı-esasîlerini tedkik etmemiş olmasından mütevellid olsa gerektir; Sultan Hamid'in notlarında bu nokta şöyle izah edilir:

«Filhakika o, ötedenberi meşrutiyetin tarafdârı idi. Lâkin ismini ve bâzı kitaplarda medhini işitmekle hâsıl olmuş bir tarafdarlıktır... Midhat Paşa Kanun-ı-esasî'nin behemehâl ilân olunmasını teklif ettiği zaman hiç bir devletin Kanun-ı-esasîsini tedkik etmemiş ve bu babda esaslı bir fikir edinmemiştir. Rehberi Odyan Efendi idi. Odyan Efendi ise, o zaman bile bizde en mümtaz hukukşinas değildi. Hele memleketi hiç bilmezdi. Zannederim ki bu vukufsuzluk Midhat Paşa ile Tâif kalesine kadar beraber gitti.»

İşte bundan dolayı Midhat Paşa'nın şahsî projesi değil, riyâsetinde teşekkül eden encümenin hazırladığı resmî proje esas ittihâz edilmiştir. Bu projenin ilk şeklinde bir takım münâkaşalara sebeb olan maddelerin en mühimleri ikidir: Biri Türk dilinin resmî dil olduğundan bahsedilmeyip her unsurun kendi dilini «ta'lîm-ü-teallümde» serbest olduğundan bahsedilmesidir! Bu suretle Meclis-i-Meb'ûsân bir Bâbil kulesi hâlini alacak demektir: Bu müdhiş tehlikeye karşı Eğinli-Said Paşa merhum şiddetli bir mücâdeleye girişerek nihayet Türk dilinin resmî lisan olmasını kabul ettirmiş ve bu esas o ilk Kanun-ı-esasînin 18 inci ve 57 nci maddelerinde iki defa tasrih edilmiştir. Eğinli-Said Paşa'nın bu unutulmaz hizmetini Türk tarihi dâimâ minnet ve şükranla yâd edecektir.

İkinci nokta da meşhur 113 üncü maddenin son fıkrasıdır. Dâmad-Mahmud Celâlüddin Paşa'nın koydurmuş olduğu bu fıkraya göre pâdişah her kimden şüphe ederse hudut hâricine atmak salâhiyyetini hâizdir! Eğinli-Said Paşa buna karşı da mücadele etmişse de kısmen muvaffak olabilmiş ve bunun üzerine o fıkranın hükmü «Hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idâre-i zâbıtanın tahkikat-ı mevsukası üzerine» sâbit olanlara hasredilmiştir: Fakat hükûmet polise istediği kim-

se hakkında istediği gibi rapor yazdırabileceği için, bu tâdilin hakikatte hiç bir kıymeti yok demektir. Midhat Paşa'nın bu fıkraya ilkönce i'tirâz edip sonradan kabul edivermesi ve kanâat mes'elesi yaparak derhal isti'fâ etmemesi her halde kendi zihniyetine de uygun olmasındandır: Çünkü Kanun-ı-esasî projesi hazırlanırken muhâlefet göstermiş olanlardan Kazasker Gürcü-Şerif ve Dagıstânî-zâde Muhyiddin Efendilerle mirimirandan Râmiz Paşa, Bâb-ı-Âlî Evrak müdürü Uzunetek Rızâ Bey, Kıbrıslı-Mehmet Paşa kethudâsı Kâmil Efendi vesaire gibi muhâliflerinden yirmi küsur kişiyi «bilâ-muhâkeme» nefye kalkışmış, pâdişah mahkeme kararı olmadan nefyedilemiyeceklerini söyleyince isti'fâ ile tehdid etmiş ve nihayet örfî ve keyfî bir kararla «bir gece hânelerinden kaldırtup» her birini bir tarafa sürdükten başka bir çok da talebe nefyetmiştir: İşte bundan dolayı Mahmud Celâlüddin Paşa'nın dediği gibi:

«Bu muâmeleye en evvel Midhat Paşa yol açmış ve henüz cülûs eden bir pâdişaha memleketçe emniyet olunmayanların def'-ü-teb'idlerinde be's olmadığını anlatmış»dır.

Midhat Paşa'nın bu suretle yeni pâdişaha bir istibdad dersi vermiş olduğunu söyliyen İbn-ül-Emin de bir müddet sonra paşayı hudut hâricine atan Sultan Hamid'den bahsederken:

«Pâdişah da aldığı dersi evvelâ üstâdı hakkında kemâl-i mehâretle tatbik etti: Mehâretine hayrân olan üstâdını, âilesiyle vedâ' etmeye bile vakit bırakmadan memleketten çıkardı»

demektedir! İşte bu suretle Kanun-ı-esasî projesi nihayet kat'î şeklini aldıktan sonra Midhat Paşa'nın ısrâriyle bir an evvel ilânı, paşanın yukarıki fıkrada gördüğümüz Istanbul konferansını hayrân ederek devletleri her türlü müdâhaleleriyle bütün taleplerinden birdenbire vazgeçirivermek hulyâsına kapılmış olmasındandır! Eğinli-Said Paşa'nın hâtırâtında bu ilânın «Konferansın ictimâından evvel olması mûcib-i muhassenât-ı azîme olacağından» dolayı Midhat Paşa tarafından tesrî' ettirilmiş olduğundan bahsedilir. Mahmud Celâlüddin Paşa da «Midhat Paşa bunun te'sis ve i'lânını teklifât-ı hâriciyyenin hüsn-i indifâına çâre-i müessir addeylemiş» ve «Teklifâtın reddinde devletler murahhasları iskât olunur me'mûlünden neş'et etmiş» olduğunu anlatır! Meşrutiyet ilânının Tersâne konferansı toplandığı güne tesâdüf ettirilmesi işte bundandır.

Kanun-ı-esasî Hatt-ı-Hümâyûnunu Bâb-ı-Âlî'ye Mâbeyn Baş-kâtibi Küçük-Said Bey/Paşa getirmiş, Midhat Paşa istikbâl etmiş ve o zaman Âmedcilikte bulunan Mahmud Celâlüddin Bey/Paşa da «Dâire-i-Hümâyun önündeki meydana» kurulan kürsiye çıkıp dâvetlilerle ahâliye okumuş, yüz bir top atılmış ve o sırada ictimâ hâlinde bulunan Tersâne konferansında Hâriciyye nâzırı Safvet Paşa hemen ayağa kalkıp bu top seslerinin Kanun-ı-esasî ilânına âid olduğunu söyliyerek bütün anâsırın hukuku te'min edilmiş olduğu için artık «İctimâımız zâid kalır!» demişse de zerre kadar ehemmiyet verilmemiş, Balkan sulhünü te'min için toplanıldığından bahsedilerek müzâkereye devam edilmiştir! Celseden sonra Safvet Paşa Bâb-ı-Âlîy'e döndüğü vakit Midhat Paşa:

— Ne dediler, ne dediler?

diye sabırsızlıkla sorunca, zavallı Hâriciyye nâzırının:

— Ne diyecekler? Çocuk oyuncağı dediler!

cevabını verdiğinden bahsedilir. Meselenin bu gülünç tarafına mukabil, bir de hazin tarafı vardır: Midhat Paşa meşrutiyeti Sultan Hamid'e karşı beynelmilel bir muâhede ile te'minât altına aldırmak için Avrupa devletleriyle bir rejim muâhedesi akdetmiye bile kalkışmaktan çekinmemiş ve bunun için Nâfia müsteşarı Odyan Efendi'yi «Me'mûriyyet-i mahsusâ ile» Avrupa'ya göndermiştir! «Abdülhamid'in evâil-i saltanatı» ismindeki eserinin 96-97 nci sahifelerinde Ahmed Sâib Bey bu fâciayı şöyle anlatır:

«Odyan Efendi, İngiltere Hâriciyye nâzırı Lord Derby ile mülâkata muvaffak olup Lord cenaplarına bu def'a Devlet-i-Aliyye idâresine vaz'olunan Kanun-ı-esasî Hıristiyanların âsâyiş ve hukuklarını daha ziyâde te'min edeceğini ve Devlet-i-Aliyye de bu idâre-i meşrûtayı muâhede-i beyn-ed-düvel şekline koyabile-

ceğini ve bu hususta hükûmetler tarafından taleb olunacak te'minat ne şekl-ü-suretle olursa olsun Bâb-ı-âlî rızâ göstereceğini beyan ve binaenaleyh konferansın Rumeli ıslâhâtı hakkında vereceği karar bîhude olacağını anlattı. Lord Derby, Odyan Efendi'nin ifâdâtını kemâl-i dikkatle dinleyip hâlen kat'î bir cevap vermediyse de Kanun-ı-esasî mes'elesi Devlet-i-Aliyye'ye âid dâhilî bir iş olup bu husûsa Avrupa hükûmetlerinin müdâhale edemiyeceklerini bir kaç gün sonra Odyan Efendi'ye söyledi»!

Türkiye'nin dâhilî idare şeklini ecnebi kefâleti altına aldırmak istiyen Midhat Paşa, akla hayret veren bu fecî teklifini Istanbul konferansına bile arzetmişse de hamdolsun kabul ettirememiştir! Hindistan nâzırı Salisbury ile beraber konferansta İngiltere'yi temsil eden Istanbul Büyük-elçisi Sir Henry Elliot, Sultan Aziz vak'ası hakkında Londra'da İngilizce ve Türkçe olarak neşredildiğinden bahsetmiş olduğumuz meşhur risâlenin Türkçe tercemesinin 40-41 inci sahifelerinde kendisinin şahsen tasvib ettiği bu hazin mâcerâyı şöyle anlatır:

«Kanun-ı-esasî ilân olunur olunmaz, düvel-i ecnebiyye tarafından icrâsı taleb olunan ıslâhâtı câmi' olduğu cihetle, ol vakt Istanbul'da ictimâ' eden konferansa resmen tebliğ olunmasını Midhat Paşa teklif eylemiş idi. Eğer Pâşây-ı müşârünileyhin işbu teklifi kabul edilmiş olsa idi, düvel-i-muazzama Kanun-ı-esasînin hâvi olduğu şerâitin muteber tutulacağına dâir, muâhedenâme kılıklu, bir va'd istihsâl ederek işbu şerâitin icrâsını taleb eylemeğe hak kazanmış olacağından, Abdülhamid Kanun-ı-esasînin hükmünü fesh-ü-ibtâl etmeğe cür'et edemez idi ve cür'et ettiği halde bile bir tarafdan düvel-i-muazzama ve diger tarafdan ahâli der-uhde etmiş olduğu taahhüdü kuvveden fi'le ihrâc ettirinceye kadar râhat durmazlar idi. Fakat ne çâre ki Midhat Paşa'nın teklifini konferans kabul eylemedi».

İşte bundan da anlaşılacağı gibi, Midhat Paşa dâhilî idare şeklini hâricî kefâlet altına sokan bir devletin artık istiklâlinden eser kalmıyacağını ve ecnebi te'minâtı altındaki hürriyetin esâretten bin beter olduğunu takdir edemiyecek kadar şahsî ihtirâsâtına kapılmıştır: İnsan aklı için bu acı mâcerânın başka türlü izâhı ve hiç bir türlü te'vili kabil değildir. — İlk Meclis-i-Meb'ûsânın resm-i-küşâdı için aşağıki senenin «19 Mart» fıkrasına bakınız).

1877 = 1294

18 Kânunusâni = 3 Muharrem, Perşenbe: Tersâne konferansının tekliflerini tedkik ve müzâkere için Bâb-ı-Âlî'de «Meclis-i-Umumî» toplanması.

(Tersâne konferansının teklifleri için yukarıki senenin «23 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız. — O fıkrada gördüğümüz gibi Sultan Hamid'in temsil ettiği sulh fikriyle Midhat Paşa'nın temsil ettiği harb fikri şiddetli bir mücâdele hâlindedir: İlk Meclis-i-Meb'ûsan henüz toplanmamış olduğu için, meselenin fevkalâde bir mecliste tedkikine lüzum görülmüş ve muhtelif anâsır mümessilleri de dâvet edilmiş olduğu için 180 Müslüman ve 60 Gayr-i-Müslimden mürekkep 240 ve diger rivayetlere göre de 300 küsur kişilik bir hey'et toplanmıştır. — Yukarda gördüğümüz gibi bu sırada müdhiş bir mâlî buhran içinde kıvranan devletin beş parası yoktur; Sultan Aziz devrindenberi devam eden Bosna-Hersek ve Bulgar ihtilâlleriyle onları tâkib eden Sırbistan ve Karadağ seferlerinden dolayı ordu yorgun ve yıpranmış bir haldedir; silâh, mühimmat ve zâbit kadroları çok eksiktir; iâşe ve levâzım bozukluğu ile yolsuzluk harbe müsâit değildir; devletin hiç bir müttefiki yoktur! İşte bütün bunlara rağmen pâdişaha karşı «Efkâr-ı-umumiyyeyi kazanup mevkı'lerinde kesb-i sıyt-ü-şöhret etmek dâiyesine düşmüş» olan Sadr-ı-a'zam Midhat ve Tophâne müşiri Dâmad-Mahmud Paşalar harb fikrini tervic için her vâsıtaya baş vurmuşlardır; «Mir'ât-ı-Hakikat» müellifinin tâ-

biriyle «Fikr-ü-mesleki tehyîc-i urûk-ı nâs» olan Midhat Paşa vaktiyle Sultan Aziz devrinde olduğu gibi bu sefer de «Talebe-i-ulûm»u saray kapularına gönderip :

— Harb isteriz!

diye nümayişler yaptırmış, Dâmad-Mahmud Paşa Çırağan sarayına kadın kıyafetiyle iki kişi sokturup yakalattıktan sonra pâdişaha harb istiyen halkın kendisinden yüz çevirip Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmak istediğinden bahsederek göz dağı vermiş, Sultan Hamid harb istemediği için «Moskof tarafdârı» diye aleyhine propagandalar yapılmış, matbuâta müheyyiç yazılar yazdırılmış ve Eğinli-Said Paşa'nın hâtırâtına göre işte bu gibi propagandalardan dolayı Midhat ve Mahmud Paşaların «şerlerinden korkan» pâdişahın sıhhatine bile halel gelmiştir! Tersâne konferansındaki İngiliz Baş-murahhası Lord Salisbury'nin bu günkü meclis münâsebetiyle bundan bir gün evvel Midhat Paşa'ya yazdığı mektubun şu fıkrası işte bu vaziyetle alâkadardır:

«Zât-i-Fahîmânelerine terettüb eden mes'ûliyyet büyüktür. Devletler tarafından yapılan tekliflerin kabul veya reddi size tâbi'dir. Vatanınızın mahvi de, selâmeti de sizin elinizdedir. Pâdişâhınızın fikri üzerinde yalnız siz müessir olabilirsiniz».

Rusya'ya karşı sırf İngiliz menfaati bakımından Türkiye'yi ikaz etmek istiyen Salisbury'nin bu haklı sözlerini hiçe sayan Midhat Paşa bu günkü fevkalâde mecliste gene kendi bildiğini okuyup harpçilikten başka bir şey yapmadığı için Salisbury'nin İngiltere Hâriciyye nezâretine gönderdiği 18 Kânunusâni tarihli tezkirede ağır bir lisanla tenkid ve ithâm edilmiştir.

Meclis âzâsına vaziyeti izah için yazdığı beyânnâmede «Devlet-i-Aliyye'nin beş altı yüz bin askerle cenge hazırlandığı»ndan ve donanmanın Karadeniz hâkimiyyetinden bahseden Midhat Paşa devletin eski seferlerden fazla harbe hazır olduğunu söyledikten sonra muharebeyi «Devlet ve milletin kadr-ü-şânına muvâfık» göstermiş, yalnız eğer mağlûb olursak neticenin daha vahîm olacağını da bîtaraf görünmek için ihtiyâten ilâve edivermiş, Âmedci sıfatiyle bu beyannâmeyi okumuş olan Mahmud Celâlüddin Paşa'nın tâbiriyle «Dudu kuşu gibi ta'limlü zatlere» bir takım «Şiddetli nutuklar» irâd ettirmiş ve nihayet bu müteheyyiç meclis Tersâne konferansı teklifâtının reddine karar verdiği için, halk nazarında «Moskof tarafdârı!» gösterilerek mâneviyyâtı sarsılmış ve gözü yıldırılmış olan Sultan Hamid de o fecî kararı bilmecburiyye tasdik etmiştir! — Red kararının tebliği üzerine 20 Kânunusâni = 5 Muharrem Cumartesi günü dokuzuncu ve sonuncu celsesini akdeden Tersâne konferansı dağılmış, büyük devletlerin murahhaslarından başka Istanbul Büyük-elçileri de siyasî bir nümâyiş şeklinde memleketlerine dönmüş ve bütün sefâretler birer maslahatgüzar elinde bırakılmıştır. — Rûmî takvime göre «93 seferi» denilen kanlı fâciaya işte böyle yol açılmış ve nihayet Moskof orduları Istanbul kapılarına dayanıp şimdi «Yeşilköy» dediğimiz «Ayastefanos» Rus karargâhı hâline gelmiştir: İşte bundan dolayı Eğinli-Said Paşa'nın hâtırâtında şu acı ve haklı hükme tesadüf edilir:

«Harbin netâyic-i vahîmesinden vükelâ, daha doğrusu bizim Mahmud Paşa ile Midhat Paşa mes'ûl olmaz da bu âlemde acabâ daha kim mes'ûl olur?». Aşağıda bu senenin «24 Nisan» fıkrasına da bakınız).

5 Şubat = 21 Muharrem, Pazartesi: Midhat Paşa'nın azliyle hudut hâricine ihrâcı ve Şûrây-ı-Devlet reisi Edhem Paşa'nın sadâreti.

(Midhat Paşa'nın sadâretten azliyle memleketten tardı şu beş sebebin ictimâından mütevellittir: 1) Son hali'lerle iclâslardaki rollerinden dolayı Midhat Paşa'ya Sultan Hamid'in kat'iyyen i'timâdı yoktur; 2) Yukarıki fıkrada gördüğümüz gibi paşa, pâdişahı mühlik bir harbe sürükliyecek şekilde hareket ederek hem saraya, hem devlete tahakküm etmiştir; 3) Midhat Paşa'nın bilhassa akşamları bir ta-

kım gençleri rakı masasında toplayıp «Serâir-i devletten anlara fâş etmediği şey kalmadığında» ittifak edilir: Bu noktada yalnız Mütercim-Rüşdi, Hüseyn Avni, Eğinli-Said ve Mahmud Celâlüddin Paşalar gibi muâsır Devlet-adamları değil, Charles Mismer vesaire gibi ecnebi müellifleri de müttefiktir. Midhat Paşa'nın işte bu meşhur içki âlemlerinde patavatsızca söylediği sözlerin biri de cumhuriyet ilânı suretiyle Osmanlı hânedânını ıskat edip Sultan Hamid'in tâbiriyle «Reîs-ül-Cumhûr» olduktan sonra Üçüncü Napoléon gibi kendi saltanatını ilân edivermektir! Bu vaziyete göre meşrutiyetle cumhuriyet Midhat Paşa'nın nazarında birer üzengi demektir! Doğruluğu ile ciddiyyeti Avrupaca bile mârûf olan Eğinli-Said Paşa'nın hâtırâtında bu mesele şöyle anlatılır:

«Müşârünileyh kendü efkârına mütâbık efkârda birini görecek olsa derhal tenhâ bir odada, münâsebet olsun olmasun, mükâlemeyi Saltanat-ı-Seniyye üzerine getirerek (Hânedân-ı-Osmânîden artık hayır gelmiyecek, cumhuriyyete tahvil etmekten başka çâre kalmadı. Bunu nasıl etmeli bilmem. Fakat bu mes'eleyi sizler gibi birkaç kişi anlar) ve hattâ âlem-i-âbda:

— Bu âna kadar «Âl-i-Osman) denildi ya, bundan sonra dahî «Âl-i-Midhat) denilse ne var?
sözlerinde bulunmuş olduğu hadd-i tevâtüre varmıştır».
Mahmud Celâlüddin Paşa'ya göre bu gibi tevâtürlerin sebebi, paşanın «Dâire-i mahremiyyetinde» bulunanların ertesi gün «Yâr-u-ağyâr mahzarında tefevvühden kendülerini alamamış» olmalarıdır. İşte bu yüzden mesele o kadar şâyi' olmuştur ki, Midhat Paşa hudut hâricine çıkarılınca şâir Kâzım Paşa'nın yazdığı şiirlerden birinde bile «Âl-i-Midhat» terkibine tesadüf edilir:

Kemâl-î ucb ilê dermiş ter... a'vânı yânında
Biraz dâ (Âl-i-Midhat) eylesün halka hükümrânî

O zamanın matbuâtına da intikal etmiş olan «Tevâtür»den bizzat Midhat Paşa da hâtırâtının birinci cildinin 198-199 uncu ve ikinci cildinin de 95-99 ve 104-106 ncı sahifelerinde uzun-uzadıya bahsedip pek tabiî olarak reddetmiştir: Halbuki Eğinli-Said ve Mahmud Celâlüddin Paşalardan başka, kendisiyle beraber Sultan Aziz vak'asının «Erkân-ı erbea» sından olan Sadr-ı-a'zam Mütercim-Rüşdi Paşa İzmir'deki istintakında rivayetin doğruluğunu te'yid edecek bir ifâde kullanmıştır:

— Midhat Paşa âdeti veçhile eclâfı toplar, sofra başında böyle şeyler söyler: Fakat bana bir şey söylememiştir!

Tabiî bütün bu «tevâtürler» Sultan Hamid'e muntazaman arzedilmiştir; 4) Osmanlı hânedânının ıskatiyle Hilâfet yahut Saltanata Mekke şeriflerinin (!) getirilmesi gibi gülünç bile sayılamıyacak tuhaf bir fikrinden de bahsedilir: Meselâ Mahmud Celâlüddin Paşa'ya göre «Kemal Bey takımından» ve Harbiye talebesinden «Ali Nazmi» isminde bir çocuğun dolabında Hilâfetin eski Mekke şerifi Abdülmuttalib Efendi'ye devredilmesi hakkında bir «varaka» bulunmuş olduğu gibi, Mâbeyn müşiri Eğinli-Said Paşa'ya göre de Midhat Paşa bir gün sarayda Nâmık Kemal'in Mekke şerifini bin lira aylıkla pâdişah yaptırmak istediğini hikâye şeklinde söylemekle iktifâ etmiş ve buna karşı Sadr-ı-a'zam sıfatiyle hiç bir tedbir ittihâz etmemiştir! Her halde bütün bunlar, o zamanki Osmanlı imparatorluğunu temelinden sarsacak fikirlerdir; 5) Bir taraftan bu tevâtürlerle rivayetler ağızdan ağıza yayılıp dururken, bir taraftan da Midhat Paşa Ziyâ ve Kemal Beyler vâsıtasıyla devlet ordusundan ayrı ve paşanın kendi tâbiriyle «Müslim ve Gayr-i-Müslim tebeanın gençlerinden» mürekkep bir «Millet askeri» yazdırmıya başlamış ve bu tuhaf teşkilât Istanbul'dan başka taşralarda da yapılmıştır! Gittikçe çoğalan bu acayip asker taslakları «Bölük bölük Midhat Paşa'nın konağına gidip reisleri olan Paşa'yı alkışlamıya» başlayınca işin rengi değişmiş, Sultan Hamid bunların Bâb-ı-Ser-askerî'de resmen gönüllü kaydedilmelerini irâde etmişse de kabul etmemişler ve hattâ Mahmud Celâlüddin Paşa'ya göre:

— Bâb-ı-Ser-askerî maiyyetinde askerliği kabul etmeyiz, biz Millet askeri olacağız!

diye bağrışarak gene Midhat Paşa'nın konağına gitmişlerdir; işte bu suretle devlet ordusundan başka bir de şahsî Midhat Paşa ordusu kurulmıya başlamış demektir: Acabâ devlet askerliğini kabul etmiyen bu «Millet askeri» nin teşkilindeki hakikî maksat nedir? Hangi idare şeklinde olursa olsun, dünyada hiçbir devlet için böyle bir şeye göz yummak kabil değildir. Midhat Paşa'nın azliyle yeni Kanun-ı-esasînin 113 üncü maddesi mucibince hudut hâricine çıkarılması işte bütün bu sebeplerden çıkmış bir netice demektir: O meşhur madde için yukarıki senenin «23 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız.

Midhat Paşa bu sabah erkenden Mâbeyn'e dâvet edilmiş, üzerindeki Mühr-i-Hümâyun Eğinli-Said Paşa vâsıtasıyla aldırıldıktan sonra derhal hudut hâricine çıkmak üzere İzzüddin vapurunun hazır olduğu tebliğ edilmiş, üstünde para olmadığını söyleyince cebine beş yüz altın konulmuş ve bir aralık Said Paşaya :

— Eğer beni buradan tard-u-teb'îd ederseniz alimallâh memleket mahvolur!

gibi büyük sözler söylemişse de aldıran olmamıştır: Paşa'nın bu gibi sözleri için yukarda 1872=1289 vukuâtının «30/31 Temmuz» fıkrasına bakınız. — Kendi arzusuyla Brendizi'ye sevkedilen Midhat Paşa'nın Çanakkale'den geçerken İstanbul'da ihtilâl çıkıp çıkmadığını bile soruşturduğundan bahsedilir! — Midhat Paşa'nın bu ikinci ve sonuncu sadâreti yukarıki senenin 19 Kânunuevvel=2 Zülhicce Salı gününden itibaren ancak 1 ay, 17 gün sürebilmiştir; Zâten iki sadâretinin mecmûu bile 4 ay, 6 günden ibarettir).

28 Şubat = 14 Safer, Çarşanba: Sırp sulh protokolünün imzâsı.

(Rusya'nın teşvikıyle açtığı isyan harbinde Türk ordusuna mağlûb olan Sırbistan'ın son vaziyeti için yukarıki senenin «31 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız. — Sırbistan harpten evvelki «Statuquo» sunu muhâfaza ettiği için imtiyaz fermanları mucibince Türkiye'ye tâbi bir beylik şeklinde kalmış ve 18 Safer=4 Mart Pazar günü verilen bir ferman mucibince âsiler hakkında Afv-i-umumî ilân edilmiştir. — Sırplarla beraber harbe girişen Karadağlılar da İstanbul'a murahhaslar göndermişlerse de, arâzi meselelerinden dolayı müzâkereler neticelenmemiştir: Aşağıda bu senenin «24 Nisan» fıkrasına bakınız).

19 Mart = 4 Rebî'ül-evvel, Pazartesi, Ezânî saat 2,30=Zevâlî 8,51: İlk Meclis-i-Meb'ûsân'ın açılış merâsimi.

(Mahmud Celâlüddin Paşa'nın Mir'ât-ı-Hakikat'inde 2 Rebî'ül-evvele müsâdif gösterilen Hicrî tarih iki gün hatâlıdır; Hakkı Târık Us'un «Meclis-i-Meb'ûsân» ismiyle neşrettiği meclis zabıtlarının başında Rûmî takvim gününün «7 Mart» yerine «6 Mart»a müsâdif gösterilmesinde de bir günlük bir zühul vardır: Çünkü On-dokuzuncu asırda Efrencî ve Rûmî takvimler arasındaki fark 13 gün değil, 12 gündür; İbn-ül-Emin Mahmud Kemal'in «Son Sadr-ı-a'zamlar»ının 617 nci sahifesindeki Efrencî «20 Mart» tarihi de bir gün ileridir.

Rûmî sene hesâbiyle halk arasında «93 Meclisi» ismiyle de bahsedilen ilk Meclis-i-Meb'ûsân Dolmabahçe sarayının eskiden «Dîvân-ı-Hümâyun mahalli» denilen Muâyede salonunda açılmış ve ondan sonra da Meb'ûsan ve A'yan dâiresi ittihâz edilen eski Dârülfünun binâsında toplanmıştır: İkinci Meşrutiyetin ilk meclisine de tahsis edildikten sonra Adliye'ye devredilen bu binâ Cumhuriyet devrinde yanmıştır. — İlk Meclis-i-Meb'ûsan reisliğine meşhur Ahmed Vefik Efendi/Paşa tâyin edilmiştir.

Merâsim günü murassâ Osmanlı tahtı Muâyede salonunun Garp tarafına konulmuş, vükelâ, ulemâ, a'yan ve meb'ûsân, askerî ve mülkî erkân, rûhânî rüesâ ve süferâ ayak-üstü saflar teşkil etmiş, üniformasının üstüne siyah bir pelerin giyen

Sultan Abdülhamid Hademe-i-Hümâyûnun alkışları içinde salona girip tahtın önünde durmuş, pâdişahın kardeşleri olan veliahd Reşad ve şehzâde Kemâlüddin Efendiler de tahtın solunda yer almış ve işte bu muhteşem dekor içinde Sultan Hamid elindeki nutku Sadr-ı-a'zam Edhem Paşa'ya ve o da Mâbeyn Baş-kâtibi Küçük-Said Bey/Paşa'ya vermiştir: Said Bey'in okuduğu Nutk-ı-Hümâyûnun yarım saat kadar sürdüğünden bahsedilir. Bu nutukta iki mühim nokta vardır: Biri pâdişahın meşrutiyeti kendi eseri sayması ve ikincisi de «Edyan-u-ecnâsca bu derece muhtelif olan» imparatorluk anâsırını Osmanlılık etrâfında tesânüd ve ittihâda dâvet etmesidir; fakat dinî ve millî ihtiraslar pek tabiî olarak daha ilk celselerden itibaren tezâhüre başlamıştır. — Açılış merâsimi şehrin muhtelif noktalarıyla karakol gemilerinden atılan toplarla selâmlanmış olan bu ilk Meclis-i-Meb'ûsanın kapanması için aşağıki senenin «13 Şubat» fıkrasına bakınız).

24 Nisan = 10 Rebî'ül-âhir, Salı: Rus çarlığının Osmanlı imparatorluğuna harb ilânı ve «93 seferi» denilen Türk-Rus harbinin Anadolu ve Rumeli safahâtı.

(Yukarıki senenin «23 Kânunuevvel» fıkrasında gördüğümüz Tersâne konferansının Türkiye lehine tâdil etmiş olduğu ıslâhat tekliflerinin bu sene vukuâtı içindeki «18 Kânunusâni» fıkrasında bahsi geçen «Meclis-i-Umumî» de Midhat ve Mahmud Paşaların te'siriyle reddedilmesi üzerine konferans dağılmış olmakla beraber, sulh ümitleri büsbütün kaybolmamıştır : Bunun sebebi, fırsattan istifâde etmek istiyen panslâvistlerin harpçiliğine rağmen Rus çarı İkinci Alexandre'ın İngiltere'den çekinmesiyle izah edilir. İşte bundan dolayı mâhut Istanbul sefiri general İgnatieff Avrupa pâyıtahtlarını ziyaret ederek bir takım müzakerelere girişmiş ve nihayet bu senenin 31 Mart=16 Rebî'ül-evvel Cumartesi günü altı büyük devlet arasında meşhur Londra protokolü imzâ edilmiştir: Bâb-ı-Âlî'ye gene ayni tarihte telgrafla tebliğ edilen bu kısa protokolün ahkâmı, Tersâne konferansı teklifâtından ehvendir: En mühim esasları Karadağ'a bir mıkdar arâzi verilip tashih-i-hudud edilmek şartiyle sulh akdolunması, Bosna-Hersek ve Bulgaristan ıslâhâtının doğrudan doğruya Bâb-ı-Âlî tarafından yapılması, ordunun terhisiyle hazarî hâle getirilmesi ve ıslâhat yapılmadığı takdirde devletlerin Hıristiyanları himâye için icâb eden çârelere baş vuracakları gibi bir takım noktalardan ibarettir.

Bu protokolden ayrı olarak verilen bir Rus beyannâmesinde de Türk ordusundan sonra Rus ordusunun da terhisini müzâkere etmek üzere Petersburg'a bir elçi gönderilmesi istenilmiştir.

«18 Kânunusâni» fıkrasında gördüğümüz «Meclis-i-Umumî»denberi harpçilik artık devlet zihniyeti hâline gelmiş olduğu için, Bâb-ı-Âlî 10 Nisan=26 Rebî'ül-evvel Salı günü verdiği cevapta Karadağ lehine tashih-i-hudud esasını reddettikten başka, Türk ve Rus ordularının ayni zamanda terhisini ve Petersburg'a bir Osmanlı elçisi gönderilirken Istanbul'a da bir Rus murahhası gönderilmesini istemiş ve işte bunun üzerine devletlerin son sulh ümitleri de suya düşmüştür.

Bununla beraber, harbin âkıbetinden ziyâde İngiltere'den korkan Rus hükûmeti bir adım daha geriliyerek yalnız Petersburg'a elçi gönderilmesiyle iktifâ edeceğini ve nihayet derhal gönderilmese bile va'dedilmesiyle dahî kanâat edilebileceğini Istanbul maslahatgüzârı Nelidoff vâsıtasıyla bildirmiş ve sulh için gelmiş olan Karadağ murahhasları da arâzi taleplerini yalnız Nıkşik=Nicksitch kazâsına hasrederek asgarî haddine indirmişlerse de gene kabul ettiremedikleri için avdet etmişlerdir: Karadağ'a iki kazâ terkini harpçiliğin en şiddetli mümessili olan Midhat Paşa bile kabul etmiş ve hatâ hâtırâtının birinci cildinin 195 inci sahifesinde bizzat i'tirâf eylemiş olduğu halde, halefi Edhem Paşa'nın tek bir kazâya bile muvâfakat göstermemesi ve Meclis-i-Meb'ûsânın da her türlü arazi terki esasını reddetmesi, «93 seferi» denilen fâcianın müdhiş âkıbetinde Midhat ve Dâmad-Mahmud Paşalar kadar Edhem Paşa'ya da muazzam bir mes'uliyyet hissesi yükliyen fecî bir harekettir.

Rus maslahatgüzârı Nelidof'un bu gün öğle üzeri Bâb-ı-Âlî'de Hâriciyye nâzırı Safvet Paşa'ya tevdi ettiği i'lân-ı-harb notası işte bu üç kişinin, yâni Midhat, Dâmad-Mahmud ve Edhem Paşaların afvedilmez bir inad ve ısrarla devletin başına getirdikleri tarihî bir belâ demektir.
Nilidoff sefâret erkâniyle beraber derhal Istanbul'dan ayrılmış ve sefârethâneden çıkarken, Midhat Paşa'nın hamiyyetlerine çok i'timâd ettiği Gayr-i-Müslim tebeamız tarafından hararetle alkışlanmıştır! Gene o gün Petersburg'daki Türk maslahatgüzârı Tevfik Bey'e de Rus hükûmeti pasaportlarını vermiş ve işte bu suretle harb hâli ayni günde karşılıklı olarak başlamıştır: Bu Tevfik Bey, son Osmanlı Sadr-ı-a'zamı Tevfik Paşa'dır.

İ'lân-ı-harb gününden 1878=1295 senesi 31 Kânunusâni = 27 Muharrem Perşenbe günü imzâ edilen Edirne mütârekesine kadar tam 9 ay, 7 gün sürmüş olan «93 seferi» Anadolu ve Rumeli cephelerinde ilkönce Türk ve ondan sonra da Rus muvaffakıyyetleriyle geçmiş ve nihayet Rus orduları Istanbul kapularına dayanmıştır.

1 — *Anadolu cephesi:* Bu cephede «Anadolu Ordûy-ı-Hümâyûnu» denilen Şark-ordusu kumandanı müşir Katırcıoğlu Ahmed Muhtar Paşa Baş-kumandan vaziyetinde olmakla beraber, Batum'da bir kolordu başında bulunan müşir Derviş Paşa ile Van ve Bâyezid cihetlerinde bir Kuvve-i-Muâvine fırkası toplamıya çalışan Erzurum valisi müşir Kurd-İsmail Paşa müstakil bırakılmış oldukları için, 300 küsur kilometrelik Anadolu cephemizde maatteessüf kumanda birliği yoktur: İşte bundan dolayı bir aralık Muhtar Paşa Batum ve Iğdır'dan takviye kuvvetleri istemişse de söz geçirmiye muvaffak olamamıştır! Ahmed Muhtar Paşa'nın emrindeki askerin mecmûu 57,560 kişiden ve top mevcudu da 97 den ibarettir; bu askerin bir çoğu tâlimsiz Redif ve Müstahfızdan ibaret gösterilir.

Batum ve Iğdır taraflarındaki kuvvetler de hesab edilmek şartiyle Anadolu cephesindeki Osmanlı kuvvetlerinin mecmûu 90 bin kadardır.

Buna mukabil, aslen Ermeni olan general Loris-Mélikow/Melikof kumandasındaki Rus ordusunun mevcudu, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın «Anadolu'da Rus muharebesi» ismindeki eserine göre 125,390 neferle 189 toptur: Bu vaziyete göre Rus ordusu sayıca Türk ordusunun iki mislinden fazla demektir. Gene Muhtar Paşa'ya göre Ruslar harb ilânına tesadüf eden Salı gününden bir gece evvel birdenbire taarruza başlamışlardır.

İlkönce Erzurum-Kars arasındaki Zivin/Zewin boynunda yaptırdığı tahkimâta yerleşen Muhtar Paşa ordusunun eksiklerini ikmâle çalıştığı sırada 30 Nisan=16 Rebî'ül-âhir Pazartesi günü general Tergoukasof kumandasındaki Rus fırkası Bâyezid üzerine yürümüş ve orada bulunan küçük bir Türk kuvveti şehri derhal tahliye ettiği için o akşam düşman Bâyezid'e girmiştir. 17 Mayıs=4 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü de Ardahan sukut etmiştir.

General Tergoukassof Bâyezid'den sonra Karakilise'ye yaklaşırken Murad nehrine dökülen Saryan/Şiryan çayı ile Tâhir-köy arasındaki Tâhir tepelerinde ve Muhtar Paşa'nın Halyaz dediği mevki'de 21 Haziran=9 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü Paşa'ya mağlûb olmuştur. Anadolu cephesinde ilk Türk zaferi işte budur. Fakat o sırada Rus baş-kumandanı Melikof da Zivin tahkimâtına taarruz etmiş, 25 Haziran=13 Cumâdâ-l-âhire Pazartesi günü Ahmed Muhtar Paşa'nın kazandığı Zivin harbi üzerine Moskoflar tâkib edilip Rus topraklarına atılmış ve bu sâyede Kars şehri de ilk muhâsaradan kurtulmuştur. Bu ikinci Türk zaferi üzerine Loris-Melikof azledilerek Rus ordusunun başına çarın kardeşlerinden Gran-dük Michel Nicolaïévitch/Mişel Nikolayeviç tâyin edilmiştir.

Gene o sırada Ferik Fâzıl Paşa kumandasında Sohum'a bir fırka asker çıkarılması Rus ordusunun vaziyetini büsbütün müşkilleştirmiş, cephede bir sükûn devri başlamış, her iki taraf da bu devri hazırlıklarla geçirmiş, Muhtar Paşa bu sefer de Kars'ın şarkındaki Alacadağ'da tahkimat yapıp oraya yerleşmiştir.
Harekâtın yeniden hararetlenmesi, Kars-Erzurum muvâsalasını kesmek istiyen düşmanın işgal etmiş olduğu Kızıltepe'nin 24/25 Ağustos=14/15 Şa'ban Cuma/Cumartesi gecesi zabtiyle başlamıştır: Bu çetin ve parlak muvaffakıyyet, bir fırka ile

taarruza me'mur olan ferik Gedik-Ali Paşa ile derhal Mir-i-livâlığa terfi ettirilen Miralay Kapdan-Mehmet Bey/Paşa'nın arslanlar gibi saldırıp düşmanın çok üstün kuvvetlerini perişan etmeleri sâyesinde kazanılmış ve o gece bu yiğit kumandanların her ikisi de yaralanmıştır.

Kızıltepe'nin zabtı üzerine ovadaki düşman oradan döğülmiye başladığı gibi, ordu kuvây-ı-külliyyesi de üç koldan Rus ordusuna yüklenmiş, «Kars ovasının bir başından diger başına kadar dört saat tûlü olan on beş kilometrelik bir hatt-ı-harb üzerinde» çok şiddetli bir muharebe olmuş, düşmanın elindeki yerler boydanboya istirdâd edilmiş ve Moskof zâyiâtı 3-4 bini bulmuştur. Ahmed Muhtar Paşa'nın «Gedikler muharebesi» tesmiye ettiği bu parlak zafer üzerine Sultan Hamid'in kendisine çektiği uzun telgrafta «Hey'et-i devlet-ü-milletle hey'etinize teşekkür ederim» ve «Silâh arkadaşlarınıza ferden ferdâ selâm ederim» cümlelerine tesadüf edilir. Ahmed Muhtar Paşa'ya «Gazi» ünvânı işte bu parlak zafer üzerine tevcih edilmiştir.

Anadolu cephesinde son Türk zaferiyle neticelenip üç gün süren Yahniler muharebesi 2 Teşrinievvel=24 Ramazan Salı günü düşmanın taarruz hareketiyle başlamıştır.Geniş bir cephe üzerinde açılan bu büyük taarruzda Rus ordusunun en mühim hedefi, «Küçük-Yahni» denilen iki tepeyi ele geçirerek Türk ordusuyla Kars şehrinin irtibâtını kesmektir: Bu mühim mevkiin müdâfaasına me'mur olan Kızıltepe kahramanı Mirilivâ Kapdan-Mehmed Paşa, 24 tabur ve 40 topla saldıran düşmanı altı tabur askerle mağlûb ve perişan etmiştir! «93 seferi»nde Anadolu cephemizin yüz-suyu olan bu arslan yavrusunun o günkü hâlini Gazi Ahmed Muhtar Paşa yukarda bahsi geçen eserinin 255 inci sahifesinde şöyle anlatır:

«Koca herif, kendine mahsus o gümrah sadâsiyle sabahtan akşama kadar ayakta ve ortalık yerde, envâ'-ı kelimât-ı müheyyice ile askerini teşcî' eder, asker de onu gördükçe gayretini artırır ve cehennemden nümûne-nümâ olan dehşetli hâli hiçe sayar idi».

Bu meşhur muharebede şehid ve yaralı olarak Türk zâyiâtı 2500 ve düşman zâyiâtı da 8-10 bin kadardır. Ordu mevcudları da 74 bin Rusa mukabil, 34 bin sekiz yüz Türkten ibarettir.

Yahniler zaferiyle kapanan Türk üstünlük devrini Alacadağ bozgunuyla başlıyan Rus üstünlüğü tâkib etmiştir: Üstüste uğradıkları hezimetleri telâfi için mütemâdiyen takviyeler alan Rus ordusu gerek sayı, gerek techizat ve gerekse silâh ve mühimmat itibariyle Türk ordusunu çok geride bırakmış ve nihayet 15 Teşrinievvel = 7 Şevvâl Pazartesi günü 79 tabur piyâde, 27 alay suvâri ve 254 topla dört koldan giriştiği büyük taarruzda Gazi Muhtar Paşa'nın Alacadağ müdâfaa hattını arkadan çevirmiye muvaffak olmuştur: Bu bâdirede ordumuzun altı bin mevcutlu merkez kısmı ferik Ömer ve Hacı-Râşid Paşalarla beraber teslim olmak zorunda kalınca Gazi Paşa büyük bir soğukkanlılıkla Erzurum'a doğru çekilerek ordusunun bakıyyesini Deve-boynu'nda toplamış ve nihayet 4 Teşrinisâni = 27 Şevvâl Pazar günü oraya da çok üstün kuvvetlerle saldıran düşmana artık mukavemet edemiyerek muntazam bir hareketle Erzurum müstahkem mevkiine çekilmiştir. 18 Teşrinisâni = 12 Zülka'de Pazar günü Kars'ın sukutu işte bu vaziyetin tabiî bir neticesidir.

Anadolu cephesinin başlıca harekâtı işte bu Erzurum ric'atiyle neticelenmiştir: Bu neticeye rağmen Rus ordusu Anadolu cephemizde kat'î bir muvaffakıyyet istihsâl etmiş değildir; her türlü mahrumiyyetlerine rağmen Türk ordusu bu cephede ana-yurdu mükemmel müdâfaa etmiş ve seferin sonuna kadar düşmanı hudut boylarında tutmaya muvaffak olmuştur: Gazi Ahmet Muhtar Paşa merhumun bu büyük hizmetini Türk tarihi dâima minnet ve hürmetle anacaktır.

Ruslar «93 seferi» nin kat'î ve fecî âkıbetini Anadolu'da değil, Rumeli cephesinde istihsâl etmişlerdir: Moskof orduları nihayet Istanbul'a yaklaşırken Gazi Ahmed Muhtar Paşa pâyıtahtın müdafaa tertibâtını yaptırmak üzere Istanbul'a dâvet edilmiş ve müşir Kurd-Ismail Paşa'yı vekil bırakarak 25 Kânunuevvel =

19 Zülhicce Salı günü Erzurum'dan hareketle Trabzon üzerinden İstanbul'a gelince «Çatalca Hatt-ı-müdâfaası kumandanlığı»na tâyin edilmiştir.

2 — *Rumeli cephesi:* Her iki taraf da en büyük kuvvetlerini bu cepheye yığmışlardır. Anadolu cephemizde olduğu gibi, Balkanlarda da tam bir kumanda birliğimiz yoktur: Ruslara karşı «Serdâr-ı-Ekrem» ünvâniyle Tuna ordusu umum-kumandanı olan ve Şumnu'da bulunan Çırpanlı-Abdülkerim Nâdir Paşa baş-kumandan vaziyetinde olmakla beraber Hersek kumandanı Süleyman, İşkodra kumandanı Ali Sâib, Bosna kumandanı Veli ve Sırbistan'la Karadağ arasındaki Yenipazar kumandanı Mehmed Ali Paşalar müstakil vaziyettedir!

Tuna cephemiz üç orduya ayrılır: Rusçuk, Silistre, Şumnu ve Varna murabbaında bulunduğu için «Kılâ'-ı-erbea ordusu» ismiyle de anılan Şark ordusunun başında müşir Ahmed Eyyub, Vidin'de bulunan Garp ordusunun başında biraz sonra Plevne hârıkasını yapacak olan müşir Tokatlı Osman Paşalar vardır ve ikisinin arasındaki Cenup yahut Balkan ordusunun başına da biraz sonra Hersek'den getirilen Süleyman Paşa tâyin edilmiştir.

Bosna-Hersek, Karadağ ve İşkodra gibi Garbî-Balkan cephelerindeki Türk kuvvetleri sayılmamak şartiyle, Tuna umum-kumandanlığı cephesindeki kuvvetlerimizin mecmûu 186 bin kişidir : Bunun yüz bini Şark ordusunda, 35 bini Garp ordusunda ve 51 bini de Cenup=Balkan ordusundadır. Süleyman Paşa bu Balkan ordusunun başına gelirken Hersek'deki kuvvetlerini de getirmiştir; bu suretle ordu mevcudunun 200 bine çıktığından bahsedilir.

Karşımızdaki Rus ordusunun baş-kumandanı, çarın kardeşlerinden veliahd Gran-dük Nicolas Nicolaïévitch/Nikola Nikolayeviç'dir: Bu prensin kumandasında ilk-önce dört kolordu bulunduğu halde, biraz sonra üç kolordu daha zammedilerek mecmûu 220-250 bin kişiyi bulmuştur; top mevcudu da 800 dür.

Tıpkı Sırbistan ve Karadağ gibi lâfzî bir Türk hâkimiyyeti altında bulunan Rumanya prensliği harpten evvel bîtaraflığına mukabil istiklâlinin tasdikini istemişse de Bâb-ı-Âlî reddetmek gafletini göstermiştir : Halbuki Rumanyalılar İslâv olmadıkları için öyle bir vaziyette Rusya'ya karşı Türkiye ile müşterek hareketlerinin bile te'mini kabildir. Bâb-ı-Âlî'nin bu mühlik gafletinden Rusya derhal istifâde edip Rumanya ile 16 Nisan=2 Rebî'ül-âhir Pazartesi günü gizli bir muâhede akdetmiş, arâzisinin tevsiiyle istiklâlinin te'minini taahhüd eylemiş ve işte bu sâyede Rus ordusunun Rumen topraklarından geçirilmesini ve Rumanya demiryollarından da istifâdesini te'min etmiştir : Bu anlaşma mucibince 50 bin kişilik Rumen ordusunun Eflak'da bîtaraf kalması kararlaşmıştır.

İşte bundan dolayı harb ilân edilir edilmez Rus ordusu Besarabya'dan Rumanya'ya girmiş ve yayılma hareketini bir buçuk ayda tamamlayıp Tuna boyunda toplandıktan sonra 21/22 Haziran=9/10 Cumâda-l-âhire Perşenbe/Cuma gecesi general Zimmermann kumandasındaki 40 bin kişilik kolordu İbrail'in 15 kilometre kadar cenubuşarkîsindeki Maçin/Matchin'den Tuna'yı geçip Dobruca'ya girmiş ve beş gün sonra 26/27 Haziran =14/15 Cumâda-l-âhire Salı/Çarşanba gecesi de Rus kuvây-ı-külliyyesi zimnicea/Zimnitsa = Zimniçe'den Svichtov/Svistov = Ziştova/Ziştovi'ye geçmiye başlamış ve bu hareketini dört günde ikmâl etmiştir: Maçin'den Dobruca'ya girmiş olan Zimmermann ordusu harekâta iştirâk etmeyip karşısındaki Osmanlı kuvvetini hareketsiz tutmak vazifesiyle hep orda kalmış ve istilâ faaliyetini de Zimniçe'den Ziştova'ya geçen kuvây-ı-külliyye yapmıştır.

Şimalden gelecek böyle bir istilâ ordusuna karşı Rumeli'nin iki tabiî müdâfaa hattı vardır : Bunların birincisi Tuna nehri ve ikincisi de Balkan silsilesidir. Ruslar bu iki mâniayı hiç bir mukavemet görmeden geçmişlerdir! Zayıf bir asker ve âtıl bir ihtiyar olan Serdâr-ı-Ekrem Abdülkerim Paşa Kırım harbindeki büyük selefi Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın harekâtından ibret almıyarak Rus ordusunun Tuna'yı rahat rahat geçmesine mâni' olmamış, düşman sürüleri hiç bir mukavemet görmeden Türk topraklarına ayak basmıştır! Yukarda gözden geçirdiğimiz Türk ordularının vaziyetine göre Rus ordusu da üç kola ayrılmış, Gran-dük Nicolas'nın bizzât idare ettiği kol bizim Şark ordusuna karşı

Rusçuk üzerine, General Krüdner kumandasındaki kol garba doğru Niğbolu üzerine ve General Radetzki kumandasındaki kol da cenuba ve bilhassa Balkan geçitlerine doğru hareket etmiştir: Cür'et ve sür'atiyle meşhur olan General Gourko/Gurko işte bu cenup kolunun pişdar kumandanıdır.

Bu muktedir generalin 7 Temmuz=25 Cumâda-l-âhire Cumartesi günü Tırnova/Tirnovo'yu işgal etmesi, cenuba müteveccih Rus hamlesinin ilk muvaffakıyyeti sayılır. Garp kolunun ilk başarısı da ondan dokuz gün sonra 16 Temmuz=5 Receb Pazartesi günü general Krüdner'in Niğbolu'ya girmesiyle te'min edilmiştir. Tuna'dan sonra ikinci mâniayı teşkil eden Balkanların geçilmesi Niğbolu felâketinden üç gün sonradır.

Cenup kolunun pişdar kuvvetlerini büyük bir sür'atle ilerleten atılgan general Gurko üç suvâri ve bir piyâde alayı ile meşhur Şıpka geçidinin şarkındaki Hâin-boğazı'ndan geçip Balkanların cenubuna sarkarak önüne çıkan zayıf Türk kuvvetlerini dağıttıktan sonra ustalıklı bir çevirme hareketiyle Şıpka geçidine girip 19 Temmuz=8 Receb Perşenbe günü o hayatî geçide hâkim oluvermiştir!

Tâli'siz Türk ordusunun başındaki âtıl ve bâtıl Serdâr-ı-Ekrem Çırpanlı Abdülkerim Nâdir Paşa'nın azli işte bu sıradadır: Düşman ordusunun Tuna nehrinden mukavemetsiz geçmiş olmasının hesabını vermek üzere 17 Temmuz = 6 Receb Salı günü Istanbul'a çağırılan Çırpanlı'nın yerine Yenipazar'daki ordu kumandanı Mehmed Ali Paşa tâyin edilmiştir: Alman-Hırvat melezi olan bu mühtedi Karl Petroit=Mehmed Ali Paşa da selefinden farklı bir şey değildir. Hattâ Çırpanlı kıdemli müşir olduğu için diger ordu kumandanları ona itâat ettikleri halde, bu mühtedi serdar kıdemsiz müşir olduğu için her birinin müstakil bir kumandan vaziyetine geçtiği ve bu suretle artık müşterek bir harb plâniyle sevk-ü-idare birliğinden hiç bir eser kalmamış olduğu rivayet edilir.

Bu ilk Rus muvaffakıyyetlerinden telâşa düşen Sultan Hamid'in Istanbul'da teşkil etmiş olduğu Askerî meclis iki mühim tedbir ittihâz etmiştir: Bunların biri Vidin'de bulunan müşir Osman Paşa'nın sarka doğru Plevne üzerine hareketi ve biri de Hersek'deki Süleyman Paşa'nın kolordusuyla beraber Rumeli'ye gelip yukarda bahsettiğimiz cenup ordusunu idare etmesidir: 9 Temmuz = 27 Cumâda-l-âhire Pazartesi günü hareket emri alan Süleyman Paşa'nın 25 bin kişilik kolordusunu Bar limanından vapurlarla Dedeağaç'a ve oradan da trenle cepheye nakledip 26 Temmuz=15 Receb Perşenbe günü general Gurko'ya karşı taarruza hazır bulunması o zamana göre büyük bir muvaffakıyyet sayılır.

Niğbolu'nun 44 kilometre cenubugarbîsinde ve bâzı mühim yolların kavşağında bulunduğu için fevkalâde bir askerî ehemmiyeti hâiz olan ve hattâ Bulgaristan'da hayatî bir nokta sayılan Plevne'yi Türkler gibi Ruslar da bir an evvel işgal etmek istemişlerse de, Osman Paşa yedi günlük bir cebrî yürüyüşle daha evvel davranmış ve Niğbolu'daki general Krüdner ordusunun ileri kollarına kumanda eden general Schilder-Schuldner/Şilder-Şuldner de 19 Temmuz=8 Receb Perşenbe günü yetişip akşama kadar şiddetli bir topçu ateşi açmış ve ertesi gün de umumî hücuma geçmiştir; 20 Temmuz=9 Receb Cuma günü sabahtan akşama kadar süren bu kanlı muharebe, «93 seferi»nde Rusların Rumeli cephesinde Türklerden yedikleri ilk şiddetli darbedir: Amédée Le Faure'un «Histoire de la Guerre d'Orient» ismindeki büyük eserine göre o gün 2847 Rus tepelenmiş, bir çok mühimmat ele geçmiş ve mağlûb düşman perişan bir halde ric'ate mecbur olmuştur. Cennetmekân Gazi-Osman Paşa'nın Plevne'deki ilk zaferi işte budur.

O tarihe kadar kan dökmeden elde ettikleri kolay muvaffakıyetlerle âdetâ sarhoş olan ve hep öyle «Askerî gezinti» lerle seferi bitirebileceklerine kaani' olan Rusların işte bu müdhiş sille üzerine ayılıp akıllarını başlarına topladıkları ve içlerindeki eski Türk korkusunun yeniden uyanmıya başladığı Garp menbâlarında bile i'tirâf edilir.

İlk darbeyi yedikten sonra ordusunu sür'atle takviye eden general Krüdner'in bizzat idare ettiği ikinci Rus taarruzu 30 Temmuz=19 Receb Pazartesi günü birincisinden daha büyük bir felâketle neticelenmiştir: İlk zaferini 15 bin kişiyle kazanan Osman Paşa Vidin'den gelen takviyelerle 9 gün içinde mevcudunu 23

bine çıkarmış ve esasen müstahkem bir mevki olmıyan Plevne'nin etrâfında bir takım toprak tabyalar yaptırmıya başlamıştır. Top adedi de 58 den ibarettir.

Buna mukabil, Rus ordusunun 50 bin askeriyle 184 topu vardır. İşte bu nisbetsizliğe rağmen harekâtı fevkalâde bir mehâretle idare eden büyük Türk kumandanı düşman ordusunu ilkinden daha müdhiş bir darbeyle yere sermiş, bizim 100 şehidimizle 400 yaralımıza mukabil 7305 Moskof tepelenmiş, gene bir çok mühimmat ele geçmiş, Ruslar panik hâlinde kaçışmış, bu vaziyet diger Rus ordularının da ileri harekâtını sekteye uğratmış ve düşman Erkân-ı-harbiyyesi Plevne meselesi halledilmedikçe daha ileri gitmenin tehlikeli olacağına kanâat getirmiştir.

Cephede bulunduğu için harekâtı yakından tâkib edip büyük bir haşyet ve dehşet içinde kalan Rus çarı İkinci Alexandre o tarihe kadar hep yüksekten atıp tuttuktan sonra birdenbire dünyaya karşı yüzünü kızartan Plevne bozgunlukları karşısında bir taraftan Petersburg'daki Hâssa ve Kazak fırkaları ve alaylarıyla muhtelif sınıflardan altı fırkayı daha cepheye celbederken, bir taraftan da o güne kadar istihfâf ettiği Rumanya ordusunu imdâdına çağırmak mecburiyetinde kalmıştır. Halil Sedes Paşa'nın «1875-1878 Osmanlı ordusu savaşları» ismindeki eserinin ikinci cildinde çarın Rumanya prensi/kralı Karol'e çektiği istimdad telgrafının Almanya metninden nakledilen Türkçe tercemesi şöyledir:

«İmdâdımıza gel! İstediğin şartlar altında, istediğin yerde, istediğin gibi Tuna'yı geç! Fakat yardımımıza koş! Türkler bizi mahvediyorlar! Hıristiyanlık dâvâsı kaybedilmiştir».

Rumanya'nın harbe karışması işte bunun üzerinedir: Birinci Karol 3 piyâde ve 1 suvâri fırkasıyla dâvete icâbet edip Plevne harekâtının Baş-kumandanlığını der-uhde etmiş ve muhâsara kumandanlığı ile Erkânıharbiyye reisliğine de Kırım muharebesinde istihkâmcılıktaki mehâretiyle sivrilmiye başlamış olan meşhur general Todtleben/Tottleben tâyin edilmiştir.

Gazi-Osman Paşa merhumun ikinci Plevne zaferiyle aşağıda göreceğimiz üçüncü büyük zaferi arasında 30 Temmuz'dan 11 Eylül'e kadar tam 44 gün geçmiş, Plevne hârıkasının karşısında aczini anlayıp mâneviyyâtı temelinden sarsılmış olan müstevli Moskof sürüleri Niğbolu-Rusçuk-Şıpka müsellesi içinde âdetâ mahsur ve mahpus gibi hareketsiz kalmıya mahkûm olmuş ve çarın ısmarladığı yardım kuvvetleri gelinceye kadar o 44 günden sonra ikinci bir 44 gün daha geçeceği muhakkak bulunduğu halde, Şark, Garp ve Cenup Türk orduları düşmanı imhâ için elbirliği etmiye maatteessüf muvaffak olamamışlardır: Bunun sebebi, gûyâ Baş-kumandan vaziyetinde bulunan ehliyetsiz Mehmed Ali Paşa'nın ordu kumandanlarına söz geçirebilecek kuvvetli bir şahsiyyet olmaması ve Istanbul'un da her kumandanla ayrıca muhâbere edip aralarında elbirliğine imkân bırakmıyacak tuhaf bir vaziyet hâsıl etmesidir. İşte bundan dolayı her ordu kumandanı kendine göre ayrı bir plân tatbik etmiş ve netice olarak Rus ordusunun müşkil ve hattâ buhranlı vaziyetinden istifâde edilememiştir.

Birbirinden ayrı kalmış olan bu üç Türk ordusunun yegâne müşterek gayreti, aralarında ittisal ve irtibat te'sisi için yaptıkları hareketlerde gösterilir: 1) Bunların biri Kazanlık/Kızanlık'da bulunan Cenup ordusu kumandanı Süleyman Paşa'nın Şıpka geçidini zorlayıp durmasıdır; Dedeağaç'dan harb sahnesine geldikten sonra 31 Temmuz=20 Receb Salı günü Gurko kuvvetlerinden Eski-Zağra'yı istirdâd etmiş olan Süleyman Paşa'nın Şıpka'ya taarruzu 20 Ağustos=10 Şa'ban Pazartesi günü başlamış, 26 Ağustos=16 Şa'ban Pazar gününe kadar yedi gün süren bu kanlı hamlede fevkalâde bir gayret ve şiddetle en güzide kıt'alarını ateşe atan Süleyman Paşa hem kendi ta'biye hatâlarından, hem Rusların en buhranlı anda takviye kıt'aları yetiştirmelerinden dolayı maatteessüf muvaffak olamamış ve nihayet 17/18 Eylül =9/10 Ramazan Pazartesi/Salı gecesi Şıpka'daki Saint-Nicolas tepesine karşı ikinci bir tecribeye daha girişip şiddetli bir gece baskını yapmışsa da o bile neticesiz kalmıştır: Türk ordularının birleşememiş ve netice itibariyle Plevne'deki kahraman Garp ordusunun kurtulamamış olmasında en mühim âmil işte bu Şıpka muvaffakıyetsizliğidir.

2) diger teşebbüs de umum-kumandan ünvâniyle maatteessüf Şark ordusunun başında bulunan mühtedi Mehmed Ali Paşa'nın Istanbul'dan gördüğü tazyik üzerine gûyâ Plevne'nin imdâdına yetişmek üzere bilmecburiyye girişmiş olduğu bir harekettir: Rus veliahdinin Rusçuk civârında Tuna'ya dökülen Lom nehrinin sol/garp sâhilindeki kuvvetlerine karşı girişilen bu taarruz hareketinde 22/23 Ağustos=12/13 Şa'ban Çarşanba/Perşenbe gecesi Ayazlar, 30 Ağustos=20 Şa'ban Perşenbe günü Karahasan-köy ve nihayet 5 Eylül=26 Şa'ban, Çarşanba günü de Katzelev=Kaçılova/Katselve ve Ablovo=Ablova/Ablonova zaferleri kazanılmıştır. Bunlardan Karahasan-köy muharebesini bir gün evvelki tarihe ve hattâ 24 Ağustos =14 Şa'ban Cuma gününe müsâdif gösteren rivayetlere bile tesadüf edilirse de, burada Cenup ordusu kumandanı Süleyman Paşa'nın «Umdet-ül-Hakaayık» ismindeki eserinde gösterdiği tarih tercih edilmiştir. Bir müddet sonra «Elena kahramanı» diye şöhret bulan ve o zaman henüz ferik rütbesinde bulunan müşir Çerkes/Deli Fuad Paşa'nın gösterdiği gayretler ve şecâatler sâyesinde bu muharebeleri kazanmış olan Mehmed Ali Paşa gayet ağır ve mütereddit hareket ettiği için, düşmanı tâkib etmeyip biraz daha garpta ve Ziştova'nın şarkında Tuna nehrine dökülen Yantra boylarında toplanmasına meydan vermiş, bir daha ele geçmiyecek büyük bir fırsatı kaçırmış, üstüste kazanılan üç zafer neticesiz kalmış ve nihayet kaplumbağa hareketiyle Yantra'ya doğru ilerlemişse de Razgrad-Tırnova yolu üzerindeki Tserkovnia = Çayırköy civârında karşılaştığı bir Rus fırkasına karşı 21 Eylül = 13 Ramazan Cuma günü giriştiği muharebede mağlûp olması hem kendisinin tekrar Lom suyunun şarkına çekilmesine, hem ric'at hâlindeki Rus ordusu Kuvây-ı-külliyesinin en büyük tehlikeden kurtulmasına sebeb olmuştur! O tarihe kadar mağlûp vaziyette bocalıyan Rus ordusunu Rumeli cephesinde birdenbire üstün bir vaziyete getiren vak'a, işte bu ârızî ve tesadüfî fâciadır. Türk ordusunun felâketine sebeb olmuş âciz ve değersiz bir palavracıdan başka bir şey olmıyan mühtedi Karl Petroit nâm-ı-diger Mehmed Ali Paşa'nın bir aralık Istanbul'da huzura kabul edilip pâdişaha bir takım sevkulceyş ve ta'biye palavraları atarak Baş-kumandanlığı yakalamış olduğundan bahsedilir! Mehmed Ali'nin 28 Eylül = 20 Ramazan Cuma günü azliyle Umum-kumandanlığa Cenup ordusu kumandanı müşir Süleyman Paşa'nın tâyini işte bundandır: Netice olarak Cenup ordumuzun Şıpka muvaffakıyyetsizliği ile Şark ordumuzun Çayırköy hezimeti bu iki ordunun artık âtıl bir vaziyette kalmasına sebeb olmuş ve bununla beraber düşman Baş-kumandanlığı Plevne'deki Garp ordusu mağlûb edilmeden evvel Rus ordusunun Istanbul üzerine yürümesini tehlikeli gördüğü için, Gazi-Osman Paşa'nın mukavemetini bir an evvel kırmıya karar vermiştir.

Yukarda gördüğümüz 20 ve 30 Temmuz muvaffakıyetlerinden sonra Gazi-Osman Paşa merhumun Rus ordusuna karşı en büyük zaferi 11 Eylül = 3 Ramazan Salı günü kazandığı üçüncü muharebesindedir: Rumanya ordusunun iltihâkıyle yeni Rus takviyelerinin muvâsalatından dolayı suvâri ve piyâde mevcudu 100 bini aşmış olan düşmanın top mevcudu da 432 dir. Buna mukabil Plevne'deki Türk ordusunun mecmûu 30 binden ibarettir! Bu nisbet, âdetâ dörtte bir nisbetsizliği demektir. 7 Eylül = 28 Şa'ban Cuma sabahından 11 Eylül = 3 Ramazan Salı sabahına kadar dört gün fâsılasız ve gece-gündüz süren çok şiddetli bir topçu ateşinden sonra 11 Eylül Salı günü Rus ordusunun sabahtan akşama kadar devam eden umumî hücumu müdhiş bir bozgunlukla neticelenmiş ve 3 general, 350 zâbit ve 15,200 nefer tepelenmek suretiyle Moskof zâyiâtı 15,553 kişiyi bulmuştur: Bu nisbet de 30 bin kişilik Plevne Türk ordusunun yarısından fazladır! Buna mukabil bizim zâyiâtımız 3-4 bin şehid ve yaralıdan ibarettir. Bu büyük muharebenin bilhassa Kanlı-kaya tabyasında göğüs göğüse boğuşularak geçen müdhiş safhası Türk tarihinin en heybetli levhalarındandır.

Rusların o tarihe kadar Plevne muharebelerinde verdikleri telefâtın mecmûu Garp menbâlarında bile 50 bin gösterilir! Bu da Türk ordusunun bir buçuk mislinden fazladır! Fakat Rus demek, tükenmez sürüler yetiştiren bir mahşer demektir: Onun için Rus ordusunun üçüncü Plevne muharebesinde yediği müdhiş

darbenin yegâne neticesi, yeni takviye sürüleri celbinden ibaret kalmıştır. O sırada üç taraftan muvâsala yolları kesilmiş olan Plevne'nin yegâne iâşe yolu, cenubugarbîye giden Sofya şosesinden ibarettir: Bilhassa 3 Eylül=24 Şa'ban Pazartesi günü kanlı bir muharebeden sonra Lovatz=Lofça kasabasının sukutu üzerine cenup yolunun kesilmesinden itibaren Plevne'ye yalnız Sofya'dan erzak ve cephâne sevkedilebilmektedir. Gazi-Osman Paşa'nın yukarda gördüğümüz üçüncü büyük zaferi üzerine Şıpka'daki Rus kuvvetlerinin başından muvakkaten kaldırılıp getirilmiş olan meşhur general Gurko'nun ilk yaptığı iş, 24 Teşrinievvel = 16 Şevvâl Çarşanba ve bir rivayete göre de 28 Teşrinievvel=20 Şevvâl Pazar günü 35 bin kişilik bir kuvvetle ortaya atılıp Sofya-Plevne caddesini zabtetmek suretiyle son muvâsala hattından da mahrum kalan Plevne müdâfilerini açlığa ve cephânesizliğe mahkûm bir hâle getirmiş olmasıdır. İşte bundan dolayı zavallı Plevne artık elindeki erzakla cephâne tükeninceye kadar mukavemet edebilecek demektir.

Bu vaziyete karşı Orhâniye'de bir «İmdâd ordusu» teşkil edilmiş ve bu yeni ordunun Şark ve Cenup ordularıyla müşterek hareket ederek Plevne'yi kurtarmadan Süleyman Paşa Şark ordusuyla Elena üzerine yürüyecek, Cenup ordusu kumandanlığına ehliyetsizliğinden dolayı Umum-kumandanlıktan azledilmiş olan mühtedi Mehmed Ali Paşa tâyin edilmiştir! Tertib edilen plâna göre Baş-kumandan Süleyman Paşa Şark ordusuyla Elena üzerine yürüyerek, Cenup ordusu kumandanı Rauf Paşa Balkanların şimaline geçecek, İmdâd ordusu kumandanı Mehmed Ali Paşa da Orhâniye'den Lofça'ya taarruz edecek ve ondan sonra her üç ordu asıl hedef olan Tırnova üzerine müştereken yürüyecektir. Halbuki bunlardan Rauf Paşa yerinden bile kımıldamamış, Mehmed Ali Paşa general Gurko tarafından daha ilk adımında püskürtülmüş ve yalnız Süleyman Paşa Tırnova istikametinde taarruza başlıyarak bir sürü muvaffakıyetsizliklere mukabil Deli-Fuad Paşa'nın şecâat ve celâdeti sâyesinde Elena zaferini kazanmıştır: Fevkalâde cesâretinden dolayı «Deli» denilen Fuad Paşa 4 Kânunuevvel = 28 Zülka'de Salı günü bir fırka askerle Elena civârındaki düşman tahkimâtına saldırıp Rus kuvvetlerini imhâ etmiş ve 11 sahrâ topuyla bir çok tüfek ve 156 esir almışsa da bu parlak muvaffakıyet mevziî bir hareket mâhiyetinde kalmış, Süleyman Paşa'nın böyle bir zaferden derhal istifâde etmiyerek bir kaç gün vakit geçirmesi Rusların Tırnova'ya bir çok takviye kıt'aları getirmesiyle neticelendikten başka, Paşa'nın bundan sonra 11 Kânunuevvel = 5 Zülhicce Salı günü giriştiği Maçka muharebesi de kazanılamadığı için, ordu muntazam bir ric'atle geri çekilmiştir.

Bu vaziyette Plevne için artık hiç bir imdâd ümidi kalmamış demektir: Yukarda gördüğümüz gibi oradaki muhteşem ordunun 28 Teşrinievvel = 20 Şevvâl Pazar günündenberi her tarafla muvâsalası kesilmiş, erzak ve levâzım kalmadığı ve havalar soğuduğu için açlık ve hastalık başlamış, cephâne tükenecek hâle gelmiş, yaralılar için sıhhî levâzım bile suyunu çekmiş, fakat bütün bunlara rağmen efsâne kahramanlarını andıran muhterem Gazi-Osman Paşa düşman orduları Baş-kumandanı Gran-dük Nicolas'nın 2 Teşrinisâni=25 Şevvâl Cuma günü hürmetkâr bir lisanla yazdığı teslim teklifnâmesini 13 Teşrinisâni = 7 Zülka'de Salı günü verdiği cevapta nâzik ve kat'î bir lisanla reddetmiş ve işte bundan dolayı 10 Kânunuevvel = 4 Zülhicce Pazartesi günü düşmanın ihâta çenberini Garp tarafından yarıp Sofya'ya çekilmek üzere meşhur huruç hareketini yapmıştır: Beşer kudretinin üstünde bir hamleyle yapılan bu ulvî harekette aç, zayıf, hasta, bitkin ve pejmürde kılıklı Türk yiğitleri çokluk ve tokluk içinde dalgalanan yüz elli bin kişilik bir düşman ordusuna saldırıp Vid suyunu geçmiye çalıştığı ve hattâ büyük muvaffakıyyetler elde ettiği sırada her taraftan çevrilmiş, çok kanlı bir mücâdele olmuş, 2500 şehid ve 3500 yaralı verilmiş ve hattâ o bâdirede muhteşem Gazi-Osman Paşa merhumun sol dizinden giren bir kurşun atının karnına saplanmış ve tabiî artık ırkının ulu tarihine şeref veren mubârek ordu ile başındaki Şahnâme kahramanı muzafferiyyetten daha şerefli bir esârete yükselmiştir.

Millî kahramanımızın teslim teklifini Erkânıharbiyye reisi Mirilivâ Tevfik Paşa iki suvâri neferiyle düşman hattına gidip kıt'a kumandanlarından general Stroukof / Strukof'a kendini takdim ettiken sonra kısaca tebliğ etmiş ve bunun üzerine Strukof büyük Türk kumandanının yaralandıktan sonra girmiş olduğu ahşap eve gidip dizindeki kurşun yarası sarıldığı sırada huzuruna kabul edilerek Rus ordusu nâmına hayranlıklarıyla tebriklerini arzetmiş, şanlı müşirimizin teklifine rağmen huzurunda oturmayıp teeddüben ayakta durmuş, muhterem Gazi düşman generaliyle Fransızca görüşmüş ve artık yapılabilecek bir şey kalmadığı için teslim olmak mecburiyyetinde kaldığını söylemiş, Strukof Allâhın takdirinden bahsederek teselli sözleri söyledikten sonra büyük mağlûbun huzurundan çıkmış ve biraz sonra da âmiri olan Vid cephesi kolordu kumandanı general Ganetzky/Ganetsky ile beraber tekrar gelmiştir: Gazi-Osman Paşa Türk tarihinde ebedî bir nur gibi parlıyacak olan şanlı kılıcını belinden çıkarıp hafifçe içini çektikten sonra işte bu kolordu kumandanı general Ganetzky'ye teslim etmişse de, biraz sonra Rus orduları Baş-kumandanı Gran-dük Nicolas Nicolaïévitch/Nikolayeviç öyle kılıcı ondan iyi kullanacak kimse olamıyacağı için, hürmetlerle ve askerî merâsimle iâde etmiştir. Ganetzky'den biraz sonra Gran-dük nâmına arz-ı-tâzimât için meşhur general Skobelef ile oğlu genç general Skobelef gelmiş ve nihayet gene o gün yaralı kahraman arabayla Rus karargâhına götürülürken etrâfında kendi yâverleriyle erkânıharbiyyesinden başka general Strukof ve diger bir takım Rus zâbitleri de atlarla yâver gibi refâkat etmişlerdir: Alayın önünde bir Rumen ve arkasında da bir Rus suvâri kıt'ası vardır.

Plevne müdâfiinin Bogot'daki İmparatorluk karargâhına götürülmesi o tarihten iki gün sonra 12 Kânunuevvel = 6 Zülhicce Çarşanba gününe müsâdiftir : Orada büyük müsâfir için güzel bir Kırgız çadırı kurulmuş, her türlü istirâhat ve tedâvi esbâbı te'min edilmiş ve en seçme askerlerden selâm kıt'aları hazırlanarak askerî merâsim yapılmıştır. Bogot karargâhında dört gün kalıp çar İkinci Alexandre'la görüşen Gazi-Osman Paşa ile maiyyeti 16 Kânunuevvel = 10 Zülhicce Pazar günü Rusya'ya götürülmüşlerdir.

Plevne müdâfaası bu senenin 19 Temmuz = 8 Receb Perşenbe gününden 10 Kânunuevvel = 4 Zülhicce Pazartesi gününe kadar tam 4 ay, 23 gün = 145 gün sürmüş, beş aya yaklaşan bu müddetin her günü ateş içinde geçmiş, üç büyük zafer kazanılmış, düşman zâyiâtı seksen bini aşmış, bütün Rus ordularının ileri harekâtı işte bu yüzden aylarca felce uğrayıp durduğu için düşmanın Rumeli istilâsiyle Istanbul tehdidi geciktikçe gecikmiş ve bu suretle Türk ordusunun muhteşem tarihine düşmanların bile gözlerini kamaştıran nûrânî bir levha daha ilâve edilmiştir.

Plevne'nin sukutu düşmanın o cephedeki 120-150 bin kişilik büyük bir ordusunun hareket serbestîsini te'min etmiş olduğu gibi, Rus ileri hareketinin yeniden başlamasına ve yukarda bu sene vukuâtının «28 Şubat» fıkrasında sulh akdettiğini gördüğümüz Sırbistan'ın da 14 Kânunuevvel = 8 Zülhicce Cuma günü yeniden harb ilân etmesine sebeb olmuştur : Bu suretle Rus ileri harekâtı esnâsında Rumanya ve Karadağ gibi peyklerine Sırbistan da iltihak etmiş demektir. Bunlardan Sırp ordusu biraz sonra 1878 = 1295 senesi 10 Kânunusâni = 6 Muharrem Perşenbe günü Niş'e girmiş, gene o gün Karadağ ordusu Antivari = Bar limanına girdikten dokuz gün sonra 19 Kânunusâni = 15 Muharrem Cumartesi günü Dulcigno/Uljcin = ölgün limanını zabtetmiş, 24 Şubat = 21 Safer Pazar günü Rumanya ordusu Vidin'e girmiş ve hattâ İslâvlığa karşı Yunan hukukunu te'min bahânesiyle Yunanistan bile 2 Şubat=29 Muharrem Cumartesi günü Tesalya'ya 12 bin asker sevketmiştir!

Asıl fâcia Rus ileri hareketindedir : Yukarda gördüğümüz gibi Ruslar Şıpka geçidini daha seferin başlarında işgal ve tahkim etmiş oldukları için, Edirne yolu kendilerine açık demektir. Bu vaziyete karşı Sultan Hamid askerî müşâvirlerinin ve bilhassa Ser-asker kaymakamı Çerkes-Rauf Paşa'nın yanlış telkinlerine uyarak ordunun Kızanlık'dan Samakowo=Samaku'ya kadar 300 kilometrelik bir cep-

hede Balkan geçitlerini cenuptan tutmasına karar vermişse de, bu plân askerî mütehassıslarca şiddetle tenkid edilir. Balkanların şimalindeki muvaffakıyyetsizliklerden sonra o kadar geniş bir cepheye dağılmak tabiî çok tehlikelidir: En doğru hareketin Edirne ve Çatalca tahkimâtına toplanmaktan ibaret olduğundan bahsedilir; hattâ Baş-kumandan Süleyman Paşa da bu fikirdedir: Edirne'yi tahkim edip merkez ittihâz etmek istemişse de Istanbul'a derd anlatamamıştır; bunun sebebi, kendisini istirkab eden Çerkes-Rauf Paşa'nın pâdişaha Sultan Aziz'in hal'inde en mühim rolü oynıyan Süleyman Paşa gibi bir kumandanın Edirne'ye gelmesi tehlikeli olacağından bahsederek «Vehm-i-Hümâyûn»u tahrik etmiş olmasıdır! Bu bakımdan felâketin bütün mes'ûliyyet ve vebâli Rauf Paşa'nın boynundadır. İşte bundan dolayı 60 taburla Balkanların cenubuna getirilen zavallı Süleyman Paşa zorla Tatar-Pazarcığı'na gönderilmiş, i'tiraz ve hattâ isti'fâ bile etmişse de dinletememiş, nihayet beklenen felâket çıkagelmiş, 40 - 50 bin kişilik bir ordu başında Şıpka geçidini aşan general Radetzky ferik Veysel Paşa kumandasındaki Şıpka kolordusunu çevirmiş, 1878 = 1295 senesi 9 Kânunusâni=5 Muharrem Çarşanba günü kanlı mücâdelelerle karargâha kadar girmiş ve işte bunun üzerine Veysel Paşa bir beyaz bayrak çektirip teslim olmuştur: Bu kolordunun mevcudunu 25 bin göseren bir rivayete mukabil, teslim olanların 12 bin askerle 280 zâbit, dört miralay ve bir de Veysel Paşa'dan ibaret olduğu da rivayet edilir.

Süleyman Paşa'nın bundan sonraki muharebeleri artık birer felâket şeklinde teselsül etmiştir: Filibe'ye doğru ilerliyen general Radetzky Osmanlı baş-kumandanının Edirne ile muvâsalasını kesmiş, meşhur Gurko'nun taarruzlarına uğrıyan Süleyman Paşa arâzi müşkilâtına rağmen çok mâhirâne bir hareketle Gümülcüne'ye doğru ric'ate mecbur olmuş, düşman ordusunun karşısında artık hiç bir ciddî mukavemet kalmamış, 3 Kânunusâni 1878 = 28 Zülhicce 1294 Perşenbe günü Sofya düştükten sonra 8 Kânunusâni=4 Muharrem 1878=1295 Salı günü Kızanlık ve Ihtıman, ertesi gün Samaku, 14 Kânunusâni=10 Muharrem Pazartesi günü Yeni-Zağra, Çırpan ve Tatar-Pazarcığı, 16 Kânunusâni = 12 Muharrem Çarşanba günü Tırnova, 17 Kânunusâni=13 Muharrem Perşenbe günü Filibe, 19 Kânunusâni=15 Muharrem Cumartesi günü Cisr-i-Mustafapaşa ve nihayet 20 Kânunusâni=16 Muharrem Pazar günü de Edirne sukut etmiştir: Edirne'de Ahmed Eyyub Paşa kumandasında sekiz bin asker bulunduğundan bahsedilir: Yanbolu'dan Mehmed Ali Paşa kumandasında gelecek kuvvetleri bekliyen Ahmed Eyyub Paşa nihayet mühtedi Mehmet Ali Paşa'nın son mağlûbiyyetlerden ürküp Edirne'ye uğramıyarak Kırkkilise=Kırklareli üzerinden Istanbul'a savuştuğunu haber alınca şehri tahliye etmiş ve işte bundan dolayı general Skobélef ordusunun pişdarına kumanda eden general Strukof hiç bir mukavemet görmeden suvâri kuvvetleriyle Edirne'yi işgal edivermiştir! Baş-kumandan Gran-dük Nicolas'nın Edirne'ye gelişi 26 Kânunusâni=22 Muharrem Cumartesi gününe müsâdiftir.

İşte bu son felâket üzerine artık Rus ordusuna Istanbul yolu da açılmış, 26 Kânunusâni=22 Muharrem Cumartesi günü Dimetoka ve Uzunköprü, 29 Kânunusâni=25 Muharrem Salı günü Çorlu, 5 Şubat=2 Safer Salı günü Silivri, 6 Subat=3 Muharrem Çarşanba günü de Çatalca sukut etmiş ve nihayet Rus orduları baş-kumandanı Gran-dük Nicolas Nicolaïévitch/Nikolayeviç aşağıki senenin «31 Kânunusâni» fıkrasında göreceğimiz mütârekeyi bile ihlâl ederek Ayastefanos=Yeşilköy'de karargâh kurmuştur! Midhat ve Dâmad-Mahmud Paşaların pâdişahı bile tehdid ederek devletin başına zorla açtırdıkları harb mâcerâsı işte böyle neticelenmiştir: Yukarda bu senenin «18 Kânunusâni» fıkrasına bakınız).

1878 = 1295

11 Kânunusâni = 7 Muharrem, Cuma: İbrahim Edhem Paşa'nın azliyle Dâhiliyye nâzırı Ahmed Hamdi Paşa'nın sadâreti.

(Edhem Paşa'nın azline sebeb, yukarıki fıkrada gördüğümüz askerî felâketlerden

dolayı Meclis-i-Meb'ûsân'ın gizli bir celsesinde şiddetle tenkid edilmesi ve hattâ pâdişaha şikâyet edilmiş olmasıdır: Sadâret müddeti yukarıki senenin 5 Şubat=26 Muharrem Pazartesi gününden itibaren 11 ay, 4 gündür).

31 Kânunusâni = 27 Muharrem, Perşenbe: Edirne mütârekesi.

(Yukarıki sene vukuâtının son fıkrasında gördüğümüz Şıpka felâketinde ordunun esir olması artık hiç bir mukavemet ümidi bırakmamış ve Istanbul bile tehlikede kalmış olduğu için Kızanlık/Kazanlık'da bulunan Rus baş-kumandanı Gran-dük Nicolas'ya telgrafla mürâcaat edildikten sonra Hâriciyye nâzırı Server Paşa birinci ve Hazine-i-Hâssa nâzırı müşir Nâmık Paşa ikinci murahhaslıkla gönderilerek mütâreke taleb edilmiştir: Bu iki murahhastan başka ferik Necib ve Erkânıharbiyye mirilivâsı Osman Paşalarla kaymakam Âgâh Bey de askerî müşâvir tâyin olunmuştur. 19 Kânunusâni=15 Muharrem Cumartesi günü Kızanlığ'a vâsıl olan bu hey'et Edirne'nin sukutuna kadar Rus karargâhiyle beraber göçebelik etmiş, Sultan Hamid mütâreke talebimizin kabulü için Rusya imparatoruna ve delâlette bulunması için de İngiltere kraliçesine telgraflar çekmiş, kraliçe Victoria da çara telgraf çekerek tavassutta bulunmuş ve nihayet «Sulh esasları» mütâreke ile beraber imzâlanmak şartiyle Gran-dük muvafakat etmiş ve işte bunun üzerine bu gün Edirne'de iki vesika imzâlanmıştır: Bunların biri on maddelik «Mütâreke mazbatası», biri de Rusya'nın istediği gibi tesbit ettirdiği beş maddelik «Esâsât-ı-Sulhiyye» mukavelesidir; bu mukavele, aşağıda bu senenin «3 Mart» fıkrasında göreceğimiz «Ayastefanos Mukaddimât-ı-Sulhiyyesi»nin anahatlarından mürekkeptir).

4 Şubat = 1 Safer, Pazartesi: Ahmed Hamdi Paşa'nın azliyle Maârif nâzırı Ahmed Vefik Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle ilk sadâreti.

(Azlin sebebi hem mağlubiyetten, hem Sultan Murad tarafdarlarının faaliyetinden müteessir olarak Yıldız sarayına çekilip etrâfına bir çok asker toplamış olan Sultan Hamid aleyhine Meclis-i-Mebûsan'da bir takım dedikodular başlamış olmasından dolayı Hamdi Paşa'nın pâdişaha Yıldız'daki inzivâsına nihayet verip Dolmabahçe'ye inerek halkın sevgisini kazanmıya çalışmasını tavsiye etmesi ve Sultan Hamid'in de Dolmabahçe teklifini hal'ine zemin hazırlanmakla tefsir etmiş olmasıdır: Hamdi Paşa'nın sadâreti bu senenin 11 Kânunusâni=7 Muharrem Cuma gününden itibaren 24 günden ibarettir. — Meclis-i-Mebûsân'ın ilk ictimâ devresinde riyâsette bulunduktan sonra Edirne valiliğine, Âyân âzâlığına ve nihayet Maârif nâzırlığına tâyin edilmiş olan Mollère mütercimi Ahmed Vefik Paşa Sadâret ünvânının Baş-Vekâlet'e tahvilini bizzât istemiştir: Âilesi ve milliyeti için beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 249 numaraya bakınız).

13 Şubat = 10 Safer, Çarşanba: İlk Meclis-i-Meb'ûsân'ın tâtili.

(İctimâ devresinin «Hitâmına bir ay kalarak» Meclisin Kanun-ı-esasî mucibince tâtili hakkındaki Meclis-i-Vükelâ mazbatasında sebeb olarak ahvâlin fevkalâdeliğinden bahsedilirse de, hakikî sebepleri şöyle sıralanabilir:

1 — Yukarıki fıkrada gördüğümüz gibi Meclis-i-Meb'usan'da pâdişah aleyhine bir takım dedikodular başlamış ve hattâ Rus ordularının Istanbul'a doğru ilerlemesinden hâsıl olan mühlik vaziyeti müzâkere için bu gün sarayda toplanan fevkalâde bir mecliste Astarcılar-kethudâsı Ahmed Efendi isminde bir meb'us ayağa kalkıp pâdişaha :

— Siz bizim fikrimizi pek geç soruyorsunuz!

diye başlıyarak çok şiddetli sözlerle târizde bulunmuş ve sanki başka memle-

ketlerde harb harekâtını meb'uslar idare edermiş gibi Meclis-i-Meb'usân'ın mağlûbiyetten dolayı hiç bir mes'ûliyyet kabul etmiyeceğini tekrar tekrar söyleyince son derece hiddetlenen Sultan Hamid artık dedesi İkinci Mahmud'un yolundan gitmiye mecbur olduğundan bahsederek salonu terketmiştir;

2 — Rengârenk ırklar, diller, dinler ve türlü türlü milliyetlerden mürekkep iğreti bir mozaik hâline gelmiş olan Osmanlı imparatorluğu Garp tarzında bir meşrutiyete tahammül edebilecek bir devlet değildir: Kanun-ı-esasînin te'min ettiği şahsî hürriyeti akalliyet unsurları millî hürriyet ve hattâ muhtariyet ve istiklâl hakkı mânâsına almış ve işte bundan dolayı ilk Meclis-i-Meb'ûsan parti grupları yerine milliyet gruplarının mücâdele ve entrika sahnesi hâline gelmiştir; meselâ Kanun-ı-esasî'nin resmî dil kabul ettiği Türkçeye karşı Istanbul Rum meb'uslarından Vasilâki Efendi meclisin sekizinci celsesinde Nutk-ı-Hümâyûn'a verilecek cevap müzâkere edilirken Osmanlı tarihinde yalnız mezheplerle milliyetlerin değil, anâsır dillerinin de muhâfaza edilmiş olduğu hakkında bir kayıt konulmasını isteyince reis Ahmed Vefik Paşa tarafından şiddetli bir mukabele görmüş, on ikinci celsede Suriye meb'uslarından Nevfel Efendi «Her cemâatin ismi yine bâkî kalır; Osmanlı ismi cemâat ismini kaldıramaz!» diye haykırmış, gene ayni celsede Erzurum'un Ermeni meb'uslarından Hamazasp Efendi:

— Kanun-ı-esasîden maksat her kavmin hukukunu muhâfazadır!»

demekten çekinmemiş ve gene ayni Ermeni meb'us on altıncı celsede de :

— Hıristiyan köylerinde kâtip tutup da lisân-ı-resmîyi yazdırmak içün külfet edilecek; köylerde çok kimse okumak yazmak bilmez: Her karye kendi lisânı üzre yazsun!

diye bütün akalliyet dillerinin Türkçe ile beraber resmî lisan olmasını istiyecek kadar ileri gitmiştir! Bu gibi misaller daha pek çok sayılabilir;

3 — Meşrutiyet yalnız mecliste değil, meclis hâricinde de anâsırın iftirak ve istiklâl cereyanlarını körüklemiş, devlet aleyhine bir takım siyasî hareketlere ve hattâ Türk hâkimiyyetine karşı millî komiteler teşekküliyle ısyanlar çıkmasına bile sebeb olmuştur: İkinci meşrutiyet devrinde «Ermeni komitelerinin âmâl ve harekât-ı ihtilâliyyesi» hakkında Emniyet-i-Umumiyye tarafından neşredilen resmî vesikalar mecmuasının 11 inci sahifesinde izah edildiği gibi, ilk meşrutiyetin ilânı üzerine Ermeni mekteplerinde millî ihtilâl ve istiklâl manzumeleri terennüm edilmiye ve Gedikpaşa tiyatrolarında Ermenistan istiklâlini tervic eden müheyyiç piyesler temsiline başlandıktan başka, Rus ordusu Istanbul kapularına dayandığı zaman Ermeni patriki Nerses Patrikhâne nâmına Gran-dük Nicolas'yı Ayastefanos karargâhında ziyâret etmiş, bir de muhtıra verip Şarkî-Anadolu'da müstakil veyahut Rus kontrolü altında bir Ermeni devleti kurulmasını istemiş ve bu maksatla Avrupa'ya da bir hey'et göndermiştir. Gene o sırada Arnavut milliyetçileri Prizrin'de ve Debreli-İlyas Paşa isminde bir sergerde'nin riyâsetinde «Arnavut millî birliği = Ligue Nationale Albanaise» isminde bir ihtilâl cemiyeti kurmuş ve bu ısyan teşkilâtı Arnavutluğun bir kısmında idareyi eline almış ve nihayet devleti askerî bir tenkil hareketine mecbur etmiştir. Ötedenberi Yunanistan'a iltihak etmek istiyen Epir rumlarının meşrutiyyet taşkınlıkları da Türk hâkimiyyetinin aleyhinedir.

Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın ilk sadâreti zamanında Hey'et-i-Vükelâ nâmına pâdişaha takdim edilip İbn-ül-Emin Mahmud Kemal tarafından neşredilen gizli bir muhtırada ilk Meclis-i-Meb'ûsân'dan bahsedilirken anâsır meselesi şöyle izah edilir :

«Hıristiyan meb'usların her birisi mensub olduğu milletin âmâl-ü-makaasıdını tervice bezl-i mesâî ederek Ermeniler Ermenistan hakkında nutuklar irâdına ve Rumlar Tırhala vesaire hakkında tervîc-i merâma tasaddî ile dâhil-i Meclis'de ve Vükelâ üzerinde âdetâ icrây-ı hükm-ü-nüfûz eylemeğe cür'et etmiş idiler».

Gene ayni menbâda Almanya imparatoruna nişan götüren müşir Ali Nizâmî Paşa'ya meşhur prens Bismarck'ın şu sözü söylemiş olduğundan bahsedilir :

— Siz iyi ettiniz de parlâmentoyu bertaraf eylediniz: Çünkü bir devlet, millet-i vâhideden mürekkeb olmadıkça onun parlâmentosunun fâidesinden ziyâde ma-

zarratı olur!
Her halde ilk Meclis-i-Meb'ûsan dağılmayıp devam etmiş olsaydı, Osmanlı imparatorluğu Yirminci asrı idrâk etmeyip daha On-dokuzuncu asrın sonlarında inhilâl edip giderdi: İkinci meşrutiyetin on senelik kanlı ve hazin tarihi bu acı hakikatin en büyük delilidir. İşte bütün bunlardan dolayı meseleyi yalnız Sultan Hamid'in müstebitliği ile izah edivermek doğru değildir: İkinci Abdülhamid'in meşrutiyet ve milliyet meseleleri hakkındaki fikirleri için yukarda 1876=1293 vukuâtı içindeki «31 Ağustos» fıkralarının ikincisine bakınız. — İlk Meclis-i-Meb'ûsan yukarıki senenin 19 Mart=4 Rebî'ül-evvel Pazartesi gününden itibaren tam 10 ay, 25 gün faaliyette bulunmuştur. — Sultan Hamid meclisi dağıtmış olmakla beraber, Kanun-ı-esasî'yi ilga etmemiş, ikinci meşrutiyete kadar devlet salnâmelerinin başına her sene muntazaman âdetâ bir hâtıra gibi dercedilmiş ve bu suretle meşrutî devlet şekli itibarî olarak gûyâ muhâfaza edilmişse de tatbik edilmemiştir).

3 Mart = 28 Safer, Pazar: Ayastefanos «Mukaddimât-ı-Sulhiyye» si.

(Bu tarihten 32 gün evvel imzâlanan Edirne mütârekesiyle «Esâsat-ı-Sulhiyye» için yukarda bu senenin «31 Kânunusâni» fıkrasına bakınız. — Bu 32 gün içinde Istanbul çok büyük bir tehlike geçirmiş, Rus baş-kumandanı Gran-dük Nicolas Osmanlı pâyıtahtına bir fırka asker sokacağını ve bunun üzerine İngiltere hükûmeti de kendi menâfiini himâye için Istanbul limanına bir filo göndereceğini bildirmiş, Sultan Hamid Rus çarı ve İngiltere kraliçesiyle telgraf muhâberelerinde bulunmuş, Ruslar Istanbul'a yaklaşırken yedi zırhlıdan mürekkep bir İngiliz filosu da dostâne bir hareketle Çanakkale-boğazı'ndan geçip 14 Şubat = 11 Safer Perşenbe günü Marmara'ya girerek Adalar civârına kadar geldikten sonra Mudanya'da demirlemiş ve nihayet bu iki devlet arasındaki rekabeti ustalıkla istismâr eden Sultan Hamid, Rus fırkasının şehre ve İngiliz filosunun da limana girmesini önlemiştir. Yalnız İngiliz gemilerinin Mudanya'yı üs ittihâz etmelerine mukabil Gran-dük Nicolas da mütâreke mukavelesine mugayir olarak şimdi «Yeşilköy» dediğimiz «Ayastefanos»u karargâh ittihâz etmiş ve meşhur «Mukaddimât-ı-Sulhiyye» işte orada müzâkere ve imzâ edilmiştir.

Osmanlı baş-murahhaslığına Hâriciyye nâzırı Safvet Paşa ve ikinci murahhaslığına da Berlin büyük-elçisi Sa'dullah Bey tâyin edilmiştir; Rus murahhasları da mâhut kont İgnatiew/İgnatief ile çarın mâbeyncilerinden Nélidow / Nélidof'-dur. — 29 maddeden mürekkeb olan Ayastefanos muâhedesinin müzâkeresi esnâsında mühim bir hâdise olmuş, Ruslar Sultan Aziz devrindenberi Karadeniz'e hâkim olan Türk donanmasından altı zırhlının kendilerine terkini istemiş, Bâb-ı-Âlî bu kaydin kaldırılması kabil olmazsa bir protesto ile bilmecburiyye kabulüne karar vermiş, fakat Sultan Hamid bu kararı kat'iyyen kabul etmiyerek Baş-vekil Ahmed Vefik Paşa ile diger vükelâya şu meşhur Hatt-ı-Hümâyûnu göndermiştir:

«Baş-vekil Paşa'ya ve Safvet Paşa'ya ve sâir Vükelâya kasemle beyân ederim ki Donanmây-ı-Hümâyûnumun elden çıkarılmasına kat'iyyen re'yim ve rızâm yokdur. Her türlü fedâkârlığı eder, fakat bu donanma maddesini esâsen reddeylerim ve esbâb-ı mûcibesini dahî beyâna muktedirim. İcâbı hâlinde donanmayı gaib etmemek için cânımı fedâya hâzırım. Fî 5 Şubat sene 93 = 27 Şubat 1878». Ahmed Vefik Paşa Ayastefanos'a gidip bu Hatt-ı-Hümâyûnu Grand-dük Nicolas'-ya göstererek donanma meselesinden vazgeçirmiş ve hattâ Gran-dük bu hattı «Teberrüken» nezdinde hıfzetmek istemişse de bir kaç gün sonra geri alınmışır.

Ahkâmı çok ağır olan Ayastefanos muâhedesine «Préliminaires de paix = Mukaddimât-ı-Sulhiyye» denilmesi, yâni kat'î bir sulh muâhedesi sayılmaması, Avrupa devletlerinin işe müdâhale ederek tâdilât yaptıracaklarından Rusya'nın emin olmasındandır. Hâriciyye nâzırı Safvet Paşa'nın hıçkırıklarla ağlıyarak imzâla-

dığı bu müdhiş muâhedenin en fecî hususiyyeti Balkanlardaki Osmanlı arâzisini birbirlerinden ayrı üç parçaya bölmüş olmasında gösterilebilir. Bunun sebebi, Karadeniz'den Adalar-denizi'ne ve Trakya'dan Arnavutluğa kadar uzanan büyük bir Bulgaristan teşkil edilmiş olmasıdır: Osmanlı hâkimiyyeti altında bir prenslik şeklini alan bu büyük Bulgaristan'a Tuna boylarından başka Trakya'nın Kırkkilise=Kırklareli'ni de ihtivâ eden bir kısmıyla bütün Makedonya da ilhak edilmiştir! Karadağ, Sırbistan ve Rumanya beylikleri büyültülerek istiklâlleri tasdik olunmuş ve işte bundan dolayı Türkiye'nin elinde Trakya'nın mütebâkî kısımları, Selânik limanını da ihtivâ etmek üzere Halkidikya yarımadası ve nihayet daha garpte Epir, Tesalya, Arnavutluk ve muhtariyetle idare edilecek olan Bosna-Hersek havâlisi kalmıştır: Fakat araya Bulgaristan arâzisi girdiği için, bu üç parçanın birbiriyle ittisâli yoktur! Muâhedenin en ağır şartlarından biri de harb tazminâtına âid olan 19 uncu maddedir: Bir milyar dört yüz on milyon ruble = 164 milyon Osmanlı altınını bulan bu müdhiş tazminâtın Türkiye için te'diyesi kabil olamıyacağından dolayı Balkan cephesinde Şimalî-Dobruca ile Tuna deltasındaki adaların ve Anadolu cephesinde de Batum, Kars, Ardahan ve Bâyezid sancaklarının Rusya'ya terki kararlaşmış, buna mukabil tazminat yekûnundan bir milyar yüz milyon ruble tenzil edilmiş ve işte bu suretle borç yekûnu üç yüz on milyon rubleye inmiştir: Rus baş-kumandanının dikte ettirdiği bu ağır ve mühlik şartların kabulü, Ayastefanos'a dayanan Rus ordusunun istediği anda İstanbul'a giriverecek bir vaziyette bulunmasındandır. Muâhedenin 25 inci maddesi de Türk topraklarının Ruslar tarafından tahliyesine âittir: Onun için de kat'î sulh muâhedesinin akdinden itibaren üç ay mühlet tâyin edilmiştir! — Ayastefanos mukaddimât-ı-sulhiyyesini tâdil eden Berlin muâhedesi için aşağıda bu sene vukuâtının «13 Temmuz» fıkrasına bakınız).

18 Nisan = 15 Rebî'ül-âhir, Perşenbe: Ahmed Vefik Paşa'nın azliyle Rüsûmât-emini Mehmet Sâdık Paşa'nın «Reîs-i Meclis-i Vükelâ = Başvekil» ünvâniyle sadâreti.

(Azlin sebebi, Ahmed Vefik Paşa'nın İstanbul'daki Rumeli muhâcirlerini kullanarak Sultan Hamid'i gûyâ hal'edeceği hakkında bir jurnal verilmiş olmasıdır: Paşa'nın bu ilk sadâreti bu senenin 4 Şubat = 1 Safer Pazartesi gününden itibaren 2 ay, 9 gün sürmüştür).

20 Mayıs = 18 Cumâda-l-ûlâ, Pazartesi, Ezânî saat 5 = Zevâlî 12,24: Ali Suâvi vak'ası.

(Türk milliyetçiliği tarihinin en büyük simâlarından olan Ali Suâvi merhum «Kâğıtçı-Hüseyn Ağa» isminde bir Anadolu türkünün oğludur: 1839=1255 de İstanbul'un Cerrahpaşa mahallesinde doğmuş olmakla beraber, âile yurdu Çankırı vilâyetinde Çerkes kazâsının şimdi Mecidiyye denilen eski Viranşehir nâhiyesindeki Çay/Çaylı köyüdür. Şahsiyyeti hakkında «Ali Suâvi'nin Türkçülüğü» ismiyle Cumhuriyet gazetesinin muhtelif nüshalarında neşredildikten sonra 1942 tarihinde risâle şeklinde iki tab'ı yapılmış olan eserimizde mufassal izâhat vardır. Ali Suâvi anadan-doğma ihtilâlcidir. İhtilâl için yaratılmış, ihtilâl için yaşamış ve ihtilâl içinde ölmüştür. Tanzimat ve birinci meşrutiyet devirlerinde fikrini canından tatlı bilen ve öyle bildiği için ecel şarabını kendi eliyle hazırlıyabilen yegâne ihtilâlci ondan ibarettir. «Çırağan vak'ası» şeklinde de bahsedilen «Ali Suâvi vak'ası» ruh kuvvetinin misline ender tesadüf edilen muhteşem bir beyyinesi demektir.

Bu meşhur «vak'a», Suâvinin Sultan Hamid'i hal'edip Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için Çırağan sarayına yaptığı kanlı bir baskın hareketinden iba-

rettir: Büyük ihtilâlcinin hayatına mal olan bu müdhiş teşebbüsten maksadı, havsalasına sığmıyan «Ayastefanos mukaddimât-ı-sulhiyyesi»ni ibtâl ederek İstanbul önlerindeki Rus ordusuna mukavemet ve hattâ taarruzdur! Bu fikrini Sultan Hamid'e kabul ettiremediği için saltanat tebeddülüne lüzum gördüğünden bahsedilir: «Yeni-Osmanlılar» nâmına Avrupa'da yıllarca neşriyâtta bulunduktan ve nihayet Istanbul'a geldikten sonra kendisini pâdişaha Mâbeyn müşiri ve Bahriye nâzırı Eğinli-Said Paşa takdim etmiş olduğu gibi, tuhaf bir tesadüf eseri olarak tenkil hareketini de Yıldız'dan bölüklerle asker ve tersâneden filikalar sevkettiren Said Paşa idare etmiştir.

O sırada Istanbul Rumeli muhâcirleriyle doludur ve bunların içinde Balkan komiteciliğinin her türlü şûriş ve iğtişâş unsurları vardır: Vaktiyle Filibe Rüşdiyesinde hocalık ettiği zaman kazanmış olduğu hürmet ve itibar sâyesinde bilhassa Filibe muhâcirlerinden istifâde eden Suâvi bir kaç yüz kişi elde etmiş, bunların bir kısmı karadan ve bir kısmı da Ali Suâvi ile beraber denizden Çırağan'a gelmiştir: Bunun sebebi, kendisinin o sırada Şemsipaşa'da oturmasıdır; oradan Kuzguncuğ'a gelen ateşli ihtilâlci, adamlarıyla beraber bir mavnaya girip Çırağan rıhtımına çıkmış, kapudaki nöbetçi yaralandıktan sonra pencere camları kırılıp «Pâdişahım çok yaşa» sesleriyle içeri girilmiş, Eğinli-Said Paşa'nın hâtırâtına göre Ali Suâvi, Sultan Murad'ın kolundan tutup:

— Aman Efendim, gel bizi Moskoflardan halâs et!
dediği sırada içeri dalan Beşiktaş muhâfızı Hasan Paşa elindeki sopayı Suâvi'nin tâli'siz başına indirerek derhal yere sermiştir. En kuvvetli rivayete göre bu meşhur vak'ada 23 kişi ölüp 15 kişi yaralanmışır: Kurşun sesleri Yıldız'a kadar aksetiği için, vak'adan derhal haberdâr olan Sultan Hamid Cumalık üniformasını giyip silâhlanmış ve Sultan Murad muvaffak olduğu takdirde Yıldız kuvvetleriyle üzerine yürümiye karar vermiştir. — İhtilâlcilerden bir çokları yakalanıp Yıldız'da teşkil edilen istintak komisyonuna verildiği gibi, vaktiyle Suâvi'yi pâdişaha takdim etmiş olan Eğinli-Said Paşa da derhal gözden düştüğü için bir kaç gün sonra Mâbeyn müşirliğinden azledilerek valilikle Istanbul'dan ve siyasî hayattan uzaklaştırılmış ve yerine Hâssa müşirliğinde bulunan Plevne kahramanı Gazi-Osman Paşa tâyin edilmiştir. — Vak'anın sona ermesi Ezânî saat 7=Zevâlî 2,24 dedir. — Ali Suâvi merhumun ateş gibi bir milliyet şuûriyle atılmış olduğu bu çılgınca hareket Sultan Hamid'in vehmini büsbütün alevlendiren en mühim vak'a sayılır).

28 Mayıs = 26 Cumâda-l-ûlâ, Salı: Mehmet Sâdık Paşa'nın azliyle Meclis-i-Vükelâ'ya me'mur Mütercim-Rüşdi Paşa'nın beşinci ve sonuncu sadâreti.

(Azlin sebebi, Çırağan vak'ası üzerine «Artık Sultan Murad'ın çâresine bakmalıdır!» diyen Sâdık Paşa'nın bu sözü Sultan Hamid'in vehmine dokunmuş olmasıdır: Sadâret müddeti bu senenin 18 Nisan=15 Rebî'ül-âhir Perşenbe gününden itibaren 1 ay, 10 günden ibarettir; bu değişiklik üzerine «Baş-vekil» ünvânı kaldırılmış ve Mütercim Paşa «Sadr-ı-a'zam» ünvâniyle iş başına geçmiştir).

4 Haziran = 3 Cumâda-l-âhire, Salı: Rusya'ya karşı Türk - İngiliz ittifakı ve Kıbrıs muâhedesi.

(Yukarda bu senenin «3 Mart» fıkrasında gördüğümüz «Ayastefanos mukaddimât-ı-sulhiyyesi» mucibince teşkil edilecek büyük Bulgaristan'ın Adalar-denizi'ne inmesi demek, hakikatte Rusya'nın Akdeniz'e çıkması demektir: Diger Balkan devletlerinin Rusya sâyesinde genişleyip istiklâllerine kavuşmaları da bütün Balkanları Rus nüfuzuna sokan bir vaziyettir ve bu da bir çok İslâv tebeası bulunan ve bilhassa Bosna-Herseğ'e göz dikmiş olan Avusturya'yı telâşa

düşürmüştür. İşte bundan dolayı Londra ve Viyana hükûmetlerinin teşebbüsiyle 1856 Paris muâhedesinde imzâları bulunan devletlerin Ayastefanos mukaddimâtı yerine kat'î bir sulh muâhedesi tanzim etmek üzere Almanya hükûmetinin dâvetiyle Berlin'de bir kongre akdetmelerine karar verilmiş ve bu karar Bâb-ı-Âli'ye de tebliğ olunmuştur.

Ayastefanos mukarrerâtını tâdil ettirebilmek için Berlin kongresine fevkalâde bir ehemmiyet veren ve bu hususta Rusya'ya karşı Garp devletlerinden ve bilhassa İngiltere'den istifâde etmek istiyen Sultan Hamid'in bu sırada büyük bir siyasî faaliyet gösterdiğinden bahsedilir. Fırsattan istifâde etmek istiyen İngiltere'nin Kıbrıs meselesini ortaya atması işte bu Berlin hazırlıkları esnâsındadır :, Kıbrıs adasını Osmanlı hâkimiyyeti altında kalmak şartiyle işgal etmek istiyen İngiltere, buna mukabil kongrede Ayastefanos mukarrerâtının tâdilini der-uhde etmiştir: Isanbul'da yapılan gizli müzâkerelerde İngiliz elçisi Rumeli cihetine âit tâdilât hakkında söz vermekle beraber, Rusya'nın tazminâta mukabil elinde tuttuğu Batum, Kars ve Ardahan sancaklarını iâde etmiyeceğinden ve hattâ Şarkî-Anadolu'nun başka taraflarına da tecâvuz edeceğinden bahsetmiş ve öyle bir ihtimâle karşı İngiltere'nin Türkiye ile tedâfüî bir ittifak akdine hazır olduğunu bildirmiştir: Kıbrıs'ın işgali, zâhiren işte böyle bir ittifak mucibince İngiltere'nin Rusya'ya karşı elinde bir üssülhareke bulundurmak istemesindendir. Hakikatte ise Şarkî-Akdeniz, Süveyş ve Hint yollarının emniyeti bakımından Kıbrıs adasının İngiltere nazarındaki fevkalâde ehemmiyeti en mühim sebeptir. Hâriciyye nâzırı Safvet Paşa bâzı itirazlarda bulunmuşsa da, Mahmud Celâlüddin Paşa'nın «Mir'ât-ı Hakikat»ine göre İngiltere sefirinin şu şiddetli tehdidiyle karşılaşınca derhal imzâya mecbur olmuştur:

— Eğer Devlet-i-Aliyye şu karara muhâlefet eyler ise kongrede mukarrerât-ı sulhiyyeyi tâdile İngiliz murahhaslarının çalışmayacakları şöyle dursun, İngiltere devleti donanması kuvvetiyle cebren Kıbrıs'ı istilâ edeceği dahî bilinmelidir! Sefirin sarayda da böyle sözler söylediğinden bahsedilir. Bu vaziyete göre zavallı Kıbrıs, Ayastefanos mukaddimâtının tâdiline kurban gitmiş demektir.

Istanbul'da Türkiye nâmına Hâriciyye nâzırı Safvet Paşa ve İngiltere nâmına da büyük-elçi Henry Layard tarafından imzâlanan muâhede iki maddeliktir: Birinci maddeye göre Rusya Batum, Kars ve Ardahan'ı iâde etmedikten başka Anadolu'nun diger kısımlarına da tecâvuz ettiği takdirde İngiltere devleti Türk müdâfaasına silâh kuvvetleriyle yardım edecek ve buna mukabil Türkiye de Şark vilâyetlerinde ıslâhât yapacağını İngiltere'ye va'dettikten başka Kıbrıs adasını da Anadolu müdâfaasına âit taahhütlerin ifâsını te'min için İngiliz işgaline bırakacaktır. İkinci madde tasdiknâmelerin bir ay içinde teâtisine âittir. İngiltere'nin Şarkî-Anadolu'da ıslâhât istemesi, Ermeni meselesinde Rusya'yı yalnız bırakmamak içindir.

1 Temmuz = 1 Receb Pazartesi günü imzâlanan bir zeyle göre de ada vâridâtının masâriften artan fazla kısmı Türkiye'ye âid olacak ve Rusya Kars vesair sancakları Türkiye'ye iâde ettiği takdirde İngiltere de Kıbrıs'ı tahliye edecektir.
İkinci Selim devrinde 1 sene, 2 ay, 17 gün süren Kıbrıs fethi 1571=979 senesi 15 Eylül=24 Rebî'ül-âhir Cumartesi günü ikmâl edilmiş olduğuna göre, bu güzel Türk adası o tarihten işte bu muâhede tarihine kadar tam 306 sene, 8 ay, 19 gün Osmanlı idaresinde kalmış demektir. Muâhede tarihinden 1914 deki birinci cihan harbine kadar İngiliz işgaline rağmen hukukî mâhiyette 36 sene daha süren hâkimiyyet hakkı tamamiyle lâfzî ve itibarîdir).

4 Haziran = 3 Cumâda-l-âhire, Salı: Mütercim-Rüşdi Paşa'nın azliyle Hâriciyye nâzırı Mehmet Es'ad Safvet Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, Mütercim'in Ser-asker Dâmad-Mahmud Paşa ile ittifak edip veliahd Reşad Efendi'yi iclâsa karar verdiği hakkında bir takım haberler verilmiş olmasıdır : Sadâret müddeti bu senenin 28 Mayyıs = 26 Cumâda-l-ûlâ Salı

gününden itibaren 7 gündür. Halefi Safvet Paşa Hâriciyye nâzırlığını da muhâfaza etmiştir).

13 Temmuz = 13 Receb, Cumartesi: Berlin-muâhedesinin imzâsı.

(Ayastefanos «Mukaddimât-ı-Sulhiyye»sini tâdil eden bu meşhur muâhedenin akdine sebeb olan vaziyet için yukardaki «4 Haziran» fıkralarının birincisine bakınız. — Almanya, Avusturya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya devletleri Berlin kongresine Baş-vekillerini veyahut Hâriciyye nâzırlarını ve ayni zamanda Berlin büyük-elçilerini me'mur ettikleri halde, Türkiye büyük bir hatâ işliyerek hıristiyanlığından dolayı hüsn-i-te'sir eder zanniyle Nâfia nâzırı Aleksandr Karatodori/Karathéodory Paşa ile Alman mühtediliğinden dolayı göze girer zanniyle meşhur Mehmed Ali Paşa'yı göndermiş ve Berlin sefiri Sa'dullah Bey'i de bunlarla beraber murahhas tâyin etmiştir: Halbuki Mahmud Celâlüddin Paşa'nın «Mir'ât-ı Hakikat»inde söylediği gibi Karatodori'nin hıristiyanlığı hoşa gitmedikten başka, mühtedi Mehmed Ali'nin dönmeliği de «İ'tibardan sukutuna» sebeb olmuştur! Mehmed Ali'nin ne kadar sû'-i-te'sir ettiğini Jonquière de anlatır: Bâzı celselerde Bismarck bu Alman dönmesini istihfaf bile etmiş ve hattâ bir celsede tersleyip susturmuş olduğu için Mehmed Ali bir çok celselere iştirâk edememiştir! Her halde bu itibarsız adamların yerine Sadr-ı-a'zam ve Hâriciyye nâzırı Safvet Paşa ile bütün dünyanın hürmet ve tebcil ettiği Plevne müdâfii Gazi-Osman Paşa merhumun gönderilmemiş olması afvedilmez bir hatâdır.

Alman baş-vekili prens Bismarck'ın riyâsetinde toplanan Berlin kongresi ilk ictimâını 13 Haziran=12 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü akdetmiş olduğuna göre, muâhedenin imzâ tarihine kadar 31 gün sürmüş ve bu müddet içinde yirmi celse akdedilmiştir. — 64 maddeden mürekkeb olan Berlin muâhedesinin başlıca esasları şöyle sıralanabilir:

1 — Ayastefanos'da Bulgaristan'a verilmiş olan Makedonya Türkiye'ye iâde edilmiş, fakat Âlî Paşa'nın yaptığı Girit nizamnâmesi tarzında bir idareye tâbi tutulmasına karar verilmiştir. Bu nizamnâme için yukarda 1868 = 1284 vukuâtının «4 Kânunusâni» ve «15 Şubat» fıkralarına bakınız. Bununla beraber, Bâb-ı-Âlî'nin teklif ettiği esasları devletler ve devletlerin teklif ettikleri şerâiti de Bâb-ı-Âlî kabul etmediği için Makedonya idaresi hakkındaki karar hiç bir zaman tatbik edilmemiştir.

2 — Ayastefanos'da kurulan büyük Bulgaristan bu suretle küçültüldüken başka iki kısma da ayrılmıştır: Balkanların şimalindeki asıl Bulgaristan Türkiye'ye tâbi ve haraçgüzar bir prenslik şekline sokulmuş ve cenup kısmı da «Rumeli-i-Şarkî» ismiyle mümtaz bir vilâyet hâline getirilmiştir; bu vilâyetin valisi Hıristiyan olacak ve idare esasları da beynelmilel bir komisyon tarafından tanzim ve tedvin edilecektir: Bu iki Bulgaristan'ın birleşmesi için aşağıda 1885 = 1302 vukuâtının «18 Eylül» fıkrasına bakınız;

3 — İşte bu suretle Ayastefanos muâhedesinin üç ayrı parçaya bölmüş olduğu Rumeli'yi Berlin muâhedesi tekrar birleştirmiş demektir: Türkiye'nin en mühim kazancı işte budur;

4 — Bosna-Hersek vilâyetinin Osmanlı «Hâkimiyyet-i âliye»si altında kalmakla beraber Avusturya-Macaristan işgal ve idaresine tevdii kararlaşmıştır: Tabiî artık bu vilâyet elden gitmiş demektir;

5 — Rumanya, Sırbistan ve Karadağ beyliklerinin istiklâlleri tasdik edilmiş ve bunlardan Sırbistan'a Niş havâlisi ve Karadağ'a da Antivari = Bar kasabası verilmişse de bu küçük İslâv beyliğinin arâzisi Ayastefanos muâhedesindeki hududuna nisbetle üçte bire inmiştir;

6 — Rusya'nın Balkanlarda aldığı yer Besarabya'dan ibarettir: Buna mukabil Anadolu'da Batum, Kars ve Ardahan sancaklarını muhâfaza edebilmişse de Bâyezid sancağını Türkiye'ye iâde mecburiyetinde kalmış ve serbest liman olması takarrür eden Batum'un da tahkimâtı yıkılmasına karar verilmiştir;

7 — Van'ın şarkında ve hudut boyundaki Kotur/Khotur kazâmız İran'a terkedilmiştir;

8 — 61 inci madde mucibince Şarkî-Anadolu'nun Ermenilerle meskûn vilâyetlerinde bir an evvel yapılacak ıslâhâtın tatbik edildikçe devletlere tebliği kararlaşmışsa da, Berlin muâhedesinin bir çok maddeleri gibi bu münâsebetsiz madde de hükümsüz kalmıştır;

9 — **Yunanistan lehine ve tashih-i hudud icrâsı** iki devletin müzâkere ve i'tilâfına bırakılmış ve lüzumunda «Düvel-i-Muazzama»nın tavassutu **kararlaşmıştır** : Bu uzun müzâkerelerin neticesi için aşağıda 1881 = 1298 vukuâtının **«2 Temmuz»** fıkrasına bakınız;

Berlin muâhedesi Türk hâkimiyyetindeki Balkan beyliklerinin istiklâline, yeni bir Balkan beyliğinin teşekkülüne ve Anadolu ile Rumeli'de bir çok yerlerin elden çıkmasına sebeb olmakla beraber, Ayastefanos mukaddimât-ı-sulhiyyesine nisbetle Türkiye'nin lehine ve Rusya'nın aleyhinedir. En mühim hususiyyeti Rumeli birliğini iâde etmesinde gösterilebilir. — Karadağ, Bosna-Hersek, Sırbistan ve Rumanya gibi yerlerin ne kadar zamandır devletin başına muazzam birer belâ kesilip artık elde tutulamıyacak hâle gelmiş oldukları da unutulmamalıdır).

4 Kânunuevvel = 9 Zülhicce, Çarşanba: Safvet Paşa'nın azliyle Mâliye Komisyonu reisi Âyandan Tunuslu-Hayrüddin Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, Safvet Paşa ile kabine arkadaşlarının kendisini hal'edecekleri hakkında Sultan Hamid'e verilen bir jurnaldir: Sâdaret müddeti bu senenin 4 Haziran=3 Cumâda-l-âhire Salı gününden itibaren 6 aydır. — Aslen Abaza olan ve Tunus beyliğinde mühim hizmetlerde bulunduktan sonra Istanbul'a gelen Hayrüddin Paşa'nın henüz iyi Türkçe öğrenmeden Sadr-ı-a'zam olduğundan bahsedilir).

1879 = 1296

29 Temmuz = 9 Şa'ban, Salı: Tunuslu-Hayrüddin Paşa'nın azliyle Sicill-i-Ahvâl komisyonu reisi Âyandan Ahmed Ârifî Paşa'nın «Baş-Vekil» ünvâniyle sadâreti.

(Azlin sebebi, bâzı mâruzâtının kabul edilmemesi ve bilhassa vükelâ salâhiyyet ve mes'ûliyyeti meselesinde sarayla ihtilâfa düşmesidir: Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 7 ay, 26 gündür. Şahsiyyeti için «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 254 numaraya bakınız).

18 Teşriniewel = 2 Zülka'de, Cumartesi: Ahmed Arifî Paşa'nın azliyle Adliye nâzırı Küçük-Said Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle ilk sadâreti.

(Azlin sebebi, Sultan Aziz devri Sadr-ı-a'zamlarından Mahmud Nedim Paşa'nın Dâhiliyye nezâretine tâyinini münâsip bulmamasıdır: Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 2 ay, 20 gündür; gün tarihindeki ihtilâf için «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 255 numaraya bakınız. — Halk arasında «Şâpur» lâkabiyle anılan Ankaralı Seb'a-zâde Said Paşa'ya «Küçük» denilmesi Mâbeyn müşiri ve Bahriye nâzırı Eğinli-Said Paşa'ya nisbetledir: Küçük-Said Paşa'nın dokuz sadâreti vardır).

1880 = 1297

18 Mayıs = 8 Cumâda-l-âhire, Salı: Zıyâ Paşa'nın ölümü.

(Tanzimât edebiyatının en mühim şahsiyyetlerinden olan Abdülhamid Zıyâ Paşa 1241 = 1825 - 1826 tarihinde dünyaya gelmiş olduğuna göre 54-55 yaşlarında ölmüş demektir. Kendisi Istanbul'da doğmuşsa da babası Erzurumludur; Galata gümrüğü kâtiplerinden Ferdüddin Efendi'nin oğlu olan Zıyâ Paşa daha yirmisine basmadan evvel Sadâret Mektûbî kalemine girmiş, on beş yaşından itibaren şiir yazmıya başladığı için devrin şâirleriyle düşüp kalkmıya başlamış, «Bezm-i-Cem»i şâirliğin şartı sayan tuhaf bir zihniyetle Bâb-ı-Âlî'deki me'muriyyet devrini hep meyhâne âlemlerinde derbeder geçirmiş ve nihayet kaleminin kuvvetini beğenen Koca-Reşid Paşa'nın lûtfiyle Sultan Mecid devrinde Mâbeyn kâtipliğine kayrılmasından itibaren tarz-ı-hayatını değiştirip intizâma alışmış ve hattâ Fransızca öğrenmiye de işte o zamandan itibaren başlamıştır. Bilhassa Sultan Aziz devrinde pâdişahın gözüne girmiye muvaffak olduğundan bahsedilir.

Son derece harîs olduğu için, hırs-ı-câhını tatmin etmiyen Âlî Paşa'ya düşman kesilip bir takım tezvirâta kalkışması işte o zamandan başlamış, nihayet Zabtiye müsteşarlığı ile saraydan atılmış, biraz sonra Atina sefirliğine tâyin edilmişse de hareketinden evvel Kıbrıs mutasarrıflığına nakledilmiş ve ondan sonra da Bosna-Hersek müfettişliğinde, Meclis-i-Vâlâ âzâlığında, Daâvî nâzırlığında, Beylikçilikte, Maârif müsteşarlığında, Amasya ve Cânik=Samsun mutasarrıflığında ve nihayet Sultan Hamid'in cülûsundan itibaren de vezâret pâyesiyle Suriye = Şam, Konya ve Adana valiliklerinde bulunmuş ve işte bu son valiliğinde iken Adana'da ölmüştür.

Bu mühim vazifelerin hiç biri kendisini tatmin edememiştir. Meşrutiyetçiliği, teceddütçülüğü, Mısırlı-Fâzıl Paşa'nın dâvetiyle kaçtığı Avrupa'daki Yeni-Osmanlılığı hep işte bu tatmin edilmemiş hırs-ı-câhın muhtelif tuğyanlarıyla ısyanları demektir ve bilhassa Avrupa'da bir hayli Jön-Türklük ettikten sonra Sultan Aziz'e kasîdeler yazarak mutlakıyyete sadâkat ve ubûdiyyetini arzetmesi işte bundandır: 1867=1283 vukuâtının «24 Mart» fıkrasına bakınız. En güzel eserlerinden olan «Zafer-nâme»nin yegâne çirkin tarafı Âlî Paşa gibi Osmanlı tarihinin en büyük vezirlerinden birine iftirâlar ve hattâ küfürler savurmak için yazılmış olmasında gösterilebilir. Hemen her beyti bir darbı-ı-mesel hâline gelmiş olan «Terkîb-i-bend» inde şeklen Ruhî-i-Bağdadî'yi taklid etmiş olmakla beraber fevkalâde muvaffak olduğu muhakkaktır).

9 Haziran = 1 Receb, Çarşanba: Said Paşa'nın azliyle Ticaret ve Zirâat nâzırı Cenânî-zâde Mehmet Kadri Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle sadâreti.

(Said Paşa'nın kendi izâhına göre azlin sebebi, Islâhat meselesi hakkında verdiği bir arîzanın sû-i-tefsir edilmesidir: Sadâret müddeti yukarıki senenin 18 Teşrinievvel=2 Zülka'de Cumartesi gününden itibaren 7 ay, 20 gündür. Halefi Kadri Paşa Şark ve garp kültürlerinin kuvveti ve ahlâkının temizliğiyle mâruftur).

12 Eylül = 7 Şevvâl, Pazar: Kadri Paşa'nın azliyle Said Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle ikinci sadâreti.

(Azlinin sebebi ıslâhât işlerinde sarayla anlaşamamasıdır: Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 3 ay, 3 gündür).

1881 = 1298

12 Mayıs = 12 Cumâda-l-âhire, Perşenbe: Tunus beyliğinin Fransa himâyesine girmesi.

(İlkönce birer vilâyet şeklinde idare edildikten sonra uzun zaman mahallî kuvvetler elinde ve Osmanlı hâkimiyyetinde birer askerî cumhuriyet şeklini almışken nihayet bâzı sülâleler elinde kalan ve «Mağrıb-ocakları» denilen Tunus, Cezâyir ve Trablusugarb eyâletlerinden Cezâyir'in Fransızlar tarafından işgali için 1830 = 1246 vukuâtının «5 Temmuz» fıkrasına bakınız. — 1870 harbinde Almanya'dan yediği şiddetli darbeden dolayı bir müddet sinip kendini toparlamıya çalışmış olan Fransa yeniden canlanmıya başlıyarak müstemlekecilik siyasetinde Tunus beyliğini ilk hedef ittihâz etmiştir: Bu sırada bâzı Tunus kabîlelerinin Cezâyir topraklarına tecâvuzu fırsat düşkünü Fransızlar için iyi bir vesile teşkil etmiş, 24 Nisan = 24 Cumâda-l-ûlâ Pazar günü Cezâyir'den hareket eden 23 bin kişilik bir kuvvet eyâlet arâzisinin büyük bir kısmını işgal ederek Tunus şehrinin bir kaç mil mesâfesine kadar yaklaşmış, Toulon'dan gemilerle sevkedilen 8 bin kişilik bir kuvvet de Arapların Benzart dedikleri Bizerta limanına çıkarılmış, Tunus'un irsî valisi Mehmet Sâdık Paşa Bâb-ı-Âlî'den telgrafla istimdâd etmiş, uzun müzâkerelerle vakit geçirildikten sonra Tunus meselesinde Fransa'nın rakîbi olan İtalya'nın da harekete geçmesine ve bu suretle meselenin beynelmilel bir mâhiyyet almasına vesile teşkil etmek ümidiyle Girit sularında bulunan üç Osmanlı zırhlısı yola çıkarılmışsa da Tunus sâhillerine varmadan evvel vali Sâdık Paşa himâye muâhedesini imzâya mecbur olduğu için Türk filosu Suda limanına avdet mecburiyetinde kalmıştır! — İmzâ edildiği yerden dolayı «Bardo/Kasr-Said muâhedesi» denilen bu haksızlık vesikası mucibince Fransa hükûmeti Tunus beyliğinin işgaliyle himâyesine hak kazanmış ve Bâb-ı-Âlî de Devletler-hukukuna mugayir olan bu emr-i-vâkıı hiç bir zaman kabul etmediği için Tunus'u dâimâ Türk eyâleti ve Tunusluları da Osmanlı tebaası saymıştır. — Barbaros Hayrüddin ve Kılıc-Ali Paşalar devrinde Tunus Osmanlı-Türkleri tarafından üç defa fethedilmiştir: 1574=982 vukuâtının «15 Mayıs» fıkrasına bakınız. Son ve kat'î fethi o senenin 13 Eylül=26 Cumâda-l-ûlâ Pazartesi günü ikmâl edilmiş olmak itibariyle, 1582 takvim ıslâhâtından mütevellit on günlük fark da hesab edilmek şartiyle Tunus eyâleti tam 306 sene, 7 ay, 19 gün Türk hâkimiyyetinde kalmış demektir: Birinci ve ikinci fetihlerinde cem'an 3 sene, 4 ay, 24 gün süren ilk hâkimiyyet müddetleri de bu yekûna ilâve edildiği takdirde, Tunus üzerinde 310 sene, 13 günlük bir tarihî hakkımız olduğu anlaşılır. — Cezâyir'in zıyâından 50 sene, 10 ay, 8 gün sonra Tunus'un da elden çıkması üzerine, eski «Mağrıb-Ocakları»ndan Türk hâkimiyyetinde artık yalnız Trablusugarb kalmış ve o da 1835 = 1251 denberi 30 senedir alelâde vilâyet şeklini almıştır).

2 Temmuz = 4 Şa'ban, Cumartesi: Tesalya ile Narda kazâsının Yunanistan'a terki.

(Yukarda 1878 = 1295 vukuâtının «13 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Berlin muâhedesinin 24 üncü maddesi mucibince Yunanistan lehine yapılacak tashih-i-hudud o zamandanberi neticelenmemiş, nihayet gene ayni madde mucibince tavassut hakkına mâlik olan Düvel-i-muazzamanın Istanbul elçileriyle yapılan müzâkere 24 Mayıs = 24 Cumâda-l-âhıre Salı günü 19 maddelik bir muâhedeyle neticelenmiş ve işte bu muâhedenin 18 inci maddesi mucibince ve ayni esaslar dâhilinde bu gün de Yunan elçisiyle 18 maddelik bir muâhede imzâlanmıştır: Tesalya kıt'asıyla Epir'in Narda = Arta kazâsı işte bu suretle Yunanistan'a terkedilmiş ve Yunanlılar Berlin kongresinin 13 üncü protokolüne istinâden tekmil Epir'i, yâni Yanya vilâyetini de istedikleri halde orası güçlükle kurtarılmıştır).

27 Haziran = 29 Receb, Pazartesi: Yıldız mahkemesinin ilk celsesi.

(Bu fevkalâde mahkeme Sultan Aziz'in kaatillerini muhâkeme için teşkil edilmiştir; vak'adan 5 sene, 23 gün sonra muhâkemeye lüzum görülmesi umumiyetle bir haksızlık delili gibi gösterilirse de doğru değildir: Bütün dünya adliyelerinde vukuundan yıllarca sonra mahkemeye intikal etmiş bir çok vak'alar vardır. Sultan Aziz'in katli hakkındaki şâyialar halk arasında mütemâdî bir dedikodu mevzûu teşkil ettiği sırada Âmedçilikte bulunan ve sonraları Maliye ve Nâfia nâzırı olan «Mir'ât-ı Hakikat» müellifi Mahmud Celâlüddin Bey/Paşa'nın pâdişaha Abd-ül-Aziz'in katledilmiş olduğu hakkında bir arîza takdim etmesi ve Midhat Paşa'nın İzmir'den getirilirken «Istanbul» vapurunda yapılmış olan ilk isticvaplarında söylediğine göre Sultan Aziz âilesinin de dâvâcı vaziyetine geçmesi bir Tahkikat hey'eti teşkiliyle neticelenmiş ve işte bu ilk tahkikat üzerine böyle bir mahkeme kurulmuştur.

Mahmud Celâlüddin Paşa'nın iddiâsı, Sultan Aziz vak'asından sonra saraydan çıkıp kendi oğlu Münir Bey/Paşa ile evlenmiş olan saraylı Pervin Felek Hanım'ın ifşâatına dayanır. İşte bundan dolayı vak'anın vukuundan beş sene sonra mahkemeye intikalinde hiç bir fevkalâdelik yoktur. Fakat buna mukabil muhâkemenin Adliye binâsında ve kanunen salâhiyetdar bir cinayet mahkemesinde yapılmayıp Yıldız'daki Malta köşküyle karakolu yanında kurulan bir çadırda yapılması ve hattâ bâzı maznunların sarayda mevkuf tutulması çok çirkindir. Vehmine kapılan Sultan Hamid bu suretle büyük bir hatâ işlemiş ve bilhassa işte bu münâsebetsiz ve çirkin zavâhirden dolayı Avrupa matbuâtında şiddetli tenkitlere uğramıştır.

Yıldız mahkemesi riyâsetine İstinaf mahkemesi reis-i-evveli Sürurî, ikinci reisliğine ayni mahkemenin reis-i-sânisi Hristoforidi Efendiler, Müdda-i-umumîliğe Lâtif Bey ve âzâlıklara da istikamet ve adaletiyle mâruf Alman mühtedisi Emin, Tevfik ve Hüseyn Beylerle Takavur Efendi tâyin edilmiştir.

Beşinci Murad'la anası Şevk-efzâ Vâlide-Sultan, Abd-ül-Aziz devri saraylılarından Arz-ı-niyâz Kalfa, eski Sadr-ı-a'zamlardan Mütercim-Rüşdi ve Midhat, eski Tophâne müşiri ve Ser-asker Dâmad-Mahmud Celâlüddin ve Sultan Murad'ın Mâbeyn müşiri ve eniştesi Dâmad-Nuri Paşalarla Sultan Aziz'in mâbeyncilerinden Fahri, Seyyid, Nâmık-Paşa-zâde Ali, Miralay İzzet ve Binbaşı Necib Beyler, Pehlivan-Mustafa, Cezâyirli-Mustafa ve Boyabadlı Hacı-Mehmed Ağalar da maznun vaziyetindedir. Bu 15 maznundan Sultan Murad'la vâlidesi mahkemeye getirilmemiş Kalfa kadın olduğu için afvedilip mahkemeye çağırılmamış ve Mağnisa'da menfi bulunan Mütercim-Rüşdi Paşa da hasta olduğu için İzmir'de isticvâbiyle iktifâ edilmiştir.

Yıldız mahkemesinde maznunların en meşhuru olan Midhat Paşa'nın şahsiyyeti için 1872 = 1289 vukuâtının «30/31 Temmuz» fıkrasına ve bu ilk muhâkeme gününden 4 sene, 4 ay, 20 gün evvel hudut hâricine çıkarılması için de 1877 = 1294 vukuâtının «5 Şubat» fıkrasına bakınız. Hiç bir sıfatı olmadığı halde Avrupa'da ve bilhassa Londra'da bir takım siyasî temaslarda bulunması pek haklı olarak hoşa gitmediği ve bir taraftan da İngiltere hükûmeti şefâatte bulunduğu için nihayet afvedilen Midhat Paşa 1 sene, 7 ay, 21 gün hudut hâricinde kaldıktan sonra âilesiyle Girit'de oturmak üzere 1878 = 1295 senesi 28 Eylül=1 Şevvâl Cumartesi günü Hanya limanına gelmiş, 2 ay 10 gün sonra ayni senenin 10 Kânunu-evvel = 15 Zülhicce Salı günü Suriye ve nihayet 1880=1297 senesi 4 Ağustos=27 Şa'ban Çarşanba günü de İzmir valiliklerine tâyin edilmiştir: Yıldız'da muhâkeme edilmek üzere «Istanbul» vapuruyla İzmir'den getirilmiş olması işte bundan dolayıdır.

Istanbul'dan gönderilen Hünkâr-yâveri Hüsnü Bey'le İzmir fırka kumandanı Hilmî Paşa'nın valiyi tevkif etmek üzere askerî tedbirler ittihâzı bu 1881 = 1298

senesi 16/17 Mayıs=16/17 Cumâda-l-âhire Pazartesi/Salı gecesine müsâdiftir: Evinde uyurken polis hafiyyeleri tarafından ikaz edilen Midhat Paşa derhal giyinip arka kapıdan çıkarak bir kirâ arabasıyla Frenk mahallesine gidip çok çirkin bir harekette bulunarak ecnebi mümessilliklerinin en yakını olan Fransız konsoloshânesine ilticâ etmiştir! Osmanlı tarihinde bir yabancı devlet kapısına sığınan ilk sadr-ı-a'zam, Midhat Paşa'dır. Her işinde saraya karşı millete istinâd ettiğinden bahsedip millî kahraman rolü oynayan bir devlet-adamı, mâsumiyyetinden emin olmasına rağmen zulüm göreceğini bilse bile ecnebi kapısına ilticâ etmemek en tabiî vazifesidir. Bu hareketinin ne kadar çirkin olduğunu Yıldız'daki istintakında bizzat kendisi şöyle itirâf etmiştir:

«Fransız konsoloshânesine gitmekliğim, tarih-i ömrümün bir lekesidir ki yalnız bana değil, evlâd-u-a'kaabıma dahî kalacak bir şeyn-ü-âr olduğunu i'tirâf ederim: Bununla beraber şurasını dahî nasafet ve merhamet-i veliyy-i-ni'mete havâle ederim ki hayvan bile olsa kendünün itlâf olunacağını anladığı gibi bulunduğu mahalden kaçmağa mecbur olur»!

Me'muriyyetinden azli bile milletin galeyânına sebeb olacağından ve hattâ «cebren» makamına oturtulacağından bahsedecek kadar halka istinâd ettiğinden emin olan bir adam nasıl korkabilir? Daha evvelce bâzı dostları kendisine Avrupa'ya kaçmasını teklif etmişlerse de, Midhat Paşa mâsumiyyetinden şüphe ettirmemek için kaçmadığını söylemiştir: Avrupa'ya kaçmayı bile mâsumiyyetle te'lif edemiyen paşanın ondan bin beter olan ilticâyı nasıl olup da tecviz edebildiğine hayret etmemek kabil değildir. Millî kahramanlar, ideal yolunda canlarını hiçe sayan adamlardır.

Midhat Paşa'nın Adliye nâzırı Cevdet Paşa ile muhâbere ederek kendi arzusuyla konsoloshâneden çıkıp hükûmete teslim olduğu hakkındaki rivayet de bir efsâneden başka bir şey değildir: Fransa Hâriciyye nâzırının emriyle İstanbul'daki Fransız büyük-elçisi Ch. Tissot 18 Mayıs = 18 Cumâda-l-âhire Çarşanba günü İzmir konsolosu Pelisier'ye telgrafla emir vererek Midhat Paşa'nın konsoloshânede «Une heure de plus = Daha bir saat» bile kalmamasını tebliğ etmiş ve işte bunun üzerine konsolosun «Vesâyây-ı musırrânesi»nden dolayı paşa hükûmete teslim olmak mecburiyetinde kalmış, yâni konsoloshâneden çıkmamış, çıkarılmıştır.

19 Mayıs=19 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü Fransızlardan teslim alınıp kışlaya götürülen Midhat Paşa, o akşam «İstanbul» vapuruna nakledilip kendisini almak üzere o vapurla gelmiş olan Adliye nâzırı Cevdet Paşa'ya teslim edilmiştir. İzmir'deki âilesinin İngiliz konsoloshânesine «müsâfir» olması işte bunun üzerinedir.

22/23 Mayıs=22/23 Cumâda-l-âhire Pazar/Pazartesi gecesi İstanbul'a getirilen Midhat Paşa Ortaköy civârında karaya çıkarılıp arabayla Yıldız'a götürülmüş, Çadır-köşkü'nde mevkuf tutulmuş ve daha vapurda başlamış olan istintakına Yıldız'da da devam edilmiştir. Bu gün başlıyan muhâkeme hep alenî olmuş, yalnız kart alabilenler gelmiştir.

Abdurrahman Şeref muhâkemenin usulü dâiresinde cereyan ettiğinden bahsederse de, Adliye nâzırı Cevdet Paşa ile Râgıp Bey/Paşa gibi bâzı mâbeyncilerin ikide bir Hey'et-i-Hâkimenin arkasındaki yaldızlı koltuklarda görünmeleri ve hattâ hâkimlerle fısıldaşmaları usule sığacak şeylerden değildir: Muhâkemenin Yıldız'da ve çadır altında cereyânı kadar bu gibi garâbetler de Avrupa matbuât mümessilleri üzerinde çok fena bir te'sir bırakmıştır.

Bu meşhur dâvâ 29 Haziran=1 Şa'ban Çarşanba gününe kadar üç gün sürmüş ve üçüncü günü hüküm tebliğ edilmiştir. Sultan Aziz'in kanlı ölümünü 1876 = 1293 vukuâtının «4 Haziran» fıkrasında bütün teferrüâtiyle gözden geçirmiş olduğumuz için, burada itham ve müdâfaa delillerinin tekrarına lüzum görmüyoruz. Verilen hüküm, İzmir'de istintak edilip hastalığından dolayı İstanbul'a getirilemiyen Mütercim-Rüşdi Paşa da dâhil olmak üzere 12 maznuna âittir: Bunlardan Pehlivan-Mustafa, Cezâyirli-Mustafa ve Boyabadlı Hacı-Mehmet'le Mütercim-Rüşdi, Midhat, Dâmad-Mahmud ve Dâmad-Nuri Paşalar ve Fahri, Ali ve

Necib Beyler idâma, Seyyid ve İzzet Beyler de onar sene kürek cezâsına mahkûm olmuşlardır. Hüküm Mahkeme-i-Temyiz ile Bâb-ı-Fetvâca da tasdik edilmiştir.
Midhat Paşa ötedenberi İngiliz siyasetine istinâd etmiş olduğu için İngiltere sefirinin Sultan Hamid'e bir kaç kerre mürâcaatle şefâatte bulunduğundan ve hattâ bir defasında tehditkâr bir lisan kullandığından bahsedilir! Pâdişah bu mürâcaatlere müsbet cevap vermemiş, bununla beraber 1876 = 1293 vukuâtı içindeki «31 Ağustos» fıkralarının ikincisinde şahsiyyetinden bahsederken söylediğimiz gibi Sultan Hamid kan dökmekten son derece müctenib olduğu için, elindeki şer'î ve kanunî i'lâmlara rağmen hükmü tasdik veyahut cezâyı tahfif etmeden evvel bir kere de Askeriyye, Mülkiyye ve İlmiyye ricâlinin fikirlerini yoklamak istemiştir: İşte bu maksatla 20 Temmuz=22 Şa'ban Çarşanba günü Yıldız sarayında mâzul ve mansup devlet-adamlarından mürekkep 25 kişilik fevkalâde bir meclis toplamış, eski ve yeni Sadr-ı-a'zamlarla Şeyh-ül-İslâm Uryânî-zâde Ahmed Es'ad Efendi'nin ve vükelâdan başka bâzı müşirlerle feriklerin de iştirâk ettiği bu tarihî mecliste 15 kişi idam hükmünün tasdikını ve 10 kişi de cezânın tahfifini istemiştir: Bu suretle ekseriyyet idam kararının tatbikı re'yinde bulunmuş demektir. O sırada Harbiye nâzırlığı ile Mâbeyn müşirliğinde bulunan ve vicdanî kanâatinden başka hiç bir te'sire kapılmak imkânı olmıyan Plevne kahramanı Gazi-Osman Paşa merhum da idam hükmünün tatbikını istiyenlerdendir; Sadr-ı-a'zam Said Paşa «Hâtırât» ının birinci cildinin 66 ncı sahifesinde Gazi-Osman Paşa'nın meclis zabtına yazdığı mütâlâa şöyle kaydedilmektedir:

«Hükm-i kanunun icrâsı hukuk-ı mukaddesedendir. Binâenaleyh şehîd-i merhum bir pâdişâh olup her halde ibret-i müessire icrâsı lâzımgeldiğinden hükm-i kanunun icrâsını Efendimiz'den istirhâm ederim. İ'lâmatda bir kusur ve hatâ var ise Adliyye me'murlarına aiddir. — Osman».
Sultan Hamid'in bütün bunlara rağmen idam cezâlarını müebbed küreğe tahvil etmesi hem kendisinin kan dökmekten müctenip zihniyetiyle, hem de İngiltere'yi memnun etmek mülâhazasıyla izah edilebilir. — Mahkûmların kürek cezâlarını Tâif'de çekmelerine karar verilmiş ve hepsi birden İzzüddin vapuruyla 28 Temmuz=1 Ramazan Perşenbe günü sevkedilmiştir: Bu suretle Midhat Paşa 22/23 Mayıs=22/23 Cumâda-l-âhire Pazar/Pazartesi gecesinden itibaren 2 ay 6 gün = 66 gün Çadır-köşkü'nde mevkuf kalmış demektir. — Ölümü için aşağıda 1884 = 1301 vukuâtının «6/7 Mayıs» fıkrasına bakınız).

1881 = 1299

20 Kânunuevvel = 28 Muharrem, Salı: «Muharrem kararnâmesi» ve Düyûn-ı-umumiyye'nin teşekkülü.

(Sultan Hamid bir çok gailelerle beraber amcası Abd-ül-Aziz'in son zamanlarındanberi devam eden ve bilhassa Balkan ısyanlarıyla «93 seferi» yüzünden büsbütün artan büyük bir malî buhrana da vâris olmuşur: Hâriçte ve dâhilde hiç bir itibarı kalmıyan devlet hazinesi müdhiş bir müzâyaka içinde kıvranmaktadır. Bu vaziyet karşısında her şeyden evvel itibarını iâde etmek ve Berlin muâhedesinde bir tesviye suretine bağlanması taahhüd edilen hâricî borçlar yüzünden devletin başına bir gaile çıkmasını önlemek istiyen hükûmet bu tarihten iki sene evvel Osmanlı bankası mümessilleriyle Galata bankerlerinden mürekkep bir hey'etle anlaşarak hâricî borçlara karşı senede 1,350,000 lira ödemek üzere «Rüsûm-i-Sitte» denilen Müskirat, Balık, Tuz, Harir = İpek, Tütün ve Evrâk-ı-sahiha=Damga hâsılâtını mültezim vaziyetine geçen bu hey'ete bırakmış ve işte bu ilk esası tevsî etmek suretiyle nihayet bütün hâricî borçlar meselesini kat'î bir şekle bağlamak ve umumî yekûndan Hazine lehine tenzilât yapmak üzere ecnebi tahvilât hâmillerinin gönderdikleri mümessillerle müzâkereye girişerek çok müsâit bir anlaşmaya varmıştır: Hicrî takvimin ilk ayı içinde neşredildiği

için «Muharrem kararnâmesi» denilen taahhütnâme işte bu anlaşmanın neticesidir.
Devletin bu tarihe kadar biriken hâricî borçlarıyla ödenmemiş fâizlerden mütevellit umumî borç yekûnu 252,801,885 Osmanlı lirasıdır : «Rüsûm-i-Sitte» ye zammolunan Kıbrıs ve Rumeli-i-Şarkî vergileri karşılık gösterilmek suretiyle beynelmilel bir «Düyûn-ı-umumiyye» idâresinin teşekkülüne mukabil borç yekûnundan 146,364,651 lira tenzil edilmiş ve işte bu suretle yarıdan aşağı düşen yekûn 106,437,234 liraya inmiştir.
Böyle bir «Düyûn-i-umumiyye» idaresinin teşekkülü devletin malî istiklâline uygun olmamakla beraber, borç yekûnunun yarıya inmesi, büyük bir müdâhale vesilesinin ortadan kalkmış olması ve nihayet malî itibarın iâdesi o iflâs vaziyetindeki devlet için çok mühim kazançlardır.
Düyûn-i-umumiyye meclis-i-idaresi alâkadar memleketlerle Türkiye'nin «Dâyinler vekili» denilen yedi mümessilinden mürekkeptir: Riyâset, en mühim alacaklı vaziyetinde bulunan İngiliz ve Fransız mümessilleri tarafından münâvebe ile ifâ edilmiştir. Meclis-i-idarenin tâyin ettiği Müdir-i-umumî ile me'murların bir çoğu Avrupalıdır. Hükûmetin temsili için de bir Osmanlı komiserliği ihdâs edilmiştir).

1882 = 1299

2 Mayıs = 13 Cumâda-l-âhire, Salı: Said Paşa'nın azliyle Nâfia Komisyonu âzâsından ve vüzerâdan Kütahyalı Abdurrahman Nurüddin Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle sadâreti.

(Azlin sebebi, aşağıda bu sene vukuâtının «11 Temmuz» fıkrasında göreceğimiz Mısır meselesi münâsebetiyle İskenderiyye'ye donanma gönderilmesine muhâlefet etmesidir : Sadâret müddeti 1880=1297 senesi 12 Eylül=7 Şevvâl Pazar gününden itibaren 1 sene, 7 ay, 20 gündür. — Eski vüzerâdan Hacı-Ali Paşa'nın oğlu olan yeni Sadr-ı-a'zam Abdurrahman Paşa muhtelif valiliklerde bulunduktan sonra ve bu tarihten biraz evvel Istanbul'da alıkonarak Nâfia Komisyonuna tâyin edilmiştir: Osmanlı inhitâtının her türlü haksızlıkları içinde iyiliğin, hakkın ve doğruluğun en muhteşem timsâli olan ve re'yinde istiklâlini muhâfaza şartiyle Sadâret vazifesini kabul eden bu münevver, vakur ve eğilmek bilmez vezirin temiz ve mümtaz şahsiyyeti için aşağıki fıkrayla «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 258 numaraya bakınız).

10/11 Temmuz = 23/24 Şa'ban, Pazartesi/Salı gecesi : Abdurrahman Nurüddin Paşa'nın isti'fâsından dolayı Sadâretten azli.

(İsti'fânın sebebi, aşağıda bu senenin «11 Temmuz» fıkrasında göreceğimiz Mısır buhrânına karşı asker sevki meselesinden dolayı pâdişahla ihtilâfa düşmüş olmasıdır: Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 2 ay 10 gün=70 gündür. Abdurrahman Paşa merhum isti'fâ etmiş olduğu halde, halefinin sadâret Hatt-ı-Hümâyûnunda «Azledilmiş» gösterilmesi belki de Sultan Hamid'in isti'fâya kızmış veyahut belli etmemek istemiş olmasındandır! — Sadâretinden sonra bâzı valiliklerde bulunmuş olan Abdurrahman Paşa 1895=1313 senesi 7 Teşrini-sâni=19 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü Adliye nezâretine tâyin edilmiş ve ikinci meşrutiyetin ilânından sonra 1908 = 1326 senesi 1/2 Ağusos = 3/4 Receb Cumartesi / Pazar gecesi yapılan kabine tâdilâtında Meclis-i-Vükelâ'ya me'mur oluncaya kadar 12 sene, 8 ay, 25 gün Adliye nâzırı kalarak bu müesseseyi daha sonraki devirlerde bile takdirlerle anılacak bir hale getirmiştir: Sadâretinin bidâyetinde Sultan Hamid'in irâdesiyle maaşına yapılan zammı bile meş-

rüiyyetine rağmen reddedecek kadar iffet ve istikamet sâhibi olan Abdurrahman Paşa merhum Adliye'de irtikâb ve irtişâ ile mücâdele ettikten başka, hâkimlerin intihâbı ve terceme-i-halleriyle bizzat meşgul olarak adalet cihâzımızı islâh etmiş ve saraydan yapılan hâkim tâyinlerini reddedecek kadar seciyye kuvvet ve metâneti göstererek Adliye'nin istiklâlini her şeyden üstün tutmuştur. Muhterem dâmâdı Sadettin Arel Beyefendinin izahına göre Paşa merhum hâkimleri gıyâben tanımakla iktifâ etmeyip Istanbul'a gelenlerin hepsiyle şahsen görüşüp tanışmayı ve meslekî faaliyetleri hakkında notlar almayı usul ittihâz etmiştir).

11 Temmuz = 24 Şa'ban, Salı: İngiliz donanmasının İskenderiyye'yi topa tutması ve Mısır meselesi.

(Çılgınlıklarıyla Mısır'ın felâketine sebeb olan hıdiv İsmail Paşa'nın şahsiyyeti için 1866=1283 vukuâtının «28 Mayıs», Hıdivlik ünvânı için gene o senenin «2 Haziran» ve mecnunca israfları için de 1869=1286 vukuâtının «19 Teşrinisâni» ve 1872=1289 vukuâtının «28 Eylül» fıkralarına bakınız. — İsmail Paşa'nın Fransa ile İngiltere'deki istikrazlarının yekûnu yüz milyon İngiliz lirasını bulunca bu iki devletin tazyiki bir takım malî tedbirlerle neticelenmiş, paşanın elindeki Süveyş kanalı eshamını İngiltere almış ve bu suretle Kanal sermâyesinin takriben yarısı İngilizlere geçmiş, Mısır maliyesine muhtelit kontrol konularak bir İngiliz ve bir Fransız kontrolörü gelip biri Maliye ve biri de Nâfia nâzırı sıfatiyle kabineye girmiş ve işte bunun üzerine sıkı bir tasarruf siyasetine girişen kontrolörler tarafından askerî tensikat yapılarak ordu mevcudu on bir bine indirildikten başka iki bin beş yüz zâbit açığa çıkarılmış ve kadroda kalanların da maaşlarında bir çok tenkihat yapılmıştır.

Mısır'da çıkan askerî ve millî isyan hareketinin birinci sebebi işte bu iktisadî meseledir. İkinci sebep de tamamiyle millî ve Mısırlıların tâbiriyle «vatanî» dir: Ordu kadrolarında Türk ve Çerkez zâbitlerin Arap zâbitlere tercih edilmesi yerlilerin millî hislerini rencide ettiği gibi, malî kontrol vesilesiyle bütün idareyi ellerine almış olan İngiliz-Fransız kontrolörlerinin temsil ettiği ecnebi tahakkümüne karşı da dinî ve millî bir galeyan başlamıştır: «Vatanîler» denilen milliyetçiler işte bu vaziyetten istifâde etmiş, hükûmete karşı ilk askerî tehdid üzerine kabine isti'fâ etmiş, kontrolörlere yol verilmiş, İngiltere ve Fransa hükûmetleri İskenderiyye'ye birer zırhlı gönderip İsmail Paşa'ya isti'fâ teklif etmişlerse de paşa dinlememiş ve işte bunun üzerine iki devlet birden Sultan Hamid'e mürâcaat edince İsmail Paşa'dan hoşlanmıyan ve hattâ hıdivliği bile ilgaya vesile arayan pâdişah fırsattan istifâde ederek 1879=1296 senesi 25 Haziran=5 Receb Çarşanba günü İsmail Paşa'yı azletmiş ve yerine oğlu Mehmet Tevfik Paşa geçmiştir. Bu değişiklik muhtelit kontrol sisteminin yeniden iş başına gelmesiyle neticelendiği için, meşhur Miralay Ahmed İrâbî Bey'in idare ettiği millî hareket büsbütün alevlenmiştir: Bâzı menbâlarda bu «İrâbî» ismi «A'râbî/Arâbî» şekillerinde yazılırsa da doğru değildir.

Askerî bir hükûmet teşkiliyle ecnebi tahakkümüne nihayet verilmesini istiyen ve:

— Mısır Mısırlılarındır!

düsturiyle ortaya atıldığı için orduyla beraber halkın da efkâr-ı-umumiyyesini temsil eden İrâbî Bey, talepleri kabul edilmediği takdirde hıdivliğin ilgasına da karar vermiştir. Sultan Hamid'in bu millî hareketten hoşlanması işte bundan dolayıdır.

Muhtelif vesilelerle hıdivi tazyik ederek Vatanîlerden mürekkep bir kabine teşkil ettiren ve hattâ kendisi de nihayet Harbiye nâzırı sıfatiyle millî kabineye giren İrâbî Bey bir müddet sonra Sultan Hamid tarafından mirilivâlığa terfi edilerek paşa ünvânını aldıktan başka birinci rütbeden bir Mecidî nişaniyle de taltif edilmiştir.

İrabî Paşa'nın ilk icraâtı ordunun takviyesiyle Mısır idaresindeki ecnebi me'murların hepsine yol vermiş olmasında gösterilir: İskenderiyye önlerine Fransız

ve İngiliz filolarının gelmesi işte bunun üzerinedir. Fakat bir taraftan da şiddetli bir İngiliz-Fransız rekabeti vardır : İngiltere'nin maksadı, Hindistan'ın en kısa yolu olan Süveyş kanalından Fransa'yı uzaklaştırmak ve bu hayatî yola tek başına hâkim olmak üzere Mısır'a yerleşmektir; onun için Fransızların müşterek askerî hareket teklifini reddetmiştir! Fakat Fransa da İngiltere'yi yalnız bırakmak istemediği için, Istanbul'da bir Düvel-i-Muazzama konferansı toplanmasını te'min etmiş ve bu konferans Türkiye'nin üç ay müddetle asker gönderip âsâyişi te'min ve statükoyu iâde etmesini istemiştir: Tabiî bu suretle Türk ordusu ecnebi tahakkümüne karşı ayaklanmış mümtaz bir eyâletinin millî hareketini yabancılar hesabına bastırdıktan sonra istatükoyu iâde edecek, yâni memleketin idaresini gene Fransız-İngiliz mürâkabesine terkedip dönecek demektir! Sultan Hamid işte bundan dolayı asker sevkini kabul etmemiş ve hattâ İngilizlerin müşterek sevkıyat teklifine de yanaşmamıştır: Bâzı menbâlarda pâdişah bundan dolayı tenkid edilir ve İngiltere'yi kendi başına harekette serbest bırakmış gösterilir; fakat bu mülâhaza doğru değildir: Çünkü Hindistan'ın en kısa yolu olan Süveyş kanalının açıldığı günden itibaren her hangi bir vesile ve fırsattan bilistifâde Mısır'ın işgali İngiliz siyasetinin en mühim hedefidir; muvakkat bir müddetle Türk askeri gönderilerek Mısır kan ve ateş içinde bırakılıp âsâyiş te'min edildikten sonra, İngiltere her halde o büyük hedefinden vazgeçecek değildir! Netice olarak o zamanki telâkkiye göre İslâm askeri Hıristiyan tahakkümünü istemiyen Müslümanları kırmış ve gözlerini Mısır vukuâtına dikmiş olan Âlem-i İslâma karşı Emîr-ül-Mü'minîn garp müstemlekecileri nâmına kendi mağdur tebeasının kanını dökmüş olmak gibi çirkin bir vaziyette kalmış olacaktır. Mısır'a asker sevkedip işgal altına almak, dâimî surette orada kalmak ve bir daha İngiltere'yi yaklaştırmamak imkânı olmadıktan sonra, bütün İslâm efkâr-ı-umumiyyesini rencide edecek kanlı ve haksız bir mâcerâya atılmakta mânâ nedir? İngiliz diplomasisinin kendi işgal hareketini mâzur göstermek için Türkiye'den asker istenildiği halde gönderilmemiş ve bu suretle Sultan Hamid'in İngiltere'yi kendi başına hareket mecburiyetinde bırakmış olduğundan bahsetmesi pek tabiî bir propaganda mugalatasıdır.

O sırada İngiltere ile Fransa'nın bir taraftan da Mısır hükûmetini tehdid ederek Mahmud Paşa riyâsetindeki millî hükûmetin ıskatını istemeleri halkın tekrar ayaklanmasına sebeb olmuş ve Hıdivin azlettiği Mahmud Paşa'nın yerine de İrâbî Paşa iş başına getirilmiştir : Bu kargaşalıkta can kaygısına düşen Avrupalıların evlerine kapandıklarından bahsedilir. Meşhur İskenderiyye vak'ası işte bu vaziyettedir. Artık zabtedilmez bir hâle gelen yerli halk 11 Haziran=24 Receb Pazar günü şehirdeki Avrupalılara taarruz etmiş, evler yağma edilmiş, bir çok kimseler öldürülmüş ve hattâ İngiliz, İtalyan, Rus ve Yunan konsoloslarıyla ileri gelen ecnebilerden bir çokları yaralanmıştır.

Bu vaziyette artık harbin önüne geçilemiyeceğini anlıyan İrâbî Paşa İskenderiye'nin etrâfını tahkime başladığı için İngiltere hükûmeti 24 saatlik bir ültimatom vererek tahkimâtın tâtilini istemiş ve işte bu ültimatomun cevapsız kalması üzerine İngiliz amirali Seymour bu sabah saat yediden bir buçuğa kadar tam altı buçuk saat İskenderiyye'yi topa tuttuktan sonra daha fazla mukavemet edemiyen istihkâmlara beyaz bayrak çekildiği için limana iki zırhlı girmiş, İrâbî Paşa ordusunu şehirden çekmiş ve nihayet ertesi güne tesadüf eden 12 Temmuz=25 Şa'ban Çarşanba günü İngilizler karaya asker çıkarmıya başlamışlardır. İçerilere çekilen İrâbî Paşa'nın millî ordusuyla Sir Garnet Wolseley kumandasındaki İngiliz ordusu arasındaki büyük muharebe 12 Eylül=28 Şevvâl Salı günü «Tell-ül-Kebir»de olmuş, Mısır kuvvetleri yirmi dakikada bozulmuş, İrâbî Paşa kaçmış ve işte bunun üzerine 15 Eylül=2 Zülka'de Cuma günü İngiliz ordusu Kahire'ye girip hıdiv Tevfik Paşa'nın önünde bir geçit resmi yapmıştır!

Bir müddet sonra Kahire'de yakalanan İrâbî Paşa'yı İngilizler Seylân adasına nefyetmişlerdir. İşte bu suretle İngiliz işgaline düşen Mısır hıdivliği üzerindeki

Osmanlı «Hâkimiyyet-i-Âliye»siyle Mısır vergisi ibka edilmiş ve İrâbî Paşa'nın ilga etmek istediği Hıdivlik kurtulmuşsa da, bu tâli'siz memleket hakikatte artık bir İngiliz müstemlekesi hâline gelmiştir).

12 Temmuz = 25 Şa'ban, Çarşanba: Said Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle üçüncü sadâreti.

(Hatt-ı-Hümâyun'daki «24 Şa'ban» tarihi için Beşinci cildin «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 259 numaraya bakınız).

1882 = 1300

30 Teşrinisâni/1 Kânunuevvel = 19/20 Muharrem, Perşenbe/Cuma gecesi: Said Paşa'nın azliyle Ahmed Vefik Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle ikinci sadâreti.

(Azlin sebebi, Müşir Deli-Fuad, Kütahyalı Âkif ve Dağıstanlı-Mehmet Paşalarla beraber pâdişahı hal'etmek istediği hakkındaki isnattır: Sadâret müddeti yukarıki senenin 12 Temmuz=25 Şa'ban Çarşanba gününden itibaren 4 ay, 20 gündür. — Gün tarihindeki ihtilâf için Beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 259 numaraya bakınız).

2/3 Kânunuevvel = 21/22 Muharrem, Cumartesi/Pazar gecesi: Ahmed Vefik Paşa'nın azli ve ertesi gün Said Paşa'nın dördüncü sadâreti.

(Yukarıki fıkra tarihinden itibaren yalnız iki gün sadârette bulunan Ahmed Vefik Paşa'nın derhal azline sebeb, Şeyh-ül-İslâm Uryânî-zâde Ahmed Es'ad Efendi'yi Meclis-i-Vükelâ'ya gelmekten men'etmesi ve pâdişahın haberi olmadan bir takım değişiklikler yapmıya kalkışmasıdır! — Said Paşa bu sefer «Sadr-ı-a'zam» ünvâniyle tâyin edilmiştir).

1884 = 1301

6/7 Mayıs = 10/11 Receb, Salı/Çarşanba gecesi, Ezânî saat 6,30 = Zevâlî 1,42: Midhat ve Dâmad-Mahmud Celâlüddin Paşaların Tâif zındanında boğularak öldürülmeleri.

(Paşaların ihtiyâten içerden kilitledikleri kapular kırılarak Midhat Paşa'nın odasına iki zâbitle bir çavuş ve altı nefer, Dâmâd-Mahmud Paşa'nın odasına da iki zâbitle iki çavuş ve yedi nefer saldırmış, hiç bir mukavemet göstermediğinden bahsedilen Midhat Paşa'yı Edirneli Berber İsmail isminde bir nefer eliyle boğup kolayca işini bitirmişse de güçlü-kuvvetli bir zât olan Dâmad-Mahmud Paşa kaatillerini bir hayli uğraştırmış ve nihayet boynuna bir yağlı ip atılarak kârı itmâm edilmiştir: O gece derhal kışla hastahânesinin yanındaki «mağsel» e nakledilen cenâzeler gün doğmadan evvel kale duvarı hâricindeki metrûk kabristana götürülüp gömülmüş, ilkönce üzerlerine birer taş dikilmişse de bir müddet sonra Hicaz valisi olan Ahmed Râtib Paşa'nın emriyle bu mezarlar tamamiyle belirsiz bir hâle getirilmiştir. Sonraları Midhat Paşa'ya izâfe edilmiş mezarlar şüphelidir. Bu münâsebetle yazılan tıbbî raporlarda Midhat Paşa biraz evvel geçirdiği şirpençeden hâsıl olan za'f-ı-umumî ile hıyarcıktan ve Dâmâd-Mahmud Paşa da «Hummây-ı-tifoidî» den ayrı ayrı tarihlerde ölmüş gibi gösterilmiştir.
Yukarda 1881=1298 vukuâtının «27 Haziran» fıkrasında gördüğümüz Yıldız fevkalâde mahkemesinin 29 Haziran = 1 Şa'ban Çarşanba günü vermiş olduğu idam

hükmü Sultan Hamid tarafından müebbed küreğe tahvil edilmiş olduğu halde, o hüküm tarihinden tam 2 sene, 10 ay, 7 gün sonra işlenen bu şeni cinâyet İkinci Abdülhamid devrinin en kara lekesidir. Fakat acabâ bu leke doğrudan doğruya padişaha mı, yoksa devrine ve adamlarına mı âittir?
İbn-ül-Emin Mahmud Kemal'in Yıldız evrâkı içinde bulup «Son Sadr-ı-a'zamları»nın 392 nci sahifesinde suretini neşrettiği bir telgraf müsveddesi iyi tedkik edilmediği takdirde Sultan Hamid'in aleyhine bir vesika sayılabilir: Hicaz vali ve kumandanı Osman Paşa'ya hitâben yazılan bu telgrafta Midhat ve Mahmud Paşalar İngilizler tarafından kaçırılmıya teşebbüs edildiği takdirde vurulmaları emredilmektedir. Telgrafın altındaki Rûmî 25 Şubat 1299 tarihi Milâdî ve Hicrî takvimlerde 1883=1300 senesi 9 Mart=29 Rebî'ül-âhir Cuma gününe müsâdiftir: Bu hesaba göre o telgraf Tâif cinâyetinden tam 1 sene, 1 ay, 29 gün evvel yazılmış demektir ve zâten paşaların zındanda boğulmaları için değil, kaçmıya teşebbüs ettikleri takdirde vurulmaları için yazılmıştır; işte bundan dolayı Tâif fâciasının o telgrafla hiç bir alâkası yoktur. Buna mukabil, pâdişahın cinâyetten haberdâr olmadığını gösteren bir iki vesika da vardır. Sadr-ı-a'zam Said Paşa «Hâtırât» ının birinci cildinin 154 üncü sahifesinde şu fıkraya tesadüf edilir:

«Üç yüz bir senesi Recebinin on dördüncü günü Mâbeyn Baş-kitâbetinden bir tezkire-i husûsiyye alındı. Meâlinde Midhat Paşa'nın irtihâli şâyi' olduğundan tahkikat icrâsı lüzumu beyân olunuyordu. Müşârünileyhin 25 Nisan sene 300 [Rumî] tarihinde vefât ettiğine dâir Hicaz vilâyetinden Dâhiliyye Nezâretine gelen telgraf Nezâret-i müşârünileyhâdan bâ-tezkire gönderilmeğle arzolundu».

Eğer Sultan Hamid Tâif fâciasının mürettibi olsaydı, her halde vak'anın vukuundan üç gün sonra Sadr-ı-a'zama bir «Tezkire-i husûsiyye» yazdırıp «Tahkikat icrâsı» nı emretmemesi lâzımgelirdi. Efkâr-ı-umumiyyeyi iğfal için böyle bir tezkire yazılmış olması da kabil değildir: Çünkü bu tezkire o zaman mahrem tutulmuş ve yalnız Hicaz valisinin telgrafı neşredilmiştir. Hattâ pâdişah paşaların ölümüne inanmayıp kaçtıklarına hükmettiği için Hicaz vilâyetine de ayrıca bir telgraf çektirmiştir; Midhat Paşa hâtırâtının «Tabsıra-i ibret» ismindeki birinci cildinin 320 nci sahifesinde ve Ali Haydar Midhat Bey'in ilâve etmiş olduğu «Midhat ve Dâmad-Mahmud Paşaların sûret-i şehâdetleri» faslında Mâbeyn'in bu telgrafı şöyle kaydedilmektedir:

«Bunlar kaçmıştır. Eğer vefât etmişler ise ne suretle hasta olmuşlardır ve hastalıkları ne ise me'murlar, hekimler ve ağaları tarafından bir mazbata tanzim olunarak mühürlensün ve Mâbeyn'e gönderülsün».

Her halde kendi emriyle işlenmiş bir cinâyet hakkında bir pâdişahın aklını kaybetmedikçe bir taraftan Sadârete, bir taraftan vilâyete bu gibi tahkikat emirleri vermemesi lâzımgelir. O zaman efkâr-ı-umumiyyeden gizli tutulmuş olan bu resmî vesikaların müstakbel müverrihleri iğfâl etmek üzere uydurulmuş olmak ihtimâli de akla sığacak şeylerden değildir! Zâten Sultan Hamid bu cinâyetle hiç bir alâkası olmadığını muhtelif kimselere ve hattâ Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat Bey'e de mükerreren söylemiştir. Bir gün ziyâretine gittiğim Abdülhak Hâmid bana biraz evvel yanından ayrılan Ali Haydar Midhat Bey'in Tâif fâciasından bahs açarak babasının felâketinde Sultan Hamid'in «Hiç bir dahli olmadığına kaani' olduğunu» söylediğinden bahsetmişti. Hâmid'in bu sözünden bir kaç sene sonra Ali Haydar Midhat Bey'in «Hâtıralarım» ismindeki eseri çıktı; ikinci meşrutiyette iki defa Sultan Hamid'in huzuruna kabul edildiğini söyliyen müellif, 197 nci sahifesinde ilk mülâkatından bahsederken pâdişahın kendisine:

— Allâh düşmanların gözünü kör etsin: Babanın felâketine sebeb olanlar hep onlardır!

dediğinden ve 215 inci sahifede ikinci mülâkatından bahsederken de:

— Babanıza karşı takdirlerimi tekrar ederim. Şurasını unutmayınız ki felâketine sebeb olan ben değilim, düşmanlarıdır!

diye nefsini tekrar tebriye ettiğinden bahsetmekte, fakat Abdülhak Hâmid'e söylediği sözün tamamiyle aksine olarak bu te'mînâta inanmadığını söylemektedir! Ali Haydar Midhat Bey'in şifahî ve tahrirî ifâdeleri arasındaki tenâkuzu izah

etmek kolay değildir. Yalnız şurası muhakkaktır ki, Tâif fâciasından Sultan Hamid'i mes'ul bildiği takdirde, babasının kaatiliyle görüşmemesi ve bilhassa pâdişahın lehine İngiltere'de propaganda yapmak vazifesini kabul etmemesi lâzımgelirdi: Biraz sonra Sultan Hamid tahtından indirilmiş olduğu için Ali Haydar Midhat Bey'in öyle bir propagandadan vâreste kalmış olması kendisini mâzur gösterecek bir vaziyet değildir.

Her halde kan dökmekten ne kadar müctenib olduğunu 1876=1293 vukuâtı içindeki «31 Ağustos» fıkralarının ikincisinde etrâfiyle gördüğümüz Sultan Abdülhamid'in Tâif cinâyetinden ceff-el-kalem mes'ul gösteriliverınesi doğru değildir: Bu mesele bütün resmî vesikaları neşredilmek suretiyle ayrıca tedkik edilecek çok mühim bir mevzû demektir.

Eğer bu müdhiş fâcia Sultan Hamid'in emriyle olmamışsa, müsebbiplerinin tecziye edilmemiş olması da pâdişahın tarihî bir günâhı sayılabilir: Cânileri cezâsız bırakmak, cinâyeti hoş görmek gibi bir şeydir.

Ahmed Şefik Midhat Paşa 1238=1822 senesi Safer=Teşrinievvel/Teşrinisâni ayında dünyaya gelmiş olduğuna göre, Milâdî takvim hesabiyle 62 yaşının içinde ölmüş demektir.

Bundan evvel de muhtelif vesilelerle söylediğimiz gibi çok müdebbir, muktedir ve zeki bir vali olmakla beraber, iyi bir siyaset ve devlet adamı değildir: Bunu bizzat kendisi de bir kaç vesileyle i'tirâf etmiştir. Bu vaziyetinin sebebi, bir taraftan kültürünün kifâyetsizliğinde, bir taraftan da mizâcında aranmalıdır. Midhat Paşa'nın Garp kültürü yoktur; Şark kültürü de çok zayıftır; hattâ yazılarında bâzı fâhiş lisan hatâlarına bile tesadüf edilir: Meselâ hâtırâtının birinci cildinin 196 ncı sahifesinde «Yekdiğerini tâkib eden» yahut «Teâkub eden» yerine «Yekdigerini teâkub eden» demesi ve bunu ayni cildin muhtelif yerlerinde tekrar etmesi hem Arapçasının çok zayıf olduğunu, hem «Teâkub» kelimesinin hakikî mânâsına vâkıf olmadığını gösterir! Gene birinci cildinin 200 üncü sahifesindeki «Bitirilmesini ısrâr etmiş» sözünün doğrusu da «Bitirilmesinde ısrâr etmiş» olacaktır! Ayni cildin 350 nci ve 353 üncü sahifesindeki mektuplarının:

— Ulüvv-ül-himem azizim efendim!

şeklindeki elkabında da fâhiş bir lisan hatâsı vardır: Midhat Paşa «Ulüvv-ül-himem» terkibini «Âlî-himem» mânâsına gelir zannetmiştir! Bu gibi misaller daha pek çok sayılabilir.

Her halde Tâif mağdurunun şahsiyyeti efkâr-ı-umumiyyeye bir agrandisman şeklinde aksetmiştir: Bunun böyle olmasında paşanın meşrutiyetçiliğinden ziyâde çadır altında icrây-ı-adâlet eden Yıldız fevkalâde mahkemesinin garâbetiyle Tâif zındanında başına geçirilen şehâdet hâlesi âmil olmuştur.

Midhat Paşa'nın şahsiyyetiyle siyasî hayatı ve muhtelif rolleriyle sadâretleri için yukarda 1872=1289 vukuâtının «31/31 Temmuz» fıkrasıyla 1876=1293 vukuâtının «10, 12 ve 30 Mayıs», «4 ve 8 Haziran», «31 Ağustos», «19 ve 23 Kânunuevvel», 1877 = 1294 vukuâtının «18 Kânunusâni», «5 Şubat» ve nihayet 1881=1293 vukuâtının da «27 Haziran» fıkralarına bakınız).

28 Haziran = 4 Ramazan, Cumartesi: Hacı-Ârif Bey'in ölümü.

(Türk musıkisinde bir «Néo-classique = Yeni-klâsik» devri açan ve bütün musıki tarihimizin en büyük bestekârlarından olan Hacı-Ârif Bey 1274 = 1831-1832 tarihinde Eyüpde dünyaya gelmiş olduğuna göre 52-53 yaşlarında ölmüş demektir. Ölüm sebebi kalb hastalığıdır.

Mahkeme-i-Şer'iyye baş-kâtiplerinden Bekir Efendi'nin oğlu olan Ârif Bey daha ilk mektepte iken fevkalâde isti'dâdından dolayı bestekâr Eyyûbî-Mehmet Bey'in delâletiyle büyük Dede-efendi'ye takdim edilip devrin en büyük musıkişinâsından ders almıya muvaffak olmuş ve dinî musıkiyi de meşhur Zekâî-Dede'den öğrenmiştir.

Sesinin fevkalâde güzelliğinden dolayı Sultan Mecid devrinde saraya alınan Ârif Bey daha yirmisine basmadan «Müsahib-i-Şehriyârî» pâyesini almış, musıki

dersleri verdiği saray câriyeleriyle bir takım aşk mâcerâları geçirmiş, Sultan Aziz devrinde «Reîs-i Fasl-ı-Hümâyun» ve «Ser-hânende» olmuş, bu iki pâdişah devrindeki aşk mâcerâlarından dolayı iki kere me'muriyyetle saraydan çıkarıldıktan sonra Sultan Hamid'in cülûsunda Kolağası rütbesiyle Muzıka-i-Hümâyun muallimliğine tâyin edilmiş ve işte bu son vazifesindeyken ölmüştür. Taş-basmasıyla «Mecmûa-i-Ârifî» isminde 600 sahifelik bir güfte mecmuası neşreden Hacı-Ârif Bey binden fazla şarkı ile bir çok dinî eserler bestelemiştir: Bu gün elde 37 makamdan 242 şarkısıyla 7 dinî eseri ve bir de Nihâvend bestesi kalmıştır: Mütebâkisinin kaybolması musıkimiz için çok büyük bir ziyandır. Hicaz-kâr-ı-Kürdî makamiyle Müsemmen usulünü Hacı-Ârif Bey icad etmiştir. Bu büyük adam musıki tarihimizde açtığı yeni çığır ve yaptığı büyük te'sir itibariyle bütün klâsik devrimizde en mühim şahsiyyet sayılır. Sultan Mecid'den Sultan Hamid'e kadar üç pâdişahın kendisini himâye etmesi ve hattâ bir çok vaziyetlerde nazını çekmesi işte bundandır. Hacı-Ârif Bey'in oğlu olan viyolonselist Cemil Bey de babası gibi Muzıka-i-Hümâyun'da bulunmuştur).

1885 = 1302

18 Eylül = 8 Zülhicce, Cuma : Rumeli-i-Şarkî vilâyetinin Bulgaristanla birleşmesi.

(Berlin kongresinde Türkiye'ye tâbi' bir prenslikle «Rumeli-i-Şarkî»' isminde mümtaz bir vilâyete ayrılan Bulgaristan için yukarda 1878=1295 vukuâtının «13 Temmuz» fıkrasındaki 2 nci bende bakınız. — Şimaldeki Bulgaristan prensliğine 1879=1296 tarihinde prens Alexandre de Battenberg seçilmiş ve cenuptaki Rumeli-i-Şarkî vilâyetine de ilkönce Aleko Bogoridi/Vogorides isminde bir Rum vali tâyin edildikten sonra Rusya'nın tavsiyesiyle Osmanlıların «Gavril Paşa» dedikleri Gabriel Krestowitch isminde bir Bulgar tâyin olunmuştur: Bulgar milliyetçilerinin yalnız Türkiye'yi değil Bulgaristan'ın teşekkülünde âmil olan Rusya'yı da hiçe sayarak vilâyetle prensliğin tevhidine kalkışmaları işte bu Gavril Paşa zamanındadır.

Bu Osmanlı valisi bir alay milis askeriyle bu gün makamından alınıp bir köyde hapsedilmiş ve işte bunun üzerine iki Bulgaristan'ın birleştiği ilân edilmiştir. Bu hareket esnâsında Bâb-ı-Âlî'nin müdâhale ihtimâline karşı Bulgar kuvvetleri hududa yığılmış olduğu için, Sırp kralı Milan fırsattan istifâde ederek Bulgaristan'a harb ilân edip Sofya'ya doğru yürümüşse de Slivnitsa muharebesinde Bulgarlar galip geldikleri için Avusturya'nın tavassutiyle 1886 = 1303 senesi 3 Mart = 27 Cumâda-l-ûlâ Çarşanba günü Bükreş'de bir Sırp-Bulgar sulhü imzalanmış ve işte bu muvaffakıyet Bulgaristan'ın siyasî vaziyetini biraz takviye etmiştir. Bu vukuât esnasında Istanbul'da iki nokta-i-nazar çarpışmıştır: Sadr-ı-a'zam Said Paşa'nın Bulgar-Sırp ihtilâfından istifâde için bir askerî müdâhale fikrinde bulunmasına mukabil, rakîbi Kıbrıslı-Kâmil Paşa meselenin siyaseten halline tarafdardır: Pâdişah da bu nokta-i-nazarı tervic ettiği için nihayet Bulgarlarla 1886 = 1303 senesi 24 Mart=18 Cumâda-l-âhire Çarşanba günü bir i'tilâf akdedilerek «Rumeli-i-Şarkî» vilâyeti ibka edilmekle beraber bu vilâyetin valiliğine şahsen Bulgaristan prensi Alexandre tâyin edilmiş, vilâyetin Türkiye'ye vermekle mükellef olduğu vergi ibka olunmuş ve prensin valiliğine mukabil askerlikçe fevkalâde ehemmiyeti olan Rouptchos=Rupçoz ve Kırcalı/Kırcaali nâhiyeleri Türkiye'ye terkedilip Edirne vilâyetine ilhak edilmiştir : O vaziyette bu netice mühim bir siyasî muvaffakıyyet sayılabilir).

24/25 Eylül = 14/15 Zülhicce, Perşenbe/Cuma gecesi: Said Paşa'nın azli ve ertesi gün Evkaf nâzırı Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın ilk sadâreti.

(Azlin sebebi, yukarıki fıkrada gördüğümüz Rumeli-i-Şarkî hâdisesidir : Sadâret

müddeti 1882=1300 senesi 3 Kânunuevvel=22 Muharrem Pazar gününden itibaren 2 sene, 1 ay, 23 gündür; gün tarihindeki ihtilâf için Beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 261 numaraya bakınız).

1888 = 1306

2 Kânunuevvel = 28 Rebî'ül-evvel, Pazar : Nâmık Kemal'in ölümü.

(Asıl ismi «Mehmet Kemal» ve bir şiir mahlası da «Nâmık»dır : Bu mahlası sonradan müşir olan Bursalı şâir Eşref Paşa takmıştır. — Mutasarrıflıkla bulunduğu Sakız'da on gün süren bir «Hunâk-ı-sadr = Angine de poitrine» hastalığından ve diğer bir rivayete göre de «Zât-ür-rie =Pneumonie»den ölen Nâmık Kemal 1256=1840 senesi 26 Şevvâl=21 Kânunuevvel Pazartesi günü Tekirdağ'da dünyaya gelmiş olduğuna göre 47 sene, 11 ay, 12 gün yaşadıktan sonra ve 48 yaşını ikmâl etmeden 18 gün evvel vefat etmiş demektir.

Nâmık Kemal'in mâlûm olan nesebi beş batın tutmaktadır: Babası Mustafa Âsım Bey, dedesi Şemsüddin Bey, dedesinin babası Dâmâd-Ahmed Râtib Paşa, dedesinin dedesi Topal-Osman Paşa ve cedd-i-a'lâsı da Konyalı Bekir Ağa'dır; bunlardan Mustafa Âsım Bey İkinci Abdülhamid devrinde Müneccim-başı, Şemsüddin Bey Üçüncü Selim devrinde Kapucular-kethudâsı ve Baş-Emîrâhur, Üçüncü Ahmed'in kızlarından Ayşe-Sultan'ın kocası olan Dâmâd-Ahmed Râtib Paşa Birinci Mahmud devrinde Kapdan-ı-deryâ ve Topal-Osman Paşa da gene Birinci Mahmud devrinde Sadr-ı-a'zam olmuştur : Ahmed Râtib Paşa için «Kapdan-ı-deryâlar» cedvelinde 130 ve babası Osman Paşa için de ««Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 142 numaralara bakınız.

Nâmık Kemal'in oğlu Ali Ekrem'den işittiğime göre Topal-Osman Paşa'nın babası Konyalı Bekir Ağa Mora'ya gidip arâzi aldığı için âilesine Moralı denilmişse de doğru değildir. Kemal'in annesi Zehrâ Hanım Mütesellimliklerle Mutasarrıflıklarda bulunmuş olan Koniçeli Abdüllâtif Paşa'nın kızıdır : Nâmık Kemal işte bu Abdüllâtif Paşa'nın Tekirdağ mütesellimliği zamanında dünyaya gelmiştir. Zehrâ Hanım oğlunun küçüklüğünde ölmüş olduğu için, iki yaşından itibaren Nâmık Kemal'e anne-annesi Mahdûme Hanım analık etmiştir. Bir an evvel «Mürüvvet görmek» istiyen Abdüllâtif Paşa ile Mahdûme Hanım, Mehmet Kemal'i henüz 16 yaşındayken Sofya'da evlendirmişlerdir: Aldıkları kız, Sofya kadısının kızı Nesîme Hanım'dır. — Me'muriyet hayatı Gümrük kâtipliği ile başlıyan Nâmık Kemal Bâb-ı-Âlî Terceme kaleminde, mutasarrıflıklarda ve Şurây-ı-Devlet âzâlığında bulunmuştur: Mutasarrıflıkları Gelibolu, Midilli, Rodos ve Sakız'dadır; rütbesi Bâlâ'dir. Avrupa'ya firâriyle Magosa'ya nefyi Sultan Aziz devrindedir: 1867 = 1283 vukuâtının «24 Mart» fıkrasına bakınız. 1290 = 1873 senesi 11 Safer = 10 Nisan Perşenbe günü çıkan bir ferman üzerine Magosa'ya nefyinin sebebi, «İbret» gazetesindeki şiddetli yazılarıyla «Vatan yahut Silistre» piyesinin temsilindeki coşkun tezâhürlerdir. Beşinci Murad'ın cülûsu üzerine derhal afvedilip İstanbul'a gelmiş olduğuna göre, Magosa'daki kale-bendliği 3 sene, 2 ay kadar sürmüş demektir. Sultan Hamid zamanında bir jurnal yüzünden Midilli'de «İkamete me'mur» olmuşsa da elli altın aylık tahsis edilmiş ve bir müddet sonra da Midilli mutasarrıfı olmuştur. — Öldüğü zaman Bolayır'a defnedilmesini Ebuzzıyâ-Tevfik Bey'e söylemiş olduğu için, ilkönce Sakız'da defnedilmiş olduğu halde vasiyetinin padişaha arzı üzerine Sultan Hamid kadirşinaslık göstererek cenâzesini Sakız'dan Bolayır'a naklettirip Şehzâde Süleyman Paşa türbesi civârına defnettirmiş ve masârifini Hazine-i-Hassa'dan tesviye ettirerek zarif bir parmaklık içinde ve mermer lâhid şeklinde güzel bir mezar yaptırmıştır; baş tarafındaki kitâbe şöyledir :

LİLLÂH-İL-FÂTİHA

NAMIK KEMAL BEY MERHUMUN

KABRİDİR

Rahmetli Rızâ Nur'un Mısır'da neşrettiği «Türk Bilik rövüsü»nün Nâmık Kemal'e hasrettiği 6 ncı cildinin 566 ncı sahifesinde bu kitâbenin yalnız «Kemal Bey merhumun kabridir» şeklinde olduğundan bahsedilerek:

«Kemal Bey kim? Hiç olmazsa şunu Nâmık Kemal yazaydılar!...»

denilmekteyse de doğru değildir: Kitâbede «Nâmık» mahlası da vardır. Şiir ve Fikir düşmanı denilen Sultan Hamid'in gösterdiği kadirşinaslığı ondan sonrakiler gösteremedikleri için bu zarif mezarın bugün perişan bir hâle geldiğinden bahsedilir. — Nâmık Kemal'in ölümü üzerine oğlu Ali Ekrem Bey'le de alâkadâr olan Sultan Hamid onu Mâbeyn kâtipliğine almış ve bir müddet sonra da Kudüs müstakil mutasarrıflığına tâyin etmiştir).

1891 = 1308

1 Nisan = 21 Şa'ban, Çarşanba: Ahmed Vefik Paşa'nın ölümü.

(Takvim-i-Vakayi'in «23 Şa'ban 1308 ve 2 Nisân-ı Efrencî 1891» tarihli nüshasında «Dünkü gün» vefat etmiş olduğundan bahsedildiğine göre, Hicrî tarihte bir günlük bir «Rü'yet-i-hilâl» farkı olduğu anlaşılmaktadır. — Rumeli-Hisarı'ndaki evinde kalb hastalığından ölmüş olan Ahmed Vefik Paşa — 1238=1823 senesi 23 Şevvâl=3 Temmuz Perşenbe günü Istanbul'da dünyaya gelmiş olduğuna göre Milâdî takvim hesabiyle tam 67 sene, 8 ay, 29 gün yaşayıp 68 yaşının içinde ölmüş demektir: Takvim-i-Vakayi'in ifâdesine göre öldüğü gün Rumeli-Hisarı mezarlığına defnedilmiştir.

Siyasî tarihimizde olduğu kadar ilim, edebiyat ve bilhassa millî kültür tarihlerimizde de mühim bir mevki sâhibi olan Ahmed Vefik Paşa merhum Koca-Reşid Paşa'nın yetiştirmelerindendir: İlk tahsilini Istanbul'da gördükten sonra, babası Ruhüddin Mehmed Efendi'nin Paris sefareti baş-kâtipliği ve maslahatgüzarlığı zamanlarında «Saint-Louis» lisesine devam ederek çok mükemmel bildiği Fransızcayı daha çocukken Paris'de öğrenmiye başlamıştır. Gerek siyasî, gerek edebî şahsiyyetlerini Şark kültüründen ziyâde Garp kültürüne medyundur. Muhtelif sefirlikleri, valilikleri, nâzırlıkları, ilk Meclis-i-Meb'usan reisliği ve iki defa da sadâreti vardır: Meclis reisliği için 1877=1294 vukuâtının «19 Mart» fıkrasına ve sadâretleri için de 1878=1295 vukuâtının «4 Şubat» ve 1882 = 1300 vukuâtının «30 Teşrinisâni/1 Kânunuevvel» fıkralarına bakınız. İlk sadâretine müsâdif olan Ayastefanos muâhedesi akdedilirken bir çok mühim meselelerde ve meselâ donanmanın kurtarılmasında Gran-dük Nicolas'yı iknâ ederek memlekete unutulmaz hizmetlerde bulunmuştur: 1878=1295 vukuâtının «3 Mart» fıkrasına bakınız. — Dünyaya ehemmiyet vermez, doğruyu söylemekten çekinmez ve kendinden başka hiç kimseye benzemez bir deryâ-dil olduğu için, bilhassa son yıllarını ma'zuliyyetle geçirmiş, kendisini çekemiyenler arasında «Deli» diye şöhret bulmuş ve bu namuslu deli devletin en mühim makamlarına kadar çıktığı halde âilesine bir yığın borçtan başka bir şey bırakmamıştır! — Ahmed Vefik Paşa'nın te'lif ve terceme eserleri büyük bir yekûn tutmaktadır: «Lehce-i Osmânî» ismindeki lûgatiyle «Fezleke-i Tarih-i Osmânî» ismindeki mektep kitabı ve Ebu-l-Gazi Bahadır-Han'dan naklettiği «Evşâl-i Şecere-i Türkî» gibi dile ve tarihe âid eserlerinin yanında Fénelon'dan, Hugo'dan, Voltaire ve Molière'den tercemeleri de vardır: Bilhassa Molière'in 17 piyesini büyük bir muvaffakıyetle Türkçeye naklettiği için «Molière mütercimi» diye anılır. — Vefik Paşa'nın dedesi Yahya Naci Efendi mühtedi olmakla beraber ırkan Türktür: Beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 249 numaraya bakınız).

1891 = 1309

3/4 Eylül = 28/29 Muharrem, Perşenbe/Cuma gecesi : Kâmil Paşa'nın azli ve ertesi gün Girit vali vekili ve fırka kumandanı Kabaağaçlızâde Ahmed Cevad Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, Kâmil Paşa'nın Ser-asker Ali Sâib Paşa ile beraber pâdişahı hal'edeceği hakkında verilen bir jurnaldir: Sadâret müddeti 1885 = 1302 senesi 24/25 Eylül = 14/15 Zülhicce Perşenbe/Cuma gecesinden itibaren 5 sene, 11 ay, 9 gündür: Halefi Cevad Paşa Girid'den gelinceye kadar Adliye nâzırı Rızâ Paşa Sadâret-Kaymakamlığına tâyin edilmiş ve sür'atle Istanbul'a gelmesi emredilen yeni Sadr-ı-a'zam da 1 Safer=6 Eylül Pazar günü gelip işe başlamıştır. — Beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 263 numaraya da bakınız).

1894 = 1312

10 Temmuz = 6 Muharrem, Salı, Ezânî saat 4,45 = Zevâlî 12,27 : Büyük Istanbul zelzelesi.

(İstikameti «cenuptan şimale» müteveccih gösterilen bu müdhiş zelzele «Tercümân-ı-Hakikat» gazetesinin ertesi günkü nüshasına göre «Bir dakika kadar» sürmüşse de pek çok tahribat ve telefâta sebeb olmuştur. Bir çok câmiler, minâreler, medreseler, mektepler, karakollar, rıhtımlar, resmî binâlar, hanlar, dükkânlar, evler ve duvarlar yıkılmış, bir takım binâlar da yıkılacak hâle geldiği için kazâya mâni' olmak üzere hükûmet tarafından yıktırılmıştır. Ölenlerin çoğu, yıkılan binâlardan çıkamıyanlardır: Meselâ Saraçhâne-başı'nda bir iptidâî mektebinde beş çocuk birden telef olmuştur; sokakta giderken üzerlerine yıkılan duvarların altında can verenler de vardır. Yaralıların yekûnu ölenlerden fazla gösterilir : Bunlar hemen hastahânelere kaldırılıp tedâvi altına alınmış, pâdişah derhal yaverleriyle Zabtiye nezâretini, Şehremânetini ve Sıhhiyeyi imdad hareketlerine me'mur etmiş ve hemen bir iâne defteri açtırmıştır: 29 Cumâda-l-âhire = 28 Kânunuevvel Cuma gününe kadar 5 ay, 19 günde toplanan para mıkdârı 82,874 Osmanlı altınıdır; bunun mühim bir kısmını Sultan Hamid vermiştir).

1895 = 1312

8 Haziran = 14 Zülhicce, Cumartesi: Cevad Paşa'nın azliyle Said Paşa'nın beşinci sadâreti.

(Azlin sebebi, aşağıki fıkrada göreceğimiz Ermeni meselesinin şiddetlenmesi üzerine devletlerin müdâhalesini önlemek üzere idarî ıslâhat yapılmasına lüzum gösteren Cevad Paşa'nın Sadâret mârûzâtını tetkik için Yıldız sarayında bir hey'et teşkilini ve bu hey'etçe muvâfık görülecek mârûzâtın pâdişah tarafından mutlaka tasdikını istiyerek saltanat hukukunu tahdide kalkışmış sayılmasıdır : Sadâret müddeti 1891 = 1309 senesi 4 Eylül = 29 Muharrem Cuma gününden itibaren 3 sene, 9 ay, 4 gündür).

1895 = 1313

30 Eylül = 10 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: Istanbul'da ilk «Ermeni patırdısı» ve buna sebeb olan Ermeni meselesi.

(Milâdın On-birinci ve Hicretin beşinci asrında Anadolu'nun fethiyle Türkiye

devletinin kurulmasından itibaren dilini, dinini, mezhebini ve milliyetini Türk âdaletinin bahşettiği imtiyazlar sâyesinde muhâfaza eden, Türk ordusunun müdâfaa ettiği topraklarda asırlarca her türlü emniyet ve masuniyet esbâbı içinde ticaret ve ziraâtle meşgul olan ve nihayet devlet hizmetlerine de girip Vezâret ve Nezâret mertebelerine kadar yükselmiş siyaset ve idare adamları yetiştiren Ermeni unsurunun dokuz asırlık muhâfızı olan Türk milletinden altı vilâyet istemesi bilhassa Ayastefanos ve Berlin muâhedelerinden itibaren başlamış bir garîbedir; Osmanlı menbâlarında «Vilâyât-ı-Sitte» denilen bu altı Anadolu vilâyeti eski idare teşkilâtımızdaki Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Ma'mûret-ül-Aziz = Harput ve Sıvas vilâyetleridir. Bu sâha, şimdiki idare teşkilâtımızda Erzurum, Erzincan, Ağrı, Van, Hakkâri, Bitlis, Muş, Siird, Diyarbekir, Mardin, yanlış olarak Elâzığ denilen El-Aziz=Ma'mûret-ül-Aziz, Malatya, Bingöl, Sıvas, Amasya ve Tokat vilâyetleriyle Giresun vilâyetinin cenubundaki Şebin-Karahisar havâlisinden mürekkeptir: Bu hesaba göre eski «Vilâyât-ı-Sitte=Altı vilâyet» şimdi on altı buçuk vilâyet demektir! Bütün Şarkî-Anadolu ile Orta-Anadolu'nun bir kısmından mürekkeb olan bu geniş sâha Anadolu kıt'asının üçte birinden fazla ve takriben yarısına yakındır! Halbuki Sultan Hamid'in Almanya sefirine söylediği gibi:

— Ermeniler hiç bir yerde ekseriyyet değildir!

Hattâ bütün bu vilâyetlerde Ermeni unsuru en küçük akalliyet hâlindedir! Fakat Avrupa'nın oralarda himâye edebileceği başlıca Hıristiyan unsur da Ermeni unsurudur! İşte bundan dolayı 1878=1295 vukuâtının «3 Mart» fıkrasında gördüğümüz Ayastefanos muâhedesinin 16 ncı ve ayni senenin «13 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Berlin muâhedesinin de 61 inci maddelerinde Bâb-ı-Âlî Anadolu'nun Ermenilerle meskûn vilâyetlerinde «Islâhât» icrâsiyle mükellef tutulmuştur: Avrupa devletleri nazarında Türkiye'de «Islâhât» demek, her hangi bir Hıristiyan unsurunun muhtâriyyetini te'min edecek müesseselerle imtiyazların mecmûu demektir! Lübnan'da, Sisam'da, Girit'de, Rumeli-i-Şarkî'de, Bulgaristan'da vesairede yapılan «Islâhât» hep işte bu mâhiyyettedir! Fakat arada iki büyük fark vardır: Meselâ Girit'de, Sisam'da ve Bulgaristan'da Rumlarla Bulgarlara nisbetle Müslümanlar akalliyette bulundukları halde, Anadolu'nun her tarafında Türkler boydanboya ekseriyyet hâlindedir; fazla olarak Girit, Bulgaristan vesaire ana-vatan çerçevesi içinde olmadığı halde, «Vilâyât-ı-Sitte» Osmanlı imparatorluğunun temeltaşını teşkil eden Türk ana-yurdunun coğrafî, ırkî ve tarihî bir parçasıdır. Avrupa devletlerinin de, Ermeni komitelerinin de düşünemedikleri veyahut düşünmek istemedikleri en mühim nokta işte budur ve Sultan Hamid işte bundan dolayı Alman sefirine:

— Şarkî-Anadolu'yu muhtâriyyete götürecek «Islâhât»ı kabul etmektense ölmeyi tercih ederim!

demiştir. — 1878 = 1295 vukuâtı içindeki «13 Şubat» fıkrasının 3 üncü bendinde gördüğümüz gibi, «93 seferi»nin sonunda Rus orduları Istanbul kapularına dayandığı zaman patrik Nerses Türk mağlûbiyyetinden istifâde etmek üzere Grandük Nicolas'nın karargâhına gidip Ermeni metâlibini arzetmiş olduğu için Ayastefanos muâhedesine meşhur 16 ncı madde konulmuşsa da, Rus himâyesinde bir Ermeni muhtâriyyetini Akdeniz siyaseti bakımından tehlikeli gören İngiltere gene ayni senenin «4 Haziran» fıkrasında gördüğümüz Kıbrıs muâhedesini akdederken Bâb-ı-Âlî'ye Şark vilâyetlerinde ıslâhât icrâsını taahhüd ettirmek suretiyle Ermeni meselesinde Rusya'yı yalnız bırakmamak ve İskenderun körfezine doğru muhtemel bir Rus tevessüüne karşı bir Ermeni seddi çekmek siyasetini tâkib etmiş ve o muâhedeyle Anadolu'yu Ruslara karşı Türklerle beraber müdâfaa etmeyi der-uhde etmiş olduğu halde nihayet Türklere karşı Ermeni metâlibinin en müthiş mümessili kesilmiştir! Fakat buna mukabil Ayastefanos'la Berlin'de Ermeni dâvâsını benimsemiş olan Rus siyasetinde muhim bir değişiklik olmuştur: Kendi eserleri olan Rumanya ve Bulgaristan gibi yeni Balkan peyklerinin hemen nankörlüğe başlayıp kendisinden yüz çevirdiklerini ve bu suretle kendisi için artık Balkanlar üzerinden Akdeniz'e inmek imkânı kalmadığını gören Rusya, ayni hatâyı Anadolu'da da irtikâb edip günün birinde o taraftan da

yolunu kesebilecek bir Ermenistan teşkilini tehlikeli görmiye başlamış ve hattâ Rus Hâriciyye nâzırı prens Lobanow/Lobanof işte bundan dolayı :
— Biz Garp'daki hatâmızı Şark'da da tekrar edemiyeceğimiz için bir Ermeni Bulgaristan'ı istemeyiz!

demekte tereddüd etmemiştir. Zâten o sırada çarlığın Kafkasya'yı Ruslaştırma siyaseti en şiddetli devresindedir: Cenubî-Kafkasya'da ise Anadolu'dan fazla Ermeni vardır ve Rus hükûmetinin en mühim hedeflerinden biri de Ermeni kilisesini, dilini ve kültürünü yıkmaktır! Sultan Hamid'in Şarkî-Anadolu meselesinde muhtâriyyetçi İngiliz politikasına karşı Rus siyasetine temâyül göstermesi işte bundandır : Bilhassa Muhâfazakârların yerine Liberallerin geçmesi ve Türk düşmanlığıyla meşhur Gladstone'un iş başına gelmesi Türkiye için artık İngiltere'yi Rusya'dan beter bir hâle getirmiştir. İngiliz siyasetinin Ermeni dâvâsına müzâhereti işte bundandır.

Berlin muâhedesinden itibaren bu siyasî inkişafları büyük bir dikkatle tâkib eden Sultan Hamid o muâhedenin 61 inci maddesindeki «Islâhât» meselesini kâğıt üstünde bırakacak bir hatt-ı-hareket tâkib etmiş, İngiltere umumî bir Avrupa müdâhalesinden korkarak ses çıkarmamış ve Rusya da Ermenilerden yüz çevirdiği için pâdişahın siyasetinden hoşlanmıya başlamıştır.

Bu siyasî tahavvülden evvel Rusya'da yetişmiş ve hattâ bir çokları Rus ordusunda hizmet etmiş olan Ermeni milliyetçileri Türklere olduğu kadar Ruslara da düşman kesilmiş olmakla beraber, Rusya'dan toprak koparmak imkânsız olduğu için gözlerini Şarkî-Anadolu'ya dikmişler ve bu gayelerinde bilhassa İngiliz siyasetinden meded ummaya başlamışlardır. Bunların kurduğu ilk ihtilâl ocağı, Kafkasyalı Nazarbek isminindeki komitecinin 1886 = 1303 tarihinde İsviçre'de tesis ettiği «Hınçak = Çan sesi» cemiyetidir: «Vilâyât-ı-Sitte» muhtâriyyetini gaye ittihâz eden bu teşekkül, devletler arasındaki siyaset ihtilâflarından dolayı neticesiz kalacak bir Avrupa müdâhalesinden ziyâde ihtilâl teşkilâtının millî kuvvetine istinat tarafdârıdır; ilk teşkilâtını Istanbul, İzmir ve Haleb şehirlerinde kuran Hınçak cemiyeti gaye itibariyle muhtâriyyetçi olduğu gibi, vâsıta itibariyle de tedhişçidir: Her tarafta tedhiş hareketleri yaparak hem devleti zayıf düşürmek, hem hükûmeti Ermeni metâlibinin kabulüne mecbur etmek Hınçak programının en mühim esasıdır.

Bu ilk teşekkülün memnun edemediği unsurlar 1890 da Hınçakçılardan ayrılıp «Troşak = Bayrak» isminde bir cemiyet kurmuşlardır : Bu cemiyet daha sonra «Taşnakzutyun = Birlik/İttihad» ismini almıştır. Sultan Hamid devrindeki İstanbul, Erzurum, Zeytin, Sasun, Trabzon, Amasya, Merzifon, Tokat, Sıvas, Diyarbekir, Van, Muş, Urfa vesairedeki Ermeni ısyanları hep işte bu komitelerin eseridir. Bu vaziyete göre Ermeni meselesi Türkiye Ermenilerinden değil, Rus-Ermenilerinden çıkmış demektir. Sultan Hamid'in Erzincan'daki Dördüncü ordu müşiri Zeki Paşa vâsıtasıyla ve «Hamidiyye alayları» ismiyle Kürt aşîretlerinden askerî teşkilât vücuda getirmesi işte bu vaziyete karşıdır.

Umumiyetle Rus-Ermenilerinden mürekkeb olan ve Türkiye Ermenilerini iğfâl edip başlarına iş açan komiteciler gayelerine varabilmek için yalnız Türklerin değil, Türkiye Ermenilerinin de hayatını hiçe saymışlardır: Hınçakçılarla Troşakçılar arasındaki program farklarına rağmen kimisi devleti zayıflatmak ve kimisi de Avrupa müdâhalesine yol açmak üzere Ermenileri Türkler ve Türkleri Ermeniler aleyhine ayaklandıracak vak'alar ihdâs edip hükûmeti tenkile mecbur ettikten sonra bu tabiî meşrû tenkil hareketlerini Avrupa'ya hep «Türk mezâlimi» şeklinde göstermişler ve Amerika'ya varıncaya kadar her tarafta şiddetli ve yaygaralı propagandalar yapmışlardır. Hattâ Türk kıyâfetine girmiş bir takım Ermeni komitecileri ötede beride ellerine geçen Ermenileri öldürerek Türkler aleyhine ısyanlar çıkmasına bile çalışmışlardır! Bu kanlı hâdiselerin en mühimmi 1894=1312 senesi Teşrinievvel=Rebî'ül-âhir ayındaki Sasun vak'asında gösterilir: Van gölünün cenubugarbîsinde ve şimdi Siird vilâyetinde bulunan Sasun kazâsı dağlık bir sâhadır; o zaman burada 15 bin Müslümana mukabil 12 bin kadar Ermeni bulunduğundan bahsedilir. Hükûmetin vergi tahsiline karşı

isyâna kışkırtılan bu dağlı Ermeniler üzerine pek tabiî olarak asker sevkedilmiş, ikinci meşrutiyette Kozan meb'usu olan Hamparsom Boyacıyan'la Damadyan isminde bir komitecinin idare ettiği âsilerle tenkil kuvvetleri arasında şiddetli müsâdemeler olmuş, otuz köy yıkılıp yakılmış ve nihayet Kafkas ihtilâlcilerinin muhtâriyyet ve istiklâl hulyâları uğurunda rivayete nazaran 4500-5000 Ermeni maktul düşmüştür: Avrupa'ya bin türlü mübalâğalarla aksettirilen bu meşrû tenkil hareketi alelusul «Türk mezâlimi» şeklinde gösterilmiş ve harekât esnâsında can veren Türk askerleri pek tabiî olarak hiçe sayılmıştır.
Gene 1894=1312 senesinin 1 Teşrinisâni=2 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü başlayıp üç gün süren Diyarbekir vak'asında da 1191 kişi ölüp 286 kişi yaralandığından bahsedilir. İngiltere için mükemmel bir müdâhale vesilesi teşkil eden bu vak'alar üzerine İngiliz kabinesi Fransa ile Rusya'yı da elbirliğine dâvet etmiştir: Yalnız bu iki devletin dâvet edilmesine sebeb, Şarkî-Anadolu'da digerlerinin konsolosları olmamasıdır.

Bâb-ı-Âlî'nin teşkil ettiği tahkikat hey'etine işte bu üç devlet de birer mümessil katmış, Muş'a giden hey'et orada uzun uzadıya tahkikat yapmış ve netice olarak ecnebi mümessilleri raporlarında pek tabiî olarak Türkleri kabahatlı çıkarmışlardır! Bununla beraber bu hususta Ruslarla Fransızların zâhiren İngilizlere uyduklarından ve hakikatte ise Sultan Hamid'i desteklediklerinden bahsedilir: Hattâ bundan dolayı Fransa Hâriciyye nâzırı Gabriel Hanotaux'ya bir murassâ İmtiyaz nişanı bile verilmiştir. Fakat buna rağmen İngiltere'nin ağır basmasından dolayı nihayet 11 Mayıs 1895 = 16 Zülka'de 1312 Cumartesi günü üç devlet Bâb-ı-Âlî'ye bir muhtıra vererek Berlin muâhedesi mucibince yapılacak ıslâhâtın icrâsını, Şark vilâyetlerine beşer sene müddetle valiler tâyinini ve bunların intihâbında büyükelçilerin muvâfakatları alınmasını, mahallî anâsırdan muhtelit jandarma teşkilini, halkın intihâbiyle vilâyet meclisleri kurulmasını, Adlî ve mâlî ıslâhât icrâsını ve Kürd aşiretlerinin göç hareketleri mürâkabeye tâbi' tutulmasını istemişlerdir. O sırada İngiliz donanması İskenderiyye'den Çanakkale-boğazı'na doğru bir nümâyiş seferine çıkmış olduğu halde, Fransa ile Rusya'nın muhtıradaki imzâlarına rağmen bu İngiliz taleplerini hakikatte tervic etmek istemediklerini bilen Sultan Hamid'in emriyle Bâb-ı-Âlî ayni senenin 3 Haziran=9 Zülhicce Pazartesi günü verdiği cevapta istiklâl mefhumuna mugayir bulduğu bu haksız taleplerin hepsini reddetmiştir.

Ermeni komitecilerinin Avrupa'yı harekete getirmek için nihayet Istanbul'da bir vak'a çıkarmıya karar vermeleri işte bundan dolayıdır. Istanbulluların «Ermeni patırdısı» dedikleri hareketler iki kanlı vak'adır: Bu tarihten beş sene evvel de bir nümayiş tertibine teşebbüs edilmişse de kan dökülmeden hemen dağıtılmış olduğu için bu hesaba dâhil değildir.
Bu gün başlayıp üç gün sürmüş olan ilk vak'a bir kaç yüz Ermeninin itlâfiyle neticelenmiştir; asker ve ahâliden Türk zâyiâtı pek azdır. Bu sabah gün doğmadan evvel Kadırga limanıyla Patrikhâne'den hareket eden müsellâh Ermeni kalabalığı gûyâ ıslâhât istemek için yola çıkmıştır.
Meşhur ihtilâlci patrik İzmirliyan'ın riyâsetinde tertib edilen ıslâhât esaslarına göre «Vilâyât-ı-Sitte» bir umumî vali idaresine verilecek, bu büyük eyâletin malî muhtâriyyeti olacak, Hamidiyye alayları ilga edilecek, silâh taşıma yasağı kaldırılacak, matbuat ve ictimâ hürriyetleri ilân edilecektir! Komitecilerin işte bu coşkun ve taşkın iddiâlar ve akla sığmaz hulyâlarla ayaklandırdıkları gafil âsiler Kadırga-limanı'ndan Sultanahmet meydanıyla Sultanahmet türbesine kadar ilerlemişlerse de, Bâb-ı-Âlî'ye doğru sarkan kol İran sefârethânesinden ileri gidememiştir.
Sadr-ı-a'zam Said Paşa Zabtiye nezâretinin jandarma kuvvetlerini kâfi görmiyerek Bâb-ı-Âlî'nin muhâfazası için Ser-asker'den bir tabur asker istemişse de, Sultan Hamid böyle bir tedbirin Avrupa'da işin i'zâm edilmesine vesile teşkil edeceğini düşünerek müsâade etmemiş ve yalnız jandarmalarla beraber askerin de sokaklarda devriye şeklinde gezdirilmesine müsâade etmiştir.
Vak'anın bu ilk günü Ermeni telefâtı 50 maktulden ibaret kalmış, Bâb-ı-Zabtiy-

ye'den yalnız Servet Efendi isminde bir komiser şehid olmuş, âsiler yaygaracılıktan başka bir şey yapamamış ve işte bütün bunlardan dolayı bir taraftan patrike şiddetli emirnâmeler gönderilir ve âsiler de tehdid olunurken, bir taraftan da işin elebaşılarından veyahut tecâvuz hareketlerinde bulunanlardan bir çok kimseler tevkif edilmiştir. Ahâlinin de asker ve jandarmaya yardım ettiğinden ve bilhassa «Talebe-i-ulûm» ile esnaf tabakasının müdâhalesi üzerine Ermenilerin daha ileri gidemediklerinden bahsedilir. Fakat gündüz böyle geçtikten sonra gece daha kanlı sahneler olmuş, Istanbul'dan başka Galata, Tophâne, Tersâne ve Kadıköy taraflarında Ermenilerin Müslümanlara taarruzundan mütevellit müsâdemeler saatlerce sürmüş, ertesi gün Istanbul'un her tarafında bu müsâdemeler şiddetlenip sabahtan akşama ve akşamdan sabaha kadar devam etmiş, daha ertesi güne tesadüf eden 2 Teşrinievvel=12 Rebî'ül-âhir Çarşanba günü daha hafif geçmekle beraber gece tekrar şiddetlenmiş ve ancak Perşenbe günü tenkil hareketi tamamlanıp âsâyiş iâde edilmiştir.
Ermeni komitecilerinin bu mecnunca hareketi netice itibariyle beş on Müslümana mukabil bir kaç yüz Ermeninin hayatına mal olmuş, Sultan Hamid'in ustalklı siyasetinden dolayı Avrupa müdâhalesi suya düşmüş ve yegâne netice olarak 3 Teşrinievvel=13 Rebî'ül-âhir Perşenbe günü Bâb-ı-Âlî'ye bir protesto notası gelmiş ve tabiî hiç bir te'siri olmamıştır. — «Banka vak'ası» denilen ikinci «Ermeni patırdısı» için aşağıki senenin «26 Ağustos» fıkrasına bakınız).

30 Eylül/1 Teşrinievvel = 10/11 Rebî'ül-âhir, Pazartesi/Salı gecesi : Sadr-ı-a'zam Said Paşa'nın azli.

(Azlin en mühim sebebi, yukarıki fıkrada gördüğümüz Ermeni meselesidir: Sadâret müddeti 1895 = 1312 senesi 8 Haziran = 14 Zülhicce Cumartesi gününden itibaren 3 ay, 23 gündür. — Gün tarihindeki ihtilâf için beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 264 numaraya bakınız).

2 Teşrinievvel = 12 Rebî'ül-âhir, Çarşanba: Kâmil Paşa'nın ikinci sadâreti.

(İngiliz siyasetine istinâdiyle meşhur olan Kâmil Paşa'nın bu seferki sadâreti, her halde Ermeni dâvâsının en şiddetli müdâfii rolünde bulunan İngiltere'yi tatmin endişesiyle alâkadar olsa gerektir: Zâten bu tebeddülün Londra'da iyi karşılandığından bahsedilir).

7 Teşrinisâni = 19 Cumâda-l-ûlâ, Perşenbe: Kâmil Paşa'nın azliyle Dâhiliyye nâzırı Halil Rif'at Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, Kâmil Paşa'nın pâdişaha takdim ettiği bir arîzada bütün devlet işlerinin sarayda toplanması dâhilde ve hâriçte sû'-i-te'sir ettiğinden bahsederek Bâb-ı-Âlî'ye eski salâhiyyetlerinin iâdesini ve vükelânın Sadr-ı-a'zam tarafından intihâbı lüzumunu arzetmiş olmasıdır : Bu mârûzât Sultan Hamid'in vehmine dokunduğu için, Kâmil Paşa'nın artık Istanbul'da kalmasını tehlikeli bularak İzmir valiliğine göndermiştir. — Gün tarihindeki ihtilâf için beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 265 numaraya bakınız).

1896 = 1314

26 Ağustos = 17 Rebî'ül-evvel, Çarşanba: «Banka vak'ası» denilen ikinci Ermeni-patırdısı.

(Ermeni meselesi ve Istanbul'daki ilk «Ermeni patırdısı» için yukarıki senenin «30 Eylül» fıkrasına bakınız. — Birincisinden tam 10 ay, 26 gün sonra tertib edi-

len bu ikinci vak'anın sebebi, bundan evvelkinin neticesiz kalmış olması ve Avrupa devletlerinin müşterek bir müdâhale yerine kuru bir protesto ile iktifâ etmiş olmalarıdır.

«Banka vak'ası» hariçteki komiteciler tarafından tasarlandıktan sonra hâin patrik İzmirliyan'ın tasvibiyle tatbik edilmiş bir tedhiş hareketidir: Avrupa devletlerini müdâhaleye mecbur etmek için ecnebi sermâyesini temsil eden Osmanlı bankasına yapılan bu müsellâh baskın hareketini Rus pasaportuyla hâriçten gelmiş bir kaç komiteci idare etmiştir.

Ertesi gün neşredilen Tebliğ-i-resmî'ye nazaran bir takım «Eşhâs-ı mel'anet-ihtisâs» gûyâ ustalık ederek «İş bahânesiyle birer ikişer» bankaya girmişler ve «Bağteten arbede» çıkarmışlardır: Birdenbire silâh atmıya başlıyan bu yaygaracı serseriler Ermeni metâlibi derhal kabul edilmediği takdirde ellerindeki bombalarla bankayı berhavâ edeceklerini söyliyerek binâyı işgale ve me'murları esir etmiye kalkışmışlarsa da, hükûmet böyle bir teşebbüs ihtimâlini daha evvelden haber almış olduğu için o civarda hazır bulundurduğu asker, polis ve jandarma kuvvetlerini derhal sevkederek işi bastırmış, âsilerin çoğu yakalanıp tevkif edilmiş, Bâb-ı-Âlî'yi berhavâ etmek üzere o tarafa saldıran güruh da tenkil olunmuş, şehrin her tarafına devriyeler çıkarılmış, hâriçten gelen vak'a mürettipleri Fransız ve Rus sefâretlerinin himâye ve delâletiyle ve bir Fransız vapuruyla derhal kaçmış, bâzı komiteciler intihâr etmiş, fakat bir taraftan da ahâli arasında şiddetli müsâdemeler başlamıştır. Bunun sebebi, ilk «Ermeni patırdısı»ndanberi Ermenilerle Müslümanlar arasındaki münâsebâtın son derece gerginleşmiş ve bu ikinci vak'anın da kin ve intikam hislerini tatmine vesile teşkil etmiş olmasıdır: Bilhassa Ermenilerin vazife gören askere taarruz etmesi, Sadr-ı-a'zama kurşun atılması ve Ermeni evlerinin pencereleriyle balkonlarından askerle ahâlinin üstüne bombalar ve kurşunlar yağdırılması artık halkı zabtedilmez bir hâle getirmiş, millî ve dinî hisler pek tabiî olarak alevlenmiş, bütün halk tabakaları ve bilhassa hamallar ellerine geçirdikleri bıçaklar ve sopalarla Ermenilere saldırmış, bu kanlı mücâdele Boğaz-içi'nin bir çok yerlerine de sirâyet etmiş ve netice olarak Avrupa'daki Rus-Ermenilerinin tertib ettikleri facia bir çok Istanbul Ermenisinin hayatına mal olmuştur: Hattâ maktullerin yük arabalarıyla taşındığından bahsedilir. Tabiî Müslümanlardan da ölenler ve yaralananlar az değildir. Taşranın muhtelif yerlerinde de kanlı vak'alar olmuştur.
Avrupa'daki Türk düşmanlarının Sultan Hamid'e «Kızıl-Sultan» lâkabını takmaları işte bundandır: Yukarda 1876=1293 vukuâtı içindeki «31 Ağustos» fıkralarının ikincisine bakınız. Her halde Avrupa'nın istediği şey, Hıristiyan unsurlarının ısyanlarına karşı Türk hükûmetinin seyirci kalmasıdır! Bu işde hiç bir zulüm mevzûuubahis değildir: Avrupalıların teşvik ve himâyesiyle gelmiş bir takım serseri komitecilerin çıkardıkları kanlı bir vak'a pek tabiî ve meşrû olarak tenkil edilmiştir. Dünyada böyle hareket etmiyecek hiç bir devlet yoktur.
Bu vaziyet üzerine İngiltere tekrar faaliyete geçip Rusya ile Fransa'yı peşine takarak Bâb-ı-Âlî'den «Vilâyât-ı-Sitte» muhtâriyyetini te'min edecek «Islâhât» istemiye kalkışmış, notalar teâti edilmiş, Sultan Hamid de o cihete yaklaşmıyarak Afv-i-umumî ilânı, bir Türk müfettişi-umumî tâyini ve Hıristiyanlardan vali ve mutasarrıf muâvinleri istihdâmı gibi bir takım ıslâhât esasları neşretmek ve devletlerin ihtilâflarını büyük bir mehâretle istismarda kusur etmemek suretiyle müdâhale tehlikelerini gene suya düşürmüştür.
Yukarda bahsi geçen mâhut ihtilâlci patrik İzmirliyan işte bu «Banka vak'ası» üzerine azledilip Kudüs'e def'edilmiştir).

1897 =1314

18 Nisan = 16 Zülka'de Pazar : Yunanistan'a harb ilânı ve sefer safahâtı.

(Berlin muâhedesi mucibince Tesalya ile Narda=Arta kazâsını siyasî bir bahşiş

şeklinde kolayca alıvermiş olduğunu 1881 = 1298 vukuâtının «2 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz küçük Yunanistan'ın doymak bilmiyen iştihâsı o tarihten itibaren büsbütün kabarmış ve ötedenberi göz diktiği Girit adasıyla Epir kıt'asını bir an evvel ilhak etmek üzere şiddetli ve kanlı bir çetecilik faaliyetine kalkışmıştır. Fransızların 1881=1298 vukuâtının «12 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz Tunus işgali, İngilizlerin 1882 = 1299 vukuâtının «11 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Mısır istilâsı ve Bulgaristan'la Rumeli-i-Şarkî vilâyetinin 1885=1302 vukuâtının «18 Eylül» fıkrasında gördüğümüz ittihâdı Yunanistan'ın cür'etini artıran hâdiseler demektir: Bilhassa 1895=1313 vukuâtının «30 Eylül» fıkrasıyla yukarıki fıkrada gördüğümüz Ermeni meselesinden dolayı Türkiye'nin uğradığı dâhilî ve hâricî gaileler de «Delyannis = Deli-Yani» kabinesi için kaçırılmıyacak bir fırsat teşkil etmiştir. Zâten o sırada meşhur «Ethniki-hétairia = Etniki-etarya» Yunan efkâr-ı-umumiyyesine tamamiyle hâkim bir vaziyettedir ve bu millî cemiyet nazarında Girit'le Epir=Yanya vilâyeti «Meğâli-idea»ya doğru ilk adım sâhalarıdır. İşte bütün bunlardan dolayı bilhassa 1890=1307 tarihinden itibaren Yunanistan'ın Girit'deki kanlı faaliyeti büsbütün artmış, Âlî Paşa'nın Sultan Aziz devrinde tanzim ettiğini 1868 = 1284 vukuâtının «4 Kânunusâni» ve «15 Şubat» fıkralarında gördüğümüz Girit nizâmnâmesinin ada Rumlarını tamamiyle tatmin edecek mâhiyyetine rağmen Müslüman valilere karşı Meclis-i-umumî'deki Hıristiyan ekseriyyeti dâimî bir muhâlefet cephesi teşkil etmiş, müzmin ihtilâflar çıkarılmış, bu hâle nihayet vermek için tâyin edilen Hıristiyan valilerden de Müslümanlar hoşlanmamış, adada teşekkül eden iftirakçı radikal parti Atina'daki dâimî Girit komitesiyle elbirliği etmiş, Avrupa devletleri Girit sularına harb gemileri göndermiş ve işte bütün bu siyasî karışıklıklar mütemadî ısyanlarla anâsır müsâdemeleri yüzünden kan dökülmesine ve kan döküldükçe de Yunan milliyetçilerinin «Türk mezâlimi»nden bahsederek yaygaralar koparmasına sebeb olmuştur! Yunanistan'ın gerek Avrupa devletlerini, gerek Osmanlı imparatorluğunu hiçe sayarak yaptığı meşhur el-çabukluğu işte bu sıradadır.

Bu senenin 15 Şubat=13 Ramazan Pazartesi günü Miralay Vassos kumandasında bir istihkâm ve bir piyâde taburuyla bir Efzon bölüğü ve bir bataryadan mürekkep bir iki bin kişilik bir Yunan kuvveti Hanya civârındaki Platania/Plâtanya'da karaya çıkarılmış ve biraz sonra üç piyâde taburu ve bir cebel bataryasıyla takviye edilen bu kuvvet Girid'in işgaline me'mur edilmiştir : Bir gün evvelki ve bir gün sonraki tarihler de rivayet edilir. Bundan başka Girid'e Yunan kralının oğullarından prens Yorgi'nin kumandasında bir filo da gönderilmiştir. Tabiî bunlar Yunanistan'ın Türk sularıyla karalarına fi'len tecâvuz ve taarruzundan başka bir şey değildir.

Sultan Aziz devrindenberi Girit meselesi artık tamamiyle beynelmilel bir mesele mâhiyyetinde bulunduğu ve zâten ada sularında düvel-i-muazzama zırhlıları bekleyip durduğu için, devletlere karşı bir vaziyet almak istemiyen Sultan Hamid'in emriyle Bab-ı-Âlî derhal siyasî teşebbüslere girişmiş ve bir taraftan da Vassos'un Girid'e ayak bastığı gün Fransız, İngiliz, Rus ve İtalyan zırhlılarından Hanya limanına yüzer kişilik kuvvetler ve Avusturya zırhlısından da elli asker çıkarılmıştır : Biriki gün sonra gelen bir Alman zırhlısından çıkarılan müfreze de elli kişiliktir; işte bunun üzerine Hanya kalesinde Türk bayrağının yanına düvel-i-muazzama bayrakları da çekilmiştir.

Yunanistan'ın bu müdhiş cür'etkârlığına karşı Avrupa devletlerinin ilk müşterek hareketi 2 Mart = 28 Ramazan Salı günü Yunan hükûmetine şiddetli bir nota vererek Girid'in kat'iyyen Yunanistan'a ilhak ettirilmeyip Osmanlı hâkimiyyetinde kalacağını, muhtâriyyetle idare edileceğini ve Yunan kuvvetleri altı gün içinde geri çekilmediği takdirde cebrî tedbirler ittihâzına mecburiyet hâsıl olacağını tebliğ etmiş olmalarında gösterilir. İkinci hareket de adanın beynelmilel abluka altına alınması ve bir çok limanların işgalidir : Yunanistan'a karşı Avrupa devletlerinden istifâde etmek istiyen Sultan Hamid bu abluka teklifine muvâfakat ettiği için, Girit'deki düvel-i-muazzama amiralleri 21 Mart = 17 Şevvâl Pazar günü neşrettikleri bir beyannâme ile ablukayı ilân ve ertesi günden itibaren de fi'len tatbikına başlamışlardır. İşte bunun üzerine Kandiya, Resmo,

Suda, Hanya vesaireye bir ay evvelkinden daha fazla kuvvetler çıkarılarak devletlerin adayı emânet olarak ellerine aldıklarından bahsedilmiş ve bu işgal kuvvetlerine Girid'deki Türk askerleriyle müşterek hareket emri verilmiştir.
Yunanistan'ın Tesalya hududundaki çete faaliyetlerini şiddetlendirmesi ve hattâ nihayet Türk topraklarına top ve askerle de tecâvuza kalkışması işte bu Girit vaziyetine karşı bir mukabil hareket sayılır: 9 Nisan = 7 Zülka'de Cuma günü hududumuzu tecâvuz eden ve içinde askerler de bulunan büyük bir Yunan çetesi iki Türk blokhavzını yaktıktan sonra püskürtülmüş ve gene o gün diger iki noktadan daha tecâvuzlar olmuş, 11 Nisan = 9 Zülka'de Pazar günü bu çete hareketleri tekerrür etmiş, 13 ve 14 Nisan = 11 ve 12 Zülka'de Salı ve Çarşanba günleri muntazam bir Yunan bölüğü üstüste taarruza geçmiş, 16 Nisan=14 Zülka'de Cuma günü daha büyük bir Yunan kıt'ası hududu tecâvuz etmiş ve nihayet 17 Nisan = 15 Zülka'de Cumartesi sabahı toplarla mücehhez bir Yunan kuvveti «Çam-tepe» civârında bir Türk blokhavzını bombardmanla tahrib etmiştir! Gene o gün öğleden sonra meşhur Milona geçidinin iki tarafından Alasonya ovasına bakan sarp ve yalçın «Kırçova» ve «Menekşe» tepelerine taarruz eden Yunan ordusu hudut karakollarımızın hepsini işgal etmiş olduğu için, Türk ordusunu her nedense hiçe sayan bu azgın ve kızgın düşman artık fi'len harbe başlamış demektir.
Avrupa devletlerinin Yunanistan'a yardım ihtimâlinden çok çekinen Sultan Hamid gerek yukarda gördüğümüz Girit meselesinde, gerek bu hudut tecâvuzlarında büyük bir sabır ve sükûnetle işin siyâseten halline çalışmışsa da düvel-i-muazzama Girit'de bir abluka ilânından başka bir şey yapamamış, miralay Vassos devletlerin verdikleri altı günlük mühlete kulak asmamış ve nihayet Tesalya hududundaki çete hareketlerinden sonra Yunan ordusunun askerî harekâtı da başlamış olduğu için, artık daha fazla sabra zaman ve hüsn-i-niyyete imkân kalmamıştır. Vaziyeti müzâkere için Yıldız sarayında toplanan Meclis-i-Hâssın elli altı saat sürdüğünden bahsedilir: Vükelânın bir kısmı mütereddittir; yalnız Ser-asker Rızâ Paşa pek haklı olarak harbin derhal ilânında ısrâr etmiştir. Paşanın «Hülâsa-i hâtırât» ına nazaran bir aralık kendisini meclis odasından huzûruna çağırtan Sultan Hamid bir masa üzerindeki Tesalya haritasına bakarak :

— Ben sizin gibi tecribesiz değilim; benim tecribem sizinkinden ziyâdedir : Bu harbin zıyâı ayn-i vahâmettir!

diye izâhât istemiş, Rızâ Paşa ordunun harekât plânını ayni harita üzerinde uzun uzadıya izah etmiş ve işte bunun üzerine pâdişâhın tereddüdü zâil olarak harb ilânını kabul etmiştir.
Devletin neden dolayı harbe karar vermiş olduğu hakkında Rûmî 5 Nisan 1313= Milâdî 17 Nisan 1897=Hicrî 15 Zülka'de 1314 Cumartesi günü bir Tebliğ-i-resmî neşredilmiş ve ertesi gün Bâb-ı-Âlî düvel-i-muazzamaya en meşrû bir müdâfaa vaziyetinden dolayı harb ilânına mecbur olduğunu bildirirken Atina sefiri Âsım Bey de Yunan Hâriciyye nâzırına şöyle bir nota vermiştir:

«Hükûmet-i Yûnâniyye'nin devâm-ı harekât-ı tecâvuzkârânesinden dolayı Saltanat-ı-Seniyye ile Yunanistan arasındaki münâsebât-ı siyâsiyye münkatı' olmuşdur».

Türkiye'deki Yunan tebaa ve tüccarı 15 gün içinde memleketi terketmiye mecbur tutulmuş ve Alasonya ordu kumandanı müşir Edhem Paşa da Baş-kumandanlığa tâyin edilerek derhal harekâta başlaması yukarda bahsettiğimiz Tebliğ-i-resmî'nin neşredildiği gün telgrafla kendisine bildirilmiştir: Uzun zaman Osmanlı hizmetinde bulunduğu için Türkiye'de «Golç Paşa» denilen meşhur Alman mareşalı Graf von der Goltz bu Türk-Yunan seferine âid eserinde Gazi-Osman Paşa, Gazi-Ahmed Muhtar Paşa ve Deli-Fuad Paşa gibi büyük askerler dururken Edhem Paşa'nın Baş-kumandan olmasını pâdişaha merbutiyyet ve itâatiyle izah etmekte ve bununla beraber askerî meziyyetlerini de inkâr etmemektedir.
Golç Paşa 15 Şubat=13 Ramazan Pazartesi günü dörtte bir nisbetinde kısmî seferberlik yapılıp 21 ve 22 Şubat = 19 ve 20 Ramazan Pazar ve Pazartesi günleri teşmil edildiğinden bahsetmektedir. Bunun sebebi, Yunan seferberliğinin daha 4

Kânunuevvel 1896=28 Cumâda-l-âhire 1314 Cuma günü başlamış olmasıdır: Bu hesaba göre Yunan seferberliği bizden 73 gün evvel başlamış demektir.

Türk ordusunun mukabil taarruzu, ilân-ı-harb notasının tebliğine tesadüf eden işte bu 18 Nisan=16 Zülka'de Pazar günü başlamıştır: İlk hedef, yukarda Yunanlılar tarafından işgal edildiğini gördüğümüz Milona geçidinin istirdâdıdır. Akşama kadar süren bu kanlı mücâdele esnâsında Pınar tepesine taarruz eden Türk livâsının muhteşem ve şanlı kumandanı muhterem Hâfız-Abdül'Ezel Paşa merhum askerinin başında ve at üstünde düşmana saldırırken en önde gitmemesini ricâ eden zâbitlerine Rus harbinde önde gittikten sonra Yunan harbinde geri kalamıyacağını söylemiş, biraz sonra kollarına birer kurşun isâbet etmişse de ehemmiyet vermemiş ve nihayet askerini teşci' için ağzını açacağı sırada giren bir kurşunla Allâhına kavuşmuştur: Bâzı menbâlarda seksen bir yaşında olduğundan bahsedilen bu nûrânî asker Konya'nın Hadım kazâsı köylülerindendir; şerefli ömrü er meydanlarında geçmiş, Kırım, Karadağ, Sırp ve Girit muharebelerinde yiğitlikleriyle şöhret kazandıktan sonra Plevne destanındaki şecâat hârikalarından dolayı Sultan Abdülhamid Plevne madalyasını kendi eliyle göğsüne takmış ve nihayet hem kendine, hem ırkına lâyık bir ölümle Türk ordusunun ve Türk tarihinin minnet ve ta'zimini kazanmıştır: Mubârek mezarı Alasonya'nın çarşı câmiindedir; Istanbul caddelerinden biri de şanlı adını taşır. Bu ihtiyar arslanın şehâdet menkabesi bütün dünya matbûâtına aksetmiş ve hattâ o zamanki İtalya kralı Birinci Humberto kendisinden hayret ve hürmetle bahsetmiştir.

Milona geçidindeki tepeler işte o gün istirdâd edilmişse de, top geçirilecek yolların tâmirinden dolayı ordu merkezi geçidin ilerisinde bir kaç gün hareketsiz kalmıştır. 23 Nisan=21 Zülka'de Cuma günü sol cenâhın yaptığı ileri hareketten bir netice çıkmamış ve Tournovo=Turnova'ya giden dağ yoluna hâkim olan Losfaki tepesine karşı 19 Nisan=17 Zülka'de Pazartesi günündenberi devam eden taarruz hareketi de ikinci livânın kahraman kumandanı Celâl Paşa'nın şehâdetine mal olduğu halde beş gün sürdükten sonra ancak 24 Nisan=22 Zülka'de Cumartesi günü muvaffakıyyetle neticelenmiştir: Yunanlıların son zamanlarda zabtetmiş oldukları blokhavzlar işte bu sâyede geri alınarak hudut boyu tamamiyle istirdâd edilmiştir.

Ordunun ileri hareketinden sür'atli neticeler bekliyen Sultan Hamid işte bu ağır hareketten dolayı Baş-kumandanlığa Plevne kahramanı Gazi-Osman Paşa'yı tâyin edip zâhiren teftiş vazifesiyle derhal yola çıkarmışsa da, aşağıda göreceğimiz ilk zafer haberleri üzerine Selânik'de durmasını emretmiş ve o da tahkimâtı teftişle iktifâya mecbur olmuştur.

Turnova'da bulunan Yunan veliahdi ve baş-kumandanı prens Konstantin hudut boylarındaki blokhavzların istirdâdı üzerine Türk ordusuna karşı artık müdâfaa edemiyeceği şehri 23/24 Nisan = 21/22 Zülka'de Cuma/Cumartesi gecesi tahliye edip Larissa = Yenişehir ve Pharsala = Çatalca'ya doğru ric'at emri vermiş olduğu için, Turnova ertesi sabah işgal edilmiş ve hattâ Yenişehir'in de tahliyesi haber alınarak 25 Nisan = 23 Zülka'de Pazar günü İslâm ahâlisinin alkışları içinde oraya da bir Türk kuvveti girmiştir. Yunan ordusunun bu ric'at hareketi âdetâ «firar» şeklinde olduğundan bahsedilir: Hattâ Yenişehir'de 10 bin tüfek, 2 bin sandık piyâde fişeği, bir çok top cephânesi, 14 top ve bir seyyar hastahâne iğtinâm edilmiş ve hudut muharebeleri işte bu muvaffakıyetlerle nihayet bulmuştur.

Atina üzerine yürüyen Türk ordusunun bundan sonraki hedefi Yunanlıların Volos dedikleri Golos limanıdır; bu şehri himâye eden en mühim müdâfaa mevzileri de yirmi kilometre garbında bulunan Vélestine = Velestin tepeleridir; o sırada Yunan ordusu bütün ihtiyaçlarını Golos'dan te'min ettiği için, Velestin tepelerinin zabtını zarurî gören Baş-kumandan bu mevzilere karşı mirlivâ Naim Paşa ve Gazi-Ahmed Muhtar Paşa-zâde miralay Mahmud Muhtar Bey kumandasında 3500 kişilik bir kuvvet sevketmişse de 27, 29 ve 30 Nisan = 25, 27 ve 28 Zülka'de Salı, Perşenbe ve Cuma günleri yapılan taarruzlar 10 bin Yunan as-

kerinin müdâfaa ettiği mevzilerin sarplığından dolayı neticesiz kalmış, çok büyük zâyiâta uğrayan düşmanın maneviyyâtı bozulduktan sonra Türk kuvveti muntazam surette geri çekilmiştir.

İlk büyük zafer 5 Mayıs = 3 Zülhicce Çarşanba günü kazanılan Pharsala = Çatalca zaferidir: Turnova'dan buraya çekildiğini gördüğümüz Yunan veliahdi Konstantin otuz bin kişilik ordusuyla sabahtan akşama kadar müdâfaaya çalıştığı bu dağınık mevzide daha fazla dayanamamış, Türk ordusu ilk önce şehrin etrâfındaki tepeleri ve ondan sonra da demiryolunu işgal ettiği için düşman gece karanlığında Dömeke'ye doğru ric'at etmiştir: Edhem Paşa ağır hareket ettiği için burada düşman ordusunu imhâ edememiş olmakla tenkid edilir. Düşmanın o gece tahliye ettiği Çatalca kasabası ertesi sabah işgal edilmiştir: Bu 5 ve 6 Mayıs = 3 ve 4 Zülhicce Çarşanba ve Perşenbe günleri Velestin'deki Yunan kuvvetlerinin prens Konstantin'e yardım etmesine mâni' olmak üzere gönderilen Hakkı Paşa fırkası 7 Mayıs = 5 Zülhicce Cuma günü bütün Velestin tepelerini zabtederek düşmanı o noktadan da atmıştır.

Golos'un işgali işte bu Çatalca ve Velestin muvaffakıyyetleri sâyesindedir: Buradaki İngiliz ve Fransız konsolosları 8 Mayıs = 6 Zülhicce Cumartesi günü kendi bayraklarıyla Türk karargâhına gelip tahliye edilmiş olan şehre bir zarar verilmemesini Baş-kumandan Edhem Paşa'dan istirhâm ettikleri için, bir tabur asker gönderilerek Golos derhal işgal edilmiştir. Tırhala'nın işgali de bu muvaffakıyyetten dört gün sonra 12 Mayıs = 10 Zülhicce Çarşanba gününe müsâdiftir. Yunan ordusunun son istinatgâhı, Tırhala'nın 80 kilometre cenubuşarkîsindeki Domokos = Dömeke'dedir. Burada 550 metre irtifâındaki sarp ve yalçın dağ geniş bir ovaya nâzırdır: Bu dağlığın üç tepesinde eski bir Türk kalesiyle bir iç-kale ve bir de Dömeke nâhiye merkezi vardır; eteklerde de köyler sıralanır. Yunan erkânıharbiyyesi burasını daha evvelden tahkim ettirmiş olduğu için, veliahd Konstantin her halde tutunabileceğine hükmetmiştir. Taarruz eden Türk ordusunun 40 bin 8 yüz mevcuduna mukabil, 35 bin kişilik Yunan ordusu mevkiin sarplığı ile tahkimâtından istifâde etmektedir. İşte buna rağmen 17 Mayıs = 15 Zülhicce Pazartesi günü başlıyan taarruzda en mühim tepelerle mevzilerden bâzıları zabtedilmiş olduğu için, prens Konstantin alelusul gece karanlığından istifâde ederek ordusunu çekip gitmiş ve ertesi gün boş bulunan Dömeke tabiî derhal işgal edilmiştir. Bu muvaffakıyyet üzerine Türk ordusunun karşısında artık ciddî bir mukavemet kalmamış, 19 Mayıs = 17 Zülhicce Çarşanba günü Forka boğazı da işgal edilerek Lamia = Lâmya nehriyle meşhur Termopil geçidi Türk askerinin gözü önünde ve ayağının altında kalmış, artık Atina yolu açılmış. Yunanlılar tâkib edilmiş, fakat işte bu tâkib esnâsında ve öğleden sonra saat dörtte Lâmya belediye reisi iki Yunan zâbitiyle ve beyaz bayrakla gelip mütâreke haberini getirmiş ve biraz sonra da Baş-kumandanın emriyle ateş kesilmiştir.

Başlıca harekâtını kısaca gözden geçirdiğimiz bu Tesalya seferi esnâsında Yunanlılar Narda = Arta üzerinden Yanya'ya karşı da taarruza geçmişlerse de, harbin umumî neticesi üzerinde hiçbir te'siri olmayan bu ehemmiyetsiz hareketlerin ayrıca tâkibine lüzum görülmemiştir.

Türk ordusunun daha ilk muvaffakıyyetlerinden itibaren Yunanistan'da umumî bir panik havası esmiye başlamış, yıllarca harb istiyen palikaryalarla palavracılar kâmilen sinmiş, Epir'le Girid'i istiyenler Atina ile Pire'nin telâşına düşmüş ve nihayet muhâlif partilerin tazyikıyle 27 Nisan = 25 Zülka'de Salı günü Deli-Yani kabinesi istifâ'ya mecbur edilmiş ve yerine geçen Rallis kabinesi de Yunan mukadderâtını Avrupa devletlerine bırakmaktan başka çâre bulamamış, bunun üzerine devletler Türkiye'ye mütâreke teklif etmişlerse de Bâb-ı-Âlî on milyon altın lira tazminât isteyip Tesalya'nın iâdesini de şart ittihâz ederek müsâlaha ile mütârekenin aynı zamanda olacağını bildirdiği için Yunanistan Rusya'ya baş vurmak mecburiyetinde kalmış, Rus çarı İkinci Nicolas Sultan Hamid'e telgrafla mürâcaat edip Türk pâdişahının insânî hissiyâtına ve sulhperverliğine baş vurarak kazandığı zaferlerin kan dökülmesine mâni' olacak bir mütâreke ile

tervicini rica etmiş ve ancak işte bunun üzerine Sultan Hamid Baş-kumandanlığa ateş kesilmesini emrettiği için 19 Mayıs = 17 Zülhicce Çarşanba günü harekât durmuş ve ertesi Perşenbe günü de Türk ordusunun işgal ettiği yerler elinde kalmak şartiyle mütâreke mukavelesi imzâ edilmiştir.
Şarlatanlıkla yaygaracılığa karşı ciddiyetle vekarın zaferi olan bu meşhur Yunan seferi bu senenin 18 Nisan = 16 Zülka'de Pazar gününden 19 Mayıs = 17 Zülhicce Çarşanba gününe kadar 32 gün sürmüştür).

1897 = 1315

4 Kânunuevvel = 9 Receb, Cumartesi : Osmanlı - Yunan sulhü:

(Yukarıki fıkranın sonunda gördüğümüz gibi mağlûp Yunanistan mukadderâtını düvel-i-muazzamaya emânet etmiş olduğu için bu «mütevassıt» devletlerin teklifiyle 3 Haziran = 2 Muharrem Perşenbe günü Tophâne kasrında Hâriciyye nâzırı Tevfik Paşa'nın riyâset ettiği bir süferâ konferansı toplanmış, haftada iki celse akdedilmek suretiyle 3 ay, 16 gün sulh esasları müzâkere edilmiş ve nihayet 18 Eylül = 20 Rebî'ül-âhir Cumartesi günü 11 maddelik bir «Mukaddimât-ı sulhiyye» muâhedesi imzâlanmıştır: İşte bunun üzerine Istanbul'a gelebilen Yunan murahhaslarıyla bu gün akdedilen 16 maddelik kat'î sulh muâhedesi «Mukaddimât-ı sulhiyye» nin te'yidinden ibarettir. Başlıca esasları şöyle sıralanabilir:

1 — Türk ordusunun zabtetmiş olduğu Tesalya kıt'ası Yunanistan'a iâde edilmekle beraber hudut Türkiye lehine tashih edilecektir;

2 — Yunanistan Türkiye'ye dört milyon Osmanlı altını tazminat verecektir;

3 — Türk tebaasının uğramış olduğu şahsî zararlara karşı da Yunanistan ayrıca yüz bin Osmanlı altını te'diye edecektir;

4 — Hudut boyunda şakavet men'edilecektir;

5 — Yunanistan'ın istifâde etmekte olduğu kapitülâsyon ahkâmı tahdit olunacaktır.

Avrupa devletlerinin Hıristiyanlık gayretiyle tesbit ettirdikleri bu garib esaslar şöyle bir telâkkinin mahsulüdür: «Türk mağlûb olursa çok şey verir, galip gelirse hiç bir şey almaz!» Bu zihniyyet Avrupa medeniyyetinin en silinmez lekelerindendir. İşte bu telâkkiye istinâd eden mağlûb Yunanistan netice itibariyle hiç bir şey kaybetmemiş, fakat Türk milleti zaferinin semeresini kaybetmiş ve hattâ aşağıki fıkrada göreceğimiz gibi Girit meselesinde de Yunanistan lehine bir adım daha atılmıştır).

18 Kânunuevvel = 23 Receb, Cumartesi: Girit muhtâriyyeti.

(Yukarıki senenin «18 Nisan» fıkrasında gördüğümüz Girit buhrânı esnâsında devletlerin Yunanistan'a verdikleri notada bahsedilen muhtâriyyet nihayet İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya tarafından ilân edilivermiş, Almanya ile Avusturya iştirâk etmemiştir! Yeni rejimin başlıca esasları şunlardır: 1) Girit adası Osmanlı hâkimiyyetinde bîtaraf ve muhtar bir vilâyettir; 2) Bu vilâyetin başında pâdişahın beş sene müddetle ve devletlerin muvâfakatiyle tâyin edeceği bir vali bulunacaktır; 3) Müslümanların emniyeti te'min edildikçe Türk askeri adadan çekilecektir; 4) Her sene Osmanlı hazinesine maktû bir vergi verilecektir. — İşte bu suretle Girit meselesi Türkiye aleyhine tuhaf bir şekle bağlanmış, muhtelif noktaları bir müddettir devletlerin işgali altında bulunan adada Yunan kuvveti bulundurulmamakla beraber, Yunan kralının ikinci oğlu preis Georges/Yorgi Fevkalâde komiser olarak idarenin başına getirilmiş, biraz sonra Türk askeri geri aldırılmış ve netice olarak Girit adası mağlûp Yunanistan'a ma'nen ilhak edilmiştir).

1900 = 1317

4/5 Nisan = 3/4 Zülhicce, Çarşanba/Perşenbe gecesi : Gazi-Osman Paşa'nın ölümü.

(Osmanlı tarihinin en büyük askerlerinden olan Plevne müdâfii müşir Gazi-Osman Nuri Paşa merhum 1248=1832 tarihinde Tokat'da dünyaya gelmiştir: Bâzı Garp menbâlarında 1837 = 1253 tarihinde Amasya'da doğmuş gösterilir. Daha kuvvetli olan ilk rivayet doğru olduğu takdirde 68 ve ikinci rivayete göre de 63 yaşında ölmüş demektir. Tokad'ın «Yağcı-oğulları» denilen fakir bir âilesine mensub olduğu rivayet edilir. Babası iş bulmak üzere Istanbul'a gelmiş ve bir rivayete göre de dayısı getirmiş olduğu için, ilk tahsilini burada bitirdikten sonra Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesinden itibaren meslek tahsiline başlayıp 1269=1853 de Harbiye'den Mülâzım-ı-Sâni çıkmış, birinci safhası o sene başlamış olan Kırım seferine iştirâk etmek üzere derhal Tuna boyuna gönderilmiş ve ilk kahramanlıklarını işte o seferde gösterip iki derece terfi ederek Yüzbaşılıkla avdet etmiştir. Ondan sonraki meslek hayatı hep er-meydanlarında geçmiş, Girit ve Yemen muharebelerinde Mirilivâlığa kadar yükseldikten sonra Feriklikle Niş fırkasına ve biraz sonra da Vidin kumandanlığına tâyin edilmiş ve ilk büyük zaferini işte bu vazifede iken 1876=1293 vukuâtının «2 Temmuz» ve «31 Teşrinievvel» fıkralarında gördüğümüz Sırbistan seferinde Rusların idare ettiği Sırp ordusunu bir kaç gün içinde perişan ederek kazanmıştır: Şanlı kahramanımızın müşirliğe terfii işte bu Sırbistan zaferi üzerinedir.

Gazi-Osman Paşa'nın en büyük eseri, klâsik ta'biye usullerine sığmıyan ve bütün insanlığı imrendiren Plevne hârıkasıdır : 1877=1294 vukuâtının «24 Nisan» fıkrasında «Rumeli cephesi» harekâtına bakınız. O şahnâme menkabesinin sonunda yaralanıp düşman eline düştüğü zaman, cephedeki Bogot karargâhında bulunan çar İkinci Alexandre'ın kendisini tebrik ederken söylediği sözler içinde şu cümlelere tesadüf edilir :

— Sen benim esirim değil, müsâfirimsin! Kılıcını sana verdim! Senin gibi cesur, gayyur ve yüksek liyâkatli bir kumandanla harbetmiş olduğumdan dolayı kendimi bahtiyâr addederim!

Muhterem Gazimiz imparatorluk karargâhında dört gün tedâvi edildikten sonra Besarabya'da Rumenlerin «Chishinau» dedikleri «Kichinef = Kişinef» şehrine ve oradan da Ukrayna'daki Kharkof'a götürülmüş, bütün düşmanların hürmet ve ta'zimi içinde iki ay kadar müsâfir muâmelesi gördükten sonra Ayastefanos «Mukaddimât-ı-Sulhiyye»sinin imzâsı üzerine Istanbul'a gelmiş ve:

Şanı büyük Osman Paşa
Plevne'den çıkmam diyor!

gibi türküler yakan halkın misli görülmemiş alkışları, duâları ve gözyaşlarıyla karşılanmıştır. Sultan Hamid büyük askeri kucaklayıp mubârek alnını öpmüş:

— Sen benim yüzümü ağarttın: İki cihanda yüzün ak olsun!

diye duâ etmiş ve kendisine bir çok kıymetli hediyeler vermiştir. Biraz sonra Eğinli-Said Paşa'nın yerine Mâbeyn müşiri olan şanlı Gazi ölünceye kadar 22 sene bu büyük makamda kalmış ve bir kaç kere de ilâveten Hâssa müşiri ve Ser-asker olarak ordunun tensik ve ıslâhında çok büyük hizmetleri görülmüştür. Bu kahraman asker ahlâkının temizliği, doğruluğu, samimî müslümanlığı, her bakımdan lekesiz ve tertemiz şahsiyyeti ve maiyyetine karşı tükenmez bir baba şefkatiyle meşhurdur. Onu sevmiyen tek kişi yoktur; her kes hayrânıdır: Hakikî büyük adam işte öyle olur.

Merhumun vasiyeti mucibince muhterem na'şi Fatih türbesinin bahçesine defnedilmiş ve mubârek mezarıyla türbesini Sultan Hamid yaptırmıştır.

Gazi-Osman Paşa'nın oğullarından Nurüddin ve Kemâlüddin Paşalar Sultan Hamid'in kızlarıyla evlenmişlerdir).

1900 = 1318

29 Teşrinievvel = 5 Receb, Pazartesi: Âzerbaycan mekteplerinden Türk dili yasağının kaldırılması.

(İran şâhı Muzafferüddin Kacar'ın İstanbul'a gelmesinden istifâde eden Sultan Hamid o zamana kadar Âzerbaycan mekteplerinde tedrisi memnû' olan Türk diline âit yasağın kaldırılmasını te'min etmek suretiyle milliyetçiliğinin büyük bir delilini daha göstermiştir: İkinci Abdülhamid'in Türkçülüğü için 1876 = 1293 vukuâtının «31 Ağustos» fıkrasına bakınız. Şâhın memleketine dönerken İran Maarif nezâretine telgrafla yolda emir vermiş olduğundan bahsedilir. Yukarıki tarih, Istanbul gazetelerinin bu müjdeyi neşrettikleri günün tarihidir. «Tercümân-ı-Hakikat»ın ifâdesine göre Muzafferüddin-Şâh :

«Âzerbaycan'da bulunan mekâtibde bundan böyle zebân-ı Fârsî ile beraber lisân-ı Türkî'nin dahî tedrisine ve bilhassa Türkçenin gereği gibi öğretilmesine i'tinâ edilmesini»

emretmiştir. Her halde Sultan Hamid'in bu muvaffakıyyeti, Türk milliyetçiliği tarihinin hiç bir zaman unutamıyacağı bir hizmettir).

1901 = 1319

5 Teşrinisâni = 23 Receb, Salı: Fransız donanmasının Midilli'ye asker çıkarması ve buna sebeb olan Lorando-Tubini meselesi.

(Said Paşa «Hâtırât»ının ikinci cildinde bu vak'a 7 Teşrinisâni = 25 Receb Perşenbe gününe müsâdif gösterilirse de, paşanın kendi sadâret tarihlerinde bile yanlışlar yaptığı unutulmamalıdır. — Fransız tebaasından Tubini ile Lorando'dan Sultan Aziz devrinin sonlarında bir mıkdar para istikrâz edilmiş ve bunun büyük bir kısmı Abd-ül-Aziz'in hal'inde kullanılmıştır : O zamandanberi ödenmiyen bu paranın fâiz-i-mürekep hesabiyle 750 bin Osmanlı altınını bulduğundan ve nihayet bir takım müzâkerelerle yekûnun 502 bine indirildiğinden bahsedilir. Bunun 340 bini Lorandoya ve 162 bini de Tubini'ye âittir. Mâliye nezâreti borcunu vermediği için alacaklılar Ticaret mahkemesine mürâcaat edip birer i'lâm almışlardır : Bütün bu işlerde meşhur Kâtib-i-Sâni İzzet Holo Paşa ile Zirâat nâzırı Selim Melhame Paşa'nın yağlı dolaplar çevirdiklerinden bile bahsedilir! Mâbeyn Baş-kâtibi Tahsin Paşa'nın «Abdülhamid ve Yıldız hâtıraları» na nazaran amcasının hal'inde kullanılmış bir paranın ödenmesi lüzumundan bahsetmiye kimse cesaret edemediği için Sultan Hamid meseleyi ancak siyasî bir buhran şeklini aldıktan sonra öğrenmiştir : Fransız sefiri Constans, mütemâdî müracaatlerinden netice çıkmayınca hükûmetinin emriyle 26 Ağustos = 11 Cumâda-l-ûlâ Pazartesi günü sefâret müsteşarını maslahatgüzar tâyin ederek İstanbul'u terketmiş, Fransa ile siyasî münâsebetler kesilmiş gibi bir vaziyet hâsıl olmuş ve Fransız hükûmeti 26 Teşrinievvel = 13 Receb Cumartesi günü İstanbul maslahatgüzârı vâsıtasıyla Midilli gümrüğünü işgal edip vâridâtını tebaasının alacağına karşılık tutacağını bildirdikten başka, fırsattan istifâde ederek Fransa tâbiiyyet veya himâyesinde bulunan din ve kültür müesseselerinin kanunî mevcudiyyetleri tasdik edilmediği takdirde bir daha Midilli'den çıkmıyacağını da tebliğ etmiştir! İşte bunun üzerine Bâb-ı-Âlî Midilli vak'asının ertesi günü bütün Fransız taleplerini kabule mecbur olmuş ve 30 Receb = 12 Teşrinisâni Salı günü maslahatgüzar Bâb-ı-Âlî'ye gelip siyasî münâsebâtı yeniden tesis ettiği gibi Fransız donanması da Midilli'den askerini çekip gitmiştir. — Bâzı menbâlarda Fransız kültür müesseselerinin tasdikı meselesine lüzumundan fazla ehemmiyet verilir: Böyle bir mecburiyetle tasdik edilmiş olmasa bile, acabâ o zamanki Bâb-ı-Âli için bunları kapatmak kabil midir? Kuvvet onlarda oldukça, biz tasdik etsek

de etmesek de o gibi müesseseler dâimâ işliyecek ve hattâ çoğalacaktır. Bu işin çirkin tarafı, pâdişahın vehmine dokunmasın diye arzedilemiyen küçük bir borç için bir vatan parçasının işgale uğramış ve işte bundan dolayı devletin nihayet boyun eğmiş olmasındadır).

9 Teşrinisâni = 27 Receb, Cumartesi: Sadr-ı-a'zam Halil Rif'at Paşa'nın ölümü.

(1828 = 1244 tarihinde Serez'de dünyaya gelmiş olduğuna göre 73 yaşında ölmüş demektir: Sadâret müddeti 1895 = 1313 senesi 7 Teşrinisâni = 19 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe gününden itibaren 6 sene, 2 gündür; hastalığı zamanında işlere bakmadığı için, ölümünden bir gün evvel Adliye nâzırı Abdurrahman Paşa Sadâret-Kaymakamlığına tâyin edilmiştir).

18 Teşrinisâni = 6 Şa'bân, Pazartesi: Said Paşa'nın altıncı sadâreti.

(Sadâret-Kaymakamlığına tâyinini yukarıki fıkrada gördüğümüz Adliye nâzırı Abdurrahman Paşa pâdişahın müteaddid teklifleriyle ısrarlarına rağmen sadâreti kabul etmediği için altıncı defa olarak Said Paşa tâyin edilmiştir : Abdurrahman Paşa'nın Bâb-ı-Âlî'ye salâhiyyet verilmesini istediğinden ve pâdişahın da ilkönce kabul ettiği halde sonra caydığından ve zâten paşaya sadâret teklif etmesi biraz sonra azledilip Adliye nezâretinden de uzaklaştırmak fikrine müstenid olduğundan bahsedilir : Abdurrahman Paşa'nın «Sadâret vekili» ünvâniyle Kaymakamlığı on gün sürmüştür).

1902 = 1320

21 Eylül = 17 Cumâda-l-âhire, Pazar : İlk Makedonya ihtilâli.

(1878=1295 vukuâtının «3 Mart» fıkrasında gördüğümüz Ayastefanos muâhedesiyle Rusların bol keseden Bulgaristan'a bahşettikleri Makedonya kıt'ası ayni senenin «13 Temuz» fıkrasında gördüğümüz Berlin muâhedesi mucibince Türkiye'ye iâde edilmiş olmakla beraber, iki muâhede arasında 4 ay, 11 gün = 132 gün süren itibarî Makedonya hâkimiyyetini Bulgar milleti bir türlü unutamamış ve hattâ tarihî bir hak saymıştır! Gene Berlin muâhedesinin 23 üncü maddesi mucibince Bâb-ı-Âlî Makedonya'yı Girit rejimi tarzında bir muâhedeyle idare etmek mecburiyyetinde bırakılmışsa da, devletlerin ihtilâflarından büyük bir ustalıkla istifâde eden Sultan Hamid bu 23 üncü maddeyi hiç bir zaman tatbik etmeyip kâğıt üstünde bırakmıştır: Makedonya üzerinde 132 günlük bir «Hakk-ı tarihî» iddiâ eden Bulgarların Berlin muâhedesinden itibaren 15 sene sabrettikten sonra 1893=1310 tarihinden itibaren «Makedonya-Edirne ihtilâlci dâhilî teşkilâtı» isminde gizli bir cemiyet kurmaları işte bu kâğıt üstünde kalan muhtâriyyeti istihsâl içindir. Yalnız Makedonya ahâlisi Bulgar unsurundan ibaret değildir : Bulgarlardan başka Müslümanlar, Sırplar, Ulahlar, Yahudiler ve hattâ az olmakla beraber Arnavutlar da vardır; «Macédoine» kelimesinin Fransızca ile diger bâzı Garp dillerinde mecâzen karmakarışık şeylere alem olması ve meselâ karışık meyve, türlü ve hattâ muhtelif parçalardan mürekkep edebî eser mânâlarına gelmesi işte bundan dolayıdır.

Osmanlı teşkilâtında «Vilâyât-ı-Selâse = Üç vilâyet» denilen ve Makedonya kıt'asına tekabül eden Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinde üç milyona yaklaşan umumî nüfusun bir buçuk milyondan fazlası Müslüman olduğu halde, diger anâsırın en kalabalığı olan Bulgar unsurunun mecmûu sekiz yüz küsur bin-

den ibarettir: Rumlar üçüncü, Sırplar dördüncü ve Ulahlar da beşinci derecede kalır. İşte bundan dolayı Bulgarların kurduğu «Dâhilî teşkilât» cemiyeti zâhiren «Makedonya Makedonyalılarındır» düstûriyle harekete başlamış ve hakikatte ise pek tabiî olarak «Makedonya Bulgarlarındır» gayesini tâkib etmiştir.

Bu ihtilâl cemiyetinin 1893 = 1310 daki teşekkülünden bu 1902 = 1320 tarihine kadar dokuz sene süren ilk faaliyet devri şakavet tarzında nisbeten küçük hareketler ve çete baskınlarıyla geçmiş, kırlarda ve köylerde âsâyiş ihlâl edilmişse de umumî bir ihtilâl olmamıştır: Bunun sebebi bir taraftan Boris Sarafof, Dalçef vesaire gibi cemiyet rüesâsı arasında faaliyet programı itibariyle bir takım ihtilâflar olması ve hattâ müfritlerle mu'tedillerin ayrı gruplar teşkil etmesi ve bir taraftan da Yunanistan'la Sırbistan'dan gelen çetelerin de sahneye çıkmış bulunmasıdır: Bilhassa «Andartes» denilen Rum çetelerinin Bulgarlara karşı faaliyetinden bizim tenkil kuvvetlerinin çok istifâde etmiş olduğundan ve hattâ bâzı vaziyetlerde Türk-Rum elbirliğinden bile bahsedilir! Prizrin, Üsküp vesaire gibi yerlerde de Bulgar kilisesine karşı Sırp-Ortodoks piskoposlarına beratlar verilmiş ve Yunan/Rum çetelerinin Bulgar köylerini Istanbul patrikliğine bağlamak suretiyle rumlaştırma gayretleri himâye edilmekle beraber, rumlaşan Ulah köylüleri de Yunanlılığa karşı harekete getirilmiştir! Bu vaziyette Bulgarlar Türklerden ziyâde Sırplar ve Yunanlılarla uğraşmak mecburiyetinde kalmış ve netice itibariyle Makedonya kıt'ası Hıristiyan unsurların birbiriyle mücâdele sahnesi hâline gelmiştir.

Bulgarların en mühim hedeflerinden biri de Avrupa müdâhalesine sebeb olmaktır: Zâten müdâhale vesilesi arayan ve Berlin muâhedesinin kâğıt üstünde kalmış 23 üncü maddesine istinâd eden düvel-i-muazzamanın Bâb-ı-Âlî üzerinde yaptığı tazyikler nihayet Sultan Hamid'in bir «Vilâyât-ı-Selâse Müfettiş-i-Umumîliği» ihdâs etmesiyle neticelenmiş, 1 Kânunuevvel = 29 Şa'ban Pazartesi günü bu mühim vazifeye geniş selâhiyyetlerle eski Yemen valisi Hüseyn Hilmi Paşa tâyin edilmiş ve 13 Kânunuevvel=12 Ramazan Cumartesi günü de «Vilâyât-ı-Selâse ta'limâtnâmesi» neşrolunmuştur: Istanbul'da da bu işlerle meşgul olmak üzere bir «Rumeli vilâyâtı Islâhât komisyonu» kurulup riyâsetine Konya valisi Avlonyalı-Ferid Paşa getirilmiştir. Tabiî bütün bunlar 23 üncü maddenin tatbikına hâcet bırakmadan Makedonya'yı ıslâh etmek içindir: Fakat o zamanki Makedonya ıslâh edilebilecek bir yer değildir! Bâb-ı-Âlî'nin yeni tedbirlerine, Müfettiş-i-Umumînin salâhiyyetlerine, Ta'limâtnâme mucibince Hıristiyanlarla Müslümanlardan muhtelit jandarma ve polis teşkilâtı kabul edilmiş olmasına, malî ve adlî ıslâhât esaslarının ilânına rağmen bir taraftan Rusya ile Avusturya'nın mütemâdî tahrikâtı ve bir taraftan da Bulgar, Sırp ve Yunan rekabetleriyle ihtiraslarının kanlı şekiller almış olması Makedonya'yı artık sönmez bir fesad ocağı hâline getirmiştir.

Bulgar «Dâhilî teşkilât» ının bu gün başlıyan ilk büyük ihtilâl hareketi ancak bir ayda bastırılabilmiştir: Aşağıda 1903=1321 vukuâtının «2 Ağustos», «25 Teşrinisâni» ve 1905 = 1323 vukuâtının «26 Teşrinisâni» fıkralarına da bakınız).

1903 = 1320

14 Kânunusâni = 14 Şevvâl, Çarşanba: Said Paşa'nın azliyle Rumeli Islâhât Komisyonu reisi Avlonyalı Mehmet Ferid Paşa'nın sadâreti.

(Azlin sebebi, Rumeli vilâyetlerine âit malî ıslâhât hususunda sarayla ihtilâfa düşmesi ve Meclis-i-Vükelâ'da kendisini tahkir etmiş olan Ser-asker Rızâ Paşa'yı pâdişaha şikâyet ettiği ve Sultan Hamid de Rızâ Paşa'nın tarziye vereceğini söylediği halde Ser-askerin tahkirde ısrâr etmesinden dolayı Said Paşa'nın bir iki defa isti'fâ etmek suretiyle gözden düşmesidir: Sadâret müddeti 1901 =

1319 senesi 18 Teşrinisâni=6 Şa'ban Pazartesi gününden itibaren 1 sene, 1 ay, 26 gündür.
Mutlakıyyet devrinin son sadr-ı-a'zamı olan Avlonyalı-Ferid Paşa'nın soy-adı «Vlora»dır: İbn-ül-Emin'in «Son Sadr-ı-a'zamlar» ında bu âilenin İkinci Bâyezid devri Deryâ-Kapdanlarından Güveği-Sinan Paşa nesline mensub olduğundan bahsedilmekte ve Ferid Paşa'nın dâmâdı Halil Paşa'nın şifâhî rivayetine göre de Sinan Paşa Konyalı bir Türk olmak itibariyle Vlora âilesi arnavutlaşmış bir Türk sülâlesi gibi gösterilmektedir; tarih metoduna göre bir âilenin milliyetini tâyin hususunda yalnız bir şifahî rivayet kâfi değildir; fazla olarak eldeki menâbie nazaran Sinan Paşa «Devşirme» dir ve devşirmeler de Türk değildir : Beşinci ciltteki «Kapdan-ı-Deryâlar» cedvelinde 14 numaraya da bakınız.
Zâten Ferid Paşa hiç bir zaman Türklük iddiâ etmemiş ve bil-akis gençliğindenberi hep Arnavut milliyetçiliği etmiş ve Arnavutluk istiklâli peşinde koşmuş bir iftirakçıdır : Sadâretinden tam 33 sene evvel henüz pek gençken 1870 = 1287 tarhinde «Drita = Hak/Hukuk» isminde bir cemiyet teşkil etmiş ve bir de gazete çıkarmıştır! Yunan Bahriye mektebi profesörlerinden «Jean Kersopoulos» un «Chronologie albanaise» ismindeki eserinin 1870 vukuâtı içinde bu gazetenin «Arnavut istiklâli» ni hazırlamak için neşrolunduğundan bahsedilir! Gene ayni menbaın 1907 vukuâtı içinde de Ferid Paşa'nın «Drita» cemiyeti işte o sene ıslâh ve tensik edilmiş gösterilmektedir: Bundan da anlaşılacağı gibi Avlonyalı-Ferid Paşa'nın iftirakçı cemiyeti kendi sadâret devrinde bile faaliyetine devam etmiştir! Sultan Hamid'in kendisine i'tmâd etmedği hakkında bâzı rivayetler bulunan böyle bir adamı bir çok kıdemli ve tecribeli vükelâ ortada dururken birdenbire Sadâret makamına çıkarıvermesinde Alman sefirinin te'siri olduğundan bahsedilir : Bununla beraber mütemâdiyen ecnebi tahrikâtına mâruz olan Arnavutluğun bu suretle tatmin edilmek maksadı da tâkib edilmiş olabilir.
Ferid Paşa bu 14 Kânunusâni=14 Şevvâl Çarşanba günü tâyin edilmiş ve Sadâret alayı da ertesi Perşenbe günü yapılmış olduğu için Hatt-ı-Hümâyun'da «16 Şevvâl» tarihi vardır ve o da hakikî takvime göre «15 Şevvâl» olmak lâzımgelir).

1903 = 1321

2 Ağustos = 8 Cumâda-l-ûlâ, Pazar: «İlin-Dèn» denilen ve üç ay süren Makedonya büyük ihtilâlinin başlangıcı.

(Makedonya meselesi için yukarda 1902=1320 vukuâtının «21 Eylül» fıkrasına bakınız. — O fıkrada gördüğümüz ilk ihtilâl üzerine Bâb-ı-Âlî'nin ittihâz ettiği ıslâhât tedbirlerini kâfi görmiyen Avusturya ve Rusya devletlerinin 1903=1320 senesi 21 Şubat=23 Zülka'de Cumartesi günü Bâb-ı-Âlî'ye tebliğ ettikleri «Viyana ıslâhât programı»nı çok ağır bulan Sultan Hamid bu programdan yalnız jandarmanın ıslâhı için ecnebi mütehassıslar celbi maddesine muvâfakat etmişse de Bulgarlar pek tabiî olarak o kadarla kanâat etmemişlerdir. İşte bunun üzerine Avrupa'yı müdâhaleye mecbur etmek için Avrupalıların maddî menfaatlerine dokunmaktan başka çâre olamıyacağına hükmeden Bulgar «Dâhilî teşkilât» cemiyeti Ermeni ihtilâlcilerinin 1896 = 1314 vukuâtı içindeki «26 Ağustos» fıkrasında gördüğümüz «Banka vak'ası»nı taklid ederek bu senenin 29 Nisan = 1 Safer Çarşanba günü Selânik Osmanlı bankasını bir lâğımla berhavâ etmişlerdir: Bir seneden fazla bir zamanda yer altından yol açılarak konulan bu lâğımın banka ile beraber Frenk mahallesinin mühim bir kısmını da uçurduğundan bahsedilir! Bununla iktifâ etmiyen Bulgar cemiyeti umumî bir Makedonya ihtilâli de tertib etmiş, Manastır vilâyeti merkez olmak üzere her tarafta tedhiş hareketlerine karar vermiş ve o da bu gün başlamıştır: Bu büyük ısyâna Bulgarlarca «İlin-Dèn ihtilâli» denilmesi «Saint-Elie = İlyas Peygamber» yortusuna tesadüf etmesindendir. Üç ay süren bu kanlı mâcerâya 26-30 bin çeteci iştirâk ettiğinden bahsedilir.

Şarkî-Trakya'ya da teşmil edilen Makedonya ihtilâli Bulgarların «Préobrâjénié» dedikleri «Transfiguration = Tecelli-i-Mesîh» yortusuna tesadüf eden 6 Ağustos = 12 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü Kırkkilise/Kırklareli havâlisini de kan ve ateş içinde bırakmış ve çete hareketleri askerî harekâta benzemediği için orduyu aylarca işgal ettikten sonra bastırılabilmiştir. Devletlerin işte bu yüzden artan müdâhaleleri için aşağıki fıkrayla daha aşağıda 1905=1323 vukuâtının «26 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız).

25 Teşrinisâni = 5 Ramazan, Çarşanba: Makedonya ıslâhâtı.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz «İlin-Dèn ihtilâli» üzerine çar İkinci Nicolas ile imparator François-Joseph Avusturya'nın Mürzsteg şehrinde Hâriciyye nâzırları kont Goluchowski ile kont Lamsdorf da hâzır bulunduğu halde 2 Teşrinievvel = 10 Receb Cuma günü mülâkat edip Makedonya için iki senelik yeni bir ıslâhât programı hazırlamışlardır: 22 Teşrinievvel=30 Receb Perşenbe günü Bâb-ı-Âlî'ye tebliğ edilen bu «Mürzsteg programı»nı diger devletler de tasvib ettikleri ve bilhassa Türkiye ile dostluk siyaseti tâkib eden Almanya bile kabulünü tavsiye ettiği için, Sultan Hamid devletin hükümranlık haklarıyla istiklâl ve itibarı ihlâl edilmemek ve «statu quo» muhâfaza edilmek şartiyle kabul etmiş ve Bâb-ı-Âlî bu gün neticeyi devletlere bildirmiştir.
Yeni ıslâhâtın başlıca esasları şöyle sıralanabilir: 1 «Vilâyât-ı-Selâse» Müfettiş-i-Umumîsi Hüseyn Hilmi Paşa'nın maiyyetinde ıslâhât işlerini tâkib etmek üzere bir Rus ve bir Avusturyalı «Agent civil = sivil me'mur» bulunmasına karar verilmiş ve Rusya nâmına Baş-konsolos Nicolas Demeric / Demerik ve Avusturya nâmına da Baş-konsolos Henri Müller von Roghoj tâyin edilmiştir; 2) Osmanlı hizmetinde çalışmak şartiyle İtalyan generallerinden Degiorgis jandarma tensikatına me'mur edilmiş ve maiyyetine diger devletlerden de zâbitler verilmiştir: Bu suretle beş jandarma mıntakasına ayrılan Makedonya ıslâhât sâhasından Selâniğ'e Rus, Serez'e Fransız, Drama'ya İngiliz, Manastır'a İtalyan ve Üsküb'e de Avusturya zâbitleri tâyin edilmiş ve jandarma mektepleri müfettişliğine de bir Alman zâbiti getirilmiştir. Fakat bu ecnebi zâbitlerinin kumanda salâhiyetleri yoktur ve ıslâhât da iki senede ikmâl edilecektir: Bu müddet sonradan iki sene daha temdid edilmiştir. «Mürzsteg programı»nın anâsır vaziyetlerine göre idarî teşkilât hudutlarının tâdili ve mahallî muhtâriyyetler ihdâsı hakkındaki ağır esasları kabul edilmemiştir. — Makedonya ihtilâlinden istifâde eden Avrupa devletlerinin «Vilâyât-ı-Selâse» ıslâhâtına el atması demek olan bu vaziyet Osmanlı istiklâline mugayir bir hâl olmakla beraber, Berlin muâhedesinde takarrür ettiği halde tatbik edilmiyen muhtâriyyet şekline nisbetle ehven bir vaziyet olduğu da muhakkaktır. — Aşağıda 1905 = 1323 vukuâtının «26 Teşrinisâni» ve 1907 = 1325 vukuâtının «25 Nisan» fıkralarına da bakınız).

1904 = 1322

29 Ağustos = 17 Cumâda-l-âhire, Pazartesi: Beşinci Murad'ın ölümü.

(Ertesi gün neşredilen Tebliğ-i-resmîye nazaran ölüm sebebi şeker hastalığıdır: 1840=1256 senesi 21 Eylül=24 Receb Pazartesi günü dünyaya gelmiş olan Sultan Murad 63 sene, 11 ay, 18 gün yaşayıp 64 yaşını ikmâl edeceği sırada ölmüş demektir. 93 günlük kısa bir saltanattan sonra 1876=1293 senesi 31 Ağustos=10 Şa'ban Perşenbe günü hal'inden itibaren 27 sene, 11 ay, 29 gün Çırağan sarayında âilesiyle beraber çok sıkı bir muhâfaza altında yaşamış ve tabiî saraydan hiç çıkmamıştır. Bu müddet zarfında Sultan Hamid'le yegâne münâsebeti, pâdişahın ara-sıra bir mâbeynci gönderip hatırını sordurmasına ve kendisinin de alel-ûsul teşekkürle mukabele etmesine münhasırdır.

Hal'ine sebeb olan zihin hastalığı çok sürmeyip geçmiş ve Çırağan'daki uzun çilesini besteler tertib etmek ve torunlarını okutmakla geçirmiştir: Bunlardan şehzâde Osman Fuad Efendi'nin vaktiyle bana anlattığına göre Sultan Murad'ın ölümü üzerine Sultan Hamid hem kendilerini, hem babaları Salâhüddin Efendi'yi huzuruna kabul edip bir çok iltifatta bulunmuş ve artık mevkufiyetlerine nihayet vermiştir.
Halk arasında umumî bir heyecan ve nümâyişe vesile teşkil etmek ihtimâlinden dolayı cenâze merâsimi bile yapılmıyan tâ'lisiz Sultan Murad'ın tabutu sekiz kişilik bir saray cemâatiyle kaldırıldığından bahsedilir: Âdetâ el çabukluğuyla annesi Şevk-Efzâ Kadın-Efendi'nin Yeni-câmi'deki türbesine defnedilivermiştir! Sultan Hamid'in meşhur vehmiyle vesvesesinin en çirkin neticelerinden biri de işte budur.
Beşinci Murad'ın cülûsu için 1876=1293 vukuâtının «30 Mayıs» fıkrasına ve hal'inden 1 sene, 8 ay, 20 gün sonra tekrar iclâsı hulyâsiyle zavallı Ali Suâvi'nin yaptığı «Çırağan vak'ası» için de 1878=1295 vukuâtının «20 Mayıs» fıkrasına bakınız).

1905 = 1323

21 Temmuz = 18 Cumâda-l-ûlâ, Cuma: Bomba hâdisesi.

(Bu günkü «Selâmlık resm-i âlîsi»nde Sultan Hamid Yıldız câmiinden çıkacağı sırada kendisini berhavâ etmek üzere «Machine infernale» denilen bir saatli bomba patlatılarak yapılan sûikasda son devir menbâlarında «Bomba hâdisesi» denir. Bu müdhiş sûikasd, Anadolu'nun «Vilâyât-ı-Sitte» denilen altı Şark vilâyetinde bir Ermenistan hükûmeti kurmak istiyen Ermeni komiteleri tarafından hâriçte tertib edilmiştir: Ermeni meselesi ve komitacıların Istanbul'da ve taşralarda çıkardıkları Ermeni patırdılarıyla ısyanları için yukarda 1895 = 1313 vukuâtının «30 Eylül» ve 1896=1314 vukuâtının «26 Ağustos» fıkralarına bakınız. «Bomba hâdisesi» ni tertib eden komitacıların maksadı pâdişahı berhavâ ettikten sonra Bâb-ı-Âlî'yi, Galata köprüsünü, Tünel'i, Osmanlı bankasını, ecnebi sefârethâneleriyle «Cercle d'Orient» ı ve diger bâzı resmî, hususî, yerli ve ecnebi müesseselerini de havaya uçurmak, müdhiş bir kargaşalık ve ihtilâl çıkararak Istanbul'u kan ve ateş içinde bırakmak ve işte bu suretle Avrupa devletlerinin fi'lî ve askerî müdâhalelerine sebeb olarak Ermeni meselesini hallettirmektir: «Hâdise» den sonra Istanbul'un muhtelif yerlerinde yapılan araştırmalarda «Mélinite» denilen müdhiş infilâk maddesinden tam yüz kırk sekiz kilo bulunmuş ve Osmanlı bankasıyla Galata köprüsünü berhavâ etmek için kazılan lâğımlar da meydana çıkarılmıştır. İşte bundan dolayı Sultan Hamid'e atılan bomba hakikatte Türk devlet ve milletine atılmış demektir.
Sûikasdın hâriçten gelen elebaşıları «Troşak» ismindeki Ermeni ihtilâl cemiyeti rüesâsından Baku'lu Samoil Kayın nâm-ı-diger Hristofor Mikaelyan ismindeki herifle bu mel'un herifin kızı gösterilen Robina Kayın ve Konstantin Kabulyan nâm-ı-diger Safo isminde üç Rus-ermenisidir: Bunlar Beyoğlu'nda Moraviç apartmanında bir ay kalıp Istanbul'daki adamlarını hazırlamışlar ve bilhassa Singer kumpanyası me'murlarından ve Belçika anarşistlerinden Anvers'li Charles Edouard Jorris ismindeki beynelmilel serseriyi de elde etmişlerdir: Dört senedir Istanbul'da bulunan bu 29 yaşındaki genç anarşist «Bomba hâdisesi» nin ruhu ve en mühim âmil ve fâili sayılır; «Anne=Anna» ismindeki karısı da kendisiyle beraber çalışmıştır.
Hâriçten gelen elebaşılar bir kaç defa Selâmlık seyrine giderek Yıldız'daki Hamidiyye câmiinin binek-taşından arabasına binen Sultan Hamid'in dış kapı önüne tam bir dakika kırk iki sâniyede gelmekte olduğunu da tesbit ettikten sonra Avrupa'ya dönmüşler ve iki ay sonra tekrar gelmişlerdir. Saatli bombanın konulduğu zarif araba işte o sırada Viyana'da hususî bir plâna göre yaptırılmıştır. Yüz kilo hacmindeki sandığına seksen kilo «Mélinite»le yirmi kilo «Mitraille

= çelik ve demir parçaları» konulan bu lâstik tekerlekli arabanın koyu kestâne doru atları da «Komik-i şehîr» Hasan Efendi'den 46 Osmanlı altınına satın alınmıştır : «Hâdise» günü sûikasdcılar kadınlı erkekli ecnebi seyirciler kılığına girerek işte bu zarif arabayla Yıldız'a gitmişler ve dış kapı civârında durmuşlardır. Bomba saatinin Robina Kayın tarafından kurulmuş olduğu rivayet edilir: Fakat bu kadınla arabayı oraya götürenlerden ve sûikasdı hazırlıyanlardan Madam Sofi Liparis, arabacı Mıgırdıç veled-i Serkiz, seyis Yervant Frankolyan ve arabacı Jorj Petri Varşamof nâm-ı-diger Kirkor Varşam'ın pasaportları evvelden hazır olduğu için kara ve deniz yollarından muhtelif tarihlerde hepsi kaçıp kurtulmuştur. Sultan Hamid namazdan sonra sarayına dönmek üzere câmiden çıkarken koridorda kendisini selâmlıyan vükelâ ve vüzerâya iltifât ettiği sırada Şeyh-ül-İslâm Cemâlüddin Efendi ile o gün mu'tâdından daha uzun konuşmuş, sırf işte bu yüzden bomba saatinin ayarına nisbetle biraz gecikmiş ve nihayet hünkâr koridordan kapıya doğru giderken Istanbul'un en uzak semtlerine bile akseden müdhiş bir tarrâka olmuştur. Pâdişahın maiyyetinde vak'aya şâhid olan Baş-kâtip Tahsin Paşa sonsuz vehmiyle meşhur olan İkinci Abdülhamid'in o andaki hâlini «Hâtırât» ının iki yerinde şöyle anlatır.

«Sultan Hamid o anda ne duydu? Bunu bilemezsem de zâhiren pek cesâret gösterdiği kabil-i inkâr değildir».

«Hiç korku ve telâş eseri göstermedi; yalnız benden «Ne var?» diye sordu». Binek taşına geldiği zaman gördüğü umumî telâştan dolayı kalın ve gür sesiyle:

— Korkmayın, korkmayın!

dediğinden de bahsedilir. Câmiden dönerken dâimâ yaptığı gibi kendi kullandığı arabaya binmiş ve askerin, halkın ve Selâmlığı seyretmek için Merâsim dâiresinde bulunan elçiler vesair ecnebilerin «Yaşa» sesleriyle fevkalâde alkışlanmış, bütün bunlara güler yüzle ve temennâlarla mukabele etmiş ve her zaman olduğu gibi Çit köşkünde arabasından inip sefirleri huzuruna kabul ederek hiç bir şey olmamış gibi yirmi dakika kadar görüşmüştür. Ertesi gün neşredilen «Tebliğ-i resmî»de bu nokta şöyle anlatılır :

«Zât-i Akdes-i Hazret-i Hilâfetpenâhî bu vak'ada kemâl-i derece metânet-ü-mekânet ibrâz ile aslâ telâş buyurmayarak her zaman olduğu gibi gerdûne-suvar-i izz-ü-iclâl oldukları ve istâde-i mevkı'-i ihtirâm bulunan asâkir-i Şâhânelerini ve Avusturya imparatoru Hazretleri cânibinden me'mûren Merâsim dâire-i fâhiresinde bulunan Avusturya sefir-i kebîri Hazretleriyle Selâmlık resm-i âlîsini temâşâ içün Hâzır bulunan yerli ve ecnebi zevâtı selâm ve iltifât-ı Hümâyûn-ı Mülûkâneleriyle taltif buyurdukları ve cümlesi taraflarından alkışlandıkları halde Sarây-ı Şevket-ihtivây-ı Hümâyunlarına avdet buyurmuşlardır».

Hünkârın bu fevkalâde metâneti çok iyi bir te'sir bırakmış, bütün ecnebi hükümdarlarıyla devlet reislerinden tebrik telgrafları gelmiştir.

Bu müdhiş vak'ada ölenlerin sayısı 26 ve yaralananların adedi de 58 kişidir : Yaralılar derhal hastahânelere kaldırılmıştır; yirmi kadar hayvan telef olduğundan ve bir çok arabaların enkaz hâline geldiğinden de bahsedilir.

Rus - Ermeni komitacılarının Istanbul'u Avrupa devletlerine işgal ettirmek suretiyle Şarkî-Anadolu'yu bir Ermeni devleti hâline getirmek için tertib ettikleri «Bomba hâdisesi» nin en hazin cephelerinden biri de Sultan Hamid'e muhâlif olan bâzı Türk münevverleri tarafından maatteessüf alkışlanmış olmasında gösterilebilir. Meselâ Tevfik Fikret'in «Bir lâhza-i teahhur» ismindeki münasebetsiz manzûmesinde yalnız pâdişahı değil, Türk vatanını da parçalamak istiyen vak'a fâiline :

Ey şanlı avcı, dâmını bîhûde kurmadın,
Attın fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadın!

ve bilhassa :

Mâlik sesin o sevret-i ra'dîn-i gayza ki
Her yerde hiss-i hakk-u-halâsın muharriki!

şeklindeki hitapları mutlakıyyet devrinde gizli kalan bu yersiz şi'rin yazıldığı tarihte şâirin henüz cinâyet sebeblerini bilmemesiyle te'vil edilebilirse de, ikinci meşrutiyetin ilânı üzerine derhal neşrinde tereddüd etmemek suretiyle işin mâhiyyetini anladıktan sonra da Ermeni komitacılarını alkışlamakta ısrar etmiş gibi bir vaziyette kalmış olduğu nasıl inkâr edilebilir? Türk şâirinin bu iğrenç şi'rine mukabil, komitacı bir Ermeni şâirinin Türkçe yazdığı «Zeytin mersiyesi»nde şu parçalara tesâdüf edilir :

Avrupa'dan mahsus bize gelenler
Şöhretleri ise Hınçak baronlar
Millet içün bunlar fedâîdirler
Haykazyan neslinin hep kahramanı

....

Haylıca Türklere kurşun urdular
Çokça ağlattılar Türkü, Müslümanı

Bilhassa «Abdülhamid ve devr-i saltanatı» ismindeki eserin üçüncü cildini yazmış olan müverrih Ahmed Refik'in hâdiseden sonra yapılan resmî tahkikattan bahsederken şu satırları nasıl yazabildiğine ve yazarken millî hissi nasıl rencîde olmadığına hayret etmemek kabil midir :

«Nihayet hakikat tamamiyle meydana çıkarıldı: Osmanlı milletini Abdülhamid'in zulmünden kurtarmak için bu hareket-i kahramânânenin Ermeni vatandaşlarımız tarafından icrâ olunduğu anlaşıldı»!
Bu satırlar bir Türk müverrihinin değil, ancak bir komitacı Ermeni muharririnin kalemine yakışabilir.

Hâdisenin tahkiki ve fâillerinin derhal meydana çıkarılması için Yıldız'da Ticaret ve Nâfia nezâreti müsteşarı Necib Melhame Paşa'nın riyâsetinde Baş-Müddaiumumî Cemal Bey'le İstinaf Müddeiiumumîsi Necmeddin-Molla vesaireden mürekkep bir «Komisyon-ı-Mahsus» teşkil edilmiş, bir çok kimseler tevkif olunmuş, tahkikat fezlekesi bin sahifeye yaklaşmış ve nihayet mesele bütün teferrüâtiyle tenvir edilmiştir.

Yakalanan elebaşılar içinde Belçikalı anarşist Jorris de vardır : Bu adam bütün yaptıklarını i'tirâf etmiş ve hattâ isticvabında hazır bulunan Belçika sefirinin önünde her türlü cezâya müstahak olduğunu söylemiştir : Sûikasdın bu en müdhiş âmili pek tabiî olarak nihayet idâma mahkûm olmuşsa da, kan dökmekten hoşlanmıyan Sultan Hamid bunu bile afvetmiştir! Baş-kâtip Tahsin Paşa bu noktayı şöyle anlatır:

«Sultan Hamid'in oynadığı rol şâyân-ı hayrettir: Hayatına sûikasd etmiş, bomba getirip fitili ateşlemiş ve nihayet her şeyi i'tirâf ederek idâma mahkûm olmuş olan bu Jorris idâm olunmadı, hapsolunmadı, hattâ mahfûzen hudud hâricine de tardolunmadı; bil-akis afvedildi, hapishâne hücresinden saraya getirildi; pâdişahla bilvâsıta görüştü; Ermeni komiteleri aleyhine çalışmak ve bunların ahvâl-ü-harekâtı hakkında hünkâra mâlûmat vermek üzere para mukabilinde Sultan Hamid'in hizmetine girdi; beş yüz altın harcirah ihsân edilerek Sirkeci'den şömendöfere bindirildi ve gitti. Sultan Hamid'i itlâf etmek için vazife kabul etmiş olan Jorris çok geçmeden Sultan Hamid'in hafiyyeliğini alarak Avrupa'ya döndü ve hayli hizmet etti»

Ermeni komitacılarının kanlı faaliyeti «Bomba hâdisesi»nden sonra da devam etmiş, bir komitacının başka bir komitacıya göndermek üzere dört mâsum Türk hocasına tevdi ettiği yaldızlı «Tefsîr-i Tibyân» kitabı Kayseri köylerinden birinde heybeden düşüp patlıyarak zavallı hocaların şehâdetine sebeb olmuş, muhtelif yerlerde bombalarla dinamitler yakalanmış, Avrupa'dan yeni sûikasd haberleri alınmış ve hattâ Atina'da Yunan polisinin tevkif ettiği on Ermeni komitacısının yığınlarla infilâk maddeleri bulunmuştur).

26 Teşrinisâni = 28 Ramazan, Pazar: Makedonya malî ıslâhâtı meselesinden dolayı Midilli ve dokuz gün sonra da Limnî gümrük ve posta-telgraf dâirelerinin devletler tarafından işgali.

(Makedonya meselesi için yukarda 1902=1320 vukuâtının «21 Eylül», «İlin-Dèn» denilen büyük Makedonya ihtilâli için 1903=1321 vukuâtının «2 Ağustos» ve Vilâyât-ı-Selâse jandarma ıslâhâtı için de gene o senenin «25 Teşrinisâni» fıkralarına bakınız. — Makedonya meselesiyle en fazla alâkadâr olan Avusturya ve Rusya devletleri jandarma ıslâhâtını kâfi görmedikleri için Maliyenin de ıslâhından dem vurarak 1905 = 1322 senesi 17 Kânunusâni = 11 Zülka'de Salı günü Bâb-ı-Âlî'ye verdikleri bir notayla Osmanlı bankasının da iştirâk edeceği muhtelit bir mürâkabe sistemi kurulmasını istemişlerse de Sultan Hamid bu ağır teklifi pek haklı olarak reddetmiş ve yalnız iki devletin rol oynamasını hoş görmiyen diger devletler de ses çıkarmamıştır. Meselenin bütün düvel-i-muazzamayı alâkadâr eden beynelmilel bir mâhiyyet alması işte bundandır: Avusturya ile Rusya diger devletleri de müttâhiden harekete dâvet edince hepsi birleşerek bu senenin 8 Mayıs=3 Rebî'ül-evvel Pazartesi günü verdikleri müşterek notayla Vilâyât-ı-Selâse Müfettiş-i-Umumîliği nezdindeki Avusturya ve Rusya sivil mümessillerine diger dört devlet de birer malî mümessil ilâve etmek suretiyle Makedonya maliyesinin ıslâhını istemişler ve hattâ bir müddet sonra bu maliyecilerin tâyin edilmiş olduklarını da bildirmişlerse de Bâb-ı-Âlî 29 Ağustos = 27 Cumâda-l-âhire Salı günü verdiği cevabî notayla bu haksız talebi de **reddetmiştir.** Meselenin mühim bir buhran şeklini alması işte bunun üzerinedir. Istanbul'daki düvel-i-muazzama süferâsı meseleyi halletmek için pâdişah tarafından müctemian kabul edilmelerini istemişlerse de Sultan Hamid Bâb-ı-Âlî'ye mürâcaat etmeleri lüzumundan bahsederek reddetmiş ve işte bundan dolayı Türkiye'ye karşı dostluk rolü oynıyan Almanya müstesnâ olmak üzere diger beş devletin ikişer zırhlısından mürekkep bir filo bu gün Midilli'de karaya asker çıkararak gümrük ve posta-telgraf dâirelerini işgal ettiği gibi, 5 Kânunuevvel=7 Şevvâl Salı günü de Limni gümrüğünü işgal altına almıştır. Bütün Avrupa devletlerine karşı tek başına mukavemet edemiyeceğini anlıyan Sultan Hamid Almanya'nın tavsiyesiyle nihayet «Vilâyât-ı-Selâse» denilen Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinde malî ıslâhât esasını bâzı tâdilâtla Limni'nin işgalinden bir gün evvel kabule mecbur olmuş, dört maliye mümessili «Müşavir» ismiyle kabul edilip bir de Türk müşavir ilâve edilmiş ve hazine işlerinin tanzimi de Osmanlı bankasının oralardaki şûbelerine bırakılmıştır. Midilli ve Limni adaları ecnebi işgalinden ancak işte bu sâyede kurtulabilmiştir: Aşağıda 1907=1325 vukuâtının «25 Nisan» fıkrasına da bakınız).

1906 = 1324

1 Teşrinievvel = 12 Şa'ban, Pazartesi: Akabe meselesinin halli ve Sultan Hamid'in Hilâfet siyasetine karşı İngiliz emperyalizmi.

(İkinci Abdülhamid bâzı menbâlarda Hilâfet siyaseti tâkib etmiş yegâne Osmanlı pâdişahı gibi gösterilirse de doğru değildir: Yavuz'un Mısır fethinde Halife sıfatını ihrâzından Akabe buhrânına kadar geçen 389 sene içinde teselsül etmiş Osmanlı pâdişahlarının hepsi bu ünvâna ve bunun her türlü icâbâtına fevkalâde ehemmiyet vermiş, Hilâfetin Haremeyn'e karşı an'anevî vazifelerini bilâ-istisnâ hepsi o sıfatla yapmış ve kendisini tekmil İslâm âleminin reisi saymıyan veyahut «Emir-ül-Mü'minîn» olduğunu unutan hiç bir Osmanlı pâdişahı görülmemiştir: Hilâfet meselesi için ikinci ciltte 1517 = 923 vukuâtının «15 Şubat» fıkrasına bakınız. Hilâfetin İslâm âlemi üzerindeki haklarıyla salâhiyyetle-

rini bir hâricî siyaset düstûru ittihâz etmiş Osmanlı pâdişahları da vardır: Yavuz devri için 1520=926 vukuâtının «21/22 Eylül» fıkrasına, Kanunî'nin İslâm siyaseti için 1538 = 945 vukuâtının «13 Haziran» fıkrasına, İkinci Selim devrinde ayni maksatla yapılan Okyanus seferi için 1569=976 vukuâtının son fıkrasına ve nihayet Üçüncü Ahmed devrinde Efganlı Eşref-Şâh'ın iddiâlarına karşı tâkib edilen Hilâfet siyaseti için de bu cildin 1726=1138 vukuâtı içinde «12 Mart» fıkrasına bakınız.

Bu meselede Sultan Hamid'in seleflerinden farkı, Âlem-i-İslâm üzerindeki Hilâfet nüfuzunu Avrupa'ya ve bilhassa İngiliz emperyalizmine karşı siyasî ve mânevî bir kuvvet olarak kullanmasında gösterilebilir. Bunun için daha ilk saltanat yıllarından itibaren Müslüman memleketlerine gizli propagandacılar göndermiş, bâzı Garp menbâlarında da bahsedildiği gibi Hindistan'da bile Halifenin göze görünmez adamları propaganda yapmış, Sultan Hamid'in resimleri Hind'in köylü kulübelerine kadar hulûl etmiş, Cava, Çin, Afrika ve Orta-Asya câmileri mü'minlerin Emîr-ül-Mü'minîn'e nusret duâlarıyla inlemiştir. Bilhassa Hicaz demir-yolunun inşâsiyle 1897 = 1314 vukuâtının «18 Nisan» fıkrasında Yunanistan'a karşı kazanıldığını gördüğümüz zaferin İslâm âleminde Sultan Hamid'in nüfuz ve itibarını fevkalâde artırdığından bahsedilir. 1905 = 1323 tarihinden itibaren İngiltere'nin Hindistan'la Mısır'da uğradığı mânevî mukavemette bu vaziyetin büyük bir te'siri vardır.

Böyle bir siyasete karşı İngiliz emperyalizminden görülecek aks-ül-amelin ne kadar şiddetli olacağını tahmin etmek her halde güç değildir: İngiltere'nin mukabil darbesi Cezîret-ül-Arap'dadır.

İslâmiyyetin menşei, Araplığın vatanı ve Mekke ile Medîne'den dolayı bütün İslâm âleminin dâimî ziyaretgâhı olan bu büyük yarımadayı Osmanlı hâkimiyyetinden ayırmak ve hiç olmazsa Arap âlemini o hâkimiyyete karşı ayaklandırmak bir Türk Emîr-ül-Mü'minîne vurulacak en müessir darbedir. İşte bundan dolayı Sultan Hamid devrinde Cezîret-ül-Arap Türk-İngiliz siyasî mücâdelesinin en mühim sahnesi haline gelmiştir.

Bu tarihî mücâdelenin en hayatî noktaları yarımadanın iki tarafındadır: Biri Basra körfezinin şimalindeki Küveyt limanı ve biri de Kızıl-deniz'in şimalişarkîsindeki Akabe körfezinin yukarı müntehâsında ve sâhilin dört kilometre şarkındaki Kal'at-ül-Akabe yahut Kasr-ül-Akabe'dir. Bu iki noktadan birincisi Bağdad demir-yolunun müntehâsında bulunmak itibariyle Anadolu ve Irak ticaretinin en mühim iskelesi ve ikincisi de Hicaz hattının Akabe körfezi vâsıtasıyla Kızıl-deniz'e doğru bir kapısı demektir. Bunların birincisindeki Türk-İngiliz mücâdelesi mahallî şeyhlerle emîrleri takviye suretiyle bilvâsıta ve ikincisinde askerî ve bahrî nümâyişlerle doğrudan doğruya olmuştur. Bağdad demir-yolu münâsebetiyle Küveyt meselesinde Alman siyasetinden de istifâde eden Sultan Hamid, Akabe meselesinde İngiltere'ye karşı yapyalnızdır.

1 — Almanların «Drang nach Ostn» denilen «Şarka doğru hamle» siyasetini Küveyt üzerinden Basra körfezine ve netice itibariyle Hint yoluna kadar indiren Haydarpaşa-Bağdad hattı Hilâfet nüfuziyle satvetini de Cezîret-ül-Arab'a mütemâdiyen sokacak bir yol demektir: Bu yolun müntehâsındaki Küveyt iskelesi Osmanlı hâkimiyyetinde ve «Mubârek-üs-Sabâh» isminde bir Arap şeyhinin idaresindedir. Bu şeyhlik mıntakasının hinterlândı demek olan Necid/Necd yahut El-Yemâme kıt'ası da iki bedevî emîrinin mücâdele sahnesidir: Bunların biri Cebel-Şammar emîri Abd-ül-Aziz İbn-ir-Reşîd ve biri de sonradan Hicaz'ı da zabtedip Suûdî-Arabistan hükümdarı olan Vehhâbî emîri Abd-ül-Aziz İbn-is-Suûd'dur; birincisinin merkezi «Hayl/El-Hayl» ve ikincisinin merkezi de «Rıyâd/Er-Rıyâd» kasabasıdır. Bir zamanlar Osmanlı devletinin başına büyük gaileler açan Vehhâbîlerle mezhepleri için yukarda 1803 = 1217 vukuâtının «18 Şubat» ve 1803 = 1218 vukuâtının «30 Nisan» fıkralarıyla 1807=1221 vukuâtının son fıkrasına, 1812=1227 vukuâtının «2 Kânunuevvel», 1813=1228 vukuâtının «23 Kânunusâni» ve 1818=1233 vukuâtının da «25 Eylül» fıkralarına bakınız.

On-dokuzuncu asrın sonlarına doğru Abd-ül-Aziz'in babası Muhammed İbn-ür-Reşîd devrinde Şammarlılar Vehhâbîleri mağlûb ettikleri ve hattâ merkezleri

olan Rıyâd'ı bile aldıkları için Abd-ül-Aziz İbn-is-Suûdu'un babası olan Abdurrahman İbn-is-Suûd oğluyla beraber Küveyt'e kaçıp Mubârek-üs-Sabâh'a ilticâ etmiştir. Emâret merkezi sâhilde bulunduğu için İngiliz nüfuzuna dayanmak istiyen hâin Mubârek'in Vehhâbîlere yataklık etmesi Sultan Hamid'in hoşuna gitmediği için Bağdad'daki Altıncı ordu müşiri Feyzi Paşa'yı bu şeyhliğin ilga veyahut işgali için Küveyt'e göndermişse de Mubârek-üs-Sabâh derhal İngiliz himâyesini istemiş ve işte bunun üzerine cereyan eden müzâkere neticesinde Bâb-ı-Âlî'nin statu-quo'yu muhâfaza etmesine mukabil İngiltere hükûmeti de şeyhi resmen himâye altına almaktan vazgeçmiştir: Bununla beraber, hakikatte hem Şeyh Mubârek, hem ona ilticâ etmiş olan Vehhâbî emîri İngiliz nüfuzuna istinâd etmekte oldukları için düşmanları olan ve ötedenberi devlete sadâkatten ayrılmıyan İbn-ür-Reşîd de Türkiye'ye dayanmıştır.

Sultan Hamid'in İngiliz nüfuzuna karşı bilvâsıta mücâdeleye başlaması işte bu vaziyetten dolayıdır: İlkönce 1900=1318 de İngilizlerin tahriki üzerine Şeyh Mubârek'le Abdurrahman İbn-is-Suûd harekete geçip Abd-ül-Aziz İbn-ür-Reşid'e hücum etmişlerse de mağlûb olmuşlar ve işte bunun üzerine 1901=1319 tarihinde Sultan Hamid'in teşvikiyle İbn-ür-Reşîd Küveyt'e taarruz etmişse de derhal sâhile seri' toplar çıkaran İngilizlerin talebiyle bu taarruz durdurulmuştur. Bununla beraber Şammarlılarla Suûdîlerin bu kanlı mücâdelesi o kadarla da kalmamış, İngilizlerden yardım gören Suûdîler bir aralık eski merkezleri olan Rıyâd'ı istirdâd etmiş ve nihayet İbn-ür-Reşîd'in bu sene maktul düşmesi üzerine bütün Necid Suûdî/Vehhâbî hegemonyasında kalmıştır. Bu vaziyet üzerine Osmanlı hükimiyyeti Basra körfezinin garp sahilinde ve Küveyt'in cenubundaki El-Hasâ/Lâhsâ havâlisine münhasır bir hâle gelmiş ve o da Abd-ül-Aziz İbn-is-Suûd'un 1913=1332 deki istilâsına kadar devam etmiştir.

1897=1315 denberi müzminleşmiş bir halde devam eden Yemen ısyânının 1904=1322 de İngilizlerin tahrikiyle büyük ve kanlı bir gaile şeklini alması Şammarlılarla Suûdîlerin işte bu tarihî mücadelesine müsâdiftir: İngiltere'nin bundan maksadı, Sultan Hamid'i Emîr Abd-ül-Aziz İbn-ür-Reşid'e yardım edemiyecek bir vaziyete sokmak arzusuyla izah edilir. Meşhur Zeydî imâmı Yahyâ Hamîdüddin El-Mütevekkil 1905=1323 tarihinde San'â şehrini zabtetmişse de 45 bin kişilik bir kuvvetle hareket eden müşir Feyzi Paşa gene o sene içinde istirdâdına muvaffak olmuş, bununla beraber ısyan müzminleşmiş ve tabiî bu suretle İngilizlerin Türk ordusuna mütemâdiyen kan döktürmek emeli tamamiyle hâsıl olmuştur. Buraya kadar gözden geçirdiğimiz vaziyete göre Cezîret-ül-Arab'ın merkeziyle şarkındaki Küveyt-Hayl-Rıyâd mücâdele dâiresinde İngiliz siyaseti Hilâfet nüfuzunu nihayet mağlûb etmiş, fakat cenubugarbîdeki Yemen'de o kadar muvaffak olamamış demektir.

2 — Avrupa devletlerinin müşterek müdâhaleleriyle deniz nümâyişleri ve tehditleri yüzünden Makedonya meselesinin Rumeli'deki Osmanlı hâkimiyyetini tehlikeli bir vaziyete soktuğu sıralarda Cezîret-ül-Arab'ın şark tarafından İngiliz nüfuzunun hulûlü Rumeli gibi Arabistan'ın ve hattâ Irak'la Elcezîre'nin de istikballerini tehdid ettiği için, Sultan Hamid bu yarımadanın şarkında kaybettiği dâvâyı garbinde kazanmıya fevkalâde ehemmiyet vermiş ve büyük devletlere karşı dâimâ ihtiyatkâr davrandığı halde bu meselede hem İngiliz emperyalizmine, hem onu destekliyen diger büyük devletlere karşı sonuna kadar tek başına mukavemet ve hattâ mücâdele etmiştir. Bu mücâdelenin gayesi, şarkta Bağdad hattının müntehâsı olan Küveyt'e mukabil garpta Hilâfet siyasetinin ana-hattı olan Hicaz demir-yolunun Kızıl-deniz'e doğru en mühim kapısı vaziyetindeki Akabe kalesini işgal etmektir! Çünkü Osmanlı arâzisinde bulunan bu hayatî nokta, Mehmed Ali Paşa devrinde Mısır meselesinin 1841=1257 vukuâtı içindeki «24 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz tesviye şeklindenberi Bâb-ı-Âlî'nin müsâadesiyle Mısırlı muhâfızlar elindedir: Bunun sebebi de Mısır'dan Hacc'e giden kara yolunun oradan geçmesidir: esasen Mısır vilâyeti de Türk hâkimiyyetinde bulunduğu için, o zaman Hac yolunun emniyeti bakımından öyle bir müsâade verilmesi pek tabiîdir ve hattâ Hicaz arâzisinde de bâzı yerlere böyle bir takım

Mısır karakolları ikame ettirilmiştir. Fakat o tarihten sonra Süveyş kanalının açılması Mısır hacılarının artık kara yolunu bırakıp deniz yolunu tercih etmelerine sebeb olduğu gibi, 1882 = 1299 vukuâtının «11 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz İngiliz işgali de Mısır vilâyetini bir ecnebi kuvvetinin üssülharekesi hâline getirmiştir: Hattâ Akdeniz'de bir Mısır muhâfız kıt'ası bulunmasından istifâde etmek istiyen İngiltere'nin bu askerî noktayı İngiliz kuvvetleriyle de takviye ederek hem Hicaz demir-yolunu, hem Filistin ve Suriye'yi tehdid etmek istediğinden bile bahsedilir.

Hamidiyye Hicaz demir-yolu Akabe körfezine yaklaşırken Sultan Hamid'in İngiliz tehdidine karşı Kal'at-ül-Akabe'yi işgal ederek hattın denizle temas noktasını kurtarmak istemesi işte bundandır.

Bu meselede hiç bir vehme, vesveseye ve tereddüde kapılmayarak büyük bir cesaret ve metânetle hareket eden Sultan Hamid kendi yâverlerinden miralay Rüşdi Bey/Paşa isminde müdebbir ve muktedir bir askeri iki tabur ve bir topla Akabe ve havâlisinin işgaline me'mur etmiş, Rüşdi Bey bu vazifesini derhal ifâ edip Akabe'ye yerleştikten sonra İngilizlerin ileri sürdükleri bir bedevî kuvvetini perişan etmiş ve hattâ o kadarla da kalmıyarak bu tarihten 7 ay, 14 gün evvel 1906=1323 senesi 15 Şubat=20 Zülhicce Perşenbe günü «Tâbe» mevkiini de işgal etmiştir: Akabe körfezinin biraz şimaligarbîsine tesadüf eden bu askerî mevki Sînâ yarımadasındaki Mısır hududu üzerindedir. Sultan Hamid'in asıl hedefi olan Akabe'den sonra burayı da bir taburla işgal ettirmesi belki de İngilizlerle çıkacak ihtilâfta nihayet fedâ edilebilecek bir nokta elde etmek içindir! Zâten bu emr-i-vâkı'lar mukadder ihtilâfın derhal başlamasına sebeb olmuş, bilhassa Türk kuvvetlerinin Mısır hudud işâretlerini söküp kaldırması bütün Sînâ yarımadasının işgaline mukaddime sayılmış, Akabe körfezinin ağzındaki Tîrân adasının da işgal edileceği şâyi' olmuş, İngiltere hükûmeti derhal bir protesto notası dayamış, İngiliz parlâmentosuyla Londra matbuâtında ateşler püskürülmüş, Sultan Hamid'in vehmiyle tereddüdünden umulmayan bu hareket haksız olarak imparator Wilhelm'in teşvikine hamledilerek Hint yoluna karşı Alman tehlikesinin belirdiğinden bahsedilmiş, işgal edilen yerlerin derhal tahliyesi istenmiş ve hattâ Rusya ile Fransa da bu hususta İngiltere'ye müzâheret ettikten başka Almanya bile bu teşebbüsün mühlik olabileceğini bildirmiş, Mısır'daki beş bin kişilik İngiliz kuvvetleri takviye edilmiş, Akabe körfezine Diana isminde bir harp gemisi gönderilmiş ve bir taraftan da muazzam bir donanma hazırlanmıya başlamıştır! İşte bütün bunlara rağmen Mısır vilâyetini kendi toprağı sayan Sultan Hamid'in İngiliz işgalini gayr-i-meşrû addetmesi bütün Mısır meselesinin tâzelenmesine sebeb olduğu için Mısır'da Emîr-ül-Mü'minîn lehine nümâyişler yapılmış ve Kahire'deki İngiliz fevkalâde komiseri Lord Cromer'e bir çok tehdit mektupları gönderilmiştir.

«Akabe meselesi» denilen bu siyasî buhrânın en şiddetli safhası İngiltere'nin 3 Mayıs=9 Rebî'ül-evvel Perşenbe günü verdiği on günlük ültimatomla başlamıştır: Türk kuvvetleri o müddet içinde Sînâ yarımadasını tahliye etmedikleri takdirde vaziyetin vahim olacağını bildiren bu uzun va'deli ültimatomu te'yid için Malta'dan bir donanma hareket ettirilmiş, Adalar-denizi'nde bir İngiliz filosu nümâyişe çıkmış ve hattâ Okyanus donanması da Cebel-Târık'da boy göstermiştir! Sultan Hamid'in maksadı her halde İngiltere'ye harb ilânı değildir: İşte bundan dolayı İslâm âlemine karşı Halifeyi müşkil vaziyette bırakmak istemiyen İngiltere'nin «On gün» mühletle verdiği uzun va'deli ültimatoma Bâb-ı-Âlî müsâit cevap vermiş, fakat o vaziyette bile metânetini muhâfaza eden Sultan Hamid İngiltere'nin Mısır işgalini meşrû tanımadığı için yeni hududu tâyin edecek komisyonun yalnız Türk ve Mısır zâbitlerinden mürekkep olmasını istemiş, yâni İngiliz murahhasları bulunmasına müsâade etmemiştir.

Komisyonun müzâkereleri nihayet bu gün sekiz maddelik bir protokol imzâsiyle neticelenmiştir: Bu mukavelede tesbit edilen hudut hattı Akabe körfezinin garp sâhilindeki «Re's-Tâbe» den başlayıp Akdeniz sâhiline nâzır «Harâbe» tepesinden deniz kenarına inmektir; «Harâbe» tepesi Gazze ile El-Arîş arasındadır.

Bu tesviye suretinde bilhassa dikkat edilecek çok mühim bir nokta vardır: Akabe körfezinin şimalişarkîsinde bulunan ve Sultan Hamid'in asıl hedefini teşkil eden Kal'at-ül-Akabe/Kasr-ül-Akabe Türkiye'de kalmış ve yalnız Mısır hududundaki Tâbe iâde edilmiştir. Bâzı menbâlarda bu noktaya dikkat edilmediği için Sultan Hamid Küveyt işinde olduğu gibi Akabe meselesinde de muvaffakıyyetsizliğe uğramış gösterilirse de doğru değildir: Cezîret-ül Arab'ı Küveyt-Akabe-San'â kıskacıyla boğmak istiyen İngiliz emperyalizminin yalnız Küveyt'de muvaffak olmasına mukabil, diger iki nokta da Hilâfet siyaseti üstün gelmiştir).

1907 = 1325

25 Nisan = 12 Rebî'ül-evvel, Perşenbe: Gümrük resminin artırılması.

(Adlî, idarî, malî ve siyasî sâhalarda devletin istiklâlini ihlâl ettikten başka her türlü tekâmüle de engel olan kapitülâsyonların malî takyidâtından en mühimmi gümrük resmini yüzde sekize hasreden kaydidir: Devletin bunu kendiliğinden artırmıya hakkı yoktur! Yukarda 1905=1323 vukuâtının «26 Teşrinisâni» fıkrasında bahsi geçen Makedonya malî ıslâhâtının kabulüne mukabil Bâb-ı-Âlî devletlerle müzâkereye girişerek âdetâ bir tâviz şeklinde gümrük resminin yüzde sekizden on bire çıkarılmasını te'mine muvaffak olmuştur; yalnız bunun bile ağır bir şartı vardır: Eski mıkdarda yapılan yüzde üç zamdan hâsıl olacak fazla vâridâtın yüzde yetmiş beşi Makedonya büdcesine âid olacaktır! Netice itibariyle umumî devlet hazinesinin istifâdesi yüzde bir buçuktan bile aşağı demektir).

1908 = 1326

9 ve 10 Haziran = 9 ve 10 Cumâda-l-ûlâ, Salı ve Çarşanba: Reval mülâkatı.

(Sonra'dan Estonya'ya geçip Tallinn ismini alan Reval yahut Revel limanı Baltık denizinin şark sâhilinde ve Finlândiya körfezindeki Rus askerî limanlarındandır: Buradaki meşhur mülâkat İngiltere kralı Yedinci Edward ile son Rus çarı İkinci Nicolas arasındadır.

Bizde İttihad ve Terakki yaygaracılarının Reval mülâkatı hakkında çok tuhaf bir propagandası vardır: Gûyâ Reval'de Türkiye'nin taksimine karar verilmişse de «İttihad ve Terakki» cemiyeti ortaya atılıp ikinci meşrutiyeti ilân ettirerek vatanı kurtarıvermiştir! Bu safsataya müverrih Ahmed Refik bile her nedense inanmış ve Reval'de «Vatan-ı Osmânî'nin paylaşılmasına karar verilmiş» olduğundan bahsetmiştir! Hakikatte ise bu İttihatçı palavrası câhilâne bir herzeden başka bir şey değildir: Her şeyden evvel bir kere Reval mülâkatında konuşulan şeyler son derece gizli tutulmuştur; fazla olarak yalnız İngiltere ile Rusya'nın Türkiye'yi taksime karar verip Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Fransa gibi muazzam devletleri hiçe sayarak açıkta bırakmış olmaları imkânsızdır. Zâten sonraları yapılan ifşâattan anlaşıldığına göre Reval mülâkatı Türkiye'den ziyâde Almanya aleyhine bir teşebbüstür; Türkiye'nin umumî mukadderâtından bahis bile edilmemiş, yalnız Makedonya ıslâhâtından bahsedilmiş ve Almanya'yı kuşkulandırmamak için sırf işte bu ıslâhât işi görüşülmüş gibi şâyialar çıkarılmıştır: Makedonya Jandarma ve Mâliye ıslâhatı için yukarda 1903 = 1321 vukuâtının «25 Teşrinisâni», 1905 = 1323 vukuâtının «26 Teşrinisâni» ve 1907 = 1325 vukuâtının da «25 Nisan» fıkralarına bakınız.

Gene 1907=1325 senesi 15 Eylül=7 Şa'ban Pazar günü Rusya ve Avusturya devletleri malî ıslâhât gibi adlî ıslâhat yapılmasını da istemişlerse de Bâb-ı-Âlî muvafakat etmediği için Reval mülâkatında yalnız işte bu meseleden bahsedilmiş

ve ecnebi jandarma mütehassıslarının tezyidiyle Türk izzetinefsine ağır gelmemesi için Türkiye hizmetine girip Osmanlı zâbiti sıfatiyle çalışmaları tensib olunmuştur.

Bu vaziyete karşı büyük bir hassasiyyetle hareket eden Sultan Hamid'le Almanya imparatoru İkinci Wilhelm derhal muhâbereye başlamış, pâdişahla görüşmek üzere imparatorun Istanbul'a gelmesi kararlaşmış, Alman sefiri hünkârla görüştükten sonra Berlin'e gitmiş ve hattâ resmî mahfillerde Türkiye'nin İttifâk-ı-Müselles'e gireceğinden bile bahsedilmiştir.

«İttihad ve Terakki» cemiyetince Türkiye'nin taksimi karariyle neticelenmiş gibi gösterilen meşhur Reval müâkatının iç-yüzü işte bundan ibarettir: Dahilî bir propaganda vesilesi ittihâz edilen bu hâricî mesele, biraz sonra «Kahramân-ı hürriyet» ilân edilen kolağası Niyazi ve binbaşı Enver Efendiler birer çete ile dağa çıktıkları zaman dillerine doladıkları en mühim ısyan sebebi olmuştur).

22 Temmuz = 22 Cumâda-l-âhire, Çarşanba: Avlonyalı-Ferid Paşa'nın azliyle Said Paşa'nın yedinci sadâreti.

(Azlin sebebi, aşağıki fıkrada göreceğimiz meşrutiyet meselesinden dolayı Rumeli'de çıkan galeyanı teskin edememesi ve hattâ tuhaf bir rivayete göre de Arnavutları meşrutiyet iştemiye teşvik etmesidir: Sadâret müddeti 1903 = 1320 senesi 14 Kânunusâni = 14 Şevvâl Çarşanba gününden itibaren 5 sene, 6 ay, 8 gündür.

Said Paşa «Hâtırât»ının ikinci cildinde kendisini meşrutiyet mürevvici gibi gösterirse de Kâmil, Memduh ve Tahsin Paşaların muhtelif isimlerle neşrettikleri Hâtırat ciltlerinin mukayesesinden anlaşıldığına göre pâdişahın fikri kendisine resmen tebliğ edilinceye kadar hiç bir şahsî mülâhaza dermiyan etmeyip son derece ihtiyatkâr davranmış ve hattâ Tahsin Paşa'ya göre sadâretinden biraz evvel istişâre için huzura dâvet edildikçe meşrutiyetin aleyhinde bulunup Rumeli ısyânının tenkilini tavsiye etmiştir!

Bu tebeddülde kabine erkânı kâmilen ikba edilmiş, yalnız Ser-asker Rızâ Paşa azledilerek yerine «Harbiye nâzırı» ünvâniyle Erkânıharbiyye-i-Umumiyye reisi müşir Ömer Rüşdi Paşa getirilmiştir).

23 Temmuz = 23 Cumâda-l-âhire [= Rumî 10 Temmuz], Perşenbe: İkinci meşrutiyetin ilânı.

(İkinci Abdülhamid'in cülûsundan 3 ay, 23 gün sonra ilân edilmiş olan ilk meşrutiyet için 1876 = 1293 vukuâtının «23 Kânunuevvel,» ilk Meclis-i-Meb'ûsan'ın açılış merâsimi için 1877=1294 vukuâtının «19 Mart» ve ikinci ictimâ devresi içinde kapatılması için de 1878 = 1295 vukuâtının «13 Şubat» fıkralarına bakınız. İlk meclisin tâtiliyle meşrutiyet usulüne fi'len nihayet verilmesinden bu ikinci meşrutiyete kadar devlet tam 30 sene, 5 ay, 6 gün mutlakıyyetle idare edilmiştir: Buna «İkinci mutlakıyyet» denilebilir. Bununla beraber, her ikisi de kendi saltanat devrine tesadüf etmiş olduğu için, Sultan Hamid Osmanlı tarihinde ilk meşrutiyet pâdişahıdır. Bu meselede dikkat edilecek iki mühim nokta vardır:

1 — «Birinci» ve «İkinci» meşrutiyet tâbirleri fi'len doğru olmakla beraber hukukî bakımdan doğru değildir; çünkü ilk Meclis-i-Meb'ûsan tâtil edildiği zaman meşrutiyet ilga edilmemiş, Kanun-ı-esasî her sene muntazaman ve mütemâdiyen devlet salnâmelerine dercedilmiş ve hattâ «Kayd-i-hayât» ile tâyin edilmiş olan âzâsı öldükçe azalan «Meclis-i A'yan» hiç bir zaman ictimâ etmemekle beraber resmen mevcudiyyetini dâimâ muhâfaza etmiştir: Meselâ Hicrî 1326 tarihli ve 64 numaralı son mutlakıyyet salnâmesinin 170 - 171 inci sahifelerindeki «Hey'et-i A'yan»da Sadr-ı-a'zam Said ve Abraham Paşalarla Logofet Bey'den ibaret üç âzâ ismi vardır. İşte bundan dolayı hukukan meşrutiyet şekli nazarî olarak devam etmiş, yalnız birinci ve ikinci meclisler arasında otuz seneden fazla bir

fâsıla geçmiş demektir: Bu vaziyet Kanun-ı-esasînin ilgası değil, ihlâlidir! İşte bundan dolayı gerek usulen tanzim olunan Meclis-i-Vükelâ mazbatasında, gerek matbuâta verilen Tebliğ-i-resmî'de meşrutiyet ilânından bahsedilmeyip yalnız :

Te'sis-i Celil-i Cenâb-ı Hilâfetpenâhî olan Kanun-ı-esasî'de suret-i teşkili beyân olunan Meclis-i-Meb'ûsân'ın ictimâa da'vet olunması»
hakkında irâde çıktığından bahsedilmiştir.

2 — Meşrutiyet hakkındaki irâde bu gün çıkmış olmakla beraber, gazetelerle ancak ertesi gün neşredilebilmiş olduğu için Istanbul vesair vilâyetlerde halk ancak 24 Temuz=24 Cumâda-l-âhire Cuma günü haberdâr olabilmiştir: Yalnız Makedonya'daki ihtilâl hareketinin en mühim merkezi olan Manastır'da işte bu 23 Temmuz günü irâdenin tebliğinden sekiz saat kadar evvel toplar atılarak ezânî saat 3 = zevâlî 10,34 de ilân edilmiş olduğu «Hâtırât-ı Niyâzî» deki sarâhatten anlaşılmaktadır.

Bu seferki meşrutiyetin ilânında âmil olan «İttihâd ve Terakki» ismindeki Balkan komitesinin pek tuhaf bir teşekkül tarihi vardır : Memlekette kanlı bir hâtıradan başka bir şey bırakmıyan bu gizli cemiyet şekilden şekle girerek nihayet bir Balkan komitesi hâline gelmiştir.

«İttihad ve Terakki»nin «Terakki ve İttihad» ismiyle ilk teşekülü 1890 = 1307 tarihinde ve Istanbul askerî Tıbbiyesindedir: Müessisleri de Doktor Abdullah Cevdet, İshak Sükûtî ve İbrahim Temo'dur. Meşrutiyet istihsâli için kurulan bu gizli cemiyet az zamanda Tıbbiye'den şehre yayılmış, mahallelerle resmî dâirelerde şubeler teşekkül etmiş, Bâb-ı-Ser'askerî Muhâsebat dâiresi mümeyyizlerinden Hacı-Ahmed Efendi umumî Reis ve Nümûne-i-Terakki mektebi müdürü Nâdir Bey de Kâtib-i-umumî seçilmiştir. Şûbe reislerinin en mühimleri içinde de Bâb-ı-Ser'askerî şûbesi reisi Ser-asker yâverlerinden Kaymakam Şefik Bey'le Samatya şûbesi reisi Nâilî Efendi'den bahsedilir. Cemiyet az zamanda o kadar çok dal-budak salmıştır ki Hazine-i-Hassa'ya bile kol attığı hakkında bir rivayet vardır. Meşhur «Mizan» gazetesinin sâhibi olduğu için «Mizancı» denilen Düyûn-ı-umumiyye komiseri müverrih Murad Bey'le sonraları İşkodra valisi ve müşir olan Birinci Fırka kumandanı Kâzım Paşa gibi bâzı mühim şahsiyyetlerin iltihâkı üzerine büsbütün kuvvetlenen bu ilk «İttihad ve Terakki» Sultan Hamid'i hal'edip Bâb-ı-Âlî'yi basarak Sultan Murad'ı veyahut veliahd Reşad Efendi'yi tahta çıkarmak üzere icrâata geçeceği sırada Kâtib-i-umumî Nâdir Bey'in Mekâtib-i-Askeriyye nâzırı İsmail Paşa akrabasından Mazhar Bey'i cemiyete almak ümidiyle ihtiyatsızca yaptığı ifşâat üzerine meydana çıkmış, âzâsının bir çoğu yakalanıp öteye beriye sürülmüş ve bâzıları da Mısır'a ve Avrupa'ya kaçmıştır : Faaliyet merkezinin Istanbul'dan Paris'e intikali işte bu vaziyet üzerinedir. Bununla beraber Istanbul'da ele geçmemiş olanlar da vardır ve bunlar bir müddet sonra Avrupadakilerle muhâbereye başlayıp ikinci bir faaliyet devrine girmişler ve hattâ Harbiye mektebinde Sultan Aziz vak'asındaki elebaşıların mânidâr isimleriyle «Süleyman Paşa» ve «Hüseyn Avni Paşa» komitelerinin kurulmasında önayak olmuşlardır.

Nihayet Harbiye ve Tıbbiye talebesinin Yıldız'a karşı büyük bir nümâyiş yapmasına karar verilmişse de hükûmet haber aldığı için bir çok tevkifât yapılmış, 2 Temmuz 1897 = 1 Safer 1315 Cuma günü Taşkışla dîvân-ı-harbinde on ikisi idâm olmak üzere 81 mahkûmiyyet kararı verilmiş, fakat Sultan Hamid idâm cezâlarını küreğe tahvil etmiştir.

Memleket dâhilindeki teşkilât işte bu suretle dağıldıktan biraz sonra Sultan Hamid ser-hafiyye Ahmed Celâlüddin Paşa'yı Avrupa'ya göndermiş, Ahmed Rızâ Bey'in Paris'de riyâset ettiği «İttihad ve Terakki» merkeziyle müzâkereler olmuş, Afv-i-umumî ilân edilmiş, Murad Bey'le bir iki arkadaşı Istanbul'a dönmüş, Paris'deki Jön-Türklerden Çürüksulu-Ahmed Bey Belgrad ve Kaymakam Şefik Bey de Viyana ataşemiliterliklerine tâyin edilmiş ve biraz sonra da Doktor Abdullah Cevdet'e Viyana ve Doktor İshak Sükûtî'ye de Roma sefâret tabiplikleri verilmiştir! Tabiî bu vaziyet Sultan Hamid'in «İttihad ve Terakki»ye galebesi demektir; bununla beraber, Paris ocağı büsbütün sönmüş değildir: Ahmed Rızâ

Bey'le bir iki arkadaşı hâlâ oradadır; bilhassa 1899=1317 de bir taraftan Dâmad-Mahmud Celâlüddin Paşa ile oğulları Sabâhüddin ve Lûtfullah Beylerin ve bir taraftan da Midhat Paşa'nın İzmir'de oturan oğlu Ali Haydar Midhat Bey'in firârı Sultan Hamid'in lüzumundan fazla telâşına sebeb olmuştur.

Bu Dâmad-Mahmud Celâlüddin Paşa Deryâ-kapdanlıklarıyla Ser-askerliklerde bulunan ve Husrev Paşa kölelerinden olan Gürcü Mehmet Halil Rif'at Paşa'nın oğlu ve Sultan Mecid'in kızlarından Seniha-Sultan'ın kocası olmak itibariyle Sultan Hamid'in eniştesidir: Dâmadlığından dolayı daha 24 yaşlarındayken vezir pâyesiyle Adliye nâzırı olduktan sonra uzun bir ma'zuliyyet devri geçirdiği ve istediği bir mâden imtiyâzı verilmediği için şiddetli bir muhâlif kesilmiş ve hiç bir şey yapamıyacağını ve yapmıya da iktidârı olmadığını bildiği halde oğullarını alıp karısını bırakarak kaçıvermiştir: Yegâne yaptığı ve yapabildiği şey, velinimeti olan Sultan Hamid'e hezeyanlarla dolu bir kaç hakaret mektubu yazmaktan ve sırf dâmâd olduğu için Avrupa matbuâtında bir takım dedikodulara sebeb olmaktan ibarettir. 21 Kânunusânî 1900 tarihiyle pâdişaha yazdığı çirkin bir hakaretnâmede Sultan Hamid'i «Kanlar dökmek», «Eblehâne» saltanat sürmek ve «İslâm ve Hıristiyan binlerce benî-beşer mahvetmek» le ithâm ettikten sonra:

— Tebeanız istibdâdınızdan kurtulmak içün firâr ediyor: Vatan boşalıyor; bunun neticesi olarak vâridât azalıyor!

gibi Osmanlı imparatorluğu ahâlisini âdetâ muhâceret-i-umumiyye hâlinde göstererek sıraladığı safsatalar ancak bu «ihtilâlci» dâmâdın zihnî ihtilâliyle izah edilebilecek şeylerdir ve zâten Avrupa'daki Osmanlı sefâretlerine gönderilen bir tâmimde uzun zamandanberi şuûrunun muhtel olduğundan bahsedilmiştir!

Gene ayni mektubunda «İslâmım ve Türküm!» diye öğünen Dâmad Paşa kat'iyyen Türk değildir, bir Gürcü kölenin oğludur! Çok geçmeden kendisi Brüksel'de öldükten sonra da Avrupa'da kalmış ve Osmanlı imparatorluğunun inhilâline sebeb olacak fecî bir «Adem-i merkeziyyet» propagandasına girişerek Ermeni komitacıları vesair Türk düşmanlarıyla resmen el ve dil birliği etmiş olan oğlu Sabâhüddin Bey'in takındığı «Prens» ünvânı da babasının Türklük iddiâsı kabîlindendir: Öyle bir ünvan taşımak için şehzâde olmak lâzımgelir; anası prenses olmakla beraber kendisi prens değil, bir köle çocuğunun oğludur.

Avrupa'da umumiyetle «Jön-Türk=Jeunes-Turcs» ve «Ahrâr-ı-Osmâniyye» isimleriyle anılan Osmanlı firârîlerinin hepsi «İttihad ve Terakki» âzâsı değildir: Bu isim altında yalnız Ahmed Rızâ Bey'le arkadaşları toplanmıştır. Jön-Türkler arasında büyük ve şiddetli ihtilâflar vardır: Bu ihtilâfları halledip tek bir cemiyet şeklinde çalışılmak üzere 1902=1319 senesi 4 Şubat=25 Şevvâl Salı gününden 9 Şubat=1 Zülka'de Pazar gününe kadar altı gün süren bir «Ahrâr-ı-Osmâniyye Kongresi» toplanmıştır: Paris'de «Prens» Sabâhüddin Bey'in riyâset ettiği bu karmakarışık kongreye Türk, Arap, Kürt, Arnavut vesaire gibi Müslüman unsurlardan başka Rum ve Ermeni murahhasları da dâhil olmak üzere yetmiş kadar âzâ iştirâk etmiş ve netice olarak Türk tarihinin ebediyyen lâ'net edeceği bir takım yüz kızartıcı kararlar verilmiştir. Bu meş'um kararnâmenin meşrutiyyete âit maddesinden mâadâsı Türk vatanına çevrilmiş birer hançer mâhiyetindedir! Bilhassa ikinci maddeyle neticeleri şöyle sıralanabilir:

1 — Berlin muâhedesiyle, diger muâhedelerin Makedonya ile Şarkî-Anadolu'ya âit ahkâmının diger vilâyetlere de teşmili suretiyle tatbikıne çalışılacaktır;

2 — Bunun neticesi olarak Osmanlı imparatorluğunun her tarafında mahallî idareler ve millî muhtâriyetler teşekkül edecektir;

3 — Sultan Hamid'in Makedonya ile Şarkî-Anadolu'da bile tatbik etmediği muhtâriyyet usulünün bütün vilâyetlere teşmili için düvel-i-muazzamanın fi'lî müdâhalesi taleb edilecektir.

Kongreye iştirâk eden Ermeniler, «Troşak» ve «Hınçak» ihtilâl komitelerinin murahhaslarıdır: Bunlar ancak Berlin muâhedesinin mâhut 61 inci maddesi tatbik edilmek şartiyle Sultan Hamid'e karşı elbirliği edeceklerini söyledikleri için Sabâhüddin'le «Adem-i-merkeziyyetçi» yârânı onlarla birleşmiş, hattâ Ermeni komitacılarının bu birleşmiye rağmen Türkiye'deki kanlı faaliyetlerine devam

etmelerini bile kabul etmekte tereddüd etmemiş ve yalnız Ahmed Rızâ, Doktor Nâzım ve Ali Haydar Midhat Beylerle Hoca-Kadri Efendi vesâireden ibaret küçük bir grup ecnebi müdâhalesini istiklâle mugayir bularak o fecî ekseriyyetten ayrılmıştır.

Ali Haydar Midhat Bey'in «Hâtıralarım» ismindeki eserine göre Sabâhüddin'in elbirliği ettiği «Adem-i-merkeziyetçiler» içinde Şarkî-Anadolu'yu Ermenistan yapmak istiyen Ermeni komitacılarından başka Arnavutluğu Osmanlı hâkimiyyetinden çıkarıp İtalyan hâkimiyyeti altında «müstakil» bir hükûmet şekline sokmak istiyen Derviş Hima ile Arnavutluk'da her birine bir nüfuz mıntakası ayırmıya çalışmak üzere Avusturya, İtalya ve Yunan devletlerinden tahsisât alan ve Midhat Paşa'nın da eski adamlarından olan İsmail Kemal de vardır! Sultan Hamid'in mâhut Sabâhüddin'le ihânet ortağı olan kardeşi Lûtfullah'ı müebbed kalebendliğe mahkûm ettirmesi işte bundan dolayıdır: Tabiî bu mahkûmiyet, hürriyet kahramanı geçinen o devlet ve millet hâinlerince alelûsul zulüm sayılmış ve Sultan Abdülhamid aleyhine yeni bir propaganda vesilesi yapılmıştır.

Paris'deki «Ahrâr-ı Osmâniyye»nin Ahmed Rızâ Bey riyâsetinde bir «İttihad ve Terakki» grupuyla Sabâhüddin'in riyâsetinde bir «Adem-i merkeziyyet-i idâre ve Teşebbüs-i şahsî cem'iyyeti»ne ayrılması işte bu kongrede ortaya çıkan ikiliğin pek tabiî bir neticesidir. Bunların bütün faaliyetleri propaganda ve neşriyat sâhasına münhasırdır: İttihadçılar «Meşveret», «Şûrây-ı-Ümmet», «Sancak» vesaire gibi bir takım gazeteler neşretmişler, Adem-i-merkeziyyetçiler de «Terakki» gazetesini çıkardıktan başka Ermenilerin neşrettikleri «Sabâh-ül-Hayr» ve «Pro-Armenia» gazeteleriyle Arnavutların çıkardıkları «Arnavutluk» gazetesinden de istifâde etmişlerdir.

Sabahüddin bu propaganda faaliyeti esnâsında Sultan Hamid'le beraber Türk milletini de ithâm eden yazılar yazdıktan başka, Ermeni dâvâsını müdâfaa ederek Avrupa devletlerini müdâhaleye dâvet eden fecî bir makale neşretmekte bile tereddüd etmemiştir: Bu noktalarda bütün menbâlarla vesikalar müttefiktir. «Abdülhamid-i Sâni ve devr-i saltanatı»nın üçüncü cildinde Ahmed Refik merhumun izahına göre Ali Haydar Midhat Bey kongreden sonra bir aralık Ahmed Rızâ Bey'in «İttihad ve Terakki» cemiyetine girdikten sonra isti'fâ edip mâhut Sabâhüddin'in «Adem-i merkeziyyet» cemiyetine intisâb etmiştir.

Paris'deki «İttihad ve Terakki»nin Türkiye'de en çok ehemmiyet verdiği propaganda mıntakası, jandarma ve maliye ıslâhâtından dolayı Avrupa devletlerinin en fazla alâkadâr oldukları ve işte bundan dolayı propaganda neşriyâtının diğer vilâyetlere nisbetle kolayca girebildiği Makedonya sâhasıdır: Siyasî ehemmiyetinden dolayı Harbiye'den çıkan genç zâbitlerin hep oraya gönderilmesi Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinden mürekkeb olan Makedonya'yı alaylı ve eski fikirli zâbitlerin en az bulunduğu sâha vaziyetine getirmiştir. «Hâtırât-ı Niyâzi»ye varıncaya kadar bütün menbâlarda ve Müfettiş-i-Umumî Hüseyn Hilmi Paşa'nın Mâbeyn'e çektiği bir telgrafta i'tirâf edildiği gibi, merkezi Selânik'de bulunan üçüncü ordunun Sultan Hamid'e karşı beslediği muhâlefetin en mühim sebebi maaşların bâzan üç ay kadar tedâhülde kalması ve zâbitlerin zamanında terfi edememesidir: Bu iktisadî sebeb, Jön-Türk propagandasından daha mühimdir. Gerek Selânik'de teşekkül eden gizli bir cemiyetin, gerek Paris'deki «İttihad ve Terakki»nin istifâde ettiği müsâit vaziyet işte budur.

Selânik'deki teşekkülün Posta-Telgraf baş-kâtibi Tal'at, Askerî Rüşdiye müdürü Tâhir, Fransızca muallimi Naki, Selânikli Midhat Şükrü ve mülâzım Ömer Nâci Efendiler gibi müessislerinin 1904=1322 den itibaren Mason localarında propaganda ile faaliyete başladıktan sonra 1906=1324 yazında «Osmanlı Hürriyet cem'iyyeti»ni kurduklarından bahsedilir: Az zamanda genişliyen bu gizli cemiyet Paris'deki «İttihad ve Terakki» ile muhâbereye girişmiş, «Hâtırât-ı Niyâzi»ye göre bu muhâbereye ordu müşirliği kâtib-i-hususîliğinde bulunan ve biraz sonra yüzbaşı olan mülâzım Mecdüddin Efendi delâlet etmiş, nihayet Selânik ve Paris teşekkülleri «Osmanlı İttihad ve Terakki Cem'iyyeti» ismi altında birleşmiştir.

İş bu şekli aldıktan sonra bütün faaliyet ahâliden evvel ordu zâbitleriyle hükûmet me'murlarının elde edilmesine sarfedilmiş ve yukarda gördüğümüz siyasî ve bilhassa iktisadî sebeblerden dolayı az zamanda çok büyük neticeler elde edilerek Makedonya'da âdetâ hükûmet içinde bir gizli hükûmet vücuda gelmiştir: «Hâtırât-ı Niyâzi»de bu vaziyet tasvir edilirken «Cem'iyyet muntazam ve hafî bir hükûmet hâlinde icrây-ı vazife ediyordu» cümlesine tesadüf edilir!

Sultan Hamid devrinin sonlarından birinci cihan harbine kadar 16 sene Rusya'nın Istanbul sefâreti baş-tercümanlığında bulunmuş olan meşhur Türk düşmanı André Mandelstam'ın «Le sort de l'Empire Ottoman» ismindeki eserinde «İttihad ve Terakki» erkânından naklen anlattığı acı bir hakikat vardır; anlatan düşman olmakla beraber söz doğrudur: Makedonya'daki üçüncü ordu zâbitleri yıllarca Bulgar, Sırp ve Yunan çeteleriyle çarpışa çarpışa çetecileşmiş ve netice itibariyle bu ordu zihniyet bakımından büyük bir çete hâline gelmiştir; zâten «İttihad ve Terakki»nin gizli teşkilâtı da 1902 = 1320 vukuâtının «21 Eylül» fıkrasında bahsi geçen «Makedonya-Edirne ihtilâlci dâhilî teşkilâtı» ismindeki Bulgar komitesinin aynen taklidinden başka bir şey değildir: İşte bundan dolayı «İttihad ve Terakki» demek, çetecilik zihniyetiyle teşekkül etmiş bir Balkan komitesi demektir. Tabiî böyle bir teşekkülden hukukî ve meşrutî bir idare beklemek abestir.

Yukarda bu senenin «9 ve 10 Haziran» fıkrasında gördüğümüz «Reval mülâkatı»nı vesile ittihâz eden bu askerî-siyasî Balkan komitesinin sırf Osmanlı imparatorluğuna hâkim olmak maksadıyla meşrutiyet istiyerek Rumeli'de bir ihtilâl hareketine kalkışması, bilhassa Makedonya teşkilâtının icraâta geçecek kadar kuvvetlenmesi üzerine başlamıştır. Cemiyetin bu hareket esnâsında konsoloslara verdiği muhtıralarla halka yaptığı propagandalara nazaran siyasî umdeleri şöyle sıralanabilir :

1 — Makedonya'da anâsırın birbiriyle ve hepsinin Türklerle mücâdelesine sebeb, Sultan Hamid idaresinin mutlakıyyetidir: Meşrutiyetin ilânı bu hâle derhal ve ebediyyen nihayet verecektir!

2 — Bütün anâsırın «Menâfii, âmâli ve ekdârı hep müşterek ve aynıdır»: Yâni Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin yıllardanberi devam eden kanlı faaliyetleri hiç bir millî maksatla alâkadâr olmayıp sırf Osmanlı meşrutiyeti uğrunda sarfedilmiş hamiyyet hamleleridir!

3 — «Osmanlılar mezhep ve cins tefrik edilmeksizin hep kardeştir»: Yâni meşrutiyet ilân edilir edilmez bütün millî ve dinî ihtiraslar derhal nihayet bulup «Osmanlı» ismi altında bir «İttihâd-ı anâsır» vücuda geliverecek, bu suretle bütün milliyetler yekpâre bir kütle hâlinde perçinleşmiş olacağı için artık arada hiç bir ihtilâf kalmıyacak ve devletlere derd olan Makedonya meselesi de kendiliğinden halledilivermiş olacaktır!

4 — Meşrutiyetin ilânı Avrupa'nın Türkiye'yi taksim projelerini hemen suya düşürecektir!

5 — Avrupa'daki Sabâhüddin, Lûtfullah, İsmail Kemal vesaire gibi Adem-i-merkeziyyetçilerin telkinlerini kabul eden cemiyet, meşrutiyetin ilânından evvelki mücâdele devrinde «Mayıs 1324» Rumî tarihiyle düvel-i-muazzama konsolosluklarına gönderdiği muhtıranın iki yerinde devletlerin müdâhalesini istemiştir; bu yüz kızartıcı talebe âit ilk cümle şöyledir :

«İstibdâd-ı hâzırı yıkmak, hürriyyete ve aydınlığa çıkmak içün bize bi-t-te'sir yardım ediniz!»

Bu fecî talep, «Hâtırât-ı Niyâzi»nin 51-61 inci sahifelerini dolduran o uzun muhtıranın sonunda da şöyle tekrar edilmektedir:

«İdâre-i müstebiddânenin ifrâtâtına bir an evvel nihayet verilmesi içün Istanbul'da tazyîkaat icrâsı»!

Bu suretle Makedonya meselesinde devletlerin müdâhalesine mecburiyyetle tahammül ettiğinden dolayı Sultan Hamid'i ihânetle ithâma kalkışan «İttihad ve Terakki» komitesi, ayni devletlerin meşrutiyet meselesinde dâhilî işlerimize karışıp «Bi-t-te'sir yardım» ve «Tazyîkaat icrâsı» gibi ağır şekillerle müdâhalesini bizzât istemiş demektir.

İşte bundan da anlaşılacağı gibi cemiyet Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan nâmına Türklüğe karşı Bulgarlık, Sırplık ve Yunanlılık gayretiyle yıllardanberi Makedonya'yı kan ve ateş içinde bırakan ve bilhassa Sofya, Belgrad ve Atina merkezlerinden idare edilen millî hareketlerin mâhiyetini zerre kadar kavrayamadan ortaya atılmıştır: Dünyanın en muazzam imparatorluklarından birini on senede yele verecek kafa, işte böyle bir kafadır.

«İttihad ve Terakki»nin Makedonya ihtilâl harekâtı bir kaç sûikasd vak'asıyla bir iki çete faaliyetinden ibarettir:

1 — İkinci derecede şaysiyyetlerden sûikasda uğrayanlar şunlardır: Cemiyetin faaliyetine karşı şiddetli tedbirler ittihâzına kalkışan Selânik merkez-kumandanı Nâzım Bey erkân-ı-harp binbaşısı Enver Bey'in attığı bir kurşunla ilk sûikasda hedef olmuşsa da yalnız yaralanmakla kurtulup Istanbul'a can atmış, ondan sonra Manastır Polis müfettişi Sami Bey öldürülmüş ve nihayet 12 Temmuz = 12 Cumâda-l-âhire Pazar günü de Topçu alay imamı Mustafa Efendi Selânik'de bir kurşunla yere serilmiştir;

2 — En mühim sûikasd, Makedonya ihtilâlinin en şiddetli harekâtına sahne olan Manastır'da yapılmıştır: Çete hareketlerinin tenkili vazifesiyle gönderilmiş olan Manastır fevkalâde kumandanı Birinci ferik Şemsi Paşa 7 Temmuz = 7 Cumâda-l-âhire Salı günü Telgrafhâneden çıkarken mülâzım Âtıf Efendi'nin attığı bir kurşunla kalbinden vurulup derhal ölmüş, paşanın maiyyeti de Âtıf Efendi'yi yaralamış, fakat komite arkadaşları yaralı mülâzımı el çabukluğu ile kaçırıp saklayıvermişlerdir. Bu hâdise, Istanbul hükûmetini en çok telâşa düşüren vak'alardandır; Şemsi Paşa öldürülmemiş olduğu takdirde tenkil hareketinin muvaffakıyetle neticeleneceği «Hâtırât-ı Niyâzi» de bile i'tirâf edilir;

3 — Cemiyetin meşrutiyet ilânından bir gece evvelki son mühim muvaffakıyeti de Şemsi Paşa'nın yerine Manastır fevkalâde kumandanlığına tâyin edilmiş olan «Teftiş-i Askerî Komisyon-ı Âlîsi» âzâsından müşir Osman Fevzi Paşa/Tatar-Osman Paşa'nın 22/23 Temmuz = 22/23 Cumâda-l-âhire Çarşanba/Perşenbe gecesi telgraf telleri kesildikten sonra Niyâzi ve Eyyub Sabri çeteleri tarafından iki bin kişilik bir kuvvetle Manastır'daki konağı kuşatıldıktan sonra dağa kaldırılmasında gösterilir: Şahsına karşı çok hürmetle muâmele edilen Osman Paşa Resne'ye götürülmüştür. O sırada Manastır valisi Hıfzı Paşa'nın konağı da abluka edilmiş, fakat kendisine bir şey yapılmamıştır: Osman Paşa'yı götüren çetelere Manastırdaki hükûmet kuvvetleriyle ahâliden 3500 kişi de iltihak etmiştir. Çete harekâtına çıkanlar hep ordu zâbitleridir: En meşhur çeteler Resne nâhiyesi mevki kumandanı kolağası Ahmed Niyâzi ve Ohri redif taburu kumandanı kolağası Eyyub Sabri Efendilerle erkân-ı-harp binbaşısı Enver Bey'in çeteleridir; bu Enver Bey, Selânik merkez-kumandanı Nâzım Bey'i yaraladıktan sonra tâkibattan kurtulmak için dağa çıkmıştır. Bunlardan başka erkân-ı-harp kaymakamı Salâhüddin Bey'le erkân-ı-harp binbaşılarından Hasan Tosun Bey'in idare ettiği bir Manastır çetesi de vardır. En mühimleri olan Resneli-Niyâzi Efendi 3 Temmuz=3 Cumâda-l-âhire Cuma günü 160 askerle Resne'den hareket etmiş, her nefer için ikişer tüfek almış ve kışla sandığındaki 550 lirayı da bir makbuz bırakarak alıp götürmüştür: «Hâtırât-ı Niyâzi» de bundan başka «muhtelif zamanlarda» zimmetine geçirmek suretiyle 550 lira biriktirmiş olduğundan da bahsedilir. Askerden, ahâliden ve eşkıyâdan gittikçe iltihak edenlerle bu çete nihayet bin kişiyi bulmuştur: Niyazi Efendi Arnavutluk'da Türk hâkimiyyetine isyân eden Toska ihtilâl reisi Çirçis'le de el-birliği ettiğinden bahsetmektedir; çetesinde «Hayvânât-ı vahşiyye gibi» adamlar bulunduğunu da gene kendisi anlatır! Takındığı ünvan «Resne millî taburu kumandanı» şeklindedir; başındaki külâhın üstünde de «Vatan fedâîsi» yazılıdır.

Bu müteheyyic adamın kendikendine çok büyük bir teveccüh ve hürmeti vardır: Hâtırâtında «Resne, Ohri ve havâlisini çocukluğundanberi teshir etmiş» olduğundan, hemşerilerinin «Yunan muharebesinde takdîr-i âmmeye iktirân eden fedâkârlığı ve gayretiyle mağrur ve müftahir» bulunduğundan, «Mertliğinden», «Ciddiyyet ve hamiyyetinden», «Ahâli-i islâmiyyeye olan nüfuziyle komitelere

karşı olan te'sirinden», «Niyyât ve tasavvurât-ı ulviyye»sinden ve «Metânetinin ulviyyetinden» bahsedip durmaktan çok hoşlanır! Yalnız hürriyet kahramanlığından evvel Bulgar çetelerine karşı kazandığından bahsettiği muvaffakıyyetlerden pek müteessirdir; bu tuhaf teessürünü:

«Zirâ hükûmetin istibdâdına karşu hürriyetleri, kavmiyyetleri içün silâha sarılan bir kavmin kuvvetini mahvediyordum»

diye yana-yakıla anlatır! Bilhassa Arnavutluk ısyanlarıyla Ermeni komitecilerinin harekâtına pek hayrandır! Bir de meşhur geyiği vardır ve onun da kendisi gibi meşrutiyetçi olduğuna kaani'dir! Dağa kaldırdığı müşir Osman Paşa'ya bu kanâatini şöyle anlatır (Hâtırât, S. 229):

— Maksad-ı ulvî-i Cem'iyette hizmeti hayvanlar bile şeref biliyor! İşte görülüyor ki hayvânât-ı vahşiyyeden olan şu geyik âdetâ bize rehberlik ediyor: Bu bir sevk-ı tabiîdir!

Meşrutiyet lehindeki tezâhürlerin biri de Arnavutların Férisovitchi=Ferizovik/Firizovik nümâyişidir: «İttihad ve Terakki» merkez-i-umumîsi Arnavut ihtilâl komitelerinin «An-cemâatin» cemiyete kabul edilmelerine karar vermiş olduğu için, Üsküb'ün 50 kilometre şimaligarbîsine tesadüf eden bu mevki'de toplanan altı bin kadar Arnavut pâdişaha telgrafla mürâcaat edip alelusul «Sadâkat»lerinden dem vurduktan sonra meşrutiyet derhal ilân edilmediği takdirde elli bin Arnavudun İstanbul'a yürüyeceğinden bahsetmişlerdir! Tabiî bu bir cayırtıdan başka bir şey değildir! Arnavutlara lüzumundan çok fazla yüz vermiş ve hattâ onları memnun etmek için yukarıki fıkrada gördüğümüz «Drita»cı Ferid Paşa'yı sadârete kadar çıkarmış olan Sultan Hamid'in bu palavralı telgraftan çok müteessir olduğu rivayet edilir. Buna mukabil meşhur Arnavut sergerdesi İsâ Bolâtin=Boletinatz'dan da yalnız sadâkat ve merbutiyyet telgrafı gelmişse de Sultan Hamid artık inanmamıştır.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz hâdiselerden anlaşılacağı gibi, «İttihad ve Terakki» nin Makedonya ihtilâli bir kaç sûikasdla bir iki çete nümâyişinden ve nihayet bir de Ferizovik'de toplanan bir kaç bin Arnavudun palavrasından ibaret bir kuru gürültüdür. Eğer Sultan Hamid kat'î bir tenkil kararı verip karşı tarafa iltihak etmiyecek emniyetli ve müdebbir zâbitlerle muktedir kumandanlar idaresinde bir kaç Anadolu fırkası sevketmiş olsaydı, her halde vaziyet büsbütün başka bir şekil alabilirdi: Fakat yukarıki fıkrada azlini gördüğümüz Arnavut sadr-ı-a'zam Ferid Paşa İzmir redif fırkasının bile sevkini geciktirmiş, yalnız bir iki tabur göndermiş ve onların zâbitleri de derhal karşı tarafa iltihak ediverміştir! Edirne'deki ikinci ordu zâbitlerinden bir çoklarının da komiteye dâhil olduklarından bahsedilir.

Sultan Hamid o sırada 66 yaşını ikmâl etmek üzeredir: Saltanat müddeti de 32 seneyi bulmuştur. Yaşı ilerlemiş ve bilhassa bir hastalık geçirdiği için eski zindeliğini kaybetmiş, gaileli ve tehlikeli bir mutlakıyyetle geçen uzun bir saltanattan artık mânen yorulmuş ve rûhen yıpranmış bir haldedir; Baş-kâtip Tahsin Paşa'nın hâtırâtına göre Makedonya'dan fena haberler aldıkça:

— Suyun akıntısına gideceğim!

demesi her halde işte bu hâlet-i-rûhiyyeden mütevellid olmalıdır. Dağa çıkan çete reisleriyle «İttihad ve Terakki» nin Selânik ve Manastır merkezlerinden ve bâzı askerî ve mülkî makamlardan aldığı telgraflar içinde en fazla Manastır merkezinin fevkalâde hürmetkârâne yazılmış olmakla beraber «Pazar gününe kadar» mühlet tâyin etmek itibariyle bir ültimatoma benziyen telgrafiyle Serez mutasarrıfı Reşid Paşa'nın derhal meşrutiyet ilân edilmediği takdirde «Tecdîd-i bîat» olunacağı hakkındaki telgrafından müteessir olduğu rivayet edilir.

Sarayda toplanan Meclis-i-Vükelâ'da bütün bu telgraf yığınları tedkik edilmişse de, henüz pâdişahın fikri mâlûm olmadığı için, Kâmil Paşa'nın hâtırâtındaki tâbirle vükelâ içinde meşrutiyet ilânı lüzumundan bahsedebilecek «Hiç bir yiğit» çıkmamıştır. O sırada Baş-kâtip Tahsin ve Kâtib-i-Sâni Arab-İzzet Paşalar huzurdadır; Tahsin Paşa'nın hâtırâtına göre «Sultan Hamid gözlerini sâbit bir noktaya rekzederek bir müddet» düşünceye dalmış ve nihayet İzzet Paşa'ya:

— Kanun-ı-esasî'nin ilânı benim zamanımda olmuştur: Bunun müessisi benim. Bir müddet basb-el-lüzum mer'iyyeti ta'til edilmişti. Hey'et-i-Vükelâ'ya gidiniz, bunları söyleyiniz ve ilânı için mazbatanın yazılmasını irâde ettiğimi tebliğ ediniz!

demiştir. Meclis-i-Vükelâ mazbatası işte bunun üzerine yazılmış ve derhal irâdesi çıktığı için, bütün vilâyetlerle müstakil mutasarrıflıklara o akşam-üstü telgraflarla bildirilmiş ve Istanbul matbuâtına da bir Tebliğ-i-remî gönderilmiştir. Bir taraftan Rusya ile İran gibi komşu devletlerde mutlakıyyete nihayet verilir ve bir taraftan da artık zamanına uymayan Osmanlı mutlakıyyet cihâzı işliyemiyecek hâle gelirken, Türkiye'de meşrutiyetin iâdesi kadar zarurî ve tabiî bir şey olmadığında zerre kadar tereddüt kabil değildir. Yalnız bizim bu ikinci meşrutiyetin iki çürük temel üzerine kurulduğu da muhakkaktır: Türk hâkimiyyetinden ayrılmak için yıllardanberi yer yer kan döken, ısyan hareketlerinde Avrupa devletlerinden müzâheret gören ve hukukî bakımdan da Berlin muâhedesinin bâzı maddelerine istinâd eden bir sürü iftirakçı anâsır için Meclis-i- Meb'ûsânın derhal bir mücâdele sahnesi hâline geleceği göz önünde bir hakikattir ve bu acı hakikat ilk Meclis-i-Meb'ûsân tecribesiyle de sâbittir. Bu kadar basit bir meselede gösterilen affedilmez gaflet, nihayet on sene içinde muazzam bir imparatorluğun inhilâliyle neticelenmiştir! O fecî inhilâlin en mühim mes'ullerinden olan Tal'at Paşa, hâtırâtında cemiyetin bu tarihî gafletini şöyle anlatır :

«(Jön-Türkler) Araplar, Yunanlılar, Arnavutlar, Türkler vesâire gibi yurttaki bütün milletleri birleştirmeyi ve bu suretle de sevgili vatanın selâmet ve terakkisi için birlikte çalışabileceklerini zannediyorlardı. Fakat ihtilâli tâkib eden hâdiseler maalesef bambaşka bir çehre gösterdi»!

Cemal Paşa'nın hâtırâtında da meşrutiyetin ilânı üzerine cemiyet erkânının diğer ihtilâl komiteleriyle birleşmek üzere giriştikleri teşebbüslerden bahsedilirken şu cümlelere tesadüf edilir:

«Biz Osmanlılık esâsâtından bahsederken Bulgar ihtilâlcileri Makedonya'nın muhtâriyyeti fikirlerinden bir zerresini bile fedâ etmek istemiyorlardı. Tal'at Bey'le beraber icrâsına me'mur olduğumuz bu müzâkerat esnâsında çektiklerimizi bir Allah bilir, bir de biz... Maa-hâzâ ihtilâl komiteleri arasında en ziyâde anlaşabildiğimiz gene bunlardı».

İşte bu elîm i'tirâflardan da anlaşılacağı gibi, «İttihad ve Terakki» komitesi anâsır meselesinin ve hattâ kendi menşei olan Makedonya'daki kanlı milliyet mücâdalelerinin bile ne olduğunu kavrıyamadan ortaya atılmıştır! İmparatorluğun inhilâlinden sonraki Türkiye için demokrasi ne kadar hayatî bir zaruretse, Osmanlı câmiası için de meşrutiyet o kadar mühlik bir zehirdir; bu hakikat, daha Âlî ve Fuad Paşalar devrinde bile takdir edilmiştir: 1867=1283 vukuâtının «24 Mart» ve 1868=1284 vukuâtının da «1 Nisan» fıkralarına bakınız.

İkinci meşrutiyetin diger çürük tarafı da ilânına sebeb olan ihtilâlin millî ve umumî bir hareket olmayıp mevziî ve askerî mâhiyette bir çete ve komite hareketinden ibaret bulunmasında, işte bundan dolayı meşrutiyeti kendi malı sayıp benimsiyen bir Balkan komitesinin devlet bünyesine istediği gibi hâkim olmasında, orduya siyaset aşılayıp Bâb-ı-Âlî'ye çetecilik ruhu sokarak imparatorluğun inhitâtını şiddetlendirmesinde ve bilhassa bir monarşi yerine «Meşrutiyet» ismi altında kaahir bir oligarşi kurmuş olmasında gösterilebilir.

Tahsin Paşa'nın hâtırâtına göre meselenin bütün vahâmet ve âkıbetini tamamiyle kavrayan Sultan Hamid, bu işde bir İngiliz parmağı olduğuna bile hükmetmiştir. Her halde Mahmud Muhtar Paşa'nın «Mâziye bir nazar» ismindeki eserinde «Parlmantarizm Saltanat-ı-Osmâniyyeyi helâk etti» demesi ve Baş-Mâbeynci Lûtfi Simavî Bey'in de hâtırâtında «Parlmantarizm Türkiye'ye uymadı» hükmünü vermesi çok haklıdır.

İki meşrutiyet arasında çok uzun süren son mutlakıyyet devrinin bu acı neticesi Sultan Abdülhamid'in büyük bir hatâsından mütevellittir: 1876=1293 vukuâtı içindeki «31 Ağustos» fıkralarının ikincisinde cülûs münâsebetiyle şahsiyyetinden bahsederken gördüğümüz gibi, Sultan Hamid saltanatının son yıl-

larında meşrutiyetin iâdesine karar vermiş ve yalnız Türk unsuruna nisbetle ekseriyyet teşkil eden diger anâsır mecmûuna karşı Türklüğün hâkimiyyet haklarını koruyacak ve imparatorluk bünyesine uyacak bir Kanun-ı-esasî tedvin ettirmek için saray mütercimlerine bütün ecnebi teşkilât kanunlarını terceme ettirmiye başlamıştır: O muazzam devletin nihayet bir Balkan komitesi elinde kalmasına sebeb, işte öyle bir Kanun-ı-esasî'yi bir an evvel tedvin ettirip kendiliğinden ilân ederek meseleyi halletmiş ve bu suretle her hangi bir ihtilâli önlemiş olmamasıdır.

Meşrutiyetin ilânı «Memâlik-i-Osmâniyye»nin her tarafında bir çok tezâhürlere sebeb olmuş, sarıklı hocalarla papazların kucaklaşıp öpüşmesi ve bilhassa Makedonya dağlarındaki Hıristiyan çetelerinin şehirlere inip Osmanlı nümâyişlerine iştirâk etmesi ânî bir «İttihâd-ı anâsır» manzarası gibi görünmüştür: Fakat hakikatte ne Bulgar, ne Sırp, ne Yunan vesaire çeteleri millî dâvâlarından kat'iyyen vazgeçmiş değildir: Onların sevinci, gayelerine daha kolay kavuşabilme ümidiyle izah edilir! Her halde bu ümitleri boşa çıkmamıştır.

Osmanlı tarihinde Demagoji devri işte bu ikinci meşrutiyetin ilâniyle başlamıştır: Halka her türlü hürriyetler ve her nevi saadetlerle şetâretler bol keseden va'dedilmiş, matbuâtın birdenbire serbest oluvermesi efkâr-ı-umumiyyenin ilk sarhoşluk anlarında bütün bu telkinâta inanmasıyla neticelenmiş, mâhiyyeti henüz meçhul olan «Cem'iyyet-i mukaddese» her yerde alkışlanmış, her tarafta «İttihad ve Terakki» şûbeleri kuruluvermiş ve bu göz kamaştırıcı «Hürriyet, Adalet, Müsâvât, Uhuvvet» devirciğinin siyasî hususiyyetlerine âit yeni ıstılâhlar derhal teammüm etmiştir : Meselâ «Cem'iyyet-i mukaddese» demek, «Münci-i millet» sayılan «Osmanlı İttihad ve Terakki Cem'iyyeti» demektir! Osmanlı ordusu da «Nigehbân-ı hürriyet»dir! Merkez-i-Umumî'nin bulunduğu Selânik şehri «Mehd-i hürriyet» yahut «Kâ'be-i hürriyet» ismini almıştır! Meşrutiyetin ilânına «İnkılâb-ı Osmânî» denir! Fakat bu ikinci meşrutiyet birincisi gibi alelâde bir meşrutiyet değil, fevkalâde bir «Meşrutiyyet-i mübeccele»dir! Buna mukabil iki meşrutiyet arasındaki son mutlakıyyet devrinde de «Devr-i istibdad» yahut «Devr-i sâbık» ismi verilmiştir! «Kahramân-ı hürriyet» yahut «Mücâhid-i hürriyet» terkipleri çeteleriyle dağa çıkan kolağası Niyâzi, binbaşı Enver ve kolağası Eyyub Sabri Efendilerin ünvânıdır ve bu Efendiler tabiî derhal beyleştirilmiştir! Niyâzi Efendi'nin hâtırâtında «Cenâb-ı-Hak tarafından» gönderilmiş olduğu için «takdis» edildiğinden ve «Sevk-ı-m'anevî ile» kılavuzluk ettiğinden bahsedilen mukaddes gayik de «Rehber-i hürriyet» dir! «Hâtib-i şehir» demek, cemiyet hesabına heyecanlı nutuklar irâd eden mülâzım Ömer Nâci Efendi meb'us Ömer Nâci Bey demektir! Umumiyyetle hürriyet taraftarlarına «Ahrâr-ı ümmet» denir; Cemiyet âzâsı da «İhvân» dır; fakat müfred olarak «Kardaş» şeklinde hitâb edilir! «Kahraman kardaşımız» demek, Manastır'da Şemsi Paşa'yı öldüren mülâzım Âtıf Efendi meb'us Âtıf Bey demektir! Mesleğin pîri sayılan Midhat Paşa'dan «Şehîd-i hürriyet» diye bahsedilir : Bu ünvânı «31 Mart vak'ası» kurbanlarıyla «Hareket ordusu» Istanbul'a girerken vurulup «Hürriyet-i ebediyye» tepesine defnedilenlere âit «Şühedây-ı hürriyet» terkibiyle karıştırmamalıdır! Sultan Hamid'e de hal'inden itibaren «Hâkan-ı mahlû'» denilmiştir : İster ona mensub olsun, ister olmasın, bütün «Cem'iyyet-i mukaddese» muhâlifleri «Mürteci'»dir ve işte bundan dolayı «İrticâ'» kelimesi «Muhâlefet» le müterâdif bir mânâya kullanılmıştır! Yeni başlıyan ve on senede muazzam bir imparatorluk devirecek olan devrin zihniyetiyle hâlet-i-ruhiyyesini bütün vuzuhiyle gösteren siyasî ıstılâhlar işte bunlardır.

Dikkat edilecek mühim bir nokta vardır; bir müddet sonra «Fırka = Parti» ismini alan «İttihad ve Terakki» komitesinin 1908 = 1326 dan 1918 = 1337 tarihine kadar on seneye yaklaşan meş'ûm iktidârı üç devre ayrılır :

1 — Meşrutiyetin ilânına tesadüf eden bu 23 Temmuz 1908 = 23 Cumâda-l-âhire 1326 Perşenbe gününden itibaren «31 Mart vak'ası» üzerine Istanbul'a gelen Hareket ordusu'nun 1909 = 1327 senesi 27 Nisan = 6 Rebî'ül-âhir Salı günü Sultan Hamid'i hal'edip devlet mukadderâtına hâkim olduğu tarihe kadar 9 ay, 5 gün

süren birinci devirde «İttihad ve Terakki» erkânı hükûmete iştirâk etmemiş olduğu gibi pâdişahın nüfuzunu da tamamiyle kıramamıştır : Bu ilk devir icraâtından Cemiyet resmen ve kanunen mes'ul değildir! Fakat meşrûtiyetin daha ilk günlerinden itibaren komitenin en mühim erkânından olan Tal'at, Câvid, Cemal ve Rahmi Efendilerle bâzı arkadaşları Istanbul'a gelmiş, hükûmet erkâniyle her gün temâs ederek her meselede «İttihad ve Terakki»nin irâdelerini dikte etmiş, kabinelerin teşekkülünde cemiyetin telkinâtı en mühim âmil olmuş, taşralarda valilerle mutasarrıflar ve kaymakamlar hep İttihad ve Terakki şûbelerinin tâlimâtına göre hareket etmiş ve nihayet muhâlif gazetecilerle eski devir adamları sokak ortalarında ve karanlıklarda gizli eller tarafından vurularak siyasî cinâyetler işlenmiye başlamıştır; sarhoş bir mülâzımın yakası açık ve düğmeleri çözük bir halde Şam'daki beşinci ordu kumandanını bir bahçe toplantısında meşrutiyete sadâkat yeminine dâvet etmesi çocukluk hâfızamda fecî bir levha gibi nakşolup kalmıştır! Orduyu siyasete âlet ittihâz edip perde arkasından emir tebliğ etmekle geçen bu ilk devir «İttihad ve Terakki» komitesinin gayr-i-mes'ul vaziyetteki «Tahakküm devri»dir.

2 — Sultan Hamid'in 1909=1327 senesi 27 Nisan=6 Rebî'ül-âhir Salı günü hal'i üzerine, «İttihad ve Terakki» komitesinin devlete tamamiyle hâkim olmasından itibaren komiteye muhâlif olan «Halâskârân» grupunun tazyikiyle dokuzuncu ve sonuncu Said Paşa kabinesinin sukutuna tesadüf eden 16 Temmuz 1912 = 1 Şa'ban 1330 Salı gününe kadar 3 sene, 2 ay, 19 gün süren ikinci devir «İttihad ve Terakki» komitesinin resmî mes'ûliyyetlere iştirâk ettiği «İlk hâkimiyyet devri»dir.

3 — İttihadçıların 23 Kânunusâni 1913 = 14 Safer 1331 Perşenbe gününe tesadüf eden Bâb-ı-Âlî baskınından 14 Teşrinievvel 1918=8 Muharrem 1337 Pazartesi günü birinci cihan harbinin fecî neticesi üzerine Tal'at Paşa kabinesinin isti'fâsından dolayı İzzet Paşa kabinesinin teşekkülüne kadar 5 sene, 8 ay, 22 gün süren üçüncü devir de «İttihad ve Terakki» komitesinin Osmanlı imparatorluğunu yele verdiği «Son hâkimiyyet devri»dir.

İşte bu suretle «İttihad ve Terakki» ismindeki Balkan komitesi 9 ay, 5 gün süren gayr-i-mes'ul bir tahakküm devrinden sonra mecmûu 8 sene, 11 ay, 11 gün tutan iki mutlak «Hâkimiyyet devri» geçirmiş demektir: Bu iki hâkimiyyet devri arasındaki kısa fâsıla 6 ay, 8 günden ibarettir; ilk tahakküm devriyle iki hâkimiyyet devrinin mecmûu da 9 sene, 8 ay, 16 gün tutmaktadır.

Meşrutiyetin ilânından biraz sonra komitenin «Merkez-i-Umumî»si Selânik'den Istanbul'a nakledilmiştir. — Derhal ilân edilen Afv-i-umumî üzerine Avrupa'daki Jön-Türklerle memleketin muhtelif yerlerindeki menfiler artık Istanbul'a dönmiye başlamış, bir çokları muzıkalarla karşılanıp alkışlanmış, hattâ Osmanlı imparatorluğunun mahallî muhtâriyyetlere ayrılarak parçalanması için yıllarca propaganda yapan «Adem-i-merkeziyyetçi» Sabâhüddin bile bir millî kahraman tavrı takınıp gelmekten çekinmemiş ve kimse işin farkında olmadığı için o bile hararetli tezâhürlerle karşılanmıştır!).

4 Ağustos = 6 Receb, Salı: Said Paşa'nın isti'fâsı ve ertesi gün Kâmil Paşa'nın üçüncü sadâreti.

(İsti'fânın sebebi, Kanun-ı-esasî mucibince yalnız sadr-ı-a'zamla şeyh-ül-islâmı doğrudan doğruya tâyin etmek hakkını hâiz olan pâdişahın ayni kanun mucibince hâiz olduğu Baş-kumandan sıfatına istinâden Harbiye ve Bahriye nâzırlarını da sadr-ı-a'zamın intihâbına bırakmayıp bizzat tâyin etmek istemesi ve İttihad ve Terakki cemiyetinin i'tirâzından dolayı Said Paşa'nın müşkil bir vaziyette kalmasıdır : Sadâret müddeti bu senenin 22 Temmuz=22 Cumâda-l-âhire Çarşanba gününden itibaren 13 gündür).

3 Teşrinievvel = 7 Ramazan, Cumartesi: Makedonya ıslâhâtı üzerindeki Avrupa kontrolünün kaldırılması.

(Makedonya meselesi için 1902 = 1320 vukuâtının «21 Eylûl» ve 1903 = 1321 vu-

kuâtının «2 Ağustos» fıkralarına ve ıslâhât meselesi için de gene 1903 = 1321 vukuâtının «25 Teşrinisâni» fıkrasıyla 1905 = 1323 vukuâtının «26 Teşrinisâni» ve 1907 = 1325 vukuâtının da «25 Nisan» fıkralarına bakınız. — Meşrutiyetin ilânı sıralarında İttihad ve Terakki cemiyetinin Sırp, Bulgar ve Yunan komiteleriyle el-birliğine kalkışmasından dolayı çete hareketleri muvakkaten dinmiş olduğu için, Avrupa devletleri Makedonya ıslâhâtı üzerindeki kontrolün kaldırılmasına karar verdiklerini bu gün Bâb-ı-Âlî'ye tebliğ etmişlerdir. Bununla beraber, hükûmet Jandarma ıslâhâtına me'mur olan ecnebi zâbitlerinden bâzılarını vazifelerinde ibka etmiştir).

5 Teşrinievvel = 9 Ramazan, Pazartesi: Bosna-Hersek'in Avusturya'ya ilhâkı ve istiklâlini ilân eden Bulgaristan prensliğinin krallık şeklini alması.

(Bir devletin mukadderâtını ellerine almış adamlarda aranacak evsâfın en zarurîleri siyasî kültürle tecribeleridir: Tamamiyle gayr-i-mes'ul bir komite şeklinde bir taraftan hükûmete tahakküm eden ve bir taraftan da Makedonya anâsırıyla bir takım gizli müzâkerelere girişen «İttihad ve Terakki» erkânında bu en zarurî vasıflardan maatteessüf hiç bir eser yoktur! İşte bundan dolayı meşrutiyetin ilânı üzerine bir takım mütenâkız teşebbüslere girişerek bir taraftan Cemal Paşa'nın hâtırâtında söylediği gibi Sırp, Bulgar ve Yunan ihtilâl komiteleriyle birleşip blok teşkil etmiye çalışırken, bir taraftan da jandarma ıslâhâtına me'mur olduğu için o sırada vukuâtı çok iyi tâkib eden Fransız miralaylarından Lamouche'un Türkiye tarihinde söylediği gibi İttihadçılar Bosna-Hersek, Rumeli-i-Şarkî ve Girit gibi Türk idaresinden çıkmış «Eyâlât-ı-Mümtâze» den bile meb'us intihâb ettirmiye kalkışmışlar ve hattâ Fransız işgalindeki Tunus ve Cezâyir'e bile göz dikmişlerdir! Avusturya imparatoru François-Joseph'in Berlin muâhedesindenberi işgalinde bulunan Bosna-Hersek'in ilhâkına âit beyannâmeyi bu gün imzâ etmesi ve Osmanlı hâkimiyyetindeki Bulgaristan prensi ve Rumeli-i-Şarkî vilâyeti valisi Ferdinand'ın da gene bu gün istiklâlini ve «Bulgarlar çarı» ünvâniyle krallığını ilân edivermesi «İttihad ve Terakki» nin işte bu ihtiyatsızca iddiâlarından mütevellit gösterilir! Girit meselesi için aşağıki fıkraya bakınız. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ve Yunanistan'ın da Girid'i ötedenberi ilhâka çalıştıkları ve Bulgaristan'ın da istiklâle doğru gittiği mâlûm olmakla beraber, Türkiye'nin vazifesi de imparatorluğun daha fazla inhilâline mâni' olmak için bunları siyasî tedbirlerle mümkin olduğu kadar önlemek ve o müddet zarfında da kuvvetlenmiye çalışmaktır: Sultan Hamid'in ustalıklı siyasetinden sonra çeteci ruhiyle hareket eden İttihad ve Terakki'nin ilk fenalığı, işte bu üç eyâletin devlet bünyesinden derhal ayrılmasına sebeb olmasıdır. Bu fâcia münferid kalmıyacak, hâdîsât artık zincirleme şeklinde bir seyir tâkib edecek, Avusturya'nın Bosna'yı ilhâkı biraz sonra İtalya'nın da Trablusgarb'e saldırmasıyla neticelenecektir: Aşağıda 1911 = 1329 vukuâtının «25 Eylûl» fıkrasına bakınız.

Bulgaristan'ın istiklâlini ilân vesilesi pek tuhaftır; Sultan Hamid'in Hicrî takvim hesâbiyle 15/16 Şa'ban=12/13 Eylül Cumartesi/Pazar gecesi tes'id edilen vilâdeti münâsebetiyle sadr-ı-a'zamın Hâriciyye konağında ecnebi sefirlerine verdiği ziyâfete «sefir» sıfatını hâiz olmadığı için çağırılmıyan Bulgaristan Kapu-kethudâsı//kâhyası Guéchoff/Geşof Efendi Bâb-ı-Âlî'yi protesto edip Sofya'ya gitmiş ve işte bu tuhaf vesile nihayet 23 gün sonra prens Ferdinand'ın istiklâlini ilâniyle neticelenmiştir: Yeni kralın «Bulgaristan çarı» yerine «Bulgarlar çarı» ünvânını takınmış olması, Makedonya'daki Osmanlı Bulgarları üzerindeki iddiâlarıyla alâkadardır! Yukarda bu senenin «9 ve 10 Haziran» fıkrasında gördüğümüz «Reval mülâkatı» üzerine meşrutiyet ilân ettirerek Türkiye'yi gûyâ taksim tehlikesinden kurtarmış olduğunu iddiâya kalkışan İttihad ve Terakki komitesinin halk nazarında itibardan düşmiye başlaması, «10=23 Temmuz» inkılâbından pek az sonra devletin başına işte böyle bir inhilâl ve inkıraz alâmeti gelmiş olmasındandır: Bu vaziyete göre «Devây-ı küll» zannedilen meşrutiyet sarhoşluğu an-

cak 2 ay, 13 gün sürebilmiş demektir.
Türkiye'nin yegâne yapabildiği şey kuru bir protestodan ibarettir: Avusturya idhâlâtına karşı da boykotaj ilân edilmiş, o zaman en fazla idhâl edilen şey fes olduğu için ahâli kalpak giymiye başlamış, bir çok yerlerde başlardaki fesler yırtılıp atılmış ve «Cem'iyyet-i mukaddese» hatipleri ötede beride heyecanlı nutuklar söyleyip durmuştur! Bununla beraber siyasî müzâkereler derhal başlamış ve nihayet 1909=1327 senesi 26 Şubat=5 Safer Cuma günü Istanbul'da Avusturya ile bir muâhede imzâlanıp Bosna-Hersek'in ilhâkı tasdik edilmiş ve buna mukabil gene Avusturya işgalinde bulunan Yenipazar sancağı Türkiye'ye iâde edildiği gibi, elden çıkan arâzideki mirî emlâke mukabil Avusturya devleti Türkiye'ye iki buçuk milyon Osmanlı altını vermiştir.

Bulgaristan meselesinin halli de gene o sıralardadır: Birinci derecede Rusya ve ikinci derecede de İngiltere ile Fransa işe karışmış, uzun müzâkereler olmuş, bu esnâda karşılıklı askerî tedbirler ittihâz edilmiş, Türkiye'nin istediği tashih-i-hudut kabul edilmemiş ve yalnız Bulgaristan'daki «Emlâk-i mîriyye» ile Rumeli-i-Şarkî vilâyetindeki demir-yollarına mahsuben Sofya hükûmetinin Türkiye'ye 125 milyon altın frank = 5 milyon İngiliz altını tazminat vermesine karar verilmişse de, yeni krallığın o kadar parası olmadığı için «93 seferi»nden dolayı Türkiye'nin Rusya'ya borçlu olduğu harb tazminâtına mahsub edilmiştir: Bu tesviye şeklinin malî kısmı 1909=1327 senesi 16 Mart=23 Safer Salı günü Petersburg'da bir Osmanlı-Rus mukavelesiyle ve siyasî kısmı da gene o senenin 19 Nisan=28 Rebî'ül-evvel Pazartesi günü Istanbul'da bir Osmanlı-Bulgar muâhedesiyle tasdik edilmiştir. Netice itibariyle gerek Avusturya'nın, gerek Bulgaristan'ın ayni günde yaptıkları emr-i-vâkı'lar kabul edilmiş demektir).

6 Teşrinievvel = 10 Ramazan, Salı: Girid'in Yunanistan'a iltihâkını ilân etmesi.

(Girit meselesinin son şekli için yukarda 1897=1315 vukuâtının «18 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız. — O devirdenberi bir Yunan fevkalâde komiserinin idaresinde bulunan Girit adası İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya devletlerinin askerî işgali altında ve resmen Osmanlı hâkimiyyetinde muhtâriyyetle idare edilir bir «Eyâlet-i mümtâze» olmakla beraber, bizdeki «10=23 Temmuz» inkılâbının ertesi günü bekçi vaziyetindeki devletler askerlerini çekip Girid'i tahliyeye başlamışlardır: Tabiî Girid'in tahliyesi demek, Yunanistan'a bırakılması demektir! Bu tahliye nihayet 1909 = 1327 senesi 27 Temmuz=9 Receb Salı günü tamamlanmış ve yalnız Suda limanında hâtıra kabîlinden bir Türk bayrağı ile gûyâ muhâfız olarak bir kaç stasyoner gemi bırakılmıştır! Yukarıki fıkrada gördüğümüz sebebler yüzünden Atina hükûmetinin teşvikiyle Bulgaristan'ı taklid eden Girit meclis-i-umumîsi bu gün bir emr-i-vâkı' yaparak Yunanistan'a iltihâkını ilân etmişse de Bâb-ı-Âlî derhal protesto etmiş, bu emr-i-vâkı' ötekiler gibi hemen kabul edilmemiş, Yunan mallarına boykotaj ilân edilmiş, halk arasında umumî bir teessür ve heyecan başlamış, İttihat ve Terakki yaygaracıları «Girit bizim canımız, fedâ olsun kanımız!» kabilinden demagojik bir propagandaya kalkışmış, küçük çocukların takkeleriyle başlıklarının üstünde sırmayla işlenmiş «Ya Girit, ya ölüm!» kelimeleri görülmiye başlamış ve nihayet mesele gittikçe müzminleşen bir Türk-Yunan ihtilâfı şeklini almıştır: Bâb-ı-Âlî'nin Yunanlılara karşı Sırbistan ve Bulgaristan'a yaklaşma siyaseti ve hattâ bir müddet sonra Sultan Reşad devrinde Bulgar ve Sırp kırallarının sırayla Istanbul'u ziyâretleri hep işte bu müzmin ihtilâfın neticeleridir; fakat İttihad ve Terakki'nin o gafilâne ve câhilâne siyaseti bu Türk-Bulgar-Sırp anlaşma teşebbüslerini yalnız akamete uğratmakla kalmamış, Türkiye aleyhine bir Yunan-Bulgar-Sırp ittifakına bile sebeb olmuştur: Girit meselesi için aşağıda 1910=1328 vukuâtının «9 Mayıs» ve Balkan devletlerinin Türkiye'ye karşı ittifakına sebeb olmuş bir hamâkat şâh-eseri olan «Kiliseler kanunu» için de gene o senenin «3 Temmuz» fıkrasına bakınız).

17 Kânunuevvel = 23 Zülka'de, Perşenbe: İkinci meşrutiyet Meclis-i-Meb'ûsânının açılması.

(Bu tarih, Rumî takvimin 4 Kânunuevel 1324 Perşenbe gününe müsâdiftir. — Umumî intihâbât o zamanki Kanun-ı-esasî'nin:

«Müntahipler intihâb edecekleri meb'usları mensub oldukları dâire-i vilâyet ahâlisinden intihâb etmiye mecburdur»

şeklindeki 72 nci maddesi mucibince yapıldığı için, her kes kendi memleketinden meb'us olmuştur; bu ilk meclisin yegâne iyi cephesi işte bundan ibarettir; diger cepheleri demokrasi prensipleriyle te'lif edilebilecek şeyler değildir: İntihâbât, otuz iki sene evvelki kanun mucibince iki derecelidir: halk ancak «Müntahib-i-sâni»leri seçebilmiş ve onlar da meb'usları intihâb etmişlerdir. «Her elli bin nüfûs-i zükûr» başına bir meb'us seçilmiş ve bu suretle meb'usânın «Aded-i mürettebi 266» yı bulmuştur.

Bu ilk intihap mücâdelesi bir Türk-anâsır mücâdelesi şeklinde geçmiş ve işin içine bir takım ecnebi te'sirleri de karışmıştır: Türk cephesini orduya istinâden devlet ve hükûmete hâkim bir gayr-i-mes'ul teşekkül vaziyetinde bulunan «İttihad ve Terakki» komitesiyle adem-i-merkeziyyetçi «Ahrar fırkası» temsil etmiş ve anâsır içinde de en şiddetli mücâdeleyi Atina hükûmetinin telkinleri ve Fener patrikhânesinin tâlimâtiyle hareket eden Rum unsuru yapmıştır.

«İttihad ve Terakki» ye muhâlif olan «Ahrar fırkası»nı meşrutiyetin ilânı üzerine Avrupa'dan Istanbul'a gelen Sabâhüddin kurdurmuştur: Bu adamın menfi faaliyetleri için yukarda bu senenin «23 Temmuz» fıkrasına bakınız. «Ahrar fırkası» na Mizancı-Murad, Ali Kemal, Nurüddin Ferruh ve Arnavut İsmail Kemal Beyler de girmişlerdir: Gene ayni «23 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz gibi üç ecnebi devletinden tahsisât almakta olan İsmail Kemal bu sefer de Yunan hükûmetinden para alarak intihap propagandası için Arnavutluğa gitmiş ve nihayet Berat meb'usu olarak Istanbul'a gelmiştir! Sadr-ı-a'zam Kâmil Paşa'nın da «İttihad ve Terakki» tahakkümüne karşı Ahrâr'a temâyülünden bahsedilir: Hattâ bunların Perapalâs'da verdikleri bir ziyâfete bile iştirâk etmiştir.

İntihâbât esnâsında en fazla entrika çeviren yabancı devlet Yunanistan'dır: Istanbul elçiliği ve Fener patrikhânesi vasıtâsıyla Rum unsurunu istediği gibi hareket ettirmiş, Yunan matbuâtı Türkiye'de altı buçuk milyon Rum bulunduğundan dem vurarak meb'us ve a'yan mıkdarlarının ona göre ayarlanmasını istemiş ve hattâ o kadarla da kalmıyarak Türkçe ile beraber Rumcanın da resmî dil olmasını istiyecek kadar ileri gitmiştir! İşte bundan dolayı nüfus mıkdârını fazla göstermek istiyen Istanbul Rum cemâatinin hîleleri meydana çıkınca bir taraftan patrik Bâb-ı-Âlî'ye şikâyetler yağdırmış ve bir taraftan da 22 Teşrinisâni=27 Şevvâl Pazar günü 20 bin kadar Rum Beyoğlu ve Istanbul sokaklarında nümâyişler yapmıştır.

İşe bütün bunlara karşı orduya istinâd eden «İttihad ve Terakki» en büyük kuvvet vaziyetindedir: İki dereceli intihâbât işte o kuvvetin te'sir ve hattâ tedhişi altında cereyân etmiş, Müntâhib-i-sâni listeleri Müntahib-i-evvellerin evlerine kadar götürülmüş, sandık başlarında hep cemiyet zorbaları bulunduğu için, tabiî halk ister istemez o listeleri kullanmış ve işte bu suretle yeni meclis kaahir bir İttihad ve Terakki ekseriyyetinin şakasız hâkimiyyeti altında toplanmıştır.

Otuz iki sene evvelki ilk Meclis-i-Meb'ûsan gibi bu ikincisi de Ayasofya'nın yanında sonradan yanmış olan eski Adliye binâsında toplanmıştır: O gün bütün Istanbul ahâlisinin güzergâha döküldüğünden bahsedilir. Dört atlı bir saltanat arabasıyla gelen Sultan Hamid'in karşısında en sevgili oğlu şehzâde Bürhânüddin Efendi ile Sadr-ı-a'zam Kâmil Paşa vardır: Asker ve ahali pâdişahı fevkalâde alkışlamış, ezânî saat 7,15 = zevâlî 11,57 de meclis açılmış ve Nutuk-ı-Hümâyûnu Mâbeyn baş-kâtibi Cevad Bey okumuştur: Bu tarihî nutkun en mühim noktaları ilk Meclis-i-Meb'ûsân'ın o zamanki «Ricâl-i devlet tarafından gösterilen lüzum üzerine» muvakkaten kapatılmış ve bu seferki meclisin de «Muhâlif

re'y-ü-mütâlâada bulunanlara rağmen bilâ-tereddüd» açılmış olduğundan bahseden noktalarıdır; fakat bundan evvel de muhtelif vesilelerle söylediğimiz gibi Sultan Hamid anâsır mücâdelesinden dolayı parlmantarizmin Osmanlı câmiasını inhilâle sürükliyeceği kanâatindedir; hattâ Baş-kâtip Tahsin Paşa'nın hâtırâtında şöyle bir sözü vardır:

— Muhtelif âmâl-ü-efkâr besliyen unsurların ictimâ' ettikleri yerlerde fırka münâzaalarından memlekete dâimâ zarar gelir: Bizim ilk mecliste bunun acı tecribeleri olmuştur!

O muazzam imparatorluğun on senede inkırâzına sebeb olan bu ikinci «Acı tecribe» ile doğruluğu bir kere daha sâbit olan bu kanâatinden dolayı nutkunun sonunda âdetâ müstehziyâne bir cümleye tesadüf edilir:

— İnşallah Meclis-i-Meb'ûsânımız devletimize ve milletimize hayırlı işler görür de vatanımız saâdete nâil olur!

Sadr-ı-a'zam Said Paşa'nın hâtırâtına göre meb'usların «Aded-i mürettebi 266»dır: Mandelstam 275 ve İorga ise 228 gösterir! Bunların yekûnları yanlış olmakla beraber, milliyetlere göre yaptıkları tasnifler o sırada takribî bir fikir verebilecek mâhiyettedir.

Mandelstam'a göre 142 Türk meb'ûsa mukabil 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah'dan mürekkep 133 gayr-i-Türk meb'us vardır; bu hesaba nazaran Türkler anâsır mecmûundan 9 fazla demektir; fakat İorga'ya göre 107 Türke mukabil 45 Arap, 27 Rum, 22 Arnavut 10 Ermeni, 5 Bulgar, 4 Sırp, 3 Yahudi, 2 Kürt ve birer de Ulâh, Dürzü ve Mârûnî olmak üzere anâsır meb'uslarının mecmûu 121 i bulduğuna nazaran Gayr-i-Türkler bu ikinci tasnifte Türklerden 14 fazladır! Yalnız milliyetler tasnifi bizim vesikalara göre yapılsa bile bir takım zühullere sebeb olacağı için, her halde bunlar kat'î değildir: Meselâ Türk sayılanların içine Avdetîlerle muhtelif unsurlara mensup bir çok Balkan müslümanları da girmektedir! Her halde Osmanlı Meclis-i-Meb'ûsânında hakikî Türklerin mecmûu diger anâsıra nisbetle akalliyet hâlindedir ve Sultan Hamid'i ötedenberi korkutan nokta da işte budur: 1876=1293 vukuâtı içindeki «31 Ağustos» fıkralarının ikincisine bakınız. «İttihad ve Terakki»nin bütün muhayyelâtına rağmen pâdişahın bu korkusu meclisin daha ilk günlerinden itibaren tahakkuk etmiş, Hıristiyan anâsır millî gruplar hâlinde mücâdeleye geçtikten başka Arap ve Arnavut gibi Müslüman unsurlar bile çok geçmeden yüz çevirmiye başladığı için Meclis-i-Meb'ûsân muhtelif Osmanlı milliyetlerinin Türklüğe karşı mücâdele sahnesi hâline gelmiştir).

1909 = 1327

13/14 Şubat = 22/23 Muharrem, Cumartesi/Pazar gecesi: Kâmil Paşa'nın isti'fâsı ve ertesi gün Dâhiliyye nâzırı Hüseyn Hilmi Paşa'nın ilk sadâreti.

(İsti'fânın sebebi, gayr-i-mes'ul «İttihad ve Terakki» komitesinin tahakkümüne ve bu tahakküme istinatgâh ittihâz edilen ordunun siyasetle iştigaline karşı çok haklı olarak cephe almış olan Kâmil Paşa'nın gevşeklik gösteren Harbiye nâzırı Ali Rızâ Paşa'yı Mısır fevkalâde komiserliğine tâyin edip onun yerine orduda inzıbâtı iâde edebileceğine kaani' olduğu ikinci ordu kumandanı Nâzım Paşa'yı tâyin etmesi, mütereddit bir zât olan Bahriye nâzırı Ârif Hikmet Paşa'nın isti'fâsını kabul edince onu da kabineden atmış sayılması, Yanya taraflarında faaliyette bulunan Yunan çetelerine karşı meşrutiyyet muhâfızı sayılan üçüncü orduyu zayıflatmamak için Selânik'den asker gönderilmesini istemiyen İttihad ve Terakki'ye karşı biraz evvel gene Selânik'den İstanbul'a gönderilmiş olan avcı taburlarının sevkı hakkında Harbiye nezâretine emir vermesinden dolayı cemiyetin şüpheye düşmesi, nihayet donanmayla ordunun hükûmeti meşru-

tiyete karşı gelmekle ithâm ederek tehdid etmesi ve işte bunun üzerine istizâh için meclise çağrılan Kâmil Paşa'nın mühlet istemesine karşı heyecanlı nutuklar irâd eden İttihatçı meb'usların te'siriyle gıyabında adem-i-i'timâd re'yi verilmiş olmasıdır: Cemiyetin bu hareketinden bir maksadı da uysal bir sadr-ı-a'zamı işbaşına getirdikten sonra kendi erkânını artık kabineye sokuvermektir! — Kâmil Paşa'nın bu üçüncü sadâreti yukarıki senenin 5 Ağustos=7 Receb Çarşanba gününden itibaren 6 ay, 10 gündür).

13 Nisan = 22 Rebî'ül-evvel, Salı: «Otuz-bir Mart vak'ası», Hüseyn Hilmi Paşa'nın isti'fâsı ve ertesi gün Hâriciyye nâzırı Tevfik Paşa'nın ilk sadâreti.

(O zamanki Rumî takvimin «31 Mart 1325» tarihine tesadüf ettiği için «Otuz-bir Mart vak'ası» denilen bu meşhur irticâ hâdisesi pâdişahın teşvik ve hattâ tertibiyle olmuş gibi gösterilmişse de kat'iyyen doğru değildir: Sultan Hamid'in bu vak'ada hiç bir taksiri, te'siri ve her hangi şekilde olursa olsun zerre kadar bile bir alâkası yoktur. Bu tarihî safsata, İttihad ve Terakki cemiyetinin uydurduğu ve yıllarca propagandasını yaptırdığı bir iftirâdır; bunun böyle olduğu işte şu delillerle sâbittir :

1 — Sultan Reşad ve Sultan Vahîdüddin devirlerinde uzun zaman Mâbeyn başkâtipliğinde bulunmuş olan Ali Fuad Bey'in «Görüp işittiklerim» ismiyle 1949 da «Türk Tarih Kurumu» tarafından neşredilen hâtırâtının 49 uncu sahifesinde şu cümleye tesadüf edilir :

«Zâten Tal'at Paşa da Abdülhamid'in 31 Mart vak'asında medhali olmadığını bana bir çok defa söylemişti».

İşte bundan anlaşıldığına göre «İttihad ve Terakki» komitesinin en mühim şahsiyyeti bile Sultan Hamid'in mâsumiyyetine kaanidir.

2 — «31 Mart vak'ası» ndan beş gün sonra Istanbul'a gelmiş olan Marcelle Tinayre'in «Notes d'une voyageuse en Turquie» ismindeki eserinin 47 inci sahifesinde Meclis-i-Meb'usan reisi Ahmed Rızâ Bey'in bu irticâ hareketinde Sultan Hamid'i bîtaraf gösteren beyânâtından bahsedilmektedir.

3 — Sultan Reşad devrinde Van, Suriye vesaire valiliklerinde ve Cumhuriyet devrinde de Üçüncü Umumî Müfettişlikte bulunmuş olan Tahsin Uzer «31 Mart vak'ası» esnâsında Selânik merkez kaymakamlığında ve aynı zamanda Polis müdür vekilliğinde bulunmuş olduğu gibi «İttihad ve Terakki»nin de Merkez-i-Umumî âzâsındandır: «Baykuş» ve «Heykel-i zulm-ü-i'tisâf» gibi ağır tâbirler kullanacak kadar Sultan Hamid'e düşman olan bu eski İttihadçı, şimdi âilesi nezdinde bulunan üç ciltlik gayr-i-münteşir hâtırâtının birinci cildinin 38 inci ve ikinci cildinin 28 inci sahifelerinde pâdişahın vak'a çıktıktan sonra bile «Âkılâne hareket» edip «Kan dökülmesine meydan vermediğinden» bahsetmekte ve bu harekete hayranlığını şöyle anlatmaktadır:

«Abdülhamid-Hân-ı Sâni basîretkâr davrandı; ister sâika-i havf ile olsun ve ister beyn-el-asâkir kan dökülmekten ihtirâz eser-i şefkat göstermiş bulunsun, her hâl-ü-kârda büyüklük gösterdi».

4 — İbn-ül-Emin Mahmud Kemal'in «Son sadr-ı-a'zamlar»ının 1709 uncu sahifesinde Osmanlı imparatorluğunun son sadr-ı-a'zamı olan Tevfik Paşa'nın bir izahına tesadüf edilir; Hareket-ordusu Istanbul önlerine geldiği sırada sadârette bulunan Tevfik Paşa'ya Sultan Hamid şöyle bir teklifte bulunmuştur :

— Mâdemki beni istemiyorlar, saltanatı birâderime ferâğ ederim; devleti o idare etsin. Fakat bir komisyon mu, meclis mi, ne derseniz deyiniz, teşkil olunup benim bu vak'ada medhalim olup olmadığını meydana koymalıdır!

Tevfik Paşa bu teklifi Âyân reisi Said Paşa'ya şifâfen tebliğ etmişse de, evhâmiyle meşhur olan Said Paşa ber-mu'tâd vesveseye kapılıp:

— Tebrie ederse sonra bizim hâl-ü-mevkiimiz ne olur?

diye resmî tahkikat açılmasını reddetmiştir.

5 — Şeyh-ül-İslâm Cemalüddin Efendi'nin «Hâtırat-ı siyâsiyye»sinin 16 ncı sahifesinde meşrutiyetin muhâfazası için Selânik'den Istanbul'a gönderilmiş olan Avcı taburlarının :

«Hilâf-ı me'mûl olarak hâdise-i mezkûreyi ika'a cür'etleri ve bu hâdise sebebiyle erkân-ı cem'iyyetin merkez-i saltanatta takviye-i nüfuza muvaffakıyyetleri câlib-i nazar»

olduğundan bahsedilerek «31 Mart vak'ası» cemiyet tarafından tertib edilmiş gibi gösterilmekte ve «Abdülhamid-i Sâni ve devr-i saltanat»ının üçüncü cildini yazan müverrih Ahmed Refik de bu garazkârâne eserinin hemen her sahifesinde Sultan Hamid'e küfürler savuracak kadar düşmanlık ettiği halde «31 Mart vak'ası»nı :

«İttihad ve Terakki cem'iyyetini düşürmek için mezkûr cem'iyyete zıdd olanlar»

tarafından tertib edilmiş göstermektedir.

6 — Bu vak'ayı saltanatın ilgasından sonra tedkik eden müelliflerle muharrirler de Sultan Hamid'in hiç bir alâkası olmadığında umumiyetle ittifak etmektedir.

7 — Aşağıki izâhattan anlaşılacağı gibi pâdişahın irticâ esnâsındaki dürüst hareketi de mâsumiyyetinin en mühim delillerindendir.

Bir çok noktaları henüz tamamiyle aydınlanmamış olan «31 Mart vak'ası» nın şimdiye kadar mâlûm olabilen en mühim sebebleri şöyle sıralanabilir:

1 — Meşrutiyetin ilânından irticâın zuhuruna kadar geçen 8 ay, 21 günlük karmakarışık devir gizli ve gayr-i-mes'ul bir komitenin tahakkümüyle geçmiş ve bu hal halkı sukut-ı-hayâle uğratmıştır;

2 — Epir'de Yunan çetelerinin tekrar faaliyete başlaması, Istanbul Rumlarının yaygaralı intihap nümâyişleri ve Meclis-i-Meb'ûsan'daki akalliyet gruplarının faaliyeti İttihad ve Terakki'nin «İttihâd-ı anâsır» hulyâsını suya düşürmüştür;

3 — Komitenin Istanbul'da tertib ettiği siyasî cinayetler şehirde bir tedhiş havası hâsıl etmiş ve bilhassa kaatillerin yakalanmaması hükûmetin cemiyetten korkarak adalet icrâsından çekinmesiyle izah edilmiştir : Bu siyasî cinayetler 2 Kânunuevvel 1908=8 Zülka'de Çarşanba gecesi Sultan Hamid'in adamlarından İsmail Mâhir Paşa'nın ustalıkla evinden Harbiye nezâretine çağırılarak yolda mechul bir kaatil tarafından öldürülmesiyle başlamış ve nihayet bu senenin 6/7 Nisan=15/16 Rebî'ül-evvel Salı/Çarşanba gecesi «Serbestî» gazetesinin cemiyete mütemâdiyen hücum eden baş-muharriri Hasan Fehmi Bey'in köprü üstünde vurulması, ertesi gün talebe ile halkın :

— Adalet isteriz!

diye bağırışarak büyük bir nümâyiş yapmalarına sebeb olmuştur. Haşyet içinde kalan muhâlifler, hep karanlıkta işlenen bu Balkan usulü cinâyetlerin temâdi edip gideceğine kaani'dir: Aşağıda 1910=1328 vukuâtının «9/10 Haziran» fıkrasına bakınız;

4 — Alaylı zabitlerin ordudan çıkarılmasına karar verilmiş olması daha 1908 = 1326 Teşrinievvel=Ramazan ayında bunların galeyânına sebeb olmuş, başlarında bulunan birinci suvâri fırkası kumandanı ferik Refik Paşa altı ay hapse mahkûm edilmiş, ondan sonra alaylıların çoğu tasfiye edilerek bütün bunların «31 Mart» vak'asında mühim bir rol oynamalarına yol açmıştır;

5 — Bâb-ı-Âlî vesair devlet dâirelerinde yapılmış olan tensikat üzerine bir çok me'murların açıkta kalması da muhâlefet cephesine mühim bir kütlenin inzımâmı demektir;

6 — Softaların askerliği hakkında Meclis-i-Meb'ûsâna verilen kanun lâyihası bütün medrese talebelerinin muhalif cepheye geçmeleriyle neticelenmiştir;

7 — Halkın ruhî temâyülleriyle mâneviyyâtına karşı «İttihad ve Terakki» komitesinin lüzumsuz bir lâübâlilikle hareket etmesi Garp menbâlarında bile tenkid edilir; meselâ «İkdam» gazetesinin o zamanki neşriyyâtına göre vak'adan üç gün evvel İttihadçı zâbitler askerlerine şöyle bir takım telkinlerde bulunmuşlardır:

— Hocalarla kat'iyyen görüşmiyeceksiniz! Askerlikte diyânet meselesi aranmaz!

...ız! Pâdişah ve efrâd-ı ahâli «İttihad ve Terakki»
...lanların hükûmete bile mürâcaat ve şikâyette
...eriyle kodamanlarının halk arasında şâyi'
...gi hakkındaki kanun projesinin dinî tedrisâta
...udan çıkarılan alaylı **zâbitlerin** mekteplileri «Kâ-
...andası, mektepli zâbitlerin de yukarda gördüğümüz
...yet meşrutiyetten sonraki Bosna-Hersek ve Bulgaristan
...ahrânı münâsebetiyle halk arasında bütün bu vilâyetlerin
...n «Gâvura satılmış» olduğuna âit bir takım şâyialar çıkması
...uhâfazakârlığın dinî bir taassup cereyânına istihâlesiyle neticelen-
...şhur «İttihad-ı Muhammedî» cemiyeti işte bu hâlet-i-ruhiyyeden doğ-

«**31 Mart** vak'ası»nın **zuhurunda** en büyük rolü oynıyan «İttihad-ı Muham-medî cem'iyyeti» nin «Volkan» isminde bir gazetesi de vardır: Kıbrıslı Hâfız Derviş Vahdetî'nin te'sis ettiği bu Fransızca isimli gazete mütemâdiyen halkın taassubunu tahrik eden şiddetli neşriyâtiyle meşhurdur; hattâ Meclis-i-Meb'û-sânın ta'tilini bile istiyecek kadar ileri gitmiştir! Zâten Derviş Vahdetî «İtti-hâd-ı Muhammedî cem'iyyeti»nin de müessislerindendir. Vaktiyle Paris'de bir **müddet Jön-Türklük** ettikten sonra **Istanbul'a gelip** Şurây-ı-Devlet âzâsı olan müverrih Murad Bey de o sırada «Mizan» gazetesini tekrar neşre başlıyarak «İttihad ve Terakki»ye karşı çok şiddetli hücumlarda bulunmuştur: Bilhassa **işte bu iki gazetenin neşriyyâtı «31 Mart» ı hazırlıyan** en mühim âmillerden sayılır.

İşte bütün bu sebeblerden doğan, fakat tarz-ı-tertibi karanlıkta kalan «31 Mart vak'ası» bundan bir müddet evvel Selânik'den Istanbul'a «Meşrutiyet muhâfızı» olarak gönderilmiş olan ve Taş-kışla'ya yerleştirilen meşhur Avcı taburları efrâdı-nın zâbitlerini kışlaya hapsettikten sonra gece yarısına doğru Sultanahmet mey-danında toplanmalarıyla başlamış, diger kışlalara da adamlar gönderilerek on-ların da iştirâki te'min edilmiş ve nihayet «31 Mart=13 Nisan Salı» sabahından itibaren havaya kurşunlar sıkılarak ısyan hareketi ilân olunmuştur.

Bu hareketin başında Arnavut Hamdi-Çavuş, Bölük-emini Mehmet ve kamacı-us-tası Ârif isimlerinde üç asker bulunduğundan bahsedilir: Aralarında bir çok softa-larla halk adamları da vardır. Sultan Hamid'in vak'ayla zerre kadar alâkadâr ol-madığı işte bu vaziyetle de sâbittir: **Eğer** bu iş pâdişahın işi olsaydı, askeri **başsız** bırakır mıydı? **Başlarına** kumandanlar ve hattâ Erkân-ı-harb zâbitleri **koyarak muntazam bir hareketle bir anda Meclis-i-Meb'ûsânı** ortadan kaldırıp meşrutiyyeti işte onlar vâsıtasıyla ilga ettirivermesi güç bir iş miydi? «31 Mart» yâni «13 Nisan = 22 Rebî'ül-evvel Salı» sabahından 24 Nisan = 3 Rebî'ül-âhir Cumartesi sabahı Selânik'den gelen «Hareket-ordusu» Istanbul'a gelinceye kadar 11 gün süren bu meşhur irticâ vak'asında en mühim hareket, birinci günü ilk kurşunlar havaya sıkıldıktan sonra Ayasofya meydanındaki Meclis binâsına yürüyen âsilerin :

— Şerîat isteriz!

naaralarıyla başlamış, bâzı sarıklı meb'uslar aşağıya inip nasihat etmek istemiş-lerse de hiç bir te'siri olmamış, âsiler yalnız Şerîat değil, daha başka şeyler de istemiş, Sadr-ı-a'zam Hüseyn Hilmi Paşa ile Meclis-i-Meb'ûsan reisi Ahmed Rızâ Bey'in isti'fâlarıyla İttihadçıların nefyi ve alaylı zâbitlerin vazifelerine iâdesi de istenilmiş, mütemâdiyen atılan kurşunlar bâzı kazâlara sebeb olmuş ve nihayet o sırada Meclis'e gelen Adliye nâzırı Nâzım Paşa yanlışlıkla Ahmed Rızâ Bey zannedilerek kalbinden vurulup öldürülmüş ve Lâzıkıyye meb'usu Emir Şefik Arslan da gene öyle bir yanlışlığa kurban gitmiştir. Bu 11 günlük irticâ devri-nin en mühim vak'alarından biri de Yıldız sarayını topa tutmak istediğinden bahsedilen «Âsâr-ı-Tevfik» suvârisi Ali Kabuli Bey'in kendi gemisindeki bah-riyeliler tarafından Yıldız'a götürülüp öldürülmesinde gösterilir: Âsiler Sultan

Hamid'in pencereye gelmesini istemişler ve Kabulî-kapdanı onun önünde öldürmüşlerdir. Sokaklarda ve köprü üstünde bâzı genç zâbitlerin de «Mektepli» oldukları için öldürüldüklerinden bahsedilirse de sayısı belli değildir. Bu bâdirede Tanin ve Şûrây-ı-Ümmet gibi bâzı gazetelerin idârehâneleri de tahrib edilmiştir. Sadr-ı-a'zam Hüseyn Hilmi Paşa vak'anın çıktığı gün saraya gidip isti'fâ ettikten sonra bir dostunun evinde saklanmış ve ertesi gün de bîtaraflığından dolayı her kesin i'timâdını kazanmış olan Hâriciyye nâzırı Tevfik Paşa yeni kabineyi teşkile me'mur olmuştur: Hüseyn Hilmi Paşa'nın bu ilk sadâreti bu senenin 14 Şubat=23 Muharrem Pazar gününden itibaren 1 ay, 27 gün sürmüştür. Ondan başka askerin istemediği Meclis-i-Meb'ûsân reisi Ahmed Rızâ Bey'le bir çok İttihadçı meb'uslar da saklanmışlardır.

Sultan Hamid'in «Vak'a» esnâsındaki vaziyeti çok dürüsttür: Zuhûrunda hiç bir dahli ve te'siri olmıyan irticâ hareketinin kendi lehindeki seyrinden istifâdeyi bile aklından geçirmemiş olduğunu isbât edecek resmî bir vesika vardır. Âsiler meşrutiyetin aleyhinde bulundukları ve hattâ meşhur Derviş Vahdetî «Volkan» gazetesinde Meclisin kapatılmasnı istediği halde, Sultan Hamid yeni Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'ya hitâb eden Sadâret Hattı-ı-Hümâyûnunda:

«Kanun-ı-esasî'nin muhâfazası ile âsâyişin idâmesi»

lüzumundan bahsetmiş, ihtilâlin ilk günü Mâbeyn baş-kâtibi Cevad Bey'i âsilere göndererek istedikleri Şerîat'e dâimâ olduğu gibi riâyet edileceğini ve ısyandan vazgeçtikleri takdirde haklarında Afv-i-umumî ilân edeceğini bildirmiş, bu hâl işin biraz yatışmasına sebeb olmuşsa da tahrikçilerin te'siriyle âsiler ertesi gün tekrar azgınlığa başlamış ve nihayet asker üzerindeki nüfuzundan dolayı yeni kabinede Harbiye nezâretine tâyin edilen Tesalya kahramanı müşir Gazi Edhem Paşa da pâdişah nâmına âsi askerlere gidip bir kere daha teskine çalışmıştır. Kendi sarayını muhâfaza eden ikinci fırka efrâdı bile âsilere tarafdâr olduğu için, Sultan Hamid'in nasihatten fazla bir şey yapması ve meselâ askerî bir tenkil hareketine kalkışması maddeten imkânsızdır. — Aşağıda bu senenin «23/24 Nisan» fıkrasına da bakınız).

14 Nisan = 23 Rebî'ül-evvel, Çarşanba: «Adana vak'ası».

(İstanbul'daki «31 Mart vak'ası»nın ertesi günü çıkan «Adana vak'ası» çok kanlı bir Ermeni ihtilâlidir; bu meşhur «Vak'a» dokuz günlük bir fâsıla ile iki ihtilâl hareketine ayrılır: Birincisi bu gün 16 Nisan = 25 Rebî'ül-evvel Cuma gününe kadar Adana vilâyet merkeziyle Tarsus, Erzin, Misis, Dörtyol vesaire gibi o zamanki mülhakaatından bâzı yerlerde üç gün sürmüş ve 25 Nisan=4 Rebî'ül-âhir Pazar gününe tesadâf eden ikinci ihtilâl de yalnız Adana şehrine münhasır kalmıştır. Ermeni komitacılarının böyle çılgınca bir ısyan çıkarmaktan maksatları, Avrupa devletlerinin askerî müdâhalelerine sebeb olarak Kilikya'da bir Ermeni hükûmeti kurmaktır; zâten bu tarihe kadar bütün «Ermeni patırdıları» hep ayni hulyâ ile yapılmıştır: Yukarda 1895=1313 vukuâtının «30 Eylül», 1896=1314 vukuâtının «26 Ağustos» ve 1905=1323 vukuâtının da «21 Temmuz» fıkralarına bakınız.

Bu seferki Adana ihtilâlinin bütün mes'ûliyyet ve vebâli «İttihad ve Terakki» komitesinin boynundadır: Memlekete tamamiyle hâkim olup hiç bir zaman iş başından ayrılmamak için meşrutiyetin ilânından itibaren gerek Balkanlarda, gerek Anadolu'da Türk hâkimiyyeti aleyhine kurulmuş ne kadar Bulgar, Sırp, Yunan ve Ermeni ihtilâl komiteleri varsa hepsiyle birleşip büyük bir blok te'sis etmiye çalışan «İttihad ve Terakki» nin bu uğurda muhtelif unsurlarla giriştiği gizli müzâkereler hakkında Cemal Paşa'nın hâtırâtında bir çok izâhâta tesadüf edilir. İşte bu izâhâta göre 1908 Ağustos=1326 Receb ayında «İttihad ve Terakki» nâmına Tal'at, Cemal ve Bahâüddin Şâkir Beylerin ve «Taşnakzutyun» ismindeki Ermeni ihtilâl komitesi nâmına da Mâlûmyan ve Şahrikyan ismindeki murahhasların giriştikleri müzâkereler :

Allahtan başka kimse tanılmaz! Pâdişah ve efrâd-ı ahâli «İttihad ve Terakki» cemiyetinin elindedir!

Bu gibi telkinlerden müteessir olanların hükûmete bile mürâcaat ve şikâyette bulunduklarından bahsedilir;

8 — «İttihad ve Terakki» müessisleriyle kodamanlarının halk arasında şâyi' olan Masonluğu, softaların askerliği hakkındaki kanun projesinin dinî tedrisâta karşı bir darbe sayılması, ordudan çıkarılan alaylı zâbitlerin mekteplileri «Kâfir» gösteren menfi propagandası, mektepli zâbitlerin de yukarda gördüğümüz lüzumsuz telkinleri, nihayet meşrutiyetten sonraki Bosna-Hersek ve Bulgaristan felâketleriyle Girit buhrânı münâsebetiyle halk arasında bütün bu vilâyetlerin cemiyet tarafından «Gâvura satılmış» olduğuna âit bir takım şâyialar çıkması muhâlefetle muhâfazakârlığın dinî bir taassup cereyânına istihâlesiyle neticelenmiş ve meşhur «İttihad-ı Muhammedî» cemiyeti işte bu hâlet-i-ruhiyyeden doğmuştur;

9 — «31 Mart vak'ası»nın zuhurunda en büyük rolü oynıyan «İttihad-ı Muhammedî cem'iyyeti» nin «Volkan» isminde bir gazetesi de vardır: Kıbrıslı Hâfız Derviş Vahdetî'nin te'sis ettiği bu Fransızca isimli gazete mütemâdiyen halkın taassubunu tahrik eden şiddetli neşriyâtiyle meşhurdur; hattâ Meclis-i-Meb'ûsânın ta'tilini bile istiyecek kadar ileri gitmiştir! Zâten Derviş Vahdetî «İttihâd-ı Muhammedî cem'iyyeti»nin de müessislerindendir. Vaktiyle Paris'de bir müddet Jön-Türklük ettikten sonra Istanbul'a gelip Şurây-ı-Devlet âzâsı olan müverrih Murad Bey de o sırada «Mizan» gazetesini tekrar neşre başlıyarak «İttihad ve Terakki»ye karşı çok şiddetli hücumlarda bulunmuştur: Bilhassa işte bu iki gazetenin neşriyyâtı «31 Mart» ı hazırlıyan en mühim âmillerden sayılır.

İşte bütün bu sebeblerden doğan, fakat tarz-ı-tertibi karanlıkta kalan «31 Mart vak'ası» bundan bir müddet evvel Selânik'den Istanbul'a «Meşrutiyet muhâfızı» olarak gönderilmiş olan ve Taş-kışla'ya yerleştirilen meşhur Avcı taburları efrâdının zâbitlerini kışlaya hapsettikten sonra gece yarısına doğru Sultanahmet meydanında toplanmalarıyla başlamış, diger kışlalara da adamlar gönderilerek onların da iştirâki te'min edilmiş ve nihayet «31 Mart=13 Nisan Salı» sabahından itibaren havaya kurşunlar sıkılarak ısyan hareketi ilân olunmuştur.

Bu hareketin başında Arnavut Hamdi-Çavuş, Bölük-emini Mehmet ve kamacı-ustası Ârif isimlerinde üç asker bulunduğundan bahsedilir: Aralarında bir çok softalarla halk adamları da vardır. Sultan Hamid'in vak'ayla zerre kadar alâkadâr olmadığı işte bu vaziyetle de sâbittir: Eğer bu iş pâdişahın işi olsaydı, askeri başsız bırakır mıydı? Başlarına kumandanlar ve hattâ Erkân-ı-harb zâbitleri koyarak muntazam bir hareketle bir anda Meclis-i-Meb'ûsânı ortadan kaldırıp meşrutiyyeti işte onlar vâsıtasıyla ilga ettirivermesi güç bir iş miydi? «31 Mart» yâni «13 Nisan = 22 Rebî'ül-evvel Salı» sabahından 24 Nisan = 3 Rebî'ül-âhir Cumartesi sabahı Selânik'den gelen «Hareket-ordusu» Istanbul'a gelinceye kadar 11 gün süren bu meşhur irticâ vak'asında en mühim hareket, birinci günü ilk kurşunlar havaya sıkıldıktan sonra Ayasofya meydanındaki Meclis binâsına yürüyen âsilerin :

— Şerîat isteriz!

naaralarıyla başlamış, bâzı sarıklı meb'uslar aşağıya inip nasihat etmek istemişlerse de hiç bir te'siri olmamış, âsiler yalnız Şerîat değil, daha başka şeyler de istemiş, Sadr-ı-a'zam Hüseyn Hilmi Paşa ile Meclis-i-Meb'ûsan reisi Ahmed Rızâ Bey'in isti'fâlarıyla İttihadçıların nefyi ve alaylı zâbitlerin vazifelerine iâdesi de istenilmiş, mütemâdiyen atılan kurşunlar bâzı kazâlara sebeb olmuş ve nihayet o sırada Meclis'e gelen Adliye nâzırı Nâzım Paşa yanlışlıkla Ahmed Rızâ Bey zannedilerek kalbinden vurulup öldürülmüş ve Lâzıkıyye meb'usu Emir Şefik Arslan da gene öyle bir yanlışlığa kurban gitmiştir. Bu 11 günlük irticâ devrinin en mühim vak'alarından biri de Yıldız sarayını topa tutmak istediğinden bahsedilen «Âsâr-ı-Tevfik» suvârisi Ali Kabuli Bey'in kendi gemisindeki bahriyeliler tarafından Yıldız'a götürülüp öldürülmesinde gösterilir: Âsiler Sultan

Hamid'in pencereye gelmesini istemişler ve Kabulî-kapdanı onun önünde öldürmüşlerdir. Sokaklarda ve köprü üstünde bâzı genç zâbitlerin de «Mektepli» oldukları için öldürüldüklerinden bahsedilirse de sayısı belli değildir. Bu bâdirede Tanin ve Şûrây-ı-Ümmet gibi bâzı gazetelerin idârehâneleri de tahrib edilmiştir. Sadr-ı-a'zam Hüseyn Hilmi Paşa vak'anın çıktığı gün saraya gidip isti'fâ ettikten sonra bir dostunun evinde saklanmış ve ertesi gün de bîtaraflığından dolayı her kesin i'timâdını kazanmış olan Hâriciyye nâzırı Tevfik Paşa yeni kabineyi teşkile me'mur olmuştur: Hüseyn Hilmi Paşa'nın bu ilk sadâreti bu senenin 14 Şubat=23 Muharrem Pazar gününden itibaren 1 ay, 27 gün sürmüştür. Ondan başka askerin istemediği Meclis-i-Meb'ûsân reisi Ahmed Rızâ Bey'le bir çok İttihadçı meb'uslar da saklanmışlardır.

Sultan Hamid'in «Vak'a» esnâsındaki vaziyeti çok dürüsttür: Zuhûrunda hiç bir dahli ve te'siri olmıyan irticâ hareketinin kendi lehindeki seyrinden istifâdeyi bile aklından geçirmemiş olduğunu isbât edecek resmî bir vesika vardır. Âsiler meşrutiyetin aleyhinde bulundukları ve hattâ meşhur Derviş Vahdetî «Volkan» gazetesinde Meclisin kapatılmasnı istediği halde, Sultan Hamid yeni Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'ya hitâb eden Sadâret Hattı-ı-Hümâyûnunda:

«Kanun-ı-esasî'nin muhâfazası ile âsâyişin idâmesi»

lüzumundan bahsetmiş, ihtilâlin ilk günü Mâbeyn baş-kâtibi Cevad Bey'i âsilere göndererek istedikleri Şerîat'e dâimâ olduğu gibi riâyet edileceğini ve ısyandan vazgeçtikleri takdirde haklarında Afv-i-umumî ilân edeceğini bildirmiş, bu hâl işin biraz yatışmasına sebeb olmuşsa da tahrikçilerin te'siriyle âsiler ertesi gün tekrar azgınlığa başlamış ve nihayet asker üzerindeki nüfuzundan dolayı yeni kabinede Harbiye nezâretine tâyin edilen Tesalya kahramanı müşir Gazi Edhem Paşa da pâdişah nâmına âsi askerlere gidip bir kere daha teskine çalışmıştır. Kendi sarayını muhâfaza eden ikinci fırka efrâdı bile âsilere tarafdâr olduğu için, Sultan Hamid'in nasihatten fazla bir şey yapması ve meselâ askerî bir tenkil hareketine kalkışması maddeten imkânsızdır. — Aşağıda bu senenin «23/24 Nisan» fıkrasına da bakınız).

14 Nisan = 23 Rebî'ül-evvel, Çarşanba: «Adana vak'ası».

(İstanbul'daki «31 Mart vak'ası»nın ertesi günü çıkan «Adana vak'ası» çok kanlı bir Ermeni ihtilâlidir; bu meşhur «Vak'a» dokuz günlük bir fâsıla ile iki ihtilâl hareketine ayrılır: Birincisi bu gün 16 Nisan = 25 Rebî'ül-evvel Cuma gününe kadar Adana vilâyet merkeziyle Tarsus, Erzin, Misis, Dörtyol vesaire gibi o zamanki mülhakaatından bâzı yerlerde üç gün sürmüş ve 25 Nisan=4 Rebî'ül-âhir Pazar gününe tesadâf eden ikinci ihtilâl de yalnız Adana şehrine münhasır kalmıştır. Ermeni komitacılarının böyle çılgınca bir ısyan çıkarmaktan maksatları, Avrupa devletlerinin askerî müdâhalelerine sebeb olarak Kilikya'da bir Ermeni hükûmeti kurmaktır; zâten bu tarihe kadar bütün «Ermeni patırdıları» hep ayni hulyâ ile yapılmıştır: Yukarda 1895=1313 vukuâtının «30 Eylül», 1896=1314 vukuâtının «26 Ağustos» ve 1905=1323 vukuâtının da «21 Temmuz» fıkralarına bakınız.

Bu seferki Adana ihtilâlinin bütün mes'ûliyyet ve vebâli «İttihad ve Terakki» komitesinin boynundadır: Memlekete tamamiyle hâkim olup hiç bir zaman iş başından ayrılmamak için meşrutiyetin ilânından itibaren gerek Balkanlarda, gerek Anadolu'da Türk hâkimiyyeti aleyhine kurulmuş ne kadar Bulgar, Sırp, Yunan ve Ermeni ihtilâl komiteleri varsa hepsiyle birleşip büyük bir blok te'sis etmiye çalışan «İttihad ve Terakki» nin bu uğurda muhtelif unsurlarla giriştiği gizli müzâkereler hakkında Cemal Paşa'nın hâtırâtında bir çok izâhâta tesadüf edilir. İşte bu izâhâta göre 1908 Ağustos=1326 Receb ayında «İttihad ve Terakki» nâmına Tal'at, Cemal ve Bahâüddin Şâkir Beylerin ve «Taşnakzutyun» ismindeki Ermeni ihtilâl komitesi nâmına da Mâlûmyan ve Şahrikyan ismindeki murahhasların giriştikleri müzâkereler:

«Taşnakzutyun cem'iyyetinin kendi ihtilâl teşkilâtını memlekette idâme etmesi ve şu kadar ki şimdiye kadar hafî olan bu teşkilâtın bundan sonra âşikâr bir cem'iyyet-i siyâsiyye hâlini iktisâb etmesi ve a'zâsının alenen ifây-ı vazife eylemesi»

karariyle neticelenmiştir! Buna mukabil «Taşnakzutyun» meşrutiyetin muhâfazasında «İttihad ve Terakki»ye yardım edecektir! Cemal Paşa bu siyasî fâciayı kemâl-i-safvetle ifşâ ettikten sonra, Hâtırâtının 247 nci sahifesinde :

«Bi-t-tabi' bu teklifi kabul etmekten başka çâremiz yoktu»

demektedir! İşte bu akla, iz'âna ve millî vicdâna sığmıyacak ittifak üzerine meşrutiyetten evvel hükûmetin şiddetle tâkib ettiği gizli teşekküller artık alenen faaliyete başlamış, hattâ Taşnakzutyun'dan başka Hınçak, Veragamyal-Hınçak, Ramgavar vesâir ihtilâl cemiyetleri de Anadolu'yu parçalama faaliyetlerini açıktan açığa yapmak imkânını te'min etmişlerdir! Bu nokta da Emniyyet-i-Umumiyye'nin Ermeni ihtilâl hareketleri hakkında neşrettiği vesikalar mecmuasiyle sâbittir. Sultan Hamid zamanında memlekete giremiyen komitacı Rus-Ermenilerine de artık sürülerle tesadüf edildiğinden bahsedilir; Tal'at Paşa hâtırâtının 16 ncı sahifesinde bu vaziyetten bahsederken :

«Komitelere karşı dâimâ a'zamî müsâmahayı gösterdim ve onların hakikî maksatlarını biliyormuş gibi hareket ettim»

demek suretiyle zavallı Osmanlı imparatorluğunun nasıl bir kafa ile idare edildiğini farkında bile olmadan i'tirâf etmektedir! İttihad ve Terakki'nin anladığı «İttihâd-ı anâsır» işte böyle bir «İttihâd-ı anâsır»dır.

«Adana vak'ası»nı oradaki ihtilâlci Ermeni piskoposu Mouchegh=Muşeg ismindeki kanlı papaz tertib etmiştir; Cemal Paşa'nın hâtırâtından anlaşıldığına göre Sultan Hamid zamanında silâh idhâli memnû olduğu halde meşrutiyette bu memnûiyyet kaldırılmış olduğu için Muşeg bir müddettir Avrupa'dan getirttiği tüfekler, tabancalar ve bombalarla Ermeni gençlerini müsellah bir ordu hâline getirmiş, bizim meşrutiyet hükûmeti «İttihâd-ı anâsır» hulyâsiyle hiç bir tedbire lüzum görmediği için bâzı Türk âileleri vak'adan evvel dehşete düşüp muhâcerete mecbur olmuş, nihayet vak'a patlak verip Ermeni ihtilâlcileri Türk mahallelerine saldırarak kadın, çocuk, ihtiyar ve hasta bile tefrik etmeksizin her tarafı kan ve ateş içinde bırakınca Müslümanlar da hükûmet kuvvetlerinin müdâhalesine rağmen canlarını, ırzlarını ve ocaklarını müdâfaa hıncıyla mukabeleye mecbur olmuş ve netice itibariyle 1850 Türk şehidine mukabil 17000 Ermeni maktul düşmüştür. Mâhut Muşeg ihtilâlin daha ikinci günü İskenderiye'ye kaçıp kurtulmuş ve biraz sonra orada On-üçüncü asrın «Vêpres sicilliennes» denilen meşhur Sicilya katl-i-âmının ismini takliden «Les Vêpres ciliciennes» ismindeki hezeyan-nâmesini neşrederek vukuâtı tamamiyle tersine çevirmiştir! Bu «Vak'a» Avrupa matbuâtında da pek tabiî olarak Türkler aleyhine çevrildiği için İttihadçılar telâşa düşmüşler ve ihtilâli tertib eden Ermeni cânilerine dokunmayıp sırf Avrupa'ya hoş görünmek için zavallı Türkleri cezâlandırmışlardır! «Vak'a» üzerine Adana valiliğine gönderilen Cemal Paşa bunu da şöyle anlatır :

«Yalnız Adana şehrinde Dîvân-ı-Harb-i-Örfî mahkûmlarından otuz Müslümanı i'dâm ettirdiğim gibi, ondan iki gün sonra da Erzin kasabasında on yedi Müslümanı i'dâm ettirdim. Bunlarla beraber yalnız bir Ermeni i'dâm olunmuştur. İ'dâm olunan Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve zengin âilelerine mensup gençler bulunduğu gibi, Bağçe kâzâsı müftisi dahî vardı. Bu müfti o havâli Türkleri nezdinde pek büyük bir nüfuza mâlik bulunuyordu»!

O sırada ilk defa olarak Dâhiliyye nâzırı olan Tal'at Bey/Paşa da «Hâtırâ-lar»ında :

«Bu i'dâm kararının Nâzırlar hey'etince tasdikını te'min eden yine ben oldum»

diye bir mârifet yapmış gibi öğünmektedir! Yalnız bir Ermeniye mukabil kırk yedi Türk i'dâm ettirmiş olmakla iftihâr edenlerin mâhut Muşeg'e «İttihâd-ı anâsır» nâmına bir teşekkürnâme göndermemiş olmalarına şükretmelidir).

23/24 Nisan = 2/3 Rebî'ül-âhir, Cuma/Cumartesi gecesi: «Hareket-ordusu» nun Istanbul'a girmiye başlaması ve ikinci meşrutiyetin «örfî» leşmesi.

(Yukarda bu senenin «13 Nisan» fıkrasında gördüğümüz «31 Mart vak'ası»nın Jandarma yüzbaşılarından çerkez İsmail Canbulat Efendi tarafından Selâniğ'e derhal bildirildiği rivayet edilir: Sonraları Dâhiliyye nâzırlığına kadar çıkarılan bu zabtiye yüzbaşısı «Meşrutiyet mahvoldu» diye bir telgraf çekmiştir. Tahsin Uzer'in gene ayni fıkrada bahsi geçen gayr-i-münteşir hâtırâtına göre Selâniğ'e haber gider gitmez askerî kulüpte bir ictimâ akdedilmiş ve Üçüncü ordu kumandanı Birinci-ferik Mahmud Şevket Paşa'nın idare ettiği müzakerede Istanbul'a derhal kuvvet sevkedilip meşrutiyetin kurtarılmasına karar verilerek bu kuvvete «Hareket-ordusu» gibi mânâsız bir isim takılmıştır: Muhtelif yerlerden parça parça yola çıkan bu derme-çatma «ordu» kozmopolit bir kütleden başka bir şey değildir: İçinde her milletten mahlûkat vardır; hattâ Selânik yahudilerinden bile katılanlar olmuştur! Türk düşmanı Makedonya çetecilerinin teşkil ettikleri gönüllü kuvvetler içinde bilhassa Bulgar müfrezesi pek meşhurdur! Bir takım keçe-külâhlı Arnavut serserilerinden de bahsedilir! Selânik'den pişdar şeklinde ilk hareket eden asker ve gönüllü kuvveti 15 Nisan = 24 Rebî'ül-evvel Perşenbe günü yola çıkmış ve ondan sonra da 19, 20 ve 21 Nisan=28, 29 ve 30 Rebî'ül-evvel Pazartesi, Salı ve Çarşanba günleri gene Selânik'le Drama, Serez, Gümülcüne, Manastır ve Üsküp'den bir çok askerî trenler daha hareket ettirilmiştir.

«Hareket-ordusu»nun başına ilkönce Selânik Redif fırkası kumandanı ferik Hüseyn Hüsnü Paşa geçmiştir: Sadr-ı-a'zam Said Paşa'nın hâtırâtına göre Istanbul önlerine gelen ilk kuvvetler içindeki Selânik jandarma bölüğü 19 Nisan = 28 Rebî'ül-evvel Pazartesi günü ilkönce Ayastefanos=Yeşilköy istasyonunu işgal etmiş ve Hareket-ordusunun ilk kumandanı Hüseyn Hüsnü Paşa da ertesi gün Hadım-köyü'ne gelmiştir. Üçüncü ordunun başında Hâdi Paşa'yı vekil bırakan Mahmud Şevket Paşa'nın yedi trenle Selânik'den hareketi 18 Nisan=27 Rebî'ül-evvel Pazar gününe ve Ayastefanos'a muvâsalatı da 22 Nisan = 1 Rebî'ül-âhir Perşenbe gününe müsâdiftir.

Hareket-ordusu Ayastefanos'a gelince Istanbul'daki Âyandan bâzılarıyla meb'usların ekserisi birdenbire oraya gidip gene 22 Nisan=1 Rebî'ül-âhir Perşenbe günü Yat-kulüb'ün sonradan yanmış olan sâhil binâsında «Meclis-i Umumî-i Millî» hâlinde ve o sırada Âyan reisi olan eski Sadr-ı-a'zam Said Paşa'nın riyâsetinde gizli bir celse akdettikten sonra Hareket-ordusu lehinde bir beyannâme neşretmiştir: Sultan Hamid'in hal'ine ilkönce işte bu celsede karar verilmişse de henüz ordu Istanbul'a girmemiş ve girdiği takdirde âkıbetin ne olacağı da iyice anlaşılmamış olduğu için mesele son derece gizli tutulmuştur! Hattâ bu kadarla da iktifâ edilmiyerek gizli celsenin akdedildiği gün Âyan reisi Said, reis-i-sânisi Gazi Ahmed Muhtar ve Meclis-i-Meb'usan birinci reis-vekili Tal'at imzâlarıyla Sadâret makamına çekilen telgrafta pâdişaha te'minat verildiği gibi, ertesi gün «Hareket-ordusu kumandanı Mahmud Şevket» imzâsiyle gene Sadr-ı-a'zama çekilen telgrafta da hal'e âit dedikodular tekzib edilmiştir: Halbuki o sırada pâdişahın hal'i takarrür etmiş ve hattâ bir fetvâ müsveddesi bile hazırlanmıştır! Her halde Âyan reisi Said Paşa'nın 33 senelik velinimeti olan ve kendisini Zirâat meclisi âzâlığından itibaren yükselte yükselte yedi defa Sadârete çıkarmış ve ihsanlarıyla da büyük bir servet sâhibi hâline getirmiş olan Sultan Abdülhamid'e karşı oynadığı rol, pek hoş bir rol değildir.

O sırada Rumeli'nin bir çok yerlerinden Istanbul hükûmetini meşrû tanımadıklarına dâir telgraflar yağmakta ve hattâ bâzı yerlerde pâdişâhın ismi Cuma hutbelerinde zikredilmediğinden bahsolunmaktadır: Yukarda bu senenin «13 Nisan» fıkrasında gördüğümüz gibi, Sultan Hamid'in bu vaziyetteki dürüstlüğü ve çok müteassıp bir İttihatçı olan Tahsin Uzer'in hâtırâtında i'tirâf ettiği «bü-

yüklüğü», işte bütün bunlara rağmen bîtaraflığını muhâfaza etmiş olmasındadır. Hareket ordusu Istanbul'a girdikten sonra kurulan ve suçlulardan fazla suçsuzları dar-ağacına çeken meşhur Dîvân-ı-Harb-i-Örfî âzâsından birinin bana anlattığını burada tarihe tevdi' etmeyi millî bir vazife bilirim: Istanbul'un pâdişaha sadık olan birinci ordusunun sadık olmıyan kumandanı Mahmud Muhtar Paşa «31 Mart vak'ası» üzerine Selâniğ'e kaçınca Yıldız'a gidip huzura kabul edilen bir iki müşir ve ferik Sultan Hamid'in ayaklarına kapanarak Hareket-ordusu'na mukavemet edilmesini istirhâm ettikleri halde pâdişah kabul etmemiş, asabî bir sesle :

— Paşalar, ben Halîfe-i-İslâmım: Müslümanı müslümana kırdıramam!

deyip bitişik odaya çekilmiştir. O sırada Sultan Hamid'in ağzından çıkacak tek bir kelime, Hareket-ordusu denilen derme-çatma gürûhu bir anda mahvetmiye ve Türkiye'nin en mükemmel kuvveti olan birinci ordunun başına iyi bir kumandan koyup «Vur!» emrini vermesi devletin bütün mukadderâtını değiştirmiye kâfidir : İkinci Abdülhamid'in en büyük hatâsı işte bunu yapmamış ve meşrutiyeti muhâfaza etmek şartiyle «İttihad ve Terakki» denilen kanlı Balkan komitesini imhâ etmemiş olmasında gösterilebilir.

Sultan Abdülhamid o kadarla da kalmamış, bir taraftan Topçu feriki Hurşid Paşa ile Ders-vekili Hâlis Efendi'yi Hareket-ordusuna gönderip meşrutiyetin mahfûz olduğunu te'min ederken, bir taraftan da birinci ordunun yeni kumandanı Nâzım Paşa'yı Rumeli kuvvetlerine mukavemet etmemeleri için Istanbul askerini yemin ettirmiye me'mur etmiştir. Ayastefanos açıklarına gelmiş olan donanmanın da müzâheretine istinâd eden Hareket-ordusu'nun bu gece ezânî saat 4,35=zevâlî 11,33 de Istanbul'a kolayca hulûle başlaması işte o sâyededir. Gece bâzı mevkiler işgal edildikten sonra sabaha karşı muhtelif kollardan şehrin işgaline başlanmış, Padişah kan dökülmemesini emrettiği halde Bâb-ı-Âlî'de, Taksim kışlasında, Taşkışla'da, Harbiye'de ve Selimiyye'de görülen mukavemetler yüzünden bâzı müsâdemeler olmuş ve top bile kullanılmış, Selimiyye'den mâadâ bütün bu noktalar o gün akşama kadar teslim olmuş ve nihayet Selimiyye ile Yıldız'daki ikinci fırka da ertesi gün teslim olunca Hareket-ordusu artık Istanbul'a tamamiyle hâkim kesilmiştir.

Mahmud Şevket Paşa'nın Istanbul-İzmit-Çatalca mıntakasında İdâre-i-örfiyye ilân etmesi işte o ikinci güne tesadüf eden 25 Nisan=4 Rebî-ül-âhir Pazar sabahı ezânî saat 12=zevâlî saat 7 dedir: Tabiî derhal «Dîvân-ı-Harb-i-Örfî»lerle dar-ağaçları kurulmuş, suçluların yanında suçsuzlar da ipe çekilmiş veyahut hapse atılmış, eski devir adamlarından bir çok kimseler öteye beriye sürülmüş, İdâre-i-örfiyye mıntakası mutlakıyyete rahmet okutan bir tedhiş sâhası hâline gelmiş, bütün birinci ordu efrâdı angarya ile çalıştırılmak üzere Rumeli yollarına sürülmüş, inkılâbı koruma bahâne ve terânesiyle «İttihad ve Terakki» hâkimiyyetini idâme için bu tedhiş rejimi gittikçe tabiî hâl şeklini almış, hafiyelik yeni bir şekle istihâle etmiş, matbuâtın ağzına yep-yeni bir kilit vurulmuş ve netice olarak meşrutiyet örfîleşerek «Hürriyet» ismi altında iki meclisli tuhaf bir mutlakıyyet kurulmuştur : «Devlet-i-Osmâniyye» denilen son Türk imparatorluğunu işte bu mutlak ve örfî meşrutiyete bürünen «İttihâd ve Terakki» ismindeki Balkan komitesi on sene içinde yıkıverecektir).

27 Nisan = 6 Rebî'ül-âhir, Salı, Ezânî saat 6,30 = Zevâlî 1,32 : İkinci Abdülhamid'in hal'i.

(Yukarıki fıkrada Ayastefanos=Yeşilköy'de toplandığını gördüğümüz «Meclis-i-Millî» âzâsı Istanbul'un Hareket-ordusu tarafından işgali tamamlandıktan sonra 26 Nisan = 5 Rebî'ül-âhir Pazartesi günü Istanbul'a dönmüş ve bu gün de Ayasofya'daki binâda 240 meb'usla 34 âyandan mürekkep 274 kişilik bir «Meclis-i Umumî-i Millî» hâlinde tekrar toplanarak Sultan Hamid'in hal'ine ittifakla karar vermiştir! Hali' fetvâsının ilk müsveddesini sarıklı meb'uslardan Elmalılı-Hamdi Hoca/Küçük-Hamdi Efendi yazmış, Meclis'e dâvet edilen fetvâ-emini Hacı-Nuri Efendi metîn ve dürüst adam olduğu için, Riyâset odasında toplanan hususî en-

cümende bu müsveddeye karşı «taallül gösterip» ve hattâ isti'fâ ettiğini söyleyip hal'e muhâlefet etmiş ve nihayet pâdişaha kendiliğinden ferâgat teklif edilmesini tavsiye ettiği için fetvânın son kısmı tâdil edilerek hali' veya ferâgat şıklarından birinin tercihi «Erbâb-ı hall-ü-akde» yâni Meclis-i-Millî'ye bırakılmış, Şeyh-ül-İslâm Mehmet Ziyâüddin Efendi'nin imzâ ettiği bu muaddel şekil Hey'et-i-umumiyye'de okununca İttihadçı meb'uslar:

— Hali', hali'!

diye bağırışmış ve işte o sırada Sultan Hamid'in yetiştirmesi ve lûtufdîdesi olan Meclis-i-Millî reisi Küçük-Said Paşa riyâset kürsisinde ayağa kalkarak:

— Efendiler, okunan fetvây-ı-şerîfe ve millet tarafından gösterilen arzûy-ı umumî mucibince Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni'nin Hilâfet ve Saltanattan hal'ine karar veriyor musunuz?

deyince eller kaldırılırken «Ferâgat» tarafdarları tereddüd gösterdikleri için ayağa kalkılması ihtâr edilmiş ve işte bunun üzerine ittifakla hal'e karar verilmiştir. Fetvâ metnindeki hali' sebebleri tamamiyle yalan ve iftirâdan ibarettir: Bu sebeblerin en mühimmi olarak «31 Mart vak'ası»nda Sultan Hamid'e isnâd edilen mes'ûliyyet iftirâsı için yukarda bu senenin «13 Nisan» fıkrasına bakınız. Diger sebeblerin en mühimleri de «Kütüb-i şer'iyyenin men'-ü-ihrâkı», tebaanın «katli» ve Beyt-ül-mâlin «tebzîr-ü-israfı» gibi safsatalardır! Halbuki Sultan Hamid'in en büyük hususiyyeti kan dökmekten ictinâbıdır: 1876 = 1293 vukuâtının «31 Ağustos» fıkrasına bakınız. Fetvâ-emini Hacı-Nuri Efendi'nin i'tirâziyle de sâbit olduğu gibi, dinî kitapların «men'-ü-ihrâkı» da bir efsâneden ibarettir: Sultan Hamid, kendisine bu iftirâyı atanların hepsinden daha dindâr olmakla meşhurdur. Beyt-ül-mâlin isrâfı da iftirâdır; Düyûn-ı-Umumiyyenin teşkiline mukabil Abdülmecid ve Abd-ül-Aziz devirlerindenberi kabaran devlet borçlarının yarıdan aşağıya indirilmesi Sultan Hamid devrindedir: 1881 = 1299 vukuâtının «20 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız. O tarihten sonra bir takım istikrazlar akdedilmişse de bunların çoğu ve devlet vâridâtının mühim bir kısmı borç itfâsına hasredilmiş ve Tahsin Paşa'nın hâtırâtında söylediği gibi:

«Sultan Hamid borç ödemek i'tiyâdının te'siriyle bu hususa mütemâdiyen dikkat etmiş ve borcun dörtte üçünü ödemeğe muvaffak olmuştur.» «Tebzîr-ü-isrâf»ından bahsedilen pâdişah 1897 = 1314 vukuâtının «18 Nisan» fıkrasında gördüğümüz Yunan seferi masraflarının büyük bir kısmını da Hazine-i-Hâssa'dan, yâni kendi kesesinden tesviye etmiştir. «Müsrif»in hayrâta verdiği paralar da muazzam yekûnlar tutmaktadır. İnhitat devrinin en büyük pâdişahlarından olan İkinci Abdülhamid'in bir takım idarî taksirâtına mukabil memlekete pek çok ve pek büyük iyilikleri vardır. Eserleri ve te'sisâtı hakkında ciltlerle eserler yazılabilir. En büyük iyilikleri Maârif sâhasındadır: Memleketin kültür seviyyesini yükselten, Sultan Hamid'dir: Mekteb-i-Mülkiyye, Mekteb-i-Hukuk, fen ve edebiyat kısımlarından mürekkep Dârülfünun = Üniversite, Sanâyi'-i-nefîse mektebi=Güzel san'atlar akademisi, Hendese-i-Mülkiyye = Yüksek-Mühendis mektebi, Dâr-ül-Muallimîn-i Âliye = Yüksek-Muallim mektebi, Mâliye mektebi, Ticaret mektebi ve Halkalı Zirâat mekteb-i âlisi gibi yüksek tahsil müesseselerinin hepsi Sultan Hamid devrinde kurulmuştur; bunlardan başka Ticaret-i-bahriyye, Orman ve Maâdin, Lisan, Dilsiz ve A'mâ mektepleriyle Dâr-ül-muallimât ve Kız Sanâyi' mektepleri de onundur. Bilhassa Garp tarzındaki ilk ve orta tahsilin hakikî müessisi Sultan Hamid'dir: Bütün vilâyetlerle sancakların çoğunda İ'dâdîler = Liseler açtırıp bunlar için hususî binâlar yaptırmış ve kazâlarda Rüşdiyyeler = Orta-mektepler kurdurmuştur. Yalnız Istanbul'da açtırdığı liselerin sayısı altıdır. «İbtidâî» denilen ilk-mektepleri köylere kadar sokan da odur. Rüşdiyye derecesinden itibaren ecnebi dil tahsilinin mecburî tutulması da onun devrindedir. Bunlardan başka bir çok vilâyetlerde Dâr-ül-muallimînler ve bâzı vilâyetlerde Hukuk mektepleri açtırmıştır. Kurdurduğu kültür müesseseleriyle binâlarının en mühimleri Müze-i-Hümâyun = Eski-eserler müzesi, Askerî müze, Bâyezid Kütüphâne-i umumîsi, Yıldız kütüphânesi ve Haydarpaşa Tıbbiyyesidir. Kendi kesesinden yaptırdığı Şişli Etfâl hastahânesiyle te'sis masrafını

kısmen tesviye ettiği Dâr-ül-aceze, Yeni-Postahâne, Çenberlitaş'da sonradan Maârif nezâretine tahsis edilen Dârülfünun binâsı ve bilhassa Istanbul'u susuzluktan kurtaran Hamidiyye suyu hep onun eserleridir. Bütün memlekette Ticaret, Zirâat ve Sanâyi odaları Sultan Hamid zamanında kurulmuş, ilk defa olarak Tahrir-i-nüfus teşkilâtı yapılmış, Anadolu ve Rumeli demiryollarının büyük bir kısmı o zaman ikmâl edilmiş, Hicaz ve Basra telgraf hatları temdid olunmuş, yolsuz Anadolu'da bir şose şebekesi vücuda getirilmiş, Zirâat bankaları kurulmuş, muhtelif şehirlerde atlı ve elektrikli tramvaylar ve muntazam rıhtımlar yapılmış, Feshâne ve Hereke fabrikaları genişletilmiş ve Yıldız Çini fabrikası açılmış ve bilhassa sırf İslâm âleminin iânesiyle Şam'dan Medîne'ye kadar muazzam bir eser olan Hicaz demiryolu yapılıp işletilmiştir. Sultan Hamid'in askerî ıslâhâtı da çok mühimdir : Bunun için Almanya'dan muallimlerle mütehassıslar getirilmiş, Alman ordusunda tecribe görmek veyahut ikmâl-i-tahsil etmek üzere zâbitler göndermiş, askerî Rüşdiyeler ve İdâdîler açtırmış ve Türk ordusunu yeni silâhlarla techiz etmiştir.

Sultan Mecid'in «Kuruntulu oğlum!» dediği İkinci Abdülhamid'in dillerde destan olan vehmiyle vesvesesinden memleketin de, kendisinin de zarar gördüğü muhakkaktır : Bilhassa donanmanın bu yüzden ihmâli en büyük hatâlarındandır. Bununla beraber «Vehm-i-Hümâyûn»unda büsbütün haksız olmadığını isbât eden vak'alar da vardır. 1878 = 1295 vukuâtının «20 Mayıs» fıkrasında gördüğümüz «Ali Suâvi vak'ası»nı gene o senenin 8/9 Temmuz=8/9 Receb Pazartesi/Salı gecesi bastırılan ve Sultan Murad'ı yeniden tahta çıkarmak için Masonlar tarafından kurulan Cleanti Scalieri komitesinin gizli faaliyetleri tâkib etmiş, ondan sonra Jön-Türklerin bir takım sûikasd tertibâtı haber alınmış, nihayet 1905 = 1323 vukuâtının «21 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz «Bomba hâdisesi» olmuş, Ermeni komitelerinin o tarihten sonra da bir kaç sûikasd teşebbüsü keşfedilmiş Yıldız sarayına mütemâdiyen sûikasd jurnalleri yağdırılmış ve esasen vehhâm olan Sultan Abdülhamid'in vesvesesi işte bu suretle her gün körüklenip alevlendirilmiştir : O vaziyette kim olsa hayat endişesine düşecek ve pek tabiî olarak vehme kapılacaktır. Bu gibi vesveselerin hiç olmazsa yarı mes'ûliyyeti ahlâk-ı-umûmiyyeye âittir.

1842=1258 senesi 21 Eylül=15 Şa'ban Çarşanba günü dünyaya gelmiş olan İkinci Abdülhamid yaşının tam 66 sene, 7 ay, 7 gün tuttuğu sırada, yâni 67 yaşının içinde hal'edilmiş demektir: 1876=1293 senesi 31 Ağustos=10 Şa'ban Perşenbe günü tahta çıkmış olduğuna göre saltanat müddeti de 32 sene, 7 ay, 27 gün tutmaktadır. Bu uzun saltanat üç devreye ayrılır: 1) Sultan Hamid'in cülûsundan 3 ay, 23 gün sonra 1876 = 1293 senesi 23 Kânunuevvel = 6 Zülhicce Cumartesi gününden 1878 = 1295 senesi 13 Şubat = 10 Safer Çarşanba gününe kadar devam edebilen ilk meşrutiyet 1 sene, 1 ay, 21 gün sürmüştür; 2) İlk meşrutiyetin nihayetinden 1908 = 1326 senesi 23 Temmuz = 23 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü ikinci meşrutiyetin ilânına kadar süren ikinci mutlakıyyet devri 30 sene, 5 ay, 8 gün tutmaktadır; 3) İkinci meşrutiyetin ilânından Sultan Hamid'in hal'ine kadar geçen müddet de 9 ay, 5 gün tuttuğuna göre, İkinci Abdülhamid devrinin 1 sene, 10 ay, 26 günü birinci ve ikinci meşrutiyetlerle geçmiş demektir. İlk meşrutiyetin ilânından evvelki 3 ay, 23 günlük ilk mutlakıyyet müddetiyle iki meşrutiyet arasındaki ikinci mutlakıyyet devrinin mecmûu da 30 sene, 9 ay, 1 gün tutmaktadır.
Sultan Hamid'e hal'ini tebliğ edecek Âyan ve Meb'ûsan hey'etinin intihâbında İttihatçılar Türk tarihinin hiç bir zaman unutmıyacağı ve dâimâ nefret ve lânetle yâd edeceği müdhiş bir şenâat irtikâb etmişlerdir: Seçilen hey'et, Âyândan ermeni Aram ve Bahriye feriki lâz Ârif Hikmet'le Selânik meb'usu yahudi Karasu, Türk düşmanlığıyla mâruftur; Sultan Hamid'in bendegânından ve eski yâverlerinden olan «Jandarmalıktan yetişme» arnavut Es'ad Toptani, efendisinden sonra Türkiye'ye de ihânet etmiş bir hâindir; lâz Ârif Hikmet, pâdişahın kapısında yetişmiş bir lûtufdîdesi ve yâveridir; Aram Efendi'nin araya katılması

da her halde Sultan Hamid'in Ermeni ihtilâllerini tenkil etmiş ve Anadolu'da bir Ermenistan kurdurmamış olmasının cezâsı olsa gerektir! Otuz üç sene Hilâfet-i-İslâmiyye makamında bulunmuş bir Türk hâkanının fetvâ mucibince hal'ini ancak bir Müslüman-Türk hey'eti tebliğ edebilir: «İttihad ve Terakki» denilen kanlı Balkan komitesi bu şenî' ve mel'un hareketiyle Sultan Abdülhamid'in şahsına değil, Türk ırkına ve o ırkın muhteşem tarihine hakaret etmiştir: Bütün Osmanlı tarihinde bu nâmerdâne ihânetin tek bir misli yoktur. Sultan Reşad'ın cülûsunda Baş-Mâbeynciliğe tâyin edilen Lûtfi Simavî Bey hâtırâtında bu şenâati «Afvolunmaz bir hatâ ve silinmez bir leke» diye tavsif ettiği gibi, o zaman Selânik merkez kaymakamlığıyla Polis müdür vekilliğinde bulunan İttihatçı Tahsin Uzer bile gayr-i-münteşir hâtırâtının ikinci cildinde bunun «Azîm» bir hatây-ı siyasî olduğunu i'tirâf etmiştir. Sultan Hamid Çırağan sarayında oturmak istediğini «Meclis-i-Millî»ye bildirdiği halde, Hareket ordusunun artık diktatör kesilen kumandanı Bağdadlı gürcü yahut çeçen Mahmud Şevket Paşa el-çabukluğu ederek «Hâkan-ı mahlû» u hal'edildiği gece Selânik'e sevkettirmiştir: Eşyâsını bile almadan bir kaç bavulla gece-yarısı Yıldız sarayından çıkarılan Sultan Hamid, «Cem'iyyet» denilen komite tarafından Selânik'deki ikametgâhının «Mübâyaa me'murluğu»na tâyin edilen Tahsin Uzer'in hâtırâtına nazaran âile ve maiyyet efrâdından 38 kişiyle hareket etmiştir; bunların içinde dört Kadın-Efendi'den başka küçük şehzâdelerden Abdürrahim ve Âbid Efendilerle Sadiye, Ayşe ve Refîa sultanlar bir çok kalfalar, bir kaç harem-ağası ve bâzı sâdık bendegânı vardır. Kırk Selânik jandarmasının başında muhâfızlık vazifesine de binbaşı Fethi Bey me'mur olmuştur.

27/28 Nisan = 6/7 Rebî'ül-âhir Salı/Çarşanba gecesi zevâlî saat birde Sirkeci istasyonundan hareket eden hususî trenin iki yahut üç vagondan ibaret olduğu rivayet edilir: Salonlu vagona Sultan Hamid'le âilesi yerleşmiş, ötekine de maiyyeti binmiştir. 28 Nisan = 7 Rebî'ül-âhir Çarşanba günü akşam ezanından sonra Selâniğ'e vâsıl olan bu hazin kafile Kılkış istasyonundan 15 hususî arabayla bir suvâri müfrezesi tarafından tâkib edilerek Allatini köşküne îsâl edilmiştir: Osmanlı hizmetinde Jandarma müfettiş-i-umûmisi olan İtalyan generali Robilant Paşa'nın derhal tahliye ettiği bu muhteşem köşkü hükûmetin biraz sonra mefrûşâtiyle beraber satın aldığından bahsedilir. Köşkün kapısında Üçüncü ordu kumandan vekili Hâdi Paşa ile Selânik Belediye reisi İsmail Hakkı ve merkez kaymakamı Tahsin Uzer Beyler tarafından karşılanan Sultan Hamid, âile efrâdı tamamiyle içeri girdikten sonra kapının önündeki mermer merdivenlerden ağır ağır çıkmıya başlamış ve Tahsin Uzer'in hâtırâtına göre tam o sırada yatsı ezanı okunduğu için:

— Aziz Allah, celle şânuhu,

diye mukabelede bulunmuştur: Bu izâha göre o sırada saatin ezânî 4,42 = zevâlî 8,43 olması lâzımgelir.

Sultan Hamid Allatini köşkünde marangozluk ve tenekecilikle vakit geçirmiş ve hattâ bunlara âit levâzımı «Mübâyaa me'muru» Tahsin Uzer te'min etmiştir: Fakat her halde en mühim meşgalesi kendisini hal'edenlerin dâhilî ve haricî bütün devlet işlerinde milletin başına getirdikleri muazzam belâları «Mirsâd-ı ibret»den mümkin olduğu ve haber alabildiği kadar temâşâdan ibaret olsa gerektir.

«İttihad ve Terakki» komitesinin bu memlekete yaptığı en büyük fenalık, Sultan Hamid gibi Avrupa siyasetine otuz üç senelik bir tecribeyle hâkim olmuş büyük bir hükümdarı iş başından uzaklaştırmaktır: İngiltere sefiri Nicolas O'connor bir cihan harbi belâsından kurtulmak için bütün Avrupa milletlerinin ona duâ etmekle mükellef olduklarından ve Fransa sefiri Maurice Bompard da bütün Avrupa'da onun ayarında tek bir diplomat olmadığından bahsetmişlerdir. Sultan Hamid'in şahsiyyeti için yukarda 1876=1293 vukuâtı içindeki «31 Ağustos» fıkralarının ikincisine, Balkan harbinde Istanbul'a nakli için 1912=1330 vukuâtının «1 Teşrinisâni» fıkrasına ve ölümü için de 1918 = 1336 vukuâtının «10 Şubat» fıkrasına bakınız).

BEŞİNCİ MEHMET

(Mehemmed-i Hâmis/Sultan Mehmet Reşad)

— M. 1909 = H. 1327 — M. 1918 = H. 1336 —

1909 = 1327

27 Nisan = 6 Rebî'ül-âhir, Salı: Beşinci Mehmed'in cülûsu.

(Sultan Mecid'in Abd-ül-Aziz'den sonra sırayla tahta çıkan dört oğlunun üçüncüsü ve Osmanlı pâdişahlarının otuz beşincisi olan Beşinci Mehmet Reşad'ın cülûsunda iki garâbete tesadüf edilir : Birinci garâbet, Sultan Hamid'in hal'ine karar veren «Meclis-i-Millî» de reis Küçük-Said Paşa'nın o tarihî karardan sonra veliahd Mehmed Reşad Efendi'nin saltanatını hiç lüzum olmadığı halde re'ye koyması ve işte bu suretle Reşad Efendi'nin «İntihapla» iclâs edilmiş olmasıdır! Hattâ bu «intihâp» iki kişilik bir hey'etle derhal kendisine tebliğ edilmiştir: Bu hareket, o zamanki Kanun-ı-esasî'nin üçüncü maddesine mugayirdir; çünkü o madde mucibince saltanat zâten «Ekber-i evlâd»a âittir! İkinci garâbet de, Âyandan ferik Sami Paşa'nın teklifiyle «Meclis-i-Millî» Hareket-ordusunun Istanbul'a girişini şehrin ikinci fethi saymak saygısızlığında bulunduğu için, ilk fâtih olan «İkinci Mehmed»in ismine nazîre olarak yeni pâdişaha «Birinci Reşad» yerine «Beşinci Mehmet» isminin takılıvermiş olmasıdır! Bununla beraber halk arasında «Sultan Reşad» ismi kullanılmıştır.

Beşinci Mehmet 1844=1260 senesi 1/2 Teşrinisâni=19/20 Şevvâl Cuma/Cumartesi gecesi dünyaya gelmiş olduğuna göre yaşının tam 64 sene, 5 ay, 26 gün tuttuğu, yâni 65 yaşının içinde bulunduğu sırada cülûs etmiş demektir. Anasının adı «Gülcemal Kadın-Efendi»dir. — Şark kültürünün ve bilhassa acemcesinin çok kuvvetli olduğundan bahsedilir; Garp kültürü yoktur. Çok uzun süren şehzâdelik ve veliahtlik devrini İran edebiyatiyle ve bilhassa Mesnevî okumakla geçirdiği rivayet edilir: Mevlevîliğe intisâbı işte bundandır. — Saltanat devrinde şahsiyyetsizlik sayılacak kadar irâde gevşekliği göstermiş, meşrutiyet pâdişahlığını hiç bir işe karışmamaktan ibaret muhteşem bir işsizlik zannetmiş ve «İttihad ve Terakki» komitesinin elinde bir kukla rolü oynamıştır! Her halde Sultan Hamid gibi kudretli bir şahsiyyetin yerini doldurabilecek bir halef değildir.
Çanakkale muharebesi münâsebetiyle yazmış veyahut kendisine isnâd edilmiş olduğundan bahsedilen meşhur şi'rin muhtelif şâirlere izâfe edilen «Tahmîs» şeklindeki tehzîlinde Sultan Reşad'ın bu hâlini çok güzel tasvir eden bir kıt'a vardır :

Haberim yoktu olup bitmiş olan işlerden
Mesnevîler okuyordum oturup ezberden
Bir de baktım ki haber geldi bizim Enver'den
«Savlet etmişti Çanakkal'aya bahr-û-berden»
«Ehl-i-İslâmın iki hasm-ı-kavîsi birden»

Sultan Hamid'in Esvabcı-başısı İlyas Bey'den işitmiştim: Veliahtlik devrini âdetâ ihtilâttan memnû gibi bir halde geçirmiş olan müstakbel halefinden her hangi bir münâsebetle bahseden zeki pâdişah bir gün İlyas Bey'e :

— Ben bizim birâderi halka göstermemekle kendisine çok büyük bir iyilik ediyorum!

demiş ve insana lâtife gibi gelen bu sözün ne kadar ciddî olduğunu maatteessüf hâdisât en acı şekilde isbât etmiştir).

5 Mayıs = 14 Rebî'ül-âhir, Çarşanba: Tevfik Paşa'nın isti'fâsiyle Hüseyn Hilmi Paşa'nın ikinci sadâreti.

(İstifânın sebebi, «İttihad ve Terakki» erkânının devlet işlerini artık doğrudan doğruya ellerine almak istemeleri ve işte bundan dolayı Meclis-i-Meb'ûsân reisi Ahmed Rızâ ve birinci reis-vekili Tal'at beylerin ısrarlarıdır: Tevfik Paşa'nın bu ilk sadâreti bu senenin 14 Nisan=23 Rebî'ül-evvel Çarşanba gününden itibaren 21 gündür. — Yeni kabinede Dâhiliyye nâzırı olan eski Sadr-ı-a'zam Avlonyalı Ferid Paşa biraz sonra «Cem'iyyet» tarafından isti'fâya mecbur edilerek yerine Tal'at Bey getirilmiş ve işte bu suretle «İttihad ve Terakki» nin talihsiz ve tecribesiz komitacıları devletin idaresini maatteessüf artık fi'len ellerine almıya başlamışlardır).

28 Kânunuevvel = 15 Zülhicce, Salı: Hüseyn Hilmi Paşa'nın isti'fâsı.

(Hilmi Paşa'nın isti'fâsına sebeb olarak «İttihad ve Terakki»nin müdâhaleleriyle her biri bir fâtih kesilen İttihatçı zâbitlerin tahakkümlerine dayanamadığından bahsedilir : Sadâret müddeti yukarıki fıkra tarihinden itbaren 7 ay, 24 gündür).

1910 = 1327

12 Kânunusâni = 30 Zülhicce, Çarşanba: Roma sefiri Hakkı Beyin sadâreti.

(Sadâretinden itibaren «Paşa» ünvânını alan yeni Sadr-ı-a'zam Roma'dan gelinceye kadar eski kabine 15 gün vekâleten vazifesine devam etmiştir. — «İttihad ve Terakki»den memnun olmıyan efkâr-ı-umûmiyyeye karşı «Adl-ü-ihsan» siyaseti tâkib edeceğinden dem vurduğu halde «Cem'iyyet»e selefinden fazla boyun eğen ve nihayet gaflet ve alâkasızlığı yüzünden Trablusugarp felâketine sebeb olan Hakkı Paşa'nın kurduğu kabineye Hareket-ordusunun diktatör kumandanı Mahmud Şevket Paşa da Harbiye nâzırı olarak girmiştir).

1910 = 1328

19 Kânunusâni = 7 Muharrem, Çarşanba: Çırağan yangını.

(Hareket-ordusunun Istanbul'a girmesinden itibaren «İttihad ve Terakki» artık pâyıtahta hâkim bir işgal kuvveti gibi harekete başlamış ve işte bu zihniyetle Meclis-i-Meb'ûsan reisi Ahmed Rızâ Bey Çırağan sarayının meclis binâsı olmasını istemiş, Sultan Reşad muvâfakat etmediği halde Ahmed Rızâ matbuâta pâdişahın o muhteşem sarayı Meclis-i-Millî'ye ihsân ettiğinden bahsederek yalandan bir emr-i-vâkı' yapmış, Ayasofya'daki Âyan ve Meb'ûsan meclisleri hemen Çırağan'a taşınmış ve nihayet bu gün dikkatsizlik ve tedbirsizlik yüzünden Boğaziçi'nin o zarif ziyneti bir iki saat içinde yanıvermiştir: Muhteşem mefrûşâtından başka Yıldız sarayından getirilen eşyâ ve bir çok kıymetli tablolarla san'at eserleri de kül olmuştur! Deniz suyundan istifâde edebilmek için evvelden tertibât ittihâz edilmemiş olması affedilecek gafletlerden değildir! — Bütün halkı müteessir eden bu felâket üzerine Âyan ve Meb'ûsân meclisleri sonradan «Güzel-san'atlar akademisi» olduktan sonra yanan Fındıklı sarayına yerleştirilmiştir).

1 Nisan = 20 Rebî'ül-evvel, Cuma: Arnavutluk ısyânı.

(Sultan Hamid'in meslekten yetişmiş tecribeli valilerinden sonra «İttihad ve Terakki» bir takım tecribesiz ve dirâyetsiz adamları sırf İttihadçı olduklarından dolayı o zamanın büyük valiliklerine göndermiye başlamıştır: Bunların içinde bâzı komitacı zâbitler bile vardır! Meselâ Kosova valisi Mazhar Bey esasen sivil olmakla beraber tecribesiz bir komitacıdır: Arnavutluk ısyânı işte bu adamın gûyâ Üsküb'ü i'mâr etmek için imparatorluğun hiç bir yerinde mevcud olmıyan bir «Octroi=Dâhilî gümrük vergisi» tarhetmiye kalkışmasından ve bunun üzerine sakal ve yumurta vergileri de tarhedileceği hakkında bir takım şâyialar çıkmasından doğmuştur! Arnavutluk vesaire gibi iptidâî yerlerin mahallî şerâitine göre bir imparatorluk siyaseti tâkib eden Sultan Hamid'den sonra İttihatçıların bu malî baskı siyasetinden başka muhâlif meb'us çıkarmamak ve meşhur İsâ Bolatin gibi Sultan Hamid'in lûtuflarını görmüş derebeylerinin nüfuzlarını kırmıya kalkışmak gibi bir takım çılgınca hareketleri de vardır. Arnavutluk zâten yıllardanberi Avusturya, İtalya, Sırbistan, Yunanistan ve hattâ Karadağ gibi devletlerin propagandalarından dolayı Osmanlı hâkimiyyetine karşı ayaklanmıya fırsat arayan bir sâhadır: Arnavut milliyetçilerinin daha 1909 = 1327 senesi 20 - 26 Ağustos=3 - 9 Şa'ban Cuma-Perşenbe günleri toplanan Elbasan kongresinde Arnavutçanın tedris lisanı olmasına ve Lâtin harflerinin kabulüne karar verilmiştir. Böyle bir vaziyette «İttihad ve Terakki»nin öyle bir siyaseti Baş-Mâbeynci Lûtfi Simavî Bey'in tâbiriyle «Mecnûnâne» bir hareketten başka bir şey değildir. İşte bundan dolayı çıkan ısyânın ilk vak'ası, bu gün İpek mutasarrıfı İsmail Hakkı Bey'in âsiler tarafından yaralanmasıdır. O taraflarda askerin azlığından ve arâzinin dağlık olmasından istifâde eden Arnavutlar, meşhur Kaçanik boğazını tutup yukarısına hâkim olmuşlar, ısyan sâhalarını az zamanda İpek ve Yakova havâlisinden Priştine, Volçetrin, Ferizovik ve hattâ İşkodra'ya kadar genişletmişlerdir. Buna karşı «İttihad ve Terakki» komitesi Arnavut meb'usların tavsiye ettikleri muslihâne tesviye şekillerini reddederek tenkil kararını vermiş, diktatör Harbiye nâzırı Mahmud Şevket Paşa seksen iki piyâde taburuyla cayırtılı bir Arnavutluk seferine çıkmış, ısyâna iştirâk eden ve etmiyen bütün ahâlinin silâhları toplanmış, bu muâmele esnâsında karılarıyla kızlarının önünde erkeklere sopalar çekilerek izzet-i-nefisleri kırılmış ve işte bundan dolayı ısyan müzminleşerek ve muhtelif şiddet ve sükûnet safhaları geçirerek Balkan har binde Arnavutluğun tamamiyle elden çıkmasına kadar devam etmiştir. — İttihatçıların densizlikleriyle idaresizliklerinden dolayı o sırada Havran'da da bir Dürzü ısyânı çıkmış ve o yüzden de bir çok kan dökülmüştür).

9 Mayıs = 28 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: Girit meclisinin Yunan kralına sadâkat yemini.

(Girit meselesinin son şekli için yukarda 1908 = 1326 vukuâtının «6 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız. — Bu gün açılan Girit Meclis-i-umumîsinde Rum âzânın Yunan kralına sadâkat yemini etmesi ve meclis reisi Venizelos'un da biraz sonra meb'us intihâb edilerek Türk tâbiiyyetine rağmen Yunan parlâmentosuna girmesi Bâb-ı-Âlî'nin protestolarına sebeb olmuş, devletler araya girip Müslüman âzâyı yeminden istisnâ ettirmiş, fakat Venizelos meselesinde gösterilen şiddet Yunanistan'ın Sırbistan ve Bulgaristan'a yaklaşmasında ve nihayet Türkiye'ye karşı Balkan ittifâkının akdinde mühim bir âmil olmuştur: Balkan ittifâkının bundan daha mühim olan ikinci sebebi için aşağıda bu senenin «3 Temmuz» fıkrasına bakınız).

9/10 Haziran = 30 Cumâda-l-ûlâ / 1 Cumâda-l-âhire, Perşenbe / Cuma gecesi : Ahmed Samim'in katli.

(Muhâliflerini Makedonya komiteleri zihniyetiyle sindirmek istiyen «İttihad ve

Terakki»nin siyasî cinâyetler silsilesine «Sadây-ı-Millet» gazetesi Baş-muharriri Ahmed Samim'in de nihayet sokak ortasında vurulmasıyla bir kurban daha katılmıştır: Bundan evvelkiler için yukarda 1909=1327 vukuâtının «24 Nisan» fıkrasına bakınız. İlk kurbanlar gibi zavallı Samim'in de «Mechul» kaatili alel-usul bulunamamıştır).

3 Temmuz = 24 Cumâda-l-âhire, Pazar : Balkan ittifâkına sebeb olan «Kiliseler kanunu».

(Devlet idaresi ve anâsır siyaseti hakkında hiçbir fikri olmıyan «İttihad ve Terakki» komitesinin tarihî bir hamâkat âbidesi olan bu menhus kanunun resmî ismi «Rumeli'de kâin münâzaun-fih kilise ve mektepler hakkında kanun»dur : Bulgar kilisesinin Rum-Ortodoks kilisesinden ayrıldığı tarihtenberi Makedonya'da bir çok kiliselerle mekteplerin âidiyyeti meselesinden dolayı Rumlarla Bulgarlar arasında müzmin bir ihtilâf vardır; hattâ Fener patrikliği Bulgar egzarhlığını aforoz bile etmiştir! Sultan Hamid bu vaziyeti büyük bir mehâretle istismâr ederek Balkan devletlerinin Türkiye aleyhine ittifâkını imkânsız bırakmış olmakla meşhurdur; fakat İttihatçılar bu kadar basît bir meseleyi bile kavramaktan âciz oldukları için, gûyâ Makedonya'daki anâsır ihtilâflarını ortadan kaldırıp âsâyişi iâde etmek maksadıyla bu gün bir kanun neşredip ihtilâflı kiliselerle mekteplerin hangi unsura âid olacağını nüfus nisbetlerine göre tâyin etmişler, hükûmetin yardımıyla teslim ve tesellüm muâmeleleri yaptırmışlar ve netice olarak Bulgar, Yunan ve Sırp unsurları arasında hiç bir ihtilâf bırakmıyarak bunların Türkiye aleyhine bir Balkan ittifâkı akdetmelerine yol açmışlardır: Aşağıda 1912=1330 vukuâtının «8 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız. Balkan harbi başladıktan sonra Sultan Hamid Selânik'den Istanbul'a getirilirken bu hamâkat şâh-eserinden müstehziyâne bir lisanla bahsetmiş olduğu kuvvetle rivayet edilir).

1911 = 1329

4/5 Kânunusâni = 3/4 Muharrem, Çarşanba/Perşenbe gecesi : Bâb-ı-Âlî yangını.

(Bâb-ı-Âlî bir çok defalar yanıp yeniden yapılmıştır : Bu son yangın susuzluk ve tedbirsizlik yüzünden Şûrây-ı-Devlet ve Dâhiliyye nezâretiyle Sadâret dâiresinin bir kısmını kül hâline getirmiş ve bir çok kıymetli vesâik ve evrak yanmıştır. Yukarıki senenin «19 Kânunusâni» fıkrasında gördüğümüz «Çırağan yangını»ndan İttihadçıların ibret alıp tedbirli davranmamış olmaları affedilir gafletlerden değildir).

5 Haziran = 7 Cumâda-l-âhire, Pazartesi: Rumeli seyâhatine çıkan Sultan Reşad'ın Istanbul'dan hareketi.

(Bu seyâhatin sebebi, Makedonya ve Arnavutluk anâsırını devlete ısındırmak ve bilhassa yukarıki senenin «1 Nisan» fıkrasında bahsi geçen ısyânın sükûnet devresinden istifâde edip Arnavutları tamamiyle yatıştırmaktır. — Şehzâdelerden Zıyâüddîn ve Ömer Hilmi Efendilerle Sadr-ı-a'zam Hakkı Paşa ve vükelâdan bâzıları da pâdişahın maiyyetindedir. — Sultan Reşad, Barbaros zırhlısına binmiş ve küçük bir filo da zırhlıyı tâkib etmiştir.
7 Haziran=9 Cumâda-l-âhire Çarşanba günü Selâniğ'e çıkan pâdişah 11 Haziran=13 Cumâda-l-âhire Pazar günü Üsküb'e, 15 Haziran=17 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü Priştine'ye gitmiş ve 16 Haziran=18 Cumâda-l-âhire Cuma günü de Murad Hudâvendigâr'ın şehid olduğu Kosova sahrâsında yüz bin kişilik muazzam bir

cemaatle Cuma namazını kılmıştır: Sadr-ı-a'zam burada Arnavutları memnun edecek bir nutuk irâd etmişse de, Arnavutça bildiğini söyliyerek tercümanlık vazifesiyle seyâhate iştirâk etmiş olan Âyandan Manastırlı İsmail Hakkı Efendi bir kelime bile bilmediği için nutuk terceme edilememiş ve bununla beraber bir çok âsi Arnavut sergerdeleri gelip itâatlerini arzetmişlerdir: 17 Haziran=19 Cumâda-l-âhire Cumartesi günü Selâniğ'e dönen pâdişah 20 Haziran=22 Cumâda-l-âhire Salı günü Manastır'a gitmiş ve 24 Haziran=26 Cumâda-l-âhire Cumartesi günü tekrar Selâniğ'e gelip doğru zırhlıya girmiş, 25 Haziran=27 Cumâda-l-âhire Pazar günü Çanakkale'ye ve 26 Haziran=28 Cumâda-l-âhire Pazartesi günü de Istanbul'a gelip sâhillere dökülen ahâli tarafından alkışlanmıştır. Hareket ve avdet günleri de dâhil olmak üzere bu seyâhat 22 gün sürmüştür. — Pâdişahın oralara gitmesi muhtelif unsurlar ve bilhassa «Bâbâ!» diye bağırışıp ağlaşan Arnavutlar üzerinde çok iyi bir te'sir bırakmışsa da, İttihatçılar bundan bile istifâde etmesini bilmedikleri ve kan dâvâlarını halledecek tedbirler ittihâzını va'dettikleri halde hiç bir şey yapmadıkları için biraz sonra isyan yeniden alevlenmiştir).

28 Eylül = 4 Şevvâl, Perşenbe: Trablusugarp ve Bingazi'nin tahliyesini istiyen İtalyan ültimatomu.

(Trablusugarb'a ötedenberi göz dikmiş olan İtalya'nın 1902=1320 de Avusturya ve Fransa ile, 1904=1322 de İngiltere ile ve nihayet 1909=1327 tarihinde de Rusya ile mukaveleler akdederek onların Bosna, Fas, Mısır ve Boğazlar meselelerindeki hareket serbestîlerine mukabil kendisinin de Trablus ve Bingazi'de aynı serbestîyi tamamiyle te'min etmiş olduğuna daha o zamandan itibaren bütün dünya vâkıftır. Sultan Hamid buna karşı yalnız siyasî tedbirlerle iktifâ etmemiş, muktedir kumandanlar elinde bulundurduğu Trablusugarp fırkasını silâh ve mühimmât itibariyle takviye ettikten başka Bigazi'deki Sünûsîleri de silâhlandırarak o havâliyi İtalya için kolay yutulamıyacak sert bir lokma hâline getirmiştir. Hakkı Paşa kabinesi kuruluncaya kadar bu hâl az çok böyle devam ettikten sonra izahı çok müşkül ve hattâ te'vili bile gayr-i-kaabil bir takım gaflet fâciaları irtikâb edilmiye başlamıştır. Sadâret makamına Roma sefirliğinden getirilmiş olan Hakkı Paşa'nın Trablusugarb'a karşı İtalya'nın beslediği ve bütün dünyanın bildiği emellerden bîhaber olması kabil değildir: Bilhassa Avusturya'nın Bosna'yı ilhâkından itibaren İtalya'nın da Trablus'a pençe atacağı gün gibi âşikârdır; zâten o zamanki İtalyan matbuâtının lisâniyle ordusunun hazırlıkları da mukadder âkıbetin ilk alâmetleri demektir. İşte bütün bunlara rağmen Harbiye nâzırı Mahmud Şevket Paşa Trablus'daki askeri kaldırıp Yemen'e sevkettikten başka, bir çok ihtarlara rağmen mühimmâtı da Istanbul'a getirterek bu son Afrika topraklarımızı bütün müdâfaa esbâbından mahrum bırakmış ve İtalyanların teşebbüsleri üzerine Trablusugarp vali ve kumandanı müşir İbrahim Paşa da azledilerek zavallı vilâyet kumandansız ve valisiz bırakılmıştır! Hakkı Paşa ile gaafil kabinesinin bu affedilmez hamâkat ve cinâyetlerinde «İtalya ile mesele çıkarmamak» mülâhazasının âmil olduğundan bahsedilir! Halbuki Roma hükûmeti işte bu vaziyetten istifâde etmiştir. İlk İtalyan notası 23 Eylül=29 Ramazan Cumartesi tarihlidir: Bunda «İttihad ve Terakki»nin Trablusugarp ve Bingazi'de halkı İtalyanlar aleyhine tahrik ettiğinden ve Osmanlı vapurlarıyla oralara asker ve mühimmat sevkolunduğundan şikâyet edilip İtalyan tebaasının ertesi gün o havâliyi terkedecekleri bildirilmiş ve Bâb-ı-Âlî'nin cevabında da ale-l-usul te'minat verilmiştir! Bu notada bahsedilen askerî sevkıyyat, ateş çatıyı sardıktan sonra yalnız bir tek vapurla gönderilmiş bir mıkdar mühimmattan ibarettir! Fakat İtalya artık kozunu ortaya atmıştır: İlk notadan beş gün sonra verdiği yirmi dört saatlik ültimatomda Trablus'la Bingazi'nin tahliye ve teslimini istemesi işte bundandır. Bu ültimatomun en mühim noktası, Bâb-ı-Âlî'nin son anda İtalyanlara o havâlide «Müsâadât-ı iktisâdiyye» teklif etmiş olduğu hakkındaki fıkradır:

İşte bundan anlaşıldığına göre Trablus'u askersiz, mühimmatsız, kumandansız ve valisiz bırakmış olan Hakkı Paşa kabinesi o müdhiş günâhı işledikten sonra bir takım imtiyazlar bahşederek vaziyetini kurtarmak istemiştir! Dünyada keyfiyle zevkından başka bir şey düşünmiyen o şuursuz ve kaygısız Hakkı Paşa'ya bu ültimatomun Jandarma müfettişliğiyle Osmanlı hizmetinde bulunan İtalyan generali Robilant Paşa'nın evinde briç oynarken verildiği ve hattâ oyunu bırakmak istemiyen Sadr-ı-a'zam zarfı açmadığı halde işin iç-yüzünü bilen madam Robilant'ın ısrâriyle açmak mecburiyetinde kaldığı hakkında bâzı menbâlara bile geçmiş meşhur bir rivayet vardır! Bu ültimatoma ertesi gün verilen miskince cevapta gene iktisâdî imtiyazlardan bahsedilmişse de, tabiî hiç bir faydası olmamış ve hattâ İtalya hükûmeti cevap tarihine tesadüf eden 29 Eylül = 5 Şevvâl Cuma günü İlân-ı-harb notasını dayamakla iktifâ etmiştir.

Karaya asker çıkarmadan dört gün evvel 1 Teşrinievvel = 7 Şevvâl Pazar günü İtalyan donanması sâhil boyunda abluka ilân etmiş, 3 Teşrinievvel = 9 Şevvâl Salı günü şiddetli bir top ateşine tutulan Trablus şehrindeki ehemmiyetsiz Türk kuvvetleri şehri terkedip içerilere çekilmiş, 4 Teşrinievvel = 10 Şevvâl Çarşanba günü karaya çıkarılan bir İtalyan müfrezesi boş bulduğu Hamidiyye tabyasını işgal etmiş, 5 Teşrinievvel = 11 Şevvâl Perşenbe günü çıkarılan 1700 Bahriyeli şehri teslim almış ve işte bu suretle başlıyan işgal fâciası general Caneva kumandasındaki kara kuvvetleriyle ağırlıklarının 11 Teşrinievvel = 17 Şevvâl Çarşanba günü başlayıp 20 Teşrinievvel = 26 Şevvâl Cuma günü ikmâl edilen ihraç ameliyyesiyle nihayet bulmuş, 11 Teşrinievvel=17 Şevvâl Çarşanba ve bir rivayete göre de 4 Teşrinievvel = 10 Şevvâl Çarşanba günü Bingazi sancağındaki Tobruk limanı işgal edilmiş, 13 Teşrinievvel=19 Şevvâl Cuma yahut 18 Teşrinievvel = 24 Şevvâl Çarşanba günü Derne sukut etmiş, 18 Teşrinievvel = 24 Şevvâl Çarşanba günü Trablusugarp vilâyetinin sancak merkezlerinden olan Humus/Hums kasabası işgal edilmiş ve 19 Teşrinievvel = 25 Şevvâl Perşenbe günü sâhile asker çıkaran general Ameglio ertesi gün Bingazi'ye girmiştir.

Trablusugarp şehrinin işgal tarihinde bir takım ihtilâflara tesadüf edilir: Bizim burada esas ittihâz ettiğimiz gün tarihi «Sabah» gazetesinin 23 Teşrinievvel 1911=30 Şevvâl 1329 tarihli nüshasında çıkan bir muhâbir mektubuna göredir; bu vesikaya nazaran işgalden bir gün evvel Trabluslu Hassun Paşa ile diger bâzı hâinler vali vekiline teslim teklifinde bulunmuşlarsa da kabul etmediği için kaleye gidip kendi elleriyle beyaz bayrak çekmişlerdir! İşte bu suretle o büyük eyâlet merkezi Kanunî devrinde meşhur Türk denizcisi Turgud-Reis'in Malta şövalyelerinden fethettiği şanlı günden itibaren tam 360 sene, 1 ay, 11 gün Türk hâkimiyyetinde kalmış demektir: İkinci ciltte 1551 = 958 vukuâtının «15 Ağustos» fıkrasına bakınız. — İtalyanlar Mısrata'ya ancak 1912=1330 senesi 8 Temmuz = 23 Receb Pazartesi günü girebilmişlerdir.

Bu vaziyetten anlaşılacağı gibi İtalyan ordusu ancak donanmasının hâkim olduğu sâhil boylarında tutunabilmiştir; buna mukabil içerilere çekilen bir avuç Türk askeri Trablus'la Bingazi'nin kahraman yerlileriyle ve bilhassa Sünûsîlerle el-birliği ederek her türlü mahrûmiyyetler içinde bir müdâfaa cephesi kurmuştur: Bu cephenin başında vali vekilliğini de der-uhde eden kumandan vekili miralay Neş'et Bey vardır: Istanbul hükûmetinin yapabildiği şey, Tunus ve Mısır tarikıyle ve kaçakçılıkla mümkin olduğu kadar zâbit, para ve mühimmat yetiştirmiye çalışmaktan ibarettir. İşte buna rağmen İtalyan ordusu sâhilden içeri hulûl etmiye muvaffak olamamış, bir çok teşebbüsler yapmışsa da mütemâdiyen püskürtülmüş, aylar geçtikçe müzminleşmiş ve pek tabiî olarak dünya nazarında İtalyan ordusunun askerî itibarı son derece sarsılmıştır. Bu mânevî hezimetini kolay muvaffakıyyetlerle telâfi etmek istiyen İtalya hükûmetinin nihayet Rodos'la mülhakatından mürekkeb olan «Dodécanèse = On-iki ada»ya saldırmasında Trablus vaziyetinden başka yardım sevkıyyâtına mâni olmak ve Boğazları tehdid altında bulundurmak gayreti de âmil olmuştur. Osmanlı bahriyesi düşman donanmasıyla boy ölçüşecek vaziyette bulunmadığı için İtalyanlar bu tehlikesiz teşebbüslerinde de kolayca muvaffak olmuşlar ve zavallı On-iki-ada-

mızı diger bir ada da ilâve ederek ilân-ı-harb tarihinden 6 ay, 25 gün sonra 1912 = 1330 senesi 24 Nisan = 7 Cumâda-l-ûlâ Çarşanba günü işgale başlayıp 20 Mayıs = 3 Cumâda-l-âhire Pazartesi günü işgal hareketlerini tamamlıyarak 28 günde hepsine hâkim oluvermişlerdir: İlkönce 24 Nisan=7 Cumâda-l-ûlâ Çarşanba günü eski Türklerin İstanpula dedikleri Stampalia, ondan sonra 4 Mayıs = 17 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü Rodos, 9 Mayıs = 22 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü Kharki=Herke, 12 Mayıs=25 Cumâda-l-ûlâ Pazar günü Patmos, Leros = İleros/Leryoz ve Calymnos = Kalimmoz, 13 Mayıs = 26 Cumâda-l-ûlâ Pazartesi günü Skarpanthos/Karpathos=Kerpe, Piskopi=İleki/İllek, Kasos=Kaşot ve Nissiros = İncirli, 16 Mayıs = 29 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü Lipsos = Lipso, 19 Mayıs =2 Cumâda-l-âhire Pazar günü Symi=Sümbegi/Sömbeki ve nihayet 20 Mayıs = 3 Cumâda-l-âhire Pazartesi günü de Cos/Kos = İstanköy adaları sukut etmiş ve bütün bunlarda yerli Rumlar Türklere ihânet etmiştir: Bu suretle eski «Cezâir-i-Bahr-i-Sefîd» vilâyetimizin merkezi olan Rodos başta olmak üzere tam 13 adamız elden çıkmış demektir! Kanunî devrinin başlarında fethedilmiş olan Rodos tam 389 sene, 4 ay, 7 gün Türk hâkimiyyetinde kalmıştır: İkinci ciltte 1522 = 929 vukuâtının «20 Kânunuevvel» fıkrasına bakınız; bu hesap Milâdî takvim ıslâhâtından mütevellit on günlük farklara göre yapılmıştır.

İtalyan donanması bundan sonra 18/19 Temmuz 1912 = 3/4 Şa'ban 1330 Perşenbe/Cuma gecesi Çanakkale-boğazı'nı zorlamıya bile yeltenip Kilîd-ül-bahr'e kadar sokulmuşsa da Türk tabyalarının şiddetli ateşleri altında hemen çekilmiye mecbur olmuştur. — Balkan harbi yüzünden İtalya ile akdedilen Lausanne = Lozan sulhü için aşağıki senenin «15 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız).

29 Eylül = 5 Şevvâl, Cuma: Hakkı Paşa'nın isti'fâsı ve ertesi gün Âyan reisi Said Paşa'nın sekizinci sadâreti.

(İsti'fânın sebebi, yukarıki fıkrada gördüğümüz Trablusugarp felâketidir: Bu müdhiş fâcia mes'ûlünün o meş'um sadâret devri 1910 = 1327 senesi 12 Kânunusâni = 30 Zülhicce Çarşanba gününden itibaren maatteessüf 1 sene, 8 ay, 18 gün sürmüş ve iki Afrika vilâyetimizle on üç adamıza mal olmuştur! İsti'fânâmesinde: «Bu güne kadar cereyân eden ahvâl-ü-muâmelâtın ve hâl-i-hâzır mes'elesinin mes'ûliyyeti»

kendisine âid olduğundan bahsettiği ve Meclis-i-Meb'ûsan'la matbûat da Dîvân-ı-Âlî'ye sevkini istediği halde, kendi adamlarını devletin vilâyetleriyle adalarından daha kıymetli bilen «İttihad ve Terakki» komitesi bir takım parlâmento dolapları çevirerek o lekeli mücrimi adâlet pençesinden kaçırmış ve hattâ «Me'mûriyyet-i mahsûsa» ile Londra'ya bile göndermiştir: Hakkı Paşa bir müddet sonra da yüzünün karasına rağmen Berlin sefirliğine tâyin edilerek şerefli bir milleti resmen temsil etmek mevkiinde de bulundurulmuştur! — Aşağıdaki fıkrayla «Beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 274 numaraya da bakınız).

1911 = 1330

30 Kânunuevvel = 9 Muharrem, Cumartesi: Said Paşa'nın isti'fâsı ve ertesi gün dokuzuncu ve sonuncu sadâreti.

(İsti'fânın sebebi, Hakkı Paşa kabinesinin Dîvân-ı-Âlî'ye verilmesi hakkında Trablusugarp ve Bingazi meb'uslarının teşebbüsiyle ve bir çok imzâ ile bir takrir verilmiş olması ve «İttihad ve Terakki» komitesinin de tarihî suçluları kurtarmak için Meclis-i-Meb'ûsânın feshine kalkışmasıdır: Kanun-ı-esasî'nin 35 inci maddesi mucibince evvelce pâdişaha âid olan fesih hakkını «İttihad ve Terakki» meşrutiyet için tehlikeli görerek maddeyi tâdil ettirmiş olduğundan dolayı şimdi bir irâdeyle meclisi feshettirip Hakkı Paşa kabinesini kurtarmak ka-

bil değildir! İşte bundan dolayı Said Paşa fesih hakkının tekrar pâdişaha verilmesi için maddenin tekrar tâdilini istemiş, fakat Kanun-ı-esasî'nin tâdili «Sülüsân-ı ekseriyyet» le kabil olabileceğinden muhâlif meb'uslar o celseye iştirâk etmeyince üçte iki ekseriyyet hâsıl olamamış ve işte bunun üzerine Said Paşa isti'fâ edip tekrar teşkil ettiği kabine ile ayni teklifi tekrar edince muhâlifler gene ayni mukavemeti gösterdikleri için hükûmetle meclis iki defa ihtilâf hâlinde kalmış ve bu vaziyette pâdişah Kanun-ı-esasî mucibince Âyan meclisinin muvâfakatini alarak biraz sonra 1912 = 1330 senesi 18 Kânunusâni=28 Muharrem Perşenbe günü Meclis-i-Meb'ûsânı feshetmiştir: Hakkı Paşa kabinesi işte bu el çabukluğuyla Dîvân-ı-Âlî'den kurtulmuştur! Tabiî bu vaziyet «İttihad ve Terakki» komitesinin «meşrutiyet» efsânesine rağmen «Lâ-yüs'el» olması demektir).

1912 = 1330

25 Mart = 6 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: «Türk Ocağı»nın kuruluşu.

(Birinci meşrutiyet gibi ikinci meşrutiyet de Osmanlı anâsırının milliyet dâvâlarıyla iftirakçılık cereyanları peşinde koşmasına müsâit bir fırsat teşkil etmiş ve hattâ Müslüman unsurlar bile milliyetçiliğe kalkışmıştır: Meselâ Arapların ilmî ve edebî kisvelerle kurdukları (En-Nâdi-ş-Şarkî) ve (El-Müntedi-l-Edebî) gibi teşekküller pek meşhurdur. Tabiî bu neticede ecnebî telkinlerinin büyük bir te'siri vardır. Bu vaziyet Türk gençliğinde de milliyet fikrinin uyanmasına sebeb olduğu için, birbirini tâkiben üç teşekkül vücuda gelmiş 1909 = 1326 senesi 7 Kânunusâni = 14 Zülhicce Perşenbe günü «Türk Derneği», 1911 = 1329 senesi 31 Ağustos = 6 Ramazan Perşenbe günü «Türk Yurdu» ve nihayet bu gün de «Türk Ocağı» teşekkül etmiştir. Bunların üçü de «gayr-i-siyâsî» kültür cemiyetleridir. Bilhassa Rusya'dan gelmiş muhâcirlerin kurmuş oldukları «Türk Yurdu» cemiyeti ayni isimde bir mecmûa da neşretmiştir. — İlk iki cemiyetin mühim bir rolü yoktur: Müslümanlıktan evvelki devirlere kadar dayanan Türk milliyetçilik tarihinin bu son devrinde en mühim rolü «Türk Ocağı» oynamış ve memleketin bir çok yerlerinde teşkilât kurarak milliyet fikrinin yayılmasında büyük br âmil olmuştur. İlk Umumî-kâtibi ve kanunî müessisi, Cumhuriyet devrinde Sıvas meb'usu olduktan sonra siyasî bir cürm isnâdiyle idâm ediliveren Hâlis Turgud Bey'dir. Bu teşekkülün kuvvetlenmesi, Balkan harbinin sonlarında teşekkül eden ikinci İdâre-hey'etine Hamdullah Suphi ve Doktor Hasan Ferit gibi şahsiyetlerin reis ve kâtib-i-umumî olarak iltihaklarından itibaren başlamıştır. Bununla beraber, «Türk Ocağı» ilmî esaslara müstenit bir milliyet ideolojisi kurabilmiş değildir: Daha ihzârî devresinde Askerî Tıbbiyye talebesinden 190 gencin 1911 = 1329 senesi 24 Mayıs = 25 Cumâda-l-ûlâ Çarşanba günü neşrettikleri beyannâmede inkıraz hâlinde gösterilen Türk ırkının fikrî kalkınması en büyük hedef gibi gösterilmesine nazaran Türk Ocağı'nın milliyeti Irk ve Kültür esaslarıyla izah etmiş olduğuna hükmedilebilirse de, bu iki mefhum Türk milliyetinin ilmî bir târifine esas olmak üzere zikredilmiş değildir; işte bundan dolayı Ocağın Türkçülüğü fikri ve ilmî olmaktan ziyâde hissîdir. Bununla beraber, o zamana göre böyle bir his uyandırmak da büyük bir hizmettir).

16 Temmuz = 1 Şa'ban, Salı: Said Paşa'nın isti'fâsı üzerine «İttihad ve Terakki» komitesinin iş başından düşmesi.

(Bu sırada devlet büyük buhranlar içindedir: Bir taraftan 1911 = 1329 senesinin «28 Eylül» fıkrasında gördüğümüz Trablus harbi devam ederken İtalyanlar «On-iki-ada»yı işgal ettikten başka Çanakkale-boğazı'nı da topa tutarak İstanbul'u bile tehdide kalkışmışlar ve bir taraftan da «İdâre-i-Örfiyye»nin ilga edilmemiş olmasından, yeni intihâbât esnâsında «İttihad ve Terakki»nin şiddetli baskısından ve bir takım ecnebi tahrikâtından dolayı Arnavutluk ısyânı yeniden

alevlenince İttihatçılar tekrar ordu sevkedip tenkile başlamışlar ve işte bu tenkil harekâtı esnâsında muhâlif zâbitler «Halâskâran / Halâskâr-zâbitan» isminde bir siyasî grup teşil edip 1908 = 1326 da Enver'le Niyâzi'nin yaptıkları gibi dağlara çıkmışlardır! Bu grupun Istanbul'da bulunan mensupları da mütemâdiyen hükûmeti tehdid etmektedir. O sırada Posta nâzırı Tal'at, Dâhiliyye nâzırı Hâcı-Âdil vesaire gibi Cem'iyyet kodamanları Levâzım dâiresindeki ihtilâslardan dolayı Meclis-i-Meb'ûsan'da «Paçavraya çevrilecek» olan Harbiye nâzırı Mahmud Şevket Paşa'yı isti'fâya mecbur etmişler ve ondan sonra Bahriye nâzırı Hurşid Paşa ile diger bâzı vükelâ da isti'fâ edip çekilmişlerdir: İşte bu yüzden kabinenin çok sarsılmış olmasına rağmen Sadr-ı-a'zam Said Paşa bundan bir gün evvel Meclis'den i'timad re'yi almış, fakat vaktiyle Sultan Hamid'e yaptığını bu sefer de «İttihad ve Terakki»ye yaparak ertesi gün birdenbire isti'fâ edivermiştir! Her halde bu ânî karar üzerinde «Halâskâran» tehdidinin en mühim âmil olduğu muhakkaktır: Said Paşa'nın bu son sadâreti yukarıki fıkra tarihinden itibaren 6 ay, 16 gün sürmüş ve orduyu siyasete karıştırarak iş başına gelmiş olan «İttihad ve Terakki» kâbûsu işte bu ânî isti'fâ üzerine gene ayni ordunun tazyikından dolayı sukut ediverince meydan muhâliflere kalmıştır).

22 Temmuz = 7 Şa'ban, Pazartesi: Âyan reisi Gazi-Ahmed Muhtar Paşa'nın sadâreti ve «Baba-oğul kabinesi»nin teşekkülüyle muhâlefetin iktidâra geçmesi.

(«Bitaraf» ismiyle iş başına gelen bu muhâlif hey'ete halk arasında «Baba-oğul kabinesi» denilmesine sebeb, Gazi-Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar Paşa'yı da Bahriye nâzırlığıyla kabinesine almış olmasıdır: Eski Sadr-ı-a'zamlardan Kâmil, Hüseyn Hilmi ve Avlonyalı-Ferid Paşalar da listeye dâhil oldukları için yeni hükûmete «Büyük-Kabine» ismi de verilmiş, fakat Avrupa'da bulunan Ferid Paşa i'tizâr etmiştir. — Muhtar Paşa kabinesinin ilk işi, İttihatçıların halka nefes aldırmıyan «İdâre-i-Örfiyye»sini bu tarihten bir gün sonra ilga etmek olmuştur).

8 Teşrinievvel = 26 Şevvâl, Pazartesi: Balkan harbinin başlaması ve harb safahâtı.

(İkinci meşrutiyetin ilânı Bulgaristan'ın istiklâliyle Bosna-Herseğ'in Avusturya tarafından ilhâkına fırsat teşkil ettiği gibi, Avusturya'nın Bosna muvaffakıyyeti de İtalya'nın Trablusugarp ve Bingazi ile On-iki-ada'yı işgal etmesine yol açmış ve nihayet devletin bir taraftan Trablus harbi ve bir taraftan da Arnavutluk ısyâniyle meşgul olması Balkan devletlerinin Rumeli'yi paylaşmak üzere Rusya'nın teşvikıyle ittifak edip el-birliğiyle saldırmasına sebeb olmuştur: İttihatçılar tarafından tedvin edilip böyle bir Balkan ittifakını kolaylaştıran ve «Kiliseler kanunu» denilen hamâkat şâh-eseri için yukarda 1910 = 1328 vukuâtının «3 Temmuz» fıkrasına ve Yunanistan'ın İslâv devletleriyle ittifakına sebeb olan Girit meselesi için de gene ayni senenin «9 Mayıs» fıkrasına bakınız.

Yukarıki senenin «28 Eylül» fıkrasında gördüğümüz Trablusugarp fâciasında Hakkı Paşa kabinesinin affedilmez gafleti ne büyük bir âmil olmuşsa, bu Balkan fâciasında Said ve Ahmed Muhtar Paşaların birbirlerini tâkib eden gaafil kabineleri de müselsel gafletleriyle hep ayni rolü oynamışlardır. Said Paşa kabinesinin en büyük gafleti, Fransa hükûmetinin ikaazına ve Atina'daki Türk maslahatgüzârı Galip Kemâlî Söylemezoğlu'nun ihtârına rağmen Balkan ittifakına inanmamış ve bilhassa Yunanistan'ı Bulgaristan'la Sırbistan'dan ayırmak için Girit meselesinin halline yanaşmamış olmasında gösterilir: O kabinenin Sofya sefirliğinden getirilen Hâriciyye nâzırı Âsım Bey, Roma sefirliğinden sadârete getirilen Hakkı Paşa'nın âdetâ ikinci nüshası gibidir! Hakkı Paşa bîçâresi İtalya'dan geldiği halde İtalyan ihtirâsâtına karşı ne kadar gaafil davranmışsa, Âsım

Bey zavallısı da Bulgaristan'dan geldiği halde Bulgar ihtirâsâtından o kadar gaafildir: Hattâ son Said Paşa kabinesinin isti'fâsından bir gün evvel 15 Temmuz=30 Receb Pazartesi günü Meclis-i-Meb'ûsân'da kürsiye çıkıp :

— Balkanlardan imânım kadar emînim!

diye te'minât vermiş olmakla meşhurdur. Şeyh-ül-İslâm Cemâlüddin Efendi'nin hâtırâtına göre gene o gaafil kabine devrinde Sırbistan'ın Avrupa'dan mübâyaa ettiği serî ateşli toplar Avusturya arâzisinden geçirilemediği için Bâb-ı-Âlî'nin müsâadesiyle Selânik limanından Belgrad'a sevkettirilmek suretiyle Sırp ordusunun silâhlanmasına bile hizmet edilmiştir! «Bâyük-Kabine» denilen Muhtar Paşa hükûmetinin en büyük gafleti de Balkan ittifakını el altından hazırlıyan Rusya'nın harb olmıyacağı hakkında Hâriciyye nâzırı Noradungiyan Efendi'ye verdiği sahte te'minâta aldanarak Rumeli'deki yüz yirmi tabur muallem askeri terhis edivermesinde gösterilir! O sırada muhâlefet rolü oynıyan «İttihad ve Terakki» komitesi de iş başındaki hükûmetin mukadder ve muhakkak bir mağlûbiyyet yüzünden sukutunu te'min etmek için şiddetli bir harb propagandasına başlamış ve hattâ Dârülfünunun talebesini kışkırtarak Bâb-ı-Âlî'de ve sarayda:

— Harb isteriz!

diye gümbürtülü bir nümayiş yaptırmış ve ondan sonra Sultanahmet meydanında heyecanlı bir miting tertib etmiştir: O sırada Avrupa devletlerinin harbe mâni' olmak üzere Rumeli'de ittihâzını istedikleri âsâyiş tedbirlerine kendilerinin de teşrik edilmeleri hakkındaki taleplerine karşı hükûmetin mütereddid davranıp bir takım müzâkerelerle vakit geçirmesi işte bu cayırtılı nümâyişler yüzündendir! Balkan devletlerinin ültimatomları işte bu lüzumsuz müzâkerelerle geçirilen bir iki gün içinde üstüste yağmıştır.

Balkan ittifakı Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ devletleri arasında akdedilmiştir: İlkönce 13 Mart=24 Rebî'ül-evvel Çarşanba günü Bulgaristan'la Sırbistan arasında ve ondan 77 gün sonra 29 Mayıs = 12 Cumâda-l-âhire Çarşanba günü de Bulgaristan'la Yunanistan arasında Sofya'da birer ittifak muâhedesi imzâlanmış ve biraz sonra küçük Karadağ da bu ittifak sistemine iltihak etmiştir.

Karadağ'ın işte bu 8 Teşrinievvel = 26 Şevvâl Pazartesi günü harb ilân etmesiyle başlıyan Balkan harbi 1913 = 1331 senesi 30 Mayıs = 23 Cumâda-l-âhire Cuma gününe kadar tam 7 ay, 23 gün sürmüştür. Karadağ hükûmetinin harb ilânından sonra diger müttefikler 13 Teşrinievvel=2 Zülka'de Cumartesi günü verdikleri müşterek bir nota ile Rumeli'nin anâsır vaziyetine göre muhtar idarelere ayrılmasını istemişlerse de Bâb-ı-Âlî cevap vermemiş ve o sırada Bulgaristan ve Sırbistan hükûmetleri hudut boylarında bir takım tecâvuz ve taarruz hareketlerinde bulundukları için 17 Teşrinievvel = 6 Zülka'de Çarşanba günü Sırp ve Bulgar elçilerine pasaportları verilmiş, ertesi gün bu iki devlet ilân-ı-harb etmiş ve ondan sonra Yunanistan da ayni meâlde bir nota ile muhâriplere iltihak etmiştir.

Balkan harbi «Şark cephesi = Trakya» ve «Garp cephesi = Makedonya ve Arnavutluk» isimleriyle iki cephede cereyân etmiştir: Şarp cephesinde Türklere karşı yalnız Bulgarlar ve Garp cephesinde de bütün müttefikler vardır. Bu dört Balkan devletinden başka, esasen ısyan hâlinde bulunan Arnavutluk da Türk ordusuna ihânet vaziyetindedir ve hattâ harb esnâsında istiklâlini bile ilân etmiştir. Bu iki kara cephesinden başka Yunan donanmasının hâkimiyyeti altında bir deniz cephesi de vardır.

1 — «Şark cephesi»: A) *1912 = 1330 harekâtı* : İttihad-ve-Terakki'nin sukutuna sebeb olduğunu yukarıki fıkralarda gördüğümüz «Halâskâr-Zâbitan grupu»nun umumî reisi vaziyetinde bulunan Harbiye nâzırı Nâzım Paşa «Baş-kumandan vekili» sıfatiyle bütün Osmanlı ordularının başındadır ve «Şark ordusu» kumandanlığına da Birinci-ferik Abdullah Paşa tâyin edilmiştir: Bu ordu Ömer Yâver, Şevket Turgud, Bahriye nâzırı Mahmud Muhtar ve Ahmed Abuk Paşalar kumandasında dört kolordu ile Kırcaali/Kırcalı taraflarından Filibe'yi tehdid eden Ali Yâver Paşa kumandasında bir mürettep kolordudan mürekkeptir. Şark mıntakasının en mühim mevk'-i-müstahkemi olan Edirne kumandanlığında da Balkan fâciasında Türk ırkının yüzünü ağartan ve bütün dünyaya Plevne destanını hatırlatan Er-

zurumlu Şükrü Paşa vardır. — İyi bir asker olmadığı halde kendini çok beğenen ve sonsuz azametinden dolayı kimseyi dinlemiyen Baş-kumandan-vekili Nâzım Paşa'nın ilk büyük hatâsı, gerek asker mevcudu, gerek tâlim ve terbiyesi bakımından Bulgar ordusunun çok dûnunda bulunan Şark ordusunu derhal taarruza sevketmiş olmasında gösterilir: Bulgar Baş-kumandanı general Savov = Savof bu vaziyete karşı ilk iş olarak Ali Yâver Paşa kumandasında Filibe demiryolunu tehdid eden mürettep kolorduyu 19 ve 20 Teşrinievvel=8 ve 9 Zülka'de Cumartesi ve Pazar günleri bozguna uğratıp Mestanlı'nın cenubuna kadar sürmüş ve ondan sonra da asıl Şark ordusu kuvvetleriyle karşılaşmıştır. Balkan harbinin bütün cephelerinde Osmanlı ordularının şimdi kısaca gözden geçirdiğimiz hareketlerinde bozgundan bozguna uğramasının en mühim sebebleri şunlardır : 1) Biraz yukarda gördüğümüz gibi, hükûmet Rus te'minâtına çocukça aldanarak Rumeli'deki 120 tabur muntazam ve muallem askeri terhis etmiştir; 2) Vatan fikriyle zerre kadar alâkadâr olmıyan İttihad-ve-Terakki komitesi yeni hükûmeti muvaffakıyyetsizliğe uğratmak suretiyle sukutuna sebeb olup tekrar iş başına gelebilmek için bütün cephelerde askerleri harbetmemiye teşvik etmek suretiyle fecî' ve denî bir propagandaya girişmiş, mütemâdiyen bozgunculuk etmiş ve hattâ Istanbul Dîvân-ı-harbi bir çok İttihatçı bozguncular yakalamıştır : Bu iğrenç ihânet, o sırada bir fırka kumandanlığında bulunan ve sonradan Bahriye nâzırı olan meşhur İttihatçı Cemal Paşa'nın Mahmud Muhtar Paşa'ya gönderdiği bir raporda bile i'tirâf edilmiş ve bu rapor Mahmud Muhtar Paşa'nın üçüncü kolordu harekâtına âid eserinde neşredilmiştir : O zaman iş başında bulunanlardan bâzılarının hâtırâtı da bu noktayı te'yid etmektedir: aşağıda 1913=1331 vukuâtının «23 Kânunusâni» fıkrasına da bakınız; 3) Ordunun kumanda hey'eti umumiyetle zayıftır : Hattâ Mâbeyn Baş-kâtibi Ali Fuad Bey'in hâtırâtına göre Şark ordusu kumandanı Abdullah Paşa Istanbul'dan giderken düşmanla başa çıkamıyacağını söylemiştir! 4) İâşe ve menzil teşkilâtı son derece bozuktur; 5) Bir çok yerlerde Rumeliler ve bilhassa Arnavutlar orduya ihânet etmişlerdir; 6) Hazırlıklar ikmâl edilmeden harekâta başlanmıştır. Bütün cephelerde sıralanan bozgunlukların en mühim sebebleri işte bunlardır.

Ali Yâver Paşa kolordusunun yukarda gördüğümüz hezimetinden iki gün sonra bizim Şark ordumuzla general Savof'un kumandasındaki Bulgar ordusunun ilk karşılaşması 21-23 Teşrinievvel=10-12 Zülka'de Pazartesi-Çarşanba günleri Edirne-Kırkkilise/Kırklareli arasında ve bilhassa Edirne'nin 25 kilometre şimalişarkîsindeki Süloğlu/Siloğlu ve Pınarhisar taraflarında müdhiş bozgunluklarla neticelenmiş, Kırkkilise sukut etmiş ve Osmanlı ordusu perişan bir halde Vize-Lüleburgaz hattına çekilmiştir. Bulgarların üç hafta geçmeden Çatalca istihkâmlarına dayanmaları işte bu sâyededir: Edirne üzerine ilk baskın hareketleri de 22-24 Teşrinievvel=11-13 Zülka'de Salı-Perşenbe günlerine müsâdiftir. Bundan sonra 28 Teşrinievvel /2 Teşrinisâni=17-22 Zülka'de Pazartesi-Cumartesi günleri cereyân eden Lüleburgaz muhârebeleri Bulgar ordusunun ikinci zaferiyle neticelenmiş ve nihayet 15-19 Teşrinisâni = 5-9 Zülhicce Cuma-Salı günleri Çatalca istihkâmları karşısındaki düşman hamleleri artık neticesiz kalmıştır: Eğer buna bir «zafer» denilebilirse, ilk Çatalca zaferi işte budur! O sırada Istanbul halkı top seslerinin verdiği heyecan içindedir! Bâb-ı-Âlî'nin müsâadesiyle 18 Teşrinisâni = 8 Zülhicce Pazartesi günü büyük devletlerin ikişer ve İspanya, Holânda ve Rumanya gibi devletlerin de birer harb gemisi Istanbul limanına gelip kendi sefâretleriyle iktisadî müesseselerini himâye için karaya 2250 asker çıkarmışlardır! Aşağıda gözden geçireceğimiz Garp cephesinden gelen kara-haberler de araya karıştığı için artık zaferden ümidini kesen Bâb-ı-Âlî'nin talebiyle nihayet 28 Teşrinisâni = 18 Zülhicce Perşenbe günü Çatalca'da Balkan müttefikleriyle müzâkereler başlamış ve Türkiye'nin Başkumandan-vekili Nâzım Paşa ile Ticaret ve Zirâat nâzırı Mustafa Reşid Paşa tarafından temsil edildiği bu çetin müzâkereler nihayet 3 Kânunuevvel = 23 Zülhicce Salı günü imzâlanan mütârekenâme ile neticelenmiştir : Bu mütârekeyi Yanya ve İşkodra muhâsaralarıyla meşgul olan Yunan ve Karadağ hükûmetleri imzâ etmemişlerdir; çok ağır bir maddesi vardır : Bulgar muhâsarasında bulunan Edirne'yi biz iâşe edemiyeceğimiz halde,

Bulgar ordusuna Edirne istasyonundan geçecek trenler iâşe maddeleri taşıyabilecektir! Diger bir maddeye göre de sulh işi Londra'da toplanacak bir konferansa bırakılmış ve sulh olmadığı takdirde harekâtın başlaması için ihbar tarihinden itibaren dört gün mühlet tâyin edilmiştir. Londra'da İngiltere Hâriciyye nâzırı Sir Edward Grey'in fahrî riyâsetinde toplanan Saint-James sulh konferansı ilk ictimâını 1912=1331 senesi 16 Kânunuevvel=6 Muharrem Pazartesi günü akdetmiş ve ertesi gün de gene Grey'in riyâsetinde Şark işlerini tedkik edecek Büyük-elçiler konferansının müzâkereleri başlamıştır.

B) *1913 = 1331 tarekâtı:* Balkan müttefikleri henüz mukavemet etmekte olan Edirne, Yanya ve İşkodra dâhil olmak üzere bütün Rumeli'nin ve adaların kendilerine terkini istedikleri halde Bâb-ı-Âlî yalnız Makedonya'nın bir hıristiyan prensi ve Arnavutluğun da bir Osmanlı şehzâdesi idaresinde muhtâriyyetlerini kabul edip diger talepleri reddettiği için Londra müzakereleri 6 Kânunusâni = 27 Muharrem Pazartesi günü inkıtâa uğramıştır: Osmanlı orduları bütün cephelerde mağlûb oldukları halde Bâb-ı-Âlî'nin arâzi terkine yanaşmaması, daha harekât başlamadan evvel büyük devletlerin 1912 = 1330 senesi 8 Teşrinievvel = 26 Şevvâl Salı günü harbin neticesi ne olursa olsun «statu quo» nun kat'iyyen değişmiyeceğini ilân etmiş olmalarındandır! Düvel-i-muazzamanın böyle bir ilândan maksadı, Balkan devletleri mağlûb olduğu takdirde Türkiye'yi arâzi kazancından mahrum etmektir: Fakat şimdi netice öyle çıkmayınca tabiî artık o prensipin hiç bir hükmü kalmamıştır! İşte bundan dolayı Londra müzâkerâtı kesilince Bulgar Başkumandanı general Savof mütârekenâme mucibince harb harekâtının dört gün sonra başlıyacağını 29 Kânunusâni = 20 Safer Çarşanba günü yahut ertesi gün Osmanlı ordusuna bildirmiş, 3 Şubat = 25 Safer Pazartesi günü Edirne bombardman edilmiye başlamış, 4 Şubat = 26 Safer Salı günü Çatalca muharebelerinin ikinci safhası başlayıp tıpkı birincisi gibi Türk muvaffakıyyetiyle neticelenmiş, 18 Mart = 9 Rebî'ül-âhir Salı günü başlayıp 13 gün süren üçüncü safhada düşman bâzı ileri mevzilerimize hulûl etmişse de, 29 ve 30 Mart=20 ve 21 Rebî'-ül-âhir Cumartesi ve Pazar günleri tamamiyle püskürtülmüş ve işte o sâyede Istanbul artık kurtulmuştur. Pâyıtahtın bu mazhariyyetine mukabil, zavallı Edirne'nin nihayet açlık ve yardımsızlık yüzünden 26 Mart = 17 Rebî'ül-âhir Çarşanba günü sukutu memleketin her yerinde millî bir mâtem te'siri yapmıştır: Yukarda gördüğümüz gibi Edirne'ye karşı ilk düşman taarruzu 22 Teşrinievvel 1912 = 11 Zülka'de 1330 Salı günü başlamış olmak itibariyle, şanlı adı bütün dünyayı aylarca ulvî bir heyecân içinde yaşatan muhteşem kahraman Mehmet Şükrü Paşa her türlü mahrûmiyyetler içinde askeriyle beraber süpürge tohumu yediği halde düşmanın teslim tekliflerini tıpkı Gazi-Osman Paşa gibi reddederek tam 5 ay, 5 gün=155 gün general İvanov = İvanof'un müreffeh ordusuna mukavemet etmiş, nihayet iki fırka Şırp askeriyle ağır topçusundan başka Çatalca'dan çekilen üç Bulgar livâsiyle de takviye edilen düşman ordusu 24 Mart = 15 Rebî'ül-âhir Pazartesi günü şiddetli bir topçu ateşi açtıktan sonra, ertesi Salı sabahı erkenden umumî hücuma geçmiş, ileri mevzilerimiz o gün sukut etmiş ve daha ertesi Çarşanba günü de Şark ve Cenup tahkimâtının sukutu üzerine artık hiç bir mukavemet imkânı kalmadığını gören Şükrü Paşa zevâlî saat 10,30 da Bulgar kumandanlığına bir zâbit göndererek teslim teklifine mecbur olmuştur: Saat 12,45 de general İvanov'un hürmetle karşıladığı büyük Türk kahramanı şanlı kılıcını ale-l-usul düşmanına teslim etmişse de, Edirne'ye gelen kral Ferdinand askerî merâsimle iâde etmiş ve Avrupa matbûatında buna âit bir çok resimler ve yazılar neşredilmiştir. Sulhün akdinden sonra Istanbul'a avdet ettiği zaman halkın tezâhüratta bulunmak ihtimâlinden korkan «İttihad ve Terakki» nin meşhur Istanbul muhâfızı Cemal Bey/Paşa'nın el-çabukluğu ile trenden alıp muhâfızlık arabasına koyarak kimseye göstermeden evine getirdiği Edirne mudâfiinin bir gün derin bir teessürle anlattığı mühim bir noktayı o zamanki notlarımdan naklen burada aynen tarihe tevdi etmeyi millî ve vicdânî bir vazife bilirim. Hâtırâtını yazmakta kendisine yardım etmemi istediği halde ömrü vefâ etmediği için bu arzusunda muvaffak olamıyan Şükrü Paşa merhum bana menkûbiyyetinin sebebini şöyle anlattı:

— Harbin bidâyetinde hükûmet benden Edirne'nin bir ay müdâfaasını istedi: Elimde bu noktaya âit bir vesika da var; ben her türlü mahrûmiyyete rağmen taahhüdümün beş misli dayanarak 155 gün mukavemet ettim. İşte buna rağmen esâretten avdetimde İttihad-ve-Terakki hükûmeti beni tekaüde sevkedip menkûp yaşattı! Bu menkûbiyyetimin çok acı bir sebebi var: Harbin bidâyetinde ve muhâlif kabine zamanında henüz muhâsara başlamadan evvel İttihatçıların eski Dâhiliyye nâzırı Tal'at Bey gönüllü nefer yazılıp Edirne'ye gelmişti; maksadı askerlik etmek değil, askeri ifsâd etmekti: ikinci derecedeki kumandan paşaların oturdukları binaya yerleşmiş ve tıpkı o paşalar gibi o nefer beye de emirberler tahsis edilmişti! Nefer bey kumandan paşaların sofrasına oturuyor ve âdetâ bir «Nefer Paşa» muâmelesi görüyordu: Tabiî bu vaziyet zâbitlerle askerler arasında bir çok dedikodulara sebeb oldu. Tal'at Bey'in her günkü faaliyeti hakkında raporlar alıyordum: Askerı harbetmemiye teşvik ediyor ve bilhassa Anadolu efrâdına Rumeli'nin kendi vatanları olmadığından bahsediyordu! O sırada düşman ordusu ilerlemekte ve Edirne muhâsaraya düşmek üzere idi: Tabiî böyle bir fesâda daha fazla tahammül edemezdim. Tal'at Bey'i çağırttım: Karşımda askerî vaziyet alan nefer elbiseli müfside «Bey oğlum!» diye hitâb ederek Edirne'deki gayr-i-tabiî vaziyetini ve bu vaziyetten istifâde ederek yaptığı menfî propagandayı anlattım; bu hâle bir dakika daha tahammül edemiyeceğimi, Edirne'de kaldığı takdirde kendisini maâzallah idâm ettirmek mecburiyetinde kalacağımı ve öyle bir mecburiyette kalmak istemediğim için o günkü trenle derhal Istanbul'a hareket etmesini emrettim; tabiî çekildi, gitti. O gitti ama, Merkez-i-umumî âzâsından doktor Bahâüddin Şâkir «Hilâl-i-ahmer» müfettişi sıfatiyle Edirne'de kaldı: Tal'atın propagandasına devâm eden bu adamı idâm ettirmemek için çekmediğim kalmadı! Muhâsaranın sonlarına doğru bir gün bana gelip Sultanselim câmiinin düşmana teslim edilemiyceğinden dem vurarak dinamitle ber-havâ edilmesini teklif etti: Kendisine Edirne üzerindeki en muhteşem Türklük ve Müslümanlık damgasının imhâsı tarihe bir ihânet olacağını ve Edirne'nin her halde Bulgar hâkimiyyetinde kalamıyacağını söyledikten sonra bir daha vazifesinden başka bir şeyle meşgul olmamasını ihtâr ederek def'ettim. İşte benim menkûbiyyetime bu Tal'atlarla Bahâüddin Şâkirler sebeb oldu: Onlar ordumuzun bir an evvel mağlûb olmasını ve mağlûbiyyet yüzünden muhâlif hükûmetin bir an evvel sukutunu istiyorlardı! Fakat unuttukları bir şey vardı: Benim asker olduğumu unutuyorlardı.

Şükrü Paşa'nın bahsettiği bozgunculuk meselesi hakkında o zamanki Dâhiliyye nâzırı Reşid Bey'in hâtırâtında bir çok izâhat vardır: Bu meseleye bâzı gazete makalelerinde bile temâs edilmiştir. Hayret edilecek noktalardan biri de, vaktiyle Sultan Hamid Rusya'daki şerefli esâretinden dönen Gazi-Osman Paşa lehindeki heyecanlı tezâhürattan çekinmemiş olduğu halde İttihat-ve-Terakki komitesinin Şükrü Paşa Bulgaristan'dan dönerken alkışlanmak ihtimâlinden korkmuş olduğu için Paşa'yı halka göstermemiş olmasıdır! — İttihad-ve-Terakkî'nin düşmanlığına mukabil bütün dünyanın hayranlığını kazanan Şükrü Paşa'ya Edirne'nin sukutu üzerine Fransız milleti nâmına bir «Şeref kılıcı» ve binlerce imzâlarla dolu bir «Altın kitap» takdim edilmiştir; bu kitabın Paşa'ya hitâb eden mukaddimesinde şu cümlelere tesâdüf edilir:

«Her taraftan tehdid altında kalan devletiniz en çâresiz musibete mahkûm gibi göründüğü sırada siz baş kaldırınca hayretler içinde kalan dünya, böyle evlâtlar yetiştiren bir ırkın damarlarında kendisine feyyâz bir inkişaf te'min edecek bir kan bulunması zarurî olduğunu i'tirâfa mecbur oldu».

«Sayıca on mislinizi bulan muhâsırlara karşı cihan tarihinin kaydettiği en muhteşem mukavemetlerden birini gösterdiniz».

«Paşa! Siz dünyanın üstünden ulvî bir lerze geçmesine sebeb olduğunuz için, bütün dünyanın size bir minnet borcu var. İşte bundan dolayı, düşman eline sağ geçmiş olmaktan mütevellit büyük acınızın içinde eğer size teselli verebilecek bir söz ve kalbinize kuvvet verecek bir işâret tasavvur edilebilirse, hayranlarınız şimdi size işte o teselli ile o kalb kuvvetini vermek istiyorlar».

Şimdi bu «Şeref kılıcı» ile muhteşem altın kitap merhumun âilesindedir.

2 — «Garp cephesi: A) *1912 = 1330 harekâtı*: 20 Teşrinievvel = 9 Zülka'de Pazar günü Sırp ordusu Priştine'yi aldıktan sonra 22 Teşrinievvel = 11 Zülka'de Salı günü Ali Rızâ Paşa kumandasındaki Garp ordusunu Murad-Hudâvendigâr'ın 523 sene evvelki zaferiyle meşhur Kosova sahrâsında mağlûb etmiştir: Birinci ciltte 1389 = 791 vukuâtının birinci fıkrasına bakınız; Priştine'nin işte o gün sukut etmiş olduğu hakkında da bir rivayet vardır. Gene ayni gün Yunan ordusu da Serfiçe'ye girmiştir. Ondan sonra 23 Teşrinievvel=12 Zülka'de Çarşanba günü Yenipazar'a giren ve Sırp veliahdi prens Alexandre/Aleksandr'ın kumandasında bulunan düşman ordusu Karadağlılarla birleşmek üzere ileri hareketine devam edeceği sırada Garp ordumuzun kuvây-ı-külliyyesini teşkil eden Vardar ordusunun taarruzundan dolayı 23 ve 24 Teşrinievvel = 12 ve 13 Zülka'de Çarşanba ve Perşenbe günleri cereyân eden Komanova muhârebesini de kazanmıştır. Bu vak'a üzerine Zeki Paşa kumandasındaki Vardar ordusu perişan bir halde Manastır'a doğru çekilmiş ve artık vaziyete tamamiyle hâkim olan Sırp ordusu bir taraftan Bulgarlar ve bir taraftan da Karadağlılarla birleşerek iki koldan sür'atli bir istilâ hareketine başlamıştır: İşte bu hareket esnâsında 24 Teşrinievvel = 13 Zülka'de Perşenbe günü bir Sırp-Bulgar kuvveti Koçana'ya girmiş, 25 Teşrinievvel = 14 Zülka'de Cuma günü Yunanlılar Karaferye'yi almış, 26 Teşrinievvel = 15 Zülka'de Cumartesi günü İştip kasabası Sırplarla Bulgarların eline geçmiş ve nihayet 26/27 Teşrinievvel = 15/16 Zülka'de Cumartesi/Pazar gecesi Üsküp ahâlisi Türk devletine ihânet ederek Sırp ordusuna teslim olmuştur: Konsoloslar vâsıtasıyla düşman ordusunu dâvet eden Üsküp şehri Rumeli'nin işte bu harb esnâsında mâhiyyetleri meydana çıkan Selânik, Manastır, Kalkandelen, Gostivar vesaire gibi hâin şehirler silsilesinin başında gelir! Bu vaziyet üzerine artık Bulgarların hâkim olduğu demiryollarıyla Yunanlıların hâkim olduğu deniz yolundan ana-vatanla her türlü muvâsalası kesilmiş olan Garp ordumuz tamamiyle tecrid edilmiş demektir. Şehirler artık üstüste sukut etmiye başlamış, 3 Teşrinisâni = 23 Zülka'de Pazar günü Yunanlılar Preveze'yi ve 6 Teşrinisâni = 26 Zülka'de Çarşanba günü Sırp-Karadağ kuvvetleri Yakova'yı almış ve nihayet 8 Teşrinisâni=28 Zülka'de Cuma günü de İttihatçıların mâhut «Kâ'be-i-Hürriyet/Mehd-i-Hürriyet» leri olan Selânik şehri kendi arzusuyla Yunan ordusuna teslim olmuştur: Bu yüz kızartıcı teslim şenâati Belediye ve İdâre meclisleriyle «Mu'teberân» denilen vatansız hâinlerin talepleri ve Baş-mâbeynci Lûtfi Simavî Beyin hâtırâtında Macaristan'dan alınan ordu hayvanları meselesindeki hırsızlığından bahsedilen Hasan Tahsin Paşa ismindeki mülevves kolordu kumandanının tasvibiyle yapılmış, Yunan veliahdi prens Konstantin'in kumandasındaki orduyla Cuma günü teslim şartnâmesi imzâ edildikten sonra Cumartesi günü şehre giren düşmana kolordunun bütün silâhları teslim edilmiştir! — Biraz yukarda gördüğümüz Komanova bozgunundan sonra Manastır'a doğru çekilmiş olan Garp ordusunun Sırplarla son muharebesi 14-18 Teşrinisâni=4-8 Zülhicce Perşenbe-Pazartesi günlerine müsâdiftir: İlk iki hezimetten çok sarsılmış olan bu ordu bakıyyesi Manastır civârında büsbütün perişân olmuş ve yalnız Câvid Paşa kumandasındaki bir fırkası Arnavutluğa çekilerek bir müddettenberi ordumuzu arkadan vurmak istiyen âsi Arnavutlar içinde zorla tutunmıya çalışmıştır; Makedonya harekâtı işte bu vak'ayla nihayet bulmuş ve yalnız Şark cephesindeki şanlı Edirne gibi Garp cephesinde de Yanya ve İşkodra müstahkem mevkileri Yunan ve Karadağ muhâsaralarına mukavemette devam etmiştir. — Sırplarla Karadağlıların bundan sonraki müşterek hareketleri Arnavutluk'tadır: Bu iki müttefik ilkönce 18 Teşrinisâni = 8 Zülhicce Pazartesi günü Alessio=Leş kasabasına, 21 Teşrinisâni=11 Zülhicce Perşenbe günü «Kahramân-ı-Hürriyet» yahut «Mücâhid-i-Muhterem» dedikleri kolağası Niyâzi Efendi'nin vatanı olan Resne'ye, 28 Teşrinisâni=11 Zülhicce Perşenbe günü Debre ile Draç'a ve ertesi gün de Ohri'ye girmiş ve gene o sırada Tiran kasabasıyla Türklerin «Akçahisar» dedikleri Kroja/Croïa da sukut etmiştir. — İşte o sırada Arnavutluk'da mühim bir hâdise olmuş, Midhat Paşa'nın yetiştirmelerinden ve muhtelif ecnebi devletlerine parayla satılmış hâinlerden eski Berat meb'usu İsmail Kemal Vlora, Avlonya'ya gelip 83 ihânet yoldaşıyla beraber 29 Teşrinisâni = 19 Zülhicce Cuma günü Arnavutluğun sözde

istiklâlini ilân edip şehrin her tarafına Arnavut bayrakları çektirmiştir: Ötedenberi Türk düşmanlığıyla mâruf olan bu müseccel hâin için yukarda 1908 = 1326 vukuâtının «23 Temmuz» ve «17 Kânunuevel» fıkralarına bakınız. İsmail Kemal o sırada Berat'dan Avlonya'ya gelen bir Türk suvâri bölüğünü şehre sokmadığı için bölük Berat'a dönmek mecburiyetinde kalmış ve Garp ordusunun Câvid Paşa kumandasında gelip Arnavutluk'da tutunmaya çalışan bir fırkalık bakiyyesi o tarihten itibaren Sırplarla Arnavutlar arasında çok müşkil bir vaziyette kalmıştır. O tarihten 18 gün sonra 1912=1331 senesi 17 Kânunuevvel = 7 Muharrem Salı günü büyük devletlerin İsmail Kemal riyâsetindeki muvakkat Arnavut hükûmetinin «istiklâl»ini tanıması, Avusturya ile İtalya'nın ötedenberi alâkadâr oldukları Arnavutluğa üçüncü bir devlet olarak Sırbistan'ın da hulûl etmiş olmasını hoş görmemelerinden ve hattâ bundan dolayı Rusya ile Avusturya'nın birbirine karşı askerî tedbirler ittihâzına başlıyarak umumî sulhü tehlikeye düşürmüş olmalarındandır: Yukarda bahsettiğimiz Londra konferansı Arnavut istiklâlini tasdik etmek ve Sırbistan'la Karadağı da Arnavutluk'dan çekilmiye dâvet etmekle Avrupa sulhünü muhâfaza etmek istemiştir.

B) *1913 = 1331 harekâtı:* Garp cephesinde bu yeni senenin ilk mühim vak'ası, dört aylık bir mukavemetten sonra Yunan ordusunun muhâsara ettiği Yanya'nın 6 Mart=27 Rebî'ül-evvel Perşenbe günü sukutudur. Bundan sonra 17 Mart=8 Rebî'ül-âhir Pazartesi günü Yunanlılar Argyrocastro=Ergeri sancak merkezine girmiş ve 25 Mart=16 Rebî'ül-âhir Salı günü Orta-Arnavutluk'daki Scumbi = İşkombi boylarında Câvid Paşa fırkası Sırp ordusuna teslim olmuştur. Artık Türk hâkimiyyetinin Rumeli'de yegâne mukavemet noktası Hasan Rızâ Paşa'nın müdâfaa ettiği İşkodra'dan ibarettir; fakat maatteessüf Paşa'nın maiyyetinde Jandarmadan yetişme bir hâin vardır: Sultan Hamid'in imparatorluk siyasetinden istifâde ederek bir çok emsâli gibi sivrilmiş olan ve Türk milletinden evvel efendisine ihânet eden bu eski Draç meb'usu Es'at Paşa Toptâni ismindeki Arnavut döküntüsü için 1909 = 1327 vukuâtının «27 Nisan» fıkrasına bakınız. Es'ad Toptâni 30 Kânunusâni=21 Safer Perşenbe günü zavallı Hasan Rızâ Paşa'yı kahbece öldürtüp yerine geçmiş ve derhal Karadağlılarla gizli muhâbereye girişmiştir: Karadağ Hâriciyye nâzırı bizzât İşkodra'ya gelip bu hâinle görüştükten sonra mesele halledilmiş ve nihayet 22 Nisan=15 Cumâda-l-ûlâ Salı günü Es'ad Toptâni İşkodra'yı Karadağlılara teslim etmiştir! Fakat yukarda bahsettiğimiz Avusturya-Rusya ihtilâfından dolayı büyük devletler Arnavutluğun sözde istiklâline karar verdikleri için Karadağ sâhillerine harb gemileri göndererek nümâyiş yaptırdıkları için Karadağ hükûmetçiği nihayet İşkodra'dan el çekmiye mecbur olmuş ve işte bunun üzerine 14 Mayıs = 7 Cumâda-l-âhire Çarşanba günü Karadağlıların tahliye ettikleri şehir Düvel-i-muazzama kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir.

3 — *«Deniz harekâtı»:* Balkan müttefiklerinden yalnız Yunanistan'ın deniz kuvveti varsa da Osmanlı donanması onunla bile başa çıkamıyacağı için Adalar-denizi'ne çıkamayıp yalnız Karadeniz'de boy gösterebilmiş ve harb başlar başlamaz 1912 = 1330 senesi 19 ve 20 Teşrinievvel = 8 ve 9 Zülka'de Cumartesi ve Pazar günleri Bulgaristan sâhillerine taarruz ederek Varna ve havâlisini bombardman etmiştir: Fakat buna mukabil 20 ve 21 Teşrinievvel = 9 ve 10 Zülka'de Pazar ve Pazartesi günleri Yunan donanması Tenedos = Bozcaada ile Lemnos = Limni adalarını ve ondan sonra da 17 Teşrinisâni = 7 Zülhicce Pazar günü Nikaria/İcaria = Karyot adasını, 21 Teşrinisâni = 11 Zülhicce Perşenbe gününden 20 Kânunuevel 1912=10 Muharrem 1331 Cuma gününe kadar Midilli'yi ve 24 Teşrinisâni=14 Zülhicce Pazar gününden 3 Kânunuevvel = 23 Zülhicce Salı gününe kadar da Sakız'ı işgal etmiştir. Miralay Lamouche Yunanlıların 13 Teşrinisâni = 3 Zülhicce Çarşanba gününden 20 Kânunuevvel = 10 Muharrem Cuma gününe kadar Bozcaada, Limni, İmbros = İmroz, Thassos=Taşoz, Samothraki/Samothrace =Semendirek/Semadirek/Semedrek ve Mytilène = Midilli adalarını zabtettiklerinden bahsetmektedir: İşte bu suretle İtalyan işgalinde bulunan 13 ada hâric olmak üzere bütün Türk adalarını Yunanlılar bir hamlede zaptedivermiş ve netice

olarak Osmanlı teşkilâtındaki «Cezâir-i-Bahr-i-Sefîd vilâyeti» artık tamamiyle elden çıkmıştır. Bu fecî âkıbette bizim donanma erkânının mes'uliyyet derecesi maatteessüf belli değildir: Çünkü bizde gûyâ bir meşrutiyet ve binnetice mes'ûliyyet mevcud olduğu halde hiç bir kimseden hiç bir millî felâketin hisabı sorulmamıştır! Karada bütün Rumeli elden çıkmış ve hiç kimse mes'ûl olmamış, denizde bütün adalar elden gitmiş ve hiç kimseden hisap sorulmamıştır: Bizim meşrutiyet işte böyle «Nev'i şahsına münhasır» mes'ûliyyetsiz bir meşrutiyettir! Yalnız bu tuhaf meşrutiyet, devlet küçüldükçe sürülerle kahramanlar yetiştirmiştir.

Osmanlı donanmasının Çanakkale-boğazı'nı abluka eden Yunan donanmasına karşı mevcudiyyet göstermek için yaptığı bir huruç hareketi de vardır: 1912 = 1331 senesi 17 Kânunuevvel = 7 Muharrem Salı gününe tesadüf eden bu hareket boğazın önünde cereyan eden İmroz deniz harbiyle neticelenmiş, iki taraftan da bir takım gemiler yaralanmış ve bilhassa Yunanlıların Averof zırhlısı bizimkilerden fazla hasâra uğramış, fakat buna rağmen Osmanlı donanması bâzı şüpheli vaziyetlerden dolayı tâmir bahânesiyle içeri çekilmiş ve tabiî Yunan ablukası devam etmiştir. — Balkan harbine nihayet veren sulh için aşağıki senenin «30 Mayıs» fıkrasına bakınız).

15 Teşrinievvel = 4 Zülka'de, Salı: Osmanlı-İtalyan sulhüne âit Ouchy muâhedelerinin imzâsı.

(İsviçre'deki Lausanne = Lozan şehrinin iskelesi olan Ouchy'de imzâlanmış olduğu için, bu muâhedeye «Lozan muâhedesi» diyenler de vardır. — «İttihad ve Terakki»nin sukutundan evvel Said Halim Paşa Lozan'a gidip 12 Temmuz = 27 Receb Cuma gününden itibaren İtalyanlarla bir takım gizli müzâkerelere girişmişse de bir netice çıkmamış ve nihayet yukarıki fıkrada gördüğümüz Balkan harbinin tahakkuku, Gazi-Ahmed Muhtar Paşa kabinesini Trablus meselesinin bir an evvel tasfiyesine mecbur etmiştir: Bu mesele için yukarıki sene vukuâtının «28 Eylül» fıkrasına bakınız. — Bu sulhün akdinde Osmanlı murahhasları Mehmet Nâbi ve Rumbeyoğlu Fahrüddin Beyler, İtalyan murahhasları da Pietro Bertolini, Giuseppe Volpi ve Guida Fusinato isimlerindeki diplomatlardır. — Bu gün imzâ edilen gizli muâhede dört parçadan mürekkeptir: İlk üç parçası gizli ve 18 Teşrinievvel = 7 Zülka'de Cuma günü imzalanan dördüncü vesika da alenîdir. Evvelâ gizli vesikaların imzâ edilmesine sebeb, Türkiye'nin Trablus'la Bingazi'yi İtalya'ya terketmiş gibi görünmemek için bir muhtâriyyet fermanı neşretmesine karar verilmesi ve İtalya'nın da harb içinde neşrettiği ilhak kanuniyle muâhede mucibince Hilâfet makamına verilen hakları te'lif edecek bir beyannâme neşrine lüzum görmesidir. — İlk gizli vesikalarla 18 Teşrinievvel tarihli 11 maddelik alenî muâhedenin başlıca esasları şöyle sıralanabilir:

1 — Türkiye Trablusugarp ve Bingazi'yi, İtalya da işgal ettiği adaları derhal tahliye edecektir: «Bu maddeye rağmen İtalyanların adaları derhal tahliye etmemiş olmalarının sebebi, Balkan harbi esnâsında Yunan donanmasının işgaline mâni olmak bahânesidir»;

2 — İslâm dininin istiklâlini kabul eden İtalya hutbelerde Halifenin ismi zikredilmesine, pâdişahın «Nâib-üs-Sultan» ünvâniyle bir mümessil bulundurmasına, bu mümessilin tahsisâtını mahallî vâridattan almasına, Trablusugarp ve Bingazi kadısının Meşîhat makamı tarafından tâyin edilmesine ve bu kadı'nın intihâb edeceği «Nâib»lere de mahallî vâridattan aylık verilmesine, Evkaf'ın istiklâline, yerli eşrâfın da iştirâk edeceği bir meclis tarafından yeni idare esaslarının tanzimine muvâfakat etmiştir;

3 — Nâib-üs-Sultân ile kadı'nın tâyininden evvel Bâb-ı-Âlî İtalya hükûmetinin muvâfakatini istihsâl edecektir;

4 — Trablus ve Bingazi'den Düyûn-ı-Umumîyye'ye para verilmekte devam edilecek ve senevî taksit mıkdârı iki milyon İtalyan liretinden, yâni takriben 90 bin Osmanlı altınından aşağı olmıyacaktır;

5 — Kapitülâsyonların ilgası hususunda İtalya hükûmeti Türkiye'ye yardım edecektir.
Netice itibariyle Hakkı ve Mahmud Şevket Paşaların afedilmez gafletleri yüzünden «Afrika-ı-Osmânî» denilen iki muazzam eyâletimiz elden gitmiş ve buna mukabil bir müddet harbe iştirâk etmiş olan «Kahramân-ı-Hürriyet» Enver Bey «İttihad ve Terakki» matbûâtında «Bingazi kahramânı» ünvânını kazanmıştır!).

29 Teşrinievvel = 18 Zülka'de, Salı: Gazi-Ahmed Muhtar Paşa'nın isti'fâsiyle Şûrây-ı-Devlet reisi Kâmil Paşa'nın dördüncü ve sonuncu sadâreti.

(İsti'fânın sebebi, Balkan harbindeki mağlûbiyyetlerin teselsülü ve Kâmil Paşa ile Şeyh-ül-İslâm Cemâlüddin Efendi'nin Muhtar Paşa'ya karşı cephe almış olmasıdır; işte bundan dolayı Ahmed Muhtar Paşa'nın istemiyerek isti'fâ ettiğinden bahsedilir: Sadâret müddeti bu senenin 22 Temmuz = 7 Şa'ban Pazartesi gününden itibaren 3 ay, 8 gündür).

1 Teşrinisâni = 21 Zülka'de, Cuma: Sultan Hamid'in Selânik'den Istanbul'a nakli.

(İkinci Abdülhamid'in hal'edildiği günü tâkib eden gece-yarısı Selâniğ'e sevkı için yukarda 1909 = 1327 vukuâtının «27 Nisan» fıkrasına bakınız. Bu sefer Istanbul'a naklinin sebebi, Balkan harbinde Rumeli'nin düşman istilâsına uğraması ve Selânik'den de artık ümit kesilmiş olmasıdır. Kendisini getirmek için hükûmetin iltimâsiyle Alman sefâreti maiyyetine me'mur Loreley harb gemisi Istanbul'dan Selâniğ'e gitmiş ve her halde gelmesini te'min etmek üzere dâmatlarından Abdurrahman-Paşa-zâde Ârif Hikmet ve Mehmet Şerif Paşalar da bu Alman gemisiyle hareket etmişlerdir. Dâmat-Şerif Paşa'nın bu tarihî vazifesi hakkındaki gayr-i-münteşir eserinden İbn-ül-Emin'in naklettiği izâhâta göre, Selânik'de bulunduğu müddetçe kendisine gazete verilmediği için ahvâl-i âlemden bîhaber kalan büyük pâdişah Balkan ittifâkına ve Bâb-ı-Âlî'nin öyle bir ittifaktan haberdar olmamasına hayret ederek:

— Sefaretlerde elçiler, ataşemiliterler var; bunlar şimdiye kadar uyumuş mu? Dört devlet ittifak etmiş de bu olan biten şeyler haber alınmamış mı? Ben makamda bulunduğum müddetçe bunların arasında nifâk ilkaasına çalıştım!
demiştir; hattâ meşhur bir rivayete göre Balkan ittifâkını ilk duyduğu zaman:

— Kiliseler meselesini hallettiniz mi?
diye sormuş ve halledildiği söylenince ittifâkı tabiî bulmuştur: «İttihat ve Terakki»nin tarihî bir hamâkat şâh-eseri olan bu Kiliseler meselesi için yukarda 1910 = 1328 vukuâtının «3 Temmuz» fıkrasına bakınız. Gene İbn-ül-Emin'in Dâmat-Şerif Paşa'dan naklettiğine göre Sultan Hamid ilkönce Selânik'den ayrılmak istememiş ve kendisine tehlikeden bahsedilince:

— Ben de bir silâh alır, askerle beraber müdâfaada bulunurum; ölürsem şehid olurum; ben zâten ölmüş bir adamım!
demiş ve bir aralık da:

— Allah bu hallere sebeb olanları Kahhâr ismiyle kahreylesin: Şimdi devlet ne hâle geldi!
diye otuz üç sene muhâfaza ve idâre ettiği imparatorluğun üç dört sene içinde uğradığı ve uğratıldığı fecî âkıbetten şikâyet etmiştir: O tarihten senelerce sonra Cumhuriyet devrini Ankara mahkemesinde İttihatçı döküntüleri muhâkeme edilirken Müddai-i-umumî Necib Ali iddiâ-nâmesini okuduğu gün

Sultan Hamid'in selefinden tesellüm ettiği imparatorluğu İttihad-ve-Terakki'ye olduğu gibi teslim ettiği halde, onların bir kaç senede inkırâza uğrattıklarını söylemek suretiyle zavallı Sultan Hamid'in o şikâyetinde ne kadar haklı olduğunu resmen te'yid etmiştir. — Sultan Abdülhamid, dâmatlarının istirhamları üzerine nihayet Selânik'den Istanbul'a dönmiye muvâfakat etmiş, fakat hükûmetin istediği gibi gece değil, gündüz karaya çıkacağını söylemiştir: İbn-ül-Emin «Loreley»in Hicrî 22 Zülka'de 1330 = Rumî 20 Teşrinievvel 1328 günü sabahlayın Istanbul'a geldiğinden bahsederse de, «Tanin»in yerine neşredilen «Renin» gazetesinin o tarihte çıkan nüshasında «Dün gece geç vakit» gelip Beylerbeyi sarayına çıkarıldığı hakkında bir fıkra vardır; işte o fıkraya nazaran bu sabah erkenden karaya çıkmış olması lâzımgelir. — Sultan Hamid ölünceye kadar Beylerbeyi sarayında yaşamıştır: Aşağıda 1918=1336 vukuâtının «10 Şubat» fıkrasına bakınız. — Gidip gelme günleri de dâhil olmak üzere Sultan Abdülhamid'in Istanbul hâricinde geçirdiği müddet 3 sene, 6 ay, 3 gündür).

1913 = 1331

23 Kânunusâni = 14 Safer, Perşenbe, Ezânî saat 10,2 = Zevâlî 3,15: «Bâb-ı-Âlî baskını», İttihad-ve-Terakki komitesinin kanlı zorbalığı, Kâmil Paşa'nın cebren ıskaatı ve Mahmud Şevket Paşa'nın sadâreti.

(İkinci meşrutiyetin ilânında ve «31 Mart» vak'asında orduya istinâden iş başına gelip vaziyetini tahkim eden İttihad-ve-Terakki komitesi asker ocağını siyasetle ifsâd etmesinin cezâsını çekerek nihayet «Halâskâr zâbitan grupu»nun tazyıkıyle yıkıldıktan sonra boş durmamış, tekrar orduyu elde ederek yeniden iş başına gelmek için hararetli ve gizli bir faaliyete girişmiştir. Komitenin bu faaliyetini kolaylaştıran başlıca âmil, kendi kuvvetinden ziyâde Ahmed Muhtar ve Kâmil Paşa kabinelerinin za'fında gösterilebilir. Düşman ordularının Istanbul kapularına dayandığı sırada İttihatçılar türlü türlü dolaplar çevirmişlerdir:

1 — Asker içinde bozgunculuk yapmışlar, Anadolu efrâdına Rumeli'nin kendi vatanları olmadığından bahsederek hükûmetin kendilerini boş yere kırdırdığından bahsetmişlerdir: Bu mesele hakkında o zamanki Dâhiliyye nâzırı Reşid Bey'in hâtırâtında bir hayli tafsilât vardır; hattâ bu yüzden bir çok İttihatçılar Dîvân-ı-harbe verilmiş, sonraları Dâhiliyye nezâretine kadar yükseltilen eski Jandarma zâbitlerinden İsmail Canbolat isminde bir komiteci kendisini Dîvân-ı-harbe dâvet için evine gelen bîgünâh bir askerî inzibat me'murunu öldürüp yakalandıktan sonra hapishâneden kaçırılmış ve hükûmeti mağlûbiyyet yüzünden sukuta mahkûm etmek için yapılan bu düşmanca propagandayı meşrû göstermek istiyen İttihat-ve-Terakki kodamanları harbin neticesi ne olursa olsun Düvel-i-muazzama «Statu quo»nun değiştirilmiyeceğini ilân etmiş olmak itibariyle ordunun mağlûb olmasından dolayı devlete hiç bir zarar gelmiyeceğinden dem vurmuşlardır! Bu mesele için yukarıki senenin «8 Teşrinievvel» fıkrasına da bakınız.

2 — İttihatçılar «Halâskârân» grupuna mensub olmıyan zâbitlerden bir çoklarını elde etmişler ve ordudaki eski mensuplarını da siyasî faaliyete sevketmişlerdir: Meselâ Mâbeyn Baş-kâtibi Ali Fuad Bey'in hâtırâtına göre Çatalca'da Istanbul müdâfaasiyle meşgul askerin binbaşılarından biri şehzâde Abdülmecid Efendi'ye bir telgraf çekerek ordunun galeyan hâlinde bulunduğunu bildirmiş ve Mecid Efendi de bu telgrafı pâdişaha takdim etmiştir! Öyle bir zamanda vatanın varlığıyla oynamaktan çekinmiyen İttihad-ve-Terakki komitesinin bu menfi ve mühlik faaliyeti esnasında elde ettiği en mühim askerî şahsiyyet, «Halâskârân» grupunun reisi vaziyetinde bulunan Harbiye nâzırı ve Baş-kumandan vekili Nâzım Paşa'dır: Tal'at, Enver, Cemal vesairenin bu gaafil Baş-kumandanla temâsını son-

radan Sadr-ı-a'zam olan Mısırlı Said Halim Paşa te'min etmiş, Nâzım Paşanın eski dostu olan Said Halim Paşa'nın yalısında bir takım toplantılar olmuş, İttihad-ve-Terakki erkânı Sadr-ı-a'zam Kâmil Paşa'nın harpten sonra kendisini Dîvân-ı-harbe verip ordunun mağlûbiyyetinden dolayı mahkûm ettireceğinden bahsederek çok saf bir adam olan Nâzım Paşa'yı mensub olduğu hükûmet aleyhine çevirmiş ve hattâ zavallı adamcağız İttihatçılar iş başına geldikleri takdirde kendisinin Sadr-ı-a'zam olacağına bile inandırılmıştır! O sırada İttihad-ve-Terakki'nin ordu içindeki bozgunculuğu ve bütün memleketteki ihtilâl tertibâtı hakkında Polis raporları alan Dâhiliyye nâzırı Reşid Bey harb vaziyetinden dolayı bunlara karşı fevkalâde tedbirler ittihâzı için Meclis-i-Vükelâda pek çok uğraşmış ve hattâ Trabzon'da elde edilen bir ihtilâl vesikasını da delil olarak ibrâz etmişse de, tabiî zamanların kanun zihniyyetine saplanan ve harb hâlinin fevkalâde icâbâtını takdir edemiyen diger vükelânın gevşekliği hükûmetin hiç bir tedbir ittihâzına imkân bırakmamıştır! Bilhassa Nâzım Paşa artık İttihad-ve-Terakki'nin müdâfii vaziyetindedir: Hattâ bir gün Meclis-i-Vükelâ'da yerinden fırlıyarak Reşid Bey'e Enver'le arkadaşlarının siyasetle uğraşmıyacakları hakkında kendisine «Şahsî ve askerî nâmusları üzerine» yemin ettiklerinden bile bahsetmiştir!

3 — Istanbul polis kadrosunun mühim bir kısmı komitenin adamlarından mürekkeptir: Bunların birdenbire değiştirilmesi kaabil olamadığı için İttihatçılar hükûmetin bütün tedbirlerinden haberdardır; fazla olarak Nâzım Paşa'nın cemiyet tarafından Bingazi'den Istanbul'a dâvet edilmiş olan Enver'i kolordu erkân-ı-harp reisliğine ve Cemal'i de Menzil müfettiş-i-umumîliğine tâyin etmesi Istanbul'daki askerin mühim bir kısmını İttihad-ve-Terakki'nin eline geçirmekle neticelenmiştir.

4 — Sadr-ı-a'zam Kâmil Paşa da Dâhiliyye nâzırı Reşid Bey gibi şiddetli tedbirler ittihâzına tarafdâr olduğu halde, ordunun başında âdetâ diktatör kesilmiş olan Nâzım Paşa'dan çekindiği için bir şey yapamamıştır: Hattâ isti'fâ edip yeni kabineyi tekrar kendisi teşkil etmek suretiyle Nâzım Paşa'yı açıkta bırakmayı bile düşünmüşse de, o şekli de tehlikeli bulmuştur.

5 — Safderunlukta hamâkat derecesini bulan Nâzım Paşa'nın akla sığmıyacak icraâtından biri de bozgunculuklarından dolayı tevkif edilip Dîvân-ı-harbe verilmiş olan İttihad-ve-Terakki komitecilerinin hepsini birden tahliye edivermiş olmasıdır.

Komitecilikle eşkıyalığı Makedonya bulgarlarından öğrenmiş olan İttihad-ve-Terakki çetecilerinin tasarladıkları kanlı baskın için her halde bundan müsâit bir vaziyet tasavvuru kaabil değildir; akıllarınca parlak bir vesile de bulmuşlardır: Balkan devletleriyle yapılan Londra sulh müzâkerelerinin neticelenmesine mâni olan Edirne ve Adalar meselesinden dolayı «Düvel-i-sitte/Düvel-i-muazzama» denilen altı büyük devletin Istanbul elçileri 17 Kânunusâni = 8 Safer Cuma günü Bâb-ı-Âlî'ye müşterek bir nota vererek Edirne'nin Bulgaristan'a terkiyle Midye-Enez hattının hudud olarak kabulünü ve Adalar mukadderâtının da Anadolu emniyeti nazar-ı-i'tibâra alınmak şartiyle kendilerine bırakılmasını istemişlerdir. Bu iki şart kabul edilmediği takdirde tabiî harbe devam edilecektir; fakat ordu mağlûb olmuş, bütün Rumeli elden çıkmış ve Bulgar ordusu Çatalca'ya dayanıp Istanbul'u tehdide kalkışmış olduğu için devletin artık harp kaabiliyyeti kalmamıştır: Netice olarak ne Edirne verilebilir, ne harbedilebilir! İşte bu fâsid dâire karşısında hükûmet Bâb-ı-Âlî baskınından bir gün evvel 22 Kânunusâni = 13 Safer Çarşanba günü Dolmabahçe sarayının üst katındaki büyük salonda vükelâ ve âyân a'zâsiyle askerî ve mülkî devlet-adamlarından mürekkep fevkalâde bir «Şûrây-ı-Umumî» toplamış, mesele uzun-uzadıya müzâkere edilmiş, devletin artık harbe devam edemiyeceği tesbit edildikten sonra Edirne meselesi millî haysiyeti kurtaracak bir tesviye şekline bağlanmış ve işe bu esaslar dâhilinde devletlere verilecek cevâbın hazırlanması Hâriciyye nezâretine havâle edilmiştir. Mâbeyn Baş-kâtibi Ali Fuad Bey'in hâtırâtında Sadr-ı-a'zam Kâmil Paşa'nın kaleme aldığı cevâbî notanın sureti vardır: Bu vesikaya göre Edirne'nin Bulgaristan'a terkini kabul etmiyen hükûmet şehrin bîtaraf ve serbest olmasını, devletlerin tasdikıyle Bâb-ı-Âlî tarafından bir mutasarrıf ve

Meşîhat tarafından bir kadı tâyinini, Meclis-i-idâre a'zâsının ahâli tarafından intihâbını, mahallî jandarma ve polis kuvvetleri teşkilini, maaşların mahallî büdçeden tesviyesini, bütçe açıklarının Türk hazinesince kapatılmasını ve dinî ve millî günlerin eskiden olduğu gibi tes'îdini teklif etmiştir. Cevâbî notanın bu esaslarını İttihatçıların bilmemesi kaabil değildir: Çünkü bunları tesbit eden «Şurây-ı-Umumî» a'zâsı içinde kendi taraftarları da vardır.

Hazırlanacak nota metnini tedkik için Meclis-i-vükelânın bu 23 Kânunusâni = 14 Safer Perşenbe günü öğleden evvel ictimâ etmiş olmasına aldanarak cevâbî notanın Düvel-i-muazzama elçiliklerine gönderilmiş olduğuna hükmeden İttihad-ve-Terakki komitesi efkâr-ı-umumiyyeye karşı Kâmil Paşa kabinesini Edirne'yi Bulgaristan'a terketmiş gibi göstermek ve işte buna istinaden Bâb-ı-Âlî baskınına millî bir galeyan şekli vermek istemiştir! Halbuki hükûmet Edirne'nin Bulgaristan'a terkini kabul etmediği gibi, notayı da henüz göndermemiştir. Baskın hareketinin başında, 1908 = 1326 daki meşrutiyet hareketinde dağa çıkanlardan «Kahramân-ı hürriyet» Enver Bey vardır: Muhtelif yerli ve ecnebî menbâlarında Enver'in yanındaki baskıncıların mıkdârı 17, 20-30, 30-40 ve hattâ 200 kadar gösterilirse de bunların hiç biri doğru değildir. O gün tesâdüfen Bâb-ı-Âlî'nin önünden geçerken gördüğüm manzaraya göre Enver'in etrâfındakiler 8-10 kişiden fazla değildi: Enver Bey kır bir ata binmişti, digerleri kâmilen yayandı; ellerinde birer küçük bayrak vardı; ben Bâb-ı-Âlî'nin dış kapısına yaklaşırken onlar da Cağaloğlu tarafından sür'atle geliyorlardı; Reşid Bey'in hâtırâtında söylediği gibi bunlar hakikaten «Cem'iyyet-i beşeriyyenin en müstekreh tortularındandı»; Enver'in bindiği kötü beygirin dizginlerini iki tarafından iki çeteci tutuyor, hepsi birden ve hiç durmadan tuhaf bir külhanbeyi telâffuziyle:

— Yaşşassin Enver Bey, Yaşşassin millet!

diye bağırıyorlardı. Bunların içinde Tal'at Bey yoktu; miralay Lamouche'un ifâdesinden anlaşıldığına göre o meşhur komitacı bir kaç zâbit ve softayla beraber daha evvel gelip içeri girmişti. Bâb-ı-Âlî'nin alt katında her ihtimâle karşı Dâhiliyye nâzırı Reşid Bey'in koydurduğu bir muhâfız bölüğü vardı: İttihadçılar bir gün evvel o muntazam bölüğü ustalıkla değiştirip yerine acemi efrattan mürekkep derme-çatma bir müfreze koydurmuşlar ve başına da bir İttihadçı zâbit koymuşlardı: Enver'le etrâfındaki yaygaracı çeteciler gürûhu binek taşına geldiği zaman işte bu zâbitle bir mıkdar asker ortaya çıkdıysa da, atından inip merdivenden çıkmıya başlıyan Enver Bey zâbiti yanına çağırıp kısa bir emir verdi; zâbit askerlerini alıp Bâb-ı-Âlî'nin arka tarafındaki Nallımescid önünde silâh çattırdı ve hiç bir şeye karışmadı! Eğer o anda o mechul zâbit isteseydi, baskıncılarla elebaşılarının hepsini yakalar ve Türkiye'yi birinci cihan harbine sürükliyecek bir Balkan komitesinin yeniden iş başına gelmesine mâni olarak memleketin mukadderâtını değiştirebilirdi! Fakat öyle olmadı: Enver'le adamları derhal içeri daldı; içerden bir kaç silâh sesi aksetti.

O sırada pâdişahın bâzı irâdelerini tebliğ için saraydan gelen Mâbeyn Baş-kâtibi Ali Fuad Bey'le görüşmek üzere Sadr-ı-a'zam Kâmil Paşa Meclis-i-vükelâ'dan kalkıp Sadâret odasına geçmişti: Gerek Ali Fuad Bey'in, gerek Meclis-i-Vükelâ'da bulunan Şeyh-ül-İslâm Cemâlüddin Efendi ile Dâhiliyye nâzırı Reşid Bey'in hâtırâtlarında ve Kâmil Paşa'nın torunu olan Hikmet Bayur'un «Türk inkılâp tarihi»nde izah edildiğine göre dışardan akseden gürültü üzerine gaafil ve mağrur Harbiye nâzırı ve Baş-kumandan vekili Nâzım Paşa yerinden fırlayıp ne olduğunu anlamak için sofaya çıkmıştır: Silâh seslerinden ürken zavallı Şeyh-ül-İslâm Cemâlüddin Efendi odunluğa saklanmış, vükelânın çoğu Anadolu ve Bağdad demir-yolları Müdir-i-umumîsi Huguenin'le diger bir iki ecnebinin bulunduğu odaya ilticâ etmiş ve yalnız Reşid Bey'le Evkaf nâzırı Zıyâ ve Bahriye nâzır vekili ferik Rüstem Paşalar Meclis-i-Vükelâ salonunda kalmıştır.

Vak'anın kanlı safhaları Dış/Büyük sofa ile İç/Küçük sofada cereyan etmiştir: Kâmilen müsellâh olan baskıncılar dış-sofada kendilerine silâh çeken Sadâret yâveri Nâfiz Bey'le Harbiye nezâreti yâverlerinden Kıbrıslı-Tevfik Bey'i, Sadâret dâiresi kapısında duran iki nöbetçi neferini ve isimleri mâlûm olmıyan diger altı kişiyi derhal vurup öldürmüşlerdir. Kendilerinden de Cem'iyyet mu-

rahhaslarından ve eski mülâzımlardan Mustafa Necib Bey isminde biri öldürülmüştür; dış-sofa mücâdelesinde netice olarak on bir kişi telef olduktan sonra, başlarında Tal'at'la Enver bulunan çeteciler iç-sofaya dalarken kapıdaki sivil polis komiseri Celâl Efendi'yi öldürdükleri sırada Harbiye nâzırı Nâzım Paşa ile karşılaşmışlardır. Kendisini Sadâret va'dile aldatan komitecileri ellerinde tabancalarla gören safderun Harbiye nâzırının bilhassa siyasetle uğraşmıyacağı hakkında kendisine «Şahsî ve askerî nâmusu üzerine» söz vermiş olan Enver'le münâkaşaya tutuştuğundan bahsedilir. Ali Fuad Bey'in hâtırâtına göre hepsine birden çıkışmıya kalkışan Nâzım Paşa :

— Pezevenkler, siz beni aldattınız! Bana verdiğiniz söz böyle miydi?

demiş ve tam işte o sırada bir kurşunla yere devrilip biraz sonra can vermiştir. Nâzım Paşa'nın kaatilinde ihtilâf vardır: Bir rivayete göre Enver ve diger bir rivayete göre de komiteci zâbitlerden Yâkup Cemil vurmuştur. Bu siyasî şakaavet hâdisesi netice itibariyle on üç kişinin hayatına mal olmuş demektir.

O sırada 83-84 yaşlarında bulunan ihtiyar Sadr-ı-a'zam Kâmil Paşa büyük bir metânet göstermiş ve Enver'le Tal'at Sadâret odasına dalıp isti'fâ teklif ettikleri zaman, harp vaziyetinin vahâmetinden ve devletin mârûz olduğu tehlikelerden bahsederek nasihat etmek istemişse de mütemâdiyen sözünü kesen Talat'ın sert bir sesle:

— İsti'fâ, isti'fâ!

diye bağırıp çağırması üzerine kalemi eline almış, «Cihet-i askeriyyeden vuku' bulan teklif üzerine» kaydiyle başlıyan bir isti'fâname yazmış ve zorbaların ısrâriyle nihayet bu ibârenin başına «Ahâli ve» kelimelerini ilâveye mecbur olmuştur.

O sırada dışarı çıkan bir kaç tabancalı çeteci Bâb-ı-Âlî'nin önüne biriken 40-50 kişilik meraklılar kütlesinin arasından geçip karşıki köşede bulunan eski «Ma'zûlîn kırâathânesi»ne girerek ve içerdekileri silâhla tehdid ederek:

— Ulan tû! Ne duruyorsunuz? Vatan gidiyor, din gidiyor, alçaklar!

diye zorla dışarı çıkardıktan sonra Tekbir getirmiye başlamışlardır! Tam işte o sırada Enver Bey isti'fâ kâğıdı elinde olduğu halde binek taşında görünmüş ve kaşlarını çatıp parmağını ağzına götürerek halka sükût işâreti verdikten sonra kabinenin isti'fâ ettiğini, kendisinin de şimdi saraya gidip Zât-i-Şahâneye arzedeceğini ve yeni kabinenin Mahmud Şevket Paşa veyahut İzzet Paşalardan biri tarafından teşkili muhtemel bulunduğunu söylemiş ve derhal Şeyh-ül-İslâm Cemâlüddin Efendi'nin otomobiline sellemehü-s-selâm atlıyarak Dolmabahçe'ye hareket etmiştir. Komitenin meşhur «Hatîb-i şehrî»i Ömer Nâci'nin sahneye çıkması işte o sıradadır: Sağ elindeki kocaman tabancayı mütemâdiyen sallıyarak sol eliyle dizini yumruklayan bu müteheyyiç, coşkun ve taşkın «Hâtîb-i şehîr» binek taşının üstünde kendinden geçmiş gibi görünerek hiç durmadan:

— Edirne gidiyor, din gidiyor, vatan gidiyor!

diye ateş püskürüyor ve başka bir şey söylemeyip hep bu kelimeleri tekerliyordu. Bir aralık Kâmil Paşa'ya müdhiş bir külhanbeyi küfrü savurarak tabancasını sağ tarafındaki pencereye doğru uzattı ve sanki Paşa oradaymış gibi tetiği çekmek istedi; fakat etrâfındaki çeteciler:

— Yapma Nâci Bey, bize bağışla, elini kirletme!

diye mâni olur gibi davrandılar. O sırada binek taşının üstündeki cümle kapısının sağ tarafında gördüğüm Zıyâ Gökalp'a yaklaşdım; daha evvelden tanımış olduğum Tal'at Bey de bir aralık yanımıza geldi; vak'anın neden çıktığını sordum; Zıyâ Bey :

— Edirne'yi düşmana veren kabineyi millet devirdi!

dedi ve kendilerinin de inanmadığı bu söze ikisi de güldü. — Tal'at Bey o sırada birdenbire kayboldu ve bir müddet sonra gelip bütün vilâyetlere «Dâhiliyye nâzır vekili» imzâsiyle bir telgraf çektiğini Zıyâ Gökalp'a haber verdi: Sahte nâzır vekili bu tâmiminde Kâmil Paşa kabinesinin Edirne ile adaları düşmana verdiği için millet tarafından ıskaat edilmiş olduğundan bahsetmişti! Tabiî bunların hepsi yalandı: Kendisi Dâhiliyye nâzır vekili değildi ve Kâmil Paşa da Edirne'yi düşmana vermemiş ve hattâ cevâbî notasını bile henüz sefâ-

retlere göndermemişti! Biraz sonra Enver Bey, Baş-Mâbeynci Hâlid Hurşid Beyle beraber saraydan avdet etti ve Mahmud Şevket Paşa'nın sadârete, Erkân-ı-Harbiyye-i-Umumiyye Reisi İzzet Paşa'nın da Baş-kumandan vekilliğine tâyin edildiğini binek taşından halka tebliğ ettikten sonra:

— Pâdişâhım çok yaşa!

dedi ve artık mahşerleşen kalabalık da tekrar etti. — Eski vükelânın çoğu biraz sonra serbest bırakılmış, yalnız Sadr-ı-a'zam Kâmil Paşa ile Şeyh-ül-İslâm Cemalüddin Efendi o gece orada alıkonarak sabaha karşı birer zâbitle evlerine gönderilmiş ve Dâhiliyye nâzırı Reşid Bey'le Mâliye nâzırı Abdürrahman Efendi baskın esnâsında Cemal Bey/Paşa'nın der'uhde ettiği Istanbul muhâfızlığı dâiresine gönderilip bir odaya kapatılmışlardır! — İşte bu misli görülmemiş kanlı baskın üzerine tabiî artık devletin mukadderâtına «İttihad ve Terakki» denilen Balkan çetesi kat'î surette hâkim olmuş demektir: İdâre-i-örfiyyesiyle, «Bekir-Ağa bölüğü» denilen askerî tevkifhânesiyle, dar-ağaçlarıyla, sansürüyle, muazzam bir hafiyye şebekesiyle ve Istanbul-Muhâfızlığı denilen askerî ve siyasî emniyet teşkilâtiyle kaahir bir tedhiş idâresi ve müdhiş bir komite hâkimiyyeti kurulmuş, bu kanlı oligarşiye «Meşrutiyyet» denilmekte devam edilmiş, fakat örfî ve keyfî zulümlere daha o akşamdan başlanarak başta Ali Kemal, Rızâ Nur, Gümülcüneli-İsmail vesaire olmak üzere birçok muhâlifler bilâ-sebeb tevkif edilip Bekir-Ağa bölüğüne tıkılmış ve birkaç gün sonra da Kâmil Paşa ile Şeyh-ül-İslâm Cemalüddin Efendi, Dâhiliyye nâzırı Reşid, Mâliye nâzırı Abdurrahman, muharrir Ali Kemal ve doktor Rızâ Nur Beyler hudut hâricine atılmıştır! Sultan Hamid'e «Zâlim» diyenler işte böyle «mazlûm»lardır.

Kâmil Paşa'nın bu dördüncü ve sonuncu sadâreti yukarıki senenin 29 Teşrinievvel = 18 Zülka'de Salı gününden itibaren 2 ay, 25 gün sürmüş, sukutundan sonra memleketi olan Kıbrıs'a gidip Bâb-ı-Âlî vak'asından 9 ay, 22 gün sonra bu senenin 14 Teşrinisâni = 14 Zülhicce Cuma günü Lefkoşa'daki evinde kalb sektesinden ölmüştür.

Yeni Sadr-ı-a'zam Mahmud Şevket Paşa her şey olup bittikten sonra zevâlî saat 8,30 = 20,30 da Bâb-ı-Âlî'ye gelmiş ve halka bir kaç söz söyledikten sonra dağılmalarını emretmiştir. — **Edirne'yi gûyâ kurtarmak iddiâsiyle Bâb-ı-Âlî'yi basıp hükûmeti zabtetmiş olan İttihad-ve-Terakki komitesi Kâmil Paşa'nın kabul etmediği şartı biraz sonra hiç sıkılmadan kabul ederek bütün Rumeli kıt'asıyla beraber Edirne'yi düşmana terketmiş ve adaların mukadderâtını da devletlere bırakmıştır : Aşağıki fıkraya bakınız).**

30 Mayıs = 23 Cumâda-l-âhire, Cuma: Balkan harbine nihayet veren Londra sulhünün imzâsı ve Edirne demagojisinin iflâsı.

(Yukarıki senenin «8 Teşrinievvel» fıkrasında Balkan Harbinden bahsederken gördüğümüz gibi Bulgarlarla akdedilen mütâreke esnâsındaki müzâkereler neticesiz kalmış ve bilhassa İttihad-ve-Terakki harp palavralarıyla iş başına gelmiş olduğu için Bulgar Baş-kumandanı general Savof 29 Kânunusâni = 20 Safer Çarşanba günü harbin devam edeceğini Osmanlı karargâhına bildirmiş, dört gün sonra Çatalca ile Edirne'de ateş açılmış, fakat Mahmud Şevket Paşa Kâmil Paşa'dan ve İzzet Paşa da Nâzım Paşa'dan fazla bir şey yapamamıştır : Yegâne ciddî teşebbüs olarak Çatalca'daki Bulgar ordusunu arkadan çevirmek için 8 Şubat=1 Rebî'ül-evvel Cumartesi günü Bolayır üzerinden yapılan bir taarruzla Marmara sâhilindeki Şarköy'e yapılan ihraç hareketi muvaffakıyyetsizlikle neticelenmiş, ondan sonra Yanya, Edirne ve İşkodra kaleleri üstüste sukut etmiş ve Arnavutluk'daki son Osmanlı kuvvetleri de Sırplara teslim olduğu için İttihad-ve-Terakki hükûmetinde artık hiç bir ümit kalmamıştır. İşte bunun üzerine Londra sefiri Tevfik Paşa hükûmetten aldığı emir mucibince devletlerin tavassutu kabul edileceğini İngiltere Hâriciyye nezâretine bildirmiş, bir ay sonra 31 Mart=22 Rebî'ül-âhir Pazartesi günü Istanbul'daki büyük-elçiler Hâriciyye nâzırı Said Halim Paşa'ya dört maddelik bir müşterek nota ile sulh esaslarını tebliğ etmiş, Çatalca cephesinden çok korkan hükûmet hemen ertesi gün kabul

cevâbı vermiş ve on beş gün sonra da Bulgarlarla yeni bir mütâreke akdedilmiştir. İşte bunun üzerine tekrar başlıyan Londra müzâkereleri Balkan devletleri arasındaki ihtilâflardan dolayı iki ay sürüncemede kaldıktan sonra nihayet bu 30 Mayıs Cuma günü Türkiye ile Balkan müttefikleri arasında yedi maddelik bir sulh muâhedesi imzâ edilmiştir. Kâmil Paşa'yı ihânetle ithâm edip millete karşı Edirne'yi kurtarma taahhüdüne girmiş olan İttihad-ve-Terakki komitesi işte bu muâhedeyle bütün Rumeli'yi Balkan devletlerine terkedip Midye - Enez hattını hudud olarak kabul etmiş ve bu suretle Edirne hudut hâricinde kalmış, yâni Bulgaristan'a bırakılmıştır! Arnavutlukla adaların mukadderâtı da büyük devletlere terkedilmiş olduğu için, netice itibariyle onlar da tamamiyle elden çıkmıştır. — Balkan müttefikleri arasında biraz sonra çıkan harpten dolayı Bulgarların kendiliklerinden tahliyeye mecbur oldukları Edirne'nin Türk ordusu tarafından tekrar işgal edilmiş olması tabiî İttihad-ve-Terakki komitesini tebriye edebilecek bir vaziyet değildir: Aşağıda bu senenin «21 Temmuz» fıkrasına bakınız).

11 Haziran = 6 Receb, Çarşanba, Ezânî saat 3,30 = Zevâlî 11,10: Sadr-ı-a'zam Mahmud Şevket Paşa'nın katli, o gün Sadâret-Kaymakamlığına tâyin edilen Hâriciyye nâzırı Mısırlı Said Halim Paşa'ya ertesi gün Sadâret tevcihi ve İttihad-ve-Terakki komitesinin en şiddetli tedhiş devrinin başlaması.

(Şiddet şiddetle ve kan da kanla karşılanır: Tabiatin de, tarihin de kanunu böyledir. «Su testisi su yolunda kırılır» darbımeseli bu ezelî ve ebedî hakikatin âmiyâne bir ifâdesinden başka bir şey değildir. Kanla, baskınla, çetecilikle ve zorbalıkla kabine devirmek usulünü İttihadçılar icâd etmiş oldukları için, muhâliflerin de kendilerine aynı silâhla mukabele etmeleri pek tabiîdir.

Bu meşhur sûikasdın bir çok noktaları henüz karanlıktır: Bilhassa hakikî mürettipleri kimlerdir? Muvaffak oldukları takdirde ne yapmak istemişlerdir? Vak'adan sonra niçin derhal harekete geçmeyip ve hiç bir şey yapmayıp seyirci kalmışlardır? Bu hususlarda kat'î bir şey söylemek kaabil değildir: O zaman gazetelerle neşredilmiş olan Dîvân-ı-harp mazbatalarıyla Istanbul-Muhâfızlığında bulunduğu için işin iç-yüzünü her kesten iyi bilmesi lâzımgelen Cemal Paşa'nın hâtırâtı bîtaraf değildir. Bâzı ecnebi menbâlarındaki izâhâtın da ne dereceye kadar doğru olabileceğine nasıl hükmedilebilir? İşte bundan dolayı mevcut menbâların mukayesesiyle meselenin mümkün olduğu kadar tenvirine çalışmaktan başka bir şey yapmak kaabil değildir.

Sûikasdın sebebleri: Bâb-ı-Âlî baskınında öldürülen Harbiye nâzırı Nâzım Paşa'ya tarafdâr olan «Halâskâr» zâbitlerle kumandanların intikam fikriyle galeyânı, Edirne'yi kurtarmak iddiâsiyle hükûmeti zabteden İttihad-ve-Terakki komitesinin baskın tarihinden yukarıki fıkrada gördüğümüz Londra sulhüne kadar tam 4 ay, 8 gün harbi temdid ederek boş yere bir çok kan döktüğü halde hiç bir muvaffakıyyet kazanamaması ve o müddet zarfında Edirne, Yanya ve İşkodra'nın da yardımsızlık yüzünden sukutuna sebeb olduktan sonra Edirne'yi düşmana terketmesi, Bâb-ı-Âlî baskını üzerine muhâliflere karşı tazyıkın şiddetlenmesi ve nihayet muhâlefet için bütün kanunî yolların kapanmış olmasıdır. Dîvân-ı-Harb'in hüküm mazbatasına nazaran sûikasdın asıl mürettipleri prens olmadığı halde prens denilen Sabâhüddin ve eski Dâhiliyye nâzırı Reşid Beylerle sâbık sefirlerden kürt Şerif Paşa, eski meb'uslardan Gümülcüneli-İsmail, sâbık Kısm-ı-siyasî müdiri Muhib, miralay Fuad, yüzbaşı Çerkes-Kâzım, Pertev Tevfik ve Kemal Midhat Beylerdir; Dâmad-Sâlih Paşa sonradan iltihak etmiş gösterilmektedir: Halbuki o zaman Istanbul muhâfızlığında bulunan Cemal Paşa'nın hâtırâtında Dâmad-Sâlih Paşa «İşin başında» gösterilir! Gene Cemal Paşa'nın ifâdesine nazaran o sırada Çatalca ordusu kumandanlığında bulunan Ahmed Abuk Paşa'nın da bu işle alâkadâr olduğu hakkında raporlar almışsa da inan-

mamıştır: Halbuki hüküm mazbatasında Gümülcüneli-İsmail Bey'in «Ordu ile temas ve münâsebette» bulunduğundan bahsedilmektedir. Hikmet Bayur'un «Türk inkılâp tarihi»ne geçirdiği mühim bir rivayete göre de Sabâhüddin Bey ve Sâlih Paşa ile anlaşan Ahmed Abuk Paşa sûikasdın icrâsından sonra Istanbul'a yürüyüp hükûmeti devirme taahhüdünde bulunmuşsa da yapamadığı için teşebbüs neticesiz kalmıştır.

Çok mühim bir rivayet daha vardır: Istanbul-Muhâfızlığı ile Polis Müdiriyyet-i-Umumiyyesi böyle bir sûikasd hazırlandığından haberdâr olduğu ve hattâ kimlerin hazırladığını da bildiği halde, İttihad-ve-Terakki komitesi fırsattan istifâde edip muhâlifleri tamamiyle ezmek ve Mahmud Şevket Paşa'nın da komiteye karşı üstünlüğünden kurtulmak için hiç bir tedbir ittihâz etmemiş, işi oluruna bırakmıştır! Cemal Paşa'nın hâtırâtında bunu te'yid eden bâzı deliller de vardır: Kendisi bütün bu tertibattan haberdâr bulunduğunu ve hattâ mürettipler arasına kendi hafiyyelerini bile sokmaya muvaffak olduğunu uzun-uzadıya anlatmaktadır! Dâmad-Sâlih Paşa ile görüşüp:

«Bu eşhâsın pek karîb bir âtide yapacakları câniyâne bir hareket»

esnâsında Istanbul'da bulunmaması için Avrupa'ya gitmesini bile tavsiye etmişse de kabul ettirememiştir! Cemal Paşa'ya göre Sabâhüddin Bey'i Avrupa'ya kaçıran da Tal'at Bey'dir! Her halde memleketi bir çiftlik ve insanları bir sürü gibi idare eden tedhişçi bir Balkan komitesinn aylardanberi «Bir çok delâil ve emârât ile» haberdâr olduğu bir sûikasdın mürettiplerini tevkif edip cinâyete mâni' olmaması pek mânîdardır: Komitecilikte bu gibi karanlık işler olağan şeylerdendir.

Gene Cemal Paşa'nın hâtırâtiyle Dîvân-ı-harp mazbatasına nazaran sûikasdçıların maksadı Mahmud Şevket Paşa'yı, Tal'at Bey'i, yahudi Karasu ve Nisim Ruso Efendileri ve nihayet kendisi de dâhil olduğu halde İttihad-ve-Terakki'nin kodamanlarını «Münferid ve umumî komplolarla» ifnâ ettikten sonra «Taklîb-i hükûmet» yaparak müşir Şâkir Paşa'yı Sadâret-Kaymakamlığına getirip bütün İttihadçıları temizlemek ve ondan sonra da Kâmil Paşa'yı veyahut Sabâhüddin Bey'i Sadârete tâyin ettirmektir: Hattâ sûikasddan biraz evvel Kâmil Paşa'nın Istanbul'a gelmesi işte bu maksatla tefsir edilerek tekrar hudut hâricine çıkarılmıştır. Cemal Paşa bütün bu tertibâtı İngiltere sefâreti Baş-tercümanı Fitzmaurice'in eseri gibi gösterir.

Vak'a günü Sadr-ı-a'zam ve Harbiye nâzırı Mahmud Şevket Paşa Bâb-ı-Âlî'ye gitmek üzere Harbiye nezâretinden otomobille hareket etmiş ve Bâyezid meydanının Divan-yolu'na çıkan noktasında Saka çeşmesi civârına geldiği zaman kalabalık bir cenâze alayından dolayı otomobil durmuştur: Bu cenâze alayındaki tabutun boş olduğu hakkında bir ağız rivayeti dolaşmışsa da, İbn-ül-Emin'e göre «Saraylı Hanım» denilen bir kadının cenâzesidir. O sırada Mahmud Şevket Paşa'nın otomobilinde kendisinden başka, ser-yâveri Eşref ve Bahriye mülâzım-ı-evveli yâver İbrahim Beylerle şoför İsmail Hakkı'nın yanında oturan uşağı Kâzım Ağa vardır. Biraz ötede bir kaç saattir tâmir bahânesiyle bekliyen bir otomobil de sûikasdçılara âittir: Divân-ı-harp mazbatasına nazaran kaatiller Topal-Tevfik, Zıyâ, Nazmi, Şevki, Mehmed Ali, Abdullah Safâ ve Abdurrahman isimlerinde yedi kişidir ve şoförlerinin ismi de Cevad'dır; bunların bir kısmı arabanın içinde, bir kısmı da dışındadır. Sadr-ı-a'zamın otomobli durur durmaz bunlar derhal ateşe başlamış, ilk kurşun Mahmud Şevket Paşa'nın sağ yanağına isâbet etmiş, ikinci ve üçüncü kurşunlar Mahmud Şevket Paşa'nın sağ yanağına isâbet etmiş, ikinci ve üçüncü kurşunlar yâver İbrahim Bey'i derhal öldürmüş, ser-yâver Eşref Bey'le Kâzım Ağa dışarı fırlayıp mukabeleye başlamışlarsa da Kâzım Ağa yaralanıp devrilmiş ve yalnız Eşref Bey'le şoför İsmail Hakkı'ya bir şey olmamıştır. İşte o sırada Topal-Tevfik büyük bir cesaret gösterüp otomobilin basamağına atlıyarak pencereden Mahmud Şevket Paşa'ya dört kurşun sıkıp beynini parçaladıktan sonra yayan kaçmış ve arkadaşları da otomobille sûr hâricine doğru yol almıştır. 20-30 u bulan silâh sesleri üzerine birdenbire pânik olduğu için, o civârdaki dükkânların derhal kapandığı rivayet edilir. Sûikasd olacağını bildiği için kulaklarının «Her an bir vak'aya müterakkıb» olduğundan bahseden Cemal Paşa o sırada Harbiye nezâretinde bulunduğu için,

silâh seslerini duyar duymaz vak'a mahalline bir inzibat zâbitini koşturmuş ve beş dakika sonra Topal-Tevfik ele geçmiştir.

Mahmud Şevket Paşa derhal Harbiye nezâretine nakledilmişse de bir saat kadar bîhuş yaşadıktan sonra ölmüştür: Cenâze merâsimi ertesi Perşenbe günü yapılmış ve zavallı yâveri İbrahim Bey'le beraber «Hürriyet-i-Ebediyye» tepesine defnedilmiştir. Sadâret müddeti bu senenin 23 Kânunusâni = 14 Safer Perşenbe gününden itibaren 4 ay, 19 gündür. Her halde böyle bir sûikasda kurban gitmiş olması, Mahmud Şevket Paşa'yı tarihî mes'ûliyyetlerinden tebriye edecek bir vaziyet değildir: Meclis-i-Meb'ûsanda Trablusugarp meselesinden dolayı Dîvân-ı-Âlî'ye verilmesi istenildiği halde İttihad-ve-Terakki komitesi tarafından Meclis feshettirilerek cezâdan kurtarılmış olan Hakkı Paşa kabinesinin Harbiye nâzırı sıfatiyle en büyük mes'ûlü işte bu adamdır; çünkü bir çok ihtarlara rağmen Trablus'daki askeri Yemen'e göndermiş, mühimmâtı Istanbul'a getirtmiş, kumandanı kaldırmış ve işte bu suretle o zavallı vilâyetimizi kuvvetsiz bırakarak İtalya'nın fırsattan istifâde etmesine sebeb olmuştur! Balkan harbinde de Ahmed Muhtar Paşa kabinesi tarafından Yunanlılara karşı Alasonya cephesi kumandanlığına tâyin edilmişse de menfi vaziyet alarak kabul etmemiş, bu suretle o cephenin Jandarmadan yetişme ferik Hasan Tahsin Paşa gibi ehliyetsiz bir adamın eline verilmesine ve netice itibariyle de İttihadçılar arasında «Kâbe-i hürriyet» denilen Selânik'in mudâfaasız teslimine yol açmıştır; Mâbeyn Baş-kâtibi Ali Fuad Bey hâtıratında bu menfi hareketinden dolayı kendisini tenkid edince Mahmud Şevket'in:

— Canım efendim, ne yapayım? Bu benim şöhretimi ve şeref-i askerîmi ihlâl için yapılmıştır; şöhretimi nasıl fedâ ederim?

dediğinden bahsetmektedir: İbn-ül-Emin'in Dâmad-Şerif Paşa'dan naklettiğine göre Sultan Hamid'e hafiyyelik bile etmiş olan bu Bağdadlı gürcü yahut çeçenin nazarında «şöhret» askerî vazifeden ve hattâ Türk vatanından daha üstündür.

İttihad-ve-Terakki komitesinin en şiddetli tedhiş devri işte bu vak'a ile başlamıştır: Cemal Paşa'nın hâtırâtında i'tirâf ettiği gibi Polis Müdiriyyet-i-Umumiyyesinde «Havâsdan ve avâmdan» bütün muhâliflerin isimlerini muhtevi olarak «daha evvelce bir defter tanzîm» edilmiş olduğu için, sûikasdla hiç bir alâkası olmıyan üç yüz elli muhâlif o gün derhal tevkif edilip bir «Seyr-i-Sefâin» vapuruna doldurularak ertesi akşam Sinob'a nefyedilmiştir! Dâmad-Sâlih Paşa vesaire gibi sûikasdla uzaktan, yakından alâkadâr görülenlerle görülmek istenilenler de hemen yakalanıp Polis Müdiriyyetine getirilerek derhal isticvaplarına başlanmıştır.

Yalnız kaatillerden Şevki ve Mehmed Ali ile mürettiplerden Çerkes-Kâzım'ın Ağa-câmiindeki Pire-Mehmet sokağında ihtilâl teşkilâtının merkezi olan 1 numaralı eve saklanmış oldukları haber alındığı için, 13 Haziran=8 Receb Cuma günü ev basılmış, maznunlar silâhla mukabele etmiş, bu şiddetli müsâdemede Cemal Paşa'nın yâveri yüzbaşı Hilmi Efendi vurulup öldüğü gibi Polis Müdiriyyeti Kısm-ı-Adlî müdiri Samoel Efendi de bacağından yaralanıp topal kalmış ve nihayet içerdekilerin üçü de yakalanmıştır.

Vak'a ile alâkalı görülüp Dîvân-ı-harb-i-örfî'de gıyâben ve vicâhen muhâkeme edilenler 37 kişidir: Sekizi berâet etmiş ve mütebâkî yirmi dokuzundan on dördü gıyâben ve on beşi vicâhen mahkûm olmuştur. Bunlardan vicâhen idâma mahkûm olup Bâyezid meydanında sıralanan dar-ağaçlarına asılanlar şu on iki kişidir: Dâmad-Sâlih Paşa, Miralay Fuad Bey, Yüzbaşı Çerkez-Kâzım Bey, Polis Müdiriyyeti sâbık Kısm-ı-Siyâsî müdiri Muhib Bey, Bahriye yüzbaşılığından müsta'fi Şevki Bey ve Topal-Tevfik, Çerkez-Zıyâ ve kardeşi Hakkı, mülâzım Mehmed Ali, Gelenbevî idâdîsi ser-mubassırı Abdullah Safâ Efendilerle şoför Cevad ve jandarma Kemal.

Avrupa'da bulundukları veyahut kaçmış oldukları için gıyâben idâma mahkûm edilip «Emvâl ve emlâklerinin haczine» karar verilenler de şu on iki kişidir: «Prens» denilen Sabâhüddin Bey, sâbık Dâhiliyye nâzırı Reşid Bey, eski sefirlerden Kürt-Şerif Paşa, eski meb'uslardan Gümülcüneli-İsmail Bey, Kaymakam

Zeki Bey, mütekaaid jandarma yüzbaşısı Mehmed Efendi ve Kemal Midhat, Pertev Tevfik ve Çerkez-Nazmi Beylerle Abdurrahman, Kavaklı-Mustafa ve yüzbaşı Çerkez-Kâzım'ın kardeşi Hikmet Efendidir.

Vicâhen kale-bend ve kürek cezâlarına çarpılan üç kişiden Gözlüklü-Emin Efendi müebbed kale-bend, Kara-Ahmed ve Râgıb Efendiler de on beşer sene kürek cezâsına mahkûm olmuşlardır. Ayni cezâlara gıyâben mahkûm olan iki kişiden Süleyman-Paşa-zâde Âdil Bey'e müebbed kale-bend ve Râif Efendi'ye de on beş sene kürek cezâsı verilmiştir.

Her nasılsa berâet edebilen sekiz bahtiyar da Erkân-ı-harbiyye miralayı Kemal ve yüzbaşı Âdil Beylerle hukuk talebesinden İzzüddin, Şıhlılı-Mustafa, jandarma Sâdık, şoför İsmail, şoför Mehmet ve Kasabın-Fehmi Efendilerden ibârettir.

Bâyezid-meydanı'nda ipe çekilenler içinde en mühim şahsiyyet, İkinci Abdülhamit devri Sadr-ı-a'zamlarından Tunuslu-Hayrüddin Paşa'nın oğlu olan Dâmad-Sâlih Hayrüddin Paşa'dır : Bu zavallı paşa Sultan Mecid'in oğullarından şehzâde Ahmed Kemâlüddin Efendi'nin kızı Münire-Sultan'ın kocasıdır. Bîgünâh olduğu rivayet edilen Dâmad-Salih Paşa'nın idâmı efkâr-ı-umumiyyeye son derece sû'-i-te'sir etmiştir. Mâbeyn Baş-kâtibi Ali Fuad Bey'in hâtırâtından anlaşıldığına göre, bir taraftan paşanın haremi ve pâdişahın yeğeni Münire-Sultan'la annesi, bir taraftan da Osmanlı hânedânının bütün sultanlarıyla şehzâdeleri her gün saraya gelip bizzat ve bilvâsıta pâdişaha mürâcaat ederek Sâlih Paşa'nın kurtarılmasını istemişlerse de muvaffak olamamışlardır! Hüküm mazbatası saraya gelince Sultan Reşad ilkönce tereddüt gösterip

— Şimdi ne yapalım?

demiş, sonra İttihad-ve-Terakki Kâtib-i-umumîsi Tal'at Bey'le Evkaf nâzırı Hayri Efendi'yi çağırtıp o esnâda saraya gelmiş olan Meclis-i-Meb'ûsân reisi Halil ve Adliye nâzırı İbrahim Beylerle beraber huzuruna kabul ederek müzâkereye girişmiş, kendi kanunî salâhiyyetini bile kullanmaktan âciz olan ve her halde İttihad-ve-Terakki komitesinin şerrinden korkan gevşek ve ürkek pâdişah bir aralık :

— Sâlih Paşa'nın idâmına müsâade buyurulmadığı halde iş daha yakınlarınıza kadar sirâyet edecektir!

diye zorbalıkla tehdid edilmiş ve işte bunun üzerine Baş-Kâtip Ali Fuad Bey'den kâğıdı isteyip imzâlayıvermiştir. İttihatçı vükelânın bu meselede o kadar ısrâr etmelerinin sebebi, Istanbul-muhâfızı Cemal Bey/Paşa'nın kendilerine:

— Eğer Zât-i-Şâhâne Sâlih Paşa'nın idâmına irâde vermezse, ben irâde olmaksızın onu asarım; sonra siz beni asınız!

demiş olmasıdır: İttihatçıların elinde «Meşrutiyyet» denilen nesne nihayet işte bu hâle gelmiştir! Zavallı Sâlih Paşa asıldıktan sonra karısı Münire-Sultan İkinci-Mâbeynci Tevfik Bey'i çağırtıp amcası hakkında söylemediğini bırakmamış ve bilhassa Ali Fuad Bey'e göre:

— Sakalı kana boyansın!

diye bağırmıştır. Bu fâcia üzerine pâdişahtan artık yüz çeviren şehzâdelerle sultanlar uzun zaman semtine uğramadıkları gibi, zavallı Münire-Sultan pek haklı olarak bir daha amcasıyla görüşmemiş ve nihayet Sultan Reşad artık yalnız kendi hânedânının değil, milletinin de ayıpladığı sevimsiz bir tip hâline gelmiştir. Sâlih Paşa'yı kurtarmak için kendisinin «Pek ziyâde hürmete mazhar olduğu Tunus'da heyecân-ı-azîm husule» geldiğinden bahseden Fransa hükûmeti de sonuna kadar uğraşmışsa da faydası olmamış, yalnız Cemal Paşa'nın emriyle tevkif edilmiş olan kardeşleri Tâhir Hayrüddin Paşa ile Mehmet Hayrüddin Bey bir daha Türkiye'ye gelmemek şartıyla Fransa'ya gönderilmiştir.

Fırsattan istifâde eden İttihad-ve-Terakki komitesi memlekette muhâlefetten eser bırakmamak istediği için, 350 kişinin nefyi ve 29 kişinin mahkûmiyyetiyle iktifâ etmiyerek Fransız ihtilâlinin «Şüpheliler kanunu»nu taklid ederek kendisine sadâkatlerinden şüphe ettiği me'murların hepsini bir çırpıda azledivermiştir : Türkiye'de artık cana, mala ve nafakaya komite hâkimdir! İttihad-ve-Terakki oligarşisinin başında da Enver, Tal'at ve Cemal'den mürekkep bir nevi «Triumvirat» belirmiye başlamıştır.

Mahmud Şevket'in öldürüldüğü gün komite Hâriciyye nâzırı Mısırlı Said Halim Paşa'yı kukla gibi oynatmak üzere sadâretini istemişse de, Sultan Reşad o sırada Viyana sefâretinde bulunan eski Sadr-ı-a'zam Hüseyn Hilmi Paşa'yı tercih ettiği için, o gelinceye kadar Said Halim Paşa'yı o gün Sadaret-Kaymakamlığına tâyin edip diger nâzırların vekâleten işlerine devâmını emretmiş, fakat nihayet komitenin ısrârına dayanamıyarak :

— Bunların istediklerini yapmaktan başka çâre yok!

diye ertesi gün Said Halim Paşa'nın sadâretini tasdik etmiştir: İkinci Mahmud devrindeki ısyânlariyle meşhur Mısır valisi Mehmed Ali'nin oğullarından Halim Paşa'nın oğlu olan bu Said Halim Paşa İttihad-ve-Terakki oligarşisinin elinde dayanıklı bir oyuncaktan başka bir şey değildir).

21 Temmuz = 16 Şa'ban, Pazartesi: İkinci Balkan harbinde Edirne'nin istirdâdı ve bunu takib eden Balkan sulhü.

(Bir gün sonraki tarih de rivayet edilir. — Bu senenin «30 Mayıs» Londra sulhiyle nihayet bulduğunu gördüğümüz birinci Balkan harbinden 1 ay, 22 gün = 52 gün sonra çıkan ikinci Balkan harbi Bulgaristan'la Rumanya, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ arasındadır: Edirne'nin istirdâdı için Türkiye de işe karışmış olduğu için, Bulgaristan beş devlete karşı tek başına kalmış demektir. Londra sulhünün üzerinden daha iki ay bile geçmeden eski müttefiklerin birbirine girmesi, Rumeli'deki Osmanlı mirâsını paylaşamamalarındandır. — Birinci Balkan harbine girmemiş olan Rumanya, Bulgaristan'ın fazla büyümesinden kuşkulandığı ve zâten ötedenberi aralarında bir Dobruca ihtilâfı da olduğu için, henüz o harp bitmeden evvel ta'vizât istemiye başlamış, büyük devletler işe müdâhale etmiş ve Londra sulhünden 21 gün evvel 9 Mayıs=2 Cumâda-l-âhire Cuma günü Petersburg'da toplanan bir süferâ konferansı Silistre'nin Bulgaristan'dan alınıp Rumanya'ya verilmesine karar vermişse de bu karar Rumenleri tamamiyle tatmin etmemiştir.

Birinci Balkan harbinin sonlarından itibaren Bulgaristan'la diger üç Balkan devleti arasında da Makedonya meselesinden dolayı şiddetli bir ihtilâf baş göstermiş ve aralarındaki ittifak muâhedesi mucibince Makedonya'nın kısm-ı-a'zamı Bulgaristan'a âid olacağı halde Sırbistan'la Yunanistan o yağlı parçayı ona yutturmak istemediklerinden dolayı 29 Haziran=23 Receb Cumartesi günü Bulgar ordusu eski müttefiklerine karşı taarruz harekâtına başlayıvermiştir! Bulgaristan'ın Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'la tek başına ve akılsızca mücâdeleye girişmiş olması Rumanya için kaçırılmaz bir fırsat teşkil ettiği için, harekât başladıktan on bir gün sonra 10 Temmuz=5 Şa'ban Perşenbe günü Bükreş hükûmeti de Bulgaristan'a harb ilân etmiş ve o vaziyette askerî bir gezintiye çıkmış sayılan Rumen ordusu Balçık, Silistre, Tutrakan = Turtucia, Plevne vesaireyi kolayca işgal ederek Sofya'ya doğru ilerlemiye başlamıştır! Türk ordusunun işe karışması işte bu vaziyettedir : Kâmil Paşa kabinesine iftirâ ederek Edirne'yi gûyâ kurtarmak üzere Bâb-ı-Âlî baskınını yapıp iş başına çıktıktan sonra Londra muâhedesiyle o tarihî Türk şehrini Bulgaristan'a terketmiş olan İttihad-ve-Terakki komitesi milletin nefretinden kurtulmak için Berlin sefiri Mahmud Muhtar Paşa'nın tavsiyesiyle fırsattan istifâde etmiye karar vermiş, devletlerin müdâhalesinden çekinen vükelâdan bir iki kişi muhâlif kalmışsa da ekseriyyet ordunun derhal hareketini istemiş, Londra muâhedesinde kabul edilen Midye-Enez hududunun tahdidine yanaşmıyan Bulgaristan'dan şikâyet edilerek büyük devletlere 19 Temmuz = 14 Şa'ban Cumartesi günü bir nota verilip Meriç hududunun tecâvuz edilmiyeceğinden bahsolunmuş ve işte bunun üzerine cebrî yürüyüşle yapılan askerî hareket, dört devletle harbeden Bulgaristan'ın kuvvetsiz bırakmak mecburiyetinde kaldığı Edirne'nin bu gün hiç bir mukavemet görülmeden işgal edilivermesiyle neticelenmiştir. Bu harekete Bâb-ı-Âlî' baskınının meşhur kahramanı «Mücâhid-i hürriyet» Enver Bey de Kaymakam rütbesiyle iştirâk etmiş ve tabiî bütün muvaffakıyyet ona mal edile-

rek Edirne fâtihi sayılıvermiştir! — Büyük devletler Edirne'nin tahliyesi için Bâb-ı-Âlî'yi alelûsul tehdid etmişlerse de hiç bir netice istihsâl edememişlerdir. — Meriç nehrinin tecâvuz edilmiyeceği hakkında devletlere te'minât verilmiş olmakla beraber, Bulgarların o sırada boş bırakmış oldukları Garbî-Trakya'nın müsâit vaziyetinden istifâde etmek istiyen ve Yunanlılardan da teşvik gören İttihadçılar yüzbaşı Süleyman Askerî Efendi'nin riyâsetinde gayr-i-resmî bir «Teşkilât-ı-Mahsûsa» kurup eski Edirne vilâyetinin Ortaköy ve Kırca-Ali/Kırcalı kazâlarıyla Dedeağaç ve Gümülcüne sancaklarından mürekkeb olan Garbî-Trakya'yı Karasu=Musta nehrine kadar çetelerle işgal ettirip ciddî bir şey olmıyan küçük bir İslâm devletçiği kurdurmuşlardır: Bu oyuncak devletin reisliğine Gümülcüne Belediye reisi intihab edilmiş ve gûyâ hükûmet-i muvakkate reisliğini de yüzbaşı Süleyman Askerî Efendi der-uhde etmiş, fakat bu tuhaf mâcerâ ancak iki ay sürebilmiştir!

Edirne şehri bu senenin 26 Mart=17 Rebî'ül-âhir Çarşanba günü sukutundan bugünkü istirdâdına kadar tam 3 ay, 26 gün = 117 gün Bulgar işgalinde kalmış demektir. — Miras kavgasına tutuşan eski müttefikler arasındaki ikinci Balkan harbi 29 Haziran=23 Receb Cumartesi gününden itibaren 1 ay, 11 gün = 42 gün sürdükten sonra 10 Ağustos = 7 Ramazan Pazar günü akdedilen Bükreş sulhiyle nihayet bulmuş ve netice olarak «Fâsık-i mahrûm» vaziyetindeki mağlûp Bulgaristan iki buçuk ay evvelki zafer semerelerinin kısm-ı-a'zamını kaybettikten başka kendi arâzisinden olan cenubî Dobruca'yı da Rumanya'ya terketmek mecburiyetinde kalmıştır! Bükreş sulhü Bulgaristan'la Rumanya, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ arasında akdedilmiş olduğu için, Osmanlı-Bulgar sulhü 29 Eylül=27 Şevvâl Pazartesi günü İstanbul'da imzâlanmıştır: Yirmi maddeden ibaret olan bu İstanbul muâhedesinin birinci maddesine göre Edirne ile garp tarafında kutru 30 kilometre tutan yarım-dâire şeklinde bir toprak parçası bizde kalmış ve «Garbî-Trakya hükûmeti-i-muvakkatesi» nin Meriç-Mesta=Karasu arasındaki arâzisinden mürekkep Garbî-Trakya Bulgaristan'a iâde edilmiştir. — Bunu tâkib eden Osmanlı-Yunan sulhü 14 Teşrinisâni=14 Zülhicce Cuma günü Atina'da imzâlanmıştır: Adalar meselesinin halli Londra muâhedesinin beşinci maddesi mucibince büyük devletlere havâle edilmiş olduğu için, bu seferki Atina muâhedesinin 16 maddesi hep umumî hükümlere âittir. Büyük devletler o pürüzlü meseleyi Hıristiyanlık gayretiyle pek tabiî olarak Yunanistan lehine hallederek 16 Kânunuevvel 1913 = 17 Muharrem 1332 Salı günü tebliğ ettikleri haksız kararla Çanakkale-boğazı'nın önlerindeki İmroz = İmbros ve Bozcaada = Tenedos ile şimdiki Antalya vilâyetimizin cenup sâhiline pek yakın olan Meis=Castellorizo/Castelrosso adacığını bize bağışlayıp diger adalarımızın hepsini birinci Balkan harbindenberi işgal altında tutan Yunanistan'a ihsan etmişlerdir: Avrupa medeniyetinin siyasî adaleti işte böyledir! — Yunanlılar buna rağmen Bozcaada'yı tahliye etmek istememişlerdir. — Rumeli'nin zıyâından itibaren artık Sırbistan'la ittisâlimiz kalmamış olmakla beraber, sulh hâlinin iâdesi için 14 Mart 1914 = 16 Rebî'ül-âhir 1332 Cumartesi günü onunla da umumî mâhiyette bir muâhede akdedilmiştir).

1913 = 1332

14 Kânunuevvel = 15 Muharrem, Pazar: «Alman hey'et-i askeriyye-i ıslâhiyyesi»nin İstanbul'a gelmesi.

(Trablusugarp ve Balkan felâketlerinden sonra çok perişan bir hâle gelen ordumuzun bir Alman hey'eti tarafından ıslâhını bilhassa Mahmud Şevket Paşa tasarlamış ve umumî bir harb ihtimâline karşı Türk ordusunu elde bulundurmak istiyen Alman sefiri Baron von Wangenheim da bir an evvel işi neticelendirmek için büyük bir gayret sarfetmiştir. — Almanya imparatoru İkinci Wilhelm hey'et reisliğine Cassel'deki 22 inci Prusya fırkası kumandanı general Liman von Sanders'i intihâb etmiş ve 1913=1331 senesi 27 Teşrinievvel = 26 Zülka'de Pazartesi

günü mukavelesi imzâlanmıştır: İlkönce 42 kişiden ibaret olan hey'et kadrosu ertesi sene 71 kişiye çıkarılmış ve çok geniş salâhiyyetler verilmiştir: Generalin bu gün on zâbitle geldiğinden ve digerlerinin de biraz sonra bunları tâkib ettiğinden bahsedilir. — Bir model kolordu teşkil etmek üzere alman generalinin Istanbul'daki Birinci Osmanlı kolordusu kumandanlığına tâyin edilmesi «İ'tilâf-ı-Müselles» denilen İngiltere-Fransa-Rusya devletler grupunun telâşına sebeb olmuş, Bâb-ı-Âlî uzun-uzadıya tazyik edilmiş, donanmanın ıslâhı Limpus Paşa ismindeki İngiliz amiraline ve jandarma ıslâhı da Baumann Paşa ismindeki Fransız generaline tevdi edilmiş olduğu gibi ordunun ıslâhına da bir Alman generali getirilmiş olduğundan bahsedilmişse de Almanın fi'lî kumanda vaziyetinden dolayı bu mülâhaza kabul edilmemiş ve nihayet Almanya imparatoru Liman Paşa'yı kolordu kumandanlığına muâdil olan Suvârî generalliğine terfi ettirince bu general bizde bir rütbe mâfevki olan müşirliğe yükseltilip kumanda mevkiinden kaldırılarak Müffettiş-i-umumî yapılmış, fakat buna rağmen İ'tilâf devletlerinin i'tirazları nihayet bulmamıştır; bu vaziyet, Türkiye'nin o devletlerle arasını büsbütün açan sebeblerden sayılır: Aşağıki senenin «11 Teşrinisâni» fıkrasına da bakınız).

1914 = 1332

3 Kânunusâni = 5 Safer, Cumartesi: Kaymakam Enver Bey'in paşalığı ve Harbiye nâzırlığı.

(Sonsuz ihtirâsından başka hiç bir hususiyeti olmıyan bu İttihad-ve-Terakki çetecisinin o Balkan komitesine ettiği müsellâh hizmetler için yukarda 1908=1326 vukuâtının «23 Temmuz» ve 1913=1331 vukuâtının «23 Kânunusâni» fıkralarına bakınız. — Rumanya'nın Kili/Kilya kasabasından Ahmed Efendi isminde birinin oğlu olan Enver Bey'in 1298=1881 tarihinde Istanbul'da doğmuş olduğu rivayet edildiğine göre, 33 yaşında Harbiye nâzırı olmuş demektir: Babası Ahmed Efendi eskiden Fransızcadan muharref olarak «Kondoktor» denilen ve yol yapmakta kullanılan amele çavuşlarından olduğu halde, Enver Bey'in Hürriyet kahramanlığından itibaren «Ahmed Bey» diye anılmıya başlamış, oğlunun dâmadlığı üzerine saray inşaât nâzırlığına tâyin edilip sivil «Paşa» lık verilmişse de pâdişahı bile rahatsız edecek şekilde mütemâdiyen bağırıp çağırmasından dolayı Sultan Reşad'ın emriyle saraydan uzaklaştırılmıştır! Bu Ahmed Efendi'nin büyük dedesi «Killi Abdullah» isminde bir Macar yahut Gagavuz dönmesidir; mühtedîlerin babalarına «Abdullah» ve kendilerine «İbni-Abdullah» denilmek âdetinden dolayı bu âilede ilk ihtidâ eden şahsın Abdullah oğlu Koca Ağa olmak ihtimâli de vardır: İşte bu Koca Ağa'dan aşağı doğru Kahraman Ağa, Killi-oğlu Hüseyn Ağa, Hacı-Mustafa Kapdan, Hâfız-Kâmil Efendi ve nihayet Enver'in babası Ahmed Efendi sıralanır. — Enver Bey'in askerî kabiliyyet ve iktidârı sıfır bile değildir: Hangi cepheye gitmişse, askeri körü-körüne hücuma kaldırmaktan başka bir şey yapmamış ve bu yüzden yüz binlerle Türkün kanını heder etmiştir; Alman «Hey'et-i ıslâhiyye» reisi Liman von Sanders'in hâtırâtında bu değersiz askerin Alman tarafdarlığına rağmen «Nüfûz-ı-nazar, tecribe ve tahsil»den tamamiyle mahrum olduğundan bahsedilir. — Bingazi ve Balkan harplerine iştirâkinden dolayı üçer sene kıdem zammı yapılarak ve bu suretle «Asgarî müddeti ikmâl etmiş» sayılarak kaymakamlıktan birdenbire livâlığa yükseltilen bu hezimet ve felâket mütehassısına el-çabukluğuyla «Paşa» ünvânı verildiği gün Harbiye nâzırlığı da tevcih edilmiş ve ayni güne tesadüf eden bütün bu tevcihât halkı hayretler içinde bırakmıştır. — Kanun-ı-esâsî'nin Baş-kumandanlığı padişaha hasretmiş olmasından dolayı «Baş-kumandan vekili» ünvâniyle bütün kara ve deniz kuvvetlerinin başına geçirilmesi de 21 Teşrinievvel = 1 Zülhicce Çarşanba gününe müsâdiftir. — İttihad-ve-Terakki komitesinin himmetiyle Enver Paşa Osmanlı hânedânına dâmad da olmuştur: Sultan Mecid'in oğullarından şehzâde Süleyman Efendi'nin kızı Emine Nâciye-Sultan'ın kocasıdır. — Enver Paşa'nın Har-

biye nezâretine tâyininden biraz sonra Cemal Bey/Paşa da Bahriye nâzırı olmuş ve ikisi de el-birliği ederek ve tecribeyle iktidâra bakmıyarak orduyla donanmayı gençleştirmek üzere bir çok erkân, ümerâ ve zâbitânı tekaüde sevketmişlerdir: Enver'in ilk hamlede ordudan çıkarıverdiği erkân ve zâbitan adedi 1200 gösterilir! — Türkiye'nin hiç bir lüzum olmadığı halde birinci cihan harbine atılmasında ve ondan sonra da çılgınca harp mâcerâlarıyla Osmanlı imparatorluğunun inkırâza uğratılmasında en mühim âmillerden biri de işte bu Enver Paşa'dır).

6 Şubat = 10 Rebî'ül-evvel, Cuma: «Vilâyât-ı-Şarkıyye» ıslâhâtı hakkında Yeniköy mukavelesi:

(Vilâyât-ı-Şarkıyye'den maksat, Osmanlı teşkilâtındaki Van, Bitlis, Erzurum, Ma'mûret-ül-Aziz = Harput, Diyarbekir, Sıvas ve Trabzon vilâyetleridir: Bu yedi büyük vilâyet, şimdiki teşkilâtımızda Şarkî-Anadolu'nun tam yirmi iki vilâyetinden mürekkeptir. — O zaman pek küçük bir Ermeni akalliyetinin bu havâlide dağınık bir halde yaşamasını vesile ittihâz eden Rusya ötedenberi burada Avrupa kontrolü altında ıslâhât istemiş ve hattâ 1878 = 1295 vukuâtının «3 Mart» fıkrasında gördüğümüz Ayastefanos muâhedesinin 16 ıncı ve «13 Temmuz» fıkrasında gördüğümüz Berlin muâhedesinin 61 inci maddelerinde bu ıslâhâtı Bâb-ı-Âlî'ye kabul ettirmişse de, Sultan Hamid Şark vilâyetlerimizi muhtâriyyete doğru götürecek şekildeki ıslâhâta ölümü tercih edeceğinden bahsederek o maddeleri kat'iyyen tatbik etmeyip hükümsüz bırakmak dirâyetini göstermiştir: 1895 = 1313 vukuâtının «30 Eylül» fıkrasına bakınız. İttihadçılarda o dirâyetten eser olmadığı için, Rusya'nın teşebbüsü ve İngiltere ile Fransa'nın da iltihâkı üzerine Düvel-i-muazzama'nın istediği meş'ûm ıslâhâtı nihayet kabul edip bu gün Sadr-ı-a'zam Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında Şarkî-Anadolu'nun ecnebi müfettişler tarafından ıslâhına âit mukaveleyi imzâlamışlardır. İşte bu mukavele mucibince o yedi büyük vilâyetten Van, Bitlis, Harput ve Diyarbekir mıntakası Müfettiş-i-umumîliğine Norveçli binbaşı Hoff ve Trabzon, Erzurum ve Sıvas vilâyetleri Müfettiş-i-umumîliğine de Holânda müstemlekât me'murlarından Westenenk intihâb edilmiştir: Bunlarla Dâhiliyye nâzırı Tal'at Bey arasındaki kontratolar da 25 Mayıs=29 Cumâda-l-âhire Pazartesi günü imzâlanmış ve çok büyük salâhiyyetler verilen Müfettiş-i-umumîlere ayda dörder yüz Osmanlı altını maaş bağlandıktan başka birer ikametgâh tahsisi de kabul edilmiştir! Müfettişlerin birer ecnebi yâverleri de olacaktır. Biraz sonra birinci cihan harbi başlayınca Şarkî-Anadolu bu siyasî felâketten kurtulmuş, yalnız Hoff bir kere Van'a kadar gidip gelebildiği halde Westenenk işe başlamak imkânını bile bulamamış ve nihayet 31 Kânunuevvel 1914 = 13 Safer 1333 tarihinde çıkan bir irâde ile kontratolar feshedilmiştir).

9 Eylül = 18 Şevvâl, Çarşanba: Kapitülâsyonların ilgası.

(Kapitülâsyonlar meselesi için ikinci ciltte 1536=942 vukuâtının «18 Şubat» fıkrasına bakınız. — İlk zamanları zayıf ve fakir Avrupa devletlerine birer lûtuf şeklinde ihsan edilen bu imtiyazlar, Türkiye zayıflayıp Avrupa kuvvetlendikçe devletin başına belâ kesilip istiklâlini ihlâl edecek şekiller almıştır. İşte bundan dolayı Kapitülâsyonların ilgası Tanzimâtın ilânındanberi devletin hâricî siyasetinde en mühim gayedir. — Bu sırada birinci cihan harbi başlamış ve Türkiye de Almanya ile gizli bir ittifak akdetmiş olduğu için, İttihad-ve-Terakki hükûmeti fırsattan istifâde ederek Kapitülâsyonların 1 Teşrinievvel=11 Zülka'de Perşenbe gününden mûteber olmak üzere ilgasını ilân etmiştir: Türk-Alman ittifakı ve birinci cihan harbi için aşağıda bu senenin «11 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız. — Türkiye'nin bu haklı hareketine en fazla Alman müttefiklerimizin itirâz etmiş olmasından hayret ve ibretle bahsedilir! — Bâzı menbâlarda Paris ve Berlin muâhedeleriyle Lübnan imtiyâzının ilgası da ayni güne müsâdif gösterilirse de doğru değildir: Bunlar hakkında Almanya ve Avusturya devlet-

lerine harb içinde verilen notanın tarihi 1 Teşrinisâni 1916 = 5 Muharrem 1335 Çarşanba gününe müsâdiftir. — Kanunî devrinde Fransa'ya verilen ilk kapitülâsyonun yukarda gördüğümüz tarihinden itibaren bu ecnebi imtiyazları, takvim ıslâhından mütevellit on günlük fark da hisâb edilmek şartiyle, tam 378 sene, 6 ay, 10 gün sürmüş demektir).

3/4 Teşrinievvel = 13/14 Zülka'de, Cumartesi/Pazar gecesi, zevâlî saat 12 = 24: Burdur ve İsparta zelzelesi.

(Anadolu'nun bu iki şehriyle mülhakaatını harâb eden müdhiş sarsıntıdan en fazla Burdur müteessir olmuştur: 2500-3000 telefât olduğundan bahsedilir. İsparta'nın 5500 evinden üç bini yıkılmış ve mütebâkisi de oturulmaz hâle gelmiştir: Bu vilâyette de 1500 telefatla 100 kadar yaralı sayıldığından bahsedilir. Ahâliye mesken te'mini için derhal amele taburları sevkedilmiştir).

11 Teşrinisâni = 22 Zülhicce [= Rumî 29 Teşrinievvel] Çarşanba: Almanya ve Avusturya - Macaristan imparatorluklarıyla ittifak etmiş olan Osmanlı devletinin «İ'tilâf-ı-Müselles» denilen İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerine harb ilân ederek hiç bir lüzum olmadığı halde birinci cihan harbine atılıvermesi.

(O zamanki matbûâtımızda «Harb-i umumî» denilen ve otuz devletin iştirâkinden dolayı yeryüzünü bir cehennem hâline getiren birinci cihan harbinin Avrupa devlet manzûmeleri arasındaki tarihî rekabetten mütevellid olan sebebleri bu eserin mevzûiyle doğrudan doğruya alâkâdar olmadığı için, burada ayrıca tafsiline lüzum görülmemiştir : Bununla beraber Osmanlı imparatorluğunu alâkadar eden harb sebeblerine münâsebet geldikçe temâs edilecektir.
Birinci cihan harbinin infilâkında «Casus belli» rolünü oynıyan hâdiseye «Bosna-Saray cinâyeti» denir : Bosna eyâletinin merkezi olup Fâtih'in sarayından dolayı Bosna-sarayı / Sarây-ı-Bosna/Saray = Serajevo/ Saraïewo / Sarayévo denilen şehir o sırada Avusturya hâkimiyyetindedir: Bosna-Hersek vilâyetimizin Avusturya'ya ilhâkı için yukarda 1908 = 1326 vukuâtının «5 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız. 1912 = 1330 vukuâtının «8 Teşrinievvel» fıkrasında gördüğümüz Balkan harbinde Rumeli'nin Türk hâkimiyyetinden çıkıp Balkan devletleri arasında taksiminden itibaren «Büyük Sırbistan» ismiyle bir Sırp imparatorluğu hulyâsına kapılmış olan ve birinci ciltteki 1371 = 773 vukuâtının üçüncü fıkrasında bahsettiğimiz «Duşan imparatorluğu» nu ihyâ etmek istiyen Sırp milliyetçileri Avusturya veliahdi François-Ferdinand'ın 28 Haziran = 4 Şa'ban Pazar günü Bosna-Saray'a gelmesini bir sûikasd vesilesi ittihâz ederek ilkönce bir bomba patlatmışlarsa da veliahde isâbet ettirememişlerdir; fakat komitecilerin bütün bu ihtimalleri hisâb edip ona göre davrandıklarından bahsedilir : Ayni gün Belediye dâiresinden çıkan prens bombadan yaralananları ziyâret etmek üzere hastahâneye gittiği sırada tabancayla ateş açan «Kara el» komitesi mensuplarından «Gavrilo Princip» isminde bir Sırp lise talebesi nihayet hem François-Ferdinand'ı, hem karısı düşes Von Hohenberg'i bir iki kurşunla öldürmiye muvaffak olmuştur : Bu meşhur kaatil 1895=1313 tarihinde Bosna'nın Grahovo şehrinde doğmuş olduğuna göre, o sırada 19 yaşlarındadır; 1918=1336 tarihinde Prague=Prag civârında mevkuf bulunduğu Theresienstadt'da ölmüştür. Avusturya'nın 23 Temmuz=29 Şa'ban Perşenbe günü verdiği 48 saatlik ültimatomu 25 Temmuz = 2 Ramazan Cumartesi günü Rusya ile müttefiklerine bel bağlıyarak reddeden Sırbistan kırallığı seferberlik ilân edince harb artık önlenemiyecek bir hâle gelmiş, ayni gün Avusturya-Macaristan da Sırbistan'la siyasî münâsebetlerini kesip seferberliğini ilân etmiş ve nihayet 28 Temmuz=5 Ramazan Salı günü Sırbistan'a ilân-ı-harp notasını dayamıştır. Birinci cihan harbinin

ilk ateşi de ertesi gün Avusturya'nın Tuna filosu tarafından Belgrad bombardımanıyla açılmış sayılır.

Balkanlardaki üç İslâv devletinden Bulgaristan ilkönce bîtaraflığını muhâfaza etmiş olduğu için, yalnız Karadağ kaderini Sırbistan'a bağlayıp Belgrad bombardmanına tesadüf eden 29 Temmuz = 6 Ramazan Çarşanba günü seferberlik ilân etmiş, İslâv âlemini idare eden Rusya'nın ertesi gün seferberliğe kalkışması ve Cermenliği idare eden Almanya'nın i'tirazlarını dinlememesi nihayet 1 Ağustos=9 Ramazan Cumartesi günü Almanya'nın da Rusya'ya harb ilâniyle neticelenmiş ve artık baş döndürücü bir sür'atle inkişâf eden hâdisât içinde 3 Ağustos = 11 Ramazan Pazartesi günü Almanya imparatorluğu Fransa cumhuriyetine harb ilân etmiş, 4 Ağustos=12 Ramazan Salı günü Alman ordusu bîtaraf sayılan Belçika topraklarına girmiş ve işte bunun üzerine o gün derhal Almanya'ya ültimatom veren İngiltere ertesi güne tesadüf eden 5 Ağustos = 13 Ramazan Çarşanba günü Almanya'ya ilân-ı-harb ettiği gibi, arâzisi istilâya uğrıyan minimini Luxembourg devletçiği de elinde olmıyarak harbe katılmıştır. Avusturya imparatorluğu Rusya'ya 6 Ağustos = 14 Ramazan Perşenbe, Fransa cumhuriyeti Avusturya'ya 11 Ağustos = 19 Ramazan Salı, İngiltere Avusturya'ya 12 Ağustos = 20 Ramazan Çarşanba ve nihayet Japonya imparatorluğu da Almanya'ya 23 Ağustos = 1 Şevvâl Pazar günü harb ilân ettiği için, artık ikinci cihan harbi bütün heybet ve dehşetiyle fecî bir hakikat hâlini almıştır.

Türkiye'nin bu müdhiş ateşe atılışı, insan havsala ve hayâlinin alamıyacağı ve iz'anların dayanamıyacağı bir şenâat ve ihânet eseridir: «Hıyânet-i vataniyye» demek, yalnız para için vatanına ihânet etmekten ibaret basit bir suç demek değildir; şöhret veyahut hâkimiyyet endişe ve hırsıyla memleketini her hangi bir mâcerâ veyahut bir tehlikeye atmak da vatana ihânettir ve bu iki nevi ihânetin birbirinden hiç bir farkı yoktur. İttihad-ve-Terakki komitesinin Balkan harbinde muhâlif hükûmeti muvaffakıyyetsizliğe uğratmak için ordu içinde bozgunculuk propagandası yapmaktan çekinmiyen korkunç elebaşıları, bu sefer de sırf askerî bir idare kurarak millet nazarında zerre kadar haysiyyet ve itibarı kalmamış olan mevki'lerini muhâfaza için böyle bir şenâat irtikâb etmişlerdir: Bu yüz kızartıcı hakikat, resmî ve hususî her türlü vesikalarıyla sâbit bir hakikattir.

Türkiye'nin harbe girişi üç perdelik bir fâcia şeklindedir: Birinci perdede hiç kimsenin haberi olmadan dört kişi tarafından Almanya ile gizli bir ittifak akdedilmiş, ikinci perdede gene kimsenin haberi olmadan tek bir kişi tarafından devletin bîtaraflığı ihlâl edilerek Akdeniz'deki Alman zırhlıları Çanakkale boğazından içeri alınmış ve nihayet üçüncü perdede de gene kimsenin haberi olmadan Türkiye harb ateşine atılıvermiştir.

A — *«İttifak fâciası»*: İttihadçılar Türk-Alman ittifâkını 2 Ağustos = 10 Ramazan Pazar günü imzalamışlardır; bu tarih, 28 Temmuz = 5 Ramazan Salı günü başlıyan harb-i-umumî'nin infilâkından tam beş gün sonradır: Buna rağmen Bahriye nâzırı Cemal Paşa, hâtırâtının 89 uncu sahifesinde ittifâkın harb esnâsında akdolunmadığını iddiâ edip bu iddiâya sebeb olarak da müzâkeresinin daha evvel başladığından bahsetmekte ve sonra kendilerini nakzedip imzâ tarihine kadar meseleden haberdâr olmadığını söylemektedir! Hakikatte ise ittifak müzâkeresinin Avusturya imparatorluğu Sırbistan krallığına ültimatomunu verdikten dört gün sonra ve ilk ateşin açılmasından ancak iki gün evvel başlamış olduğu, Berlin sefiri Mahmud Muhtar Paşa'nın «Mâziye bir nazar» ismindeki eserinin 233 üncü sahifesindeki sarâhatle sâbittir. İttifak muâhedesini hazırlıyanlar yalnız dört kişidir ve diger vükelânın böyle bir şeyden kat'iyyen haberleri yoktur: Bu dört kişi Sadr-ı-a'zam Said Halim ve Harbiye nâzırı Enver Paşalarla Dâhiliyye nâzırı Tal'at ve Meclis-i-Meb'ûsan reisi Halil Beylerden ibarettir. O zamanlar henüz Fransız tarafdârı olduğu için Bahriye nâzırı Cemal Paşa'ya bile haber verilmemiş ve tabiî diger vükelâdan da gizli tutulmuştur! Dünyada misli görülmemiş olan bu fecî hakikat hem Tal'at ve Halil Beylerin, hem Cemal Paşa'nın hâtırâtiyle sâbittir. Osmanlı mutlakıyyet tarihinin inhitat devrinde bile böyle bir fâcia görülmemiştir: Çünkü bütün muharebeler Hey'et-i-Vü-

kelâ'dan başka sarayda toplanmış fevkalâde meclislerin karariyle ilân edilmiştir. İşte bu suretle İttihad-ve-Terakki sergerdeleri devlet ve milleti pâdişahın ve hattâ kendi kabine arkadaşlarının haberleri bile olmadan sırf kan ve canla tatbik edilebilecek mühlik ve esrârengiz bir taahhüd altına sürüklemişler demektir. Türkiye nâmına Sadr-ı-a'zam ve Hâriciyye nâzırı Said Halim Paşa'nın ve Almanya nâmına da Istanbul Büyük-elçisi Baron von Wangenheim'in imzâladığı bu beş maddelik meş'um ittifaknâmenin Türkçe metni aynen işte şöyledir :

1 — Tarafeyn-i âkıdeyn, Avusturya ve Macaristan ile Sırbistan arasında mütekevvin ihtilâfa karşı kat'î ve mutlak bir bîtarafî muhâfaza etmeyi taahhüd ederler;

2 — Rusya, tedâbîr-i fi'liyye-i askeriyye ile ihtilâfa müdâhale edecek ve bu hareketi ile Almanyaca Avusturya-Macaristan'a muâvenet-i fi'liyye-i askeriyyede bulunulmasını mucib ve müstelzim bir sebeb-i harb tevlîd eyliyecek olur ise, Rusya'nın bu tavr-u-hareketi Türkiye içün dahî bir sebeb-i harb teşkil edecektir;

3 — Harb zuhûru takdirinde Almanya Türkiye'deki hey'et-i mahsûsa-i askeriyyesini. Türkiye hükûmetinin emrine âmâde bulunduracaktır : Buna mukabil Türkiye hükûmeti hey'et-i mezkûreye, Türk ordusunun sevk-u-idâre-i umumiyyesine müteallik umûr-u-husûsât üzerinde -Türkiye Harbiyye nâzırı ile Alman hey'et-i askeriyye reisi beyninde bu bâbda kararlaştırılan şerâite tevfikan- fi'lî ve kat'î bir nüfuz te'min edecektir;

4 — Almanya hükûmeti, Türk mülkünü lede-l-hâce, bu arâzî tehlikeye ma'rûz kaldığı takdirde, silâh kuvveti ile müdâfaa etmeyi der'uhde eyler;

5 — Almanya ve Türkiye imparatorluklarını ihtilâf-ı hâzırdan tevellüd edebilecek beynelmilel teşevvüşât ve ihtilâtâta karşı sıyânet ve muhâfaza kasdı ile akdolunan işbu mukavele, isimleri bâlâda mezkûr salâhiyyetdâr murahhaslar tarafından imzâ olunduğu andan i'tibâren kesb-i mer'iyyet edecek ve sâir taahhüdât-ı mütekaabile-i mümâsile gibi 31 Kânunuevvel 1918 tarihine kadar mer'î ve cârî olacaktır.

Bu çılgınca muâhede ayni zamanda müdhiş bir sahtekârlık vesikasıdır : Çünkü, birinci maddesi mucibince Avusturya-Sırbistan ihtilâfı o iki devlet arasına münhasır kaldıkça Türkiye ve Almanya bîtaraflıklarını muhâfaza edecek ve ikinci maddeye göre de ancak Rusya ile Almanya arasında harp zuhur ettiği takdirde Türkiye iştirâke mecbur olacaktır. Hakikatte ise bu muâhede 2 Ağustos Pazar günü imzâlandığı halde, yukarda gördüğümüz gibi Almanya 1 Ağustos Cumartesi günü Rusya'ya ilân-ı-harb etmiştir! İşte bundan dolayı İttihadçılar Türkiye'yi bile bile Almanya'ya pişkeş çekmişler demektir: Tabiî bundan maksatları uzun süreceği muhakkak bir dünya bâdiresi boyunca askerî idare ve harb hâli sâyesinde mevkilerini muhâfaza etmek ve binde bir ihtimâl ile Almanya galip geldiği takdirde muzaffer bir hükûmet nüfuzunu kazanarak iş başında gediklileşmektir! Üçüncü maddeye göre Türk ordusunun umumî sevk-u-idaresi Almanların «Fi'lî ve kat'î» nüfuzuna terkedilmiş ve bu suretle bir müstemleke ordusu hâline getirilmiştir! Dördüncü madde mucibince de Türkiye Almanya'nın askerî himâyesi altına konulmuş demektir! Yalnız bir nokta her nedense unutuluvermiştir : Bütün bu fedâkârlıklar niçin yapılmakta, yâni Türk milleti neye mukabil ateşe atılmaktadır? Farz-ı-muhâl olarak Almanya galip geldiği takdirde, Türkiye'ye te'min edeceği menfaatler nelerdir? Muâhede metnine göre Almanya'nın indelhâce «Türk mülkünü müdâfaa»dan, yâni hâmî devlet sıfatiyle «Tamâmiyyet-i mülkiyye»mizi te'minden başka hiç bir taahhüdü yoktur; halbuki o sırada onu İ'tilâf devletleri ve hattâ Rusya bile hiç kan dökmeyip bîtaraf kalmamıza mukabil te'min ve taahhüd etmişlerdir : Bu nokta, harpten sonra neşredilen bütün resmî vesikalarla sâbittir. İttihadçılar Türkiye'nin bîtaraflığına mukabil İ'tilâf devletlerinden «Tamâmiyyet-i mülkiyye»den başka bir takım menfaatler de koparmak istemişler ve onlar da bâzılarına râzı olarak pazarlığa bile girişmişlerdir: İşte buna rağmen İttihad-ve-Terakki'nin dört sergerdesi Almanya'dan her nedense hiç bir millî menfaat istememişler ve netice olarak «İ'tilâf-ı-Müselles»in kansız olarak te'min ettiği «Tamâmiyyet-i

mülkiyye»mizi «İttifâk-ı-Müselles»in yalnız bir devletinden milletin kanı bahasına istihsâl etmeyi tercih etmişlerdir! Bahriye nâzırı Cemal Paşa'nın hâtırâtında İttifak ve İ'tilâf zümrelerinin Türkiye'ye karşı siyasî ve askerî ihtirasları arasında bir mukayese kısmı vardır; bunda İngiltere, Fransa ve Rusya'yı Osmanlı imparatorluğunun muhtelif taraflarına göz dikmiş gösterdiği halde, «Avusturya ile İtalya'nın artık Türkiye'den istiyecekleri kalmamış» olduğundan ve Almanya'nın da Türkiye'yi bir müstemleke gibi eline geçirmesi coğrafî vaziyeti itibariyle imkânsız bulunduğundan bahsedilmektedir: Bu tuhaf mütâlâadan anlaşıldığına göre Cemal Paşa'nın harb-i-umûmî sebebleri hakkında hiç bir fikri yoktur! Çünkü o müdhiş dünya fâciasının en mühim sebebi, müstemlekeci İ'tilâf devletlerinin dünya pazarlarını inhisâr altına almış olmalarına mukabil, Almanya'nın sanâyi kudretiyle mütenâsip mahreçlerden mahrum olmasıdır. Bilhassa Şark'a göz dikmesinin ve «Drang nach Osten» denilen «Şark'a doğru hamle» siyasetinin temel taşı işte bundan ibarettir. Bağdad demir-yolundan dolayı daha Sultan Hamid zamanındanberi devam edip duran İngiliz-Alman gerginliğinin bütün sırrı da işte bu noktadadır. Balkan harbinden itibaren Rumeli'de kurulan İslâv çenberi Almanya'nın Şark yolunu kapamış ve nihayet Avusturya ile Almanya bilhassa işte o çenberi yarmak için ateşe atılmıştır. Almanya harbi kazandığı takdirde, artık onun için coğrafî vaziyet gibi şeyler mevzû-i-bahis bile değildir: Çünkü bütün dünyaya hâkim olacak ve bilhassa yukarda gördüğümüz «İttifaknâme» ismindeki esâret senedi mucibince Türkiye'yi en yakın müstemleke hâline getirecektir: Onun için böyle bir ittifak, koyunun kurtla ittifâkı demektir! İttihadçılar, işte böyle bütün dünyanın bildiği en basit şeylerden bile bîhaberdir. — Almanya ile akdedilmiş olan ittifaknâmeye biraz sonra 5 Ağustos = 13 Ramazan Çarşanba günü Avusturya-Macaristan da iltihak etmiştir.

İttifâkın akdine tesadüf eden 2 Ağustos=10 Ramazan Pazar günü «Tedbîr-i ihtiyâtî olmak» ve ertesi günden başlamak üzere seferberlik de ilân edilmiştir. — İnşâ ve tâmirleri evvelce İngiltere'ye ısmarlanmış olan Sultan Osman ve Reşâdiyye zırhlılarına İngilizler tarafından ambargo vaz'ı da ayni güne müsâdiftir: Bu İngiliz tedbiri yalnız o iki Türk gemisine münhasır olmayıp İngiltere tezgâhlarına sipariş edilmiş bütün ecnebi gemilerine şâmildir; yalnız Türkiye'nin bîtaraflığından şüphe eden İngiltere bu iki geminin ikmal ve teslim muâmelelerini ambargo tarihine kadar kasden geciktirmiştir.

B — *«Alman zırhlılarının kabulü fâciası»*: Harp hazırlıklarına vakit bulabilmek için zâhiren bîtaraflığını ilân etmiş ve seferberlik ilânını da bir «Tedbîr-i ihtiyatî» gibi göstermiş olan İttihad-ve-Terakki hükûmeti bütün bu zevâhiri fi'len tekzib ederek 11 Ağustos=19 Ramazan Salı günü «Goeben» ve «Breslau» isimlerindeki Alman zırhlılarının İngiliz tâkibinden kurtulmak üzere Çanakkale boğazından içeri girmelerine müsâade etmiştir: Mahmud Muhtar Paşa'nın «Mâziye bir nazar» ismindeki eserinde bu gemiler «10 Ağustos akşamı saat sekiz buçukta» içeri girmiş gösterilir. Cemal Paşa'nın hâtırâtında i'tirâf ettiği gibi «Bîtaraflık kavâidine tevfikan» Türkiye'nin bu gemileri ya yirmi dört saat içinde kara sularımızdan çıkmıya dâvet veyahut silâhlarından tecrid etmesi lâzım geldiği halde bunların hiç biri yapılmamıştır! Bu gemileri içeri alan kimdir? Tal'at ve Cemal Paşaların hâtırât şeklindeki eserlerine göre ne Sadr-ı-a'zamın, ne kabinenin, ne de şahsen kendilerinin bu meseleden kat'iyyen haberleri olmamıştır! Her ikisinin de ittifak ettikleri nokta şudur: O günün akşamı Sadr-ı-a'zam Said Halim Paşa'nın yalısında toplanan «Encümen-i vükelâ»ya biraz geç gelmiş olan Harbiye nâzırı Enver Paşa içeri girerken gülerek:

— Bir oğlumuz dünyaya geldi!

demiş ve hemen izah ederek Alman gemilerini İngiliz tâkibinden kurtarmak üzere içeri alınmalarını kendisinin emrettiğini söylemiştir! Halbuki Amerika sefiri Morgenthau'un hâtırâtında Alman sefiri Wangenheim'den naklen anlattığına göre bu gemiler meselesi İttihadçılarla Almanlar arasında evvelden kararlaşmış bir meseledir! Cemal Paşa'nın diger bir ifadesi de bunu te'yid edecek mâhiyettedir: 8 Ağustos = 16 Ramazan Cumartesi günü, yâni gemilerin içeri alınmaların-

dan üç gün evvel Alman ateşe-navalinin kendisine mürâcaati ve Said Halim ve Enver Paşalarla Tal'at Bey'in muvâfakati üzerine Bahriye nâzırı Cemal Paşa Goeben zırhlısına kömür verilmesini emretmiş ve derhal Derince'den Adalar-denizi'ne bir vapur dolusu kömür sevkedilmiştir! Bununla beraber, içeri alma fâciâsının yalnız Enver Paşa tarafından verilen emirle olduğu hakkındaki iddiânın doğru olmak ihtimâli daha kuvvetlidir. Alman zırhlıları içeri alındıktan sonra, tabiî artık Marmara ile Boğaz-içi'ne tamamiyle hâkim olmuşlardır; Bu suretle Enver Paşa, Almanya'nın Türkiye'yi istediği zaman harbe sokacak bir vaziyete gelmesini te'min etmek gibi tarihin hiç bir zaman afvetmiyeceği bir cinâyeti tek başına irtikâb etmiş ve bu fâciaya ses çıkarmıyan arkadaşları da suç ortaklığı etmişler demektir. Meşrutiyetin değil, mutlakıyyetin bile havsalasına sığmak imkânı olmayan bu fecî vak'a üzerine Fransa ve İngiltere sefirleri Sadr-ı-a'zamı derhal ziyâret edip o gün Istanbul'dan Çanakkale'ye varan bir «Messagerie» vapurunu Alman zırhlılarının taharriye kalkışmalarından şikâyet edip şiddetle protesto ettikleri için, hükûmet harp hazırlıkları ikmâl edilinceye kadar gûyâ vakit kazanmak üzere Alman sefirine mürâcaat ederek bir müddet için zırhlıların silâhtan tecridini istemişse de, artık vaziyete hâkim olan sefir kat'iyyen kabul etmemiş ve hattâ Cemal Paşa'nın izahına göre:

«Şâyed bu hâdise İ'tilâf devletleriyle hükûmet-i Osmâniyye arasında inkıtâ'-ı münâsebât ve hattâ i'lân-ı muhâsamâtı intac ederse, bunu hâdisâtın zarar ve ziyân-ı tabiîsine atfederek kabul etmek mecburiyyetinde bulunduğumuzu ifâde etmiştir».

Gene Cemal Paşa, Enver Paşa'nın da «Sefirin bu mütâlaâtına iştirâk» ettiğinden bahsetmektedir! Enver, hiç bir menfaat mukabilinde olmamak şartiyle Türkiye'yi Almanya'ya işte böyle fedâ etmiş, netice itibariyle Türklüğe fenalık ettiği nisbette Almanlığa hizmette bulunmuş ve işte bundan dolayı harb içinde memleketimize gelen Alman trenlerinde vagonların üzerine «Türkiye» yerine iri harflerle «Enverland = Enveristan» ismi yazılmıştır! Sultan Hamid'in keyfî idâresiyle memleketi felâkete sürüklemiş olduğunu iddiâ edenler işte böyle meşrutiyetçilerdir.

İ'tilâf devletlerinin gemiler meselesinden dolayı yaptıklarından bahsettiğimiz şiddetli teşebbüs karşısında Alman sefirine yapılan mürâcaatin reddi üzerine Said Halim Paşa'nın yalısında toplanan «Encümen-i vükelâ» Alman zırhlılarını Türkiye tarafından gûyâ satın alınmış gibi göstermiye karar vermiş, hemen o gece sefirin muvâfakati istihsâl edilmiş ve ertesi gün de mesele matbûâta tebliğ edilerek İngilizlerin «Sultan Osman» la «Reşâdiyye»yi zabtetmelerine mukabil Almanya'dan iki gemi satın alındığı hakkında «Harâretli yazılar» yazdırılmıştır! İ'tilâf devletleri bu hayâlî satış oyununa inanmamış olmakla beraber, sırf Türk bîtaraflığını te'min için gûyâ inanmış gibi görünmüşler ve yalnız gemilerin «Alman mürettebâtından tecrid olunmasını» istemişlerse de, bu haklı teşebbüse karşı da mesele bir müddet savsaklandıktan sonra Osmanlı donanmasının ıslâhına me'mur olan İngiliz amirali Limpus Paşa ile maiyyetine «Me'zûniyyet» verilmiş ve biraz sonra da, donanma Baş-kumandanlığına Alman filo kumandanı amiral Souchon/Suşon Paşa tâyin edilmiştir! Bu fâciada hem zavallı Türk milletini, hem cihan efkâr-ı-umumiyyesini akıllarınca aldatmak üzere İttihadçıların ne gülünç yalanlar söylediklerini anlamak için gemilerin ne suretle satın alınmış olduğu hakkında Tal'at ve Cemal Paşaların birbirini tekzib eden sözlerini karşılaştırmak kâfidir. Tal'at Paşa, hâtırâtının 1946 tarihli Istanbul tab'ının 27 nci sahifesinin 13-14 üncü satırlarında aynen şöyle söylemektedir :

«Gemilerin satışı bir gösterişten ibaret olmayıp hakikatti».

Tal'at Paşa'nın bu yalanını Cemal Paşa hâtırâtının 1922 Istanbul tab'ının 101 inci sahifesinin 3 üncü satırından harfiyyen naklettiğimiz şu cümle tekzib etmektedir:

«Bu satış keyfiyyeti hakikî değil, zâhirî idi»!

Birbirini tamamiyle nakzeden bu iki sözün birincisini söyliyen bir Dâhiliyye nâzırı ve ikincisini söyliyen de ayni kabinede Bahriye nazırıdır.

Goeben ve Breslau zırhlıları 16 Ağustos=24 Ramazan Pazar günü Istanbul önlerine gelmiş ve birincisine «Yavuz», ikincisine de «Midilli» ismi verilmiş, yal-

nız Alman zâbitleriyle mürettebâtı değiştirilmiyerek başlarına birer fes geçirilmekle iktifâ edilmiştir! Tabiî bundan maksat, İ'tilâf devletlerinin gûyâ gözlerini boyamaktır! Halbuki bir taraftan da devletin bütün askerî tedbirleri onlara karşıdır : Meselâ 27 Eylül = 7 Zülka'de Pazar günü Çanakkale-boğazı'na torpil dökme işleri ikmâl edilmiş ve 1 Teşrinievvel = 11 Zülka'de Perşenbe günü de boğazın kapanacağı resmen ilân olunmuştur.

Birinci cihan harbinde Türk milletinin dört sene Avrupa, Asya ve Afrika cephelerinde döktüğü kanlarla hebâ olan servetlerinin ve yıkılıp giden altı asırlık imparatorluğunun yegâne bedeli olarak nihayet elinde işte bu Yavuz zırhlısı kalmıştır: Dünya tarihinde bundan pahalı gemi yoktur! «Gemilerin satışı bir gösterişten ibaret olmayıp hakikatti» diyen Tal'atın o muazzam yalanı bu bakımdan bir nevi kehânet sayılabilir.

C — *«Türkiye'yi fi'len harbe sokan Karadeniz fâciası»:* Yukarda harbe girişimizin üç perdelik bir fâcia şeklini almış olduğundan bahsetmiştik. Bu akla sığmaz fâcia 2 Ağustos = 10 Ramazan Pazar gününden 29 Teşrinievvel = 9 Zülhicce Perşenbe gününe kadar 2 ay, 29 gün = 89 günde oynanıvermiştir! Birinci perdeyi teşkil eden 2 Ağustos = 10 Ramazan Pazar tarihindeki ittifak oyunundan 9 gün sonra 11 Ağustos = 19 Ramazan Salı günü Osmanlı bîtaraflığına rağmen Alman zırhlılarının Çanakkale-boğazı'ndan içeri alınmasıyla ikinci perde açılmış ve ondan 79 gün sonra 29 Teşrinievvel = 9 Zülhicce Perşenbe günü de üçüncü perde açılarak Türk milleti sırf Almanya uğruna harb-i-umumî mezbahasına atılıvermiştir! Bu üç oyunun her üçü de umumiyetle kabine âzâsının, yâni hükûmetin haberi bile olmadan İttihad-ve-Terakki komitesinin bir iki sergerdesi tarafından oynanmıştır : Yukarda da gördüğümüz gibi Türk-Alman ittifâkını kabinenin haberi olmadan Said Halim ve Enver Paşalarla Tal'at ve Halil Beyler tertib etmiş, Alman gemilerini hiç kimsenin haberi olmadan Enver Paşa tek başına içeri alıp müdhiş bir emr-i-vâkı' yapmış ve nihayet Bahriye nâzırı Cemal ve Harbiye nâzırı Enver Paşalarla Dâhiliyye nâzırı Tal'at Bey ve donanma kumandanı amiral Souchon'un tertibiyle gene hükûmetin haberi olmadan üçüncü perde oynanmıştır! Bu vaziyete göre birinci perdede dört, ikinci perdede yalnız bir ve üçüncü perdede ise biri ecnebi olmak üzere gene dört aktör rol oynamış demektir : Bunlardan Enver Paşa'nın her üç perdede de rolü vardır. Netice itibariyle, hükûmetin, milletin ve pâdişahın haberleri bile olmadan beş İttihadçı ile bir Alman amirali Osmanlı imparatorluğunu hiç bir millî zaruret olmadığı halde sırf Almanya öyle istediği için dünyanın en büyük ateşine atıvermişler demektir : Yeryüzündeki bütün hukuk devletlerinin kanunlarında bu ağır suçlardan yalnız birini irtikâb edenler hakkında bile tâyin edilen cezâ idam cezâsıdır; tarihin buna verebileceği yegâne hüküm de «Hıyânet-i vataniyye» hükmüdür. Baş-Mâbeynci Lûtfi Simavî Bey'in «Sultan Mehmet Reşad Han'ın ve halefinin sarayında gördüklerim» ismindeki hâtırâtında bu müdhiş fâcianın mâhiyyeti şöyle izah edilir:

«Hicaz'ı, Irak'ı, Suriye'yi ve Filistin'i kaybettiğimiz bu hâileye işte böyle bir hokkabazlıkla karıştık. İstikbâli karanlık gören vükelânın bir kısmı isti'fâ etti. Bâzı ehemmiyetsiz nuzzâr, mevkilerinde kaldılar. Trablusugarp ve hususiyle Balkan muhârebe-i meş'ûmesinden sonra iltiyam bulmıyan yaralarımıza rağmen hiç bir mecburiyet yokken ve kimse tarafından düçâr-ı taarruz olmadığımız halde dünyanın en birinci devletleri aleyhine harbe girişmek, mecnunâne olduğu kadar câniyâne bir siyaset idi».

Lûtfi Simavî Bey'in bahsettiği «Mecnunâne» ve «Câniyâne» hokkabazlığın fecî bir tarafı daha vardır : O sırada devlet harbe hazır değildir! İşte bundan dolayı Nâfia nâzırı Çürüksulu-Mahmud Paşa ile Ticaret ve Zirâat nâzırı Süleyman-ül-Bostânî ve Posta-Telgraf nâzırı Oskan Efendiler gibi esasen harp aleyhdârı olan bâzı vükelâdan başka Sadr-ı-a'zam ve Hâriciyye nâzırı Said Halim Paşa başta olmak üzere hükûmet erkânının mühim bir kısmı harp hazırlıklarının ikmâli için bîtaraflığımızın altı ay daha muhâfazasına tarafdardır. Fakat kabinede Alman menfaatlerinin âdetâ mümessili rolünü oynıyan Harbiye nâzırı Enver Paşa, Almanya'nın sıkışık vaziyetinden dolayı Türkiye'nin bir an evvel harbe girmesini

istemektedir! Goeben ve Breslau gemileri Enver'in emriyle içeri alınıp İstanbul'a geldikten sonra Bâb-ı-Âlî birbirine zıd iki tazyik altında kalmıştır: Amiral Souchon bir an evvel Karadeniz'e çıkmak için dolap çevirmekte ve İ'tilâf devletlerinin elçileri de donanma Karadeniz'e çıktığı takdirde düşman muâmelesi göreceğinden bahsetmektedir. Hayatî bir ehemmiyeti olan bu noktayı Cemal Paşa hâtırâtının 109 uncu sahifesinde şöyle anlatır:

«O sırada Enver Paşa Goeben ile Breslau'ın Karadeniz'e çıkmalarını men'etmekte artık devam edemiyeceğini, zirâ amiralin gaayet muhık bir çok esbâb-ı askeriyye serdetmekte bulunduğunu dermiyân etti. Fakat bu iki sefînenin diger Osmanlı sefâini ile beraber Karadeniz'e çıkması muhakkak bizim harbe dühûlümüzü intâc edebilirdi. Bir kere İ'tilâf devletleri Goeben ve Breslau sefînelerinin Osmanlı sefînesi olduklarını kabul etmedikleri ve binâenaleyh Osmanlı bayrağını ve Osmanlı mürettebâtını hâmil olarak dahî boğazlardan çıkacak olurlar ise der-akab düşman muâmelesi göreceklerini açıktan açığa ihtâr etmişlerdi».
İşte bu vaziyete rağmen Enver ve Cemal Paşalarla Tal'at Bey'in tasvibi üzerine amiral Souchon'un kumandasındaki Osmanlı donanması 27 Teşrinievvel = 7 Zülhicce Salı günü Karadeniz'e çıkmış ve Kurban bayramının arefesine tesadüf eden 29 Teşrinievvel=9 Zülhicce Perşenbe günü de Rus donanmasıyla sâhillerine ateş açmak suretiyle Türkiye'yi fi'len harbe sokmuştur: Bütün Osmanlı tarihinde tek bir misli olmıyan bu müdhiş fâciadan pâdişahın, sadr-ı-a'zamın ve umumiyyetle hükûmet erkânının kat'iyyen haberleri yoktur! Yalnız fâcianın mürettipleri olan Enver ve Cemal Paşalarla Tal'at Bey haberdardır! O sırada Mâbeyn Baş-kâtipliğinde bulunan Ali Fuad Bey «Görüp işittiklerim» ismindeki hâtırâtının 129 uncu hâtırâtının 109 uncu sahifesinde şöyle anlatır:

«Kurban bayramı gecesi, sabahleyin alaya yetişmek üzere erkence yatmış olduğum halde yanımızdaki konakta ikamet eden Baş-mâbeynci Tevfik Bey bizim eve gelerek beni uykudan uyandırttı. Amiral Souchon'un kumandasında olarak istikşâf için boğaza çıkmış olan sefâin-i harbiyyemiz ile Rusya sefaini arasında müsâdemât başlamış olduğunu şimdi haber aldığından ve keyfiyetin Zât-i-Şâhâneye aksetmesi ihtimâlinden bahisle her halde hakikati öğrenmemiz lâzımgeleceğini söyledi. Hakikati anlamak için ya Enver Paşa'ya veya Cemal Paşa'ya mürâcaat olunmak icâb ediyordu. Enver Paşa'nın konağına telefon ederek paşayı aradıksa da yatmış olduğu cevâbını verdiler. Cemal Paşa'yı aradığımız halde onun da bir ziyâfette med'uv bulunduğunu söylediler. Bu cevapların mürettep olduğu mâlûmdu; fakat bizim için başka vâsıta-i istitlâ' yoktu. Sabahleyin bayram alayı icrâ olunacağından erkence saraya gittik. Vükelâ dahî birer birer toplandılarsa da onlar da vak'adan haberdar değillerdi. Enver ve Cemal Paşa'larla Tal'at Bey gelince hakikat-i vukuâta ıttılâ' hâsıl oldu».

Mâbeyn Baş-kâtibinin bu izâhâtından da anlaşılacağı gibi Pâdişahın, Sadr-ı-a'zamın, vükelânın ve en mühim saray erkânının vak'adan kat'iyyen haberleri yoktur: Felâketin mürettipleri de Enver ve Cemal Paşalarla Tal'at Bey'dir. O sırada Rus sefâreti baş-tercümanlığında bulunan Mandelstam'ın «Le sort de l'Empire Ottoman» ismindeki eserinin muhtelif yerlerinde iddiâ ettiğine göre Enver-Cemal-Tal'at triyomvirasıyla İttihad-ve-Terakki sergerdelerinden isimlerini zikretmediği ve belki de öğrenemediği bir iki kişi 11 Teşrinievvel=21 Zülka'de Pazar günü Alman sefâretinde sefir Wangenheim ile gizli bir ictimâ akdedip Türkiye'nin Rusya'ya taarruzu hakkında bir mukavele imzâlamışlardır! Cemal Paşa hâtırâtında bu ictimâı i'tirâf ederek Said Halim ve Enver Paşalarla Tal'at ve Halil Beylerin de bulunduklarını söylemekteyse de, taarruz mukavelesini reddetmektedir. Tal'at Bey'in bir yalan-dolan mecmûasından başka bir şey olmıyan hâtırâtının şu fıkrasında kendisinin vak'adan haberi bile olmadığından bahsedilmektedir:

«Bu hâdiseden hiç birimiz daha önceden mâlûmatdar değildik. Fakat her kes gibi, ben de Enver Paşa'nın haberi olduğuna kaani'dim. Bayram günü Meclis-i-Meb'ûsan reisi Halil Bey'in evinde toplandık. Ben Enver Paşa'ya epiyce hücum ettimse de, hiç haberi olmadığını yeminle te'min etti»!

Bu izaha göre Türkiye'yi yalnız amiral Souchon harbe sokmuş demektir: Halbuki donanmanın Karadeniz'e çıkmaması hakkında Mahmud Muhtar Paşa'nın «Mâziye bir nazar» ismindeki eserinde bahsettiği bir Meclis-i-Vükelâ kararı vardır; bu karara rağmen donanmanın bir iki gün evvel Karadeniz'e çıkmasından Harbiye ve Bahriye nâzırlarıyla Dâhiliyye nezâretinde bulunan İttihad-ve-Terakki komitesi şefinin haberdâr olmaması akla sığacak şey midir? Zâten general Liman von Sanders'in «Türkiye'de beş yıl» ismindeki hâtıratına göre:
«Türkiye Bahriye nâzırı Cemal Paşa Karadeniz'e çıkma hususuna muvâfakat mecburiyetinde kalmıştır».
Ali Fuad Bey'in yukarda gördüğümüz izâhı da bunu teyid etmektedir. Bu fâciânın en garip noktalarından biri de kendisine haber verilmeden harbe girildiği için Sadr-ı-a'zam Said-Halim Paşa'nın arkadaşlarına gücenip istifâ'ya karar verdiği halde gene onların ısrâriyle vazgeçip yerinde kalmasıdır; Ali Fuad Bey, Karadeniz mâcerâsının şuyûuna tesadüf eden Bayram gününden bahsederken bu meseleyi de şöyle anlatır :
«O gün Said Halim Paşa saraya gelmeyip rahatsız bulunduğuna dâir Baş-kitâbete bir tezkire-i hususiye gönderdi. Tezkireyi Zât-i-Şâhâneye takdim eylediğimde hâtırını istifsâr ve gaybûbetinin esbâb-ı-hakikiyyesini tahkik için İkinci Mâbeynci Nüzhet Bey'i müşârünüleyhin Yeniköy'deki sâhilhânesine i'zam eyledi. Bayram alayı ve muâyede resmi Sadr-ı-a'zam mevcud olmadığı halde icrâ kılındı. Vukuât Sadr-ı-a'zamın dâire-i ıttılâı hâricinde cereyân eylemiş olduğundan buna kesb-i vukuf edince canı sıkılarak isti'fâyı tasmîm eylemiş ve o gün saraya gelmeyip merâsimde hâzır bulunmamıştır. Muâyede resminden sonra vükelâ müşârünileyhin yalısına giderek ve ısrâr ederek isti'fâdan vazgeçirmişlerdir».
Almanya ile mâhut ittifak muâhedesini akdetmiş olan Said Halim Paşa Türkiye'nin harbe girmesine tabiî muhâlif değildir : Yalnız ordunun hazırlanması için altı ay kadar daha bîtaraf kalmak fikrindedir; işte bundan dolayı isti'fâya kalkışması bir kanâat meselesi olmaktan ziyâde hükûmet reisi olduğu halde devlet ve millet ateşe atılırken arkadaşlarının kendisine haber vermemiş olmalarından müteessir olmasındandır! Zâten devlet reisi olan pâdişah bile haberdâr edilmemiştir! İbn-ül-Emin'in kaydettiği bir rivayete göre Said Halim Paşa pâdişahın ısrâriyle istifâdan vazgeçmiştir. Her halde dünyada hiç bir millete böyle bir oyun oynanmamıştır.
En büyük mes'ul, Alman sefirinden fazla Almanya'ya hizmet eden Enver Paşa'dır: Goeben'le Breslau'ı Çanakkale-boğazı'ndan içeri alarak Istanbul ve Boğaziçi'ne hâkim bir vaziyete getiren odur. Boğaz istihkâmları da Liman von Sanders'in emrinde ve elindedir. Mahmud Muhtar Paşa «Mâziye bir nazar»ında bu noktayı şöyle anlatır :
«Alman sefînelerinin mürettebâtı Rumanya tarikıyle gelen efrâd-ı ihtiyâtiyye ile ikmâl olunarak az vakitte o kadar çoğalmış idi ki Almanlar lede-l-hâce 2 Ağustos muâhede-i ittifâkıyyesini cebren tatbik ettirebilirlerdi»!
Halbuki Sadr-ı-a'zam, İngiliz sefiri Sir Louis Mallet'e:

— Eğer bir buhran çıkacak olursa Harbiye nâzırını tevkif için bir çâre bulunur! demiş ve o da bunu İngiltere Hâriciyye nâzırı Sir Edward Grey'e telgrafla bildirmiştir. Devleti kan ve ateşe sürükliyen komite kodamanları o sırada bir taraftan da işte böyle birbirine karşı pusu kurmuş vaziyettedir; hattâ İngiliz mavi kitabına nazaran Büyük-elçi Mallet bir gün Cemal Paşa'ya Almanların Türkiye'yi bir an evvel harbe sokmak için icâb ederse bir darbe-i-hükûmet yapıp kendisini hapsetmekten bile çekinmiyeceklerini söylediği zaman, Osmanlı Bahriye nâzırından şu cevabı almıştır :

— Öyle bir şey hissettiğim anda ittihâz edeceğim tedbiri ben çoktan düşündüm. O zaman Bahriye nâzırı sıfatiyle Çanakkale'yi İngiliz ve Fransız donanmasına açar, hâl-i ihtilâlde bulunan donanmanın te'dibini ona havâle ederim.

Bu sözden anlaşıldığına göre Cemal Paşa şahsını tehlikede gördüğü anda boğazları açıp İ'tilâf donanmasını içeri alabilecek bir zihniyettedir! Hâtırâtında kendisi bu sözü sefire şaka olarak söylediğinden bahsedip te'vile çalışmışsa da bunun şakayla hiç bir alâka ve münâsebeti yoktur. İttihad-veTerakki'nin aske-

rî hâkimiyyetini te'min ve o sâyede mevkiini tarsin için Türkiye'yi ateşe attıran fecî zihniyeti işte böyle bir zihniyettir.

Amiral Souchon kumandasındaki Osmanlı filosu Rus sâhillerine taarruzunda Sivastopol, Odesa, Kefe ve Novorossisk/Noworossijsk şehirlerini bombardman ettikten başka iki Rus gemisiyle bir Fransız vapurunu da batırmıştır. Bu kanlı mâcerâ üzerine Sadr-ı-a'zam ve Hâriciyye nâzırı Said Halim Paşa Rusya'ya mürâcaat ederek vak'aya Rus donanmasının bizim Karadeniz-boğazı'na torpil dökerek kapatmak istemesi sebeb olduğundan bahsedip sulhü muhâfaza için tahkikat açılmasını istemişse de Petersburg hükûmeti bu mürâcaati reddederek derhal Osmanlı maslahatgüzârının pasaportlarını vermekle mukabele etmiştir. İşte bu suretle Osmanlı imparatorluğu harbin ilânından evvel kanlı bir oyunla ateşe atılıp fi'len harbe girmiş ve bunun üzerine 3 Teşrinisânî = 14 Zülhicce Salı gününden 5 Teşrinisânî = 16 Zülhicce Perşenbe gününe kadar üç gün içinde Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri üstüste Türkiye'ye ilân-ı-harb etmişlerdir. İstanbul'daki İ'tilâf büyük-elçilerinin de Karadeniz mâcerâsının hemen ertesine tesadüf eden 30 Teşrinievvel = 10 Zülhicce Cuma günü pasaportlarını istediklerinden bahsedilir: Rus sefiri De Giers 1 Teşrinisânî = 12 Zülhicce Pazar günü ve İngiltere sefiri Sir Louis Mallet'le Fransa sefiri Bompard da ertesi gün memleketlerine gitmişlerdir. Bununla beraber, ilân-ı-harp notalarından evvel İ'tilâf devletleri muhtelif cephelerden taarruz etmiş oldukları için, harp resmen başlamadan evvel her tarafta fi'len başlamış demektir: İlkönce 31 Teşrinievvel = 11 Zülhicce Cumartesi günü Ruslar Bâyezid'in şimalinden hududu tecâvüz ederek ilk ateşi açmışlar ve ertesi gün de İngilizler Akabe'yi topa tuttukları gibi, Basra-körfezinden de Şatt-ul-Arap boyunca tecâvuza başlamışlardır.

Türkiye'nin harbe girişi yalnız Karadeniz mâcerâsı bakımından değil, her bakımdan çılgınca bir cinâyettir:

1 — Her şeyden evvel bir kere harbi kazanmak ihtimâli muhakkak sayılacak kadar kuvvetli olan «İ'tilâf-ı-Müselles» devletleriyle müttefiklerine karşı muzafferiyyet ihtimâli son derece zayıf olan «İttifâk-ı-Müselles» cephesi ahmakçasına tercih edilmiştir;

2 — 29 Teşrinievvel = 9 Zülhicce Perşenbe günü Karadeniz mâcerâsiyle Osmanlı imparatorluğu ateşe atıldığı zaman iki tarafın vaziyeti şöyledir: İngiltere, Fransa, Rusya, Japonya, Sırbistan, Karadağ, Belçika ve Lüksenburg devletleri İ'tilâf cephesindedir; bu sekiz devlete mukabil İttifak cephesi yalnız Almanya ile Avusturya-Macaristan'dan ibaret iki devletlik müttefiksiz ve ümitsiz bir zümre hâlindedir;

3 — «İttifak-ı-Müselles»e dâhil olan İtalya hükûmeti harp başlar başlamaz daha 1 Ağustos = 9 Ramazan Cumartesi günü Alman ve Avusturyalı müttefiklerine ihânet edip bîtaraflığını ilân ederek onları kendi başlarına bırakmıştır;

4 — Dünya denizlerine ve deniz yollarına İ'tilâf zümresi hâkimdir;

5 — Bütün dünyayı kuşatan dominyonları ve müstemlekeleriyle İ'tilâf zümresi nüfus, iptidaî madde ve iktisâdî kudret bakımlarından mutlak bir üstünlüğe sâhiptir;

6 — Siyasî vaziyet, daha bir çok devletlerin İ'tilâf zümresine iltihak edeceğinde hiç şüphe bırakmıyacak kadar vâzıhtır: Nitekim başta Amerika ve İtalya olmak üzere tedricen yirmiden fazla devlet o tarafa iltihak etmiş ve bütün bunlara rağmen İttifak zümresine küçük Bulgaristan'dan başka iltihak eden olmamıştır.

7 — Askerî vaziyet de ümitsizdir: Çünkü bir hamlede Fransa'yı mağlûb ettikten sonra şarka teveccühle Rusya'nın işini bitirmek istiyen Alman Erkân-ı-harbiyyesinin meşhur plânı 5-9 Eylül = 14-18 Şevvâl Cumartesi - Çarşanba günleri vukua gelen Marne muharebesinin Fransız zaferiyle neticelenmesinden dolayı artık suya düşmüş demektir. O vak'adan tam elli gün sonra Türkiye'yi Almanya lehine harbe sokmak, bile bile ve göz-göre felâket ve mağlûbiyyete sürüklemekten başka bir şey değildir.

İşte bütün bunlardan dolayı Türkiye harbe girerken yalnız iki devletle sekiz devlete karşı gelmeyi göze almış, denizler hâkimiyyetini aklına bile getirmemiş

ve her türlü üstünlüklerin karşı tarafta olduğunu hisâb edemiyecek kadar gaflet ve cinnet göstermiş demektir. Yeryüzündeki son Türk imparatorluğunun inkırâziyle neticelenen bu müdhiş fâcianın bir iki mürettibinden biri olan Tal'at Paşa'nın hâtırâtında bu nokta şu iki mütenâkız cümleyle izah edilir (S. 30):

«Bütün mülâhazalar Almanya'nın mağlûb olmıyacağı ihtimâline göre yürütülmüştü; fakat Almanya'nın mutlak galibiyyetine inanılmıyordu»!

İntâk-ı-hakka benziyen bu mütenâkız fıkranın birinci cümlesine göre Almanya'nın mağlûb olmak ihtimâli kat'iyyen hisâb edilmemek suretiyle akla sığmaz bir gaflet gösterilmiş ve onu nakzeden ikinci cümlesine göre de kat'î bir Alman zaferine inanılmadığı için Osmanlı imparatorluğu bile bile ateşe atılmak suretiyle devlet ve millete karşı en müdhiş ihânet cürmü irtikâb edilmiştir: Osmanlı İnkırâzının en büyük sebebi, işte böyle deli saçmalarıyla hiç farkında bile olmıyarak iç-yüzlerini ifşâ edecek kadar iptidâî kafalı bir takım Balkan çetecilerinin devlete hâkim olmasıdır.

Türkiye'nin İ'tilâf devletlerine resmen ilân-ı-harb etmesi işte bu 11 Teşrinisâni = 22 Zülhicce Çarşanba gününe müsâdiftir: «Takvîm-i-Vakaayi»deki hâl-i-harb irâdesinin baş tarafında Karadeniz mâcerâsı Rusların taarruzundan mütevellit gibi tasvir edilerek:

«Şehr-i-hâlin [=Rûmî] on altıncı günü Donanmây-ı-Hümâyunun bir kısmı tarafından Karadeniz'de manevra icrâ edilmekte olduğu sırada Karadeniz-boğazı'na torpil dökmek vazifesi ile hareket ettiği bil-âhire anlaşılan Rusya donanmasından bir takım mezkûr manevraları ihlâl ve müteâkıben ızhâr-ı muhâsama ile boğaza doğru hareket etmeleri üzerine Donanmây-ı-Hümâyun tarafından mukabele olunmağla»

diye Türiye meşrû müdâfaa vaziyetinde harbe girmiş gösterilir! Bu irâdenin altında pâdişahtan başka Hey'et-i-Vükelânın da imzâları vardır. Sultan Reşad ordu ile donanmaya hitâben de ayni gün ayni mealde bir «Hatt-ı-Hümâyûn» neşretmiştir. — 29 Teşrinievvel = 9 Zülhicce Perşenbe gününe tesadüf eden Karadeniz mâcerâsiyle resmen harb ilânı arasında geçen müddet 13 günden ibarettir. — Aşağıki fıkraya da bakınız).

14 Teşrinisâni = 25 Zülhicce, Cumartesi: «Cihad-ı-Ekber» ilânı.

(İslâmiyette iki türlü cihad vardır: Hak yolunda gazâya «Cihâd-ı sağîr» veyâ «Cihâd-ı asgar» ve o yolda yapılan fikir mücâdelesiyle propagandaya da «Cihâd-ı kebîr» yahut «Cihâd-ı ekber» denir: Tasavvufta «Cihâd-ı ekber» insanın «Nefs-i emmâre»sine karşı giriştiği mücâdelenin ismidir; onun için İttihadçıların budalaca ilân ettikleri din harbine «Cihad-ı-Ekber» demek doğru değildir: Zâten bu tâbir Meşîhat'in neşrettiği fetvâ metinlerinde mevcud olmayıp yalnız propaganda ve neşriyatta kullanılmış tumturaklı bir isimden ibarettir. — Cihâd ahkâmının en mühimlerinden biri de kudreti olan Müslümanların bütün din düşmanlarına karşı «mâlen ve bedenen» mücâdele ile mükellef olmasıdır: Fakat bu mücâdele bir «Farz-ı kifâye» şeklindedir; binâenaleyh bedenî ve mâlî kudretten mahrum olanlarla düşman esâreti altında bulunanlar mükellef değildir; halbuki Türkiye'nin yukarıki fıkrada gördüğümüz ilân-ı-harbinden üç gün sonra neşredilen Cihad fetvâsı İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbistan ve Karadağ devletleriyle müttefiklerinin hâkimiyyet ve esâretleri altında bulunan Müslümanları onlara karşı ayaklandırmak ve bu devletlerin Müslüman tebaalarından toplıyacakları askerleri Türkiye ile müttefikleri olan Hıristiyan Almanya ve Avusturya'ya karşı harbetmekten men'etmek için neşredilmiş ve İslâm tarihinde misli görülmemiş garip bir fetvâdır: Ellerinde çakı bile bulunmadığı için ısyan imkânlarından tamamiyle mahrum olan âciz ve mahkûm milletler nasıl olur da şer'an cihâd ile mükellef tutulabilir? Böyle bir şey için Hilâfet makamının harpten evvel onları gizlice hazırlamış, silâhlandırmış ve teşkilâtlandırmış olması lâzımgelir: Bunların hiç biri yapılmadığı halde cihâd ilânına kalkışmak, Hilâfet makamının dünya nazarındaki mevkiini sarsmakla neticlenecek bir düşüncesizlikten başka bir şey değildir ve zâten netice öyle olmuştur. — Beş par-

çadan mürekkeb olan cihâd fetvâsı bu gün merâsimle Meşihat'den Fâtih câmiine götürülerek Fetvâ-emini Ali Haydar Efendi tarafından okunmuş ve ertesi gün de gazetelerle neşredilmiştir. — Bundan sekiz gün sonra 1914 = 1333 senesi 5 Muharrem = 23 Teşrinisâni Pazartesi günü de bir «Beyânnâme-i Cihâd» neşrolunmuştur: Bu vesikadaki «4 Muharrem» tarihi Rü'yet-i-Hilâl'den mütevellittir; baş tarafındaki irâde sureti şöyledir:

«İşbu beyannâmenin kâffe-i aktâr-ı islâmiyyede neşr-ü-i'lânını irâde ederim».

Altında Şeyh-ül-İslâm Hayri Efendi ile seleflerinden üçünün, on bir kazaskerin ve en mühim ulemâdan on dördünün isimleri bulunan bu 29 imzâlı beyannâme 3 Muharrem=21 Teşrinisâni Cumartesi günü Bâb-ı-Fetvâ'da toplanan «Meclis-i-Alî-i İlmî» tarafından tertib edilmiştir. Tabiî bütün bunların hiç bir te'siri olmamış, mahkûm Müslümanlar yerlerinden bile kımıldanamamış ve hattâ fetvâlarla beyannâmeler «Kâffe-i aktâr-ı islâmiyye»ye pek tabiî olarak dağıtılamamıştır).

17 Teşrinisâni = 28 Zülhicce, Salı: Rus donanmasının Trabzon bombardmanı ve muhtelif cepheler vukuâtı.

(Yukarda bu senenin «11 Teşrinisâni» fıkrasında 29 Teşrinievvel = 9 Zülhicce Perşenbe gününe müsâdif olduğunu gördüğümüz Karadeniz mâcerâsından itibaren 2-5 gün içinde Osmanlı imparatorluğunun muhtelif taraflarındaki harb cepheleri derhal belirmiye başlamıştır: 1) Çanakkale cephesi; 2) Irak cephesi; 3) Sînâ = Filistin-Suriye cephesi; 4) Kafkas cephesi; 5) Deniz ve Hava hârekâtı. «Harb-i-umumî'nin sonuna kadar teselsül eden vukuât işte bu beş cephe sırasına göre tâkib edilecektir. Müttefiklere yardım için Enver'in Galiçya ve Rumanya'ya gönderip onların saflarında isrâf ettirdiği kuvvetlerle Trablus ve Bingazi'de İtalyanlara karşı yerlilerle beraber açılan mücâdelelerdeki askerlerimizin oralardaki hareketleri vatan toprakları hâricindeki askerî mâcerâlar mâhiyyetindedir.

1 — *«Çanakkale cephesi»:* 3 Teşrinisâni = 14 Zülhicce Salı sabahı zevâlî saat 6.50 de 28 gemilik bir İngiliz-Fransız filosunun Sedd-ül-bahir ve Kum-kale istihkâmlarına karşı açtığı ateş hem fi'len iilân-ı-harp mâhiyyetinde sayılır, hem boğazın zorlanacağı hakkında bir ihtar gibi gösterilir: Bu bombardman 17 dakika sürmüştür. Biraz sonra teşekkül edecek Çanakkale cephesinin ilk vak'ası işte bu nümâyiş bombardmanıdır.

2 — *«Irak cephesi»:* Basra-körfezin'nden Şatt-ul-Arab boyunu tâkib ederek inkişâf edecek olan İngiliz hareketi 1 Teşrinisâni = 12 Zülhicce Pazar günü başlamıştır: İlk asker ihrâcı 7 Teşrinisâni = 18 Zülhicce Cumartesi gününe müsâdif gösterilir.

3 — *«Sînâ=Filistin-Suriye cephesi»:* Osmanlı ordusunun Kanal mâcerâsiyle açılacak olan Sînâ cephesinin ilk vak'ası, bir İngiliz filosunun 1 Teşrinisâni = 12 Zülhicce Pazar günü yaptığı Akabe bombardmanında gösterilir: Bu suretle Basra ve Akabe körfezlerindeki İngiliz taarruzları ayni günde başlamış demektir. Akabe 3 Teşrinisâni = 14 Zülhicce Salı günü sukut etmiştir. — Süveyş kanalı üzerine tamamiyle lüzumsuz ve bilhassa binde bir nisbetinde bile muvaffak olması imkânsız bir sefer açmış olan Bahriye nâzırı Cemal Paşa'nın Nezâret uhdesinde kalmak şartiyle Suriye ve Filistin'deki Dördüncü ordu kumandanlığına tâyini 13 Teşrinisâni = 24 Zülhicce Cuma gününe müsâdiftir: Bu suretle askerî idare bakımından Osmanlı imparatorluğu Enver ve Cemal Paşalar arasında paylaşılmış ve tabiî arslan payı birincisinde kalmış demektir.

4 — *«Kafkas cephesi»:* Bu cephede Rus taarruzu 31 Teşrinievvel = 11 Zülhicce Cumartesi günü Bâyezid'in şimal hududunu tecâvuzla başladığı için, Türkiye'de cihan harbinin ilk ateşi işte burada açılmış demektir. Bundan sonra Ruslar Kars'dan hareketle 1 Teşrinisâni = 12 Zülhicce Pazar günü hududu geçerek Pasin'e ve Aras boyundan da Eleşgerd'e ilerlemişlerdir: Bu ilk karşılaşmaların en mühim vak'ası 6 Teşrinisâni = 17 Zülhicce Cuma günü başlayıp altı

gün süren Köprüköy muharebesinde gösterilir; bu muharebe neticesinde Ruslar geri atılmış, Türk ordusu 11 Teşrinisâni = 22 Zülhicce Çarşanba günü mukabil taarruza geçip 14 Teşrinisâni=25 Zülhicce Cumartesinden 18 Teşrinisâni = 29 Zülhicce Çarşanba gününe kadar süren Azap köyü muharebesini kazanmışsa da iyi keşif yapılamadığı için eski hududuna çekilen düşman tâkib edilememiştir.

5 — *«Deniz ve Hava harekâtı»*: 8 Teşrinisâni=19 Zülhicce Pazar günü küçük Breslau=Midilli kruvazörü Poti limanını ve bir Rus filosu da Zonguldağ'ı bombardman edip dört Türk nakliyesini batırmıştır: Bu hareketleri bir gün evvel gösteren bir rivayet de vardır. En mühim vak'a, Rus donanmasının 17 Teşrinisâni = 28 Zülhicce Salı günü yaptığı Trabzon bombardmanıdır: Bu vak'ada şehrin bir hayli zarar gördüğünden bahsedilir. Ertesi gün de eski Goeben = Yavuz zırhlımız Giresun civârında bir Rus zırhlısıyla müsâdeme edip bir iki isâbet kaydetmiştir).

1914 = 1333

21 Kânunuevvel = 3 Safer, Pazartesi : Sarıkamış harekâtının başlaması ve muhtelif cepheler vukuâtı.

1 — *«Çanakkale cephesi»*: İngiliz tahtelbahirleri torpil tarlasına rağmen boğazdan içeri hulûl edebilmektedir; nitekim 26 Teşrinisâni = 8 Muharrem Perşenbe günü Kepez burnuna kadar sokulan B-11 denizaltı gemisi Sarısığlık'da yatan Mes'ûdiyye zırhlısını torpillemeye muvaffak olmuş ve Mes'ûdiyye işte bu torpil yüzünden batmıştır: Bu vak'ayı 13 Kânunuevvel=25 Muharrem Pazar gününe müsâdif gösteren bir rivayet de vardır.

2 — *«Irak cephesi»*: Ay başında harekete başladığını yukarıki fıkrada gördüğümüz İngiliz ordusu 21 Teşrinisâni = 3 Muharrem Cumartesi günü ilk mühim muvaffakıyyetini elde ederek Basra vilâyet merkezimizi işgal etmiştir: Ertesi günkü tarih de rivayet edilir. Kanunî devrinde Osmanlı idaresine girmiş olan Basra için ikinci ciltte 1538 = 945 vukuâtının «24 Temmuz» fıkrasına bakınız : O tarihten bu seferki sukutuna kadar Basra şehri, takvim ıslâhından mütevellit on günlük fark da hisâb edilmek şartiyle tam 376 sene, 3 ay, 18 gün Türk hâkimiyyetinde kalmış demektir.

3 — *«Sînâ=Filistin-Suriye cephesi»*: Mısır fethi hulyâsiyle Suriye ve Filistin kumandanlığına tâyin edildiğini yukarıki fıkranın 3 üncü paragrafında gördüğümüz Bahriye nâzırı Cemal Paşa, tâyininden sekiz gün sonra 21 Teşrinisâni = 3 Muharrem Cumartesi günü parlak merâsimle teşyi edilerek Haydarpaşa istasyonundan hareket etmiş ve istasyonda irâd ettiği meşhur nutukta kendisi kanalı geçerken telef olsa bile arkadaki vatanperverlerin kendi cesedine basarak her halde Mısır'ı fethedecekleri hakkında çok yüksekten söylediği heyecanlı sözler bir çok dedikodulara sebeb olmuştur. Cemal Paşa'nın Suriye'ye nasıl bir tedhiş zihniyetiyle gittiğini, hâtırâtında kendikendine söylediğinden bahsettiği şu tuhaf sözler çok güzel gösterir:

— Senin yapacak çok işlerin var. Tedâbîr-i âdiye ile bu işlerin görülmesine imkân yok. En şedîd merhametsiz ve nezâketsiz damarlarını ayağa kaldırmalısın, en yüksek mevkileri işgal edenlerde bile olsa, tesadüf edeceğin tenbellik ve ihmalkârlığa karşı en şedîd darbelerini indirmekten çekinmemelisin!

Kânunuevvel başları = Muharrem ortalarında Şam'a vâsıl olan Cemal Paşa «Damascus-Palace» otelini karargâh ittihâz etmiş ve orada kaldığı müddetçe âdetâ bir pâdişah gibi muazzam alaylarla Cuma selâmlığına çıkmıştır! Câmi'-i-Emevî'ye girerken polisin parayla tutup cümle-kapısının etrâfına dizdiği alkışçılarla dilencilerin :

— Allah cemîldir ve cemâli sever!

diye bağırtıldıkları pek meşhurdur. Muhayyel Mısır fethi münâsebetiyle de bir çok nümâyişler tertib edilmiş ve bunlarda garip bir ahenkle ve Şam Araplarının mahallî şîvesiyle :

— Yalla-n-nasr, yalla-n-nasr! Cemal Bâşa udhul Masr = Haydi zafere, haydi zafere! Cemal Paşa gir Mısır'a!
gibi büyük sözlerle:

— Ey Şam valisi, ey vali: Bizim ırzımız pahalıdır!
gibi âhenkli ve besteli palavralar günlerce Şam caddeleriyle meydanlarını uğultular içinde bırakmıştır : Bu eserin müellifi o sırada beş on gün kaldığı Şam'da bütün bunlara bizzat şâhid olmuştur.

4 — *«Kafkas cephesi»*: Bâzı Garp menbâlarında kendisinin Napolyonluğuna kaani' olduğundan bahsedilen Harbiye nâzırı ve Baş-kumandan vekili Enver Paşa'nın askerî kıymeti için yukarıki senenin «3 Kânunusâni» fıkrasına bakınız. «Muvaffakıyyetin sırrı taarruzdadır!» şeklinde ifâde edilebilecek yegâne harp nazariyyesini tatbik ve Almanları tatmin için mevsime ehemmiyet vermiyerek Kafkas cephesine giden bu eski Balkan komitecisi 14 Kânunuevvel = 26 Muharrem Pazartesi günü Köprüköy'e vâsıl olup askeri teftiş ettikten sonra derhal taarruza karar vermiş, Üçüncü ordu kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın oralarda şiddetiyle meşhur «Kış mevsiminde yapılacak bir taarruzun muvaffakıyyetle neticelenemiyeceği ve binâenaleyh taarruz harekâtının ilk-bahara bırakılması» hakkında söylediği doğru sözlerden dolayı gazaba gelen Enver Paşa, zavallı İzzet Paşa'yı derhal azledip ordu kumandanlığını bizzat der'uhde etmiştir : Enver Paşa'nın taarruz illeti için aşağıki sene vukuâtının birinci paragrafına da bakınız. — 21 Kânunuevvel = 3 Safer Pazartesi günü 11 inci Kolordunun Aras şimaline geçmesi ve ertesi gün ihâta harekâtına kalkışmasıyla başlıyan Sarıkamış taarruzu, Osmanlı tarihinin en büyük felâketlerinden biriyle neticelenmiş en çılgınca harekettir. Bir kişinin şan ve şöhret hırsı uğruna binlerce Türk askerinin telef olup gitmesiyle neticelenen bu mecnunâne mâcerâyı 18 Kânunuevvel = 30 Muharrem Cuma ve 20 Kânunuevvel = 2 Safer Pazar günleri başlamış gösteren daha zayıf rivayetler de vardır. Sarıkamış 25/26 Kânunuevvel = 7/8 Safer Cuma/Cumartesi gecesi kısmen işgal edilmiştir: O sırada oraya gelmiş olan çar İkinci Nicolas'nın esâretten güçlükle kurtulduğu hakkında bir rivayet vardır. 27 Kânunuevvel=9 Safer Pazar günü bir kolordumuz Allâhuekber dağını aşmışsa da sol cenahtaki kolordunun ayni sür'ati gösterememiş olması felâketin başlıca sebebi sayılır: Netice için aşağıki fıkranın dördüncü paragrafına bakınız.

5 — *«Deniz ve Hava harekâtı»*: Karadeniz'de 20 Teşrinisâni = 2 Muharrem Cuma günü Rus donanması Trabzon'u ikinci defa olarak bombardman ettiği gibi, Hopa'yı da topa tutmuştur. O sırada Batum bombardmanından dönen Yavuz'un 12 Kânunuevvel=24 Muharrem Cumartesi günü mühim yaralarla Istanbul'a geldiğinden bahsedilir. Akdeniz'de de Suriye sevkıyâtını ihlâl etmek istiyen İ'tilâf donanması İskenderun demiryolunu topa tutmuştur).

1915 = 1333

25 Nisan = 10 Cumâda-l-âhire, Pazar : Düşmanın Çanakkale boğazında karaya asker çıkarması ve diğer cephelerde muhtelif tarihlere tesadüf eden Kanal mâcerâsı, Sarıkamış felâketi, Kût-ül-Amâre'nin sukutu ve Barbaros zırhlısının batması gibi felâket silsileleri.

(1 — *«Çanakkale cephesi»*: Boğazın Sedd-ülbahir, Kumkale, Ertuğrul ve Orhâniye isimlerindeki dört dış istihkâmına karşı düşmanın 12 zırhlı ile ilk büyük bombardmanı 19 Şubat = 4 Rebî'ül-âhir Cuma ve ikincisi de 25 Şubat = 10 Rebî'ül-âhir Perşenbe günlerine müsâdiftir. Sabahtan akşama kadar süren ikinci bombardmanda harâb olan dış istihkâmlara işte o Perşenbe/Cuma gecesi, asker çıkaran İngiliz-Fransız filoları oralardaki bataryaları kısmen tahrib ettirdikten sonra askerlerini geri çekmişler ve 4 Mart = 17 Rebî'ül-âhir Perşenbe günü tek-

rar asker çıkarıp medhal bataryalarının mütebâkisini de tahrib ettirdikten sonra mukabil Türk taarruzundan dolayı kuvvetlerini geri almışlardır. İşte bu sâyede daha fazla yaklaşmıya muvaffak olan düşman filoları 7-8 Mart = 20-21 Rebî'ül-âhir Pazar-Pazartesi günleri de merkez bataryalarına ateş açmışlardır. — 10/11 Mart = 23/24 Rebî'ül-âhir Çarşanba/Perşenbe gecesi boğaza taarruz eden bir filo zâyiâta uğratılarak tardedildikten bir hafta sonra 18 Mart = 2 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü İngiliz-Fransız donanmaları boğazı zorlayıp geçmek için meşhur büyük taarruzlarını yapmışlardır; İngiliz filosu amiral Robeck ve Fransız filosu da amiral Guépratte kumandasındadır : Mecmûu 18 büyük zırhlı ile bir çok muhripler ve tahtelbahirlerden mürekkep olan bu düşman donanması öğleden evvel saat 11 de üç filo hâlinde boğaza girip öğleden sonra saat 5.45=17.45 e kadar tam 6 saat 45 dakika 506 top kullanarak yalnız 150 topu olan merkez bataryalarıyla harbettikten sonra mağlûb olmuş, Ocean ve Irresistible ismindeki İngiliz zırhlılarıyla Fransızların Bouvet zırhlısı 600 mürettebâtiyle beraber top ve torpil isâbetleriyle batmış, İngilizlerin İnflexible ve Fransızların Gaulois ve Suffren zırhlıları çok ağır yaralanmış ve diger üç düşman gemisi de torpil isâbetiyle karaya oturmuştur : Netice olarak 18 zırhlının altısı batmış veya harâb olmuş ve bu suretle üçte birini kaybeden düşman donanmasının mütebâkîsi de ayni âkıbetten korkup kaçmıştır. Bizim zâyiâtımız yalnız 44 şehitle 70 mecruh ve 8 toptan ibarettir : Yalnız 22 şehitle 74 yaralıdan da bahsedilir; topların altısı tâmir edilmiştir.

Çanakkale-boğazı'nı deniz kuvvetleriyle zorlayıp geçmek imkânı olmadığını anlıyan düşmanın Gelibolu yarımadasına asker çıkarıp İstanbul'a karadan yürümiye karar vermesi işte bu büyük ve parlak Türk zaferi üzerinedir. Bu karar 25 Nisan=10 Cumâda-l-âhire Pazar günü tatbik edilmiş ilkönce Saros körfeziyle Anadolu tarafındaki Beşike limanına karşı şaşırtma hareketleri yapılarak öğleden evvel saat 9,30 da bir İngiliz Bahriye müfrezesi Saros'da karaya çıkıp bir keşif hareketi yaptıktan sonra geri alınmış ve bir Fransız müfrezesi de ayni hareketi Beşike'de yapmıştır: Sedd-ül-bahir'le Kaba-tepe şimaline ve Arı-burnu'na yapılan ihraçlar işte bu şaşırtma hareketlerinden sonradır. Ertesi gün de Anadolu yakasında Kum-kale'ye erkenden üç bin Fransız askeri çıkarılarak ikinci bir şaşırtma hareketi daha yapılmışsa da akşama kadar 778 kişi kaybettikten ve yüz esir de verdikten sonra bu Fransız kuvveti işte o 26/27 Nisan=11/12 Cumâda-l-âhire Pazartesi/Salı gecesi geri alınmıştır. Gelibolu yarımadasına çıkarılan İngiliz kuvvetlerinin kumandanı general İan Hamilton ve Fransız kuvvetlerinin kumandanı da general D'Amade'dır: Daha sonra bunun yerine meşhur general Gouraud gelmiş ve Çanakkale muharebelerinde bir kolunu kaybetmiştir.

Çanakkale harbinde düşman ilkönce iki cephe açmıştır: Birincisi Sedd-ül-bahir'le Eski-hisarlık ve Teke-burnu arasında altı kilometrelik bir cephedir : Bu son iki nokta Sedd-ül-bahir'in şimalişarkî ve şimaligarbî istikametlerindedir; ikinci cephe de Arı-burnu'ndadır. Düşmanın Suvla koyuna asker çıkarıp Anafartalara karşı üçüncü bir cephe açması bunlardan biraz sonradır.

Çanakkale harbinde düşmanın en cengâver askeri Avusturalya-Yenizelânda kıt'asıdır: Bunun resmî ismi «Australia and New-Zealand Army Corps» şeklindedir : çok uzun olan bu ismin baş harflerinden «Anzac» kısaltması yapılmış ve o kolordu işte bu kısa isimle şöhret bulmuştur.

İlk iki cephe kurulduktan sonra 28 Nisan = 13 Cumâda-l-âhire Çarşanba günü Sedd-ül-bahir cephesinde Türk zaferiyle neticelenen birinci Kirte muharebesi Çanakkale destanımızın ilk mühim vak'asıdır : Bu vak'ada düşman üç bin telefatla tardedilmiştir. İşte bunun üzerine her iki cephede düşmanı denize dökmek üzere üç gün içinde üstüste dört Türk taarruzu sıralanır: 1 Mayıs = 16 Cumâda-l-âhire Cumartesi günü Arı-burnu cephesinde ve 1/2 Mayıs=16/17 Cumâda-l-âhire Cumartesi/Pazar gecesiyle ertesi ve daha ertesi geceler Sedd-ül-bahir cephesinde yapılan taarruzların dördü de neticesiz kalmıştır. 6-9 Mayıs = 21-24 Cumâda-l-âhire Perşenbe-Pazar günlerine tesadüf eden ve dört gün süren ikinci Kirte muharebesi düşmanın işte bu Türk taarruzlarına mukabelesi sayılır : Sedd-ül-bahr'in şimali-şarkîsindeki Alçı-tepe'yi hedef ittihâz eden elli bin kişi-

ilk düşman ordusu, donanmalarından da yardım gördüğü halde yirmi bini bulan telefâtına mukabil ancak yarım kilometrelik bir yer aldıktan sonra mağlûb olmuştur. Karadan, denizden taarruza uğrıyan Türk askerinin bu müdhiş muharebede gösterdiği muhteşem şehâmet akla hayret verecek mertebelerdedir : Bizim taraftaki cephâne kıtlığından dolayı zavallı Mehmetçikler manevra kurşunu bile kullanmışlardır! Gıdâsızlıktan, elbisesizlikten, çadırsızlıktan ve soğuktan çok muztarib olan Türk ordusunda donanlar olduğundan bile bahsedilir! Buna rağmen istihsâl edilen netice çok büyüktür : Düşman ordusunun takrîben yarısı yere serilmiştir.

İkinci Kirte muharebesinden iki gün sonra 11 Mayıs=26 Cumâda-l-âhire Salı günü teftişe gelen Harbiye nâzırı ve Baş-kumandan vekili Enver Paşa'nın taarruz illeti burada da nüksetmiş, 19 Mayıs = 5 Receb Çarşanba günü hiç bir lüzum olmadığı halde aç, çıplak ve cephânesiz askere sırf onun zoruyla yaptırılan ve bilhassa düşman mevzi'leri ağır toplarla döğülmeden çılgınca girişilen neticesiz taarruz dokuz bin Türkün kanına mal olmuştur: Bunların üç bini şehid ve mütebâkîsi yaralıdır; bu zavallı yaralıların bir kısmı sonradan ölmüştür. İngiliz zâyiâtı yüz maktulle beş yüz yaralıdan ibarettir! Enver'in binlerce cana mal olan Sarıkamış taarruz çılgınlığı için yukarıki fıkranın dördüncü paragrafiyle aşağıda bu fıkranın gene dördüncü paragrafına bakınız.

Çanakkale harbi esnâsında İngiliz donanmasının en mühim zırhlılarından bâzılarının batırılması ve Marmara'ya sızan bâzı düşman tahtelbahirlerinin de münâkalâtımızı ihlâli gibi bir takım deniz hareketleri de olmuştur: Bunlar için aşağıda bu fıkranın beşinci paragrafına bakınız.

Yukarda ilk ikisini gördüğümüz Kirte muharebelerinin üçüncüsü de 4-5 Haziran=21-22 Receb Cuma - Cumartesi günlerine müsâdiftir: İkinci günün gecesi de devam eden bu düşman taarruzu Türkün dayanılmaz süngüsüyle tardedilip bir aralık düşmanın eline geçen yerler istirdâd edilmiştir; Türk zâyiâtı 9 bin, düşmanınki de 7500 gösterilir. — Gene Sedd-ül-bahir cephesindeki vak'aların en mühimlerinden biri de Zığındere muharebeleridir: 28 Haziran = 15 Şa'ban Pazartesi gününden 5 Temmuz = 22 Şa'ban Pazartesi gününe kadar sekiz gün süren ve derenin iki tarafındaki mevzi'lerimize tevcih edilen bu düşman taarruzlarıyla mukabil Türk taarruzları en güzîde askerlerimizden 14 bin zâyiâta mal olmuştur; zâyiât fazlalığı mukabil taarruzlarımızdan evvel topçu ateşi açılmamış olmasıyla izah edilir; buna rağmen düşman taarruzu kırılmış, İngilizler gene muvaffakıyyetsizliğe uğratılmıştır.

Sedd-ül-bahir cephesinin en kanlı vak'alarından biri de düşmanın Kereviz-dere taarruzunda gösterilir : 12 Temmuz=29 Şa'ban Pazartesi günü sabaha karşı saat dörtte başlıyan bu şiddetli taarruza iki Fransız ve bir İngiliz fırkası iştirâk etmiş ve ertesi gün Türk zaferiyle neticelenmiştir; bizim umumî zâyiâtımız 9822 ve düşmanınki de 3840 gösterilir.

Üçüncü cephenin açılması işte bu vak'a üzerinedir : Anafartalara karşı Suvla koyuna yapılacak ihraç hareketinde Arı-burnu ve Sedd-ül-bahir cephelerindeki Türk kuvvetlerini oldukları yerde tesbit için düşmanın yeni takviyelerle her iki cephede birden yaptığı oyalama taarruzları 6 Ağustos = 25 Ramazan Cuma günü başlamıştır; Sedd-ül-bahir cephesinde ertesi gün de devam ettikten sonra mukabil taarruzlarımızdan dolayı 13 Ağustos = 2 Şevvâl Cuma gününe kadar bir hafta süren bu kızgın çarpışmada umumî zayiâtımız 7510 u bulmuştur. Arı-burnu cephesinde 10 Ağustos = 29 Ramazan Salı gününe kadar beş gün süren muharebelerdeki zâyiâtımız da 6930 dur: Yalnız bu vak'ada iki cephe zâyiâtımızın mecmûu 14,440 dır. Düşmanın Suvla koyuna asker çıkarabilmesi işte bu sâyededir : İngilizler 6/7 Ağustos = 25/26 Ramazan Cuma/Cumartesi gecesi saat 10 = 22 de Suvla'ya asker çıkarırken Arı-burnu'nun şimalinden muhtelif kollarla bir kuşatma taarruzuna kalkışıp ertesi gün de bu hareketlerine devam etmişlerse de, müdhiş bir Türk mukavemetiyle karşılaşarak muvaffakıyetsizliğe uğramışlardır. Anafartalardaki muharebeler işte bu Suvla ihrâcı üzerine başlamıştır : Gece karaya çıkarılan İngiliz kuvvetleri ertesi güne tesadüf eden 7 Ağustos = 26 Rama-

zan Cumartesi günü taarruza başlamıştır. En mühim hedefi, Küçük ve Büyük-Anafarta'lar üzerinden ilerliyerek Boğaz'a hâkim olan Koca-çimen tepesini şimalden ve şarktan ihata suretiyle zabtetmek ve bu suretle Çanakkale-boğazı'na hâkim olarak Türk ordusunun gerisiyle ittisâlini kesmektir. Bu sırada o taraftaki 19 uncu Türk fırkası çok zayıf olduğu için, Çanakkale cephesi kumandanlığında bulunan Liman Paşa derhal Bolayır kolordusundan iki ve cenup grupundan dört fırka ile Anadolu grupundan bir kaç batarya ve bir mıkdar kuvvet sevketmiştir : İşte bu sâyede Anafartalar'la Koca-çimen, Conk-bayırı ve Kanlı-sırt'da 10 Ağustos = 29 Ramazan Salı gününe kadar dört gün süren muharebelerde mukabil taarruzlar da yapılmış olduğu için Türk zâyiâtı yirmi bini ve İngiliz zâyiâtı da yirmi beş bini bulduktan sonra düşman hamlesi durdurulmuştur. Bu muharebelerde düşman askerinin üstüne kendi top mermileri düştüğü için sâhile kadar çekilmek mecburiyetinde kaldığından bahsedilir. Bundan sonra takviye kıt'aları alan düşman bir tecribeye daha girişmişse de, 13 Ağustos = 2 Şevvâl Cuma gününe tesadüf eden bu ikinci Anafartalar muharebesinde de muvaffakıyetsizliğe uğramıştır. Bununla beraber, İngiliz ümidi henüz kırılmış değildir : Gene ayni Suvla cephesinde Kireç-tepe, Arslan-tepe ve Kanlı-tepe'yi hedef tutarak 15-17 Ağustos = 4-6 Şevvâl Pazar-Salı günleri donanma himâyesinde yapılan İngiliz taarruzları da takviyeler alan Türk kuvvetleri tarafından kanlı muvaffakıyetlerle tardedilmiştir.

Üçüncü ve sonuncu Anafartalar muharebesi 21-22 Ağustos=10-11 Şevvâl Cumartesi-Pazar günlerine müsâdiftir: Bâzı menbâlarda bu üçüncü hareket ikinci gibi gösterilirse de doğru değildir. Altı düşman fırkasının yaptığı bu son taarruzda Türk topçusu büyük bir rol oynamış, düşmanın girdiği çayırlar yanınca bir çok İngilizler kavrulmuş ve mütebâkîsi de mitralyözle taranmıştır : Bundan sonra artık büyük taarruzlar durmuş, siper muharebeleri başlamış ve bütün cephelerde lâğım muharebeleri olmuştur.

2 — «*Irak cephesi*»: Süleyman Askerî Bey isminde bir İttihadçı ve çeteci binbaşının rütbesi 3 Kânunusâni = 16 Safer Pazar günü kaymakamlığa terfi edilmiş ve Osmanlı tarihinde misli görülmemiş bir garîbe olarak Basra valiliği ve «Irak ve havâlisi umum kumandanı» ünvâniyle 38 inci Basra fırkası kumandanlığı işte bu komiteci zâbite tevcih olunmuştur! Bu suretle bütün Irak'ın mukadderâtı tecribesiz bir küçük zâbitin elinde kalmış demektir! Biraz aşağıda göreceğimiz gibi, Süleyman Askerî Bey merd ve namuslu bir zâbittir: Fakat Baş-kumandanlık için yalnız namus kâfi değildir. — O sırada Basra'nın sukutuna ve Irak'ın askersizliğine rağmen Enver Paşa Suriye ve Kafkasya'dan 12 nci ve 13 üncü kolordular gelinceye kadar boş bulunan Irak'da «İttihâd-ı İslâm» gayretiyle mütereddî ve korkak Arap aşîretlerinin İngilizlere karşı koyabileceği fikrindedir ve Süleyman Askerî Bey de bu fikri benimseyivermiş ve hattâ Irak'a asker göndermenin cinayet olacağından ve kendisinin İngilizleri Basra'dan süpürge sopasıyla koğacağından bahsetmiştir: Hakikatte ise elinde yegâne muntazam kuvvet olarak Osmancık taburuyla bir iki küçük müfrezeden başka bir şey yoktur! İşte bunlarla yerlilerden Dicle ve Fırat kolları teşkil etmiş ve ilk iş olarak Dicle kolu 3 Mart = 16 Rebî'ül-âhir Çarşanba günü Basra'nın 125 kilometre şimalişarkîsinde ve Karun nehrinin şark sâhilinde bulunan İran'ın Ehvâz kasabasını işgal ettirip Karun boyundaki Âbâdân petrol borularını kilometrelerce tahrib ettirmiştir. Meşhur Şuaybe bozgunu bundan biraz sonradır: Yerli kuvvetler ve aşîretlerle İngiliz ordusunu bozabileceğine hükmeden zavallı Süleyman Askerî Bey çılgınca bir taarruza kalkışıp Basra'ya doğru ilerlemiş, Nuhayle'yi karargâh ittihâz etmiş ve nihayet 12-14 Nisan=27-29 Cumâda-l-ûlâ Pazartesi-Çarşanba günleri Şuaybe civârındaki Bercîsiyye ormanı etrafında üç gün süren bir muharebede müdhiş bir bozguna uğrayınca, namuslu adam olduğu için kendi cezâsını kendi eliyle vererek üçüncü günü öğleden sonra intihâr etmiştir. İngilizlerin emniyet sâhalarını tevsî' için Bağdad'a doğru genişleme kararı işte bu çılgınca hareket üzerinedir : Bu İngiliz hareketinde ilkönce 28 Mayıs = 14 Receb Cuma ve ikinci bir rivayete göre de 3 Haziran=20 Receb Perşenbe günü Basra vilâyetimizin sancak merkezlerinden olan Amâre sukut etmiş ve ondan sonra

da 24 Temmuz=12 Ramazan Cumartesi günü Basra vilâyetinde ve Fırat üzerinde bulunan Nâsıriyye düşmüştür: Bunlar düşmanın Bağdad'a doğru ilk iki hamlesi sayılır. Nihayet 29 Eylül = 20 Zülka'de Çarşanba günü Bağdad vilâyetinin kazâ merkezlerinden olup vilâyet merkezinin 160 kilometre cenubuşarkîsinde ve Dicle üzerinde büyük bir askerî ehemmiyeti hâiz olan Kût-ül-Amâre kasabasının sukutu Bağdad'ı çok büyük bir tehlikeye uğratmıştır: Burayı alan altıncı İngiliz - Hint fırkasının başında bir müddet sonra esâretiyle şöhret bulan general Townshend vardır.

3 — *«Sînâ = Filistin-Suriye cephesi»*: Aklın, iz'ânın ve havsalanın alamıyacağı çılgınca bir tasavvur şeklinde tasarlanan Mısır fethini te'min için açılan meşhur Kanal seferi hakikatte Almanya'nın yükünü hafifletmek için Türk askerini ateşe atmak üzere girişilmiş fecî bir teşebbüstür: Cemal Paşa'nın hâtırâtında bu mühlik sefer için Baş-kumandan vekili Enver Paşa'nın kendisine Dördüncü ordu kumandanlığını teklif ederken söylediği ve kendisinin de «Kemâl-i şükrân-ü-inhimâk ile» kabul ettiği sebep şöyledir :

«İngilizleri Mısır'da işgal etmek ve bu sâyede Garp cephesine sevketmekte oldukları bir çok Hind fırkasını Mısır'da alıkoymağa mecbur etmekle beraber Çanakkale'ye bir kuvve-i ihrâciyye sevklerine mâni' olmak»!

Enver Paşa'ya bu parlak fikir Almanlar tarafından telkin edilmiş ve kendisi bâzı Türk Erkân-ı-harp zâbitlerinin i'tirazlarına kulak bile asmadan derhal kararını vermiştir. Almanların telkin ettiği safsataya göre sâhillerdeki sedler topla yıkılınca kanala kumlar dolacak, harp gemileri işliyemiyecek ve nihayet ordu karşıya geçer geçmez Mısırlılar ayaklanacakları için Mısır kolayca fethedilivecektir! Alman ordusuna hizmet etmiş olmak için, askerî olmaktan ziyâde tıbbî bir mâhiyyeti hâiz olan bu müthiş karar verilirken muvaffakıyyet imkânsızlığı kat'iyyen kaale alınmadıktan başka, böyle bir teşebbüsün Suriye ile Filistin'i muhakkak bir tehlikeye uğratacağı da hiç düşünülmemiştir! İşte bu tuhaf zihniyetle açılan birinci Kanal seferinde 25 inci ve 10 uncu fırkalardan mürekkeb olan 25 bin kişilik kuvve-i-seferiyye 14 Kânunusâni = 27 Safer Perşenbe günü Bi'r-üs-sebü'den yola çıkmış ve Şam'dan Kudüs'e, Kudüs'ten Bi'r-üs-sebü'e gelmiş olan karargâh da ertesi gün hareket etmiştir. Bu kuvvetin başında Bahriye nâzırı ve Dördüncü ordu kumandanı Cemal Paşa vardır : Erkân-ı-harp reisi Von Frankenberg ile meşhur müşâvir vaziyetinde bulunan Von Kress'den başka yedi Alman zâbiti de ordu emrindedir. Buna mukabil, Mısır'daki İngiliz kumandanı general Maxvell kanal boylarına otuz beş bin asker yerleştirdikten başka İngiliz ve Fransız zırhlıları, zırhlı trenleri ve hava kuvvetleriyle de tahkim etmiş ve Mısır'daki İngiliz ordu mevcudunu da 25 binden 150 bine çıkarmıştır! Netice olarak 185 bin kişiye karşı 25 bin kişiyle hareket edilmiş demektir! Cemal Paşa'nın hâtırâtında :

«En iptidâî vesâit ve pek cüz'î bir kuvvetle»

İsmâiliyye zabtedilirse Mısır vatanperverlerinin derhal ayaklanacaklarından bahsedilmekte ve o vatanperverlerin ceplerinde birer çakı bile bulunmadığı düşünülmemektedir! Gene Cemal Paşa muvaffakıyetsizliğini te'vil için tenâkuzâ düşerek kendisinin bu hareketi bir nümâyiş saydığından ve asıl maksadın :

«Kanalda kendilerini rahat bırakmıyacağımızı İngilizlere anlatmak»

dan ibaret olduğundan da bahsetmektedir: Eğer öyleyse daha fenadır, çünkü o suretle boşuna kan dökülerek İngilizleri Filistin ve Suriye üzerine tahrik için çanak tutulmuş demektir! — Sînâ yarımadasındaki Tih sahrâsından her türlü mahrumiyyetler içinde üç yüz kilometre yürütülen zavallı Türk kuvvetleri 2/3 Şubat=17/18 Rebî'ül-evvel Salı/Çarşanba gecesi kanala yaklaşmışsa da şiddetli bir fırtınadan dolayı bir kaç saat durmuş ve ancak gece-yarısından iki saat sonra harekete başlamıştır : İsmâiliyye'nin biraz cenubuşarkîsinde Arapların «Buhayret-üt-timsâh» yahut «Birket-üt-timsâh» dedikleri Timsah gölüyle onun cenubundaki «Buhayret-ül-murre = Acı-göl/Büyük Acı-göl» arasına tesadüf eden Serapeum = Serapyom ve Touzoum/Toussoum=Tusum mevkileri arasındaki kanalın geçilmesine karar verilmiş olduğu için, ilkönce 25 inci fırkadan beş tabur sâhile inip çelik saç kaplı dumbazlarla karşı yakaya doğru ilerlemiye başlamıştır;

fırkanın diğer kuvvetleri de gûya şaşırtma hareketleri yapacaklardır! Halbuki daha asker sâhile yanaşmadan evvel İngiliz ordu köpekleri hep birden havlamıya başlamış, Türk askeri düşman projektörlerinin şiddetli zıyâlarına tutulmuş, karşı sâhilden ve kanaldaki zırhlılarla zırhlı trenlerden şiddetli bir topçu ateşiyle makaslama şeklinde mitralyöz ateşleri açılmış, her birinde bir zâbitle altmış nefer bulunan dumbazlar kanalın oralarda 120 metreyi bulan genişliğini aşmıya muvaffak olamadan delik deşik olarak batıp gitmiş ve işte bu müdhiş şartlar içinde karşı yakaya ancak 600 kadar asker geçirilebilmişse de, karanlıkların içinden akseden :

— Allah, Allah«

sesleri biraz sonra kesilmiş ve tabiî hepsi esir ve şehid düşmüştür. Bu vaziyet üzerine gerideki Türk kuvvetleri kanal boyundan çekilmiye mecbur olduktan başka İngilizler o sâhile bir kaç bölük asker bile çıkarmışlardır! Bu fecî hareketi yalnız yirmi beşinci fırka yapmış ve onuncu fırkanın iştirâkine artık imkân kalmamıştır. Cemal Paşa'nın meşhur Alman müşâviri Von Kress bu vaziyet üzerine :

— Hiç bir ümid olmadığı halde sırf şeref için Onuncu fırka da kanala atılıp mahvolmalı!

diyecek kadar küstahlık etmişse de artık dinliyen olmamış ve ertesi gün saat 4 = 16 da kuvve-i-seferiyye bakıyyesi Gazze-Bi'r-üs-sebü' hattına çekilmiştir. Bu felâkette şehid, yaralı ve kayıp yekûnu 1410 u bulmuştur : Cemal Paşa'nın hâtıratında 1296 ve İngiliz menbâlarında da bini şehit ve yüz ellisi esir olmak üzere 3150 gösterilir; İngiliz zâyiâtı 25 maktul ve 150 mecruhtan ibarettir! Gene Cemal Paşa'nın hâtırâtına göre, kanaldan geçebilmek için büyük bir orduyla pek çok levâzım lâzımgeldiği nihayet işte bu fâciada anlaşılabilmiştir! Bu kadar basit bir şeyi anlayabilmek için o kadar büyük bir felâkete muhtâc olanların yalnız askerliklerinden değil, akl-ı-selimlerinden bile şüphe etmemek kabil midir? Cemal Paşa gene ayni hâtırâtında Dördüncü ordu kumandanlığında selefi olan ferik Zeki Paşa'nın bu Mısır mâcerâsına muhâlif olduğundan ve hattâ Suriye'nin muhtemel bir düşman ihrâcına karşı takviyesi lüzumuna kaani' olduğu için Enver Paşa'nın hoşuna gitmediğinden bahsetmektedir : İşte bundan da anlaşılacağı gibi, Baş-kumandan vekili ihtirâsı akl-ı-selime tercih etmiş demektir. — Kuvve-i-seferiyyenin kanaldan Bi'r-üs-sebü'e avdeti 15 Şubat=30 Rebi'ülevvel Pazartesi gününe müsâdiftir. İş bu şekli alınca artık Mısır fethinden vazgeçen Enver Paşa 8 inci, 10 uncu ve 25 inci fırkaları Suriye'den Çanakkale'ye çekmiş, bunlardan başka Bağdad'la Bitlis'e de birer fırka göndermiştir : Bütün serî ateşli toplarla mitralyözler de Çanakkale'ye gidince Suriye, Filistin ve Adana havâlisinde çoğu mütereddî Arap efrâdından mürekkeb olmak üzere yalnız 12 tabur asker kalmıştır! Cemal Paşa'ya göre Türk olarak yalnız Şam'da Konya Mevlevîlerinin gönderdiği bir gönüllü taburuyla Dobruca gönüllülerinden bir bölük vardır! Bunun sebebi de:

«Arapların ihtilâl etmiyecekleri hakkındaki kanâatin metâneti»

dir! — Gene o sırada Enver Paşa'nın kardeşi mülâzım Nuri Efendi Trablusugarb'a münhasır olmak üzere «Paşa» ünvânı ve muvakkat Mirilivâ rütbesiyle Suriye'ye gelmiş ve Cemal Paşa'nın yardımıyla bir kaçakçı kayığına binerek Bingazi'ye gönderilmiştir.

4 — *«Kafkas cephesi»*: Sarıkamış harekâtı 15 Kânunusâni = 28 Safer Cuma günü nihayet bulmuştur. Yukarıki sene vukuâtının dördüncü paragrafında gördüğümüz gibi 1914 = 1333 senesi 22 Kânunuevvel = 4 Safer Salı günü başlamış olduğuna göre, Enver Paşa'nın bir illet derecesini bulan taarruz iptilâsiyle Almanlara yardım hırsını tatmin için giriştiği bu lüzumsuz, mevsimsiz ve çılgınca hareket yirmi beş gün sürmüş demektir. 100 bin kişilik ordunun Ardahan-Sarıkamış hattına taarruzuyla başlıyan harekât esnâsında gûya bir ihâta manevrasına kalkışan atılgan Baş-kumandan vekili 23 Kânunuevvel = 5 Safer Çarşanba günü düşmanın 11 inci kolordumuzu geri atmasına ve dokuzuncu kolordunun çekilemiyerek esir olmasına karşı 10 uncu kolorduyu cebrî yürüyüşle Sarıkamış'a sevkedip 25/26 Kânunuevvel = 7/8 Safer Cuma/Cumartesi gecesi kasabayı

kısmen işgal ettirmişse de, Ruslarla şiddetli bir boğazlaşmadan sonra bu kolordu da eriyerek çekilmiş, bütün bu harekât esnasında mecnûnâne gece taarruzları yapılmış, düşman ateşinden başka açlıkla soğuktan ve tifüsten altmış bin askerimiz telef olmuş ve nihayet düşmanın Osmanlı karargâhına dört yüz metre yaklaştığını yaralı bir neferden haber alan taarruzcu Enver Paşa Rus piyâdesinin şiddetli ateşi altında maiyyetiyle beraber son sür'atle kaçıp Mecingerd'e can atarak Onuncu kolordu kumandanı miralay Hâfız-Hakkı Bey'i livâlıkla Üçüncü ordu kumandanlığına tâyin ettikten sonra, sanki hiç bir şey olmamış gibi Istanbul'a gelmiştir! Yukarıki paragrafta gördüğümüz Dördüncü ordu kumandanı ferik Zeki Paşa'nın mâkul fikrini dinlememesi nasıl Kanal fâciasıyla neticelenmişse, bu sefer de Üçüncü ordu kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın yukarıki sene vukuâtı içindeki dördüncü paragrafta bahsettiğimiz haklı mütâlâasını hiçe sayması işte bu muazzam felâketle neticelenmiştir. Bu müdhiş mâcerâda Rus telefâtının 32 binden ibaret kalmasına mukabil, bizim zâyiâtımızın altmış bini bulması kolorduların mevcudunu bir iki bine indirmiş ve keyfiyet bakımından da en kıymetli askerlerimiz mahvolup gitmiştir. — Rus ordusuna Şarkî-Anadolu kapularını açan en mühim âmil işte bu fâciadır: İlkönce 6 Mayıs = 21 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü Van sukut etmiştir; buranın Ermenileri 13 Nisan = 28 Cumâda-l-ûlâ Salı günündenberi ısyan hâlinde gösterilir; bu hâin âsiler düşmanla el-birliği ettikleri için, Rus ordusu Van'a girince çarın emriyle bir Ermeni mutasarrıf tâyin edilmiş ve biraz sonra da Muş ve Bitlis ayni âkıbete uğramıştır: O havâli Türklerinin bu Ermeni-Rus idaresi altında uğradıkları müdhiş katl-i-âmlarla şenî' zulümler insanlığın ebediyyen yüzünü kızartacak cinâyetlerdir. Van gölünün ortalarına kayıklarla taşınıp dökülen çocuk, kadın, genç ve ihtiyar Türklerin sayısını ancak Allah bilir! Zâten o harb esnâsında Ermeni komitecileri hemen her tarafta ısyâna hazırlanmıştır ve bir çok yerlerde depolar dolusu silâh ve cephâne biriktirmişlerdir: Istanbul Emniyyet-i-Umumiyye'sinin 1332 de «Ermeni komitelerinin âmâl ve harekât-ı ihtilâliyyesi» ismiyle neşrettiği kitapta bu şenâatlerle cinâyetlere âit 122 vesika resmi vardır. İşte bundan dolayı Rûmî 14 Mayıs 1331=Milâdî 27 Mayıs 1915=Hicrî 13 Receb 1333 Perşenbe günü «Sevkıyyât kanunu» ismiyle meşhur tehcir kanunu neşredilmiştir: Bununla beraber, bu kanun daha neşrinden evvel 24 nisan = 9 Cumâda-l-âhire Pazar gününden itibaren harp vaziyetinden dolayı fevkalâde bir karar şeklinde tatbik edilmiye başlamıştır.

5 — «*Deniz ve Hava harekâtı*»: Bu senenin ilk deniz vak'ası, Mecidiyye kruvazörünün 2 Mart=15 Rebî'ül-âhir Salı günü Odesa önlerinde bir torpile çarpıp yaralanmasında gösterilir. 27 Mart=11 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü İngiliz donanması Gazze'yi topa tutmuştur. Gene Mecidiyye kruvazörünün Ocsakow = Özü önlerinde ikinci bir torpile daha çarpması da 3 Nisan = 18 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi gününe müsâdiftir. Bu zararlarımıza mukabil Çanakkale cephesinde büyük bir deniz muvaffakıyyeti olmuş, Bahriye binbaşısı Ahmed Bey'in kumandasındaki «Muâvenet-i-Milliyye» muhribimiz 13 Mayıs = 28 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü İngilizlerin «Goliath» zırhlısını batırmış ve bu büyük zırhlının mürettebâtından ancak yüz kişi kurtulabilmiştir. Ondan biraz sonra 25 ve 27 Mayıs = 11 ve 13 Receb Salı ve Perşenbe günleri de gene İngiliz donanmasının «Triumph» ve «Majestik» zırhlıları batırılmıştır. — Rus donanmasının Karadeniz'deki en mühim faaliyeti de 2 Ağustos=21 Ramazan Pazartesi günü bir çok yelkenlilerimizi batırmış olmasında gösterilir. — Bu sırada Marmara'ya bir takım düşman tahtelbahirleri sızmıştır: Bunlardan biri 9 Ağustos=28 Ramazan Pazartesi günü Çanakkale'ye asker ve malzeme götüren Barbaros zırhlısını torpilliyerek batırmıştır).

14 Teşrinievvel = 5 Zülhicce, Perşenbe: Bulgaristan'ın Türkiye zararına ve Almanya-Avusturya lehine harbe girişi.

(Daha Türkiye harbe girmeden evvel İttihadçıların Bulgar ittifâkı peşinde koştukları Tal'at ve Cemal Paşaların hâtırâtiyle sabittir: Bükreş'de Yunanistan'la

Adalar meselesini görüşmek üzere murahhas tâyin edilen Halil ve Tal'at Beyler Sofya'da Bulgaristan'la bir takım gizli müzâkerelere girişip Garbî-Trakya'da Türk hudutları Yunanistan aleyhine genişletilmek şartiyle bir zemin hazırlanmışsa da hiç bir netice çıkmamış ve nihayet bu senenin 6 Eylül = 26 Şevvâl Pazartesi günü Almanya ile ittifak eden Bulgaristan, Türkiye ile de bu gün bir muâhede akdedip Almanya'nın tavsiyesi mucibince Meriç'in sağ sâhilindeki arâzimizle Karaağaç, Edirne istasyonuyla beraber Bulgaristan'a terkedilmiş ve hattâ sol sâhilde de iki kilometrelik yer verilmişitir! İşte bu suretle Cisr-i-Mustafapaşa = Svilengrad-Dedeağaç demiryolu tamamiyle Bulgar toprağında kalmıştır! Netice şudur : Bulgaristan'ın Alman ittifak dâiresine girmesi için İttihadçılar Türk topraklarından tâvizat vermişlerdir).

1915 = 1334

19/20 Kânunuevel = 11/12 Safer, Pazar/Pazartesi gecesi: Düşmanın Çanakkale cephesinden çekilmiye başlaması ve diğer cepheler vukuâtı.

1 — *«Çanakkale cephesi»:* Yukarıki sene vukuâtının birinci paragrafında gözden geçirdiğimiz müselsel hezimetlerinden sonra düşmanın bu cephede artık hiç bir muvaffakıyyet ümidi kalmadığı için Gelibolu yarımadasını tedricen tahliyeye karar vermiş ve çok ustalıklı bir hareketle hiç bir şey belli etmiyerek bu gece Arı-burnu ve Suvla cephelerindeki kuvvetlerini çekmiye ve hattâ toplarını bile götürmiye muvaffak olmuştur; yalnız Türk ordusunu iğfâl için bıraktığı çadırlarla bir çok yiyecek ve giyecek eşyâsı kalmıştır: Aşağıki sene vukuâtının birinci paragrafına da bakınız.

2 — *«Irak cephesi»:* Yukarıki sene vukuâtının ikinci paragrafında Kût-ül-Amâre'ye girdiğini gördüğümüz İngiliz kumandanı general Townshend 16 kilometrelik bir cephe üzerinden Bağdad'a doğru taarruza başlamışsa da 22 Teşrinisâni=14 Muharrem Pazartesi günü Selmanpâk'de Türk ordusuna mağlûb olup kuvvetinin yüzde otuzunu kaybederek Kût-ül-Amâre'ye çekilmiştir : Bu Selmanpâk zaferinin neticesi için aşağıki senenin ikinci paragrafına bakınız.

3 — *«Sînâ = Filistin-Suriye cephesi»:* Dördüncü ordunun bir fâciayla neticelendiğini gördüğümüz birinci kanal seferine karşı Filistin ve Suriye'yi istilâya karar vermiş olan İngiliz ordusu bu sırada hummâlı bir hazırlıkla meşguldür; kanala doğru çete hareketleri kabîlinden ehemmiyetsiz bir takım tâciz hareketleri yapılmışsa da İngilizler hepsini püskürtmüştür.

4 — *«Kafkas cephesi»:* Yukarıki sene vukuâtının dördüncü paragrafında gördüğümüz Sarıkamış harekâtındanberi Rus ordusu hazırlıkla meşgul olduğu ve çok perişan bir hâle gelen Türk ordusu da kımıldanacak halde olmadığı için bu cephede mühim bir hareket olmamıştır.

5 — *«Deniz ve Hava harekâtı»:* 8 Kânunuevvel=30 Muharrem Çarşanba günü Osmanlı donanması Batum'u topa tutmuştur).

1916 = 1334

8/9 Kânunusâni = 2/3 Rebî'ül-evvel, Cumartesi/Pazar gecesi : Türk ordusunun İstanbul'u kurtaran ulvî şehâmeti karşısında âciz kalan mağlûp düşmanın Çanakkale cephesinden çekilip gitmesi ve diğer cepheler vukuâtı.

1) — *«Çanakkale cephesi» :* Türk tarihinin muhteşem destanlarından olan Çanakkale menkabesinin bütün şan ve şerefi «Mehmetçik» denilen eşsiz Türk

neferine âittir: Istanbul'u kurtaran, onun cehennemle boğuşup muzaffer çıkan imâniyle millî kudretidir; onu Allâhın askeri gösteren bir «Hadîs-i-Kudsî» rivayet edilir: İşte bu ilâhî askerin önünden ordularıyla donanmalarını çekerek kaçıp gitmek, o sırada dünyayı dar görecek kadar kabaran İngiliz gururuna ağır geldiği için İngiltere hükûmeti altı fırkalık bir ordu daha göndererek son bir tâli' tecribesi daha yapmak istemişse de, Bulgaristan'ın Almanya ve Türkiye ile ittifak ederek harbe girmesinden dolayı Fransa hükûmeti o ordunun Makedonya cephesine sevkedilmesinde ısrâr etmiş ve işte bunun üzerine İngiltere o ümitsiz tecrübeden vazgeçerek Gelibolu yarımadasının yalnız Sedd-ül-bahir cephesinde kalan son kuvvetlerini de çekmiye mecbur olmuştur: Diger cephelerden çekilen İngiliz-Fransız kuvvetleri için yukarıki senenin birinci paragrafına bakınız. — Sedd-ül-bahir cephesinin 8/9 Kânunusâni = 2/3 Rebî'ül-evvel Cumartesi/Pazar gecesine tesadüf eden tahliyesi de bundan evvelki Arı-burnu ve Suvla tahliyeleri kadar ustalıklı yapılmış, bizim taraftan Çanakkale-boğazı'nın Anadolu yakasındaki Kum-kale'den geceleri Sedd-ül-bahr'e ihtiyâten top ateşi açılmışsa da donanmanın el-birliğindeki muvaffakıyetsizliği düşmanın zararsızca çekilebilmesinde en mühim âmil olmuştur : Bu sefer ele geçen ganîmetler geçen seferkinden daha fazladır. — 1915 = 1333 senesi 25 Nisan = 10 Cumâda-l-âhire Pazar günü düşmanın karaya asker çıkarmasından bu geceki tahliyesine kadar tam 8 ay, 14 gün süren Çanakkale harbinde umumî Türk zâyiâtı 186869 dur: Bunun 55 bin 127 si şehit, 100 bin 177 si mecruh, 10 bin 67 si kayıptır ve 21 bin 498 i de muhtelif hastalıklardan ölmüştür. Düşman zâyiâtı 143,300 gösterilir: Bunun da 35,700 ü maktuldür; mecmûunu 331 bin gösteren bir rivayet de vardır. — Çanakkale harbi, Şark ve Garp kültürlerini cem'etmiş en mümtâz Türk neslini mahvetmiş bir âfettir: Memleketin ondan sonra çektiği ıztıraplarda en büyük âmillerden biri de işte budur. — Almanlar Türkiye'ye yaptıklarını iddiâ ettikleri yardımlardan dolayı Çanakkale zaferini benimsiyecek derecelerde böbürlenirler : Halbuki bütün Alman yardımı, zâbit ve nefer olarak yedi yüz kişilik bir süsten ibarettir! Çanakkale destanı hiç bir müttefik yardımının mahsulü değildir : Yalnız Mehmetçiğin şâh-eseridir. Buna mukabil, aradan otuz altı sene geçtikten sonra işte şimdi bu satırlar yazılıncaya kadar orada mezarsız kalmış bir kemik yığını vardır ve bunun üstünde «Türk gençliği» imzâsını taşıyan fecî bir levhada heykellerin bile yüzlerini kızartacak bir cümle okunmaktadır :

«Türk tarihinin en şanlı savaşlarından birisini yaratan büyük ölülerimize âbide istiyoruz».

2 — «*Irak cephesi*»: Yukarıki sene vukuâtının ikinci paragrafında Türk ordusunun Selmanpâk zaferi üzerine Kût-ül-Amâre'ye kapandığını gördüğümüz İngiliz kumandanı general Townshend orada muhâsara edilmiş ve muhâsara harekâtını Sultan Hamid zamanında Türk ordusunun ıslâhına me'mur olmakla meşhur Alman mareşali Von der Goltz=Müşir Golç Paşa idare etmiştir: 6 Nisan = 2 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü Bağdad'da tifüsden ölen Golç Paşa muhâsaranın neticesini görememiş ve cenâzesi Istanbul'a nakledilip burada defnedilmiştir. Bu kıymetli ve tecribeli kumandan ölümünden 23 gün sonra 29 Nisan=25 Cumâda-l-âhire Cumartesi günü çâresiz kalan general Townshend hükûmetinin müsâadesini aldıktan sonra 12 bin askeriyle üç bin Türk askerine mağlûb olarak teslim olmuş ve bütün kuvvetleriyle esir edilip Istanbul'a getirilerek harbin sonuna kadar Büyükada'da oturtulmuştur. Türk kumandanlığı bu Kût-ül-Amâre zaferinden maatteessüf istifâde edememiş ve boş yere bir İran mâcerâsına atılıp kuvvetlerini dağıtmış olmakla tenkid edilir : Aşağıda 1917 = 1335 vukuâtının «11 Mart» fıkrasına da bakınız.

3 — «*Sînâ=Filistin-Suriye cephesi*»: Dördüncü orduya me'mur olan Alman miralaylarından Von Kress'in tertib ettiği ikinci Kanal seferi on bin kişilik bir kuvvetle 27 Temmuz=26 Ramazan Perşenbe günü yapılmışsa da birincisi gibi bu da felâketle neticelenmiş ve İngilizlerin tâkibi altında El-Arîş'e ric'at edilmiştir: Sînâ cephesindeki taarruzlar işte bununla nihayet bulmuştur. Şimdi artık taarruz sırası İngilizlerdedir: Bir senelik nisbî bir sükûn içinde muazzam hazırlıklar yapmışlardır. Zâten Almanların mâcerâcı İttihatçıları böyle bir Kanal ser-

güzeştine sevketmekten maksatları, İngilizleri bir Filistin-Suriye cephesi açarak kuvvet ayırmıya mecbur etmek suretiyle Almanya'nın yükünü hafifletmekten ibarettir.

4 — *«Kafkasya cephesi»:* Sarıkamış fâciasındanberi bir senedir Anadolu'yu istilâya hazırlanmakta olan Gran-dük Nicolas ordusu nihayet bu sene başlarında büyük hareketine başlıyarak 13 Kânunusâni = 7 Rebî'ül-evvel Perşenbe günü Pasinler = Hasankale kazâsının Pasin-i-Süflâ = Aşağı Pasin nâhiyesindeki Arap köyünde üç misli kuvvetle Osmanlı ordusunu bozup Erzurum'a yol açmış ve Türk kuvvetlerini tâkib ederek 16 Şubat = 11 Rebî'ül-âhir Çarşanba günü de Erzurum'a girmiştir: Bir gün evvel boşaltılmış olan şehrin çetin bir muharebeden sonra sukut etmiş olduğundan bahsedilir. Bundan sonra artık felâketler üstüste sıralanmıştır: 3 Mart=27 Rebî'ül-âhir Pazar günü Bitlis ve sonra Muş sukut etmiş, 18 Mart=13 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü Mama-Hâtun = Tercan tahliye edilince Erzincan tehlikede kalmış ve nihayet 18 Nisan = 14 Cumâda-l-âhire Salı günü de Trabzon sukut etmiştir: Düşman ordusu şehrin şarkındaki Karadere üzerinden Trabzon'a ilerlediği sırada Rus donanması da şiddetli bir ateş açarak yardım etmiştir. Bayburd 15 Temmuz = 14 Ramazan Cumartesi ve Gümüşhâne de 20 Temmuz=19 Ramazan Perşenbe günü düşmüştür. Mama-Hâtun=Tercan'ın tahliyesinden itibaren muhâfazasından ümit kesilmiş olan Erzincan'ın sukutu da 24 Temmuz = 23 Ramazan Pazartesi gününe müsâdiftir. İşte bütün bu felâketler, askerliği her zaman her yerde taarruzdan ibaret zanneden komiteci Enver Paşa'nın yukarda 1915 = 1333 vukuâtının dördüncü paragrafında gördüğümüz Sarıkamış fâciasından doğmuş en tabiî neticeler demektir. — Biraz sonra bu şehirlerden Muş 8 Ağustos = 8 Şevvâl Salı sabahı ve Bitlis de ayni günün akşamı istirdâd edilmiştir: Muş'un bir gün evvel istirdâd edildiği hakkında da bir rivayet vardır.

5 — *«Deniz ve Hava harekâtı»:* Mühim bir vak'a olmamıştır).

1 Şubat = 26 Rebî'ül-evvel, Salı, zevâlî saat 7,30: Veliahd Yusuf İzzüddin Efendi'nin intihârı.

(Sultan Aziz'in büyük oğlu ve son halîfe Abdülmecid'in de büyük kardeşi olan Yusuf İzzüddin Efendi bir nevi «Monomanie = Cinnet-i vâhide» hastalığına tutularak veliahdlikten ıskaat edileceğine veyahut Sultan Reşad öldüğü zaman kendisinin tahta çıkarılmıyacağına hükmetmiş ve bu müdhiş vehim bir «Fikr-i sâbit» hâline gelmiştir: İşte bundan dolayı kendisine öyle bir şey yapılmıyacağı hakkında her kesten ve hattâ pâdişahtan bile yemin istemiş, Sultan Reşad kendi el yazısıyla bir tezkire yazıp tahriren yemin ve te'min etmişse de Efendi onunla iktifâ etmiyerek Sadr-ı-a'zamdan itibaren bütün vükelâ ile Âyân ve Meb'ûsan reislerinden de «Tahlifnâme»ler toplamıştır: O sırada Meclis-i-A'yan ikinci reisliğinde bulunan Abdülhak Hâmid merhumun tahlifnâmesi manzumdur! Fakat bu tahlifnâmelere bile inanmadığını ve hattâ şifâhen de ikide bir devlet erkânını çağırtıp yemin ettirdiğini Hâmid'den işitmiştim. İntihârının sebebi işte bu tuhaf hastalıktır. İsviçre ve Almanya'da yapılan bâzı neşriyâta istinâden Mandelstam'ın «Le sort de l'empire ottoman» ismindeki eserinde İttihad-ve-Terakki komitesi kendisinden çekindiği için veliahdin Tal'atla Enver tarafından izâle ettirilivermiş olduğundan bahsedilirse de o zaman halk arasında da dolaşan bu şâyia bir yakıştırmadan başka bir şey değildir; zâten kardeşi Mecid Efendi'nin kanâati de babasının ölüm tarzını taklid ederek intihâr etmiş olduğu şeklindedir: Yukarda 1876=1293 vukuâtının «4 Haziran» fıkrasına bakınız. — Yusuf İzzüddin Efendi Zincirli-kuyu'daki köşkünün harem dâiresindeki yatak odasında kol damarlarını kesmek suretiyle hayatına nihayet vermiştir. Hükûmetin tebliğ-i-resmîsinde «Bir müddettenberi müptelâ oldukları hastalık te'siriyle» intihâr ettiğinden ve yirmi doktorun imzâladığı resmî raporda da:

«Sol kolunun iltivây-ı mirfakîsinden intihar kasdiyle kendilerini cerhetmiş ve mezkûr kolun mühim damarlarını»

kesmiş olduğundan bahsedilmektedir: Yalnız bir kolunun damarlarını kesebil-

miş olması her iki kol damarları da kesilmiş olan Sultan Aziz'in intihar etmeyip öldürülmüş olduğunu gösteren fazla bir delil demektir. — İntihârının ertesi günü Ayasofya câmiinde namazı kılındıktan sonra büyük merâsimle kaldırılan cenâze Sultan Mahmud türbesinde anasıyla babasının yanına defnedilmiştir. — Yusuf İzzüddin Efendi'nin ölümü üzerine veliahdlik Sultan Reşad'ın küçük kardeşi Mehmet Vahîdüddin Efendi'ye intikal etmiştir).

5 Haziran = 3 Şa'ban, Pazartesi: Edirne müdâfii Şükri Paşa'nın ölümü.

(Şükri Paşa'nın Edirne'deki muhteşem müdâfaası için yukarda 1912 = 1330 vukuâtının «8 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız. — Mehmet Şükri Paşa Erzurumludur ve oranın «Aya-bakanlar» âilesine mensuptur: Bu ismin müneccimlik gibi bir meslek ifâde etmek ihtimâli vardır. Babası kol-ağası Erzurumlu-Mustafa Efendi'dir. Doğum tarihi 1275 = 1858 olduğuna göre 58 yaşında vefat etmis demektir. — Sultan Hamid devrinin sonlarında müşir olduğu halde meşrutiyetin ilânı üzerine yapılan «Tasfiye» de rütbesi ferikliğe indirilmişse de, Edirne müdâfaası esnâsında birinci-ferikliğe terfi edilmiştir. — Son devrin en büyük riyâziyyecilerinden olan Şükri Paşa, Sofya'daki şerefli esâretinin her gününü mühim bir muâdele hallederek geçirmiş, avdetinde bunları bir albom şeklinde o zaman veliahd ve sonra kral olan prens Boris'e hediye etmiş ve o da Sofya müzesine bağışlamıştır. — İttihadçıların nankörlüğünden dolayı ölünceye kadar menkûp ve rûhen muztarip yaşıyan Şükri Paşa'nın kadri âdetâ musallâda anlaşıldığı için fevkalâde askerî merâsimle kaldırılmış ve buna İstanbul'daki müttefik kıt'aları da iştirâk etmiştir: Mezarı Merkezefendi'dedir).

27 Haziran = 25 Şa'ban, Salı: İngilizler tarafından satın alınmış olan Mekke şerîfi Hüseyn'in ekmeğini yediği Osmanlı devletine, İslâmiyyeti müdâfaa eden Türk milletine ve Hilâfet makamına ihânet ederek ısyânını ilân etmesi.

(Hulefây-ı-Râşidîn devrinden sonra iki asırdan fazla Emevî ve Abbâsî halîfelerinin idaresinde kalan Hicaz, daha Abbâsîler devrinden itibaren bir emâret şeklini almış ve Fâtımîlerden itibaren de Mısır'da kurulan muhtelif devletlere tâbi olmuştur. Bu emâretin başında dört âile sıralanır: «Benî-Ukhaydar», «Benî-Mûsâ/Mûsiyyûn», «Benî-Hâşim/Hevâşim» ve «Benî-Kutâde» denilen bu âileler umumiyetle birbirini devirip iş başına geçmiş sülâlelerdir. Tabiî bunların hepsi ale-l-usul «Şerâfet» ve «Siyâdet», yâni Peygamberimiz Efendimiz Hazretlerinin kerime-i muhteremeleri «Hazret-i Fâtıma'nın mubârek nesline mensûbiyyet dâvâsında bulunmuşlar ve hepsi de Hazret-i Hasan'ın sülâlesinden olduklarını iddiâ etmişlerdir! Zâten İslâm ve bilhassa Arap tarihinde hânedan kurmuş sâhib-zuhurların ekserisi bu iddiâdadır; bilhassa Hicaz'da emâret kuranlar için öyle bir tarihî hak iddiâsı pek tabiîdir. Hakikatte ise Hazret-i Hasan ve Hazret-i Hüseyn'in nesilleri kalmadığı hakkında asırlar boyunca muhtelif rivayetlere tesadüf edilir; hattâ meşhur Arap şeyyâhı İbni-Batûta, Milâdın on-dördüncü asrında ziyâret ettiği Medine'den bahsederken, her nasılsa dilini tutamayıp bu kanâatini açıkça söylemiş pervâsız bir âlimin sürgüne gönderildiği sırada izâle edilivermiş olduğunu seyâhatnâmesinde haşyetle anlatır. «Şerîf» denilen Hüseyn Paşa işte o dört âilenin dördüncüsü olan «Benî-Kutâde» sülâlesindendir: Bu âilenin Yavuz devrinde Mısır fethedilince Türk hâkimiyyetine bilmecburiyye iltihâkı için ikinci ciltte 1517 = 923 vukuâtının «6 Temmuz» fıkrasına bakınız.

Son derece harîs ve menfaatperest bir şahıs olan Hüseyn Paşa'ya Sultan Hamid'in çok haklı olarak i'timâd etmediğinden ve o zaman kendisi Mekke emîrliğine tâyini için pek çok çalıştığı halde pâdişahın dâimâ reddettiğinden bahsedilir: Onun için Sultan Hamid devrini Şûrây-ı-Devlet âzâlığıyla geçirmiş olan

Hüseyn Paşa ancak meşrutiyetin ilânından biraz sonra İttihad-ve-Terakki'nin gafletinden istifâde ederek 1909 da Mekke emîri olabilmiştir. O zaman Hicaz bir Osmanlı vilâyeti olduğu için, her vilâyet gibi oranın da idaresi bir valinin elindedir; Şerifin vazifesi de, salâhiyyeti de pek mahduttur. İşte bundan dolayı Hüseyn Paşa Mekke'ye gider gitmez valilerle uğraşmıya ve onlardan fazla nüfuz sâhibi olmak için bin türlü entrika çevirmiye başlamış, İttihad-ve-Terakki komitesi onu oraya göndermekle yaptığı hatâyı anlamış, fakat artık iş işten geçmiştir. Hüseyn Paşa bir taraftan Istanbul hükûmetini arap aşiretlerinin ısyâniyle tehdid ederken, bir taraftan da ikinci oğlu ve Osmanlı Meclis-i-Meb'ûsânında Hicaz meb'ûsu Abdullah Efendi'yi İngilizlerle anlaşmak üzere daha 1912 = 1330 senesi Nisan = Cumâda-l-ûlâ ayında Mısır'a göndermiştir: Bu Abdullah-Efendi, sonradan «Ürdün» denilen müphem devletçiğin krallığını yaparken Kudüs'de öldürülen «Melik» Abdullah'dır. İşte bu Osmanlı meb'ûsu Abdullah Efendi Mısır'da İngiltere fevkalâde komiseri Lord Kitchener'le görüşüp babası Bâb-ı-Âlî tarafından azledildiği ve buna karşı Hicaz kabîleleri isyân ettiği takdirde İngiltere'nin Osmanlı askerî sevkıyyâtına mâni' olmasını istemişse de istiskal edilmek suretiyle red cevâbı almış ve buna rağmen 1914 = 1332 Şubat = Rebî'ül-evvel ayında tekrar Mısır'a gidip Lord Kitchener'le Hicaz'ın muhtâriyyetini te'min için müzâkereye girişerek gene red cevâbı almıştır.

Hüseyn ile oğullarının işte bu ilk ihânet teşebbüsleri muvaffakıyyetsizlikle neticelendikten sonra, bu seferki üçüncü teşebbüslerinin tam bir muvaffakıyyetle neticelenmesi birinci cihan harbi sâyesindedir ve en mühim rolü oynıyan da Arap işleri mütehassısı olan meşhur İngiliz câsusu miralay Lawrence'dir. Hüseyn'in İngiltere ile akdettiği 1915 ihânet muâhedesi Mekke'de çıkan «El-Kıble» gazetesinin 555 numaralı nüshasında neşredilmiştir: Bu yüz kızartıcı muâhede mucibince Hıristiyan İngiltere, Müslüman Hicaz'ı himâyesi altına almış ve her türlü hâricî tecâvuzlarla dâhilî isyanlara karşı himâye ve muhâfaza etmeyi taahhüd etmiştir! 1922 de Lordlar kamarasında resmen ifşâ edildiğine göre, İngiltere'nin ihânet bedeli olarak Hüseyn'e verdiği para da senede dört yüz bin İngiliz lirasıdır.

Yukarda esas ittihâz ettiğimiz tarih Hüseyn'in ilk ısyan beyannâmesinin tarihidir: Bu beyannâmede zikredilen vâhî ve havâî sebebler içinde Doktor Abdullah Cevdet'in Istanbul'da neşrettiği «İctihad» mecmûasında şeriate mugayir neşriyyât olduğundan bile bahsedilir! Âsî Hüseyn bundan sonra iki beyannâme daha neşretmiştir: Bununla beraber, Cemal Paşa'nın hâtırâtına göre ısyan hareketi ilk beyannâmeden yirmi beş gün evvel 2 Haziran = 30 Receb Cuma günü başlamıştır; «Le Temps» gazetesinin 31 Kânunuevvel 1916 nüshasında da 9 Şa'ban = 11 Haziran Pazar günü başlamış gösterilir. Hüseyn'in krallığını ilân etmesi de 6 Muharrem 1335 = 2 Teşrinisâni 1916 Perşenbe gününe müsâdiftir: Debyser'in «Chronologie de guerre mondiale» ismindeki eserinde 29 Teşrinievvel'e müsâdif gösterilir. İşte bu suretle Mekke ile beraber Hicaz'ın mühim bir kısmı elden çıkmış, yalnız Medîne bizde kalmış ve muhâfız Fahri Paşa'nın idaresindeki kuvvetler 16 tabur piyâde ve bir hayli cebel bataryasıyla takviye edilmiştir. — Hüseyn'in İngiliz-Fransız topçusuyla takviye edilen derbeder ordusu oğullarından Faysal, Ali ve Abdullah'ın kumandalarında hem Medîne'ye saldırmış, hem Türk ordusunu arkadan vurmak üzere harbin sonuna kadar düşmanla el-birliği etmiştir. Bu kanlı ve kirli saltanat oyunu çok sürmemiş, sekiz sene sonra 1924 = 1343 Teşrinievvel = Rebiül-evvelinde Vehhâbîler âdetâ ilâhî bir cezâ olarak Mekke'yi zabtedince Hüseyn kaçmış ve yerine geçen oğlu Ali de tutunamamış olduğu için, o ihânet binâsı temelinden yıkılıp gitmiştir. — İngilizlere ilticâ eden Hüseyn'in ihtiras ve mâcerâ hayatı biraz sonra Kıbrıs'da nihayet bulmuştur. — Medîne'nin sukutu için aşağıda 1918 = 1337 vukuâtının «27 Teşrinievvel» fıkrasına bakınız).

1916 = 1335

16 Kânunuevvel = 20 Safer, Cumartesi: Sînâ cephesinde El-Arîş'in tahliyesi ve diger cepheler vaziyeti.

(1 — *«Irak cephesi»:* Mühim bir değişiklik olmamıştır.
2 — *«Sînâ-Filistin-Suriye cephesi»:* Yukarıki senenin «8/9 Kânunusâni» fıkrasında gördüğümüz ikinci Kanal mâcerâsından sonra Osmanlı kuvvetleri Gazze'nin 58 kilometre cenubuşarkîsine tesadüf eden El-Arîş'e çekilmişlerse de, bir senedenberi devam eden İngiliz hazırlıkları tamamlanmış, günde iki kilometre ray döşenmek suretiyle yapılan demiryolu da bir hayli ilerlemiş ve artık tehlike kapıya dayanmış olduğu için 16 Kânunuevvel = 20 Safer Cumartesi günü Arîş tahliye edilmiştir: Bu tahliye üzerine Han-Yunus/El-Hafîr hattına çekilmiş olan Kuvvetler bir müddet orada kalmışsa da, düşmanın gittikçe artan tazyikı karşısında kat'î müdâfaa hattının Gazze/Tell-üş-Şerîa/Bi'r-üs-Sebü' arasında kurulmasına karar verilmiştir; bu zavallı kuvvetler, livâlığa terfi edildiği için «Paşa» ünvânını alan mâhut Von Kress'in kumandasındadır.
3 — *«Kafkas cephesi»:* Mühim bir değişiklik olmamıştır.
4 — *«Deniz ve hava harekâtı»:* 3 Teşrinisâni=7 Muharrem Cuma günü bir düşman filosu Antalya'yı bombardman etmiştir).

1917 = 1335

3 Şubat = 10 Rebî'ül-âhir, Cumartesi: Mısırlı Said Halim Paşa'nın isti'fâsı ve ertesi gün Dâhiliyye nâzırı Tal'at Bey/Paşa'nın sadâreti.

(İsti'fânın zâhirî sebebi «Esbâb-ı sıhhiye» olmakla beraber, hakikî esbâbı sadâretle beraber uhdesinde bulunan Hâriciyye nezâretinden Tal'at Bey'in te'siriyle atılmasından itibaren Komite kodamanlarıyla arasının açılmış olması, o tarihtenberi vükelânın semtine uğramaması ve hattâ harp haberlerini bile şundan bundan öğrenecek derecelerde istihfâf ve istiskal görmesidir: Sadâret müddeti 1913=1331 senesi 12 Haziran=7 Receb Perşenbe gününden itibaren 3 sene, 7 ay, 21 gündür. — Yegâne hususiyyeti komitecilikten ibaret olan ve Osmanlı imparatorluğunu hiç bir lüzum olmadığı halde Enver'le beraber harb-i-umumî ateşine atarak inkırâzına sebeb olan Tal'atın sadâretini İttihad-ve-Terakki'ye hoş görünmekten başka bir şey düşünmiyen pâdişahın istediği Baş-kâtip Ali Fuad Bey'in hâtırâtiyle sâbittir; bununla beraber, gene ayni menbaa göre Said Halim Paşa'nın isti'fâsı üzerine :

«Merkez-i-umumî'den de Baş-mâbeynciye telefon ederek kendilerinin namzedi Tal'at Bey olduğu bildirilmiştir»!
Halbuki Kanun-ı-esâsî mucibince Komitenin sadârete namzed göstermek hakkı yoktur! — Tal'at Paşa'nın şüpheli milliyeti için Beşinci ciltte «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 281 numaraya bakınız).

21 Şubat=28 Rebî'ül-âhir [Rûmî 8 Şubat 1332], Çarşanba: Rumî takvimdeki on üç günlük farkın kaldırılması ve yıl başının Efrencî takvime göre ıslâhı.

(Ortodoksların kullandığı eski «Julien» takviminin Hicrî takvime tatbikinden hâsıl olan Rûmî takvim, şimdi kullandığımız «Grégorien» takviminden bu asırda 13 gün geridir: Birinci cildin başındaki medhal kısmına bakınız. — Bu gün neşredilen beş maddelik kanun işte bu farkı kaldırmış, fakat 1332 sene hisâbını ibka etmiştir. Kanunun birinci maddesine göre:
«1332 senesi Şubatının 16 ıncı günü 1333 senesi Martının birinci günü i'tibar edilecektir».
Bu münâsebetle yıl-başı da Martın birinden Kânunusâninin birine nakledilmiştir : Yalnız «Bütçe senesi» eskiden olduğu gibi gene «Marttan Şubat nihayetine kadar olan müddet»dir).

11 Mart = 17 Cumâda-l-ûlâ, Pazar: Bağdad'ın sukutu ve muhtelif cepheler vukuâtı.

(Bu 1917 = 1335-1336 senesi, bilhassa Irak ve Filistin cepheleri için büyük felâketler senesidir.

1 — «*Irak cephesi*»: 11 Mart = 17 Cumâda-l-ûlâ Pazar günü Bağdad'ın sukutuna sebeb olarak yukarda 1916 = 1334 vukuâtı içindeki «8/9 Kânunusâni» fıkrasının 2 nci paragrafında gördüğümüz Kût-ül-Amâre zaferinden istifâde edilmeyip boş yere bir İran mâcerâsına girişilerek kuvvetlerin dağılmış olmasından bahsedilir: Şehir tahliye edilmiş olduğundan, İngiliz ordusu Bağdad'ı mukavemetsiz işgal etmiştir. Bu büyük felâket üzerine artık Irak elden çıkmış demektir. — Bağdad şehri Osmanlı-Türkleri tarafından iki defa fethedilmiştir: İlk fethi Kanunî'nin Irâkayn seferinde 1534 = 941 senesi 28 Teşrinisâni = 21 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi gününe müsâdiftir: 1624 = 1033 senesi 11/12 Kânunusâni=20/21 Rebî'ül-evvel Cuma/Cumartesi gecesi bir ihânet yüzünden Safavî istilâsına uğrayıncaya kadar bu ilk Osmanlı devri, takvim ıslâhından mütevellit on günlük fark da hisâb edilmek şartıyle, 89 sene, 1 ay, 4 gün sürmüş ve işte o Safavî fâsılası da Dördüncü Murad'ın istirdadına kadar ancak 14 sene, 11 ay, 13 gün sürebilmiştir: Murâd-ı-Râbi'in ikinci fethi 1638 = 1048 senesi 24 Kânunuevvel = 17 Şa'ban Cuma gününe müsâdiftir; işte o tarihten bu seferki İngiliz istilâsına kadar Bağdad'da ikinci Osmanlı devri tam 278 sene, 3 ay, 2 gün tutmaktadır: İki Osmanlı devrinin mecmûu da 367 sene, 4 ay, 6 gündür. Bir milletin mukadderâtı bir iki komitecinin elinde oyuncak olup kalırsa, Bağdad gibi Abbâsî hilâfetinin pâyıtahtı ve Irak'ın merkezi olan tarihî bir şehrin işte böyle kolayca elden gidivermesi pek tabiîdir.

2 — «*Sînâ-Filistin-Suriye cephesi*»: Yukarıki senenin ikinci paragrafında gördüğümüz gibi bu sırada hazırlıkları tamamlanmış olan düşmanın tazyikı artmaktadır; İngilizlerin maksadı, Kanal'a karşı yapılan hareketlerden dolayı bir çok askerleriyle harp gemilerini orada tesbit eden hâle artık bir nihayet verip Filistin ve Suriye'yi işgal etmektir: Meşhur Mısır fethi hulyâsının âkıbeti işte budur! El-Arîş'in tahliyesinden sonra Osmanlı kuvvetlerinin çekilmiş olduğu Han-Yunus nihayet 8 Mart=14 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü sukut edince, kat'î müdâfaa hattı ittihâzına karar verilen Gazze/Tell-üş-Şerîa/Bi'r-Sebü' hizâsına çekilmek mecburiyeti hâsıl olmuş ve 15 Mart=21 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü bu karar tatbik edilmiştir. Fakat bu yeni müdâfaa hattında ancak 7 ay, 11 gün tutunmak kabil olabilmiştir: Çünkü İngiliz ordusu en şiddetli darbelerini üstüste Gazze'ye tevcîh etmiş ve sonuncusu felâketle neticelenmek üzere üç Gazze muharebesi olmuştur. Bunlardan birinci Gazze muharebesi 26-27 Mart=2-3 Cumâda-l-âhire Pazartesi-Salı günlerine müsâdiftir: Düşmanın bir baskın şeklinde yaptığı bu şiddetli hareketi İngiliz donanması denizden desteklemiş ve karadaki piyâdesini de zırhlı otomobilleri, tayyâreleri ve kuvvetli suvâri kıt'aları takviye etmiştir. Osmanlı kuvvetlerine kumanda eden Von Kress Paşa'nın istimdâdı üzerine yetişen iki Türk fırkası 24 saat müdâfaadan sonra İngiliz hamlesini nihayet durdurmuş ve bilhassa üçüncü piyâde fırkamız düşmanın arkasına sarkınca İngiliz ordusu ertesi sabah ric'ate mecbur olmuştur. — İkinci Gazze muharebesi birincisinden 21 gün sonra 17-19 Nisan=24-26 Cumâda-l-âhire Salı-Perşenbe günlerine müsâdiftir: Üç gün süren bu kanlı muharebede bizimkinin 6-7 mislini bulan İngiliz ordusu donanmasıyla tanklarından da istifâde ettiği halde, bizim tarafta alelûsul cephâne buhrânı çekilmiştir! Mısır'ın hayalî fâtihleri Filistin ve Suriye'yi müdâfaa için işte bu en zarurî tedbirlerle hazırlıkları bile yapamamışlardır. Sâhil boyundan Bi'r-üs-sebü'ün garbına doğru taarruz eden düşman nihayet 7-10 bin zâyiatla Perşenbe günü akşamı ric'ate mecbur edilmiş ve cephenin Gazze/Bi'r-üs-sebü' hattında takarrürü işte bu ikinci Gazze muvaffakıyyeti sâyesinde mümkin olabilmiştir. Felâketle neticelenen üçüncü Gazze muharebesi için aşağıki sene vukuâtı içindeki «9 Kânunuevvel» fıkrasının

ikinci paragrafına bakınız. — Bu sırada Mekke'nin âsi emîri Hüseyn'in oğullarından Faysal'ın kuvvetleri de Kânunusâni = Rebî'ül-evvel ayında Maan'ı işgal etmişlerdir.
3 — «*Kafkas cephesi*»: Mühim bir değişiklik olmamıştır; fakat 12 Mart = 18 Cumâda-l-ûlâ Pazartesi günündenberi meşhur Rus ihtilâli başlamış ve Kerenskyi iş başına gelmiş olduğu için, Anadolu'daki Rus kuvvetleri artık inhilâle yüz tutmuştur: Bu vaziyetten istifâde eden Türk ordusunun istirdad hareketleri için aşağıda 1918 = 1336 vukuâtının «1 Teşrinievvel» fıkrasındaki 3 üncü paragrafa bakınız.
4 — «*Deniz ve hava hareketleri*»: 9 Mart = 15 Cumâda-l-ûlâ Cuma günü İngiliz tayyâreleri ilk defa olarak Istanbul üzerine gelip şehre bir kaç bomba atmışlardır; 9 Temmuz = 19 Ramazan Pazartesi gününe tesadüf eden ikinci bir hava akınında da Haliç tarafları bombalanmıştır. O zamanki havacılığın iptidaî vaziyetinden dolayı bunlar o kadar hafif geçmiştir ki bir çok kimseler evlerinden sokaklara çıkıp seyretmişlerdir).

1917 = 1336

9 Kânunuevvel = 24 Safer, Pazar: Kudüs'ün sukutu üzerine Filistin'in elden çıkması ve diger cepheler vukuâtı.

(1 — «*Irak cephesi*»: Bağdad'ın sukutundan itibaren Irak hemen tamamiyle elden çıkmış, yalnız Musul bizde kalmış ve ondan sonra mühim bir vak'a olmamıştır.
2 — «*Sînâ-Filistin-Suriye cephesi*»: İlk iki Gazze muharebesi için yukarıki senenin «11 Mart» fıkrasındaki ikinci paragrafa bakınız. — Üçüncü Gazze muharebesi 6 Teşrinisâni = 21 Muharrem Salı günü olmuştur: Artık tamamiyle üstün vaziyette bulunan yirminci İngiliz kolordusunun yedinci Türk ordusu mevzilerine taarruzuyla başlıyan bu şiddetli mücâdelede İngiliz suvâri kolordusu da taarruz hareketini sağdan setir ve temdid etmiştir. Bizim orduda bir taraftan cephâne eksikliği ve bir taraftan da 1916 = 1334 vukuâtının «27 Haziran» fıkrasında gördüğümüz ihânetinden dolayı Mekke şerifinin oğullarından Faysal'ın kumandasındaki Arap kuvvetlerinin düşmanla el-birliği ederek Türk ordusunu arkadan vurmaya kalkışması, Sıhhiye teşkilâtımızın berbad vaziyeti ve nihayet İngilizler ilerledikçe Arapların dinlerine ve dindaşlarına ihânet ederek her tarafta düşmana yardım etmesi askerimizin mâneviyyâtını alt-üst etmiştir: Üçüncü Gazze muharebesinin ertesi Çarşanba günü Gazze'nin tahliyesi işte bundandır. Bi'r-üs-sebü' daha 31 Teşrinievvel = 15 Muharrem Çarşanba günü sukut etmiş olduğu için, Gazze'nin 6/7 Teşrinisâni = 21/22 Muharrem Salı/Çarşanba gecesi tahliyesi üzerine artık Gazze/Tell-üş-Şerîa/Bi'r-üs-sebü' müdâfaa hattı sukut etmiş demektir: Bundan sonraki müselsel felâketlerin sebebi, işte bu hattın sukutudur. Bu vaziyet üzerine İngiliz kumandanı general Allenby Avustralya suvâri fırkasını bizim 8 inci ordunun tâkibine me'mur etmiş ve işte bu fırka 15 Teşrinisâni = 30 Muharrem Perşenbe günü Remle'yi zabtetmiştir. Bundan sonra Allenby kıskacının sol kolunu sâhil boyunca şimale doğru ihtiyatla sevkederek 17 Teşrinisâni = 2 Safer Cumartesi günü akşama doğru Yafa'yı işgal ettirmiştir; düşmanın Kudüs taarruzu işte bu iki muvaffakıyyet üzerinedir: 8 Kânunuevvel=28 Safer Cumartesi günü güneş doğarken başlıyan bu harekette yirminci Türk kolordusunun şiddetli mukavemetinden dolayı düşman ordusu taarruz plânının ancak ilk safhasını tatbik edebilmişse de şehre girememiş, fakat daha fazla mukavemet etmelerine imkân olmıyan Türk kuvvetlerinin Kudüs'ü tahliye mecburiyetinde kalmaları üzerine 9 Kânunuevvel = 24 Safer Pazar günü Belediye reisi şehir nâmına İngiliz karargâhına gidip vaziyeti bildirmiştir; bununla beraber, düşmanın şehri tamamiyle işgali ancak 11 Kânunuevvel = 26 Safer Salı günü tamamlanmış olduğundan bahsedilir. Üç din nazarında mukaddes bir şehir olan Kudüs, Yavuz'un Suriye, Lübnan ve Filistin hâkimiyyetini te'min

eden ve 1516 = 922 senesi 24 Ağustos = 25 Receb Pazar gününe müsâdif olan «Merc-i-Dâbık» zaferi üzerine Osmanlı imparatorluğuna iltihâk etmiş olduğuna göre, işte o tarihten bu seferki İngiliz işgaline kadar, takvim ıslâhından mütevellit on günlük fark da hisâb edilmek şartiyle, tam 401 sene, 3 ay, 6 gün Türk hâkimiyyetinde kalmış demektir.

Gûyâ Bağdad'ı İngilizlerden istirdâd etmek üzere biraz evvel 1917=1335 Eylül = Zülka'de ayında «Yıldırım ordular grupu» ismiyle altıncı ve yedinci ordulardan ve bir kaç Alman tabur ve bataryasından mürekkep bir kuvvet teşkil edilmiş ve kumandanlığına da müşir rütbesiyle Alman generallerinden Von Falkenhayn tâyin olunmuştur: Bunu Almanların talebiyle Enver Paşa yapmıştır! İngilizlerin Filistin taarruzu üzerine Irak'a sevkinden vazgeçilen bu Yıldırım grupu biraz sonra Suriye ve Filistin'e tahsis edilmişse de, grup ve ordu kumandanları arasındaki şahsî ihtilâflardan dolayı bu kuvvetten mühim bir fayda görülmemiştir; en şiddetli itirazda bulunan Cemal Paşa'dır; çünkü bu suretle Suriye ve Filistin hâkimiyyeti kendi elinden alınıp Alman generaline verilmiş ve kendisi de dördüncü ordunun başında sevâhil muhâfızlığıyla âsâyişin muhâfazasına me'mur edilmiştir! Bu vaziyet, âdetâ jandarma kumandanlığı gibi bir şeydir. İşte bundan dolayı Cemal Paşa hâtırâtında Filistin cephesine gelen Enver Paşa'ya:

— Ya ben, ya Falkenhayn!

dediğinden bile bahsetmektedir. İşte bundan dolayı nihayet isti'fâ etmiş olan Cemal Paşa 12 Kânunuevvel=27 Safer Çarşanba günü bütün mes'uliyyeti Falkenhayn'a yükliyerek Istanbul'a hareket ederken «Trende iki saatten fazla hüngür hüngür ağlıyarak» gittiğini de anlatır: Halbuki her biri akla durgunluk verecek bir mâcerâ olan mâhut Kanal seferleriyle çanak tutarak İngiliz ordusunu Filistin ve Suriye'ye musallat eden bizzat kendisidir! Hâtırâtında birinci Kanal bozgunundan bahsederken bu noktayı da işte şöyle itirâf etmektedir:

«Ben bu hareketi münhasıran bir fikr-i nümâyişle icrâ ediyor ve Kanal'da kendilerini rahat bırakmıyacağımızı İngilizlere anlatmak ve binâenaleyh Mısır'da büyük bir İngiliz kolunu tesbit etmek emeliyle yapıyordum: Yoksa en büyük sefâin-i harbiyyeden tutunuz da zırhlı trenlere ve her nevi vesâit-i müdâfaaya mâlik olan İngiliz ordusu gibi faal ve cesur bir ordu tarafından müdâfaa edilen lâ-akal yüz metre arzındaki derin bir kanalın bizimki gibi vesâit-i mevcûdesi Kanal önünde ancak dört gün kadar kalabilmesine müsâid olan bu on dört bin tüfenkli, bir kaç cebel bataryası ve yalnız bir tek obüs bataryasından mürekkep bulunan ve kanalı geçmek için de beş on köprücü pontonundan başka bir şeyi olmıyan bir ordu tarafından cebren mürur ve zabtedileceğini ciddî bir mülâhaza ile hiç bir vakit hâtır ve hayâlime getirmedim».

Bu sözlere karşı her hangi bir tenkit ve hattâ bir mütalâa beyânı tamamiyle zâitir.

Kudüs'ün sukutu üzerine 10 Kânunuevvel=25 Safer Pazartesi günü Ordular grupu karargâhı Nâblus'dan geriye alınıp Nâsıra'ya nakledilmiş ve 17 gün sonra 27 Kânunuevvel=13 Rebî'ül-evvel Perşenbe günü bir taarruz hareketi yapılmışsa da muvaffakıyyetsizlikle neticelenmiştir. İşte bu suretle Filistin artık elden gitmiş ve müdâfaa cephesi de Suriye'ye intikal etmiye başlamış demektir.

3 — *«Kafkas cephesi»:* Yukarıki sene vukuâtının «11 Mart» fıkrasındaki 3 üncü paragrafta bahsi geçen Rus ihtilâlinden dolayı artık muhârip bir kuvvet vasfını tamamiyle kaybetmiş olan düşman ordusuyla 18 Kânunuevvel = 4 Rebî'ül-evvel Salı günü Erzincan'da bir mütâreke akdedilmiştir.

1918 = 1336

10 Şubat=28 Rebî'ül-âhir, Pazar, zevâlî saat 3=15: İkinci Abdülhamid'in ölümü.

(Balkan harbi esnâsında Selânik'den Istanbul'a getirilmiş olan Sultan Hamid hayatının son 5 sene, 3 ay, 9 gününü Beylerbeyi sarayında geçirmiştir: Yukarda

1912=1330 vukuâtının «1 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız. — Hastalığının 5 Şubat= 23 Rebî'ül-âhir Salı günü soğuk algınlığıyla başladığından bahsedilir: Gençliğindenberi her hususta i'tidâle riâyet ettiği halde, hastalığının dördüncü gününe tesadüf eden 8 Şubat = 26 Rebî'ül-âhir Cuma günü akşam yemeğinde beş maydanozlu köfte, bir kotlet, bir balık, iki börek ve bir mıkdar da hamur tatlısı yiyerek kendi tâbiriyle o gün «pis boğazlık» etmiş ve işte bundan dolayı bir saat sonra şiddetli bir mide ağrısıyla nefes darlığından muztarib olmıya başlamıştır (*) Derhal doktor istediği için, ilkönce Beylerbeyi hastahânesi nevbetçi tabibi Nikolâki Paraskevidis Efendiyle veliahd Vahîdüddin Efendi'nin hususî hekimi Alkivyadis Efendi yetişmiş ve biraz sonra da Sultan Hamid'in o sırada hususî hekimliğini yapan ve kıymetli hâtırâtı şimdi Türk tarih kurumu yazmaları içinde bulunan doktor Âtıf Hüseyn Bey gelmiştir. İlk yetişen iki Rum doktor derhal kan almışlardır. O sırada nabzın 145 ve teneffüsün de 65 den fazla olduğundan bahsedilir. Hemen yetiştirilen ilâçlardan mühim bir fayda görmemiştir. Sultan Reşad, istediği doktorların gönderilmesini emretmişse de :

— Benim doktorlarım var!

diye reddetmiş ve nihayet öleceği gün öğleden evvel saat onda kendi hekimlerinin tavsiyesiyle Âkıl Muhtar ve Selânikli Rif'at Beyler getirilmiştir: Bunlardan şiddetli İttihadçılığıyla mârûf olan Âkıl Muhtar Bey'i huzûruna kabul etmek istememişse de pâdişah tarafından gönderilmiş olduğundan bahsedilince saltanat ve hilâfet makamına hürmeten kabul etmiştir. Yapılan konsültasyonda konulan teşhis «Ozima ile müterâfık ihtikan-ı rie ve adem-i kifâye-i kalbî-i kilyevî»dir. Arkasına derhal dokuz hacamat vurulmuşsa da ağrıları geçmediği için göğsünden de hacamat edilmesi için doktorların tekrar gelmelerini emretmiş :

— Haydi, çabuk!

demiş fakat hekimler yetişmeden evvel tam saat üçte Allâhına kavuşmuştur. — Bâzı büyük kusurlarıyla hatâlarına rağmen Osmanlı pâdişahlarının en büyüklerinden biri olan Sultan Abdülhamîd-i Sânî 1842=1258 senesi 21 Eylül=15 Şa'ban Çarşanba günü dünyaya gelmiş olduğuna göre tam 75 sene, 4 ay, 19 gün yaşayıp 76 yaşının içinde ölmüş demektir. — 1909=1327 senesi 27 Nisan = 6 Rebî'ül-âhir Salı günü memleket için büyük bir felâket olmak üzere maatteessüf hal'edilmiş olduğuna göre, hal'inden sonra tam 8 sene, 9 ay, 13 gün yaşamıştır : Bu müddet zarfında İttihad-ve-Terakki komitesinin Meclis-i-Meb'ûsân reislerinden Ahmed Rıza Bey Sultan Reşad'a kardeşinin ifnâsını bir kaç kerre teklif etmişse de kabul ettirememiştir! — 32 sene, 7 ay, 27 gün saltanatta bulunan Sultan Hamid hal'edildiği günün akşamı Selâniğ'e gönderilip yol müddetleri de dâhil olmak üzere 3 sene, 6 ay, 3 gün İstanbul hâricinde menfâ hayatı yaşamıştır: Cülûsu ve şahsiyyeti için 1876=1293 vukuâtının «31 Ağustos» ve 1909=1327 vukuâtının da «27 Nisan» fıkralarına bakınız.

Sultan Abdülhamid, kendisini hal'edip devletin başına bir kâbus gibi musallat olan Makedonya komitecilerinin o muazzam devleti on sene içinde nasıl yele verip inkırâza sürüklediklerini «Mirsâd-ı ibretten temâşâ» ederek ölmüştür: Birinci cihan harbinde kumandanlıkla Trablusgarb'a gönderilmiş olan İshak Paşa'nın anlattığı bir hâtırayı burada tarihe aynen tevdi etmeyi vazife bilirim : o meş'um harbin en buhranlı günlerinden birinde devletin hayatiyle alâkadar çok mühim bir mesele hakkında Sultan Hamid'in mâlûmâtından istifâde için her nasılsa fikrini anlamak istiyen Tal'at ve Enver Paşalar İshak Paşa'yı Beylerbeyi sarayına göndermişlerdir. O zamanki tâbiriyle «Hâkan-ı sâbık»ın verdiği cevap aynen şöyledir :

— Bu vaziyette artık benim verebileceğim hiç bir fikir ve tavsiye edebileceğim hiç bir tedbir kalmamıştır: Çünkü bu zavallı devlet harb-i-umumîye sürüklendiği gün münkarız olmuştur! Sizi bana gönderenler o çılgınlığı irtikâb etmeden evvel göndermeliydiler: Bütün dünya denizlerine hâkim olan devletlere karşı Almanya ve Avusturya gibi kara hudutları içinde mahbus yaşıyan iki devletle beraber ateşe atılmak tarihin kaydettiği en büyük hamâkattir.

Daha başka kimselere de bu meâlde sözler söylediğini zeki ve münevver kızı Ayşe-Sultan'dan işitmiştim (**).

(*) «Sultan Hamid'in son nefesine kadar yanında bulunmuş olan dördüncü refikası Müşfika Kadın-Efendi bana bu yemekler tabla ile getirildiği halde merhumun el bile sürmediğini söylemiştir».

(**) «Müşfika Kadın-Efendi bir gün bana Beylerbeyi sarayına gelen Enver'e de Sultan Hamid'in ayni meâlde sözler söylemiş olduğundan bahsetmiştir».

Sultan Hamid'in cenâzesi Topkapu sarayına nakledilerek techiz ve tekfini orada yapıldıktan sonra, Sultan Reşad'ın irâdesiyle ölümünün ertesi günü pâdişahlara mahsus muazzam merâsimle Sultanmahmut türbesine defnedilmiştir. Bizzât şâhid olduğum bu muhteşem merâsim esnâsında Ayasofya'dan türbeye kadar iki sıra asker dizilmişti; cadde ile caddeye çıkan sokaklar, pencereler, damlar, ağaçlar ve hattâ türbe mezarlığının etrâfındaki duvarlar mahşer gibi halk kütleleriyle dolmuştu. Bütün halk derin bir teessür içindeydi. Ağlıyanlar, hıçkıranlar ve hattâ :

— Bizi bırakıp nereye gidiyorsun?

diye haykıranlar oluyordu: Bu heybetli ve umumî teessür içinde lâübâlî tavırlı tek bir kişi vardı: Sarıkamış'ın hazin kahramanı Enver Paşa'nın elleri arkasındaydı! Abdurrahman Şeref merhum halkın bu derin ve haklı teessürünü pervâsız bir ifâdeyle şöyle tasvir etmişti:

«Hengâm-ı ikbâlinde (Ne kendi eyledi râhat, ne halka verdi huzûr) mısrâını okuyanlardan bir çoğunun cenâze namazında Bâkî'nin:

Kadrini seng-i musallâda bilüp ey Bâkî
Durup el bağlayalar karsına yâran saf saf

beytini hatıra getirmeleri hüsn-i hâtimeye dâl garâib-i mukadderattandır».

Eski Dâhiliyye nâzırlarından Ebubekir Hâzım Bey bir gün Abdülhak Hâmid'in salonunda Sultan Hamid'in ölümüyle alâkadar bir hâtırasını anlatmıştı : O sırada Şûrây-ı-Devlet dâirelerinden birinin reisliğinde bulunan Hâzım Bey, Sultan Hamid'in terekesini tesbit için Enver Paşa'nın riyâsetinde teşkil edilen hey'ete dâhilmiş; merhumun irtihâlinden birkaç gün sonra Beylerbeyi sarayına gidilip ölüm günü mühürlenmiş olan yatak odası açılmış; Ebubekir Hâzım Bey bir çok kıymetli eşyâ içinde pek ehemmiyetsiz bir şeye dikkat etmiş: Sultan Hamid'in bütün hayatında boynuna asılı ve teninin üstünde saklı bulundurduğu bir muska varmış, üç köşeli bir gümüş mahfaza içinde bulunan bu muska açılmış: Mavi bir mektup kâğıdı çıkmış; iç yüzündeki iki sahifesinin birincisinde kırmızı mürekkeple şöyle bir sual yazılıymış :

— İyi adam nasıl olur?
Bu suâlin altında iyi adamın bütün klâsik târifleri sıralanmış; mukabil sahifedeki:
— Fenâ adam nasıl olur?
suâlinin altında da müdhiş bir zâlim tasvir ediliyormuş! Bu iki sahife Sultan Hamid'in kendi el yazısıyla yazılmış ve hattâ bâzı silikler bile varmış: Üfürüklere, büyülere, efsunlara mu'tekıd ve hattâ müptelâ zannedilen zavallı ikinci Abdülhamid'in meşhur muskası işte böyle bir muskaymış! — Eğer Fâtih, Yavuz ve Kanunî 15 inci ve 16 ncı asırlarda gelmeyip de Sultan Hamid'in zamanında gelmiş olsalardı, ne yapabilirlerdi? Bu büyük pâdişahın şahsiyyetini tsebît etmek istiyenler için böyle bir suâlin cevabını çok iyi düşünmek gerektir. Her halde tarih İkinci Abdülhamid'i dâimâ hürmet ve rahmetle yâd edecektir).

3 Temmuz = 24 Ramazan, Çarşanba: Beşinci Mehmet-Reşad'ın ölümü.

(Çok silik ve irâdesiz bir şahsiyyet olan Sultan Reşad için yukarda 1909 = 1327 vukuâtı içindeki «27 Nisan» fıkralarının ikincisine bakınız. — Beşinci Mehmet 1844 = 1260 senesi 1/2 Teşrinisâni = 19/20 Şevvâl Cuma/Cumartesi gecesi eski Çırağan sarayında dünyaya gelmiş olduğuna göre tam 73 sene, 8 ay, 1 gün yaşadıktan sonra 74 yaşının içinde ölmüş demektir: Sultan Hamid'in ölümünden sonra ancak 4 ay, 21 gün yaşayabilmiştir. — Sultan Reşad 1909 = 1327 senesi 27 Nisan = 6 Rebî'ül-âhir Salı günü tahta çıkmış olduğuna göre tam 9 sene, 2 ay, 6 gün İttihad-ve-Terakki komitesinin hükmü altında esâretten beter bir saltanat sürmüş demektir. En büyük meziyyeti, İttihadçıların Meclis-i-Meb'ûsan reisi Ah-

med Rızâ'nın mükerrer ısrarlarına rağmen muhterem ağabeyisini ifnâ ettirmemiş olmasından ibarettir: Bundan başka her hususta komiteye boyun eğmiş ve hiç bir mühim meselede mukavemet göstermemiştir; Baş-kâtipliğinde bulunan Ali Fuad Bey'in hâtırâtına göre kendisi bu hâlini şöyle te'vile çalışmıştır:

— Her kes bana işlere karışmıyor diyorlar! Meşrutiyet zamanında ben işe karışacak olursam biraderin suçu ne idi?

Zavallı Sultan Reşad'ın meşrutiyet telâkkisi işte bundan ibarettir! — İnhitat devrinin bir çok Osmanlı pâdişahları gibi buna da harb-i-umumîde Gazilik ünvânı tevcih eden bir Meşîhat fetvâsı neşredilmiş ve bu suretle Sultan Reşad oturduğu yerde Gazi olmuştur! — Beşinci Mehmet Eyüp'de kendi yaptırdığı türbeye defnedilmiştir).

ALTINCI MEHMET

(Mehemmed-i Sâdis/Sultan Mehmet Vahîdüddin)

—M. 1918 = H. 1336 — M. 1922 = H. 1341 —

1918 = 1336

4 Temmuz = 25 Ramazan, Perşenbe: Altıncı Mehmed'in cülûsu.

(Sultan Mecid'in otuz kadar evlâdının 23 üncüsü, sırayla saltanat süren dört oğlunun en küçüğü ve dördüncüsü, Osmanlı pâdişahlarının otuz altıncı ve sonuncusu ve bu sülâleye mensup İslâm halîfelerinin 28 . incisi ve sondan evvelkisi olan Altıncı Mehmet Vahîdüddin 1861=1277 senesi 2 Şubat = 21 Receb Cumartesi günü dünyaya gelmiş olmak itibariyle yaşının tam 57 sene, 5 ay, 1 gün tuttuğu, yâni 58 yaşının içinde bulunduğu sırada tahta çıkmış demektir. Anasının adı «Gülistû»dur. Burada esas ittihâz etiğimiz doğum tarihinden bir gün evvel ve sekiz gün sonra dünyaya gelmiş olduğu hakkında da birbirini tutmaz bir takım rivayetler vardır: Bizim esas ittihâz ettiğimiz tarih «Millî Nevsâl»in birinci cildindeki tarihtir.

Sultan Vahîdüddin'in zekâsiyle sür'at-i-intikalinde umumiyetle ittifak edilir : Mutlakıyyet devrinin son Mâbeyn Baş-kâtibi Tahsin Paşa'nın hâtırâtına göre Sultan Hamid bir gün en küçük kardeşinden bahsederken «Reşad Efendi'den daha muktedir ve dirâyetli» olduğunu söylemiştir. Hem Sultan Reşad'ın, hem Sultan Vahîdüddin'in Baş-kâtipliğinde bulunmuş olan Ali Fuad Bey, «Görüp işittiklerim» ismindeki hâtırâtının 297 nci sahifesinde ondan bahsederken :

«Cin fikirli ve serî-ül-intikal olup yanına girince insanın ruhundaki inbisât-u-inkıbâzı gözlerinden hisseder ve (Bu gün sizin canınızın bir sıkıntısı var) derdi»

diye fevkalâde zekâsına şehâdet etmektedir. Kültür seviyyesi de iyidir : Gene ayni menbâda İslâm fıkhına vukufundan bahsedilirken:

«Okuduğunu iyi anlardı. Kitâbeti ve imlâsı düzgündü. Fikirlerini kâğıd üzerine koymakta zahmet çekmezdi»

denilmektedir. Ali Fuad Bey, Sultan Vahîdüddin'i ağabeyisi Sultan Reşad'la mukayese ederken «Daha aklı başında ve daha vukuflu olduğu halde inad ve ısrârının ve vehhamlık ve kararsızlığının kurbânı» olduğundan bahsetmektedir. Bu izaha göre Altıncı Mehmed'in «Vehm-i Hümâyûn»u büyük kardesi Sultan Hamid'i andırıyor demektir. Müteaddid defalar Dâhiliyye nâzırlığında bulunmuş olan Reşid Bey'in Hâtırâtındaki şu ifâde de bunu te'yid etmektedir :

«Tab'an oldukça zeki, fakat fazla müteenni ve mütereddiddi; diyebilirim ki zihni idrâk ve intikalde serî', karar ve harekette batî idi».

Ali Fuad Bey gibi her iki meşrutiyet pâdişahının Baş-Mâbeynciliğinde bulunmuş olan Lûtfi Simavî Bey de hâtırâtında Sultan Vahîdüddin'in dirâyet ve iktidârını gösterecek muhtelif vaziyetlerden bahsetmektedir : Meselâ Avusturya imparatoru François-Joseph'in cenâze merâsiminde pâdişahı temsil etmek üzere

Viyana'ya gittiği zaman maiyyetinde bulunan Lûtfi Bey o zaman veliahd olan Vahîdüddin Efendi'nin yeni imparatorla mülâkatından bahsederken:

«Cereyân eden hususî bir mükâlemeyi pek güzel idare buyurdular»

demektedir. Bu seyâhat hakkında Lûtfi Bey Sadâret makamına gönderdiği bir raporda da :

«Müşârünileyh Hazretlerinin Viyana'ya vuku'bulan me'muriyyetlerinde devlet ve milletin şân-u-şeref ve haysiyyetini i'lâ buyurduklarını ve kendileriyle temasta bulunanlara kıymetli bir hâtıra bıraktıklarını arzetmeyi bir vecîbe-i vicdâniyye addettiğinden»

bahsetmektedir. İşte bu «vicdânî» te'minattan dolayı Lûtfi Simavî Bey Istanbul'a geldiği zaman Dâhiliyye nâzırı Tal'at Bey kendisine :

— Size bütün memleketin emniyet ve i'timâdı vardır; bu satırları başkası yazmış olsaydı inanmazdım: Demek ki Vahîdüddin Efendi tahminimiz gibi değilmiş! diye İttihatçıların onu kendileri gibi dirâyetsiz ve zekâsız bir şey zannetmiş olduklarını i'tirâf etmiştir. Gene Lûtfi Bey veliahd Vahîdüddin Efendi'nin Almanya seyâhatinden bahsederken de :

«Müşârünileyh Hazretlerinin meftûr oldukları nezâket, akl-u-kiyâset ve evsâf-ı bergüzîde ise İmparator Hazretlerinden bed' ile kendileriyle temasta bulunanlarca fevkalâde takdir olunmuştur»

demektedir. Lûtfi Simavî Bey işte bu kanâatinden dolayı Sultan Vahîdüddin'in culûsundan sonraki siyasetinden ürkerek :

«Zeki zannettiğimiz Mehemmed-i Sâdis de maatteessüf eniştesinin elinde bir âlet-i şerr oldu»

demekten başka söz bulamamıştır. Sultan Vahîdüddin'in eniştesi, ana-baba bir kardeşi olan Mediha-Sultan'ın meş'um kocası arnavut Dâmad-Ferid Paşa'dır. Osmanlı inhitâtının en mühim sebeblerinden olan mütereddi ve mütefessih Devşirme ruhunu her mânâsiyle idâme eden bu vatansız ve imansız Balkan serserisinin nasıl olup da Sultan Vahîdüddin'e o kadar hulûl edebilmiş olduğuna hayret etmemek ve bu hâli Altıncı Mehmed'in zekâsiyle te'lif etmek kabil değildir; çünkü Ali Fuad Bey'in hâtırâtında Hazine-kâhyası Refik Bey'den naklen kaydettiğine göre Sultan Vahîdüddin cülûsundan evvel bir gün Dâmad-Ferid hakkındaki kanâatini şöyle ifâde etmiştir :

— Dünyada üç mel'un vardır; bunlar bir saçayağıdır: Biri bizim hemşire, biri zevci olan Ferid Paşa, biri de oğlu Sami!

Bu kanâatte olan bir veliahdin tahta çıkınca Dâmad-Ferid «mel'unu»nu mütemâdiyen iş başına getirmesinin hikmeti nasıl anlaşılabilir? İşte bundan dolayı Ali Fuad Bey bu meseleden bahsederken :

«Ferid Paşa hakkında bu derece meftûniyyetinin esbâbını anlıyamamışımdır»

demekte ve bunun son pâdişah için bir felâket olduğunu söylemektedir. Sultan Vahîdüddin'in bu tuhaf mesele hakkındaki mâlûmatını sorduğum küçük kızı Sabîha-Sultan, Hazîne-kâhyası Refik Bey'in pâdişaha izâfe ettiği sözün kat'iyyen doğru olmadığını, babasının yalnız Dâmad-Ferid'i sevmediğini ve hemşiresiyle yeğenini bil-akis çok sevdiğini söyledi ve hiç sevilmiyen Dâmâd'ın sadâretine sebeb olarak da pâdişahın bir takım mücbir sebeplerle te'sirler altında kaldığından bahsetti. Altıncı Mehmed'in cülûsu Sultan Reşad'ın aczinden, İttihad-ve-Terakki komitesinin bir cehennem hayatını andıran müdhiş baskısından ve müselsel harb felâketlerinden artık bitkin bir hâle gelmiş olan halk arasında büyük ümitler uyandırmış, yeni pâdişahın ötedenberi İttihad-ve-Terakki'ye karşı cephe almakla mâruf olması ve bilhassa tahta çıkar çıkmaz Enver'in «Baş-kumandan vekili» ünvânını «Baş-kumandanlık Erkân-ı-harbiyye reisi» şekline çevirmesi bu ümitleri büsbütün takviye etmiş, yeni pâdişahın aşağıki fıkrada göreceğimiz kılıc-alayında İkinci Mahmud'un pelerinini giymiş olması Yeniçeri-ocağını söndüren dedesinden sonra İttihad-ve-Terakki ocağını söndüreceğine alâmet sayılmış, bin türlü ihtikâr ve sûiistimâlin sebeb olduğu pahalılıkla sefâletten ve yıllardanberi süpürge tohumuyla karışık ekmek yeyip durmaktan artık osanmış ve bunalmış olan pâyıtaht ahâlisi arasında pâdişahın «Tebdil» ge-

zerek fenâlıkları tedkik etmekte olduğu hakkında şâyialar çıkmış, fakat Sultan Vahîdüddin kendisini millî bir ümit timsâli hâline getiren bu hâlet-i-ruhiyyeden maatteessüf istifâde edememiştir. Bu muvaffakıyyetsizliğinde imparatorluğun artık inkıraz buhrânına girmiş olmasının, İttihad-ve-Terakki komitesi devletin mağlûbiyyetinden dolayı sukut edince Dâmad-Ferid denilen mücessem fâcianın her nedense göze girip bir türlü çıkmamasının, pâyıtahtın işgali üzerine pâdişahta hiç bir kurtuluş ümidi kalmamasının ve Anadolu harekâtının neticesine de güvenemediği için zararlı olacağına hükmetmesinin başlıca âmillerden olduğu muhakkaktır. Eğer arada Sultan Reşad olmayıp da İkinci Abdülhamid'in hal'ında Sultan Vahîdüddin tahta çıkmış olsaydı, her halde İttihad-ve-Terakki'nın kanlı tahakkümünü mümkin-mertebe tâdil ederek iyi bir rol oynıyabilir ve belki de bir çok felâketlerin önüne geçebilirdi: Fakat öyle olmayıp da böyle olması hem kendisi, hem devleti için felâket olmuştur. Her halde Sultan Vahîdüddin'in hiç bir suretle te'vil edilemiyecek en büyük hatâsı, öyle bir zamanda memleketin başına ne mal olduğunu çok iyi bildiği Dâmad-Ferid gibi bir kâbusu musallat etmesi ve her dediğini kabul edivermesidir.

Bu son Osmanlı pâdişahının muhtelif taksirâtı içinde para ve umumiyetle servet hırsından da bahsedilir: Hattâ bir zaman «Altıncı Mehmet» isminin başındaki «Altıncı» kelimesi üzerinde bir tevriye oyunu yapılıp «Altın düşkünü» mânâsına geldiğinden bile bahsedilmiştir! Bu doğru değildir: Bir çok siyasî hatâlarına mukabil, malî ahlâk bakımından Sultan Vahîdüddin yeryüzünde misli ender bulunabilecek kadar namusludur; bu büyük meziyyetinin en mühim delili, memleketten kaçarken meçhul bir âkıbete doğru gittiği halde şahsî mirâs olarak pâdişahtan pâdişaha intikal eden Hazîne-i-Hümâyûn'a kat'iyyen dokunmamış ve hattâ öz babasına âid olan kıymetli eşyâya bile el sürmeyip hepsini millete bırakmış olmasında gösterilebilir. Altıncı Mehmet bu kadarla da iktifâ etmemiş, o sırada oturduğu Yıldız sarayında ve kendi nezdinde bulunan «Musanna' ve murassa'» bir altın çekmeceyi Hazine dâiresine iâde ettikten sonra firâr ettiği resmî tahkikatla sâbit olmuştur! Bu nokta, Büyük Millet Meclisinde teşkil edilen «Hesapları inceleme komisyonu» reisi ve Istanbul milletvekili Sâlih Keçeci'nin 3 Haziran 1951 tarihli «Vatan» gazetesinin dördüncü sahifesinde çıkan beyânatının şu fıkrasıyla sâbittir :

«Bu çekmece, son pâdişah Vahîdüddin'in firârından evvel Hazine-kâhyası Refik Bey ma'rifetiyle Hazîne-i-Hümâyûn'a iâde edilen çekmecedir».

Altıncı Mehmed'in bırakıp gittiği muhteşem mücevherler içinde babası Sultan Mecid'in «Murassa' ve ortasında mustatil şeklinde pırlanta büyük bir taş bulunan bir sorguç»u da vardır: Dünyanın bütün kanunları baba malını evlâda verdiği halde, Sultan Vahîdüddin'in bunları alıp götürmiye tenezzül etmemesi efsânevî bir namus ve istikamet eseridir. Sabîha-Sultan'ın izahına göre babası kâğıt para olarak yalnız elli bin Türk lirasıyla yola çıkmıştır.

Altıncı Mehmed'in şahsiyyetini tenvir edecek diger bir mühim nokta daha vardır ki o da son zamanlara kadar meçhul kalmış ve nihayet o devrin Dâhiliyye nâzırlarından ve sulh murahhaslarından Reşid Rey Bey'in 1945 de «Türkiye Yayınevi» tarafından neşredilen «Gördüklerim, yaptıklarım» ismindeki hâtırâtının 299 uncu sahifesinde ilk defa olarak ifşâ edilmiştir: Umumiyetle Sultan Vâhidüddin «Sèvres muâhedesi»nden mes'ul gösterilir; halbuki Dâmad-Ferid'in bu meş'um eserini pâdişah kat'iyyen kabul ve tasdik etmemiştir. Öyle bir muâhedeye muhâlif olduğu için hem nezâretten, hem murahhaslıktan isti'fâ etmiş olan Reşid Bey bu noktayı şöyle anlatır :

«Zât-i-Şâhâne'nin bu muâhedeyi Sadr-ı-a'zamın ibrâmına rağmen tasdikten sûret-i kat'iyyede ictinâb ettiği şüpheden berîdir».

Reşid Bey bu noktayı bana şifâhen de izah etmiştir: Fakat Sultan Vahîdüddin'in buna rağmen Dâmad-Ferid'i iş başında tutmasına hayret etmemek kabil değildir. Jaeschke'nin «Türk inkılâp tarihi kronolojisi»nin birinci cildinin 85 inci sahifesinde de «Sèvres muâhedesi»nin yalnız Yunanistan tarafından tasdik edilmiş olduğundan bahsedilir.

Altıncı Mehmed'in en büyük taksirâtından biri de firârında gösterilir; bu hareketinin bir taraftan saltanatın ilgasından ve bir taraftan da Büyük Millet Meclisinde kendisinin ihânetle ithâmı hakkında hâsıl olan cereyandan mütevellid olmak ihtimâli çok kuvvetlidir: Her halde makamına ve ecdâdının şehâmetine lâyık olan hareket kaçmak değil, her vaziyette ölümü göze almak ve hattâ ölmektir; fakat bir rivayete göre Sultan Vahîdüddin o kadar metîn değildir; Dâhiliyye nâzırı Reşid Bey'in hâtırâtında onun bu zayıf tarafı şöyle izah edilir:

«Milletletin mukadderâtına hâkim olanları temyiz edegelen azm-ü-sebât ve istihkar-ı hayat gibi meziyyetlerden behresi az, belki kibr-i-nefsini de fedâ edecek kadar hod-endişdi».

Bununla beraber, büsbütün metânetsiz olmadığını gösteren bir vaziyet de vardır: Aşağıki fıkraya bakınız.

Sultan Vahîdüddin, yegâne oğlu Mehmet Ertuğrul Efendi'yi de yanına alarak ilkönce Malta'ya ve oradan Mekke'ye gidip bir müddet kalmışsa da havasıyla imtizâc edememiştir. Aşağıda 1922 = 1341 vukuâtının «17/18 Teşrinisâni» fıkrasına da bakınız. Hicaz'dan İtalya'ya geçip Genova=Cenova'ya ve oradan da San-Remo'ya gitmiş olan bu son Osmanlı pâdişahı 1926 = 1344 senesi 15/16 Mayıs = 3/4 Zülka'de Cumartesi/Pazar gecesi işte orada kalb hastalığından vefât etmiştir: Âilesinin talebiyle otopsi yapıldıktan sonra cenâzesi Şam'a nakledilmek üzere tahnit edilmişse de, 120 bin lira borcu olduğu için İtalyan alacaklıları tarafından tabutuna varıncaya kadar haciz koydurulmuş, sırf işte bu yüzden cenâze tam bir ay evinde kalmış ve nihayet kızı Sabîha-Sultan para tedârik edip haczi kaldırtarak Şam'a naklettirip Sultanselim câmiinin bahçesine defnettirmiştir; ondan sonra bu bahçe gittikçe Osmanlı hânedânının bir âile mezarlığı hâline gelmiştir; Altıncı Mehmed'in mezarı yaptırılmadığı için toprak hâlinde kalmıştır.

1861=1277 senesi 2 Şubat=21 Receb Cumartesi günü dünyaya gelmiş olan Sultan Vahîdüddin tam 65 sene, 3 ay, 12 gün yaşayıp 66 yaşının içinde ölmüş demektir: 1922 = 1341 senesi 17/18 Teşrinisâni=27/28 Rebî'ül-evvel Cuma/Cumartesi gecesi Istanbul'dan ayrılmış olduğuna göre, o tarihten ölümüne kadar Malta, Hicaz ve İtalya'da 3 sene, 5 ay, 28 günlük bir gurbet hayatı geçirmiş demektir: Aşağıda 1922 = 1341 vukuâtının «1 ve 17/18 Teşrinisâni» fıkralarına da bakınız).

31 Ağustos = 24 Zülka'de, Cumartesi: Osmanlı tarihinde son kılıc-alayı.

(Kılıc-alayı âdetinin mâhiyyeti için üçüncü ciltte 1575 = 982 vukuâtının «5 Kânunusâni» fıkrasına bakınız. — Sultan Vahîdüddin'in cülûsundan 58 gün sonra yapılan bu son kılıc-alayında pâdişah Dolmabahçe sarayından on çifte saltanat kayığına binerek deniz yoluyla Eyüb'e gitmiş, bütün tarih boyunca Konya Mevlevî çelebileri veyahut Şeyh-ül-İslâmlarla Nakîb-ül-eşraflar tarafından kuşatılması an'ane hâlini almış olan kılıcı bu sefer Bingazi'den Istanbul'a gelmiş olan Şeyh Seyyid Ahmed Şerîf-üs-Sünnî kuşatmış ve merâsim bittikten sonra dört atlı bir saltanat arabasına binen yeni pâdişah muhteşem bir alayla Defterdar/Edirne-kapusu/Fâtih/Divanyolu tarikıyle avdet ederken Fâtih ve İkinci Mahmud türbelerini de ziyâret ettikten sonra Topkapu sarayına gelmiştir. Alay Edirne-kapusundan içeri girerken Şehir-emini eski Osmanlı âdeti mucibince kapunun anahtarlarını pâdişaha takdim etmiştir. — Mâbeyn Baş-kâtibi Ali Fuad Bey o sırada düşmanın bir hava hücumu hakkında haber geldiğini şöyle anlatır:

«Eyüp'de arabalara binileceği sırada Tal'at Paşa Boğaz'dan düşman tayyâre filoları geçmiş olduğuna dair telgraf aldığını haber vermişse de hünkâr:

— Onlar mütemeddin; adamlardır; böyle dinî merâsim esnâsında taarruz etmezler!

diyerek eser-i telâş göstermedi».

İşte bundan anlaşıldığına göre Sultan Vahîdüddin rivayet edildiği kadar metânetsiz değildir).

1 Teşrinievvel = 25 Zülhicce, Salı: Şam'ın sukutu ve diger cepheler vukuâtı.

(Istanbul'da saltanat tebeddülü olduğu sırada Kafkas cephesi müstesnâ olmak üzere muhtelif cephelerde Osmanlı imparatorluğunu inkıraza götüren harb-i umumî'nin muazzam felâketleri birbirini tâkib etmiştir :

1 — «*Irak cephesi*»: Bağdad'ı aldıktan sonra işgal sâhasını şimale doğru genişletmiye başlıyan İngiliz ordusu 9 Mart=28 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü Bağdad şehrinin 100 kilometre şimaligarbîsinde ve Fırat'ın sağ sâhilinde bulunan Hît kasabasını zabtetmiştir : Bu kasaba Osmanlı devrinde Bağdad'ın nâhiye merkezlerindendir. 7 Mayıs=26 Receb Salı günü de Kerkük sukut etmiştir.

2 — «*Filistin-Suriye cephesi*»: 19 Şubat=8 Cumâda-l-ûlâ Salı günü Şerîa'nın şarkına doğru taarruza başlıyan düşman ertesi gün yirminci Türk kolordusunu nehrin şarkına atmış, bunun üzerine 21 Şubat = 10 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü Kudüs'ün 20 kilometre şimalişarkîsindeki Erîhâ erkenden tahliye edilince düşmanın Anzak suvârisi kasabayı mukavemetsiz işgal etmiş ve Osmanlı karargâhı de Affûle'den Şam'a nakledilmiştir : O sırada Şam sokaklarında açlıktan ölmüş çocuk cesetleri görüldüğünden bahsedilir! İngiliz ordusunun Beyrut vilâyeti sancak merkezlerinden olan Nablus'a karşı 9 Mart=26 Cumâda-l-ûlâ Cumartesi günü başlıyan taarruzu işte bu vaziyet üzerinedir: Kudüs-Nablus yolunun iki tarafından yapılan bu üç günlük taarruz neticesiz kalmış ve ondan sonra da Şerîa muharebeleri başlamıştır. Birinci Şerîa muharebesi 26-30 Mart=13-17 Cumâda-l-âhire Salı-Cuma günlerine müsâdiftir: Daha 21 Şubat=10 Cumâda-l-ûlâ Perşenbe günü Şerîa'nın şarkına geçmiye başlıyan düşman şiddetli yağmurlardan dolayı ancak 26 Mart=13 Cumâda-l-âhire Salı günü Es-Salt kasabasını işgal edebilmiştir. Aşağı Şerîa'dan şimalişarkî istikametine doğru inkişâf eden bu ilk Şerîa taarruzu beş gün sürdükten sonra durdurulmuştur. İkinci Şerîa muharebesi de 30 Nisan-4 Mayıs = 19-23 Receb Salı-Cumartesi günlerine müsâdiftir. Birincisi gibi bu da beş gün sürdükten sonra neticesiz kalmıştır. — O sırada Osmanlı ordular grupu kumandanlığına Falkenhayn'ın yerine geçmiş olan Liman von Sanders bulunmaktadır ve karargâh da Şam'dan Nâsıra'ya nakledilmiştir: İngiliz kumandanı general Allenbey'nin bizim için felâketle neticelenen ve bütün Suriye'nin elden çıkmasına sebeb olan meşhur Nablus meydan muharebesi işte bu vaziyettedir; Nablus şehri Beyrut vilâyetine tâbi' Belkaa sancağının merkezidir. Bu fecî muharebe 19 Eylül=13 Zülhicce Perşenbe günü olmuştur: Cemal Paşa bir gün evvel gösterir. İngilizlerin maksadı Şam'ı zabtederek harbi bitirmektir: O sırada bütün Suriye ısyân içindedir ve bir taraftan da düşmanla el-birliği eden Mekke emîri Hüseyn'in oğlu Faysal Hicaz kuvvetleriyle Ammân'ı aldıktan sonra Türk ordusunu arkadan vurmaya çalışmaktadır! Nablus meydan muharebesi bir taraftan işte bu Arap ihânetleri yüzünden ve bir taraftan da yeni Hint kıt'alarıyla takviye edilmiş olan İngiliz ordusuna Fransızların da yardım etmesinden dolayı kaybedilmiştir: Bu sırada vaziyeti müsâit bulan Fransızlarla İtalyanlar Suriye'nin muhtelif noktalarına asker çıkarmaktadır. Beş İngiliz ve bir Fransız fırkasından mürekkeb olan düşman ordusunun mevcudu elli bin gösterilir. Esasen yorgun ve mânen bitkin olan Türk kuvvetleri işte bundan dolayı o gün saatten saate eriyerek harbi kaybettikten sonra akşam-üstü Tûl-Kerem/Kerim hattına çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu İngiliz muvaffakıyyeti Nâsıra karargâhiyle cephenin ittisâlini kesmekle neticelenmiş ve Osmanlı cephesinin ova kısmı yarılmıştır: Cemal Paşa'ya göre bu vaziyet bizim kuvvetlerin daha şimaldeki Akkâ-Der'â hattına çekilmesiyle neticelenmiştir. Nablus muharebesinin ertesine tesadüf eden 20 Eylül = 14 Zülhicce Cuma günü Nâsıra'daki gaafil Osmanlı karargâhı büyük bir tehlike geçirmiş, sabaha karşı yapılan ânî bir İngiliz

baskını üzerine meşhur Liman Paşa gecelik entârisiyle ve maiyyetiyle beraber güçlükle kaçıp kurtularak Taberiyye'ye can atmış, Nablus sancağının Cenîn kazâsında mühim bir nâhiye merkezi olan Bîsan kasabası işte o gün sukut etmiş ve sâhildeki Hayfa şehri de ayni gün tahliye edildikten sonra 23 Eylül=17 Zülhicce Pazartesi günü Akkâ ile beraber düşman eline geçmiştir.

Suriye harbi işte bu Nablus bozgunuyla nihayet bulmuş sayılır: Artık Osmanlı mukavemeti tamamiyle kırılmış olduğu için düşman ordusu bütün Suriye şehirlerini mukavemetsiz işgal edebilecek vaziyete gelmiştir: O sırada Osmanlı karargâhı alel-l-acele Şam'a nakledilirken 21 Eylül=15 Zülhicce Cumartesi günü Nâsıra sukut etmiş ve düşmanın eline 18 bin esirle 120 top geçmiştir! 22 Eylül = 16 Zülhicce Pazar günü Şam'a gelen karargâh şehri ısyan hâlinde bulduğu için sokak muharebeleri yaparak şimale doğru çekilmiş ve işte bu fırsattan istifâde eden Şamlılar ötede beride ellerine geçebilen Türk askerlerini vahşice şehid etmek suretiyle hem dinlerine, hem dindaşlarına, hem dört asırdanberi kendilerini her tehlikeden masun yaşatmış olan devletlerine ihânet etmişlerdir. O sırada üstüste sukut eden Suriye şehirleri içinde yalnız Taberiyye kahramanca bir müdafaadan sonra 24 Eylül=18 Zülhicce Salı günü düşmüş, âsi Araplar artık her taraftan Türk kuvvetlerine saldırmıya başlamış, İngiliz ordusu 27 Eylül=21 Zülhicce Cuma günü Taberiyye-Der'a-Kuneytara üzerinden Şam'a doğru ilerlemiye başlamış ve nihayet 1 Teşrinievvel=25 Zülhicce Salı günü Emevîlerin eski pâyıtahtı olan Şam=Dimeşk şehri İngilizler tarafından işgal edilmiştir: Faysal'ın derbeder suvârileri de o gün ve ertesi gün şehre girmişlerdir. — Suriye'nin en mühim merkezi olan Şam şehri Yavuz'un Mısır seferi ensâsında 1516=922 senesi 27 Eylül = 29 Şa'ban Cumartesi günü Kölemenlerden alınmış olduğuna göre, takvim ıslâhından mütevellit on günlük fark da hisâb edilmek şartiyle tam 402 sene, 4 gün Osmanlı hâkimiyyetinde kalmış demektir. — Ertesi güne tesadüf eden 2 Teşrinievvel = 26 Zülhicce Çarşanba günü Rayak, 3 Teşrinievvel = 27 Zülhicce Perşenbe günü Baalbek ve nihayet 6 Teşrinievvel = 30 Zülhicce Pazar günü de Humus tahliye edilmiş ve artık Türk kuvvetleri Haleb'e doğru çekilmiye başlamıştır. Gene ayni gün bir Fransız filosu Beyrut limanına girip asker çıkarmış ve iki gün sonra da yedinci İngiliz-Hint fırkası gelmiştir. Suriye'nin diğer mühim şehirlerinden Haleb'in sukutu için aşağıki sene vukuâtının «27 Teşrinievvel» fıkrasının ikinci paragrafına bakınız.

3 — «*Kafkas cephesi*»: Yukarda 1917=1335 vukuâtı içindeki «11 Mart» fıkrasının 3 üncü paragrafında bahsi geçen Rus ihtilâlinden dolayı bu cephede düşman ordusu artık inhilâl vaziyetinde bulunduğu için, elden çıkan yerler kolayca istirdâd edilmiye başlamış ve ilkönce 26 Şubat=15 Cumâdal-ûlâ Salı günü Erzincan, 27 Şubat = 16 Cumâda-l-ûlâ Çarşanba günü Trabzon, 12 Mart=29 Cumâda-l-ûlâ Salı günü Erzurum ve 2 Nisan = 20 Cumâda-l-âhire Salı günü de Van şehirleri istirdâd edilmiştir: Bütün bu şehirler Rus işgalinden harap bir halde kurtarılmış ve bilhassa Erzurum'da meşhur Ermeni komitecisi Antranik şehrin istirdâdından biraz evvel Türklere karşı hiç bir zaman unutulmıyacak vahşice bir katl-i-âm tertib etmiştir. — Rusya'da çarlığın sukutu üzerine kurulan Bolşevik idaresi Almanya ve müttefikleriyle bir münferit sulh akdine karar vermiş ve işte bunun üzerine Lehistan'ın Brest-Litovsk şehrinde yapılan sulh müzâkereleri 3 Mart=20 Cumâda-l-ûlâ Pazar günü imzâlanan sulh muâhedesiyle neticelenmiştir: Sadr-ı-a'zam Tal'at Paşa'nın Türkiye'yi bizzat temsil ettiği bu sulh konferansında Türk-Rus hududunu alâkadar eden meselelerin halli halkın re'yine bırakılmış ve işte bundan dolayı plebisit yapılmasına karar verilmiştir. Fakat o sırada Âzerî-Türk, Ermeni ve Gürcü unsurlarından mürekkep bir Cenubî-Kafkasya/Mâverây-ı-Kafkas = Transcauasie devleti teşekkül etmiş olduğu için, Bâb-ı-Âlî plebisitten evvel bu yeni hükûmetle müzâkereyi tercih ederek Trabzon'da bir konferans toplanmasına karar vermiştir. «Berk-ı- satvet» torpidosuyla giden Osmanlı hey'etinin müzâkereleri bir aydan fazla sürmüş, Türkiye ile harp veya sulh hallerinden hangisinde bulunduğu sorulan Cenubî-Kafkas devletinin baş-murahhası Ckhenkeli «Müzâkere hâlinde» bulundu-

ğundan bahsederek işi savsaklamak istemiş ve nihayet bu eser müellifinin kaleme aldığı ültimatom üzerine Türkiye'nin istediği «Üç sancak» arâzisinin, yâni Batum, Kars ve Ardahan sancaklarının Türkiye'ye terkini kabule mecbur olmuştur. O sırada zâten ordu istirdad ve işgal hareketlerine hazırlanmaktadır: 25 Mart = 12 Cumâda-l-âhire Pazartesi günü Olti/Oltu işgal edilmiş, ertesi günden itibaren ordu 1914 hududunu aşmıya başlamış, 3 Nisan=21 Cumâda-l-âhire Çarşanba günü Ardahan, 5 Nisan = 28 Cumâda-l-âhire Cuma günü Sarıkamış ve 14 Nisan=3 Receb Pazar günü de Batum işgal olunmuştur. O sırada Kars müstahkem mevkiinde toplanan Rus-Ermenileri Mâverây-ı-Kafkas/Cenubî-Kafkas hükûmetinin bizim ültimatomumuza verdiği kabul cevabını dinlemiyerek müdâfaa hâline geçmişlerse de, Trabzon konferansının sonunda Mâverây-ı-Kafkas murahhasları avdet ederlerken bizim hey'et-i-murahhasa nâmına kendilerini hususî vapurlarına kadar teşyi ettiğim sırada içlerindeki Ermeni murahhaslarından Aharonyan'la Hatisof/Hastisyan'ı bir tarafa çekip Kars Ermenileri teslim olmadıkları takdirde Türk ordusu cebren içeri girince âsi muâmelesi göreceklerini hiç aslı olmadığı halde kendiliğimden icâd edip söyledim ve işte bu suretle derhal teslim olmaları hakkında Kars Ermenilerine vapurdan bir telsiz telgraf çekmelerini te'min ettim: Bu iki murahhastan o sırada İâşe nâzırlığında bulunan Hatisyan biraz sonra Ermenistan hükûmeti kurulunca bir aralık Cumhur-reisi olmuş ve Bolşevik istilâsında Paris'e kaçtıktan sonra da hâtırâtını neşretmiştir; Aharonyan da yeni Ermeni edebiyatının en mühim simâsıdır. İşte bu vaziyet üzerine Kars'daki Ermeni kuvvetleri 23 Nisan = 12 Receb Salı günü mütâreke talebinde bulunduktan iki gün sonra 25 Nisan = 14 Receb Perşenbe günü teslim olmuşlardır. Bundan sonra 30 Nisan=19 Receb Salı günü Arpaçay'a varan Türk ordusu artık 93 hududunu tutmuş ve tabiî o hattı da aşarak 15 Mayıs=4 Şa'ban Pazartesi günü Gümrü'yü ve 20 Temmuz = 11 Şevval Cumartesi günü Ermeniler geri atılarak Nahcivan'ı işgal etmiş ve nihayet 15 Eylül=9 Zülhicce Pazar günü de Âzerbaycan'da Baku'ya girmiştir.

4 — *«Deniz ve Hava harekâtı»*: Osmanlı donanmasının 20 Kânunusâni=7 Rebî'ül-âhir Pazar günü yaptığı lüzumsuz huruç hareketinde Çanakkale-boğazı'nı abluka eden düşman gemileriyle üslerine taarruz edilmiş, İmroz adasına faydasız bir baskın yapılmış ve bu mâcerâda Yavuz bir iki yara aldıktan başka Midilli kruvazörü de batmıştır: Bu hazin ve çılgınca mâcerâda bir çok efrad zâyiâtından da bahsedilir. — İstanbul üzerinde düşmanın ilk hava akını 23 Temmuz = 14 Şevvâl Salı gününe müsâdiftir: Öğleden sonra zevâlî saat 3=15 de pâyıtaht ufuklarında altı tayyâre görülmüşse de kaçırılmıştır. İkinci hava taarruzu dört gün sonra 27/28 Temmuz=18/19 Şevvâl Cumartesi/Pazar gecesine müsâdiftir: Gece-yarısından sonra saat ikiyi çeyrek geçe düşman tayyâreleri İstanbul'a bir iki bomba atmışsa da isâbet ettiremeden def'edilmiştir. — Üçüncü hava taarruzu 21/22 Ağustos = 14/15 Zülka'de Çarşanba/Perşenbe gecesine müsâdiftir: Zevâlî saat 11,30 = 23,30 da iki hava filosu İstanbul'a bir çok bomba atmış, halk arasından sekiz kişi yaralanmış ve birkaç dükkân da hasâra uğramıştır. Bundan üç gün sonra 25/26 Ağustos=18/19 Zülka'de Pazar/Pazartesi gecesi zevâlî saat yarımda düşman tayyâreleri şehrin kenar mahallelerine bir kaç bomba atmışlarsa da hiç bir zarar olmamıştır. — 27/28 Ağustos=20/21 Zülka'de Salı/Çarşanba gecesi zevâlî saat 11,30 = 23,30 da ve yarımda yapılan hava taarruzları en şiddetlilerinden biridir: Düşman bu taarruzunda bombalarla beraber beyannâmeler de atmış, fakat zarar az olmuş, bir çocuk şehid düşüp on bir kişi de yaralanmıştır. O gece düşürülen İngiliz tayyâresinin pilotu olan yüzbaşı yaralı olarak esir edilmiştir. — Düşmanın bu mütemâdî akınlarına mukabil 23/24 Eylül = 17/18 Zülhicce Pazartesi/Salı gecesiyle 24 ve 28 Eylül = 18 ve 22 Zülhicce Salı ve Cumartesi günleri yapılan mukabil hareketlerle Limni ve Taşoz adalarındaki İngiliz hava te'sisâtına taarruz edilmiş ve Limni'de üç tayyâre hangarı yıkılmıştır. — O esnâdaki deniz harekâtının en mühimlerinden biri de bir Fransız filosunun 6 Teşrinievvel = 30 Zülhicce Pazar günü Beyrut limanına girmiş ve şehre asker çıkarmış olmasında gösterilir).

1918 = 1337

8 Teşrinievvel = 2 Muharrem, Salı : Sadr-ı-a'zam Tal'at Paşa'nın isti'fâsı ve «İttihad-ve-Terakki» komitesinin iş başından sukutu.

(İsti'fâ tarihinde bir takım karışıklıklar ve ihtilâflar vardır : Meselâ 13 Teşrinievvel tarihli İkdam gazetesinde hakikî isti'fâ tarihi 11/12 Teşrinievvel Cuma/Cumartesi gecesine müsâdif gösterilir; İbn-ül-Emin'in «Son Sadr-ı-a'zamlar»ında ise «Mühr-i-Hümâyûn»un 6 Muharrem Pazar günü akşamı aldırılmış olduğundan bahsedilmektedir: Halbuki hakikî takvimde Pazar günü Muharrem'in 6 sına değil, 7 sine müsâdiftir ve bu bir günlük fark da «Rüyet-i hilâl» den mütevellittir. Bizim burada esas ittihâz ettiğimiz gün tarihi, o zamanki Baş-Mâbeynci Lûtfi Simavî Beyin hâtırâtına göredir : Lûtfi Bey, Tal'at Paşa'nın bu gün isti'fâ ettiğinden, fakat yeni kabine teşekkül edinceye kadar isti'fânın ilân edilmemesine karar verildiğinden bahsetmektedir: İlkönce Londra sefiri Tevfik Paşa bir kabine teşkiline çalışmışsa da, bâzı İttihatçıları yeni hükûmete almak istemediği için vazgeçmiye mecbur olunca Sadâret mesnedi eski Harbiye nâzırlarından Ahmed İzzet Paşa'ya tevcih edilmiş ve işte bunun üzerine 13 Teşrinievvel = 7 Muharrem Pazar günü Tal'at Paşa kabinesinin isti'fâsı ilân edilmiştir; bu vaziyete göre isti'fâ tarihiyle ilân tarihi arasında tam beş günlük bir fâsıla geçmiş demektir. Tevfik Paşa'nın teşkiline çalıştığı kabineye almak istemediği İttihatçılar için aşağıki fıkraya bakınız. — İstifâ'nın sebebi, Osmanlı imparatorluğunun inhilâline sebeb olan harb-i-umumîde mensub olduğumuz müttefikler cephesinin artık mağlûbiyyeti tahakkuk etmiş ve hattâ bu yüzden İttihad-ve-Terakki komitesinin bir gün evvel kabineye adem-i-i'timâd re'yi vermiş olmasıdır; o muazzam fâcianın bir iki kişiden ibaret olan en fecî müsebbipleriyle mes'ullerinden biri ve hattâ birincisi işte bu Tal'attı; kendi arkadaşlarından olan ve yıllarca Meclis-i-Meb'ûsan reisliğinde bulundurulan meşhur İttihatçı Ahmed Rızâ Bey bile Cumhuriyet gazetesinin neşrettiği hâtırâtında Tal'at Paşa'dan bahsederken :

«Fevkalâde bir komiteci, bir çete reisi idi. Dâhiliyye nâzırı ve Sadr-ı-a'zam olmamalı idi. Vatana daha iyi iş görürdü»

demektedir. Cenab'ın «Peyâm-ı Sabâh» gazetesinde çıkan bir yazısında Sadârete kadar yükselen bu «Türedi»nin hâli «Yangın kulesine çıkmış bir a'mâ»ya benzetildikten sonra mevki hırsının derecesi şöyle tasvir edilir :

«Devlet başkalarının elinde nâil-i refâh olacağına kendi elinde ölsün, Tal'at bunu tercih ederdi».

Bilhassa yalancılıktaki şöhreti Türk matbuâtından başka bâzı yerli ve yabancı menbâlara aksedecek kadar genişlemiştir; kendisine karşı çok mülâyim davranan İbn-ül-Emin bile «Son Sadr-ı-a'zamlar»ında onun bu meşhur hususiyyetini şöyle anlatmaktadır :

«En hafif tarafı atlatmak idi. Bir gün Sadâret odasından çıkarken bir iş için mürâcaat eden bir adama «Peki, peki, bayramdan sonra) dedi. O adam (Bayram geçeli bir hafta oldu!) deyince hiç düşünmeden (Evet, kurban bayramından sonra!) dedi».

Tal'atın hiç bir lüzum olmadığı halde memleketin harb ateşine atılmasındaki fecî mes'ûliyyeti için yukarda 1914=1332 vukuâtının «11 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız. — Mağlûbiyyetimizin tahakkukuna sebep, Bulgaristan'ın müttefiklerine ihânet ederek 29 Eylül 1918 = 23 Zülhicce 1336 Pazar günü Selânik'de düşman devletlerle mütâreke akdetmek suretiyle Şark cephesinin ortadan yarılmasına imkân vermiş olmasıdır: Tabiî artık Türkiye'nin diger müttefikleriyle ittisâli kesilmiştir. İşte bu vaziyet üzerine bir taraftan Suriye'nin zıyâından dolayı İngiliz ordusu Anadolu'yu tehdid ederken, bir taraftan da Bulgar mütârekesinden dolayı Selânik'deki Fransız ordusu Istanbul'u tehdide başlamıştır. Tabiî artık hiç bir ümit kalmamış demektir. Bütün bunlara rağmen Tal'at Paşa sadâretinin

son günlerinde Berlin'e gitmiş ve Şark cephesinin gûyâ takviyesi için Almanlarla müzâkereye girişmiştir: Bulgar mütârekesinin akdinden bir gün evvel İstanbul'a dönmüş olan komiteci Sadr-ı-a'zam matbuât erkânını Bâb-ı-Âlî'ye dâvet edip seyâhati hakkında akla durgunluk verecek bir takım izâhâta girişerek Alman orduları Baş-kumandanı mareşal Hindenburg'a yaptığı acâyip bir tekliften bahsetmiştir: Unutulmaz bir kurt masalı gibi dinlediğim bu hezeyâna göre Osmanlı hükûmeti Türkistan'a sivil kıyâfetle bir takım zâbitler gönderecek, bunlar orada gizli bir Ahz-i-asker teşkilâtı kuracak, mağaralarla yer-altında hazırlanacak mahzenlerde gizli bir ordu yetiştirilecek ve işte bu yer-altı ordusu dört beş ay içinde Garp cephesine nakledilerek Almanlara yardım edilecektir! Tal'at bize bunları anlattıktan sonra Hindenburg'un hiç bir şey demeyip gülümsediğini söyledi ve o tarihî tebessümü mareşalin memnuniyyetiyle tefsir etti! Osmanlı imparatorluğunu on seneden az bir zaman zarfında yele veren zihniyet, işte böyle bir zihniyettir.
Bâb-ı-Âlî'ye komitecilik ruhunu sokmuş ve devleti tıpkı bir Balkan çetesi gibi idare etmiş olan Tal'at Paşa'nın sadâreti 1917=1335 senesi 4 Şubat=11 Rebî'ül-âhir Pazar gününden itibaren 1 sene, 8 ay, 2 gün sürmüştür: İsti'fânın resmen ilânına tesadüf eden 13 Teşrinievvel = 7 Muharrem Pazar tarihi esas ittihâz edildiği takdirde bu müddet 1 sene, 8 ay, 7 gün tutar. — Tal'atın şüpheli milliyyeti için «Vezir-i-a'zamlar» cedvelinde 281 numaraya bakınız. — Tal'at Paşa'nın isti'fâsı üzerine İttihad-ve-Terakki komitesi artık tamamiyle sukut etmiş ve biraz sonra 3 Teşrinisâni = 28 Muharrem Pazar günü lekeli adını değiştirerek «Teceddüd fırkası» ismiyle faaliyete kalkışmışsa da, bir kaç senede yıktığı muazzam imparatorluğun harâbeleri üzerine artık tutunmıya muvaffak olamamıştır).

14 Teşrinievvel = 8 Muharrem, Pazartesi : Eski Harbiye nâzırlarından Yâver-i-Ekrem ferik Ahmed İzzet Paşa'nın sadâreti.

(İzzet Paşa alel-usul müşiriyyet ve vezâret pâyesiyle sadârete getirilmiş ve Harbiye nezâretiyle Enver'in uhdesindeki Baş-kumandanlık Erkân-ı-Harbiyye riyâsetini de kendisi der-uhde etmiştir. Mâbeyn Baş-kâtibi Ali Fuad Bey'in hâtırâtına göre Tal'at'ın isti'fâsını pâdişah istemiş ve o da yeni kabineye iki İttihatçı nâzır alınmasını «şart koşmuş» tur: İşte bundan dolayı Tevfik Paşa kabine teşkilinden vazgeçmiş ve İttihatçılara mütemâyil olan İzzet Paşa da Dâhiliyye nezâretine komitenin eski Kâtib-i-umumîsi Fethi Bey'i ve Maliye nezâretine de komite devrinde bu nezâretin gediklisi olan ve Cumhuriyet devrinde Ankara'da asılan avdetî Câvid'i intihâb etmiştir! Zâten diger nâzırlar da umumiyyetle İttihad-ve-Terakki adamlarıdır. Millî felâketin baş mes'ulleri olan Tal'at, Enver ve Cemal Paşaların aşağıda bu sene vukuâtının «2/3 Teşrinisâni» fıkrasında göreceğimiz firarlarına imkân veren vaziyet işte budur).

27 Teşrinievvel = 21 Muharrem, Pazar : Haleb'in sukutu ve muhtelif cepheler vukuâtı.

(Bütün imparatorluk elden çıkmış, artık hakikî bir cephe kalmamıştır. Son iki felâket sahnesi şunlardır :
1 — «*Suriye cephesi*»: Suriye felâketi için yukarıki senenin «1 Teşrinievvel» fıkrasının ikinci paragrafına bakınız. — Düşmanın karşısında artık mukavemet edebilecek hiç bir kuvvet kalmadığı için Şam'dan gelen beşinci İngiliz suvâri fırkası Türk ordusunun tahliye etmiş olduğu Haleb'e hiç mukavemet görmeden girivermiştir. Bundan bir ve iki gün evvelki tarihler de rivayet edilir: Her halde onların tahliyeden galat olmak ihtimali vardır. Bu suretle İngiliz ordusu artık Anadolu'yu tehdide başlamış demektir! Stoyber bu felâketin bütün mes'uliyyetini Cemal Paşa'nın cebir ve şiddet siyasetinde gösterir. — Yavuz'un «Merc-i-

Dâbık» zaferi üzerine 1516=922 senesi 28 Ağustos=29 Receb Perşenbe günü girmiş olduğu Halep şehri, takvim ıslâhından mütevellit on günlük fark da hisâb edilmek şartiyle, tam 402 sene, 1 ay, 20 gün Türk hâkimiyyetinde kalmış demektir.

2 — *«Deniz ve Hava harekâtı»:* 14 Teşrinievvel = 8 Muharrem Pazartesi günü bir Fransız filosu Trablusuşam ve İskenderun limanlarına girmiş ve işte bu suretle Suriye'nin işgali tamamlandıktan sonra bir Anadolu limanı da düşman eline geçmiş demektir. — Hava harekâtının en mühimmi, 18 Teşrinievvel = 12 Muharrem Cuma günü zevâlî saat 11,30 da yedi ve öğleden sonra 2=14 de beş düşman tayyâresinin bir günde iki defa tekerrür eden akın hareketidir: Bu akınlarda Istanbul'a atılan bombalar halk arasında elli kadar telefâta ve yüz kadar mâsum insanın yaralanmasına sebeb olmuştur; düşmn tayyareleri bombalarla beraber beyannâmeler de atmışlardır: Bunlarda Bulgaristan misal gösterilerek Türkiye'nin de artık sulhe yanaşması lüzumundan bahsedilmiştir. Tayyârelerin biri Makriköy = Bakırköy taraflarında yere düşürülmüşse de diğerleri çekilip gitmiye muvaffak olmuşlardır.

Harb-i-umumînin Türk cephelerindeki son mâcerâları işte bunlardır. Aşağıki fıkrada göreceğimiz mütârekeye rağmen teslim olmayıp mukavemette devam eden üç yer vardır: Bunlardan Musul şehri 3 Teşrinisâni=28 Muharrem Pazar günü intizâmın te'mini bahânesiyle İngilizler tarafından işgal edilmiş ve 8 Teşrinisâni=3 Safer Cuma günü şehre İngiliz bayrağı çekilmiş, Fahri Paşa kumandasındaki beş on taburla Hicaz'da bir Türk adası vaziyetinde kalan Medine nihayet 13 Kânunusâni 1919=10 Rebî'ül-âhir 1337 Pazartesi günü teslime mecbur olmuş ve İtalyanlara karşı Trablusugarp müdâfaasını idare etmek istemişse de bu hareketin devlet için zararlı olacağı pâdişah tarafından kendisine tebliğ edildiği için nihayet o da İtalyanlara teslim olmak mecburiyetinde kalmıştır: Kendisinden işittiğime göre kahraman Trabluslular Osmanlı saltanat ve Hilâfetinin bu son mümessilini gözyaşlarıyla teşyi etmişlerdir. — Yemen ve Asir'de kalan bir mıkdar kuvvetimiz de biraz sonra teslim olmuştur).

30 Teşrinievvel = 24 Muharrem, Çarşanba: «Mondros mütârekesi» denilen teslimiyyet ve esâret vesikasının imzâsı.

(İzzet Paşa kabinesi iş başına gelir gelmez ilk iş olarak mütâreke akdine teşebbüs etmiştir: Bunda tamamiyle haklıdır, çünkü artık ne Suriye'yi istilâ eden İngiliz ordusuna karşı Anadolu'nun, ne de Bulgar mütârekesinden itibaren Istanbul yoluna hâkim olan Fransız ordusunun Selânik üzerinden gelecek istilâ hareketine karşı Trakya'nın müdâfaası kabil değildir. İşte bundan dolayı Kût-ül-Amâre'de esir edildikten sonra Büyükada'da muhâfaza edildiğini yukarda 1916 = 1334 vukuâtının «8/9 Kânunusâni» fıkrasının ikinci paragrafında gördüğümüz İngiliz cenerali Townshend'in delâletiyle İngiltere'ye baş vurulmuş ve nihayet Limni adasının Moudros = Mondros limanında bulunan Agamemnon ismindeki İngiliz zırhlısında mütâreke müzâkeresi başlamıştır. Bu müzâkerelerde İngiltere'yyi Akdeniz Baş-kumandanı vis-amiral Arthur Calthorpe ve bedbaht Türkiye'yi de 26 Teşrinievvel = 20 Muharrem Cumartesi günü Istanbul'dan hareket eden Bahriye nâzırı Rauf, Hâriciyye müsteşarı Reşad Hikmet ve Erkânıharp kaymakamı Sa'dullah Beyler temsil etmiştir.

Mondros mütârekesi yirmi beş maddeden mürekkeptir. Başlıca esasları şöyle sıralanabilir: 1) Çanakkale ve Karadeniz boğazlarındaki istihkâmların İ'tilâf devletleri tarafından işgali; 2) Hudut muhâfazasiyle âsâyiş te'mini için lüzum görülecek kuvvetlerden mâada bütün ordunun terhisi; 3) Kara sularında zâbıta vazifesi görecek küçük gemilerden mâadâ bütün donanmanın teslimiyle Osmanlı limanlarında mevkuf tutulması; 4) Galip devletlerin emniyetlerini tehdid edecek vaziyet zuhurunda her hangi bir sevkulceyş noktasının işgaline salâhiyetdâr olmaları; 5) Galiplerin bütün Türk limanlarıyla demiryollarından istifâ-

de edebilmesi ve bunlarla telsiz telgrafların ve kabloların mürâkabesi; 6) Toros tünellerinin işgali; 7) Kafkas hududunda Türk ordusunun 1914 sınırına çekilmesi; 8) Hicaz, Asir, Yemen, Suriye, Irak, Trablus ve Bingazi'de kalan Osmanlı kıtaâtının en yakın İ'tilâf kumandanlarına teslim olmaları; 9) Ordunun terhisi üzerine elde kalacak silâh ve cephânenin verilecek tâlimâta tâbi tutulması;

10) «Vilâyât-ı-Sitte» denilen Şarkî-Anadolu vilâyetlerinde iğtişaş çıktığı takdirde İ'tilâf devletlerinin istedikleri kısmın işgaline salâhiyetdâr olmaları;

11) Türk esirlerinin esârette kalmalarına mukabil İ'tilâf devletleriyle Ermeni esirlerinin iâdesi.

İmzânın ertesi günü öğle vaktinden itıbaren tatbikine karar verilen bu fecî mukavele bütün Osmanlı tarihinde imzâ edilmiş mağlûbiyyet vesikalarının en ağırıdır. Devletin yalnız istiklâli değil, devlet haysiyyeti bile kalmamıştır. Buna bir «mütâreke» demek doğru değildir: Çünkü Mütâreke demek, iki tarafın askerî vaziyetlerini muhâfaza şartiyle ateş kesmesi demektir. Onun için Mondros'da imzâlanan müdhiş vesika bir mütarekenâme değil, bir teslimnâmedir. Devletin istikbali bakımından en ağır maddeleri de galiplerin istedikleri sevkulceyş noktasını istedikleri zaman işgal edebileceklerine âid olan yedinci madde ile Şarkî-Anadolu'nun işgal hakkını veren yirmi dördüncü maddesidir. Galiplerin bilhassa bu son maddeden maksatları Pontos ve Ermeni komitelerini harekete getirip kargaşalıklar çıkartarak Şarkî-Anadolu'yu işgal ettikten sonra dâhilde bir Ermenistan ve sâhilde de bir Pontos Rum devleti kurmaktır.

Devlet yere serildikten sonra böyle bir muâhedeyi imzâ etmeyip ne yapabilir? Bu müdhiş hakikat âşikâr olmakla beraber, Fransızlarla İngilizler arasındaki ihtilâftan zerre kadar istifâde edilememiş olduğu da göz önündedir: Miralay Lamouche'un Türkiye tarihinde anlattığına göre İngilizler bu mukaveleyi Selânik'deki İ'tilâf ordusunun Fransız kumandanı mareşal Franchet d'Espérey'nin muhâlefetine rağmen ve hattâ ona haber bile vermeden imzâ etmişlerdir; öyle vaziyetlerde bâzı maddelerin tahfifine imkân olduğunu gösteren bir çok tarihî misâller zikredilebilir; meselâ 93 seferinde Rus orduları Ayastefanos'a gelip Istanbul'a girmek istedikleri halde Sultan Hamid siyasî tedbirlerle hem düşmanı içeri sokmamış, hem donanmayı kurtarmıştır: Yukarda 1878 = 1295 vukuâtının «3 Mart» fıkrasına bakınız; fakat öyle şeyler için büyük iktidar lâzımdır).

2/3 Teşrinisâni = 27/28 Muharrem, Cumartesi/Pazar gecesi: Yer yüzündeki son Türk imparatorluğunun inkırâzına sebeb olan İttihat-ve-Terakki komitecilerinin hisap gününden korkup kaçmaları ve kaçak mes'ullerin mes'uliyyet hisâbı.

(Bu tarihten üç gün evvel kaçan ilk firarî, harb-i-umumîdeki askerî sûiisti'mallerin timsâli olmakla meşhur Harbiye Levâzım reisi Topal-İsmail Hakkı Paşa'dır. Her ikisi de Polis müdir-i-umumîliğinde bulunup İttihad-ve-Terakki'nin tedhiş âleti olduktan sonra Halep ve Beyrut valiliklerine yükseltilmiş olan Bedri ve Azmi Beyler de bir gün evvel kaçmıya teşebbüs etmişlerse de vapurda yakalanıp şehre getirildikten sonra maatteessüf serbest bırakıldıkları için tekrar firâra muvaffak olmuşlardır. Bu gün kaçanlar, yeryüzündeki son Türk imparatorluğunun inkırâzından doğrudan doğruya mes'ul olan ve Baş-mâbeynci Lûtfi Simavî Bey'in hâtırâtında «Ekanîm-i Selâse» diye şöhret bulduklarından bahsedilen Tal'at, Enver ve Cemal Paşalardır; bunlardan başka komitenin merkez-i-umumî âzâsından Doktor Nâzım'la Doktor Bahaüddin Şakir de kaçmıştır. Enver ve Cemal Paşaların Alman üniformasıyla kaçtıklarından bahsedilir. Lûtfi Simavî Bey «3 Teşrinisâni» tarihini gösterirse de, o günkü «İkdam» gazetesine göre bizim burada esas ittihâz ettiğimiz tarih daha doğrudur. Bu kaçak mes'uller, Adliye mahkemelerinin elinden kurtulmuşlarsa da, Tarih denilen ebedî ve mânevî mahkemenin hükmünden hiç bir zaman kurtulamıyacaklardır.

Tarihin pek tuhaf cilveleri vardır: Osmanlı imparatorluğunun inkıraz mes'ullerini Istanbul'dan kaçıran vapur, Balkan harbinde Sultan Hamid'i Selânik'den Istanbul'a getiren «Loreley» ismindeki Alman sefâret vapurudur. — İnkıraz mes'ullerinin firârını teshil eden en mühim vaziyet, yukarda bu senenin «14 Teşrinievvel» fıkrasında gördüğümüz yeni hükûmetin İttihad-ve-Terakki'yi okşayan teşekkül tarzıdır: İşte bundan dolayı kaçaklardan bâzılarının kaçmadan evvel halefleriyle görüşmüş oldukları o zamanın gazetelerine bile aksetmiştir. — Bir aralık İâşe nâzırlığında bulunmuş olan meşhur Kara-Kemal yahut Zülüflü-Kemal'in tavsiyesiyle kaçmış olduklarından bahsedilen firarîlerden Tal'atla Enver, Sadr-ı-a'zam İzzet Paşa'ya birer mektup bırakmışlardır: Tal'at Paşa meşhur mektubunda malî namusundan bahsettikten sonra bozuk bir Türkçe ile:

— Millete karşı hisap vermek ve muhakeme olarak tâyin edilecek cezâyı kemâl-i cesaretle çekmek isterim!

demek suretiyle mücrim ve cezâya lâyık olduğunu veyahut cezâdan kurtulmak ihtimâli kendisince bile vârid olamıyacağını bizzat i'tirâf etmiştir! Malî namus meselesine gelince, hiç kimse sormuş olmadığı halde sırf kendiliğinden ortaya attığı namus insanın kolu, budu gibidir. Eğer eksik olursa kusur sayılır, olmazsa meziyyet değildir. Bilhassa tarihin en büyük devletlerinden birini batırmış bir siyaset adamının malî namustan dem vurup zengin olmadığını iddiâ etmesi bir mugalatadan başka bir şey değildir: Malî namus sâhibi olmak, yâni hırsız olmamak bir meziyyet midir? Fakat siyasî namus büyük bir meziyyettir. Eğer Tal'at Paşa çalmamışsa, bile bile çaldırmıştır ve çalmakla çaldırmanın hiç bir farkı yoktur. Baş-mâbeynci Lûtfi Simavî Bey onun bu hâlini şöyle anlatır (S. 176-177):

«3 Teşrinisâni — Bu gün Tal'at, Enver ve Cemal Paşalar firâr ettiler. Bu haber taaccüb-i umumîyi mucib oldu. Üç gün evvel de Levâzım reisi İsmail Hakkı Paşa ortadan kaybolmuştu. Tal'at Paşa'nın kaçmasına her kes hayret etti. İlm-ü-irfânının ve tecribesinin noksanlığına ve İttihad-ve-Terakki'ye intisâbından başka bir meziyyeti olmıyan bir takım cühelâyı kabinesine idhâl etmek ve fırka yârânının ihtikârına göz yummak gibi lâyüad hatâlarına rağmen müşârünileyh halk nazarında cesur ve vatanperver olarak tanıldığından i'tirâf-ı zünûb ile hakkında verilecek karara inkıyâd edeceği zannolunuyordu. Paşaların firârı dolayısıyla bir çok dedikodular oldu».

Tal'at Paşa, Lûtfi Simavî Bey'in dediği gibi «İtirâf-ı zünûb» etmemiş değildir, yukarda gördüğümüz gibi cezâya müstahak olduğunu mektubunda i'tirâf etmiş olduğu halde kaçmıştır! Harb-i-umumîde kendisinden evvel Sadâret makamında bulunmuş olan Said Halim Paşa halefi gibi korkak olmadığı için kaçmamış, tevkif edilip Dîvân-ı-harb'e verilmiş ve nihayet İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştür.

«İkdam» gazetesine göre Enver'in mektubunda da artık «Memlekette ifây-ı hizmet etmesine imkân görmediği için Kafkasya'da bir hükûmet-i islâmiyye teşkil etmek» maksadıyla oraya gideceğinden bahsedilmektedir! Osmanlı imparatorluğunu mahvetmiş olması kâfi gelmemiş gibi başka milletlerin başına da iş açmaya daha o zamandan karar vermiş olduğunu gösteren bu iddiânın her halde tıbbî bir mâhiyyeti olmak lâzımgelir ve bunun böyle olduğunu da ayni şahsın daha sonraki Türkistan mâcerâsı bütün vuzuhiyle meydana çıkarmıştır: Aşağıda 1922 = 1340 vukuâtının «4 Ağustos» fıkrasına bakınız. İttihad-ve-Terakki'nin meşhur Meclis-i-Meb'ûsân reisi Ahmed Rızâ Bey bile «Cumhuriyet» gazetesinde çıkan hâtıratında onun bu ruhî ve zihnî vaziyetini şöyle tasvir etmiştir:

«Şöhret-i askeriyyeye hâhişger idi. Napoléon gibi meşhur olmak isterdi. Avantür arkasından koşardı. Trablusugarp seferi, Hareket ordusuyla Istanbul'a gelişi ve nihayet Türkistan'da Ruslarla vuruşarak şehid düşmesi hep şöhret peşinde koştuğunu gösterir».

Enver'in askerî mâhiyyetini iyice anlamak için Erkân-ı-harb Kaymakamı Şerif Bey'in «Sarıkamış» ismindeki eserine mürâcaat etmelidir.

1908 = 1326 senesi 23 Temmuz=23 Cumâda-l-âhire Perşenbe günü ikinci meşru-

tiyetin ilânından itibaren Tal'at Paşa kabinesinin bu 1918=1337 senesi 13 Teşrinievvel = 7 Muharrem Pazar günü ilân edilen isti'fâsına kadar geçen müddet tam 10 sene, 2 ay, 20 gündür: Bu müddetten muhâliflerin bir aralık iş başında bulundukları 6 ay, 8 gün çıkarıldığı takdirde geri kalan 9 sene, 8 ay, 12 gün İttihad-ve-Terakki'nin devlet mukadderâtına ilkönce bilvâsıta ve ondan sonra da doğrudan doğruya hâkimiyyetiyle geçmiştir. İşte bu on seneden az zaman zarfında o meş'um komitenin elden çıkmasına sebeb olduğu yerler iki kısma ayrılır: 1) Harb-i-umumîden evvel büyük bir sür'atle kaybedilen yerlerden Girit, Bosna-Hersek, Bulgaristan ve Rumeli-i-Şarkî gibi ecnebi işgaline düşmüş veyahut istiklâle yakın bir muhtâriyyet kazanmış eyâletler sayılmak şartiyle devlet bünyesinden ayrılan memleketler Trablusugarp, Bingazi, tekmil Rumeli kıt'ası ve Akdeniz adalarıdır. 2) Harb-i-umumîde elden çıkan kıt'alar da Hicaz, Yemen, Asir, Irak, Suriye, Filistin, Lübnan ve Mısır ölkeleridir. — Harb-i-umumîdeki asker zâyiâtımızın umumî yekûnu «3,842,580» üç milyon sekiz yüz kırk iki bin beş yüz seksen kişidir: Dört milyona yaklaşan bu müdhiş yekûnun beş yüz elli bini şehid, sekiz yüz doksan bir bin üç yüz altmış dördü mâlûl, yüz üç bin yedi yüz otuz biri kayıp, iki milyon yüz altmış yedi bin sekiz yüz kırk biri yaralı ve yüz yirmi dokuz bin altı yüz kırk dördü esirdir: Bu esirlerin mühim bir kısmı esârette ölmüş olduğu için, şühedâ yekûnu takriben altı yüz bine yaklaşır. Memleketin muhtelif taraflarında açlık, sâri hastalık ve muhâceret yüzünden telef olan sivil ahâli kurbanları bu yekûna dâhil değildir. — Gemi zâyiâtı itibariyle mevcuduna nisbetle en çok zarara uğrıyan devlet Türkiye'dir: Umumî yekûn 245,627 tonilâto gösterilir; bunun 143,959 u harp ve 101,668 i de ticaret gemilerine âittir. Yelkenli zâyiâtımız bu yekûna dâhil değildir. — Harb-i-umumî bir taraftan devletin maliyesini iflâs hâline getirmiş olduğu gibi, bir taraftan da istilâ fâcialarının sebeb olduğu tahribatla ticarî ve iktisâdî zararlarımız ve bilhassa nüfus zâyiâtımız da müdhiş rakamlara bâliğ olmaktadır. İşte bütün bu millî felâketlere sebeb olanların dar-ağaçlarıyla beraber kurdukları menhûs idarenin mâhiyyetini de Tal'at Paşa bizzât anlatmış, İbn-ül-Emin'in «Son Sadr-ı-a'zamları»nın 1959 uncu sahifesine geçirdiği şu sözüyle tasvir etmiştir :
«Bizim bu memlekette kurduğumuz idare, olsa olsa münevver bir istibdaddır»! «Münevver» vasfı doğru olmamak şartiyle bu söz bir «İntak-ı hak»dan başka bir şey değildir. Kaçak mes'ullerin sırtlarına yükleyip kaçırdıkları mes'uliyyet, işte bütün bunların fecî hisâbıdır. — Aşağıki senenin «13 Temmuz» fıkrasına da bakınız).

8 Teşrinisâni = 3 Safer, Cuma: İzzet Paşa kabinesinin isti'fâsı.

(İsti'fânın sebebi, yukarıki fıkrada gördüğümüz harp mes'ullerinin firârına meydan verilmiş olmasından dolayı efkâr-ı-umumiyyenin kabine aleyhine dönmesi ve artık İ'tilâf devletleri mümessillerinin Istanbul'a gelmesi tahakkuk ettiği için kabinede İttihatçı nâzırlar bulunmasını muvâfık görmiyen pâdişahın İzzet Paşa'ya haber gönderip Adliye nâzırı Hayri Efendi ile Maliye nâzırı Selânikli Câvid ve Dâhiliyye nâzırı Fethi Beylerin değiştirilmesini tavsiye etmiş olmasıdır. İzzet Paşa bu ihtâra karşı ilkönce işi savsaklamak istemişse de üstüste irâdeler tebliği üzerine bunu Kanun-ı-esasî'ye mugayir bir müdâhale saymış ve bu gün arkadaşlarıyla müzâkereden sonra takdim ettiği isti'fânâmede pâdişahın ihtarlarını «Riâyet-i ahkâmına kasem etmiş oldukları Kanun-ı-esasî ile kabil-i te'lif görmediklerinden» bahsetmiştir! — İzzet Paşa'nın isti'fâsı umumiyyetle bir gün sonraki ilân tarihine müsâdif gösterilirse de doğru değildir: İsti'fâ günü sayılmamak şartiyle Sadâret müddeti bu senenin 14 Teşrinievvel = 8 Muharrem Pazartesi gününden itibaren 25 günden ibarettir. — Bu kısa ömürlü kabinenin iki tarihî rolü vardır : Biri yukarda bu senenin «30 Teşrinievvel» fıkrasında gördüğümüz Mondros mütârekesinin akdi, biri de harp mes'ullerinin kaçmasına meydan vermiş olmasıdır).

11 Teşrinisâni = 6 Safer, Pazartesi: Tevfik Paşa'nın ikinci sadâreti ve Osmanlı tarihinde son Sadâret-alayı.

(Tevfik Paşa'nın «Otuz bir Mart vak'ası»na tesadüf eden ilk sadâreti için yukarda 1909 = 1327 vukuâtının «13 Nisan» fıkrasına bakınız. — Çok ihtiyar olan Tevfik Paşa'nın artık bunamıya başladığından bahsedilir: Mâbeyn Baş-kâtibi Ali Fuad Bey'in izahına göre kabine listesi tertib edilirken Meşîhat'e eski Mısır kadısı Yahyâ Reşid Efendi'yi teklif etmişse de iki sene evvel ölmüş olduğu hatırlatılmıştır! Evkaf nâzırlığına intihâb ettiği eski Van valisi İzzet Bey'i bir çok itirazlara rağmen kabineye alması da bu acâyip adamın ağlıyarak paşanın «Ayaklarına kapanmış» olmasındandır! Pâdişahın en büyük hatâlarından biri de öyle bir devirde işte böyle hükûmetlerle devlet idaresine kalkışmasıdır! — Sadâret alaylarında Sadr-ı-a'zamların Bâb-ı-Âlî'ye atla gitmesi âdettir: Bu âdete Tevfik Paşa'nın ilk sadâretine kadar devam edilmiş ve ondan sonraki Sadr-ı-a'zamlar Istabl-ı-Âmireden tahsis edilen mükellef arabalarla gitmişlerdir: Tevfik Paşa'nın bu gün arabayla yapılan Sadâret-alayı Osmanlı tarihinde son alaydır; bundan sonraki Sadâret tebeddülleri Istanbul'un işgal zamanına tesadüf ettiği için artık alay yapılmamış ve Sadr-ı-a'zamlar Bâb-ı-Âlî'ye hususî surette otomobille gitmişlerdir. İşte bundan dolayı Tevfik Paşa Bâb-ı-Âlî'ye hem atla, hem arabayla giden Sadr-ı-a'zamların sonuncusu olduğu gibi, Osmanlı tarihinde son Sadr-ı-a'zam da kendisidir).

13 Teşrinisâni = 8 Safer, Çarşanba: Düşman filolarının Istanbul'a gelişi ve vatanımızın işgaline başlanması.

(İlkönce 7 Teşrinisâni=2 Safer Perşenbe günü miralay Muerphi isminde bir İngiliz mümessili ve ertesi gün de ilk Fransız askerî hey'eti gelmiştir. Nihayet mütâreke mucibince bu gün gelen İ'tilâf donanmaları elli beş gemiden mürekkeptir: Bunların 22 si İngiliz, 12 si Fransız, 17 si İtalyan ve 4 ü de Yunan gemisidir. Yunan gemilerinin başında mâhud Averof zırhlısı vardır. Bunlar derhal karaya asker çıkarıp şehrin muhtelif yerlerini işgale başlamışlardır. — Yunan gemileriyle askerinin gelmesi evvelce verilmiş olan te'minâta mugayir olduğu halde hükûmet aczinden dolayı ses çıkaramamış ve işte bu sâyede Karadeniz-boğazı'nda Anadolu sâhilinin yukarı kısmını maatteessüf Yunanlılar işgal etmişlerdir. Bu münâsebetle Istanbul Rumları Yunan bayraklarıyla alay alay Averof'a taşınmış ve sokaklarda «Zito!» sesleri işte o gün işitilmiye başlamıştır! — İlk İngiliz kumandanı ceneral Milne'in Istanbul'a gelişi bu tarihten 14 gün sonra 27 Teşrinisâni = 22 Safer Çarşanba gününe müsâdiftir: Karargâhı da kendisinden 21 gün sonra 18 Kânunuevvel=14 Rebî'ül-evvel Çarşanba günü gelmiştir. Bu tarihten itibaren İngilizler Haydarpaşa'dan Ankara'ya kadar hat boyunu işgale başlamışlar ve Karadeniz tarafında da Samsun ve Batum limanlarımızla dâhilde Merzifon'u işgal altına almışlardır).

17 Teşrinisâni = 12 Safer, Pazar: Baku'nun İngilizler tarafından işgali.

(Mondros mütârekesi mucibince Türk ordusu 1914 hududuna çekilmek mecburiyetinde bırakıldığı için, yukarıki senenin «1 Teşrinievvel» fıkrasının üçüncü paragrafında işgalini gördüğümüz Baku'da bulunan Osmanlı kuvveti, Hazar denizinin İran sâhilinde bulunan İngiliz kuvvetleri kumandanı ceneral Thomson'un talebiyle geri çekilmiş ve nihayet bu gün İngilizler Baku'ya girmiştir: Aşağıki senenin «1 Mart», «19 ve 20 Nisan» fıkralarına da bakınız).

21 Kânunuevvel = 17 Rebî'ül-evvel, Cumartesi : Meclis-i-Meb'ûsânın feshi.

(Feshin en mühim sebebi, bütün meb'usların İttihatçı olmasıdır. Bundan dolayı gazetelerde feshe dâir yazılar neşredilmiye başlamış ve Istanbul'a yerleşen İ'tilâf devletlerinin siyasî mahfillerinde de meclisin intihapla değil, İttihad-ve-Terakki tarafından tâyin edilmek suretiyle toplanmış gayr-i-meşrû bir hey'et olduğu hakkında ileri sürülen mütâlâalar pâdişaha kadar aksettirilmiştir. İkinci sebeb de 19 Kânunuevvel = 15 Rebî'ül-evvel Perşenbe günü beyannâmesini okuyan yeni kabine'ye ale-l-usul i'timad re'yi verdikten sonra bu gün de İttihatçılık gayretine kapılan meclisin adem-i-itimad re'yi vermiye karar vermiş ve bu kararın da Âyan ve Meb'ûsan reisleri tarafından Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'ya ihbâr edilmiş olmasıdır. Kanun-ı-esasîye göre pâdişahın feshe hakkı vardır, fakat dört ay zarfında yeni meclisin mutlaka intihâbı lâzımsa da memleketin uğradığı işgal vaziyetinden dolayı ona imkân yoktur; imkân olsa bile elden çıkmış olan vilâyetlerden meb'us intihâbı kabil değildir. Bununla beraber, İttihatçı bir meclisin ibkasına da şerait müsâid olmadığı için fesih artık mukadder bir netice demektir).

1919 = 1337

12 Kânunusâni = 9 Rebî'ül-âhir, Pazar: Tevfik Paşa'nın isti'fâsı ve ertesi gün üçüncü sadâreti.

(İstifânın sebebi, kabinede bir takım tâdilâta lüzum görülmüş olmasıdır. — Tevfik Paşa'nın ikinci sadâreti yukarıki senenin 11 Teşrinisâni=6 Safer Pazartesi gününden itibaren 2 ay, 1 gün sürmüştür).

21 Kânunusâni = 18 Rebî'ül-âhir, Salı: Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın ölümü.

(Mezar taşında merhumu bir gün sonra ölmüş gösteren tarih yanlıştır, yalnız gün ismi doğrudur. — Ahmed Muhtar Paşa'nın cenâze merâsimi 23 Kânunusâni = 20 Rebî'ül-âhir Perşenbe günü yapılmıştır: Mezarı Fatih'dedir; vasiyeti mucibince tabutuna Türk bayrağı örtülmüştür. — Gazi Ahmed Muhtar Paşa merhum Bursa'nın Katırcı-oğulları âilesinden Hacı-Halil Efendi'nin oğludur. 1255 = 1839 senesi 22//23 Şa'ban=31 Teşrinievvel/1 Teşrinisâni Perşenbe/Cuma gecesi Bursa'da dünyaya gelmiş olduğunu «Sergüzeşt-i-hayatımın cild-i sânisi» ismindeki eserinin sonundaki terceme-i-hâlinde söylediğine göre 79 sene, 22 gün yaşayıp seksen yaşına bastığı sıralarda ölmüş demektir. — «93 seferi»nde Anadolu'yu Rus istilâsından kurtarmış olması en büyük hizmeti, Gazilik sebebi ve en mühim askerî muvaffakıyyetidir. — Ahmed Muhtar Paşa çok mühim bir ilim adamıdır; başlıca eserleri «Rıyâz-ül-muhtâr fî ilm-i-evkaati ve-l-edvâr» ve zeyli, Almanya'nın altın madalyasıyla taltif edilen «Islâh-üt-takvîm»i, «Sergüzeşt-i hayatımın cild-i sânisi» ve «Serâir-ül-Kur'ân fî tekvîni ve ifnâi ve iâdet-il-ekvân» gibi kıymetli eserlerdir. — Yirmi üç sene Mısır Fevkalâde-komiserliğinde, Âyan reisliğinde ve bir kere de Sadârette bulunmuştur: 1912 = 1330 vukuâtının «22 Temmuz» fıkrasına bakınız. — Mezarı Fâtih câmii hazîresindedir).

30 Kânunusâni = 27 Rebî'ül-âhir, Perşenbe: İttihatçıların tevkifine başlanması.

(Osmanlı imparatorluğunu on seneden az bir zamanda yele veren «İttihad-ve-

Terakki» komitesinin millete ve tarihe karşı ebediyyen mes'ul olan kodamanları yukarıki senenin «2/3 Teşrinisâni» fıkrasında gördüğümüz firâr cürmünü irtikâb ettikten sonra efkâr-ı-umumiyye mütebâkisinin de fırsat buldukça kaçmak ihtimâlinden endişe duymıya başlamış, gazetelerde harp, inkıraz, irtikâp ve sûiistimal maznunlarının hisap günü geldiğine âit yazılar çıkmış ve işte bundan dolayı Tevfik Paşa hükûmeti İttihatçıların tevkifine karar vermiştir: Bu gün tevkif edilenler, başta İsmail Canbulat, Hüseyn Câhit, iâşeci Kara-Kemal nâm-ı-diger Zülüflü-Kemal ve Zıyâ Gökalp olmak üzere 27 kişidir; bir kaç gün sonra bu mıkdar 93 kişiyi bulmuştur: Aşağıda bu senenin «10 Mart» fıkrasına da bakınız).

8 Şubat = 7 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi: Rumeli'deki düşman orduları Baş-kumandanı ceneral Franchet d'Espérey'nin operet kahramanlarını gölgede bırakan parlak bir zafer alayı ile Istanbul'a girişi.

(Sonradan mareşalliğe terfi edilen bu cakacı ve fiyakacı Fransız cenerali 23 Teşrinisâni 1918 = 18 Safer 1337 Cumartesi günü Istanbul'a gelmiş, sonra çekilip gitmiş ve ondan sonra tekrar gelip eski Roma kumandanlarını andıran gülünç bir zafer alayı tertib ettirerek fetihsiz bir fâtih edâsiyle Istanbul'a girmekten utanmamıştır: Bu soytarıca alayda beyaz bir ata binen komik Fransız cenerali eski Roma usulünce dizginlerini iki askere tutturup etrâfında hayâsızca bağrışan Rum, Ermeni ve Yahudi döküntülerini selâmlarken ne kadar maskara olduğunun farkında bile olmıyarak Fransa sefârethânesine gitmiştir. — Pek dar kafalı bir zavallıdan başka bir şey olmıyan Franchet d'Espérey'nin zekâ seviyyesi müsâid olmadığı için düşünemediği bir nokta vardır: Öyle bir zafer alayı yapabilmek için Istanbul'a eski Türkler gibi harben ve cebren girmiş, yâni Fransızlarla müttefikleri gibi Çanakkale harp meydanlarından gece karanlığında kaçmamış olmak lâzımdır).

15 Şubat = 14 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi: Mütârekenin ihlâli.

(İ'tilâf kuvvetleri Istanbul'a girdikten sonra mütâreke muâhedesi artık bir masal kitabı hâline gelmiş ve Türk milletinin en mukaddes haklarına bile tecâvuz edilmiye başlamıştır: Düşmanın bu gün sansürle polise iştirâk etmesi ve daha doğrusu el atması işte bu cümledendir).

1 Mart = 28 Cumâda-l-ûlâ, Cumartesi: Azgur kasabasının ve ertesi gün de Ahıska'nın sukutu.

(Mütâreke mucibince Türk ordusu 1914 hududuna çekilmek mecburiyetinde kaldığı için bunlar Gürcü kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir: Aşağıda bu senenin «19 Nisan» fıkrasına bakınız).

3 Mart = 30 Cumâda-l-ûlâ, Pazartesi: Tevfik Paşa'nın isti'fâsı ve ertesi gün Dâmad-Ferid Paşa'nın ilk sadâreti.

(İsti'fânın sebebleri şunlardır: Harp müsebbipleriyle «Tehcir ve taktil»» mes'ullerinin ve başta muhtekirler olmak üzere diger cerâim erbâbının muhakemesi için askerlerle adliyecilerden mürekkep fevkalâde bir Dîvân-ı-Harb-i-Örfî teşkili hakkında hükûmetin takdim ettiği kararnâmeyi vükelânın Dîvân-ı-Âlî tarafından muhâkemesini esas ittihâz eden Kanun-ı-esasî'ye mugayir bulduğundan dolayı pâdişahın tasdik etmemesi, kabinenin kararında ısrâr etmesi, matbûâtın çok gevşek bulduğu hükûmeti mütemâdiyen tenkid edip durması, Hürriyet-ve-

İ'tilâf fırkasının iş başına gelmek için Dâmad-Ferid'i âlet ederek entrikalar çevirmesi ve şımarık Fransız generali Franchet d'Esprey'nin de Sadr-ı-a'zamı sefârete celbederek tehdid etmesidir. Tevfik Paşa İ'tilâf devletlerinin bir hafta içinde tevkifini istedikleri 36 kişi derhal Divân-ı-harb'e verilmediği takdirde bunların düşman devletler tarafından tevkif edileceğini de söylemişse de, pâdişah kararından dönmemiş ve işte bunun üzerine kabine isti'fâ edip memleketin en büyük tehlikelerle muhât olduğu bir devirde Dâmad-Ferid gibi bir kâbus maatteessüf hükûmetin başına musallat edilmiştir. — Tevfik Paşa'nın bu üçüncü sadâreti bu senenin 13 Kânunusâni = 10 Rebî'ül-âhir Pazartesi gününden itibaren 1 ay, 21 gün sürmüştür: Şubat 28 gün olmak itibariyle bu müddet hakikatte 49 gün, yâni 1 ay, 19 gün demektir).

10 Mart = 7 Cumâda-l-âhire, Pazartesi: İttihatçıların tevkifi.

(Yukarıki fıkrada Tevfik Paşa kabinesinin teşkil etmek istediğinden bahsettiğimiz Divân-ı-harb'i Kanun-ı-esasî'ye mugayir bulan pâdişah Dâmad-Ferid kabinesinin ayni talebini derhal kabul etmiştir; Mâbeyn Baş-kâtibi Ali Fuat Bey bunun sebebini şöyle izah etmektedir: Tevfik Paşa sâbık vükelâyı da muhâkeme ederek Divân-ı-Âlî rolü oynıyacak fevkalâde bir Divân-ı-harb istemiştir; öyle bir Divan Kanun-ı-esâsî'ye mugayirdir; halbuki Dâmad-Ferid yalnız askerlerden mürekkep alelâde bir Divan-ı-harb teşkil etmiş ve kararnâmesinde vükelâ muhâkemesinden bahsetmemiştir. Bu günkü tevkifat işte bu suretle teşekkül eden askerî Divân-ı-harb'in emriyle yapılmış ve başta eski Sadr-ı-a'zamlardan Mısırlı Said Halim Paşa, sâbık Şeyh-ül-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi, eski Meclis-i- Meb'ûsân reisi Şişman-Halil, sâbık Âyân reisi Rif'at, İzzet Paşa kabinesinin İttihatçı Dâhiliyye nâzırı pomak Fethi, eski Maarif nâzırlarından maslûp Şükrü, İttihatçı vükelâdan sâbık Adliye nâzırı İbrahim ve Hâriciyye nâzırı Giritli Ahmed Nesimî Beyler olmak üzere altmış kişi tevkif edilmiştir. Bu gün başlıyan tevkifât Dâmad-Ferid devrinde hemen her gün devâm etmiştir).

8 Nisan = 7 Receb, Salı: Boğazlıyan Kaymakamı ve Yozgat Mutasarrıf vekili Kemal Bey merhumun haksız idâmı.

(Zavallı Kemal Bey, Ermeni «Taktil ve tehcir»inden mes'ul gösterilerek sırf İ'tilâf devletlerine gösteriş yapıp yaranmak için Divân-ı-harb karariyle ve el-çabukluğuyla idâm ediliverilmiştir: Halbuki bu ma'sûm adam âmirlerinden aldığı emri bütün emsâli gibi ifâdan başka bir günâhı olmıyan bir me'murdur. Şarkî-Anadolu'da Rus işgalinden istifâde ederek Türk katl-i-âmları tertib eden Hatisof/Hatisyan vesaire gibi kanlı Ermeni sergerdeleri o zaman Versailles konferansında Ermenistan dâvâsını müdâfaa etmek üzere Istanbul'dan kollarını sallıyarak geçip giderlerken bizim zavallı Kemal Bey İttihad-ve-Terakki'nin bütün «Taktil ve tehcir» hisâbını Dâmad-Ferid'in Divân-ı-harbine şahsen vermek mecburiyetinde bırakılmıştır! O sırada neşretmekte olduğum «Memleket» gazetesinde Kemal Bey'i kurtarmak için yaptığım neşriyyâtın hiç bir faydası olmadı. Bir gün merhumun babası idârehâneme geldi ve zavallı oğlunun Bekirağa-bölüğü'nde kurşunkalemle yazdığı mektubu bana getirdi; ömrünün son yazısı olan bu mektubunda artık âkıbetini anlamış olan Kemal Bey:

— Ey Türk yavrusu, bu dünyada kalbim ve öteki dünyada ruhum ebeddiyyen sana minnetdâr olacaktır!

diyordu. Bu hazin mektup öğleden evvel gelmişti; öğleden sonra zavallının Bâyezid meydanında idâm edildiğini muhbirlerimden biri telefonla bildirdi: Hemen Bâyezid'e gidip muhterem şehidin yüzünü ilk defa olarak dar-ağacında gördüm. O gün Askerî-Tıbbiyye'nin millî şuurlarını dâimâ hürmetle yâd edeceğim talebe mümessilleriyle temâs ettim ve akşama doğru mağdur şehidin mubârek na'şini Sirkeci'den Kadıköyü'ne nakleden istimbota atladım. Zavallı baba-

sı deli gibiydi. Cenâze Moda'daki evine nakledildi. Merâsimin ertesi günü yapılmayıp bir gün sonraya bırakılmasını kararlaştırdık. 10 Nisan=9 Receb Perşenbe günü Türk milliyetçiliğinin unutamıyacağı bir cenâze-alayı yapıldı: O zamanki Kadıköy karakolunun zâbitiyle efrâdı tabut geçerken bayrağı yarıya indirerek askerî merâsim yaptı. Damad-Ferid'in ilk sadâretinde irtikâb ettiği ilk cinâyet hem halkın, hem askerin galeyâniyle tel'in edilmiş oldu. Ertesi gün Sadr-ı-a'zamın meş'ûm imzâsiyle uzun bir beyannâme neşredilip nümâyiş mürettiplerinin en şiddetli cezâlara çarptırılacaklarından bahsedildiyse de, «Memleket» gazetesinin bir iki mürettibinden başka kimse yakalanmadı ve onlar da bir iki gün sonra kurtarıldı).

19 Nisan = 18 Receb, Cumartesi: Kars'ın Ermeniler tarafından işgali.

(Mütâreke mucibince Türk ordusu 1914 hududuna çekilmek mecburiyetinde bırakıldığı için Kars Türkleri bir «Cenubugarbî Kafkas Hükûmet-i muvakkate-i milliyesi» teşkil etmişlerse de, bu gün İngiliz işgal kuvvetleri Meclis-i-Millî binâsını kuşatıp hükûmet erkânını Batum ve Istanbul üzerinden Malta'ya göndererek bizim zavallı Kars'ı Ermenilere vermişlerdir: Yukarıki senenin «17 Teşrinisâni» fıkrasına ve aşağıki fıkrayla yukarda bu senenin «1 Mart» fıkrasına da bakınız).

20 Nisan = 19 Receb, Pazar: Ardahan'ın sukutu.

(Yukarıki fıkrada gördüğümüz mecburiyetten dolayı Türk kuvvetleri çekilince Gürcüler işgal etmişlerdir).

29 Nisan = 28 Receb, Salı: Antalya'nın İtalyanlar tarafından işgali.

(Artık ortada bir Türk ordusu kalmamış olduğu için elleri bağlı demek olan Türkiye'ye İtalyanlarla Yunanlılar bile tecâvuza başlamışlardır. Bu sırada Urfa, Antep, Maraş ve Adana havâlisine de Fransızlarla İngilizler musallat olmuşlardır).

11 Mayıs = 10 Şa'ban, Pazar: Yunanlıların Fethiye'yi işgali.

(Bu kasabanın eski ismi Meğri'dir).

13 Mayıs = 12 Şa'ban, Salı: İtalyanların Kuşadası'nı işgali.

(O sırada Garbî-Anadolu'nun işgalinde İtalyanlarla Yunanlılar rekabet hâlindedir).

15 Mayıs = 14 Şa'ban, Perşenbe: İzmir fâciası ve Garbî-Anadolu'da Yunan işgal hareketleri.

(O sırada zafer sarhoşu olan galip devletler Türk tarihinin artık sona erdiğine hükmetmek gafletini göstermişlerdir: Istanbul beynelmilel bir işgal altına alındıktan sonra Anadolu'nun paylaşılmasına kalkışılması işte bundandır; fakat aralarında rekabet ve ihtilâf vardır: Meselâ Yunanlılarla İtalyanların yukarıki fıkralarda gördüğümüz işgal yarışlarının sebebi işte budur. — İzmir'i İtalyanlar istedikten sonra Yunanlıların ağır bastıklarından bahsedilir: Nihayet Mondros

mütârekesini imzâ eden amiral Calthorpe kumandasındaki düşman filoları 7 Mayıs=6 Şa'ban Çarşanba günü İzmir'de toplanarak 14 Mart=11 Cumâda-l-âhire Cuma günü bu zavallı vilâyetimizin Yunanlılar tarafından işgali hakkında müttefiklerin verdikleri kararın tatbikiyle meşgul olmuşlardır: Zâten ayni karardan dolayı 9 Mayıs = 8 Şa'ban Cuma günü Istanbul Rum patriki Türkiye Rumlarını her türlü tâbiiyyet mükellefiyyetlerinden muâf ilân etmiştir! — Nihayet bundan bir gün evvel amiral Calhorpe 17 nci kolordu ve İzmir mevkı'-i-müstahkem kumandanı Ali Nâdir Paşa'ya bir nota ile şehrin Yunanlılar tarafından işgal edileceğini bildirmiş ve bu şenî' ve hayâsızca işgal gûyâ İzmir şehrine münhasır ve muvakkat bir tedbir gibi gösterilmiştir. — İzmir'e çıkarılan ve vaktiyle asırlarca Türk tâbiiyyet ve himâyesi altında Katolik-Lâtin taarruzundan masun yaşadıkları için mevcudiyyetlerini bile bize medyun olan Yunan askerlerinin başında miralay Saphiriotis/Saphiropolis isminde bir câni vardır: O sırada mâhut Aweroff ve Limnos zırhlıları da, limandadır. — Yunan barbarları karaya çıkar çıkmaz fes giyen veyahut «Zito Venizelos!» demiyen mâsum ve silâhsız insanların hepsini öldürmiye başlamışlardır: Bu kanlı fâciayı gemilerinin güvertesinden gören İngiliz ve Amerikan bahriyelilerinden bâzıları denize atılıp insanlık nâmına Türklerin imdâdına yetişmek istedikleri için, kapdanlar şehre karşı perde vazifesini görecek tenteler çektirmişler ve bu suretle gemilerdeki askerlerin karadaki fâciayı görmelerine medeniyet nâmına sed çekmişlerdir! — 17 nci kolordu Askerlik dairesi reisi cennetmekân Süleyman Fethi Bey'in Türk ordusu tarihine şeref veren şanlı şehâdeti işte o sıradadır; Yunan vahşileri bu muhterem Türk askerine «Zito Venizelos!» diye bağırmasını teklif edince kahraman zâbitimiz:

— Ben Türk askeriyim, öyle şey söyliyemem!

dediği için Ortaçağ barbarlarına rahmet okutacak bir vahşetle kahpece şehid edilmiştir: O sırada otuz Türk zâbiti daha şehid edildikten başka, halktan bâzı ihtiyarlar denize atılmış ve dükkânlar yağma edilmiştir. — Türk milleti nâmına ilk kurşun işte o sırada atılmıştır: Yağız çehreli bir Türk genci bu ilk kurşunuyla Yunan bayrakdarını gebertip yere sermiş ve ondan sonra da son kurşununa kadar tek başına harbetmiştir; mubârek adı bile mâlûm olmıyan bu arslan yavrusunu millî tarihimiz dâimâ hürmet ve minnetle yâd edecektir: Ona yakışan yegâne isim «Türk» ismidir. — Yunan barbarları o gün bütün Türk askerlerini esir almışlardır. — Bütün gün katl-i-âm ve yağma ile geçmiş, ırzlara tecâvuz edilmiş medenî denilen Avrupa ve Amerika o müdhiş sahneyi Hıristiyanlık taassubiyle, yâni lezzetle seyretmiştir: Bunu şimdi onlar artık unutmuşlardır, fakat damarlarında Türk kanı olanlar unutmamışlardır ve hiç bir zaman unutmıyacaklardır. — İşgal fâciası İzmir'e münhasır kalmamıştır: Ayni gün Menteşe=Muğla sâhilleri İtalyan işgaline uğradığı gibi, Yunanlılar da İzmir'den sonra 16 Mayıs=15 Şa'ban Cuma günü Urla, 17 Mayıs=16 Şa'ban Cumartesi günü Çeşme, 20 Mayıs=19 Şa'ban Salı günü Torbalı, 22 Mayıs=21 Şa'ban Perşenbe günü Menemen, 25 Mayıs=24 Şa'ban Pazar günü Mağnisa, Bayındır ve Selçuk=Efes, 27 Mayıs = 26 Şa'ban Salı günü Aydın, 28 Mayıs=27 Şa'ban Çarşanba günü Ayvalık ve Tire, 29 Mayıs=28 Şa'ban Perşenbe günü Kasaba, 4 Haziran=5 Ramazan Çarşanba günü Nazilli, 5 Haziran=6 Ramazan Perşenbe günü Akhisar ve nihayet 12 Haziran=13 Ramazan Perşenbe günü Bergama şehirleriyle kasabalarını işgal ve 17 Haziran=18 Ramazan Salı günü de Menemen ahâlisini katl-i-âm etmişlerdir.

Mondros mütârekesinden itibaren ordu dağılmış, Istanbul işgal edilip pâdişahla hükûmet esir vaziyetine düşmüş ve artık bir «Devlet mukavemeti»ne imkân kalmamış olduğu için, Garbî-Anadolu'daki işgal fâcialarına karşı daha ilk andan itibaren bir «Millet mukavemeti» başlamıştır; bu millî mukavemetin biri askerî ve biri siyasî olmak üzere iki cephesi vardır: Yukarda gördüğümüz gibi askerî cephede ilk kurşunu atmış olmak şerefi İzmir'in işgal edildiği gün tek başına mücâdele eden bir halk kahramanına âittir; kütle hâlinde ilk mukavemet de 28 Mayıs=27 Şa'ban Çarşanba günü Ödemiş civârında yapılan bir müsâdeme ile başlamıştır. Ertesi gün Ayvalık'da ve daha ertesi güne tesadüf eden 20 Mayıs = 29

Şa'ban Cuma günü de Hacı-İlyas civârında bir müsâdeme olmuş ve Salihli müsademeleri de 25 Haziran = 26 Ramazan Çarşanba günü başlamıştır. İşte bu millî mukavemetten dolayı Aydın ve Bergama kasabaları Demirci-Efe'nin idare ettiği millî kuvvetlerle Yunanlılar arasında bir iki kere alınıp verilmiştir: Meselâ Aydın şehri ilk istirdâdından sonra 15 Haziran=16 Ramazan Pazar günü ikinci ve 4 Temmuz=5 Şevvâl Cuma günü de üçüncü defa sukut etmiştir. Bergama kasabası da ilk istirdâdından sonra 19 Haziran=20 Ramazan Perşenbe günü ikinci defa sukut etmiştir: O sırada Yunanlılara rekabet eden İtalyanlar da 22 Haziran=23 Ramazan Pazar günü Burdur'u işgal etmişlerdir. Trakya'nın işgali de bu sıradadır. Millî mukavemetin askerî cephesi gibi siyasî cephesi de halkın eseridir: Bu sâhada ilk hareket memleketin dimağı mesâbesinde bulunan Istanbul'da başlamış, daha 23 Mayıs=22 Şa'ban Cuma gününden itibaren Fatih ve Sultanahmet câmileriyle meydanlarında mitingler tertib edilip işgal kuvvetlerine karşı siyah mâtem bayrakları çekilmiş, ondan sonra İzmir fâciasından ibret alan ve Mondros mütârekesindeki korkunç maddelerden yılan Şark vilâyetlerinin teşebbüsiyle 23 Temmuz=24 Şevvâl Çarşanba günü Erzurum kongresi açılmış ve bu kongrenin bütün memleketi temsil ederek toplanmasına karar verildiği Sıvas kongresi de 4 Eylül= 8 Zülhicce Perşenbe günü toplanmıştır: Bunu 11 Eylül = 15 Zülhicce Perşenbe gününe müsâdif gösteren tarihler yanlıştır; o gün kongrenin kapanış günüdür. Bu büyük kongreye Şikago'da çıkan Dayly-News gazetesinin mümessili M. Brawn ile Fransız ve İngiliz hükûmetleri nâmına yarı resmî mâhiyette bir kaç asker ve sivil murahhas da gelmiştir. Sıvas kongresinde Istanbul mümessili olarak bulundum ve Divân-ı-Riyâsete de dâhil olduğum halde, o vaziyet hakkında izâhâta girişmemeyi Tarih usulüne karşı vazife telâkki ediyorum).

15//16 Mayıs = 14/15 Şa'ban, Perşenbe/Cuma gecesi : Dâmad-Ferid Paşa'nın isti'fâsı.

(İsti'fânın sebebi İzmir fâciasıdır: Dâmad-Ferid'in bu ilk sadâreti bu senenin 4 Mart = 1 Cumadâ-l-ahire Salı gününden itibaren 2 ay, 13 gün=73 gün sürmüştür).

19 Mayıs = 18 Şa'ban, Pazartesi: Dâmad-Ferid Paşa'nın ikinci sadâreti.

(İzmir fâciasından dolayı isti'fâ eden bu fecî şahsın o kadar vahim bir devirde tekrar iş başına getirilmesi akla sığacak garibelerden değildir)

26 Mayıs = 25 Şa'ban, Pazartesi: «Şûrây-ı saltanat»ın ictimâı.

(Meclis-i-Meb'ûsân feshedilmiş olduğu için İzmir fâciası üzerine ittihâz edilecek tedbirleri tesbit etmek üzere Yıldız sarayında böyle istişârî mahiyette bir Şûrây-ı-saltanat akdi Dâmad-Ferid'in aptalca bir oyunundan başka bir şey değildir : Üç saat süren bu ictimâa kabine erkânından başka sâbık vükelâ ile Âyan âzâsı, bâzı askerî erkânla devlet-adamları ve siyasî fırkalarla Baro, Dârülfünun ve Matbuât mümessilleri iştirâk etmiş, celseyi pâdişah büyük bir teessürle açmış ve riyâseti Sadr-ı-a'zama havâle ettikten sonra veliahd Abdülmecid Efendi ile beraber hususî dâiresine çekilmiştir. Dâmad-Ferid'in yaptığı da İzmir işgali hakkında aldığı nota ile verdiği cevap ve İzmir valisinden gelen telgraf gibi gazetelerin evvelce neşretmiş oldukları bâzı vesikaları okumaktan ibaret kalmış, şiddetle tenkid edilmiş, fakat Şûrây-ı-saltanatın istişârî mâhiyetinden dolayı hiç birine cevap vermiyerek meclisi dağıtmıştır).

27 Mayıs = 26 Şa'ban, Salı: Bekirağa-bölüğünde mevkuf İttihatçıların İngilizler tarafından Malta'ya sevkı.

(Bekirağa-bölüğü, Harbiye nezâretindeki askerî tevkifhânenin ismidir. — Burada bulunan 67 İttihatçının Anadolu'ya kaçırılması için her türlü tertibât ittihâz edilip teşebbüse girişileceği sırada İngilizlerin daha evvel davranıp bu gün erkenden hepsini kamyonlara doldurarak bir torpido ile Malta'ya sevketmelerinin sebebi, tertibâtın haber alınmış olmasıdır).

13 Temmuz = 14 Şevvâl, Pazar: Kaçak İttihatçıların gıyâben idâma mahkûmiyyetleri.

(Divânı-ı-harp tarafından idamlarına gıyâben karar verilenler firarî Tal'at, Enver, Cemal ve Doktor Nâzımdır : Bu felâket mes'ullerinin firârı için yukarıki senenin «2/3 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız).

20 Temmuz = 21 Şevvâl, Pazar: Dâmad-Ferid Paşa'nın isti'fâsı.

(Paris konferansına dâvet edilmiş olan Osmanlı hey'et-i-murahhasasına riyâset edip budalaca bir muhtıra verdiğinden dolayı konferans reisi Clémenceau'dan tekdirnâme tarzında bir cevap alarak yüzünün karasıyla dönen ve bundan dolayı artık iş başında tutunamıyacak hâle gelen Dâmad-Ferid, kabinesini tâzelemekle vaziyetini kurtaracağına hükmettiği için isti'fâ etmiştir. Dâmâd'ın bu ikinci sadâreti bu senenin 19 Mayıs=18 Şa'ban Pazartesi gününden itibaren 2 ay, 2 gün=62 gün sürmüştür : İsti'fâ ile tekrar tâyin arasındaki vekâlet günleri bu hisâba dâhil değildir).

21 Temmuz = 22 Şevvâl, Pazartesi : Dâmad-Ferid Paşa'nın üçüncü sadâreti.

(Her türlü muvaffakıyyetsizliklerine ve millî hissiyâta karşı hareketlerine rağmen pâdişahın bu menfur adamı tekrar iş başına getirmesi kolay izah edilebilecek dalâletlerden değildir).

21 Eylül = 25 Zülhicce, Pazar: «Kuvây-ı-İnzıbâtiyye» kumandanı çerkes Anzavur'un Anadolu harekât-ı milliyesine karşı mücâdeleye başlaması.

(Dâmâd-Ferid'in en büyük şenâati, Anadolu'da vatanını, ocağını ve millî şerefiyle namusunu müdâfaa için silâha sarılmış olan kuvây-ı-milliyyeye karşı Zabtiye = Jandarma neferliğinden yetişme çerkes Anzavur Paşa kumandasında «Kuvây-ı-İnzıbâtiyye» ismiyle bir tenkil kuvveti teşkil etmiş ve bu suretle istilâcı düşmanlarla el-birliğine kalkışmış olmasıdır: Aklınca bu suretle galip devletlerin teveccühünü kazanmak istemiştir! — Tabiî bu derme-çatma kuvvet taslakları hiç bir şey yapamamışlardır).

1919 = 1338

27 Eylül = 2 Muharrem, Cumartesi: Samsun'la Merzifon'un İngilizler tarafından tahliyesi.

(Bunun sebebi, Anadolu'da harekât-ı-milliyyenin gelişmesinden dolayı İngilizlerin tehlikede kalmış olmalarıdır: Merzifon'un tahliyesinde Reşid-Bey-zâde Sırrı

Bey'in teşkil ettiği mahallî kuvvetin büyük hizmeti olmuş, bu kuvvet İngilizleri Merzifon'dan Samsun iskelesine gidinceye kadar hırpalamıştır; Sırrı Bey 1790 = 1204 de Yaş muâhedesiyle neticelenen Rus seferinde Kafkas cephesinde şehid olan vezir Palacı-Osman'ın torunlarındandır).

30 Eylül/1 Teşrinievvel = 5/6 Muharrem, Salı/Çarşanba gecesi: Dâmad-Ferid Paşa'nın isti'fâsı.

(İsti'fânın sebebi, Sıvas kongresinin pâdişaha devletin umumî vaziyetiyle Dâmad-Ferid'in mühlik siyasetini teşrih eden bir arîza yazması ve Âyan'dan müşir Deli-Fuad Paşa'ya bir mektupla gönderilen bu arîzanın paşa tarafından bizzat pâdişaha takdim edilmiş olmasıdır: Dâmad-Ferid'in bu üçüncü sadâreti yukarıki senenin 21 Temmuz = 22 Şevvâl Pazartesi gününden itibaren 2 ay, 11 gün = 71 gün sürmüştür).

2 Teşrinievvel = 7 Muharrem, Perşenbe: Sâbık Harbiye nâzırlarından Meclis-i-Vükelâ'ya memur ferik Ali Rızâ Paşa'nın müşir pâyesiyle sadâreti.

(Yeni kabinenin teşkili ilkönce Tevfik Paşa'ya teklif edilmişse de i'tizâr ettiği için Ali Rızâ Paşa sadr-ı-a'zam olmuş ve derhal Sıvas kongresi hey'et-i-temsiliyyesiyle telgraf başında müzâkereye girişmiştir: Bu müzâkere bir anlaşma ile neticelenmiş, bu suretle Istanbul hükûmeti millî hareketi resmen tanımış, Meclis-i-Meb'ûsânın bir an evvel ictimâı için intihâbât icrâsı kararlaşmış ve meclis toplanmadan evvel Bâb-ı-Âlî'nin galip devletlerle sulh akdetmemesi takarrür etmiştir).

15 Teşrinievvel = 20 Muharrem, Çarşanba: Varlıklarını Türk adaletine medyun olan patriklerin galip devletlerden bütün Türkiye'nin işgalini istemeleri.

(O sırada devletin başındaki büyük gailelerden biri de işgal kuvvetlerine istinâd eden hıristiyan anâsırın fırsattan istifâde ederek yaptıkları unutulmaz azgınlıklarda gösterilebilir: Tarihî, dinî ve millî mevcudiyyetlerini Türk adaletine medyun olan bu nankörler Türkiye'nin bir an evvel inkırâzını istedikleri için, bu gün Rum ve Ermeni patrikleri böyle bir mürâcaat küstahlığında bulunmuşlardır).

OSMANLI TARİHİNİN SON DEVRİ

— M. 1920 = H. 1338 — M. 1924 = H. 1342 —

(Osmanlı tarihinin bu son safhası inkılâp devrinin ilk vukuâtiyle karışmaktadır : Yeni devir Osmanlı tarihine dâhil olmadığı gibi, metod bakımından henüz tarihe intikal bile etmemiştir. İşte bundan dolayı bu son safha vukuâtının yalnız sene, ay ve gün tarihleri tesbit edilmekle iktifâ edilip her vak'anın ayrıca izâhından ve mütalâa beyânından ictinâb edilmesi zarurî bir bîtaraflık vazifesidir. Yalnız saltanat, hilâfet ve sadâret müddetleri zikredilmiş ve bâzı mühim vaziyetlerde de vukuâtın cereyan tarzı veyahut teferrüâtı hakkında tavzih notları konulmuştur).

1920 = 1338

12 Kânunusâni = 20 Rebî'ül-âhir, Pazartesi: Meclis-i-Meb'ûsânın açılışı.

(28 Kânunusâni=7 Cumâda-l-ûlâ Çarşanba günü «Misâk-ı-Millî» bu mecliste kabul edilmiştir).

11 Şubat = 21 Cumâda-l-ûlâ, Çarşanba: Maraş'ın Fransızlar tarafından tahliyesi.

3 Mart = 12 Cumâda-l-âhire, Çarşanba: Sadr-ı-a'zam Ali Rızâ Paşa'nın istifâsı.

(İsti'fânın sebebi Kuvây-ı-Milliyye ile arasının açılması ve galip devletlerin çok ağır taleplerine dayanamamasıdır : Sadâret müddeti yukarıki senenin 2 Teşrini-evvel = 7 Muharrem Perşenbe gününden itibaren 5 ay, 3 gün = 153 gündür).

8 Mart = 17 Cumâda-l-âhire, Pazartesi: Bahriye nâzırı Âyandan ferik Sâlih Paşa'nın müşir pâyesiyle sadâreti.

(Sâlih Paşa, Âyandan müşir Deli-Fuad Paşa'nın dâmâdıdır).

16 Mart = 25 Cumâda-l-âhire, Salı : Istanbul'un galip devletler tarafından askerî işgal altına alınması.

(Istanbul esasen düşman işgali altında bulunduğuna göre, bu yeni hamle mevcud işgalin teşdidi mâhiyetindedir: Hükûmete verilen notada bunun muvakkat olduğundan bahsedilmiştir. O gün Harbiye ve Bahriye nezâretleriyle Tophâne'yi, kışlaları ve bâzı karakolları ve ez-cümle Şehzâdebaşı karakolunu işgal

edip sabah erkenden uyku hâlinde bulunan beş askerimizi şehid etmişlerdir. Bir çok kimseler Malta'ya sürülmüş, galipler idâre-i-örfiyye ilân etmiş ve her türlü ictimâlar idam cezâsiyle men'edilmiştir. — Aşağıda 1923=1342 vukuâtının «2 Teşrinievvel» fıkrasına da bakınız).

17 Mart = 26 Cumâda-l-âhire, Çarşanba: İngilizlerin Eskişehir ve Afyon-Karahisar'dan çekilmesi.

2 Nisan = 13 Receb, Cuma: Sadr-ı-a'zam Sâlih Paşa'nın isti'fâsı.

(Galip devletlerin harekât-ı-milliye aleyhindeki taleplerine mukavemet edemediği için isti'fâ etmiştir: Sadâret müddeti bu senenin 8 Mart=17 Cumâda-l-âhire Pazartesi gününden itibaren 25 gündür).

5 Nisan = 16 Receb, Pazartesi: Dâmad-Ferid Paşa'nın dördüncü sadâreti.

(Tevfik Paşa kabul etmediği için Dâmad tâyin edilmiştir).

10 Nisan = 21 Receb, Cumartesi: Fransızların Urfa'dan çekilmesi.

11 Nisan = 22 Receb, Pazar: Meclis-i-Meb'ûsânın feshi.

(İngilizlerin tazyikı ve bâzı meb'usların tevkifi üzerine meb'uslar Anadolu'ya kaçmıya başlamış ve meclis reisi de saklanmak mecburiyetinde kalmış olduğu için feshedilmiştir).

18 Haziran = 1 Şevvâl, Cuma: Zonguldağ'ın Fransızlar tarafından işgali.

24 Haziran = 7 Şevvâl, Perşenbe: Alaşehir'in Yunanlılar tarafından işgali.

26 Haziran = 9 Şevvâl, Cumartesi: Büyük Millet-Meclisi'nin pâdişaha arz-ı-tâzimâtı ve İngilizlerin Mudanya ve Bandırma'ya asker çıkarması.

30 Haziran = 13 Şevvâl, Çarşanba: Balıkesir'in Yunanlılar tarafından işgali.

1 Temmuz = 14 Şevvâl, Perşenbe: Edremid'in sukutu.

2 Temmuz = 15 Şevvâl, Cuma: Bandırma, Kirmasti, Mudanya, Gönen ve Karacabey'in Yunanlılar tarafından işgali.

6 Temmuz = 19 Şevvâl, Salı: İzmit'in sukutu.

(İngilizler işgal etmiştir).

8 Temmuz = 21 Şevvâl, Perşenbe: Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgali.

10 Temmuz = 23 Şevvâl, Cumartesi: Bir Ermeni alayının Adana'ya girmesi.

20 Temmuz = 4 Zülka'de, Salı: Tekrdağı'nın Yunanlılar tarafından işgali.

22 Temmuz = 6 Zülka'de, Perşenbe: Lüleburgaz'ın sukutu. — Galip devletler tarafından teklif edilen Sèvres muâhedesi esaslarının sarayda elli kişilik bir Şûrây-ı-saltanat tarafından kabulü.

25 Temmuz = 9 Zülka'de, Pazar :Edirne'nin Yunanlılar tarafından işgali.

26 Temmuz = 10 Zülka'de, Pazartesi: Kırkkilise = Kırklareli'nin Yunanlılar tarafından işgali.

31 Temmuz = 15 Zülka'de, Cumartesi: Dâmad-Ferid Paşa'nın beşinci ve sonuncu sadâreti.

(İsti'fânın sebebi, vükelâdan bir kısmının Dâmad-Ferid'e karşı cephe almış olmalarıdır. Bir gün evvel isti'fâ etmiş olduğuna göre, bu dördüncü sadâreti 3 ay, 25 gün sürmüş demektir. — Dâmad-Ferid'in Anadolu harekâtı-ımilliyyesi aleyhine 11 Nisan = 22 Receb Pazar günü neşrettiği meşhur fetvâ işte bu dördüncü sadâreti esnâsındadır).

10 Ağustos = 25 Zülka'de, Salı: saat 4=16: Sèvres muâhedesinin imzâsı.

(Bu meş'um muâhedeyi imzâ eden Osmanlı murahhasları Hâdi Paşa ile Rızâ Tevfik ve Reşid Hâlis Beylerdir. Pâdişah tasdik etmemiştir : Yukarda 1918=1336 vukuâtının «4 Temmuz» fıkrasına bakınız. Zâten bu muâhedeyi tasdik eden yegâne devlet Yunanistan'dır).

29 Ağustos = 14 Zülhicce, Pazar: Uşak'ın Yunanlılar tarafından işgali.

1920 = 1339

17 Teşrinievvel = 3 Safer, Pazar: Dâmad-Ferid Paşa'nın isti'fâsı.

(İstifânın sebebi, harekât-ı-milliyye rüesâsiyle artık anlaşmaktan başka çâre kalmadığını gören İ'tilâf devletleri mümessillerinin huzura çıkıp Ferid Paşa'nın çekilmesini istemiş olmalarıdır : Dâmâd'ın bu beşinci ve sonuncu sadâreti yukarıki senenin 31 Temmuz=15 Zülka'de Cumartesi gününden itibaren 2 ay, 17

gün=78 gün sürmüştür; isti'fâ ile tekrar tâyin arasındaki vekâlet günleri bu hisaplara dâhil değildir. — Aşağıda 1922=1341 vukuâtının «22 Eylül» fıkrasına da bakınız).

21 Teşrinievvel = 7 Safer, Perşenbe: Tevfik Paşa'nın dördüncü ve sonuncu sadâreti.

(Osmanlı tarihinde son sadâret budur).

1921 = 1339

21 Şubat = 12 Cumâda-l-âhire, Pazartesi: Londra konferansı.

(Hem Istanbul, hem Ankara hükûmetleri dâvet edilmiş, Istanbul hey'etine Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa, Ankara hey'etine Hâriciyye vekili Bekir Sami Bey riyâset etmiştir: Tevfik Paşa millî birlik nâmına sözü Bekir Sami Bey'e bırakmışsa da anlaşma imkânı olmamıştır; yegâne netice Ankara hükûmetinin resmen tanınmış olmasından ibarettir. Bu konferans 12 Mart=2 Receb Cumartesi gününe kadar devam etmiştir).

15 Mart = 5 Receb, Salı: İttihad-ve-Terakki firarîlerinden eski Sadr-ı-a'zam Tal'at Paşa'nın Berlin'de bir Ermeni milliyetçisi tarafından katli.

(Kaatilin ismi Salamon Tayliryan'dır: 24 yaşlarında bir talebe olduğundan bahsedilir; Tal'atın beynini parçalıyan kurşun sağ gözünden çıkmıştır).

28 Nisan = 19 Şa'ban, Perşenbe: İzmit'in Yunanlılar tarafından işgali.

(Yukarda 1920—1338 vukuâtının «6 Temmuz» fıkrasına da bakınız).

13 Temmuz = 17 Zülka'de, Çarşanba: Afyon-Karahisar'ın Yunanlılar tarafından işgali.

17 Temmuz = 11 Zülka'de, Pazar: Kütahya'nın Yunanlılar tarafından işgali.

19 Temmuz = 13 Zülka'de, Salı: Eskişehir'in Yunanlılar tarafından işgali.

1921 = 1340

6 Kânunuevvel = 5 Rebî'ül-âhir, Salı: Eski Sadr-ı-a'zam Mısırlı Said Halim Paşa'nın Roma'da bir Ermeni komitecisi tarafından katli.

(İngilizlerin sevkettikleri Malta menfâsından diger menfilerle beraber tahliye

edildikten sonra Istanbul'a gelmek istemişse de Tevfik Paşa kabinesince mahzurlu görüldüğü için Roma'da yerleşmiş ve nihayet bu gün bir Ermeni komitecisinin attığı kurşun alnından girerek derhal ölümüne sebeb olmuştur).

1922 = 1340

7 Haziran = 11 Şevvâl, Çarşanba: Averof zırhlısının Samsun'u topa tutması.

21 Temmuz = 26 Zülka'de, Cuma: İttihad-ve-Terakki firarilerinden eski Bahriye nâzırı ve Suriye kumandanı Cemal Paşa'nın Tiflis'de Ermeniler tarafından katli.

(İki yâveriyle Efganistan'a giderken vurulmuştur).

4 Ağustos = 10 Zülhicce, Cuma: İttihad-ve-Terakki firarilerinden eski Harbiye nâzırı ve Başkumandan-vekili Enver Paşa'nın Buhârâ'da maktul düşmesi.

(Istanbul'dan Almanya'ya kaçtıktan sonra Moskova'ya gidip komünist olarak Türkistan'ı bolşevikleştirmek vazifesiyle Buhârâ'ya gidince emîrlik hulyâlarına kapılarak Rusya'ya ısyân ettiği için Kızıl-orduya karşı giriştiği bir müsâdemede yapılan süngü hücumu esnâsında telef olmuştur).

1922 = 1341

27 Ağustos = 4 Muharrem, Pazar: Afyon-Karahisar'ın istirdâdı.

9 Eylül = 17 Muharrem, Cumartesi, zevalî saat 10,30: İzmir'in istirdâdı.

9 Eylül = 17 Muharrem, Cumartesi akşamı: Bursa'nın istirdâdı.

18 Eylül = 26 Muharrem, Pazartesi: Son Yunan kıt'alarının Çeşmeden vapurla firarı.

22 Eylül = 30 Muharrem, Cuma: Dâmad-Ferid'in firarı.

(Karısı Mediha-Sultan'la beraber Fransa'nın Nice = Nis şehrine gitmiştir).

19 Teşrinievvel = 27 Safer, Perşenbe: Ankara hükûmetinin fevkalâde komiseri Re'fet Paşa'nın Istanbul'a gelişi.

(Mudanya'dan Gülnihal vapuruyla gelmiştir).

1 Teşrinisâni = 11 Rebî'ül-evvel, Çarşanba: Saltanatın ilgası.

(Büyük Millet Meclisinin neşretiği iki maddelik bir kanunla lâğvedilmiştir: Yalnız Hilâfet ibka edilmiş ve ikinci maddede «İlmen ve ahlâkan erşed ve aslâh

olan» Osmanlı şehzâdesine Meclisin intihâbiyle tevcih edileceğinden bahsolunmuştur. O sırada Hilâfet sıfatı henüz Sultan Vahîdüddin'dedir. Osmanlı tarihi hakikatte işte bu gün nihayet bulmuş demektir. — 1861=1277 senesi 2 Şubat = 21 Receb Cumartesi günü dünyaya gelmiş olan son Osmanlı pâdişahı Altıncı Mehmet Vahîdüddin yaşının tam 57 sene, 5 ay tuttuğu yâni 58 yaşının içinde bulunduğu sırada saltanat ilga edilmiştir. 1918=1336 senesi 4 Temmuz=25 Ramazan Perşenbe günü tahta çıkmış olduğuna göre, saltanat müddeti de 4 sene, 3 ay, 28 gün tutmaktadır: Aşağıda bu senenin «17 Teşrinisâni» fıkrasına da bakınız. — Osmanlı saltanatının sene hisâbı muhtelif tarih başlarına göre değişebilir: Osman-Gazi'nin 1284=683 de ilk muharebesi olan Ermeni-beli müsâdemesi esas ittihâz edildiği takdirde 638, klâsik telâkkide 1299=699 senesine müsâdif sayılan itibarî istiklâl tarihine göre 623 ve Anadolu'daki Mongol hâkimiyyetinin 1335 = 736 tarihinde inhilâli üzerine Türk beyliklerinin yabancı hâkimiyyetinden kurtuluşuna tesadüf eden hakikî istiklâl tarihine göre de 587 sene sürmüş demektir: Bunların en doğrusu Osman-Gazi'yi tarih sahnesinde gösteren ilk muharebesinden itibaren geçen 638 sene hisâbıdır).

4 Teşrinisâni = 14 Rebî'ül-evvel, Cumartesi: Son Osmanlı sadr-ı-a'zamı Tevfik Paşa'nın isti'fâsı ve ertesi gün Anadolu millî idaresinin Istanbul'a teşmili.

(Saltanatın üç gün evvel ilga edilmiş olmasına rağmen pâdişahın bu emr-i-vâkıı kabul etmekte gösterdiği tereddütten dolayı bir gün evvel sarayda ve bu gün de Bâb-ı-Âlî'de toplanan Hey'et-i-Vükelâ nihayet isti'fâya karar vermiş ve isti'fâname alel-usul pâdişaha takdim edilmiştir: Tevfik Paşa'nın bu dördüncü ve sonuncu sadâreti 1920 = 1330 senesi 21 Teşrinievvel = 7 Safer Perşenbe gününden itibaren 2 sene, 14 gün sürmüş ve bu müddetin son üç günü saltanatın ilgasından sonraki devre tesadüf etmiştir. — Ertesi gün Ankara mümessili Re'fet Paşa Divan-yolundaki «Şark mahfili»ne Nezâret müsteşarlarını çağırıp her türlü faaliyetlerini tâtil etmeleri hakkında emirler vererek Istanbul hükûmetine fi'len nihayet vermiştir).

10 Teşrinisâni = 20 Rebî'ül-evvel, Cuma : Sultan Vahîdüddin'in halîfe sıfatiyle son Cuma selâmlığı.

(Hem pâdişah, hem halîfe sıfatlarıyla son Cuma selâmlığı da 3 Teşrinisâni = 13 Rebî'ül-evvel Cuma gününe müsâdiftir).

16/17 Teşrinisâni = 26/27 Rebî'ül-evvel, Perşenbe/Cuma gecesi : Son Osmanlı pâdişahı Altıncı Sultan Mehmet Vahîdüddin'in Türkiye'yi terketmesi

(Sâbık pâdişahın bu kararında saltanatın ilgası kadar Büyük Millet Meclisinin kendisini ihânetle ithâm etmek istemesinin de âmil olduğundan bahsedilir : O zamanki gazeteler taht-i-muhâkemeye alınıp cezâ göreceği için kaçmış olduğundan bahsetmişlerdir; Gotthardt Jaeschke'nin Türkçe metni Istanbul Üniversitesi tarafından neşredilen «Türk inkılâbı tarihi kronolojisi» ismindeki eserinde de Büyük Millet Meclisinin 16 Teşrinisâni Perşenbe günü Sultan Vahîdüddin'i Hıyânet-i-vataniyye ile ithâma karar verdiğinden bahsedilmektedir. Istanbul'daki İngiliz kumandanı general Harington sâbık pâdişahın «Hürriyet ve hayatı tehlikede» olduğu için İngiltere'ye ilticâ etmiş olduğunu ilân etmiş ve Malaya ismindeki İngiliz zırhlısına binen Sultan Vahîdüddin bu gece sabaha karşı Malta'ya hareket etmiş ve oradan Mekke'ye gitmiştir : Saltanat 16 gün evvel ilga edilmiş olduğu için, o sırada uhdesinde yalnız halîfe sıfatı vardır ve o da artık bir ünvandan ibarettir. — 1918 = 1336 senesi 4 Temmuz=25 Ramazan Perşenbe günü tahta çıkmış olan Altıncı Mehmet Vahîdüddin'in Hilâfet müddeti 4 sene, 4 ay,

15 gün sürmüştür: Yukarda bu senenin «1 Teşrinisâni» fıkrasında gördüğümüz saltanat müddeti 4 sene, 3 ay, 28 gün sürmüş olduğuna göre, hilâfet müddeti saltanat müddetinden 17 gün fazla sürmüş demektir. Hareketinin ertesi Cuma gününe tesadüf eden 18 Teşrinisâni=28 Rebî'ül-evvel tarihinde Büyük Millet Meclisi hilâfetten hal'ine karar vermiştir. — Şahsiyyeti için yukarda 1918=1336 vukuâtının «4 Temmuz» fıkrasına bakınız).

19 Teşrinisâni = 29 Rebî'ül-evvel, Pazar: Son halîfe Abdülmecid-ibni-Abdül'Aziz'in hilâfeti.

(Sultan Aziz'in oğullarından hiç biri pâdişah olamamış, yalnız son veliahd Abdülmecid Efendi Büyük Millet Meclisi tarafından halîfe intihâb edilmiştir. — Mükerrer cülûslar sayılmamak şartiyle Osmanlı hânedânından 36 hükümdar yetişmiştir: Yavuz devrinde Hilâfetin Araplardan Türklere intikalinden itibaren yetişen Osmanlı halîfelerinin mecmûu da 29 dur. Bunların hepsi hilâfetle saltanatı cem'etmiş oldukları halde, saltanatın ilgasından dolayı yirmi dokuzuncu halîfe Abdülmecid yalnız Hilâfet sıfatını hâizdir; pâdişah değildir: Kendisine bütün İslâm halîfelerinin hâiz oldukları «Emîr-ül-Mü'minîn» ünvânı yerine «Halife-i Müslimîn» ünvânının verilmesi işte bundandır. — İntihâbının ertesi günü halîfenin resmî kıyâfeti redingot olacağı Ankara'dan bildirilmiştir).

24 Teşrinisâni = 4 Rebî'ül-âhir, Cuma: Bîat merâsimi.

(Büyük Millet Meclisinin gönderdiği bir hey'et de hazır olduğu halde Topkapu sarayındaki Hırka-i-Şerîf dâiresinde yeni halîfeye bîat edilmiş ve Fatih câmiinde de hutbe okunmuştur. Bu münâsebetle halîfe Abdülmecid-ibni-Abdül'Aziz İslâm âlemine hitâben bir beyannâme neşretmiş ve kendisini intihâb eden Meclis'e de teşekkürlerini bildirmiştir).

30 Teşrinisâni = 10 Rebî'ül-âhir, Perşenbe: Trakya'nın teslim alınması.

(Yunan işgalinde bulunan Şarkî-Trakya'yı İ'tilâf devletleri Mudanya mütârekesi mucibince Yunanlılardan alıp 30 Teşrinievvel=9 Rebî'ül-evvel Pazartesi gününden itibaren Türk ordusuna teslim etmiye başlamış ve teslim muâmelesi bu gün nihayet bulmuştur).

1923 = 1342

11 Eylül = 3 Safer, Cumartesi: Edirne'de Karaağaç istasyonunun teslim alınması.

(1923=1341 senesi 24 Temmuz=10 Zülhicce Salı günü öğleden sonra saat 3=15 de imzâlanmış ola Lozan muâhedesi mucibince Yunanlılardan teslim alınmıştır).

2 Teşrinievvel = 20 Safer, Salı: İşgal kuvvetlerinin Istanbul'dan çekilmesi.

(Dolmabahçe meydanında iki taraf bayrakları karşılıklı olarak selâmlandıktan sonra İ'tilâf askerleri gemilerine binmişlerdir. — Resmî işgal tarihi olan 16 Mart 1920=25 Cumâda-l-âhire 1338 Salı gününden itibaren Osmanlı pâyıtahtı 3 sene, 6 ay, 16 gün düşman işgali altında kalmıştır; fakat hakikatte bu işgal ilk düşman kuvvetlerinin Istanbul'a gelmesinden itibaren başlamaktadır: Yukarda 1918=1337 vukuâtının «13 Teşrinisâni» fıkrasına bakınız).

6 Teşrinievvel = 24 Safer, Cumartesi : Kuvây-ı-milliye'nin İstanbul'a girişi.

(Nice = Nis'de bulunan Dâmad-Ferid tuhaf bir tesadüf eseri olarak işte o gün ölmüştür).

1924 = 1342

29 Şubat = 23 Receb, Cuma: Son halîfe Abdülmecid'in son Cuma selâmlığı.

3 Mart = 26 Receb, Pazartesi: Hilâfetin ilgası ve Osmanlı tarihinin sonu.

(Büyük Millet Meclisinin neşrettiği 341 numaralı kanunun birinci maddesinde «Halîfe hal'edilmiştir. Hilâfet, hükûmet ve cumhuriyet mânâ ve mefhumunda esasen mündemic olduğundan Makam-ı-Hilâfet mülgâdır» denilmektedir. — Aynî kanun mucibince Osmanlı hânedânının Türk topraklarından ihrâcına da karar verilmiştir. — Abdülmecid'in hilâfeti 1922=1341 senesi 19 Teşrinisâni=29 Rebî'ül-evvel Pazar gününden itibaren 1 sene, 3 ay, 14 gün sürmüştür. — Yavuz Sultan Selîm'in 1517 = 923 senesi 20 Şubat = 28 Muharrem Cuma günü hilâfeti ihrâzından bugünkü ilgasına kadar, takvim ıslâhından mütevellit on günlük fark da hisâb edilmek şartiyle, Osmanlı hânedânı tam 407 sene, 1 gün Hilâfet makamında bulunmuştur : Abdülmecid bu sülâleden yirmi dokuzuncu halîfedir. — Aşağıki fıkraya da bakınız).

3/4 Mart = 26/27 Receb, Pazartesi/Salı gecesi: Son halîfenin hudut hâricine ihrâcı.

(İstanbul valisi Haydar ve Polis müdiri Sa'düddin Beylerle diger bir takım me'murlardan mürekkep bir hey'et Dolmabahçe sarayına gitmiş ve yalnız vali ile Polis müdiri huzura kabul edilip halîfeye Meclisin kararını tebliğ etmiştir : Abdülmecid o gece hareket emrine i'tirâz edip hazırlanabilmek için bir iki gün müsâade edilmesini istemişse de kabul edilmediği için bir kaç saatte alelâcele hazırlanıp sabaha karşı saat beş buçukta oğlu Ömer Fâruk, kızı Dürrişehvâr, refikaları, hususî hekimi, hususî kâtibi ve saray erkânından biri de maiyyetinde olduğu halde otomobillerle Çatalca'ya sevkedilmiş ve ertesi akşam-üstü oradan geçen ekspresle Ankara hükûmetinin tensib ettiği İsviçre'ye müteveccihen yola çıkarılmıştır. Halîfe ile âilesine maktûen on beş bin lira harcirah verilmiştir. — Osmanlı hânedânının diger erkek âzâsı 6 Mart=29 Receb Perşenbe gününe kadar hudut hâricine çıkmak mecburiyetinde tutulmuş ve kadınlara da bir hafta müsâade verilmiştir : Bunların her birine verilen harcirah biner liradır; dâmatlara para verilmemiştir).

S O N

Bu dört cildin te'lifi 1943 senesi 14 Ağustos Cumartesi gününden 1952 senesi 20 Nisan Pazar gününe kadar 8 sene, 8 ay, 8 gün sürmüştür.

ENDEKSLER

ve

TAHLİLÎ FİHRİST

ENDEKSLER

ŞAHIS İSİMLERİ

H

K

U

MÜELLİF, ESER, KÜTÜPHANE, GAZETE, MECMÛA VE İLMÎ MÜESSESE İSİMLERİ

"Bu ciltte bahsi geçen müelliflerle eserlere münhasır olan bu cetvel, dördüncü cildin bibliyografyası mâhiyetinde değildir. Dört cildin tam ve umumî bibliyografyası bu cildin sonundadır."

N

DEVLET, MİLLET, DİN VE MEZHEP, KABÎLE, AİLE VE MUHTELİF TEŞEKKÜL İSİMLERİ

A

Sayfa

YER İSİMLERİ

"Bu cedvelin bâzı maddelerindeki (Bak.: C. 1) yahut (Bak.: C. 2) veyahut (Bak.: C. 3) işaretleri, ayni maddenin birinci, ikinci ve üçüncü cilt Yer isimleri cedvellerindeki izâhâtına mürâcaat lüzumunu ifâde içindir".

N

TARİH SIRASIYLA

TAHLİLÎ FİHRİST

(Parantez içindeki rakamlar Milâdî ve Hicrî tarihleri, metin rakamları da sahife numaralarını gösterir. — İhtilâflı seneler için metne müracâat edilmelidir).

ÜÇÜNCÜ AHMED / AHMED-İ SALİS DEVRİ

(1724 = 1137) Kafkas cephesinde Revan/Erivan ve Irak cephesinde de Nihâvend kalelerinin fethi, 14.

(1725 = 1137) Üçüncü Ahmed'in oğullarından Birinci Abdülhamid'in doğumu; İran-Âzerbaycanı'nın merkezi olan Tebriz şehrinin fethi; Kafkas cephesinde Lori ve Gence kalelerinin işgali; Irak cephesinde Hurremâbâd'ın zabtı ve Loristan eyâletinin ilhâkı, 15.

(1726 = 1138) Şarktan girip İran'ı istilâya başlıyan Efgan Türklerindenn Eşref-Şah'ın Garbî-İran'ın tahliyesi hakkındaki talebinin reddi, 15.

(1727 = 1139) Matbaacılığın kabulü hakkındaki tarihî fermanın neşri, 16.

(1727 = 1140) Garbî-İran ve Cenubî-Kafkasya'daki Osmanlı fütûhâtını tasdik eden Eşref-Şâh ile Hemedan sulhünün akdi, 16 — İlk eser olarak Müteferrika matbaasının Vankulu lûgatinin neşri, 47.

(1729 = 1142) Pâyıtahtın sekizde birini yakan Istanbul yangını, 17.

(1730 = 1142) İran'da Ali Han'ın zuhuru ve inkırâza uğramış olan Safavî saltanatını canlandırıp Efganlı Eşref-Şâh'ı mağlûb ettikten sonra Garbî-İran'daki Osmanlı fütûhâtına taarruzla Nihâvend, Hemedan ve Kermanşâh şehirlerini istirdâd etmesi, 17.

(1730 = 1143) Garbî-İran'daki Osmanlı fütûhâtına karşı başlıyan Safavî taarruzlarından dolayı Üçüncü Ahmed'in Şark seferine çıkmak üzere Istanbul'dan Üsküdar karargâhına geçmesi, 17 — Tebriz'in sukutu; Patrona ihtilâli, Nevşehirli Dâmâd-İbrahim Paşa ile bâzı devlet erkânının idâmı, 18 — Silâhdar-Mehmet Paşa'nın sadâreti; Üçüncü Ahmed'in saltanattan ferâgati, 19.

BİRİNCİ MAHMUD / MAHMUD-I EVVEL DEVRİ

(1730 = 1143) Birinci Mahmud'un cülûsu ve şahsiyyeti; Patrona-Halil'le mürteci' avenesinin imhâsı, 20.

(1731 = 1143) Silâhdar-Mehmet Paşa'nın azliyle Kaba-kulak İbrahim Paşa'nın sadâreti; Istanbul'da Patrona'nın kan dâvâsı bahânesiyle çıkan bir Arnavut ısyânının tenkili, 21.

(1731 = 1144) Kermanşah'ın istirdâdı ve Erdelân eyâletinin işgali, 21 — Kaba-kulak İbrahim Paşa'nın azliyle Topal-Osman Paşa'nın sadâreti; İran cephesinde Korican zaferi ve Hemedân'ın istirdâdı; Urmiye müstahkem-mevkıinin zabtı üzerine Tebriz'in istirdâdı, 22.

(1732 = 1144) Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan Osmanlılarda kalmak, Âzerbaycan tarafında Aras nehri hudud ittihâz edilmek ve Kermanşah'la Hemedan İranlılara iâde edilmek şartlarıyla Osmanlı-Safavî sulhünün akdi; Topal-Osman Paşa'nın azliyle Hekim-oğlu Ali Paşa'nın ilk sadâreti, 22.

(1733 = 1145) İran'da Safavîler nâmına veziyete hâkim olan Nâdir-Han'ın Osmanlı-Safavî sulhünü kabul etmiyerek Bağdad üzerine yürüyüp

(1736 = 1148) Silâhdar Seyyid-Mehmet Paşa'nın sadâreti, 24.

(1733 = 1146) Anadolu-beylerbeyi Topal-Osman Paşa'nın Nâdir-Han'a karşı Bağdad zaferi ve İranlıların Bağdad önlerinden firârı, 23.

(1735 = 1148) Hekim-oğlu-Ali Paşa'nın azliyle Bağdad valisi İsmail Paşa'nın sadâreti, 23 — İsmail Paşa'nın azli, 24.

(1736 = 1148) 16 gün Sâdaret-kaymakamlığında bulunmuş olan Silâhdar Seyyid -Mehmet Paşa'nın sadâreti, 24.

(1736 = 1149) Sulhü ihlâl eden Rusların Azak ve Kılburun kalelerini işgal etmelerinden dolayı Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Seyyid-Mehmet

Paşa'nın Davudpaşa'dan Rus seferine hareketi, 24 — Hal'inden sonra 5 sene, 9 ay yaşamış olan Üçüncü Ahmed'in ölümü, 24 — Garbî-İran'daki Osmanlı fütûhâtının mühim bir kısmını istirdâd etmiş ve Safavî hânedânını ıskat ederek kendisini şâh ilân etmiş olan Nâdir-Han'ın muvaffakiyyetleriyle Rus seferinin açılmış olmasından dolayı İranlılarla sulh akdi ve Üçüncü Ahmed devrindeki fütûhâtın elden çıkması; Kırım hanı Feth--Giray'ın hanlık arâzisini istilâ eden Moskoflara karşı büyük bir zafer kazanarak vatanını kurtarması, 25.

(1737 = 1150) Türklere karşı Ruslarla ittifak etmiş olan Avusturyalılara karşı Bosna valisi Hekim-oğlu Ali Paşa'nın Banyaluka zaferi ve bu zaferin büyük neticeleri, 25 — Vezir-i-a'zam ve Serdâr-ı-Ekrem Silâhdar Seyyid-Mehmet Paşa'nın azliyle Bender ser-askeri Muhsin-zâde Abdullah Paşa'nın sadâret ve serdârlığı; Muhsin-zâde'nin azliyle Rikâb-ı-Hümâyun Kaymakamı Yeğen-Mehmet Paşa'nın sadâreti, 26.

(1738 = 1151) Türk ordusunun Avusturyalılarla Ruslara karşı kazandığı zaferler esnâsında Avusturyalılardan Mehadia ve Orsova kalelerinin istirdâdı ve Rusların da Özü ve Kılburun kalelerinden çekilmeye mecbur edilmeleri, 26.

(1739 = 1151) Yeğen-Mehmet Paşa'nın azliyle Vidin ser-askeri Hacı-İvaz Mehmet Paşa'nın sadâret ve serdârlığı, 27.

(1739 = 1152) Avusturyalılara karşı kazanılan Hisarcık zaferi üzerine Belgrad yolunun açılması ve kalenin muhâsarası, 27 — Rus ordusuna karşı yapılan yanlış bir hareket üzerine Hotin kalesiyle Yaş şehrinin sukutu; Belgrad «Mukaddimât-ı sulhiyye»si ve kalenin teslim alınması; Avusturya ve Rusya ile akdedilen Belgrad sulhü mucibince Avusturyalıların Sırbistan'dan el çekmeleri ve Rusların da Karadeniz civarından uzaklaştırılmaları, 28.

(1740 = 1153) Hacı-İvaz Mehmet Paşa'nın azliyle Nişancı Hacı-Ahmed Paşa'nın sadâreti, 29.

(1742 = 1155) Hacı-Ahmed Paşa'nın azliyle Anadolu-beylerbeyi Hekim-oğlu Ali Paşa'nın ikinci sadâreti, 29.

(1743 = 1156) Asya'da bir cihangir rolü oynamıya başlıyan İran şâhı Nâdir-Şâh'ın Dağıstan, Şirvan, Şarkî-Anadolu ve İrak'a göz dikdikten başka Ca'ferî mezhebinin beşinci Sünnî mezhebi olarak kabul ve tasdıkını istemesi ve bu talebin reddi üzerine Irak hududunu tecâvuza başlaması, 29 — Hekim-oğlu Ali Paşa'nın azliyle Yeniçeri-ağası Seyyid-Hasan Paşa'nın sadâreti; Nâdir-Şâh'ın sekiz gün süren Musul muhâsarasında muvaffakıyyetsizliği, 30.

(1744 = 1157) İran'a karşı Irak, Şarkî-Anadolu ve Kafkas cephelerinin açılması ve Nâdir-Şâh'ın Kars muhâsarası, 30 — 2 ay, 11 gün süren şiddetli bir muhâsaradan sonra muvaffakıyyetsizliğe uğrıyan Nâdir-Şâh'ın Kars önlerinden çekilmesi, 31.

(1745 = 1158) Osmanlı ordusundaki Şiîlerin ihânetlerinden dolayı Kafkas cephesindeki Kağaverd muhârebesinde Nâdir-Şâh'ın mühim bir muvaffakıyyet kazanması, 31 — Fener ve Balat kapuları arasında 7-8 yüz evi kül hâline getiren büyük Istanbul yangını, 32.

(1746 = 1159) Seyyid-Hasan Paşa'nın azliyle Sadâret-kethudâsı Tiryâki Hacı-Mehmet Paşa'nın sadâreti; Nâdir-Şâh'ın dinî ve askerî taleplerinden vazgeçmesi üzerine Osmanlı - İran sulhünde Dördüncü Murad devrindeki Kasr-ı-Şîrin muâhedesinde tesbit edilen eski hu-

dudun esas ittihâzı, 32.

(1747 = 1160) Tiryâki Hacı-Mehmet Paşa'nın azliyle Aydın muhassılı Kerküklü Boynu-eğri Seyyid-Abdullah Paşa'nın sadâreti, 33.

(1750 = 1163) Seyyid-Abdullah Paşa'nın azliyle Sadâret-kethudâsı Devatdar-Mehmet Emin Paşa'nın sadâreti; büyük Istanbul yangını; Istanbul'da çarşılar yangını ve ve yanan çarşıların kendi hesabına inşâsını emreden Birinci Mahmud'un büyük şefkat eseri, 33.

(1752 = 1165) Devatdar-Mehmet Emin Paşa'nın azliyle Baş-emîrâhur Köse-Bâhir Mustafa Paşa'nın ilk sadâreti, 33 — Istanbul ve Trakya zelzelesi, 34.

(1754 = 1167) Pâyıtahtı büyük zararlara uğratan Istanbul zelzelesi, 34.

(1754 = 1168) Istanbul'da Uzunçarşı yangını; Birinci Mahmud'un ölümü ve şahsiyyeti, 34.

ÜÇÜNCÜ OSMAN / OSMÂN-I SÂLİS DEVRİ

(1754 = 1168) Üçüncü Osman'ın cülûsu, 36.

(1755 = 1168) Istanbul-halic'inin donması ve donmuş denizden yayan geçilmesi; Köse-Bâhir Mustafa Paşa'nın azliyle Anadolu-beylerbeyi Hekim-oğlu Ali Paşa'nın üçüncü sadâreti, 36 — Hekim-oğlu'nun azliyle Baş-defterdar Nâilî Abdullah Paşa'nın sadâreti; Nâilî Abdullah Paşa'nın azliyle Nişancı Bıyıklı-Ali Paşa'nın sadâreti; Şehrin üçte ikisini kül hâline getiren büyük Istanbul yangını, 37.

(1755 = 1169) Bıyıklı-Ali Paşa'nın idâmiyle Sadâret-kethudâsı Yirmi-sekiz-zâde Mehmet Said Paşa'nın sadâreti, 37 — İnşasi ikmâl edilen Nûr-ı-Osmânî câmiinin açılış merâsimi, 38.

(1756 = 1169) Yirmi-sekiz-zâde Mehmet Said Paşa'nın azliyle Mora muhassılı Köse-Bâhir Mustafa Paşa'nın ikinci sadâreti; 3851 binâyı kül hâline getiren büyük Istanbul yangını ve şehrin yeniden inşâsına başlanması, 38.

(1757 = 1170) Köse-Bâhir Mustafa Paşa'nın azliyle Haleb valisi Koca-Râgıb Mehmet Paşa'nın sadâreti, 39.

(1757 = 1171) Üçüncü Osman'ın ölümü ve şahsiyyeti, 39.

ÜÇÜNCÜ MUSTAFA / MUSTAFÂY-I SÂLİS DEVRİ

(1757 = 1171) Üçüncü Mustafa'nın cülûsu ve şahsiyyeti, 40.

(1760 = 1173) Lâlelli câmiinin temel-atma merâsimi, 40.

(1761 = 1175) Üçüncü Mustafa'nın oğlu Sultan Selîm-i Sâlis = Üçüncü Selim'in doğumu, 41.

(1763 = 1176) Koca-Râgıb Paşa'nın ölümüyle şahsiyyeti ve Tevkiî-Hamze Hâmid Paşa'nın sadâreti, 41.

(1763 = 1176) Tevkiî-Hamze Hamid Paşa'nın azliyle Köse-Bâhir Mustafa Paşa'nın üçüncü ve sonuncu sadâreti, 41.

(1764 = 1177) İnşâsı ikmâl edilen Lâleli câmiinin açılış merâsimi, 42.

(1765 = 1178) Köse-Bâhir Mustafa Paşa'nın azliyle Rumeli-beylerbeyi Muhsin-zâde Mehmet Paşa'nın ilk sâdareti, 42.

(1766 = 1179) Pâyıtahtı bir çok zararlara uğratan büyük Istanbul zelzelesi, 42.

(1768 = 1182) Muhsin-zâde Mehmet Paşa'nın azliyle Anadolu-Beylerbeyi Silâhdar - Hamze Mâhir Paşa'nın sadâreti, 42 — Lehistan'ı himâye için Rusya'ya sefer açılması; Silâhdar-Hamze Mâhir Paşa'nın azliyle Nişancı Yağlıkçı-zâde Hacı-Mehmet Emin Paşa'nın sadâreti, 43.

BİRİNCİ ABDÜLHAMİD / ABDÜLHAMİD-İ EVVEL DEVRİ

(1778 = 1192) Dârendeli Cebeci-zâde Mehmet Paşa'nın azliyle Yeniçeri-ağası Kalafat-Mehmet Paşa'nın sadâreti, 60.

(1779 = 1193) Kaynarca muâhedesinin ihtilâflı noktalarını tavzih için akdedilen Aynalı-kavak tenkihnâmesi mucibince Osmanlı devletinin Kırım işlerinden tamamiyle el çekmesi ve İstanbul'a gelecek Memleketeyn maslahatgüzarlarının Devletler hukukundan istifâde haklarının kabulü, 60 — Kalafat-Mehmet Paşa'nın azliyle Kara-Silâhdar/Vezir Seyyid-Mehmet Paşa'nın sadâreti; Birinci Abdülhamid'in oğullarından Dördüncü Mustafa'nın doğumu, 61.

(1781 = 1195) Kara-Vezir Seyyid-Mehmet Paşa'nın ölümü ve ertesi gün Erzurum valisi İzzet Mehmet Paşa'nın ikinci sadâreti, 61.

(1782 = 1196) 50 saatte 20 bin ev yakan büyük İstanbul yangını; İzzet Mehmet Paşa'nın azliyle Rumeli-beylerbeyi Hacı Yeğen-Mehmet Paşa'nın sadâreti, 62.

(1782 = 1197) Hacı Yeğen-Mehmet Paşa'nın azliyle Sadâret-kethudâsı Halil Hamid Paşa'nın sadâreti, 62.

(1783 = 1197) Rus topraklarına ilhak edilen Kırım hanlığının inkırâzı, 62.

(1785 = 1199) Halil Hamid Paşa'nın azliyle Özü muhâfızı Hazînedar-Şâhin Ali Paşa'nın sadâreti, 63 — Birinci Abdülhamid'in oğullarından İkinci Mahmud'un doğumu, 64.

(1786 = 1200) Şâhin Ali Paşa'nın azliyle Mora valisi Koca-Yusuf Paşa'nın ilk sadâreti, 64.

(1787 = 1201) Türkiye'nin taksimi için Avusturya ile gizli bir ittifak akdeden ve Osmanlı ölkesinin muhtelif yerlerinde ısyanlar çıkarmıya kalkışan Rus çarlığına harb ilânı, 64.

(1788 = 1202) Avusturya'nın Türkiye'ye ve ondan sonra da İsveç'in Rusya'ya harb ilânı; Avusturyalılara karşı Şebeş zaferi ve imparator İkinci Joseph'in esâretten güçlükle kurtulması, 66.

(1788 = 1203) Özü kalesinin sukutu, 67.

(1789 = 1203) Özü kalesinin sukutu kendisine arzedildiği anda nüzül isabet eden Birinci Abdülhamid'in ölümü ve şahsiyyeti, 67.

ÜÇÜNCÜ SELİM / SELİM-İ SÂLİS DEVRİ

(1789 = 1203) Üçüncü Selim'in cülûsu ve hüviyyeti; Koca-Yusuf Paşa'nın azliyle Vidin ser-askeri Meyyit/Cenâze-Hasan Paşa'nın sadâret ve serdarlığı; Rusya'ya karşı Osmanlı-İsveç ittifâkı; Ruslarla Avusturyalılara karşı Fokşan bozgunu ve Arnavutların fecî ihâneti, 68.

(1789 = 1204) Boza/Buzau bozgunu ve müdhiş neticeleri; Ruslara karşı İsmail zaferi; Avusturyalıların 23 yahut 27 gün süren muhâsarasına ihânet yüzünden mukavemet edemiyen Belgrad'ın sukutu ve bunun üzerine Semendere kalesinin de düşman eline geçmesi; Cenâze-Hasan Paşa'nın azliyle İsmail ser-askeri Cezâyirli Pala-bıyık Gazi-Hasan Paşa'nın sadâret ve serdarlığı, 69.

(1790 = 1204) Avusturya ile Rusya'ya karşı Osmanlı-Prusya ittifâkı; Cezâyirli - Hasan Paşa'nın ölümü ve 17 gün sonra Rohova muhâfızı Rusçuklu Çelebi-zâde Şerif Hasan Paşa'nın sadâret ve serdarlığı; Avusturyalılara karşı Yerköyü zaferi, 70.

(1790 = 1205) Kili/Kilya kalesinin yardımsızlık yüzünden sukutu ve neticeleri: Ruslar tarafından muhâsara edilen İsmail kalesinin sukutu ve üç gün süren Moskof katliâmında ahâliden otuz bin kişinin şehit düşmesi, 70.

viyyeti, 81. — Fransa'ya karşı Osmanlı - Rus ittifakının tecdidi ve Bâb-ı-Âlî'nin Napoléon'a karşı Avrupa devletleriyle el-birliği, 82.

(1806 = 1221) «İkinci Edirne vak'ası»na ve netice itibariyle Üçüncü Selim'in felâketine sebeb olan Nizâm-ı-Cedîd ordusunun Anadolu'dan Üsküdar'a gelişi ve Rumeli'deki mukavemet hareketi. 82 — Hâfız-İsmâil Paşa'nın azliyle Keçi-boynuzu Ağa-İbrahim Hilmi Paşa'nın sadâreti; Sırp millî hareketinin başlaması, Belgrad'ın âsiler tarafından zabtı ve Müslümanların katliâma uğraması; Memleketeyn'i istilâya kalkışan Rusya'ya halb ilânı ve bu münâsebetle muhârib devlet elçilerinin hapsi âdetine nihayet verilmesi, 83.

(1807 = 1221) Osmanlı - Fransız siyasî münasebetlerinin kesilmesi hakkında İngiltere'nin ileri sürdüğü teklif kabul edilmemiş olduğu için, Çanakkale-boğazı'nı zorlıyan İngiliz donanmasının Istanbul önlerine gelmesi; Mekke'den sonra Medine'yi de zabtetmiş olan Vehhâbîlerin Hicaz istilâsı, 84.

(1807 = 1222) İngilizlerin Mısır'a taarruzu, İskenderiyye'nin düşmana teslim olması ve bu vaziyet üzerine Rusya'dan sonra İngiltere'ye de harb ilânı; Osmanlı ordusunun Rus seferine hareketi ve muhtelif harb tedbirleri; «Kabakçı vak'ası» denilen irticâ hareketi, 85 — Üçüncü Selim'in hal'i ve irticâın zaferi, 87.

DÖRDÜNCÜ MUSTAFA / MUSTAFÂY-I RÂBİ' DEVRİ

(1807 = 1222) Dördüncü Mustafa'nın cülûsu ve hüviyyeti; Kabakçı ısyânından dolayı Yeniçeri-ocağının mes'ul tutulmaması ve Ocağın da devlet-işlerine müdâhale etmemesi hakkında Pâdişahla Ocak arasında muâhede akdi; Keçi-boynuzu Ağa-İbrahim Hilmi Paşa'nın azliyle Anadolu-beylerbeyi ve Akdeniz-boğazı ser-askeri Çelebi-Mustafa Paşa'nın sadâret ve serdarlığı, 88 — 8 ay, 4 gün süren bir harb hâlinden sonra Osmanlı-Rus mütârekesinin imzâsı; İskenderiyye'nin İngilizler tarafından tahliyesi, 89.

(1808 = 1223) Alemdar-Mustafa Paşa'nın hüviyyeti, Bâb-ı-Âlî ve saray baskını, sadr-ı-a'zamın azil ve tevkifi, büyük teceddüdcü Üçüncü Selim'in şehâdeti ve Dördüncü Mustafa'nın hal'i, 89.

İKİNCİ MAHMUD / MAHMÛD-I SÂNÎ DEVRİ

(1808 = 1223) İkinci Mahmud'un cülûsu ve Alemdar-Mustafa Paşa'nın sadâreti, 93 — Üçüncü Selim'in cenâze merâsimi ve kaatillerinin tenkili; Istanbul hükûmetiyle «Sened-i-ittifak» akdine gelen taşra beylerbeyleriyle a'yanlarının huzura kabulü, 94 — «Nizâm-ı Cedîd» ocağının «Segbân-ı-Cedid» ismiyle ihyâsı; irticâın yeniden alevlenmesi ve Yeniçeri ısyânının başlaması, 95 — Alemdar-Mustafa Paşa'nın şehâdeti, Çavuş-başı Arnavut-Memiş Efendi'nin Sâdaret-kaymakamlığı ve âsilerin saraya hücumu; Dördüncü Mustafa'nın idâmı, 97 — Segban-Yeniçeri harbi, büyük Istanbul yangını, donanmanın âsilere ateş açması ve nihayet Ocak-ağalarının pâdişâha dehâleti; Tersâne, Tophâne, Selimiyye ve Levend-çiftliği vak'aları; âsilerle muâhede akdi ve irticâın ikinci zaferi; Sadâret-kaymakamı Memiş Paşa'nın sadâreti, 98.

(1809 = 1223) Memiş Paşa'nın azliyle Kör-Yusuf Zıyaüddin Paşa'nın ikinci sadâreti; Osmanlı-İngiliz sulhü, 99.

(1827 = 1242) Yunan ısyânının tenkiline me'mur edilen kuvvetler tarafından Atina'nın istirdâdı; Memleketeyn ve Sırbistan muhtariyyetleri hakkında «Akkerman muâhedesi» denilen Osmanlı-Rus mukavelesinin imzâsı, 112.

(1827 = 1243) Atina'nın fethi ve Yunan ısyânının tenkili üzerine âsilere yardım için gelen Avrupa müttefikler donanmasının Navarin baskınında Osmanlı filosunun imhâsı; «Buğu gemisi» denilen ilk vapurun Türkiye'ye gelişi ve «Sür'at» ismi verilmesi, 112.

(1828 = 1243) Yeniçeri-ocağının ilgasından itibaren yeni Türk ordusunun henüz teşekkül hâlinde bulunmasından ve Navarin baskınında Osmanlı donanmasının uğramış olduğu zâyiâttan istifâde etmek istiyen Rusya'nın Osmanlı imparatorluğuna harb açması ve askerî harekât safhaları, 113.

(1828 = 1244) Benderli-Selim Paşa'nın azliyle Kapdan-ı-deryâ Dârendeli-İzzet Mehmet Paşa'nın ilk sadâreti, 114.

(1829 = 1244) Dârendeli-İzzet Paşa'nın azliyle Rumeli valisi ve İnebahtı muhâfızı Reşid Mehmet Paşa'nın sadâreti; fesle setre-pantalon giyilmesi hakkında kıyâfet nizâmı, 114.

(1829 = 1245) İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin himâyeleri sâyesinde Yunan devletinin Osmanlı hâkimiyyeti altında olmak şartiyle teşekkülü, 114 — Osmanlı-Rus harbine nihayet veren Edirne muâhedesinin imzâsı, 115.

(1830 = 1245) İkinci Mahmud'un oğullarından Sultan Abd-ül-Aziz'in doğumu, 115 — İngiltere, Fransa ve Rusya'nın tazyikiyle Yunan istiklâlinin tasdikı, 115.

(1830 = 1246) Fransa'nın Cezâyir eyâletimize olan borcunu ödememesinden dolayı Cezâyir dayısı İzmirli Hüseyn Paşa'nın elindeki yelpâzeyi Fransız konsolosunun suratına vurmasından istifâde eden Fransa hükûmetinin ordu ve donanma sevkederek Cezâyir'i işgal etmesi; altı nâhiye ilâvesiyle Sırbistan muhtâriyyetinin tasdikı,116.

(1831 = 1247) İlk Türk gazetesi olan «Takvîm-i Vakaayi»in haftalık resmî cerîde olarak neşrine başlanması, 116.

(1832 = 1248) Yunan ısyânına iştirâk etmiş olan Sisam adasına İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin tazyikıyle muhtâriyyet verilmesi; Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın ısyânı, bu meşhur ısyânın sebebleri, Anadolu üzerine yürüyen Mısır ordusunun Konya zaferi, sadr-ı-a'zam Reşid Mehmet Paşa'nın esâreti ve neticeleri, 117.

(1833 = 1248) Reşid Mehmet Paşa'nın azliyle Anadolu valisi Mehmet Emin Rauf Paşa'nın ikinci sadâreti, 119.

(1833 = 1249) Şehrin yarısını yakan büyük Istanbul yangını, 119.

(1838 = 1254) Sadâret ünvânının Baş-vekâlete tahvili, 119.

(1839 = 1255) Mısırlılara karşı Nezib bozgunu, 119 — İkinci Mahmud'un ölümü

SULTAN ABDÜLMECİD/SULTAN MECİD DEVRİ

ve şahsiyyeti, 120.

(1839 = 1255) Sultan Mecid'in cülûsu ve hüviyyeti; Mehmet Emin Rauf Paşa'nın azliyle Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye reisi Koca-Hüsrev Mehmet Paşa'nın sadâreti, 121 — Kapdan-ı-deryâ Giritli Hâin-Ahmed Paşa'nın Osmanlı donanmasını Mısır'a kaçırması; Gülhâne Hatt-ı-Hümâyûnu ile «Tanzîmât-ı-Hayriyye'nin ilânı, 122; Hatt-ı-Hümâyun sureti, 124.

(1852 = 1268) Koca-Reşid Paşa'nın azliyle Mehmet Emin Rauf Paşa'nın beşinci ve sonuncu sadâreti; Mehmet Emin Rauf Paşa'nın azliyle Koca-Reşid Paşa'nın üçüncü sadâreti; Koca-Reşid Paşa'nın azliyle Hâriciyye nâzırı Mehmet Emin Âlî Paşa'nın ilk sadâreti, 140 — Âlî Paşa'nın azliyle Kapdan-ı-deryâ Dâmad-Mehmed Ali Paşa'nın sadâreti, 141.

(1853 = 1269) Rus Bahriye nâzırı Prens Mentschikoff / Mençikof'un fevkalâde sefâret vazifesiyle Istanbul'a gelmesi ve Kırım muharebesine sebeb olan «Makaamât-ı-Mubâreke» meselesinin mâhiyyeti, 141 — Dâmad-Mehmed Ali Paşa'nın azliyle Meclis-i-Vâlâ reisi Giritli-Mustafa Nâilî Paşa'nın ilk sâdareti; Rus Hâriciyye nâzırı kont De Nesselrod'un «Makaamât-ı-Mubâreke» meselesine âit notası ve o mesele halledilinceye kadar Memleketeyn'in işgal edileceğini bildirmesi; Nesselrode'un Rus sefâretlerine gönderdiği bir tâmimde Memleketeyn işgalinin Türkiye'ye harb ilânı mâhiyyetinde olmayıp «Makaamât-ı-Mubâreke» meselesinin halli hususunda maddî te'minât teşkil ettiğini bildirmesi; Rusya'ya karşı Türkiye'ye yardım etmek üzere İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale-boğazı hâricindeki Beşike körfezine muvâsalatı, 143 — Pruth nehrini geçen Rus ordusunun Memleketeyn'e girmesi ve Bâb-ı-Âlî'nin protestosu; Sadr-ı-a'zam Mustafa Nâilî Paşâ'nın azli, 144 — İki gün ma'zulen kalan Giritli-Mustafa Nâilî Paşa'nın ikinci sadâreti; Memleketeyn'in işgalinden dolayı Rusya'ya harb ilânı hakkında fevkalâde meclis kararı, 145.

(1853 = 1270) Rusya'ya harb ilânı ve Kırım muhârebesinin yalnız Türkiye ile Rusya arasındaki ilk safhasının başlaması, 145 — Memleketeyn'in tahliyesi hakkında, Türk ordusunun Rus ordusuna ültimatomu ve Rus ordusunun red cevâbı; Tuna nehrinde Ruslara karşı ilk ateşin açılması; Kalafat'ın Türk ordusu tarafından işgali, 146 — Batum civârındaki Saint-Nicolas/Nikolaja = Şekvetil kalesinin fethi; Beşike körfezindeki İngiliz ve Fransız donanmalarının Istanbul önlerine gelişi; Türk ordusunun Tuna boyundaki Oltenizza = Olteniça zaferi; Olteniça kuvvetlerinin Türk askerî plânı mucibince geri alınması, 147 — Anadolu cephesinde Ahıska bozgunu; Rus donanmasının yaptığı Sinop baskınında 12 gemilik bir Osmanlı filosunun tahribi, 148 — Anadolu cephesinde Baş-gedikler bozgunu, 149.

(1854 = 1270) Ruslara karşı Türklere yardım için gelen İngiliz ve Fransız donanmalarının Boğaziçi'nden Karadeniz'e hareketleri; Rumeli cephesinde Çatana zaferi, 149 — Memleketeyn'in tahliyesi hakkında İngiltere ve Fransa devletlerinin Rusya'ya ültimatom vermeleri, 150 — Sâbık Hâriciyye nâzırı Keçeci-zâde Fuad Efendi/Paşa'nın Rus teşvikıyle Yunanlılar tarafından çıkarılan Epir ve Tesalya ısyanlarını idarî, siyasî ve askerî salâhiyyetlerle tenkile me'mûr olması; Yunanistan'la siyasî münâsebetlerin kesilmesi ve Yunan tabaasının Türkiye'den tardı; Rusya'ya karşı Osmanlı-İngiliz-Fransız ittifâkı, 151 — Rus ordusunun Dobruca istilâsı ve Osmanlı askerî plânı mucibince mukavemet gösterilmemesi, 152 —

İngiltere ile Fransa'nın Rusya'ya harb ilânı; ilk müttefik kuvvetlerinin Gelibolu'ya muvâsalatı; Yunanlıların çıkardıkları Epir ve Teselya ısyanlarını tenkile me'mûr olan sâbık Hâriciyye nâzırı Keçeci-zâde Fuad Efendi'nin âsilere karşı Narda = Arta zaferi; Rumeli cephesinde Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın Kalafat zaferi, 153 — Müttefiklerin Karadeniz harekâtı ve Odesa bombardmanı; Epir ve Tesalya'da Yunanlıların çıkarmış oldukları ısyanlardan dolayı İngiltere ve Fransa devletlerinin Yunan hükûmetine şiddetli tebliğâtı; Yunanistan'ı itâat altına almak için Atina ve Pire'yi işgal etmek üzere Fransa hükûmetinin bir kolordu göndermesi, Yunan kralının bîtaraflığını ilân etmesi ve Osmanlı arâzisine göndermiş olduğu çetecileri geri almak mecburiyyetinde kalması; Rus ordusunun Silistre'yi muhâsaraya başlaması, 154 — Müttefik İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin Gelibolu'dan Varna'ya sevki; Giritli-Mustafa Nâilî Paşa'nın azliyle Kapdan-ı-deryâ Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın ilk sadâreti; Rus Baş-kumandanı mareşal Paskiyeviç'in Silistre muhâsarasında yaralanması ve yerine prens Gorçakof'un tâyini; Silistre müdâfi'lerinin huruç hareketinde yeni Rus baş-kumandanı prens Gorçakof'un yaralanması ve düşmanın kat'î mağlûbiyyeti, 155 — Boyacıköy mukavelesi mucibince Avusturya devletinin siyasî ve askerî tedbirlerle Memleketeyn'in Ruslar tarafından tahliyesini, harbin sonuna kadar muhâfazasını ve ondan sonra Türkiye'ye iâdesini taahhüd etmesi; Silistre müdâfaa kahramanlarının ikinci huruç hareketi ve mağlûp düşmanın muhâsarayı kaldırmıya karar vermesi; Silistre'nin 41 gün süren şiddetli bir muhâsaradan sonra Rus çenberinden kurtulması, 156 — Türk ordusunun Ruslara karşı Yerköyü = Giurgiewo zaferi; Müttefiklerle akdedilen Varna harp meclisinin Kırım seferine karar vermesi, 157 — Türk ordusunun Bükreş'e girmesi; Denizden nakledilen Türk ve müttefik ordularının Kırım sâhillerine muvâsalatı, ihraç hareketi ve Kırım harbinde ikinci safhanın başlaması, 158 — Müttefikler ordusunun Eski-hisar civârından Sivastopol'a hareketi; Kırım'da müttefiklerin Alma = Elmalı zaferi; Boyacıköy mukavelesi mucibince Avusturya'nın Memleketeyn'i işgale başlaması, 159 — Rusların harp gemilerini batırmak suretiyle Sivastopol liman ağzını tıkamaları; Müttefiklerin Kırım'da Katcha = Kaça çayından geçerek Sivastopol'a doğru ileri hareketlerine devam etmeleri, 160.

(1854 = 1271) Müttefik kuvvetlerinin Kırım'da Belbek çayından geçmeleri; müttefikler ordusunun Sivastopol'u çevirmiye başlaması, Sivastopol'un 6 kilometre cenubundaki Balaklava limanının müttefikler tarafından işgali, 160 — Müttefiklerin Sivastopol etrâfında meteris açmıya başlamaları; Sivastopol muhâsara hattında müttefiklerin ateş açması; Kırım'da Balaklava muvaffakıyyeti, 161 — Müttefiklerin İnkerman zaferi ve iki tarafın zâyiât mıkdârı; Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın azliyle Koca-Reşid Paşa'nın dördüncü sadâreti, 162 — Avusturya-İngiltere-Fransa devletlerinin Memleketeyn hakkındaki Boyacıköy mukavelesini te'yid eden ittifak muâhedesi, 163.

(1855 = 1271) Azak ve Karadeniz Rus limanlarının müttefikler tarafından abluka altına alınması ve bu suretle Rusların Kırım'a takviye gön-

dermelerinin önlenmiye başlanması; müttefiklerin akdettikleri Torino muâhedesi mucibince Sardenya krallığının da ittifâka iltihâkı; İngiltere'ye yirmi bin kişilik bir yardım kuvveti verilmesi hakkındaki Türk-İngiliz mukavelesinin imzâsı, 163 — Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın Eupatoria = Gözlece zaferi; Rus mağlûbiyyetlerinden çok müteessir olan çar Birinci Nicolas'nın zehir içerek intihârı ve büyük oğlu İkinci Alexandre'ın çarlığı; Osmanlı - Sardenya ittifak muâhedesinin imzâsı ve bu muâhedenin esasları, 164 — Koca-Reşid Paşa'nın isti'fâsiyle Hâriciyye nâzırı Mehmet Emin Âlî Paşa'nın ikinci sadâreti; Kırım'ın şarkındaki Kerç boğazına asker çıkarılması, 165 — Kırım'da Tchernaïa/Çernayya = Karasu hattının işgali ve Sardenya kralının gönderdiği İtalyan askerlerinin de harekâta iştirâki; Düşmanın Anapa kalesiyle Karadeniz sâhil tahkimâtını tahliye ve tahrib etmesi; Sivastopol'un şarkındaki Yeşil-tümsek ve Ak-tabyalar tahkimâtının zabtı; Sivastopol'un şarkında en mühim istihkâm olan Malakoff kulesine karşı yapılan taarruzun muvaffakiyetsizliği, 166 — Osmanlı hazînesinin Avrupa'dan ilk istikrâzı; Kırım harbindeki İngiliz baş-kumandanı feld-mareşal Lord Raglan'ın ölümü ve yerine general Simpson'un tâyini; Kırım'da müttefiklerin Traktir zaferi, 167 — Sivastopol'da müttefik Baş-kumandanlar meclisinin umumî hücum kararı; üç gün süren ve «Cehennem ateşi» denilen Sivastopol bombardmanı; Müttefikler harp meclisinin umumî hücum gün ve saatini tâyin etmesi, 168 — Sivastopol'daki Malakof istihkâmlarının zabtı ve Rus mukavemetinin kırılması; Rus ordusunun artık müdâfaa imkânı kalmadığı için tahliyesine mecbur olduğu Sivastopol şehrinin müttefikler tarafından işgaline başlanması, 169 — Türkiye'de ilk telgraf hattının Istanbul - Edirne - Varna arasında işlemiye başlaması, 170.

(1855 = 1272) Kars muhâsarasında umumî hücuma kalkışan Rus ordusunun bozulması, 170 — Kırım'da Sivastopol'un fethinden sonra Kinbourn = Kilburun / Kılburun zaferi; Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın Kafkasya'da İngur zaferi, 171 — Kahraman Kars'ın şanlı bir müdâfaadan sonra açlık yüzünden düşmana teslim olmasi, 172.

(1856 = 1227) Türkiye ve müttefikleriyle mağlûb Rusya arasındaki Kırım harbine nihayet veren Viyana mukaddimât-ı-sulhiyyesinin imzâsı ve kat'î sulh için Paris'de bir konferans akdine karar verilmesi, 173 — Viyana mukaddimât-ı-sulhiyyesinde Osmanlı tâbiiyyetindeki Müslümanlarla Hıristiyanların müsâvâtı esas ittihâz edilmiş olduğu için, Gülhâne Hatt-ı-Hümâyûnunun ahkâmını te'yid ve tevsî' eden Islâhât Hatt-ı-Hümâyûnunun neşri ve başlıca esasları, 174 — Viyana mukaddimât-ı-sulhiyyesi mucibince Paris sulh kongresinin açılması ve müttefiklerle Rusya arasında otuz beş günlük bir mütâreke akdi, yirmi dört konferans celsesinin tarihleri, 177 — Kırım harbine nihayet veren Paris sulh muâhedesinin imzâsı ve başlıca esasları, 178 — Rusya'nın müstakbel ve muhtemel bir tecâvuz imkânına karşı Osmanlı «Tamâmiyyet-i-mülkiyyesi»nin tekeffülü hakkında İngiltere-Fransa-Avusturya devletleri arasında akdedilen Paris muâhedesinin imzâsı; müttefiklerin Türkiye'deki kuvvetlerini geri çekmeleri hakkında altı ay mühlet tâyin eden Istanbul mukavelesinin imzâsı, 182.

SULTAN ABD-ÜL-AZİZ / SULTAN AZİZ DEVRİ

(1862 = 1278) Belgrad'da Sırp ısyânı, kalenin şehri topa tutması ve siyasî neticeleri, 198.

(1862 = 1279) Malî ıslâhât ihtiyâcından dolayı «Dârülfünun kaaidesi»yle kaaimelerin ilgasına başlanması, 199 — Rusların teşvikiyle çıkan Hersek ve Karadâğ ısyanları ve Karadağ ordusunu mağlûb eden Serdâr-ı-Ekrem Ömer Paşa'nın Reika zaferi; Osmanlı ordusu Çetine üzerine ilerlediği sırada Avrupa devletlerinin tavassut şeklindeki müdâhaleleri üzerine Osmanlı - Karadağ harbine nihayet veren İşkodra sulh muâhedesinin akdi ve başlıca esasları 201 — Sırbistan'daki Türk kaleleri hakkındaki Istanbul protokolünün imzâsı ve mühim esasları, 202.

(1863 = 1279) Sadr-ı-a'zam Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın isti'fâsiyle Meclis-i-Vâlâ reisi Arapgirli Yusuf Kâmil Paşa'nın sadâreti, 203 — Mısır'ın Türkiye'ye merbûtiyyetini takviye etmek istiyen Sultan Aziz'in Istanbul'dan Mısır seyâhatine hareketi; Sadr-ı-a'zam Arapgirli Yusuf Kâmil Paşa'nın azliyle Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın Seraskerlik uhdesinde kalmak üzere ikinci sadâreti, 204.

(1864 = 1281) memleketeyn denilen Eflak ve Boğdan'ın birliğini tamamlamak suretiyle Rumanya'nın teşekkülüne yol açan Istanbul protokolünün imzâsı ve başlıca esasları, 205.

(1866 = 1282) Memleketeyn'in Osmanlı menbâlarında «Kuza Bey» denilen yerli prensi Birinci Alexandre Couza'nın ıskaatı, 205 — Prusya hânedânından prens Charles de Hohenzollern'in Osmanlı hâkimiyyeti altında Memleketeyn beyliğine intihâbı, 206.

(1866 = 1283) Mısır verâset usulünün değiştirilmesi ve «Ekberiyyet usulü yerine «Evlâdiyye» esasının ikamesi, 206 — Mısır valilerine «Hıdiv» ünvânının tevcihi, 207 — Sadr-ı-a'zam ve Ser-asker Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın ikinci sadâreti; Girit ısyânı, sebebleri ve âsilerin Yunanistan'a iltihak kararı, 208 — Girit ıslâhâtına me'mûr olan eski Sadr-ı-a'zam Giritli-Mustafa Nâilî Paşa'nın Istanbul'dan hareketi, 210 — Memleketeyn beyliğine seçilmiş olan Prusya prenslerinden Charles de Hohenzollern = Birinci Karol'ün evvelce i'tirâza uğrıyan intihâbının tasdikı ve bu husustaki fermanın başlıca esasları, 211.

(1867 = 1283) Mütercim-Rüşdi Paşa'nın istifâsiyle Hâriciyye nâzırı Mehmet-Emin Âlî Paşa'nın beşinci ve sonuncu sadâreti, 211 — «Yeni-Osmanlılar» cem'iyyetinin Paris'de propagandaya başlaması, âzâsı, hedefleri, neşriyyâtı ve âkıbeti, 212 — Sırbistan'da «Kılâ'ı-Hâkaaniyye/Kılâ'-ı-Erbea» denilen ve Belgrad'la diğer üç kaleden ibaret kalan son dört Türk kalesinin Sırbistan'a terki ve sebebleri, 215.

(1867 = 1284) Fransa imparatoru Üçüncü Napoléon'un dâveti üzerine Sultan Aziz'in Istanbul'dan Avrupa seyâhatine hareketi, maiyyet erkânı ve bu seyâhatin ehemmiyeti, 216 — Sultan Abd-ül-Aziz'in Sicilya'daki Messina limanına muvâsalatı; İtalya donanması tarafından karşılanan Osmanlı pâdişahının Napoli'ye musâsalatı; Korsika açıklarından Fransa'ya doğru ilerliyen Sultan Aziz'in Toulon limanında fevkalâde merâsimle karşılanarak karaya çıkması; Toulon'dan trenle Marsilya'ya geçen Sultan Aziz'in Paris'e muvâsalatı, istikbâl merâsimi ve Elysée sarayına müsâfir edilmesi, 218 — İngiltere'ye dâvet edilen Sultan Aziz'in Paris'den Londra'ya hareketi ve İngiliz donanması tarafından istikbâli, 219 — Osmanlı

pâdişahının Londra'ya muvâsalatı ve Buckingham sarayına müsâfir edilmesi; İngiliz donanması tarafından teşyi' edilerek İngiltere'den ayrılan Sultan Aziz'in Calais limanında Fransız hükûmetinin hazır bulundurduğu hususî trenle Belçika, Prusya ve ve Bavyera üzerinden Viyana'ya hareketi; Abd-ül-Aziz'in Brüksel'den geçerken Belçika kralı İkinci Léopold tarafından karşılanması, 220 — Osmanlı pâdişahının Coblentz'de Prusya kralıyla kraliçesi tarafından karşılanıp bir gece müsâfir edilmesi; Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı Birinci François-Joseph tarafından dâvet edilmiş olan Sultan Aziz'in Viyana'ya muvâsâlatı ve Schoenbrunn sarayında müsâfir edilmesi; Viyana'dan Tuna vapurlarıyla hareket eden pâdişahın Buda-Peşte'ye muvâsalatı, 221 — Kırkd ört gün süren Avrupa seyâhatinden avdet etmiş olan Sultan Aziz'in Vidin'de Türk topraklarına ayak basması; pâdişahın Vidin'den hareketle Tuna vilâyetinin merkezi olan Rusçuğ'a muvâsalatı ve Osmanlı tâbiiyyetinde bulunan Memleketeyn beyi/Rumanya prensi Karol'ün oraya gelip metbûuna tâzimâtını arzetmesi; Varna'ya kadar trenle gelen Abd-ül-Aziz'in oradan vapurla pâyıtahtına hareketi ve 47 günlük bir gaybûbetten sonra Istanbul'a muvâsalatı, 222 — Girit ıslâhâtına me'mûr olan sadr-ı-a'zam Âlî Paşa'nın fevkalâde salâhiyyetlerle Istanbul'dan hareketi; Âlî Paşa'nın vilâyet merkezi olan Hanya limanına muvâsalatı ve merâsimle karşılanması, 223.

(1868 = 1284) Giri'de ilk ıslâhat esaslarının ilânı; Girit vilâyeti, idarî ve adlî ıslâhâtına âit yeni esasların sadr-ı-a'zam Âlî Paşa tarafından halka ilânı ve ıslâhâtın ana-hatları, 224 — Âlî Paşa'nın Girit'den Istanbul'a avdeti ve bu fevkalâde me'muriyyetinin neticeleri, 225 — «Vahdet-i kuvâ» esasının ilgasıyla demokrasiye doğru büyük bir adım atılarak «Tefrık-ı kuvvâ» esasının kabulü, Adliye'nin istiklâli ve (Millet Meclisi) vaziyetinde büyük bir Şûrây-ı-Devlet ihdâsı, 226.

(1868 = 1285) Sultan Aziz'in oğullarından son halife Abdülmecid'in doğumu: Türkiye'de ecnebilere mülkiyet hakkının verilmesi; Girit meselesi münâsebetiyle Atina'daki Osmanlı sefârethânesi önünde yapılan düşmanca nümâyişlerden dolayı Türk - Yunan siyasî münâsebetlerinin kesilmesi, 228 — Bâb-ı-Âlî'nin Yunanistan'a ültimatom vermesi ve Avrupa devletlerinin sulhe tavassutu, 229.

(1869 = 1285) Hâriciyye nâzırı Keçeci-zâde Mehmet Fuad Paşa'nın ölümü ve şahsiyyeti, 229 — Girit meselesi hakkındaki Paris konferansının kararları ve Osmanlı ültimatomundaki haklı taleplerin kabulü üzerine Yunanistan'la siyasî münasebetlerin yeniden te'sisi, 230.

(1869 = 1268) Süveyş kanalı'nın açılış merâsimi, 231.

(1870 = 1286) Bulgar kilisesinin istiklâli, Ortodoks birliğinin sarsılması ve neticeleri, 231.

(1870 = 1287) 4 - 5 bin binâyı kül hâline getiren Beyoğlu yangını, 232.

(1871 = 1287) 1856 Paris muâhedesi mucibince bîtaraf ilân edilmiş olan Karadeniz'in bîtaraflığına nihayet veren Londra muâhedesinin imzâsı, 233.

(1871 = 1288) En büyük devlet-adamlarımızdan Sadr-ı-a'zam ve Hâriciyye nâzırı Mehmet Emin Âlî Paşa'nın ölümü ve kıymetli şahsiyyeti, 233 — Moskof tarafdarlığıyla meşhur gürcü Bahriye nâzırı Mahmud Nedim Paşa'nın sadâreti ve Sultan Aziz devrinde felâketler saf-

hasının başlaması, 236 — Tanzimât edebiyatının en mümtaz şahsiyyetlerinden şâir Şinasi'nin ölümü, 237 — Devlet-adamlarının «bilâ-muhâkeme» nefyine ve keyfî icraâta başlamak suretiyle Tanzimât devrine bilfiil nihayet verilmesi, 238.

(1872 = 1289) Antakya zelzelesi ve tahribât sâhası; Mahmud Nedim Paşa'nın azliyle Midhat Paşa'nın ilk sadâreti ve şahsiyyeti, 239 — Boğaziçin'de Kuzguncuk yangını; Mısır hıdivine hâricî istikrâz akdi salâhiyyetine âit ferman verilmesi, 242 — Midhat Paşa'nın azliyle Mütercim-Rüşdi Paşa'nın üçüncü sadâreti, 243.

(1873 = 1289) Mütercim-Rüşdi Paşa'nın azliyle Ser-asker Sakızlı Es'ad Paşa'nın ilk sadâreti, 243.

(1873 = 1290) Sakızlı-Es'ad Paşa'nın azliyle Mâliye nâzırı Şirvânî-zâde Mehmet Rüşdi Paşa'nın sadâreti, 244.

(1874 = 1290) Sadr-ı-a'zam Şirvânî-zâde Rüşdi Paşa'nın azli, 244 — Ser-asker Hüseyn Avni Paşa'nın sadâreti ve değersiz şahsiyyeti, 245.

(1875 = 1292) Haricî te'sirler yüzünden çıkan Hersek ısyânı, sebebleri ve Bosna'ya sirâyeti, 246 — Sadr-ı-a'zam ve Ser-asker Hüseyn Avni Paşa'nın azliyle Bahriye nâzırı Sakızlı-Es'ad Paşa'nın ikinci sadâreti, 248 — Fransa Hâriciyye nâzırı dük Decazes'in teklifiyle Bosna-Hersek âsilerini teskin için Avrupa devletlerinin konsoloslarından mürekkep bir hey'et gönderilmesi ve bu lüzumsuz teşebbüsün neticesizliği; Sakızlı-Es'ad Paşa'nın azliyle Şûrây-ı-Devlet reisi Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadâreti; Sadr-ı-a'zam Mahmud Nedim Paşa'nın Rus te'sirine kapılarak ilân ettiği «Tenzil-i-fâiz» kararı ve fena neticeleri, 249.

(1876 = 1293) Bosna-Hersek ısyânının sürüncemede kalmasını fırsat ittihâz eden Avrupa devletlerinin muvâfakatiyle Avusturya-Macaristan Hâriciyye nâzırı kont Andrassy'nin Bâb-ı-Âlî'ye şifâhî bir nota tebliği ve «Andraşı lâyıhası» denilen bu notada Türk hükûmeti tarafından yapılacak ıslâhâtın Avrupa mürâkabesi altında tatbikı lüzumundan bahsedilmesi ve Hersek ıslâhâtına âit bâzı esaslar tebliği, 250 — Bulgar ısyânı, sebebleri ve vahâmeti, 251 — İki konsolosun öldürülmesi ve Avrupa efkâr-ı-umumiyyesinin Türkiye aleyhine galeyâniyle neticelenen «Selânik vak'ası», sebebleri ve neticeleri, 252 — Midhat Paşa'nın hükûmete karşı parayla tertib ettirdiği (Talebe-i-ulûm) nümâyişi, 253 — Mahmud Nedim Paşa'nın azliyle Mütercim-Rüşdi Paşa'nın dördüncü sadâreti; Islâhât işlerimize Avrupa'nın müdâhalesi hakkındaki Berlin memorandomu ve neticesizliği, 255 — Erkân-ı-erbea denilen dört devlet-adamının şahsî kin ve garazlarından dolayı Sultan Aziz'in hal'i, vak'anın ve fâillerinin mahiyyetleri, 256.

BEŞİNCİ MURAD / MURÂD-I HÂMİS DEVRİ

(1876 = 1293) Beşinci Murad'ın cülûsu ve şahsiyyeti, 265 — Sultan Aziz'in kanlı ölümü, intihar ve cinayet tezlerine âit delillerin mukayesesi ve intihar iddiâsının çürüklüğü, cinayetin fâilleri ve mürettipleri, vak'anın cereyan tarzı, hânedan âzâsının mâlûmâtı ve bâzı ecnebi neşriyyâtı, 267 — Sultan Murad'ın tecennünü; Bâb-ı-Fetvâ'da toplanan fevkalâde bir mecliste meşrutiyet münâkaşası ve neticesizliği, 279 — Çerkez-Hasan vak'ası, Hasan Bey'in hüviyyeti

mât-emini Mehmet Sâdık Paşa'nın «Reîs-i Meclis-i-Vükelâ = Baş-vekil» ünvâniyle sadâreti; Sultan Hamid'i hal'edip Sultan Murad'ı iclâs için tertib edilmiş olan Ali Suâvi vak'ası, ihtilâlcilerin tenkil ve Ali Suâvi'nin âkıbeti, 312 — Mehmet Sâdık Paşa'nın azliyle Meclis-i-Vükelâ'ya me'mur Mütercim-Rüşdi Paşa'nın beşinci ve sonuncu sadâreti; Kıbrıs adasının İngiliz işgaline tevdii mukabilinde Rusya'ya karşı Türk - İngiliz ittifâkı, 313 — Mütercim - Rüşdi Paşa'nın azliyle Hâriciyye nâzırı Mehmet Esad Safvet Paşa'nın sadâreti, 314 — Berlin muâhedesinin imzâsı, Ayastefanos «Mukaddimât-ı sulhiyye»sindeki ağır şartların kaldırılması, o şartlar mucibince üç parçaya ayrılmış olan Rumeli'deki Osmanlı arâzisinin birleştirilmesi ve Berlin muâhedesinin umumî ahkâmı, 315 — Safvet Paşa'nın azliyle Mâliye komisyonu reisi Âyandan Tunuslu-Hayrüddin Paşa'nın sadâreti, 316.

(1879 = 1296) Tunuslu-Hayrüddin Paşa'nın azliyle Sicill-i-ahvâl komisyonu reisi Âyandan Ahmed Ârifî Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle sadâreti; Ahmed Ârifî Paşa'nın azliyle Adliye nâzırı Küçük-Said Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle ilk sadâreti, 316.

(1880 = 1297) Şâir Zıyâ Paşa'nın ölümü ve şahsiyyeti, 317 — Küçük-Said Paşa'nın azliyle Ticaret ve Zirâat nâzırı Cenânî-zâde Mehmet Karri Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle sadâreti; Kadri Paşa'nın azliyle Küçük-Said Paşa'nın «Baş-vekil» ünvaniyle ikinci sadâreti, 317.

(1881 = 1298) Bâzı Tunus kabîlelerinin Cezâyir topraklarına tecâvuzunu vesîle ittihâz eden Fransa'nın eyâlet arâzisinden bir çok yerleri işgal ettikten sonra cebren imzâ ettirdiği »Bardo = Kasr-Said» muâhedesiyle Tunus beyliğini himâye altına alması ve Türkiye'nin bu emr-i-vâkıı tasdikten imtinâı; Berlin muâhedesi mucibince Tesalya ile Narda kazâsının Yunanistan'a terki ve Yanya vilâyetinin güçlükle kurtarılması, 318 — Sultan Aziz'in katli dâvâsını rü'yete me'mur olan Yıldız fevkalâde mahkemesinin açılması, Midhat Paşa ile diğer maznunların idâma mahkûmiyyetleri ve Sultan Hamid'in idam cezâlarını müebbed küreğe tahvil etmesi, 319.

(1881 = 1299) O zamana kadar 252,801,885 lirayı bulmuş olan devlet borçlarından 146, 364, 651 Osmanlı lirası tenzil edilip umumî borç yekûnunun yarıdan aşağı düşürülmesiyle Düyûn-ı-umumiyye'nin teşkili, 321.

(1882 = 1299) Küçük-Said Paşa'nın azliyle Nâfia Komisyonu âzâsından ve vüzerâdan Kütahyalı Abdurrahman Nurüddin Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle sadâreti; Abdurrahman Nurüddin Paşa'nın isti'fâsından dolayı Sadâretten azli, 322 — Küçük-Said Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle üçüncü sadâreti; Mısır'da İrâbî Paşa'nın idare ettiği millî hareketin ecnebi menfaatlerine dokunacak surette alevlenmesi üzerine İngiliz donanmasının İskenderiyye'yi topa tutması, karaya asker çıkaran İngilizlere karşı İrâbî Paşa ordusunun yirmi dakikadan fazla mukavemet edememesi ve işte bu yüzden Mısır'ın İngiliz işgaline uğraması, 323.

(1882 = 1300) Küçük-Said Paşa'nın azliyle Ahmed Vefik Paşa'nın «Baş-vekil» ünvâniyle ikinci sadâreti; Ahmed Vefik Paşa'nın azliyle Küçük-Said Paşa'nın «Sadr-ı-a'zam» ünvâniyle dördüncü sadâreti, 325.

(1884 = 1301) Yıldız fevkalâde mahkemesinin vermiş olduğu idam hükümleri müebbed küreğe tahvil edildikten sonra Tâif kalesine hapsedilmiş

ıslâhâtı meselesinden dolayı ilkönce Midilli ve ondan dokuz gün sonra da Limni gümrük ve posta-telgraf dâirelerinin Avrupa devletleri tarafından işgali üzerine Sultan Hamid'in Makedonya vilâyetlerine birer ecnebî Mâliye müşâviri tâyinine muvâfakat etmek suretiyle işgallerin kaldırılmasını te'min etmesi, 351.

(1906 = 1324) İngiltere'ye karşı Akabe meselesinin Osmanlı menfaatlerine göre tesviyesi ve Sultan Hamid'in Hilâfet siyasetine karşı İngiliz emperyalizmi, 351.

(1907 = 1325) Kapitülâsyanlardan dolayı yüzde sekize münhasır olan gümrük resminin Makedonya mâlî ıslâhâtına mukabil artırılmasına Avrupa devletlerinin muvâfakati, 335.

(1908 = 1326) İngiltere kralıyla Rus çarı arasındaki Reval mülâkatının mâhiyyeti ve Türkiye ile alâkadar olmadığı halde İttihad-ve-Terakki propagandacılarının bu mülâkatı devletin taksimiyle alâkadar göstermeleri, 355 — Avlonyalı-Ferid Paşa'nın azliyle Küçük-Said Paşa'nın yedinci sadâreti; İkinci meşrutiyetin ilânı ve bu münâsebetle Birinci ve İkinci meşrutiyetler meselesi, Jön-Türklüğün tarihçesi, Terakki-ve-İttihad / İttihad-ve-Terakki devirleri, Istanbul, Paris ve Selânik İttihatçıları, Makedonya İttihad-ve-Terakki teşkilâtının ecnebi müdâhalesini istemesi, çetecilikler ve cinayetler şeklinde çıkarılan Makedonya ihtilâl taslağı ve İkinci meşrutiyet devrinin tuhaf ve gülünç ıstılahları, 356 — Küçük-Said Paşa'nın 13 gün süren yedinci sadâretinden isti'fâsiyle Kâmil Paşa'nın üçüncü sadâreti; Makedonya üzerindeki Avrupa kontrolünün kaldırılması, 365 — İkinci meşrutiyetin ilk neticeleri: Bosna-Herseğ'in Avusturya'ya ilhâkı ve istiklâlini ilân eden Bulgaristan prensliğinin krallık şeklini alması, 366 — Girid'in Yunanistan'a iltihâkını ilân etmesi, 367 — İkinci meşrutiyet Meclis-i-Meb'ûsânının açılması ve Sultan Hamid'in «Nutk-ı iftitâhî»sindeki mânîdar cümlesi, 368.

(1909 = 1327 Kâmil Paşa'nın isti'fâsiyle Dâhiliyye nâzırı Hüseyn Avni Paşa'nın ilk sadâreti, 369 — «Otuz bir Mart vak'ası», Sultan Hamid'in bu irticâ hareketinde mâsûmiyyeti ve bunun delilleri, vak'anın şimdiye kadar mâlûm olabilen sebepleriyle âmilleri, hareketin elebaşılarıyla kurbanları ve Sultan Hamid'in irticâa karşı meşrutiyetin muhâfazasına karar vermesi, 370 — Ermeni komitecilerinin «Adana vak'ası», sebebleri ve neticesi, 373 — «Otuz bir Mart» vak'asını istismâr edip vaziyete hâkim olmak ve Sultan Hamid'i tahtından indirmek istiyen İttihad-ve-Terakki komitesinin teşkil ettirdiği «Hareket ordusu»nun Istanbul üzerine yürümesi, payıtahta girmiye başlaması ve İkinci meşrutiyetin «örfî»leşivermesi, 375 — İkinci Sultan Abdülhamid'in el-çabukluğu ile hal'edilivermesi, yüksek şahsiyyeti, inkârına imkân olmıyan bir çok büyük eserleriyle hizmetleri, âilesiyle beraber derhal Selâniğ'e nakli ve İttihad-ve-Terakki komitesinin bu zorbalıkla memlekete ettiği fenalığın büyüklüğü, 376.

BEŞİNCİ MEHMET / MEHEMMED-İ HÂMİS DEVRİ

(1909 = 1327) Beşinci Mehmet Reşad'ın cülûsu ve sönük şahsiyyeti, 380 — «Otuz bir Mart vak'ası»ndanberi sadârette bulunan Tevfik Paşa'nın is-

tifâsiyle Hüseyn Hilmi Paşa'nın ikinci sadâreti; İttihad-ve-Terakki komitesinin tahakkümüne dayanamıyan Hüseyn Hilmi Paşa'nın isti'fâsı, 381.

(1910 = 1327) On beş gün münhal kalan Sadâret makamına Roma sefiri Hakkı Bey'in Vezâret pâyesiyle tâyini, 381.

(1910 = 1328) Sultan Reşad'ın muhâlefetine rağmen el-çabukluğu ile Meclis-i-Meb'ûsan binâsı ittihâz edilivermiş olan Çırağan sarayının tedbirsizlik yüzünden yanıvermesi, 381 — İttihatçı Kosova valisinin dâhilî gümrük vergisi tarhetmiye kalkışmasından çıkan Arnavutluk ısyânı, Mahmud Şevket Paşa'nın tenkil seferi ve netice itibariyle Arnavutluk buhrânının idaresizlik yüzünden müzminleşmesi; Girit meclisinin Yunan kralına sadâkat yemini ve biraz sonra da meclis reisi Venizelos'un Girit meb'ûsu sıfatiyle Yunan parlâmentosuna girmesinden dolayı Bâb-ı-Âlî'nin protestoları; İttihad-ve-Terakki komitesinin Istanbul sokaklarında Makedonya tarzındaki siyasî cinayetlerine devâmı, muhâlifleri sindirmek maksadıyla «Sadây-ı-Millet» gazetesi baş-muharriri Ahmed Samim'in sokak ortasında kurşunla vurulması, 382 — Sırplar, Bulgarlar ve Yunanlılar arasında dâimî bir ihtilâf mevzûu teşkil eden Kiliseler meselesini ortadan kaldırıp gûya Makedonya âsâyişini iâde etmek istiyen İttihad-ve-Terakki'nin ihtilâflı kiliselerle mektepler meselesini nüfus nisbetlerine göre halledecek bir kanun neşretmek suretiyle Türkiye aleyhine bir Balkan ittifakı akdedilmesine yol açması, 383.

(1911 = 1329) Susuzluk ve tedbirsizlik yüzünden çıkan Bâb-ı-Âlî yangınında Şûrây-ı-devlet ve Dâhiliyye nezâretiyle Sadâret dâiresinin bir kısmı kül olması ve bir çok kıymetli vesikalar yanması; Makedonya ve Arnavutluk anâsırını devlete ısındırıp bağlamak hulyâsiyle Sultan Reşad'ın Rumeli seyâhatine çıkarılması ve Selânik - Üsküp - Priştine - Manastır havâlisinde bir tur yaptırıldıktan sonra Istanbul'a avdeti, 383 — Trablusugarp ve Bingazi'nin tahliyesini istiyen İtalya devletinin Bâb-ı-Âlî'ye ültimatomu, sebepleri ve neticeleri, İttihad-ve-Terakki'nin bu son Afrika vilâyetlerimizi askersiz ve silâhsız bırakması, İtalyanların sâhil boylarına asker çıkarmaları ve Adalar-denizi'ndeki on üç adamızın İtalya bahriyesi tarafından işgali, 384 — Trablusugarp felâketine sebeb olan gaafil Hakkı Paşa'nın isti'fâsiyle A'yan reisi Küçük-Said Paşa'nın sekizinci sadâreti, 386.

(1911 = 1330) Trablus felâketinden mes'ûl olan Hakkı Paşa kabinesinin Divân-ı-Âlî'ye verilmesini istiyen meb'ûslara karşı Hakkı Paşa'yı cezâdan kurtarmak istiyen İttihad-ve-Terakki komitesinin tensibiyle Küçük-Said Paşa'nın isti'fâsı ve ertesi gün dokuzuncu defa sadârete tâyini üzerine Kanun-ı-esasî mucibince meclisin feshine imkân bulması, 386.

(1912 = 1330) «Türk ocağı'nın kuruluşu, muhtelif Osmanlı anâsırının millî cereyanlarına mukabil Türk milliyetçiliğinin başlaması ve Türk-ocağı'nın rolü; Ttarblusugarp harbinin müzminleşmesi, On-iki-ada'nın elden çıkması ve Arnavutluk ısyânının yeniden alevlenmesi gibi hâdiselerin İttihad-ve-Terakki komitesine karşı efkâr-ı-umumiyyede hâsıl ettiği teessürden dolayı muhâlif zâbitlerin hükûmeti devirmek için kurdukları «Halâskârân» ismindeki siyasî grupun tazyikıyle Küçük-Said Paşa'nın bir gün evvel meclisten

aldığı i'timad re'yine rağmen Sadâretten isti'fâsı üzerine komitenin iş başından düşmesi ve Gazi-Ahmed Muhtar Paşa'nın sadâreti üzerine muhâlefetin iktidâra gelmesi, 387 — Balkan harbinin başlaması, sebebleri, karada ve denizde harb harekâtı, Şükri Paşa'nın Plevne'yi andıran Edirne müdâfaası, sâkıt İttihat-ve-Terakki komitesinin bozgunculuğu, Osmanlı ordularının her tarafta bozulmasından dolayı Rumeli'nin elden çıkması ve Arnavutların ihâneti, 388 — Balkan harbinin zuhuru üzerine Trablusugarp gailesinden kurtulmak istiyen devletin İtalya ile Ouchy sulh muâhedelerini akde mecbur olması ve bu muâhedelerin başlıca esasları, 395 — Balkan harbindeki felâketlerin teselsülünden dolayı Gazi-Ahmed Muhtar Paşa'nın isti'fâsiyle Şûrây-ı-devlet reisi Kâmil Paşa'nın dördüncü ve sonuncu sadâreti; Balkan harbinde Selânik şehrinin tehlikede kalmasından dolayı Sultan Hamid'in Alman sefâreti maiyyetindeki Loreley harp gemisiyle Selânik'den Istanbul'a nakliyle Beylerbeyi sarayında iskânı, 396.

(1913 = 1331) Çeteci binbaşı Enver'in idaresindeki «Bâb-ı-Âlî baskını», İttihad-ve-Terakki komitesinin kanlı zorbalığı, Kâmil Paşa hükûmetinin cebren ıskaatı, komitenin yeniden iş başına gelmesi üzerine Mahmud Şevket Paşa'nın sadâreti ve vak'a tafsilâtı, 397 — Edirne'yi kurtarma terânesiyle Bâb-ı-Âlî baskınını yapan ittihad-ve-Terakki komitesinin yüz karası olan ve Balkan harbine nihayet veren Londra sulhünün imzâsı, Midye - Enez hattının hudud olarak kabulü, Edirne'nin Bulgaristan'a bırakılması ve netice itibariyle İttihad-ve-Terakki demagojisinin iflâsı, 401 — Resmî ve kanunî faaliyet imkânı bulamıyan muhâlefetin gizli tertibâtıyla Sadr-ı-a'zam Mahmud Şevket Paşa'nın katli, suikasdın sebepleriyle âmilleri, vak'anın cereyan tarzı, teşebbüsün neticesizliği, o gün Sadâret-kaymakamlığına tâyin edilen Hâriciyye nâzırı Mısırlı Said Halim Paşa'ya ertesi gün Sadâret tevcihi, İdâre-i-örfiyye'nin şiddetli tedhiş tedbirleri, sûikasd ile hiç bir alâkaları olmıyan muhâliflerden yüzlercesinin Istanbul'dan sürülmesi ve gemi azıya alan İttihad-ve-Terakki komitesinin en şiddetli tedhiş ve en kaahir istibdad devrinin başlaması, 402 — Rumeli'deki Osmanlı mirâsını paylaşamıyan Balkan müttefikleri arasında ikinci bir Balkan harbinin zuhuru, harp safahâtı, müttefiklerine mağlûp olan Bulgaristan'ın boş bırakmış olduğu Edirne'nin Türk ordusu tarafından istirdâdı ve bu vak'aları tâkib eden yeni Balkan sulhü, 406.

(1913 = 1332) Trablusugarp ve Balkan felâketlerinden perişan çıkan Osmanlı ordusunun ıslâhı lüzumunu hisseden İttihad-ve-Terakki hükûmetinin bu temâyülünü umumî bir harb ihtimâline karşı istismâr edip Türk ordusunu eline almak istiyen Almanya imparatoru İkinci Wilhelm'in general Liman von Sanders idaresindeki «Alman hey'et-i askeriyye-i ıslâhiyye»sini Istanbul'a göndermesi ve bu tedbirin siyasî neticeleri, 407.

(1914 = 1332) İttihad-ve-Terakki komitesinin meşhur çetecisi kaymakam Enver Bey'in Bingazi ve Balkan harplerine iştirâki bahâne edilerek üçer sene kıdem zammı yapılmak suretiyle birdenbire iki rütbe atlatılıp Mir-i-livâlıkla paşalığa yükseltilivermesi ve ayni gün Harbiye nâzırlığına tâyin edilerek her türlü askerî kabiliyetten mahrum olduğu halde Osmanlı ordusunun başına musallat edilmesi, 408 — Berlin muâhedesinin 61 inci maddesi mucibince «Vilâyât-ı-

ferinde müdhiş bir bozguna uğrayıp geri çekilmesi, 426 — Kafkas cephesinde Harbiye nâzırı ve Baş-kumandan vekili Enver Paşa'nın hiç bir ihtâra kulak asmayıp çeteci zihniyetiyle hareket ederek giriştiği Sarıkamış taarruzunda altmış bin askerin boş yere telef olmasına ve Şarkî-Anadolu kapılarının Rus ordusuna maatteessüf açılmasına sebeb olması, 427 — Deniz harekâtında Mecidiyye kruvazörünün Karadeniz'de iki defa torpile çarpması, Çanakkale cephesinde İngilizlerin Goliath, Triumph ve Majestik zırhlılarının batırılması ve Marmara'ya sızabilen bâzı düşman tahtelbahirlerinin de Barbaros zırhlısını batırması, 428 — Meriç'in sağ sâhilindeki topraklarımızla Karaağaç'ın Bulgarlara terki mukabilinde Bulgaristan'ın Türkiye zararına ve Almanya - Avusturya lehine harbe girişi, 428.

(1915 = 1334) MUHTELİF CEPHELER VUKUÂTI : Çanakkale cephesinde mütemâdiyen mağlûb olan düşmanın artık Istanbul hulyâsından vazgeçerek Gelibolu yarımadasındaki kuvvetlerini ustalıklı bir hareketle hiç belli etmiyerek geri çekmiye başlaması, 429 — Irak cephesinde Kût-ül-Amâre'den Bağdad üzerine ilerliyen düşmanın Selmanpâk muharebesinde Türk ordusuna mağlûb olup geri çekilmesi, 429 — Sînâ = Filistin - Suriye cephesinde Cemal Paşa'nın husranla neticelenen Kanal mâcerasından sonra İngilizlerin Filistin ve Suriye'yi işgale hazırlanmaları, 429 — Kafkas cephesinde Sarıkamış bozgunundan istifâde eden düşmanın Şarkî-Anadolu'yu istilâya hazırlanması, 429 — Deniz harekâtında Osmanlı donanmasının Batum'u topa tutması, 429.

(1916 = 1334) MUHTELİF CEPHELER VUKUÂTI : Çanakkale cephesinde mağlûbiyyetini kabul edip çekilmiye başlamış olan düşmanın Gelibolu yarımadasını tamamiyle tahliye etmesi üzerine Türk ordusunun şehâmeti sâyesinde Istanbul'un en büyük tehlikeden kurtulması, 429 — Irak cephesinde Türk ordusunun Selmanpâk zaferi üzerine Kût-ul-Amâre'ye kapanmış olan İngiliz kuvvetlerinin muhâsarası ve general Townshend kumandasında teslim olan on iki bin kişilik düşman kuvvetinin esir alınması, 430 — Sinâ = Filistin - Suriye cephesinde Almanya'nın yükünü tahfif için girişilen ikinci Kanal seferinin neticesizliği, 430 — Kafkas cephesinde bir senedir hazırlık yapmış olan Rus ordusunun Azap köyünde Osmanlı ordusunu üç misli kuvvetle mağlûb ettikten sonra Erzurum'a girmesi ve ondan sonra da Bitlis, Muş, Trabzon, Bayburd, Gümüşhâne ve Erzincan şehirlerinin sukutu, 431 — Deniz harekâtında mühim bir vak'a olmaması, 431 — Sultan Aziz'in büyük oğlu ve son halîfe Abdülmecid'in de büyük kardeşi olan veliahd Yusuf İzzüddin Efendi'nin Zincirli-kuyu'daki köşkünde babasının ölüm tarzını taklid ederek sol kolunun damarlarını kesmek suretiyle intihârı ve Sultanmahmut türbesine defni, 431 — Balkan harbindeki Edirne müdâfaasının şanlı kahramanı Erzurumlu Şükri Paşa'nın irtihâli ve Merkezefendi mezarlığına defni, 432 — ötedenberi İngilizlere mürâcaatle bir takım ihânet tekliflerinde bulunmuş olduğu halde dâimâ red cevâbiyle karşılaşmış ve nihayet harb hâlinden dolayı İngiltere tarafından satın alınmış olan Mekke şerîfi hâin Hüseyn'in ekmeğini yediği Osmanlı devletine, İslâmiyyeti müdâfaa eden Türk milletine ve Hilâfet makamına ihânet

ALTINCI MEHMET / MEHEMMED-İ-SÂDİS DEVRİ

ra işgal sâhasını şimale doğru genişletmiye başlıyan İngilizlere karşı müdâfaasız kalan Hît kasabasıyla Kerkük şehrinin sukutu, 445 — Filistin - Suriye cephesinde Şerîa'nın şarkına doğru başlıyan İngiliz taarruzu beşer gün süren birinci ve ikinci Şerîa muharebelerinde muvaffakıyyetsizlikle neticelendikten sonra Nâblus meydan muharebesinin Osmanlı ordusu için felâketle neticelenmesi, Suriye'nin elden çıkmasına sebeb olan bu vak'a üzerine bir taraftan Arap ısyânının umumîleştirilmesi ve bir taraftan da Fransız ve İtalyan donanmalarının muhtelif noktalara asker ihrâcı, Amman, Bîsan, Hayfa, Akkâ, Nâsıra, Taberiyye, Şam = Dimişk, Rayak, Baalbek, Humus ve Beyrut şehirleriyle kasabalarının üstüste sukutu ve Türk ordusunun çekilmesi, 445 Kafkas cephesinde Rus ihtilâlinden dolayı düşman ordusunun inhilâli üzerine başlıyan Osmanlı istirdad hareketlerinde Erzincan, Trabzon, Erzurum, Van, Oltu, Sarıkamış, Gümrü ve Nahcivan şehirleriyle kasabalarının işgali ve yeni teşekkül etmiş olan Cenubî-Kafkas hükûmeti tarafından Batum, Kars ve Ardahan şehirlerinin Türkiye'ye iâdesiyle Osmanlı kuvvetlerinin Baku'ya girmesi, 446 — Deniz ve hava harekâtında Çanakkale-boğazı hâricindeki düşman abluka hattına karşı yapılan lüzumsuz bir huruç hareketinde, Midilli kruvazörünün batması, düşmanın Istanbul üzerine yaptığı muhtelif hava akınlarına mukabil Limni ve Taşoz adalarındaki İngiliz hava te'sisâtının bombalanması, 447.

(1918 = 1337) Sadr-ı-a'zam Tal'at Paşa'nın isti'fâsı, değersiz şahsiyyeti, devlete fenalıkları ve bu isti'fâ üzerine İttihad-ve-Terakki komitesinin iş başından sukutu 448 — Eski Harbiye nâzırlarından Yâver-i-Ekrem ferik Ahmed İzzet Paşa'nın müşir pâyesiyle sadâreti ve kurduğu kabinenin mâhiyyeti; MUHTELİF CEPHELER VUKUÂTI: Harp sahalarında artık hakikî birer cepheden ziyade felâket sahneleri kalmış olduğu sırada Suriye cephesindeki yegâne mühim vak'a Türk ordusunun tahliye etmiş olduğu Haleb'in sukutu ve İngiliz ordusunun bu vaziyet üzerine Anadolu'yu tehdide başlamış olmasıdır, 449 — Deniz ve hava harekâtında bir Fransız filosunun Trablusuşam'ı işgal etmek suretiyle Suriye işgalini tamamlaması ve İskenderun'u da işgal etmek suretiyle bir Anadolu limanına da el atması, düşmanın hava akınlarında Istanbul ahâlisinden elli kişi telef olup yüz kişi yaralanması, 450 — HARB-İ-UMUMÎNİN SON VAK'ALARI: Musul'un İngilizler tarafından işgali; Medîne, Trablusugarp, Yemen ve Asîr Osmanlı kuvvetlerinin mütârekeden sonra teslim olmaları, 450 — «Mondros mütârekesi» denilen teslimiyyet ve esâret vesikasının imzâsı, bu fecî hareketin sebepleri ve mütâreke muâhedesinin başlıca esaslarıyla neticeleri, 450 — Yer-yüzündeki son Türk imparatorluğunun inkırâzına sebeb olan İttihad-ve-Terakki komitesi elebaşılarının millet ve memleketi felâkete sürükledikten sonra hisap gününden korkup kaçmaları ve kaçak mücrimlerin mes'ûliyyet hisâbı, 451 — İzzet Paşa kabinesinin isti'fâsı ve sebebleri, 453 — Tevfik Paşa'nın ikinci sadâreti, kabinesinin mâhiyyeti ve Osmanlı tarihinde son Sadâret alayı; Mütâreke muâhedesi mucibince düşman filolarının Istanbul'a gelişi, verilen te'minâta mugayir olarak Yunan harp gemilerinin de gelmesi, Istanbul rumlarının küstahca nümâyişleri, İngilizlerin Haydarpaşa - Ankara

tor Nâzım'ın gıyâben idâma mahkûmiyyetleri; Paris sulh konferansından muvaffakıyetsizlikle dönen Dâmad-Feridîin kabinesini tâzelemek üzere isti'fâ'siyle üçüncü sadâreti; Dâmad-Ferid'in teşkil ettiği «Kuvây-ı-İnzıbâtiyye» kumandanı çerkez Anzavur Paşa'nın Anadolu harekât-ı-ı-milliyesine karşı mücâdeleye başlaması, 461.

(1919 = 1338) Anadolu'da tutunamıyacaklarını anlıyan İngilizlerin Samsun'la Merzifon'u tahliye etmeleri, 461 — Sıvas kongresinin pâdişaha mürâcaati üzerine Dâmad-Ferid'in isti'fâya mecbur olması ve sâbık Harbiye nâzırlarından Meclis-i-Vükelâ'ya me'mur ferik Ali Rızâ Paşa'nın müşir pâyesiyle sadâreti ve Sıvas kongresiyle anlaşması; millî ve dinî mevcudiyyetlerini sırf Türk adaletine medyun olan akalliyyet patriklerinin galip devletlerden bütün Türkiye'nin işgalini istemek suretiyle nankörlükleri ve ihânetleri, 462.

OSMANLI TARİHİNİN SON DEVRİ

(Bu son devir inkılâp tarihiyle karışmakta olduğu için metinde vukuâtın izâhından ictinâb edilmiştir).

(1920 = 1338) Meclis-i-Meb'ûsânın açılması ve «Mîsâk-ı-Millî»nin kabulü, 463;
Maraş'ın Fransızlar tarafından tahliyesi, 463;
Ali Rızâ Paşa'nın isti'fâsiyle Bahriye nâzırı A'yandan ferik Sâlih Paşa'nın müşir pâyesiyle sadâreti, 463;
Istanbul'un galip devletler tarafından resmen işgal altına alınması ve Şehzâdebaşı karakolu vak'ası, 463;
İngilizlerin Eskişehir ve Afyon-Karahisar'dan çekilmeleri, 464;
Galip devletlerin tazyikından dolayı Sâlih Paşa'nın isti'fâsiyle Dâmad-Ferid'in dördüncü sadâreti, 464;
Fransızların Urfa'dan çekilmeleri, 464;
İngilizlerin tazyikı ve bâzı meb'usların tevkifi üzerine son Osmanlı Meclis-i-Meb'ûsânının feshi, 464;
Zonguldağ'ın Fransızlar tarafından işgali, 464;
Alaşehir'in Yunanlılar tarafından işgali, 464;
Büyük Millet Meclisi'nin pâdişaha arz-ı-ta'zimâtı, 464;
İngilizlerin Mudanya ve Bandırma'ya asker çıkarması, 464;
Balıkesir'in Yunanlılar tarafından işgali, 464;
Edremid'in sukutu, 464;
Bandırma, Kirmasti, Mudanya, Gönen ve Karacabey'in Yunanlılar tarafından işgali, 464;
İzmit'in İngilizler tarafından işgali, 464;
Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgali, 465;
Bir Ermeni alayının Adana'ya girmesi, 465;
Tekirdağ'ın Yunanlılar tarafından işgali, 465;
Lüleburgaz'ın sukutu, 465;
Galip devletler tarafından teklif edilen Sèvres muâhedesi esaslarının Yıldız sarayında toplanan elli kişilik bir «Şûrây-ı-saltanat» tarafından kabulü, 645;
Edirne'nin Yunanlılar tarafından işgali, 465;
Kırkkilise = Kırklareli'nin Yunan işgaline düşmesi, 465;
Bâzı nâzırlarla geçinemiyen Dâmad-Ferid'in isti'fâsiyle beşinci ve sonuncu sadâreti, 465;

Istanbul'daki ecnebi işgal kuvvetlerinin çekilip gitmesi, 469; Kuvây-ı-milliyye'nin Istanbul'a girişi ve o gün Dâmad-Ferid'in Nice'de vefâtı, 470.

(1924 = 1342) Hilâfetin ilgasından üç gün evvel son halîfe Abdülmecid'in son Cuma selâmlığı, 470; Hilâfetin ilgasiyle Osmanlı hânedanının hudud hâricine çıkarılması hakkında kanun neşri üzerine Osmanlı tarihinin nihayet bulması, 470.
Son halîfe Abdülmecid ile Osmanlı hânedânının sırayla ve bir kaç gün fâsılayla hudut hâricine ihrâcı, 470.

"Umumî ansiklopediler, salnâmeler, mecmûalar, gazeteler, suarâ tezkireleri, muhtelif devletlerin resmî vesâik mecmûalarıyla kitapları ve tarih atlasları bu bibliyografyaya alınmamıştır".

A

Abaza Paşa destanı — Bak.: Danon "A.—".

Abbâs-ül-Azzâvî — Bak.: Azzâvî/Azzaoui "Abbâs-ül—"

Abdi Efendi — Tabsırat-ül-eşkıyâ (1266 Bosna vukuâtı hakkında) Istanbul, tarihsiz.

Abdi Efendi — Târîh-i Sultan Mahmud-Han ibni Sultan Mustafa-Han = Abdi tarihi (1730 Patrona ihtilâli hakkında: Türk Tarih Kurumu külliyâtı içinde Fâik Reşid Unat tarafından neşredilmiştir) Ankara, 1943.

Abdul-Hamid intime — Bak.: Dorys "Georges—".

Abdullâh Efendi — Şefiknâme şerhi, Istanbul, 1288 — Bak.: Şefik "Masraf-zâde Mehmet—"

Abdurrahman Âdil — Hâdisât-ı Hukukiyye (İki cilt, 21 cüz) Istanbul, 1922 - 1925.

Abdurrahman Hıbrî-i Edirnevî — Bak.: Hıbrî-i Edirnevî "Abdurrahman—".

Abdurrahman Paşa "Tevkiî—" — Kanunnâme-i Âl-i-Osman (Merâsim ve Teşrifâta âittir: Eski harflerle Millî Tetebbü'ler Mecmûası'nda ve yeni harflerle de Adliye Vekâletnin "Türk Hukuk Tarihi" serisinde neşredilmiştir) Istanbul, 1331 ve Ankara, 1935.

Abdurrahman Şeref "Son Vak'anüvis—" — "Özdemir-oğlu Osman Paşa (Târih-i Osmânî Encümeni Mecmûası, sene 4 - 5);
Sultan Abd-ül-Aziz'in vefâtı intihar mı, katil mi? (Türk Târih Encümeni Mecmûası, sene 14);
Târîh-i Devlet-i Osmâniyye (İki cilt) Istanbul, 1315 - 1318 Tarih müsâhabeleri (Maârif Vekâleti neşriyyâtından) Istanbul, 1339,
Zübdet-ül-kısas (İkinci cildinde Osmanlılardan bahsedilir) Istanbul, 1315 - 1316.

Abdurrahman Şeref ve Ahmed Refik— Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'ye dâir : 1) Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî ve suret-i hal'i; 2) Sultan Abdülhamid-i Sânî'nin na'şi önünde; Istanbul, 1918.

Abd-ül-Aziz Efendi "Şeyh-ül-İslâm Kara-Çelebi-zâde—" — Ravzat - ül - Ebrâr, Bulak, 1248;
Süleyman-nâme (Yazma nüshalarının en iyilerinden biri Topkapu sarayı Hazine kütüphânesinde 1581 numaradadır) Bulak, 1284;
Târîh-i feth-i Revan ve Bağdad (Hususî kütüphânemizde muahhar bir yazma nüsha : İstinsah tarihi yoktur).

Abdülfettah Şefkat Efendi "Bağdadlı —" — Berk-i Sebz (Hadîkat-ül-Vüzerâ zeyillerinden) Istanbul, 1271 — Bak.: Tâib "Osman - zâde Ahmed—".

Abdülhamid-Han "İkinci—" — Hâtırât (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal tarafından "Abdülhamid-i Sânî'nin notları" serlevhasıyla Türk Tarih Encümeni Mecmûasının 13/90, 14/91 ve 15/92 sayılı nüshalarında neşredilmiştir) Istanbul, 1926 — Bak.: Sultan Hamid'in hâtırâtı.

Abdülhamid'in evail-i saltanatı — Bak.: Sâib "Ahmed—".

Abdülhamid-i Sânî'nin notları — Bak.: Abdülhamid-Han "İkinci—".

Abdülhamid-i Sânî ve devr-i saltanatı, hayât-ı hususiyye ve siyâsiyyesi — Bak.: Nuri "Osman—".

Abdülhamid ve Yıldız hâtıraları — Bak.: Tahsin Paşa.

Abdülkadir Efendi "Topçular kâtibi—" — Târîh-i Âl-i-Osman (1000 - 1050 vukuâtına âit elyazması : Bu eser Abdülkaadir Efendi'ye izâfe edilir) Es'ad Efendi Kütüphânesi, No. 2151.

Abdürrahim Şerif Beygu — Bak.: Beygu "Erzurumlu Abdürrahim Şerif—".

Abrégé chronologique de l'histoire ottomane — Bak.: Croix "De la —".

Acâib-ül-makdûr fî nevâibi Tîmur — Bak.: İbni-Arabşâh.

Achard "Paul—" — La vie extraordinaire des frères Barberousse corsaires et rois d'Alger, Paris, 1939.

Aça tarihi — Bak.: Zıyâ "Mehmet —".

Âdil Nâmi — Osmanlılar muharebelerini nasıl kaybettiler? Şimdi nasıl telâfi ve terakki edebilirler? Von der Goltz ve İmhoff Paşaların mütâleâtı, Istanbul, 1331.

Adliye Vekâleti — Türk Hukuk tarihi (Seri hâlinde neşredilmiştir) Ankara, 1935 - 1936.

Âgâh Paşa "Mütekaaid ferik Hâfız-İbrahim—" Vakaayi'-i târihiyye (Hilkatten 1325 / 1327 tarihine kadar umumî kronoloji) Istanbul, 1325.

Ahlat kitâbeleri — Bak.: Beygu "Erzurumlu Abdürrahim Şerif—".

Ahmed Âsım Efendi — Bak.: Âsım Efendi "Vak'anüvis Ahmed—".

Ahmed Atâ Bey — Bak.: Atâ Bey "Tayyâr-zâde Ahmed—".

Ahmed Bey "Hasan-Bey-zâde—" — Hasan-Bey-zâde tarihi (Naîmâ'nın başlıca me'hazlarındandır) Râgıb Paşa Kütüüphânesi, No. 987.

Ahmed Câvid Bey — Bak.: Câvid Bey "Ahmed—".

Ahmed Cevad Paşa — Bak.: Cevad Paşa "Kabaağaçlı-zâde Ahmed —".

Ahmed Cevdet Paşa — Bak.: Cevdet Paşa "Ahmed—".

Ahmed Efendi "Binâ kâtibi—". — Târîh-i Câmi'-i-Şerîf-i Nûr-ı-Osmânî (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûasının ilâveleri içinde neşredilmiştir) Istanbul, 1339.

Ahmed Efendi "Resmî—" Bak.: Resmî Ahmed Efendi.

Ahmed Efendi "Taşköprülü-zâde Ebu-l-Hayr—" — Şakaayk-ı Nu'mâniyye (Aslı Arapçadır ve ismi "Eş-Şakaaik ün-Nu'mâniyye fî Ulema'-id-Devlet il-Osmâniyye" şeklindedir Mecdî Mehmed Efendi'nin yaptığı Türkçe tercemesinin ismi de "Hadâik-uş-Şakaaik"dir, Nev'î-zâde Atâullâh /Atâyî ibni Yahyâ Efendi'nin "Hadâik-ul-Hakaaik fî tekmilet-iş-Şakaaik" isminde iki ciltlik zeyli vardır) Şakaayık tercemesi, Istanbul, 1269; zeyli, Istanbul 1268.

Ahmedî "Tâcüddin İbrahim—" — Dâstân ve Tevârîh-i mülûk-i Âl-i Osman (Müellifin "İskendernâme"sine eklenmiştir) Üniversite Kütüphânesi, Türkçe yazmalar, No. 921.

Ahmed Lûtfi Efendi — Bak.: Lûtfi Efendi "Vak'anüvis Hâfız-Ahmed—".

Ahmed Midhat Efendi — Bak.: Midhat Efendi "Ahmed—".

Ahmed Muhtar Paşa — Bak.: Muhtar Paşa "Ferih Ahmed—".

Ahmed Muhtar Paşa — Bak.: Muhtar Paşa "Müşir Katırcı-oğlu Gazi Ahmed—".

Ahmed Niyazi Efendi — Bak.: Niyazi Efendi "Kolağası Resneli Ahmed—".

Ahmed Râsim — Resimli ve haritalı Osmanlı tarihi (Dört cilt) Istanbul, 1328 - 1330.

Ahmed Refik — Bak.: Altınay "Ahmed Refik —".

Ahmed Reşid — Bak.: Reşid "Ahmed—".

Ahmed Reşid Rey — Bak.: Rey "Ahmed Reşid—".

Ahmed Rif'at Efendi — Bak.: Rif'at Efendi "Ahmed—".

Ahmed Rif'at Efendi — Bak.: Rif'at Efendi "Topal-Ahmed—".
Ahmed Rızâ — Hâtıralar (Cumhuriyet gazetesinde tefrika suretiyle neşredilmiştir) Istanbul, 1950.
Ahmed Sâib — Bak.: Sâib "Ahmed —".
Ahmed Şefik Midhat Paşa — Bak.: Midhat Paşa "Ahmed Şefik—".
Ahmed Tâib — Bak.: Tâib "Osmanzâde Ahmed—".
Ahmed Tevhid — Bak.: Tevhid "Ahmed—".
Ahmed Vefik Paşa — Bak.: Vefik Paşa "Ahmed—".
Ahmed Zıyâ — Bak.: Zıyâ "Ahmed —".
Akçora "Yusuf—" — Osmanlı devletinin dağılma devri (Türk Tarih Kurumu neşriyyâtından) Istanbul, 1946.
Akın Dr. Himmet — — Aydınoğulları tarihi hakkında bir araştırma (Ankara Üniversitesi neşriyyâtından) Istanbul, 1940.
Aksu "Niyazi Receb — — Bak.: Jaeschke "Gotthard—".
Albanie et l'invasion turque au XVe siècle "L'—" — Bak.: Gegaj "Athanase—".
Albert Champdor — Bak.: Champdor "Albert".
Albert Gabriel — Bak.: Gabriel "Albert—".
Albert Vandal — Bak.: Vandal "Albert—".
Âlem-ârây-ı Abbâsî — Bak.: İskender-Beg Münşî.
Alexandre Mahan — Bak.: Mahan "Alexandre—".
Alfred Rambaud — Bak.: Rambaud "Alfred—".
Alger — Bak.: Rozet "P.—".
Âlî Bey — Seyâhat jurnali, Istanbul, 1314.
Âlî Çelebi "Gelibolulu Mustafa—" — Heft Meclis (Szigetvar seferi hakkında, İkdâm külliyyâtından) Istanbul, 1316.
Künh-ül-ahbâr (Umumî tarih: Basılmamış olan dördüncü cilt, Üniversite Kütüphânesi, No. 5959 ve 5961) Matbû ciltler, Istanbul, 1277.
Menâkıb-ı hünerverân (Türk Tarih Encümeni külliyyâtı içinde İbn-ül-Emin'in Âlî'ye âit bir etüdiyle beraber neşredilmiştir) Istanbul, 1926.
Nusretnâme (Lala- Mustafa Paşa'nın Üçüncü Murad devrindeki Şark seferine âit) Üniversite Kütüphânesi, Tarih yazmaları No. 105 ve Nûr-ı-Osmâniyye Kütüphânesi, Türkçe yazmalar, No. 4350.
Âlimler ve san'atkârlar — Bak.: Altınay "Ahmet Refik—".
Ali Bahârî — Bak.: Bahârî "Ali—"
Ali Bey "Basîret gazetesi sâhibi —" — Yıldız'ın hatâsı "Devlet-i-Aliyye ve Rusya muharebesi: 1293" "İkinci Abdülhamid'e takdim edilmiş bir lâyiha sureti) Istanbul, 1324.
Ali Bey "Bedrüddin-zâde Mîr-i-livâ Karslı—" — Kaaime (İran ve Kafkasya'ya âit casus raporu: 18 inci asra âttir) Üniversite Kütüphânesi, Türkçe yazmalar, No. 478.
Ali de Tébélen, Pacha de Janina — Bak.: Remérand "Gabriel—".
Ali Emîrî Efendi — Bak.: Emîrî Efendi "Ali—".
Ali Fuad — Bak.: Fuad "Ali—".
Ali Haydar Midhat — Hâtıralarım 1872 - 1946) Istanbul, 1946.
Ali Reşad — Bak.: Engelhardt "Ed—".
Ali Rızâ Seyfî — Bak.: Seyfi "Ali Rızâ—".
Ali Sâtı' Efendi — Bak.: Ayvansarayî "Hâfız Hüseyn—" ve Sâtı' Efendi "Ali—".
Ali Suâvi — Bak.: Suâvi "Ali—"
Ali Suâvi'nin Türkçülüğü — Bak.: Danişmend "İsmail Hami—".
Ali Şevki Bey — Bak.: Şevki Bey "Ali—".
Alix — Précis de l'histoire de l'Empire Ottoman (İki cilt) Paris, 1822.
Alliance philanthropique musulmane

de Crète — Girit vakaayiine atf-ı nazar (Paris'de kurulan bu cem'iyyetin neşrettiği risâlenin M. A. C. A. tarafından Türkçe tercemesi) Hanya, 1313.

Altamira y Crevea "Don Rafael—" — Histoire d'Espagne, Paris, 1940.

Altınay "Ahmed Refik—" — Âlimler ve san'atkârlar, Istanbul, 1924;
Anadolu'da Türk aşîretleri (Türkiyât Enstitüsü neşriyyâtından)
Baltacı-Mehmet Paşa ve Büyük -Petro, Istanbul, 1327;
Birinci Viyana muhâsarası, Istanbul, 1328;
Bizans karşısında Türkler "699-857", Istanbul, 927;
Büyük Târîh-i umumî (Osmanlılardan bahseden altıncı cilt) Istanbul, 1328;
Felâket seneleri, Istanbul, 1333;
Hicrî On-birinci asırda Istanbul hayatı "1100 - 1200" (Resmî vesikalar: Türk Tarih Encümeni neşriyyâtından) Istanbul, 1931;
Hicrî On-ikinci asırda Istanbul hayatı "1100 - -200" (Resmî vesikalar: Türk Tarih Encümeni neşriyyâtından) Istanbul, 1930;
Hicrî On-üçüncü asırda Istanbul hayatı "1200 - 1255" (Resmî vesikalar: Muallim Hâlid Kütüphânesi neşriyyâtından) Istanbul, 1932;
İki komite, iki kıtâl, Istanbul, 1919;
Kabakçı-Mustafa Istanbul, 1331;
Kadınlar saltanatı, Birinci cilt, Istanbul, 1332, diğer üç cilt, Istanbul 1923 - 1927;
Kızlar-ağası, Istanbul, 1926;
Köprülüler (İki cilt) Istanbul, 1331;
Lâle devri, Istanbul, 1331;
Meşhur Osmanlı kumandanları, Istanbul, 1318;
On-altıncı asırda Istanbul hayatı, "1553 - 1591" (Resmî vesikalar: Maârif Vekâleti neşriyyâtından) Istanbul, 1935;
Osman-oğulları (Türk tarihinin ana-hatları ismindeki eserin müsveddelerinden) Istanbul tarihsiz;
Sahâif-i muzafferiyyât-ı Osmâniyye, Istanbul, 1325;
Sokullu, Istanbul, 1924;
Sultan Cem, Istanbul, 1923;
Tasâvîr-i ricâl, Istanbul, 1331;
Türk hizmetinde kral Tököli İmre (Dârülfünun Edebiyyât Fakültesi mecmûası, cilt VIII, sayı, 3) Istanbul, 1932;
Türkiye tarihi (Osmanlılar kısmı Istanbul fethine kadar) Istanbul 1342/1923;
Bak.: Abdurrahman Şeref ve Ahmed Refik.

Amasya tarihi — Bak.: Yaşar "Hüseyn Hüsâmüddin—".

Amédée le Faure— Bak.: Faure "Amédée le—".

Amicis "Edmondo de—" — Constantinople (İtalyancadan Fransızcaya Madame J. Colomb tarafından terceme edilmiştir) Paris, 1883.

Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri — Bak.: Uzunçarşılı "İsmail Hakkı—".

Anadolu'da Türk aşîretleri — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".

Ancel "Jacques—" — Manuel historique de la Question d'Orient, Paris, 1923;
Peuples et Nations des Balkans, Paris, 1930.

Ancien diplomate "Un—" — Le regime des Capitulations, Paris, 1898.

Andriewitch "Wladimir—" — Bak.: Millingen "Frederick—".

Ankara — Bak.: Mubârek Galib.

Anonim — Bağdad fethnâmesi (Fransız seyyahlarından meşhur Thevenot'nun 1664 de Paris'de basılan "Relation d'un voyage fait au Levant d'un Monsieur Thevenot" ismindeki seyâhatnâmesinin 569 - 576 ncı sahifelerinde münderiç Fransızca tercemesi: Dördüncü Murad'ın fethine

iştirâk eden Doğancı-başısı tarafından Mısır sancak beylerinden Mustafa Bey'e mektup şeklinde yazılmıştır).

Anonim — Book of the knowledge (İspanyolcadan İngilizce'ye Clements Markham tarafından terceme edilmiştir; "Türklük" mecmûasının ilk nüshasında Rahmetli Nazan Danişmend'in bu eser hakkında bir etüdü vardır) Londra, 1912.

Anonim — Demir-baş ve Büyük-Petro (Taş-basması 299 sahifelik bir cilttir) Istanbul, 1270.

Anonim — Efsah-üt-Tevârîh (Hicrî 970-975 tarihlerinde te'lif edilmiştir) Millet Kütüphânesi, Pertev Paşa koleksyonu, Fârsî yazmalar, No. 756.

Anonim — Feth-i Bağdâd-ı Sultan Murad-Han ibni Ahmed İbni Sultan Muhammed ibni Murad-Hân (Du Loir seyâhatnâmesindeki Lâtin yazılı Türkçe metin ve Fransızca tercemesi) Paris, 1654.

Anonim — Gazevât-ı Sultan Süleyman-Hân (926 - 942 vukuâtına âit harekeli yazma) Ayasofya Kütüphânesi, No. 3317.

Anonim — Girit (Sultan Aziz devrindeki Girit buhrânı hakkında bir mukaddime ile resmî vesikalar mecmûası) Istanbul, 1328.

Anonim — Réponse à Son Altesse Moustapha Fazil Pacha au sujet de sa lettre au Sultan (Âlî Paşa'ya izâfe edilen risâle) Paris, 1867.

Anonim — Sübhat-ül-Ebrâr (Üniversite Kütüphânesi, Yıldız koleksiyonu, No. 200/2384).

Anonim — Süleyman-nâme (927 = 1521 Belgrad seferine âit) Selim Ağa Kütüphânesi, No. 334.

Anonim — Târîh-i Sultan Osman— Bak.: Danon "A—".

Anonim — Tevârîh-i Âl-i Osman (Ayasofya Kütüphânesinde 2705 numaralı mecmûanın üçüncü risâlesi: 960 tarihine kadar Kanunî devri vukuâtına âittir).

Anonim — Tevârîh-i Âl-i Osman (Hususî kütüphânemizdeki yazmalardan: 952 de yazılmıştır).

Anonim — Tevârîh-i Âl-i Osman (Giese neşri) Breslau, 1922.

Anonim — Tevârîh-i Enbiyâ ve Evliyâ ve Âl-i Osman (Hususî Kütüphânemizdeki yazmalardan: 961 tarihinde yazılmıştır; Türkiya Yayınevi Tarih serisi içinde

Anonim — Vâkıât-ı Sultan Cem (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası'nın ilâveleri içinde Mehmet Ârif Bey'in bir mukaddimesyle neşredlmiştir: Ârif Bey müellifin Cem-Sultan defterdarı Haydar Bey olduğuna hükmetmektedir) Istanbul, 1330.

Antal Ullein - Reviczky — Bak: Ullein - Reviczky "Antal—"

Antoine Galland — Bak.: Galland "Antoine—".

A. R. — Sultan Mehmet-Hân-ı Hâmis (Ahmed Refik Bey'e izâfe edilen risâle) Istanbul, 1324.

Arapyan "Kalost—" Rusçuk a'yânı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları (Esat Uras'ın Ermenice'den tercemesi: Türk Tarih Kurumu neşriyyâtından) Ankara, 1943.

Ârif Bey "Mehmet—" — Başımıza gelenler (93 seferine âittir) Mısır, 1321.

Ârif Bey "Mehmet—" — Bak.: Necib Âsım ve Mehmet Ârif.

Arık "Fahriye—" — Bak.: Wittek "P.—".

Arseven "Celâl Esat—" — L'Art turc, Istanbul, 1939;
Eski Galata ve binâları, Istanbul, 1329;
Eski Istanbul âbidât ve mebânîsi, Istanbul, 1328;
Kadıköy hakkında tedkikat-ı belediyye, Istanbul, 1329.

Arşiv kılavuzu (Maârif vekâleti neşriyyâtından: İki ciltir) Istanbul, 1938 - 1940.

Artam "Nureddin—" — Bak.: Herbert "F. W. von—".

Art militaire et les armées au moyen age en Europe et dans le Proche - Orient "L—". — Bak.: Lot "Ferdinand—".

Art turc "L'—" — Bak.: Arseven "Celâl Esat—".

Arutin "Tanburî—" — Tahmas-kulu Han'ın tevârîhi (Esat Uras tarafından Ermeni yazısından Türk yazısına çevrilerek Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir) Ankara, 1942.

Âsaf Gökbel — Bak.: Gökbel "Âsaf —" ve Şölen "Hikmet—".

Âsafî "Dal-Mehmet—" — "Kitâb-ı Şecâat-nâme (Hattâtı Ali-bni-Yusuf, minyatürlü, istinsah tarihi 994: Üniversite kütüphânesi, Yıldız koleksiyonu, eski No. 2385/105 ve yeni No. 6043). 1928.

Âsaf-nâme — Bak.: Lûtfi Paşa,

Âsım Efendi "Şeyh-ül-İslâm Küçük-Çelebi-zâde İsmail —" — Târîh-i Çelebi-zâde Efendi (Vak'anüvis tarihlerinden: 1134 - 1141 vukuâtına âit; Târîh-i Râşid zeylidir) Istanbul, 1282.

Âsım Efendi "Vak'anüvis Ahmed—" — Târîh-i Âsım (Bu Âsım Efendi "Mütercim-i Kaamûs" diye mâruftur: eseri 1202 - 1223 vukuâtına âittir) Istanbul, tarihsiz.

Astier "Jacques Chifelle—" — Bak.: Galahad.

Âşık - Paşa - zâde Derviş Ahmed Âşıkî — Bak. : Derviş Ahmed Âşıkî "Âşık-Paşa-zâde—".

Atâ Bey "Mehmet—" — Bak.: Hammer - Purgstall "Jos. von—".

Atâ Bey "Tayyâr-zâde Ahmed—"— Târîh-i Atâ (Beş ciltlik Enderun tarihi) Istanbul, 1292 - 1293.

Atâullâh Efendi "Vak'anüvis Şânî-zâde Mehmet —" — Târîhi- Şânî-zâde (1223 - 1237 vukuâtına âit dört ciltlik vakaayi'nâme: Kaamûs mütercimi Ahmed Âsım Efendi'nin iki ciltlik vakaayi'nâmesnin zeylidr) Istanbul, 1290 - 1291.

Atâyî — Bak.: Ahmed Efendi "Taşköprülü-zâde Ebu-l-Hayr—".

Athanase Gegaj — Bak.: Gegaj "Athanase—".

Âtıf Hüseyn Bey "Doktor—" — Günlük Muhtıra (Ankara'da Türk Tarih Kurumu Kütüphânesi, eski No. 130, yeni 69: Bir zarf içinde diğer iki eserle beraberdir; "Sultan Hamid'in etibbâsından Doktor Âtıf Hüseyn Bey'in Günlük muhtırası" ismi altında dört defterdir).

Âtıf Paşa "Erkân-ı-Harb feriki—"— Yemen tarihi, Istanbul, 1326.

Avezac "D—" avec la collaboration de De Froberville, Frédéric Lacroix, Fd. Hoefer, Mac Carthy, Victor Charlier — Îles de l'Afrique (L'Univers külliyâtından) Paris, 1848.

Avnî = Fatih Sultan Mehmet — Dîvân (Yazma nüshası Millet Kütüphânesinde Emîrî koleksiyonu, No. 305 "Fâtih'in şiirleri" ismiyle Kemal Edb Ünsel tarafından hazırlanan nüsha Türk Tarih Kurumu neşriyyâtı içinde çıkmıştır: Ankara, 1946. Daha evvel Profesör Dr. Georg Jacob tarafından yalnız 14 gazeli 18 sahifelik bir mukaddime ve bir de lûgatçe ile ve "Dîvân-ı Avnî" ismiyle neşredilmiştir: Berlin, 1904).

Avran / Abraham Galanti / Galante — Bak.: Galante / Galanti "Abraham / Avram—".

Aydın ili tarihi — Bak.: Gökbel "Âsaf—" ve Şölen "Hikmet—".

Aydın-oğulları tarihi hakında bir araştırma — Bak.: Akın "Dr. Himmet—".

Âyîne-i zurefâ — Bak.: Cemâlüddin Efendi "Takvîm-i Vakaayi' musahhihi—".

Aynî "Bedrüddin Ebi-Muhammed Mahmûd il—" — Ikd-ul-Cümân fî târîhi Ehl-iz-zamân (24 cilt) Veliyüddin Efendi Kütüphânesi, No. 2396.

Ayn-i-Ali Efendi — Kavânin-i Âl-i Osmân der hulâsa-i mezâmîn-i defter-i Dîvân, Istanbul, 1280; Risâle-i vazîfe - hârân ve merâtib-i bendegân-ı Âl-i Osmân, Istanbul, 1280.
Ayvansarâyî "Hâfız-Hüseyn-ül—" ve Sâtı' Efendi "Ali—" — Hadîkat-ül-cevâmi' (Birincisinin te'lifini ikincisi tezyil ve tafsîl etmiştir: İki cilttir) Istanbul, 1281.
Aziz ibni Erdeşîr-i Esterâbâdî — Bezm-ü-Rezm (Istanbul Üniversitesi Türkiyât Enstitüsü tarafından neşredilen Acemce Kadı-Bürhânüddin tarihi) Istanbul, 1928.
Aziz Sâmih — Şimâlî-Afrika'da Türkler, Istanbul, 1934.
Azzâvî / Azzaoui "Abbâs ül—" — Târîh-ül-Irâk (Arapça üç cilttir) Bağdad, 1935 - 1939 = 1353 - 1357.

B

Babinger "Franz —" — Bak.: Oruç Bey.
Bağdad fethnâmesi — Bak.: Anonim.
Bağdad ve son hâdise-i zıyâı — Bak.: Emin "Mehmet—".
Bâğ-ı Firdevs-i Guzât — Bak.: Keşfî Mehmet-Çelebi ibni Hızır Ağa.
Baharî "Ali—" — Fethnâme-i gazây-ı Ungurus (Manzum Süleyman-nâme) (Süleymaniyye Kütüphânesi, Es'ad Efendi koleksiyonu, No. 5345.
Ballot "Jules—" Histoire de l'insurrection crétoise, Paris,, 1868.
Baltacı-Mehmet Paşa ve Büyük-Petro — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Bammate "Haïdar—" (Georges Rivoire) — Visages de l'İslam, Lausanne, 1946.
Barbaro "Nicola—" Giornale dell Assedio di Constantinopoli, Viyana, 1856.
Barbaros Hayrüddin — Bak.: Seyfi "Ali Rızâ—".
Bardakçı "Cemal—" — Devşirmeler'le Sığıntılar'dan ve Mütegallibeden neler çektik? Bolu, 1942.
Bareilles "Bertrand—" — Un Turc à Paris (1806 - 1811) Relation de viyage et de mission de Mouhib Effendi Ambassadeur extraordinaire du Sultan Selim III, Paris, 1920.
Barth "H.—" — Constantinople, Paris, 1913.
Barthélemy "Ch. —" — Histoire de Turquie, Torus, 1856.
Başımıza gelenler — Bak.: Ârif Bey "Mehmet—".
Başımıza gelenler "Yakın bir mâzinin hâtıraları" — Bak.: Söylemezoğlu "Galib Kemalî—".
Bayatî "Hasan-ibni-Mahmud—" — Câm-ı Cem-âyîn (Ali Emîrî Efendi'nin "Nevâdir-i Eslâf külliyyâtı" içinde neşredilmiştir) Istanbul, 1331.
Bayburtlu-Osman — Bak.: Osman "Bayburtlu—".
Baykal "B. Sıdkı—" — Bak.: İorga "N.—".
Baysun "Câvid—" — Bak.: Cevdet Paşa "Ahmed—".
Bayur "Yusuf Hikmet—" Türk inkılâbı tarihi (İki cilt: İkinci cilt iki kitaptır. İkinci Abdülhamid'in cülûsunda Balkan harbi sonunda Edirne'nin istirdâdına kadar geçen vukuâta âittir; Türk Tarih Kurumu neşriyyâtındandır) Istanbul, 1940 - 1943.
Bedâyi'-i âsâr-ı Osmâniyye — Bak.: Hüsni "Ressam—".
Bedâyi'-üz-zühûr fî vakaayi'-id-dühûr Bak.: Muhammed ibni Ahmed ibni İlyâs il-Hanefî.
Bedrüddin Ebi-Muhammed Mahmud-il-Aynî — Bak.: Aynî "Bedrüddin Ebi-Muhammed Mahmûd-il—".
Bedrüddin-zâde Mîr-i-livâ Karslı-Ali Bey — Bak.: Ali Bey "Bedrüddin-zâde Mîr-i-livâ Karslı —".
Béghi "Elie Aféda—" — Bak.: Danon "A.—".

Behcet — Büyük harpte Mısır seferi (Askerî matbaa neşriyyâtından) Istanbul, 1930.
Behcet "Mehmet—" — Kastamonu: Âsâr-ı kadîmesi (Maârif vekâleti neşriyyâtından) Istanbul, 1341.
Behcet-üt-tevârîh — Bak.: Şükrullâh ibni Ahmed-i Rûmî "Molla—".
Behîcüddin Mehmed Efendi — Târîh-i İbni-Galbûn (Trablusugarp tarihidir: Trabluslu Ebu-Abdullâh Muhammed ibni Halil Galbû'n'un eserinden tevsîan tercerne edilmiştir) Istanbul, 1284.
Beliğ Efendi "Buralı İsmail—" — — Güldeste-i rıyâz-ı irfân ve vefeyât-ı dânişverân-ı nâdiredân (Terâcim-i-ahvâle âittir) Bursa, 1302.
Bellan "Lucien - Louis—" — Chah Abbas I, Sa vie, son histoire; Paris, 1932.
Bérard "Victor—" — La Macédoine, Paris, 1900.
La révolution turque, Paris, 1909.
Berk-ı sebz — Bak.: Abdülfettâh Şefkat Efendi.
Bertrand "Louis—" — Histoire d'Espagne, Paris, 1932.
Bertrand Bareilles — Bak.: Bareilles "Bertrand—".
Beyân-ı menâzil-i sefer-i Irâkayn-ı Sultan Süleyman — Bak.: Nasûh "Matrakî / Matrakçı—" ve Gabriel "Albert—".
Beygu "Erzurumlu Abdürrahim Şerif—" — Erzurum, tarihi, anıtları, kitâbeleri; Istanbul, 1936.
Ahlat kitâbeleri, Istanbul, 1932.
Bezm-ü-Rezm — Bak.: Aziz ibni Erdeşîr-i Esterâbâdî.
Bibliothèque orientale — Bak.: Herbelot "D".
Bildiklerim "İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin maksad-ı teessüs ve sûret-i teşekkülü ve Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin sebeb-i felâket ve inkısâmı" — Bak.: Salâhüddin "Mehmet—".
Biliotti "Edouard—" et l'abbé Cottret — L'île de Rhodes (Rodos tarihi) Rhodes, 1881.
1683 Viyana seferi — Bak.: Üstün "Cevad—".
1911 - 1912 Türk-İtalyan harbi — Bak.: Revol "İ—".
1918 - 1922 Yunàn ordusunun seferleri — Bak.: İbrahim Kemal "Erkân-ı-Harbiyye yüzbaşısı—".
1402 Ankara muharebesi, Bâyezid ile Timur'un ölümü ve Fetret devri — Bak.: Öztuna "T. Yılmaz—".
1293 = 1877 Osmanlı - Rus seferinden Halyas - Zivin-Kars muharebeleri — Bak.: Y. Ş.
1293 - 94 Osmanlı - Rus harbinin Plevne'nin sukutundan sonraki netice-i kat'iyye devresinde: Süleyman Paşa ordusunun Balkan'daki harekâtı — Bak.: Fuad "Ali —".
1244 = 1828 Türkiye - Rusya seferi ve Edirne muâhedesi "Birinci cilt" ve 1245 = 1829 seferi "İkinci cilt" — Bak.: Muhtar Paşa "Ferik Ahmed—".
1876 - 1878 Osmanlı - Sırp seferi — Bak.: Sedes "Emekli general Halil—".
1876 - 1877 Osmanlı - Karadağ seferi — Bak.: Sedes "Emekli general Halil—".
1875 - 1876 Bosna - Hersek ve Bulgaristan ihtilâlleri ve siyasî olaylar — Bak.: Sedes "Emekli general Halil—".
1877 - 1878 Osmanlı - Rus seferinde Osmanlı kumandanları — Bak.: Rüşdi "Kolağası Halil—".
1877 - 1878 Osmanlı - Rus ve Rumen savaşı — Bak.: Sedes "Emekli general Halil—".
1828 - 1829 Türk - Rus harbi "Kafkas cephesi" — Bak.: Erkin "Erkân-ı-Harbiyye yüzbaşısı Celâl —".
1828 seferi — Bak.: Moltke "Comte de—".
Bir hey'et — Çoruh - Şavşat, Istanbul, 1945.
Birinci Viyana muhâsarası — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Bir Türk diplomatının evrâk-ı siyâ-

siyyesi — Bak.: Salâhüddin Bey "Safiyye - Sultan - zâde Mehmet —".

Bizans karşısında Türkler — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".

Bıyıklı-oğlu "Tevfik —" — Bak.: Hinz "Walther—.

Blanche Trapier — Bak.: Trapier "Blanche—".

Bodea "Cornélie C.—" Les réflexions d'un Roumain sur l'époque du tanzimat en Turquie (Revue historique du Sud - Est européen'de neşredilmiştir : Nisan - Haziran ve Teşrinievvel-Kânunuevvel 1937 nüshaları) Bükreş, 1937.

Bodrum tarihi — Bak.: Galanté / Galanti "Abraham / Avram—".

Book of the knowledge — Bak.: Anonim.

Borgia "Les—" — Bak.: Portigliotti "Guiseppe—".

Bosphore et les Dardanelles, Etude historique sur la question des Détroits "Le—" Bak.: Goriainow "Serge—".

Bostan - Mustafa Efendi "Kazasker —" — Cülûs-nâme-i Sultan Süleyman (Rodos fethine kadar Kanunî devri: Revan köşkü Kütüphânesi, No. 1283).

Bourbonnois "B. de Vignere—" — Bak.: Khalkokondilis" "Laonikos —".

Bourguina "A.—" — Bak.: Vasiliev "A. A.—".

Bouvat "Lucien—" — L'empire mongol, Paris, 1927.

Bratianu "G. İ.—" — Une énigme et un miracle historique : Le peuple roumain, Bucarest, 1942. L'expédition de Louis I er de Hongrie contre le prince de Valachie Radu I er Basarab en 1377 (Revue historique du Sud - Est européen'de neşredilmiştir. Nisan - Haziran 1925 nüshası) Bükreş, 1925.

Brian - Chaninov — Bak.: Chaninov "N. Brian—".

Briot — Bak.: Ricaut / Rycaut.

British Museum — Catalogue of Oriental Coins in the British Museum (Sekizinci cilt: The Coins of the Turks).

Brockelmann "C.—" — Histoire des peuples et des états islamiques (Tazerout'nun Almancadan Fransızcaya tercemesi) Paris, 1949.

Brodin "P.—" — Bak.: Vasiliev "A. A.—".

Brosset — Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au dix - neuvième siècle (Gürcüceden terceme) Pétersbourg. 1849 - 1858;
Chronique géorgienne (Anonim : Gürcüceden terceme : Société asiatique neşriyyâtından) Paris, 1831.

B. Sıdkı Baykal — Bak.: İorga "N. —".

Bursa bölgesinde yapılan savaşlar — Bak.: Doğantan "Erkân-ı-Harbiyye yüzbaşısı Tevfik—".

Bursalı-Tâhir Bey — Bak.: Tâhir Bey "Bursalı—".

Bury "J. - B.—" — The Ottoman conquest, Cambridge, 1902.

Busbeck — Lettres du baron de Busbec, traduites en français avec notes (Abbé de Foy tercemesi: Üç cilt) Paris, 1748.

Büyük harbin başında ikinci ihtiyat ve nizâmiyye tümenleriyle Aras cenup müfrezesinin muharebeleri— Bak.: Yeğinatı "Süleyman İzzet—".

Büyük harpte Çanakkale — Bak.: Perk "Erkân-ı-Harbiyye binbaşısı Kadri—".

Büyük harpte Kafkas harekât mıntakasında ikinci ordunun 1 1332 (1916) yaz ve son-bahar muhare-beleri — Bak.: Selışık "Salâhüddin—".

Büyük harpte Mısır seferi — Bak.: Behcet.

Büyük İran tarihi — Bak.: Fürûğî "Zekâ'-ül-mülk Muhammed Ali —".

Büyük-Said Paşa — Bak.: Said Paşa "Mâbeyn müşiri ve Bahriye

nâzırı Eğinli/Büyük—"
Büyük tarîh-i umumî — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Byzance — Bak.: Galahad "Sir—".

C

Câbir Paşa "Es'ad—" — Bak.: Hammer-Purgstall "Jos. von—".
Ca'fer - Çelebi "Tâcî-zâde Tuğrâî—" — Mahrûse-i Istanbul fethnâmesi (Târîh-i Osmânî Encümeni mecmûasının ilâvelerindendir) Istanbul, 1331.
Cahun "Léon—" — İntroduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongols des origines à 1405, Paris, 1896.
Câmi Bey "Sâbık Fizan meb'ûsu"— Trablusugarp'dan Sahrây-ı-Kebîr'e doğru, İstanbul, 1327.
Câmilerimiz — Bak.: Halil Edhem Bey.
Câmi'-üd-düvel —Bak.: Derviş Ahmed - Dede Efendi "Müneccimbaşı—" ve Nedim Ahmed Efendi.
Câmi'-ül-cevâhir — Bak.: Selmân.
Câm-ı Cem-âyîn — Bak.: Bayatî "Hasan-ibni-Mahmud—".
Campagnes des Russes dans la Turquie d'Europe en 1818 et 1829 — Bak.: Moltke "Comte de—".
Canard "Marius—" — Les expéditions des Arabes contre Constantinople, dans l'histoire et dans la légende, Paris, 1926.
Cantacasın "Théodore Spandouyn—" — Petit traicté de l'origine des Turcqz (Schefer neşri) Paris, 1896.
Cantemir "D.—" — Histoire de l'empire ottoman (M. de Jonquières tercemesi) Paris, 1743.
Casse "A. du—". — Précis historique des opérations militaires en Orient, de Mars 1854 à Septembre 1855 (Le Spectateur militaire mecmûasında neşredilen Kırım muharebesi askerî tarihi) Paris, 1856.
Catalogue of Oriental coins in the British Museum — Bak.: British Museum.
Catherine II et son règne — Bak: Jauffret.
Cavaignac "E.—" — Chronologie de l'histoire Mondiale, Paris, 1934.
Câvid Baysun — Bak.: Cevdet Paşa "Ahmed—".
Câvid Bey "Ahmed—" — Verd-i mutarrâ (Hadîkat-ül-vüzerâ zeyillerinden) Istanbul, 1271 — Bak.: Tâib "Osman-zâde Ahmed—".
Celâl Es'ad Arseven — Bak.: Arseven "Celâl Es'ad—".
Celâlüddin Paşa — "Mahmud—" — Mir'ât-ı Hakikat (Üç cilt) Istanbul, 1326 - 1327.
Celâl-zâde Mustafa-Çelebi — Bak.: Mustafa - Çelebi "Koca - Nişancı Celâl-zâde—".
Cemal Bardakçı — Bak.: Bardakçı "Cemal—".
Cemâlî "Zenbilli-zâde Muhyiddin Mehmet—" — Tevârîh-i Âl-i Osman (Millet Kütüphânesi, eski No. 15, yeni 1080).
Cemal Paşa — Hâtırât (1913 - 1922) Istanbul, 1922.
Cemâlüddin Efendi "Takvîm-i Vakayi' musahhihi" — Âyine-i zurefâ /Osmanlı tarih ve müverrihleri (İkdam neşriyyâtındandır: Ahmed Cevdet tamamlamıştır) Istanbul, 1314.
Cemâlüddin Efendi "Şeyh-ül-İslâm Mehmet—" — Hâtırât-ı siyâsiyye, Istanbul, 1336.
Cemil Zıyâ Şanbey — Bak.: Melzig "Dr. Herbert—".
Cennâbî / Cenâbî - Mustafa Efendi — El-aylem üz-zâhir fî ahvâl il-evâili ve-l-evâhir (Arapça iki ciltir: muhtasar bir Türkçe tercemesi de vardır) Ayasofya Kütüphânesi, No. 3033 ve Nûr-ı-Osmâniyye Kütüphânesi, No. 3097.
Cennetmekân Sultan Âbd-ül-Aziz Hân'ın sûret-i hal'i — Bak.: Elliot "Sir Henry—".
Cent projest de partage de la Turquie — Bak.: Djuvara "T. G.—"
Cevad Paşa "Kabaağaçlı-zâde Ah-

med—" — Etat militaire ottoman, depuis la fondation de l'empire jusqu'à nos jours (Paşa'nın "Târîh-i askerî-i Osmânî" sinden Georges Macridès'in yaptığı Fransızca terceme) Istanbul, 1882;
Târîh-i askerî-i Osmânî, Istanbul, 1297.
Cevad Üstün — Bak. : Üstün "Cevad—".
Cevâhir-ül-Mülûk — Bak. : Emîrî Efendi "Ali—".
Cevdet Paşa "Ahmed—" — Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ (12 cilt: Osmanlı vakayiine II inci ciltten itibaren temâs edilmektedir) Istanbul, 1331;
Ma'rûzât (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûasının sene 9-10 nüshasında Ahmed Refik tarafından neşredilmiştir);
Târîh-i Cevdet = Vakaayi'-i Devlet-i Aliyye (12 cilttir: Muhtelif tabı'ları vardır; hususî kütüphânemizde İkinci Sultan Abdülhamid'in kızlarından Şâdiye Sultan'ın hediye ettiği bir yazma takım Cevdet Paşa'nın şahsına âittir ve bunda Paşa'nın el yazısıyla bâzı tashihler ve ilâveler vardır) Istanbul, 1279-1301;
Tezâkir-i Cevdet (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası'nın Sene 8 nüshalarında Ahmed Refik tarafından kısmen neşredilmiştir Bir de Câvid Baysun tarafından Türk Tarih Kurumu neşriyyâtı içinde "Tezâkir" ismiyle neşredilen nüshası vardır) Ankara, 1953.
Cevrî-Çelebi "Edirneli—" — Târîh-i Cevrî (İki cilt) Istanbul, 1291-1292.
Chah Abbas I, sa vie, son histoire — Bak.: Bellan "Lucien - Louis—"
Chalcondylas — Bak. Khalkokondilis "Laonikos—".
Challemel-Lacour — Türkiye ricâl-i devleti (Revue des deux mondes'da çıkan Fransızca aslından Türkçeye tercemesi: İkdam neşriyyâtındandır) Istanbul, 1326.
Champdor "Albert—" — Tamerlan, Paris, 1942.
Chaninov "N. Brian—" — Histoire de Russie, Paris, 1929.
Charles Diehl — "Bak.: Diehl "Charles—".
Charles XII à Bender — Bak.: İorga N.—".
Charles Lebeau — Bak.: Lebeau "Charles—".
Charles Loiseau — Bak.: Loiseau "Charles—".
Charles Mac - Farlane — Bak.: Mac - Farlane "Charles—".
Charles Mismer — Bak. : Mismer "Charles—".
Charles Schefer — Bak.: Schefer "Charles—".
Charles Seignobos —Bak.: Seignoboş "Charles—".
Charles Texier — Bak:. Texier "Charles—".
Charlier "Victor—" — Bak.: Avezac "D'—".
Chateaubriand "Vicomte de—" — İtinèraire de Paris à Jérusalem, Tours, 1876.
Chevaliers de Saint - Jean de Jérusalem appelés ensuite Ordre de Rhodes, puis de Malte "Les—" — Bak.: Farochon.
Chronique géorgienne — Bak.: Brosset.
Chronologie albanaise — Bak.: Kersopoulos "Jean G.—".
Chronologie de la guerre mondiale — Bak.: Debyser "F.—".
Chronologie de l'histaire mondiale — Bak.: Cavaignac "E.—".
Chronologie universselle — Bak.: Dreyss "Ch.—".
Cihan harbi esnâsında Avrupa hükûmetleriyle Türkiye: Anadolu'nun taksimi — Bak.: Rahmi "Babaeskili Hüseyn...".
Cihan harbinde deniz muharebeleri — Bak.: Kurtoğlu "Fevzi—".
Cihannümâ — Bak: Neşrî Mehmed Efendi.
Cinq ans de Turquie — Bak.: Sanders "Liman von—".

Civilisation byzantine "La—" — Bak.: Runciman "Steven—".

Clavijo "Ruy Gonzalez de—". — Timur devrinde Kadis'den Semerkand'a seyâhat (Ömer Rızâ Doğrul tercemesi: İki cilt) Istanbul, tarihsiz.

Clément Huart — Bak.: Huart "Clément—".

Clementi VIII e Sinan Bassa Cicala — Bak.: Rinieri.

Clerget "Marcel—" — La Turquie, Passé et Présent, Paris, 1938.

Coins of the Turks "The—" — Bak.: British Museum.

Collection des histoirens anciens et modernes de l'Arménie — Bak.: Langlois "Victor—".

Colmar von der Goltz — Bak.: Goltz Paşa "Colmar von der—".

Colomb "J.—" — Bak.: Amicis "Edmondo de—".

Considérations sur quelqes effectifs d'armées opérant dans le sud-est de l'Europe pendand l'antiquité et le moyen-âge — Bak.: Lot "Ferdinand—".

Constantinescu "N. A. —" — Un journal de la campagne d'Eugéne de Savoie en 1717 (Revue historique du Sud-Est européen, Nisan - Haziran 1925 nüshası) Bükreş, 1925.

Constantin J. Karadja — Bak.: Karadja "Constantin J.—"

Constantinople — Bak.: Amicis "Edmondo de—".

Constantinople — Bak.: Barth "H.—"

Constantinople — Bak.: Diehl "Charles—".

Constantinople — Bak.: Gautier "Théophile—".

Constantinopolis und der Bosporos, örtlich und geschichtlich beschrieben — Bak.: Hammer - Prugstall "Jos. von—".

Contributions à l'histoire des sultans Osman II et Mouçtafa I — Bak.: Danon "A—".

Corci Zeydân — Bak.: Zeydân "Corci—".

Cornélie C. Bodea — Bak.: Bodea "Cornélie C.—".

Cottret "Abbé—" — Bak.: Biliotti "Edouard—" et Cottret "L'abbé —".

Cour "A.—" — L'établissement de la dynastie des chérifs au Maroc et leur rivalité avec les Turcs de la Régence d'Alger (1509 - 1830) Alger, 1904.

Courteille "Pavet de—" — Etat présent de l'Empire Ottoman, Paris 1876.

Crissé "T. de—" — Bak.: Montecuculli.

Croisade balkanique "La—" — Bak.: Nivet "Henry—".

Croix "De la—" Abrégé chronologique de l'histoire ottoman (İki cilt) Paris, 1768.

Cülûsname-i Sultan Süleyman — Bak.: Bostan-Mustafa Efendi "Kazasker—".

Ç

Çaldıran seferi — Bak.: Kâzım "Binbaşı—".

Çaldıran ve Rîdâniyye — Bak.: Hâlid "Yüzbaşı—".

Çanakkale muhârebâtı — Bak.: Erkân-ı-Harbiyye-i Umumiyye.

Çanakkale muharebesi — Bak.: Halil Kemal "Binbaşı—".

Çanakkale savaşları tarihi — Bak.: Perk "Kadri—".

Çelebi-zâde İsmail Âsım Efendi — Bak.: Âsım Efendi "Küçük-Çelebi-zâde İsmail—".

Çeşme deniz fâciası ve Akdeniz'de ilk Rus donanması — Bak.: Seyfi "Ali Rızâ—".

Çoruh - Şavşat — Bak.: Bir hey'et.

D

Dal-Mehmet — Bak.: Âsafî.

Danişmend "İsmail Hami—" — Ali Suâvi'nin türkçülüğü (Cumhuriyet gazetesinde bir makale serisi şeklinde neşredildikten sonra risâle şeklinde iki defa basılmıştır) Istanbul, 1942;

Destan ve Dîvan edebiyyatlarında Istanbul sevgisi (Turing - kulüp neşriyyâtından) Istanbul, 1941.
Danişmend "Nazan—" — Bak.: Said Paşa "Mâbeyn müşiri ve Bahriye nâzırı Eğinli / Büyük—".
Danon "A.—" — Contributions à l'histoire des sultans Osman II et Mouçtafa I (Muhteveyâtı : A - Anonim Târîh-i Sultan Osman, B - Solak Hüseyn - ibni - Sefer'in Sultan Mustafa Hân'ın cülûsu ismindeki eseri, C - Mîr-i-livâ Emîr Osman Bey'in "Mesîr-ül-ahzân fî maktel-is-Sultân Osman'ı, D - Elie Aféda Béghi'nin İbrânî kasîdesi, E Abaza Paşa destanı) Paris, 1919.
Daru "Comte—" Histoire de la republique de Venise (Dokuz cilt) Paris, 1853.
Dâstân-ı tevârîh-i mülûk-i Âl-i Osmân / Dâstân ve tevârîh-i mülûk-i Âl-i Osman — Bak.: Ahmedî "Tâcüddin İbrahim—".
Debyser "F.—" — Chronologie de la guerre mondiale (Birinci cihan harbine âit) Paris, 1938.
Defter-i a'mâl-i Âlî Paşa — Bak.: Suâvi "Ali—".
De la Croix — Bak.: Croix "De la—"
De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople — Bak.: Wittek "P.—".
Delage "Edmond—" — La tragédie des Dardanelles, Paris, 1931.
Delamarre "L. H.—" Journal ou Relation de l'ambassade Russe en 1793 (Sefâret erkânından bir Rus diplomatının eseridir: Delamarre tarafından Almancadan Fransızcaya terceme edilmiştir; eserin kapağında "Voyage en Crimée" ismi varsa da, yanlış olduğu mütercimin mukaddimesinde tasrih edilmiştir) Paris, 1802.
Demirbaş ve Büyük - Petro — Bak.: Anonim.
Demirkaya "Emekli tümgeneral Kadri—" — Bak.: Revol "İ—".
Demmier — Bak.: Moltke "Comte de—".
Demombynes "Maurice Gaudefroy —" — Les institutions musulmanes, Paris, 1946.
De Napoléon à nos jours — Bak.: Dubreton "J. Lucas—".
Deniz muharebeleri — Bak.: Fevzi.
Derniers jours de Constantinople "Les—" — Bak.: Vlasto "E. H. —"
Derviş Ahmed Âşıkî "Âşık-Paşazâde—" Tevârîh-i Âl-i Osman (Maârif Nezâreti neşriyyâtından) Istanbul, 1332; (Almanya'da da neşredilmiştir) Leipzig, 1929.
Derviş Ahmed-Dede Efendi "Müneccim-başı—" — Câmi'-üd-Düvel (Bâyezid umumî kütüphânesi, No. 5019) Bak.: Nedim Ahmed Efendi.
Derviş Paşa — Devlet-i-Âliyye ile İran devleti beyninde olan hududun lâyihası, Istanbul, 1287.
Description de l'Asie Mineure — Bak.: Texier "Charles—".
Desjardin "Dr. P. A.—" — Bak.: Regla "Paul de—".
Destan ve Dîvan edebiyatlarında Istanbul sevgisi — Bak. : Danişmend, "İsmail Hami—".
Deux Barberousse "Les—" — Bak. : Phillipps "Dr.—".
Devhat-ül-Meşâyih — Bak.: Rif'at Efendi "Topal - Ahmed—".
Devhat-ül-vüzerâ — Bak.: Hâvî.
Devlet-i-Aliyye ile İran devleti beyninde olan hududun lâyihası — Bak.: Derviş Paşa.
Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye — Bulgaristan Istanbul muâhedesi (29 Eylül 1913) — Bak.: Hâriciyye Nezâreti.
Devlet-i Osmâniyye tarihi — Bak.: Hammer-Purgstall "Jos. von —".
Devşirme'lerle Sığıntılar'dan ve Mütegallibe'den neler çektik? — Bak.: Bardakçı "Cemal—".
D'Herbelot— Bak.: Herbelot "D'—".
Diary of an idle woman in Constantinople — Bak.: Elliot "Frances —".
Diehl "Charles—" — Constantinople Paris, 1935;
Histoire de l'empire byzantin. Paris, 1920;

Les grands problèmes de l'histoire byzantine, Paris, 1943.

Die Türken vor Wien — Bak.: Kretschmayr "Heinrich—".

Dilâver - Ağa-zâde Ömer Vahîd Efendi — Bak.: Ömer Vahîd Efendi "Dilâver-Ağa-zâde—".

Dîvân-ı Avnî — Bak.: Avnî = Fatih Sultan Mehmet.

Djem-Sultan — Bak.: Thuasne "L.—".

Djuvara "T. G.—" — Cent projets de partage de la Turquie (1281 - 1913) Paris, 1914.

Dochez — Bak.: Hammer-Purgstall "Jos. von—".

Documents officiels Turcs concernant les juifs de Turquie — Bak.: Galanté / Galanti "Abraham / Avram—".

Doğantan "Erkân-ı-Harbiyye yüzbaşısı Tevfik —" — Bursa bölgesinde yapılan savaşlar (Askerî mecmûa neşriyyâtından) Istanbul, 1940.

Doğrul "Ömer Rızâ—" — Bak.: Clavijo "Ruy Gonzalez de—".

Donanma risâlesi — Bak.: Sun'î "Bursalı—".

Don Rafael Altamira y Crevea — Bak.: Altamira y Crevea "Don Rafael—".

Dorys "Georges —" —Abdul-Hamid intime, Paris, 1907.

Dotation Carnegie pour la Paix Internationale — Enquête dans les Balkans, Paris, 1914.

Downey "Fairfax—" Soliman le Magnifique (S. M. Guillemin'in İngilizceden Fransızcaya tercemesi) Paris, 1930.

Dreyss "Ch.—" — Chronologie universelle, suivie de listes chronologiques et de tableuaux généalogiques, Paris, 1883.

Driault "Ed.—" — La question d'Orient depuis ses origines jusqu'-à la paix de Sèvres, Paris, 1921.

Dubeux "Louis —" La Perse (L'Univers külliyâtından) Paris, 1841.

Dubreton "J. Lucas—" De Napoléon à nos jours, Paris, 1934.

Dukas "Mihail—" — Historia byzantina (Rumca Bizans tarihi) Bonn, 1834.

Du Loir — Bak.: Loir "Du—".

Du nouveau sur la campagne turque de Jean Hunyadi en 1448 — Bak.: İorga "N.—".

Dursun / Tûr-ı-Sînâ Bey — Târîh-i Ebu-l-Feth (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası'nın ilâvelerinden) Istanbul, 1330.

Düsturnâme — Bak.: Enverî.

Düstûr-ül-amel li-ıslâh il-halel — Bak.: Kâtib-Çelebi.

Düvel-i İslâmiyye — Bak.: Halil Edhem.

E

Ebubekir Efendi "Enderûn-ı-Hümâyun nâzırı Merzifonlu—" — Vak'a-i cedîd (1182 - 1228 vukuâtına âit) Istanbul, 1332.

Ebubekir-ibni Abdullâh "Solak—" — Hâtırât (İki kısımdır: 1 - Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın Dağistan ve Şirvan seferlerine ve 2 - Genç-Osman - Dördüncü Murad devirleri vukuâtına âittir) Millet Kütüphânesi, Türkçe yazmalar No. 366.

Ebu-l-Fâruk Mehmet Murad Bey — Bak.: Murad Bey "Mizancı Ebu-l-Fâruk Mehmet Bey—".

Ebu-l-Mahâsin Cemâlüddin Yûsuf ibni Tangrı-birdi — El-minhel üs-sâfî ve-l-müstevfî ba'd el-vâfî (Nûr-ı-Osmâniyye Kütüphânesi, No. 3428 / 3429).

Edmond Delage — Bak.: Delage "Edmond—".

Edmondo de Amicis — Bak.: Amicis "Edmondo de—".

Edouard Biliotti — Bak.: Biliotti "Edouard—" et Cottret "Abbé—".

Edouard de Muralt — Bak.: Muralt "Edouard de—".

Edwin Pears — Bak.: Pears "Edwin—".

Efsah-üt-Tevârîh — Bak.: Anonim.

Eğinli-Said Paşa — Bak.: Said Paşa "Mâbeyn müşiri ve Bahriye nâzırı Eğinli / Büyük—".

Eğri seferi menzilnâmesi — Bak. : Mücellâ Efendi "Pojegalı—".

Ekrem "Yüzbaşı—" — Bak. : Râif "Yüzbaşı—" ve Ekrem "Yüzbaşı —".

El-Aylem üz-zâhir — Bak.: Cennâbî / Cenâbî - Mustafa Efendi.

Elie Aféda Bèghi — Bak.: Danon "A.—".

El-i'lâmu bi-a'lâmi Beytullâh il-Harâm — Bak.: Kutbüddin Muhammed ibni Ahmed il-Mekkî.

Elliot "Frances —" — Diary of an idle woman in Constantinople, Leipzig, 1893.

Elliot "Sir Henry—" — Cennetmekân Sultan Abd-ül-Aziz Hân'ın sûret-i hal'i, Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'nin keyfiyyet-i cülûsu, Kanun-ı-esâsî'nin ve Meclis-i -Meb'ûsânın teşkil ve te'sisi ile tevkif ve ta'tilleri (İngiltere'nin Istanbul büyük-elçiliğinde bulunan müellifin bu yazısı Türkçeye tercеme edilip Londra'da çıkan "Hürriyet" gazetesinin 3 - 6 sayılı nüshalarında neşredildikten sonra risâle şeklinde de basılmıştır).

El-minah ur-Rahmâniyye fi-d-Devlet il-Osmaniyye — Bak.: Muhammed Ebu-s-sürûr "Şeyh—".

El-minhel üs-sâfî ve-l-müstevfî ba'd el-vâfî — Bak.: Ebu-l-Mahâsin Cemâlüddin Yûsuf ibni Tangrıbirdi.

Emin "Mehmet—" — Bağdad ve son hâdise-i zıyâı. Istanbul, 1338 / 1341.

Emîrî Efendi "Ali—" — Cevâhir-ül-Mülûk (İlkönce 1319 da bu isimde küçük bir risale neşrettikten sonra Osman-Gazi'den Kanunî'ye kadar Osmanlı pâdişahlarının şiirlerini tahmîs, tesdîs vesaire suretleriyle neşretmiştir) Istanbul, 1330.

Emniyet-i-Umûmiyye Müdiriyet-i Umûmiyyesi — Ermeni komitelerinin âmâl ve harekât-ı ihtilâliyyesi (İlân-ı Meşrutiyyetten evvel ve sonra) Istanbul, 1332.

Empire des steppes "L—" — Bak. : Grousset "René—".

Empire du Levant "L'—" — Bak. : Grousset "René—".

Empire Egyptien sous Mehmed Ali et la question d'Orient "L' —" — Bak.: Sabry "M.—".

Empire mongol "L—" — Bak. : Bouvat "Lucien—".

Empire mongol et Tamerlan "L'—" — Bak. : Prawdin "Michael—".

Engelhard "Ed.—" — La Turquie et le Tanzimat, Paris, 1882-1883 (İki cilttir: Bu eserin Ali Reşad Bey tarafından yapılan tercemesi "Türkiye ve Tanzimât" ismiyle 1328 tarihinde Istanbul'da neşredilmiştir).

Enquête dans les Balkans — Bak.: Dotation Carnegie pour la Paix Internationale.

Enverî — Düsturnâme (Türk Tarih Encümeni neşriyyâtından) Istanbul, 1928.

Enver Zıyâ Karal — Bak. : Karal "Enver Zıyâ—".

Equilibre adriatique "L'—" — Bak.: Loiseau "Charles—".

Ergin "Osman—" — Türkiye Maârif tarihi (Beş cilttir) Istanbul, 1939 - 1943.

Erkân-ı-Harbiyye-i Umûmiyye — Çanakkale muhârebâtı (Târîh-i harb külliyyâtından) Istanbul, 1336.

Erkin "Erkân-ı-Harbiyye yüzbaşısı Celâl—" — 1828 - 1829 Türk - Rus harbi (Kafkas cephesi, Askerî Mecmûa ilâvelerinden) Istanbul, 1940.

Ermeni komitelerinin âmil ve harekât-ı ihtilâliyyesi — Bak.: Emniyyet-i Umûmiyye Müdiriyyet-i Umumîyyesi.

Erzurum, tarihi, anıtları, kitâbeleri — Bak. : Beygu "Erzurumlu Abdürrahim Şerif—".

Es'ad Câbir Paşa — Bak. : Hammer - Purgstall "Jos. von—".

Es'ad Efendi "İmam-zâde—" — Feth - i Konstantaniyye (Dinî mâhiyette bir risâle) Istanbul, 1285.

F

Ordre de Rhodes, puis de Malte, Paris, 1892.
Fâtih'in donanması ve deniz savaşları — Bak.: Mirmiroğlu "VI.—".
Fâtih'in şiirleri — Bak.: Avnî=Fâtih Sultan Mehmet.
Fâtih medreseleri — Bak.: Gökman "Muzaffer—".
Fâtih Sultan Mehemmed-i Sânî devrine âit vesikalar — Bak.: Mirmiroğlu "VI—".
Fâtih Sultan Mehmet — Bak.: Avnî.
Fatma Aliyye — Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı, Istanbul, 1332.
Faure "Amédée le—" — Histoire de la guerre d'Orient "1877 - 1878". (İki cilt) Paris, 1878.
Fâzıl Paşa "Mısırlı Mustafa—" — Paris'den bir mektup (Sultan Aziz'e hitâben 1282 de Avrupa'da litografya ile basılan aslından naklen) Istanbul, 1326.
Felâket seneleri — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Felix Guse — Bak.: Guse "Felix—".
Ferâizci-zâde Seyyid-Mehmed Said Efendi — Bak.: Said Efendi "Feraizci-zâde Seyyid-Mehmet—".
Ferdî — Gazevât-ı Sultan Süleyman (Kanunî devrine âit) Ayasofya Kütüphânesi, No. 3317.
Ferdinand Lot — Bak.: Lot "Ferdinand—".
Feridun Ahmed Bey / Paşa — Mecmûa-i Münşeât-üs-Selâtîn (Feridun Bey Münşeâtı ve daha kısaca Münşeât denilir : İki cilttir) Istanbul, 1274 — 1275. "Birinci ciltte Yavuz'un Çaldıran, Dulgadır ve Mısır seferleriyle Kanunî'nin Belgrad, Rodos, Budin, Avusturya, İran Pulya ve Kara - Boğdan seferlerinin Menzilnâmeleri vardır".
Fernand Grenard — Bak.: Grenard "Fernand—".
Fernand Hayward — Bak.: Hayward "Fernand—".
Feth-i Bağdâd-ı Sultan Murad - Hân ibni Ahmed ibni Sultan Muhammed ibni Murad-Hân — Bak.: Anonim.
Feth-i celîl-i Kostantîniyye — Bak.: Muhtar Paşa "Ferik Ahmed—".
Feth-i Kostantîniyye — Bak.: Es'ad Efendi "İmam-zâde—".
Fetîh "M. M.—" — Necid El-İhvân fırkası veyâ bugünkü Vehhâbîlik, Istanbul, 1340.
Fethnâme-i Gazây-ı Ungurus — Bak.: Bahârî "Ali—".
Fevzi — Deniz muharebeleri (1793 - 1905) Istanbul, 1927.
Fevzi Kurtoğlu — Bak.: Kurtoğlu "Fevzi—".
Fezleke — Bak.: Kâtib-Çelebi.
Fezleke-i Târîh-i Osmânî — Bak. : Vefik Paşa "Ahmed—".
Fihrist-i Şâhân — Bak.: Solak-zâde Mehmet Hemdemî.
Flottille de l'Euphrate "La—" — Bak.: Gravière "Jurien de la—".
Fonlongue "De—" — Bak.: Hart "B. H. Liddell—".
Foy "Abbé de—" — Bak.: Busbeck.
Frances Elliot — Bak.: Elliot "Frances—".
Francis "Yeorgios—" — To Khronikon (Rumca vakayi'nâme) Bonn, 1838.
Francisc Pall — Bak.: Pall "Francisc—".
François I er — Bak.: Madelin "Louis—".
Frank "Dr. Louis—" — Tunis (L'Univers külliyyâtından) Paris, tarihsiz.
Franz Babinger — Bak.: Oruç Bey.
Frederick Millingen — Bak.: Millingen "Frederick—".
Frischauer "Paul—" — prince Eugène "Un homme et un siècle" (S. Stelling - Michaud'nun Fransızca tercemesi) Paris, 1934.
Froberville "De—" — Bak.: Avezac "D—".
Fuad "Erkân-ı-Harbiyye miralayı Ali—" — 1293 - 94 Osmanlı-Rus harbinin Plevne'nin sukutundan sonraki netice-i kat'iyye devresinde: Süleyman Paşa ordusunun Balkanlardaki harekâtı (Askerî neşriyyâttan) Istanbul 1340.
Fuzulî — Bak.: Nazif "Süleyman—".

Fürstentum Mentesche "Das—" — Bak.: Wittek "P.—".

Fürûğî "Sâbık İran Reîs-ül-vüzerâsı Zekâ'-ül-mülk Muhammed Ali —" — Büyük İran tarihi (Küçük bir eserdir: Erkân-ı-Harbiyye-i Umûmiyye Tâlim ve Terbiye dâiresi neşriyyâtındandır; Ömer Hâlis Bıyıklı-oğlu tarafından terceme edilmiştir) Istanbul, 1926.

G

Gabriel "Albert—" — Les étapes d'une campagne dans les deux Irak d'après un manuscrit du XVI e siècle, (Extrait de la Revue Syria) Paris 1928; Bak.: Nasuh "Matrakî/Matrakçı-oğlu—". Monuments turcs d'Anatolie (İki cilttir: birincisi Kayseri ve Niğde'ye, ikincisi Amasya, Tokat ve Sıvas'a âittir) Paris 1931 ve 1934; Les mosquées de Constantinople (Extrait de la Revue Syria) Paris, 1926.

Gabriell Noradounghian — Bak.: Noradounghian "Gabriel—".

Gabriel Remérand— Bak.: Remérand "Gabriel—".

Galahad "Sir—" — Byzance (Jacques Chifelle - Astier'nin Fransızca tercemesi) Paris, 1937.

Galanté / Galanti "Abraham / Avram—" — Documents officiels turcs concernant les juifs de Turquie, Istanbul, 1931;
Bodrum tarihi, Istanbul, 1945.

Galibert "Léon—" — Histoire de la République de Venise, Paris, 1847.

Galib Kemalî Söylemezoğlu — Bak.: Söylemezoğlu "Galib Kemalî—".

Galland "Antoine—" — Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople "1672 - 1673" (İki cilt: Ch. Schefer neşri) Paris, 1881.

Gasztowtt Thadée—" — La Pologne et l'İslam, Paris, 1907;
Turquie et Pologne, Paris, 1913.

Ganem "Halil—" — Les sultans ottomans (İki cilttir) Paris, 1901 - 1902.

Gauderfroy - Demombynes — Bak.: Demombynes "Maurice Gauderfroy—".

Gautier "Théophile—" — Constantinople, Paris, 1910.

Gaver "Jules van— — Bak.: Jouannin "J. M.—" et Gaver "Jules van—".

Gazânâme-i Rûm — Bak.: Kâşifî.

Gazevât-ı Sultan Selim — Bak.: Kadı-zâde.

Gazevât-ı Sultan Süleyman — Bak.: Ferdî.

Gazevât-ı Sultan Süleyman Hân — Bak.: Anonim.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa — Bak.: Muhtar Paşa "Müşir Katırcı-oğlu Gazi Ahmed—".

Gegaj "Athanase—" — L'Albanie et l'invasion turque au XV e siécle, Paris, 1937.

Gencîne-i feth-i Gence — Bak.: Harîmî - Çavuş "Rahîmî-zâde İbrahim —."

George Montandon — Bak.: Prawdin "Michael—".

Georges Dorys — Bak.: Dorys "Georges—".

Georges Lukacs — Bak.: Lukacs "Georges—".

Georg Jacob — Bak.: Jacob "Georg —".

Gérard ve Nerval — Bak.: Nerval "Gérard de—".

Gerçek "Selim Nüzhet—" — Türk matbaacılığı, Istanbul, 1928.

Geschichte der Türkei von 1826 - 1856 — Bak.: Rosen "G.—".

Geschichte des Osmanischen Reiches — Bak.: Iorga "N.—".

Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa — Bak.: Zinkeisen "J.—".

Gibbons "H. A.—" — Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu (Râğıb Hulûsi tercemesi: Istanbul Üniversitesi neşriyyâtından) Istanbul, 1928.

Giornale dell'Assedio di Constanti-

nopoli — Bak.: Barbaro "Nicola —".
Girit — Bak.: Anonim.
Girit kanun-ı esâsîsi, Hanya, 1899.
Girit nizamnâmesi, Hanya, 1284.
Girit seferi — Bak.: Zıyâ "Yüzbaşı —" ve Rahmi "Yüzbaşı—".
Girit tarihi — Bak.: Kâmil "Hanyalı Hüseyn—".
Girit vakaayii — Bak.: Hıfzı "Hüseyn—".
Girit vakaayiine atf-ı nazar — Bak.: Alliance philantropique musulman de Crète.
Giuseppe Portigliotti — Bak.: Portigliotti "Giuseppe—".
Goltz Paşa "Colmar von der—" — Osmanlı - Yunan seferi "1897 - 1313" (Mütercimi: Erkân-ı-Harbiyye binbaşısı Ya'kub Şevki) Istanbul, 1327;
Plevne (Mütercimi: Mehmet Tâhir) Istanbul, 1316.
Gomez "Madamde de—" — Histoire d'Osman (İki cilt) Paris, 1734; (Bu eser John Williams tarafından "The life of Osman the Great" ismiyle İngilizceye terceme edilmiştir) Londra, 1735.
Gonce-i bâğ-ı Murâd— Bak.: Harîmî-Çavuş "Rahîmî-zâde İbrahim—".
Goriainow "Serge—" — Le Bosphore et les Dardanelles, étude historique sur la question des Détroits, Paris, 1910.
Gosse "Philip—" — Histoire de la piraterie (P. Teillac'ın İngilizceden Fransızcaya tercemesi) Paris, 1933.
Gotthard Jaeschke — Bak.: Jaeschke "Gotthard—".
Government of the ottoman empire in the time of Suleiman the Magnificent "The—" — Bak.: Lybyer "A. H.—".
Gökbel "Âsaf—" ve Şölen "Hikmet —" — Aydın ili tarihi, Istanbul, 1936.
Gökman "Muzaffer—" — Fâtih medreseleri, Istanbul, 1943.
Gökyay "Osman Şâik—" — Bak.: Wittek "P.—".
Gördüklerim - Yaptıklarım — Bak.: Rey "Ahmed Reşid—".
Görüp işittiklerim — Bak.: Türkgeldi "Ali Fuad—".
Grammont "H. D. de—" — Histoire d'Alger sous la domination turque "1515 - 1830", Paris, 1887.
Grandeur et décadence de l'Asie — Bak.: Grenard "Fernand—".
Grands problèmes de l'histoire byzantine "Les—" — Bak.: Diehl "Charles—".
Gravière "Jurien de la—" — La flottille de l'Euphrate, Paris, 1892; La guerre de Chypre et la bataille de Lépante (İki cilt), Paris, 1888;
Malta muhâsarası (Mustafa Şeref Kurtoğlu tercemesi: Erkân-ı-Harbiyye-i Umûmiyye riyâseti neşriyyâtından) Istanbul, 1936.
Grekov "B.—" et İakoubovski "A—" — La Horde d'or (François Thuret'nin Rusça'dan Fransızca'ya tercemesi) Paris, 1939.
Grenard "Fernand—" — Grandeur et décadence de l'Asie, Paris, 1939.
Grey "Lord—" — Mémoires (1892 - 1916) Paris, 1927.
Grousset "René—" — L'Empire du Levant "Histoire de la question d'Orient" Paris, 1946;
L'Empire des stepes, Paris, 1939.
Gueroult "Ad—." et Lavallée "J.—" — Espagne (L'Univers külliyyâtından) Paris, 1854.
Guerre de Chypre et la bataille de Lépante "La—" — Bak.: Gravière "Jurien de la—".
Guerres décisives de l'histoire "Les —" — Bak.: Hart "B. H. Liddell —".
Guillemin "S. M.—" — Bak.: Downey "Fairfax—".
Guse "Felix—" Die Kaukasus front im Weltkrieg, Leipzig, 1940.
Gustave Schlumberger — Bak.: Schlumberger "Gustave—".
Guyot "Edouard—" — Bak.: Powell "F. York—" et Tout "T. F.—".

Güldeste-i Rıyâz-ı irfân ve vefeyât-ı Dânişverân-ı nâdiredân— Bak.: Belîğ Efendi "Bursalı İsmail—".
Gül-i zîbâ — Bak.: Ömer Vahîd Efendi "Dilâver-Ağa-zâde—".
Gülşen-i Hulefâ — Bak.: Murtazâ "Nazmî-zâde—".
Günlük muhtıra — Bak.: Âtıf Hüseyn Bey "Doktor—".

H

Haber-i-sahîh — Bak.: Mazhar Fevzi "Mehmet—".
Habib-zâde Radoslu Ahmet Kemal — Bak.: Kemal "Habib-zâde Radoslu Ahmed—".
Hacı-Halîfe — Bak.: Kâtib-Çelebi.
Hacı-Kalfa — Bak.: Kâtib-Çelebi.
Hacı-Mehmed Efendi — Bak.: Mehmed-ibni-Mehmed Efendi "Edirneli Hacı—".
Hacı-Râşid Paşa — Bak.: Râşid Paşa "Ferik Hacı—".
Hadâık-ul-Hakaaık fî tekmilet iş - Şakaaık — Bak.: Ahmed Efendi "Taşköprülü-zâde Ebu-l-Hayr".
Hadâık uş-Şakaayık — Bak.: Ahmed Efendi "Taşköprülü-zâde Ebu-l-Hayr—".
Hadîdî — Tevârîh-i Âl-i Osman (Manzumdur) Es'ad Efendi Kütüphânesi, No. 2081, Üniversite Kütüphânesi, No. 1268.
Hadîkat-ül-Cevâmi' — Bak.: Ayvansarâyî "Hâfız-Hüseyn—" ve Sâti' Efendi "Ali—".
Hadîkat-ül-vüzerâ — Bak.: Tâib "Osman-zâde Ahmed—".
Hadîkat-ül-selâtîn — Bak.: Tâib "Osman-zâde Ahmed—".
Hâdisât-ı hukukıyye — Bak.: Abdurrahman Âdil.
Hadım-Süleyman Paşa'nın mektupları ve Belgrad'ın muhâsara plânı — Bak.: Kurtoğlu "Fevzi—".
Halîd Efendi "Kazasker Mehmet—" — Sefînet-ül-vüzerâ (İsmet Parmaksızoğlu neşri) Istanbul, 1952.
Hâfız-İbrahim Âgâh Paşa — Bak.: Âgâh Paşa "Mütekaid Ferik Hâfız-İbrahim—".
Hâfız-Mehmet Bey — Bak.: Mehmet Bey "Hâfız—".
Haidar Bammate — Bak.: Bammate "Haidar—".
Hakaayık-ul-beyân fî hakk-ı cennet-mekân Sultan Abd-ül-Aziz Hân — Bak.: Mehmet Bey "Hâfız—".
Hakkı Târık Us — Bak.: Us "Hakkı Târık—".
Hâlid "Yüzbaşı—", Eyüp Sabri "Binbaşı—", Kâzım "Binbaşı—" ve Hüsni "Binbaşı—" — Çaldıran ve Ridâniyye (Askerî mecmûa ilâvelerinden) Istanbul, 1930.
Hâlid Zıyâ Uşaklıgil — Bak.: Uşaklıgil "Hâlid Zıyâ—".
Halîfet-ür-rüesâ — Bak.: Resmî-Ahmed Efendi.
Halil Edhem Bey — Câmilerimiz (Fransızca tercemesi de vardır) Istanbul, 1933;
Düvel-i İslâmiyye (Stanley Lane - Poole'den muaddel ve ilâveli terceme: Maârif neşriyyâtındandır) Istanbul, 1345 = 1927;
Kayseriyye şehri (Târîh-i Osmânî Encümeni külliyyâtından) Istanbul, 1334;
Meskûkât-ı Osmâniyye (Müze-i Hümâyun neşriyyâtından: Üçüncü Murad devrinin sonuna kadardır) Istanbul, 1334;
Topkapu sarayı (Fransızca tercemesi de vardır) Istanbul, 1931;
Yedikule hisarı, Istanbul, 1932.
Hali'ler, iclâslar — Bak.: Memduh Paşa "Mehmet—".
Halil Ganem — Bak.: Ganem "Halil —".
Halil Halid — Rodos fethinde Sultan Süleyman'ın tedâbîr-i siyâsiyyesi, Istanbul, 1326;
Şehzâde Cem vak'asında mes'ele-i hamiyyet, Istanbul, 1327;
Türkler ile İngilizlerin ilk temâsı, Istanbul, 1326.
Halil Kemal "Miralay—" — Çanakkale muharebesi (Almanca'dan terceme edilen bu eser Erkân-ı-Harbiyye-i Umûmiyye neşriyyâtındandır) Istanbul, 1927.
Halil Rüşdi — Bak.: Rüşdi "Kolağası Halil—".

Halil Sedes — Bak.: Sedes "Emekli general Halil—".

Halîmî Efendi — "Mâbeyn Baş-kâtibi —" — Sultan Abd-ül-Aziz Han Hazretlerinin Avrupa seyâhatnâmesi (Târih-i Osmânî Encümeni mecmûasının 49 / 62 nci cüz'ünde neşredilmiştir) Istanbul, 1339.

Halûk Şehsüvaroğlu — Bak.: Şehsüvaroğlu "Halûk—".

Hamîd Vehbi Bey — Bak.: Vehbi Bey "Hamîd—".

Hammer - Purgstall "Jos. von—" — Constantinopolis und der Bosporos, örtlich und, geschichtlich beschrieben (İki cilt) Pesth, 1822;

Histoire de l'Empire Ottoman (Almancadan Fransızcaya Dochez tercemesi : Üç büyük cilt) Paris, 1844;

J. J. Hellert tercemesi (18 cilt) Paris, 1835 - 43;

Devlet-i Osmâniyye tarihi (Mehmet Ali Bey'in on cildi eski harflerle çıkan Türkçe tercemesi; II inci cildi yeni harflerle neşredilmiştir: 1947 de çıkan bu cildin ismi "Osmanlı devleti tarihi" şekline çevrilmiştir) Istanbul, 1336 - 37;

Târîh-î Devlet-i Osmâniyye (Hammer tarihinin Mîr-i-livâ Es'ad Câbir Paşa tarafından yalnız birinci cildi neşredilen tercemesi) Istanbul, 1324.

Harb-i-umumî bidâyetinde üçüncü ordu: Sarıkamış ihâta manevrası ve meydan muharebesi — Bak.: Köprülü "Mütekaid Kaymakam Şerif—".

Harb-i umumî tarihi —Bak.: Stegmann "Hermann—".

Harem Impérial et les sultanes au XIX e siècle "Le—" — Bak.: Leila Hanoum.

Hâriciyye Nezâreti — Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye - Bulgaristan Istanbul muâhedesi "29 Eylül 1913" (Türkçe ve Fransızca metinler) Istanbul, 1330 = 1914.

Harîmî - Çavuş "Rahîmî-zâde İbrahim—" — Gonce-i bâğ-ı Murâd (Hususî kütüphânemizde istinsâh edilmiş nüsha);

Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence (Üniversite Kütüphânesi, Türkçe yazmalar, C. 3, 2372);

Zafernâme-i Hazret-i Sultan Murad Hân (Üniversite Kütüphânesi, Türkçe yazmalar, No. 2372 ve Revan odası, No. 1296).

Harîta-i Kapudanân-ı Deryâ — Bak.: İzzet "Râmiz-Paşa-zâde Mehmet—".

Hart "Capitaine B. H. Liddell—" — Les guerres décisives de l'histoire (İngilizceden Fransızcaya mütercimi: B. Mayra et le Lt. - Colonel de Fonlongue) Paris, 1933.

Hasan - Bey - zâde tarihi — Bak.: Ahmed Bey "Hasan - Bey - zâde —".

Hasan ibni Mahmûd-ı bayatî — Bak.: Bayatî "Hasan ibni Mahmûd—".

Hasan Tâib Efendi — Bak.: Tâib Efendi "Hasan—".

Hâtıralar — Bak.: Ahmed Rızâ.

Hâtıralar — Bak.: Söylemezoğlu "Galib Kemâli Bey—".

Hâtıralar — Bak.: Tal'at Paşa "Mehmet—".

Hâtıralar — Bak.: Tarcan "Selim Sırrı—".

Hâtıralarım — Bak.: Ali Haydar Midhat.

Hâtırât — Bak.: Abdülhamid Han "İkinci—".

Hâtırât — Bak.: Ebubekir ibni Abdullâh "Solak—".

Hâtırât — Bak.: Rıza Paşa "Ser-asker-i sâbık—".

Hâtırât — Bak.: Said Paşa "Mâbeyn müşiri ve Bahriye nâzırı Eğinli/Büyük—".

Hâtırât — Bak.: Uzer "Tahsin—".

Hâtırât "1913 - 1922" — Bak.: Cemal Paşa.

Hâtırât-ı Niyâzî yahut Târihçe-i inkılâb-ı kebîr-i Osmânîden bir sahife — Bak.: Niyâzî Efendi "Kolağası Resneli Ahmed—".

Hâtırât-ı Sadr-ı esbak Kâmil Paşa — Bak.: Kâmil Paşa "Mehmet—".
Hâtırât-ı Siyâsiyye — Bak.: Cemâlüddin Efendi "Şeyh-ül-İslâm Mehmet—".
Haury "Paul—" — Exposé simple et clair de la Question d'Orient, Paris, 1913.
Hauser "Henri—" — La prépondérance espagnole "1559 - 1660", Paris, 1940.
Hâvî — Devhat-ül-vüzerâ, Bağdad, 1246.
Hayrullâh Efendi — Târîh-i Hayrullâh / Târîh-i Osmânî (1032 tarihine kadar 16 cüzdür: Zeyl olan 17 - 18 inci cüzler Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye mümeyyizi Ali Şevki Bey'in eseridir) Istanbul, 1273 - 1289.
Hayward "Fernand—" — Histoire des papes, Paris,1 942 — Bak.: Portigliotti "Giuseppe—" ve Savelli "A—".
Heft Meclis — Bak.: Âlî - Çelebi "Gelibolulu—".
Heinrich Kretschmayr — Bak.: Kretschmayr "Heinrich—".
Hekmat Mohammed Ali — Essai sur l'histoire des relations politiques irano - ottomanes de 1722 à 1747, Paris, 1937.
Hellert "J. - J. — " Bak.: Hammer - Purgstall "Jos. von—".
Hemdemî "Mehmet—" — Bak.: Solakzâde - Mehmet Hemdemî.
Henri de Valois et la Pologne en 1572 — Bak.: Noailles "Marquis de—".
Henri Hauser — Bak.: Hauser "Henri—".
Henri Mathieu — Bak.: Mathieu "Henri—".
Henri Welschinger — Bak.: Welschinger "Henri—".
Henry Elliot — Bak.: Elliot "Sir Henry—".
Henry Nivet — Bak.: Nivet "Henry—".
Herbelot "D'—" — Bibliothèque orientale (Altı cilt) Paris, 1781-1783.
Herbert "F. W. von—" — Plevne müdâfaasında bir İngiliz zâbitinin hâtıraları (Mütercimi: Nureddin Artam) Ankara, 1938.
Herbert Melzig — Bak.: Melzig "Dr. Herbert—".
Herbette "Maurice—" — Une ambassade turque sous le Directoire (Seyyid-Ali Efendi sefâreti hakkında) Paris, 1902.
Hermann Stegmann — Bak.: Stegmann "Hermann—".
Herpelyan "Sekiz—" Sultan Abd-ül-Aziz'in kaatilleri (Ufak bir risâledir) Istanbul, 1326.
Heşt Bihişt — Bak.: İdrîs-i Bitlisî.
Hezâr-fen Hüseyn Efendi — Bak.: Hüseyn Efendi "Hezâr-fen—".
Hicrî On-birinci asırda Istanbul hayatı — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Hicrî On-ikinci asırda Istanbul hayatı — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Hicrî On-üçüncü asırda Istanbul hayatı — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Hikmet Bayur — Bak.: Bayur "Yusuf Hikmet—".
Hikmet Şölen — Bak.: Gökbel "Âsaf—" ve Şölen "Hikmet—".
Hilmi Bey "Şehbender-zâde Filibeli Ahmed—" — Sünûsîler, Istanbul, 1325.
Târîh-i İslâm (İki cilt) Istanbul 1326 - 1329.
Himmet Akın — Bak.: Akın "Dr. Himmet—".
Hinz "Walther—" — Uzun - Hasan ve Şeyh-Cüneyd, XV inci yüzyılda İran'ın millî bir devlet hâlinde yükselişi (Almancadan mütercimi: Tevfik Bıyıklıoğlu, Tarih kurumu neşriyyâtındandır) Ankara, 1948.
Hiss-i inkılâb yâhud Sultan Abd-ül-Aziz'in hal'i ile Sultan Murâd-ı Hâmis'in cülûsu — Bak.: Süleyman Paşa "Müşir—".
Histoire abrégée de l'Empire Ottoman — Bak.: Palla "E—".
Histoire d'Alger sous la domination

turque — Bak.: Grammont "H. D. de—".
Histoire d'Anglterre des origines à nos jours — Bak.: Powell "York —" et Tout "T. F.—".
Histoire de Bagdad dans les temps modernes — Bak.: Huart "Clément—".
Histoire de Charles XII — Bak.: Voltaire.
Histoire de Constantinople comprenant le Bas-Empire et l'Empire Ottoman — Bak.: Poujoulat.
Histoire de France — Bak.: Madaule "Jacques—".
Histoire de la décadence de l'Empire Grec, et establissement de celvy des Turcs — Bak.: Khalkokondilis "Laonikos —".
Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au dix - neuvième siècle — Bak.: Brosset.
Histoire de la guerre de Crimée — Bak.: Rousset "C.—".
Histoire de la guerre d'Orient "1877-1878" — Bak.: Faure "Amédée le—".
Histoire de la piraterie —Bak.: Gosse "Philip—".
Histoire de la république de Venise — Bak.: Daru "Comte—".
Histoire de la république de Venise — Bak.: Galibert "Léon—".
Histoire de la Russie, depuis les origines jusqu'à l'année 1884 — Bak.: Rambaud "Alfred—".
Histoire de la Turquie — Bak.: Lamartine "A. de—".
Histoire de la Turquie — Bak.: Lamouche "Colonel—".
Histoire de la Turquie — Bak.: Lavallée "Théophile—".
Histoire de la Turquie — Bak.: Mantran "Robert—".
Histoire de l'empire byzantin — Bak.: Diehl "Charles—".
Histoire de l'empire byzantin — — Bak.: Vasiliev "A. A.—".
Histoire de l'empire de Russie sious Pierre le Grand — Bak.: Voltaire—".
Histoire de l'Empire Ottoman — Bak.: Cantemir "D—".
Histoire de l'Empire Ottoman — Bak.: Hammer - Purgstall "Jos. von—".
Histoire de l'Empire Ottoman — Bak.: Jonquière "A. de la—".
Histoire de l'Empire Ottoman — Bak.: Saint - Denys "Juchereau de—".
Histoire de l'Empire Ottoman — Bak.: Salaberry "Comte de—".
Histoire de l'Empire Ottoman, depuis sa fondation jusqu'à la prise de Constantinople — Bak.: Oksza "Th d'—".
Histoire de l'Empire Ottoman, depuis son origine jusqu'à la paix de Belgrade en 1740 — Bak.: Mignot "Abbé—".
Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman — Bak.: Ricaut/Rycaut.
Histoire de l'insurrection crétoise — Bak.: Ballot "Jules—".
Histoire de Russie — Bak.: Chaninov "Brian—".
Histoire des Arabes — Bak.: Huart "Clément—".
Histoire des Etats Barbaresques — Bak.: Tassy "Laugier de—".
Hitoire des Français — Bak.: Lavallée "Théophile—".
Histoire d'Espagne — Bak.: Altamira y Crevea "Don Rafael—".
Histoire d'Espagne — Bak.: Bertrand "Louis—".
Histoire des papes — Bak.: Hayward "Fernand—".
Histoire des peuples et des Etats islamiques — Bak.: Brockelmann "C.—".
Histoire de Turquie — Bak.: Barthlemy "Ch.—".
Histoire de Vienne — Bak.: Kralik "Richard—".
Histoire d'İtalie — Bak.: Savelli "A. —".
Histoire d'Osman — Bak.: Gomez "Madame de—".
Histoire du Bas - Empire — Bak. Lebeau "Charles—".
Histoire du siège et de la prise de

Sébastopol — Bak.: Roy "J. - J. - E.—".
Histoire générale des Arabes — Bak.: Sédillot "L. - A.—"
Histoire générale, du IV e siècle à nos jours — Bak.: Lavisse et Rambaud.
Histoire politique de l'Europe contemporaine — Bak.: Seignobos Ch.—".
Historia byzantina — Bak.: Dukas "Mihail—".
Hıbrî-i Edirnevî "Abdurrahman—" — Târîh-i Feth-i Bağdâd-ı Sultan Murâd (Hususî kütüphânemizde: 1067 de yazılmıştır).
Hıfzı "Hüseyn—" — Sultan Murad Han ve sebeb-i hal'i, Istanbul, 1326;
Sultan Aziz devri, Istanbul, 1326;
Girit vakaayii, Istanbul, 1326.
Hızır - İlyâs Efendi "Hâfız—" — Târîh-i Enderun, Istanbul, 1276.
Hoca-Sa'düddin Efendi— Bak.: Sa'düddin ibni Hasan-Cân Efendi "Hoca—".
Hoefer "Ferd—" — Etats Tripolitains (L'Univers külliyyâtından) Paris, tarihsiz — Bak.: Avezac "D—".
Hongrie et la civilisation "La—" — Bak.: Lukacs "Georges—".
Horde d'or "La—" — Bak.: Grekov "B.—" et İakoubovski "A.—".
Huart "Clément—" — Histoire de Bagdad dans les temps modernes, Paris, 1901;
Histoire des Arabes, Paris, 1912;
Konia, la ville des derviches tourneurs, Paris, 1897.
Hubert Pernot — Bak.: Pernot "Hubert—".
Hulâsa-i hâtırât — Bak.: Rızâ Paşa "Ser-asker—".
Hulâsat-ül-i'tibâr — Bak.: Resmî-Ahmed Efendi.
Hulâsat-ül-kelâm fî redd-il-avâm — Bak.: Koca-Segbanbaşı.
Hüsâmüddin Efendi — Bak.: Yaşar Hüseyn Hüsâmüddin—".
Hüseyn Efendi "Hezâr-fen—" — Tenkîh-üt-tevârîh (Hekim-oğlu Ali Paşa Kütüphânesi, No. 731).
Hüseyn Hıfzı — Bak.: Hıfzı "Hüseyn—".
Hüseyn Hüsamüddin Efendi — Bak.: Yaşar "Hüseyn Hüsamüddin—".
Hüseyn-ibni-Sefer Solak—" — Bak.: Danon "A.—".
Hüseyn Kâmî-i Hanyavî — Bak.: Kâmî-i Hanyavî "Hüseyn—".
Hüseyn Nâmık Orkun — Bak.: Orkun "Hüseyn Nâmık—".
Hüseyn Rahmi — Bak.: Rahmi "Babaeskili Hüseyn—".
Hüseyn-ül-Ayvansarâyî "Hâfız—" Bak.: Ayvansarâyî "Hâfız Hüseyn—" ve Sâtı' Efendi "Ali—".
Hüsni "Binbaşı—" — Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi (Askerî neşriyyâttan) Istanbul, 1930.
Hüsni "Ressam—" — Bedâyi'-i âsâr-ı Osmâniyye (Istanbul, Bursa, Edirne vesâiredeki câmilere âit) Istanbul, 1335.

İ

İakoubovski "A.—" — Bak.: Grekov "B.—" et İakoubovski "A.—"
İbni-Arabşâh — Acâib-ül-makdûr fî nevâibi Timûr. Kahire, 1285.
İbni-Hacer — Bak.: Şihâbüddin Ahmed ibni-Ahmed ibni-Ali ibni-Hacer il-Askalânî "Hâfız—".
İbni-İlyâs — Bak.: Muhammed ibni-Ahmed ibni-İlyâs il-Hanefî.
İbni-Kemâl/ / Kemal-Paşa-zâde Şemsüddin Ahmed-Çelebi Efendi — Mohacnâme (Ayasofya Kütüphânesi, No. 3318);
Tevârîh-i Âl-i Osmân (Fâtih Kütüphânesi. No. 4221; Nûruosmâniyye Kütüphânesi, 3078).
İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal — Osmanlı devrinde son Sadr-ı-a'zamlar (14 cüz: Maârif vekâleti neşriyyâtından) Istanbul, 1940 - 1953.
İbrahim Efendi "Peçevî—" — Târîh-i Peçevî (İki cilt) Istanbul, 1283.
İbrahim Kemal "Erkân-i-Harbiyye yüzbaşısı—" — 1913 - 1922 Yunan ordusunun seferleri (Fran-

sızcadan terceme: Askerî mecmûa neşriyyâtından) Istanbul 1939.

İbrânî kasîde — Bak.: Danon "A.—"

İcmâl-i tevârîh-ül-enbiyâ ve-l-mülûk ve-l-a'yân — Bak.: Mehmet - Çelebi "Merzifonlu Ramazanzâde Yeşilce—".

İdrîs-i Bitlisî — Heşt Bihişt (Acemce: İlk sekiz pâdişah tarihi) Nûruosmâniyye Kütüphânesi, No. 3082;
Selimnâme (Acemce: Müellifin ölümünden sonra oğlu Ebu-l-Fazl Mehmet-Çelebi ikmâl etmiştir) Topkapu sarayı Hazine kütüphânesi, No. 1423.

İğdemir "Uluğ—" — Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma (Türk Tarih Kurumu neşriyyâtından) Ankara, 1937.

İhsan Sungu — Bak.: Sungu "İhsan—"

İki komite, iki kıtâl — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".

İkinci Viyana seferi — Bak.: Tacan "Kurmay albay Necâti—".

İlâveli Esmâr-üt-tevârîh maa zeyl — Bak.: Şem'î "Meşrebzâde - dâmâdı Mehmet—".

İle de Chypre "L'—" sa situation présente et ses souvenirs du Moyen - âge — Bak.: Mas-Latrie "L. de—".

İle de Rhoodes "L'—" — Bak.: Billiotti "Edouard—" et Cottret "L'abbé—".

İles de l'Afrique — Bak.: Avezac "D'—".

İlk Kırım hanlarının mektupları — Bak.: Kurtoğlu "Fevzi—".

İmam-zâde Es'ad Efendi — Bak.: Es'ad Efendi "İmam-zâde—".

İnbâ'ül-ğumur bi-ebnâ' il-ömr — Bk.: Şihâbüddin Ahmed ibni-Ali ibni-Hacer il-Askalânî.

İnstitutions musulmanes "Les—" — Bak.: Demombynes "Maurice Gaudefroy—".

İnstituts politiquet et militaires de Tamerlan — Bak.: Langlès "L'—".

İntroduction à l'histoire de l'Asie, Turcs et Mongols des origines à 1405 — Bak.: Cahun "Léon—".

İorga "N.—" — Charles XII à Bender (Revue historique du Sud-Est européen'de çıkmıştır) Bükreş, Nisan - Haziran 1926;
Du nouveau sur la campagne turque de Jean Hunyadi en 1448 (Revue historique du Sud-Est européen'de çıkmıştır) Bükreş, Kânunusâni - Mart 1926;
Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen (Beş cilt: Beşinci cildi B. Sıdkı Baykal tarafından "Osmanlı tarihi" ismiyle Türkçeye terceme edilerek 1948 de Ankara'da ve Üniversite neşriyyâtı içinde çıkmıştır) Gotha, 1908 - 1913;
Les voyageurs français dans l'Orient européen, Paris, 1928;
Méhméd-Ali et l'Egypte (Revue historique du Sud-Est européen'de çıkmıştır) Bükreş, Teşrinievvel - Kânunuevvel 1932;
Recherches sur l'histoire moderne de l'Egypte (Revue historique du Sud-Est europén'de çıkmıştır) Bükreş, Teşrinievvel - Kânunuevvel 1933;
Un témoignage espagnol sur la Turquie de Soliman - le - Magnifique (Revue historique du Sud-Est européen'de çıkmıştır) Bükreş, Nisan - Haziran 1930.
Un voyageur en Turquie au XVI e siècle: Dernschwam (Revue historique du Sud-Est européen'de çıkmıştır) Bükreş, Nisan - Haziran 1933.

İran sefâretnâmesi — Bak.: Refî' Efendi "Mehmet—".

İskender Beg Münşî / Türkmân — Târîh-i âlem-ârây-ı Abbâsî, Tahran, 1314.

İskit "Server—" — Türkiye'de Matbûât rejimleri (Matbûât Umum Müdürlüğü neşriyyâtından) Istanbul, 1939.

İsmail Âsım Efendi — Bak.: Âsım Efendi "Küçük-Çelebi-zâde İsmail—".

İsmail Belîğ Efendi — Bak.: Belîğ Efendi "Bursalı İsmail—".
İsmail Galib Bey — Takvîm-i Meskûkât-ı Osmâniyye, Istanbul, 1307.
Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukıyye (Tavâif-i-mülûkden bâzılarını da almaktadır) Istanbul, 1309.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı — Bak.: Uzunçarşılı "İsmail Hakkı—".
İsmail Hami Danişmend — Bak.: Danişmend "İsmail Hami—".
İsporad adaları ve tarihçesi — Bak.: Kemal "Habib-zâde Radoslu Ahmed—".
İstiklâl savaşında ikinci kolordunun harekâtı — Bak.: Ulusoy "Erkân-ı-Harbiyye miralayı Mümtaz—".
İtinéraire de Paris à Jérusalem — Bak.: Chateaubriand.
İznik ve Bursa tarihi — Bak.: Koyunluoğlu "A. Memduh Turgut—".
İzzet Bey "Râmiz-Paşa-zâde Mehmet—" — Harita-i Kapudanân-ı Deryây (Deryâ-kapdanlarının tercemei-halleri) Istanbul, 1249.
İzzî Süleyman Efendi "Vak'anüvis—" — Târîh-i İzzî (H. 1157 - 1165 vukuâtına âittir; iki cilttir) Istanbul, 1199.

I

Ikd-ül-cümân fî târîhi ehl-iz-zamân — Bak.: Aynî "Bedrüddin Ebi-Muhammed Mahmûd".
Istanbul Üniversitesi tarihine başlangıç: Fâtih, Külliyyesi ve zamanı ilim hayatı— Bak.: Unver "Prof. Dr. Süheyl—".
Istanbul ve Boğaziçi — Bak.: Zıyâ "Mehmet—".

J

Jacob "Georg—" — Bak.: Avnî.
Jacques Ancel — Bak.: Ancel "Jacques—".
Jacques Madaule — Bak.: Madaule "Jacques—".
Jaeschke "Gotthard—" — Türk inkılâbı tarihi kronolojisi (Niyazi Receb Aksu tercemesi: Birinci cildi 1918 - 1923 ve ikinci cildi 1923 - 1930 vukuâtına âittir; Üniversite neşriyyâtındandır) Istanbul, 1939 ve 1941.
Jauffret — Catherine II et son règne (İki cilt) Paris, 1860.
Jean G. Kersopoulos — Bak.: Kersopoulos "Jean G.—".
John Williams — Bak.: Gomes "Madame de—".
Jonquière "A. de la—" — Histoire de l'Empire Ottoman (İki cilt) Paris, 1914.
Jonquières "M. de—" Bak.: Cantemir "D.—".
Joseph Lavallée — Bak.: Lavallée "Joseph—".
Jos, von Hammer-Purgstall — Bak.: Hammer "Jos. von—".
Jouannin "J. M.—" et Jules van Gaver — Turquie (L'Univers külliyyâtında çıkan Osmanlı tarihi) Paris, 1848.
Journal — Bak.: Galland "Antoine—".
Journal de Paul Jamjouglou de Constantinople à Hotin en 1746 — Bak.: Karadja "Constantin J.—".
Journal ou Relation de l'Ambassade Russe en 1793 — Bak.: Delamarre.
Juchereau de Saint - Denys — Bak.: Saint - Denys "Juchereau de—".
Jules Ballot — Bak.: Ballot "Jules—".
Jules van Gaver — Bak.: Jouannin "J. M—".
Jundt "André—" — Bak. : Kralik Richard—".
Jurien de la Gravière — Bak.: Gravière "Jurien de la—".

K

Kabakçı-Mustafa — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Kadı-Bürhânüddin tarihi — Bak.: Aziz ibni Erdeşîr-i Esterâbâdî.

Kadıköy hakkında tedkikat-ı belediyye — Bak. : Arseven "Celâl Es'ad—".
Kadınlar saltanatı — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Kadı-zâde — Gazevât-ı Sultan Selim (Selim-nâme : Mısır seferine iştirâk etmiş olan müellifin şahsiyyeti belli değildir) Selimağa Kütüphânesi. No. 825.
Kadri Perk — Bak.: Perk "Erkân-ı-Harbiyye binbaşısı Kadri—".
Kafkas tarihi — Bak.: Met Çunatoka-İzzet.
Kaaime — Bak.: Ali Bey "Bedrüddin-zâde Mîr-i-livâ Karslı—".
Kalost Arapyan — Bak.: Arapyan "Kalost—".
Kâmî-i Hanyavî "Hüseyn—" Girit tarihi, Istanbul, 1288.
Kâmil Bey "Erkân-ı-Harbiyye binbaşılarından Ömer—" — Sûdân-ı Mısrî (İkinci Abdülhamid'in irâdesiyle neşredilmiştir) Istanbul, 1304.
Kâmil Paşa "Arapgirli Yusuf—" — Eser-i Kâmil Paşa (İbn-ül-Emin'in bir mukaddimesiyle Paşa'nın muharrerâtı) Istanbul, 1308.
Kâmil Paşa "Mehmet—" — Hâtırât-ı Sadr-ı-esbak Kâmil Paşa, Istanbul, 1329;
Kâmil Paşa'nın A'yan reisi Said Paşa'ya cevapları, Istanbul, 1328;
Târîh-i siyâsî-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye (Üç cilt) Istanbul, 1325 / 1327.
Kantemir "Demetrie—" — Bak.: Cantemir "D.—".
Kanunî Sultan Süleyman devrinde amiral Hadım-Süleyman Paşa'nın Hind seferi — Bak.: Melzig Dr. Herbert—".
Kanunnâme-i Âl-i-Osmân (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası'nın ilâveleri içinde Mehmet Ârif Bey'in bir mukaddimesiyle neşredilen Kanunî Sultan Süleyman kanunnâmesi : Daha sonra Adliye vekâletinin "Türk Hukuk tarihi" serisinde Hüseyn Nâmık Orkun tarafından da neşredilmiştir) Istanbul, 1329 ve Ankara, 1935.
Kanunnâme-i Âl-i-Osmân — Bak. : Abdurrahman Paşa "Tevkiî—".
Kanunnâme-i Sultânî (Kanunî devrine âittir : Millî Tetebbü'ler mecmûasında neşredilmiştir) Istanbul, 1331.
Kanunnâme-i Âl-i-Osmân (Hususî kütüphânemizde yazma).
Karacebe "Erkân-ı-Harbiyye binbaşısı Nizâmeddin—" — Türk ulusal savaşının ilk parçası "Mondros mütârekesinden Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar" (Askerî Mecmûa neşriyâtından) İstanbul, 1940.
Karaçelebi-zâde Abd-ül-Aziz Efendi — Bak.: "Karaçelebi-zâde—".
Karal "Enver Zıyâ—" — Selim III ün Hatt-ı Hümâyunları (İki cilt : Türk Tarih Kurumu neşriyyâtındandır) Ankara, 1942 ve 1946.
Karamürsal "Zıyâ—" — Osmanlı mâlî tarihi hakkında tedkikler (Türk Tarih Kurumu neşriyyâtından) Ankara, 1940.
Karslı-Ali Bey — Bak. : Ali Bey "Bedrüddin-zâde Mîr-i-livâ Karslı—".
Kastamonu âsâr-ı kadîmesi — Bak.: Behcet "Mehmet—".
Koca-Segbanbaşı — Hulâsat-ül-kelâm fî redd-il-avâm (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası'nın ilâveleri içinde neşredilmiştir) Istanbul, 1334.
Karadja "Constantin J.—" — Extraits des dépêches de la Suède à Constantinople "1751 - 1755" (Revue historique du Sud-Est européen'de neşredilmiştir) Bükreş, Teşrinievvel - Kânunuevvel 1930;
Journal de Paul Jamjouglou de Constantinople à Hotin en 1746 "Le—" (İsveç dilinden Fransızcaya tercemedir; Revue historique du Sud-Est Européen'de çıkmıştır) Bükreş, Kânunusâni - Mart 1930.

Karaman tarihi — Bak.: Şikârî.
Karası vilâyeti tarihçesi — Bak.: Uzunçarşılı "İsmail Hakkı—".
Karolidi Efendi — Bak.: Kritovulos.
Kâşifî — Gazânâme-i Rûm (Üniversite Kütüphânesi, Yıldız koleksiyonu, No. 936);
Tevârîh-i Âl-i Osmân (Üniversite Kütüphânesi, Fârsî yazmalar, No. 1388).
Kâtib-Çelebi "Hacı-Mustafa ibni Abdullâh, Hacı-Halîfe / Hacı-Kalfa" — Düstûr-ül-amel li-ıslâh il-halel, Istanbul, 1280;
Fezleke (1000 - 1065 vukuâtına âit iki ciltlik Osmanlı tarihi: Naimâ'nın en mühim me'hazıdır) Istanbul, 1286 - 1287;
Takvîm - üt-tevârîh, Istanbul, 1146;
Tuhfet-ül-kibâr fî esfâr-il-bihâr, Istanbul, 1329.
Kaukasus Front in Weltkrieg "Die —" — Bak.: Guse "Felix—".
Kavânîn-i Âl-i Osmân der hulâsa-i mezâmîn-i defter-i Dîvân — Bak.: Ayn-i-Ali Efendi.
Kayseriyye şehri— Bak.: Halil Edhem.
Kâzım "Binbaşı—" — Çaldıran seferi (Askerî neşriyyâttan) Istanbul, 1930.
Kemal — Bak.: Nâmık Kemal.
Kemal "Habib-zâde Radoslu Ahmed —" — İsporad adaları ve tarihçesi, Istanbul, 1331.
Kemâlüddin Efendi "Taşköprülü - zâde Mehmet—" — Tuhfet-ül-ahbâb / Târîh-i sâf (Üç küçük cilt) Istanbul, 1287.
Ken'an Bey — Ken'an Bey âsârı (Resmî vesikalar mecmûası) Istanbul, tarihsiz.
Kératry "Cte E. de—" — Mourad V "1840 - 1878", Paris, 1878.
Kersopoulos "Jean G.—" — Chronologie albanaise (Les Balkans mecmûasında neşredilmiştir) Atina, Teşrinievvel 1937.
Keşfî Mehmet-Çelebi ibni Hızır Ağa — Bâğ-ı Firdevs-i Guzât (Selimnâmedir) Es'ad Efendi Kütüphânesi, No. 2147.
Khalkokondilis / Chalcondylas "Laonikos—" — L'Histoire de la décadence de l'empire Grec, et establissement de celvy des Turcs (B. de Vignere Bourbonnois'nın eski Fransızca tercemesi) Paris, 1620.
Khronikon "To—" — Bak.: Francis "Yeorğios—".
Kitâbeler — Bak.: Uzunçarşılı "İsmail Hakkı—".
Kitâbeler ve Sâhib, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamîd oğulları hakkında mâlûmât — Bak.: Uzunçarşılı, "İsmail Hakkı—".
Kitâb-ı Bahriyye — Bak.: Pîrî-Reis.
Kitâb-ı Gencîne-i feth-i Gence — Bak.: Harîmî-Çavuş "Rahîmî-zâde—".
Kitâb-ı Şecâatnâme — Bak.: Âsafî.
Kitâbu târîhi Mısr il-hadîs — Bak.: Zeydân "Corci—".
Kitâb-üs-sülûk li-ma'rifeti düvel il-mülûk — Bak.: Takıyyüddin Ahmed il-Makrîzî.
Kısas-ı Enbîyâ ve Tevârîh-i Hulefâ — Bak.: Cevdet Paşa "Ahmed—".
Kızlar-ağası — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Koca-Mustafa Bey — Bak.: Koçu Bey "Görüceli—".
Koçu Bey "Görüceli—" — Ma'rûzât (Sultan İbrahim'e takdim ettiği ıslâhât lâyihaları) Millet Kütüphânesi, Emîrî koleksiyonu, tarih kısmı, No. 474;
Nizâm-ı Devlete müteallık risâle (Dördüncü Murad'a takdim ettiği ıslâhât lâyihaları: "Koçu Bey lâyihası" diye anılır; Londra ve Istanbul tabı'larından başka Adliye vekâletinin "Türk Hukuk tarihi" serisinde Hüseyn Nâmık Orkun tarafından da neşredilmiştir) Londra, 1277; Istanbul, 1303 ve Ankara, 1935 — "Koçu Bey'in asıl ismi Koca-Mustafa Bey'dir".
Konia, la ville des derviches tourneurs — Bak.: Huart "Clément —".

Koyunluoğlu "A. Memduh Turgut—" — İznik ve Bursa tarihi, Bursa, 1935.
Köprülü "Mütekaid kaymakam Şerif —" — Harb-i-umumî bidâyetinde Üçüncü ordu: Sarıkamış ihâta manevrası ve meydan muharebesi, Istanbul, 1338.
Köprülüler — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Kralik "Richard—" — Histoire de Vienne depuis l'Empire romain jusqu'à nos jours (Profesör André Jundt'un Almancadan Fransızcaya tercemesi) Paris, 1932.
Kretschmayr "Heinrich—" — Die Türken vor Wien, Stimmen und Berichte aus dem Jahre 1683, Münih, 1938.
Kritovulos — Târîh-i Sultan Mehmet Hân-ı Sânî (İzmir meb'ûsu Karolidi Efendi tercemesi : Târîh-i Osmânî Encümeni neşriyyâtındandır) Istanbul, 1328.
Kudsî Mehmed Efendi / Çelebi "Nişancı-zâde / Ramazan-zâde—" — Mir'ât-ül-Kâinât (Bu iki ciltlik eserin müellifi, Merzifonlu Ramazan-zâde Yeşilce Mehmet-Çelebi'nin torunudur) Istanbul, 1269.
Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma — Bak.: İğdemir "Uluğ—".
Kurtoğlu "Fevzi—" — Cihan harbinde deniz muharebeleri (Birinci cildine "İskajerak" ve ikinci cildine "Türk donanması ne yaptı?" isimleri verilmiştir) Istanbul, 1928;
Hadım-Süleyman Paşa'nın mektupları ve Belgrad'ın muhâsara plânı, Istanbul, 1940;
İlk Kırım hanlarının mektupları, Istanbul, 1937;
XVI ncı asrın ilk yarısında Gelibolu (Türkiyât mecmûasında neşredildikten sonra ayrıca risâle şeklinde de çıkmıştır) Istanbul, 1936.
Kurtoğlu "Mustafa Şeref—" — Bak.: Graviére "Jurien de la—".
Kutbüddin Muhammed ibni Ahmed il-Mekkî — El-i'lâmu bi'a'lâmi Beytullâh il-Harâm (Arapçadır) Mısır, 1303.
Küçük-Asya — Bak.: Texier "Charles—".
Küçük-Çelebi-zâde İsmail Âsım Efendi — Bak.: Âsım Efendi "Küçük-Çelebi-zâde İsmail—".
Küçük-Said Paşa — Bak.: Said Paşa / Küçük - Said Paşa" "Mehmet—".
Künh-ül-Ahbâr — Bak.: Âlî-Çelebi "Gelibolulu—".
Kütahya şehri — Bak.: Uzunçarşılı "İsmail Hakkı—".

L

Lacroix "Frédéric—" — Bak.: Avezac "D'—".
Lâle devri — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Lamartine "A. de—" — Histoire de la Turquie (Sekiz cilttir) Paris, 1869.
Lamouche "Colonel—" — Histoire de la Turquie, depuis les origines jusqu'à nos jours; Paris, 1934.
Lane-Poole "Stanley—"— The story of Turkey, New-York, 1888 — Bak.: Halil Edhem.
Langlès "L.—" — Instituts politiques et militaires de Tamerlan, Paris, 1878 (Mustafa Rahmi'nin "Timur ve Tüzükâtı" ismindeki muhtasar tercemesi Maârif vekâleti neşriyyâtındandır, Istanbul, 1939; daha sonra Adliye vekâletinin neşrettiği "Türk Hukuk tarihi" serisinde de Hüseyn Nâmık Orkun tarafından neşredilmiştir, Ankara, 1935).
Langlois "Victor—" — Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, Paris, 1869 - 1881.
Laonikos Khalkokondilis — Bak.: Khalkokondilis "Laonikos—"
Laugier de Tassy — Bak.: Tassy "Laugier de—".
Lavallée, "Joseph—", Lacroix "Frédéric—, Grégory "De—", Colon-

na "Friess de—" — Espagne, Îles Baléares, Sardaigne, Corse (L'nivers külliyyâtından) Paris, 1854. — Bak.: Gueroult "Ad.—".
Lavallée "Théophile—" — Histoire de la Turquie (İki cilt) Paris, 1859.
Histoire des Français (İki cilt) Paris, 1847.
Lavisse et Rambaud — Histoire générale, du IV e siècle à nos jours (On iki cilt) Paris, 1893 - 1901.
Lawrence "T. E.—" — Les sept piliers de la sagesse (Charles Mauron tarafından İngilizceden Fransızca'ya terceme edilmiştir) Paris, 1950.
Lebeau "Charles—" — Histoire du Bas-Empire muhtelif tabı'ları vardır: Sonuncusu Saint - Martin'in ilâveleriyle neşredilmiştir; bu eserin Türklere âit kısımları tarafımızdan Türkçeye terceme ve tahşiye edilmişse de henüz neşredilmemiştir) Paris, 1757 - 1779, 1833 - 1836 ve 1829 - 1833.
Leïla Hanoum — Le Harem Impérial et les sultanes au XIX e siècle (Türkçe metni yevmî gazetelerde tefrika suretiyle neşredildikten sonra, oğlu Yusuf Râzi Bey tarafından Fransızca tercemesi neşredilmiştir) Paris, 1925.
Léon Cahun — Bak.: Cahun "Léon —".
Léon Galibert — Bak.: Galibert "Léon—".
Leopold von Ranke — Bak.: Ranke "Léopold von—".
Lettres du baron de Busbec, traduites en français avec notes — Bak.: Busbeck.
Liddel Hart — Bak.: Hart "Capitaine B. H. Liddel—".
Life of Osman the Great — Bak.: Gomez "Madame de—".
Liman von Sanders — Bak.: Sanders "Liman von—".
Loir "Du—" — Les voyages du sieur du Loir avec la relation du siège de Babylon fait en 1639 par Sultan Mourat, Paris, 1654 — Bak.: Anonim.
Loiseau "Charles—" — L'équilibre adriatique, Paris, 1901.
Lot "Ferdinand—" — L'art militaire et les armées au moyen âge en Europe et dans le Proche-orient (İki cilttir; General R. Rosetti tarafından yazılıp Bükreş Üniversitesi profesörlerinden Constantin Marinesco tarafından Fransızcaya terceme edilen "Considérations sur quelques effectifs d'armées opérant dans le sud-est de l'Europe pendant l'antiquité et le moyen-âge" isminde bir etüd de ikinci cildin sonuna zeyl olarak ilâve edilmiştir) Paris, 1946.
Loti "Pierre—" — Les massacres d'Arménie, Paris, 1918.
Louis Bertrand — Bak.: Bertrand "Louis—".
Louis Dubeux — Bak.: Dubeux "Louis—".
Louis Frank — Bak.: Frank "Dr. Louis—".
Louis Madelin — Bak.: Madelin "Louis—".
Lucas Dubreton — Bak.: Dubreton "J. Lucas—".
Lucien Bouvat — Bak.: Bouvat "Lucien—".
Lucien Davesiès de Pontès — Bak.: Pontès "Lucien Davesiès de—".
Lucien - Louis Bellan — Bak.: Bellan "Lucien - Louis—".
Lukacs "Georges—" riyâsetinde bir hey'et — La Hongrie et la civilisation (Üç cilt) Paris, 1929.
Lûtfi Efendi "Vak'anüvis Hâfız-Ahmed—" — Târîh-i Lûtfi (1241 - 1265 vukuâtına âit sekiz cilt) Istanbul, 1290 - 1306 —"Sekizinci cilt daha sonra Abdurrahman Şeref tarafından neşredilmiştir" Istanbul, 1328.
Lûtfi Paşa — Tevârîh-i Âl-i Osmân (İlk on pâdişah devirlerine âittir) Istanbul, 1341;
Âsafnâme (Osmanlı idare usulleri hakkında risâle; Ali Emîrî Efendi tarafından neşredilmiş-

tir) Istanbul, 1326 — "Üniversite kütüphânesi, Türkçe yazmalar, No. 786 daki mecmûa içinde bulunan yazma nüsha ile mukayese edilmelidir — Bu eser Adliye vekâletinin "Türk Hukuk tarihi" serisinde de Hüseyn Nâmık Orkun tarafından neşredilmiştir" Ankara, 1935.

Lûtfi Simavî Bey — Sultan Mehmet Reşad Han'ın ve halefinin sarayında gördüklerim, Istanbul, 1342 / 1924.

Lybyer "A. H.—" — The government of the ottoman empire in the time of Suleiman the Magnificent, Cambridge, 1913.

M

Maârif Vekâleti — Tanzimât (Yalnız 1026 sahifelik birinci cildi neşredilmiştir) Istanbul, 1940.

Mac Carthy — Bak.: Avezac "D'—".

Mac - Farlane "Charles—" — Constantinople et la Turquie (İki cilt: İngilizceden M. Nettement tercemesi) Paris, 1829.

Macèdoine "La—" — Bak.: Bérard "Victor—".

Macridès "Georges—" — Bak.: Cevad Paşa "Kabaağaçlı-zâde Ahmed—".

Madaule "Jacques—" — Histoire de France des origines à 1715, Paris, 1943.

Madelin "Louis—" — François I er, Paris, 1937.

Mahan "Alexandre—" — Marie-Thérèse d'Autriche "1717 - 1780" Paris, 1933.

Mahâsin-ül-âsâr ve Hakaayık-ul-ahbâr — Bak.: Vâsıf Ahmed Efendi "Vak'anüvis—".

Mahmud Celâlüddin Paşa — Bak.: Celâlüddin Paşa "Mahmud—".

Mahmud Kemal İnal — Bak.: İbn-ül-Emin Mahmud Kemal İnal.

Mahmud Mes'ud Paşa — Bak.: Mes'ud Paşa "Ferik Mahmud—".

Mahmud Muhtar Paşa — Bak.: Muhtar Paşa "Katırcı-oğlu Mahmud —".

Mahmud Şevket Paşa — Bak.: Şevket Paşa "Mahmud—".

Mahrûse-i Istanbul fethnâmesi — Bak.: Cafer-Çelebi "Tâcî-zâde Tuğrâî—".

Makrîzî — Bak.: Takıyüddin Ahmed il-Makrîzî.

Malta muhâsarası — Bak.: Gravière "Jurien de la—".

Mandelstam "André—" — Le sort de l'Empire Ottoman, Paris, 1917.

Mantran "Robert —" Histoire de la Turquie, Paris, 1952.

Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'İslam — Bak.: Zambaur "E. de—".

Manuel historique de la question d'Orient — Bak.: Ancel "Jacques—".

Marcel Clerget — Bak.: Clerget "Marcel—".

Marcelle Tinayre — Bak.: Tinayre "Marcelle—".

Marie - Thérèse d'Autriche — Bak.: Mahan "Alexandre—".

Marinesco "Constantin—" — Bak.: Lot "Ferdinand—".

Marius Canard — Bak.: Canard "Marius—".

Marsigli "Comte de—" — Etat militaire de l'Empire Ottoman (Fransızca ve İtalyancadır: Mütekaid kaymakam Nazmi Bey'in Türkçe tercemesi Erkân-ı-Harbiyye tarafından 1934 de Ankara'da neşredilmiştir; ismi "Osmanlı imparatorluğunun zuhur ve terakkisinden inhitâtı zamanına kadar askerî vaziyeti" şeklindedir) La Haye-Amsterdam, 1732.

Martyre d'un peuple "Le—" — Bak.: Söylemezoğlu "Galib Kemalî—".

Ma'rûzât — Bak.: Cevdet Paşa "Ahmed—".

Ma'rûzât — Bak.: Koçu Bey "Görüceli—".

Mas Latrie "L. de—" — Li'île de Chypre, sa situation présente et ses souvenirs du Moyen - âge,

Paris, 1879.
Masraf-zâde Mehmet Şefik Efendi — Bak.: Şefik Efendi "Vak'anüvis Masraf-zâde Mehmet—".
Massacres d'Arménie — Bak.: Loti "Pierre—".
Mathieu "Henri—" — La Turquie et ses différents peuples (İki cilt) Paris, 1857.
Matrakî / Matrakçı · Nasuh — Bak.: Nasuh "Matrakî / Matrakçı—".
Maurice Gaudefroy - Demombynes — Bak.: Demombynes "Maurice Gaudefroy—".
Maurice Herbette — Bak.: Herbette "Maurice—".
Mauron "Charles—" — Bak.: Lawrance "T. E.—".
Mayra "B.—" Bak.: Hart "B. H. Liddell—".
Mazhar Fevzi "Mehmet—" — Haber-i sahîh (Beş cilt) Istanbul, 1290 - 1293.
Mâziye bir nazar — Bak.: Muhtar Paşa "Katırcı-oğlu Mahmud—".
Mecdi Mehmed Efendi — Bak.: Ahmed Efendi "Taşköprülü-zâde Ebu-l-Hayr—".
Meclis-i Meb'ûsân "1293 = 1877" — Bak.: Us "Hakkı Târık—".
Mecmûa (1192 - 1210 vukuâtına âit resmî evrak, ma'rûzât ve zabıtnâmelerden mürekkep) Hususî kütüphânemizdedir.
Mecmûa (1222 -1223 vukuâtına âit resmî vesikalar ve müzâkere zabıtları) Hususî kütüphânemizdedir.
Mecmûa (Resmi ve hususî evrak ve muhâberâta âit) Hususî kütüphânemizdedir.
Mecmûa-i Münşeât-üs-Selâtin — Bak.: Feridun Ahmed Bey / Paşa.
Meğâli Elliniki Engiklopedia (Büyük Yunan ansiklopedisi, 18 inci cilt) Atina, 1932.
Méhémed-Ali et l'Egypte — Bak.: İorga "N.—".
Mehmed Ağa "Silâhdar Fındıklılı—" — Silâhdar / Silihdar tarihi (1065 - 1106 vukuâtına âit iki cilt: Türk Tarih Encümeni külliyyâtı içinde çıkmıştır — Halk arasında zebanzed olan "Silihdar" telâffuzu yanlıştır) Istanbul, 1928.
Mehmet Ârif Bey — Bak.: Ârif Bey "Mehmet—".
Mehmet Ârif Bey, — Bak.: Necib Âsım ve Mehmet Ârif.
Mehmet Atâ Bey — Bak.: Atâ Bey "Mehmet—".
Mehmet Atâullâh Efendi — Bak.: Atâullâh Efendi "Şânî-zâde Mehmet—".
Mehmet Behçet — Bak.: Behcet "Mehmet—".
Mehmet Bey "Hâfız—" — Hakaayık-ul-beyân fî hakkı Cennetmekân Sultan Abd-ül-Aziz Hân, Istanbul, 1324.
Mehmet Cemâlüddin Efendi — Bak.: Cemâlüddin Efendi "Şeyh-ül-İslâm Mehmet—".
Mehmet-Çelebi "Ebul-Fazl—" — Bak.: İdris-i Bitlisî.
Mehmet-Çelebi "Merzifonlu Ramazan-zâde Yeşilce—" — Târîh-i Nişancı-Mehmet Paşa, Istanbul, 1279. (Ayasofya kütüphânesinde 3021 No. daki "İcmâl-i tevârîh-ül-Enbiyâ ve-l-Mülûk ve-l-A'yân" a da bakılmalıdır).
Mehmet Emin — Bak.: Emin "Mehmet—".
Mehmet Emin Nahîfî Efendi — Bak.: Nahîfî Efendi "Mehmet Emin—".
Mehmet Es'ad Efendi — Bak.: Es'ad Efendi "Sahhaflar-şeyhi-zâde Vak'anüvis Seyyid—".
Mehmet Hafîd Efendi — Bak.: Hafîd Efendi "Mehmet—".
Mehmet-Halife — Târîh-i Gılmânî (Türk Tarih Encümeni Mecmûası'nın ilâvelerinden) Istanbul, 1340.
Mehmet-ibni-Mehmed Efendi "Edirneli Hacı—" — Nuhbet-üt-tevârîh ve-l-ahbâr, Istanbul, 1276.
Mehmet Kemâlüddin Efendi — Bak.: Kemâlüddin Efendi "Taşköprülü-zâde Mehmet—".
Mehmet Mazhar Fevzi — Bak.: Maz-

Mes'ud Paşa "Ferik Mahmud—" — — Muâhedât mecmûası / Muâhedât-ı umûmiyye mecmûası (Beş cilttir) Istanbul, 1294 - 1298.
Meşâhîr-i İslâm — Bak.: Vehbi Bey "Hamîd—".
Meşâhir-ün-nisâ — Bak.: Zihni Efendi "Mehmed—".
Meşhur Osmanlı kumandanları — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Meşhur Rumeli a'yanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık-oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar - Mustafa Paşa — Bak. : Uzunçarşılı "İsmail Hakkı—".
Met Çunatoka - İzzet — Kafkas tarihi (İndî mülâhazalarından dolayı ihtiyatla gözden geçirilmelidir) Istanbul, 1330.
Mezemorta - Hüseyn Paşa — Bak.: Safvet Bey "Bahriye kaymakamı —".
Michael Prawdin — Bak.: Prawdin "Michael—".
Michaud "S. Stelling —" — Bak.: Frischauer "Paul—".
Midhat Efendi "Ahmed—" — Mufassal "Târîh-i kurûn-ı cedîde" (İki büyük cilt) Istanbul, 1303;
Üss-i inkılâb, Istanbul, 1294;
Zübdet-ül-hakaayık (93 seferi hakkında) Istanbul, 1295.
Midhat Paşa "Ahmed Şefik—" — Tabsıra-i ibret (Hâtırâtının birinci cildi) Istanbul, 1325;
Mir'ât-ı hayret (Hâtırâtının ikinci cildi) Istanbul, 1325.
Midhat Paşa ve Tâif mahkûmları — Bak.: Uzunçarşılı "İsmail Hakkı—".
Midhat ve Rüşdi Paşaların tevkiflerine dâir vesikalar — Bak.: Uzunçarşılı "İsmail Hakkı—".
Mignot "Abbé—" — Histoire de l'Empire Ottoman, depuis son origine jusqua la paix de Belgrade en 1740 (Dört cilt) Paris, 1773.
Miller — Trebizond, the last Greek Empire, Londra, 1926.
Millingen "Frederick—" — La Turquie sous Abd'ul-Aziz (Bu müellif "Osman Bey" ve "Wladimir Andriewitch" isimleriyle de anılır) Brüksel, 1868.
Minorsky "V.—" — Esquisse d'une histoire de Nader-Chah, Paris, 1934;
La Perse au XV e siècle entre la Turquie et Venise, Paris, 1933.
Mir'ât-ı Bursa — Bak.: Tâib Efendi "Hasan—".
Mir'ât-ı Cezîret-ül-Arab — Bak.: Eyüp Sabri Paşa.
Mir'ât-ı cihan — Bak.: Osman "Bayburtlu—".
Mir'ât-ı hakikat — Bak.: Celâlüddin Paşa "Mahmud—".
Mir'ât-ı hayret — Bak.: Midhat Paşa "Ahmed Şefik—".
Mir'ât-ı Medîne — Bak.: Eyüp Sabri Paşa.
Mir'ât-ı Mekke — Bak.: Eyüp Sabri Paşa.
Mir'ât-ı şüûnât — Bak.: Memduh Paşa "Mehmet—".
Mir'ât-ı târîh-i Osmânî — Bak.: Sami, Aziz, Şevki.
Mir'ât-ı vukuât-ı harbiyye — Bak.: Tevfik "Selânikli—".
Mir'ât-ül-Haremeyn — Bak.: Eyüp Sabri Paşa.
Mir'ât-ül-kâinât — Bak.: Kudsî Mehmed Efendi / Çelebi "Nişancı-zâde / Ramazan-zâde—".
Mir'ât-ül-memâlik — Bak.: Seydi Ali - Reis "Mısır ve Hind kapdanı —".
Mirmiroğlu "Vl.—" — Fâtih donanması ve deniz savaşları (Istanbul Belediyesi neşriyyâtındandır : Bâzı indî mülâhazalarından dolayı ihtiyatla gözden geçirilmelidir) Istanbul, 1946.
Fâtih Sultan Mehmet II devrine âit tarihî vesikalar, Istanbul 1945.
Mismer "Charles—" — Soirés de Constantinople, Paris, 1870;
Souvenirs du monde musulman, Paris, 1892.
Mohaç-nâme — Bak.: İbni-Kemal / Kemal-Paşa-zâde Şemsüddin Ahmed-Çelebi Efendi.
Moltke "Comte de—" — Campagnes

des Russes dans la Turquie d'Europe en 1828 et 1829 (Demmier'nin Fransızcaya tercemesi: Bunun "1828 seferi" ismindeki Türkçe tercemesi 1932 de Erkân-ı-Harbiyye neşriyyâtı içinde çıkmıştır) Paris, 1834.
Montandon "George—" — Bak.: Prawdin "Michael—".
Montecuculi / Montecucculi "Comte de—" — Mémoires, Art militaire, Guerre contre les Turcs, Campagne de 1664 (Üç cilt: İtalyancadan Fransızcaya T. de Crissé tercemesi) Paris, 1769.
Morgenthau — Mémoires, Paris, 1919.
Mosquées de Constantinople "Les—" — Bak.: Gabriel "Albert—".
Mourad V — Bak.: Kératry "Cte E. de—".
Mouradgea d'Ohssan — Bak.: Ohsson "Mouradgea d'—".
Muâhedât mecmûası / Muâhedât-ı umûmiyye mecmûası — Bak.: Mes'ud Paşa "Ferik Mahmud—".
Mubârek Bey "Mehmet—" — Meskûkât-ı kadîme-i İslâmiyye katalogu (Osmanlı tarihiyle alâkadar kısmı Kırım Hanlarının meskûkâtıdır: Müze-i Hümâyun neşriyyâtındandır) Istanbul, 1318.
Mubârek Galib — Ankara: Kabristanlar, mescidler, câmiler (Maârif vekâleti neşriyyâtındandır) Istanbul, 1341.
Mufassal — Bak.: Midhat Efendi "Ahmed—".
Muhammed Ali Fürûğî — Bak.: Fürûğî "Zekâ'ül-mülk Muhammed Ali—".
Muhammed Ebu-s-Sürûr "Şeyh—" — El-Minah ur-Rahmâniyye fi-d-Devlet il-Osmâniyye (Arapçadır) Veliyüddin Efendi kütüphânesi, No. 2455.
Muhammed ibni Ahmed ibni İyâs il-Hanefî — Bedâyi'-üz-zühûr fî vakaayi'-id-dühûr (Mısır müverrihlerindendir) Bulak, 1311 - 1312.
Muhammed ibni Galbûn — Bak.: Behîcüddin Mehmed Efendi.
Muhârebât-ı bahriyye-i Osmâniyye — Bak.: Nutkî "Süleyman—".
Muhârebât-ı İslâmiyyeden bâhis: Târîh-i harb — Bak.: Senâî "Osman—".
Muhârebât-ı meşhûre-i Osmâniyye albomu — Bak.: Muhtar Paşa "Ferik Ahmed—".
Muharrem ibni Ramazân "Beşiktaşlı—" Süleymannâme, Revan köşkü kütüphânesi, No. 1277.
Muhtar Paşa "Ferik Ahmed—" — 1244 = 1828 Türkiye - Rusya seferi ve Edirne muâhedesi (Birinci cilt: Erkân-ı-Harbiyye neşriyyâtından) Istanbul, 1928;
1245 = 1829 seferi (İkinci cilt: Erkân-ı-Harbiyye neşriyyâtından) Ankara, 1928;
Feth-i celîl-i Kostantîniyye, Istanbul, 1316.
Muhârebât-ı meşhûre-i Osmâniyye albomu (Askerî tedkikler) Istanbul, 1332.
Saint - Gothard'da Osmanlı ordusu, Istanbul, 1326.
Muhtar Paşa "Müşir Katırcı-oğlu Gazi Ahmed—" — Sergüzeşt-i hayatımın cild-i sânîsi: 1294;
Anadolu'da Rus muharebesi 93 seferine âittir) Istanbul, 1328.
Muhtar Paşa "Katırcı-oğlu Mahmud—"— Mâziye bir nazar, Istanbul, 1341;
Üçüncü kolordunun ve ikinci Şark ordusunun muhârebâtı (Balkan harbine âittir) Istanbul, 1331.
Muhtıra-i ricâl ve siyâsiyyûn — Bak.: Mûsâ Kâzım.
Murad Bey — "Mizancı Ebu-l-Fâruk Mehmet—" — Târîh-i Ebu-l-Fâruk (Yedi ciltir: İndî mülâhazalarından dolayı ihtiyatla gözden geçirilmelidir) Istanbul, 1325 - 1332.
Murad Remzi "Kazanlı Mehmet—" — Telfik-ül-ahbâr ve telkîh-ül-âsâr fî vakaayi'i Kazan ve Bulgar ve mülûk üt-Tatar, Orenburg, 1908.
Muralt "Edouard de—" — Essai de

Chronographie Byzantine "1057 - 1453" Bale-Genève-St. - Pétersbourg, 1871.

Murtazâ "Nazmi-zâde Hüseyn." — Terceme-i Târîh-i Timur, Istanbul, 1277 — Bak.: İbni-Arabşâh; Gülşen-i hulefâ, Istanbul, 1143.

Mûsâ Kâzım — Muhtıra-i ricâl ve siyâsiyyûn (Hilkatten 1910 tarihine kadar kronoloji) Istanbul, 1326.

Musavver târîh-i harb — Bak.: Vecihî ve rüfekası.

Mustafa — Süleymannâme (Müellif, eserini İkinci Selim'in cülûsundan sonra yazmıştır) Hazine kütüphânesi, No. 1340.

Mustafa Âlî-Çelebi — Bak. : Âlî-Çelebi "Gelibolulu Mustafa—".

Mustafa-Çelebi "Koca-Nişancı Celâl-zâde—" — Selimnâme, Revan odası kütüphânesi, No. 1274; Tabakaat-ül-memâlik fî derecât-il-mesâlik (Türkçe yazmadır : Bunun binbaşı Sa'düddin Tokdemir tarafından yapılan ve 1937 de askerî neşriyyât içinde çıkan tercemesi Acemceden yapılmış gösterildiğine göre, vaktiyle muhtasar surette Fârsîye nakledilmiş olması lâzımgelir) Fâtih kütüphânesi, No. 4423.

Mustafa Efendi "Selânikli / (Yalnız 971 - 1001 vukuâtına âit ilk kısmı bir cilt hâlinde neşredilmiş ve alt tarafı gayr-i-münteşir kalmıştır : 1001-1008 vukuâtına âid olan ikinci kısım için Bak.: Üniversite kütüphânesi, Türkçe yazmalar, No. 6027) Istanbul, 1281.

Mustafa Fâzıl Paşa "Mısırlı—" — Bak.: Fâzıl Paşa "Mısırlı Mustafa—".

Mustafa ibni Abdullah "Hacı—" — Bak.: Kâtib-Çelebi.

Mustafa Necib Efendi — Bak.: Necib Efendi "Mustafa—".

Mustafa Nuri Paşa — Netâic-ül-vukuât (Dört cilttir : İlk üç cildi 1294 - 1296 tarihlerinde Matbaa-i-Âmire'de basılmıştır; dört cildinin tam olarak tab'ı ikinci meşrutiyyettedir) Istanbul, 1327.

Muzaffer Gökman — Bak.: Gökman "Muzaffer—".

Mücellâ Efendi "Pojegalı—" — Eğri seferi menzilnâmesi (Muhtelif risâlelerden mürekkep bir mecmûa içindedir) Pertevnival kütüphânesi, No. 759.

Mümtaz Ulusoy — Bak.: Ulusoy "Erkân-ı-Harbiyye miralayı Mümtaz—".

Müneccim-başı — Bak.: Derviş Ahmed - Dede Efendi "Müneccim - başı—".

Münşeât-üs-selâtîn — Bak.: Feridun Ahmed Bey / Paşa.

Müntehabât-ı âsâr — Bak.: Rif'at Paşa "Mehmet Sâdık—".

N

Nahîfî Efendi "Mehmet Emin—" — Sefâretnâme-i Abdülkerim Paşa (Muhtelif 1188 de Rusya'ya giden hey'et âzâsındandır : Eser İkdam külliyyâtı içinde neşredilmiştir) Istanbul, 1316.

Naîmâ / Mustafa Naîm Efendi — Ravzat-ül-Hüseyn fî hulâsati ahbâr il-hâfıkayn = Târîh-i Naîmâ (1000 - 1070 vukuâtına âit Vak'anüvis tarihi : Altı cilttir) Istanbul, 1280.

Nakd-üt-tevârîh — Bak.: Rif'at Efendi "Ahmed—"

Nâmi — Bak.: Âdil Nâmi.

Nâmık Kemal — Evrâk-ı perişan (Terâcim-i ahvâle âit) Istanbul 1301;
Osmanlı tarihi (Dört cilt) Istanbul, 1326 - 1327.

Nâmık Kemal — Bak.: Sungu "İhsan—".

Nasuh "Matrakî / Matrakçı—" — Beyân-ı menâzil-i sefer-i Irâkayn-i Sultan Süleymân (Albert Gabriel tarafından Fransızcaya terceme edilmiştir) Süleymâniyye kütüphânesi, Es'ad Efendi koleksiyonu No. 2206 — Bak. : Gabriel "Albert—".

Navarian "A.—" — Les sultans poètes

"1451 - 1808", Paris, 1936.
Nazan Danişmend — Bak.: Said Paşa "Mâbeyn müşiri ve Bahriye nâzırı Eğinli/Büyük—".
Nazif "Süleyman—" Fuzûlî (Hayatı ve eserleri hakkında monografi) Istanbul, 1926.
Nazmi Bey "Kaymakam—" — Bak.: Marsigli "Comte de—".
Nazmi-zâde Hüseyn Murtazâ — Bak.: Murtazâ "Nazmi-zâde Hüseyn—".
Necâti Sâlim "Binbaşı—" — Prut "1711" (Askerî mecmûa neşriyyâtından) Istanbul, 1931.
Necâti Tacan — Bak.: Tacan "Kurmay Albay Necâti—".
Necdet Sançar — Bak.: Sançar "Necdet—".
Necib Âsım ve Mehmet Ârif — Osmanlı tarihi · (Târîh-i Osmânî Encümeni neşriyyâtından : Yalnız birinci cildi çıkmıştır) Istanbul, 1335.
Necib Efendi "Mustafa—" — Selim-i Sâlis asrı vakaayi' ve müteferriâtı (1218 - 1223 vukuâtına âit) Istanbul, 1280.
Necid El-İhvân fırkası veyâ bugünkü Vehhâbîilik — Bak. : Fetih "M. M.—".
Nedim Ahmed Efendi — Sahâif-ül-ahbâr (Müneccim-başı Derviş Ahmed-Dede Efendi'nin "Câmi'-üd-düvel"inden terceme edilmiştir : Üç cilttir) Istanbul, 1285, — Bak.: Derviş Ahmed-Dede Efendi "Müneccim-başı—".
Nerval "Gérard de—" — Voyage en Orient (İki cilt) Paris, 1869.
Neşrî Mehmed Efendi — Kitâb-ı Cihannümâ / Tevârîh-i Âl-i Osmân (Baş tarafı Fâik Reşid Unat ve Dr. Mehmet A. Köymen tarafından Türk Tarih Kurumu neşriyyâtı içinde ve 1949 tarihinde bastırılmıştır) Arkeoloji müzesi Kütüphânesi, No. 479.
Netâic-ül-vukuât — Bak.: Nuri Paşa "Mustafa—".
Nev'î-zâde Atâullâh / Atâyî ibni Yahyâ Efendi — Bak.: Ahmed Efendi "Taşköprülü-zâde Ebu-l-Hayr—".
Nihad "Mehmed —" Bak.: Stegmann "Hermann—".
Niox "Commandant—" — Péninsule des Balkans (Askerî coğrafyaya âit) Paris, 1883.
Nişancı Mehmet-Çelebi / Paşa — Bak.: Mehmet-Çelebi "Merzifonlu Ramazan-zâde Yeşilce—".
Nişancı-zâde / Ramazan-zâde Kudsî Mehmed Efendi/Çelebi — Bak.: Kudsî Mehmed Efendi / Çelebi "Nişancı-zâde / Ramazan-zâde —".
Niş — Belgrad - Salankamin - Petrovaradin - Lugos - Tımışvar kuşatma ve meydan muharebeleri "1690 - 1696" — Bak.: Tacan "Kurmay Albay Necâti—".
Nivet "Henry—" — La croisade balkanique, Paris, 1913.
Niyâzi Bey "Mehmet—" — Şark ordusundan Aziz Paşa fırkası, Istanbul, 1331.
Niyâzi Efendi "Kolağası Resneli Ahmed—" — Hâtırât-ı Niyâzi yahut Târihçe-i inkılâb-ı kebîr-i Osmânîden bir sahife, Istanbul, 1326.
Niyâzi Receb Aksu — Bak.: Aksu "Niyâzi Receb—".
Nizâm-ı devlete müteallik risâle — Bak. : Koçu Bey "Görüceli—".
Nizâmeddin Karacebe — Bak.: Karacebe "Erkân-ı-Harbiyye binbaşısı Nizâmeddin—".
Noailles "Marquis de—" — Henri de Valois et la Pologne en 1572 (İki cilttir) Paris, 1878.
Noradounghian "Gabriel—" — Recueil d'actes internationaux de l'-Empire Ottoman (Dört cilttir) Paris, 1897 - 1903.
Notes d'une voyageuse en Turquie — Bak.: Tinayre "Marcelle—".
Nuhbet-üt-tevârîh ve-l-ahbâr — Bak. : Mehmet-ibni-Mehmed Efendi "Edirneli Hacı—".
Nuri "Osman—" — Abdülhamid-i Sânî ve devr-i saltanatı, hayat-ı hususiyye ve siyâsiyyesi (Üç cilttir: İlk cildini yazdıktan son-

ra öldüğü için, üçüncü cildini Ahmed Refik yazmıştır) Istanbul, 1327.
Nusretnâme — Bak.: Âlî-Çelebi "Gelibolulu Mustafa —".
Nutkî "Süleyman—" — Muhârebât-ı bahriyye-i Osmâniyye, Istanbul, 1307.

O

Ohsson "Mouradgea d'—" — Tableau général de l'Empire Ottoman (Yedi cilt) Paris, 1788 - 1824.
Oksza "Th. d.—" — Histoire de l'Empire Ottoman, depuis sa fondation jusqu'à la prise de Constatinople; Istanbul, 1871.
On-altıncı asırda Istanbul hayatı — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
XVI ncı asrın ilk yarısında Gelibolu — Bak.: Kurtoğlu "Fevzi—".
On-beşinci asır başında dünya mukadderâtını tâyin eden Türk ordularının Ankara meydan muharebesi — Bak.: Melzig "Dr. Herbert—".
Orkun "Hüseyn Nâmık—" — Türk istilâsı devrinde Macaristan'da ve Avusturya'da casuslar (Ankara Polis Enstitüsü neşriyyâtından) 1939 — Bak.: Langlès, Lûtfi Paşa, Koçu Bey ve Kanunnâme-i Âl-i Osmân.
Oruc Bey / Oruc ibnü Âdil il-Kazzâz Kâtib ül-Edirnevî — Tevârîh-i Âl-i Osman (Franz Babinger neşri : Berlin'de basılmıştır) Hannover, 1925.
Osman "Bayburltu—" — Tevârîh-i cedîd, Mir'ât-ı cihan (Umumî İslâm tarihi : Nihal Adsız'ın kütüphânesinde bir sureti vardır).
Osman Bey "Mîr-i-livâ Emîr—" — Bak.: Danon "A.—".
Osmanen und die Spanische Monarchie im 16. und 17. Jahrhundert "Die—" — Bak.: Ranke "Leopold von—".
Osman Ergin — Bak.: Ergin "Osman —".
Osmanlı devletinin dağılma devri — Bak.: Akçora "Yusuf—".
Osmanlı devleti tarihi — Bak.: Hammer-Purgstall "Jos. von—".
Osmanlı devleti teşkilâtından Kapukulu ocakları — Bak.: Uzunçarşılı "İsmail Hakkı—".
Osmanlı devrinde son sadr-ı-a'zamlar — Bak.: İbn-ül-Emin Mahmud Kemal.
Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu — Bak.: Gibbons "H. A.—".
Osmanlı imparatorluğunun zuhur ve terakkisinden inhitâtı zamanına kadar askerî vaziyeti — Bak. : Marsigli "Comte de—".
Osmanlılar muharebelerini nasıl kaybettiler? — Bak.: Adil Nâmi.
Osmanlı mâlî tarihi hakkında tedkikler — Bak.: Karamursal "Zıyâ—".
Osmanlı müellifleri — Bak.: Tâhir Bey "Bursalı Mehmet—".
Osmanlı tarihi — Bak.: İorga "N.—".
Osmanlı tarihi — Bak. : Nâmık Kemal.
Osmanlı tarihi — Bak.: Necib Âsım ve Mehmet Ârif.
Osmanlı tarih ve müverrihleri — Bak.: Cemâlüddin Efendi "Takvîm-i vakaayi' musahhihi—".
Osmanlı teşkilât ve kıyâfet-i askeriyyesi — Bak.: Şevket Paşa "Mahmud—".
Osmanlı-Yunan seferi — Bak.: Goltz Paşa "Colmar von der—".
Osmanlı-Yunan seferi "Dömeke meydan muharebesi" — Bak. : Senâî "Osman—".
Osman Nuri Bey — Bak : Nuri Bey "Osman—".
Osman Nuri Peremeci — Bak.: Peremeci "Osman Nuri—".
Osman oğulları — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Osman Senâî — Bak.: Senâî "Osman —".
Osman-zâd Ahmed Tâib — Bak.: Tâib "Osmân-zâde Ahmed —".
Ottoman conquest "The—" — Bak.: Bury "J. B—".

Ö

Ömer Kâmil Bey — Bak.: Kâmil Bey

"Erkân-ı-Harbiyye binbaşılarından Ömer—".
Ömer Rızâ Doğrul — Bak.: Clavijo "Ruy Gonzalez de—".
Ömer Vahîd Efendi "Dilâver-Ağa-zade—" — Gül-i zibâ (Hadîkat-ül-vüzerâ zeyillerinden) Istanbul, 1271 — Bak.: Tâib "Osman-zâde Ahmed—".
Özdemir-oğlu Osman Paşa — Bak. : Abdurrahman Şeref.
Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın Dağıstan ve Şirvân seferleri tarihçesi — Bak.: Ebubekir ibni Abdullâh.
Öztuna "T. Yılmaz—" — Ankara muharebesi, Bâyezid ile Timur'un ölümü ve Fetret devri, Istanbul, 1946;
Türk musıkisi lûgati (Musıki mecmuasında 1949 danberi tefrika edilmektedir) Istanbul, 1949-1954.

P

Pall "Francisc—" — Les relations entre la Hongrie et Scanderbeg (Revue historique du Sud-Est européen'de neşredilmiştir) Bükreş, Nisan - Haziran 1933.
Palla "E.—" — Histoire abrégée de l'Empire Ottoman, Paris, 1825.
Paris'den bir mektup — Bak.: Fâzıl Paşa "Mısırlı Mustafa—".
Parmaksız-oğlu "İsmet—" — Bak. : Hafîd Efendi "Kazasker Mehmet —".
Paul Achard — Bak.: Achard "Paul —".
Paul de Régla — Bak.: Régla "Paul de—".
Paul Frischauer — Bak.: Frischauer "Paul—".
Paul Haury — Bak.: Haury "Paul—".
Paul Wittek — Bak.: Wittek "Paul —".
Pavet de Courteille — Bak.: Courteille "Pavet de—".
Pears "Edwin—" — The Fall of Constantinople, Londra, 1885.
Peçevî İbrahim Efendi — Bak.: İbrahim Efendi "Peçevî—".
Péninsule des Balkans — Bak.: Niox "Commandant—".
Peremeci "Osman Nuri—" — Tuna boyu tarihi, Istanbul, 1942.
Perk "Erkân-ı-Harbiyye binbaşısı Kadri—" — Çanakkale savaşları tarihi (Birinci kısmı "Büyük harpten evvelki zamanlarda Çanakkale", ikinci ve üçüncü kısımları "Büyük harpte Çanakkale" hakkındadır; Askerî Mecmua neşriyyâtındandır) Istanbul, 1939.
Pernot "Hubert—" — Voyage en Turquie et en Grèce du R. P. Robert de Dreux, aumonier de l' ambassadeur de France "1665 - 1669" (Pernot bu eseri tahşiye ederek neşretmiştir) Paris, 1925.
Perse "La—" — Bak. Dubleux "Louis —".
Perse au XV e siècle entre la Turquie et Venise "La—" — Bak.: "Minorsky "V.—".
Pétit traicté de l'origine des Turcqz — Bak.: Cantacasin "Théodore Spandouyn—".
Peuples et Nations des Balkans — Bak.: Ancel "Jacqes—".
Philip Gosse — Bak.: Gosse "Philip —".
Philipps "Dr.—" — Les deux Barberousse, Paris, 1885.
Pierre Loti — Bak.: Loti "Pierre—".
Pinon "René—" — L'Europe et l'Empire Ottoman, Paris, 1913;
L'Europe et la Jeune - Turquie, Paris, 1911.
Pîrî-Reis — Kitâb-ı Bahriyye (Türk tarihi Araştırma kurumu yayınlarından) Istanbul, 1935.
Plevne — Bak.: Goltz Paşa "Colmar von der—".
Plevne müdâfaasında bir İngiliz zâbitinin hâtıraları — Bak.: Herbert "F. W. von—".
Pologne et l'İslam "La—" — Bak. : Gasztowtt "Thaddée—".
Pontès "Lucien Davesiès de—" Etudes sur l'Orien et L'Egypte, Paris, 1869.

Portigliotti "Giuseppe—" — Les Borgia (İtalyancadan Fransızcaya Fernand Hayward tercemesi) Paris, 1927.

Poujoulat — Histoire de Constantinople comprenant le Bas-Empire et l'Empire Ottoman (İki cilt) Paris, 1853.

Powell "F. York —" et Tout "T. F.—" — Histoire d'Angleterre des origines è nos jours (Profesör Edouard Guyot'nun Fransızcaya tercemesi) Paris, 1932.

Prawdin "Michael—" — L'Empire mongol et Tamerlan (George Montandon'un Fransızca tercemesi) Paris, 1937.

Précis de l'histoire de l'Empire Ottoman — Bak.: Alix.

Precis historique des opérations militaires en Orient, de Mars 1854 à Septembre 1855 — Bak.: Casse "A. du—".

Prépondérance espagnole "La—" — — Bak.: Hauser "Henri—".

Prince Eugène "Le—" — Bak.: Frischauer "Paul—".

Prut "1711" — Bak.: Necâti Sâlim "Binbaşı—".

Q

Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la paix de Sèvres "La—" — Bak.: Driault "Ed.—".

R

Râgıp Hulûsî — Bak.: Gibbons "H. A.—".

Rahîmî-zâde İbrahim Harîmî-Çavuş — Bak.: Harîmî-Çavuş "Rahîmî-zâde İbrahim—".

Rahmi "Babaeskili Hüseyn—" — Cihan harbi esnâsında Avrupa hükûmetleriyle Türkiye: Anadolu'nun taksimi (Sovyet Hâriciyye komiserliği tarafından neşredilen eserin tercemesi) Istanbul, 1926.

Rahmi "Mustafa—" — Bak.: Langlès "L—".

Rahmi "Yüzbaşı—" — Bak.: Zıyâ "Yüzbaşı—" ve Rahmi "Yüzbaşı—".

Râif "Mehmet—" — Sultanahmet parkı ve asâr-ı atîkası, Istanbul, 1332;
Topkapu Sarây-ı Hümâyûnu ve parkının tarihi, Istanbul, 1332.

Râif "Yüzbaşı—" ve Ekrem "Yüzbaşı—" — Sengotar seferi (Askerî Mecmûa neşriyyâtından) Istanbul, 1934.

Ramazan-zâde Yeşilce Mehmet-Çelebi — Bak.: Mehmet-Çelebi "Merzifonlu Ramazan-zâde Yeşilce—".

Rambaud "Alfred—" — Histoire de la Russie, depuis les origines jusqu'à l'année 1884; Paris, 1884. — Bak.: Lavisse et Rambaud.

Râmiz-Paşa-zâde Mehmet İzzet — Bak.: İzzet "Râmiz-Paşa-zâde Mehmet—".

Ranke "Leopold von—" — Die Osmanen und die Spanische Monarchie im 16. und 17. Jahrhundert, Leipzig, 1877.

Râşid Mehmed Efendi "Vak'anüvis —" — Târîh-i Râşid (1071 - 1134 vukuâtına âittir; beş cilttir) Istanbul, 1282.

Râşid Paşa "Ferik Hacı—" — Târîh-i Yemen ve San'â (İki cilt) Istanbul, 1291.

Ravzat-ül-Ebrâr — Bak.: Abd-ül-Aziz Efendi "Şeyh-ül-İslâm Karaçelebi-zâde—".

Ravzat-ül-Hüseyn fî hulâsati ahbâr il-hâfıkayn — Bak.: Naîmâ / Mustafa Naîm Efendi.

Râzi Bey "Yusuf—" — Bak.: Leïla Hanoum.

Recherches sur l'histoire modern de l'Egypte — Bak.: İorga "N—".

Récits de Byzance et des Croisades — Bak.: Schlumberger "Gustave—".

Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman — Bak.: Noradounghian "Gabriel—".

Recueil de traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères — Bak.: Testa "J. de—".

Redos tarihi — Bak.: Ziver Bey.

Refî' Efendi "Mehmet—" — İran se-

fâretnâmesi (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası'nın ilâvelerinden) Istanbul, 1333.
Réflexions d'un Roumain sur l'époque du tanzimat en Turquie "Les—" — Bak.: Bodea "Cornélie C—".
Règime des capitulations "Le—" — Bak.: Un ancien diplomate.
Régla "Paul de—" — la Turquie officielle: Constantinople, son gouvernement, ses habitants, son présent et son avenir; Paris, 1891 (Bu müellifin asıl ismi Dr. P. — A. Desjardin'dir).
Relation d'un voyage fait au Levant par Mousieur Thevenot — Bak.: Anonim "Bağdad fethnâmesi—".
Relations entre la Hongrie et Scanderberg "Les—" — Bak.: Pall "Francisc—".
Remérand "Gabriel—" — Ali de Tébélen, pacha de Janina "1744 - 1822", Paris, 1928.
René Grousset — Bak.: Grousset "René—".
Réne Pinon — Bak.: Pinon "Réne—".
Répons à Son Altesse Moustapha Fazil Pacha au au sujet de sa lettre au Sultan — Bak.: Anonim.
Resimli ve haritalı Osmanlı tarihi — Bak.: Ahmet Râsim.
Resmî-Ahmed Efendi — Halîfet-ür-Rüesâ / Sefînet-ür-Rüesâ (1167 tarihine kadar: Üst tarafı Süleyman Fâik Efendi'nin zeylidir) Istanbul, 1269;
Hulâsat-ül-i'tibâr (1182 = 1768 Rus seferi ve diğer bâzı vukuât hakkında risâle: Hammer tarafından Almancaya tercеme edilmiştir) Istanbul, 1286.
Safâretnâme (Müellifin bu Prusya sefâretnâmesi Ebuzzıyâ külliyâtı içinde neşredilmiştir) Istanbul, 1303.
Reşid "Ahmed—" — Târîh-i Osmânî (İki cilt) Istanbul, 1328.
Reşid Bey — Bak.: Rey "Ahmed Reşid—".
Revol "İ.—" — 1911 - 1912 Türk-İtalyan harbi (Emekli tümgeneral Kadri Demirkaya'nın Askerî Mecmûa ilâveleri içinde çıkan Türkçe tercemesi) Istanbul, 1940
Révolutions de Constantinople — Bak.: Sanit-Denys "Juchereau de —".
Révolution turque "La—" — Bak.: Bérard "Victor—".
Rey "Ahmed Reşid—" — Gördüklerim - Yaptıklarım "1890 - 1922" (Türkiye Yayınevi'nin "Canlı Tarihler" serisinden) Istanbul, 1945.
Ricâl-i mühimme-i siyasîyye — Bak.: Türkgeldi "Ali Fuad—".
Richard Kralik — Kralik - "Richard—".
Rif'at Efendi "Ahmed—" — Nakd-üt-tevârîh (Hilkatten 1296 = 1879 tarihine kadar umumî kronoloji) Istanbul, 1296.
Rif'at Efendi "Topal Ahmed—" — Devhat - ül- Meşâyih (Osmanlı Şeyh-ül-İslâmlarının terceme-i halleri) İstanbul, tarihsiz.
Verd-ül-hadâyık (Hadîkat-ül-vüzerâ zeyillerinden) Istanbul, tarihsiz.
Rif'at Paşa "Mehmet Sâdık—" — Müntehabât-ı âsâr (On bir cüz) Istanbul, 1290 - 1293.
Rinieri — Clementi VIII e Sinan Bassa Cicala, Roma 1898.
Risâle-i vâzîfehârân ve merâtib-i bendegân-ı Âl-i Osmân — Bak.: Ayn-i-Ali Efendi.
Risâletün bi-l-Arabiyye fî tevârîh is-selâtîn il-Osmâniyye — Bak.: Mehmet Paşa "Tevkiî—".
Rise of the Ottoman Empire "The—" — Bak.: Wittek "Paul—".
Rivoire "Georges—" — Bak.: Bammate "Haïdar—".
Rıdvan Nafiz ve Uzunçarşılı "İsmail Hakkı—" — Savaş şehri (Maârif vekâleti neşriyyâtından) Istanbul, 1346 — 1928.
Rızâ Paşa — "Ser-asker—" — Hâtırât, Istanbul, 1324;
Hulâsa-i hâtırât, Istanbul, 1325.
Robert Mantran — Bak.: Mantran "Robert—".

Robertson "William—" — Histoire de l'empereur Charles - Quint (İngilizceden Fransızcaya Suard tercemesi) Paris, 1837.

Rodos fethinde Sultan Süleyman'ın tedâbîr-i siyâsiyyesi — Bak.: Halil Hâlid.

Rodos tarihi — Bak.: Ziver Bey.

Rosen "G—". — Geschichte der Türkei von 1826 - 1956 (İki cilt) Leipzig, 1866 - 1857.

Rosetti "R.—" — Bak.: Lot "Ferdinand—".

Rousset "C.—" — Histoire de la guerre de Crimée, Paris, 1877.

Roy "J. - J. - E.—" — Histoire du siège et de la prise de Sébastopol, Tours, 1856.

Rozet "P.—" — Alger (L'Univers külliyyâtından) Paris, tarihsiz.

Runciman "Steven—" — La civilisation byzantine "330 - 1453" (İngilizceden Fransızcaya E. J. Lévy tercemesi) Paris, 1934.

Rusçuk a'yânı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları — Bak.: Arapyan "Kalost—".

Rüstem Paşa "Kehle-i-İkbâl—" — Tevârîh-i Âl-i Osmân (Yazmadır) Üniversite kütüphânesi, Hâlis Efendi koleksiyonu, No. 2438.

Rüşdi "Kolağası Halil—" — 1877 - 1878 Osmanlı - Rus seferinde Osmanlı kumandanları, Istanbul, 1329.

Ruy Gonzalez de Clavijo — Bak.: Clavijo "Ruy Gonzalez de—".

Rycaut / Ricaut — Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman contenant les maxsimes politiques des Turcs, les principaux points de la Religion Mahométane, ses Sectes, ses hérésies et ses diverses sortes de Religieux; leur discipline militaire avec une supputation exacte de leurs forces par mer et par terre et du revenu de l'Etat (İngilizceden Fransızcaya Briot tercemesi: Üç kitaptır) Paris, 1670.

S

Sabry "M.—" — L'Empire Egyptien sous Mehmed Ali et la question d'Orient, 1811 - 1849, Paris, 1930.

Sa'd ibni Abd-ül-Müteâl — Süleymannâme (Yazmadır) Topkapu sarayı Hazine kütüphânesi, No. 1424.

Sâdık "Zaîm-zâde Mehmet—" — Vak'a-i Hamîdiyye, Istanbul, 1289.

Sâdık Rif'at Paşa — Bak.: Rif'at Paşa "Mehmet Sâdık—".

Sa'düddin Efendi "Şeyh-ül-İslâm Hoca—" — Menâkıb-ı Sultan Selim (Tâc-üt-tevârîh'e zeyl olarak basılan nüshasında eksik vardır) Atıf Efendi Kütüphânesi, No. 1845;
Tâc-üt-tevârîh (Yavuz devrine kadar iki cilt Osmanlı tarihi) Istanbul, 1279 - 1280.

Safiye Sultan-zâde Mehmet Salâhüddin Bey — Bak.: Salâhüddin Bey "Safiyye-Sultan-zâde Mehmet—".

Safvet Bey "Bahriyye kaymakamı—" — Mezemorta Hüseyn Paşa, Istanbul, 1327.

Sahhaflar - şeyhi - zâde Vak'anüvis Seyyid Mehmed Es'ad Efendi — Bak.: Es'ad Efendi "Sahhaflar-şeyhi-zâde Vak'anüvis Seyyid Mehmet—".

Sahâif-i muzafferiyyât-ı Osmâniyye — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".

Sahâif-ül-ahbâr — Bak.: Nedim Ahmed Efendi ve Derviş Ahmed - Dede Efendi "Müneccim-başı—".

Sâib Bey — "Ahmed—" — Abdülhamid'in evâil-i saltanatı, Kahire 1326;
Son Osmanlı - Rus muharebesi, Kahire, 1327;
Târîh-i meşrûtiyyet ve Şark mes'ele-i hâzırası, Istanbul, 1328;
Vak'a-i Sultan Abd-ül-Aziz, Kahire, 1326.

Said Efendi "Ferâizci-zâde Seyyid Mehmet—" — Târîh-i Gülşen-i

Maârif (İki cilt) Istanbul, 1252.

Said Paşa "Mâbeyn müşiri ve Bahriye nâzırı Eğinli / Büyük—" — Hâtırât (Ruznâme tarzında yedi büyük defterdir: Merhumun âilesi nezdinde bulunan bu kıymetli hâtırâtın yalnız baş tarafları torunlarından rahmetli Nazan Danişmed tarafından "Türklük" mecmûasında neşredilmiştir) Istanbul, 1939.

Said Paşa / Küçük-Said Paşa "Mehmet—" — Said Paşa'nın hâtırâtı (İki cilt) Istanbul, 1328.

Sâî Mustafa-Çelebi — Tezkiret-ül-bünyân (Mi'mar-Sinan'ın ağzından yazılmıştır: İkdam külliyyâtında neşredilen eserlerdendir) Istanbul, 1315.

Saint-Denys "Baron Juchereau de —" — Révolutions de Constantinople (İki cilt) Paris, 1814; Histoire de l'Empire Ottoman, depuis 1792 jusqu'en 1844; Paris, 1844.

Saint - Gothard'da Osmanlı ordusu — Bak.: Muhtar Paşa "Ferik Ahmed—".

Saint-René Taillandier — Bak.: Taillandier "Saint - René—".

Salaberry "Comte de—" — Histoire de l'empire ottoman jusqu'en 1792 (Dört cilt) Paris, 1813.

Salâhüddin Bey "Safiyye-Sultan-zâde Mehmet—" — Bir Türk diplomatının evrâk-ı siyâsiyyesi (Koca-Reşid Paşa hakkında) Istanbul, 1306.

Salâhüddin Bey "Mehmet—" — Bildiklerim "İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin maksad-ı teessüs ve sûret-i teşekkülü ve Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin sebeb-i felâket ve inkısâmı", Kahire, 1334 = 1918.

Salâhüddin Selışık — Bak.: Selışık "Salâhüddin—".

Sâlih ibni Celâl "Molla—" — Sefer-i Ungurus (Müellif, Koca-Nişancı Celâl-zâde Mustafa-Çelebi'nin ağabeyisidir) Üniversite kütüphânesi, No. 1285.

Sami, Aziz, Şevki — Mir'ât-ı târîh-i Osmânî, Istanbul, 1293.

Sami Bey "Süleyman-Paşazâde —" — Süleyman Paşa muhâkemesi, Istanbul, 1328.

Sançar "Necdet—" — Tarihte Türk - İtalyan savaşları, Istanbul, 1942.

Sanders "Liman von—" — Cinq ans de Turquie (Liman Paşa hâtırâtının Fransızca tercemesi) Paris, 1923.

Saray ve ötesi — Bak.: Uşaklıgil "Hâlit Zıyâ—".

Savelli "A.—". — Histoire d'İtalie (Fernand Hayward ile Albert Falcionelli'nin Fransızcaya adaptasyonu) Paris, 1936.

Schefer "Charles—" Journal d'Antoine Galland pendant son sejour à Constantinople "1672 - 1673" (İki cilt) Paris, 1881 — Bak.: Cantacasin ve Galland.

Schlumberger "Gustave—" — Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453, Paris, 1915;
Récits Byzance et des Croisedes (Osmanlı tarihini alâkadar eden etüdler birinci cilttedir) Paris, 1916 ve 1922.

Sedes "Emekli general—" — 1875 - 1876 Bosna - Hersek ve Bulgaristan ihtilâlleri ve siyasî olaylar, Istanbul, 1946;
1876 - 1877 Osmanlı-Karadağ seferi) (Askerî matbaa neşriyyâtından) Istanbul, 1936;
1876 - 1878 Osmanlı-Sırp seferi (Üç cilt: Askerî Mecmûa neşriyyâtından) Istanbul, 1934-1935;
1877 - 1878 Osmanlı - Rus ve Rumen savaşı (Askerî matbaa neşriyyâtından: On bir cilt) Istanbul, 1935 - 1952.

Sédillot "L. - A.—" — Histoire générale des Arabes (İki cilt) Paris, 1877.

Sefâretnâme — Bak.: Resmî - Ahmed Efendi.

Sefâretnâme — Bak.: Vahîd Efendi "Seyyid—".

Sefâretnâme-i Abdülkerim Paşa —

Bak.: Nahîfî Efendi "Mehmet Emin—".
Sefer-i Ungurus — Bak.: Sâlih ibni Celâl "Molla—".
Sefînet-ül-vüzerâ — Bak.: Hafîd Efendi "Kazasker Mehmet—".
Sefînet-ür-Rüesâ — Bak.: Resmî Ahmed Efendi.
Sehâvî "Şemsüddin Ebu-l-Hayr Muhammed Es—" — Et-tibr ül-mesbûk fî zeyl is-Sülûk, Mısır, 1315.
Seignobos "Ch—" — Histoire politiques de l'Europe contemporaine "1814 - 1896" Paris, 1908.
Selânikli - Mustafa Efendi— Bak.: Mustafa Efendi "Selânikli—".
Selânikli - Tevfik — Bak.: Tevfik "Selânikli—".
Selim-i Sâlis asrı vakaayi' ve müteferriâtı — Bak.: Necib Efendi "Mustafa—".
Selimnâme — Bak.: Mustafa-Çelebi "Koca-Nişancı Celâl-zâde—".
Selimnâme — Bak.: İdrîs-i Bitlisî.
Selimnâme — Bak.: Kadı-zâde.
Selimnâme — Bak.: Keşfî Mehmet-Çelebi.
Selimnâme — Bak.: Şükri "Kürd emîrî—".
Selimnâme / Menâkıb-ı Sultan Selim — Bak.: Sa'düddin Efendi "Şeyh-ül-İslâm Hoca—".
Selim Nüzhet Gerçek — Bak.: Gerçek "Selim Nüzhet—".
Selim Sırrı Tarcan — Bak.: Tarcan "Selim Sırrı—".
Selim III. ün Hatt-ı Hümâyunları — Bak.: Karal "Enver Zıyâ—"
Selışık "Kurmay Albay Salâhüddin —" — Büyük harpte Kafkas harekât mıntakasında ikinci ordunun 1332 "1916" yaz ve sonbahar muharebeleri (Askerî Mecmûa neşriyyâtından) Istanbul, 1944.
Selmân — Câmi'ül-cevâhir (Kanunî'nin 955 - 956 İran seferi hakkında) Millet kütüphânesi, Reşid Efendi koleksiyonu, No. 655.
Senâî "Erkân-ı-Harbiyye kolağası Osman—" Osmanlı - Yunan seferi "Dömeke meydan muharebesi" (Üç cilt) Istanbul, 1315; Muhârebât-i İslâmiyyeden bâhis: Târîh-i harb (İki cilt) Istanbul, 1315.
Sengotar seferi — Bak.: Râif "Yüzbaşı—" ve Ekrem "Yüzbaşı—".
Sept piliers de la sagesse "Les—" — Bak.: Lawrence "T. E.—".
Serbie au XIX e siècle "La—", Kara-George et Milosch — Bak.: Taillandier "Saint-René—".
Serge Goriainow — Bak.: Goriainow "Serge—".
Sergüzeşt-i hayatımın cild-i sânisi: 1294, Anadolu'da Rus muharebesi — Bak.: Muhtar Paşa "Müşir Katırcıoğlu Gazi Ahmed—".
Serkiz Herpelyan — Bak.: Herpelyan "Serkiz—".
Server İskit — Bak.: İskit "Server —".
Seyâhat jurnali — Bak.: Âlî Bey.
Seyâhatnâme — Bak.: Evliyâ-Çelebi.
Seyâhatnâme-i İbni-Batûta — Bak.: Şerif Paşa "Dâmad Mehmet—".
Seydi Ali-Reis "Mısır ve Hind kapdanı—" — Mir'at-ül-memâlik (İkdam külliyyâtından) Istanbul, 1313.
Seyfi "Ali Rızâ—" Barbaros Hayrüddin, Istanbul, 1326/1328; Çeşme deniz fâciâsı ve Akdeniz'de ilk Rus donanması, Istanbul, 1943; Turgud-Reis, Istanbul, 1317.
Sicill-i Osmânî — Bak.: Süreyyâ "Mehmet—".
Siège "Le—", la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453 — Bak.: Schlumberger "Gustave—".
Silâhdar / Silihdar tarihi — Bak.: Mehmed Ağa "Silâhdar Fındıklılı—".
Simavî "Lûtfi—" — Sultan Mehmet Reşad Han'ın ve halefinin sarayında gördüklerim, Istanbul, 1340.
Simavna-kadısı oğlu Şeyh Bedrüddin — Bak.: Şerefüddin Efendi "Mehmet—".

Sıvas şehri — Bak.: Rıdvan Nâfiz ve Uzunçarşılı "İsmail Hakkı—".
Soirées de Constantinople — Bak.: Mismer "Charles—".
Sokullu — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Solak-Ebubekir — Bak.: Ebubekir ibni Abdullâh "Solak—".
Solak-zâde Mehmet Hemdemî— Târîh-i Solak-zâde (Baş tarafında manzum bir "Fihrist-i şâhân vardır) Istanbul, 1297.
Soliman le Magnifique — Bak.: Downey "Fairfax — ".
Son Osmanlı - Rus muharebesi — Bak.: Sâib "Ahmed—".
Sort de l'Empire Ottoman "Le—" — Bak.: Mandelstam "André—".
Souvenirs anecdotiques sur la Turquie "1820 - 1870" — Bak.: Wanda.
Souvenirs du monde musulman — Bak.: Mismer "Charles—".
Souvenirs hongorois en Turquie — Bak.: Ullein - Reviczky "Antal —".
Söylemezoğlu "Galib Kemâlî—" — Başımıza gelenler "Yakın bir mâzinin hâtıraları", Istanbul, 1939;
Hâtıralar (Türkiye Yayınevi'nin "Canlı tarihler" serisinden) Istanbul, 1946;
Le martyre d'un peuple (İlâveli ve muaddel üçüncü tab'ı) Roma, 1919 ve 1921.
Spitzer "Dr.—" — Sultan Abdülmecid Han'ın sarayında Doktor Sipitser'in hâtırâtı (Ahmed Refik Altınay tercemesi: "Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası'nın 34 üncü cüz'ünde neşredilmiştir) Istanbul, 1331 / 1333.
Stanley Lane - Poole — Bak.: Lane Poole "Stanley—".
Stegmann "Hermann—" — Harb-i umûmî tarihi (Mehmet Nihad tercemesi: Askerî neşriyyâttandır) Istanbul, 1334.
Steven Runciman — Bak.: Runciman "Steven—".
Story of Turkey "The—" — Bak.: Lane-Poole "Stanley—".
Stoyber — Yıldırım (1917 - 1918 Filistin harekâtına âittir: Kaymakam Nihad Bey tarafından tercеme edilerek Erkân-ı-Harbiyye neşriyyâtı içinde çıkmıştır) Istanbul, 1932.
Suad Bey "Ali—" — Bak.: Texier "Charles—".
Suard — Bak.: Robertson "William —".
Suâvi "Ali—" — Defter-i a'mâl-i Âlî Paşa (Eski harflerle) Paris, 1288; Türkiye "1290 senesiyçün takvim ve tevârîh-i muhtelife" Paris, 1289.
Subhi Mehmed Efendi — Târîh-i Subhi (Vak'anüvistir: Seleflerinden Sami Efendi ile Şâkir Bey'in kayitlerini tâkip ve ikmâl ederek 1143-1156 vukuâtını yazmıştır; "Târîh-i Sami ve Şâkir ve Subhi" de denilir; iki cilttir) Istanbul, 1198.
Sûdân-ı Mısrî — Bak.: Kâmil Bey "Erkân-ı-Harp binbaşılarından Ömer—".
Sultan Abd-ül-Aziz Han Hazretlerinin Avrupa seyâhatnâmesi — Bak.: Halîmî Efendi.
Sultan Abd-ül-Aziz'in vefâtı intihar mı, katil mi? — Bak.: Abdurrahman Şeref.
Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî ve suret-i hal'i — Bak.: Abdurrahman Şeref ve Ahmed Refik.
Sultan Abdülhamid-i Sânî'nin na'şi önünde — Bak.: Abdurrahman Şeref ve Ahmed Refik.
Sultan Abdülhamid Han'ın sarayında Doktor Şipitser'in hâtırâtı — Bak.: Spitzer "Dr.—".
Sultanahmet parkı ve âsâr-ı atîkası — Bak.: Râif "Mehmet—".
Sultan Aziz devri — Bak.: Hıfzı "Hüseyn—".
Sultan Aziz, hususî siyasî hayatı: devri, ölümü — Bak.: Şehsüvaroğlu "Halûk—".
Sultan Aziz'in hal'i ve intihârı — Bak.: Tevfik Nurüddin.
Sultan Aziz'in kaatilleri — Bak.:

Herpelyan "Serkiz—".
Sultan Cem — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Sultan de Rûm "Le—" — Bak.: Wittek "P.—".
Sultan Hamid'in hâtırâtı (Istanbul'da çıkan "Yeni Sabah" gazetesinin 9 ve 10 Kânunuevvel 1949 tarihli nüshalarında neşredilmişse de mevsukıyyet derecesi pek belli değildir) — Bak.: Abdülhamid Han "İkinci—".
Sultan Mehmet Hân-ı Hâmis — Bak.: A. R.
Sultan Mehmet Reşad Han'ın ve halefinin sarayında gördüklerim — Bak.: Simavî "Lûtfi—".
Sultan Murad Han ve sebeb-i hal'i — Bak.: Hıfzı "Hüseyn—".
Sultan Murad'ın cülûs ve hal'i — Bak.: Tevfik Nurüddin.
Sultan Mustafa Han'ın cülûsu — Bak.: Danon "A.—".
Sultans ottomans "Les—" — Bak.: Ganem "Halil—".
Sultans poètes "Les—" — Bak.: Navarian "A.—".
Sungu "İhsan—" — Nâmık Kemal (Ankara Halkevi neşriyyâtından) Istanbul, 1941;
Tanzimât ve Yeni-Osmanlılar, Istanbul, 1940.
Sun'î "Bursalı—" — Donanma risâlesi (Hususî kütüphânemizde: te'lifi 1067 dedir).
Sübhat-ül-ebrâr — Bak.: Anonim.
Sübhât-ül-ahbâr — Bak.: Yusuf ibni Abdüllatîf.
Süheyl Ünver — Bak.: Ünver "Prof. Dr. Süheyl—".
Süleyman Efendi "Şamdânî-zâde Fındıklılı—" — Merî'üt-tevârîh (Yalnız birinci cildi basılmıştır; gayr-i-matbû' ikinci cildi Millet kütüphânesinde 1/552 numaradadır) Istanbul, 1338.
Süleyman Fâik Efendi — Bak.: Resmî-Ahmed Efendi.
Süleymannâme — Bak.: Abd-ül-Aziz Efendi "Şeyh-ül-İslâm Karaçelebi-zâde—".
Süleymannâme — Bak.: Muharrem-ibni-Ramazan "Beşiktaşlı—".
Süleymannâme — Bak.: Mustafa.
Süleymannâme — Bak.: Sa'd ibni Abd-ül-Müteâl.
Süleyman Nazif — Bak.: Nazif "Süleyman—".
Süleyman Nutkî — Bak.: Nutkî "Süleyman—".
Süleyman Paşa "Müşir—" — Hiss-i inkılâb yahut Sultan Abd-ül-Aziz'in hal'i ile Sultan Murâd-ı Hâmis'in cülûsu (1293 de te'lif edilmiştir) Istanbul, 1326.
Umdet-ül-hakaayık (Erkân-ı-Harbiyye-i Umûmiyye Onuncu şu'be neşriyyâtından) Istanbul, 1928.
Süleyman Paşa muhâkemesi — Bak.: Sami "Süleyman-Paşa-zâde—".
Süleyman-Paşa-zâde Sami Bey — Bak.: Sami Bey "Süleyman-Paşa-zâde—".
Sünûsîler ve On-üçüncü asrın en büyük müttefekkir-i İslâmîsi Seyyid Muhammed-üs-Sünûsî, Abdulhamid ve Seyyid Muhammed-ül-Mehdî ve asr-ı Hamîdîde Âlem-i-İslâm ve Sünûsîler — Bak.: Hilmi "Şehbender-zâde Filibeli Ahmed—".
Süreyyâ "Mehmet—" — Sicill-i Osmânî yahut Tezkire-i meşâhîr-i Osmâniyye (Dört cilt) Istanbul, 1308.

Ş

Şakaayık-ı-N'mâniyye — Bak.: Ahmed Efendi "Taşköprülü-zâde Ebu-l-Hayr—".
Şâkir Paşa "Ferik Mehmet— — Yeni Osmanlı tarihi (İki cilt) Istanbul, 1911 - 1912.
Şamdânî - zâde Fındıklılı Süleyman Efendi — Bak.: Süleyman Efendi "Şamdânî-zâde Fındıklılı—".
Şanbey "Cemil Zıyâ—" — Bak.: Melzig "Dr. Herbert—".
Şânî-zâde Mehmet Atâullâh Efendi— Bak.: Atâullâh Efendi "Şânî-zâde Mehmet—".
Şark ordusunda Aziz Paşa fırkası— Bak.: Niyâzi "Mehmet—".

Şecâatnâme — Bak.: Âsâfî.
Şefî'-üş-Şerîf — Tevârîh-i Benî-Âdem (Nesebnâme) Üniversite kütüphânesi, Yıldız koleksiyonu, No. 70 / 2566.
Şefik Efendi "Vak'anüvis Masraf-zâde Mehmet—" Şefiknâme (İkinci Mustafa devrindeki Edirne vak'ası hakkında kasden mustalah yazılmış eser) Istanbul, 1282.
Şefiknâme — Bak.: Şefik Efendi "Vak'anüvis Masraf-zâde Mehmet—".
Şefiknâme şerhi — Bak.: Abdullâh Efendi.
Şehbender-zâde Filibeli Ahmed Hilmi — Bak.: Hilmi "Şehbender-zâde Filibeli Ahmed—".
Şehsüvaroğlu "Halûk—" — Sultan Aziz : Hususî, siyasî hayatı; devri ve ölümü, Istanbul, 1949.
Şehzâde-Cem vak'asında mesele-i hamiyyet — Bak.: Halil Hâlid.
Şem'î "Meşreb-zâde-dâmâdı Mehmet—" — İlâveli Esmâr-üt-tevârih maa zeyl (Erkân-ı devlet cedvelleri) Istanbul, 1295. "Taşbasmasıdır".
Şeref-Hân-ı Bitlisî — Şerefnâme (İki cilt. Mehmet-ibni-Ahmed Bey Mirzâ tarafından 1080 de Türkçeye terceme edilmiştir: Millet kütüphânesi, Emîrî koleksiyonu, No. 1259) Petersburg, 1860-1862.
Şerefnâme — Bak.: Şeref-Hân-ı Bitlisî.
Şerefüddin Aliyy-il-Yezdî — Zafer-nâme-i Timur-Görgen (Bâyezid Umumî Kütüphânesindeki yazma nüsha: No. 4975).
Şerefüddin Efendi "Mehmet—" — Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedrüddin, Istanbul, 1341 = 1925.
Şerif Köprülü — Bak.: Köprülü "Mütekaid Kaymakam Şerif—".
Şerif Paşa "Dâmad Mehmet—" — Seyâhâtnâme-i ibni-Bâtûta (İki cilt) Istanbul, 1335.
Şevket Paşa "Mahmud—" — Osmanlı teşkilât ve kıyâfet-i askeriyyesi, Istanbul, 1325.
Şevki Bey "Ali—" — Zeyl-i Târîh-i Hayrullâh Efendi (Hayrullâh Efendi'nin 16 ciltlik Osmanlı tarihine zely olarak 1032 - 1058 vukuâtına âit 17 - 18 inci ciltleri yazmıştır) Istanbul, 1289-1292 — Bak.: Hayrullâh Efendi.
Şihâbüddin Ahmed ibni Ali ibni Hacer il-Askalânî "Hâfız—" — İnbâ' ül-gumr bi-ebnâ' il-ömr (Veliyyüddin Efendi kütüphânesi, No. 2340 ve Ayasofya kütüphânesi, No. 2974: Arapçadır).
Şikârî — Karaman tarihi (Hususî kütüphânemizdeki yazma nüsha).
Şimalî-Afrika'da Türkler — Bak.: Aziz Sâmih.
Şölen — Bak.: Gökbel "Âsaf—" ve Şölen "Hikmet—".
Şükri "Kürd emîrî—" — Selimnâme (Mesnevî tarzında manzumdur : hâtimesinde kendini "Türk ile Türk, Kürd ile Kürdüm" diye takdim eder) Topkapu sarayı Hazine kütüphânesi, No. 1597 ve 1598.
Şükri "Mehmet—" — Esfâr-ı bahriyye-i Osmâniyye, Istanbul, 1306
Şükrullâh ibni Şihâbüddin Ahmed ir-Rûmî "Molla—" — Behcet-üt-tevârîh (Acemcedir: H. 937 de Türkçeye bir tercemesi de yapılmıştır) Ayasofya kütüphânesi, No. 2990 ve Nûruosmâniyye kütüphânesi, No. 3059.

T

Tabakaat-ül-memâlik fi derecât-il-mesâlik — Bak.: Celâl-zâde Mustafa-Çelebi "Koca-Nişancı—".
Tableau général de l'Empire Ottoman — Bak.: Ohsson "Mouradgea d'—".
Tabsıra-i ibret — Bak.: Midhat Paşa "Ahmed Şefik—".
Tabsırat-ül-eşkıyâ — Bak. : Abdi Efendi.
Tacan "Kurmay Albay Necâti—" — İkinci Viyana seferi (Askerî

Mecmûa neşriyyâtından) Istanbul, 1945;
Niş - Belgrad - Salankamin - Petrovaradin - Lugoş - Tımışvar kuşatma ve meydan muharebeleri "1690 - 1696" (Askerî Mecmûa neşriyyâtından) İstanbul, 1939.
Tâcî-zâde Tuğrâî Ca'fer - Çelebi — Bak.: Ca'fer - Çelebi "Tâcîzâde Tuğrâî—".
Tâc-üt-tevârîh — Bak.: Sa'düddin Efendi "Şeyh-ül-İslâm Hoca—".
Tâhir "Mehmet—" — Bak.: Goltz Paşa "Colmar von der—".
Tâhir Bey "Bursalı Mehmet—". — Osmanlı müellifleri (Üç cilt) Istanbul, 1333 - 1342.
Tahmas-kulu Han'ın tevârîhi — Bak.: Arutin "Tanburî—".
Tahsin Paşa "Esbak Mâbeyn baş-kâtibi—" — Abdülhamid ve Yıldız hâtıraları, Istanbul, 1931.
Tahsin Uzer — Bak.: Uzer "Tahsin —".
Tâib "Hasan—" — Mir'ât-ı Bursa; Bursa, 1323.
Tâib "Osman-zâde Ahmed—" — Hadîkat-ül-vüzerâ (İkinci Mustafa devrinin sonuna kadar Sadr-ı-a'zamların terceme-i-halleri: Zeyilleri için Ömer Vahîd Efendi "Dilâver - Ağa-zâde—", Câvid Bey "Ahmed—", Abdülfettâh Şefkat Efendi ve Rif'at Efendi "Topal—" maddelerine bakınız) Istanbul, 1271 "Hususî kütüphânemizde Resmî-Ahmed Efendi'ye âit yazma bir nüshası vardır".
Hadîkat-üs-Selâtin (Hususî kütüphânemizdeki yazma nüsha: İstinsah tarihi 1161 dir).
Taillandier "Saint-René—" — La Serbie au XIX e siècle: Kara-George et Milosch, Paris, 1875.
Takıyüddin Ahmed il-Makrîzî — Kitâb üs-sülûk li-ma'rifeti düvel -l-mülûk (Arapça vakayi'nâme) Ayasofya kütüphânesi, No. 3372 "Dördüncü cilt".
Takvîm-i meskûkât-ı Osmâniyye — Bak.: İsmail Galib.
Takvîm-i meskûkât-ı Selçukiyye — Bak.: İsmail Galib.
Takvîm-üt-tevârîh — Bak.: Kâtib-Çelebi "Hacı-Mustafa ibni Abdullâh / Hacı - Halîfe / Hacı - Kalfa".
Tal'at Paşa "Mehmet—" — Tal'at Paşa hâtıraları (İlkönce Berlin'de eski harflerle neşredildikten sonra bâzı tâbirleri her nedense yeni dile çevrilerek basılan nüsha) Istanbul, 1946.
Tamerlan — Bak.: Champdor "Albert—".
Tanzimât — Bak.: Maârif vekâleti.
Tanzimât ve Yeni-Osmanlılar — Bak.: Sungu "İhsan—".
Tarcan "Selim Sırrı—" — Hâtıralar (Türkiye Yayınevi'nin "Canlı Tarihler" serisinden) Istanbul, 1946.
Tarihe ve efsâneye göre Arapların Istanbul seferleri — Bak.: Canard "Marius—".
Târîh-i Âlem-ârây-ı Abbâsî — Bak.: İskender Beg Münşî.
Târîh-i Âl-i Osman — Bak.: Abdülkaadir Efendi "Topçular kâtibi —".
Târîh-i Âsım — Bak.: Âsım Efendi "Vak'anüvis Ahmed—".
Târîh-i askerî-i Osmânî — Bak.: Cevad Paşa "Kabaağaçlı - zâde Ahmed—".
Târîh-i Atâ — Bak.: Atâ Bey "Tayyar-zâde Ahmed—".
Târîh-i câmi'-i şerîf-i Nûr-ı-Osmânî — Bak.: Ahmed Efendi "Binâ kâtibi—".
Târîh-i Cevdet — Bak.: Cevdet Paşa "Ahmed—".
Târîh-i Cevrî-Çelebi — Bak.: Cevrî-Çelebi "Edirneli—".
Târîh-i Çelebi-zâde Efendi — Bak.: Âsım Efendi "Küçük-Çelebi-zâde İsmail—".
Târîh-i Devlet-i Osmâniyye — Bak.: Abdurrahman Şeref.
Târîh-i Devlet-i Osmâniyye — Bak.: Hammer - Purgstall "Jos. von—".
Târîh-i Ebu-l-Fâruk — Bak.: Murad Bey "Mizancı Ebu-l-Fâruk

Telfîk-ül-ahbâr ve telkîh-ül-âsâr fî vakaayi'i Kazan ve Bulgar ve mülûk-it-Tatar — Bak.: Murad Remzi "Kazanlı Mehmet—".
Tenkîh-üt-tevârîh — Bak.: Hüseyn Efendi "Hezâr-fen—".
Terceme-i târîh-i Timur — Bak.: Murtâzâ "Nazmi-zâde Hüseyn—".
Testa "J. de—" — Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères (On cilt) Paris, 1901.
Teşrifât-ı kadîme — Bak.: Es'ad Efendi "Vak'anüvis—".
Tevârîh-i Âl-i Osman — Bak.: Anonim "Hususî kütüphânemizde".
Tevârîh-i Âl-i Osmân — Bak.: Anonim "Ayasofya nüshası".
Tevârîh-i Âl-i Osmân — Bak.: Anonim "Giese neşri".
Tevârîh-i Âl-i Osmân — Bak.: Âşık - Paşa - zâde Derviş Ahmed Âşıkî.
Tevârîh-i Âl-i Osmân — Bak.: Cemâlî "Zenbilli-zâde Muhyiddin Mehmet—".
Tevârîh-i Âl-i Osman — Bak.: Hadîdî.
Tevârîh-i Âl-i Osmân — Bak.: İbni-Kemal / Kemal - Paşa-zâde Şemsüddin Ahmed-Çelebi Efendi.
Tevârîh-i Âl-i Osmân — Bak.: Kâşifî.
Tevârîh-i Âl-i Osmân — Bak.: Lûtfi Paşa.
Tevârîh-i Âl-i Osmân — Bak.: Oruc Bey "Oruc ibni Âdil-ül-Kazzâz Kâtib-ül-Edirnevî—".
Tevârîh-i Âl-i Osmân — Bak.: Rüstem Paşa "Kehle-i ikbâl—".
Tevârîh-i Benî - Âdem — Bak.: Şefî'üş-Şerîf.
Tevârîh-i cedîd: Mir'at-ı cihan — Bak.: Osman "Bayburtlu—".
Tevârîh-i Enbiyâ ve Evliyâ ve Âl-i Osmân — Bak.: Anonim.
Tevârîh- üs-selâtîn il-Osmâniyye — Bak.: Mehmet Paşa "Tevkiî—".
Tevfik "Selânikli—" — Mir'ât-ı vukuât-ı harbiyye, Istanbul, 1313 - 1315.
Tevfik Doğantan — Bak.: Doğantan "Erkân-ı-Harbiyye yüzbaşısı Tevfik—".
Tevfik Nurüddin — Sultan Aziz'in hal'i ve intiharı (Risâle) Istanbul, 1324;
Sultan Murad'ın cülûsu ve hal'i (Risâle) Istanbul, 1324.
Tevfik Paşa "Mehmet—" — Târîh-i Osmânî, İstanbul, 1308.
Tevhid "Ahmed—" — Meskûkât-kadîme-i İslâmiyye katalogu (Müze-i-Hümâyun neşriyyâtındandır: Tavâif-i-Mülûkü de alır) Istanbul, 1321.
Tevkiî - Abdurahman Paşa — Bak.: Abdurrahman Paşa "Tevkiî—".
Texier "Charles—" — Description de l'Asie Mineure (Ali Suad Bey'in Maârif neşriyyâtı içinde "Küçük Asya" ismiyle çıkmış üç ciltlik bir Türkçe tercemesi de vardır: Istanbul, 1339 - 1340) Paris; 1839.
Tezâkir-i Cevdet — Bak.: Cevdet Paşa "Ahmed—".
Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye — Bak.: Süreyyâ "Mehmet—".
Tezkiret-ül-bünyân — Bak.: Sâî Mustafa - Çelebi.
Thadée Gasztowtt — Bak.: Gasztowit "Thadée—".
Théodore Spandouyn Cantacasin — Bak.: Cantacasin "Téodore Spandouyn—".
Théophile Gautier — Bak.: Gautier "Théophile—".
Théophille Lavallée — Bak.: Lavallée "Théophile—".
Thevenot — Bak.: Anonim "Bağdad fethnâmesi".
Thuasne "L.—" Djem - Sultan, fils de Mohammed II. frère de Bayezid II "1459 - 1495", Paris, 1892.
Thuret "François—" — Bak.: Grekov "B.—" et İakoubovski "A.—".
Timur devrinde Kadis'den Semerkand'a seyâhat — Bak.: Clavijo "Ruy Conzalez de—".
Timur ve tüzükâtı — Bak.: Langlès "L.—".
Tinayre "Marcelle—" — Notes d'une

voyageuse en Turquie, Paris. tarihsiz.
Tokdemir "Binbaşı Sa'düddin—" — Bak.: Celâl-zâde Mustafa - Çelebi "Koca-Nişancı—".
To Khronikon — Bak.: Francis "Yeorğios—".
Topal-Ahmed Rif'at Efendi — Bak.: Rif'at Efendi "Topal Ahmed—".
Topkapu sarayı — Bak.: Halil Edhem.
Topkapu Sarây-ı-Hümâyunu ve parkının tarihi — Bak.: Râif "Mehmet—".
Tott "Baron de—" — Mémoires du Baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares (İki cilt) Paris, 1785.
Trablusugarp'tan Sahrây-ı-kebîr'e doğru — Bak.: Câmi Bey.
Tragédie des Dardanelles "La—" — Bak.: Delage "Edmond—".
Tuna boyu tarihi — Bak.: Peremeci "Osman Nuri—".
Tûr-ı-Sînâ Bey — Bak.: Dursun Bey / Tûr-ı-Sînâ Bey.
Tout "T. F.—" — Bak.: Powell "York —" et Tout "T. F.—".
Trapier "Blanche —"— Les voyageurs Arabes au moyen âge, Paris, 1937.
Trebizond, the last Greek Empire— Bak.: Miller.
Tuhfet-ül-ahbâb — Bak.: Kemâlüddin Efendi "Taşköprülü-zâde Mehmet—".
Tuhfet-ül-kibâr fî esfâr-il-bihâr — Bak.: Kâtib-Çelebi "Hacı-Mustafa ibni Abdullâh/ Hacı - Halîfe / Hacı - Kalfa—".
Tunaya "Dr. Târık Z. —" — Türkiye'de siyasî partiler "1859 - 1952", Istanbul, 1952.
Tunis — Bak.: Frank "Dr. Louis—".
Turgut-Reis — Bak.: Seyfi "Ali Rızâ—".
Turquie — Bak.: Jouannin "J. M.—" et Gaver "Jules van—".
Turquie et le Tanzimat "La—" — Bak.: Engelhardt.
Turquie et Pologne — Bak.: Gasztowtt "Thadée—".
Turquie et ses différents peuples "La—" — Bak.: Mathieu "Henri—".
Turquie officielle "La—" — Bak.: Régla "Paul de—".
Turquie "La—", Passé et Présent— Bak.: Clerget "Marcel—".
Turquie "La—" sous Abd'ul-Aziz — Bak.: Millingen "Frederick—".
Türkgeldi "Ali Fuad—" — Görüp işittiklerim (Türk Tarih Kurumu neşriyyâtından: 2 nci seri No. 15) Ankara, 1949;
Ricâl-i mühimme-i siyâsiyye (Eski yazı devrinde basılmıştır) Istanbul, 1928.
Türk hizmetinde kral Tököli İmre — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Türk Hukuk Tarihi — Bak.: Adliye vekilliği.
Türk inkılâbı tarihi — Bak.: Bayur "Yusuf Hikmet—".
Türk inkılâbı tarihi kronolojisi — Bak.: Jaeschke "Gotthard—".
Türk istilâsı devrinde Macaristan'da ve Avusturya'da casuslar — Bak.: Orkun "Hüseyn Nâmık—"
Türkiyye "1290 senesiyçün takvim ve tevârîh-i muhtelife" — Bak.: Suâvi "Ali—".
Türkiye'de Matbûât rejimleri — Bak.: İskit "Server—".
Türkiye'de siyasî partiler — Bak.: Tunaya "Dr. Târık Z.—".
Türkiye Maârif tarihi — Bak.: Ergin "Osman—".
Türkiye ricâl-i devleti — Bak.: Challemel - Lacour.
Türkiye tarihi — Bak.: Altınay "Ahmed Refik—".
Türkiye ve Tanzimât — Bak.: Engelhardt "Ed—".
Türkler ile İngilizlerin ilk temâsı — Bak.: Halil Hâlid.
Türk matbaacılığı — Bak.: Gerçek "Selim Nüzhet—".
Türk musıkisi lûgati — Bak.: Öztuna "T. Yılmaz—".
Türk ulusal savaşının ilk parçası — Bak.: Karacebe "Erkân-ı-Harbiyye binbaşısı Nizâmüddin—".

U

Ullein - Reviczky "Antal—" — Souvenirs hongrois en Turquie (Broşür) Budapeşte, 1943.

Uluğ İğdemir — Bak.: İğdemir "Uluğ —".

Ulusoy "Erkân-ı-Harbiyye miralayı Mümtaz —"— İstiklâl savaşında İkinci kolordunun harekâtı (Askerî Mecmûa neşriyyâtından) Istanbul, 1939.

Umdet-ül-hakaayık — Bak.: Süleyman Paşa "Müşir—".

Unat "Fâik Reşid—" — Bak.: Abdi Efendi.

Une ambassade français en Orient sous Louis XV — Bak.: Vandal "Albert—".

Une ambassade turque souos le directoire — Bak.: Herbette "Maurice—".

Une énigme et un miracle historique: Le peuple roumain — Bak.: Bratianu "G. İ.—".

Un journal de la campagne d'Eugène de Savoie en 1717 — Bak.: Constantinescu "N. A.—".

Un témoignage espagnol sur la Turqui de Soliman - le - Magnifique — Bak.: İorga "N.—".

Un Turc à Paris "1806 - 1811" Relation de voyage et de mission de Mouhib Effendi, Ambassadeur extraordinaire du Sultan Selim III — Bak.: Bareilles "Bertrand—".

Un voyageur en Turquie au XVI e siècle' Dernschwam — Bak.: İorga "N.—".

Uras "Esad—" — Bak.: Arapyan "Kalost—" ve Arutin "Tanburî —".

Us "Hakkı Târık—" — Meclis-i Meb'ûsân "1293 = 1877" (İlk meşrûtiyyet meclisinin zabıtları) Istanbul, 1939 - 1940.

Uşaklıgil "Hâlid Ziyâ—" — Saray ve ötesi, son hâtıralar (Üç cilt) Istanbul, 1940 - 1941.

Uzer "İkinci meşrûtiyyet devri valilerinden ve Cumhuriyet devri Anadolu müfettiş-i-umumîlerinden Tahsin—" — Hâtırât (Gayr-i-münteşir üç cilt: Âilesi nezdindedir).

Uzunçarşılı "İsmail Hakkı—" — Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri (Türk Tarih Kurumu neşriyyâtından) Ankara, 1937;
Karası vilâyeti tarihçesi, Istanbul, 1341;
Kitâbeler "Tokat Niksar, Zile. Turhal, Pazar, Amasya" (Mâarif vekâleti neşriyyâtından) Istanbul, 1345 = 1927;
Kitâbeler ve Sâhib, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamîd oğulları hakkında mâlûmât (Maârif vekâleti neşriyyâtından) Istanbul, 1347 = 1929;
Kütahya şehri (Maârif vekâleti neşriyyâtından) Istanbul, 1932;
Meşhur Rumeli âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa (Tarih Kurumu neşriyyâtından) Istanbul, 1942;
Midhat Paşa ve Tâif mahkûmları (Türk Tarih Kurumu neşriyyâtından) Ankara, 1950;
Midhat ve Rüşdi Paşaların tevkiflerine dâir vesikalar (Türk Tarih Kurumu neşriyyâtından) Ankara, 1946;
Osmanlı devleti teşkilâtından Kapukulu ocakları (İki cilt: Türk Tarih Kurumu neşriyyâtından) Ankara, 1943 - 1944.

Uzun - Hasan ve Şeyh - Cüneyd: XV inci yüzyılda İran'ın millî bir devlet hâline yükselişi — Bak.: Hinz "Walther—".

Ü

Üçüncü kolordunun ve İkinci Şark ordusunun muhârebâtı — Bak.: Muhtar Paşa "Katırcıoğlu Mahmud—".

Ünsel "Kemal Edib —" — Bak.: Avnî.

Ünver "Prof. Dr. Süheyl—" — Is-

tanbul Üniversitesi tarihine başlangıç: Fâtih, külliyyesi ve zamanı ilim hayatı (Istanbul Üniversitesi neşriyyâtından) Istanbul, 1946.
Üss-i inkılâb — Bak.: Midhat Efendi "Ahmed—".
Üss-i zafer — Bak.: Es'ad Efendi "Sahhaflar-şeyhi-zâde Vak'anüvis Seyyid Mehmet—".
Üstün "Cevad—" — 1683 Viyana seferi (Türk Tarih Kurumu neşriyyâtından) Ankara, 1941.

V

Vahîd Efendi — Bak.: Ömer Vahîd Efendi "Dilâver-Ağa-zâde—".
Vahîd Efendi "Seyyid—" — Sefâretnâme (Fransa elçiliğine âit) Istanbul, tarihsiz.
Vakaayi'-i Devlet-i-Aliyye — Bak.: Cevdet Paşa "Ahmed—".
Vakaayi-i târihiyye — Bak.: Âgâh Paşa "Hâfız İbrahim—".
Vak'a-i cedîd — Bak.: Ebubekir Efendi "Enderûn-ı-Hümâyun nâzırı Merzifonlu—".
Vak'a-i Hamîdiyye — Bak.: Sâdık "Zâîm-zâde Mehmet—".
Vak'a-i Sultan Abd-ül-Aziz — Bak.: Sâib "Ahmed—".
Vâkıât-ı Sultan Cem — Bak.: Anonim.
Vandal "Albert—" Une ambassade française en Orient sous Louis XV: La mission du marquis de Villeneuve "1728 - 1741", Paris 1887;
Voyages du marquis de Nointel, Paris, 1901.
Vasiliev "A. A.—" — Histoire de l'empire byzantin (P. Brodin ve A. Bourguina tarafından Rusçadan Fransızcaya tercеme edilmiştir: İki cilttir) Pariş, 1932,
Vâsıf Ahmed Efendi "Vak'anüvis—" — Mahâsin-ül-âsâr ve Hakaayık-ul-ahbâr (1166 - 1188 vukuâtına âit iki ciltlik "Vâsıf tarihi") Bulak, 1246.
Vecîhî ve rüfekaası — Musavver târîh-i harb, Istanbul, 1315.
Vefik Paşa "Ahmed—" — Fezleke-i târîh-i Osmânî (muhtelif tabı'ları olan küçük bir eser) Istanbul, 1302.
Vehbi "Hamîd—" — Meşâhîr-i İslâm (Dört ciltlik Terâcim-i-ahvâl) Istanbul, 1301.
Verd-i mutarrâ — Bak.: Câvid Bey "Ahmed—".
Verd-ül-hadâyık — Bak.: Rif'at Efendi "Topal - Ahmed—".
Victor Bérard — Bak.: Bérard "Victor—".
Victor Langlois — Bak.: Langlois "Victor—".
Vie extraordinaire des frères Barberousse corsaires et rois d'Alger "La—" — Bak.: Achard "Paul—".
Vignere Boubonnois "B. de—". — Bak.:: Khalkokondilis "Laonikos —".
Visages de l'İslam — Bak.: Bammate "Haïdar—".
Vlasto "E. - H.—" — Les derniers jours de Constantinople "1453", Paris, 1883.
Voltaïre — Histoire de Charles XII, Paris, 1875;
Histoire de l'empire de Russie sous Piere le Grand, Paris, 1824.
Von der Goltz — Bak.: Goltz Paşa "Colmar von der—".
Voyage en Crimée — Bak.: Delamarre "L. H.—".
Voyage en Orient — Bak.: Nerval "Gérard de—".
Voyage en Turquie et en Grèce du R. P. Robert de Dreux, Aumonier de l'ambassadeur de France "1665 - 1669" — Bak.: Pernot "Hubert—".
Voyages du marquis de Nointel — Bak.: Vandal "Albert—".
Voyages "Les—" du sieur du Loir avec la relation du siège de Babylone fait en 1639 par Sultan Mourat — Bak.: Loir "Du—".
Voyageurs arabes au moyen âge

"Les—" — Bak.: Trapier "Blanche—".

Voyageurs francais dans l'orient européen — Bak.: İorga "N.—".

W

Walter Hinz — Bak.: Hinz "Walter —".

Wanda — Souvenirs anecdotiques sur la Turquie "1820 - 1870", Paris, 1884.

Welschinger "Henri—" — Bismarck "1815 - 1898" (Berlin muâhedesi ve İttifâk-ı-müselles gibi bahisleri Osmanlı tarihini alâkadar etmektedir) Paris, 1912.

William Robertson — Bak.: Robertson "William—".

Williams "John—" — Bak.: Gomez "Madame de—".

Wittek "Paul—" — Das Fürstentum Mentesche (Alman arkeoloji enstitüsü neşriyyâtından; Osman Şâik Gökyay tarafından "Menteşe beyliği" ismiyle yapılan Türkçe tercemesi Tarih Kurumu neşriyyâtı içinde çıkmıştır: Ankara, 1944) Istanbul, 1934;
De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople "Un demi - siècle d'histoire ottomane", Paris, 1938;
Le Sultan de Rûm, Brüksel, 1938;
The rise of the Ottoman Empire (Bu eserin Fahriye Arık tarafından yapılan tercemesi "Oğuz boyları ve Osman-oğulları şeceresi" de ilâve edilerek 1947 de neşredilmiştir) Londra, 1938.

Y

Yâkub Şevki — Bak.: Goltz Paşa "Colmar von der—".

Yaşar "Hüseyn Hüsâmüddin—" — Amasya tarihi (Dört cilt) Istanbul, birinci cilt H. 1330, ikinci cilt H. 1332, üçüncü cilt M. 1927, dördüncü cilt M. 1928 ve bakıyyesi M. 1935.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi — Bak.: Hüsni "Binbaşı—."

Yedikule hisarı — Bak.: Halil Edhem.

Yeğinatı "Erkân-ı-Harbiyye yüzbaşısı Süleyman İzzet—" — Büyük harbin başında ikinci ihtiyat ve nizâmiyye suvâri tümenleriyle Aras cenup müfrezesinin muharebeleri (Askerî Mecmûa neşriyyâtından) Istanbul, 1939.

Yemen tarihi — Bak.: Âtıf Paşa "Erkân-ı-Harbiyye feriki—".

Yeni Osmanlı tarihi — Bak.: Şâkir Paşa "Ferik Mehmet—".

Yeorğios Francis — Bak.: Francis "Yeorğios—".

Yıldırım — Bak.: Stoyber.

Yıldız'ın hatâsı — Bak.: Ali Bey "Basîret gazetesi sâhib-i imtiyâzı—".

Yılmaz Öztuna — Bak.: Öztuna "T. Yılmaz—".

Yorga — Bak.: İorga "N.—".

Yrcam — Dans les coulisses de la Cour turque (La Revue mecmûasının 15 Şubat 1905 tarihinden itibaren iki nüshasında tefrika edilmiştir) Paris, 1905;
La Cour de Constantinople "La Sublime - Porte, les ministres" (La Revue mecmûasının 1 Eylül 1905 tarihinden itibaren iki nüshasında tefrika edilmiştir) Paris, 1905.

Y. Ş. — 1293 = 1877 Osmanlı - Rus seferinden Halyas-Zivin - Kars muharebeleri (Fransızcadan tercemedir) Istanbul, 1326.

Yusuf Akçora — Bak.: Akçora "Yusuf—".

Yusuf Hikmet Bayur — Bak.: Bayur "Yusuf Hikmet—".

Yusuf ibni Abdüllâtif — Sübhat-ül-ahbâr (Kanunî devrine âit Osmanlı nesebnâmesi : Hususî kütüphânemizdedir).

Yusuf Kâmil Paşa — Bak.: Kâmil Paşa "Arapgirli Yusuf—".

Yusuf Râzi Bey — Bak.: Leïla Hanoum.

Z

Zafernâme-i Hazret-i Sultan Murad Han — Bak.: Harîmî-Çavuş "Rahîmî-zâde İbrahim—".

Zafernâme-i Timur-Görgen — Bak.: Şerefüddin Aliyy-il-Yezdî.

Zaîm-zâde Mehmet Sâdık — Bak.: Sâdık "Zâîm-zâde Mehmet—".

Zambaur "E. de—" — Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'İslâm, Hannover, 1927.

Zekât-ül-Mülk Muhammed Ali Fürûğî — Bak.: Fürûğî "Zekâ'ül-Mülk Muhammed Ali—".

Zenbilli-zâde Muhyiddin Mehmet Cemâlî — Bak.: Cemâlî "Zenbilli-zâde Muhyiddin Mehmet—".

Zeydân "Corci—" — Kitâbu târîhi Mısr il-hadîs maa fezleketün fî târîhi Mısr il-kadîm (İkinci cilt); Arapçadır) Mısır, H. 1306 = M. 1889.

Zeyl-i târîh-i Hayrullâh Efendi — Bak.: Şevki Bey "Ali—".

Zihni Efendi "Mehmet—" — Meşâhîr-ün-nisâ (İki cilt) Istanbul, 1294 - 1296.

Zinkeisen "J—" — Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa (Yedi cilt) Hamburg, 1840 - 1863.

Ziver Bey "Rodos Maârif müdürü ve daha sonraları Bursa valisi—" — Rodos tarihi, Rodos, 1312.

Zıyâ "Mehmet—" — Aça tarihi, Istanbul, 1316.

Zıyâ "İhtilâlci Mehmet—" — Istanbul ve Boğaziçi (İki cilt) Istanbul, 1336 = 1928.

Zıyâ "Yüzbaşı—" ve Rahmi "Yüzbaşı—" — Girit seferi (Askerî Mecmûa neşriyyâtından) Istanbul, 1933.

Zıyâ "Ahmed—" — Meskûkât-ı İslâmiyye takvimi, Istanbul, 1328.

Zıyâ Karamursal — Bak.: Karamursal "Zıyâ—".

Zübdet-ül-hakaayık — Bak.: Midhat Efendi "Ahmed—".

Zübdet-ül-kısas — Bak.: Abdurrahman Şeref.

Bu ciltteki Endekslerin ve Bibliyografyanın tertibi 23 Eylül 1954 Perşenbe günü ikmâl edilmiştir.

İ. H. D.

S O N

OSMANLI PÂDİŞAHLARININ BAŞLICA HUSUSİYETLERİNE AİT CEDVEL

I — Osmanlı pâdişahlarının mecmûu 36 dan ibaret olmakla beraber, bâzılarının ikişer defa tahta çıkmış olmalarından dolayı saltanat tebeddüllerinin sayısı 39 u bulmaktadır; son halîfe Abdülmecid pâdişah olmadığı için 36 yekûnuna dâhil değildir.

II — İkişer defa saltanatta bulunanlar İkinci Murad, Fâtih Sultan Mehmet ve Birinci Mustafa'dan ibarettir.

III — Bâzı menbâlarda Yıldırım - Bâyezid'in Fetret devrinde saltanatlarını ilân etmiş olan Süleyman-Çelebi ve Mûsâ-Çelebi isimlerindeki oğulları da pâdişahlar cedveline idhâl edilmekte ve bu suretle Osmanlı hükümdarlarının sayısı 38 i bulmaktadır: Fakat bu iki şehzâde o zamanki Osmanlı arâzisinin mecmûuna hiç bir zaman tamamiyle hâkim olamadıkları için bu telâkki doğru değildir.

IV — 36 Osmanlı pâdişahından ilk sekizi Hilâfet sıfatını hâiz olmadığı halde mütebâkî yirmi sekizi hem halîfe, hem pâdişahtır; saltanat makamında bulunmamış olan son halîfe Abdülmecid de bu yekûna ilâve edilmek suretiyle Osmanlı hânedânından 29 halîfe yetişmiş olduğu anlaşılır.

V — Osman-Gazi'den saltanatın ilgasına kadar sıralanan pâdişahların batın adedi 21 den ibarettir.

VI — Saltanat verâseti Osman - Gazi'den Birinci Ahmed'e kadar ilk on dört pâdişah devrinde Avrupa'da olduğu gibi «Evlâdiyye» şeklinde babadan oğula intikal etmiş ve ondan sonra da Birinci Mustafa'dan Altıncı Mehmet Vahîdüddin'e kadar 22 pâdişah devrinde «Ekberiyyet» kaidesi tatbik edilerek hânedânın en yaşlı âzâsı tahta çıkmıştır.

VII — «Ekberiyyet» kaidesinden dolayı Osmanlı pâdişahlarından on beşi birbirinin kardeşi ve amcazâdesidir.

VIII — 36 Osmanlı pâdişahının isimleri mükerrer olduğu için, mecmûu 14 isimden ibarettir : Birer (Orhan), (İbrahim), (Abdülmecid) ve (Abd-ül-Aziz)e mukabil ikişer, (Bâyezid), (Süleyman), (Mahmud) ve (Abdülmecid), üçer (Osman), (Selim) ve (Ahmed), dört (Mustafa), beş (Murad) ve nihayet altı (Mehmet) sıralanmıştır; pâdişah olmıyan son halîfe de bu hisâba katıldığı takdirde (Abdülmecid) isminin de iki sayılması lâzımgelir.

IX — Osmanlı pâdişahlarının 16 sının halk ağzında veyahut tarih menbâlarında takarrür etmiş lâkapları vardır ve mütebâkî yirmisi de lâkapsız olduğu için yalnız isim numarasıyla anılır; Birinci Osman'la Orhan Bey'in lâkapları (Gazi), Birinci Murad'ın (Hudâvendigâr), Birinci Bâyezid'in (Yıldırım), Birinci Mehmed'in (Çelebi), İkinci Mehmed'in (Fâtih), İkinci Bâyezid'in (Velî), Birinci Selim'in (Yavuz) ve (Kadîm), Birinci Süleyman'ın (Kanunî), İkinci Selim'in (Sarı), Üçüncü Mehmed'in (Eğri fâtihi), Birinci Mustafa'nın (Deli), İkinci Osman'ın (Genç), Dör-

düncü Murad'ın (Bağdad fâtihi), Dördüncü Mehmed'in (Avcı), Üçüncü Selim'in (Halîm) ve nihayet İkinci Mahmud'un lâkabı da (Adlî) dir.

X — İkinci Murad'dan itibaren Osmanlı pâdişahlarının bir çokları şâirdir: Daha evvelkilere de bâzı manzûmeler isnâd edilmişse de doğru değildir. Şâir pâdişahların Dîvân emebiyatı an'anesince isim yerine kullanmış oldukları «Mahlas»lar şöyle sıralanır: İkinci Murad (Murâdî), Fâtih (Avnî), İkinci Bâyezid (Adnî), Yavuz (Selîmî), Kanunî Sultan Süleyman (Muhibbî), İkinci Selim (Selîmî), Üçüncü Murad (Murâdî), Üçüncü Mehmet (Adlî), Birinci Ahmed (Bahtî) Genç - Osman (Fâris /Fârisî), Dördüncü Murad (Murâdî), İkinci Mustafa (İkbâlî), Üçüncü Ahmed (Necib), Birinci Mahmud (Sekbâtî), Üçüncü Mustafa (Cihangir), Üçüncü Selim (İlhâmî) ve İkinci Mahmud da (Adlî) mahlasını kullanmıştır; son pâdişahlardan Beşinci Mehmed'in Çanakkale şi'rinde mahlas yerine kendi adı olan (Reşâd) ismine tesadüf edilir.

XI — Osman-Gazi'den İkinci Murad'a kadar ilk altı hükümdar Bursa'da ve ondan sonrakiler de İstanbul'da medfundur: Yalnız son pâdişah Altıncı Mehmet Vahîdüddin'in mezarı Şam'da ve son halife Abdülmecid'in kabri de Medîne'dedir.

XII — Osmanlı tarihinde Istanbul'un fethinden evvel en çok yaşıyan hükümdar 78 yaşında ölmüş olan Orhan-Gazi ve İstanbul'un fethinden sonra en çok yaşıyan pâdişah da 75 sene, 4 ay, 19 gün yaşadıktan sonra 76 yaşının içinde ölmüş olan İkinci Abdülhamid'dir. En genç ölen pâdişah da 17 sene, 6 ay, 18 gün yaşadıktan sonra 18 yaşının içinde şehid edilmiş olan İkinci Osman/Genç Osman'dır

XIII — Cülûs yaşı bakımından en ihtiyar pâdişah 65 yaşında tahta çıkmış olan Beşinci Mehmet Reşad, en genci de 7 yaşında cülûs eden Dördüncü Mehmed'dir.

XIV — Osmanlı tarihinde 16 hali' vak'ası vardır ve bunlarda 15 pâdişah hal'edilmiştir: Bunun sebebi, Birinci Mustafa'nın iki defa hal'edilmiş olmasıdır. İkinci Murad'la Üçüncü Ahmed'in hali'leri de «Feragat» şeklindedir. Son pâdişah Altıncı Mehmet Vahîdüddin'in hal'i ise saltanatın ilgasından dolayıdır. Hilâfetin ilgası hakkındaki kanunda son halîfe Abdülmecid'in de hal'edilmiş olduğundan bahsedilmekteyse de, onun saltanat sıfatı olmadığı için bu yekûna idhâli doğru değildir.

XV — Osmanlı tarihinde en uzun saltanat Kanunî'nin Milâdî takvim hesabiyle 45 sene, 11 ay, 7 gün süren devri ve en kısa saltanat da Birinci Murad'ın 93 günden ibaret saltanatıdır.

XVI — Osman-Gazi'den Kanunî'ye kadar ilk on pâdişah ordu başında ve fi'len Baş-kumandan vaziyetinde hemen bütün seferlere iştirâk etmişlerdir: Bu askerî an'aneyi ilk ihlâl eden ve sarayından hiç ayrılmıyan ilk gevşek pâdişah İkinci Selim'dir; ondan sonra yalnız Üçüncü Mehmet, İkinci Osman, Dördüncü Murad, Dördüncü Mehmet ve İkinci Mustafa harbe girmiş, diğerlerinden bâzıları ordu ile beraber hareket etmişlerse de harp meydanlarına gitmemişlerdir. Bu vaziyete göre fi'len harbetmiş Osmanlı pâdişahlarının mecmûu on beşten ibaret demektir; mütebakî yirmi biri harp görmemiştir.

XVII — İnhitat devrinin hiç harbe gitmemiş pâdişahlarından bâzılarına ordunun kazandığı zaferlerden dolayı oturdukları yerde Fetvâ ile «Gazi» ünvânı tevcih edilmiştir! Bu gazâsız gâziler sekiz kişidir: Birincisi Mahmud ve diğerleri de Üçüncü

Mustafa, Birinci Abdülhamid, Üçüncü Selim, İkinci Mahmud, Sultan Mecid, İkinci Abdülhamid ve Beşinci Mehmet Reşad'dır; fakat bu garâbetin vebâli pâdişahlardan ziyâde İnhitat devrinin bozuk Meşîhatine âittir.

XVIII — Osmanlı tarihinde ecelleriyle ölmemiş olan pâdişahların sayısı sekizdir : Bunlardan Murad-Hüdavendigâr harp meydanında şehid edilmiş, Fâtih'le İkinci Bâyezid zehirlenmiş, Genc-Osman'la Üçüncü Selim ve Sultan Aziz öldürülmüş ve Sultan İbrahim'le Dördüncü Mustafa da hal'lerinden sonra Fetvâ ile i'dâm edilmişlerdir.

XIX — Osmanlı imparatorluğunun a'zamî genişleme nisbeti Dördüncü Mehmet devrine müsâdif olduğu gibi, küçülmiye başlaması da ayni devre tesadüf etmektedir.

XX — Osmanlı tarihinde yedi pâdişahın ölümü birer müddet gizli tutulmuştur : Bunun sebebi, valilikte tecribe gören halefleri pâyıtahta gelip tahta çıkıncaya kadar Yeniçerilerin kargaşalık çıkarmalarına meydan bırakmamaktır. Bu yedi pâdişahtan Çelebi Sultan Mehmed'in ölümü 41 gün, İkinci Murad'ın 12 - 16 gün, Fâtih'in 1 gün, Yavuz'un 9 gün, Kanunî'nin 48 gün, İkinci Selim'in 7 gün ve nihayet Üçüncü Murad'ın ölümü de 11 gün gizli tutulmuştur.

XXI — Osmanlı pâdişahları içinde en çok çocuğu olan Üçüncü Murad'dır: kız ve erkek evlâdının mecmûu 100 - 130 u bulduğundan bahsedilir.

XXII — Türkiye'de saraydan Bab-ı-Âlî'ye ve ondan sonra da tedricen halk arasına yayılarak yukardan aşağı doğru bir cereyan tâkib eden Teceddüd fikrinin ilk mümessili Genc-Osman, ikincisi Üçüncü Ahmed, üçüncüsü Üçüncü Mustafa, dördüncüsü Birinci Abdülhamid, beşincisi Üçüncü Selim, altıncısı İkinci Mahmud ve yedincisi de Sultan Mecid'dir: Bunların içinde irticâa en kat'î darbeyi indirmiye muvaffak olan pâdişah İkinci Mahmud'dur.

XXIII — Cülûs bahşişi âdetine Birinci Abdülhamid devrinden itibaren nihayet verilmiştir.

XXIV — Türk hâkimiyyeti Orhan-Gazi devrinde Asya'dan Avrupa'ya, Yavuz devrinde Afrika'ya ve nihayet İkinci Selim devrindeki Sumatra seferinde de Okyanusya'ya dayanmıştır : Bu suretle Osmanlı imparatorluğu azamet devrinde dünyanın dört kıt'asına yayılmış demektir.

Osmanlı devletinin sona eriş yılları içinde yeni devletimizin kuruluş hareketleri tam bir ihtilâf halinde bulunduğundan, yeni devletin izahlı bir kronolojisinin ise ayrıca ve biran evvel yapılması gerektiğinden ve hiç şüphesiz yapılacağından, bu eserin son yılları içinde yeni doğuşun verilmesi gerekli teferruatını o esere bırakmayı daha uygun gördük; bu suretle hazin bir kapanışla aydınlık bir başlangıcı karıştırmak istemedik. İşte bundan dolayı menakibinden bahsedilmemiş olan yeni Türkiye'nin kurucusu ATATÜRK'ün adını burada hürmetle yadetmeyi vazife biliriz.